

CONTENTS OF VOLUME ONE

	PAGES
PROLEGOMENA	1-CX
A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA	CXI-CXIII
CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS	CXV-CXVII
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	CXVIII
 TEXT AND CRITICAL NOTES OF THE ĀDI	1-881
APPENDIX I	883-970
APPENDIX II	971-982
ADDENDA ET CORRIGENDA	983-996
ERRATA	997

CONTENTS OF VOLUME ONE

	PAGES
PROLEGOMENA	I-CX
A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA	CXI-CXIII
CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS	CXV-CXVII
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	CXVIII
 TEXT AND CRITICAL NOTES OF THE ĀDI	1-881
APPENDIX I	883-970
APPENDIX II	971-982
ADDENDA ET CORRIGENDA	983-996
ERRATA	997

PROLEGOMENA

The need of a critical or (as it was sometimes called) a "correct" edition of the Mahābhārata has been felt (at first, of course, rather vaguely) by Sanskritists for over half a century.¹ It was voiced, however, in a clear and emphatic manner, for the first time, by Professor M. Winternitz, at the XIth International Congress of Orientalists, held at Paris, in 1897, when he read a paper drawing attention to the South Indian manuscripts of the Great Epic and ending with the remark that a critical edition of the Mahābhārata was "wanted as the only sound basis for all Mahābhārata studies, nay, for all studies connected with the epic literature of India".² The idea received a concrete shape in his proposal for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, which he laid before the very next session of the Oriental Congress (XIIth), held in Rome (1899). Again, three years later, at the following session of the Congress (XIIIth), held in Hamburg (1902), Professor Winternitz reiterated his requisition and endeavoured to impress again upon the assembled savants that a "critical edition of the Mahābhārata was a *sine quā non* for all historical and critical research regarding the Great Epic of India".

The reception accorded to the various proposals made by Professor Winternitz in connection with his favourite project was not as cordial as might have been expected from an enlightened, international assemblage of Sanskritists. "At first", writes Professor Winternitz himself,³ "the idea of a critical edition of the Mahābhārata met with great scepticism. Most scholars were of opinion that it was impossible to restore a critical text of the Great Epic, and that we should have to be satisfied with editing the South Indian text, while the North Indian text was represented well enough by the Calcutta and Bombay editions. Only few scholars were in full agreement with the plan of one critical edition".

Notwithstanding this general apathy, a committee was appointed by the Indian Section of the International Congress of Orientalists in Rome (1899) to consider the proposal of Professor Winternitz for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, already mentioned. This committee was not in favour of the said proposal. It recommended instead that the work of preparing the critical edition should be undertaken by the International Association of Academies. The London session of this Association, held in 1904, adopted the above suggestion and resolved "to make the critical edition of the Mahābhārata one of the tasks to be undertaken under its auspices and with the help of funds to be raised by the Academies". In pursuance of this decision, the Academies of Berlin and Vienna sanctioned certain funds earmarked for the Mahābhārata work, with whose help the preliminary work for the critical edition was actually begun.

¹ See below

² Of Winternitz, *Indol. Prag.* 1 (1929) 58 ff

³ *ibid.* p. 58

PROLEGOMENA

The need of a critical or (as it was sometimes called) a "correct" edition of the Mahābhārata has been felt (at first, of course, rather vaguely) by Sanskritists for over half a century.¹ It was voiced, however, in a clear and emphatic manner, for the first time, by Professor M. Winternitz, at the XIth International Congress of Orientalists, held at Paris, in 1897, when he read a paper drawing attention to the South Indian manuscripts of the Great Epic and ending with the remark that a critical edition of the Mahābhārata was "wanted as the only sound basis for all Mahābhārata studies, nay, for all studies connected with the epic literature of India".² The idea received a concrete shape in his proposal for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, which he laid before the very next session of the Oriental Congress (XIIth), held in Rome (1899). Again, three years later, at the following session of the Congress (XIIIth), held in Hamburg (1902), Professor Winternitz reiterated his requisition and endeavoured to impress again upon the assembled savants that a "critical edition of the Mahābhārata was a *sine quā non* for all historical and critical research regarding the Great Epic of India".

The reception accorded to the various proposals made by Professor Winternitz in connection with his favourite project was not as cordial as might have been expected from an enlightened, international assemblage of Sanskritists. "At first", writes Professor Winternitz himself,³ "the idea of a critical edition of the Mahābhārata met with great scepticism. Most scholars were of opinion that it was impossible to restore a critical text of the Great Epic, and that we should have to be satisfied with editing the South Indian text, while the North Indian text was represented well enough by the Calcutta and Bombay editions. Only few scholars were in full agreement with the plan of one critical edition".

Notwithstanding this general apathy, a committee was appointed by the Indian Section of the International Congress of Orientalists in Rome (1899) to consider the proposal of Professor Winternitz for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, already mentioned. This committee was not in favour of the said proposal. It recommended instead that the work of preparing the critical edition should be undertaken by the International Association of Academies. The London session of this Association, held in 1904, adopted the above suggestion and resolved "to make the critical edition of the Mahābhārata one of the tasks to be undertaken under its auspices and with the help of funds to be raised by the Academies". In pursuance of this decision, the Academies of Berlin and Vienna sanctioned certain funds earmarked for the Mahābhārata work, with whose help the preliminary work for the critical edition was actually begun

¹ See below

² Of Winternitz, *Indol. Prag.* 1 (1929) 58 ff

³ *ibid.* p. 58

gift and the offer was gratefully accepted by the spokesmen of the Institute, who in their turn undertook to prepare an edition that would meet with the high requirements of modern critical scholarship. In accordance with this decision of the General Body of the Institute, the late lamented Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar, the doyen of the Sanskritists of Western India and the inspirer of the critical and rigorous scholarship of the present day, inaugurated, in April 1919, this monumental work by formally beginning the collation of the opening *mantra* of the works of the ancient Bhāgavata sect, which is found also at the beginning of some manuscripts of the Mahābhārata.¹

नारायणं नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

Then, on the basis of the promise of the donation of a lakh of rupees by the Ruler of Aundh, the Institute appealed for the very large financial support needed to Indian governments, princes, and men of wealth. Not as many favourable responses were received as might have been expected, but very generous aid was and is being given by some, whose names are recorded elsewhere.

The reasons which have induced Sanskritists both here and abroad to undertake this gigantic enterprise are easy to understand. The pre-eminent importance of the epic is universally acknowledged. Next to the Vedas, it is the most valuable product of the entire literature of ancient India, so rich in notable works. Venerable for its very antiquity, it is one of the most inspiring monuments of the world, and an inexhaustible mine for the investigation of the religion, mythology, legend, philosophy, law, custom, and political and social institutions of ancient India.

As a result of the researches that have been carried on during the last thirty-five years or so, there is now no doubt whatsoever that the text of the Mahābhārata has undergone numerous changes.² The texts of the Northern and Southern manuscripts—to mention only two of the manuscript classes—are widely divergent, and much uncertainty prevails regarding the correctness and originality of the texts preserved by them. The existing editions—which either merely reproduce the version of a particular type of manuscripts, like the Bombay edition,³ or else are eclectic on no recognizable principles, like the Kumbhakonam edition—fail to remove the uncertainty of the text.

The present edition of the epic is intended chiefly to remedy this unsatisfactory state of things. What the promoters of this scheme desire to produce and supply is briefly this: a critical edition of the Mahābhārata in the preparation of which all important versions of the Great Epic shall have been taken into consideration, and all important manuscripts collated, estimated and turned to account. Since all divergent readings of any importance will be given in the critical notes, printed at the foot of the page, this

Critical Edition of the Mahābhārata (Poona 1919), published by the Institute, p. v.

¹ For instance, the stanza is foreign to the entire Southern recension of the epic. Cf. also Bühler-Kirste, *Ind. Stud.* No. 2, p. 4, n. 2, and Sylvain Lévi, *R. G. Bhandarkar Commemoration Volume*, p. 99.

² The earliest systematic study of the subject seems to have been made by Burnell in his *Andhra Grammarians*, or also his *Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore* (London 1879), p. 180.

³ Representing the Nilakantha tradition.

gift and the offer was gratefully accepted by the spokesmen of the Institute, who in their turn undertook to prepare an edition that would meet with the high requirements of modern critical scholarship. In accordance with this decision of the General Body of the Institute, the late lamented Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar, the doyen of the Sanskritists of Western India and the inspirer of the critical and rigorous scholarship of the present day, inaugurated, in April 1919, this monumental work by formally beginning the collation of the opening *mantra* of the works of the ancient Bhāgavata sect, which is found also at the beginning of some manuscripts of the Mahābhārata.¹

नारायणं नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

Then, on the basis of the promise of the donation of a lakh of rupees by the Ruler of Aundh, the Institute appealed for the very large financial support needed to Indian governments, princes, and men of wealth. Not as many favourable responses were received as might have been expected, but very generous aid was and is being given by some, whose names are recorded elsewhere.

The reasons which have induced Sanskritists both here and abroad to undertake this gigantic enterprise are easy to understand. The pre-eminent importance of the epic is universally acknowledged. Next to the Vedas, it is the most valuable product of the entire literature of ancient India, so rich in notable works. Venerable for its very antiquity, it is one of the most inspiring monuments of the world, and an inexhaustible mine for the investigation of the religion, mythology, legend, philosophy, law, custom, and political and social institutions of ancient India.

As a result of the researches that have been carried on during the last thirty-five years or so, there is now no doubt whatsoever that the text of the Mahābhārata has undergone numerous changes.² The texts of the Northern and Southern manuscripts—to mention only two of the manuscript classes—are widely divergent, and much uncertainty prevails regarding the correctness and originality of the texts preserved by them. The existing editions—which either merely reproduce the version of a particular type of manuscripts, like the Bombay edition,³ or else are eclectic on no recognizable principles, like the Kumbhakonam edition—fail to remove the uncertainty of the text.

The present edition of the epic is intended chiefly to remedy this unsatisfactory state of things. What the promoters of this scheme desire to produce and supply is briefly this: a critical edition of the Mahābhārata in the preparation of which all important versions of the Great Epic shall have been taken into consideration, and all important manuscripts collated, estimated and turned to account. Since all divergent readings of any importance will be given in the critical notes, printed at the foot of the page, this

Critical Edition of the Mahābhārata (Poona 1919), published by the Institute, p. v.

¹ For instance, the stanza is foreign to the entire Southern recension of the epic. Cf. also Bühler-Kirste, *Ind. Stud.* No. 2, p. 4, n. 2, and Sylvain Lévi, *R. G. Bhandarkar Commemoration Volume*, p. 99.

² The earliest systematic study of the subject seems to have been made by Burnell in his *Andhra Grammarians*, or also his *Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore* (London 1879), p. 180.

³ Representing the Nilakantha tradition.

the stanza in question Very long "additions" are written out on separate "śodhapatras" and attached to the collation sheets The collations are regularly checked by a batch of collators different from the one which did the collation in the first instance, before they are handed over to the editor for the constitution of the text.

THE CRITICAL APPARATUS

GENERAL ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

It is by no means easy to answer the question how many manuscripts of the Mahābhārata there are in existence, firstly, because, no complete list of these manuscripts has ever been compiled, and, secondly, because the expression "Mahābhārata manuscript", as ordinarily used, is ambiguous in the extreme, it may apply to a small manuscript of the Bhagavadgītā alone, as well as to a complete manuscript of the Mahābhārata, in several volumes, containing all the eighteen parvans. Moreover, the parvans are mostly handed down separately, or in groups of few parvans at a time, at least in the oldest manuscripts now preserved Therefore, in taking stock of Mahābhārata manuscripts, it is best to take as unit of measurement a manuscript of a *single* parvan

As a very approximate computation, I may state that there are known to be about 235 manuscripts of the Ādi, counting only such as have come within my knowledge from catalogues of private and public libraries accessible to me, as also those manuscripts whose owners have sent them to the Institute for collation or inspection But this is probably by a long way not the total number of extant manuscripts of this parvan, because there must be quite a large number of manuscripts in private hands, of which we know next to nothing It has been the experience of most manuscript collectors in India that when one takes the trouble to look for the manuscripts, they turn up in quite astonishing numbers, though they are as a rule late and of questionable worth. Of these 235 manuscripts of the Ādi, a little less than half (107) are in the Devanāgarī script alone. The other scripts are represented in this collection as follows Bengali 32, Grantha 31, Telugu 28, Malayālam 26, Nepālī 5, Śāradā 3,¹ Maithilī 1, Kannaḍa 1, and Nandināgarī 1

Of these manuscripts of the Ādi about 70 (a little more than 29 per cent of the total) were fully or partly examined and collated for this edition. And of these again about 60 were actually utilized in preparing the text The critical apparatus of the first two adhyāyas gives the collations of 50 manuscripts Many of these were, however, discarded in the sequel as misch-codices of small trustworthiness and of no special value for critical purposes At the same time a few other manuscripts (such as the Śāradā and Nepālī codices), which were not available in the beginning, were added to the critical apparatus subsequently A table given below supplies all the necessary details of the critical apparatus as to where the collations of the different manuscripts begin, where they end, and so on and so forth.

¹ Of these three, our Śī is one, while the other two are paper manuscripts, written in modern Śāradā characters, with Nīlakaṇṭha's commentary,

in the Raghunatha Temple Library, of Stein's Catalogue (1894), p. 196, Nos 3712-32, 3951-79. They represent probably the Nīlakaṇṭha version.

the stanza in question Very long "additions" are written out on separate "śodhapatras" and attached to the collation sheets The collations are regularly checked by a batch of collators different from the one which did the collation in the first instance, before they are handed over to the editor for the constitution of the text.

THE CRITICAL APPARATUS

GENERAL ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

It is by no means easy to answer the question how many manuscripts of the Mahābhārata there are in existence, firstly, because, no complete list of these manuscripts has ever been compiled, and, secondly, because the expression "Mahābhārata manuscript", as ordinarily used, is ambiguous in the extreme, it may apply to a small manuscript of the Bhagavadgītā alone, as well as to a complete manuscript of the Mahābhārata, in several volumes, containing all the eighteen parvans. Moreover, the parvans are mostly handed down separately, or in groups of few parvans at a time, at least in the oldest manuscripts now preserved Therefore, in taking stock of Mahābhārata manuscripts, it is best to take as unit of measurement a manuscript of a *single* parvan

As a very approximate computation, I may state that there are known to be about 235 manuscripts of the Ādi, counting only such as have come within my knowledge from catalogues of private and public libraries accessible to me, as also those manuscripts whose owners have sent them to the Institute for collation or inspection But this is probably by a long way not the total number of extant manuscripts of this parvan, because there must be quite a large number of manuscripts in private hands, of which we know next to nothing It has been the experience of most manuscript collectors in India that when one takes the trouble to look for the manuscripts, they turn up in quite astonishing numbers, though they are as a rule late and of questionable worth. Of these 235 manuscripts of the Ādi, a little less than half (107) are in the Devanāgarī script alone. The other scripts are represented in this collection as follows Bengali 32, Grantha 31, Telugu 28, Malayālam 26, Nepālī 5, Śāradā 3,¹ Maithilī 1, Kannaḍa 1, and Nandināgarī 1

Of these manuscripts of the Ādi about 70 (i.e. a little more than 29 per cent of the total) were fully or partly examined and collated for this edition. And of these again about 60 were actually utilized in preparing the text The critical apparatus of the first two adhyāyas gives the collations of 50 manuscripts Many of these were, however, discarded in the sequel as misch-codices of small trustworthiness and of no special value for critical purposes At the same time a few other manuscripts (such as the Śāradā and Nepālī codices), which were not available in the beginning, were added to the critical apparatus subsequently A table given below supplies all the necessary details of the critical apparatus as to where the collations of the different manuscripts begin, where they end, and so on and so forth.

¹ Of these three, our Śī is one, while the other two are paper manuscripts, written in modern Śāradā characters, with Nīlakapṭha's commentary,

in the Raghunatha Temple Library, of Stein's Catalogue (1894), p. 196, Nos 3712-32, 3951-79. They represent probably the Nīlakapṭha version.

belongs to the last quarter of the seventeenth. Many of the Grantha manuscripts do bear dates, but since they refer to a cyclic era, it is difficult to calculate their equivalents

CLASSIFICATION OF MANUSCRIPTS

The manuscript material is divided naturally into recensions by the scripts in which they are written. Corresponding to the two main types of Indian scripts, Northern and Southern, we get two main recensions of the epic - Each of these recensions is again divided into a number of sub-recensions, which I have called "versions", corresponding to the different provincial scripts in which these texts are written. This *principium divisionis* is not as arbitrary as it might at first sight appear. The superficial difference of scripts corresponds, as a matter of fact, to deep underlying textual differences. It is common experience in India that when we have a work handed down in different versions, the script is invariably characteristic of the version¹. The reason for this concomitance between script and version appears to be that the scribes, being as a rule not conversant with any script but that of their own particular province, could copy only manuscripts written in their special provincial scripts, exception being made only in favour of the Devanāgarī, which was a sort of a "vulgar" script, widely used and understood in India.

While the principle mentioned above is not entirely mechanical or arbitrary, it is also not ideal or perfect. It is often contravened in practice, mainly through the agency of the Devanāgarī, which is the chief medium of contamination between the different recensions and versions. Thus we come across Devanāgarī copies of the commentary or version of Arjunamiśra, who was an Easterner, similar copies of the commentary or version of Ratnagarbha, who was a Southerner. There are again Devanāgarī copies of the Grantha and the Śāradā² versions. On the other hand, a popular version like that of Nīlakaṇṭha may be copied in any script. I have come across manuscripts of the Nīlakaṇṭha (Devanāgarī) version written in Śāradā,³ Bengali,⁴ Telugu and Grantha scripts. Another cause of disturbance was this. Along the boundaries of provinces speaking different languages or using different scripts, there are invariably bi-lingual and bi-scriptal zones. In these zones there was an ever operating impulse, tending to introduce innovations, obliterating the *differentiae* and normalizing the text. Nevertheless, though nothing is impossible, it would be passing strange if we were to find a copy of the pure Śāradā version written, say, in the Malayālam script, or of the Grantha version in the Nepālī script.

¹ Cf. Lüders, *Deutsche Literaturztg* 1929 1140

² Like our K₁ (India Office, No 2137)

³ There are two such MSS in the Raghunatha

Temple Library, Jammu, Nos 3712-32, 3958-79

⁴ Some of them were collated for the Institute at the Visvabharati

belongs to the last quarter of the seventeenth. Many of the Grantha manuscripts do bear dates, but since they refer to a cyclic era, it is difficult to calculate their equivalents

CLASSIFICATION OF MANUSCRIPTS

The manuscript material is divided naturally into recensions by the scripts in which they are written. Corresponding to the two main types of Indian scripts, Northern and Southern, we get two main recensions of the epic - Each of these recensions is again divided into a number of sub-recensions, which I have called "versions", corresponding to the different provincial scripts in which these texts are written. This *principium divisionis* is not as arbitrary as it might at first sight appear. The superficial difference of scripts corresponds, as a matter of fact, to deep underlying textual differences. It is common experience in India that when we have a work handed down in different versions, the script is invariably characteristic of the version.¹ The reason for this concomitance between script and version appears to be that the scribes, being as a rule not conversant with any script but that of their own particular province, could copy only manuscripts written in their special provincial scripts, exception being made only in favour of the Devanāgarī, which was a sort of a "vulgar" script, widely used and understood in India.

While the principle mentioned above is not entirely mechanical or arbitrary, it is also not ideal or perfect. It is often contravened in practice, mainly through the agency of the Devanāgarī, which is the chief medium of contamination between the different recensions and versions. Thus we come across Devanāgarī copies of the commentary or version of Arjunamiśra, who was an Easterner, similar copies of the commentary or version of Ratnagarbha, who was a Southerner. There are again Devanāgarī copies of the Grantha and the Śāradā² versions. On the other hand, a popular version like that of Nīlakaṇṭha may be copied in any script. I have come across manuscripts of the Nīlakaṇṭha (Devanāgarī) version written in Śāradā,³ Bengali,⁴ Telugu and Grantha scripts. Another cause of disturbance was this. Along the boundaries of provinces speaking different languages or using different scripts, there are invariably bi-lingual and bi-scriptal zones. In these zones there was an ever operating impulse, tending to introduce innovations, obliterating the *differentiae* and normalizing the text. Nevertheless, though nothing is impossible, it would be passing strange if we were to find a copy of the pure Śāradā version written, say, in the Malayālam script, or of the Grantha version in the Nepālī script.

¹ Cf. Lüders, *Deutsche Literaturztg* 1929 1140

² Like our K₁ (India Office, No 2137)

³ There are two such MSS in the Raghunatha

Temple Library, Jammu, Nos 3712-32, 3958-79

⁴ Some of them were collated for the Institute at the Visvabharatī

D₀₈ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895-1902.
Devanāgarī Version of Ratnagarbha (Dr)

D₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1246.

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1199

D₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313 Dated Śaka 1623 (ca. A.D 1701)

D₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1339

Devanāgarī Composite Version

D₁ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 of A. 1879-80

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1152 Dated V. Sam. 1654 (ca A.D 1598)

D₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1360.

D₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126

D₅ = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No 4 Dated V Sam. 1858 (ca A.D 1802)

D₆ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1223

D₇ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1269.

D₈ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1329.

D₉ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1176

D₁₀ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293.

D₁₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340

D₁₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1373

D₁₃ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191.

D₁₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266

II S(outhern) Recension

Telugu Version (T)

T₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number).

T₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865.

T₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809

Grantha Version (G)

G₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number)

G₂ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number).

G₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823

G₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838

G₅ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851.

G₆ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11860

G₇ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number)

Malayālam Version (M)

M₁ = MS belonging to Chief of Idappalli, Cochín.

M₂ = Cochín, State Library, No 5

M₃ = Cochín, State Library, No 1 Dated Kollam 1013 (ca A.D 1838)

M₄ = MS. belonging to Kallenkara Pisharam of Cochín.

M₅ = Cochín (Jayantamangalam), property of the Paliyam family.

M₆ = Malabar (Nareri Mana), in private possession

M₇ = Cochín (Avanapparambu Mana); in private possession

M₈ = Malabar Poomulli Mana Library, No 297. Dated Kollam 1017 (ca. A.D 1842)

D₀₈ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895-1902.
Devanāgarī Version of Ratnagarbha (Dr)

D₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1246.

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1199

D₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313 Dated Śaka 1623 (ca. A.D 1701)

D₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1339

Devanāgarī Composite Version

D₁ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 of A. 1879-80

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1152 Dated V. Sam. 1654 (ca. A.D 1598)

D₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1360.

D₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126

D₅ = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No 4 Dated V Sam. 1858 (ca. A.D 1802)

D₆ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1223

D₇ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1269.

D₈ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1329.

D₉ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1176

D₁₀ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293.

D₁₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340

D₁₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1373

D₁₃ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), Viśrūmbāg II, No. 191.

D₁₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrūmbāg II, No. 266

II S(outhern) Recension

Telugu Version (T)

T₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number).

T₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865.

T₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809

Grantha Version (G)

G₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number)

G₂ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number).

G₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823

G₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838

G₅ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851.

G₆ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11860

G₇ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number)

Malayālam Version (M)

M₁ = MS belonging to Chief of Idappalli, Cochín.

M₂ = Cochín, State Library, No 5

M₃ = Cochín, State Library, No 1 Dated Kollam 1013 (ca. A.D 1838)

M₄ = MS. belonging to Kallenkara Pisharam of Cochín.

M₅ = Cochín (Jayantamangalam), property of the Paliyam family.

M₆ = Malabar (Nareri Mana), in private possession

M₇ = Cochín (Avanapparambu Mana); in private possession

M₈ = Malabar Poomulli Mana Library, No 297. Dated Kollam 1017 (ca. A.D 1842)

(resp ऊतु), and gives, as in S MSS, merely the name or designation of the speaker, such as वैशंपायन. However, from the fact that towards the middle and end of the parvan, the full forms containing उवाच (resp ऊतु) do occur sporadically, e g 1 94. 64 (fol 73 a), 98 1 (fol 75 b), 99 36 (fol 77 a) etc it follows that the usual वैशंपायन etc are only *abbreviations*. The names of the sub-parvans are generally added, in the colophons, agreeing mostly with the corresponding divisions of our edition. The extant fragment begins (fol 24 a) with the words कश्यप । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिम (cf v 1 1 26 10) — A facsimile of the folio (154) containing the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā is given, facing p 880

Ko

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 229 of 1895-1902. Folios 181, with about 15 lines to a page, size 14 7" × 6 7". Devanāgarī characters, dated V Samvat 1795 (ca A D 1739). Old Indian paper.

The MS contains the first three parvans written in the same hand, *the date coming at the end of the Aranya*. The writing is clear and fairly correct, a few corrections of scribe's errors are noted in the margin, probably by the same hand, otherwise the margins are clean. The colophons give adhyāya numbers sporadically, and names of adhyāyas, sub-parvans or upākhyānas generally. On the last folio (181) of the Ādi is given, *in different hand*, a list of major parvans with the corresponding number of their adhyāyas and stanzas, in a tabular form.

K₁

London, India Office Library, No 3226 (2137). Folios 169, with about 33 lines to a page, size 16 1/4" × 9". Devanāgarī characters, dated (possibly) 1783 A D. Indian Paper.

A moderately trustworthy, though somewhat modern and very incorrect transcript of a Śāradā exemplar. Even the outward form and get-up of this MS are suggestive of Kāśmīrī origin. The lines of writing, as in Śāradā (bhūrpapātra) MSS run parallel to the narrow side of the folio. The signatures in the margin are like those found in Kāśmīrī books. The numerous clerical errors, which disfigure every page, betray the writer to be a professional scribe, not thoroughly familiar with the awkward Śāradā script, and still less so with the language of the text, easily misled by the deceptive similarity between certain letters of the Śāradā and Devanāgarī alphabets. He frequently writes म for स (e g मकुले for संकुले), उ for त and प for य (e g उपा for तथा), द for ऋ (e g दया for ऋया), श for म (e g प्रकाश for प्रकाम) or for च (e g पाशली for पांचाली), medial उ for subscript व (e g सुर्ण for खर्ण); व्य for वृ, वु for वे, त्त, त्र (e g आतुखरं, मतुम, वैचिदुवीर्यं for आतंखरं, सत्तम and विचित्रवीर्यं), श्य for च्य, ख for च, medial उ for subscript त, म for त (e g ममि for मति), ए for व्य (e g शिष्टा for शिष्या). Margins are clean, very occasional corrections, in the body of the text, by yellow pigment. The pages from 42 to 45 are left blank, while 41 b and 46 a contain only a few lines of writing. Besides Ādi, the codex contains also Virāṭa, Bhīṣma and a portion of Anuśāsana (Dānadharma), breaking off at the first half of stanza 39 of adhy 83 of the Bombay ed. According to statements at the end of the Bhīṣma and the beginning of the Anuśāsana, the MS was written in V Samvat 1839 (ca A D 1783), by a Brāhmaṇa named Gopāla, residing in Lakṣmīmaṭha, but the writing of the volume is not quite uniform. It is, therefore, uncertain, in my opinion, whether the Ādi was written by this same Gopāla, in the said year, *contra* Eggeeling, *Catalogue of the Slt MSS*

(resp ऊतु), and gives, as in S MSS, merely the name or designation of the speaker, such as वैशंपायन. However, from the fact that towards the middle and end of the parvan, the full forms containing उवाच (resp ऊतु) do occur sporadically, e g 1 94. 64 (fol 73 a), 98 1 (fol 75 b), 99 36 (fol 77 a) etc it follows that the usual वैशंपायन etc are only *abbreviations*. The names of the sub-parvans are generally added, in the colophons, agreeing mostly with the corresponding divisions of our edition. The extant fragment begins (fol 24 a) with the words कश्यप । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिम (cf v 1 1 26 10) — A facsimile of the folio (154) containing the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā is given, facing p 880

Ko

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 229 of 1895-1902. Folios 181, with about 15 lines to a page, size 14 7" × 6 7". Devanāgarī characters, dated V Samvat 1795 (ca A D 1739). Old Indian paper.

The MS contains the first three parvans written in the same hand, *the date coming at the end of the Aranya*. The writing is clear and fairly correct, a few corrections of scribe's errors are noted in the margin, probably by the same hand, otherwise the margins are clean. The colophons give adhyāya numbers sporadically, and names of adhyāyas, sub-parvans or upākhyānas generally. On the last folio (181) of the Ādi is given, *in different hand*, a list of major parvans with the corresponding number of their adhyāyas and stanzas, in a tabular form.

K₁

London, India Office Library, No 3226 (2137). Folios 169, with about 33 lines to a page, size 16 1/4" × 9". Devanāgarī characters, dated (possibly) 1783 A D. Indian Paper.

A moderately trustworthy, though somewhat modern and very incorrect transcript of a Śāradā exemplar. Even the outward form and get-up of this MS are suggestive of Kāśmīrī origin. The lines of writing, as in Śāradā (bhūrpapātra) MSS run parallel to the narrow side of the folio. The signatures in the margin are like those found in Kāśmīrī books. The numerous clerical errors, which disfigure every page, betray the writer to be a professional scribe, not thoroughly familiar with the awkward Śāradā script, and still less so with the language of the text, easily misled by the deceptive similarity between certain letters of the Śāradā and Devanāgarī alphabets. He frequently writes म for स (e g मकुले for संकुले), उ for त and प for घ (e g उपा for तथा), द for ऋ (e g दया for ऋया), श for म (e g प्रकाश for प्रकाम) or for च (e g पाशली for पांचाली), medial उ for subscript व (e g सुर्ण for खर्ण); व्य for वृ, वु for वे, त्त, त्र (e g आतुखरं, मतुम, वैचिदुवीर्यं for आतंखरं, सत्तम and विचित्रवीर्यं), श्य for च्य, ख for च, medial उ for subscript त, म for त (e g ममि for मति), ए for व्य (e g शिष्टा for शिष्या). Margins are clean, very occasional corrections, in the body of the text, by yellow pigment. The pages from 42 to 45 are left blank, while 41 b and 46 a contain only a few lines of writing. Besides Ādi, the codex contains also Virāṭa, Bhīṣma and a portion of Anuśāsana (Dānadharmā), breaking off at the first half of stanza 39 of adhy 83 of the Bombay ed. According to statements at the end of the Bhīṣma and the beginning of the Anuśāsana, the MS was written in V Samvat 1839 (ca A D 1783), by a Brāhmaṇa named Gopāla, residing in Lakṣmīmaṭha, but the writing of the volume is not quite uniform. It is, therefore, uncertain, in my opinion, whether the Ādi was written by this same Gopāla, in the said year, *contra* Eggeeling, *Catalogue of the Slt MSS*

K₂

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No 1 Folios 28 (numbered 1-7 and 9-29), with about 11-13 lines to a page, size 12" x 6" Devanāgarī characters, (said to be) about 350 years old Paper

This MS is incomplete, ending with 1 3 152 It was collated at the *Visvabharati*, up to 1 2. 40, and was then reported to be missing

K₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 209 of 1887-91 Folios 386, with about 8-10 lines to a page, size 12 2" x 5 8". Devanāgarī characters Partly old Indian paper and partly modern European paper

Folios 359 to end are of different paper (modern European, with water-marks) and are written by a different hand In the margin, corrections of scribe's errors, additional lines and stanzas (some of them probably omitted while copying), and various readings, which are decidedly more numerous in the beginning On some folios (after fol 105) yellow pigment has been used for correction Here and there, lacunae mark the syllables which the scribe could not decipher, or which were missing in the exemplar. The colophons generally give the adhyāya or sub-parvan names, the adhyāya numbers were added afterwards, perhaps by a different hand, and are often crowded out or squeezed in with difficulty — Collated up to the end of adhy 2 only

N₁

MS in Nepālī characters from Nepal, in private possession No specifications of the MS (such as measurements, number of folios etc) are available.

It begins with a short eulogy (prasasti) of king (śrīmān bhūmahendra) Jayāsimharāma, at whose bidding the MS was copied For a king of that name we have the date (Nepālī) Sam 516 (ca A D 1395) In the prasasti, he is stated to have built (?) a temple of Paśupati in Nepal Collations of the MS were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj, C I E., D P I., Nepal, who had it collated, for the Institute, by local Pandits. — The prasasti reads

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः प्रजापतिभ्यः । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

वर्णप्रचाराय * * * श्वमेध * * * * * * * * * * ।

[सत्त्वार्थं] चिन्तामणिकल्पवृक्षो विराजते श्रीजयसिंहरामः ॥

मत्वा तत्क्षणमद्भुतं जगदिदं विशुद्धतामश्नुते

आत्मानं विनिवेश्य धर्मसरणौ दानादिसत्कर्मसु ।

येनाभ्यस्तममत्सरेण मनसा नित्यं हरिं ध्यायता

* * * * * [? श्री] भारतं लेखितम् ॥

कायेन वाचा मनसा च यद्यत्पापं कृतं तस्य विनाशनाय ।

सुश्रद्धया श्रीजयसिंहरामो व्यलीलिखद्भारतमुत्तमं तत् ॥

प्रेते विष्णुसमागमाय नरकद्वारोपरोधाय च

कुक्षिकूरयमास्यदर्शनम् * * * * * ।

एतल्लेखयति स पुण्यनिलयं श्रीभारताख्यं महत्

पार. श्रीजयसिंहरामसुकृती सत्त्वार्थचिन्तामणिः ॥

K₅

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No 1 Folios 28 (numbered 1-7 and 9-29), with about 11-13 lines to a page, size 12" x 6" Devanāgarī characters, (said to be) about 350 years old Paper

This MS is incomplete, ending with 1 3 152 It was collated at the *Visvabharati*, up to 1 2. 40, and was then reported to be missing

K₆

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 209 of 1887-91 Folios 386, with about 8-10 lines to a page, size 12 2" x 5 8". Devanāgarī characters Partly old Indian paper and partly modern European paper

Folios 359 to end are of different paper (modern European, with water-marks) and are written by a different hand In the margin, corrections of scribe's errors, additional lines and stanzas (some of them probably omitted while copying), and various readings, which are decidedly more numerous in the beginning On some folios (after fol 105) yellow pigment has been used for correction Here and there, lacunae mark the syllables which the scribe could not decipher, or which were missing in the exemplar. The colophons generally give the adhyāya or sub-parvan names, the adhyāya numbers were added afterwards, perhaps by a different hand, and are often crowded out or squeezed in with difficulty — Collated up to the end of adhy 2 only

N₁

MS in Nepālī characters from Nepal, in private possession No specifications of the MS (such as measurements, number of folios etc) are available.

It begins with a short eulogy (prasasti) of king (śrīmān bhūmahendra) Jayāsimharāma, at whose bidding the MS was copied For a king of that name we have the date (Nepālī) Sam 516 (ca A D 1395) In the prasasti, he is stated to have built (?) a temple of Paśupati in Nepal Collations of the MS were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj, C I E., D P I., Nepal, who had it collated, for the Institute, by local Pandits. — The prasasti reads

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः प्रजापतिभ्यः । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

वर्णप्रचाराय * * श्वमेध * * * * * ।

[सत्त्वार्थं] चिन्तामणिकल्पवृक्षो विराजते श्रीजयसिंहरामः ॥

मत्वा तत्क्षणमद्भुतं जगदिदं विद्युलताचञ्चलं

आत्मानं विनिवेश्य धर्मसरणौ दानादिसत्कर्मसु ।

येनाभ्यस्तममत्सरेण मनसा नित्यं हर्षि ध्यायता

* * * * * [? श्री] भारतं लेखितम् ॥

कायेन वाचा मनसा च यद्यत्पापं कृतं तस्य विनाशनाय ।

सुश्रद्धया श्रीजयसिंहरामो व्यलीलिखद्भारतमुत्तमं तत् ॥

प्रेते विष्णुसमागमाय नरकद्वारोपरोधाय च

कुक्षिकूरयमास्यदर्शनप * * * * * ।

एतल्लेखयति स पुण्यनिलयं श्रीभारताख्यं महत्

पार. श्रीजयसिंहरामसुकृती सत्त्वार्थचिन्तामणिः ॥

B₁

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413 Folios 164, with about 7-9 lines to a page, size 20" × 5 2". Bengali characters. Paper.

This fragmentary MS breaks off at 1. 90. 88, in the middle of Sambhavaparvan. — *Collated at the Visvabharati*

B₂

Dacca, University Library, No 485 Folios 366, with about 7 lines to a page; size 17" × 3 3/4" Bengali characters, dated Śāka 1708 (ca A.D. 1786) Much faded old Indian yellow paper

The MS, which is well preserved and neatly written, containing a few corrections noted in the margins, was obtained from Malatinagar, Bogia District, Bengal Collations begin at adhy 3. — *Collated at the Visvabharati*.

B₃

Dacca, University Library, No 735 Folios 346, with about 7 lines to a page; size 19" × 4 1/2". Bengali characters Old Indian yellow paper

Appearance, as well as the script of this MS (which was obtained from Ula Bisnagar, Nadia District, Bengal), is somewhat more modern than that of B₂, belongs apparently to the beginning of the 19th century Neatly written and fairly correct, contains occasional brief glosses on margin, apparently by the same hand as that of the copyist — Collations begin at adhy 54 *Collated at the Visvabharati*

Da₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 30 of A. 1879-80 Folios 416, with about 7-10 lines to a page, size 15 1/2" × 6 3/4". Devanāgarī characters Old Indian glossy paper

Text with commentary of Arjunamīśra, written neatly but extremely corrupt and unintelligible in places, on account of the scribe's inability to read the exemplar correctly. The MS has many short and long blanks in the text, which support the latter surmise. It has very few glosses and corrections, but a large number of variants noted in the margin. The text is written in three strips the upper and lower ones comprise the commentary, while the central band, which has generally a still wider margin, is the (epic) text. The references to speaker (such as वैशंपायन उवाच) and colophons are written in red ink. The colophons give generally adhyāya and sub-parvan names. Ślokas are generally numbered, adhyāyas are almost regularly numbered from adhy 45 to 109. The MS is almost consistent in writing जन्मेजय (for जनमे^०) उवाच. Punctuation is most imperfect. In the numbering of the folios, number 2 is repeated.

Da₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrūmbāg I, No. 468 Folios 415, with about 10 lines to a page, size 15 7/8" × 6 6/8" Devanāgarī characters, dated V Sam 1676 (ca A.D. 1620) Indian paper

Text with commentary of Arjunamīśra. The MS is from Dambal, a Jagir in the Kanarese Districts of the Deccan, and the last folio contains several stanzas in praise of a certain Gopālabhaṭṭa, a learned Pandit of great fame, who got the MS written :

B₁

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413 Folios 164, with about 7-9 lines to a page, size 20" × 5 2". Bengali characters. Paper.

This fragmentary MS breaks off at 1. 90. 88, in the middle of Sambhavaparvan. — *Collated at the Visvabharati*

B₂

Dacca, University Library, No 485 Folios 366, with about 7 lines to a page; size 17" × 3 3/4" Bengali characters, dated Śāka 1708 (ca A.D. 1786) Much faded old Indian yellow paper

The MS, which is well preserved and neatly written, containing a few corrections noted in the margins, was obtained from Malatinagar, Bogia District, Bengal Collations begin at adhy 3. — *Collated at the Visvabharati*.

B₃

Dacca, University Library, No 735 Folios 346, with about 7 lines to a page; size 19" × 4 1/2". Bengali characters Old Indian yellow paper

Appearance, as well as the script of this MS (which was obtained from Ula Bisnagar, Nadia District, Bengal), is somewhat more modern than that of B₂, belongs apparently to the beginning of the 19th century Neatly written and fairly correct, contains occasional brief glosses on margin, apparently by the same hand as that of the copyist — Collations begin at adhy 54 *Collated at the Visvabharati*

Da₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 30 of A. 1879-80 Folios 416, with about 7-10 lines to a page, size 15 1/2" × 6 3/4". Devanāgarī characters Old Indian glossy paper

Text with commentary of Arjunamīśra, written neatly but extremely corrupt and unintelligible in places, on account of the scribe's inability to read the exemplar correctly. The MS has many short and long blanks in the text, which support the latter surmise. It has very few glosses and corrections, but a large number of variants noted in the margin. The text is written in three strips the upper and lower ones comprise the commentary, while the central band, which has generally a still wider margin, is the (epic) text. The references to speaker (such as धृतराष्ट्र उवाच) and colophons are written in red ink. The colophons give generally adhyāya and sub-parvan names. Ślokas are generally numbered, adhyāyas are almost regularly numbered from adhy 45 to 109. The MS is almost consistent in writing जन्मेजय (for जनमे^०) उवाच. Punctuation is most imperfect. In the numbering of the folios, number 2 is repeated.

Da₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrūmbāg I, No. 468 Folios 415, with about 10 lines to a page, size 15 7/8" × 6 6/8" Devanāgarī characters, dated V Sam 1676 (ca A.D. 1620) Indian paper

Text with commentary of Arjunamīśra. The MS is from Dambal, a Jagir in the Kanarese Districts of the Deccan, and the last folio contains several stanzas in praise of a certain Gōpālabhaṭṭa, a learned Pandit of great fame, who got the MS written :

Dn.

Mysore, Oriental Library, No 1061. Folios 118, with about 22 lines to a page, size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters, dated V Samvat 1864 (ca A.D 1808) Paper.

Text with commentary of Nilakaṇṭha.

Dn₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 234 of 1895-1902 Folios 683, with about 9 lines to a page, size $15\frac{1}{2}'' \times 7\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nilakaṇṭha. Bold and clear letters, generally correct, margins are almost clean. Ślokas and adhyāyas are throughout numbered. As in Dn, blanks were filled with invocations and names of various gods. The *lemmata* do not always fit the (epic) text. Colophons and the references to the speakers (and for some initial folios even dialogues) are in red ink, but only up to fol. 470.

Dn₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246. Folios 448, with about 11 lines to a page, size $15'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dn₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1199. Folios 306, with about 10-13 lines to a page, size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dn₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1313. Folios 366, with about 11-13 lines to a page, size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters, dated Śaka 1623 (ca A.D 1701) Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. MS dated, in the Śaka year 1623 (current) corresponding to Vṛṣa, Sunday the 13th (of the bright half) of the month of Āṣāḍha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dn₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1339. Folios 108, with about 11-22 lines to a page, size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. This fragment contains only about 90 adhyāyas of this edition. The number of lines on each folio fluctuates with the amount of commentary which each folio contains, and which of course, varies considerably. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dn.

Mysore, Oriental Library, No 1061. Folios 118, with about 22 lines to a page, size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters, dated V Samvat 1864 (ca A.D 1808) Paper.

Text with commentary of Nilakaṇṭha.

Dn₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 284 of 1895-1902 Folios 683, with about 9 lines to a page, size $15\frac{2}{2}'' \times 7\frac{2}{2}''$. Devanāgarī characters Thick Indian paper

Text with commentary of Nilakaṇṭha Bold and clear letters, generally correct, margins are almost clean Ślokaś and adhyāyas are throughout numbered As in D₁₁, blanks were filled with invocations and names of various gods The *lemmata* do not always fit the (epic) text. Colophons and the references to the speakers (and for some initial folios even dayas) are in red ink, but only up to fol 470.

Dn₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246. Folios 448, with about 11 lines to a page, size $15'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters Paper

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy 2 *Collated at Tanjore.*

Dn₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1199 Folios 306, with about 10-13 lines to a page, size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dn₅

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1313 Folios 366, with about 11-13 lines to a page, size $16'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters, dated Śaka 1623 (ca A.D 1701) Paper

Text with the commentary of Ratnagarbha. MS dated, in the Śaka year 1623 (current) corresponding to Vṛṣa, Sunday the 13th (of the bright half) of the month of Āṣāḍha — Collations end at adhy. 2 *Collated at Tanjore.*

Dn₆

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1339. Folios 108, with about 11-22 lines to a page, size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha This fragment contains only about 90 adhyāyas of this edition The number of lines on each folio fluctuates with the amount of commentary which each folio contains, and which of course, varies considerably — Collations end at adhy 2 *Collated at Tanjore.*

D₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1223 Folios 293, with about 12 lines to a page; size 14 $\frac{1}{2}$ " x 6 $\frac{1}{2}$ " Devanāgarī characters Paper

An old MS, but with clear and legible writing, well preserved — Collations end at adhy. 53 *Collated at Tanjore*

D₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1262 Folios 262, with about 11 lines to a page, size 14" x 5 $\frac{1}{2}$ ". Devanāgarī characters Paper

Clear and legible writing, well preserved — Collations end at adhy. 53 *Collated at Tanjore*

D₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1329 Folios 196, with about 16-18 lines to a page, size 15 $\frac{1}{2}$ " x 7". Devanāgarī characters Paper.

A comparatively modern MS — Collations end at adhy. 2 *Collated at Tanjore.*

D₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1176 Folios 279, with about 11 lines to a page; size 15 $\frac{1}{2}$ " x 5 $\frac{1}{2}$ ". Devanāgarī characters Paper

Fol. 1-2 are badly damaged — Collations end at adhy. 2 *Collated at Tanjore*

D₁₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1293 Folios 352, with about 10 lines to a page, size 13 $\frac{1}{2}$ " x 5 $\frac{1}{2}$ " Devanāgarī characters Paper

Last leaf torn; well-preserved, clear and legible writing — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore*

D₁₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1319 Folios 290, with about 11-18 lines to a page, size 14" x 5 $\frac{1}{2}$ ". Devanāgarī characters Paper

Written, perhaps, by four different scribes — Collations end at adhy. 2 *Collated at Tanjore*

D₁₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1373 Folios 21, with about 12 lines to a page, size 14 $\frac{1}{2}$ " x 6" Devanāgarī characters Paper

Incomplete, containing only the first two adhyāyas. — *Collated at Tanjore*

D₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1223 Folios 293, with about 12 lines to a page; size 14" x 6½" Devanāgarī characters Paper

An old MS, but with clear and legible writing, well preserved — Collations end at adhy. 53 *Collated at Tanjore*

D₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1263 Folios 262, with about 11 lines to a page, size 14" x 5½". Devanāgarī characters Paper

Clear and legible writing, well preserved — Collations end at adhy. 53 *Collated at Tanjore*

D₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1329 Folios 196, with about 16-18 lines to a page, size 15½" x 7". Devanāgarī characters Paper.

A comparatively modern MS — Collations end at adhy. 2 *Collated at Tanjore.*

D₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1176 Folios 279, with about 11 lines to a page; size 15½" x 5½". Devanāgarī characters Paper

Fol. 1-2 are badly damaged — Collations end at adhy. 2 *Collated at Tanjore*

D₅

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1293 Folios 352, with about 10 lines to a page, size 13½" x 5½" Devanāgarī characters Paper

Last leaf torn; well-preserved, clear and legible writing — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore*

D₆

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1310 Folios 290, with about 11-18 lines to a page, size 14" x 5½". Devanāgarī characters Paper

Written, perhaps, by four different scribes — Collations end at adhy. 2 *Collated at Tanjore*

D₇

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1373 Folios 21, with about 12 lines to a page, size 14½" x 6" Devanāgarī characters Paper

Incomplete, containing only the first two adhyāyas. — *Collated at Tanjore*

G₁

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS (without number). Folios 110, with about 16-21 lines to a page, size 18 7" × 18". Grantha characters. Palm-leaf

Leaves are very brittle, and worm-eaten in places; large pieces have broken off, leaving many lacunae. The holes for the string have enlarged, perhaps from constant use, destroying some parts of the text, written round them.

G₂

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS (without number). Folios 202, with about 15-17 lines to a page, size 14 5" × 21". Grantha characters. Palm-leaf.

The MS contains the first 4 parvans Ādi, Sabhā, Aranya and Virāṭa, written probably by the same hand. Slightly worm-eaten, but, on the whole, a well preserved old MS with clear and legible writing.

G₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11823. Folios 316, with about 10 lines to a page, size 16 3" × 13 3". Grantha characters. Palm-leaf — *Collated at Tanjore*

G₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11838. Folios 477, with about 6 lines to a page, size 19" × 13 1/2". Grantha characters. Palm-leaf.

An old and well-preserved MS, with clear and legible writing, but many corrections. — *Collated at Tanjore.*

G₅

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11851. Folios 320, with about 8 lines to a page, size 19" × 13 1/2". Grantha characters. Palm-leaf.

The MS contains the Sabhā also, probably written by the same hand. A well-preserved old MS, with clear and legible writing — *Collated at Tanjore*

G₆

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11860. Folios 324, with about 8 lines to a page, size 18 1/2" × 13 1/2". Grantha characters. Palm-leaf

MS. written by Kāṣipati, on the 22nd of the month of Kumbha, in the year Krodhi. — *Collated at Tanjore.*

G₇

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS (without number). Folios 217, with about 12-14 lines to a page, size 19 2" × 2". Grantha characters. Palm-leaf

G₁

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS (without number). Folios 110, with about 16-21 lines to a page, size 18 7" × 18". Grantha characters. Palm-leaf

Leaves are very brittle, and worm-eaten in places; large pieces have broken off, leaving many lacunae. The holes for the string have enlarged, perhaps from constant use, destroying some parts of the text, written round them.

G₂

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS (without number). Folios 202, with about 15-17 lines to a page, size 14 5" × 2 1". Grantha characters. Palm-leaf.

The MS contains the first 4 parvans Ādi, Sabhā, Aranya and Virāṭa, written probably by the same hand. Slightly worm-eaten, but, on the whole, a well preserved old MS with clear and legible writing.

G₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11823. Folios 316, with about 10 lines to a page, size 16 3/4" × 1 3/4". Grantha characters. Palm-leaf — *Collated at Tanjore*

G₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11838. Folios 477, with about 6 lines to a page, size 19" × 1 1/2". Grantha characters. Palm-leaf.

An old and well-preserved MS, with clear and legible writing, but many corrections. — *Collated at Tanjore.*

G₅

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11851. Folios 320, with about 8 lines to a page, size 19" × 1 1/2". Grantha characters. Palm-leaf.

The MS contains the Sabhā also, probably written by the same hand. A well-preserved old MS, with clear and legible writing — *Collated at Tanjore*

G₆

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11860. Folios 324, with about 8 lines to a page, size 18 1/4" × 1 3/8". Grantha characters. Palm-leaf

MS. written by Kāśipati, on the 22nd of the month of Kumbha, in the year Krodhi. — *Collated at Tanjore.*

G₇

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS (without number). Folios 217, with about 12-14 lines to a page, size 19 2" × 2". Grantha characters. Palm-leaf

Incomplete MS, adhy. 1-53 wanting (1 e. begins with the Ādivamsūvatarāṇa sub-parvan); writing clear and legible, generally correct, margins are clean — Collations begin from adhy. 54

M₁

MS. from the private library of Avapapparambu Mana, Cochin. Folios 170, with about 10 lines to a page, size 20 5" × 1 8" — Malayālam characters — Palm-leaf

Clear and legible writing, leaves are in perfect preservation, not a single leaf being worm-eaten, probably not very old — Scribe has left many blanks in the writing space, whenever the surface of the leaf was uneven or rugged — Collated from adhy. 54

M₂

Malabar, Poomulli Mana Library, No 297. Folios 183, with about 10 lines to a page — Malayālam characters, dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842) — Palm-leaf

Collated from adhy. 54.

In view of the great unevenness of the critical apparatus, and of the consequent difficulty likely to be experienced by readers using the critical notes (printed at the foot of the page) in ascertaining what manuscripts have been added, discontinued, or discarded at different points of the text, I append, on the following page, a table which shows at a glance just what manuscripts have been actually collated for different portions of the text. Even the larger lacunae of the manuscripts, which cannot be easily ascertained, have been exhibited in this table. Only such (small) omissions have been, as a rule, ignored as are *specifically* mentioned in the footnote itself pertaining to the particular stanza, and which are therefore brought to the notice of the reader as soon as he reads the footnote.

Incomplete MS, adhy. 1-53 wanting (1 e. begins with the Ādivamsūvatarāṇa sub-parvan); writing clear and legible, generally correct, margins are clean — Collations begin from adhy 54

M₁

MS. from the private library of Aṇṇapparambu Mana, Cochin. Folios 170, with about 10 lines to a page, size 20 5" × 1 8" Malayālam characters. Palm-leaf

Clear and legible writing, leaves are in perfect preservation, not a single leaf being worm-eaten, probably not very old — Scribe has left many blanks in the writing space, whenever the surface of the leaf was uneven or rugged — Collated from adhy 54

M₂

Malabar, Poomulli Mana Library, No 297. Folios 183, with about 10 lines to a page. Malayālam characters, dated Kollam 1017 (ca A D. 1842) Palm-leaf

Collated from adhy 54.

In view of the great uncertainties of the critical apparatus, and of the consequent difficulty likely to be experienced by readers using the critical notes (printed at the foot of the page) in ascertaining what manuscripts have been added, discontinued, or discarded at different points of the text, I append, on the following page, a table which shows at a glance just what manuscripts have been actually collated for different portions of the text. Even the larger lacunae of the manuscripts, which cannot be easily ascertained, have been exhibited in this table. Only such (small) omissions have been, as a rule, ignored as are *specifically* mentioned in the footnote itself pertaining to the particular stanza, and which are therefore brought to the notice of the reader as soon as he reads the footnote.

TESTIMONIA

As testimonia, or aids of a partial or subsidiary character, there are available, besides the numerous commentaries, the following three important epitomes of the eleventh century (i) the Javanese adaptation *Bhīratam* (ca A.D. 1000), (ii) the Telugu adaptation *Āndhra Bhāratamu* by the Telugu poet Nannaya Bhaṭṭa (ca A.D. 1025), and (iii) the Sanskrit adaptation *Bhāratamañjarī* by the Kāśmīrī poet Kṣemendra (ca A.D. 1050), as also an important Persian rendering made some centuries later (ca. A.D. 1580) at the instance of that enlightened and sagacious Emperor of India with catholic sympathies, the great Akbar.

The commentaries collated for this edition are dealt with below, under the Devanāgarī versions. Here it will suffice to observe that, even when accompanied by the (epic) text, the commentaries are, for reasons which will be explained later on, evidence only for the actual *lemmata* and the *pāthāntaras* cited. The absence of commentary on a stanza or a group of stanzas or even on an *adhyāya* is, in general, no proof that that particular passage was lacking in the text used by the commentator. For, clearly, his text may have contained the passage in question, but he may not have deemed it necessary to comment upon any portion of it. Nevertheless when the commentary ignores a lengthy and difficult passage, then there is a strong presumption that the text of the commentator did not contain the passage. A case in point is the *Kaṇikanṭi*, a passage of 186 lines, which is entirely ignored in Devabodha's commentary (but has evoked lengthy comments from both Arjunamīśra and Nilakantha), and which is missing in the Kāśmīrī version.

As regards the old Javanese adaptation, from the reports of Dutch scholars¹ who have studied the original Javanese text, it appears that only eight out of the eighteen *parvans* of the *Mahābhārata* have been traced so far, namely, *Ādi*, *Virāṭa*, *Udyoga*, *Bhīṣma*, *Āśramavāsa*, *Mausala*, *Mahāprasthāna* and *Svargārohana*. Three of these (*Āśramavāsa*, *Mausala*, *Mahāprasthāna*) were the subject of a doctor dissertation, submitted to the Leyden University by Dr. H. H. Juynboll, as early as 1893. The Javanese original was edited by the doctor in Roman characters and rendered into Dutch. Thirteen years later (1906) the same scholar published the text of the *Ādi* (with different readings) in Roman transcript.² Of the old Javanese *Ādipurva*, only a few episodes have been as yet translated, to wit the *Parvāsamgraha*, the *Pauṣya*, the *Amṛtamanthana*, the story of *Parīkṣit* and the *Sauparna*. Unfortunately these translations are not available in India, at least they were not available to me.

The chief value of the Javanese adaptation for us lies in the fact that throughout the old Javanese text are scattered Sanskrit quotations, which appear to have "served as landmarks for writers and hearers or readers". The text prepared by Dr. H. H. Juynboll, which is based upon eight manuscripts, is reputed to be very accurate. But it is admitted that the Sanskrit excerpts in the extant Javanese manuscripts are extremely corrupt, and it is a

¹ Cf. D. van Hinloopen Labberton, "The *Mahābhārata* in Mediaeval Javanese", *JRAS* 1913 1 ff., and the literature cited there, also Kurt Wulff, *Den old javanske Bhārataparva* (Copenhagen 1917).

On the Mbh. in the island of Bali, of R. Friederich *JRAS* 1876 176 f., 179 ff.

² *Ādipurva*, *Oudjavaansch Prozageschrift*, uitgegeven door Dr. H. H. Juynboll 'S-Gravenhage 1906.

TESTIMONIA

As testimonia, or aids of a partial or subsidiary character, there are available, besides the numerous commentaries, the following three important epitomes of the eleventh century (i) the Javanese adaptation *Bhīratam* (ca. A.D. 1000), (ii) the Telugu adaptation *Āndhra Bhāratamu* by the Telugu poet Nannaya Bhaṭṭa (ca. A.D. 1025), and (iii) the Sanskrit adaptation *Bhāratamañjarī* by the Kāśmīrī poet Kṣemendra (ca. A.D. 1050), as also an important Persian rendering made some centuries later (ca. A.D. 1580) at the instance of that enlightened and sagacious Emperor of India with catholic sympathies, the great Akbar.

The commentaries collated for this edition are dealt with below, under the Devanāgarī versions. Here it will suffice to observe that, even when accompanied by the (epic) text, the commentaries are, for reasons which will be explained later on, evidence only for the actual *lemmata* and the *pāthāntaras* cited. The absence of commentary on a stanza or a group of stanzas or even on an *adhyāya* is, in general, no proof that that particular passage was lacking in the text used by the commentator. For, clearly, his text may have contained the passage in question, but he may not have deemed it necessary to comment upon any portion of it. Nevertheless when the commentary ignores a lengthy and difficult passage, then there is a strong presumption that the text of the commentator did not contain the passage. A case in point is the *Kaṇikanīti*, a passage of 186 lines, which is entirely ignored in Devabodha's commentary (but has evoked lengthy comments from both Arjunamīśra and Nilakantha), and which is missing in the Kāśmīrī version.

As regards the old Javanese adaptation, from the reports of Dutch scholars¹ who have studied the original Javanese text, it appears that only eight out of the eighteen *parvans* of the *Mahābhārata* have been traced so far, namely, *Ādi*, *Virāṭa*, *Udyoga*, *Bhīṣma*, *Āśramavāsa*, *Mausala*, *Mahāprasthāna* and *Svargārohana*. Three of these (*Āśramavāsa*, *Mausala*, *Mahāprasthāna*) were the subject of a doctor dissertation, submitted to the Leyden University by Dr. H. H. Juynboll, as early as 1893. The Javanese original was edited by the doctor in Roman characters and rendered into Dutch. Thirteen years later (1906) the same scholar published the text of the *Ādi* (with different readings) in Roman transcript.² Of the old Javanese *Ādipurva*, only a few episodes have been as yet translated, to wit the *Parvasamgraha*, the *Paṇḍya*, the *Amṛtamanthana*, the story of *Parikṣit* and the *Sauparna*. Unfortunately these translations are not available in India, at least they were not available to me.

The chief value of the Javanese adaptation for us lies in the fact that throughout the old Javanese text are scattered Sanskrit quotations, which appear to have "served as landmarks for writers and hearers or readers". The text prepared by Dr. H. H. Juynboll, which is based upon eight manuscripts, is reputed to be very accurate. But it is admitted that the Sanskrit excerpts in the extant Javanese manuscripts are extremely corrupt, and it is a

¹ Cf. D. van Hinloopen Labberton, "The *Mahābhārata* in Mediaeval Javanese", *JRAS* 1913 1 ff., and the literature cited there, also Kurt Wulff, *Den old javanske Bhārataparva* (Copenhagen 1917).

On the *Mbh.* in the island of Bali, of R. Friederich *JRAS* 1876 176 f., 179 ff.

² *Ādiparica*, *Oudjavaansch Prozageschryft*, uitgegeven door Dr. H. H. Juynboll 'S-Gravenhage 1906.

the fact that Nannaya has included in his poem an accurate rendering of the Parvasamgraha, giving the number of slokas in each of the parvans of his Mahābhārata.¹ The figure for the stanzas of the Ādi is 9984, which shows that the text used by Nannaya must have been substantially of the same size as that preserved in the extant Southern manuscripts. The poet is reported to have followed the original fairly closely. Notable is consequently his omission of Brahmā's visit to Vyāsa.²

Curiously enough, the third old important epitome of the Mahābhārata which we possess, the Bhāratamañjarī by Kṣemendra,³ belongs to the same century as the two epitomes mentioned above, since this Kāśmīrī poet must also be assigned to the middle of the eleventh century.⁴ Bühler and Kīrste have given in their *Indian Studies*, No. 2 (pp 30 ff.), the results of a careful comparison of Kṣemendra's abstract with the Bombay text of the Mahābhārata. They show that Kṣemendra's text contains both additions and omissions as compared with the latter.⁵ Of the omissions they note adhy 4, 24, 45-48, 66, 94, 139, and parts of adhy. 141 and 197 of the Vulgate. Of these, adhy 4 is, as pointed out by Bühler and Kīrste, a short introductory chapter, a variant of adhy 1, adhy. 45-48 are a repetition (with variations) of adhy. 13-15, adhy. 66 is a variant of the preceding adhyāya; adhy 94 is a variant of adhy 95 (prose), which is selected by Kṣemendra for his purpose,⁶ finally, stanzas 11 to end of adhy 197 are a repetition of a part of adhy. 169. The reason for the omission of these adhyāyas is thus clear: they are mere repetitions. The remaining adhyāyas, which are missing and whose omission Bühler-Kīrste could not account for, namely, adhy. 24, 139, and 141 (stanzas 1-19) are also missing in many of our Mahābhārata manuscripts and have accordingly been omitted in the constituted text as well. To these must be added the important omission of adhy. 140 of the Vulgate, the Kāpikaniti, which is likewise omitted by Kṣemendra, an omission which appears to have been overlooked by Bühler and Kīrste.

The collaborating authors felt justified in concluding that the omissions and additions "are just such liberties as any Kāvya poet would take in making a similar abridgement." They were also of opinion that the original cannot have differed very essentially from our current texts, that is, the Vulgate. This is correct up to a certain point. A comparison with the different versions shows that Kṣemendra's version agrees, as was to be expected, most closely with the Śāradā. On comparing the divisions of the Mañjarī with those given in Bombay or Calcutta editions of the Mahābhārata, Bühler and Kīrste were struck by the fact that the Mañjarī divisions agreed better with the course of the narrative, and they give examples to show that the arrangement of the Mañjarī is more logical. That is quite natural, because the old Northern manuscripts, which this edition

¹ The figures of Nannaya's Āndhra Bhāratamu are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, Southern Recension, Vol. II, Introduction, p. XXX (Scheme of Slokas). They were first published by Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 311.

² Cf. Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 99.

³ Ed. Kāvya-mālā, No. 64 (1898).

⁴ Keith, *A History of Sanskrit Literature*, p. 136.

⁵ op. cit. p. 30.

⁶ As is done also by the redactors of the Javanese Bhāratam, cf. Labberton, *JRAS* 1913 7.

"The knotty point as to the more reliable of the two sets [of genealogies] is decided by our Old Javanese text in favour of the second, that being the only one it knows".

the fact that Nannaya has included in his poem an accurate rendering of the Parvasam-graha, giving the number of ślokas in each of the parvans of his Mahābhārata.¹ The figure for the stanzas of the Ādi is 9984, which shows that the text used by Nannaya must have been substantially of the same size as that preserved in the extant Southern manuscripts. The poet is reported to have followed the original fairly closely. Notable is consequently his omission of Brahmā's visit to Vyāsa.²

Curiously enough, the third old important epitome of the Mahābhārata which we possess, the Bhāratamañjarī by Kṣemendra,³ belongs to the same century as the two epitomes mentioned above, since this Kāśmīrī poet must also be assigned to the middle of the eleventh century.⁴ Bühler and Kīrste have given in their *Indian Studies*, No. 2 (pp. 30 ff.), the results of a careful comparison of Kṣemendra's abstract with the Bombay text of the Mahābhārata. They show that Kṣemendra's text contains both additions and omissions as compared with the latter.⁵ Of the omissions they note adhy. 4, 24, 45-48, 66, 94, 139, and parts of adhy. 141 and 197 of the Vulgate. Of these, adhy. 4 is, as pointed out by Bühler and Kīrste, a short introductory chapter, a variant of adhy. 1, adhy. 45-48 are a repetition (with variations) of adhy. 13-15, adhy. 66 is a variant of the preceding adhyāya; adhy. 94 is a variant of adhy. 95 (prose), which is selected by Kṣemendra for his purpose,⁶ finally, stanzas 11 to end of adhy. 197 are a repetition of a part of adhy. 169. The reason for the omission of these adhyāyas is thus clear: they are mere repetitions. The remaining adhyāyas, which are missing and whose omission Bühler-Kīrste could not account for, namely, adhy. 24, 139, and 141 (stanzas 1-19) are also missing in many of our Mahābhārata manuscripts and have accordingly been omitted in the constituted text as well. To these must be added the important omission of adhy. 140 of the Vulgate, the Kāpikaniti, which is likewise omitted by Kṣemendra, an omission which appears to have been overlooked by Bühler and Kīrste.

The collaborating authors felt justified in concluding that the omissions and additions "are just such liberties as any Kāvya poet would take in making a similar abridgement." They were also of opinion that the original cannot have differed very essentially from our current texts, that is, the Vulgate. This is correct up to a certain point. A comparison with the different versions shows that Kṣemendra's version agrees, as was to be expected, most closely with the Śāradā. On comparing the divisions of the Mañjarī with those given in Bombay or Calcutta editions of the Mahābhārata, Bühler and Kīrste were struck by the fact that the Mañjarī divisions agreed better with the course of the narrative, and they give examples to show that the arrangement of the Mañjarī is more logical. That is quite natural, because the old Northern manuscripts, which this edition

¹ The figures of Nannaya's Āndhra Bhāratamu are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, Southern Recension, Vol. II, Introduction, p. XXX (Scheme of Slokas). They were first published by Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 311.

² Cf. Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 99.

³ Ed. Kāvya-mālā, No. 64 (1898).

⁴ Keith, *A History of Sanskrit Literature*, p. 136.

⁵ op. cit. p. 30.

⁶ As is done also by the redactors of the Javanese Bhāratam, cf. Labberton, *JRAS* 1913 7.

"The knotty point as to the more reliable of the two sets [of genealogies] is decided by our Old Javanese text in favour of the second, that being the only one it knows".

There is more distant connection between our Sauparṇa (adhy 14 ff) and the pseudo-vedic Suparṇādhyaṇa¹. Some of the stanzas of the Ādi are cited, with or without mention of the source, in the Tantravārttika of Kumāṇila Bhaṭṭa (e g our 1. 1 209), as also in the Bhāṣyas of Ācārya Śaṅkara (e g our 1. 1 37). A few of the sententious stanzas (e g our 1. 74 1 ff) recur, with variation, in Buddhist literature,² while stray stanzas are to be found again in the Khilas of the Rgveda (e g our 1. 53 22 f)³, the Manusmṛti⁴ (e g our 1. 3. 94) and the Brhaddevatā⁵ (e g our 1. 59 12). One of our stanzas (1. 119. 6) has been cited in the Dhvanyūloka of Ānandavardhana, as by Maṇṛṣi Vyāsa. There are probably many stanzas which remain to be identified.

It is perhaps well to add in this place that a certain amount of caution is necessary in making any critical use of citations of stray Mahābhārata stanzas we meet with again in other works. We must, in the first place, bear in mind that most of the other works have yet to be properly edited. Even in critically edited texts we must take into account the various readings of the passage in question in the manuscripts collated. Then in the case of citations we must allow for failures of memory, since in ancient times the stanzas were almost invariably quoted from memory, and the quotation was never compared with the original. Moreover we must never forget that probably from time immemorial there have existed local versions of the Mahābhārata. The citations made even by very old writers were from these *local* versions. A citation by a writer of the eighth century or even the sixth century proves nothing for the Ur-Mahābhārata, that ideal but impossible desideratum, though the citation is far older than our manuscripts, it is evidence only for the text of the *local* Mahābhārata in the eighth, respectively the sixth century, notwithstanding that the differences between the various recensions and versions of the Mahābhārata must diminish as we go back further and further.

¹ Cf. Jarl Charpentier, *Die Suparnasage*, Uppsala 1920.

² Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelen", *WZKM*, 20 (1906) 323, 357 f.

³ Cf. Max Müller's edition of the Rgveda, vol. 4

(1892), p. 521, stanzas 5-8.

⁴ 2. 111.

⁵ Winternitz, "Brhaddevatā und Mahābhārata", *WZKM* 20 (1906) 1 ff, especially, pp. 10 f., 28 f., 31 ff., 34.

There is more distant connection between our Sauparṇa (adhy 14 ff) and the pseudo-vedic Suparṇādhyaṇa¹. Some of the stanzas of the Ādi are cited, with or without mention of the source, in the Tantravārttika of Kumāṇila Bhaṭṭa (e g our 1. 1 209), as also in the Bhāṣyas of Ācārya Śaṅkara (e g our 1. 1 37). A few of the sententious stanzas (e g our 1. 74 1 ff) recur, with variation, in Buddhist literature,² while stray stanzas are to be found again in the Khilas of the Rgveda (e g our 1. 53 22 f)³, the Manusmṛti⁴ (e g our 1. 3. 94) and the Brhaddevatā⁵ (e g our 1. 59 12). One of our stanzas (1. 119. 6) has been cited in the Dhvanyūloka of Ānandavardhana, as by Maṇṛṣi Vyāsa. There are probably many stanzas which remain to be identified.

It is perhaps well to add in this place that a certain amount of caution is necessary in making any critical use of citations of stray Mahābhārata stanzas we meet with again in other works. We must, in the first place, bear in mind that most of the other works have yet to be properly edited. Even in critically edited texts we must take into account the various readings of the passage in question in the manuscripts collated. Then in the case of citations we must allow for failures of memory, since in ancient times the stanzas were almost invariably quoted from memory, and the quotation was never compared with the original. Moreover we must never forget that probably from time immemorial there have existed local versions of the Mahābhārata. The citations made even by very old writers were from these *local* versions. A citation by a writer of the eighth century or even the sixth century proves nothing for the Ur-Mahābhārata, that ideal but impossible desideratum, though the citation is far older than our manuscripts, it is evidence only for the text of the *local* Mahābhārata in the eighth, respectively the sixth century, notwithstanding that the differences between the various recensions and versions of the Mahābhārata must diminish as we go back further and further.

¹ Cf. Jarl Charpentier, *Die Suparnasage*, Uppsala 1920.

² Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelen", *WZKM*, 20 (1906) 323, 357 f.

³ Cf. Max Müller's edition of the Rgveda, vol. 4

(1892), p. 521, stanzas 5-8.

⁴ 2. 111.

⁵ Winternitz, "Brhaddevatā und Mahābhārata", *WZKM* 20 (1906) 1 ff, especially, pp. 10 f., 28 f., 31 ff., 34.

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

The textual criticism of the Mahābhārata proceeds from the incontrovertible fact that the text of the Great Epic has been handed down in two divergent forms, a Northern and a Southern recension, texts typical of the Āryāvarta and the Dakṣiṇāpatha. With the realization of this patent contrast began the Mahābhārata textual criticism nearly fifty years ago, when Protap Chandra Roy brought out his popular edition of the Mahābhārata (1883-96), under the auspices of the Dātavya Bhārata Kāryālaya. A brief account of the controversy to which the publication of this edition of the Mahābhārata gave rise is to be found in Roy's writings.¹ We are told there that the appearance of his edition was hailed by *The Hindu* of Madras, that great bulwark of Dravidian Hinduism, in its issue dated November 22, 1885, with the publication of a bellicose letter, headed "Another edition of the *Mahabharata*", purporting to give an account of the proceedings of a public meeting held at Mayaveram, and containing an outspoken and trenchant criticism of Roy's edition by one Mr Sreenivasa Sastrial. This worthy gentleman thought Roy's edition to be "sadly defective in the text and that this defect is detrimental to the religious interests as many portions supporting the *Advaita* and *Vāsīṣṭha-advaita* (sic) doctrines, but unfavourable to the Sakti worshippers of the North, have been omitted" "It was sad, therefore," bemoaned this aggrieved protagonist of the Southern Recension, "that the generous gentleman of the North, Protapa Chandra Roy, that undertook to edit the text, should decline the responsibility of editing the text as correctly as possible and to compare various manuscripts of the text from Southern India." Mr Sreenivasa Sastrial, it is reported, "instanced one or two portions of the *Mahābhārata*, omitted in the Calcutta edition, which can be proved by indisputable testimony to have existed in the earliest copies of the work" One wonders, where and how this esteemable gentleman could have got hold of "the earliest copies" of the work, or rather, just how early were the copies he was referring to "Again, many verses", complained this Vaiṣṇava propagandist, "quoted by the great philosophers of the South in support of their respective doctrines, are not to be found in Mr Protapa Chandra Roy's edition"!

The reply of Protap Chandra Roy is not altogether without interest. He ruefully admitted—what we must even now admit—that "there can be no edition of the *Mahabharata*, how carefully edited soever, that would please scholars of every part of India. Like other ancient works that have come down to us from century to century by the method of manual transcription, *large interpolations have been inserted in this great work*"² To settle, at this fag-end of the nineteenth century, what portions are genuine and what otherwise, is except in a very few instances, simply impossible" With highly commendable

¹ Of the letter addressed by Roy to the Editor of *The Hindu* (Madras) and published on the cover of fascicule XXIX of his translation of the Mbh

(1887) See also Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3 33

² Italics mine!

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

The textual criticism of the Mahābhārata proceeds from the incontrovertible fact that the text of the Great Epic has been handed down in two divergent forms, a Northern and a Southern recension, texts typical of the Āryāvarta and the Dakṣiṇāpatha. With the realization of this patent contrast began the Mahābhārata textual criticism nearly fifty years ago, when Protap Chandra Roy brought out his popular edition of the Mahābhārata (1883-96), under the auspices of the Dātavya Bhārata Kāryālaya. A brief account of the controversy to which the publication of this edition of the Mahābhārata gave rise is to be found in Roy's writings.¹ We are told there that the appearance of his edition was hailed by *The Hindu* of Madras, that great bulwark of Dravidian Hinduism, in its issue dated November 22, 1885, with the publication of a bellicose letter, headed "Another edition of the *Mahabharata*", purporting to give an account of the proceedings of a public meeting held at Mayaveram, and containing an outspoken and trenchant criticism of Roy's edition by one Mr Sreenivasa Sastrial. This worthy gentleman thought Roy's edition to be "sadly defective in the text and that this defect is detrimental to the religious interests as many portions supporting the *Advaita* and *Vāsishta-advaita* (sic) doctrines, but unfavourable to the Sakti worshippers of the North, have been omitted" "It was sad, therefore," bemoaned this aggrieved protagonist of the Southern Recension, "that the generous gentleman of the North, Protapa Chandra Roy, that undertook to edit the text, should decline the responsibility of editing the text as correctly as possible and to compare various manuscripts of the text from Southern India." Mr Sreenivasa Sastrial, it is reported, "instanced one or two portions of the *Mahābhārata*, omitted in the Calcutta edition, which can be proved by indisputable testimony to have existed in the earliest copies of the work" One wonders, where and how this esteemable gentleman could have got hold of "the earliest copies" of the work, or rather, just how early were the copies he was referring to "Again, many verses", complained this Vaiṣṇava propagandist, "quoted by the great philosophers of the South in support of their respective doctrines, are not to be found in Mr Protapa Chandra Roy's edition"!

The reply of Protap Chandra Roy is not altogether without interest. He ruefully admitted—what we must even now admit—that "there can be no edition of the *Mahabharata*, how carefully edited soever, that would please scholars of every part of India. Like other ancient works that have come down to us from century to century by the method of manual transcription, *large interpolations have been inserted in this great work*"² To settle, at this fag-end of the nineteenth century, what portions are genuine and what otherwise, is except in a very few instances, simply impossible" With highly commendable

¹ Of the letter addressed by Roy to the Editor of *The Hindu* (Madras) and published on the cover of fascicule XXIX of his translation of the Mbh

(1887) See also Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3 33

² *Italics mine!*

study of the bulk of the Mahābhārata text to their less gifted brethren—could not and cannot decipher the Northern scripts, perhaps with the exception of the Devanāgarī.

When one laboriously surmounts this initial obstacle, and starts to compare the two recensions, one finds, to one's surprise, that the difference between them begins, as a matter of fact, with the very division of the Mahābhārata into its various parvans! Against the commonly accepted, conventional division of the epic into eighteen books (parvans), there is the Southern division into twenty-four¹ More surprising still is the fact that the Ādiparvan itself, the very *first* book of the epic (with which alone we are, in fact, here concerned), is sub-divided in Southern *manuscripts* into three (Ādi, Āstika and Sambhava), or at least into two (Ādi and Sambhava) separate *major* parvans² Let me emphasize that it is the main large divisions (parvans) of the epic I am here referring to, and *not* the hundred (sub-)parvans (also called upaparvans or antahparvans) The sub-parvans, in point of fact, could not come into question here at all Only the Northern manuscripts, as a rule, mention in their *colophons* the names of the sub-parvans, the Southern manuscripts ignore (as far as I can say at present, uniformly) this detail, very rarely mentioning, in their colophons, the name of the corresponding sub-parvan³ We have, therefore, no means of knowing precisely the number and the limits of the sub-parvans in the Southern scheme, except, of course, the meagre and ambiguous data of the Parvasamgraha (Ādi 2) itself.⁴

It is true that the Southern (printed) editions (not excepting Professor P P S Sastri's *critical* edition of the Southern recension, as far as it has gone) follow the division of the epic uniformly into the conventional eighteen books⁵ But in so far as they do that, the editors, it seems to me, must be overriding knowingly (but without giving the fact inexpedient prominence) the clear and unmistakable testimony of Southern manuscripts They prefer to sacrifice the Southern manuscript tradition and make their editions harmonize with the data of the Parvasamgraha always a grave blunder, because, clearly, the data of the Parvasamgraha can be manipulated far more easily than those of the manuscripts of the text The Parvasamgraha, if compiled, originally, on the basis of some Northern version,⁶ would certainly not fit the Southern recension exactly, even when the Parvasamgraha was first compiled

¹ See the remarks of Burnell, *A Classified Index to the Sanskrit MSS in the Palace at Tanjore* (London 1879), p 180, and Winternitz, *Ind Ant* 1898 122

² In most Southern manuscripts the adhyāyas of these different parts of our Ādiparvan are *separately numbered* In our critical apparatus a new beginning is made with (our) adhy 54 in all Southern MSS except T₁ (which is a *misc-codex*), an adhyāya which marks the beginning of our Ādivamsāvatarana parvan, in the colophons of the Southern MSS it is called the *first* adhyāya of the Sambhava-parvan

³ On the other hand, the Southern MSS (and in fact even most of the Northern MSS) frequently

mention the name of the Upāhyāna or the name of the adhyāya, but even this is never done regularly and systematically

⁴ The Parvasamgraha gives only the names of the (100) sub-parvans, and the contents of the (18) major parvans But from these data, we cannot say from what adhyāya to what adhyāya a particular sub-parvan extends

⁵ Thus, from these Southern ed., one can never elicit the fact that in the Southern Recension our Ādi is divided into two parts (parvans) and that these parts have *separate numbering* of adhyāyas!

⁶ This is clearly suggested by the fact that the longer Table of Contents (1 2. 72-233) follows the

study of the bulk of the Mahābhārata text to their less gifted brethren—could not and cannot decipher the Northern scripts, perhaps with the exception of the Devanāgarī.

When one laboriously surmounts this initial obstacle, and starts to compare the two recensions, one finds, to one's surprise, that the difference between them begins, as a matter of fact, with the very division of the Mahābhārata into its various parvans! Against the commonly accepted, conventional division of the epic into eighteen books (parvans), there is the Southern division into twenty-four¹ More surprising still is the fact that the Ādiparvan itself, the very *first* book of the epic (with which alone we are, in fact, here concerned), is sub-divided in Southern *manuscripts* into three (Ādi, Āstika and Sambhava), or at least into two (Ādi and Sambhava) separate *major* parvans² Let me emphasize that it is the main large divisions (parvans) of the epic I am here referring to, and *not* the hundred (sub-)parvans (also called upaparvans or antahparvans) The sub-parvans, in point of fact, could not come into question here at all Only the Northern manuscripts, as a rule, mention in their *colophons* the names of the sub-parvans, the Southern manuscripts ignore (as far as I can say at present, uniformly) this detail, very rarely mentioning, in their colophons, the name of the corresponding sub-parvan³ We have, therefore, no means of knowing precisely the number and the limits of the sub-parvans in the Southern scheme, except, of course, the meagre and ambiguous data of the Parvasamgraha (Ādi 2) itself.⁴

It is true that the Southern (printed) editions (not excepting Professor P P S Sastri's *critical* edition of the Southern recension, as far as it has gone) follow the division of the epic uniformly into the conventional eighteen books⁵ But in so far as they do that, the editors, it seems to me, must be overriding knowingly (but without giving the fact inexpedient prominence) the clear and unmistakable testimony of Southern manuscripts They prefer to sacrifice the Southern manuscript tradition and make their editions harmonize with the data of the Parvasamgraha always a grave blunder, because, clearly, the data of the Parvasamgraha can be manipulated far more easily than those of the manuscripts of the text The Parvasamgraha, if compiled, originally, on the basis of some Northern version,⁶ would certainly not fit the Southern recension exactly, even when the Parvasamgraha was first compiled

¹ See the remarks of Burnell, *A Classified Index to the Sanskrit MSS in the Palace at Tanjore* (London 1879), p 180, and Winternitz, *Ind Ant* 1898 122

² In most Southern manuscripts the adhyāyas of these different parts of our Ādiparvan are *separately numbered* In our critical apparatus a new beginning is made with (our) adhy 54 in all Southern MSS except T₁ (which is a *misc-codex*), an adhyāya which marks the beginning of our Ādivamsāvatarana parvan, in the colophons of the Southern MSS it is called the *first* adhyāya of the Sambhava-parvan

³ On the other hand, the Southern MSS (and in fact even most of the Northern MSS) frequently

mention the name of the Upāhyāna or the name of the adhyāya, but even this is never done regularly and systematically

⁴ The Parvasamgraha gives only the names of the (100) sub-parvans, and the contents of the (18) major parvans But from these data, we cannot say from what adhyāya to what adhyāya a particular sub-parvan extends

⁵ Thus, from these Southern ed., one can never elicit the fact that in the Southern Recension our Ādi is divided into two parts (parvans) and that these parts have *separate numbering* of adhyāyans!

⁶ This is clearly suggested by the fact that the longer Table of Contents (1 2. 72-233) follows the

reckoned to contain approximately 1300 "ślokas" (i. e. granthas) more than the longest Northern version of the Ādi!

This excess in the Southern recension is not due to the addition of any single lengthy passage or just a few of such passages even, though there are undoubtedly among them some fairly long passages. The excess is due to additions, large and small, distributed almost evenly throughout the parvan.

Not only is the Southern text thus appreciably longer than the other, the story itself of the Southern recension, as compared with that of the Northern, is, owing to many of these additions, much richer in details, leaving little or nothing to the imagination of the reader or the hearer. Thus, for example, in the Northern recension, the father of Satyavatī or Matsyagandhā (Vyāsa's own mother) is a nameless king of fisher-folk, making a living, on the banks of the Yamunā, by fishing. This is rather unsatisfactory. That the name of Matsyagandhā's father—he is really only her foster-father, according to the fable—should not have been preserved, seems a shocking piece of negligence on the part of the historian, that is, the story-teller, since history as it is narrated (as has been well said) is a kind of *roman à thèse*. The Southern recension here comes to our help. It has carefully procured the name of the foster-father of Kālī Matsyagandhā *ahas* Satyavatī: it was Uccaiśravas (a high-sounding Aryan name), if we are to believe the Southern recension. He was named after the great snow-white Stallion of the Gods, which came out of the ocean when it was being churned for Ambrosia by the Gods and the Titans.

Then again, the Purohita sent by the Yādavas to the forest retreat of Pāṇdu in the Himalayas was a Kāśyapa. He was required, of course, to perform all the little Aryan rites for the Pāṇdavas. Moreover, it is best that kings always have their Rājaguru by their side, to advise and help them on all occasions. The Northern recension does not even tell us that the Yādavas had sent any Purohita at all to Pāṇdu's hermitage, so there, no question of his name arises.

But a really illuminating instance of the richness of information furnished by the Southern recension is supplied by an "additional" *adhyāya*¹ in this recension, which gives us some new and interesting *chronological* details about the Pāṇdavas themselves. These details disperse that haze of uncertainty and vagueness which overspreads the ordinary account.

The Southern recension informs us that when the Pāṇdavas first arrived at the Court of Hāstīnapura from the forest retreat, after the death of their father, Yudhiṣṭhira was exactly sixteen years old, Bhīma fifteen, Arjuna fourteen, the twins thirteen. We are further told exactly how long the Pāṇdu brothers stayed at the Kaurava Court, in the Lac House (Jatugrha), in Ekacakrā, at the Court of the Pāñcāla King, then again at the Kaurava Court, then in Indraprastha, and so on. Yudhiṣṭhira died at the ripe old age of 108, which is a mystic number. Arjuna was younger than Kṛṣṇa by three months, which was also exactly the difference between the ages of Kṛṣṇa and Balarāma. And so on and so forth. Almost all these useful details are lacking in the Northern recension, and I doubt whether they can even be reconstructed from the meagre data of this recension on these points.

¹ Cf. App I, No 67, lines 47-62

reckoned to contain approximately 1300 "ślokas" (i. e. granthas) more than the longest Northern version of the Ādi!

This excess in the Southern recension is not due to the addition of any single lengthy passage or just a few of such passages even, though there are undoubtedly among them some fairly long passages. The excess is due to additions, large and small, distributed almost evenly throughout the parvan.

Not only is the Southern text thus appreciably longer than the other, the story itself of the Southern recension, as compared with that of the Northern, is, owing to many of these additions, much richer in details, leaving little or nothing to the imagination of the reader or the hearer. Thus, for example, in the Northern recension, the father of Satyavatī or Matsyagandhā (Vyāsa's own mother) is a nameless king of fisher-folk, making a living, on the banks of the Yamunā, by fishing. This is rather unsatisfactory. That the name of Matsyagandhā's father—he is really only her foster-father, according to the fable—should not have been preserved, seems a shocking piece of negligence on the part of the historian, that is, the story-teller, since history as it is narrated (as has been well said) is a kind of *roman à thèse*. The Southern recension here comes to our help. It has carefully procured the name of the foster-father of Kālī Matsyagandhā *alias* Satyavatī: it was Uccaiśravas (a high-sounding Aryan name), if we are to believe the Southern recension. He was named after the great snow-white Stallion of the Gods, which came out of the ocean when it was being churned for Ambrosia by the Gods and the Titans.

Then again, the Purohita sent by the Yādavas to the forest retreat of Pāṇdu in the Himalayas was a Kāśyapa. He was required, of course, to perform all the little Aryan rites for the Pāṇdavas. Moreover, it is best that kings always have their Rājaguru by their side, to advise and help them on all occasions. The Northern recension does not even tell us that the Yādavas had sent any Purohita at all to Pāṇdu's hermitage, so there, no question of his name arises.

But a really illuminating instance of the richness of information furnished by the Southern recension is supplied by an "additional" adhyāya¹ in this recension, which gives us some new and interesting *chronological* details about the Pāṇdavas themselves. These details disperse that haze of uncertainty and vagueness which overspreads the ordinary account.

The Southern recension informs us that when the Pāṇdavas first arrived at the Court of Hāstinapura from the forest retreat, after the death of their father, Yudhiṣṭhira was exactly sixteen years old, Bhīma fifteen, Arjuna fourteen, the twins thirteen. We are further told exactly how long the Pāṇdu brothers stayed at the Kaurava Court, in the Lac House (Jatugrha), in Ekacakrā, at the Court of the Pāñcāla King, then again at the Kaurava Court, then in Indraprastha, and so on. Yudhiṣṭhira died at the ripe old age of 108, which is a mystic number. Arjuna was younger than Kṛṣṇa by three months, which was also exactly the difference between the ages of Kṛṣṇa and Balarāma. And so on and so forth. Almost all these useful details are lacking in the Northern recension, and I doubt whether they can even be reconstructed from the meagre data of this recension on these points.

¹ Cf. App I, No 67, lines 47-62

(16) No 108: Dhrtarāṣṭra crowns Yudhiṣṭhira king before despatching the Pāṇḍavas to Indraprastha (58 lines)

(17) No 111 Description of Nārada, who comes to visit Yudhiṣṭhira (55 lines)

(18) No. 113-115 Expansion of the Subhadrāharṇa (562 lines!).

(19) No 116 Arjuna's welcome on his return from exile (28 lines).

These passages alone comprise 2250 lines or 1125 stanzas approximately!

The discrepancies between the two recensions, as already observed, are so numerous and so multifarious, that any attempt to enumerate and classify them must remain incomplete and unsatisfactory. Nevertheless it may be useful to begin a cursory survey of the divergences, noting at the same time the typical characteristics of the Southern "additions", characteristics which recur with fair frequency in the Ādi, and which are likely to reappear in other parvans. These notes may prove useful for distinguishing between the different "hands" which have been at work in shaping this imposing monument of Indian antiquity, when the entire text has been treated in the manner proposed here, and we have sufficient data for undertaking a minute and systematic study of the variations and evaluating them.

The deviations of the Southern recension from the Northern (taking for purposes of exposition the latter to represent the norm) are of the following kind.

1 Variants of isolated words or phrases, (a) unimportant and (b) important

(a) Unimportant, such as one comes across in line after line. They are far too numerous to be listed even approximately completely, but from among them we may single out these for specific mention

(i) fluctuations in the spelling of proper names, e. g. S नैमिष (N नैमिष), रोमहर्षण (रोमहर्षण), अस्त्रीक (आस्त्रीक), इल्लि (इल्लि), हस्तिनपुर (हस्तिनपुर), उच्य (उच्य), महामिपक् (महामिप), व्रु (व्रु), etc, etc

(ii) variations mainly due to mere transpositions of words, e. g. S महर्षे सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मन (N ०५ पूजितस्य सर्वलोके मं) 1 1 23, प्रतीपस्तु ततो राजा (तत प्रतीपो राजा च) 92 1; etc, etc

(iii) unremitting variation of monosyllabic particles and verse-fillers, which are among the most unstable elements of the received text, such as च, वै, तु, इ, हि, [अ]य; common adverbs and conjunctions, such as तत, तदा, तथा, तत्र, यत, यदा, यथा, यत्र, अत्र, अत, इत, अय, चापि, चैव, and prepositions अधि-अभि-वि-अति, प्रति-परि, अत्र-उप, etc, etc

(iv) substitution of metrically equivalent synonyms, or words and phrases of similar significance; e. g. रोप-क्रोध-क्रोप, ऋषि-सुनि, प्रमु-विमु-(अ)मिष, द्विज-विप्र, राज्य-राष्ट्र, पद्मग-मुजग, नरेश्वर-नरोत्तम-नराधिप-नरर्षभ, ब्रह्मचित्तम-द्विजसत्तम-वेदचित्तम-विप्रसत्तम, पद्मोद्भव-पद्मगोत्तम (and similar compounds with ईश्वर and उत्तम), अक्षविशारद-शस्त्रविशारद-शास्त्रविशारद-धर्मविशारद-वाक्यविशारद, यद्यस्त्रि-तरस्त्रि-तपस्त्रि, समरदुर्मदौ-समरदुर्जयौ, कययिष्यामि-सप्रवक्ष्यामि-कीर्तयिष्यामि, अमिततेजसा-अमितबुद्धिना, महाबल-महामुज-महारथ-महायश; वराहना-शुचिस्मिता, चारुदर्शना-चारुलोचना-चारुहासिनी-वरवर्णिनी-(अ)वरवर्णिनी, धर्मवृता वर-शस्त्र(शास्त्र)विदा वर, असशय-न संशय, etc, etc

(v) substitution of equivalent epic iterata; e. g. उवाच तदनन्तरं, पुनरेवाभ्यमापत्, परस्परलिषांघ्या, परस्परवधैषिण, नि श्वसन्त यथा नाग, श्वसन्तस्मिन् पद्मग, etc, etc. For other examples, see

- (16) No 108: Dhrtarāṣṭra crowns Yudhiṣṭhira king before despatching the Pāṇḍavas to Indraprastha (58 lines)
 (17) No 111 Description of Nārada, who comes to visit Yudhiṣṭhira (55 lines)
 (18) No. 118-115 Expansion of the Subhadrāharana (562 lines!).
 (19) No 116 Arjuna's welcome on his return from exile (28 lines).
 These passages alone comprise 2250 lines or 1125 stanzas approximately!

The discrepancies between the two recensions, as already observed, are so numerous and so multifarious, that any attempt to enumerate and classify them must remain incomplete and unsatisfactory. Nevertheless it may be useful to begin a cursory survey of the divergences, noting at the same time the typical characteristics of the Southern "additions", characteristics which recur with fair frequency in the Ādi, and which are likely to reappear in other parvans. These notes may prove useful for distinguishing between the different "hands" which have been at work in shaping this imposing monument of Indian antiquity, when the entire text has been treated in the manner proposed here, and we have sufficient data for undertaking a minute and systematic study of the variations and evaluating them.

The deviations of the Southern recension from the Northern (taking for purposes of exposition the latter to represent the norm) are of the following kind.

1 *Variants of isolated words or phrases, (a) unimportant and (b) important*

(a) Unimportant, such as one comes across in line after line. They are far too numerous to be listed even approximately completely, but from among them we may single out these for specific mention

(i) fluctuations in the spelling of proper names, e. g. S नैमिष (N नैमिष), रोमहर्षण (लेमहर्षण), अस्त्रीक (आस्त्रीक), इलिङ (इलिन), हस्तिनपुर (हस्तिनपुर), उत्तप्य (उत्तप्य), महामिपक् (महामिप), व्रजु (वजु), etc, etc

(ii) variations mainly due to mere transpositions of words, e. g. S महर्षे सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मन (N ँ पूजितस्यैह सर्वलोके नं) 1 1 23, प्रतीपस्तु ततो राजा (तत प्रतीपो राजा च) 92 1; etc, etc

(iii) unremitting variation of monosyllabic particles and verse-fillers, which are among the most unstable elements of the received text, such as च, वै, तु, ह, दि, [अ]य; common adverbs and conjunctions, such as तत, तदा, तथा, तत्र, यत, यदा, यथा, यत्र, अत्र, अत, इत, अय, चापि, चैव, and prepositions अधि-अभि-वि-अति, प्रति-परि, अनु-उप, etc, etc

(iv) substitution of metrically equivalent synonyms, or words and phrases of similar significance; e. g. रोप-क्रोध-क्रोप, ऋपि-मुनि, प्रमु-विमु-(अ)मिम्, द्विज-विप्र, राज्य-राष्ट्र, पद्मग-भुजग, नरेश्वर-नरोत्तम-नराधिप-नरर्षभ, ब्रह्मवित्तन-द्विजसत्तम-वेदवित्तम-विप्रसत्तम, पञ्चोश्वर-पञ्चगोत्तम (and similar compounds with ईश्वर and उत्तम), अस्त्रविशारद-शस्त्रविशारद-शास्त्रविशारद-धर्मविशारद-वाक्यविशारद, यद्यस्त्रिन्-तरस्त्रिन्-तपस्त्रिन्, समरदुर्मदौ-समरदुर्जयौ, कययिष्यामि-सप्रवक्ष्यामि-कीर्तयिष्यामि, अमिततेजसा-अभितवुद्धिना, महाबल-महामुज-महारथ-महायश; वराहना-शुचिस्मिता, चारुदशना-चारुलोचना-चारुहासिनी-वरवर्णिनी-(अ)सरवर्णिनी, धर्मश्रुता वर-शस्त्र(शास्त्र)विदा वर, असशय-न संशय, etc, etc

(v) substitution of equivalent epic iterata; e. g. उवाच तदनन्तरं, पुनरेवाभ्यमापत्, परस्परजिघांसया, परस्परवधैषिण, नि श्वसन्त यथा नाग, श्वसन्तमिव पद्मग, etc, etc. For other examples, see

In adhy. 74, an additional passage (of 7 lines) in S (with D₂) harps on the well-worn theme of the evils that attend on anger

745* तस्मादक्रोधेन धेष्टं कामक्रोधो न पूजितौ ।
 क्रुद्धस्य निष्फलान्येव दानयत्नतपासि च ।
 तस्मादक्रोधेन यद्वस्तपो दानं महत्फलम् ।
 न पूतो न तपस्वी च न यज्वा न च धर्मरुत् ।
 क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न च ।
 पुत्रभृत्यसुहृन्मित्रभार्या धर्मश्च सत्यतः ।
 तस्यैतान्यपयासन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

In adhy. 165, a Southern passage expands in *hyperbolic* language the list of edibles and other commodities (such as wines, clothes and blankets) furnished by Vasiṣṭha's Kāmadhenu, by the addition of 6 more lines

1753* वाष्पादस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमाः ।
 निष्ठाभानि च सूर्पाश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।
 कृपांश्च घृतसंपूर्णान्भक्ष्याणां राशयस्तथा ।
 भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सदस्त्रयः ।
 इक्षुन्मधु च लाजाश्च मैत्रेयाश्च वरासवान् ।
 वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सदस्त्रयः ।

In adhy 213, the Southern recension furnishes us with a supplementary list of items in Subhadrā's dowery, which, taken along with what has gone before, exhausts almost all the things worth possessing in this world

2082* काम्योज्जारट्ट्याहीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
 सुवर्णकृतसंज्ञान्घण्टानाद्विनादितान् ।
 श्वेतचामरसंज्ञान्स्वर्णशस्त्रैरलंकृतान् ।
 जाल्यश्वानां सदस्त्राणि पञ्चाशत्प्रददौ तदा ।
 2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतभारं ददौ धनम् ।
 मुक्ताहारानि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।
 प्रवालानां सदस्त्रं च तथान्यानपि भारत ।
 सुवर्णपादपीठानां महार्हास्त्रिणास्तथा ।
 पर्यङ्काणां सदस्त्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

(b) By anticipation or repetition of stories, motives or discourses For example

(i) the marvellous birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna is narrated twice in S in adhy 155 and in App I, No 79 (after adhy 128),

(ii) the theme of the amusing experience of a maiden, who, on praying to Mahādeva for one husband five times, was granted, as a boon, five husbands at one time—a story which seems to have been very popular in the South—is used, with variation, in S, no less than *three* times in the course of the Ādi, of. adhy. 157, 189 and passage No 100 (of App I);¹

(iii) account of the tragi-comic experiences of the Kāśī princess Ambā, who was passed on in turn by Bhīṣma to Śālva and Śālva to Bhīṣma, repeatedly, like a shuttle-cock, a story which is really the subject-matter of the Ambopikhyāna in Udyoga 173 ff (Bom

¹ In Sastri's edition these stories occur in adhy. 164, 189 and 191.

In adhy. 74, an additional passage (of 7 lines) in S (with D₂) harps on the well-worn theme of the evils that attend on anger

745* तस्मादक्रोधेन श्रेष्ठं कामक्रोधौ न पूजितौ ।
 क्रुद्धस्य निष्फलान्येव दानयज्ञतपांसि च ।
 तस्मादक्रोधेन यज्ञस्तपो दानं महत्फलम् ।
 न पूतो न तपस्वी च न यज्ञा न च धर्मकृत् ।
 क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकादयं न च ।
 पुत्रभृत्यसुहृन्मित्रभार्या धर्मश्च सत्यतः ।
 तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

In adhy. 165, a Southern passage expands in *hyperbolic* language the list of edibles and other commodities (such as wines, clothes and blankets) furnished by Vasiṣṭha's Kāmadhenu, by the addition of 6 more lines

1753* वाष्पादयस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमाः ।
 निष्ठाघ्नानि च सृपांश्च दधिकुल्यास्तयैव च ।
 कृपांश्च घृतसंपूर्णान्मक्ष्याणां राशयस्तथा ।
 भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।
 इक्षुन्मधु च लाजाश्च मैत्रेयाश्च वरासवान् ।
 वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

In adhy. 213, the Southern recension furnishes us with a supplementary list of items in Subhadra's dowery, which, taken along with what has gone before, exhausts almost all the things worth possessing in this world

2082* कान्योजारद्ववाहीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
 सुवर्णकृतसंनहान्यष्टानादविनादितान् ।
 श्वेतचामरसंलघ्नान्सर्पशस्त्रैरलंकृतान् ।
 जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशत्प्रवदौ तदा ।
 2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतमारं ददौ धनम् ।
 मुक्ताहारानि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।
 प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।
 सुवर्णपादपीठानां महार्हांस्तरणास्तथा ।
 पर्यङ्कानां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

(b) By anticipation or repetition of stories, motives or discourses For example

(1) the miraculous birth of Kṛṣṇā and Dhr̥ṣṭadyumna is narrated twice in S in adhy. 155 and in App I, No 79 (after adhy. 128),

(ii) the theme of the amusing experience of a maiden, who, on praying to Mahidra for one husband five times, was granted, as a boon, five husbands at one time—a story which seems to have been very popular in the South—is used, with variation, in S, no less than three times in the course of the Ādi, cf. adhy. 157, 189 and passage No 100 (of App I);¹

(iii) account of the tragic-comic experiences of the Kāśī princess Ambā, who was passed on in turn by Bhīṣma to Śālva and Śālva to Bhīṣma, repeatedly, like a shuttle-cock, a story which is really the subject-matter of the Ambopākhyāna in Udyoga 173 ff (Bom

¹ In Sastri's edition these stories occur in adhy. 164, 169 and 191.

(i) in App I, No 9, in the account of the churning of the ocean (*samudra-manthana*), we are incidentally told of the drinking of poison by Śiva, which had exuded from the mouth of Vāsuki during the churning,

(ii) in 998*, we have nine additional lines depicting the humiliating treatment meted out to Bhīṣma at the court of the king of Kāśi, during the *Svayamvara* of his daughter;

(iii) passage No 50 (of App I) depicts the persuasion of the shy and reluctant Kuntī by Sūrya for intercourse, by alternate threats and promises, like a real Don Juan,

(iv) in passages No 68-69, the Southern recension has tried to develop a very pathetic scene indeed, depicting the death of the father of the heroes, Pāṇdu an incident which must have been considered as deserving fuller and more sympathetic treatment than the perfunctory notice we find preserved in the Northern recension. At the sight of the corpse of her husband, Kuntī falls to the ground in a swoon, like a felled tree. Then the five brothers come up in a single file, and in the order of their ages, and recite their little mournful dirges. Yudhiṣṭhira gets 8 lines, Bhīma 7, Arjuna 4, the twins (in chorus) only 3 lines together.¹ Then follow long-winded farewell orations by Kuntī, Mādrī and the rest of the company, which are followed by a touching scene describing Mādrī mounting the funeral pyre,

(v) passage No 78 gives, in 119 lines, the details of a fight, which, in the Northern recension, at least originally, is disposed of in two lines! The latter I consider adequate treatment, taking everything into consideration;

(vi) passage No 93 is a Southern addition of 37 lines giving fuller details of the titanic struggle between Bhīma and the cannibal Baka,

(vii) 1737* adds a hymn (in *Tristubh* metre and pseudo-vedic style) by Vasīṣṭha, addressed to Sūrya, when Vasīṣṭha presents himself before that luminary on behalf of Samsarāna;

(viii) 1828* ff. describe in turn the discomfiture of each of the suitors for the hand of Draupadī;

(ix) passages No 100-101 add to the existing stock two new anecdotes—alternative explanations—narrated by Vyāsa to prove to Drupada and his son, that the polyandrous marriage proposed by Yudhiṣṭhira, though apparently immoral and illegal, is a most righteous and necessary union, being pre-ordained by the gods themselves for the accomplishment of their cosmic plans—these are the well-known legends of Nālāyani and Bhaumāsī.

(x) passage No 106 gives an almost complete inventory of the presents Drupada gave to the Pāṇdu brothers when they left with Draupadī, for the Kaurava Court, at the invitation of Dhṛtarāṣṭra. The Northern recension ignores this huge mass of presents completely!

(xi) passage No. 110 is a farewell scene containing short orations by Kṛṣṇa, Yudhiṣṭhira and Kuntī, when Kṛṣṇa sets out for Dvārakā,

¹ This schematic treatment perhaps betrays the hand of the interpolator more clearly than anything else

(i) in App I, No 9, in the account of the churning of the ocean (*samudra-manthana*), we are incidentally told of the drinking of poison by Śiva, which had exuded from the mouth of Vāsuki during the churning,

(ii) in 998*, we have nine additional lines depicting the humiliating treatment meted out to Bhīṣma at the court of the king of Kāśi, during the *Svayamvara* of his daughter;

(iii) passage No 59 (of App I) depicts the persuasion of the shy and reluctant Kuntī by Sūrya for intercourse, by alternate threats and promises, like a real Don Juan,

(iv) in passages No 68-69, the Southern recension has tried to develop a very pathetic scene indeed, depicting the death of the father of the heroes, Pāṇdu—an incident which must have been considered as deserving fuller and more sympathetic treatment than the perfunctory notice we find preserved in the Northern recension. At the sight of the corpse of her husband, Kuntī falls to the ground in a swoon, like a felled tree. Then the five brothers come up in a single file, and in the order of their ages, and recite their little mournful dirges—Yudhiṣṭhira gets 8 lines, Bhīma 7, Arjuna 4, the twins (in chorus) only 3 lines together.¹ Then follow long-winded farewell orations by Kuntī, Mādrī and the rest of the company, which are followed by a touching scene describing Mādrī mounting the funeral pyre,

(v) passage No 78 gives, in 119 lines, the details of a fight, which, in the Northern recension, at least originally, is disposed of in two lines! The latter I consider adequate treatment, taking every thing into consideration;

(vi) passage No 93 is a Southern addition of 37 lines giving fuller details of the titanic struggle between Bhīma and the cannibal Baka,

(vii) 1737* adds a hymn (in *Tristubh* metre and pseudo-vedic style) by Vasiṣṭha, addressed to Sūrya, when Vasiṣṭha presents himself before that luminary on behalf of *Samvarana*;

(viii) 1828* ff. describe in turn the discomfiture of each of the suitors for the hand of Draupadī;

(ix) passages No 100-101 add to the existing stock two new anecdotes—alternative explanations—narrated by Vyāsa to prove to Drupada and his son, that the polyandrous marriage proposed by Yudhiṣṭhira, though apparently immoral and illegal, is a most righteous and necessary union, being pre-ordained by the gods themselves for the accomplishment of their cosmic plans—these are the well-known legends of Nālāyani and Bhaumāsī,

(x) passage No 106 gives an almost complete inventory of the presents Drupada gave to the Pāṇdu brothers when they left with Draupadī, for the Kaurava Court, at the invitation of Dhṛtarāṣṭra. The Northern recension ignores this huge mass of presents completely!

(xi) passage No. 110 is a farewell scene containing short orations by Kṛṣṇa, Yudhiṣṭhira and Kuntī, when Kṛṣṇa sets out for Dvārakā,

¹ This schematic treatment perhaps betrays the hand of the interpolator more clearly than anything else

1423⁴ अङ्गोऽग्निर्वह्मतः क्षत्रमश्मनो लोटमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रयं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।

(f) Additional stanzas in S with, perhaps, a certain amount of sexual appeal, bearing the taint of later decadence Examples

App. I, No 89 (lines 3-4) with reference to Hīdimbā

शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
न ततर्प मुदा मृदन्मीमसेनो मुहुर्मुहुः ।

No 48 (lines 78-79), describing Śakuntalā

करान्तमितमध्या तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
जघनं सुविशाल वै ऊरू करिकरोपमौ ।

No 55 (lines 46-47), describing Ambā

पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।

Then also 929^{*} स्नातमात्रामधोवस्त्रा गङ्गातीररुहे वने ।
प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां सस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।

1189^{*} पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासाचिद्भ्रातरं तथा ।
रहसीह नर दृष्ट्वा योनिरुत्क्रियते ततः ।

More sentiments of this type, occurring in the Grantha version alone, are

1937^{*} राकाशशाङ्कवदना पद्मिनीजातिसंभवा ।
पद्मगन्धा पद्ममुखा पद्मपत्रनिमेक्षणा ।
सुकायुक्तसुकर्णाश्च सप्तविन्दुललाटिका ।
पीवरस्तनभारार्ता शङ्खकण्ठ्य सुनासिकाः ।
कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिग्राह्यसुमध्यमाः ।
भृङ्गालिरोमलतिका ह्यावर्तनिभनाभिकाः ।
विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मकाः ।

The lengths to which the Muses lead these Southern poetasters may be judged from the following interpolation in certain Grantha manuscripts of the Ādi 1834^{*} with 1835^{*} reads

व्यपकृष्टास्वरा दृष्ट्वा रम्यगुह्यस्थलां नृप ।
पीनोत्तुङ्गकुचा दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ।

Cf also lines 73-74 of passage No. 100 (of App I)

मारो मा वाधतेऽत्यर्थमनुरुह्यतु मा भवान् ।
तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्य मा वाधतेऽनिशम्¹

4 Southern additions which alter the purport of the fable as narrated in the Northern recension

Made apparently with the object of correcting the laxity of sexual relations implied in the old narrative In adhy 67, the royal Purohita, a handy person, quickly but surely and secretly, performed the marriage of Duhśanta and Śakuntalā, in order to legitimize Bharata, the eponymous ancestor of the Bhāratas, who has given his name to the country of his birth and to the Great Epic of India, altogether an important personage in ancient Indian history

¹ These lines occur in three MSS (क, ग, घ) of Sastri's edition (vol 2), p 1209

1423¹ अङ्गोऽग्निर्वह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रयं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।

(f) Additional stanzas in S with, perhaps, a certain amount of sexual appeal, bearing the taint of later decadence Examples

App. I, No 89 (lines 3-4) with reference to Hīdimbā

शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
न ततर्प मुदा मृदन्मीमसेनो मुहुर्मुहुः ।

No 48 (lines 78-79), describing Śakuntalā

करान्तमितमध्या तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
जघनं सुविशाल वै ऊरु करिकरोपमौ ।

No 55 (lines 46-47), describing Ambā

पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।

Then also 929^{*} स्नातमात्रामधोवस्त्रा गङ्गातीररुहे वने ।
प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां सस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।

1189^{*} पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासाचिद्भातर तथा ।
रहसीह नर दृष्ट्वा योनिरुत्किञ्चते ततः ।

More sentiments of this type, occurring in the Grantha version alone, are

1937^{*} राकाशशाङ्कवदना पद्मिनीजातिसंभवा ।
पद्मगन्धा पद्ममुखा. पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
सुकायुक्तसुकर्णाश्च सप्तविन्दुललाटिका ।
पीवरस्तनभारार्ता शङ्खकण्ठ्य. सुनासिकाः ।
कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिग्राह्यसुमध्यमा ।
भृङ्गालिरोमलतिका ह्यावर्तनिभनाभिकाः ।
विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मका ।

The lengths to which the Muses lead these Southern poetasters may be judged from the following interpolation in certain Grantha manuscripts of the Ādi 1334^{*} with 1335^{*} reads

व्यपकृष्टाम्बरा दृष्ट्वा रम्यगुह्यस्थलां नृप ।
पीनोत्तुङ्गकुचा दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ।

Cf also lines 73-74 of passage No. 100 (of App I)

मारो मा वाधतेऽत्यर्थमनुरुह्यतु मा भवान् ।
तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्य मा वाधतेऽनिशम्¹

4 Southern additions which alter the purport of the fable as narrated in the Northern recension

Made apparently with the object of correcting the laxity of sexual relations implied in the old narrative In adhy 67, the royal Purohita, a handy person, quickly but surely and secretly, performed the marriage of Dubṣanta and Śakuntalā, in order to legitimize Bharata, the eponymous ancestor of the Bhāratas, who has given his name to the country of his birth and to the Great Epic of India, altogether an important personage in ancient Indian history

¹ These lines occur in three MSS (क, ग, घ) of Sastri's edition (vol 2), p 1209

6 *Multiplication of fights and battle-scenes.*

I have drawn attention above to the expansion of the description of a battle (in which the Kuru and the Pāndus capture Drupada), and of a fight (between Bhīma and Baka)¹ Analogous to it is a battle scene described in an *additional* adhyāya in the Southern recension (App I, No 103) This stages a little war between the cousins, a miniature replica of the Great War to come Here also Kuru plan the destruction of the Pāndavas, who are residing in Kāmpilya as the guests of Drupada A regular council of war is held, in which Śakuni and Kaiṇa advocate hostilities, while the nameless son of Somadatta counsels peace and conciliation The bellicose party has the upper hand in the council chamber The Kuru army marches against the Pāndavas with their allies, the Pāñcālas The Kaurava forces are, of course, easily repulsed No great damage is done. The status quo is immediately restored things go on just the same as before, as though no battle had ever taken place There is also no other reference to this battle in the whole of the Mahābhārata The present parvan does not offer much scope for the full development of this tendency. We shall probably meet with it again in the battle-books (6-9)

7 *Omissions in S, as compared with N*

These are quite numerous and scattered almost evenly over the whole parvan, but short and contextually unimportant, as a rule An exception is the somewhat lengthy Śvetaki episode (App I, No 118) Since, on the one hand, all reference to the episode is missing in the whole of the Malayālam version, as also in some manuscripts of each of the remaining two versions (T G) of the Southern recension, while, on the other hand, those T G manuscripts that do contain some mention of it insert a *variant version at an entirely different place*, therefore the episode may legitimately be considered a Northern interpolation which has insinuated its way, by conflation, into some Southern manuscripts. It is a story in true Purāṇic style King Śvetaki sacrificed with such phenomenal zeal and keenness that his priests, in the end, refused to sacrifice any more! Śvetaki practised penance on the Himalayas with the object of making Rudra his sacrificial priest. Rudra, however, excused himself, asking Śvetaki to apply to Durvāsas, who was his part-incarnation (amśa) Durvāsas completed the sacrifice, and Śvetaki poured libations of clarified butter into the fire for twelve years continuously As a result, Agni had a severe attack of indigestion! He refused after that every offering, and became enfeebled At Brahmā's direction, he set the Khāṇḍava forest on fire, and tried his best to burn the forest down; but the denizens of the forest put the fire out, over and over again He reported his discomfiture to Brahmā, who then asked him to betake himself to Arjuna and Kṛṣṇa, the part incarnations of Nara and Nārāyaṇa, with whose help alone Agni would be in a position to burn the Khāṇḍava forest

It should be made clear that the variants and passages cited here are merely *by way of illustration*, and comprise only a small fraction of the total number of deviations

The presence of an astonishingly large number of additions, some of which are undoubtedly late and spurious, should not be allowed to impair our appreciation of some real merits of the Southern recension It would be, in fact, a grievous error to ignore on that account the Southern recension or underestimate its value. This recension is an

¹ App I, Nos. 78 and 92-93 respectively.

6 *Multiplication of fights and battle-scenes.*

I have drawn attention above to the expansion of the description of a battle (in which the Kuru and the Pāndus capture Drupada), and of a fight (between Bhīma and Baka)¹ Analogous to it is a battle scene described in an *additional* adhyāya in the Southern recension (App I, No 103) This stages a little war between the cousins, a miniature replica of the Great War to come Here also Kuru plan the destruction of the Pāndavas, who are residing in Kāmpilya as the guests of Drupada A regular council of war is held, in which Śakuni and Kaiṇa advocate hostilities, while the nameless son of Somadatta counsels peace and conciliation The bellicose party has the upper hand in the council chamber The Kuru army marches against the Pāndavas with their allies, the Pāñcālas The Kaurava forces are, of course, easily repulsed No great damage is done. The status quo is immediately restored things go on just the same as before, as though no battle had ever taken place There is also no other reference to this battle in the whole of the Mahābhārata The present parvan does not offer much scope for the full development of this tendency. We shall probably meet with it again in the battle-books (6-9)

7 *Omissions in S, as compared with N*

These are quite numerous and scattered almost evenly over the whole parvan, but short and contextually unimportant, as a rule An exception is the somewhat lengthy Śvetaki episode (App I, No 118) Since, on the one hand, all reference to the episode is missing in the whole of the Malayālam version, as also in some manuscripts of each of the remaining two versions (T G) of the Southern recension, while, on the other hand, those T G manuscripts that do contain some mention of it insert a *variant version at an entirely different place*, therefore the episode may legitimately be considered a Northern interpolation which has insinuated its way, by conflation, into some Southern manuscripts. It is a story in true Purāṇic style King Śvetaki sacrificed with such phenomenal zeal and keenness that his priests, in the end, refused to sacrifice any more! Śvetaki practised penance on the Himalayas with the object of making Rudra his sacrificial priest. Rudra, however, excused himself, asking Śvetaki to apply to Durvāsas, who was his part-incarnation (amśa) Durvāsas completed the sacrifice, and Śvetaki poured libations of clarified butter into the fire for twelve years continuously As a result, Agni had a severe attack of indigestion! He refused after that every offering, and became enfeebled At Brahmā's direction, he set the Khāṇḍava forest on fire, and tried his best to burn the forest down; but the denizens of the forest put the fire out, over and over again He reported his discomfiture to Brahmā, who then asked him to betake himself to Arjuna and Kṛṣṇa, the part incarnations of Nara and Nārāyaṇa, with whose help alone Agni would be in a position to burn the Khāṇḍava forest

It should be made clear that the variants and passages cited here are merely *by way of illustration*, and comprise only a small fraction of the total number of deviations

The presence of an astonishingly large number of additions, some of which are undoubtedly late and spurious, should not be allowed to impair our appreciation of some real merits of the Southern recension It would be, in fact, a grievous error to ignore on that account the Southern recension or underestimate its value. This recension is an

¹ App I, Nos. 78 and 92-93 respectively.

it is likely to prove, on the whole, purer, more conservative and more archaic than even the best Northern version. The Southern variants, therefore, deserve the closest attention and most sympathetic study.

After this brief survey of the interrelationship between the two recensions, we shall proceed to the consideration of the various provincial versions, into which each of the recensions breaks up.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Archetype γ

The Śāradā Version

The archetype γ comprises the two versions Śāradā and "K"

The Śāradā version is represented in our critical apparatus by the fragmentary codex Ś₁, belonging to the Bombay Government Collection (No 159 of 1875-76), which seems to be the only extant genuine representative of the old version of Kāśmīr. The manuscript, which is undated, may be three to four centuries old. For reasons which will appear in the sequel, I have made the Śāradā version the norm to follow.

The text of the Ādi (as of other parvas of the Mahābhārata) according to the different printed editions, as is well known, varies considerably, not merely as regards the readings, but also as regards the extent. The length of the Ādi, according to the Calcutta edition, as already observed, is estimated to be about 8460 "stanzas", of the Bombay edition, 8620,¹ of the Madras edition (i.e. Sastri's Southern Recension) 9984 (according to Sastri's data), of the Kumbhakonam edition 10889.² Now, in a statement following the colophon (or forming part of the long colophon) of our Śāradā manuscript, the length of its text is given as 7984 in a stanza cited from the Parvasaṅgraha; of the accompanying facsimile of fol. 155a of the Śāradā codex. To judge by the amount of textual matter which an average folio of the fragmentary Śāradā codex holds, this estimate of its extent appears to be approximately correct. Assuming then that to be the length of the Śāradā version, it becomes the *shortest* known version of the Ādi, and may, therefore, appropriately be called the *textus simplicior*.

While it is the shortest extant version, it is a demonstrable fact that it contains relatively little matter that is not found, at the same time, in *all other versions of both recensions*. It is clear, therefore, that it must contain, relatively, *less spurious matter* than any other known version. That is precisely the main reason why it is taken as the norm for this edition.

Since our codex (Ś₁) is fragmentary, it must be considered a piece of singularly good fortune that there has been preserved at least one nearly complete Devanāgarī manuscript of the Ādi, namely, India Office No 2137, that may, as will presently be shown, be used, without hesitation, to supplement the missing portions, since it undoubtedly is a moderately trustworthy, though comparatively late and slightly contaminated and incorrect transcript of a Śāradā exemplar.

¹ This is the figure given in Lolo's edition of the text with Marathi translation (Wai, Śaka 1818)

² See the volume of Index etc., Descriptive Contents, p 4

it is likely to prove, on the whole, purer, more conservative and more archaic than even the best Northern version. The Southern variants, therefore, deserve the closest attention and most sympathetic study.

After this brief survey of the interrelationship between the two recensions, we shall proceed to the consideration of the various provincial versions, into which each of the recensions breaks up.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Archetype γ

The Śāradā Version

The archetype γ comprises the two versions Śīradā and "K"

The Śāradā version is represented in our critical apparatus by the fragmentary codex Ś₁, belonging to the Bombay Government Collection (No 159 of 1875-76), which seems to be the only extant genuine representative of the old version of Kāśmīr. The manuscript, which is undated, may be three to four centuries old. For reasons which will appear in the sequel, I have made the Śīradā version the norm to follow.

The text of the Ādi (as of other parvas of the Mahābhārata) according to the different printed editions, as is well known, varies considerably, not merely as regards the readings, but also as regards the extent. The length of the Ādi, according to the Calcutta edition, as already observed, is estimated to be about 8460 "stanzas", of the Bombay edition, 8620,¹ of the Madras edition (i.e. Sastri's Southern Recension) 9984 (according to Sastri's data), of the Kumbhakonam edition 10889.² Now, in a statement following the colophon (or forming part of the long colophon) of our Śāradā manuscript, the length of its text is given as 7984 in a stanza cited from the Parvasamgraha; of the accompanying facsimile of fol. 155a of the Śāradā codex. To judge by the amount of textual matter which an average folio of the fragmentary Śāradā codex holds, this estimate of its extent appears to be approximately correct. Assuming then that to be the length of the Śāradā version, it becomes the *shortest* known version of the Ādi, and may, therefore, appropriately be called the *textus simplicior*.

While it is the shortest extant version, it is a demonstrable fact that it contains relatively little matter that is not found, at the same time, in *all other versions of both recensions*. It is clear, therefore, that it must contain, relatively, *less spurious matter* than any other known version. That is precisely the main reason why it is taken as the norm for this edition.

Since our codex (Ś₁) is fragmentary, it must be considered a piece of singularly good fortune that there has been preserved at least one nearly complete Devanāgarī manuscript of the Ādi, namely, India Office No 2137, that may, as will presently be shown, be used, without hesitation, to supplement the missing portions, since it undoubtedly is a moderately trustworthy, though comparatively late and slightly contaminated and incorrect transcript of a Śāradā exemplar.

¹ This is the figure given in Lolo's edition of the text with Marathi translation (Wai, Śaka 1818)

² See the volume of Index etc., Descriptive Contents, p 4

- 68 69 K D: चस्ता (or °स्ता) rest याता.
 71 41 K D: वस्त rest विप्र
 74 7 K alone transp कुमार and कुमार्य
 76 33 K D: शुचिसिता rest सुमध्यमा.
 150 18 K वासस्य rest विप्रस्य, etc, etc, etc

Further examples of the concordant readings of the K version will be found below.

It was remarked above that K₁ (= India Office 2137) was a manuscript of Kāśmīrī origin, exhibiting specially near affinities with Ś₁, so much so that K₁ may be regarded as a copy of some Śāradā original. The Kāśmīrī character of K₁ was already fully recognized by Professor Lüders, who had utilized it in the preparation of his specimen¹ of a critical edition of the epic mentioned above, although he had no genuine representative of the Kāśmīrī or Śāradā version to compare it with.

The affinity between Ś₁ and K₁ is documented by a mass of readings, of which the following (selected at random) will serve as illustrations. The references are to adhyāyas and ślokas²

27. 15 Ś₁ K₁ पुरंदर . rest दत्तकुतु (synonym!)
 28. 24 Ś₁ K₁ तत rest नदी .
 29. 4 Ś₁ K₁ अरा अरेण others अरान्तरेण, etc
 30. 7 Ś₁ K₁ प्रदेष्टेत् others प्रतिग्रहतां, प्रग्रह, सग्रह, आग्रह, etc (original hypermetric!)
 31. 6 Ś₁ K₁ पञ्चक (corrupt) others पिञ्जरक, पञ्जरक, etc
 37. 25 Ś₁ K₁ रक्षितव्य पिता त्विति (corrupt) others रक्षितव्या प्रजास्तथा, etc
 42. 7 Ś₁ K₁ नेतरा रोचयाम्यह others न भरेय च तामह, etc
 44. 2 Ś₁ K₁ भयात् others तदा, तथा, ततो, etc
 45. 5 Ś₁ K₁ अवदन् rest अनुवन् (synonym)
 45. 19 Ś₁ K₁ तयोदित others नराधिप, etc.
 131. 3 Ś₁ K₁ प्रभुमते (corrupt) . rest पशुपते
 131. 13 Ś₁ K₁ चरन् rest शनै
 154. 24 Ś₁ K₁ जाह्व्यां rest भागीरथ्या (original has double crasis!)
 206. 3 Ś₁ K₁ एकका (corrupt?) rest कयका (G₂ भद्रका)
 218. 48 Ś₁ K₁ मन्दराच्छिखरे महत् (= 47^b) rest गिरे शुग सहस्रधा (or °श)

The above are examples of concordant readings of Ś₁ and K₁. As instances of adhyāya division and numbering may be pointed out that adhy 42-44 and 46 of the constituted text (comprising adhy 46-48 and 50 of the Vulgate) are numbered in Ś₁ K₁ 54-56 and 59 respectively, and are so numbered in no other manuscript hitherto collated, further, after only the third stanza of our adhy 40, both manuscripts (Ś₁ K₁) interpolate the figure 51, Ś₁ marginally inserting, at that place, an additional colophon इत्यादिपर्वण्येक-पञ्चाशत्तमोऽध्यायः. Likewise, after 1 165 34, Ś₁ K₁ insert, an additional colophon, not found in any other manuscript.

Among "additional" passages peculiar to Ś₁ K₁ may be mentioned 1735*

K₁ is, however, by no means, a direct copy of Ś₁. There are numerous discrepancies between them. Notably, there is a big lacuna in K₁ in adhy 47-48, where Ś₁ is intact

¹ *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908

² It should be noted that Ś₁ begins only at 1 26 10

- 68 69 K D: घस्ता (or °स्ता) rest याता.
 71 41 K D: वत्स rest विप्र
 74 7 K alone transp कुमारा and कुमार्य
 76 33 K D: शुचिस्मिता rest सुमध्यमा.
 150 18 K वासस्य rest विप्रस्य, etc, etc, etc

Further examples of the concordant readings of the K version will be found below.

It was remarked above that K₁ (= India Office 2137) was a manuscript of Kāśmīri origin, exhibiting specially near affinities with Ś₁, so much so that K₁ may be regarded as a copy of some Śāradā original. The Kāśmīri character of K₁ was already fully recognized by Professor Lüders, who had utilized it in the preparation of his specimen¹ of a critical edition of the epic mentioned above, although he had no genuine representative of the Kāśmīri or Śāradā version to compare it with.

The affinity between Ś₁ and K₁ is documented by a mass of readings, of which the following (selected at random) will serve as illustrations. The references are to adhyāyas and śloka².

27. 15 Ś₁ K₁ गुरंदर · rest शतकुतु (synonym!)
 28. 24 Ś₁ K₁ तत rest नरी.
 29. 4 Ś₁ K₁ अरा अरेण others अरान्तरेण, etc
 30. 7 Ś₁ K₁ प्रदेष्टेत्त others प्रतिगृह्णातां, प्रगृह्य, सगृह्य, आगृह्य, etc (original hypermetric!)
 31. 6 Ś₁ K₁ पञ्चक (corrupt) others पिञ्जरक, पञ्जरक, etc
 37. 25 Ś₁ K₁ रक्षितव्य पिता त्विति (corrupt) others रक्षितव्या प्रजासुधा, etc
 42. 7 Ś₁ K₁ नेतरा रोचयाम्यह others न गरेय च तामह, etc
 44. 2 Ś₁ K₁ भयात् others तदा, तथा, ततो, etc
 45. 5 Ś₁ K₁ अवदन् rest अनुवन् (synonym)
 45. 19 Ś₁ K₁ तयोदित others नराधिप, etc.
 131. 3 Ś₁ K₁ प्रभुमते (corrupt) · rest पशुपते
 131. 13 Ś₁ K₁ चरन् rest शनै
 154. 24 Ś₁ K₁ जाह्व्या rest भागीरव्या (original has double crasis!)
 206. 3 Ś₁ K₁ एकका (corrupt?) rest कयका (G₁ भद्रका)
 218. 48 Ś₁ K₁ मन्दराच्छिखरे महत् (= 47^b) rest गिरे शुग सहस्रपा (or °श)

The above are examples of concordant readings of Ś₁ and K₁. As instances of adhyāya division and numbering may be pointed out that adhy 42-44 and 46 of the constituted text (comprising adhy 46-48 and 50 of the Vulgate) are numbered in Ś₁ K₁ 54-56 and 59 respectively, and are so numbered in no other manuscript hitherto collated, further, after only the *third* stanza of our adhy 40, both manuscripts (Ś₁ K₁) interpolate the figure 51, Ś₁ marginally inserting, at that place, an additional colophon इत्यादिपर्वण्येक-पञ्चाशत्तमोऽध्यायः. Likewise, after 1 165 34, Ś₁ K₁ insert, an additional colophon, not found in any other manuscript.

Among "additional" passages peculiar to Ś₁ K₁ may be mentioned 1735*

K₁ is, however, by no means, a direct copy of Ś₁. There are numerous discrepancies between them. Notably, there is a big lacuna in K₁ in adhy 47-48, where Ś₁ is intact

¹ *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908

² It should be noted that Ś₁ begins only at 1 26 10

remaining manuscripts of the group (1 e. K_{2-6}) are really nothing more than misch-codices, being conflated either with Υ or with S . On the other hand, just owing to this conflation, some of the other composite Devanāgarī manuscripts (particularly D_2) have so many features in common with K , that they may as well be separated from D and classed under K .

The contamination of K_{2-6} with Υ is illustrated by the following passages. No 14 of App I (found in K_4 marg, and $\tilde{N} V_1 B D$), No. 41 (in K_2 and \tilde{N}_2 : $V_1 B D$ except D_2), No 42-43 (in K_2 and $\tilde{N} V_1 B D$ except D_2). K_4 includes passage No 61 (of App. I) and 1131*, like $\tilde{N} B D$. The contamination of K_{2-4} with Υ is illustrated by 116*, 119*, 122*, 124*, 125*, 128*, 132*, 137*, 139*, 142*, 143*, 144*, 145*, 151*, 157*, 160*, 162*, 166*, 167*, 168*, 172*, 173*, 189*, 190*, 191*, 221*, 228*, 245*, 281*, 305*, 354*, 372*, 405*, 416*, 417*, 438*, 487*, 490*, 523*, 536*, 564*, 692*, 694*, 824*, 1000*, 1085*, etc., etc.

The contamination of K_{2-6} with S is exemplified by the following among other facts. K_2 : contain 22*, K_4 : 25*, K_4 49*, K_4 (suppl fol) passage No 55 (125 lines) and No. 100 (118 lines), of App I. all of these are Southorn passages.

K_{2-6} , moreover, contain the Brahmā episode¹ in adhy 1 (a slippery passage, which migrates from place to place), while K_4 : have found place even for the venerable elephant-headed Gaṇeśa, who is unquestionably a late Northern intruder. In K_4 these interpolations are written out on separate folios (called here शेषपत्र), and inserted at appropriate places, which shows the interpolations on the high road to recognition as genuine parts of the Mahābhārata.

Important omissions which distinguish v (really only \tilde{S}_1 Ko- s) from all other manuscripts are these

(i) the adhyāya giving a naïve account of the birth of Duḥśalā (Bom adhy. 116), which uncommonly looks like being an afterthought (App I, No 63),

(ii) a passage of about 25 lines describing how Droṇa's son Aśvatthāman is given flour mixed with water, which he drinks in the belief that it is milk (App I, No. 75),

(iii) an adhy (Bom adhy 139), in which there is an incidental allusion to the installation of Yudhiṣṭhira as Yuvarāja,² and which is repetitious and incoherent (App I, No 80),

(iv) the so-called polity of Kaṇi(n)ka, Kaṇi(n)kanīti (Bom adhy 140), which is a replica (naturally with many additions, omissions and variant readings) of the advice given by Bhāradvāja (apparently a gotra name of this very individual) to Śatrumjaya, and duly communicated by Bhīṣma to Yudhiṣṭhira in the Śānti (App I, No 81),

(v) the crossing of the Ganges by the Pāṇdavas (Bom adhy 149), a superfluous adhyāya, which only serves to confound the already confused geography of the narrative (App I, No 85)

These five passages are found in all manuscripts collated except \tilde{S}_1 Ko- s , but it is worthy of note that even apart from their omission in v , the documentary evidence with regard to at least two of them, is confused and unsatisfactory. No v (crossing of the

¹ See notes on passage No 1 of App. I. ² Cf remarks of Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2 33.

remaining manuscripts of the group (1 e. K_{3-6}) are really nothing more than misch-codices, being conflated either with Υ or with S . On the other hand, just owing to this conflation, some of the other composite Devanāgarī manuscripts (particularly D_3) have so many features in common with K , that they may as well be separated from D and classed under K .

The contamination of K_{3-6} with Υ is illustrated by the following passages. No 14 of App I (found in K_4 marg, and \tilde{N} V_1 B D), No. 41 (in K_3 4 and \tilde{N}_2 5 V_1 B D except D_3), No. 42-43 (in K_3 4 and \tilde{N} V_1 B D except D_3). K_4 includes passage No 61 (of App. I) and 1131*, like \tilde{N} B D. The contamination of K_{3-4} 6 with Υ is illustrated by 116*, 119*, 122*, 124*, 125*, 128*, 132*, 137*, 139*, 142*, 143*, 144*, 145*, 151*, 157*, 160*, 162*, 166*, 167*, 168*, 172*, 173*, 189*, 190*, 191*, 221*, 228*, 245*, 281*, 305*, 354*, 372*, 405*, 416*, 417*, 438*, 487*, 490*, 523*, 536*, 564*, 692*, 694*, 824*, 1000*, 1085*, etc., etc.

The contamination of K_{4-6} with S is exemplified by the following among other facts. K_5 1 contain 22*, K_4 2 25*, K_4 49*, K_4 (suppl fol) passage No 55 (125 lines) and No. 100 (118 lines), of App I. All of these are Southern passages.

K_{4-6} , moreover, contain the Brahmā episode¹ in adhy 1 (a slippery passage, which migrates from place to place), while K_4 6 have found place even for the venerable elephant-headed Gaṇeśa, who is unquestionably a late Northern intruder. In K_4 these interpolations are written out on separate folios (called here श्लेषपत्र), and inserted at appropriate places, which shows the interpolations on the high road to recognition as genuine parts of the Mahābhārata.

Important omissions which distinguish v (really only \tilde{S}_1 Ko-3) from all other manuscripts are these

(i) the adhyāya giving a naïve account of the birth of Duḥśalā (Bom adhy. 116), which uncommonly looks like being an afterthought (App I, No. 63),

(ii) a passage of about 25 lines describing how Droṇa's son Aśvatthāman is given flour mixed with water, which he drinks in the belief that it is milk (App I, No. 75),

(iii) an adhy (Bom adhy 139), in which there is an incidental allusion to the installation of Yudhiṣṭhira as Yuvarāja,² and which is repetitious and incoherent (App I, No. 80),

(iv) the so-called polity of Kaṇi(n)ka, Kaṇi(n)kaniti (Bom adhy 140), which is a replica (naturally with many additions, omissions and variant readings) of the advice given by Bhāradvāja (apparently a gotra name of this very individual) to Śatrumjaya, and duly communicated by Bhīṣma to Yudhiṣṭhira in the Śānti (App I, No. 81),

(v) the crossing of the Ganges by the Pāṇdavas (Bom adhy 149), a superfluous adhyāya, which only serves to confound the already confused geography of the narrative (App I, No. 85)

These five passages are found in all manuscripts collated except \tilde{S}_1 Ko-3, but it is worthy of note that even apart from their omission in v , the documentary evidence with regard to at least two of them, is confused and unsatisfactory. No v (crossing of the

¹ See notes on passage No 1 of App. I. ² Cf. remarks of Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2 33.

No doubt the received text contained difficulties and obscurities and repetitions. But they would be merely due to corruptions of the text, the difficulties could be solved and the purpose of the repetitions explained by a really learned Pandit, who knows and understands everything.

That the omissions cannot be the result of a preconceived plan to shorten or to improve the text, follows further from two other facts: firstly, enough digressions and superfluities still remain in *v*, which would have all been swept away in pursuance of the alleged plan, and, secondly, *v* has its own interpolations, albeit they are few in number and short in extent, such as 349* (in *K* *V*₁ *Da* *D*₂ 4), 451* (*K* *D*₂), 516* (*K* except *K*₂ *Da* *D*₁), 565* (*K* except *K*₂), 1499* (*Ś*₁ *K* *D*₂), 1735* (*Ś*₁ *K*₁ only), 1855* (*Ś*₁ *K* *Ñ*₁), 2077* (*Ś*₁ *K* except *K*₂ and *Ñ*₁ : *V*₁ *D*₂ :), etc.

While these so-called "omissions" cannot be all intentional, they can also not be all *accidental*. The text is continuous and complete in itself. It has no apparent lacunae, as it surely would have had, if the omissions had been due to fortuitous loss or destruction of some intermediate folios of a parent manuscript.

It may further be pointed out that many of the apparent "omissions" of *v*, in relation to *Ī* or the Vulgate (1 c. Nilakantha's text) are confirmed by the rival recension, the Southern recension, e.g. the Gaṇeśa episode (App I, No 1), or the anticipation of the list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (No. 41), or again the story of the birth of Abhimanyu (No. 42), or finally the anticipation of the story of the birth of Karna (No. 43) in the Sambhavadiparvan. These passages are omitted in *S* no less than in *K*.

In these instances, moreover, the intrinsic probability is wholly on the side of those manuscripts that lack these accretions. It is unnecessary to dilate on the Gaṇeśa episode, which, on the face of it, is a later addition, and which has been dealt with so often by different critics.¹ As for the two passages, Nos. 42-43 of App I, it is sufficient to observe that the adhyāya in which they occur is meant to be a mere list of the *dramatis personae*, in which each actor in the great drama is identified as the incarnation of some god, goddess, or titan, taking this or that part in one momentous phase of an all-embracing cosmic movement. The adhyāya being originally a mere (metrical) list (as it is in the constituted text and the Southern recension),² such stories as the account of the birth of Abhimanyu and Karna are wholly out of place here, and could not possibly have belonged to the original scheme of the adhyāya. The contrary supposition only stultifies the original writer, making him out to be an irresponsible lunatic, scarcely a desirable conclusion from the orthodox view-point.

Likewise many of the apparent omissions in *v* in relation to the Southern recension are confirmed by other Northern versions, e.g. the anticipation of the birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna (App I, No 79), or the Nālāyani episode (No 100), or the account of a battle between the Kauravas and the Pāṇḍavas (No 103), which are peculiar to *S*. In other words, these "omissions" are documented by the *whole* of *N*.

¹ Winternitz, *JRAS* 1893 380 ff., Venkatachellam-Iyer, *Notes of a Study*, pp 23 f., 28 ff., Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, 1143 f. Particu-

larly, Winternitz, *Ind Ant* 1898 77 ff.

² See adhy 58 of Sastri's *Ādiparvan* in the Southern Recension.

No doubt the received text contained difficulties and obscurities and repetitions. But they would be merely due to corruptions of the text, the difficulties could be solved and the purpose of the repetitions explained by a really learned Pandit, who knows and understands everything.

That the omissions cannot be the result of a preconceived plan to shorten or to improve the text, follows further from two other facts: firstly, enough digressions and superfluities still remain in ν , which would have all been swept away in pursuance of the alleged plan, and, secondly, ν has its own interpolations, albeit they are few in number and short in extent, such as 349* (in $K V_1 Da D_2$), 451* ($K D_2$), 516* (K except $K_2 Da D_1$), 565* (K except K_2), 1499* ($\dot{S}_1 K D_2$), 1735* ($\dot{S}_1 K_1$ only), 1855* ($\dot{S}_1 K \dot{N}_1$), 2077* ($\dot{S}_1 K$ except K_2 and \dot{N}_1 : $V_1 D_2$), etc.

While these so-called "omissions" cannot be all intentional, they can also not be all *accidental*. The text is continuous and complete in itself. It has no apparent lacunae, as it surely would have had, if the omissions had been due to fortuitous loss or destruction of some intermediate folios of a parent manuscript.

It may further be pointed out that many of the apparent "omissions" of ν , in relation to Υ or the Vulgate (i.e. Nilakantha's text) are confirmed by the rival recension, the Southern recension, e.g. the Gaṇeśa episode (App I, No 1), or the anticipation of the list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (No. 41), or again the story of the birth of Abhimanyu (No. 42), or finally the anticipation of the story of the birth of Karṇa (No. 43) in the Sambhava-parvan. These passages are omitted in S no less than in K .

In these instances, moreover, the intrinsic probability is wholly on the side of those manuscripts that lack these accretions. It is unnecessary to dilate on the Gaṇeśa episode, which, on the face of it, is a later addition, and which has been dealt with so often by different critics.¹ As for the two passages, Nos. 42-43 of App I, it is sufficient to observe that the adhyāya in which they occur is meant to be a mere list of the *dramatis personae*, in which each actor in the great drama is identified as the incarnation of some god, goddess, or titan, taking this or that part in one momentous phase of an all-embracing cosmic movement. The adhyāya being originally a mere (metrical) list (as it is in the constituted text and the Southern recension),² such stories as the account of the birth of Abhimanyu and Karṇa are wholly out of place here, and could not possibly have belonged to the original scheme of the adhyāya. The contrary supposition only stultifies the original writer, making him out to be an irresponsible lunatic, scarcely a desirable conclusion from the orthodox view-point.

Likewise many of the apparent omissions in ν in relation to the Southern recension are confirmed by other Northern versions, e.g. the anticipation of the birth of Kṛṣṇa and Dhṛṣṭadyumna (App I, No 79), or the Nūlāyani episode (No 100), or the account of a battle between the Kauravas and the Pāṇḍavas (No 103), which are peculiar to S . In other words, these "omissions" are documented by the *whole* of N .

¹ Winternitz, *JRAS* 1898 380ff, Venkatachellam-Iyer, *Notes of a Study*, pp 23f, 28ff, Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, 1143f. Particu-

larly, Winternitz, *Ind Ant* 1898 77ff

² See adhy 58 of Sastri's *Ādiparvan* in the Southern Recension

of energy to use in this way, it would appear to him to be a ludicrous waste of it. We in the present century are apt to get nervous and irritable over misprints and *variae lectiones*. But an anciant Indian scribe, redactor or even commentator, not to speak of the common reciter (*pāthaka*)—if I read aright Indian literary history—was not perturbed in the least by a little difference in wording or in sequence, especially if the variant did not give an appreciably better or appreciably worse sense. The enormous and complicated critical apparatus assembled here, moreover, can leave us in no doubt as to the attitude of the custodians of the epic tradition towards paltry verbal details: it was that of total indifference.

Addition or omission of *passages* is, I may add, a variation of an entirely different order. If a reciter or commentator came across, in another manuscript, an additional passage, there was every chance of his copying it down somewhere, either in the margin of his own copy, or on a supplementary folio, for there would be, in his mind, always present the possibility that the passage in question was some part of the original that his own manuscript had unaccountably lost. How else, forsooth, could the passage get into the other manuscript?

In my opinion, therefore, this fact of the concord between *v* and *S* in *small details*, coupled with the almost entire lack of agreement as regards the additions peculiar to *v* or *S*, is the strongest argument imaginable for the independence of these two versions, and consequently for the primitive character of their concordant readings. It is needless to point out that this is a factor of supreme importance for the reconstruction of the original.

The text of *v* is throughout of such a character as to inspire confidence. Its conservatism is proved by its preserving archaisms and the *lectio difficilior* (e.g. अभिनो. 1. 2. 144, श्लोकम्¹ 1. 2. 177, 189, कामया adv. "frankly" 1. 10. 6, कन्यस 1. 98. 18, ससुद्रे 1. 98. 18), often in a corrupt form, while other manuscripts have discarded them in favour of modern forms or easy paraphrases. It is well known that, for purposes of textual reconstruction, the mechanical corruptions of a stupid but faithful copyist are to be preferred to the intelligent copyings of a less faithful one.

Again, *v* is often the only version that has preserved the correct reading; e.g. 1. 2. 102

यत्र द्यूतार्णवे मग्नान्द्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
तारयामास तास्तीर्णाञ्छात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥

where the Vulgate version reads (1. 2. 138f)

यत्र द्यूतार्णवे मग्नान् द्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः क्षुपा परमदुःखिताम् ॥
तारयामास तास्तीर्णाञ्छात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥

while Sastri's reading is (1. 2. 108f)

यत्र द्यूतार्णवे मग्नान् द्रौपदी नौरिवार्णवे ।
गच्छतश्चातिसृष्टांस्तान् क्षात्वा दुर्योधनो नृपः ॥
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ।

¹ Devabodha paraphrases the word with श्लोकस्य

of energy to use in this way, it would appear to him to be a ludicrous waste of it. We in the present century are apt to get nervous and irritable over misprints and *variae lectiones*. But an anciant Indian scribe, redactor or even commentator, not to speak of the common reciter (*pāthaka*)—if I read aright Indian literary history—was not perturbed in the least by a little difference in wording or in sequence, especially if the variant did not give an appreciably better or appreciably worse sense. The enormous and complicated critical apparatus assembled here, moreover, can leave us in no doubt as to the attitude of the custodians of the epic tradition towards paltry verbal details: it was that of total indifference.

Addition or omission of *passages* is, I may add, a variation of an entirely different order. If a reciter or commentator came across, in another manuscript, an additional passage, there was every chance of his copying it down somewhere, either in the margin of his own copy, or on a supplementary folio, for there would be, in his mind, always present the possibility that the passage in question was some part of the original that his own manuscript had unaccountably lost. How else, forsooth, could the passage get into the other manuscript?

In my opinion, therefore, this fact of the concord between *v* and *S* in *small details*, coupled with the almost entire lack of agreement as regards the additions peculiar to *v* or *S*, is the strongest argument imaginable for the independence of these two versions, and consequently for the primitive character of their concordant readings. It is needless to point out that this is a factor of supreme importance for the reconstruction of the original.

The text of *v* is throughout of such a character as to inspire confidence. Its conservatism is proved by its preserving archaisms and the *lectio difficilior* (e.g. अग्निमो. 1. 2. 144, श्लोकम्¹ 1. 2. 177, 189, कामया adv. "frankly" 1. 10. 6, कन्यस 1. 98. 18, समुद्रे 1. 98. 18), often in a corrupt form, while other manuscripts have discarded them in favour of modern forms or easy paraphrases. It is well known that, for purposes of textual reconstruction, the mechanical corruptions of a stupid but faithful copyist are to be preferred to the intelligent copyings of a less faithful one.

Again, *v* is often the only version that has preserved the correct reading; e.g. 1. 2. 102

यत्र द्यूतार्णवे मग्नान्द्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
तारयामास तास्तीर्णञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥

where the Vulgate version reads (1. 2. 138f)

यत्र द्यूतार्णवे मग्नां द्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः कृपा परमदुःखिताम् ॥
तारयामास तास्तीर्णञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥

while Sastri's reading is (1. 2. 108f)

यत्र द्यूतासवे मग्ना द्रौपदी नौरिवार्णवे ।
गच्छतश्चातिस्त्रिंशतां द्यूतां दुर्योधनो नृपः ॥
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ।

¹ Devabodha paraphrases the word with श्लोकस्य

The secondary interrelationship of the various versions comprising sub-recension Υ is documented sufficiently clearly by their having in common quite a large number of lengthy passages which are missing in ν S, and which, on independent (intrinsic) grounds, have been or may be declared spurious. The following passages, given in App. I, are instances of such interpolations

(1) No 12 ($\tilde{N}_1 : V_1$ B D), a *duplicate* and superfluous description of the ocean, a similarly worded description having occurred only in the *preceding* adhyāya,

(2) No 14 ($K_1 \tilde{N} V_1$ B D except D_2 , D_3 on suppl fol), a short Purāṇic story relating how Sūrya resolves to burn the world down, whereupon Garuda, at Brahmā's behest, brings his brother Aruṇa over to the east that he might act as Sūrya's charioteer, shielding the world from the heat of the enraged Sun—a *digression* suggested by the casual mention of Aruṇa in adhy 14,

(3) No 41 ($K_2 : \tilde{N}_2 : V_1$ B D except D_3), a list of the hundred sons of Dhrtarāstra—an *anticipation* of adhy. 108, whose occurrence here (like that of the two following interpolations in the same adhyāya), as has been explained above, is obviously contrary to the original plan of the adhyāya,

(4) No 42 ($K_2 : \tilde{N} V_1$ B D except D_3), an account of the scene which was enacted in heaven before the birth of Abhimanyu, a story which is really meant to explain the mystery of his premature death,

(5) No 43 ($K_2 \tilde{N} V_1$ B D except D_3), the open secret of the mysterious birth of Karna, which is an *anticipation* of adhy 104, and, finally,

(6) No 81, lines 193-230 ($K_2 \tilde{N} V_1$ B D T_1), meant to be a summary of the Jatugrha episode, which is, however, a *garbled and incoherent* version of the original story

The view that ν and Υ may stand in genetic relation to each other does not receive much support from the facts of the case. Neither ν nor Υ can be derived from the other. Each possesses original features that the other lacks, as is evidenced by their *alternate agreement with S*, even in the matter of petty verbal details. All these coincidences need not, of course, be original. Some could be indeed secondary changes, made independently in the same direction, others again may possibly be explained as the result of contamination. There will remain still an obstinate residue of agreements between ν and S, or between Υ and S, that *must* be set down as the expression of the ultimate connection of the respective concordant versions through the lost original source

Contamination between ν and Υ , owing to the contiguity of the areas in which the respective versions were current, was inevitable, and must, in any case, be assumed to have existed, on the other hand, contamination between Υ and S cannot be altogether denied

Particularly interesting is a small group of passages of doubtful character, to which reference has already been made. These are certain passages that are common to Υ and S, and are missing in \tilde{S}_1 Ko-2 only, in other words, they are found in all manuscripts collated except \tilde{S}_1 Ko-2, for example, the Kaṇikanīti. There is usually other evidence against the passages. Thus the secondary character of the Kaṇikanīti is quite unexpectedly confirmed, firstly, by the illogical repetition in certain Southern manuscripts (T_2 G₂ 4 s) of two preceding adhyāyas (129-130), and, secondly, from the fact there is no reference to the Kaṇikanīti in Kṣemendra's Bhāratamañjarī, in the Javanese version, as also in Devabodha's

The secondary interrelationship of the various versions comprising sub-recension Υ is documented sufficiently clearly by their having in common quite a large number of lengthy passages which are missing in ν S, and which, on independent (intrinsic) grounds, have been or may be declared spurious. The following passages, given in App. I, are instances of such interpolations

(1) No 12 ($\tilde{N}_1 : V_1$ B D), a *duplicate* and superfluous description of the ocean, a similarly worded description having occurred only in the *preceding* adhyāya,

(2) No 14 ($K_1 \tilde{N} V_1$ B D except D_2 , D_3 on suppl fol), a short Purāṇic story relating how Sūrya resolves to burn the world down, whereupon Garuda, at Brahmā's behest, brings his brother Aruṇa over to the east that he might act as Sūrya's charioteer, shielding the world from the heat of the enraged Sun—a *digression* suggested by the casual mention of Aruṇa in adhy 14,

(3) No 41 ($K_2 : \tilde{N}_2 : V_1$ B D except D_3), a list of the hundred sons of Dhrtarāstra—an *anticipation* of adhy. 108, whose occurrence here (like that of the two following interpolations in the same adhyāya), as has been explained above, is obviously contrary to the original plan of the adhyāya,

(4) No 42 ($K_2 : \tilde{N} V_1$ B D except D_3), an account of the scene which was enacted in heaven before the birth of Abhimanyu, a story which is really meant to explain the mystery of his premature death,

(5) No 43 ($K_2 \tilde{N} V_1$ B D except D_3), the open secret of the mysterious birth of Karna, which is an *anticipation* of adhy 104, and, finally,

(6) No 81, lines 193-230 ($K_2 \tilde{N} V_1$ B D T_1), meant to be a summary of the Jatugrha episode, which is, however, a *garbled and incoherent* version of the original story

The view that ν and Υ may stand in genetic relation to each other does not receive much support from the facts of the case. Neither ν nor Υ can be derived from the other. Each possesses original features that the other lacks, as is evidenced by their *alternate agreement with S*, even in the matter of petty verbal details. All these coincidences need not, of course, be original. Some could be indeed secondary changes, made independently in the same direction, others again may possibly be explained as the result of contamination. There will remain still an obstinate residue of agreements between ν and S, or between Υ and S, that *must* be set down as the expression of the ultimate connection of the respective concordant versions through the lost original source

Contamination between ν and Υ , owing to the contiguity of the areas in which the respective versions were current, was inevitable, and must, in any case, be assumed to have existed, on the other hand, contamination between Υ and S cannot be altogether denied

Particularly interesting is a small group of passages of doubtful character, to which reference has already been made. These are certain passages that are common to Υ and S, and are missing in \tilde{S}_1 Ko-2 only, in other words, they are found in all manuscripts collated except \tilde{S}_1 Ko-2, for example, the Kaṇikanīti. There is usually other evidence against the passages. Thus the secondary character of the Kaṇikanīti is quite unexpectedly confirmed, firstly, by the illogical repetition in certain Southern manuscripts (T_2 G₂ 4 s) of two preceding adhyāyas (129-130), and, secondly, from the fact there is no reference to the Kaṇikanīti in Kṣemendra's Bhāratamañjarī, in the Javanese version, as also in Devabodha's

Archetype =

This archetype is represented, in our critical apparatus, by the three closely allied versions Nepālī, Maithilī and Bengālī, probably together with Uṛyā (belonging to Orissa), of which version, however, no manuscripts were available for collation

The Nepālī Version.

The Nepālī version is represented in our critical apparatus by the three manuscripts Ñ₁, Ñ₂ and Ñ₃¹. The version is closely allied to the Bengālī, with which the agreement of one or the other of the three manuscripts is almost constant. That even the manuscripts of distant Nepal are not wholly free from contamination from some Southern source or sources (direct or indirect) follows, for instance, from 224*, 263*, 819*, 991*, 998*, 1096*, 1246*, 1470*, 1569*, 1748*, 1768*, 1778*, 1788*, 1828*, 1910*, 1957*, 2133*, etc., etc., as also passage No 112 of App I—interpolations common to S and some of the Nepālī manuscripts. One of these manuscripts (Ñ₃) happens to be the *oldest* of the dated manuscripts (A D 1511) belonging to our critical apparatus.

The Maithilī Version

Of the Maithilī version, which is the version of North Bihar, only one manuscript (V₁) was collated for this edition. V₁ and K agree sporadically against all other manuscripts (cf for instance, 1 1 8, 49, 162), but such agreements are few and far between, and it would not be safe to draw from them any far-reaching conclusion regarding the relationship of V₁ and K. As in 306*, 321*, 328*, 346*, 378*, 418*, 450*, 541*, V₁ agrees, on the other hand, with the typical Bengālī-Devanāgarī group against all other manuscripts. V₁ contains 1548*, a Southern passage, found otherwise only in Dn D₁ 4 :

The Bengālī Version.

The Bengālī version of sub-recension Y was studied more carefully than either the Nepālī or Maithilī. The study of this version was facilitated by the extreme courtesy and kindness of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, who has, now for many years, kindly and unselfishly supervised the work of our collation centre at the Visvabharatī, a centre organized by Professor M. Winternitz, when he was residing at Bolpur as a Guest Professor in Rabindranath Tagore's University. With the co-operation of a select batch of advanced students, Pandit Vidhushekhara has been good enough to supply the Institute regularly with carefully prepared collations of a large number of valuable old Bengālī manuscripts in the rich collection of the Visvabharatī, as also of other manuscripts placed at his disposal by different Bengālī Institutes and scholars, among the latter, my kind friend Professor Sushil Kumar De, of the University of Dacca. Of the large number of manuscripts thus collated, ultimately five were selected for inclusion in the critical apparatus of the edition. Notwithstanding considerable variation in these manuscripts as regards petty verbal details, the material appears sufficient to settle the text of this important version.

¹ I may mention here that, unfortunately, in the footnotes to the constituted text, towards the end of this volume, the diacritical mark of Ñ has broken

off in many places, but, on examining the passages carefully I found that the context almost invariably shows whether one has to read N or Ñ.

Archetype ϵ

This archetype is represented, in our critical apparatus, by the three closely allied versions Nepālī, Maithilī and Bengālī, probably together with Uriyā (belonging to Orissa), of which version, however, no manuscripts were available for collation

The Nepālī Version.

The Nepālī version is represented in our critical apparatus by the three manuscripts \tilde{N}_1 , \tilde{N}_2 and \tilde{N}_3 ¹ The version is closely allied to the Bengālī, with which the agreement of one or the other of the three manuscripts is almost constant. That even the manuscripts of distant Nepal are not wholly free from contamination from some Southern source or sources (direct or indirect) follows, for instance, from 224*, 263*, 819*, 991*, 998*, 1096*, 1246*, 1470*, 1569*, 1748*, 1768*, 1778*, 1788*, 1828*, 1910*, 1957*, 2133*, etc., etc., as also passage No 112 of App I—interpolations common to S and some of the Nepālī manuscripts. One of these manuscripts (\tilde{N}_3) happens to be the *oldest* of the dated manuscripts (A D 1511) belonging to our critical apparatus.

The Maithilī Version

Of the Maithilī version, which is the version of North Bihar, only one manuscript (V_1) was collated for this edition. V_1 and K agree sporadically against all other manuscripts (cf for instance, 1 1 8, 49, 162), but such agreements are few and far between, and it would not be safe to draw from them any far-reaching conclusion regarding the relationship of V_1 and K. As in 306*, 321*, 328*, 346*, 378*, 418*, 450*, 541*, V_1 agrees, on the other hand, with the typical Bengālī-Devanāgarī group against all other manuscripts. V_1 contains 1548*, a Southern passage, found otherwise only in Dn D₁ 4 :

The Bengālī Version.

The Bengālī version of sub-recension Υ was studied more carefully than either the Nepālī or Maithilī. The study of this version was facilitated by the extreme courtesy and kindness of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, who has, now for many years, kindly and unselfishly supervised the work of our collation centre at the Visvabharatī, a centre organized by Professor M. Winternitz, when he was residing at Bolpur as a Guest Professor in Rabindranath Tagore's University. With the co-operation of a select batch of advanced students, Pandit Vidhushekhara has been good enough to supply the Institute regularly with carefully prepared collations of a large number of valuable old Bengālī manuscripts in the rich collection of the Visvabharatī, as also of other manuscripts placed at his disposal by different Bengālī Institutes and scholars, among the latter, my kind friend Professor Sushil Kumar De, of the University of Dacca. Of the large number of manuscripts thus collated, ultimately five were selected for inclusion in the critical apparatus of the edition. Notwithstanding considerable variation in these manuscripts as regards petty verbal details, the material appears sufficient to settle the text of this important version.

¹ I may mention here that, unfortunately, in the footnotes to the constituted text, towards the end of this volume, the diacritical mark of \tilde{N} has broken

off in many places, but, on examining the passages carefully I found that the context almost invariably shows whether one has to read N or \tilde{N} .

the brave little Draupadī comes to the rescue and snubs openly, in the presence of the assembled princes, the semi-divine bastard, the understudy of the Villain of the piece, the unwanted suitor, who thereupon withdraws discomfited, and everybody breathes a sigh of relief. A tense scene!

Unfortunately, this melo-dramatic interlude, to judge by the documentary evidence, appears to be the handiwork of a very late Vyāsaīd, as it is found only in K₄ N₂ Dn D₂ 4. 5, that is, one manuscript of the K group, one Nepālī manuscript, and three composite Devanāgarī manuscripts, besides the Nilakanṭha version! All of these are late and inferior or conflated manuscripts. It is missing, on the other hand, not only in the Śārādā version and the Southern recension (as in the case of many of the interpolations of the Vulgate), but for once, *also in the entire Bengali version!*

It might seem a piece of sheer vandalism or perverseness to omit this seemingly beautiful little passage, which has won its way into people's hearts, from any edition of the Great Epic of India, relying merely upon documentary evidence. A little reflection will, however, convince any one that the loss to the epic is not as serious as one might, at first, suppose, since it is a palpably *faked and thoroughly unreal* situation. If one thinks about it at all, one fails to understand how Draupadī, who was, after all, then only an unexperienced maiden in her teens, had recognized the King of Angas (whom she had probably never seen before) and known him for the son of a coachman, unfit to wed a princess. He had been invited by her father. At least he was given a seat of honour among the princes. He is specifically named by Dhr̥ṣṭadyumna among the suitors (1 177 4). Moreover, it does not appear as if the bride elect had much choice or voice in the matter, at the time of these elaborate and formal state functions notwithstanding that they were called *svayamvaras*. She had to wed any competitor who excelled in the particular proficiency test which had been arranged by her father or guardian. She was *vīryasūlkā*—she was given by her guardian to the highest bidder, the price paid being heroism, or rather proficiency in marksmanship. This is quite evident from the words of Yudhiṣṭhira, addressed later to the Purohita of Drupada (1 185 23f)

प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा सनेन वीरेण तथानुवृत्ता ।

न तत्र वर्णेषु कृता विचक्षा न जीवक्षित्पे न कुले न गोत्रे ॥

कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण विद्धेन लक्ष्येण च संनिष्ठया ।

सेयं तथानेन महात्मनेह कृष्णा जिता पार्ष्वसंघमध्ये ॥

We accordingly find, as a matter of fact, that without murmur or hesitation, she follows an unknown and apparently undistinguished Brahman boy—Arjuna in disguise—who happens to have hit the mark. She does not know him from Adam, but she makes no inquiries about his status or lineage. Even if this were regarded as a case of romantic love at first sight for the handsome and heroic bowman (which it certainly is not), she never opens her lips when Yudhiṣṭhira proposes that she should be the common wife of the five brothers, which must have shattered her romance to smithereens, but quietly submits to (what is made to appear) as a most unusual and unnatural, if not a shocking, proposal, and from which even her old father and brother recoil with perplexity and amazement. It seems to me, therefore, that the documentary evidence is amply supported here by intrinsic probability.

the brave little Draupadī comes to the rescue and snubs openly, in the presence of the assembled princes, the semi-divine bastard, the understudy of the Villain of the piece, the unwanted suitor, who thereupon withdraws discomfited, and everybody breathes a sigh of relief. A tense scene!

Unfortunately, this melo-dramatic interlude, to judge by the documentary evidence, appears to be the handiwork of a very late Vyāsaīd, as it is found only in K₄ N₂ Dn D₂ &c., that is, one manuscript of the K group, one Nepālī manuscript, and three composite Devanāgarī manuscripts, besides the Nilakaṇṭha version! All of these are late and inferior or conflated manuscripts. It is missing, on the other hand, not only in the Śāradā version and the Southern recension (as in the case of many of the interpolations of the Vulgate), but for once, *also in the entire Bengali version!*

It might seem a piece of sheer vandalism or perverseness to omit this seemingly beautiful little passage, which has won its way into people's hearts, from any edition of the Great Epic of India, relying merely upon documentary evidence. A little reflection will, however, convince any one that the loss to the epic is not as serious as one might, at first, suppose, since it is a palpably *faked and thoroughly unreal* situation. If one thinks about it at all, one fails to understand how Draupadī, who was, after all, then only an unexperienced maiden in her teens, had recognized the King of Angas (whom she had probably never seen before) and known him for the son of a coachman, unfit to wed a princess. He had been invited by her father. At least he was given a seat of honour among the princes. He is specifically named by Dhr̥ṣṭadyumna among the suitors (1 177 4). Moreover, it does not appear as if the bride elect had much choice or voice in the matter, at the time of these elaborate and formal state functions notwithstanding that they were called *svayamvaras*. She had to wed any competitor who excelled in the particular proficiency test which had been arranged by her father or guardian. She was *vīryaśulkā*—she was given by her guardian to the highest bidder, the price paid being heroism, or rather proficiency in marksmanship. This is quite evident from the words of Yudhiṣṭhira, addressed later to the Purohita of Drupada (1 185 23f)

प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।

न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा न जीवशिल्पे न कुले न गोत्रे ॥

कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण विद्धेन लक्ष्येण च संनिष्ठया ।

सेयं तथानेन महात्मनेह कृष्णा जिता पार्थिवसंगमध्ये ॥

We accordingly find, as a matter of fact, that without murmur or hesitation, she follows an unknown and apparently undistinguished Brahman boy—Arjuna in disguise—who happens to have hit the mark. She does not know him from Adam, but she makes no inquiries about his status or lineage. Even if this were regarded as a case of romantic love at first sight for the handsome and heroic bowman (which it certainly is not), she never opens her lips when Yudhiṣṭhira proposes that she should be the common wife of the five brothers, which must have shattered her romance to smithereens, but quietly submits to (what is made to appear) as a most unusual and unnatural, if not a shocking, proposal, and from which even her old father and brother recoil with perplexity and amazement. It seems to me, therefore, that the documentary evidence is amply supported here by intrinsic probability.

least in his lifetime, there is some chance of the scribe's reproducing, in an approximately correct form, the text of the commentator. But if the combination is made independently of him and especially if made some time after the death of the commentator, there is every chance that the scribe would combine the commentary he was copying with some text known better to himself than to the scholiast. In the latter case, therefore, it must remain doubtful how far the epic text of such a manuscript resembles the text actually commented upon by the scholiast. It is consequently best to use always texts of the commentary unaccompanied by the epic text, though it is an extremely laborious process to collate such a manuscript with any given Mahābhārata text, but we eliminate in this way automatically all chances of avoidable errors of commission and omission.

The Devanāgarī Version of Nilakanṭha the Vulgate.

Nilakanṭha, considered until lately, at least in India, as the most trustworthy guide for the exposition of the Mahābhārata, was a Brahmin scholar of Mahārāṣṭra, with the surname Catardhara (modern Chaudhari), son of Govinda Sūri and Phullāmbikā, residing at Kūrparagrāma (modern Kopargaon) on the Godavari.¹ Nilakanṭha wrote his commentary on the Mahābhārata (and another work called the Gaṇeśagītā), in Benares, in the last quarter of the seventeenth century. He appears to be the author also of a work called Mantrarahasyaprakāśikā.

At the beginning of his commentary on the Great Epic, Nilakanṭha tells us that before writing his scholium, the Bhāratabhāvadīpa, he had compared many copies of the Mahābhārata, collected from different parts of India, with a view to determining the "best" readings and even consulted the scholia of old authorities.

बहून्समाहत्य विभिन्नदेशान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् ।

प्राचा गुरुणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभाषदीपः ॥

We accordingly find that he occasionally mentions (in about 125 places) variant readings and additional passages found in different provincial versions (most of which can be identified among the readings of the manuscripts comprising our critical apparatus), and cites (as a rule, without naming the source) the explanations given by other scholiasts—information, scanty though it is, yet of immense interest and value for the history of the received text. Variants cited by Nilakanṭha will be found in the footnotes under 1. 1 1, 3, 4, 6, 8, 13, 19, 22, 41, 80, 100, 118, 129, 185, 188, 2 6, 64, 243, 3 19, 149, 189, 4 1, 5 9, 11 1; 13 2, 29, 14 8, 16, 16 10, 33 (found only in Cd!), 18 11, 19 6, 24 9, 27 35, 28 24, 30 5 (not found elsewhere!), 11, 32 18, 33 20, 38 30, 39 11, 46 25, 29 (not found elsewhere!), 49 4, 17, 50. 9–12 17, 51 4 (not found elsewhere!), 5, 53 34, 54 3, 8, 55 3, 57. 21, 22, 78, 58 35 f., 50, 59 54, 62 10, 68. 38, 69 26, 70 3, 19, 46, 71 31, 51, 82 8, 87 12, 88 22, 89 51, 92 43; 102 23, 109 10, 12, 15 (not found elsewhere!), 110 33, 114 2, 117 9, 118 9, 120 10 (Nilp समन्वयात् as in text, om through oversight, cf B 1 130 10), 124 32, 125 2, 131 8, 133 18 ("Gaudapāṭha"), 141 7, 143 12, 148 10, 150. 15, 153 3, 154 2, 13, 155 28, 34, 49, 158 14 (mentions Devabodha!), 46, 161 4 (not found elsewhere!), 168 25, 169 20, 170 21, 171 7, 178

¹ See Prinze, "Bhāṣā-wörter, in Nilakanṭha's Bhāratabhāvadīpa", Einleitung, KZ 44 70 ff

least in his lifetime, there is some chance of the scribe's reproducing, in an approximately correct form, the text of the commentator. But if the combination is made independently of him and especially if made some time after the death of the commentator, there is every chance that the scribe would combine the commentary he was copying with some text known better to himself than to the scholiast. In the latter case, therefore, it must remain doubtful how far the epic text of such a manuscript resembles the text actually commented upon by the scholiast. It is consequently best to use always texts of the commentary unaccompanied by the epic text, though it is an extremely laborious process to collate such a manuscript with any given Mahābhārata text, but we eliminate in this way automatically all chances of avoidable errors of commission and omission.

The Devanāgarī Version of Nilakanṭha the Vulgate.

Nilakanṭha, considered until lately, at least in India, as the most trustworthy guide for the exposition of the Mahābhārata, was a Brahmin scholar of Mahārāṣṭra, with the surname Catardhara (modern Chaudhari), son of Govinda Sūri and Phullāmbikā, residing at Kūrpārāgrāma (modern Kopargaon) on the Godavari¹. Nilakanṭha wrote his commentary on the Mahābhārata (and another work called the Gaṇeśagītā), in Benares, in the last quarter of the seventeenth century. He appears to be the author also of a work called Mantrarahasyaprakāśikā.

At the beginning of his commentary on the Great Epic, Nilakanṭha tells us that before writing his scholium, the Bhāratabhāvadīpa, he had compared many copies of the Mahābhārata, collected from different parts of India, with a view to determining the "best" readings and even consulted the scholia of old authorities.

वहन्समाहृत्य विभिन्नदेशान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् ।

प्राचा गुरुणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभाष्यदीपः ॥

We accordingly find that he occasionally mentions (in about 125 places) variant readings and additional passages found in different provincial versions (most of which can be identified among the readings of the manuscripts comprising our critical apparatus), and cites (as a rule, without naming the source) the explanations given by other scholiasts—information, scanty though it is, yet of immense interest and value for the history of the received text. Variants cited by Nilakanṭha will be found in the footnotes under 1. 1 1, 3, 4, 6, 8, 13, 19, 22, 41, 80, 100, 118, 129, 185, 188, 2 6, 64, 243, 3 19, 149, 189, 4 1, 5 9, 11 1; 13 2, 29, 14 8, 16, 16 10, 33 (found only in Cd!), 18 11, 19 6, 24 9, 27 35, 28 24, 30 5 (not found elsewhere!), 11, 32 18, 33 20, 38 30, 39 11, 46 25, 29 (not found elsewhere!), 49 4, 17, 50. 9–12 17, 51 4 (not found elsewhere!), 5, 53 34, 54 3, 8, 55 3, 57. 21, 22, 78, 58 35 f., 50, 59 54, 62 10, 68. 38, 69 26, 70 3, 19, 46, 71 31, 51, 82 8, 87 12, 88 22, 89 51, 92 43; 102 23, 109 10, 12, 15 (not found elsewhere!), 110 33, 114 2, 117 9, 118 9, 120 10 (Nilp समन्वयात् as in text, om through oversight, cf B 1 130 10), 124 32, 125 2, 131 8, 133 18 ("Gaudapāṭha"), 141 7, 143 12, 148 10, 150. 15, 153 3, 154 2, 13, 155 28, 34, 49, 158 14 (mentions Devabodha!), 46, 161 4 (not found elsewhere!), 168 25, 169 20, 170 21, 171 7, 178

¹ See Printrz, "Bhāṣā-wörter, in Nilakanṭha's Bhāratabhāvadīpa", Einleitung, KZ 44 70 ff

Instances of the correction of solecisms in the Vulgate are 1 2 93 Text गृह्य (Vulg. गृहीत्वा), 9. 2 चिन्त्य (स्मृत्वा), 119. 8 मा द्रक्ष्यसि (मा द्राक्षीस्त्व), 181. 25 अहन्त (अवधीत्), 184 1 प्रवीहि (वदस्व), etc, etc

I add a selection of Southern passages which were interpolated into the Northern recension by Nilakanṭha or by one of his immediate predecessors in the field 263*, 299*, 473*, 513*, 598*, 700*, 701*, 722*, 857*, 863*, 963*, 977*, 1037*, 1054*, 1062*, 1066*, 1069*, 1100*, 1101*, 1169*, 1211*, 1548*, 1768*, 1828*, etc, etc, as also passage No 56 of App I

Nilakanṭha's text has acquired in modern times an importance out of all proportion to its critical value,¹ to the utter neglect of far superior texts, such as the Kāśmīrī or Bengali.

Nilakanṭha's guiding principle, on his own admission, was to make the Mahābhārata a *thesaurus of all excellences* (culled no matter from what source) At the beginning of his commentary on the Sanatsujātiya, Nilakanṭha naïvely remarks (Bom ed Udyoga 42)

उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यानसंप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्गठान् श्लोकाश्च गुणोत्संहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते ।²

That Southern manuscripts were utilized by him is incontrovertibly proved, for instance, from the fact that he cites at the end of his comment on Ādi 196 (Bom ed), the Nālāyanī and Bhaumāśvī episodes (in two adhyāyas), which are *typical* Southern interpolations, not found in any Northern manuscript

अत्र यत्तदेवा ददुरित्वादिना त्रिपयगा नदीमित्यन्तो नारायण्युपाख्यानप्रन्योऽध्यायद्वयात्मकं कचित्सुस्तके पठ्यते ।³

Characteristically the scholiast speaks only in general terms (कचित्सुस्तके) without furnishing any further information about the manuscripts in question But, fortunately, he is not always so reticent Thus he mentions specifically the Bengali version, while commenting on B. 1. 145 20 (अत्रोत्तरार्धे नौद्वपाठ एव दृश्यते) and elsewhere; cf. his notes on B. 8. 119 3, and on 6 48 1 (गीता सुगीता कर्त्तव्या इत्यादयः सार्थाः पत्र श्लोका गौर्देन पठ्यन्ते)

It must be said to his credit that there is at least *one* place where he honestly confesses his inability to understand the confused textual tradition, and that is in his comment on B. 1 22 1

नागाश्च संविद इत्येति द्वादशश्लोकप्रमाय केचिन् पठन्ति । कांश्चिदत्रत्यान् श्लोकान्पूर्वैश्च च पठन्ति । अन्ये तु पत्रपा-
न्यन्त्यपीत्यत्र बोधशुद्धि न प्रतीम ।⁴

The (printed) editions of Nilakanṭha's version leave much to be desired. They have arbitrarily changed many of the readings and added a certain number of lines which are not found in the Nilakanṭha manuscripts hitherto examined.

Instances of lines or stanzas with which modern Pandits have enriched most of our (printed) Northern editions and which are lacking even in the Nilakanṭha manuscripts, are besides a (Southern) passage of 21 lines given in App I (No. 112) and another of 9 lines (998*), the following short interpolations

¹ Even Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3 74
"Für die Erklärung der Einzelheiten ist er von
grosser Bedeutung"

² Cf. Telang, *The Bhagavadgītā*, p. 203 f, and

Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 128

³ Cf. our note on adhy 188 (p. 757)

⁴ Cf. our note on adhy 19 (p. 132)

Instances of the correction of solecisms in the Vulgate are 1 2 93 Text गृह्य (Vulg. गृहीत्वा), 9. 2 चिन्त्य (स्मृत्वा), 119. 8 मा द्रक्ष्यसि (मा द्राक्षीस्त्व), 181. 25 अहन्त (अवधीत्), 184 1 प्रवीहि (वदस्व), etc, etc

I add a selection of Southern passages which were interpolated into the Northern recension by Nilakanṭha or by one of his immediate predecessors in the field 263*, 299*, 473*, 513*, 598*, 700*, 701*, 722*, 857*, 863*, 963*, 977*, 1037*, 1054*, 1062*, 1066*, 1069*, 1100*, 1101*, 1169*, 1211*, 1548*, 1768*, 1828*, etc, etc, as also passage No 56 of App I

Nilakanṭha's text has acquired in modern times an importance out of all proportion to its critical value,¹ to the utter neglect of far superior texts, such as the Kāśmīrī or Bengali.

Nilakanṭha's guiding principle, on his own admission, was to make the Mahābhārata a *thesaurus of all excellences* (culled no matter from what source) At the beginning of his commentary on the Sanatsujātīya, Nilakanṭha naïvely remarks (Bom ed Udyoga 42)

उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यानसंप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्गठान् श्लोकाश्च गुणोत्संहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते ।²

That Southern manuscripts were utilized by him is incontrovertibly proved, for instance, from the fact that he cites at the end of his comment on Ādi 196 (Bom ed), the Nālāyanī and Bhaumāśvī episodes (in two adhyāyas), which are *typical* Southern interpolations, not found in any Northern manuscript

अत्र यत्तदेवा द्दुरित्वादिना त्रिपयगा नदीमिलन्तो नारायण्युपाख्यानमन्योऽप्यायद्वयात्मकं कचित्पुस्तके पश्यते ।³

Characteristically the scholiast speaks only in general terms (कचित्पुस्तके) without furnishing any further information about the manuscripts in question But, fortunately, he is not always so reticent Thus he mentions specifically the Bengali version, while commenting on B. 1. 145 20 (अग्रेत्तरार्धे गौडपाठ एव दृश्यते) and elsewhere; cf. his notes on B 8. 119 3, and on 6 48 1 (गीता सुगीता कर्नेच्या इत्यादयः सार्धां पत्र श्लोका गौर्देन पश्यन्ते)

It must be said to his credit that there is at least *one* place where he honestly confesses his inability to understand the confused textual tradition, and that is in his comment on B 1 22 1

नागाश्च संविद इत्येति द्वादशश्लोकमप्याय केचिन् पठन्ति । कांश्चिदत्रस्यान् श्लोकान्पूर्वैश्च च पठन्ति । अन्ये तु पत्रपा-
न्यन्त्यपीत्यत्र बोधशुद्धि न प्रतीम ।⁴

The (printed) editions of Nilakanṭha's version leave much to be desired. They have arbitrarily changed many of the readings and added a certain number of lines which are not found in the Nilakanṭha manuscripts hitherto examined.

Instances of lines or stanzas with which modern Pandits have enriched most of our (printed) Northern editions and which are lacking even in the Nilakanṭha manuscripts, are besides a (Southern) passage of 21 lines given in App I (No. 112) and another of 9 lines (998*), the following short interpolations

¹ Even Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3 74
"Für die Erklärung der Einzelheiten ist er von
grosser Bedeutung"

² Cf. Telang, *The Bhagavadgītā*, p 203 f, and

Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 128

³ Cf our note on adhy 188 (p. 757)

⁴ Cf our note on adhy 19 (p 132)

fortunately, nothing of the kind. The passage is only one of the common instances of "conflate" readings. The stanza cited above is the Southern variant (473*) of the Northern stanza, which, in our edition, reads (1 55. 8)

ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहस्रैव लः ।
तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समारभन् ॥

The कलिहस्य in the former stanza is only a *mislection* of the original कर्णहस्य (often mis-written कनिहस्य, कलिहस्य), which is the Southern equivalent of कर्णिकस्य, the reference being, no doubt, to the minister or statesman (mantrin) Kaṇika (named after the famous authority Kaṇika or Kaṇinka cited in the Arthasāstra of Kautilya), who appears only once in the epic, and that expressly for the purpose of expounding his political philosophy to the Kauravas.

As another instance of conflation which has had a rather disastrous effect on his text, I may cite Nilakantha's version of the story of Dīrghatamas. The addition has been made in such a manner that *one sentence of the original has remained hanging in the air* and cannot be construed at all! The story begins at B 1 104 9. All goes well till stanza 28

बहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥

Then we read 29

इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।
पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोप पतिं तथा ॥

"Having spoken thus among themselves, they [*sic*] the inmates of the hermitage] to the anchorite Dīrghatamas. Then that wife also, having (already) obtained sons (?) (from him) did not (seek to) please the husband."

Bhīṣma, who is narrating the story, then goes on quite unconcernedly to speak about the wife (of Dīrghatamas) Pradvēṣī or Pradvīṣantī, about the mayyādā made by the exasperated Dīrghatamas, and so on. But what the inmates of the hermitage (āśramavāsinah) did to Dīrghatamas, we never learn from the Vulgate. All modern translators try to eke out a sense by interpolating into the text some words to complete the sense. A reference to the constituted text and the critical notes will, however, show that the text of the Vulgate is *conflated*, it is a most clumsy blend of interpolations from two entirely different sources (Y and S), which, as is but natural, alters the situation considerably and confuses the narrative hopelessly. By athetizing either passage we get a tolerable text; by athetizing both we get the original, which is the constituted text.

The Devanāgarī Version of Ratnagarbha

The critical notes contain only specimen collations of this version, which is a blend between the Northern and Southern recensions. Like the Telugu manuscripts, which will be described presently, it is eclectic, following now the Northern tradition, now the Southern. It seems to be an attempt to combine the two recensions by *superposition*, like the Kumbhakonam edition. Its composite character may be seen from 24*, 25*, 27*, 114*, 138*, 149*, 170*, etc., etc. It contains the additional passages of the Southern recension, as well as the Gaṇeśa episode, which latter is found only in late Northern

fortunately, nothing of the kind. The passage is only one of the common instances of "conflate" readings. The stanza cited above is the Southern variant (473*) of the Northern stanza, which, in our edition, reads (1 55. 8)

ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहस्रैव लः ।
तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समारभन् ॥

The कलिहस्त्य in the former stanza is only a *mislection* of the original कर्णहस्त्य (often mis-written कनिहस्त्य, कलिहस्त्य), which is the Southern equivalent of कर्णहस्त्य, the reference being, no doubt, to the minister or statesman (mantrin) Kaṇika (named after the famous authority Kaṇika or Kaṇinka cited in the Arthaśāstra of Kautilya), who appears only once in the epic, and that expressly for the purpose of expounding his political philosophy to the Kauravas

As another instance of conflation which has had a rather disastrous effect on his text, I may cite Nilakantha's version of the story of Dīrghatamas. The addition has been made in such a manner that *one sentence of the original has remained hanging in the air* and cannot be construed at all! The story begins at B 1 104 9. All goes well till stanza 28

अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥

Then we read 29

इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।
पुत्रलभा च सा पत्नी न तुतोप पतिं तथा ॥

"Having spoken thus among themselves, they [*sic* the inmates of the hermitage] to the anchorite Dīrghatamas. Then that wife also, having (already) obtained sons (?) (from him) did not (seek to) please the husband "

Bhīṣma, who is narrating the story, then goes on quite unconcernedly to speak about the wife (of Dīrghatamas) Pradvēṣī or Pradvīṣantī, about the mayyādā made by the exasperated Dīrghatamas, and so on. But what the inmates of the hermitage (āśramavāsinah) did to Dīrghatamas, we never learn from the Vulgate. All modern translators try to eke out a sense by interpolating into the text some words to complete the sense. A reference to the constituted text and the critical notes will, however, show that the text of the Vulgate is *conflated*, it is a most clumsy blend of interpolations from two entirely different sources (Y and S), which, as is but natural, alters the situation considerably and confuses the narrative hopelessly. By athetizing either passage we get a tolerable text; by athetizing both we get the original, which is the constituted text.

The Devanāgarī Version of Ratnagarbha

The critical notes contain only specimen collations of this version, which is a blend between the Northern and Southern recensions. Like the Telugu manuscripts, which will be described presently, it is eclectic, following now the Northern tradition, now the Southern. It seems to be an attempt to combine the two recensions *by superposition*, like the Kumbhakonam edition. Its composite character may be seen from 24*, 25*, 27*, 114*, 138*, 149*, 170*, etc., etc. It contains the additional passages of the Southern recension, as well as the Gaṇeśa episode, which latter is found only in late Northern

The Composite Devanāgarī Version.

The fourteen manuscripts (D₁₋₁₄) comprising this version are *misc-codices* of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. Consequently, half of them (D₈₋₁₄) were discontinued already after adhyāya 2. The characteristics of these manuscripts may be briefly noticed here.

D₁ is akin to D_n and looks uncommonly like a Nilakantha manuscript *minus* the commentary. Yet it differs conspicuously from the ordinary Nilakantha manuscripts by the unaccountable omission of the *entire* Brahmā-Gaṇeśa complex (that is, both the visit of Brahmā and the employment of Gaṇeśa as a scribe, which arises out of this visit) as well as the description of the battle in which the Pāṇḍavas capture Drupada and hand him over as gurudakṣiṇū to their preceptor, Ācārya Droṇa (App I, No. 78). The omission of these episodes points rather in the direction of Bengal, since Kāśmīr is excluded by the mass of other interpolations which D₁ contains, as also by the almost complete lack therein of readings peculiar to Ś₁ K. The manuscript may be a blend of Bengali and some composite Devanāgarī manuscript or manuscripts. — D₂ (like D₈) is akin to K₈₋₈ and might have been with advantage classed with them, see, for instance, the critical apparatus pertaining to the list of the contents of the Aranyaparvan in adhy 2. — D₃ is palpably under Southern influence, to prove which it is sufficient to point out that it transposes the Śakuntalā and Yayāti episodes, a transposition which is quite peculiar to the Southern tradition. — D₄ contains notably large additions from Southern manuscripts, additions which are either entered on the margin or, when the marginal space would not suffice, written on supplementary folios. The Southern influence is illustrated by the following passages 587*, 594*, 596*, 598*, 599*, 602*, 603*, 604*, 605*, 609*, 610*, 611*, 612*, 613*, 617*, 621*, 623*, 624*, 628*, 629*, 630*, 633*, 634*, 635*, 637*, 670*, 671*, 713*, 715*, 1255*, 1256*, 1257*, and scores of others. Cf. also the following passages given in App I 35, 46-48, 52, 53, 55, 56, 59, 64, 67-69, etc., etc. — D₅ (like D₂) often stands in opposition to other manuscripts of this composite class, agreeing with K₈₋₈, with which it might have been with advantage classed. Like K₄₋₈, it contains Southern additions as well, e.g. 1565*, 1579*, 1580*, etc., and passage No. 89 of App I. — The manuscripts D₆₋₇ were discontinued after adhy. 53. Frequently, they are found to be in opposition to the Vulgate and agreeing with the manuscripts of the e group. They also show 230*, which is a Southern passage.

D₈₋₁₄, as already remarked, were collated only as *specimens* for the first two adhyāyas and discontinued thereafter. — Of these, D₈₋₁₂ 14 are palpably under Southern influence, as is evidenced by their containing one or the other of the following typical Southern insertions 18*, 21*, 22*, 24*, 32*, 42*, 45*, 48*, 49*, 56*, 80*, 81*, 89*, 114*, 117*, 138*, 149*, 170*. — D₁₃, which is a fragmentary manuscript, beginning almost at the end of adhy. 1, is used in this edition practically only for adhy 2, as it is discontinued at the end of that adhyāya. The text shows strong affinities with the version of Arjunamīra. — The text of D₁₄ is a complex. It contains some old readings such as are preserved only in the Kāśmīrī manuscripts, but also an extraordinarily large number of individual readings, not found elsewhere (cf. 1 1 50, 63, 2 101, etc.). At the same time, it is contaminated from some Southern source, perhaps the Malayālam version!

The Composite Devanāgarī Version.

The fourteen manuscripts (D₁₋₁₄) comprising this version are *misc-codices* of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. Consequently, half of them (D₈₋₁₄) were discontinued already after adhyāya 2. The characteristics of these manuscripts may be briefly noticed here.

D₁ is akin to D_n and looks uncommonly like a Nilakantha manuscript *minus* the commentary. Yet it differs conspicuously from the ordinary Nilakantha manuscripts by the unaccountable omission of the *entire* Brahmā-Gaṇeśa complex (that is, both the visit of Brahmā and the employment of Gaṇeśa as a scribe, which arises out of this visit) as well as the description of the battle in which the Pāṇdavas capture Drupada and hand him over as gurudakṣiṇū to their preceptor, Ācārya Droṇa (App I, No. 78). The omission of these episodes points rather in the direction of Bengal, since Kāśmīr is excluded by the mass of other interpolations which D₁ contains, as also by the almost complete lack therein of readings peculiar to Ś₁ K. The manuscript may be a blend of Bengali and some composite Devanāgarī manuscript or manuscripts — D₂ (like D₈) is akin to K₈₋₈ and might have been with advantage classed with them, see, for instance, the critical apparatus pertaining to the list of the contents of the Aranyaparvan in adhy 2 — D₃ is palpably under Southern influence, to prove which it is sufficient to point out that it transposes the Śakuntalā and Yayāti episodes, a transposition which is quite peculiar to the Southern tradition. — D₄ contains notably large additions from Southern manuscripts, additions which are either entered on the margin or, when the marginal space would not suffice, written on supplementary folios. The Southern influence is illustrated by the following passages 587*, 594*, 596*, 598*, 599*, 602*, 603*, 604*, 605*, 609*, 610*, 611*, 612*, 613*, 617*, 621*, 623*, 624*, 628*, 629*, 630*, 633*, 634*, 635*, 637*, 670*, 671*, 713*, 715*, 1255*, 1256*, 1257*, and scores of others. Cf. also the following passages given in App I 35, 46-48, 52, 53, 55, 56, 59, 64, 67-69, etc., etc. — D₅ (like D₂) often stands in opposition to other manuscripts of this composite class, agreeing with K₈₋₈, with which it might have been with advantage classed. Like K₄ e, it contains Southern additions as well, e.g. 1565*, 1579*, 1580*, etc., and passage No. 89 of App I. — The manuscripts D₆₋₇ were discontinued after adhy. 53. Frequently, they are found to be in opposition to the Vulgate and agreeing with the manuscripts of the e group. They also show 230*, which is a Southern passage.

D₈₋₁₄, as already remarked, were collated only as *specimens* for the first two adhyāyas and discontinued thereafter. — Of these, D₈₋₁₂ 14 are palpably under Southern influence, as is evidenced by their containing one or the other of the following typical Southern insertions 18*, 21*, 22*, 24*, 32*, 42*, 45*, 48*, 49*, 56*, 80*, 81*, 89*, 114*, 117*, 138*, 149*, 170*. — D₁₃, which is a fragmentary manuscript, beginning almost at the end of adhy. 1, is used in this edition practically only for adhy 2, as it is discontinued at the end of that adhyāya. The text shows strong affinities with the version of Arjunamīra. — The text of D₁₄ is a complex. It contains some old readings such as are preserved only in the Kāśmīrī manuscripts, but also an extraordinarily large number of individual readings, not found elsewhere (cf. 1 1 50, 63, 2 101, etc.). At the same time, it is contaminated from some Southern source, perhaps the Malayālam version!

have been underlined in his extracts, and the corresponding passages of the latter are given opposite each line a convenient arrangement which shows, at a glance, the relation of the two texts to each other for the passages excerpted¹

The clearest proof² of the contamination of G₁ 2.4.5 from some Northern source is furnished by 294*, a Northern passage, added in this sub-group *irrelevantly* before 1 20 1. The two lines comprising this passage must have been interpolated in a remote ancestor of G₁ 2.4.5 by a clumsy scribe, who had missed the right place by four stanzas, and have remained there ever since, fortunately. Another rather transparent interpolation in G₁ 2.4.5 from a late Northern source is a passage referred to already, No 14 of App I, which describes the circumstances under which Aruna becomes the charioteer of the Sun, an *irrelevant digression*. Cf also 1373*, 1375*, 1377*, and passage No 76 of App I.

The sub-group contains an amazingly large number of interpolations, which have not been found, so far, elsewhere, and of which a few may be mentioned as illustrations 320*, 322*, 326*, 330*, 337*, 345*, 351* (third line!), 357*, 363*, 364*, 368*, 371*, 373*, 382*, 386*, 387*, 388*, 406*, 519*, 584*, 636*, 705*, 706*, 741*, 755*, etc, etc

But the Grantha version itself is inclined to admit freely new lines. Instances of rather lengthy interpolations of G are furnished by passages No 35-39, 73 and 93 of App I. Most of the interpolations are however short, consisting, as a rule, of less than 10 lines, e.g. 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 693*, 814*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1372*, 1435*, 1441*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1531*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1596*, 1597*, 1604*, 1631*, 1658*, 1666*, 1707*, 1868*, 2009*, 2040*, etc, etc

G₁, which is one of the few Southern manuscripts containing the (Northern) mantra नारायण नमस्कृत्य etc is, like T₁, a *typical blend* of the Northern and Southern tradition, and was, on that account, discontinued after adhy 2. Its composite character may be seen from 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, 145*, etc, etc.

The Malayālam Version

This is the version of Malabar, the Southernmost extremity of India. It is, in my opinion, *the best Southern version*. It is not only largely free from the interpolations of σ (= T G), but appears to be also *less influenced by N* than σ, wherein lies its importance for us.

Instances of additional passages found in G (with or without T), but missing in M, are 443*, 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 691*, 693*, 814*, 839*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1310*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1523*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1563*, 1566*, 1596*, 1604*, 1658*, 1666*, 1751*, 1868*, 1872*, 1893*, 1896*, 1935*, 2006*, 2007*, 2009*, 2021*, 2024*, 2032*, 2040*, 2052*, 2053*, 2062*, 2071*, 2106*, etc, and the following passages of App I 35-39, and 73

¹ The collation of the text is accompanied by notes in which Winternitz draws attention to the most striking points of difference between the two versions, without entering into a full discussion of

all the various readings. The notes contain nevertheless many valuable text-critical observations.

² Cf Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ* 11 269

have been underlined in his extracts, and the corresponding passages of the latter are given opposite each line a convenient arrangement which shows, at a glance, the relation of the two texts to each other for the passages excerpted¹

The clearest proof² of the contamination of G₁ 2.4.5 from some Northern source is furnished by 294*, a Northern passage, added in this sub-group *irrelevantly* before 1 20 1. The two lines comprising this passage must have been interpolated in a remote ancestor of G₁ 2.4.5 by a clumsy scribe, who had missed the right place by four stanzas, and have remained there ever since, fortunately. Another rather transparent interpolation in G₁ 2.4.5 from a late Northern source is a passage referred to already, No 14 of App I, which describes the circumstances under which Aruna becomes the charioteer of the Sun, an *irrelevant digression*. Cf also 1373*, 1375*, 1377*, and passage No 76 of App I.

The sub-group contains an amazingly large number of interpolations, which have not been found, so far, elsewhere, and of which a few may be mentioned as illustrations 320*, 322*, 326*, 330*, 337*, 345*, 351* (third line!), 357*, 363*, 364*, 368*, 371*, 373*, 382*, 386*, 387*, 388*, 406*, 519*, 584*, 636*, 705*, 706*, 741*, 755*, etc., etc.

But the Grantha version itself is inclined to admit freely new lines. Instances of rather lengthy interpolations of G are furnished by passages No 35-39, 73 and 93 of App I. Most of the interpolations are however short, consisting, as a rule, of less than 10 lines, e.g. 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 693*, 814*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1372*, 1435*, 1441*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1531*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1596*, 1597*, 1604*, 1631*, 1658*, 1666*, 1707*, 1868*, 2009*, 2040*, etc., etc.

G₁, which is one of the few Southern manuscripts containing the (Northern) mantra नारायण नमस्कृत्य etc is, like T₁, a *typical blend* of the Northern and Southern tradition, and was, on that account, discontinued after adhy 2. Its composite character may be seen from 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, 145*, etc., etc.

The Malayālam Version

This is the version of Malabar, the Southernmost extremity of India. It is, in my opinion, *the best Southern version*. It is not only largely free from the interpolations of σ (= T G), but appears to be also *less influenced by N* than σ, wherein lies its importance for us.

Instances of additional passages found in G (with or without T), but missing in M, are 443*, 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 691*, 693*, 814*, 839*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1310*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1523*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1563*, 1566*, 1596*, 1604*, 1658*, 1666*, 1751*, 1868*, 1872*, 1893*, 1896*, 1935*, 2006*, 2007*, 2009*, 2021*, 2024*, 2032*, 2040*, 2052*, 2053*, 2062*, 2071*, 2106*, etc., and the following passages of App I 35-39, and 73

¹ The collation of the text is accompanied by notes in which Winternitz draws attention to the most striking points of difference between the two versions, without entering into a full discussion of

all the various readings. The notes contain nevertheless many valuable text-critical observations.

² Cf Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ* 11 269

Readings or features which are peculiar to M or such as distinguish M from G (with or without T) will be found under 1 1 3, 35, 45, 122, 128, 168, 176, 179, 184, 189, 2 160, 4 4, 7 10; 24 1, 36 3, 39 2, 16, 53 31, 54. 6, 7, 57 81, 61 98, 67 28, 68 16, 51, 69 9, 73 33, 77 9, 78 23, 80 2, 84 14, 86 1, 92 45, 93 14, 94 9, 27, 32, 95 8, 96 2, 57, 98 5, 12, 113 22, 117 5, 23, 119 30, 123 39, 129 9-11 (om in M), 132 1, 136 1, 138 10, 139 11 (om in M), 142 19, 150 10, 26, etc, etc.

With regard to the versions described above, it must be frankly admitted that they do not, by any means, form water-tight compartments. The isolectional boundaries, as is natural, do not coincide, but are independent of each other, in other words, the textual peculiarities, which are, in final analysis, the real basis of our classification, never have, as a matter of fact, an identical area of distribution. The manuscripts cannot always be squeezed into the same moulds consistently. Thus, for instance, in the beginning of the Ādi, the Grantha version, as already remarked, shows two sub-groups G₁₋₃ and G₄₋₅, but soon the configuration changes and, from about adhy 25 onwards, we get the grouping G_{1 2 4 5} G₃. Not only that. Individual manuscripts, groups, or even versions often overstep the boundaries of their particular recension. Thus, for example, on the one hand, G_{1 2 4 5} frequently agree with Ñ V₁ B D, M agrees with Ś₁, Ś₁ and Dn agree with S. against other manuscripts of their respective recensions.

These discrepancies, as is shown in the sequel, are due chiefly to two different causes firstly, initial fluidity of the text, and, secondly, subsequent contamination or conflation. As regards fluidity to conceive of the Epic of the Bhāratas—or for that matter, of any true epic—as a rigid or fixed composition like the dramas or poems of Goethe or Milton, or even of Kālidāsa or Bhavabhūti, would be manifestly grotesque. Such a view can originate only in a fundamental misconception of the origin, growth and function of epic poetry.

In the case of the Mahābhārata, we find, however, the fact of the fluidity of the original reflected in the tradition as preserved even to this day. Only a very late interpolation in some inferior Devanāgarī manuscripts speaks of the text as having been written down by Gaṇeśa to the dictation of Vyāsa, a fantastic story that we may ignore with an easy conscience. On the other hand, we are plainly told that the epic was *first* published, at an elaborate sacrificial session, in the form of a free *recitation* by Vaiśampāyana, a direct pupil of the author, before king Janamejaya and the assembled guests. It was again *recited* by Sūta (or Sauti), who had heard it only at the first recitation, and somehow committed the whole poem to memory. After just one single hearing, he obviously could not reproduce such a voluminous text *verbatim et literatim*. In the beginning, therefore, it is clear that the poem, which was committed to memory, was recited freely, as faithfully as the particular reciter could contrive. This mode of transmission is not calculated to preserve rigid textual purity in any high degree, without stringent precautions, such as were adopted in the case of Vedic texts, but which never existed, as far as one knows, in the case of the epics. This fact also we find unexpectedly preserved by tradition (1 57. 74 f). Vyāsa, we are told, taught his Bhārata to his five pupils. Sumantu, Jaimini, Paila, Śuka, and Vaiśampāyana. And the five rhapsodists—the direct pupils of the author—it is reported, published *five separate versions* of the epic.

Readings or features which are peculiar to M or such as distinguish M from G (with or without T) will be found under 1 1 3, 35, 45, 122, 128, 168, 176, 179, 184, 189, 2 160, 4 4, 7 10; 24 1, 36 3, 39 2, 16, 53 31, 54. 6, 7, 57 81, 61 98, 67 28, 68 16, 51, 69 9, 73 33, 77 9, 78 23, 80 2, 84 14, 86 1, 92 45, 93 14, 94 9, 27, 32, 95 8, 96 2, 57, 98 5, 12, 113 22, 117 5, 23, 119 30, 123 39, 129 9-11 (om in M), 132 1, 136 1, 138 10, 139 11 (om in M), 142 19, 150 10, 26, etc, etc.

With regard to the versions described above, it must be frankly admitted that they do not, by any means, form water-tight compartments. The isolectional boundaries, as is natural, do not coincide, but are independent of each other, in other words, the textual peculiarities, which are, in final analysis, the real basis of our classification, never have, as a matter of fact, an identical area of distribution. The manuscripts cannot always be squeezed into the same moulds consistently. Thus, for instance, in the beginning of the Ādi, the Grantha version, as already remarked, shows two sub-groups G₁₋₃ and G₄₋₅, but soon the configuration changes and, from about adhy 25 onwards, we get the grouping G₁₋₄₋₅ G₆. Not only that. Individual manuscripts, groups, or even versions often overstep the boundaries of their particular recension. Thus, for example, on the one hand, G₁₋₄₋₅ frequently agree with Ñ V₁ B D, M agrees with Ś₁, Ś₂ and Dn agree with S. against other manuscripts of their respective recensions.

These discrepancies, as is shown in the sequel, are due chiefly to two different causes firstly, initial fluidity of the text, and, secondly, subsequent contamination or conflation. As regards fluidity to conceive of the Epic of the Bhāratas—or for that matter, of any true epic—as a rigid or fixed composition like the dramas or poems of Goethe or Milton, or even of Kālidāsa or Bhavabhūti, would be manifestly grotesque. Such a view can originate only in a fundamental misconception of the origin, growth and function of epic poetry.

In the case of the Mahābhārata, we find, however, the fact of the fluidity of the original reflected in the tradition as preserved even to this day. Only a very late interpolation in some inferior Devanāgarī manuscripts speaks of the text as having been written down by Gaṇeśa to the dictation of Vyāsa, a fantastic story that we may ignore with an easy conscience. On the other hand, we are plainly told that the epic was *first* published, at an elaborate sacrificial session, in the form of a free *recitation* by Vaiśampāyana, a direct pupil of the author, before king Janamejaya and the assembled guests. It was again *recited* by Sūta (or Sauti), who had heard it only at the first recitation, and somehow committed the whole poem to memory. After just one single hearing, he obviously could not reproduce such a voluminous text *verbatim et literatim*. In the beginning, therefore, it is clear that the poem, which was committed to memory, was recited freely, as faithfully as the particular reciter could contrive. This mode of transmission is not calculated to preserve rigid textual purity in any high degree, without stringent precautions, such as were adopted in the case of Vedic texts, but which never existed, as far as one knows, in the case of the epics. This fact also we find unexpectedly preserved by tradition (1 57. 74 f.) Vyāsa, we are told, taught his Bhārata to his five pupils. Sumantu, Jaimini, Paila, Śuka, and Vaiśampāyana. And the five rhapsodists—the direct pupils of the author—it is reported, published *five separate versions* of the epic.

i. e. assembling and arranging the entire material consisting of manuscripts and *testimonia* in the form of a genealogical tree, (2) *Recensio*, i. e. restoration of the text of the archetype, (3) *Emendatio*, i. e. restoration of the text of the author, and, finally, (4) *Higher Criticism*, i. e. separation of the sources utilized by the author

Excellent as this method is for the purpose for which it is devised, it should not be forgotten that it depends ultimately upon their being a more or less complete concatenation of copies and exemplars reaching finally back to a single authentic (written) archetype, and, consequently, can be applied to the Mahābhārata with great limitations¹ Indeed our ideal is the same as that of the classical philologist restoration of the text, as far as possible, to its original form But the original of a Sanskrit poem and that of a classical poem how entirely different they are! Particularly, in the case of the Mahābhārata, where, one may well ask, is the original of a whole literature?

In the Mahābhārata we have a text with about a dozen, more or less independent, versions, whose extreme types differ, in extent, by about 13,000 stanzas or 26,000 lines, a work which, for centuries, must have been growing not only upwards and downwards, but also laterally, like the Nyagrodha tree, growing on all sides, a codex which has been written in nearly a dozen different scripts assiduously but negligently copied, chiefly as a source of religious merit, through long vistas of centuries by a legion of devout and perhaps mostly uneducated and inefficient copyists, hailing from different corners of a vast sub-continent, and speaking different tongues, a traditional book of inspiration, which in various shapes and sizes, has been the cherished heritage of one people continuously for some millennia and which to the present day is interwoven with the thoughts and beliefs and moral ideas of a nation numbering over 300 million souls! The classical philologist has clearly no experience in dealing with a text of this description, an opus of such gigantic dimensions and complex character, with such a long and intricate history behind it

THE DIFFICULTIES OF MAHĀBHĀRATA TEXTUAL CRITICISM

The capital difficulty of the Mahābhārata problem is just this that there are hardly any clear objective criteria which may enable us to discriminate with precision and certainty between the data of the rival recensions, to evaluate correctly and confidently the amazingly large mass of variants Only an inconsiderable fraction of these variants represents clear "mistakes", which can be corrected with confidence As a rule, the variant readings, if they are not mere synonyms, convey a slightly different meaning, but almost always a possible meaning From the grammatical point of view also, they are both equally valid One of the variants may be a trifle more suitable than the other, for instance, in the discrimination between the Simple and the Periphrastic Future, or the Parasmaipada and the Ātmanepada But can we legitimately premise that the original must necessarily have been quite flawless from the point of view of the Pāṇinian grammar? Is it not at least likely that the supposed solecism may be a genuine *lapsus calami* of the author, or (should that supposition be considered inadmissible or unacceptable) that the usage fluctuated?

Then again, as we have seen, there are numerous passages, short and long, that are found in one recension and are lacking in the other, what I call "additional" passages No

¹ Cf. Winternitz, *Indol Prag* 1 61, and Charpentier, *Orient Literaturzeitung*, 1932, 276 f

i. e assembling and arranging the entire material consisting of manuscripts and *testimonia* in the form of a genealogical tree, (2) *Recensio*, i e restoration of the text of the archetype, (3) *Emendatio*, i e restoration of the text of the author, and, finally, (4) *Higher Criticism*, i e separation of the sources utilized by the author

Excellent as this method is for the purpose for which it is devised, it should not be forgotten that it depends ultimately upon their being a more or less complete concatenation of copies and exemplars reaching finally back to a single authentic (written) archetype, and, consequently, can be applied to the Mahābhārata with great limitations¹ Indeed our ideal is the same as that of the classical philologist restoration of the text, as far as possible, to its original form But the original of a Sanskrit poem and that of a classical poem how entirely different they are! Particularly, in the case of the Mahābhārata, where, one may well ask, is the original of a whole literature?

In the Mahābhārata we have a text with about a dozen, more or less independent, versions, whose extreme types differ, in extent, by about 13,000 stanzas or 26,000 lines, a work which, for centuries, must have been growing not only upwards and downwards, but also laterally, like the Nyagrodha tree, growing on all sides, a codex which has been written in nearly a dozen different scripts assiduously but negligently copied, chiefly as a source of religious merit, through long vistas of centuries by a legion of devout and perhaps mostly uneducated and inefficient copyists, hailing from different corners of a vast sub-continent, and speaking different tongues, a traditional book of inspiration, which in various shapes and sizes, has been the cherished heritage of one people continuously for some millennia and which to the present day is interwoven with the thoughts and beliefs and moral ideas of a nation numbering over 300 million souls! The classical philologist has clearly no experience in dealing with a text of this description, an opus of such gigantic dimensions and complex character, with such a long and intricate history behind it

THE DIFFICULTIES OF MAHĀBHĀRATA TEXTUAL CRITICISM

The capital difficulty of the Mahābhārata problem is just this that there are hardly any clear objective criteria which may enable us to discriminate with precision and certainty between the data of the rival recensions, to evaluate correctly and confidently the amazingly large mass of variants Only an inconsiderable fraction of these variants represents clear "mistakes", which can be corrected with confidence As a rule, the variant readings, if they are not mere synonyms, convey a slightly different meaning, but almost always a possible meaning From the grammatical point of view also, they are both equally valid One of the variants may be a trifle more suitable than the other, for instance, in the discrimination between the Simple and the Periphrastic Future, or the Parasmaipada and the Ātmanepada But can we legitimately premise that the original must necessarily have been quite flawless from the point of view of the Pāṇinian grammar? Is it not at least likely that the supposed solecism may be a genuine *lapsus calami* of the author, or (should that supposition be considered inadmissible or unacceptable) that the usage fluctuated?

Then again, as we have seen, there are numerous passages, short and long, that are found in one recension and are lacking in the other, what I call "additional" passages No

¹ Cf Winternitz, *Indol Prag* 1 61, and Charpentier, *Orient Literaturzeitung*, 1932, 276 f

herculean task of cleansing the Augean stables would be child's play compared to a systematic purification of the Mahābhārata text, according to later standards. Under these circumstances, however great might be the divergence between the two recensions in the beginning, it is bound to vanish or at least diminish towards the middle or the end of the poem. We find, on the other hand, as already remarked, that the stream of variation flows with unabated volume from the beginning to the end of the epic. This fact can in no way be reconciled with the hypothesis of a single uniform revision (or a series of them either) of a fixed and rigid text.

All the difficulties in the explanation of this phenomenal variation vanish, however, as soon as we assume that the epic was handed down from bard to bard originally by *word of mouth*, as is clearly implied by tradition. That would explain, without any strain or violence, the existence of the mass of variants, of differences in sequence, and of additions or omissions. If the text has been preserved, for any considerable period of time, only in memory and handed down by word of mouth, those are just the changes that could not possibly be avoided. It is evident that no great care would be lavished on the text by these custodians of the tradition to guard it against corruption and elaboration, or against arbitrary emendation and normalization to reproduce the received text, which was not guarded by canonical authority or religious sanction, with any degree of precision would be neither attempted by the bards nor required of them. Whenever and wherever the text was then written down—and it was probably written down *independently* in different epochs and under different circumstances—these transmissions by word of mouth must have contaminated the written text and introduced innumerable variations in it. The assumption of some such complicated derangement, beyond the normal vicissitudes of transmission, is necessary to account for the abnormal discrepancies and strange vagaries of the Mahābhārata manuscript tradition. In other words, we are compelled to assume that even in its early phases the Mahābhārata textual tradition must have been not uniform and simple, but multiple and polygenous.

Moreover, a study of the critical apparatus shows that there has intervened a long period in the history of the Mahābhārata in which there was a free comparison of manuscripts and extensive mutual borrowings. A natural and inevitable source of confusion of the tradition has always been the marginalia, comprising glosses, *variae lectiones* and additions. The copyist of a manuscript with such accretions copied sometimes the original readings and sometimes the marginal. It may be incidentally remarked that an examination of the marginalia shows that the variant readings are taken *mostly* from manuscripts belonging to the same version, or at least the same recension. But there is no reason, theoretical at any rate, why readings of the rival recension could not creep into a manuscript of the text by the medium, say, of a popular commentary such as Nilakantha's. And, as a matter of fact, we do find, occasionally, readings of the opposite recension noted in the margins of manuscripts. Under these circumstances it was inevitable that the true reading, especially if it was a *lectio difficilior* or an archaism or a solecism, would be partly suppressed, being preserved to us in one or two manuscripts only.

Furthermore, that texts may be improved by a comparison of manuscripts is not by any means a modern discovery. The process has been known and practised for ages.

herculean task of cleansing the Augean stables would be child's play compared to a systematic purification of the Mahābhārata text, according to later standards. Under these circumstances, however great might be the divergence between the two recensions in the beginning, it is bound to vanish or at least diminish towards the middle or the end of the poem. We find, on the other hand, as already remarked, that the stream of variation flows with unabated volume from the beginning to the end of the epic. This fact can in no way be reconciled with the hypothesis of a single uniform revision (or a series of them either) of a fixed and rigid text.

All the difficulties in the explanation of this phenomenal variation vanish, however, as soon as we assume that the epic was handed down from bard to bard originally by *word of mouth*, as is clearly implied by tradition. That would explain, without any strain or violence, the existence of the mass of variants, of differences in sequence, and of additions or omissions. If the text has been preserved, for any considerable period of time, only in memory and handed down by word of mouth, those are just the changes that could not possibly be avoided. It is evident that no great care would be lavished on the text by these custodians of the tradition to guard it against corruption and elaboration, or against arbitrary emendation and normalization to reproduce the received text, which was not guarded by canonical authority or religious sanction, with any degree of precision would be neither attempted by the bards nor required of them. Whenever and wherever the text was then written down—and it was probably written down *independently* in different epochs and under different circumstances—these transmissions by word of mouth must have contaminated the written text and introduced innumerable variations in it. The assumption of some such complicated derangement, beyond the normal vicissitudes of transmission, is necessary to account for the abnormal discrepancies and strange vagaries of the Mahābhārata manuscript tradition. In other words, we are compelled to assume that even in its early phases the Mahābhārata textual tradition must have been not uniform and simple, but multiple and polygenous.

Moreover, a study of the critical apparatus shows that there has intervened a long period in the history of the Mahābhārata in which there was a free comparison of manuscripts and extensive mutual borrowings. A natural and inevitable source of confusion of the tradition has always been the marginalia, comprising glosses, *variae lectiones* and additions. The copyist of a manuscript with such accretions copied sometimes the original readings and sometimes the marginal. It may be incidentally remarked that an examination of the marginalia shows that the variant readings are taken *mostly* from manuscripts belonging to the same version, or at least the same recension. But there is no reason, theoretical at any rate, why readings of the rival recension could not creep into a manuscript of the text by the medium, say, of a popular commentary such as Nilakaptha's. And, as a matter of fact, we do find, occasionally, readings of the opposite recension noted in the margins of manuscripts. Under these circumstances it was inevitable that the true reading, especially if it was a *lectio difficilior* or an archaism or a solecism, would be partly suppressed, being preserved to us in one or two manuscripts only.

Furthermore, that texts may be improved by a comparison of manuscripts is not by any means a modern discovery. The process has been known and practised for ages.

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nilakantha. We can date Nilakantha with fair accuracy. Again Nilakantha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text. We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group $G_1 : 4 : 5$ of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, $G_1 : 4 : 5$ contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS $G_1 : 4 : 5$ from a Northern source, or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension? There is apparent agreement here between independent versions. But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of $G_1 : 4 : 5$ happens to have supplied us with the means of answering these questions. He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "finger-prints," so to say, by which we can *easily* and *confidently* trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class Y) — a mere string of attributes of Garuda—wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts $G_1 : 4 : 5$ have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly. But even such confirmatory evidence is not always available.

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition. The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata: parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe. Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost. Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this. The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. It then becomes difficult to prove the borrowal.

Thus there is a certain group of passages which are found in all versions except in \dot{S}_1 and K (that is, in the group ν), for example, the *Kaṇṇikanīti*.² In the particular case of the *Kaṇṇikanīti*, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

¹ Cf. Ruben, *Acta Orientalia*, 8 250, Sukthankar, "Epit. Studies III", *ADI* 11 269 ff. ² App I, No 81

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nilakantha. We can date Nilakantha with fair accuracy. Again Nilakantha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text. We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group $G_{1:4:}$ of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, $G_{1:4:}$ contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS $G_{1:4:}$ from a Northern source, or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension? There is apparent agreement here between independent versions. But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of $G_{1:4:}$ happens to have supplied us with the means of answering these questions. He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "finger-prints," so to say, by which we can *easily* and *confidently* trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class Y) — a mere string of attributes of Garuda—wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts $G_{1:4:}$ have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly. But even such confirmatory evidence is not always available.

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition. The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata: parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe. Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost. Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this: The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. It then becomes difficult to prove the borrowal.

Thus there is a certain group of passages which are found in all versions except in \dot{S}_1 and K (that is, in the group ν), for example, the *Kaṇikanīti*.² In the particular case of the *Kaṇikanīti*, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

¹ Cf. Ruben, *Acta Orientalia*, 8: 250, Sukthankar, "Epit. Studies III", *ADI* 11: 269 ff. ² App I, No. 81.

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nilakanṭha. We can date Nilakanṭha with fair accuracy. Again Nilakanṭha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text. We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group $G_1 : 4 : 5$ of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, $G_1 : 4 : 5$ contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS $G_1 : 4 : 5$ from a Northern source, or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension?¹ There is apparent agreement here between independent versions. But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of $G_1 : 4 : 5$ happens to have supplied us with the means of answering these questions. He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "finger-prints," so to say, by which we can *easily* and *confidently* trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class γ) — a mere string of attributes of Garuda—wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts $G_1 : 4 : 5$ have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly. But even such confirmatory evidence is not always available.

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition. The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata. Parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe. Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost. Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this. The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. It then becomes difficult to prove the borrowal.

Thus there is a certain group of passages which are found in all versions except in \dot{S}_1 and K (that is, in the group γ), for example, the Kaṇikanīti.² In the particular case of the Kaṇikanīti, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

¹ Cf. Ruben, *Acta Orientalia*, 8 250, Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ* 11, 269 ff. ² App. I, No. 81

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nilakanṭha. We can date Nilakanṭha with fair accuracy. Again Nilakanṭha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text. We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group $G_1 : 4 : 5$ of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, $G_1 : 4 : 5$ contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS $G_1 : 4 : 5$ from a Northern source, or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension?¹ There is apparent agreement here between independent versions. But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of $G_1 : 4 : 5$ happens to have supplied us with the means of answering these questions. He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "finger-prints," so to say, by which we can *easily* and *confidently* trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class γ) — a mere string of attributes of Garuda—wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts $G_1 : 4 : 5$ have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly. But even such confirmatory evidence is not always available.

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition. The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata: parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe. Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost. Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this. The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. It then becomes difficult to prove the borrowal.

Thus there is a certain group of passages which are found in all versions except in \dot{S}_1 and K (that is, in the group γ), for example, the Kaṇikanīti.² In the particular case of the Kaṇikanīti, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

¹ Cf. Ruben, *Acta Orientalia*, 8 250, Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ* 11, 269 ff. ² App. I, No. 81

to constitute the final text of the Mahābhārata, critically edit all the different versions¹ That, it must be said, is a rather tall order, as any one will admit, who has any practical experience of editing the Mahābhārata in any shape or form, critical or otherwise. But perhaps funds and workers—not to speak of patience—can be found to edit a dozen or more lakhs of stanzas comprising the dozen or more versions of the Great Epic. There remains, however, yet another and a more fundamental difficulty, which appears to have wholly escaped the attention of the learned critic. The difficulty is that it is practically impossible to edit even a single version of the Mahābhārata—or for that matter of any other text—wholly satisfactorily, without considering the entire evidence, that is, without, at the same time, consulting the readings of all other versions. Suppose we examine six manuscripts of a version (Grantha) in order to prepare a critical text of that version. It may happen that four of them ($G_1 : 4$), which are conflated manuscripts, have a “secondary” reading, while only two ($G_5 : 6$) have the correct reading. In these circumstances, the true character of the variants could never be inferred from the readings of this version (G) itself, it would be shown only by other versions (T or M or N). In fact, there is no way of finding out whether any of the manuscripts of a particular version are conflated (if they happen to be conflated) without consulting the other versions. And, if for the editing of each of the individual versions, we have to scrutinize and weigh the entire evidence, we might as well get busy with the work of preparing the final text, assuming of course that a final (critical) text has to be prepared.

That consideration apart, even if we assume, for the sake of argument, that all the dozen or more versions lie before us in a critically edited shape, our main task is not made any easier on that account. One has to go through the same mental processes in picking out or reconstructing the correct readings, whether, as at present, the *variae lectiones* are concentrated on a single page of the critical edition or have to be searched in a dozen or more different provincial editions, arranged round about the critic in a semi-circle. Preparing all these different editions would not by itself give us the correct readings. Some of them, moreover, would but slightly differ from each other, for instance, the editions of the Bengali and the Devanāgarī versions; and it would mean useless duplication of labour. All that is really needed to facilitate our work is a critical edition of the Southern recension. An attempt to supply that need is now being made by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, referred to already.

THE VULGATE AS BASE

Another high authority, while full of apparent admiration for the way in which the work is being done at present at the Institute, has with much pathos and eloquence deprecated this hastily prepared, eclectic text. All that we need to do at present, according to this scholar, is to reprint the Vulgate, giving merely the *variae lectiones* of the manuscripts collated and leaving each individual reader to constitute his own text, unhampered and uninfluenced by the obtrusive personality of some editor who stands like a monitor between the reader and his author. The learned critic is evidently of opinion that any average reader, who picks up an edition of the Great Epic for casual study is better qualified to reconstruct the text than the editor who has made a special study of the

¹ Cf. Lesny, *Archiv Orientalní*, vol 5 (1933), p 159

to constitute the final text of the Mahābhārata, critically edit all the different versions¹ That, it must be said, is a rather tall order, as any one will admit, who has any practical experience of editing the Mahābhārata in any shape or form, critical or otherwise. But perhaps funds and workers—not to speak of patience—can be found to edit a dozen or more lakhs of stanzas comprising the dozen or more versions of the Great Epic. There remains, however, yet another and a more fundamental difficulty, which appears to have wholly escaped the attention of the learned critic. The difficulty is that it is practically impossible to edit even a single version of the Mahābhārata—or for that matter of any other text—wholly satisfactorily, without considering the entire evidence, that is, without, at the same time, consulting the readings of all other versions. Suppose we examine six manuscripts of a version (Grantha) in order to prepare a critical text of that version. It may happen that four of them ($G_1 : 4 : 5$), which are conflated manuscripts, have a “secondary” reading, while only two ($G_3 : 6$) have the correct reading. In these circumstances, the true character of the variants could never be inferred from the readings of this version (G) itself, it would be shown only by other versions (T or M or N). In fact, there is no way of finding out whether any of the manuscripts of a particular version are conflated (if they happen to be conflated) without consulting the other versions. And, if for the editing of each of the individual versions, we have to scrutinize and weigh the entire evidence, we might as well get busy with the work of preparing the final text, assuming of course that a final (critical) text has to be prepared.

That consideration apart, even if we assume, for the sake of argument, that all the dozen or more versions lie before us in a critically edited shape, our main task is not made any easier on that account. One has to go through the same mental processes in picking out or reconstructing the correct readings, whether, as at present, the *variae lectiones* are concentrated on a single page of the critical edition or have to be searched in a dozen or more different provincial editions, arranged round about the critic in a semi-circle. Preparing all these different editions would not by itself give us the correct readings. Some of them, moreover, would but slightly differ from each other, for instance, the editions of the Bengali and the Devanāgarī versions; and it would mean useless duplication of labour. All that is really needed to facilitate our work is a critical edition of the Southern recension. An attempt to supply that need is now being made by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, referred to already.

THE VULGATE AS BASE

Another high authority, while full of apparent admiration for the way in which the work is being done at present at the Institute, has with much pathos and eloquence deprecated this hastily prepared, eclectic text. All that we need to do at present, according to this scholar, is to reprint the Vulgate, giving merely the *variae lectiones* of the manuscripts collated and leaving each individual reader to constitute his own text, unhampered and uninfluenced by the obtrusive personality of some editor who stands like a monitor between the reader and his author. The learned critic is evidently of opinion that any average reader, who picks up an edition of the Great Epic for casual study is better qualified to reconstruct the text than the editor who has made a special study of the

¹ Cf. Lesny, *Archiv Orientalní*, vol 5 (1933), p 159

A CRITIQUE OF PROFESSOR SASTRI'S METHOD

Professor Sastri's edition is an excellent demonstration of the inadequacy of the underlying principle, which has been repeatedly advocated, showing up its defects as nothing else could. What Professor Sastri set out to do is (to quote his own words) "*to print the text as it is in the original palm-leaf, liberty being taken only to correct scriptorial blunders,*"¹ to weigh the different readings in the additional manuscripts and choose the more important ones [*scil* readings] for being added to the text by way of footnotes"² How difficult it is to carry this out *verbatim* in practice and at the same time to present a half-way readable text may be realized when we see how Sastri has had to doctor his text. A few examples may be added to elucidate the point. To begin with, Sastri does not follow the parvan division, nor the adhyāya division, of his basic manuscript, adding and omitting colophons arbitrarily, in order to reach some imaginary norm. Secondly, he adds an adhyāya of 40 lines after his adhy. 164, which is not found in his manuscript! Thirdly, he omits one whole adhyāya of 40 lines, after his adhy. 180, where *all* Southern manuscripts, without exception (including his own exemplar) have it, and is moreover unaccountably silent about the omission! Fourthly, in one place (his adhy. 122) he has omitted fourteen lines of the text of his manuscript and added instead thirteen lines which are not found in *any* Southern manuscript!³ Fifthly and lastly, in yet another place (his adhy. 214) he has added an interpolation (upākhyāna) of 114 lines of which *not a single line* (as actually printed in Sastri's edition) is to be found in *any* of the six manuscripts utilized by him! These are some of the things that an extremely orthodox Southern Pandit actually does when he sets out with the avowed object of printing up a Southern manuscript *as it is*, correcting only "scriptorial blunders." I will not here speak of a certain number of spurious lines which appear to have crept insidiously into his text *from the Vulgate* and whose existence even he probably does not suspect.⁴ The changes mentioned first are of a different order. they have been made by Sastri consciously and intentionally.

Let me not be misunderstood. I do not blame Sastri in the least for taking such liberties with his manuscript, which is a tolerably good manuscript (though probably not very old), but has its faults like any other manuscript. I myself have had to proceed similarly, only more thoroughly, more systematically. Our methods are similar in practice, though not in theory, that is, in *his* theory. Sastri's text is eclectic (an epithet often used by critics with a tinge of reproach, the ground of which it is not easy to perceive) *as eclectic as any other Mahābhārata text*, printed or in manuscript, that I have seen. I have adduced the above instances chiefly to show what correcting merely "scriptorial blunders" in Mahābhārata textual criticism really ends in.

Thus it will be seen that the method of printing a Mahābhārata manuscript *as it is*, viewed as a rigid principle, is a deplorable failure. The lateness of our manuscript material

¹ Italics mine!

² The Mahābhārata, Vol. I, Introduction, p. xiii.

³ Sastri's ed. I. 122. 2½-8½ (page 803 f.)

⁴ e. g. I. 22. 28^{ab}, 58. 1^{cd}, 82. 4^{ab}, 184. 27^{ab} (S has v. 1), 194. 62½ (no MS. has this line!), 203

28^{ab}, 212. 66½, 215. 54^{ab}, 216. 41, 43 (found only in Ns Dn and printed editions), etc. References are to Sastri's edition of course. It must be admitted that, when compared with the mass of the text, these interpolations are really negligible.

A CRITIQUE OF PROFESSOR SASTRI'S METHOD

Professor Sastri's edition is an excellent demonstration of the inadequacy of the underlying principle, which has been repeatedly advocated, showing up its defects as nothing else could. What Professor Sastri set out to do is (to quote his own words) "*to print the text as it is in the original palm-leaf, liberty being taken only to correct scriptorial blunders,*"¹ to weigh the different readings in the additional manuscripts and choose the more important ones [*scil* readings] for being added to the text by way of footnotes"² How difficult it is to carry this out *verbatim* in practice and at the same time to present a half-way readable text may be realized when we see how Sastri has had to doctor his text. A few examples may be added to elucidate the point. To begin with, Sastri does not follow the parvan division, nor the adhyāya division, of his basic manuscript, adding and omitting colophons arbitrarily, in order to reach some imaginary norm. Secondly, he adds an adhyāya of 40 lines after his adhy. 164, which is not found in his manuscript! Thirdly, he omits one whole adhyāya of 40 lines, after his adhy. 180, where *all* Southern manuscripts, without exception (including his own exemplar) have it, and is moreover unaccountably silent about the omission! Fourthly, in one place (his adhy. 122) he has omitted fourteen lines of the text of his manuscript and added instead thirteen lines which are not found in *any* Southern manuscript!³ Fifthly and lastly, in yet another place (his adhy. 214) he has added an interpolation (upākhyāna) of 114 lines of which *not a single line* (as actually printed in Sastri's edition) is to be found in *any* of the six manuscripts utilized by him! These are some of the things that an extremely orthodox Southern Pandit actually does when he sets out with the avowed object of printing up a Southern manuscript *as it is*, correcting only "scriptorial blunders." I will not here speak of a certain number of spurious lines which appear to have crept insidiously into his text *from the Vulgate* and whose existence even he probably does not suspect.⁴ The changes mentioned first are of a different order. they have been made by Sastri consciously and intentionally.

Let me not be misunderstood. I do not blame Sastri in the least for taking such liberties with his manuscript, which is a tolerably good manuscript (though probably not very old), but has its faults like any other manuscript. I myself have had to proceed similarly, only more thoroughly, more systematically. Our methods are similar in practice, though not in theory, that is, in *his* theory. Sastri's text is eclectic (an epithet often used by critics with a tinge of reproach, the ground of which it is not easy to perceive) *as eclectic as any other Mahābhārata text*, printed or in manuscript, that I have seen. I have adduced the above instances chiefly to show what correcting merely "scriptorial blunders" in Mahābhārata textual criticism really ends in.

Thus it will be seen that the method of printing a Mahābhārata manuscript *as it is*, viewed as a rigid principle, is a deplorable failure. The lateness of our manuscript material

¹ Italics mine!

² The Mahābhārata, Vol. I, Introduction, p. xiii.

³ Sastri's ed. 1. 122. 2½-8½ (page 803 f.)

⁴ e. g. 1. 22. 26^{ab}, 58. 1^{cd}, 82. 4^{ab}, 184. 27^{ab} (S has v. 1), 194. 62½ (no MS. has this line!), 203

28^{ab}, 212. 66½, 215. 54^{ab}, 216. 41, 43 (found only in N's Dn and printed editions), etc. References are to Sastri's edition of course. It must be admitted that, when compared with the mass of the text, these interpolations are really negligible.

versions The principle I have tried to follow religiously—and I hope I have never deviated from it—is to accept as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike (N = S).

For instance, we frequently come across three-lined stanzas, one of whose lines is an “inorganic line”, that is, a line which can be added or omitted without detriment to sense or grammar. These seemingly superfluous lines, if proved by both recensions, have *not* been deleted; they have been kept scrupulously intact. A more important instance is of the initial adhyāyas of this parvan. The connection between adhy. 1–3 and what follows, as also the connection between the three adhyāyas *inter se*, is of most loose character. There is further the suspicious circumstance that adhy. 4 begins precisely in the same way as adhy. 1, both adhyāyas have in fact the *identical* opening (prose) sentence

लोकमहर्षणपुत्र उग्रधवा. सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवर्षिके सत्रे ।

In other words, adhy. 4 begins as though nothing had gone before! The prose sentence seems to fit better the context of adhy. 4 than the context of adhy. 1, but that is not material to my argument. It would have been possible to athetize the first three adhyāyas in order to remove this anomaly, relegating them to the Appendix. But as all the four adhyāyas are handed down in exactly the same form (with the usual amount of variants) in all manuscripts of both recensions, they were left perfectly intact. Here we have an *old conflation* of two different beginnings. They were not harmonious in juxtaposition, but each was too good to lose, in the opinion of the ancient redactors. They therefore put both in, making but a poor compromise¹

Another passage that may be thought to need some radical treatment is the account of the cremation of Pāṇḍu and Mādri. We are first told that the king died in the forest, and Mādri mounted the funeral pyre and was burned with him (1 116 31). After this we read that their “bodies” (śarīre) are brought to the capital of the Kurus (1 117. 30), and an elaborate royal funeral takes place. In the account given in the following adhyāya (118), from the description of the anointing and dressing of the king’s body, and from the remark that the king looked as if he were alive (1 118 20)

आच्छन्न. स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।

it is clear that no former burning is imagined. After Pāṇḍu had been burned with his favourite queen Mādri on the funeral pyre, there could not have been (as Hopkins¹ has justly pointed out) much corpse left or not enough to dress and smear with sandal paste! But the manuscripts do not render us any help here. The passage is handed down in identical form in all manuscripts of both recensions.

The above examples will show that the diaskeuasts did not always employ any great art—I may add, fortunately—in conflating two discrepant accounts of an incident, which is by no means an easy task. To resolve such anomalies, however, is beyond the scope of this edition, since the entire manuscript evidence unanimously supports the conflation, which is too old and deep-rooted to be treated by the ordinary principles of textual criticism. If we went about, at this stage of our work, athetizing such passages as were self-contradictory or as contradicted the data of some other part of the epic, there would not be much left of the Mahābhārata to edit in the end

¹ *Ruling Caste in Ancient India*, p. 172, footnote

versions The principle I have tried to follow religiously—and I hope I have never deviated from it—is to accept as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike (N = S).

For instance, we frequently come across three-lined stanzas, one of whose lines is an “inorganic line”, that is, a line which can be added or omitted without detriment to sense or grammar. These seemingly superfluous lines, if proved by both recensions, have *not* been deleted; they have been kept scrupulously intact. A more important instance is of the initial adhyāyas of this parvan. The connection between adhy. 1–3 and what follows, as also the connection between the three adhyāyas *inter se*, is of most loose character. There is further the suspicious circumstance that adhy. 4 begins precisely in the same way as adhy. 1, both adhyāyas have in fact the *identical* opening (prose) sentence

लोकमहर्षणपुत्र उग्रधवा. सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवर्षिके सत्रे ।

In other words, adhy. 4 begins as though nothing had gone before! The prose sentence seems to fit better the context of adhy. 4 than the context of adhy. 1, but that is not material to my argument. It would have been possible to athetize the first three adhyāyas in order to remove this anomaly, relegating them to the Appendix. But as all the four adhyāyas are handed down in exactly the same form (with the usual amount of variants) in all manuscripts of both recensions, they were left perfectly intact. Here we have an *old conflation* of two different beginnings. They were not harmonious in juxtaposition, but each was too good to lose, in the opinion of the ancient redactors. They therefore put both in, making but a poor compromise¹

Another passage that may be thought to need some radical treatment is the account of the cremation of Pāṇḍu and Mādri. We are first told that the king died in the forest, and Mādri mounted the funeral pyre and was burned with him (1 116 31). After this we read that their “bodies” (śarīre) are brought to the capital of the Kurus (1 117. 30), and an elaborate royal funeral takes place. In the account given in the following adhyāya (118), from the description of the anointing and dressing of the king’s body, and from the remark that the king looked as if he were alive (1 118 20)

आच्छन्न. स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।

it is clear that no former burning is imagined. After Pāṇḍu had been burned with his favourite queen Mādri on the funeral pyre, there could not have been (as Hopkins¹ has justly pointed out) much corpse left or not enough to dress and smear with sandal paste! But the manuscripts do not render us any help here. The passage is handed down in identical form in all manuscripts of both recensions.

The above examples will show that the diaskeuasts did not always employ any great art—I may add, fortunately—in conflating two discrepant accounts of an incident, which is by no means an easy task. To resolve such anomalies, however, is beyond the scope of this edition, since the entire manuscript evidence unanimously supports the conflation, which is too old and deep-rooted to be treated by the ordinary principles of textual criticism. If we went about, at this stage of our work, athetizing such passages as were self-contradictory or as contradicted the data of some other part of the epic, there would not be much left of the Mahābhārata to edit in the end

¹ *Ruling Caste in Ancient India*, p. 172, footnote

तेभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सद्यश्च ॥ ११
पुनरागमनं कार्यमिति चैनं यचोऽभवीत् ।

भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५

Adhy 54

तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।

पूजयामास राजेन्द्रं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२

Adhy 55

शृणु राजन्यथा मेदं कुम्पाण्डवयोरमूर्ध् ।

राज्यार्थं मृतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४

Adhy 56

कथितं वै सनासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ।

महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महद् ॥ १

कथं धर्मंभृता श्रेष्ठं सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।

अनर्हं परमं हेतुं सोढवान्स्य दुषिष्ठिर ॥ ९

एतदाचक्ष मे सर्वं यथाष्टुचं तपोधन ।

यद्यथा कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथा ॥ ११

महर्षे सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।

प्रवक्ष्यामि भूतकृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२

Adhy 58

त्रिं सप्तकृत्स्नं पृथिवीं कृत्वा निःसृष्टियां पुरा ।

जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४

कर्माणि च नरव्याघ्रं धर्मोपेतानि मानवाः ।

धर्मैर्मेवानुपदयन्तश्चकुर्धर्मपरायणाः ॥ २१

इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विचक्षणं च ।

आदिदेश तदा सर्वांस्त्रिषुधान्भूतकृत्स्नस्यम् ॥ ४५

अथ शक्रादयः सर्वे धृत्वा सुख्युरोर्वचः ।

तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगदुत्तदा ॥ ४८

Adhy 59

ब्रह्मणो मानसां पुत्रां विदितां पण्महर्षयः ।

मरीचिरग्न्यक्रिरतौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुः ॥ १०

प्रसादं पूर्वजस्तेषां संसादस्तदनन्तरम् ।

अनुसादरस्वीयोऽमृतसायं शिविवाक्फली ॥ १८

अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धवाप्सरसस्तथा ।

अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०

Adhy 60

क्रतो क्रतुसमा पुत्राः पतंगमदचारिणः ।

विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यमवपरायणाः ॥ ८

द्वादशैवादिताः पुत्राः शक्रमुत्स्या नराधिप ।

तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ १५

Adhy 61

तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।

श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिमत्तमः ॥ ४९

धृष्टरूपेऽहंस्त्रीर्तेर्देवर्षिर्विद्धि भारत ।

अशात्रेण समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३

शकुनिर्नाम यस्त्वामीद्राजा लोके महारथः ।

द्वापरं विद्धि तं राजन्संभूतमरिमर्दनम् ॥ ७२

अरिष्टायारुतं यं पुत्रो हस इत्यभिविभ्रतः ।

स गन्धर्वपतिर्जग्रे कुरुवशविवर्धनः ॥ ७७

Adhy 64

नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ।

मत्तवर्हिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्भनम् ॥ २४

Adhy 71

तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विषाबलाधयात् ।

ततस्ते पुनरुत्थाय योषयाचक्रिरे सुरान् ॥ ७

Adhy 73

कृतयिधे कथे प्राप्ते दृष्टरूपा दिवौकसः ।

कचादधीत्य तां विषा कृतार्था भरतर्षभ ॥ १

दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने ।

यादुभ्यां संपरिच्यज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २८

Adhy 76

इयं च मे सखी दासी यन्नाह तत्र गामिनी ।

दुष्टिता दानयेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ९

Adhy 81

तस्य विस्तीर्णयश्चमः सत्यकीर्तैर्महात्मनः ।

चरितं द्योतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वेशः ॥ ८

Adhy 91

अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।

तस्या यासः समुद्रतः मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४

Adhy 93

स वारुणितपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तमः ।

वने पुण्यश्रुतां श्रेष्ठं स्वादुमूलफलदके ॥ ७

अस्या क्षीरं पिबेन्मल्यं स्वादु यो वै सुमध्यमे ।

दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्विरयौवनः ॥ १९

पतञ्जुरा तु सा देशी नृपोत्तमः सुमध्यमा ।

तमुवाचानवघाही भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०

Adhy 94

स कदाचिद्धनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।

महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रहन्मधुसूतम् ॥ ४१

ततः कदाचिच्छोचन्तं शतनुं ध्यानमास्थितम् ।

पुनो देवप्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४

Adhy 96

सुहृदां यत्तमानानामासैः सह चिकित्सकैः ।

जगामास्तमिवादित्यं कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८

Adhy 102

वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः ।

गन्धवन्ति च साल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३

Adhy 117

तथा विद्वद्भ्रातृसंधानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।

न कश्चिदकरोदीर्घ्यामसवन्धर्मपुद्गलः ॥ १२

तेभ्यश्च प्रददौ विंशतशोऽथ सद्यश्च ॥ ११
पुनरागमनं कार्यमिति चैनं यचोऽप्रवीत् ।

भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५

Adhy 54

तत्रोपविष्ट वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।

पूजयामास राजेन्द्रं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२

Adhy 55

शृणु राजन्यथा मेदं कुम्पाण्डवयोरमूत् ।

राज्यार्थं मृतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४

Adhy 56

कथितं वै सनासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ।

महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १

कथं धर्मंभृता श्रेष्ठं सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।

अनर्हं परमं हेतुं सोढवान्स्य दुषिष्ठिर ॥ ९

एतदाचक्ष मे सर्वं यथाष्टुचं तपोधन ।

यद्यथा कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११

महर्षे सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।

प्रवक्ष्यामि भूतकृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२

Adhy 58

त्रिंशत्सहस्रं पृथिवीं कृत्वा निःसृष्टियां पुरा ।

जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४

कर्माणि च नरव्याघ्रं धर्मोपेतानि मानवाः ।

धर्मैर्मेवानुपदयन्तश्चकुर्धर्मपरायणाः ॥ २१

इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विचक्षणं च ।

आदिदेश तदा सर्वांस्त्रिषुधान्भूतकृत्स्नस्यम् ॥ ४५

अथ शक्रादयः सर्वे धृत्वा सुख्युरोर्वचः ।

तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगदुत्तदा ॥ ४८

Adhy 59

ब्रह्मणो मानसां पुत्रां विदितां पण्महर्षयः ।

मरीचिरग्न्यक्रिरतौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुः ॥ १०

प्रसादं पूर्वजस्तेषां संसादस्तदनन्तरम् ।

अनुसादरस्वीयोऽमृतसायं शिविवाक्फली ॥ १८

अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धवाप्सरसस्तथा ।

अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०

Adhy 60

क्रतो क्रतुसमा पुत्राः पतंगमदचारिणः ।

विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यमवपरायणाः ॥ ८

द्वादशैवादिताः पुत्राः शक्रमुत्स्या नराधिप ।

तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ १५

Adhy 61

तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।

श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिमत्तमः ॥ ४९

धृष्टरूपेऽहंस्त्रीर्तेर्देवर्षिर्विद्धि भारत ।

अशाश्रणे समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३

शकुनिर्नाम यस्त्वामीद्राजा लोके महारथः ।

द्वापरं विद्धि तं राजन्संभूतमरिमर्दनम् ॥ ७२

अरिष्टायारुतं यं पुत्रो हस इत्यभिविभ्रुतः ।

स गन्धर्वपतिर्जघ्ने कुरुवशविर्वर्षणं ॥ ७७

Adhy 64

नरनारायणस्थानं गङ्गयैवोपशोभितम् ।

मत्तवर्हिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्भनम् ॥ २४

Adhy 71

तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विषाबलाधयात् ।

ततस्ते पुनरुत्थाय योषयाचक्रिरे सुरान् ॥ ७

Adhy 73

कृतयिधे कथे प्राप्ते दृष्टरूपा दिवौकसः ।

कचादधीत्य तां विषा कृतार्था भरतर्षभ ॥ १

दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने ।

यादुभ्यां संपरिच्यज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २८

Adhy 76

इयं च मे सखी दासी यन्नाह तत्र गामिनी ।

दुष्टिता दानयेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणं ॥ ९

Adhy 81

तस्य विस्तीर्णयश्चमं सत्यकीर्तैर्महात्मनः ।

चरितं द्योतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वेश ॥ ८

Adhy 91

अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।

तस्या यासः समुद्रतः मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४

Adhy 93

स वारुणितपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तमः ।

वने पुण्यश्रुतां श्रेष्ठं स्वादुमूलफलदके ॥ ७

अस्या क्षीरं पिबेन्मलं स्वादु यो वै सुमध्यमे ।

दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्मरयौवनं ॥ १९

पतञ्जुरा तु सा देशी नृपोत्तम सुमध्यमा ।

तमुवाचानवघाही भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०

Adhy 94

स कदाचिद्धनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।

महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रहन्मधुसूतम् ॥ ४१

ततः कदाचिच्छोचन्तं शतनु ध्यानमास्थितम् ।

पुनो देवप्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४

Adhy 96

सुहृदां यत्तमानानामासैः सह चिकित्सकैः ।

जगामास्तमिवादित्यं कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८

Adhy 102

वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः ।

गन्धवन्ति च साल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३

Adhy 117

तथा विद्वद्भ्रातृसंधानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।

न कश्चिदकरोदीर्घ्यामसवन्धर्मपुद्गलः ॥ १२

thirty have no variants at all, while the remaining (seventy) show only insignificant variants, such as transposition, substitution of synonyms, and so on. The number of the latter class of stanzas could naturally be easily augmented, by increasing the latitude of permissible variation. Being handed down uniformly in all manuscripts alike, they may be regarded as authentic (as least as far as manuscript evidence goes), forming, so to say, pieces of firm bedrock in the shifting quicksands of Mahābhārata poetry. As such they will be valuable for the study of epic style, diction, vocabulary and so on.

To return to the question of text reconstruction. The rule arising out of the agreement between independent recensions or versions is easy to comprehend and simple to apply, only its sphere of operation is rather restricted. Difficulties arise when there is fluctuation, and that is the normal state. When there was fluctuation, the choice fell, as a corollary of the previous rule, upon a *reading which is documented by the largest number of (what prima facie appear to be) more or less independent versions*, and which is supported by intrinsic probability. Diagrammatically we might represent the types as follows

$$(i) N_1 = S = \text{Text.} \quad (ii) N = S_1 = \text{Text} \quad (iii) N_1 = S_1 = \text{Text.}$$

N_2	S_2	N_2	S_2
N_3	S_3	N_3	S_3
etc	etc	etc	etc

The presumption of originality in these cases is frequently confirmed by a lack of definite agreement between the discrepant versions. The commonest application of this rule is when \bar{S}_1 K or B (with or without D) agree with S against their own agnates. Numerous examples of this type of agreement have been adduced above (pp LIV, LXII)

Occasionally we get "double" agreement, that is, agreement between two or more groups of each recension ($N_1 = S_1$ and $N_2 = S_2$), for example, when

- (1) \bar{S}_1 K = M, and simultaneously B = TG,
or (2) \bar{S}_1 K = TG, and simultaneously B = M

Here one of the agreements must, generally speaking, be accidental, since both can hardly be original, and either may be adopted, *if they have equal intrinsic merit*. Owing to the much greater correctness and reliability of \bar{S}_1 K, I have, as a rule, adopted the readings of this group, other things being equal.

When the two recensions have alternate readings neither of which can have come from the other and *which have equal intrinsic merit* ($N = S$), I have, for the sake of consistency and with a view to avoiding unnecessary and indiscriminate fusion of versions, adopted, *as a stop-gap*, the reading of N. This rule is of very common application, since one constantly comes across readings which are but paraphrases of each other and between which it is impossible to discriminate. Examples of such alternative readings are

N		S	
1 23	महर्षे पूजितस्येह सर्वलोके महात्मन ।	महर्षे सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मन ।	1 23
1 51	ग्रन्थ धारयितु परे	केचिद्ग्रन्थस्य धारणे	1 51
54 3	सेतिहासान्महायथा	इतिहासाश्च सर्वश	54. 3
57 30	पृथग्बशाश्च शाश्वता	सर्वे वशकरा पृथक्	57 30
60. 9	दक्षस्त्वजायताद्गुप्तादक्षिणाद्भगवानृषि ।	अद्गुप्तादक्षिणादक्ष उत्पन्नो भगवानृषि ।	60. 9
60. 10	वामादजायताद्गुप्ताद्भार्या तस्य महात्मन ।	महर्षेस्तस्य भार्या तु वामाद्गुप्तादजायत ।	60. 10

thirty have no variants at all, while the remaining (seventy) show only insignificant variants, such as transposition, substitution of synonyms, and so on. The number of the latter class of stanzas could naturally be easily augmented, by increasing the latitude of permissible variation. Being handed down uniformly in all manuscripts alike, they may be regarded as authentic (as least as far as manuscript evidence goes), forming, so to say, pieces of firm bedrock in the shifting quicksands of Mahābhārata poetry. As such they will be valuable for the study of epic style, diction, vocabulary and so on.

To return to the question of text reconstruction. The rule arising out of the agreement between independent recensions or versions is easy to comprehend and simple to apply, only its sphere of operation is rather restricted. Difficulties arise when there is fluctuation, and that is the normal state. When there was fluctuation, the choice fell, as a corollary of the previous rule, upon a *reading which is documented by the largest number of (what prima facie appear to be) more or less independent versions*, and which is supported by intrinsic probability. Diagrammatically we might represent the types as follows

(i) $N_1 = S = \text{Text.}$	(ii) $N = S_1 = \text{Text.}$	(iii) $N_1 = S_1 = \text{Text.}$
N_2	S_2	$N_2 \quad S_2$
N_3	S_3	$N_3 \quad S_3$
etc	etc	etc etc

The presumption of originality in these cases is frequently confirmed by a lack of definite agreement between the discrepant versions. The commonest application of this rule is when \bar{S}_1 K or B (with or without D) agree with S against their own agnates. Numerous examples of this type of agreement have been adduced above (pp LIV, LXII)

Occasionally we get "double" agreement, that is, agreement between two or more groups of each recension ($N_1 = S_1$ and $N_2 = S_2$), for example, when

- (1) \bar{S}_1 K = M, and simultaneously B = TG,
or (2) \bar{S}_1 K = TG, and simultaneously B = M

Here one of the agreements must, generally speaking, be accidental, since both can hardly be original, and either may be adopted, *if they have equal intrinsic merit*. Owing to the much greater correctness and reliability of \bar{S}_1 K, I have, as a rule, adopted the readings of this group, other things being equal.

When the two recensions have alternate readings neither of which can have come from the other and *which have equal intrinsic merit* ($N = S$), I have, for the sake of consistency and with a view to avoiding unnecessary and indiscriminate fusion of versions, adopted, *as a stop-gap*, the reading of N. This rule is of very common application, since one constantly comes across readings which are but paraphrases of each other and between which it is impossible to discriminate. Examples of such alternative readings are

N		S	
1 23	महर्षे पूजितस्यैव सर्वलोके महात्मन ।	महर्षे सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मन ।	1 23
1 51	ग्रन्थ धारयितु परे	केचिद्ग्रन्थस्य धारणे	1 51
54 3	सेतिहासान्महायथा	इतिहासाश्च सर्वश	54. 3
57 30	पृथग्ब्रह्माश्च शाश्वता	सर्वे ब्रह्मकरा पृथक्	57 30
60. 9	दक्षस्त्वजायताहुष्टादक्षिणाद्भगवानृषि ।	अहुष्टादक्षिणाद्भगवत्पुत्रो भगवानृषि ।	60. 9
60. 10	वामादजायताहुष्टाद्वार्या तस्य महात्मन ।	महर्षेस्त्वस्य भार्या तु वामाहुष्टादजायत ।	60. 10

added to the pāda, a word found only in D₂, the other readings are गते तत्राण, गते तात्राण, गते खत्राण, गतेषु त्राण, गते खशरण° (hypermetric!), गतेस्सित्राण, गते संत्राण°, seven combinations, each having a different syllable between ते and त्रा। In a few cases the emendation affects merely some grammatical form of the stanza in question, e g 1. 86. 5 अशिल्पजीवी *नगृहश्च नित्य, where the readings for नगृहश्च are विगृहश्च, अगृहश्च, ह्यगृहश्च, व्यगृहश्च (corruption of last?), गुणवाश्च, गुणवांश्चैव, न गृहस्यश्च (hypermetric!)

But the large majority of our emendations concern merely metre and sandhi. My study of the manuscript material led me to the conclusion that there was an ever growing antipathy, firstly, to hypermetric pādas, in fact to any form of metrical irregularity, and, secondly, to forms of sandhi not sanctioned or countenanced by Pāṇini's great grammar. In particular, there is noticeable a strong aversion to hiatus, even where it was permitted by rules of grammar. Hiatus between pādas also came to be disapproved and was removed by such expedients as that of adding a meaningless हि, तु or च at the beginning of the posterior pāda.

Manuscripts betray the surreptitious efforts of the scribes and redactors to eliminate hiatus (sometimes even when it is grammatically permissible) in the following instances among others: 1 2 91 (between pādas) वनवासश्च। उल्लप्सा पयि संगम, 2 130 पाण्डवा आयुधान्युत (8 readings), 2 150 यत्र राज्ञा उल्लस्य, 2 212 तत आधमवासाश्च, 9 11 (between pādas) भरण। उत्तिष्ठतु, 15 2 दृष्टरूपा अपूजयन्, 21. 3 काल आहूय वचन, 33 18 भविष्यन्त्यस्य ऋत्विज, 33 22 वा अपरे and विप्र एव, 36 7 स ऊर्ध्व (v l स ह्यूर्ध्व, स तूर्ध्व°), 41 8 गते अस्मिन्नधोमुखा, 41 21 गते दीना अधोमुखा (v l ह्यधोमुखा), 45 13 (between pādas) क्रुष्यु। उत्तरायामजायत (v l. चोत्तरा°, सोत्तरा°, ह्युत्तरा°), 50 17 राजा सदस्या ऋत्विजो (v l सत्विजो) हव्यवाह, 60 4 मरीचिरिहिरा अत्रि (v l °राश्वत्रि, °रा ह्यत्रि, °राश्वत्रि), 65. 24 (between pādas) सुदुर्धर्ष। उमे (S °धर्षधोमे), 72 22 N देवा इन्द्र° (S देवाद्येन्द्र°), 76 18 ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च (v l. °श्वास्तृषि°, °श्वापृषि°, °श्वाहृषि°, °स्त्वपृषि°), 88. 3 °श्लोका अन्तवन्त (v l ह्यन्त°, त्वन्त°, चान्त°), 84 13 महतो अजय वै, 85 8 तथा अशीतिं परिवत्सराणि (v l. तथाशीतिं च परि°), 94 38 मेने आत्मान (ह्यात्मा°, सोत्मा°, चात्मा°), 96 42 (between pādas) कालेन। अल्यकामत् (v l त्वभ्याका°, त्वल्यका°, सोल्यका°, ल्यकाम°, सोभ्यका°), 98 8 अन्तर्वेनी अह (v l त्वह, ह्यह, °ल्यह, °ल्यसि ते), 99. 15 च अमितद्युते, 99 39 (between pādas) °व्रतोपेता। उपेयात् (v l ह्युपेयात्), 100 2 निक्षीये आगमिष्यति, 101 3 स आध्रम° (v l चाध्रम°, त्वाध्रम°), 103. 5 (between pādas) कन्या। अनुरूपा (v l सातु°, त्वतु°, स्वतु°, ह्यतु°, etc), 107 32 (between pādas) जनपदस्यार्थे। आत्मार्ये (S₁ K₁ स्वात्मार्ये), 109 7 (between pādas) °तेजा। ऋषि° (M₁-s हृषि°), 109 21 (between pādas) च। अधर्मिष्ठ च, 110 28 यदि आवां, 112 31 वा ऋतुज्ञाता, 114. 38 देवऋषीणा (v l. °रयाना, °गणानां, °निक्षायानां, °महर्षिणां), 116 25 तत्त्वेषा अनुमन्यतां, 148 1 विदित्वा अपकर्षेय, 152 19 सर्वे आजग्मु, 157. 13 त्वया उक्त (6 readings), 183 3 (between pādas) ताश्च। उपोपविष्टान् (N ins. अपि), 218 11 (between pādas) बाहुदेवश्च। अग्रतिष्ठे — It is evident that sandhi was originally more flexible. It is only in later phases of literature that writers make a shibboleth of it.

Similar efforts to correct hypermetric lines may be seen from

- 20 2 विनतां विपण्णवदनां (v l. विपण्णरूपां विनतां, विनतां धीनवदनां, विपण्णवदनां कद्र.)
 78 23 त्वरित सकाश काव्यस्य (v l श्रीघ्न and द्रुत for त्वरित, also पितु सकाश त्वरित, त्वरया काव्यसकाश)
 92 4 करवाणि किं ते कल्याणि (v l. किं ते करोमि कल्याणि, करवाणि किमयाह, किं ते कल्याणि करवै)
 94 74 यलवत्सपन्नतामत्र (सापभ्यमत्र यलवत्, तव सापन्न°, अह सपन्न°)

Owing to the increasing sensitiveness to solecism, we find likewise different efforts made, independently of each other, to purge the text of what came to be regarded as stylistic blunders or corruptions in the ancient text. Examples of attempts made to

added to the pāda, a word found only in D₂, the other readings are गते तत्राण, गते तात्राण, गते खत्राण, गतेषु त्राण, गते खशरण° (hypermetric!), गतेस्सित्राण, गते संत्राण°, seven combinations, each having a different syllable between ते and त्रा। In a few cases the emendation affects merely some grammatical form of the stanza in question, e g 1. 86. 5 अशिल्पजीवी *नगृहश्च नित्य, where the readings for नगृहश्च are विगृहश्च, अगृहश्च, ह्यगृहश्च, व्यगृहश्च (corruption of last?), गुणवाश्च, गुणवांश्चैव, न गृहस्यश्च (hypermetric!)

But the large majority of our emendations concern merely metre and sandhi. My study of the manuscript material led me to the conclusion that there was an ever growing antipathy, firstly, to hypermetric pādas, in fact to any form of metrical irregularity, and, secondly, to forms of sandhi not sanctioned or countenanced by Pāṇini's great grammar. In particular, there is noticeable a strong aversion to hiatus, even where it was permitted by rules of grammar. Hiatus between pādas also came to be disapproved and was removed by such expedients as that of adding a meaningless हि, तु or च at the beginning of the posterior pāda.

Manuscripts betray the surreptitious efforts of the scribes and redactors to eliminate hiatus (sometimes even when it is grammatically permissible) in the following instances among others: 1 2 91 (between pādas) वनवासश्च। उल्लप्सा पयि संगम, 2 130 पाण्डवा आयुधान्युत (8 readings), 2 150 यत्र राज्ञा उल्लस्य, 2 212 तत आधमवासाश्च, 9 11 (between pādas) भरणा। उत्तिष्ठतु, 15 2 दृष्टरूपा अपूजयन्, 21. 3 काल आहूय वचन, 33 18 भविष्यन्त्यस्य ऋत्विज, 33 22 वा अपरे and विप्र एव, 36 7 स ऊर्ध्व (v l स ह्यूर्ध्व, स तूर्ध्व°), 41 8 गते अस्मिन्नधोमुखा, 41 21 गते दीना अधोमुखा (v l ह्यधोमुखा), 45 13 (between pādas) क्रुष्यु। उत्तरायामजायत (v l. चोत्तरा°, सोत्तरा°, ह्युत्तरा°), 50 17 राजा सदस्या ऋत्विजो (v l सत्विजो) हव्यवाह, 60 4 मरीचिरिहिरा अत्रि (v l °राश्वत्रि, °रा ह्यत्रि, °राश्वत्रि), 65. 24 (between pādas) सुदुर्धर्ष। उमे (S °धर्षधोमे), 72 22 N देवा इन्द्र° (S देवाद्येन्द्र°), 76 18 ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च (v l. °श्वास्तृषि°, °श्वापृषि°, °श्वाहृषि°, °स्त्वपृषि°), 88. 3 °श्लोका अन्तवन्त (v l ह्यन्त°, त्वन्त°, चान्त°), 84 13 महतो अजय वै, 85 8 तथा अशीतिं परिवत्सराणि (v l. तथाशीतिं च परि°), 94 38 मेने आत्मान (ह्यात्मा°, सोत्मा°, चात्मा°), 96 42 (between pādas) कालेन। अल्यकामत् (v l त्वभ्याका°, त्वल्यका°, सोल्यका°, ल्यककाम°, सोभ्यका°), 98 8 अन्तर्वेनी अह (v l त्वह, ह्यह, °ल्यह, °ल्यसि ते), 99. 15 च अमितद्युते, 99 39 (between pādas) °व्रतोपेता। उपेयात् (v l ह्युपेयात्), 100 2 निक्षीये आगमिष्यति, 101 3 स आध्रम° (v l चाध्रम°, त्वाध्रम°), 103. 5 (between pādas) कन्या। अनुरूपा (v l सातु°, त्वतु°, स्वतु°, ह्यतु°, etc), 107 32 (between pādas) जनपदस्यार्थे। आत्मार्ये (S₁ K₁ स्वात्मार्ये), 109 7 (between pādas) °तेजा। ऋषि° (M₁-s हृषि°), 109 21 (between pādas) च। अधर्मिष्ठ च, 110 28 यदि आवां, 112 31 वा ऋतुज्ञाता, 114. 38 देवऋषीणा (v l. °रयाना, °गणानां, °निक्षायानां, °महर्षिणां), 116 25 तत्त्वेषा अनुमन्यतां, 148 1 विदित्वा अपकर्षेय, 152 19 सर्वे आजग्मु, 157. 13 त्वया उक्त (6 readings), 183 3 (between pādas) ताश्च। उपोपविष्टान् (N ins. अपि), 218 11 (between pādas) बाहुदेवश्च। अग्रतिष्ठे — It is evident that sandhi was originally more flexible. It is only in later phases of literature that writers make a shibboleth of it.

Similar efforts to correct hypermetric lines may be seen from

- 20 2 विनतां विपण्णवदनां (v l. विपण्णरूपां विनतां, विनतां धीनवदनां, विपण्णवदनां कद्र.)
 78 23 त्वरित सकाश काव्यस्य (v l श्रीघ्न and द्रुत for त्वरित, also पितु सकाश त्वरित, त्वरया काव्यसकाश)
 92 4 करवाणि किं ते कल्याणि (v l. किं ते करोमि कल्याणि, करवाणि किमयाह, किं ते कल्याणि करवै)
 94 74 यलवत्सपन्नतामत्र (सापभ्यमत्र यलवत्, तव सापन्न°, अह सपन्न°)

Owing to the increasing sensitiveness to solecism, we find likewise different efforts made, independently of each other, to purge the text of what came to be regarded as stylistic blunders or corruptions in the ancient text. Examples of attempts made to

Much light is thrown on the origin of these misch-codices by the MS K₄, a manuscript belonging to the Bombay Government Collection deposited at the Institute. In this manuscript we find long extracts from other cognate versions (such as Y) as also from the Southern recension, written out on separate folios and inserted at appropriate places in the body of the manuscript, with the words अत्र शेषपत्रमेकं written on the margin of the original folio, near the place where the passage is to be interpolated. Should this manuscript happen to be copied again and should the copyist insert the passage at the place indicated by the previous scribe, the interpolation would become an integral part of the new text which is *externally absolutely indistinguishable* from the rest of the text.

This leads us to the question of "additional" passages in general. Our attitude with regard to them is quite clear, in my opinion. The first and foremost source of our knowledge as to what the Mahābhārata comprises, is and must remain the manuscript evidence itself. For example, the question—which seems to trouble a great many people, judging by the inquiries on the point received at the Institute—whether the Uttaragītā, Gajendramokṣa and Anuśmṛti are parts of the Mahābhārata, must be answered by the manuscripts themselves. If none of our manuscripts contain these passages, it is *prima facie* evidence that they are *not* parts of the Mahābhārata. There is nothing to suggest that our Mahābhārata manuscripts have suffered any serious loss at any time. There never was any lack of manuscripts, many of which were preserved carefully in temples, and which must have been copied repeatedly, for the enhancement of merit. There is no evidence of any break in the tradition at any time or any place, within the confines of India at least. The probable inference is that *our manuscripts contain all that was there originally to hand down*, and more. What late writers and commentators have said about passages not found in our manuscripts is always a matter of secondary importance, it cannot *ipso facto* nullify or override the primary evidence of manuscripts. Such extrinsic testimony has only local or personal value, it can always be rebutted by the evidence of the Mahābhārata manuscripts.

Likewise, whether an episode, adhyāya, passage, stanza or line may be regarded as belonging to the Mahābhārata or not must primarily depend upon whether the manuscripts contain it. Extrinsic evidence, in so far as it is valid, will principally hold good only for the period or locality to which it belongs. Intrinsic evidence may be considered, but, being of a subjective character, it must be used with caution. Our primary evidence being the manuscripts themselves, we are bound to view with suspicion, as a matter of principle, any part of the text which is found only in one recension, or only in a portion of our critical apparatus. Therefore, the evidence for such passages as are contained only in one manuscript, or a small group of manuscripts or versions, or even in a whole recension must be pronounced to be defective. Consequently, all lines belonging to one recension only, and *a fortiori* such as pertain to a combination of manuscripts amounting to less than a recension, for which there is nothing corresponding in the other recension and which are not absolutely necessary for the context—all lines, in short, with a defective title—have been placed in the footnotes or the Appendix, pending further inquiry regarding their credentials.

Such passages are not all necessarily spurious. There might be a hundred good reasons why the questionable passages are missing in a particular recension or version. It *might* conceivably be, for instance, that the shorter recension represents (as a certain

Much light is thrown on the origin of these misch-codices by the MS K₄, a manuscript belonging to the Bombay Government Collection deposited at the Institute. In this manuscript we find long extracts from other cognate versions (such as Y) as also from the Southern recension, written out on separate folios and inserted at appropriate places in the body of the manuscript, with the words अत्र शेषपत्रमेकं written on the margin of the original folio, near the place where the passage is to be interpolated. Should this manuscript happen to be copied again and should the copyist insert the passage at the place indicated by the previous scribe, the interpolation would become an integral part of the new text which is *externally absolutely indistinguishable* from the rest of the text.

This leads us to the question of "additional" passages in general. Our attitude with regard to them is quite clear, in my opinion. The first and foremost source of our knowledge as to what the Mahābhārata comprises, is and must remain the manuscript evidence itself. For example, the question—which seems to trouble a great many people, judging by the inquiries on the point received at the Institute—whether the Uttaragītā, Gajendramokṣa and Anuśmṛti are parts of the Mahābhārata, must be answered by the manuscripts themselves. If none of our manuscripts contain these passages, it is *prima facie* evidence that they are *not* parts of the Mahābhārata. There is nothing to suggest that our Mahābhārata manuscripts have suffered any serious loss at any time. There never was any lack of manuscripts, many of which were preserved carefully in temples, and which must have been copied repeatedly, for the enhancement of merit. There is no evidence of any break in the tradition at any time or any place, within the confines of India at least. The probable inference is that *our manuscripts contain all that was there originally to hand down*, and more. What late writers and commentators have said about passages not found in our manuscripts is always a matter of secondary importance, it cannot *ipso facto* nullify or override the primary evidence of manuscripts. Such extrinsic testimony has only local or personal value, it can always be rebutted by the evidence of the Mahābhārata manuscripts.

Likewise, whether an episode, adhyāya, passage, stanza or line may be regarded as belonging to the Mahābhārata or not must primarily depend upon whether the manuscripts contain it. Extrinsic evidence, in so far as it is valid, will principally hold good only for the period or locality to which it belongs. Intrinsic evidence may be considered, but, being of a subjective character, it must be used with caution. Our primary evidence being the manuscripts themselves, we are bound to view with suspicion, as a matter of principle, any part of the text which is found only in one recension, or only in a portion of our critical apparatus. Therefore, the evidence for such passages as are contained only in one manuscript, or a small group of manuscripts or versions, or even in a whole recension must be pronounced to be defective. Consequently, all lines belonging to one recension only, and *a fortiori* such as pertain to a combination of manuscripts amounting to less than a recension, for which there is nothing corresponding in the other recension and which are not absolutely necessary for the context—all lines, in short, with a defective title—have been placed in the footnotes or the Appendix, pending further inquiry regarding their credentials.

Such passages are not all necessarily spurious. There might be a hundred good reasons why the questionable passages are missing in a particular recension or version. It *might* conceivably be, for instance, that the shorter recension represents (as a certain

Originality and authenticity are, unfortunately, not the prerogative of any single recension or version or manuscript¹ They must be established, laboriously, chapter by chapter, line by line, word by word, syllable by syllable² The optimistic view that any extant manuscript, however old and trustworthy, of some favoured version or recension, could give us, with a few additions and alterations, the text of Vyāsa's Bhāṣita or Mahābhārata is the index of a naïve mentality and does not need any elaborate refutation

The argument in favour of any particular recension or version or text is frequently sought to be strengthened by a reference to the authority of the Parvasamgraha (Ādi 2), a weak reed on which every tyro leans rather heavily in the beginning, and it would be well to examine the argument here

THE PARVASAMGRAHA ARGUMENT

Until lately high hopes had been entertained that the Parvasamgrahaparvan (Ādi 2) would supply the clue to the solution of the perplexing question of the reconstruction of the original Mahābhārata But the paradoxical situation created by the circumstance that two different editors of the Virāṭaparvan, both of whom rely mainly on the data of the Parvasamgraha for establishing the originality and authenticity of their respective texts, have produced critical editions of that parvan which differ by no less than 1467 stanzas,³ has created grave misgivings in the minds of unbiassed critics as to whether the Parvasamgraha can render us any help at all in reconstructing the text of the Mahābhārata, and these misgivings appear justified by the facts of the case

The exaggerated importance which the late Mr Utgikar was inclined to attach to the numerical data of the Parvasamgraha, was, I believe, mainly, if not wholly, due to his mistaken belief that there was complete agreement between the two rival recensions in all material particulars as regards the text of this adhyāya This erroneous and wholly unfounded notion seems to have been induced by the ambiguous and thoroughly misleading character of the text of the Kumbhakonam edition, which claims to be an edition "mainly based on South Indian texts", but presents a version of this adhyāya which has been unblushingly copied from the Bombay and Calcutta editions, ignoring wholly the Southern divergences, which are quite considerable

Not only are there discrepancies between the two recensions as regards the numbers of the adhyāyas and ślokas in the various parvans, there is no complete agreement even between the different versions of the same recension Take, for instance, the case of the Ādiparvan itself. Our constituted text (following the Śūradā codex) gives (1 2 96) the number of ślokas in the Ādi as 7884 But this is not the only reading of that number For the digit representing the thousands alone, the choice lies between seven, eight, nine and ten! There can, therefore, be no doubt that the text of this adhyāya also has been tampered with and designedly altered, from time to time in various

¹ Lüders, *op cit* p 43, justly asks "Wenn aber die Grantha-recension Zusätze erfuhr, warum sollen wir denn annehmen, dass die Nāgarī-recension von ihnen verschont geblieben sei?"

² Cf Winternitz, *Geschichte der ind Litte*

ratur, 1 398f

³ Mr Utgikar's text contains only 2033 stanzas, while in Professor Sastri's Southern Recension, the Virāṭaparvan has 3500 stanzas! And both are said to be supported by manuscript authority

Originality and authenticity are, unfortunately, not the prerogative of any single recension or version or manuscript¹ They must be established, laboriously, chapter by chapter, line by line, word by word, syllable by syllable² The optimistic view that any extant manuscript, however old and trustworthy, of some favoured version or recension, could give us, with a few additions and alterations, the text of Vyāsa's Bhāṭa or Mahābhārata is the index of a naïve mentality and does not need any elaborate refutation

The argument in favour of any particular recension or version or text is frequently sought to be strengthened by a reference to the authority of the Parvasamgraha (Ādi 2), a weak reed on which every tyro leans rather heavily in the beginning, and it would be well to examine the argument here

THE PARVASAMGRAHA ARGUMENT

Until lately high hopes had been entertained that the Parvasamgrahaparvan (Ādi 2) would supply the clue to the solution of the perplexing question of the reconstruction of the original Mahābhārata But the paradoxical situation created by the circumstance that two different editors of the Virāṭaparvan, both of whom rely mainly on the data of the Parvasamgraha for establishing the originality and authenticity of their respective texts, have produced critical editions of that parvan which differ by no less than 1467 stanzas,³ has created grave misgivings in the minds of unbiassed critics as to whether the Parvasamgraha can render us any help at all in reconstructing the text of the Mahābhārata, and these misgivings appear justified by the facts of the case

The exaggerated importance which the late Mr Utgikar was inclined to attach to the numerical data of the Parvasamgraha, was, I believe, mainly, if not wholly, due to his mistaken belief that there was complete agreement between the two rival recensions in all material particulars as regards the text of this adhyāya This erroneous and wholly unfounded notion seems to have been induced by the ambiguous and thoroughly misleading character of the text of the Kumbhakonam edition, which claims to be an edition "mainly based on South Indian texts", but presents a version of this adhyāya which has been unblushingly copied from the Bombay and Calcutta editions, ignoring wholly the Southern divergences, which are quite considerable

Not only are there discrepancies between the two recensions as regards the numbers of the adhyāyas and ślokas in the various parvas, there is no complete agreement even between the different versions of the same recension Take, for instance, the case of the Ādiparvan itself. Our constituted text (following the Śūradā codex) gives (1 2 96) the number of ślokas in the Ādi as 7884 But this is not the only reading of that number For the digit representing the thousands alone, the choice lies between seven, eight, nine and ten! There can, therefore, be no doubt that the text of this adhyāya also has been tampered with and designedly altered, from time to time in various

¹ Lüders, *op cit* p 43, justly asks "Wenn aber die Grantha-recension Zusätze erfuhr, warum sollen wir denn annehmen, dass die Nāgarī-recension von ihnen verschont geblieben sei?"

² Cf Winternitz, *Geschichte der ind Litte*

ratur, 1 398f

³ Mr Utgikar's text contains only 2033 stanzas, while in Professor Sastri's Southern Recension, the Virāṭaparvan has 3500 stanzas! And both are said to be supported by manuscript authority

number of stanzas could be made up in innumerable different ways by accepting and rejecting stanzas of doubtful authenticity and uncertain documentation, of which there is always a plentiful supply in every parvan. The difficulty will finally not be solved even if we happen to light upon a unique manuscript which agrees with the *Parvasamgraha* exactly as to the number of stanzas in any particular parvan and we should adopt its text *verbatim*, because there is every probability that while it satisfies the one criterion of extent given by the *Parvasamgraha*, it may not satisfy, in every respect, other and more exacting critical tests, when compared line by line and word by word with other extant manuscripts.

In the above discussion I have implicitly assumed, as is done by most writers on the subject, that the word *śloka* in the *Parvasamgraha* chapter has the usual meaning "stanza". This interpretation was called into question by the late Mahamahopadhyaya Haraprasad Sastri, who offered a new interpretation, which I cannot but think is far more plausible, although I do not agree with all the conclusions he deduces therefrom.

The really valuable discovery of the Mahamahopadhyaya, in my opinion, is that the word *śloka* cannot mean here stanza or verse or anything of the kind, but must denote (as in the parlance of scribes and vendors of manuscripts) *a unit of measurement of written matter*, comprising 32 syllables or akṣaras¹. The difficulty of computing prose passages and the long-metre stanzas mentioned above finds a satisfactory solution at once in this interpretation of the word "śloka". And that is moreover the only interpretation of the word which, as far as I can see, can successfully solve that difficulty, in view of the circumstance that the text is heterogeneous, consisting of ślokas, prose, and long-metre stanzas. But in this supposition we shall have to count, not only the actual text (consisting of prose and verse), but the whole of the written matter. And that enumeration, whether it be 7884, 8884, 9884 or 9984, will include not only the text properly so called but also the colophons and the hundreds of the prose formulaic references (like वैद्ययन इवाच), besides perhaps the captions of adhyāyas, sub-parvans and parvans, and even the numerical figures denoting the numbers of ślokas, and so on.

The number of adhyāyas in our edition (225) does not tally with the number given in the *Parvasamgraha* (218), any more than in any of the previous editions. The Calcutta edition of the *Ādi* has 234 adhyāyas, the Bombay editions vary between 234 and 236, while the Kumbhakonam edition reaches the astonishing figure 260, though the *Parvasamgraha* figure in the case of each of these latter editions is the same, 227.

It may be pointed out that the adhyāya division in our extant manuscripts is extremely arbitrary. The average length of our adhyāyas should be about 35 stanzas, but adhy 12 and 22 of our edition contain only 5 stanzas each, while adhy 57 (to mention only one instance) has over 100 stanzas. As regards the contents of the adhyāyas also there is much inconsistency. Thus we frequently find that one adhyāya ends with the remark that a certain person spoke as follows, and his speech, which may be quite short, forms the beginning of the following adhyāya. Then again the manuscripts are far from being unanimous in the matter of marking the colophons, they show in fact wild

¹ Cf Haraprasada Shastri, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collection of the*

Asiatic Society of Bengal, Vol. 5, Preface, pp xxxii, xxxv, xxxvii, xlii

number of stanzas could be made up in innumerable different ways by accepting and rejecting stanzas of doubtful authenticity and uncertain documentation, of which there is always a plentiful supply in every parvan. The difficulty will finally not be solved even if we happen to light upon a unique manuscript which agrees with the *Parvasamgraha* exactly as to the number of stanzas in any particular parvan and we should adopt its text *verbatim*, because there is every probability that while it satisfies the one criterion of extent given by the *Parvasamgraha*, it may not satisfy, in every respect, other and more exacting critical tests, when compared line by line and word by word with other extant manuscripts.

In the above discussion I have implicitly assumed, as is done by most writers on the subject, that the word *śloka* in the *Parvasamgraha* chapter has the usual meaning "stanza". This interpretation was called into question by the late Mahamahopadhyaya Haraprasad Sastri, who offered a new interpretation, which I cannot but think is far more plausible, although I do not agree with all the conclusions he deduces therefrom.

The really valuable discovery of the Mahamahopadhyaya, in my opinion, is that the word *śloka* cannot mean here stanza or verse or anything of the kind, but must denote (as in the parlance of scribes and vendors of manuscripts) *a unit of measurement of written matter*, comprising 32 syllables or akṣaras¹. The difficulty of computing prose passages and the long-metre stanzas mentioned above finds a satisfactory solution at once in this interpretation of the word "śloka". And that is moreover the only interpretation of the word which, as far as I can see, can successfully solve that difficulty, in view of the circumstance that the text is heterogeneous, consisting of ślokas, prose, and long-metre stanzas. But in this supposition we shall have to count, not only the actual text (consisting of prose and verse), but the whole of the written matter. And that enumeration, whether it be 7884, 8884, 9884 or 9984, will include not only the text properly so called but also the colophons and the hundreds of the prose formulaic references (like वैदवायन इवाच), besides perhaps the captions of adhyāyas, sub-parvans and parvans, and even the numerical figures denoting the numbers of ślokas, and so on.

The number of adhyāyas in our edition (225) does not tally with the number given in the *Parvasamgraha* (218), any more than in any of the previous editions. The Calcutta edition of the *Ādi* has 234 adhyāyas, the Bombay editions vary between 234 and 236, while the Kumbhakonam edition reaches the astonishing figure 260, though the *Parvasamgraha* figure in the case of each of these latter editions is the same, 227.

It may be pointed out that the adhyāya division in our extant manuscripts is extremely arbitrary. The average length of our adhyāyas should be about 35 stanzas, but adhy 12 and 22 of our edition contain only 5 stanzas each, while adhy 57 (to mention only one instance) has over 100 stanzas. As regards the contents of the adhyāyas also there is much inconsistency. Thus we frequently find that one adhyāya ends with the remark that a certain person spoke as follows, and his speech, which may be quite short, forms the beginning of the following adhyāya. Then again the manuscripts are far from being unanimous in the matter of marking the colophons, they show in fact wild

¹ Cf Haraprasada Shastri, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collection of the*

Asiatic Society of Bengal, Vol. 5, Preface, pp xxxii, xxxv, xxxvii, xlii

It is not always easy, as has already been remarked, to prove that these "additional" passages are interpolations. The epic metre is easy to imitate, the epic grammar is flexible, the epic style is nondescript. The additional lines are generally fashioned with skill, and fitted in with cunning. The following interpolated stanzas, by a poet aspiring after higher things, in fancy metre and classical style are rather exceptional

1859*

भीम उवाच ।

रे भूभुजो यदि भुवोल्लसितं न किञ्चि-
 त्त्तिक स्पृहाजनि सुता प्रति पार्यतस्य ।
 जज्ञे स्पृहाय कथमागतमागतं वा
 प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥
 कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देवव्रताय
 मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।
 रे कर्णाद्याः शृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वार्णीं
 राधा यन्त्रं रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्त्वविद्धम् ॥

An interesting instance of a passage which is betrayed by its contents is an extravaganza in some Grantha manuscripts. This bizarre interpolation¹ describes among other things, with circumstantial detail, the marriage of Parāśara and Satyavati (*ahas Matsyagandhā*). At this ceremony, the shades of the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of a regular Hindu marital rite are minutely observed, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest, with the distribution of *baksheesh* to Brahmins. It is an interesting speculation whether credulity can go so far as to regard even such passages as an authentic part of the original Mahābhārata or Bhārata of Vyāsa, just because the passage is found in some Mahābhārata manuscripts.

The foot-notes contain a rare selection of passages that are either palpably absurd, sometimes contradicting the immediate context, or else have little connection with the context in which they lie embedded: quotations, glosses, fanciful additions of details, the jetsam and flotsam of Mahābhārata poesis.

These bewildering fluctuations in the text are quite unique, being peculiar to the Mahābhārata. They are not found in the manuscripts of the Vedic literature or in those of grammatical, philosophical, or rhetorical texts or of the works of the classical poets and dramatists. This only proves that the Mahābhārata was peculiarly liable to inflation and elaboration.

When I say that the Mahābhārata manuscripts contain quantities of spurious additions, I intend no disparagement or condemnation of the text or of the manuscripts. The process is normal, inevitable and in a wider sense wholly right. If the epic is to continue to be a vital force in the life of any progressive people, *it must be a slow-changing book*. The fact of expurgation and elaboration is only an outward indication of its being a book of inspiration and guidance in life, and not merely a book lying unused and forgotten on a dusty book-shelf. Those are probably just the touches that have saved the Mahābhārata from the fate of being consigned to the limbo of oblivion, which has befallen its sister epics like the Gilgamesh.

It is not always easy, as has already been remarked, to prove that these "additional" passages are interpolations. The epic metre is easy to imitate, the epic grammar is flexible, the epic style is nondescript. The additional lines are generally fashioned with skill, and fitted in with cunning. The following interpolated stanzas, by a poet aspiring after higher things, in fancy metre and classical style are rather exceptional

1859*

भीम उवाच ।

रे भूभुजो यदि भुवोल्लसितं न किञ्चि-
 त्त्वं स्पृहाजनि सुता प्रति पार्षतस्य ।
 जक्षे स्पृहाय कथमागतमागतं वा
 प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रदोऽभूत् ॥
 कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देवव्रताय
 मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।
 रे कर्णाद्याः शृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वार्णी
 राधा यन्त्रं रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्त्वविद्धम् ॥

An interesting instance of a passage which is betrayed by its contents is an extravaganza in some Grantha manuscripts. This bizarre interpolation¹ describes among other things, with circumstantial detail, the marriage of Parāśara and Satyavati (*alias* Matsyagandhā). At this ceremony, the shades of the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of a regular Hindu marital rite are minutely observed, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest, with the distribution of *baksheesh* to Brahmins. It is an interesting speculation whether credulity can go so far as to regard even such passages as an authentic part of the original Mahābhārata or Bhārata of Vyāsa, just because the passage is found in some Mahābhārata manuscripts.

The foot-notes contain a rare selection of passages that are either palpably absurd, sometimes contradicting the immediate context, or else have little connection with the context in which they lie embedded: quotations, glosses, fanciful additions of details, the jetsam and flotsam of Mahābhārata poesie.

These bewildering fluctuations in the text are quite unique, being peculiar to the Mahābhārata. They are not found in the manuscripts of the Vedic literature or in those of grammatical, philosophical, or rhetorical texts or of the works of the classical poets and dramatists. This only proves that the Mahābhārata was peculiarly liable to inflation and elaboration.

When I say that the Mahābhārata manuscripts contain quantities of spurious additions, I intend no disparagement or condemnation of the text or of the manuscripts. The process is normal, inevitable and in a wider sense wholly right. If the epic is to continue to be a vital force in the life of any progressive people, it must be a *slow-changing book*. The fact of expurgation and elaboration is only an outward indication of its being a book of inspiration and guidance in life, and not merely a book lying unused and forgotten on a dusty book-shelf. Those are probably just the touches that have saved the Mahābhārata from the fate of being consigned to the limbo of oblivion, which has befallen its sister epics like the Gilgamesh.

¹ App I, Nos 35-36

presented in this edition is *not* anything like the autograph copy of the work of its mythical author, Mahārṣi Vyāsa. It is *not*, in any sense, a reconstruction of the *Ur-Mahābhārata* or of the *Uṇ-Bhārata*, that ideal but impossible desideratum. It is also *not* an exact replica of the poem recited by Vaiśampāyana before Janamejaya. It is further wholly uncertain how close it approaches the text of the poem said to be recited by the Sūta (or Sauti) before Śaunaka and the other dwellers of the Naimiṣa forest.

It is but a modest attempt to present *a version of the epic as old as the extant manuscript material will permit us to reach* with some semblance of confidence. It is, in all probability, not the best text of the Great Epic, possible or existing, nor necessarily even a good one. It only claims to be *the most ancient one according to the direct line of transmission*, purer than the others in so far as it is free from the obvious errors of copying and spurious additions. It may be regarded, if the editor has done his work properly, the ancestor of all extant manuscripts, or, to be precise, of the manuscripts examined and collated for this edition. The constituted text cannot be accurately dated, nor labelled as pertaining to any particular place or personality. Since our manuscripts are comparatively modern, our text cannot claim to be very old. It goes without saying that (precisely like every other edition) it is a mosaic of old and new matter. That is to say, in an average adhyāya of this edition (as of any other edition) we may read a stanza of the second century B.C. followed by one written in the second century A.D. Sometimes the gap will occur in the middle of a line, precisely as in every other edition. This unevenness and these inequalities are inevitable, conditioned as they are by the very nature of the text and the tradition.

The Vulgate text of the *Mahābhārata* is fairly readable and will appear in places, at first sight, to be even "better" than the critical text, because the former has been purged by the continuous emendations of scholars for centuries. A whole army of anonymous scholars and poets must have worked at the text to make it smooth and easy of comprehension, and to increase its popularity and usefulness by adding to it interesting anecdotes, incorporating into it current and popular versions and explanations, bringing it in a line with the ethical, moral, religious and political ideas of essentially different ages.

The reader will find that the constituted text is by no means smooth. It contains fresh instances of loose and archaic linguistic forms and constructions, anacoluthons and lack of syntactical concord. There remain many contradictions and superfluities. There is evident lack of finish in the hidden parts. These blemishes—if they be blemishes in epic poetry, which is dynamic poetry, with no necessary pretensions to niceties of style, in the narrower sense of the term—must have been inherent in the old poem. Where they are met with in the critical text, they are not speculative fiction, they are documented by the manuscripts themselves or at least are inferable from them with a high degree of probability.

possible to Vyāsa's version of the same, the principle underlying this edition" etc. Even Professor Sylvain Lévi, in a review of this edition (*JA* Oct.-Dec. 1929, p. 347) wrote "Si j'osais me permettre une suggestion dans ce domaine, je conseillerais à l'éditeur

de renoncer, par pitié pour nous, à la part même du travail qui lui tient le plus à cœur et qui apporte à son esprit le plus de satisfaction, la reconstruction de "*l'Ur-Mahābhārata*" comme il se plaît à dire", etc. (*Italics mine!*) Both statements are false!

presented in this edition is *not* anything like the autograph copy of the work of its mythical author, Mahārṣi Vyāsa. It is *not*, in any sense, a reconstruction of the *Ur-Mahābhārata* or of the *Uṇ-Bhārata*, that ideal but impossible desideratum. It is also *not* an exact replica of the poem recited by Vaiśampāyana before Janamejaya. It is further wholly uncertain how close it approaches the text of the poem said to be recited by the Sūta (or Sauti) before Śaunaka and the other dwellers of the Naimiṣa forest.

It is but a modest attempt to present *a version of the epic as old as the extant manuscript material will permit us to reach* with some semblance of confidence. It is, in all probability, not the best text of the Great Epic, possible or existing, nor necessarily even a good one. It only claims to be *the most ancient one according to the direct line of transmission*, purer than the others in so far as it is free from the obvious errors of copying and spurious additions. It may be regarded, if the editor has done his work properly, the ancestor of all extant manuscripts, or, to be precise, of the manuscripts examined and collated for this edition. The constituted text cannot be accurately dated, nor labelled as pertaining to any particular place or personality. Since our manuscripts are comparatively modern, our text cannot claim to be very old. It goes without saying that (precisely like every other edition) it is a mosaic of old and new matter. That is to say, in an average adhyāya of this edition (as of any other edition) we may read a stanza of the second century B.C. followed by one written in the second century A.D. Sometimes the gap will occur in the middle of a line, precisely as in every other edition. This unevenness and these inequalities are inevitable, conditioned as they are by the very nature of the text and the tradition.

The Vulgate text of the *Mahābhārata* is fairly readable and will appear in places, at first sight, to be even "better" than the critical text, because the former has been purged by the continuous emendations of scholars for centuries. A whole army of anonymous scholars and poets must have worked at the text to make it smooth and easy of comprehension, and to increase its popularity and usefulness by adding to it interesting anecdotes, incorporating into it current and popular versions and explanations, bringing it in a line with the ethical, moral, religious and political ideas of essentially different ages.

The reader will find that the constituted text is by no means smooth. It contains fresh instances of loose and archaic linguistic forms and constructions, anacoluthons and lack of syntactical concord. There remain many contradictions and superfluities. There is evident lack of finish in the hidden parts. These blemishes—if they be blemishes in epic poetry, which is dynamic poetry, with no necessary pretensions to niceties of style, in the narrower sense of the term—must have been inherent in the old poem. Where they are met with in the critical text, they are not speculative fiction, they are documented by the manuscripts themselves or at least are inferable from them with a high degree of probability.

possible to Vyāsa's version of the same, the principle underlying this edition" etc. Even Professor Sylvain Lévi, in a review of this edition (*JA* Oct.-Dec. 1929, p. 347) wrote "Si j'osais me permettre une suggestion dans ce domaine, je conseillerais à l'éditeur

de renoncer, par pitié pour nous, à la part même du travail qui lui tient le plus à cœur et qui apporte à son esprit le plus de satisfaction, la reconstruction de "*l'Ur-Mahābhārata*" comme il se plaît à dire", etc. (Italics mine!) Both statements are false!

The Grantha edition (Saifojurajapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not examined they are not likely to contain anything of high importance that is not found in the other editions or manuscripts collated for this edition

The editions accompanied by vernacular translations, which form a very numerous class, are mostly bad reprints of one or the other of the earlier (printed) editions and may be completely ignored here, they are perfectly useless for critical purposes

The new edition¹ of the Southern recension of the Mahābhārata by Professor P. P. Subrahmanya Sastri of Madras, now in the course of publication, which has been referred to several times already, is a laudable attempt to supply a long-felt want. He deserves the cordial thanks of all lovers of Sanskrit literature in general and of the Great Epic in particular, for his courageously undertaking such a stupendous and exacting task and pursuing it steadfastly, single-handed, during the scanty leisure permitted by his official duties as Professor of Sanskrit in the Presidency College of Madras, and Editor of the Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the extensive library of the Saraswathi Mahal at Tanjore. The edition is in no sense rendered superfluous by the Critical Edition, although most of the information it contains is or will be included, in some shape or other, in the present edition. The gulf between the Northern and the Southern recensions is so vast, that it is extremely difficult, if not practically impossible, to reconstruct the Southern text, completely and correctly, from the critical notes of this edition.

The principles on which the text of this edition of the Southern recension of the Mahābhārata is prepared have been set forth and briefly discussed above. The editor, it was pointed out, fondly cherishes the unfounded belief that he is printing a Grantha manuscript *as it is*, but consciously and unconsciously he has introduced so many important innovations, that the text, as a whole, must be pronounced to be *eclectic*, as eclectic as any text—at least as far as the Ādiparvan is concerned—published so far. For far less important deviations from the manuscripts have I condemned, above, the editions of the Vulgate. Judged as an *eclectic* edition, it must be pronounced to be inferior. The principle Sastri has laid down is a simple one to follow, in fact nothing could be simpler: he is to print the text of a selected manuscript *as it is*, only correcting clerical errors. And it is to be greatly regretted that he does not follow *rigorously* this principle. He constantly flouts it, in pursuit of some imaginary norm. Clear as his principle is, his actual procedure is somewhat paradoxical. He has left innumerable minor “inferior” readings in possession of the text (when he could have with perfect confidence, if not certainty, put into his text the correct readings), because he ostensibly wants to present the text as it is in one selected manuscript, on the other hand, he has light-heartedly, on utterly insufficient grounds, effected very substantial additions (in one instance extending to 140 lines), omissions and other unwarranted alterations (such as transpositions of adhyāyas), in the utterly mistaken (though unquestionably *bona fide*) belief that he is correcting only the “scriptorial blunders” of his exemplar, when they are in reality (as is shown by the evidence of cognate versions) nothing of the kind.

¹ The Mahābhārata, Southern Recension, critically edited by P. P. S. Sastri, B. A. (Oxon.), M. A.

Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras, etc. V. Ramaswami Sastrulu & Sons, Madras, 1931 ff.

The Grantha edition (Saifojurajapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not examined they are not likely to contain anything of high importance that is not found in the other editions or manuscripts collated for this edition

The editions accompanied by vernacular translations, which form a very numerous class, are mostly bad reprints of one or the other of the earlier (printed) editions and may be completely ignored here, they are perfectly useless for critical purposes

The new edition¹ of the Southern recension of the Mahābhārata by Professor P. P. Subrahmanya Sastri of Madras, now in the course of publication, which has been referred to several times already, is a laudable attempt to supply a long-felt want. He deserves the cordial thanks of all lovers of Sanskrit literature in general and of the Great Epic in particular, for his courageously undertaking such a stupendous and exacting task and pursuing it steadfastly, single-handed, during the scanty leisure permitted by his official duties as Professor of Sanskrit in the Presidency College of Madras, and Editor of the Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the extensive library of the Saraswathi Mahal at Tanjore. The edition is in no sense rendered superfluous by the Critical Edition, although most of the information it contains is or will be included, in some shape or other, in the present edition. The gulf between the Northern and the Southern recensions is so vast, that it is extremely difficult, if not practically impossible, to reconstruct the Southern text, completely and correctly, from the critical notes of this edition.

The principles on which the text of this edition of the Southern recension of the Mahābhārata is prepared have been set forth and briefly discussed above. The editor, it was pointed out, fondly cherishes the unfounded belief that he is printing a Grantha manuscript *as it is*, but consciously and unconsciously he has introduced so many important innovations, that the text, as a whole, must be pronounced to be *eclectic*, as eclectic as any text—at least as far as the Ādiparvan is concerned—published so far. For far less important deviations from the manuscripts have I condemned, above, the editions of the Vulgate. Judged as an *eclectic* edition, it must be pronounced to be inferior. The principle Sastri has laid down is a simple one to follow, in fact nothing could be simpler: he is to print the text of a selected manuscript *as it is*, only correcting clerical errors. And it is to be greatly regretted that he does not follow *rigorously* this principle. He constantly flouts it, in pursuit of some imaginary norm. Clear as his principle is, his actual procedure is somewhat paradoxical. He has left innumerable minor “inferior” readings in possession of the text (when he could have with perfect confidence, if not certainty, put into his text the correct readings), because he ostensibly wants to present the text as it is in one selected manuscript, on the other hand, he has light-heartedly, on utterly insufficient grounds, effected very substantial additions (in one instance extending to 140 lines), omissions and other unwarranted alterations (such as transpositions of adhyāyas), in the utterly mistaken (though unquestionably *bona fide*) belief that he is correcting only the “scriptorial blunders” of his exemplar, when they are in reality (as is shown by the evidence of cognate versions) nothing of the kind.

¹ The Mahābhārata, Southern Recension, critically edited by P. P. S. Sastri, B. A. (Oxon), M. A.

Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras, etc. V. Ramaswami Sastrulu & Sons, Madras, 1931 ff.

The minor deficiencies pointed out here do not, however, detract materially from the many merits of the work, from the incalculable advantage we derive from having a Southern version of an entire parvan in Devanāgarī transcript, printed in handy volumes, because the Southern manuscripts are really most inconvenient for the purposes of rapid consultation. I should be indeed very ungrateful if I did not frankly admit that Professor Sastri's edition has been of immense help to me, personally, for the study of the Southern recension, and I have no doubt that it will also help other workers in the field in future

There remains for me the pleasant duty of recording all the encouragement and assistance I and my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board have received from different quarters in the course of our labours in this connection

To Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B A., Ruler of Aundh, whose liberality made it in the first instance possible for the Institute to undertake this ambitious project—the greatest philological enterprise undertaken in India within living memory—I have to tender on behalf of myself and other people like myself interested in the study and regeneration of our great National Epic, our most sincere and cordial thanks. For the numerous marks of personal kindness with which the Chief Saheb has favoured me, in this connection, on all occasions, I have to offer him the expression of my profound gratitude. His unflagging zeal and irrepressible optimism have helped me to carry on the work in the face of heavy odds. The Chief Saheb has been pleased to enliven the dry and scientific character of the work by contributing to this edition excellent paintings of scenes selected from the Great Epic, paintings especially prepared under his expert guidance and supervision, for the purposes of this edition

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme to various distinguished donors: the Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma, the Governments of H E H the Nizam of Hyderabad, H H the Maharaja of Mysore, H H the Gaekwad of Baroda, the Chief of Phaltan and other enlightened and patriotic Rulers and Chiefs of Indian States, the University of Bombay, and diverse other generous donors who have all rendered valuable financial assistance to the scheme and contributed their share to that measure of success which has already been achieved. In this connection I must not forget to mention the kind offices of my old friend the Honourable Mr Mukundarao R Jayakar, M A., Bar-at-law, Member of the Legislative Assembly, whose selfless interest in the success of this project has moved him to exert his influence for enlisting the sympathy and securing the help of some of the distinguished donors mentioned above

I must next record my grateful thanks for help of various kinds I have received from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, namely Prof S K Belvalkar, M A., Ph D., I E S.; Prof A B Gajendragadkar, M A., B E S., Mr P V Kane, M A., LL M., Principal R D Karmarkar, M A., Prof V G Paranjpe, M A., LL B., D Litt., Prof V. K. Rajavade, M A., the late Mr N B Utgikar, M A.,

The minor deficiencies pointed out here do not, however, detract materially from the many merits of the work, from the incalculable advantage we derive from having a Southern version of an entire parvan in Devanāgarī transcript, printed in handy volumes, because the Southern manuscripts are really most inconvenient for the purposes of rapid consultation. I should be indeed very ungrateful if I did not frankly admit that Professor Sastri's edition has been of immense help to me, personally, for the study of the Southern recension, and I have no doubt that it will also help other workers in the field in future.

There remains for me the pleasant duty of recording all the encouragement and assistance I and my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board have received from different quarters in the course of our labours in this connection.

To Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B A., Ruler of Aundh, whose liberality made it in the first instance possible for the Institute to undertake this ambitious project—the greatest philological enterprise undertaken in India within living memory—I have to tender on behalf of myself and other people like myself interested in the study and regeneration of our great National Epic, our most sincere and cordial thanks. For the numerous marks of personal kindness with which the Chief Saheb has favoured me, in this connection, on all occasions, I have to offer him the expression of my profound gratitude. His unflagging zeal and irrepressible optimism have helped me to carry on the work in the face of heavy odds. The Chief Saheb has been pleased to enliven the dry and scientific character of the work by contributing to this edition excellent paintings of scenes selected from the Great Epic, paintings especially prepared under his expert guidance and supervision, for the purposes of this edition.

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme to various distinguished donors: the Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma, the Governments of H E H the Nizam of Hyderabad, H H the Maharaja of Mysore, H H the Gaekwad of Baroda, the Chief of Phaltan and other enlightened and patriotic Rulers and Chiefs of Indian States, the University of Bombay, and diverse other generous donors who have all rendered valuable financial assistance to the scheme and contributed their share to that measure of success which has already been achieved. In this connection I must not forget to mention the kind offices of my old friend the Honourable Mr Mukundarao R Jayakar, M A, Bar-at-law, Member of the Legislative Assembly, whose selfless interest in the success of this project has moved him to exert his influence for enlisting the sympathy and securing the help of some of the distinguished donors mentioned above.

I must next record my grateful thanks for help of various kinds I have received from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, namely Prof S K Belvalkar, M A, Ph D, I E S; Prof A B Gajendragadkar, M A, B E S, Mr P V Kane, M A, LL M, Principal R D Karmarkar, M A., Prof V G Paranjpe, M A, LL B, D Litt, Prof V. K. Rajwade, M A, the late Mr N B Utgikar, M A.,

In connection with other help that has been received from extra-mural collaborators, I must put on record our special obligation to Pandit Vīdhushekhara Sastri Bhattacharya of the Visvabharati, and to M R Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Ayl, B A, B L, of the Saraswathi Mahal, Tanjore. These gentlemen have been good enough to supply the Institute, for many years past, with carefully prepared collations of manuscripts which are in their charge or which were kindly procured by them, on loan, for the purpose, unselfishly supervising the work of their collation centre, at great sacrifice of their time and labour. To Professor K Rama Pisharoti, then Principal of the Sanskrit College at Trippunittura in Cochin State, I am indebted for the collations of Malayālam manuscripts for the first two adhyāyas of this parvan

My special thanks are due to the Managing Committees and Trustees of the following libraries and institutions for supplying me with the manuscripts required by me and allowing me to retain them as long as necessary the Adyar Library, the Baroda Oriental Institute, Benares Sanskrit College, Mysore Oriental Library, Shri Yadugiri Yatraj Math (Melkote, Mysore) and the India Office (London) The latter deserves special mention as the only European library I know, which sends out freely its Indian manuscripts, on loan, back to India, for the use of Indian scholars A few manuscripts were sent to me by my kind friends Professor Sushil Kumar De, Head of the Department of Sanskrit and Bengali, Dacca University, and Professor Bhagavaddatta of the Dayananda Anglo-Vedic College, Lahore, to whom I wish to thank for this kind help I am obliged also to Sardar Kibe of Indore for the loan of a Nilakantha manuscript The Chief of Idappalli, Mr Anujan Achan, Mr Kallenkara Pisharam, all of Cochin, as also the Proprietors of the following estates in Cochin, Poomulli Mana, Arapparambu Mana, Nareri Mana, have put me under heavy obligation by sending me freely Malayālam manuscripts in their possession, for collation, at a time when it was rather difficult for me to secure any Malayālam manuscripts at all.

I desire further to express my gratefulness to various scholars who have followed the publication of the fascicules of this volume with keen interest, periodically publishing reviews of them in the Journals of different learned Societies, reviews expressive of their interest and appreciation to wit, Professors Banerji Sastri, Barnett, Belloni-Filippi, Charpentier, S K De, Edgerton, R Fick, Jayaswal, Konow, Krishnaswami Aiyangar, Lesny, Kalidas Nag, Weller, Winternitz and others These kind reviewers have adopted uniformly a most courteous and sympathetic tone in their reviews Their sympathy and courtesy have always reminded me of those classic lines of Bhartrhari

परगुणपरमाण्वर्चनीकृत्य नित्यं

निजहृदि विकसन्त सन्ति सन्त कियन्त ।

I must next record my thanks for the ungrudging assistance I have uniformly received from the members of the permanent staff of the Mahābhārata Department of the Institute Mr S N Tadpatrikar, M A, Supervisor of Collations, was always by my side, helping me with useful suggestions, when I constituted the text of the Ādi Mr Tadpatrikar has been associated with the work, in various capacities, since 1919. He had assisted my predecessor, the late Mr Utgikar, in preparing the Tentative Edition of the Virāṭaparvan and seeing it through the press The compiling of the critical notes (printed at the foot of the page) was entrusted by me to Messrs B G Bhide and D. V

In connection with other help that has been received from extra-mural collaborators, I must put on record our special obligation to Pandit Vīdhushekhara Sastri Bhattacharya of the Visvabharatī, and to M R Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Ayl, B A, B L, of the Saraswathī Mahal, Tanjore. These gentlemen have been good enough to supply the Institute, for many years past, with carefully prepared collations of manuscripts which are in their charge or which were kindly procured by them, on loan, for the purpose, unselfishly supervising the work of their collation centre, at great sacrifice of their time and labour. To Professor K Rama Pisharoti, then Principal of the Sanskrit College at Trippunittura in Cochin State, I am indebted for the collations of Malayālam manuscripts for the first two adhyāyas of this parvan.

My special thanks are due to the Managing Committees and Trustees of the following libraries and institutions for supplying me with the manuscripts required by me and allowing me to retain them as long as necessary the Adyar Library, the Baroda Oriental Institute, Benares Sanskrit College, Mysore Oriental Library, Shri Yadugiri Yathiraj Math (Melkote, Mysore) and the India Office (London). The latter deserves special mention as the only European library I know, which sends out freely its Indian manuscripts, on loan, back to India, for the use of Indian scholars. A few manuscripts were sent to me by my kind friends Professor Sushil Kumar De, Head of the Department of Sanskrit and Bengali, Dacca University, and Professor Bhagavaddatta of the Dayananda Anglo-Vedic College, Lahore, to whom I wish to thank for this kind help. I am obliged also to Sardar Kibe of Indore for the loan of a Nilakantha manuscript. The Chief of Idappalli, Mr Anujan Achan, Mr Kallenkara Pisharam, all of Cochin, as also the Proprietors of the following estates in Cochin, Poomulli Mana, Aranapparambu Mana, Nareri Mana, have put me under heavy obligation by sending me freely Malayālam manuscripts in their possession, for collation, at a time when it was rather difficult for me to secure any Malayālam manuscripts at all.

I desire further to express my gratefulness to various scholars who have followed the publication of the fascicules of this volume with keen interest, periodically publishing reviews of them in the Journals of different learned Societies, reviews expressive of their interest and appreciation to wit, Professors Banerji Sastri, Barnett, Belloni-Filippi, Charpentier, S K De, Edgerton, R Fick, Jayaswal, Konow, Krishnaswami Aiyangar, Lesny, Kalidas Nag, Weller, Winternitz and others. These kind reviewers have adopted uniformly a most courteous and sympathetic tone in their reviews. Their sympathy and courtesy have always reminded me of those classic lines of Bhartrhari

परगुणपरमाणुपर्वतीकृत्य नित्यं

निजहृदि विकसन्त सन्ति सन्त कियन्तः ।

I must next record my thanks for the ungrudging assistance I have uniformly received from the members of the permanent staff of the Mahābhārata Department of the Institute. Mr S N Tadpatrikar, M A, Supervisor of Collations, was always by my side, helping me with useful suggestions, when I constituted the text of the Ādi. Mr Tadpatrikar has been associated with the work, in various capacities, since 1919. He had assisted my predecessor, the late Mr Utgikar, in preparing the Tentative Edition of the Virāṭaparvan and seeing it through the press. The compiling of the critical notes (printed at the foot of the page) was entrusted by me to Messrs B G Bhide and D. V

A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA

The question as to how to draw the pictures for this edition was informally discussed, to a certain extent, at the time of the First Oriental Conference held at Poona in November 1919. Even before this meeting was held, the question was referred for opinion to scholars and experts in the matter. But on either occasion the outcome was not assuring. The effort only served to emphasize how widely divergent views and notions were entertained on the point at issue.

The question is further complicated by the fact that no caves or statues or carvings, belonging to the Epic period, are available, nor is there any literary evidence which may unimpeachably be assigned to the Epic period. Some of these questions are: What sort of dress should Draupadi be shown in? What would be the proper dress for Arjuna? In what manner did he wear his crown and armour? What was the style in which carts and chariots were built then? How were the houses built? How should the royal umbrella and other insignia be shown? Should these and others items of their life be drawn from mere descriptions or ocular evidence such as some of our modern artists do, or should they be based on some real evidence?

Foreign invasions and foreign dominance, for centuries together, have not been able to undermine, to any appreciable extent, our conservatism. Howsoever some of our officials and intelligentsia might be dressing themselves on social ceremonious occasions from the tenth century—the advent of Mahomedan rule—onward, it can scarcely be gainsaid that we in our homes, and more especially on religious occasions, wear only two pieces of cloth. This onset of new fashions has been resisted by women generally, who have stuck to their old mode of habiliments. Should not this conservatism enable us to conclude that our social customs, manners and ways as evidenced in our costumes, ornaments and innumerable other details, at a period when India was unaffected by contact with foreign rule, were the same as what must have been current for centuries together?

We shall, therefore, not be wrong in holding that the details of daily life as portrayed on Indian sculptures and statues belonging roughly to the period 300 B C to 150 B C in so far as they depict certain costumes, ornaments, etc., must have been those which had prevailed from very ancient times—say for about a thousand years previous to their depiction—times, which we may, without much contradiction, generally designate as the Epic or Mahābhārata period.

For our present purpose, I have arrived, after prolonged and due consideration, to the conclusion that the pictures for the Critical Edition of the Mahābhārata should follow the models of the pictures to be found in the old sculptures and stūpas, like those at Bharhut, Sanchi, Amaravati, etc.

The different points in this connection have been fully discussed in my article published in the *Annals of the Bhandarkar Institute* (1921-22). I here propose to show

A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA

The question as to how to draw the pictures for this edition was informally discussed, to a certain extent, at the time of the First Oriental Conference held at Poona in November 1919. Even before this meeting was held, the question was referred for opinion to scholars and experts in the matter. But on either occasion the outcome was not assuring. The effort only served to emphasize how widely divergent views and notions were entertained on the point at issue.

The question is further complicated by the fact that no caves or statues or carvings, belonging to the Epic period, are available, nor is there any literary evidence which may unimpeachably be assigned to the Epic period. Some of these questions are: What sort of dress should Draupadi be shown in? What would be the proper dress for Arjuna? In what manner did he wear his crown and armour? What was the style in which carts and chariots were built then? How were the houses built? How should the royal umbrella and other insignia be shown? Should these and others items of their life be drawn from mere descriptions or ocular evidence such as some of our modern artists do, or should they be based on some real evidence?

Foreign invasions and foreign dominance, for centuries together, have not been able to undermine, to any appreciable extent, our conservatism. However some of our officials and intelligentsia might be dressing themselves on social ceremonious occasions from the tenth century—the advent of Mahomedan rule—onward, it can scarcely be gainsaid that we in our homes, and more especially on religious occasions, wear only two pieces of cloth. This onset of new fashions has been resisted by women generally, who have stuck to their old mode of habiliments. Should not this conservatism enable us to conclude that our social customs, manners and ways as evidenced in our costumes, ornaments and innumerable other details, at a period when India was unaffected by contact with foreign rule, were the same as what must have been current for centuries together?

We shall, therefore, not be wrong in holding that the details of daily life as portrayed on Indian sculptures and statues belonging roughly to the period 300 B C to 150 B C in so far as they depict certain costumes, ornaments, etc., must have been those which had prevailed from very ancient times—say for about a thousand years previous to their depiction—times, which we may, without much contradiction, generally designate as the Epic or Mahābhārata period.

For our present purpose, I have arrived, after prolonged and due consideration, to the conclusion that the pictures for the Critical Edition of the Mahābhārata should follow the models of the pictures to be found in the old sculptures and stūpas, like those at Bharhut, Sanchi, Amaravati, etc.

The different points in this connection have been fully discussed in my article published in the *Annals of the Bhandarkar Institute* (1921-22). I here propose to show

Śamtanu, and the boy Bhīṣma, in the picture facing p 427. Other weapons will have to be drawn in due course, as the story of the Epic marches towards war

I have, in short, as proposed in the beginning, followed the sculpture at Sanchi, Bharhut and Amaravati and from the appreciative remarks of the reviewers, for which I am thankful, I believe, the principle has been now accepted, in the main, by all the critics, and this clears the way for further work in the field

I would, however, most thankfully welcome any further suggestions from critics, who, it is hoped, would now be able to study the whole range of pictures more intensively, in all their details and to judge for themselves, how far they are true to the spirit of the Epic

Aundh, June 1933

BHAWANRAO PANDIT PRATINIDHI,
Ruler of Aundh

Śamtanu, and the boy Bhīṣma, in the picture facing p 427. Other weapons will have to be drawn in due course, as the story of the Epic marches towards war

I have, in short, as proposed in the beginning, followed the sculpture at Sanchi, Bharhut and Amaravati and from the appreciative remarks of the reviewers, for which I am thankful, I believe, the principle has been now accepted, in the main, by all the critics, and this clears the way for further work in the field

I would, however, most thankfully welcome any further suggestions from critics, who, it is hoped, would now be able to study the whole range of pictures more intensively, in all their details and to judge for themselves, how far they are true to the spirit of the Epic

Aundh, June 1933

BHAWANRAO PANDIT PRATINIDHI,
Ruler of Aundh

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

C. 1.0
B. 1.1
K. 1.1

[*N B* The original first folio of K₂ is missing, the substituted folio, which is written by a later (and entirely different) hand, ends with लोमहर्षणि रुवाच (cf 1 1 8) Of the second folio, only the orig left hand portion has been preserved, the missing part of the text has been written on a piece of a paper pasted on to the orig fragment to make it complete Each line on either side of the folio is thus made up of writing in two different hands, distinguished here as original (orig half) and substituted (subst. half) The second folio begins with जनमेजयस्य (cf 1 1 8) and ends with यक्ष्या साच्या (cf. 1 1 33^a) — The first seven folios of D₁₂ are missing The MS begins with भ्रूणहत्याकृत पाप (cf. 1 1 205^b) and thus practically the whole of the first adhyāya is wanting in it]

Benedictory stanza

This stanza is found only in Ko 1.2 (sec. m on subst. fol) s-s V₁ B (Ba.4 missing) D (D₂ is missing) T₁ G₇ (marg)

— D_n (except D_{n2}) add ॐ before the st. Ko-2 4 (चैव *sup lin*) D₁ s 4 m. c s 12.11 T₁ G₇ read ह्यास for चैव in the second line.

— Ko s ins before the st श्रीगणेशाय नम After the st., Ko ins ! नम कृष्णद्वैपायनाय

— K₁ ins before the st. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नम ॥ श्रीर

— K₂ ins before the st श्रीगणेशाय नम । श्रीवासुदेवाय नम । [वेदव्यासाय नम] ॥ श्रीमक्षित्यकुजविहारिणे नम

— K₃ ins before the st flourish ॐ नम श्रीविघ्नविनाशनाय; then follow

1* जयति पराशरसुतु सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यास ।
यस्यास्यकमलकोशे वाङ्मयममृत पिवति लोक ॥

2* धर्मदृढवद्वमूलो वेदस्कन्ध पुराणशास्त्राह्व ।

ऋतुसुमो मोक्षफलो जयति कल्पद्रुमो विष्णु ॥

3* पितामहाद्यं प्रवदन्ति पटं महर्षिमक्षयविभूतियुक्तम् ।
नारायणस्याशजमेकपुत्र द्वैपायन वेदनिधिं नमामि ॥

4* पाराशर्यवचस्सरोजममल गीतार्थगन्धोत्कट
नानारयानककेसर हरिकथास्योधनाबोधितम् ।
लोके सजनपदपदैरहरह पेपीयमान मुदा
भूयाद्भारतपङ्कज कलिमलप्रध्वंवि न श्रेयसे ॥

— K₄ ins before the st ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

— K₅ (om भगवते and the whole of the third phrase) ins before the st the namaskāras as in D_n below, then follow 1* and 4* (cf. K₅ above), and finally another st (not fully collated) containing the phrase भारत[स]मुद्रस्त

— For K₅ see above.

— V₁ (om the first phrase) B₁ 2 (both adding before the first phrase ॐ नम परदेवतायै । ॐ नमो गुरवे, B₂ partly damaged) D₂ ins before the st the namask* as in D_n below

— In B₂ 4 the beginning is missing

— D₃ ins ॐ नमो विघ्नहर्त्रे (D₃ 1 ॐ नम) before the st., and the namask* as in D_n below after the st

— D_n ins after the st ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नम पितामहाय । ॐ नम प्रजापतिभ्यः । ॐ नम कृष्णद्वैपायनाय । ॐ नम सर्वविघ्नविनायकेभ्यः

— D_r ins before the st श्रीगणेशाय नम । श्रीसरस्वत्यै नम । श्रीगुरुभ्यो नम (D_r1 subst. श्रीमहागणपतये नम for the first phrase and ॐ नमो भगवते वासुदेवाय for the last, D_r1 cont. शुभमस्तु । जयिष्यमस्तु), after the st D_r ins 1* (which in D_r2 is preceded by namask* as in D_n above, D_r1 ins after the st only these namask*)

**नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥**

C. 1.0
B. 1.1
K. 1.1

[*N B* The original first folio of K₂ is missing, the substituted folio, which is written by a later (and entirely different) hand, ends with लोमहर्षणि रुवाच (cf 1 1 8) Of the second folio, only the orig left hand portion has been preserved, the missing part of the text has been written on a piece of a paper pasted on to the orig fragment to make it complete Each line on either side of the folio is thus made up of writing in two different hands, distinguished here as original (orig half) and substituted (subst. half) The second folio begins with जनमेजयस्य (cf 1 1 8) and ends with यस्या साध्या (cf. 1 1 33^a) — The first seven folios of D₁₈ are missing The MS begins with भ्रूणहत्याकृत पाप (cf. 1 1 205^a) and thus practically the whole of the first adhyāya is wanting in it]

Benedictory stanza

This stanza is found only in Ko 1.2 (sec. m on subst. fol) s-c V₁ B (B_{2.4} missing) D (D₂ is missing) T₁ G₇ (marg)

— D_n (except D_{n2}) add ॐ before the st. Ko-2 4 (चैव *sup* ln) D_{1.2} 4 m. c 8 12.11 T₁ G₇ read व्यास for चैव in the second line.

— Ko 6 ins before the st श्रीगणेशाय नम After the st., Ko ins : नमः कृष्णद्वैपायनाय

— K₁ ins before the st. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नम ॥ श्रीर

— K₂ ins before the st श्रीगणेशाय नम । श्रीवासुदेवाय नमः । [विदेव्यासाय नमः] ॥ श्रीमक्षित्यकुजविहारिणे नमः

— K₃ ins before the st flourish ॐ नम श्रीविघ्नविनाशनाय; then follow

1* जयति पराशरसुनु सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यास ।
यस्यास्यकमलकोशे वाङ्मयममृत पिवति लोक ॥

2* धर्मदण्डवद्धमूलो वेदस्कन्ध पुराणशास्त्राढ्य ।

ऋतुकुसुमो मोक्षफलो जयति कल्पद्रुमो विष्णु ॥

3* पितामहायं प्रवदन्ति पटं महर्षिमक्षयविभूतियुक्तम् ।
नारायणस्याशजमेकपुत्र द्वैपायन वेदनिधिं नमामि ॥

4* पाराशर्यवचस्सरोजममल गीतार्थगन्धोत्कट
नानारयानककेसर हरिकथासरोधनावोधितम् ।
लोके सजनपदपदैरहरहः पेपीयमान मुदा
भूयान्नारतपङ्कज कलिमलप्रध्वंमि न श्रेयसे ॥

— K₄ ins before the st ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

— K₅ (om भगवते and the whole of the third phrase) ins before the st the namaskāras as in D_n below, then follow 1* and 4* (cf. K₃ above), and finally another st (not fully collated) containing the phrase भारत[स]मुद्रस्य

— For K₆ see above.

— V₁ (om the first phrase) B₁ 2 (both adding before the first phrase ॐ नम परदेवतायै । ॐ नमो गुरवे, B₂ partly damaged) D₂ ins before the st the namask^a as in D_n below

— In B₂ 4 the beginning is missing

— D₄ ins ॐ नमो विघ्नहर्त्रे (D₄₁ ॐ नम) before the st., and the namask^a as in D_n below after the st

— D_n ins after the st ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नम पितामहाय । ॐ नम प्रजापतिभ्यः । ॐ नम कृष्णद्वैपायनाय । ॐ नमः सर्वविघ्नविनायकेभ्यः

— D_r ins before the st श्रीगणेशाय नम । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः (D_{r1} subst. श्रीमहागणपतये नम for the first phrase and ॐ नमो भगवते वासुदेवाय for the last, D_{r1} cont. शुभमस्तु । नविघ्नमस्तु), after the st D_r ins 1* (which in D_{r2} is preceded by namask^a as in D_n above, D_{r1} ins after the st only these namask^a)

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिपा-
रण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ॥ १
समासीनानभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षीन्संशितव्रतान् ।
विनयावनतो भूत्वा कदाचित्सूतनन्दनः ॥ २
तमाश्रममनुप्राप्तं नैमिपारण्यवासिनः ।
चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥ ३
अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु सर्वानेव कृताञ्जलिः ।

अपृच्छत्स तपोवृद्धिं सद्भिश्चैवाभिनन्दितः ॥ ४
अथ तेपूषविष्टेषु सर्वेष्वेव तपस्विषु ।
निर्दिष्टमासनं भेजे विनयाल्लोमहर्षणिः ॥ ५
सुखासीनं ततस्तं तु विश्रान्तमुपलक्ष्य च ।
अथापृच्छदपिस्तत्र कश्चित्प्रस्तावयन्कथाः ॥ ६
कुत आगम्यते सौते क चायं विहृतस्त्वया ।
कालः कमलपत्राक्ष शंसैतत्पृच्छतो मम ॥ ७

C. 1 7
B. 1 1 7
K. 1 1. 13

— For Gr see above

— M₁ 2 & 4 do not contain any introd portion

— M₂ begins with

17* नारायण सुरगुरु जगदेकनाथ
भक्तप्रिय सकललोकनमस्कृतं च ।
त्रैगुण्यवर्जितमज विमुमाद्यमीश
वन्दे भवघ्नमसुरासुरसिद्धवन्द्यम् ॥

1 K₂ subst for this passage the foll line
लोमहर्षणपुत्रस्तु नैमिपारण्यवासिन — S रोम* (T₂ G₂
श्रीरोम*) D₁₀ 'वाद' (for 'पुत्र') K₀ सौति, K₁ 2 & D₇
सूत, K₂ 2 V₁ B (B₁ as in K₀) D (except D₁₂, D₁₃
missing) T₁ सौति D₄ (by corr) 12 S Nilp नैमिशा*
K₂ 'रण्य' (वा) निवासिन* (for 'रण्ये') D₁₂ शौनककुल*
D₁₂ ins तु ब्रह्मर्षे वर्तमाने after 'पिके' D₁₀₋₁₂ S
(except G₁) ins वर्तमाने (G₂ प्रव*), while D₁₂ ins
तत्र after सत्रे

2 *) K₁ (with prefixed ॐ) V₁ B D (D₁₂ missing)
सुखासीनान् D₂ अभ्यगमत्, D₂ नदत् — *) K (except
K₁) महर्षीन्; D₁₂ महर्षि K₀ 2 & D₂ 14 D₁ 12 शसित*,
K₄ D₂ 4 m शसित* D₂-s om शसित* — After 2, D₄
(which om 3^{ab}) ins marg (see m) 18* (of v 1 3)

3 D₄ om 3^{ab} — *) K₀ 'अमपद' प्रा* K₁ 'प्राप्त',
K₂ 2 V₁ B (except B₂) D₂ D₂-s D₁-s Nilp 'स';
D₁₀₋₁₂ G₄ 2 'स्य' G₂ शौनकप्रमुखा सर्वे — *) D₁₀ 12
S नैमिशा* K₂ 2 & V₁ B D₂ D₂-s 2-8 'सिनां'
— D₂-12 (see below) T₁ G₂ 4 & ins after 3^{ab}
D₄ mar, after 2 (q v)

18* उवाच तानृषीन्सर्वान्धन्यो वोऽस्म्यद्य दर्शनात् ।
वेदवैद्यासिकी सर्वा कथा धर्मार्थसहिता ।
वक्ष्यामि वो द्विजश्रेष्ठा शृण्वन्त्वद्य तपोधना ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नैमिपारण्यवासिन ।

D₂-12 repeat 3^{ab} after the last line — *) M कथा
सूत G₂ चित्रा श्रोतु कथां तत्र — *) D₁₂ 'तस्थु' समतत;
G₁ 2 & M₂ 4 'वद्म' समतत*

4 *) K₂ अपृच्छ (m त) K₄ G₄ 2 'च्छत्तपतो वृ'
K₂ 2 D₁ 'वृद्ध'; K₂ V₁ B₁ D₂ 2-8 Nilp 'द्वान्' D₁
आपृच्छत्सत्तपोवृद्धान् — *) K B₂ 4 D₂-12 सद्भिस्तैश्च, D₂
'सैस्तु', T G₁ ऋषिभिश्च B₂ D (except D₁₂, D₁₃
missing) अभिपूजित (D₂ 1 m 'नदित'); B₁ 'वदित'

5 *) K₂ आसनेषू* — *) D₁₂ च (for एव) — *)
K₂ V₁ B (except B₂) D₂ D₂-s 4 7 2 12 'लौम'; D₁
'हर्षण'; D₁₂ 'हर्षिणि'; D₁₂ T₁ G₂-2 'द्रोम' (G₂ 2 corr.
see m to 'द्रोम'), T₂ M 'द्रौम' (M₁ 'द्रौमहर्षिणि');
G₂ 1 7 'द्रोमहर्षिणि', G₂ 'द्रोमहर्षिणि'

6 *) M₂ ततस्तत्र — *) G₁ अन्वष्टु* G₂ 'दृष्टिश्रेष्ठ'
K₄ transp तत्र and कश्चित् (in d) — *) D₂ D₂-s T₂
G₂ 2 काश्चित्, G₂ सम्यक् K₂ (damaged) प्र*का; K₂
प्रास्ताविकी, D₂ D₁ Nilp Cd प्राप्तवया (D₂ 1 m प्रस्ता-
वयत्), D₂ 2 14 D₁ प्रस्तावयत्; T₁ G₁ M₁ प्रस्तापयन्, G₂
प्रस्थापयन्, G₂ प्रस्थापयत् K₀ 2 & 2 कथा ॐ Ar]
प्रायेण प्रस्तावयन्निति पाठो दृश्यते । स तु लेखकप्रमादतः ॥

7 *) G₂ सूत (for सौते) — *) K₂ कुवात्, K₂
कुत्राय; D₂ B₁ G₂ क वा; D₁₂ कुतो, G₂ कुता* G₂
विदित*; G₂ 'सूतस्तु या, G₁ 'हित' — *) B₂ शसैव
— K₄ (line 1 in marg) 2 & V₁ B D (except D₁₂,
D₁₃ missing) ins after 7

19* एष पृष्टोऽग्रवीत्सम्यग्यथावल्लोमहर्षणि ।

वाक्यवचनसपञ्चस्तेषां तु चरिताश्रयम् ।

तस्मिन्सदसि विस्तीर्णे मुनीनां भावितात्मनाम् ।

[(L 1) B (except B₂) विनयाल्लौम (for यथा*)
— (L 2) K₂ सर्वार्थसपञ्च, D₂-s 10 वाक्यविदा श्रेष्ठ (for
वचन*)]

— K₂ adds सूत उवाच (of 8) before 19*

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिपा-
रण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ॥ १
समासीनानभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षीन्संशितव्रतान् ।
विनयावनतो भूत्वा कदाचित्सूतनन्दनः ॥ २
तमाश्रममनुग्राप्तं नैमिपारण्यवासिनः ।
चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥ ३
अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु सर्वानेव कृताञ्जलिः ।

अपृच्छत्स तपोवृद्धिं सद्भिश्चैवाभिनन्दितः ॥ ४
अथ तेपूषविष्टेषु सर्वेष्वेव तपस्विषु ।
निर्दिष्टमासनं भेजे विनयाल्लोमहर्षणिः ॥ ५
सुखासीनं ततस्तं तु विश्रान्तमुपलक्ष्य च ।
अथापृच्छदपिस्तत्र कश्चित्प्रस्तावयन्कथाः ॥ ६
कुत आगम्यते सौते क्व चायं विहृतस्त्वया ।
कालः कमलपत्राक्ष शंसैतत्पृच्छतो मम ॥ ७

G. 1 7
B. 1 1 7
K. 1 1. 13

— For G₇ see above

— M₁ 2 & 4 do not contain any introd portion

— M₂ begins with

17* नारायण सुरगुरु जगदेकनाथ
भक्तप्रिय सकललोकनमस्कृतं च ।
त्रैगुण्यवर्जितमज विभुमाद्यमीश
वन्दे भवघ्नमसुरासुरसिद्धवन्द्यम् ॥

1 K₂ subst for this passage the foll line
लोमहर्षणपुत्रस्तु नैमिपारण्यवासिन — S रोम* (T₂ G₆
श्रीरोम*) D₁₀ पाद (for पुत्र) K₀ सौति, K₁ 2 & D₇
सूत, K₄ 5 V₁ B (B₁ as in K₀) D (except D₁₄, D₁₅
missing) T₁ सौति D₄ (by corr) 12 S Nilp नैमिशा*
K₂ रण्य(वा)निवासिन* (for रण्ये) D₁₄ शौनककुल*
D₁₄ ins तु ब्रह्मर्षे वर्तमाने after 'र्विके D₁₀₋₁₂ S
(except G₁) ins वर्तमाने (G₂ प्रव*), while D₁₄ ins
तत्र after सत्रे

2 ^a) K₁ (with prefixed छ) V₁ B D (D₁₅ missing)
सुखासीनान् D₆ अभ्यगमत्, D₈ नदत् — ^b) K (except
K₁) महर्षीन्; D₁₄ महर्षि K₀ 2 & D₈ 14 D₁ 14 शसित*,
K₄ D₂ 4 m शसित* D₆₋₈ om सशित* — After 2, D₄
(which om 3^{ab}) ins marg (see m) 18* (of v 1 3)

3 D₄ om 3^{ab} — ^a) K₀ श्रमपद प्रा* K₁ प्राप्त,
K₅ 6 V₁ B (except B₂) D₄ D₂ D₁₋₈ Nilp स;
D₁₀₋₁₂ G₄ 5 प्य G₆ शौनकप्रमुखा सर्वे — ^b) D₁₀ 12
S नैमिशा* K₁ 5 6 V₁ B D₄ D₂ D₁₋₈ 2-8 सिनां
— D₆₋₁₂ (see below) T₁ G₂ 4 & ins after 3^{ab}
D₄ mar, after 2 (q v)

18* उवाच तान्प्रीत्सर्वान्धन्यो वोऽस्म्यद्य दर्शनात् ।
वेद वैयासिकी सर्वा कथा धर्मार्थसहिता ।
वक्ष्यामि वो द्विजश्रेष्ठा शृण्वन्त्वद्य तपोधना ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नैमिपारण्यवासिन ।

D₈₋₁₂ repeat 3^{ab} after the last line — ^a) M कथा
सूत G₂ चित्रा श्रोतु कथां तत्र — ^a) D₁₄ तस्थु समतत ;
G₁ 2 & M₂ 4 वृषु समतत*

4 ^a) K₀ अपृच्छ (m त) K₄ G₄ 5 च्छत्तपसो वृ*
K₈ 5 D₁₁ वृद्ध; K₆ V₁ B₁ D₈ 5-8 Nilp दान् D₁
आपृच्छत्सत्तपोवृद्धान् — ^a) K B₂ 4 D₆₋₁₂ सद्भिस्तैश्च, D₉
सैस्तु, T G₇ ऋषिभिश्च B₈ D (except D₁₄, D₁₅
missing) अभिपूजित (D₄ m नदित); B₄ वदित

5 ^a) K₀ आसनेषु — ^b) D₁₄ च (for एव) — ^a)
K₆ V₁ B (except B₂) D₄ D₂ D₈ 4 7 & 12 छौम*; D₁₁
हर्षण; D₁₂ हर्षिणि; D₁₄ T₁ G₈-8 द्रोम* (G₄ 5 corr.
see m to द्रोम*), T₂ M द्रोम* (M₁ द्रोमहर्षिणि);
G₁ 1 द्रोमहर्षिणि, G₂ द्रोमहर्षिणि

6 ^a) M₂ ततस्तत्र — ^a) G₁ अन्वष्टु* G₆ हृषिश्रेष्ठ
K₄ transp तत्र and कश्चित् (in ^a) — ^a) D₂ D₆ 8 T₂
G₁ 8 कश्चित्, G₆ सम्यक् K₅ (damaged) प्रश्नका; K₆
प्रास्ताविकी, D₄ D₁ Nilp Cd प्रास्तवया (D₄ m प्रस्ता-
वयत्), D₈ 14 D₇ प्रस्तावयत्; T₁ G₇ M₁ प्रस्तापयन्, G₂
प्रस्थापयन्, G₈ प्रस्तापयत् K₀ 2 & 3 कथा छ Arj
प्रायेण प्रस्तावयन्निति पाठो दृश्यते । स तु लेखकप्रमादत । छ

7 ^a) G₂ सूत (for सौते) — ^b) K₂ कुवास, K₅
कुत्राय; D₄ B₁ G₆ क वा; D₁₄ कुतो*, G₂ कुता* G₃
विदित*; G₈ सूतस्तु या, G₇ हित* — ^a) B₄ दासैव
— K₄ (line 1 in marg) 5 6 V₁ B D (except D₁₄,
D₁₅ missing) ins after 7

19* एव पृष्टोऽब्रवीत्सम्यग्यथावल्लोमहर्षणि ।

वाक्य वचनसंपन्नस्तेषां तु चरिताश्रयम् ।

तस्मिन्सदसि विस्तीर्णे मुनीनां भावितात्मनाम् ।

[(L 1) B (except B₂) विनयाल्लोम (for यथा*)

— (L 2) K₅ सर्वार्थसंपन्न, D₆₋₈ 10 वाक्यविदा श्रेष्ठ (for
वचन*)]

— K₅ adds सूत उवाच (of 8) before 19*

जन्मेजयस्य यां राज्ञो वैशंपायन उक्तवान् ।
 यथावत्स ऋपिस्तुष्टया सत्रे द्वैपायनाज्ञया ॥ १८
 वेदैश्चतुर्भिः समितां व्यासस्याद्भुतकर्मणः ।
 संहितां श्रोतुमिच्छामो धर्म्या पापभयापहाम् ॥ १९

सूत उवाच ।

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
 ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २०
 असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ।

परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥ २१
 मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
 नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥ २२
 महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।
 प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ २३
 आचख्युः कवयः केचित्संप्रत्याचक्षते परे ।
 आख्यायन्ति तथैवान्ये इतिहासमिमं शुवि ॥ २४
 इदं तु त्रिषु लोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम् ।
 विस्तारैश्च समासैश्च धार्यते यद्विजातिभिः ॥ २५

C. 1 27
B. 1 1 27
K. 1 1 39

18 ^a) Da D1 जन्मे Dr (except Dr1) 'जयाय Ko 'स्व राजर्षे Da यां यज्ञे, Dr या राज्ञे Ko जन्मेजयश्च यज्ञे यां, D14 जन्मेजयाय राज्ञे च — ^o) Ds यथा राज', T1 G4 'वक्तान्, Gs वक्ता (for यथावत्स) D14 स चै, S मुनि (for ऋपि) Ko Da2 G7 तुष्ट्या, K2 (subst half) तत्र, Ks स्रष्ट, Ks Ds तुष्ट, T1 G4 s श्रुत्वा, G1 s ० पृष्ट (for तुष्ट्या) Ds 'वत्सर्पिस्तुष्टया — ^d) K2 (by corr) B4 कृष्णद्वै The orig त्रे in K2 has been changed into कृष्ण by the later scribe, who has added कृ in place of the स which was lost on the torn portion of the leaf, द्वै has moreover been corr from द्वी

19 ^a) K1 T G M2 Cd सहिता (G4 संहितां), K2 (orig half) समता, V1 B D (D12 missing) सयुक्ता, Nilp समिता (as in text) Ks चतुर्भिर्वेदै स' — ^b) G1-8 स्वामिततेजस (cf. 23^d) — ^o) K2 (subst half) D14 G7 'मिच्छामि, K2 'म — ^d) K1 s B D (D12 missing) पुण्या पा'

20 Ko s ० V1 B (B1m as in text) D (except D14, D12 missing) सौतिरुवाच, K1 S सूत (T2 G2 s श्री°)

21 Gs om 21-22^{ab} — ^a) K1 सदैव — व, K2 (orig half) सच्च यज्ञित्य, Ks सच्च यद्विश्व, K4-6 V1 B D (D12 missing) T1 सदसच्चैव (D10 11 as in text, D14 सच्च यच्चैव), Gs स सच्चैव च (for सच्चैव च यत्) G7 तत् (for यत्) Arjp असस्तत् (for असच्च), of 195 — ^b) Ko सर्व, Ks नित्य (for विश्व) K1 4-6 V1 B D (except D10-12, D12 missing) यद्विश्व सदसत्पर, Cd as in text. — ^o) Ko 1 ० (च over second च) B1 (m as in text) s (by marg corr) s (m as in text) 4 D1 14 T1 Cd परावराणा — ^d) K1 पुराण

22 ^{ab}) Gs om 22^{ab} (of v l 21) — K2 (subst. half) transp मङ्गल्य and वरेण्य (latter ins marg sec

m) Ds ०-11 माङ्गल्य (for मङ्गल्य) K (except K2 4) B4 D (except Dn Ds 4 s, D12 missing) Nilp Cd शिव (Da erroneously, cf. Arj अत एव शुचिम् । शिव मिति पाठे etc)

23 G1 om (hapl) the passage beginning पूजितस्य (see below) and ending त्रिषु लोकेषु in 25^a — ^a) Ko 2 (orig half) s 4 Ds s ० 'लोकैर्म', V1 D1 7 'लोकम', Ks लोकेषु नित्यश S 'ये सर्वलोकेषु (T1 G4 s 'भूतेषु) पूजितस्य स' — ^o) K1 s (orig half) s ० Dn 'त पुण्य. — ^d) K4 s B2-4 D (D12 missing) 'स्याद्भुतकर्मण (of 19^b), B1 'स्वामितकर्मण (m as in K4 etc) K6 'स्याद्भुतते' — D4 (marg) s (incomplete) 10-12 T G (except G1 s 7) ins after 23

21* नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।

यस्य प्रसादाद्व्यायामि नारायणकथामिमाम् ।

सर्वाश्रमाभिगमन सर्वैरीयावगाहनम् ।

न तथा फलद सूते नारायणकथा यथा ।

नास्ति नारायणसम न भूत न भविष्यति । [5]

एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम् ।

[(L 4) D2 Gs फलदा सूत Gs सूत, T2 सूते]

24 G1 om 24 (cf. v l 23) — ^a) K1 s-6 V2 (ख्य sup l. 24) Dr आचक्षु, D12 व्याच' — ^b) Gs सप्रोत्या Gs सप्रति व्याकृते (sio) परे — ^o) G7 अभ्यस्यति B (except B1 s) Da2 Dn (except Dn2) Dr (except Dr1) D1-5 G7 M 'वान्य — ^d) Ks s 'हासविदो जना; T1 'हास पुरातन

25 ^a) G1 om 25^a (of v l 23) K (except Ks ०) B (except B4) Da2 इदं तन्निषु, T G4 s 7 M एतद्वि त्रि Gs एतस्मिन्नि त्रिलो. — ^b) Ks G2 s महाज्ञान — ^d) Ks ० G2 'ते च द्वि', D1 यद्धार्यते द्वि

जनमेजयस्य यां राज्ञो वैशंपायन उक्तवान् ।
 यथावत्स ऋपिस्तुष्ट्या सत्रे द्वैपायनाज्ञया ॥ १८
 वेदैश्चतुर्भिः समितां व्यासस्याद्भुतकर्मणः ।
 संहितां श्रोतुमिच्छामो धर्म्या पापभयापहाम् ॥ १९

सूत उवाच ।

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
 ऋतमेकाक्षर ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २०
 असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ।

परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥ २१
 मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
 नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥ २२
 महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।
 प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ २३
 आचख्युः कवयः केचित्संप्रत्याचक्षते परे ।
 आख्यायन्ति तथैवान्ये इतिहासमिमं शुवि ॥ २४
 इदं तु त्रिषु लोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम् ।
 विस्तारैश्च समासैश्च धार्यते यद्विजातिभिः ॥ २५

C. 1 27
B. 1 1 27
K. 1 1 39

18 ") Da D1 जन्मे Dr (except Dr1) 'जयाय
 Ko 'स्य राजर्षे Da यां यज्ञे, Dr या राज्ञे Ko जन्मेजयश्च
 यज्ञे यां, D14 जन्मेजयाय राज्ञे च — °) Ds यथा राज', T1
 G4 'वक्तान्, Gs वक्ता (for यथावत्स) D14 स चै, S मुनि
 (for ऋपि) Ko Da2 Gr तुष्ट्या, Ks (subst half) तत्र,
 Ks सृष्ट, Ks Ds तुष्ट, T1 G4 s श्रुत्वा, G1 s ० पृष्ट (for
 तुष्ट्या) Ds 'वत्सर्पिसतुष्ट्या — °) Ks (by corr) B4
 कृष्णद्वै The orig त्रे in Ks has been changed into
 कृष्ण by the later scribe, who has added कृ in place
 of the स which was lost on the torn portion of
 the leaf, द्वै has moreover been corr from द्वी

19 ") K1 T G M2 Cd सहिता (G4 सहितां), Ks
 (orig half) समता, V1 B D (D1s missing) सयुक्ता,
 Nilp समिता (as in text) Ks चतुर्भिर्वेदै स — °)
 G1-s स्थापिततेजस (cf. 23^d) — °) Ks (subst half)
 D14 Gr 'मिच्छामि, Ks 'म — °) K1 s B D (D1s
 missing) पुण्या पा'

20 Ko s ० V1 B (B1m as in text) D (except
 D14, D1s missing) सौतिरुवाच, K1 S सूत (T2 G2 s श्री°)

21 Gs om 21-22^{ab} — °) K1 सदै- -व, Ks
 (orig half) सच्च यज्ञित्य, Ks सच्च यद्विश्व, K4-s V1 B D
 (D1s missing) T1 सदसच्चैव (D10 11 as in text, D14
 सच्च यच्चैव), Gs स सच्चैव च (for सच्चैव च यत्) Gr तत्
 (for यत्) Arjp असत्सत् (for असच्च), of 195 — °)
 Ko सर्व, Ks नित्य (for विश्व) K1 4-s V1 B D (except
 D10-12, D1s missing) यद्विश्व सदसत्पर, Cd as in text.
 — °) Ko 1 ० (च over second च) B1 (m as in text) s
 (by marg corr) s (m as in text) 4 D1 14 T1 Cd
 परापराणा — °) K1 पुराण-

22 ^{ab}) Gs om 22^{ab} (of v l 21) — Ks (subst.
 half) transp सगल्य and वरेण्य (latter ins marg sec

m) Ds ०-11 मांगल्य (for मङ्गल्य) K (except Ks 4)
 B4 D (except Dn Ds 4 s, D1s missing) Nilp Cd
 शिव (Da erroneously, of. Arj अत एव शुचिम् । शिव
 मिति पाठे etc)

23 G1 om (hapl) the passage beginning पूजितस्य
 (see below) and ending त्रिषु लोकेषु in 25^a — °)
 Ko s (orig half) s 4 Ds s ० 'लोकैर्म', V1 D1 7 'लोकम्',
 Ks लोकेषु नित्यश S 'ये सर्वलोकेषु (T1 G4 s 'भूतेषु)
 पूजितस्य स' — °) K1 s (orig half) s ० Dn 'त पुण्य.
 — °) K4 s B2-4 D (D1s missing) 'स्याद्भुतकर्मण (of
 19^b), B1 'स्यामितकर्मण (m as in K4 etc) Ks
 'स्याद्भुतते' — D4 (marg) s (incomplete) 10-12 T G
 (except G1 s 7) ins after 23

21* नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।

यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ।

सर्वाश्रमाभिगमन सर्ववीर्यावगाहनम् ।

न तथा फलद सूते नारायणकथा यथा ।

नास्ति नारायणसम न भूत न भविष्यति । [5]

एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम् ।

[(L 4) D4 Gs फलदा सूत Gs सूत, T2 सौते]

24 G1 om 24 (of. v l 23) — °) K1 s-s V2
 (ख्यु sup lsm) Dr आचक्षु, D12 व्याच' — °) Gs
 सप्रोत्या Gs सप्रति व्याकृते (slo) परे — °) Gr
 अभ्यस्यति B (except B1 s) Da2 Dn (except Dn2)
 Dr (except Dr1) D1-s Gr M 'वान्य — °) Ks s
 'हासविदो जना; T1 'हास पुरातन

25 ") G1 om 25^a (of v l 23) K (except
 Ks s) B (except B4) Da2 इदं तन्निषु, T G4 s 7 M
 एतद्वि त्रि Gs एतस्मिन्नि त्रिलो. — °) Ks G2 s
 महाज्ञान — °) Ks s Gs 'ते च द्वि', D1 यद्धार्यते द्वि'

राजर्षयश्च बहवः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
 आपो द्यौः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ॥ ३४
 संवत्सरर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रयः क्रमात् ।
 यच्चान्यदपि तत्सर्वं संभूतं लोकसाक्षिकम् ॥ ३५
 यदिदं दृश्यते किञ्चिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
 पुनः संक्षिप्यते सर्वं जगत्प्राप्ते युगक्षये ॥ ३६
 यथर्तावृत्तलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ३७
 एवमेतदनाद्यन्तं भूतसंहारकारकम् ।
 अनादिनिधनं लोके चक्रं संपरिवर्तते ॥ ३८
 त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ।

त्रयस्त्रिंशच्च देवानां सृष्टिः संक्षेपलक्षणा ॥ ३९
 दिवस्पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः ।
 सविता च ऋचीकोऽर्को भानुराशावहो रविः ॥ ४०
 पुत्रा विवस्वतः सर्वे महस्तेषां तथावरः ।
 देवभ्रातृ तनयस्तस्य तस्मात्सुभ्राडिति स्मृतः ॥ ४१
 सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ।
 दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्रज्योतिरात्मवान् ॥ ४२
 दश पुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः ।
 ततो दशगुणाश्चान्ये शतज्योतेरिहात्मजाः ॥ ४३
 भूयस्ततो दशगुणाः सहस्रज्योतिषः सुताः ।
 तेभ्योऽयं कुरुवंशश्च यदूनां भरतस्य च ॥ ४४

C. 1 46
B. 1 1 46
K. 1 1 59

34 ^a) M₁ 'श्च विद्वांस' — ^b) K₀ 5 5 V₁ B₂
D₂ 6 8 10 11 14 G₂ 2 7 सर्वे T₁ G₄-8 सभूता भूरितेजसः ;
M₁ सभूता भूरितेजसा — ^c) D₁₂ 8 तथा द्यौः — ^d) B
(except B₂) 'रीक्ष

35 ^a) G₂ 'त्सरा ऋतवो'; G₆ 'त्सरस्ततो' K₂ m 'रस्ततो
सामा — ^b) G₂ 7 पक्षोहो' K₀ 2-4 'रात्रसचयः ; D₂
'त्रिसचय' K₂ 'त्रयस्तया' G₂ 'यस्तया ऋ' — D₂ D₂
T₁ ins after 35^{ab}

23* क्षणा लवा मुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्यया ।

[T₁ निमेषा 'यैय]

— ^c) M (except M₁) यच्चान्यन्यदिदं सर्वं — ^d) G₂ 5
लोकसाक्षित

36 ^a) T₁ G₂ 5 यदेतद् — ^b) D₇ M₂ भूत — ^c)
B₂ m संह्रियते G₂ 5 'ते चेद'; M₁ 'ते तस्मिन्

37 ^a) K₀ 2 4-5 D₂ D₂ Dr₁ D₂ 12 Cd यथातं ;
K₁ यथातं, D₁ यथात्ता, D₂ 8 यथर्तुष्वृतुं (G₂ यथर्तावृ') ;
D₁₀ 11 यथर्तुष्वृतुं, D₁₂ यथर्तुष्वृतुं — ^d) G₂ युगे युगे

38 ^a) D₂ 8 'तद्यथाभूत' — ^b) K₂ B₁ m 2 m. 4
D₁₀-12 T₂ G M 'संघात' (B₂ M₁ 'संघातकारण, G₂
'ससर' T₁ भूतस्सहकारण — ^c) G₇ लोक — ^d)
M₁ चक्रवर्परि

39 ^a) K₀ 4 सृष्टि, G₇ दृष्टि; M₂ दृष्टि K₀ 'लक्षण

40 ^a) All MSS (D₁₂ missing) except K₁ D₁₀-12
G₄-8 M₂ दिवःपुत्रो K₂ जगज्जा ; G₂ 8 दिवज्जा — ^c)
K₀ D₁₄ T₂ च रुची, K₂ मरीचिको ; K₄ 6 V₁ B D₂
Dr D₂ 4 9-12 G₁ 4 5 M स ऋची (B₂ स रश्चि ; B₂ m
ची), K₂ च क्षवीको, D₂ मरीचि, D₁ सि ऋचीको वा,
D₂ मरीचिको अर्धो (last aksara uncertain), D₂ 7

2 (2nd ed)

[9]

सरुचीकाको, D₂ सरुची, G₂ च ऋचिकोष, G₂ च ऋची-
कोय; G₇ मरीचिको — ^d) K₀ 2 8 D₁₄ M₂ 'रागावहो ;
K₂ रगारको, D₂ रशो भगो, D₁₀-12 'राशोवहो, T₂ G₄-8
'रावाहको, G₁ 'को वाहको, G₂ 8 रद्वावहो D₂ 8 रुचि,
D₂ 8 हवि (for रवि)

41 ^a) K₀ 2 6 (by corr) V₁ B D₂ D₂ (m as in
text) D₁₂ 6-8 14 Nilp Cd पुरा, D₂-12 S (except G₁-2)
सुता (G₂ corr from पुर) — ^b) K₀ B₂ m D₂ D₂
D₁ 2 4 6 8 G₂ M₁ 8 मद्वा (as in text), K₂ D₂-12 14 T
G मनु (G₂ as in text, G₇ पूपा), D₂ मुनि, M₂ 4
मह; the rest सद्वा K₁ 4-6 T₁ G₇ M₁ 'पा तथापर,
G₂ 8 'पां सदा', G₂ 5 'पामयापर, G₂ 'पामया Cd सस
(for मद्वा) — ^c) K₀ V₁ देवराट, G₂ 8 देवस्य, G₂ देवर
K₁ तनयस्तस्मात्, S (except G₂ M₁) तस्य तनय — ^d)
K₂ तस्मात्पुत्रो निमि, D₂ D₂ सुभ्राडिति तत ; M (except
M₁) तस्य सुभ्राडिति K₂ m पुत्रो निमि श्रुत K₁
तस्सुभ्राडितिरस्मृत (an i-kāra deleted after r)

42 ^a) D₂-8 स्वभ्राज K₂ 5 6 Dr G₂ M₁ 'जस्य,
K₄ V₁ B₂ (m as in text) 'जस G₂ च (for तु)
— G₂ om. 42^b — ^c) K₂ द्योति (for द्योति) both
times — ^d) K₀ 2-4 D (except D₁₂, D₁₂ missing)
'ज्योतिरेव च (D₂ m आत्मवान्)

43 ^a) K₁ om 43^{ad} K₄ D₁ G₂ 'तेर्महात्मन

44 ^a) T₁ मूयस्ते या; G₂ 'यासुस्ते, G₄ (before corr
acc m) 5 'स्तयो — ^b) B₂ (m as in text) D₂ T₂
G₁-8 'प स्थिता, G₂ 'पस्थिता — ^c) K₂ ततोय, G₂ ते
सोम Drs 14 कुलव- M₁ तु (for च) — ^d) K₂
पाहनां म

राजर्षयश्च बहवः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
 आपो द्यौः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ॥ ३४
 संवत्सरर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रयः क्रमात् ।
 यच्चान्यदपि तत्सर्वं संभूतं लोकसाक्षिकम् ॥ ३५
 यदिदं दृश्यते किञ्चिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
 पुनः संक्षिप्यते सर्वं जगत्प्राप्ते युगक्षये ॥ ३६
 यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ३७
 एवमेतदनाद्यन्तं भूतसंहारकारकम् ।
 अनादिनिधनं लोके चक्रं संपरिवर्तते ॥ ३८
 त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ।

त्रयस्त्रिंशच्च देवानां सृष्टिः संक्षेपलक्षणा ॥ ३९
 दिवस्पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः ।
 सविता च ऋचीकोऽर्को भानुराशावहो रविः ॥ ४०
 पुत्रा विवस्वतः सर्वे मह्यस्तेषां तथावरः ।
 देवभ्रातृ तनयस्तस्य तस्मात्सुभ्राडिति स्मृतः ॥ ४१
 सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ।
 दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्रज्योतिरात्मवान् ॥ ४२
 दश पुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः ।
 ततो दशगुणाश्चान्ये शतज्योतेरिहात्मजाः ॥ ४३
 भूयस्ततो दशगुणाः सहस्रज्योतिषः सुताः ।
 तेभ्योऽयं कुरुवंशश्च यदूनां भरतस्य च ॥ ४४

C. 1 46
B. 1 46
K. 1 59

34 ^a) M₁ 'श्च विद्वांस' — ^b) K₀ s s V₁ B₈
 D₁ s s 10 11 14 G₂ s 7 सर्वे T₁ G₄-8 संभूता भूरितेजसः ;
 M₁ संभूता भूरितेजसा — ^c) D₁₄ S तथा द्यौः — ^d) B
 (except B₂) 'रीक्ष

35 ^a) G₂ 'त्सरा ऋतवो'; G₆ 'त्सरस्ततो' K₂ m 'रस्ततो
 सामा — ^b) G₂ 7 पक्षोहो' K₀ 2-4 'रात्रसचयः'; D₈
 'त्रिसचयः' K₅ 'त्रयस्तथा' G₅ 'यस्तथा ऋ' — D₈ D₈
 T₁ ins after 35^{ab}

23* क्षणा लवा मुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्यया ।

[T₁ निमेषा 'यैय]

— ^c) M (except M₁) यच्चान्यन्यदिदं सर्वं — ^d) G₂ s
 लोकसाक्षित

36 ^a) T₁ G₂ s यदेतद् — ^b) D₇ M₂ भूत — ^c)
 B₂ m संह्रियते G₄ s 'ते चेदः'; M₁ 'ते तस्मिन्

37 ^a) K₀ 2 4-8 D₈ D₈ D₁ D₅ 12 Cd यथार्ता';
 K₁ यथार्ता', D₁ यथात्ता', D₈ S यथर्तुष्वृतु' (G₂ यथर्तावृ');
 D₁₀ 11 यथर्तुष्वृतु', D₁₂ यथर्तुधनु' — ^d) G₂ युगे युगे

38 ^a) D₈ s 'तद्यथाभूत' — ^b) K₅ B₁ m 2 m. 4
 D₁₀-12 T₂ G M 'संघात' (B₂ M₁ 'संघातकारण', G₆
 'ससार') T₁ भूतस्सहकारण — ^c) G₇ लोक — ^d)
 M₁ चक्रवत्परि'

39 ^a) K₀ 4 सृष्टिः, G₇ दृष्टिः; M₂ दृष्टि K₀ 'लक्षण

40 ^a) All MSS (D₁₂ missing) except K₁ D₁₀-12
 G₄-8 M₂ दिवःपुत्रो K₅ जगन्ना'; G₂ 8 दिवज्ज्ञा' — ^c)
 K₀ D₁₄ T₂ च रुची', K₈ मरीचिको'; K₄ 6 V₁ B D₈
 Dr D₈ 4 9-12 G₁ 4 5 M स ऋची' (B₈ स रिवि'; B₈ m
 ची), K₅ च क्षवीको', D₈ मरीचि', D₁ सि ऋचीको वा,
 D₂ मरीचिको अर्धो (last aksara uncertain), D₆ 7

सरुचीकाको, D₈ सरुची', G₂ च ऋचिकोष, G₈ च ऋची-
 कोय; G₇ मरीचिको' — ^d) K₀ 2 s D₁₄ M₂ 'रागावहो';
 K₅ रगारको, D₈ रशो भगो, D₁₀-12 'राशोवहो', T₂ G₄-8
 'रावाहको, G₁ 'को वाहको, G₂ s रद्गावहो D₂ s रुचि,
 D₈ s हवि (for रवि)

41 ^a) K₀ s s (by corr) V₁ B D₈ D₁₂ (m as in
 text) D₁ s s-8 14 Nilp Cd पुरा, D₈-12 S (except G₁-8)
 सुता (G₄ corr from पुर) — ^b) K₀ B₂ m D₈ D₁₂
 D₁ s 4 6 s G₆ M₁ s मह' (as in text), K₅ D₈-12 14 T
 G मनु' (G₆ as in text, G₇ पूपा'), D₈ मुनि', M₂ 4
 मह'; the rest सद्वा' K₁ 4-8 T₁ G₇ M₁ 'पा तथापर,
 G₂ s 'पां सदा', G₄ s 'पामथापर, G₆ 'पामथा Cd सत
 (for सद्वा) — ^c) K₅ V₁ देवराट, G₂ s देवस्य, G₆ देवर
 K₁ तनयस्तस्मात्, S (except G₆ M₁) तस्य तनय — ^d)
 K₄ तस्मात्पुत्रो निमि, D₈ D₈ सुभ्राडिति तत; M (except
 M₁) तस्य सुभ्राडिति K₀ m पुत्रो निमि श्रुत K₁
 तस्सुभ्राडितिरस्मृत (an i-kāra deleted after r)

42 ^a) D₈-8 स्वभ्राज' K₂ s s Dr G₈ M₁ 'जस्य,
 K₄ V₁ B₂ (m as in text) 'जस्य G₂ च (for तु)
 — G₈ om. 42^b — ^c) K₈ द्योति (for द्योति) both
 times — ^d) K₀ 2-4 D (except D₁₂, D₁₂ missing)
 'ज्योतिरेव च (D₈ 1 m आत्मवान्)

43 ^a) K₁ om 43^{ad} K₄ D₁ G₅ 'तेर्महात्मन

44 ^a) T₁ सूर्यस्ते या; G₂ 'यासुस्ते, G₄ (before corr
 sec m) s 'स्तयो — ^b) B₂ (m as in text) D₈ T₂
 G₁-8 'प स्पृता, G₅ 'पस्तुथा — ^c) K₅ ततोय, G₂ ते
 सोम Drs r 4 कुलव' M₁ तु (for च) — ^d) K₅
 पादूनां स'

क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
 त्रीनयनीनिव कौरव्याञ्जनयामास वीर्यवान् ॥ ५४
 उत्पाद्य धृतराष्ट्रं च पाण्डुं विदुरमेव च ।
 जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५५
 तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमां गतिम् ।
 अत्रवीद्भारतं लोके मानुषेऽस्मिन्महानृपिः ॥ ५६
 जनमेजयेन पृष्टः सन्त्राहणैश्च सहस्रशः ।
 शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ ५७
 स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम् ।

कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनः पुनः ॥ ५८
 विस्तरं कुरुवंशस्य गान्धार्या धर्मशीलताम् ।
 क्षत्तुः प्रज्ञां धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ५९
 वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानां च सत्यताम् ।
 दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान्भगवानृपिः ॥ ६०
 चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
 उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥ ६१
 ततोऽध्यर्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृपिः ।
 अनुक्रमणिमध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम् ॥ ६२

C. 1 102
B. 1 1 10
K. 1 1 12

App I (No 1), in K₄ the ins passage is written on a suppl folium, its point of insertion being indicated by the words अत्र शोधपत्रमेक written on the margin of the original. In K₅ the ins passage is preceded by a marg addition, given in App I (No 2)

54 ^a) D₅ 'यनप्रज्ञा — ^a) K₁ G₂ १ कौरव्या, D₅ 'रव्य

55 K₅ om 55^{ab} — ^a) K₅ तु (for च) — ^b) D₁₄ पाण्डु च विदुर तथा — ^a) G₅ 'से श्रीमान्

56 ^a) G₄-5 तेष्व्वात्मजेषु वृ — ^b) T₂ G₁-3 'पु च परां गति — D₅ ins after 56^{ab}

26* एव वै सम्राट्पायाय पूर्वमेव महर्षिणा ।
 'क्रमणप्रसूतैर्युक्त' कथंचिदप्यतीव हि ।
 एतदर्थं च विहित सम्राटोऽय यथाश्रुत ।
 तच्छ्रुत्वा सर्वमाख्यात लोके ज्ञात्यन्ति मानवा ।

— ^{ad}) K₄ 'स्मिन्सनातन, K₅ तु महा', G₅ स्मिन्महात्मनि K₁ अत्रवीन्मानुषे लोके भारत वै स'

57 ^a) K₅ 2 Dr₁ D₁₄ जन्मे' K₅ तु (for सन्) — ^b) K₁ मानुष्यैश्च K₅ तु (for च)

58 ^a) D₁ सदस्यैव; D₅ सदस्यै स (for स स') K₅ 3-5 B₂ D₄ D₅ 3 G₄ 'सीन; K₁ D₄ 'न, T₂ G₅ 3 समासीन K₅ D₁₄ G₁-3 सदस्यैश्च सहासीन, V₁ स च तस्यै समासेन, D₅ स सदस्यै (m सदस्यैश्च) सहासीन (corr to 'सीन) — ^a) K₅ 2 5 D₅ 3 नोद्य'

59 ^a) K₁ 11 B₁ 2 D₅ 10 11 14 T G (except G₂ 3) विस्तर — ^b) K₁ कर्म', G₅ सर्व' (for धर्म') — ^c) G₂ क्षत्रप्र', G₅ क्षांसि प्र' K₅ क्षांसि (for प्रज्ञा)

60 ^a) K₅ 1-5 D₁₄ T₂ M₂ 3 वृत्त च धा', G₁ दुष्टता धा' — ^a) V₁ सदैवमुक्तवानृपि — D₅ 7 9-13 ins after 60 a passage given in App I (No 1) — K₅ Dr (om

line 2) D₄ (marg) 3 8 14 (om line 2) S ins after 60 D₅ 7 9-13, after the ins passage (App I, No 1)

27* इदं शतसहस्राख्य श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।

उपाख्यानै सह ज्ञेय आख्य भारतमुत्तमम् ।

[(L 1) M₁ 4 सहस्र तु लोकानां T G₅ M₂ 'कर्मण — (L 2) D₅ 4 7 9-13 M₁ 4 आद्य (for आख्य)]

In D₅ these lines are repeated after the passage given in App I (of v 1 62)

61 ^a) D₁ 'साहस्रां, D₅ 3 6 7 G₄ 3 'स्र, D₅ 'रव्य G₅ 3 7 'विशस्सहस्र च, G₅ 'शस्सहस्राणि — ^b) G₂ सख्य, G₅ ज्ञेय (for चक्रे) D₇ G₂ 3 8 'सज्जित — D₅ om 61^{ad} and 62^{ab} — ^c) D₅ 'ख्यान विनैता' D₇ 9-13 'ख्यान विना D₄ 3 T G₄ 1 M₂ 'विनैता' K₅ तच्च (for तावद्) — ^d) D₁ 'त परिचक्षते

62 D₅ om 62^{ab} (of v 1 61) — ^a) K₂ 3 G₇ द्वाधशत; V₁ द्वाधश; B₁ वृद्धि', Dr (except Dr₈) D₁₀ G₅ प्यर्ध'; T₂ 'रव्यर्धशतै D₁ ततोर्धशतमूपस्य (s₁₀), G₂ तदाधर्धशत ब्रूयात्, G₅ तदाधर्धशत ब्रूयात् — ^b) B₄ 'पाद्भगवा', D₅ 'प भगवा'; M₂ 'प प्रोक्तवा' — After 62^{ab}, T₁ G₇ ins 29* (of v 1 63), then follow 64 and 30* (of v 1 64), then finally a passage given in App I (No 1) — ^c) T₁ G₁ 3-7 M 'क्रामिण'; T₂ 'क्रामिक', G₂ 3 'क्रमण' K V₁ B₅ D (except D₅, D₁₅ missing) G₄ 'जिफाख्याय (K₁ 'क्रामणिमा') — ^d) D₅ 3 वृत्तानां सर्वप', D₅-13 G₅ वृत्तांत सर्व' G₂ 3 सु- (for स) — After 62, D₅ 3 T₂ G₅-5 M (except M₁) ins a passage given in App I (No 1), in D₅ the ins passage is followed by a repetition of 27* (of v 1 60) as also of st 61 and 62

क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
 त्रीनग्रीनिव कौरव्याञ्जनयामास वीर्यवान् ॥ ५४
 उत्पाद्य धृतराष्ट्रं च पाण्डुं विदुरमेव च ।
 जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५५
 तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमां गतिम् ।
 अत्रवीद्भारतं लोके मानुषेऽस्मिन्महानृपिः ॥ ५६
 जनमेजयेन पृष्टः सन्ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
 शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ ५७
 स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम् ।

कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनः पुनः ॥ ५८
 विस्तरं कुरुवंशस्य गान्धार्या धर्मशीलताम् ।
 क्षत्तुः प्रज्ञां धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ५९
 वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानां च सत्यताम् ।
 दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान्भगवानृपिः ॥ ६०
 चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
 उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥ ६१
 ततोऽध्यर्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृपिः ।
 अनुक्रमणिमध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम् ॥ ६२

C. 1 102
B. 1 1 10
K. 1 1 12

App I (No 1), in K₄ the ins passage is written on a suppl folium, its point of insertion being indicated by the words अत्र शोधपत्रमेक written on the margin of the original. In K₅ the ins passage is preceded by a marg addition, given in App I (No 2)

54 ^a) D₅ 'यन्प्रज्ञा — ^a) K₁ G₂ 'कौरव्या, D₅ 'रव्य
 55 K₅ om 55^{ab} — ^a) K₅ तु (for च) — ^b) D₁₄
 पाण्डु च विदुर तथा — ^a) G₅ 'से श्रीमान्
 56 ^a) G₄-s तेष्वात्मजेषु वृ — ^b) T₂ G₁-s 'पु च
 परां गतिं — D₅ ins after 56^{ab}

26* एव वै समग्रध्याय पूर्वमेव महर्षिणा ।
 'क्रमणसंस्तरैर्युक्तं कथंचिदप्यतीव हि ।
 एतदर्थं च विहितं समग्रोऽयं यथाश्रुत ।
 तच्छ्रुत्वा सर्वमाख्यात लोके ज्ञास्यन्ति मानवा ।

— ^a) K₄ 'स्मिन्सनातन, K₅ तु महा', G₅ स्मिन्महात्मनि
 K₁ अत्रवीन्मानुषे लोके भारत वै स

57 ^a) K₅ 2 Dr₁ D₁₄ जन्मे K₅ तु (for सन्)
 — ^b) K₁ मानुषैश्च K₅ तु (for च)

58 ^a) D₁ सदस्यैव; D₅ सदस्यै स (for स स')
 K₅ 2 B₂ D₄ D₅ 2 G₄ 'सीन; K₁ D₄ 'न, T₂ G₅ 2
 समासीन K₅ D₁₄ G₁-s सदस्यैश्च सहासीन, V₁ स च तस्यै
 समासेन, D₅ स सदस्यै (in सदस्यैश्च) सहासीन (corr to
 'सीन) — ^a) K₅ 2 5 D₂ 2 नोद्य

59 ^a) K₁ 11 B₁ 2 D₅ 10 11 14 T G (except G₂ 2)
 विस्तर — ^b) K₁ कर्म, G₅ सर्व (for धर्म) — ^c) G₂
 अत्रप्र', G₅ क्षातिं प्र' K₅ क्षातिं (for प्रज्ञा)

60 ^a) K₅ 2-5 D₁₄ T₂ M₂ 2 वृत्त च धा', G₁ दुष्टता
 धा' — ^a) V₁ सदैवमुक्तवानृपि — D₅ 7 9-13 ins after
 60 a passage given in App I (No 1) — K₅ Dr (om

line 2) D₄ (marg) 2 8 14 (om line 2) S ins after
 60 D₅ 7 9-13, after the ins passage (App I, No 1)

27* इदं शतसहस्राख्य श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
 उपाख्यानै सह ज्ञेय आख्य भारतमुत्तमम् ।

[(L 1) M₁ 4 सहस्र तु लोकानां T G₅ M₂ 'कर्मण
 — (L 2) D₅ 4 7 9-13 M₁ 4 आद्य (for आख्य)]

In D₅ these lines are repeated after the passage
 given in App I (of v 1 62)

61 ^a) D₁ 'साहस्रां, D₅ 2 6 7 G₄ 2 'स्र, D₅ 'रव्य
 G₄ 2 7 'विशस्सहस्र च, G₅ 'शस्सहस्राणि — ^b) G₂ सख्य,
 G₅ ज्ञेय (for चक्रे) D₇ G₂ 2 2 'सज्जित — D₅ om
 61^{ab} and 62^{ab} — ^c) D₅ 'ख्यान विनैता' D₇ 9-13
 'ख्यान विना D₄ 2 T G₄ 7 M₂ 'विनैता' K₅ तच्च (for
 तावद्) — ^d) D₁ 'त परिचक्षते

62 D₅ om 62^{ab} (of v 1 61) — ^a) K₂ 2 G₇
 द्वाधर्शत; V₁ द्वाधर्; B₄ वृद्धि', Dr (except Drs) D₁₀ G₅
 प्यर्ध'; T₂ 'व्यर्धशतै D₁ ततोर्धशतभूपस्य (sio), G₂
 तदाधर्धशत भूयात्, G₅ तदाधर्धशत भूयात् — ^b) B₄
 'पाद्भगवा', D₅ 'प भगवा'; M₂ 'प प्रोक्तवा' — After
 62^{ab}, T₁ G₇ ins 29* (of v 1 63), then follow 64
 and 30* (of v 1 64), then finally a passage given
 in App I (No 1) — ^c) T₁ G₁ 2-7 M 'क्रामिण'; T₂
 'क्रामिक', G₂ 2 'क्रमण' K V₁ B₄ D (except D₅, D₁₄
 missing) G₄ 'निकाध्याय (K₁ 'क्रामणिमा') — ^d) D₅ 2
 वृत्तानां सर्वेष, D₅-13 G₅ वृत्तांत सर्व' G₂ 2 सु (for स)
 — After 62, D₅ 2 T₂ G₅-2 M (except M₁) ins a
 passage given in App I (No 1), in D₅ the ins
 passage is followed by a repetition of 27* (of v 1
 60) as also of st 61 and 62

मात्रोरभ्युपपत्तिश्च धर्मोपनिषदं प्रति ।

धर्मस्य चायोः शक्रस्य देवयोश्च तथाश्विनोः ॥ ६९

तापसैः सह संबद्धा मातृभ्यां परिरक्षिताः ।

मेध्यारण्येषु पुण्येषु महतामाश्रमेषु च ॥ ७०

ऋषिभिश्च तदानीता धार्तराष्ट्रान्प्रति स्वयम् ।

शिशवश्चाभिरूपाश्च जटिला ब्रह्मचारिणः ॥ ७१

पुत्राश्च भ्रातरश्चैमे शिष्याश्च सुहृदश्च वः ।

पाण्डवा एत इत्युक्त्वा मुनयोऽन्तर्हितास्ततः ॥ ७२

तांस्तैर्निवेदितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्कौरवास्तदा ।

शिष्टाश्च वर्णाः पौरा ये ते हर्षाच्चक्रुर्भृशम् ॥ ७३

आहुः केचिन्न तस्यैते तस्यैत इति चापरे ।

यदा चिरमृतः पाण्डुः कथं तस्येति चापरे ॥ ७४

स्वागतं सर्वथा दिष्ट्या पाण्डोः पश्याम संततिम् ।

उच्यतां स्वागतमिति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ ७५

तस्मिन्नुपरते शब्दे दिशः सर्वा विनादयन् ।

अन्तर्हितानां भूतानां निखनस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७६

पुष्पवृष्टिः शुभा गन्धाः शङ्खदुन्दुभिनिखनाः ।

आसन्नप्रवेशे पार्थानां तदद्भुतमिवामवत् ॥ ७७

तत्प्रीत्या चैव सर्वेषां पौराणां हर्षसंभवः ।

शब्द आसीन्महांस्तत्र दिवस्पृकीर्तिवर्धनः ॥ ७८

तेऽप्यधीत्याखिलान्वेदाञ्छास्त्राणि विविधानि च ।

न्यवसन्पाण्डवास्तत्र पूजिता अकुतोभयाः ॥ ७९

C. 1 122
B. 1 1 124
K. 1 1 145

69 *) K1 मात्रोश्चाभ्यप*, D₉₋₁₂ T G मातुरभ्यु* (T₁ G₁ मात्रोरभ्यव*; G₂ ३ मातुश्च परपत्नीत्व); D₁₄ M मातुरभ्यव*
Cd माद्रो (evidently a clerical error for मात्रो*)
— *) T₁ G₁ M (except M₁) मत्रोप* — D₁₀ 11 T
G₄₋₆ ins after 69

32* ततो धर्मोपनिषदं भूत्वा भर्तुं प्रिया पृथा ।
धर्मोपनिषदांस्त्वामि साजुहाव सुतवान्छया ।
तद्वचोपनिषन्माद्री चाश्विनावाजुहाव च ।
जाता पार्थास्तत सर्वे कृन्त्या माश्राश्च मघ्नत* ।

[(L. 1) D₁₀ 11 T₂ *निपदो धृत्वा; G₈ *व धृत्वा
— (L. 4) G₈ *स्तत कामी पांडुर्माश्रा दिव गत]
— In T₂, 32* is followed by 33* (of v. 1. 70)

70 *) B₄ मात्रा सप*, S (except T₁ G₄₋₆ M₁) मात्रा
च प* — *) D₉₋₁₂ *रण्येषु महता पवित्रेष्वाश्र* — D₄
(marg) 9-12 T₁ G₄ ३ ins after 70 T₂, after 32*
(of. v. 1. 69)

33* तेषु जातेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
माश्रा तु सह सगम्य ऋषिशापप्रभावत ।
मृत* पाण्डुर्महापुण्ये शतश्रेष्ठे महागिरौ ।
[(L. 3) D₄ 9-12 T₂ *मंहारण्ये श*]

71 *) K₀ १ २ ४ D (D₁₃ missing) यत् (D₅ ये); K₅
तैस्, K₆ ते (for च) S मुनिभिश्च (G₁₋₈ as in text,
M₁ ऋषिभिर्नैव) समानीता (M₁ as in text) — *) K₅
घृतराष्ट्र; D₁₄ *राष्ट्र — *) K₆ *श्वाङ्गरूपा*

72 *) B₄ प्रजाश्च G₂ भ्रातरश्चैते, G₈ *र सर्वे — *)
G₈ ये (for व) — *) K₂ ३ *चा एतदि*, S *वाञ्छैत इ*
(G₂ ३ *वाञ्छैवमि*; M₁ ४ *वाञ्छैव इ*) — *) G₁ *तास्तदा

73 *) D₁₄ *दितांछृत्वा S तैस्तान् (G₁₋₈ M₁ as in
text) निवेदितान् धृत्वा (T₂ G₁ as in text, G₁ M₁

ज्ञात्वा) — *) K₄ मुनिभि*, Dr (except Dr₂) D₂ ४ 11
T₂ कौरवां*, D₅ १ कौरव*; M (except M₁) कुरव* (for
कौरवां*) K₀ ३ तथा — *) K₂ वर्णा ये पौरा K₀ ४
शिष्टा वर्णाश्च ये पौ* — *) K₅ हर्षादुच्चु*, K₆ T₁ प्रहर्षाच्चु*,
G₂ सतोपाच्चु*

74 *) K₀ २ ३ प्राहुः M₈ *श्च कस्यैते — *) G₂ ३
M₈ कस्यैत — D₁₀ T₁ G₆ om 74^{ed} — *) K₅ G₂ ३
तदाचिर; D₁₄ यदाचिर; G₁ यथाचिर, M₁ यथाचिरं; M₂
यतश्चिर, M₈ ४ यतश्चिर*

75 *) D₁₄ आगता स* — *) K₅ D₁₄ T₂ पश्यामि,
T₁ तस्यान् — *) K₆ V₁ गदतां स्वा* — In G₁, 75^{ed}
is ins in marg — *) K₂ ३ G₂ ३ सर्वत, K₄ समता;
G₁ corrupt

76 K₅ om 76 — *) K₅ तस्मिन्नतर्हिते — *) K₁
सर्वाणिवाद्*, K₆ सर्वाणिनाद्* K₂ T₂ G₂ ३ १ श्रयनादयन्,
K₂ ४ B (except B₄) D (except D₁₄, D₁₃ missing) T₁
G₆ निना* — *) D₉ ३ खनस्तु, G₂ स स्वर, G₂ १ सुस्वर
K₂ ४ B₄ D₁ ३ *स्तुमलो

77 G₂ om 77 — *) K₆ शुद्धगन्धा — *) V₁ पुर
प्रवेशे, G₁ *प्रदेशे T₂ G₁ पांडूना G₈ आसन्नप्रवेशे पांडूना
निखनस्तुमुलोभवत् (of. 76^d)

78 *) B सप्रीत्या — *) G₂ पौराणमभवन्महान्, G₈
सर्वेषामभवन्मह; G₁ *णामभवन्मह — *) T G₂ ३ ३ १
M₁ दिविस्पृक् K₁ प्रीति* (for कीर्ति*)

79 *) K₀ तेधील वेदांश्चतुर; K₂ G₂ ३ तेधील सक
लान्वे*, K₅ ३ V₁ B Dr D₁₄ तेधील वेदानखिलान्, K₆
अधील वेदानखिलान्; D₈ D₉ D₁₋₇ 9-12 G₆ तेधील निखि*;
D₈ तेधील विविधान्वे*, T G₁ अधील वेदानसकलान्, G₁ ३
तेधील वेदानसकलान्, M अधील निखि* — *) K₁ शास्त्राणि

मात्रोरभ्युपपत्तिश्च धर्मोपनिषदं प्रति ।
 धर्मस्य वायोः शक्रस्य देवयोश्च तथाश्विनोः ॥ ६९
 तापसैः सह संबृद्धा मातृभ्यां परिरक्षिताः ।
 मेध्यारण्येषु पुण्येषु महतामाश्रमेषु च ॥ ७०
 ऋषिभिश्च तदानीता धार्तराष्ट्रान्प्रति स्वयम् ।
 शिशवश्चाभिरूपाश्च जटिला ब्रह्मचारिणः ॥ ७१
 पुत्राश्च भ्रातरश्चमे शिष्याश्च सुहृदश्च वः ।
 पाण्डवा एत इत्युक्त्वा मुनयोऽन्तर्हितास्ततः ॥ ७२
 तांस्तैर्निवेदितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्कौरवास्तदा ।
 शिष्टाश्च वर्णाः पौरा ये ते हर्षाच्छुश्रुर्भृशम् ॥ ७३
 आहुः केचिन्न तस्यैते तस्यैत इति चापरे ।

यदा चिरमृतः पाण्डुः कथं तस्येति चापरे ॥ ७४
 स्वागतं सर्वथा दिष्ट्वा पाण्डोः पश्याम संततिम् ।
 उच्यतां स्वागतमिति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ ७५
 तस्मिन्नुपरते शब्दे दिशः सर्वा विनादयन् ।
 अन्तर्हितानां भूतानां निखनस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७६
 पुष्पवृष्टिः शुभा गन्धाः शङ्खदुन्दुभिनिखनाः ।
 आसन्प्रवेशे पार्थानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७७
 तत्प्रीत्या चैव सर्वेषां पौराणां हर्षसंभवः ।
 शब्द आसीन्महांस्तत्र दिवस्पृकीर्तिवर्धनः ॥ ७८
 तेऽप्यधीत्याखिलान्वेदान्शास्त्राणि विविधानि च ।
 न्यवसन्पाण्डवास्तत्र पूजिता अकुतोभयाः ॥ ७९

C. 1 122
 B. 1 124
 K. 1 145

69 *) K₁ मात्रोश्चाभ्यप, D₉₋₁₂ T G मातुरभ्यु (T₁ G₁ मात्रोरभ्यव; G₂ ३ मातुश्च परपत्नीत्व); D₁₄ M मातुरभ्यव
 Gd माद्रो (evidently a clerical error for मात्रो)
 — *) T₁ G₁ M (except M₁) मत्रोप — D₁₀ 11 T
 G₄₋₆ ins after 69

32* ततो धर्मोपनिषद भूत्वा भर्तुं प्रिया पृथा ।
 धर्मोनिलेन्द्रांस्त्रासि साजुहाव सुतवान्छया ।
 तद्वत्तुपनिषन्माद्री चाश्विनावाजुहाव च ।
 जाता पायांस्तव सर्वे कुन्त्या माश्याश्च मघ्नत ।

[(L. 1) D₁₀ 11 T₂ 'निपदो छत्वा; G₆ 'व श्रुत्वा
 — (L. 4) G₆ 'स्तव कामी पांडुर्माश्या दिव गत]
 — In T₂, 32* is followed by 33* (cf v. 1. 70)

70 *) B₄ मात्रा सप, S (except T₁ G₄₋₆ M₁) मात्रा
 च प — *) D₉₋₁₂ 'रण्येषु महता पवित्रेष्वाश्र' — D₄
 (marg) 9-12 T₁ G₄ ३ ins after 70 T₂, after 32*
 (cf. v. 1 69)

33* तेषु जातेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 माश्या तु सह सगन्ध ऋषिशापप्रभावत ।
 सृत् पाण्डुर्महापुण्ये शतश्रेष्ठ महागिरौ ।
 [(L. 3) D₄ 9-12 T₂ 'महारण्ये श']

71 *) K₀ ३ ३ ३ D (D₁₃ missing) यत् (D₅ ये); K₅
 तैस्, K₆ ते (for च) S मुनिभिश्च (G₁₋₃ as in text,
 M₁ ऋषिभिर्यत्) समानीता (M₁ as in text) — *) K₅
 छतराष्ट्र; D₁₄ 'राष्ट्र — *) K₆ 'श्वानुरूपा'

72 *) B₄ प्रजाश्च G₂ भ्रातरश्चैवे, G₃ 'र सर्वे — *)
 G₆ ये (for व) — *) K₂ ३ 'वा एतदि', S 'वाश्चैत इ'
 (G₂ ३ 'वाश्चैवमि'; M₁ ४ 'वाश्चैव इ') — *) G₁ 'तास्तदा'

73 *) D₁₄ 'दितांछत्वा S तैस्तान् (G₁₋₃ M₁ as in
 text) निवेदितान् श्रुत्वा (T₂ G₁ as in text, G₁ M₁

ज्ञात्वा) — *) K₄ मुनिभि, Dr (except Drs) D₂ ४ 11
 T₂ कौरवां, D₅ १ कौरव; M (except M₁) कुरव (for
 कौरवा) K₀ ३ तथा — *) K₅ वर्णा ये पौरा K₀ ४
 शिष्टा वर्णांश्च ये पौ — *) K₆ हर्षांछु, K₆ T₁ प्रहर्षांछु,
 G₂ सतोपाछु

74 *) K₀ ३ ३ प्राहुः M₅ 'श्च कस्यैते — *) G₂ ३
 M₅ कस्यैत — D₁₀ T₁ G₆ om 74^{ad} — *) K₅ G₂ ३
 तदाचिर; D₁₄ यदाचिर; G₁ यथाचिर, M₁ यथाचिर; M₂
 यतश्चिर, M₅ ४ यतश्चिर

75 *) D₁₄ आगता स — *) K₅ D₁₄ T₂ पश्यामि,
 T₁ तस्यानु — *) K₆ V₁ गदतां स्वा — In G₁, 75^{ad}
 18 ins in marg — *) K₂ ३ G₂ ३ सर्वत, K₄ समता;
 G₁ corrupt

76 K₅ om 76 — *) K₆ तस्मिन्नतर्हिते — *) K₁
 सर्वाणिषाद, K₆ सर्वाणिनाद K₂ T₂ G₂ ३ १ व्यनादयन्,
 K₂ ४ B (except B₄) D (except D₁₄, D₁₃ missing) T₁
 G₆ निना — *) D₆ ३ स्वनस्तु, G₂ स स्वर, G₂ १ सुस्वर
 K₂ ४ B₄ D₁ ३ 'स्तुमलो

77 G₂ om 77 — *) K₆ शुद्धगधा — *) V₁ पुर
 प्रवेशे, G₁ 'प्रदेशे T₂ G₁ पांडुना G₆ आसन्निवेशे पांडुना
 निखनस्तुमुलोभवत् (cf. 76^{ad})

78 *) B सप्रीत्या — *) G₂ पौराणमभवन्महान्, G₂
 सर्वेषामभवन्मह; G₁ 'णामभवन्मह — *) T G₂ ३ ३ १
 M₁ दिविस्पृक् K₁ प्रीति (for कीर्ति)

79 *) K₀ तेधील वेदांश्चतुर; K₂ G₄ ३ तेधील सक
 लान्वे, K₅ ३ V₁ B Dr D₁₄ तेधील वेदानखिलान्, K₆
 अधील वेदानखिलान्; D₆ D_n D₁₋₇ 9-12 G₆ तेधील निखि;
 D₈ तेधील विविधान्वे, T G₁ अधील वेदान्सकलान्, G₁ ३
 तेधील वेदान्सकलान्, M अधील निखि — *) K₁ शास्त्राणि

स भोगान्विविधान्भुञ्जन्नलानि विविधानि च ।
 कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः ॥ ९१
 अन्वजानात्ततो धृतं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य कोपः समभवन्महान् ॥ ९२
 नातिप्रीतमनाश्चासीद्विवादांश्चान्वमोदत ।
 धृतादीननयान्धोराण्प्रवृद्धांश्चाप्युपैक्षत ॥ ९३
 निरस्य विदुरं द्रोणं भीष्मं शारद्वतं कृपम् ।
 विग्रहे तुमुले तस्मिन्नहन्क्षत्रं परस्परम् ॥ ९४
 जयत्सु पाण्डुपुत्रेषु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
 दुर्योधनमतं ज्ञात्वा कर्णस्य शकुनेस्तथा ।

धृतराष्ट्रश्चिरं ध्यात्वा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९५
 शृणु संजय मे सर्वं न मेऽक्षयितुमर्हसि ।
 श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ ९६
 न विग्रहे मम मतिर्न च प्रीये कुरुक्षेत्रे ।
 न मे विशेषः पुत्रेषु स्त्रेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ९७
 वृद्धं मामभ्यसूयन्ति पुत्रा मन्युपरायणाः ।
 अहं त्वचक्षुः कार्पण्यात्पुत्रप्रीत्या सहामि तत् ।
 मुखन्तं चानुमुक्षामि दुर्योधनमचेतनम् ॥ ९८
 राजसूये त्रियं दृष्ट्वा पाण्डवस्य महौजसः ।
 तच्चावहसनं प्राप्य सभारोहणदर्शने ॥ ९९

O 1 144
B 1 1 140
K 1 1 107

संभ्रमास्त्वल्यस्त्रिव (११०), G₁ सभाया सभ्रमाघैर; G₂ १
 सभायामतिम — “) K₁ Dr₁ G₆ नभिजातवान्, D₁₁
 “प्ययदासित K₁ D₁ १ भीमसेनादिमिसदा, K₂ “सेनेन
 जानता, T₂ G₁ २.१ “सेनस्य पश्यत, G₂ “सेनेन पश्यत

91 “) K₁ D₁₀ G₄ सभोगां G₂ विपयान् (for
 विविधान्) Ko १ “धानक्षन् — “) D₁₁ अभीतिश्चाप्य
 जायत; M (except M₁) राट्राणि नगराणि च — “) T₁
 प्रयितो; G₄-३ स्य K₆ G₂ M (except M₁) “राट्राय;
 G₂ १ धार्तराष्ट्रेण — “) T₂ G₁-३ विपणो T₂ G₁ M₂
 मलिन (for हरिण) Dr (except Dr₁) व्रमात्, G₁
 कुत (for कृता) T₁ विवर्णो ददा दासत; G₄ ३ “णोथ
 दासत स, G₆ “णोथ दासत च

92 “) K₁ अनुजान ततो Ko १ ० D₂ १ १ “जानत्ततो,
 K₂ “जानत्, Dr “जानन्त D₂ १ “जाननुवृत्त G₁ “तो
 भूत (sup lin युद्ध) — “) K₂ ३ B₂ D₂ “राष्ट्र K₄ B₂
 D₂ ११ G₁ “राष्ट्रसुत — “) G₂ १ क्रोध सम”.

93 “) K₁ B₁ १ Dr₂ D₂ १ “प्रीतिम् — “) K₆ V₁
 विषाद नान्य; B₄ “आन्न मोदते, Dr₁ “श्रान्वमोदते, D₆
 “श्रानुमोदत, T₂ G₂ दिष्ट मत्वा स्व; G₁ २ M (except M₁)
 दिष्ट मत्वान्व D₁₁ पाटवाना हिते रत; T₁ विषाद चाप्यु
 पेक्षते; G₄-० विषाद चाप्युपेक्षते — “) D₆ १ विविधान्
 (for अनयान्) D₂-४ “यान्तवान् K₂ धृताधनधान् घोरांश्च,
 G₂ धृताधनयान् घोरात्, G₂ धृताधनयान् धो — “) K₁
 D₁₁ M₁ १ ४ विवादांश्च, B D (D₁₁ missing) M₂ विविधांश्च
 (D₂-४ विवृद्धांश्च, D₆ as in text, D₁₁ as in K₁ oto) K₂
 V₁ D₁₁ अप्युपैक्षत; K₂ D₁ अप्युपैक्षत, D₂ अप्युपै, D₆-१२
 G₅ अप्युपे, D₁₁ अनुपेक्षित; T₁ अभ्युपेक्षत, T₂ अप्युपै; G₆
 अप्युपेक्षते G₂ १ द्विपदश्चाभ्युपैति च, G₁ विपदश्चाभ्युपे

94 “) K₆ B D (except D₁₁, D₁₁ missing) रं
 भीष्म द्रोण द्वा D₁₁ T₂ G₂ १ १ M “म द्वातनव G₁ नृप

(for कृप) — “) Ko १ १ B₁ D₁₁ D₁ तुमले; K₄ “मले
 K₁ D₁₁ B₂ “सिन्दहत्, K₂ ४ “सिन्दहत्, K₃ “सिन्दहत्;
 K₆ T G₁-३ ४ (by corr) १ “सिन्दहत्; V₁ B₁ ४ D₁₁ D₁
 Dr D₁ “सिन्दहत् (B₁ न in marg), B₂ missing, D₂-४
 “सिन्दहत्; M₁ २ ४ “सिन्दहत् K₂ तस्मिन्निदृतास्ते प, D₁₁
 तस्मिन्दहत्क्षत्रमनायके

95 “) D₁₁ विग्रह पांडु — “) Cd दुर्योधन K₂
 धनमृत; D₁₀ ११ “वदा; T G₁-३ M “वध; G₁ “मिद T
 G₁ २ १ M क्षुत्वा (for ज्ञात्वा) — “) D₂ T₁ तदा

96 Dr D₁ ins before 96 धृतराष्ट्र उवाच — “)
 K₁ ० V₁ B D (except D₁₁, D₁₁ missing) सर्वं मे (B₂
 वाक्य मे); T₂ G₂ १ १ मे वाक्य; G₂ मद्वाक्य — “) K₂ ३
 T₁ G₁ ४ ३ नाभ्यस्; B₂ m D₁ D₁ Dr (except Dr₁ १ २)
 D₁ ६-१२ M₂ १ न चास्, B₄ न स्वस्, D₂ ११ M₁ न मास्,
 D₂ न मा सूदवि (११०), G₆ नद्यास् K₂ न मां सूयति
 महति — “) K₂ “सत्तम, T₁ “सत्तम, G₄-० “सत्तम

97 “) K₁ मम प्रीति, G₂ २.१ मम मत V₁ नापि
 प्रीये, D₆ न च प्रिय; T₂ G₁-३ १ न क्षमे च K₆ V₁ D₁
 D₁ D₁ १ कुरुक्षेत्रे, D₁₁ T G₁-३.१ M “क्षय (M₄ “क्षयात्)
 G₄-० विग्रहे मम पुत्राणा पांडूनां च तथा सति — “) K₄ B
 D₁₁ D₁ D₁ १ G₂ ० वा (for च)

98 “) K₂ “द्व समभ्य; Dr₁ “द्व मामभ्यस् T₂
 G₁ ४-० “सूयते — “) G₂ १ “स्या समाहित — “) K₁
 मुष्टतमनु, B₄ अत्यतमनु — “) Ko १ ४ G₄-० “चेतस,
 D₁₁ T G₁-३ M “मर्षण, G₁ “मर्षण

99 “) Ko D₁ T₂ G₂ १ “सूय — “) K₄ V₁ D₂-४
 “स्य महात्मन; M (except M₁) “स्यामितौजस — “) K₂
 तथावह; K₆ ततोव; B₄ D₂ ११ G₁ ० M₂-४ तच्चापह,
 D₂ तच्चाव, Dr तच्चाव, T₁ G₂ १ १ M₁ तच्चापहसित, T₂
 “वहसित D₁₁ प्राप

स भोगान्विविधान्भुञ्जन्नलानि विविधानि च ।
 कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः ॥ ९१
 अन्वजानात्ततो धृतं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य कोपः समभवन्महान् ॥ ९२
 नातिप्रीतमनाश्चासीद्विवादांश्चान्वमोदत ।
 धृतादीननयान्धोराण्प्रवृद्धांश्चाप्युपैक्षत ॥ ९३
 निरस्य विदुरं द्रोणं भीष्मं शारद्वतं कृपम् ।
 विग्रहे तुमुले तस्मिन्नहन्क्षत्रं परस्परम् ॥ ९४
 जयत्सु पाण्डुपुत्रेषु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
 दुर्योधनमतं ज्ञात्वा कर्णस्य शकुनेस्तथा ।

धृतराष्ट्रश्चिरं ध्यात्वा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९५
 शृणु संजय मे सर्वं न मेऽक्षयितुमर्हसि ।
 श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ ९६
 न विग्रहे मम मतिर्न च प्रीये कुरुक्षेत्रे ।
 न मे विशेषः पुत्रेषु स्त्रेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ९७
 वृद्धं मामभ्यसूयन्ति पुत्रा मन्युपरायणाः ।
 अहं त्वचक्षुः कार्पण्यात्पुत्रप्रीत्या सहामि तत् ।
 मुखन्तं चानुमुक्षामि दुर्योधनमचेतनम् ॥ ९८
 राजसूये त्रियं दृष्ट्वा पाण्डवस्य महौजसः ।
 तच्चावहसनं प्राप्य सभारोहणदर्शने ॥ ९९

O 1 144
B 1 1 140
K 1 1 107

संभ्रमास्त्वल्यस्त्रिव (११०), G₁ सभाया सभ्रमाघैर; G₂ १
 सभायामतिम — “) K₁ Dr₁ G₆ नभिजातवान्, D₁₁
 “प्ययदासित K₁ D₁ १ भीमसेनादिमिसदा, K₂ “सेनेन
 जानता, T₂ G₁ २.१ “सेनस्य पश्यत, G₂ “सेनेन पश्यत

91 “) K₁ D₁₀ G₄ सभोगां G₂ विपयान् (for
 विविधान्) Ko १ “धानक्षन् — “) D₁₁ अभीतिश्चाप्य
 जायत; M (except M₁) राट्राणि नगराणि च — “) T₁
 प्रयितो; G₄-३ स्य K₆ G₂ M (except M₁) “राट्राय;
 G₂ १ धार्तराष्ट्रेण — “) T₂ G₁-३ विपणो T₂ G₁ M₂
 मलिन (for हरिण) Dr (except Dr₁) व्रमात्, G₁
 कुत (for कृता) T₁ विवर्णो ददा दासत; G₄ ३ “णोथ
 दासत स, G₆ “णोथ दासत च

92 “) K₁ अनुजान ततो Ko १ ० D₂ १ १ “जानत्ततो,
 K₂ “जानत्, Dr “जानन्त D₂ १ “जाननुवृत्त G₁ “तो
 भूत (sup lin युद्ध) — “) K₂ ३ B₂ D₂ “राष्ट्र K₄ B₂
 D₂ ११ G₁ “राष्ट्रसुत — “) G₂ १ क्रोध समः.

93 “) K₁ B₁ १ Dr₂ D₂ १ “प्रीतिम् — “) K₆ V₁
 विचाद नान्य; B₄ “आन्न मोदते, Dr₁ “श्रान्वमोदते, D₆
 “श्रानुमोदत, T₂ G₂ दिष्ट मत्वा स्व; G₁ २ M (except M₁)
 दिष्ट मत्वान्व D₁₁ पाटवाना हिते रत; T₁ वियाद चाप्यु
 पेक्षते; G₄-० विपाद चाप्युपेक्षते — “) D₆ १ विविधान्
 (for अनयान्) D₂-४ “यान्तवान् K₂ धृताधनधान् घोरांश्च,
 G₂ धृताधनयान् घोरात्, G₂ धृताधनयान् धो — “) K₁
 D₁₁ M₁ १ ४ विवादांश्च, B D (D₁₁ missing) M₂ विविधांश्च
 (D₂-४ विवृद्धांश्च, D₆ as in text, D₁₁ as in K₁ etc) K₂
 V₁ D₁₁ अप्युपैक्षत; K₂ D₁ अप्युपैक्षत, D₂ अप्युपै, D₆-१२
 G₅ अप्युपे, D₁₁ अनुपेक्षित; T₁ अभ्युपेक्षत, T₂ अप्युपै; G₆
 अप्युपेक्षते G₂ १ द्विपदश्चाभ्युपैति च, G₁ विपदश्चाभ्युपे

94 “) K₆ B D (except D₁₁, D₁₁ missing) रं
 भीष्म द्रोण द्वा D₁₁ T₂ G₂ १ १ M “म द्वातनव G₁ नृप

(for कृप) — “) Ko १ १ B₁ D₁₁ D₁ तुमले; K₄ “मले
 K₁ D₁₁ B₂ “सिन्दहत्, K₂ ४ “सिन्दहत्, K₃ “सिन्दहत्;
 K₆ T G₁-३ ४ (by corr) १ “सिन्दहत्; V₁ B₁ ४ D₁₁ D₁
 Dr D₁ “सिन्दहत् (B₁ न in marg), B₂ missing, D₂-४
 “सिन्दहत्; M₁ २ ४ “सिन्दहत् K₂ तस्मिन्निदृतास्ते प, D₁₁
 तस्मिन्दहत्क्षत्रमनायके

95 “) D₁₁ विग्रह पांडु — “) Cd दुर्योधन K₂
 धनमृत; D₁₀ ११ “वद; T G₁-३ M “वध; G₁ “मिद T
 G₁ २ १ M क्षुत्वा (for ज्ञात्वा) — “) D₂ T₁ तदा

96 Dr D₁ ins before 96 धृतराष्ट्र उवाच — “)
 K₁ ० V₁ B D (except D₁₁, D₁₁ missing) सर्वं मे (B₂
 वाक्य मे); T₂ G₂ १ १ मे वाक्य; G₂ मद्वाक्य — “) K₂ ३
 T₁ G₁ ४ ३ नाभ्यस्; B₂ m D₁ D₁ Dr (except Dr₁ १ २)
 D₁ ६-१२ M₂ १ न चास्, B₄ न स्वस्, D₂ ११ M₁ न मास्,
 D₂ न मा सूदवि (११०), G₆ नद्यास् K₂ न मां सूयति
 महति — “) K₂ “सत्तम, T₁ “सत्तम, G₄-० “सत्तम

97 “) K₁ मम प्रीति, G₂ २.१ मम मत V₁ नापि
 प्रीये, D₆ न च प्रिय; T₂ G₁-३ १ न क्षमे च K₆ V₁ D₁
 D₁ D₁ १ कुरुक्षेत्रे, D₁₁ T G₁-३.१ M “क्षय (M₄ “क्षयात्)
 G₄-० विग्रहे मम पुत्राणा पांडूनां च तथा सति — “) K₄ B
 D₁₁ D₁ D₁ १ G₂ ० वा (for च)

98 “) K₂ “द्व समभ्य; Dr₁ “द्व मामभ्यस् T₂
 G₁ ४-० “सूयते — “) G₂ १ “स्या समाहित — “) K₁
 मुष्टतमनु, B₄ अत्यतमनु — “) Ko १ ४ G₄-० “चेतस,
 D₁₁ T G₁-३ M “मर्षण, G₁ “मर्षण

99 “) Ko D₁ T₂ G₂ १ “सूय — “) K₄ V₁ D₂-४
 “स्य महात्मन; M (except M₁) “स्यामितौजस — “) K₂
 तथावह; K₆ ततोव; B₄ D₂ ११ G₁ ० M₂-४ तच्चापह,
 D₂ तच्चाव, Dr तच्चाव, T₁ G₂ १ १ M₁ तच्चापहसित, T₂
 “वहसित D₁₁ प्राप

यदाश्रौपं हृतराज्यं युधिष्ठिरं
 पराजितं सौत्रलेनाक्षवत्याम् ।
 अन्वागतं भ्रातृमिरप्रमेयै-
 स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०५
 यदाश्रौपं द्रौपदीमश्रुकर्णौ
 सभां नीतां दुःखितामेकवस्त्राम् ।
 रजस्वलां नाथवतीमनाथव-
 त्ता नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०६

यदाश्रौपं विविधास्तात चेष्टां
 धर्मात्मनां प्रस्थितानां वनाय ।
 ज्येष्ठप्रीत्या क्लिश्यतां पाण्डवानां
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०७
 यदाश्रौपं स्नातकानां सहस्रै-
 रन्वागतं धर्मराजं वनस्थम् ।
 भिक्षाभुजां ब्राह्मणानां महात्मनां
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०८

C. 1 159
 B. 1 1 151
 K. 1 1 182

Here follow the reservations, mentioned above, as to the sequence and the points of insertion of the interpolated st

In V₁ the sequence of st is 104, 35*, 36*, 43*, 40*, 105, 37*, 38*, 106 — In D_a (D_{a1} om 105) the sequence is 102, 36*, 103, 35*, 104, 37*, 38*, 106, 40*, 105 — In D_r the sequence is 104, 35*, 37*, 105, 107, 108, 110, 38*, 111, 109, 106 (D_{r2} further ins 36* between 105 and 107) — After 37*, D₂ 4m ins 40* (cf. v 1 106) — D₃ ins 35* after 102, D₁₂, 38* after 106, and D₁₃, 35* after 101 — D₈ further ins between 37* and 38*

39* यदाश्रौप सर्वविश्वस्य सारा
 प्रीत्या राजे निर्मिता तां मयेन ।
 गदां घोमां भीमसेनाय दत्ता
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

After 38*, B₂ 4 ins 43* (cf v 1 110)

105 K₈ D_{a1} G₇ om 105 — All MSS (D₁₃ missing) except K₀ 2-3 V₁ D_r D₁₁ T₂ G₁ 2-3 M transp 105 and 106, for sequence cf also v 1 104 — ^a) T₁ (here and generally in foll st up to 156, like G₇) यथा (for यदा) M₈ हृतराष्ट्र D₈-12 'जय तु पायं' — ^b) V₁ 'क्षयेष्ठां, G₃ 'क्षयिष्ठां' — ^c) K₁ 'भिर-प्रमत्त' — After 105, V₁ ins stanzas 37*-38* (cf v 1 104) For the sequence of Dr cf v 1 104

106 Dr reads 106 after 109 In D₁₀, 106 is ins in marg For sequence cf also v 1 104 and 105 — ^a) K₈ 6 B (B₁ illogible) Dr (except D_{r1}) D₈-8 'श्रुकट्टा' — ^b) G₃ 8 'मनायां' — After 106, G₄ 8 read 103 B₂ (in brackets) Dr ins 43* (cf v 1 110) D₁₂, 38* (cf. v 1 104) — K₀-8 B₁ 8 4 D_a D_n D₁ 8-11 14 T₁ ins after 106 K₄, after 41* (cf v. 1 107) V₁ B₂, after 43* (cf v 1 110) D₂ 4m, after 37* D₁₂, after 38* (cf v 1 104)

3 (2nd ed)

40* यदाश्रौप चास्सा तत्र राक्षि
 समाक्षिपक्षितवो मन्दबुद्धिः ।
 दुःशामनो गतवाधैव चान्त
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[^a) K₃ 4 0 'मां राक्षिमद्र्य; K₈ D₁₁ 'सा राक्षिमद्र्या — ^b) K₃ 4 समाक्षेप कृतवान् K₀ पश्यतां, K₆ निम्नयो; K₈ D_a वितयो (for कितयो) K₈ द्रौपद्यां चै तत्र कृता दुरात्मना; D₁₁ द्रौपद्यां चै आक्षिपन्मद'] — After 40*, K₈ reads 109

107 For the sequence of Dr cf v 1 104 — ^a) K₈ 'धां तात चेष्टां, D₁₁ 'धां तत्र चेष्टा, G₁-2 7 'धां ता तु चेष्टा K₆ V₁ B D (D₁₃ missing) तत्र (D₈ 1 0 तस्य) (for तात) D_r 'प विजयास्तस्य चे'; D₁₂ 'प विजयास्तत्र चे', T M₂ 4 'प पुनरामस्य द्यूत; G₄-8 'प पुनरामस्य द्यूते — ^b) T₂ महात्मना, G₃ 4 8 धर्मात्मान, G₆ महात्मान G₇ वनाय च — K₄ ins after 107 K₀, after 40* (cf v 1 106) K₈, after 109

41* यदाश्रौप द्रौपदीं ता मुयाणा
 प्रमज्यायामश्रुकर्णौ रुदन्तीम् ।

पत्नौ युक्तां नात्र वस्तु हि धर्म-
 स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[^a) K₈ सत्य भद्रे यत्र धर्मो यथेत]

After 41*, K₈ ins 40* (cf v 1 106) — In G₆ the sequence of st from 107 to 147 is in utter confusion, it is here completely ignored

108 K₈ om 108 — ^a) D₈ श्रौतकाना; D₁₀ स्ताव — ^b) D_r 8 12 वन त — ^c) D₁₂ T₂ G₇ वराणां, G₁ वनाते, G₃ पराणां, M (except M₁) वराण (for महा) — D₈-11 14 S ins after 108 (G₄-8, after 109)

42* यदाश्रौप वनवासेषु पार्था
 न्समागतानृपिमुदयै पुराणै ।

उपास्यमानान्सगणैर्जातु सर्वान्
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[^a) D₈-11 14 T₁ G₃ 8 'वासेन, G₆ M₁ 'वासे तु G₈

यदाश्रौषं हृतराज्यं युधिष्ठिरं
 पराजितं सौत्रलेनाक्षवत्याम् ।
 अन्वागतं भ्रातृमिरप्रमेयै-
 स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०५
 यदाश्रौषं द्रौपदीमश्रुकर्णौ
 सभां नीतां दुःस्वितामेकवस्त्राम् ।
 रजस्वलां नाथवतीमनाथव-
 त्ता नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०६

यदाश्रौषं विविधास्तात चेष्टां
 धर्मात्मनां प्रस्थितानां वनाय ।
 ज्येष्ठप्रीत्या क्लिश्यतां पाण्डवानां
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०७
 यदाश्रौषं स्नातकानां सहस्रै-
 रन्वागतं धर्मां राजं वनस्थम् ।
 भिक्षाभुजां ब्राह्मणानां महात्मनां
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०८

C. 1 159
 B. 1 1 121
 K 1 L 182

Here follow the reservations, mentioned above, as to the sequence and the points of insertion of the interpolated st

In V₁ the sequence of st is 104, 35*, 36*, 43*, 40*, 105, 37*, 38*, 106 — In D_a (D_{a1} om 105) the sequence is 102, 36*, 103, 35*, 104, 37*, 38*, 106, 40*, 105 — In D_r the sequence is 104, 35*, 37*, 105, 107, 108, 110, 38*, 111, 109, 106 (D_{r2} further ins 36* between 105 and 107) — After 37*, D₂ 4m ins 40* (cf. v 1 106) — D₃ ins 35* after 102, D₁₂, 38* after 106, and D₁₃, 35* after 101 — D₃ further ins between 37* and 38*

39* यदाश्रौष सर्वविश्वस्य सारा
 प्रीत्या राजे निर्मिता तां मयेन ।
 गदां घोमां भीमसेनाय दत्ता
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

After 38*, B₂ 4 ins 43* (cf v 1 110)

105 K₃ D_{a1} G₇ om 105 — All MSS (D₁₃ missing) except K₀ s-1 V₁ D_r D₁₁ T₂ G₁ s-8 M transp 105 and 106, for sequence cf also v 1 104 — ^a) T₁ (here and generally in foll st up to 156, like G₇) यथा (for यदा) M₈ हृतराष्ट्र D₈-12 'जय तु पायं' — ^b) V₁ 'क्षयेष्टां, G₃ 'क्षयिष्टां — ^c) K₁ 'भिर-प्रमत्तै — After 105, V₁ ins stanzas 37*-38* (cf v 1 104) For the sequence of Dr cf v 1 104

106 Dr reads 106 after 109 In D₁₀, 106 is ins in marg For sequence cf also v 1 104 and 105 — ^a) K₃ s B (B₁ illegible) Dr (except D_{r1}) D₈-8 'श्रुकदा' — ^b) G₃ s 'मनायां' — After 106, G₃ s read 103 B₂ (in brackets) Dr ins 43* (cf v 1 110) D₁₂, 38* (cf. v 1 104) — K₀-s B₁ s 4 D_a D_n D₁ s-11 T₁ ins after 106 K₄, after 41* (cf v. 1 107) V₁ B₂, after 43* (cf v 1 110) D₂ 4m, after 37* D₁₃, after 38* (cf v 1 104)

3 (2nd ed)

[17]

40* यदाश्रौष वाससा तत्र राक्षि
 समाक्षिपक्षितवो मन्द्रबुद्धिः ।
 दुःशामनो गतवाक्षैव चान्त
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[^a) K₃ s 8 'मां राक्षिमद्वयः; K₃ D₁₃ 'सा राक्षिमद्वया — ^b) K₃ s समाक्षेप कृतवान् K₀ पश्यतां, K₃ निम्नपो; K₃ D_a वितथो (for कितवो) K₃ द्रौपद्यां वै तत्र कृता दुरात्मना; D₁₃ द्रौपद्यां वै आक्षिपन्मद'] — After 40*, K₃ reads 109

107 For the sequence of Dr cf v 1 104 — ^a) K₃ 'धां तात चेष्टां, D₁₃ 'धां तत्र चेष्टा, G₁-s 7 'धां ता तु चेष्टां K₀ V₁ B D (D₁₃ missing) तत्र (D₈ 1 8 तस्य) (for तात) D_r 'प विजयास्तस्य चे'; D₁₂ 'प विजयास्तस्य चे', T M₂ 4 'प पुनरामस्य द्यूतः; G₁-s 'प पुनरामस्य द्यूते — ^b) T₂ महात्मान, G₃ s 8 धर्मात्मान, G₀ महात्मान G₇ वनाय च — K₄ ins after 107 K₀, after 40* (cf v 1 106) K₃, after 109

41* यदाश्रौष द्रौपदीं ता भुवाणा
 प्रमज्यायामश्रुकर्णौ रुदन्तीम् ।
 पत्यौ युक्तां नात्र वस्तु हि धर्म-
 स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[^a) K₃ सत्य भद्रे यत्र धर्मो यथेति]

After 41*, K₄ ins 40* (cf v 1 106) — In G₀ the sequence of st from 107 to 147 is in utter confusion, it is here completely ignored

108 K₃ om 108 — ^a) D₈ श्रौतकाना; D₁₀ स्ताव' — ^b) D_r s 12 वन त — ^c) D₁₂ T₂ G₇ वराणां, G₁ वनाते, G₃ पराणां, M (except M₁) वराण (for महा') — D₈-11 14 S ins after 108 (G₁-s, after 109)

42* यदाश्रौष वनवासेषु पाथां
 न्समागतानृपिमुख्यै पुराणै ।
 उपास्यमानान्सगणेर्जातु सर्वान्
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[^a) D₈-11 14 T₁ G₃ s 'वासेन, G₀ M₂ 'वासे तु G₃

यदाश्रौपं यक्षरूपेण धर्मं
समागतं धर्मराजेन हृत ।
प्रश्नानुक्तान्विबुधवन्तं च सम्यक्
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११३
यदाश्रौपं मामकानां वरिष्ठा-
न्धनंजयेनैकरथेन भगवान् ।
विराटराष्ट्रे वसता महात्मना
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११४
यदाश्रौपं सत्कृतां मत्स्यराज्ञा
मुतां दत्तामुत्तरामर्जुनाय ।

तां चार्जुनः प्रत्यगृह्णात्सुतार्थे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११५
यदाश्रौपं निर्जितस्याधनस्य
प्रव्राजितस्य खजनात्प्रच्युतस्य ।
अक्षौहिणीः सप्त युधिष्ठिरस्य
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११६
यदाश्रौपं नरनारायणौ तौ
कृष्णार्जुनौ वदतो नारदस्य ।
अहं द्रष्टा ब्रह्मलोके सदेति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११७

C 1 172
E 1 1 174
K. 1 1 198

113 *) Ks पक्षि, Dr1 वृक्ष (for यक्ष) — ^b) Ks
V1 साधं, Ds साधं स्तुता (sic), Ds-3 13 पृष्टं, Ds-11
पृष्टान्, Gs 3 सतः (for सूत) — ^c) Ko प्रक्षान्युक्ता,
Ks. 4 B Da Ds G (except G1, Gs before corr)
न्युक्त्वा, Dn Dr D1 6-12 न्युक्त्वा, Ds पश्चात्काश्चित्; D11
न्युक्त्वा (for प्रक्षान्युक्त्वा) Ks B D (except D11, D13
missing) विबुधाण, V1 अभ्युवाण, T G1 4 4 विबुधता, Gs
विद्वयता, M1 3 प्रबु, M2 3 प्रबुधता, Cd विबुधत (as in
text) Ks 'कान्विबुधतेय स' M1 सूत (for सम्यक्)
— K1-3 4 (marg) 5 V1 B D (except D11, D13
missing) T1 ins affor 113 (Dr, after 49*)

47* यदाश्रौपं न विदुर्मांकास्ता-
न्प्रच्छेदरूपान्वमत पाण्डवेयान् ।

विराटराष्ट्रे सह वृष्ण्या तां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[^a) Ds यदा चारा न वि, B प चरा न वि; Dr 12 प
चारा न वि Ks 5 B Da Dr (except Ds) T1 मामकाले
— ^b) K1 पाण्डुपुत्रान्]

St 49* (given below) is ins in K4 (marg) after,
in Dr before, 47* — D11 S (except G1, for G1 200
below) ins after 113 Ds-11, after 47*

48* यदाश्रौपं तानयाज्ञातवासे
स्वपश्यमानान्विधिर्परपायै ।
दक्षान्पार्यान्मे सुतैरग्निकल्पा-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

49* यदाश्रौपं कीचकानां धरिष्ठ
निवृद्धित आशुतेन सार्धम् ।
द्रौपद्यथं भीमसेनेन सहये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[48* ^a) T2 वासान् D14 corrupt Gs प वसत
पाण्डुपुत्रान् — ^b) D11 T2 Gs अदृश्यमानं M1 मानान्माम
कानां सकाशात् Ds-11 T1 G2 4 6 अज्ञायमानान्मामकाना
सकाशे — ^c) Ds-11 T1 G2 धानागतानग्नि, D11 M1
धान्यसतस्त्वग्नि, Gs धान्यवत् पाण्डुक, Gs धानागता-
श्वाग्नि, Gs धानागतानग्नि; Gs धान्यास्यतश्वाग्नि M2
कल्पे — 49* ^a) Gs स सधे (for सहये)]

— G1 ins after 113

50* यदाश्रौपं वसतः पाण्डुपुत्रा-
नदृश्यमानान्विधिर्परपायै ।

दक्षान्पार्यान्भीमसेनेन सहये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

114 Ds G1 om 114 — ^a) D11 कीचकानां (for
माम). K1 G1 वरिष्ठ — ^b) G1 न भग — ^c) Ks Gs
विराटराज्ये; G1 विरराज्ये (sic) D11 Gs M1 4 ता
महारमनां G2 विराटराज्ये महतां महारमना

115 K1 transp 115 and 116 — ^a) Gs 3 मास्व
— ^b) K1-3 3 रां फारुनाय — ^c) G4-6 तु (for च)
Ks क्लास्वपाथं

116 K1 transp 115 and 116 — ^b) Ks 3 जितस्व
Dr om. स्व Ks स्वधनात्प्र, G1 जनप्र — Ks om
116^{ed} — ^c) D1 6 8-11 14 Gs अक्षौहिण्य; Dr 12 G2 पया

117 K1.6 B D (D13 missing) transp 117 and
118 — ^b) Ds Gs नौ तौ वद V1 वदता नारदेन Da
गौ गतौ (for वदतो) ॐ Arj वदत हृति प्रायश पाठः । ॐ
— ^c) Ks 3 G1 3 1 दृष्टा K1 6 B D (except D11, D13
missing) के च सम्यक्.

यदाश्रौपं यक्षरूपेण धर्मं
समागतं धर्मराजेन हत ।
प्रश्नानुक्तान्विबुवन्तं च सम्यक्
तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ ११३
यदाश्रौपं मामकानां वरिष्ठा-
न्धनं जयेनैकरथेन भग्नान् ।
विराटराष्ट्रे वसता महात्मना
तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ ११४
यदाश्रौपं सत्कृतां मत्स्यराज्ञा
मुतां दत्तामुत्तरामर्जुनाय ।

तां चार्जुनः प्रत्यगृह्णात्सुतार्थे
तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ ११५
यदाश्रौपं निर्जितस्याधनस्य
प्रव्राजितस्य खजनात्प्रच्युतस्य ।
अक्षौहिणीः सप्त युधिष्ठिरस्य
तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ ११६
यदाश्रौपं नरनारायणौ तौ
कृष्णार्जुनौ वदतो नारदस्य ।
अहं द्रष्टा ब्रह्मलोके सदेति
तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ ११७

C 1 172
E 1 1 174
K. 1 1 198

113 * Ks पक्षि, Dr1 वृक्ष (for यक्ष) — ^b) Ks
V1 साधं, Ds साधं स्तुता (sic), Ds-3 13 पृष्टं, Ds-11
पृष्ठान्, Gs 3 सतः (for सूत) — ^c) Ko प्रक्षान्युक्ता,
Ks. 4 B Da Ds G (except G1, G4 before corr)
न्युक्त्वा, Dn Dr D1 6-12 न्युक्त्वा, Ds पश्चात्काश्चित्; D11
न्युक्तान् (for प्रक्षान्युक्तान्) Ks B D (except D11, D13
missing) विमुवाण, V1 समुवाण, T G1 4 4 विमुवता, Gs
विद्रवता, M1 3 प्रवृ, M2 3 प्रमुवता, Cd विमुवत (as in
text) Ks कान्विबुवतेय स M1 सूत (for सम्यक्)
— K1-3 4 (marg) 5 V1 B D (except D11, D13
missing) T1 ins affor 113 (Dr, after 49*)

47* यदाश्रौपं न विदुर्मांकास्ता-
न्प्रचक्षुरूपान्वमत पाण्डवेयान् ।
विराटराष्ट्रे सह कृष्ण्या तां
तदा नाशसे विजयाय संजय ॥

[^a) Ds यदा चारा न वि, B प चरा न वि; Dr 13 प
चारा न वि Ks 5 B Da Dr (except Ds) T1 मामकास्ते
— ^b) K1 पाण्डुपुत्रान्]
St 49* (given below) is ins in K4 (marg) after,
in Dr before, 47* — D11 S (except G1, for G1 300
below) ins after 113 Ds-11, after 47*

48* यदाश्रौपं तानयाज्ञातवासे
स्वपश्यमानान्विधिरेरपायै ।
दक्षान्पार्यान्मे सुतैरग्निकल्पा-
स्तदा नाशसे विजयाय संजय ॥

49* यदाश्रौपं कीचकानां धरिष्ठ
निवृद्धित आरुदातेन सार्धम् ।
द्रौपद्यथै भीमसेनेन सहये
तदा नाशसे विजयाय संजय ॥

[48* ^a) T2 वासान् D11 corrupt Gs प वसत
पाण्डुपुत्रान् — ^b) D11 T2 Gs अटश्यमानं M1 मानान्माम
कानां सकाशात् Ds-11 T1 G2 4 6 अज्ञायमानान्मामकानां
सकाशे — ^c) Ds-11 T1 G2 धानागतानग्नि, D11 M1
धान्यसतस्त्वग्नि, Gs धान्यसत पाण्डुक, G4 धानागता-
श्चाग्नि, Gs धानागतानग्नि; Gs धान्यास्यतश्चाग्नि M2
कल्पे — 49* ^a) Gs स सधे (for सहये)]

— G1 ins after 113

50* यदाश्रौपं वसत पाण्डुपुत्रा-
नहृदयमानान्विधिरेरपायै ।
दक्षान्पार्यान्भीमसेनेन सहये
तदा नाशसे विजयाय संजय ॥

114 Ds G1 om 114 — ^a) D11 कीचकानां (for
मामं). K1 G1 वरिष्ठ — ^b) G1 न भग — ^c) Ks Gs
विराटराज्ये; G1 विरराज्ये (sic) D11 Gs M1.4 ता
महारमनां Gs विराटराज्ये महतां महारमना

115 K1 transp 115 and 116 — ^a) Gs 3 मास्य
— ^b) K1-3 3 रं फाण्डुनाय — ^c) G4-5 तु (for च)
K4 क्लास्त्रुपायं

116 K1 transp 115 and 116 — ^b) Ks 3 जितस्व
Dr om. स्व Ks स्वधनात्प्र, G1 जनम — Ks om
116^{ed} — ^c) D1 5 8-11 14 Gs अक्षौहिण्य; Dr 12 G2 ण्या

117 K1.6 B D (D13 missing) transp 117 and
118 — ^b) Ds Gs नौ तौ वद V1 वदता नारदेन Da
गो गतौ (for वदतो) ॐ Arj वदत हृति प्रायश पाठ ॥ ॐ
— ^c) Ks 3 G1 3 1 द्रष्टा K1 6 B D (except D11, D13
missing) के च सम्यक्.

यदाश्रौषं भीष्ममभिन्नकशं
निम्नन्तमाजावयुतं रथानाम् ।
नैषां कश्चिद्वध्यते दृश्यरूप-
स्तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ १२५
यदाश्रौषं भीष्ममत्यन्तशूरं
हतं पार्थेनाहवेष्प्रधृष्यम् ।
शिरखण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा
तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ १२६
यदाश्रौषं शरतल्पे शयानं
वृद्धं वीरं सादितं चित्रपुङ्खैः ।
भीष्मं कृत्वा सोमकानल्पशेषां-
स्तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ १२७

यदाश्रौषं शान्तनवे शयाने
पानीयार्थे चोदितेनार्जुनेन ।
भूमिं भित्त्वा तर्पितं तत्र भीष्मं
तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ १२८
यदाश्रौषं शुक्रसूर्यौ च युक्तौ
कौन्तेयानामनुलोमौ जयाय ।
नित्यं चास्मान्श्चापदा व्याभपन्त-
स्तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ १२९
यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गा-
न्विदर्शयन्समरे चित्रयोधी ।
न पाण्डवाञ्छ्रेष्ठतमान्निहन्ति
तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ १३०

C. 1 185
B. 1 1 183
K. 1 1 212

125 " B₁ D₆ G₂ ३ भीमम् Ko "कश्चिन्, K₄ ०
V₁ Dr D₁₄ "कर्षण (Dr₂ "र्वण) — " G₂ "त गदाना
— " B₁ V₁ G₄ (before corr) ० न चैषा; G₆ न तेषा
K₁ "द्वध्यते व्यात", K₂ "द्वध्यते दृश्यरूप, K₅ missing,
K₆ V₁ B₁-३ Da Dn D₂ ४-६ ३ "द्वध्यते व्यात", B₁ "शुध्यते
दृश्य", Dr "हुध्यते व्यात", D₁ "द्वध्यते व्यात", D₈ "द्वध्यते
व्यात", D₇ १३ "द्वध्यते व्याति", D₉ "द्विध्यते व्यात", D₁₀
"द्विध्यते व्यातरूपे, D₁₁ "द्विध्यते व्यातिरूपे, D₁₄ "दृश्यते
पीड्यमान, T G₁ M₈ "दृश्यते वध्य, G₂ "द्विध्यते दृश्यरूप,
G₈ "द्विध्यते दृश्य", G₄ ३ "द्विध्यते वध्य", G₆ "दृश्यते व्यात",
G₇ "दृश्यते दृश्य", M₂ ४ "दृश्यते वध्यरूप Cd mentions
दृश्यरूप — K₂-४ ० V₁ B D (D₁₈ missing) T₁ 128
after 125

१२५* यदाश्रौषं चापगेयेन सख्ये

स्वयं मृत्युं विहितं धार्मिकेण ।

तच्चाकार्षुं पाण्डवेयां प्रहृष्टा

स्तदा नाशसे विजयाय संजय ॥

[" K₂ ३ "प चापरोपेण, K₄ Da D₂ ६ ३-११ "पमापगेयेन
K₄ सख्य (for सख्ये) — " K₂ ० मृत्युर्विहितो, K₄ मृत्यु
कथितं — " K₈ त चिकीर्षु K₄ न वै चिकीर्षु पाण्डवेय
प्रहृष्ट]

126 D₁₄ om 126 — " G₁-३ "प्वप्रमत्त

127 K₁ om. 127 — " D₂-४ युद्धे वीर, S (except
G₁-२.१ M₁) वृद्ध शूर K₆ छादित, Dn₈ D₁₄ साधि", G₄ ०
सुदि", G₇ तरसा — " T₂ दृष्टा, G₂ भित्त्वा, G₈ हत्वा,
G₁ हित्वा (for कृत्वा) B₈ "त्पवीर्यान् (m as in text)

128 " M (except M₁) "प शरतल्पे शयान (M₄ "ने)
— " K₈ Dr 1३ S (except M₁) "यार्थ, D₆ पाथीयार्थ
K₂ D₂-४ नोदिते", K₈ याधि" K₂ ३ Dn₁ D₈ ६-३ १०-१३
"ते चार्जुनेन, D₁₄ नोदिते चार्जु", G₄-६ "ते शक्रसूनौ — ")
K₁ चैव (for तत्र) G₄-६ गां भित्त्वाभो वारुणेनाददाने

129 " Ko २ ३ V₁ B (B₁ partly illegible) Da Dr
D₁-४ ० ३ Nilp यदा वायु शक्र", K₁ Dr ९-१३ "दा वायु-
शुक्र", K₄ G₁ M₂-१ "दाश्रौष शक्र", K₅ missing, K₆
G₂ ३ १ "दाश्रौष चद्र", Dn "दा वायुश्चद्र", D₈ "दाश्रौष वायु"
M₁ "प वायुशक्रौ च सूर्य Cd mentions शक्र ॐ Arj
शुक्लेत्यपाठ ॐ — In B₁, 129^{50d} is rubbed off and
illegible — " Ko 1 V₁ B Dn Dr D₂ M₈ "लोमा,
Da D₁ १० "लोमो, M₁ "लोमान् — " G₁ १ om 129^{50d}
Ko २ Da T₁ व्याभपत्त, K₈ V₁ भीपयत्, K₈ B₂ ३ D
(D₁₈ missing) भीपयति (for Da see above, D₂ व्याभा-
पित); B₄ भीपयते, G₄ ३ व्याभपति ॐ Arj भीपयतेति
प्रायश पाठ ॐ B₄ marg gloss व्याभवत् विरुद्ध
सूचितवत् T₂ G₆ नित्य चास्मान्श्चापदमायहतौ K₁ नित्य
चास्मा श्वपदो विभीषयति सद्रवत्स्तदा ना", G₂ ३ नित्य
चास्माद्वृष्णिवीर्याधिकानां तदा ना"

130 G₂ om 130-1 — " Ko विविधान् चित्र" D₁₄
"नस्त्रपूगान् — " Ko ३ ४ V₁ D (D₁₈ missing) G₄-०
निदर्शयन् (D₈ अदर्श), K₂ अदर्शयत् D₂-४ शस्त्रयो"
— " S (G₂ om) तान् (for न) G₁ पार्थिवान् K₆
V₁ B D (except Da Drs, D₁₈ missing) श्रेष्ठतरान् T₁
न हते, T₂ G₆ १ M न हति K₂ subst 131^c for 130^c

यदाश्रौपं भीष्मममित्रकर्मनं
 निम्नन्तमाजावयुतं स्थानाम् ।
 नैपां कश्चिद्वध्यते दृश्यरूप-
 स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२५
 यदाश्रौपं भीष्ममत्यन्तशूरं
 हतं पार्थेनाहवेष्प्रधृष्यम् ।
 शिखण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२६
 यदाश्रौपं शरत्तले शयानं
 वृद्धं वीरं सादितं चित्रपुङ्खैः ।
 भीष्मं कृत्वा सोमकानल्पशेषां-
 स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२७

यदाश्रौपं शान्तनवे शयाने
 पानीयार्थे चोदितेनार्जुनेन ।
 भूमिं भित्त्वा तर्पितं तत्र भीष्मं
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२८
 यदाश्रौपं शुक्रसूर्यौ च युक्तौ
 कौन्तेयानामनुलोमौ जयाय ।
 नित्यं चास्माञ्चापदा व्याभपन्त-
 स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२९
 यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गा-
 न्विदर्शयन्समरे चित्रयोधी ।
 न पाण्डवाश्चेष्टतमान्निहन्ति
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३०

C. 1 199
B. 1 1 189
K. 1 1 212

125 ^a) B₄ D₆ G₂ ३ भीमम् K₀ 'कर्मिनं', K₄ ०
 V₁ Dr D₁₄ 'कर्ण (Dr₂ 'र्वन) — ^b) G₂ 'त गदाना
 — ^c) B₄ V₁ G₄ (before corr) ० न चैपा; G₅ न तेषा
 K₁ 'द्वध्यते ध्यात', K₂ 'द्वाध्यते दृश्यरूप, K₃ missing,
 K₆ V₁ B₁-३ Da Dn D₂ ४-६ ३ 'द्वध्यते ध्यात', B₄ 'द्युध्यते
 दृश्य', Dr 'हुध्यते ध्यात', D₁ 'द्वाध्यते ध्यात', D₃ 'द्वध्यते
 ध्यात', D₇ ११ 'द्वध्यते ध्याति', D₈ 'द्विध्यते ध्यात', D₁₀
 'द्विध्यते ध्यातरूपे, D₁₁ 'द्विध्यते ध्यातिरूपे, D₁₄ 'दृश्यते
 पीड्यमान, T G₁ M₃ 'दृश्यते वध्य', G₂ 'द्विध्यते दृश्यरूप,
 G₃ 'द्विध्यते दृश्य', G₄ ३ 'द्विध्यते वध्य', G₅ 'हुध्यते ध्यात',
 G₇ 'दृश्यते दृश्य', M₂ ४ 'द्विध्यते वध्यरूप Cd mentions
 दृश्यरूप — K₂-४ ० V₁ B D (D₁₈ missing) T₁ ११९
 after 125

58* यदाश्रौप चापगेयेन सख्ये

स्वय मृत्यु विहित धार्मिकेण ।

तच्चाकार्षु पाण्डवेया प्रहृष्टा

स्तदा नाशसे विजयाय संजय ॥

[^a) K₂ ३ 'प चापरोपेण, K₄ Da D₂ ६ २-११ 'पचापगेयेन
 K₄ सत्य (for सख्ये) — ^b) K₂ ६ मृत्युविहितो, K₄ मृत्यु
 कथितं — ^c) K₈ त चिकीर्षु K₄ न वै चिकीर्षु पाण्डवेय
 प्रहृष्ट]

126 D₁₄ om 126 — ^b) G₁-३ 'ज्वप्रमत्त

127 K₁ om. 127 — ^b) D₂-४ युद्धे वीर, S (except
 G₁-२.१ M₁) वृद्ध शूर K₆ छादित, Dn₃ D₁₄ साधि, G₄ ६
 सुदि; G₇ तरसा — ^c) T₂ दृष्टा, G₂ भित्त्वा, G₃ हत्वा,
 G₇ हित्वा (for कृत्वा) B₃ 'त्पवीर्यान् (m as in text)

128 ^a) M (except M₁) 'प शरत्तले शयान (M₄ 'ने)
 — ^b) K₈ Dr १३ S (except M₁) 'यार्थ, D₆ पाथीयार्थ
 K₂ D₂-४ नोदिते, K₃ याधि K₃ ३ Dn₁ D₈ ६-३ १०-१२
 'ते चार्जुनेन, D₁₄ नोदिते चार्जु, G₄-६ 'ते शक्रसूनौ — ^c)
 K₁ चैव (for तत्र) G₄-६ गां भित्त्वाभो वारुणेनाददाने

129 ^a) K₀ २ ३ V₁ B (B₁ partly illegible) Da Dr
 D₁-४ ० ३ Nilp यदा वायु शक्र, K₁ Dr ९-१३ 'दा वायु-
 शुक्र, K₄ G₂ M₂-४ 'दाश्रौप शक्र, K₃ missing, K₆
 G₂ ३ १ 'दाश्रौप चद्र, Dn 'दा वायुशुद्ध, D₈ 'दाश्रौप वायु'
 M₁ 'प वायुशक्रौ च सूर्य Cd mentions शक्र ❧ Arj
 शुक्लेत्यपाठ ❧ — In B₁, 129^{6cd} is rubbed off and
 illegible — ^b) K₀ १ V₁ B Dn Dr D₂ M₃ 'लोमा,
 Da D₁ १० 'लोमो, M₁ 'लोमान् — ^{cd}) G₁ १ om 129^{6cd}
 K₀ २ Da T₁ व्याभपत्, K₃ V₁ भीपयत्, K₆ B₂ ३ D
 (D₁₈ missing) भीपयति (for Da see above, D₂ व्याभा-
 पित); B₄ भीपयते, G₄ ३ व्याभपति ❧ Arj भीपयतेति
 प्रायश पाठ ❧ B₄ marg gloss व्याभवत् विरुद्ध
 सूचितवत् T₂ G₆ नित्य चास्मान्स्वापदमायहतौ K₁ नित्य
 चास्मा श्वपदो विभीषयति सद्रवत्स्तदा ना, G₂ ३ नित्य
 चास्माद्वृष्णिवीर्याधिकानां तदा ना

130 G₂ om 130-1 — ^a) K₀ विविधान् चित्र D₁₄
 'नस्त्रपूगान् — ^b) K₀ ४ V₁ D (D₁₈ missing) G₄-६
 निदर्शयन् (D₈ अदर्श), K₂ अदर्शयत् D₂-४ शस्त्रयो-
 — ^c) S (G₂ om) तान् (for न) G₁ पार्थिवान् K₆
 V₁ B D (except Da Drs, D₁₈ missing) श्रेष्ठतरान् T₁
 न हते, T₂ G₆ १ M न हति K₂ subst 131^c for 130^c

यदाश्रौपं कर्णमासाद्य मुक्तं
 वधाद्धीमं कुत्सयित्वा वचोभिः ।
 धनुष्कोट्या तुघ कर्णेन वीरं
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३९
 यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च
 कर्णो द्रौणिर्मद्राजश्च शूरः ।
 अमर्षयन्सैन्धवं वध्यमानं
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४०
 यदाश्रौपं देवराजेन दत्तां
 दिव्यां शक्तिं व्यसितां माधवेन ।
 घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४१
 यदाश्रौपं कर्णघटोत्कचाभ्यां
 युद्धे मुक्तां स्रतपुत्रेण शक्तिम् ।

यया वध्यः समरे सव्यसाची
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४२
 यदाश्रौपं द्रोणमाचार्यमेकं
 धृष्टद्युम्नेनाभ्यतिक्रम्य धर्मम् ।
 रथोपस्थे प्रायगतं विशस्तं
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४३
 यदाश्रौपं द्रौणिना द्वैरथस्यं
 माद्रीपुत्रं नकुलं लोकमच्ये ।
 समं युद्धे पाण्डवं युध्यमानं
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४४
 यदा द्रोणे निहते द्रोणपुत्रो
 नारायणं दिव्यमस्त्रं विकुर्वन् ।
 नैपामन्तं गतवान्पाण्डवानां
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४५

C. 1 201
B. 1 1 203
K. 1 1 227

*नीके Gs युध्यमानान्; M (except M₁ s) "ध्यमानं
 — °) Ks Dr (except Drs) D₁₁ T₂ G (except G₁)
 यांत Ks कर्ण (for वाष्णेय). Dr₁ तत्र (for यत्र).

139 °) D₂ 4 भवाद्धी, G₁ तदा भी K (except
 K₁ s) Da गहं (for कुत्स) — °) D₂ व्याकृत्य कर्णे वृवीर.

140 Ds om 140, G₂ 7 M₁ om 140-1 — °) S
 (G₂ 7 M₁ om) यदाश्रौप कृ. — °) M₂ 4 द्रोणो द्रौ.
 D₁ राजोय शू K₂ वीर, G₂ 4 सद्ये, G₂ 6 सद्ये (for
 शूर) — °) G (except G₁, G₂ 7 om.) नारक्षन्सैन्धव
 D₁₀ 11 मध्यमान

141 G₂ 7 M₁ om 141 (cf. v 1 140) S (except
 T G₁, and G₂ 7 M₁, which latter om 141) transp
 141 and 142, G₂ (hapl.) om. 141^a, the prior half
 of 141^b, the latter half of 142^b and 142^{cd} — °) K₁
 D₂ s 7 "क्तिं वसितां G₂ 4 6 शक्तिं मुक्ता शक्तिता मां.
 — °) K₂ रक्षसि D₂-12 रूपं

142 For the sequence of G and M cf. v 1 141
 — °) K₂ द्वे; D₂ D₁₀ 11 G₂ युक्ते (for युद्धे) — °) K₂
 D₂ T₂ G₂ 7 यया, G₂ 4 M₂ यदा (for यया)

143 °) K₂ द्रोण आचार्यवर्य — °) B₁ 4 D₁₂ 11
 "ज्ञेन व्यति", B₂ D₂ D₂-9 "ज्ञेनान्य"; B₂ "ज्ञे स्व व्य"; D₂ 4
 "ज्ञेन स्व व्य", G₂ "ज्ञेन ह्य" — °) K₁ विवशस्त्र, K₂ B₁ m
 D₂ G₂ विशस्त्र

144 D₁₀ om 144 K₁ s s transp 144 and 145

— °) D₂ s D₂ G₂ वै (for द्वै) — °) K (except
 K₁ s) V₁ D (except D₂ Dr D₂, D₁₀ om, D₁₂
 missing) माद्रीसुत T₁ युध्यमच्ये; T₂ G₂ M योध (M₁
 योध) — °) K₂ स्थित युद्धे K₂ s G₂ युद्ध, G₂ सम्यक्
 (for युद्धे) K₂ B D (D₁₀ om, D₁₂ missing) मदल-
 शस्त्ररत (D₁ मदलेनशस्त्ररत, D₂ as in text, D₂-9 11 12
 मदल सचरत), V₁ मदलेनशस्त्ररतं (for पाण्डव यु) D₁₂
 व श्लाघमान — After 144, K₂ reads 147 and K₁
 ins 54* (cf. v 1 145)

145 K₁ s s transp 144 and 145 — °) D₂ M₁
 यदाश्रौप, G₁ 2 4 5 तदा (for यदा) — °) K₂ "स्त्रमकुर्वन्";
 K₂ D₁₀ (वि over प्र) M₂ "स्त्र प्रकु" — °) D₁₂ G₂ कृत
 (for गत) — K₂ s s D₂ Dr D₁ s s 8-11 ins after
 145 K₁, after 144 K₂ s D₂ s, after 147

54* यदाश्रौप भीमसेनेन पीते
 रक्त आतुर्युधि दुःशासनस्य ।

निवारित नान्यतमेन भीम

तदा नाशसे विजयाय संजय ॥

[°) K₂ 2-4 न सप्तम्येन; K₂ रणमच्ये न, D₂ रणभीमेन]
 K₂ cont

55* यदाश्रौप भीमकर्माणसुभ
 रणे भीम शोणित पीतवन्तम् ।

भित्त्वा वक्षो युवराजस्य सूत
 तदा नाशसे विजयाय संजय ॥

यदाश्रौपं कर्णमासाद्य मुक्तं

वधाद्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः ।

घनुष्कोट्या तुद्य कर्णेन वीरं

तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३९

यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च

कर्णो द्रौणिर्मद्राजश्च शूरः ।

अमर्षयन्तैन्धवं वध्यमानं

तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४०

यदाश्रौपं देवराजेन दत्तां

दिव्यां शक्तिं व्यसितां माधवेन ।

घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे

तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४१

यदाश्रौपं कर्णघटोत्कचाभ्यां

युद्धे मुक्तां स्रुतपुत्रेण शक्तिम् ।

यया वध्यः समरे सव्यसाची

तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४२

यदाश्रौपं द्रोणमाचार्यमेकं

धृष्टद्युम्नेनाभ्यतिक्रम्य धर्मम् ।

रथोपस्थे प्रायगतं विशस्तं

तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४३

यदाश्रौपं द्रौणिना द्वैरथस्थं

माद्रीपुत्रं नकुलं लोकमध्ये ।

समं युद्धे पाण्डवं युध्यमानं

तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४४

यदा द्रोणे निहते द्रोणपुत्रो

नारायणं दिव्यमस्त्रं विकुर्वन् ।

नैपामन्तं गतवान्पाण्डवानां

तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४५

G. 1 201
B. 1 1 203
K. 1 1 227

*नीके G₂ युध्यमानान्; M (except M₁ s) *ध्यमानं
— *) K₈ Dr (except Drs) D₁₁ T₂ G (except G₁)
यांत K₂ कर्णं (for वाष्ण्यं). Dr₁ तत्र (for यत्र).

139 ^b) D₂-4 भयाद्भी, G₁ तदा भी K (except
K₈ e) Da गहं (for कुत्स) — *) D₈ व्याकृत्य कर्णे नृवीर.

140 D₈ om 140, G₂ 7 M₁ om 140-1 — *) S
(G₂ 7 M₁ om) यदाश्रौपं कृ. — *) M₂ 4 द्रोणो द्रौ.
D₁ राजोय शू. K₂ वीर, G₂ 4 सख्ये, G₂ 6 सखे (for
शूर) — *) G (except G₁, G₂ 7 om.) नारक्षन्त्यस्तैधव
D₁₀ 11 मध्यमान

141 G₂ 7 M₁ om 141 (cf. v l 140) S (except
T G₁ and G₂ 7 M₁, which latter om 141) transp
141 and 142, G₂ (hapl.) om. 141^a, the prior half
of 141^b, the latter half of 142^b and 142^{cd} — *) K₁
D₈ 8 9 शक्तिं व्यसितां G₂ 4 6 शक्तिं मुक्ता शक्तिता मां.
— *) K₈ रक्षसि D₈-12 रूपां

142 For the sequence of G and M cf. v l 141
— *) K₈ द्वे; D₂ D₁₀ 11 G₂ युक्ते (for युद्धे) — *) K₈
D₈ T₂ G₂ 7 यया, G₂ 4 M₂ यदा (for यया)

143 ^a) K₂ द्रोण आचार्यवर्यं — *) B₁ 4 D₁₂ 11
*ज्ञेन व्यति, B₂ Da D₈-9 *ज्ञेनाभ्यं; B₃ *ज्ञे स्व व्यं; D₈ 4
*ज्ञेन स्व व्यं, G₂ *ज्ञेन ह्यं — *) K₁ विवशश्च, K₈ B₁ m
D₈ G₂ विशश्च

144 D₁₀ om 144 K₁ s.s transp 144 and 145

— *) D₂ s D₈ G₂ वै (for द्वै) — *) K (except
K₁ 4.s) V₁ D (except Da Dr D₈, D₁₀ om, D₁₂
missing) माद्रीसुत T₁ युथमभ्ये; T₂ G₂ M योधं (M₁
योधं) — *) K₈ स्थित युद्धे K₂ 6 G₂ युद्ध, G₂ सभ्यक्
(for युद्धे) K₈ B D (D₁₀ om, D₁₂ missing) मदल-
शश्चरत (D₁ मदलेनश्चरत, D₈ as in text, D₈-9 11 12
मदल सचरत), V₁ मदलेभ्यश्चरतं (for पाण्डव यु) D₁₂
व श्लाघमान — After 144, K₈ reads 147 and K₁
ins 54* (cf. v l 145)

145 K₁ s.s transp 144 and 145 — *) D₈ M₁
यदाश्रौप, G₂ 2 4 5 तदा (for यदा) — *) K₈ *क्षमकुर्वन्;
K₈ D₁₀ (वि over प्र) M₂ *क्ष प्रकुं — *) D₁₂ G₂ कृतं
(for गतं) — K₂ 4.s D₂ Dr D₁₂ 6 8-11 ins after
145 K₁, after 144 K₈ s D₈ 4, after 147

54* यदाश्रौप भीमसेनेन पीतं

रक्त आतुर्युधि दुःशासनस्य ।

निवारित नान्यतमेन भीम

तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[*) K₈ 2-4 न तसमन्येन; K₈ रणमध्ये न, D₂ रणभीमेन]
K₈ cont

55* यदाश्रौप भीमकर्माणसुप्त

रणे भीम शोणित पीतवन्तम् ।

भित्त्वा वक्षो युवराजस्य सूत

तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

यदाश्रौपं भीमसेनानुयाते-

नाश्वत्थाम्ना परमाखं प्रयुक्तम् ।

कुद्वेनैपीकमवधीधेन गर्भं

तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ १५४

यदाश्रौपं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन

मुक्तं स्वस्तीत्यस्त्रमस्त्रेण शान्तम् ।

अश्वत्थाम्ना मणिरत्नं च दत्तं

तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ १५५

यदाश्रौपं द्रोणपुत्रेण गर्भं

वैराट्या वै पात्यमाने महास्त्रे ।

द्वैपायनः केशवो द्रोणपुत्रं

परस्परेणामिश्रपैः शशाप ॥ १५६

शोच्या गान्धारी पुत्रपौत्रैर्विहीना

तथा वध्वः पितृभिर्भ्रातृभिश्च ।

कृतं कार्यं दुष्करं पाण्डवेयैः

ग्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः ॥ १५७

कष्टं युद्धे दश शेषाः श्रुता मे

त्रयोऽस्माकं पाण्डवानां च सप्त ।

द्यूना विंशतिराहताक्षौहिणीनां

तस्मिन्संग्रामे विग्रहे क्षत्रियाणाम् ॥ १५८

तमसा त्वभ्यवस्तीर्णो मोह आविशतीव माम् ।

संज्ञां नोपलभे स्रुत मनो विह्वलतीव मे ॥ १५९

C. 1 216
B 1 1 218
K. 1 1 243

154. ^a) D₁₈ 'सेने तु याते अश्व' K₀ वरमस्त्र, K₄ दिव्यम', D₁ परम'. — ^c) K₁ 'कमावधी', V₁ D₁₈ 'केनाव', G₁ 2 4 8 'क नाव' K₈ 'धीदुत्तरायाश्च गर्भं' G₈ 'क त निपात्यैव ग', G₇ 'क त निहत्यैव (om गर्भं)', M 'क नावधीत्त तु ग'

155. ^a) D_a 'प भीमशिरो' — ^b) V₁ सुक्त, B_{2m} sm T M₄ मुक्त्वा G₈ 'स्युम्' (for 'त्यस्त्र') K₂ मुक्त स्वस्ती-स्युक्त्वा ह्यस्त्रं, K₄ स्वस्तीस्युक्त्वा त्वस्त्रं, K₈ D (D₁₈ missing, for D₁₈ see below) स्वस्तीस्युक्त्वास्त्रम् (D₁₁ r₁ 'क्त्वा चास्त्रम्; D₂ 'क्त्वा शस्त्रम्; D₈ 'क्त्वामस्त्रम्, D₄ 'क्त्वा अस्त्रम्, D₈ 'क्त्वा ह्यस्त्रम्, D₁₁ 'क्त्वास्त्रम्) अस्त्रेण (D₇ 12 शस्त्रेण), M₈ मुक्त्वा स्वस्तीस्युक्तमास्त्रेण D₁₈ मुक्त द्वाह्यमस्त्रं प्रशान्त — ^c) K₁ मौलिरत्न V₁ D₁₁ च युक्त, T₁ G च मुक्त.

156. ^b) K₂ 2.4 (before corr) D₁₈ वैराट्या B₁ 4 D_a पात्यमाने; D₁₀ 11 M₁ पाद्य, G₇ वाच्य (om माने) K₀ B (except B₂) D (except D₂ 4 14, D₁₈ missing) G₈ महास्त्रे — D₁₀ 11 T₁ G₁ 2 4 8 ins after 156^a

56* सजीवयामीति हरे प्रविज्ञा

तदा नाशमे विजयाय संजय ।

— ^a) K₀ 2 5 D₈ 14 M₁ 'यन केदाव' — ^d) K₀ 2 4 (before corr) शपानान्, K₁ शशाय (sio), K₈ प्रपशान्, D₈ प्रपन्न; D₈-11 S शपेता (G₇ रपेता, M₁ शपत्); D₁₄ शपत् (for शशाप) — D₈ 8 T₁ G₁ 2 4 8 ins after 156

57* बुद्ध्वा चाह बुद्धिहीनोऽथ सूत

सतप्येऽहं पुत्रपौत्रैश्च हीन ।

सचिन्तयन्नथ विहीनबुद्धिः

कर्तव्यता नाभियानानि सूत ॥

[D₈ 8 road (in ^b) 'तप्ये वै, (in ^c) 'चितयानोद्य, (in ^d) 'तां चाभि']

4 (2nd ed)

[25]

157. ^b) K₁ 8 V₁ B D (D₁₈ missing) वधुभिः पितृ- (D₈ सर्वैर्बधु', D₁₄ as in text), K₂ विधा पि', K₄ वध पि', K₈ T₂ G₁ 2 4-8 M₂ 4 वध्व पति', K₈ पितृभिर्यधु'; G₇ वध्वा सति'; M₁ वध्वै पि' (for वध्व पितृ') G₈ तदावस्था सखिभिर्भ्रा' T₁ तदा नाशसे etc — ^c) V₁ D₈ G₇ कर्म (for कार्य) K₀ दुस्त', Dr (except Dr₁) कौरवै', D₈ 8 8 दुष्कृत (for दुष्कर) — ^d) T₁ 'ज्य चास', G₁ 2 4 8 'ज्य नि'स', G₆ 'ज्य नास' K₁ 'पद्मै' (for 'पद्म')

158. ^a) D_a युद्ध (for युद्धे) T युद्ध हतशेषा K₈ D₈ 'पा सुता, G₁ 4 8 'पा श्रुत G₈ 7 पाश्च योधा — ^b) D₈ पाण्डवेयाश्च — ^c) V₁ अष्टाविं' K₂ 5 V₁ M₁ विंशति-र्निहता'; K₄ (before corr) 'तिर्हता'; D₁₀ 11 T₁ G₁ 2 4 5 M₂ 4 'शस्त्रादिता', D₁₄ 'शस्त्रहता', M₈ 'शस्त्रिहता' D₇ 12 हता विंशतिरोहता', D₈ G₈ 7 न्यूना विंशत्सादिता' K₈ अष्टादशाक्षौहिणीना हता वै — ^d) K₀ युद्धे, G₂ ग्रामे (for संग्रामे) K₄ तुमहे, K₈ V₁ B D (for D₈ see below, D₁₈ missing) M₂ 8 नैरवे, T₁ निग्रहो, T₂ G₂ (by corr) निग्रता (for विग्रहे) D₈ तस्मिन् युद्धे कौरवैर्क्षत्रि' — G₂ 4 8 ins after 158

58* कालाभिपञ्चा समितिर्महात्मनां

निपूदिता हेतुरासीत्सुतो मे ।

159. ^a) K₀ 2 त्वत्तिवि', K₈ स्वेत्तिविस्तीर्ण, K₄ स्वद्य विस्तीर्ण, K₈ G₈ स्वभ्यवि'; T M सवृत्स्तीर्ण (M₁ as in G₁ below), G₁ स्वभ्यविस्तीर्ण, G₂ स्वभ्य', G₈ 7 बहुविस्तीर्ण K₁ V₁ B D (D₁₈ missing) तमस्वतीव विस्तीर्ण (D₈ यस्स्वतीव विस्तीर्ण, D₁₄ तमसाधस्य वि'), K₈ तमस्वतीव वि' G_d तमसा (as in text) — ^b) D₈ 6 मोहमा', D₈ तमश्चावि' M (except M₁) मा — ^c) K₁ 8 D₁ सज्ञा, G (except G₈ 8 7) ज्ञान T₁ नो लभते, T₂ G₈ नैव ल'

यदाश्रौपं भीमसेनानुयाते-

नाश्वत्थाम्ना परमास्त्रं प्रयुक्तम् ।

कुद्वेनैपीकमवधीधेन गर्भं

तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ १५४

यदाश्रौपं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन

मुक्तं स्वस्तीत्यस्त्रमस्त्रेण शान्तम् ।

अश्वत्थाम्ना मणिरत्नं च दत्तं

तदा नाशसे विजयाय संजय ॥ १५५

यदाश्रौपं द्रोणपुत्रेण गर्भं

वैराट्या वै पात्यमाने महास्त्रे ।

द्वैपायनः केशवो द्रोणपुत्रं

परस्परेणामिश्रपैः शशाप ॥ १५६

शोच्या गान्धारी पुत्रपौत्रैर्विहीना

तथा वध्वः पितृभिर्भ्रातृभिश्च ।

कृतं कार्यं दुष्करं पाण्डवेयैः

ग्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः ॥ १५७

कष्टं युद्धे दश शेषाः श्रुता मे

त्रयोऽस्माकं पाण्डवानां च सप्त ।

द्यूना विंशतिराहताक्षौहिणीनां

तस्मिन्संग्रामे विग्रहे क्षत्रियाणाम् ॥ १५८

तमसा त्वभ्यवस्तीर्णो मोह आविशतीव माम् ।

संज्ञां नोपलभे स्रुत मनो विह्वलतीव मे ॥ १५९

C. 1 216
B 1 1 218
K. 1 1 243

154. ^a) D₁₈ 'सेने तु याते अश्व' K₀ वरमस्त्र, K₄ दिव्यम', D₁ परम'. — ^c) K₁ 'कमावधी', V₁ D₁₈ 'केनाव', G₁ 2 4 8 'क नाव' K₈ 'धीदुत्तरायाश्च गर्भं' G₈ 'क त निपात्यैव ग', G₇ 'क त निहत्यैव (om गर्भं)', M 'क नावधीत्त तु ग'

155. ^a) D_a 'प भीमशिरो' — ^b) V₁ सुक्त, B_{2m} sm T M₄ मुक्त्वा G₈ 'स्युम्' (for 'त्यस्त्र') K₂ मुक्त स्वस्ती-स्युक्त्वा ह्यस्त्रं, K₄ स्वस्तीस्युक्त्वा त्वस्त्रं, K₈ D (D₁₈ missing, for D₁₈ see below) स्वस्तीस्युक्त्वास्त्रम् (D₁₁ r₁ 'क्त्वा चास्त्रम्; D₂ 'क्त्वा शस्त्रम्; D₈ 'क्त्वामस्त्रम्, D₄ 'क्त्वा अस्त्रम्, D₈ 'क्त्वा ह्यस्त्रम्, D₁₁ 'क्त्वास्त्रम्) अस्त्रेण (D₇ 12 शस्त्रेण), M₈ मुक्त्वा स्वस्तीस्युक्तमास्त्रेण D₁₈ मुक्त द्वाह्यमस्त्रं प्रशान्तं — ^c) K₁ मौलिरत्न V₁ D₁₁ च युक्त, T₁ G च मुक्त.

156. ^b) K₂ 2.4 (before corr) D₁₈ वैराट्या B₁ 4 D_a पात्यमाने; D₁₀ 11 M₁ पाद्यं, G₇ वाच्य (om माने) K₀ B (except B₂) D (except D₂ 4 14, D₁₈ missing) G₈ महास्त्रे — D₁₀ 11 T₁ G₁ 2 4 8 ins after 156^a

56* सजीवयामीति हरे प्रविज्ञा

तदा नाशमे विजयाय संजय ।

— ^a) K₀ 2 5 D₈ 14 M₁ 'यन केदाव' — ^d) K₀ 2 4 (before corr) शपानान्, K₁ शशाय (sio), K₈ प्रपशान्, D₈ प्रपन्न; D₈-11 S शपेता (G₇ रपेता, M₁ शपत्); D₁₄ शपत् (for शशाप) — D₈ 8 T₁ G₁ 2 4 8 ins after 156

57* बुद्ध्वा चाह बुद्धिहीनोऽथ स्रुत

सतप्येऽहं पुत्रपौत्रैश्च हीन ।

सचिन्तयन्नथ विहीनबुद्धिः

कर्तव्यता नाभियानानि स्रुत ॥

[D₈ 8 road (in ^b) 'तप्ये वै, (in ^c) 'चितयानोद्य, (in ^d) 'तां चाभि']

4 (2nd ed)

[25]

157. ^b) K₁ 8 V₁ B D (D₁₈ missing) वधुभिः पितृ- (D₈ सर्वैर्बधु', D₁₄ as in text), K₂ विधा पि', K₄ वध पि', K₈ T₂ G₁ 2 4-8 M₂ 4 वध्व पति', K₈ पितृभिर्यधु'; G₇ वध्वा सति'; M₁ वध्वै पि' (for वध्व पितृ') G₈ तदावस्था सखिभिर्भ्रा' T₁ तदा नाशसे etc — ^c) V₁ D₈ G₇ कर्म (for कार्य) K₀ दुस्त', Dr (except D₁) कौरवै', D₈ 8 8 दुष्कृत (for दुष्कर) — ^d) T₁ 'ज्य चास', G₁ 2 4 8 'ज्य नि'स', G₈ 'ज्य नास' K₁ 'पद्मै' (for 'पद्म')

158. ^a) D_a युद्ध (for युद्धे) T युद्ध हतशेषा K₈ D₈ 'पा सुता, G₁ 4 8 'पा श्रुत G₈ 7 पाश्च योधा — ^b) D₈ पाण्डवेयाश्च — ^c) V₁ अष्टाविं' K₂ 5 V₁ M₁ विंशति-र्निहता'; K₄ (before corr) 'तिर्हता'; D₁₀ 11 T₁ G₁ 2 4 5 M₂ 4 'शस्त्रादिता', D₁₄ 'शस्त्रहता', M₈ 'शस्त्रिहता' D₇ 12 हता विंशतिरोहता', D₈ G₈ 7 न्यूना विंशत्सादिता' K₈ अष्टादशाक्षौहिणीना हता वै — ^d) K₀ युद्धे, G₂ ग्रामे (for संग्रामे) K₄ तुमहे, K₈ V₁ B D (for D₈ see below, D₁₈ missing) M₂ 8 नैरवे, T₁ निग्रहो, T₂ G₂ (by corr) निग्रता (for विग्रहे) D₈ तस्मिन् युद्धे कौरवैर्क्षत्रि' — G₂ 4 8 ins after 158

58* कालाभिपञ्चा समितिर्महात्मनां

निपूदिता हेतुरासीत्सुतो मे ।

159. ^a) K₀ 2 त्वत्तिवि', K₈ स्वेत्तिविस्तीर्णं, K₄ स्वद्य विस्तीर्णं, K₈ G₈ स्वभ्यवि'; T M सवृत्स्त्वर्ण (M₁ as in G₁ below), G₁ स्वभ्यविस्तीर्णं, G₂ स्वभ्य', G₈ 7 बहुविस्तीर्णं K₁ V₁ B D (D₁₈ missing) तमस्वतीव विस्तीर्णं (D₈ यस्स्वत्य विस्तीर्णं, D₁₄ तमसाधस्य वि'), K₈ तमस्वतीव वि' G_d तमसा (as in text) — ^b) D₈ 8 मोहमा', D₈ तमश्चावि' M (except M₁) मा — ^c) K₁ 8 D₁ सज्ञा, G (except G₈ 8 7) ज्ञान T₁ नो लभते, T₂ G₈ नैव ल'

ययाति शुभकर्माणं देवैर्यो याजितः स्वयम् ।
 चैत्ययूपाङ्किता भूमिर्यस्येयं सवनाकरा ॥ १६९
 इति राज्ञां चतुर्विंशत्तारदेन सुरर्षिणा ।
 पुत्रशोकाभितप्ताय पुरा शैव्याय कीर्तिताः ॥ १७०
 तेभ्यश्चान्ये गताः पूर्वं राजानो बलवत्तराः ।
 महारथा महात्मानः सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १७१
 पूरुः कुर्यदुः शूरो विष्वगश्चो महाधृतिः ।

अनेना युवनाश्च ककुत्थो विक्रमी रघुः ॥ १७२
 विजिती वीतिहोत्रश्च भवः श्वेतो बृहद्गुरुः ।
 उशीनरः शतरथः कङ्को दुलिदुहो द्रुमः ॥ १७३
 दम्भोद्भवः परो वेनः सगरः संकृतिर्निमिः ।
 अजेयः परशुः पुण्ड्रः शम्भुर्देवावृधोऽनेघः ॥ १७४
 देवाह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको बृहद्रथः ।
 महोत्साहो विनीतात्मा सुक्रतुर्नैपधो नलः ॥ १७५

C. 1 229
B 1 229
K 1 1 260

M (except M1) वीरं (for चैव) — ^d) K2 2.5 (before corr) & T2 G1-8 1 शशिर्बिहु — K1 4 marg 8 (text and m) D (except Da D7 14, D8 18 missing) ins after 168

60* कृतवीर्यं महाभाग तथैव जनमेजयम् ।

[D2 'यं च नाभाग]

169 ^b) K6 G2 8 1 याचित G1 4 5 शुभ, G2 8 1 M1 8 पुरा (for स्वयम्) — ^c) K5 G1 2 4-6 M2 4 चित्ययू; T2 G8 चित्रयू Da 'रूपाङ्किता K1 चित्रयूपान्विता — ^d) K5 सवने कृता, D4 S (except G6 M1 8) 'नार्णवा

170 ^b) K1 महात्मान, K8 D8 14 G1 4 5 मह; G6 महात्माना (for सुर) — ^d) K6 2 4 G6 M8 चैत्याय, K8 चैद्याय; V1 Dns M1 2 4 श्वैत्याय, D14 वैन्याय (for शैव्याय) B D (D8 18 missing) T1 G8 कीर्तितं, V1 G2 'ता

171 ^a) K1 D1 T G4-8 M1 4 पूर्वं — ^c) G (except G4 6) 'बला (for 'रथा) — ^d) K6 M1 सर्वे

172 ^a) K1 G4 5 पूरु पुरु, K5 B8 Dns D10 पुरु कु, D14 कुरु पू; G1 पुरुः पू, G2 कुरुः पु, G3 कुरु पू, G7 कुरु पू T2 M1 transp कुरु and यदु Dr (except Dr1) 'यंदा शू, D14 G (except G6) M1 'यंदुर्वार — ^b) K6 D2 विश्वक्सेनो, K2 B Dn Dr (except Dr1) D1 8 4 14 विश्व, K8 'गर्भो, K4 'गस्त्यो; K5 विपगश्चो, G1 4 5 वृषभश्च; G2 वृषभन्यो; G3 विपगन्यो, G7 विपगश्च K1 महायति, K5 'भृति, V1 Dn D1-4 6 G5 'द्युति; Da1 'वृमि, M2 4 'रथ — ^c) K1 अनीना, K8 'नश्च, K6 V1 B D (Da 18 missing) 'णुहो (D2 'जुहो, D8 4 'न्वहो, D8-11 'नहो, G2 8 8 1 नेन, G6 'नैना — ^d) G2 काकु D10 8 (except M2 8) 'क्रमो G (except G6 1) वसु (for रघु)

173 ^a) K6 6 Drs D1 2 विजितो वीतिहोत्रो ग, K1 Dr2 14 D14 'तो 'होत्रांग, K2 विजयो होत्रांग; K8 T1 G6 M1 'तिर्वीतिहोत्रो ग, K4 विष्टतिवीतिहोत्रो ग, K5 'तिर्वीति-होत्रांग, V1 विजयो वी, Da M2-3 'तो वीति, Dn विजयो 'होत्रो ग, Dr1 जीवितो 'होत्रांग, D8 4 8 'ती 'होत्रो ग,

D8 'ती 'होत्रांग, Dr 12 'ही वीतिहोत्रो ग, D9 11 'ती 'होत्रो ग, D10 'ती 'होत्रांग, T2 विचित्रो वी, G1 'तिर्वीति', G2-5 1 विदितिवीति — ^b) Dr1 Dr 8 12 G4 5 M1 भवश्चेतो; T1 यौवनाश्चो, T2 G2 8 बृहच्छेतो; G6 हय, G7 बृहत्सेनो, M बृहत्सेना (M1 भवश्चेतो) K5 T1 G1 4 5 बृहद्रथ; Dr1 भव, M2 'द्वल, M4 'फल (for बृहद्गुरु). — ^c) K1 श्वेत, V1 'धनु, D14 'रह, T1 G7 शित, T2 G2 'रह, G8 शीतरह, M1 'युग्म (for शतरथ) — ^d) K8 काको, T1 कण्वो, T2 कहो, G1 4-6 कहो; G2 कुभो, G8 कुहो; for M see below K1 दुर्विहो (sic), K2 दुहि; K8 दह, K4 टलि; K5 कु (corr to हु) दिदुहो, Dr लोनि, D2 दुलिदुहो; D8 लिमि, D14 हुदिदुहो; T1 दुविरहा, T2 हुलिदुहो, G1 हुलिदुहो; for M see below K1 8 D14 G1 4 5 दुह, K2 8 दुह, K4 ह्रद, G8 द्रम, G6 ध्रुव (for द्रुम) G7 गुहो हरिहयोधम, M कण्वो (M2 कहो; M8 कण्वो, M4 कुहो) हुलिदुहो द्रुम

174 ^a) Dr1 देवोद्भव, G1 2 4 M दभो, G8 जभो, G5 डिभो, G6 सहो K2 T2 तथा, D2 परा, G2 8 पटो, T1 पर, G4-6 M8 पुरो, M1 पुरा (for परो) K1 V1 B Da Dn Dr D1.7 12 वेण (Dr1 वेणु); K5 वैष्य, K6 D14 वैन्य; T1 स्वेत, G7 वीर, M1 वैन (for वेन) — ^b) Dr1 G2 सागर, M4 स V1 B4 Da T G1 4-6 M साकृति, D8 शकृति, G2 सागरी; G8 सागरिर्निम, G7 सागरी नि K8 समर सस्कृति निमि — ^c) Da Dr पुरुष, D14 'म (for परशु) K1 पौह, K2 पुह, K8 पौह; K5 D10 पांह, B4 पुत्र — ^d) K6 4 शक्र; G7 शक्ती (for शम्भुर) K1 देवो वृधो, K2 देवो वृधो; B4 वृधो, Dr (except Dr1) T2 वृधो, D14 देवो नगो, T1 पलो; G2 ह्वो; G3 'नयो, G4-6 'वृतो; G7 ह्वो, M1.4 'वृधो (for देवावृधो) B3 Dr 12 नघ, D8 नव (for ऽनघ)

175 ^a) Dr 'यश्चाप्रतिम Dr 8 G2 8.1 'य सुप्रतीको बृहद्वधो वृ G2 महद्रथ (for बृह) — ^c) D1 नमिताश्वा; D14 वीतिताल (for विनी) — ^d) K1 सुक्रतो नेपधो, K4 सुप्रसुनि; K5 6 V1 'क्रतुनि, D2 M4 सक्र; G1 सुकृति

ययातिं शुभकर्माणं देवैर्यो याजितः स्वयम् ।
 चैत्ययूपाङ्किता भूमिर्यस्येयं सवनाकरा ॥ १६९
 इति राज्ञां चतुर्विंशत्तारदेन सुरर्षिणा ।
 पुत्रशोकाभितप्ताय पुरा शैव्याय कीर्तिताः ॥ १७०
 तेभ्यश्चान्ये गताः पूर्वं राजानो बलवत्तराः ।
 महारथा महात्मानः सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १७१
 पूरुः कुर्यदुः शूरो विष्वगश्चो महाधृतिः ।

अनेना युवनाश्च ककुत्थो विक्रमी रघुः ॥ १७२
 विजिती वीतिहोत्रश्च भवः श्वेतो बृहद्गुरुः ।
 उशीनरः शतरथः कङ्को दुलिदुहो द्रुमः ॥ १७३
 दम्भोद्भवः परो वेनः सगरः संकृतिर्निमिः ।
 अजेयः परशुः पुण्ड्रः शम्भुर्देवावृधोऽनेघः ॥ १७४
 देवाह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको बृहद्रथः ।
 महोत्साहो विनीतात्मा सुक्रतुर्नैपथो नलः ॥ १७५

C. 1 229
B 1 225
K 1 200

M (except M1) वीरं (for चैव) — ^a) K2 2.5 (before corr) & T2 G1-8 7 शशिबिंदु — K1 4 marg 8 (text and m) D (except Da Dr 14, D8 18 missing) ins after 168

60* कृतवीर्यं महाभाग तथैव जनमेजयम् ।

[D2 'यं च नाभाग]

169 ^b) K6 G2 8 7 याचित G1 4 5 शुभ, G2 8 7 M1 8 पुरा (for स्वयम्) — ^c) K5 G1 2 4-6 M2 4 चित्तयू; T2 G8 चित्रयू Da 'रूपाङ्किता K1 चित्रयूपाङ्किता — ^d) K5 सवने कृता, D4 S (except G6 M1 8) 'नार्णवा

170 ^b) K1 महात्मन, K8 D8 14 G1 4 5 मह; G6 महात्मना (for सुर) — ^d) K6 2 4 G6 M8 चैलाय, K8 चैलाय; V1 Dn8 M1 2 4 चैलाय, D14 चैल्याय (for शैव्याय) B D (D8 18 missing) T1 G8 कीर्ति, V1 G2 'ता

171 ^a) K1 D1 T G4-6 M1 4 पूर्व — ^c) G (except G4 6) 'बला (for 'रथा) — ^d) K6 M1 सर्वे

172 ^a) K2 G4 5 पूरु पुरं, K5 B8 Dn8 D10 पुर कुं, D14 कुरु पूं; G1 पुरु पूं, G2 कुरु पुं, G3 कुरु पूं, G7 कुरु पूं T2 M1 transp कुरु and यदु Dr (except Dr1) 'यदा शू, D14 G (except G6) M1 'यदुर्वार — ^b) K6 D2 विश्वक्सेनो, K8 B Dn Dr (except Dr1) D1 8 4 14 विश्व, K8 'गर्भो, K4 'गस्त्यो; K5 विपगश्चो, G1 4 5 वृषभश्च; G2 वृषभन्यो; G3 विपगन्यो, G7 विपगश्च K1 महायति, K5 'मृति, V1 Dn D1-4 6 G5 'द्युति; Da1 'वृमि, M2 4 'रथ — ^c) K1 अनीना, K8 'नश्च, K6 V1 B D (Da 18 missing) 'णुहो (D2 'नुहो, D8 4 'नवहो, D8-11 'नहो, G2 8 8 7 नेन, G6 'नैना — ^d) G2 काकु D10 8 (except M2 8) 'क्रमो G (except G6 7) वसु (for रघु)

173 ^a) K6 6 Drs D1 2 विजितो वीतिहोत्रोऽग, K1 Dr2 14 D14 'तो 'होत्राग, K2 विजयो होत्राग; K8 T1 G6 M1 'तिर्वीतिहोत्रोऽग, K4 विष्टतिवीतिहोत्रोऽग, K5 'तिर्वीति-होत्राग, V1 विजयो वी, Da M2-3 'तो वीति, Dn विजयो 'होत्रोऽग, Dr1 जीवितो 'होत्राग, D8 4 8 'ती 'होत्रोऽग,

D6 'ती 'होत्राग, Dr 12 'ही वीतिहोत्रोऽग, D9 11 'ती 'होत्रोऽग, D10 'ती 'होत्राग, T2 विचित्रो वी, G1 'तिर्वीति, G2-5 7 विदितिर्वीति — ^b) Dr1 Dr 8 12 G4 5 M1 भवश्चेतो; T1 यौवनाश्चो, T2 G2 8 बृहच्छ्वेतो; G6 हय, G7 बृहत्सेनो, M बृहत्भागु (M1 भवश्चेतो) K5 T1 G1 4 5 बृहद्रथ; Dr1 भव, M2 'द्वल, M4 'रफल (for बृहद्गुरु), — ^c) K1 श्वेत, V1 'धनु, D14 'रह, T1 G7 शित, T2 G2 'रह, G8 शीतरह, M1 'युगम (for शतरथ) — ^d) K8 काको, T1 कण्वो, T2 कहो, G1 4-6 कहो; G2 कुभो, G8 कुहो; for M see below K1 दुर्विहो (sic), K2 दुहि; K8 दह, K4 टलि; K5 कु (corr to दु) दुहो, Dr लोनि, D2 दुलिदुहो; D8 लिमि, D14 दुहो; T1 दुविरुहा, T2 दुलिदुहो, G1 दुलिदुहो; for M see below K1 5 D14 G1 4 5 दुह, K2 8 दुह, K4 ह्रद, G8 द्रम, G6 ध्रुव (for द्रुम) G7 गुहो हरिहोद्यम, M कण्वो (M2 कहो; M8 कण्वो, M4 कुहो) दुलिदुहो द्रुम

174 ^a) Dr1 देवोद्भव, G1 2 4 M दम्भो, G8 जम्भो, G5 जिम्भो, G6 सहो K8 T2 तथा, D2 परा, G2 8 पटो, T1 पर, G4-6 M8 पुरो, M1 पुरा (for परो) K1 V1 B Da Dn Dr D1.7 12 वेण (Dr1 वेणु); K5 वैण्य, K6 D14 चैन्य; T1 स्वेत, G7 वीर, M1 वैन (for वेन) — ^b) Dr1 G2 सागर, M4 स V1 B4 Da T G1 4-6 M साकृति, D8 शकृति, G2 सागरी; G8 सागरिनिम, G7 सागरी नि K8 समर सस्कृति निमि — ^c) Da Dr पुरुष, D14 'म (for परशु) K1 पाँहु, K2 पृह, K3 पाँहु; K5 D10 पाँहु, B1 पुत्र — ^d) K6 4 शक्र; G7 शखी (for शम्भु) K1 देवो वृधो, K2 देवो वृधो; B4 वृधो, Dr (except Dr1) T2 वृधो, D14 देवो नगो, T1 'पलो; G2 हृधो; G3 'नयो, G4-6 वृधो; G7 हृधो, M1.4 'वृधो (for देवावृधो) B3 Dr 12 नघ, D8 नव (for सनघ)

175 ^a) Dr 'यश्चाप्रतिम Dr 8 G2 2.7 'य सुप्रतीको बृहद्रथो वृ G2 महद्रथ (for बृह) — ^c) D1 नमिताश्वा; D14 वीतिताल (for विनी) — ^d) K1 सुक्रतो नेपथो, K4 सुप्रसुनि; K5 6 V1 'क्रतुनि, D1 M4 सफ; G1 सुकृति

श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ।
 येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मृह्यन्ति भारत ॥ १८४
 निग्रहानुग्रहौ चापि विदितौ ते नराधिप ।
 नात्यन्तमेवानुवृत्तिः श्रूयते पुत्ररक्षणे ॥ १८५
 भवितव्यं तथा तच्च नातः शोचितुमर्हसि ।
 दैवं प्रज्ञाविशेषेण को निवर्तितुमर्हति ॥ १८६
 विधातुविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्तते ।

कालमूलमिदं सर्वं भावाभावाौ सुखासुखे ॥ १८७
 कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।
 निर्दहन्तं प्रजाः कालं कालः शमयते पुनः ॥ १८८
 कालो विकुरुते भावान्सर्वाल्लोके शुभाशुभान् ।
 कालः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विसृजते पुनः ।
 कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविधृतः समः ॥ १८९
 अतीतानागता भावा ये च वर्तन्ति सांप्रतम् ।
 तान्कालनिर्मितान्बुद्ध्या न संज्ञां हातुमर्हसि ॥ १९०

C. 1 244
B. 1. 1 231
K. 1. 1 270

184 ^a) Gs अपि (for अति) M (except M₁) 'सि
 राजेंद्र — ^b) Ko Dr D₁₄ Gs 'सत्तम', G₂ s वानिमस', G₇
 ज्ञानसत्तम' (for प्राज्ञ') — ^c) T₁ G₁ s १ एपां D₁₄ S
 शास्त्रकृता (T₁ 'कृतिर', G₀ 'गता', G₇ M₁ 'कृतां') G₇ बुद्धि
 तत्ते M (except M₁) मानद (for भारत)

185 ^a) B₂ चैव (for चापि) G₂ s १ चैव न कृतौ
 D₁₀ 11 विहितौ D₁₄ नरपंथ — ^c) K_s 'मेव लिखति;
 V₁ 'रम्या वृत्तिश्च, D_a 'मेव निर्वृ' (Arjp as in text),
 G₂ s 'वानुवृत्त' Cd अत्यतमेव निर्वृत्ति — ^d) Ko s 2 Dn
 कार्यं ते, V₁ T₁ M₄ श्रूयते, Nilp श्रूयते (as in text)
 K₂ पुत्रकारणे; K_s (१ over ल) V₁ G_s 'लक्षण', G₂ 'लक्षण

186 ^a) K₁ ततः; K_s यथा, T₁ G₁ तदा (for तथा)
 Ko s तद्धि, K_s तत्र, V₁ तैन, G_s तद्वत् (for तच्च)
 — ^b) Ko s 2 V₁ B D (D_s 18 missing) नानु (D_s 4
 न तान्, D₁₄ as in text), K_s M₁ s नात्र (for नात)
 — After 186^{ab}, D_s s ins (first time) 63* (cf. v 1
 190) — D₇ 12 om 186^{cd} — ^c) G M (except M₁)
 पुरुषकारेण (G_s पूजाविशे') — ^d) Ko D₁₄ T₁ कोति';
 B_s कोमि'; D₁ G₇ कोनु' D_s G₁ s 'मर्हसि

187 ^a) K_s विधान; K₄ 'धात्रा, D₁₄ 'धातुर' — ^b)
 B_s अमि' (for अति') D₁₄ कोतिवर्तितुमर्हति (cf. 186^d)
 — ^c) D₁₄ काळाधीनमिदं, G (except G_s) काल' सृजति
 तत् — ^d) G₇ 'भावे' K_s G₁ M सुखासुखौ, G_s 'वहौ'
 — After 187, K₁ ins 61* (cf. v 1 189)

188 ^a) K_s करोति, Dn Dr D₁ s 2 सृज'; D₂ पिय';
 M₂ 4 चल' — ^b) Ko-s V₁ Dn D₁ सहरते, M₁ स ह'
 — After 188^{ab} (cf. v 1 187), K_s D₁₄ ins 61*
 (cf. v 1. 189) — ^c) K₁ निर्दहति प्रजा' काले; K_s
 सहरत प्रजा का'; K_s G₇ 'हन्वै प्रजा' काले, K_s D₁₄ 'हेत
 प्रजा काल'; V₁ T₁ काल प्रजा निर्दहति; B Da Nilp
 'हति प्रजा काल', Dn सहरंतं प्रजा का'; Dr D_s 4 0-2 12
 'हति प्रजा' काल'; D₁ 'हति प्रजा का', D_s 18 missing,
 T₂ G₁ 'हन्वा प्रजा काल', G₂ s 'हन्वै प्रजा काल'; G_s s

'हन्वा प्रजा काल', M₁ 'हन्वै प्रजाका' — ^d) In D_s,
 188^d is ins in marg D_s s-11 सर्वा (for काल)
 Ko सशमते, K_s s क्षमयिता, K_s Dr (except Dr₁) सम';
 T₁ सेव' K₁ कालश्च समये पुन — After 188^{cd}, K_s
 repeats 61* (cf. v 1 189).

189 M₁ om. 189^{abed} D_s begins again with
 189^{ef} — ^a) K₄ क्षि, K_s V₁ B Da Dn D_s 4 s M
 (M₁ om) हि, T₂ G (except G₁ १) पि (for वि)
 — ^b) K_s Da D₁₄ G₂ s १ सर्वलोके, V₁ लोके सर्वान्, T₁
 'वान् लोक', T₂ 'वां लोकान्, G₁ 'वं लो', G_s 'वल्लोक-
 — ^c) Ko G₁ सक्षिप्यते, Dn s 'क्षिप्यते, D_s 6 G₂ s 'क्षीय';
 G₇ 'क्षिप्य' K_s पूर्व (for सर्वा) T₁ M (M₁ om)
 सक्षिप्य सर्वास्तु, T₂ G_s सक्षिप्य सर्वास्तु — ^d) K₁ विस्रते
 (for विसृ') — K₁ (second time) 4 (marg) s V₁
 B D (D₁₈ missing, for D_s 14 see below) T₁ ins
 after 189^{cd} D₁₄, after 188^{ab} K_s ins first after
 188^{ab}, and repeats after 188^{cd}

61* काल' सुसेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रम ।

[V₁ सुसे प्र', D₁ सुतो प्र']

In D_s (in which 163-189^{cd} are missing), 61* is
 preceded by

सजय उवाच ।

62* अतीतानागतान्वापि वर्तमानास्तथा बुधा ।

नानुशोचन्ति राजेन्द्र कालो हि जगदन्तक ।

— ^c) M (except M₁) जागर्ति (for भूतेषु) — ^f) Ko
 D₁₄ T₁ 'विकृत', T₂ G₁-s १ 'विवृ', G₄-s 'विर' Ko
 स्वय, K₄ s 'म (for सम) K_s चरत्यविधृत' सुख, K_s
 'विकृत सम; D_s 'विधृतश्चम, M (except M₁) 'विरत सुख'
 190 ^a) Ko s 'तान्भावान्; K_s 'तान्भावा; T₁ 'ताभा
 वान् For D_s cf. v 1 189 — ^b) K₁ 4 0 वर्तते ये च सा';
 K_s G_s ये वर्तते च सा' — ^c) K₁ s D₇ 12 तात्काल', Dr₁
 G₇ तत्काल'; G₁ s 4 s 'निर्जिता' K₁ M (except M₁)
 ज्ञात्वा (for बुद्ध्या) T₁ G₇ हतु' (for हातु') G_s तत्काल

श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ।
 येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मृहन्ति भारत ॥ १८४
 निग्रहानुग्रहौ चापि विदितौ ते नराधिप ।
 नात्यन्तमेवानुवृत्तिः श्रूयते पुत्ररक्षणे ॥ १८५
 भवितव्यं तथा तच्च नातः शोचितुमर्हसि ।
 दैवं प्रज्ञाविशेषेण को निवर्तितुमर्हति ॥ १८६
 विधातृविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्तते ।

कालमूलमिदं सर्वं भावाभावौ सुखासुखे ॥ १८७
 कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।
 निर्दहन्तं प्रजाः कालं कालः शमयते पुनः ॥ १८८
 कालो विकुरुते भावान्सर्वाल्लोके शुभाशुभान् ।
 कालः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विसृजते पुनः ।
 कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविधृतः समः ॥ १८९
 अतीतानागता भावा ये च वर्तन्ति सांप्रतम् ।
 तान्कालनिर्मितान्बुद्ध्या न संज्ञां हातुमर्हसि ॥ १९०

C. 1 244
B. 1 231
K. 1 270

184 ^a) Gs अपि (for असि) M (except M1) 'सि
 राज्ञे — ^b) Ko Dr D14 Gs 'सत्तम, G2 s वागिस', G7
 ज्ञानसत्तम' (for प्राज्ञ) — ^{cd}) T1 G1 2 7 एषां D14 S
 शास्त्रकृता (T1 'कृतिर, Gs 'गता, G7 M1 'कृतां) G7 बुद्धि
 तत्ते M (except M1) मानद (for भारत)

185 ^{ab}) B2 चैव (for चापि) G2 s. 7 चैव न कृतौ
 D10 11 विहितौ D14 नरपंथ — ^c) Ks 'मेव लिखति;
 V1 'रम्या वृत्तिश्च, Da 'मेव निर्दु' (Arjp as in text),
 G2 s 'वानुवृत्त Cd अत्यतमेव निर्दुति — ^d) Ko 2 4 Dn
 कार्या ते, V1 T1 M4 श्रूयते, Nilp श्रूयते (as in text)
 K2 पुत्रकारणे; Ks (2 over 7) V1 Gs 'लक्षणे, G2 'लक्षण

186 ^a) K1 ततः; Ks यथा, T1 G1 तदा (for तथा)
 Ko 2 तद्धि, Ks तत्र, V1 तैन, Gs तद्वत् (for तच्च)
 — ^b) Ko 2-4 V1 B D (Ds 18 missing) नानु (Da 4
 न तान्, D14 as in text), Ks M1 s नात्र (for नात)
 — After 186^{ab}, Ds s ins (first time) 63* (of v 1
 190) — D7 12 om 186^{cd} — ^c) G M (except M1)
 पुरुषकारेण (Gs पूजाविशे) — ^d) Ko D14 T1 कोति;
 Bs कोमि; D1 G7 कोनु Ds G1.2 'मर्हसि

187 ^a) Ks विधान; K4 'धात्रा, D14 'धातुर — ^b)
 Bs अमि (for अति) D14 कोतिवर्तितुमर्हति (cf. 186^d)
 — ^c) D14 कालाधीनमिदं, G (except Gs) काल सृजति
 तत् — ^d) G7 भावे Ks G1 M सुखासुखौ, Gs 'वहौ
 — After 187, K1 ins 61* (of v 1 189)

188 ^a) Ks करोति, Dn Dr D1.2.4 सृज; D2 पिय; D2
 चल् — ^b) Ko-s V1 Dn D1 सहरते, M1 स ह
 — After 188^{ab} (cf. v 1 187), Ks D14 ins 61*
 (cf. v 1. 189) — ^c) K1 निर्दहति प्रजा काले; Ks
 सहरत प्रजा का; Ks G7 'हन्वै प्रजा काले, Ks D14 'हेत
 प्रजा काल; V1 T1 काल प्रजा निर्दहति; B Da Nilp
 'हति प्रजा काल', Dn सहरतं प्रजा का; Dr D2-4 0-2 12
 'हति प्रजा काल; D1 'हति प्रजा का', Ds 18 missing,
 T2 G1 'हन्वा प्रजा काल', G2 s 'हन्वै प्रजा काल; G4 s

'हन्वा प्रजा काल, M1 'हन्वै प्रजाका — ^d) In Ds,
 188^d is ins in marg Ds s-11 सर्वा (for काल)
 Ko सशमते, Ks s क्षमयिता, Ks Dr (except Dr1) सम;
 T1 सेव K1 कालश्च समये पुन — After 188^{cd}, Ks
 repeats 61* (of v 1 189).

189 M1 om. 189^{abcd} Ds begins again with
 189^{ef} — ^a) K4 धि, Ks V1 B Da Dn Ds s 9 M
 (M1 om) हि, T2 G (except G1.7) पि (for वि)
 — ^b) Ks Da D14 G2 s 7 सर्वलोके, V1 लोके सर्वान्, T1
 'वान् लोक, T2 'वान् लोकान्, G1 'वं लो', Gs 'वंलोक-
 — ^c) Ko G1 सक्षिप्यते, Dns 'क्षिप्यते, Ds s Gs s 'क्षीय';
 G7 'क्षिप्य' Ks पूर्व (for सर्वा) T1 M (M1 om)
 सक्षिप्य सर्वास्तु, T2 Gs सक्षिप्य सर्वास्तु — ^d) K1 विस्तरते
 (for विसृ) — K1 (second time) 4 (marg) e V1
 B D (Ds missing, for Ds 14 see below) T1 ins
 after 189^{cd} D14, after 188^{ab} Ks ins first after
 188^{ab}, and repeats after 188^{cd}

61* काल सुतेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रम ।

[V1 सुते प्र, D1 सुते प्र]

In Ds (in which 163-189^{cd} are missing), 61* is
 preceded by

सजय उवाच ।

62* अतीतानागतान्वापि वर्तमानास्तथा बुधा ।

नानुशोचन्ति राजेन्द्र कालो हि जगदन्तक ।

— ^c) M (except M1) जागर्ति (for मृतेषु) — ^f) Ko
 D14 T1 'विकृत, T2 G1-s 7 'विचृ', G4-0 'विर' Ko
 स्वय, K4 s 'म (for सम) Ks चरत्यविधृत सुख, Ks
 'विकृत सम; D2 'विधृतश्चम, M (except M1) 'विरत सुख
 190 ^a) Ko. s 'तान्भावान्; Ks 'तान्भावा; T1 'तामा
 चान् For Ds cf. v 1 189 — ^b) K1 s 0 वर्तते ये च सा;
 Ks Gs ये वर्तते च सा — ^{cd}) K1 s D7 12 तात्काल, Dr1
 G7 तत्काल; G1.2 s 'निर्जिता K1 M (except M1)
 ज्ञात्वा (for बुद्ध्या) T1 G7 हतु (for हातु) Gs तत्काल

यत्तद्यतिवरा युक्ता ध्यानयोगवलान्विताः ।
 प्रतिविम्बमिवादशे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ १९७
 श्रद्धाधानः सदोद्युक्तः सत्यधर्मपरायणः ।
 आसेवन्निमगध्यायं नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ १९८
 अनुक्रमणिमध्यायं भारतस्सेममादितः ।
 आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १९९
 उभे संध्ये जपन्किंचित्सद्यो मुच्येत किल्बिपात् ।
 अनुक्रमण्या यावत्स्यादह्ना रात्र्या च संचितम् ॥ २००
 भारतस्य वपुर्हेतत्सत्यं चामृतमेव च ।

नवनीतं यथा दध्ने द्विपदां ब्राह्मणो यथा ॥ २०१
 हृदानामुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
 यथैतानि वरिष्ठानि तथा भारतमुच्यते ॥ २०२
 यथैनं श्रावयेच्छास्त्रे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
 अक्षय्यमन्नपानं तत्पिबंस्तस्योपतिष्ठति ॥ २०३
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।
 विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ २०४
 कार्णं वेदमिमं विद्वान्श्रावयित्वा र्थमश्नुते ।
 अणुहत्याकृतं चापि पापं जह्यान्न संशयः ॥ २०५

C 1 251
 B. 1 1 232
 K. 1 1 232

(except G4 s M1, G1 om.) यत्र — °) D11 G (G1 om.) °र तच्च — °) D11 सदैव, G2-s 1 स देव G8 परिभूयते, G7 °हिष्यते

197 °) T1 G6 य त यति° V1 Dn Dr D1.4-6 G6 युक्ता, D8 युक्ता, T1 मुदया Ko यत्तद्युनक्तिपरा (sic) यु°; K4 यत्तन्मुक्ति° परा यु°, K5 सर्वद्वद्विनिर्मु°, D11 यज्ञमति नरा मु°, T2 ये ध्यायति पुरा मुदया, G1 यस्मिन्यदितवरा (sic) मु°, G2.4 s M य ध्यायति सदा मु° (M2 4 मुदया), G8 ये ध्यायति सदा मु°, G7 यद्यायति सदा मु° — °) Ko °योगपराश्र च, M (except M1) °गपरायणा — °) V1 Da Dr पश्यत्यात्मानमात्मनि, D11 य पश्यत्यात्मनि स्थि°

198 °) K6 Dn Dr D2 s 11 सदा युक्त, D2 6 1 11 सदोद्यु° — °) Dn D6 6 सदा ध° — °) D6-12 आशृण्वन्; S अधीयन् (G6 कथयन्, M1 as in text) K6 नित्यमध्वेय, Dr1 नियमाध्या° K6 आत्मवाञ्छिर्ममोधीयन्, D6 °वेन्नित्यम°; D11 श्रूयते नित्य° — °) Ko पापेन मु°, K4 Dr 12 पापाद्विमु°

199 °) K (except K1 s) V1 D (except Da Da.5, D18 missing) °णिकाध्या°, S °क्रामिण° (G1 °क्रामणि°, G2 1 M8 क्रामण°, G8 °क्रमण°) — °) K8.6 D11 G2 M8 °स्येव°, B2 °स्येय°, T G5 6 M1 °स्येव° K2 °स्य समाहित°, G1 °स्येममाद°, G7 °स्य महादि°; M1 °स्येतदादिक° — °) K4 V1 Dn2 Dr2 r4 आसीक, D6-12 °स्तिव्य D2 °त यावत्; M1 °त श्रुत्वा

200 °) G6 सभामध्वे K1 V1 B D (D18 missing) जपन्कृत्स्न (B1 D1 पठन्कृत्स्न, Dn D11 as in text, D5 corr to जपेत्कृत्स्न), K6 किं च जपन् (m जपश्चैव), S जपन्कृत्स्नित् (G8.7 जपेत्कृत्स्नित्; M1.2 as in text) — °) K1 नरो मु° M1 मुचति K2 पातकान्, K8 कल्मसात् — °) K4 °क्रमणिकाध्याय°, D6 °णिकादध्वेय°, T1 अपक्रमणमध्याय; T2 G1 M1 4 °क्रामिणमध्याय°, G2 s °मणमध्याय°, G4 s °क्रामिण्या च (sic) तक्ष स्या°; G6 °मिण्या तक्ष स्या°, G7 °मिणमध्याय; M8 °क्रामणमध्याय — °) K4 वहेत्पाप च; D10 अह्ना रात्र्यां च; D11 अहोरात्र्याच, G1 अहोरात्र्या च, G2 अहोरात्रिषु; G8

अहोरात्र्यश्च, G6 दिवा रात्र्या च; G7 अहोरात्रे च K5 चितित, Dr1 D6 समि°; D1 सम°, T G1 M4 सचित्वात्

201 °) K4 °तस्येव गुह्यं तत्, G6 1 °तस्यैव पुण्येन Arj भारतस्येव युज्येतेत्यपपाठ । — °) Ko B1 m s Da Dr1 D1.8 (by corr) 11 T1 G (except G1.6) चानृत°, K6 D6 वामृत° — K2 s 1 ns after 201^{ab}

67* दिव्या यज्ञाश्च निखिला विष्णुश्चोपनिषन्महत् ।
 — °) K2 s दध्ना — K6 Dn Dr D2 14 S (except M1) ins after 201 D1 (marg) 9-11, after 202^{ab}

68* आरण्यक च वेदेभ्य ओपधिम्योऽमृत यथा ।

[G सामवेदश्च (G6 आरण चापि); D6-11 as in G6 D6-11 T G6 °म्यो यथामृत]

202 G8.7 M om 202^{ab} — °) Ko B Da D12 °रिष्ठश्च° — After 202^{ab}, D4 (marg) 9-11 ns 68* (of v l. 201) — M1.4 om 202^{cd} — °) K1 s 8 T2 G1 6 1 विशिष्टानि (for वरि°) V1 B D यथैतानी (D6-9 12 तथै- तदि, D10 तथैवमि, D11 तथैवदि, D14 तदेवमि) विद्वांसानां, M2 s नवनीतवरिष्ठ हि — °) D6-12 14 M2 s महाम्ना°

203 G7 (hapl) om 203-206, M1 om. 203^{ab} — °) K8.4 °श्चैतच्छा°; D14 G6 °श्चैद श्रा° G1 यश्च विश्वापये°, G2-s यश्च विश्वापये° — °) K2 °मद्यत, K8 °सग°, K4 °मात्र°; K6 °मक्ष°, D10 °मन्त्रि° G8 °णान्वा सम° Dr D11 ब्राह्मणस्य समीपत°, D1 °णा भोजयेत्तत् — °) V1 G4 s M °मज्ञ K Da T1 M1 च (K2 as in text, K5 तान्), B (except B1) D (except Dr1 r2 r4, D18 missing, D14 च) वै (for तत्) — °) K5 B4 पितृभ्यश्च, D11 °श्चैव, G8 पित्र्य तस्य K5 उपतिष्ठित; K5 B D (except D14, D18 missing) M2 s उपतिष्ठते

204 G7 om 204 (of v l. 203) — °) G6 वेदार्थं मुप° — °) Ko प्रचरिष्यति, K2 6 V1 B Da Dn Dr D1-1 11 °हरि°, K8 चालयि°; K4 D8 M (except M8) °चक्षि°

205 G7 om 205 (of v l. 203) D13 begins with 205^{cd} — °) K4 D6 s G2 s फाल्गुन्य; K5 कर्म; Dr

यत्तद्यतिवरा युक्ता ध्यानयोगवलान्विताः ।
 प्रतिविम्बमिवादशे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ १९७
 श्रद्धाधानः सदोद्युक्तः सत्यधर्मपरायणः ।
 आसेवन्निमग्न्यायं नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ १९८
 अनुक्रमणिमध्यायं भारतस्येममादितः ।
 आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेण्ववसीदति ॥ १९९
 उभे संध्ये जपन्किंचित्सद्यो मुच्येत किंत्विपात् ।
 अनुक्रमण्या यावत्स्यादह्वा रात्र्या च संचितम् ॥ २००
 भारतस्य वपुर्हेतत्सत्यं चामृतमेव च ।

नवनीतं यथा दध्मो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ॥ २०१
 हृदानामुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
 यथैतानि वरिष्ठानि तथा भारतमुच्यते ॥ २०२
 यश्चैनं श्रावयेच्छास्त्रे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
 अक्षय्यमन्नपानं तत्पितृन्तस्योपतिष्ठति ॥ २०३
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
 विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ २०४
 कार्ण्यं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वा र्थमश्रुते ।
 अणुहत्याकृतं चापि पापं जहान्न संशयः ॥ २०५

C 1 201
 B. 1 1 232
 K. 1 1 233

(except G4 s M1, G1 om.) यत्र — °) D11 G (G1 om.) °र तच्च — °) D11 सदैव, G2-s 7 स देव G8 परिभूयते, G7 'हिध्यते

197 °) T1 G8 य त यति V1 Dn Dr D1.4-6 G6 मुक्ता, D8 बुक्ता, T1 मुख्या Ko यत्तद्युक्तपरा (sic) यु; K4 यत्तन्मुक्ति परा यु, K8 सर्वद्वविनिमुं, D11 यन्नमति नरा मु, T2 ये ध्यायति पुरा मुध्या, G1 यस्मिन्यदितवरा (sic) मु, G2.4 s M य ध्यायति सदा मु (M2 s मुख्या), G8 ये ध्यायति सदा मु, G7 यद्यायति सदा मु — °) Ko 'योगपराश्च ये, M (except M1) 'नपरायणा — °) V1 Da Dr पश्यत्यात्मानमारामनि, D14 य पश्यत्यात्मनि स्थि

198 °) K6 Dn Dr D2 s 14 सदा युक्त, D2 s 7 12 सदोयुं — °) Dn D8 s सदा ध — °) D8-12 आशृण्वन्; S अधीयन् (G6 कथयन्, M1 as in text) K8 नित्यमधयेय, Dr1 नियमाध्या K8 आरामवाजिर्मनोधीयन्, D8 'वेन्नित्यम; D14 श्रूयते नित्य — °) Ko पापेन मु, K4 Dr 12 पापाद्विमुं

199 °) K (except K1 s) V1 D (except Da Ds s, D18 missing) 'णिकाध्या, S 'क्रामिण' (G1 'क्रामणि', G2 1 M8 'क्रामण', G8 'क्रमण') — °) K8.6 D11 G2 M8 'स्येव', B2 'स्येय', T G5 s M1 'स्येव' K2 'स्य समाहित', G1 'स्येयमाह', G7 'स्य महादि', M1 'स्येयदादिक — °) K4 V1 Dn2 Dr2 r4 आस्तिक, D8-12 'स्तिक्य D2 'त यावत्; M1 'त श्रुत्वा

200 °) G6 सनामधये K1 V1 B D (D18 missing) जपन्कृत्स्न (B4 D1 पठन्कृत्स्न, Dn D14 as in text, D8 corr to जपेत्कृत्स्न), K6 किं च जपन् (m अपश्चैव), S जपन्कृत्स्नित् (G8.7 जपेत्कृत्स्नित्; M1.2 as in text) — °) K1 नरो मुं M1 मुचति K2 पातकान्, K8 कष्टमत्तात् — °) K4 'क्रमणिकाध्याय, D8 'णिकादधयेत्, T1 अपक्रमणमध्याय; T2 G1 M1 s 'क्रामिणमध्याय, G2 s 'मणमध्याय, G3 s 'क्रामिण्या च (sic) तन्न स्या; G6 'मिण्या तन्न स्या, G7 'मिणमध्याय; M8 'क्रामणमध्याय — °) K4 वहेत्पाप च; D10 अह्ना रात्र्या च; D14 अहोरात्राच्च, G1 अहोरात्र्या च, G2 अहोरात्रिषु; G8

अहोरात्र्यश्च, G8 दिवा रात्र्या च; G7 अहोरात्रे च K8 चितित, Dr1 D8 समि; D1 सम, T G1 M4 सचित्तात्

201 °) K4 'तस्यैव गुह्य तत्, G8 1 'तस्यैव पुण्येन Arj भारतस्यैव युज्येतेत्यपपाठ । — °) Ko B1m s Da Dr1 D1.8 (by corr) 11 T1 G (except G1.6) 'चानृत', K8 D8 'चामृत' — K2 s ins after 201^{ab}

67* दिव्या यज्ञाश्च निखिला विष्णुश्रोपनिपन्महत् ।
 — °) K2 s दग्ना — Ko Dn Dr D2 11 S (except M1) ins after 201 D4 (marg) 9-11, after 202^{ab}

68* आरण्यक च वेदेभ्य ओपधिम्योऽमृत यथा ।

[G सामवेदश्च (G6 आरण चापि); D8-11 as in G8 D8-11 T G8 'भ्यो यथामृत]

202 G8.7 M om 202^{ab} — °) Ko B Da D12 'रिष्ठश्च' — After 202^{ab}, D4 (marg) 9-11 ins 68* (of v 1. 201) — M1.4 om 202^{cd} — °) K1 s s T2 G1 s 7 विशिष्टानि (for वरि) V1 B D यथैतानी (D8-s 12 तथै-तदि, D10 तथैवमि, D11 तथैवदि, D14 तदेवमि) विहासानां, M2 s नवनीतवरिष्ठ हि — °) D8-12 14 M2 s महाभा

203 G7 (hapl) om 203-206, M1 om. 203^{ab} — °) K8.4 'श्वेतच्छा'; D14 G8 'श्वेद श्रा' G1 यश्च विश्रापये, G2-s यश्च विज्ञापये — °) K2 'मग्रत, K8 'सग', K4 'मात्र'; K6 'मक्ष', D10 'मत्रि' G8 'णान्वा सम' Dr D14 ब्राह्मणस्य समीपत्, D1 'णा भोजयेत्तत् — °) V1 G4 s M 'मक्ष K Da T1 M1 च (K2 as in text, K8 तान्), B (except B1) D (except Dr1 r2 r4, D18 missing, D14 च) वे (for तत्) — °) K8 B4 पितृभ्यश्च, D14 'श्वैव, G8 पित्र्य तस्य K8 उपतिष्ठित; K8 B D (except D14, D18 missing) M2 s उपतिष्ठते

204 G7 om 204 (cf. v 1 203) — °) G6 वेदार्थं सुप — °) Ko प्रचरिष्यति, K2 s V1 B Da Dn Dr D1-7 12 'हरि', K8 चालयि; K4 D8 M (except M8) 'चलि-

205 G7 om 205 (cf. v 1. 203) D13 begins with 205^{cd} — °) K4 D8 s G2 s कात्स्न्य; K8 कर्म; Dr

२

ऋषय ऊचुः ।

समन्तपञ्चकमिति यदुक्तं सूतनन्दन ।

एतत्सर्वं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १

सूत उवाच ।

शुश्रूषा यदि वो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।

समन्तपञ्चकारण्यं च श्रोतुमर्हथ सत्तमाः ॥ २

त्रेताद्वापरयोः संघौ रामः शस्त्रभृतां वरः ।

असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्षचोदितः ॥ ३

स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलद्युतिः ।

समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरहृदाम् ॥ ४

स तेषु रुधिराम्भस्सु हृदेषु क्रोधमूर्च्छितः ।

पितृन्संतर्पयामास रुधिरणेति नः श्रुतम् ॥ ५

अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो ब्राह्मणर्षभम् ।

तं क्षमस्वेति सिपिधुस्ततः स विरराम ह ॥ ६

C. 1 279
B. 1 2 10
K. 1 2 10

2

1 Ks Ds ऋषिर्वाच — Ds om 1 and 2 — ^a)
Ko 1 4 'कमिद, Ds 'क नाम Ks समतकमद्रमिति — ^a)
Ds 8 तत्सर्वं च K1 T यथान्याय्य; V1 Dn D1 2 4-12
Ms 'तत्त्व, Ms 4 'यत्त्व Ks त्वत्त सर्वं यथातय्य — ^d)
B1 2 Da Ds D18 'च्छाम तत्त्वत, B2 4 Dr. 12. 14 Dr 12
'सि तत्त्वत, Ds 'सि तद्द्व

2 N (except K1 2 5 Ds) सौतिर्वाच; S सूत
— Ds om 2 (cf. v 1. 1) — ^a) K1 शुश्रूष्वमयो,
K2 8 'पध्व वचो, K4 Dr Ds शृणुध्व मम वो, Ks 'पो
मामवो, Ks V1 Dn D1 5 6 8-11 शृणुध्व मम भो, B Da
D18 'पा मम वो, Ds शृणुध्व मम वै, D1 12 'पाम वचो
Cd शुश्रूषा (as in text) — ^b) K1-3 Ms Cd ब्रुवतो मे,
Da1 Ds 'वतश्च, Ms 4 'वतो मे K1 T Gs transp कथा
and शुभा Ks कथां शुभा Ds ब्रुवत सक्तयां शुभां;
Gs 8 7 प्रवक्ष्ये निखिला कथा — ^c) K1 'कात्या च, K4
G1 7 M 'ख्या च (M1 'ख्याश्च), V1 Ds 14 Gs 8. 6 'ख्यान
3 ^b) V1 D14 S प्रहरता वर — ^c) Gs 8. 7 'धिवा
न्सवान् — ^d) V1 'सर्पितस्सदा Ko 2 4 Ds 14 'नोदित
K1 जघान मदचोदित, Ks जिगायामर्षदक्षित

4 ^a) K1 Da Ds 12 14 G1-3 7 सर्वं Ks Gs 'मुत्सार्य;
B2 Gs 'च्छाद्य; Ds 10 11 G4 'स्थाद्य — ^b) Ko 2 4
'णातुल', K1 G1 4 5 'णामित' — ^c) Ks 6 D1 2 6 7 T1
Gs 8 स्वमत' — ^d) Ks V1 B Da Dn Dr Ds-7 9 12 18
रुधिरान्, D1-8 रुधिरान्, D14 च महा — T2 ins after 4

70* योजयानामविस्तीर्णां ज्ञामदभ्य प्रतापवान् ।

5 ^a) T1 स तेन, G1 सर्वेषु — ^a) Ks स्वपितृस्वर्ष
— ^d) Ko 'रैणैव न

6 ^a) Ks D1 Ms 4 अथार्थी Gs अथोदका', G4 5
अथ शृगदा' — ^b) K1-4 6 D (except Ds 4) राममब्रुवन्,

5 (2nd ed)

Ks V1 G2 8. 7 'पंभा' (for ब्राह्म) — K (except Ks)
D (D14 om lines 3-8) ins after 6^{ab}

71* राम राम महाभाग प्रीता स्म तव भार्गव ।

अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।

वर वृणीष्व भद्र ते किमिच्छसि महाद्युते ।

राम उवाच ।

यदि मे पितर प्रीता यद्यनुब्राह्मता मयि ।

यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादित मया । [5]

अतश्च पापान्मुच्येहमेव मे प्रार्थितो वर ।

हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्मुनि विश्रुता ।

एव भविष्यतीत्याहुः पितरो ब्राह्मणर्षभा ।

[(L 1) Da Ds 18 महायाहो (for 'भाग) — (L 2)
K1 Dn D1 8-8 तव (for च ते) K1 2 Dn Ds D1 12 ते
प्रभो D14 subst. क्षमस्व ब्राह्मणर्षभ for the latter half
of line 2, and om. lines 3-8 — (L 3) D (except
Da) यमि(Dr 'दि)च्छसि — (L 5) Da D18 यत्र रो'
Ks Ds 4 'मितसेन — (L 6) Ks 8 'न्मुच्येय Dr1
Ds-12 अतः पापाद्भिमुच्येह — (L 7) Da D18 भवतु मुनि
— (L 8) K1-8 6 D (except Da D18) 'त्यतीत्येव
K1-8 D1 2 3-12 पितरस्त्रमयाब्रुवन्, Ks Ds 4 पितरो रामम
ब्रुवन्, Dr प्रोक्षुस्ते ब्राह्मणर्षभ]

— ^a) Ko 2 4 6 B1m Da1 Dr T1 निपिधु; Ks D1 8-14
G M सिपिधु (G4 corr to निपिधु, Gs जगह), B2
यिपिधु (m सि), T2 as in Gs, Ds2 (correct acc to
Arj) Dn निपिपिधु, Arjp Nilp सिपिधु (as in text)
Cd mentions as alternative readings निपिपिधु,
यिपिधु and सिपिधु — ^d) Ks च (for ह) Ds has
in text त्व क्षमस्वेति निपिधुस्व च, ins marg पितरो and
चादयि (which makes त्व क्षमस्वेति पितरो निपिधुस्व
वधादयि)

२

ऋषय ऊचुः ।

समन्तपञ्चकमिति यदुक्तं सतनन्दन ।

एतत्सर्वं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १

सूत उवाच ।

शुश्रूषा यदि वो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।

समन्तपञ्चकार्यं च श्रोतुमर्हत् सत्तमाः ॥ २

त्रेताद्वापरयोः संघौ रामः शस्त्रभृतां वरः ।

असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्षचोदितः ॥ ३

स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलद्युतिः ।

समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरहृदान् ॥ ४

स तेषु रुधिराम्भस्सु हृदेषु क्रोधमूर्च्छितः ।

पितृन्संतर्पयामास रुधिरणेति नः श्रुतम् ॥ ५

अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो ब्राह्मणर्षभम् ।

तं क्षमस्वेति सिपिधुस्ततः स विरराम ह ॥ ६

G. 1 279
B. 1 2. 10
K. 1 2. 10

2

1 Ks Ds ऋषिरुवाच — Ds om 1 and 2 — ^a)
Ko 1 4 'कमिद', Ds 'क नाम Ks समतकमद्रमिति — ^a)
Ds 8 तत्सर्वं च K1 T यथान्याय्य; V1 Dn D1 2 4-12
Ms 'तत्त्व', Ms 4 'र्थत्व Ks त्वत्त सर्वं यथातथ्य — ^a)
B1 2 Da Drs D18 'च्छाम तत्त्वत्त', Bs 4 DrL rs r4 Dr 12
'मि तत्त्वत्त', Ds 'मि तद्वत्

2 N (except K1 2 5 D2) सौतिरुवाच; S सूत
— Ds om 2 (cf. v l. 1) — ^a) K1 शुश्रूषपञ्चमयो,
K2 2 'पञ्च वचो', K4 Dr D4 शृणुष्व मम वो, Ks 'पो
मामवो', Ks V1 Dn D1 5 6 8-11 शृणुष्व मम भो, B Da
D18 'पा मम वो, D2 शृणुष्व मम वै, Dr 12 'पाम वचो
Cd शुश्रूषा (as in text) — ^b) K1-8 Ms Cd ब्रुवतो मे,
Da1 Ds 'वतश्च, Ms 4 'वतो मे K1 T Gs transp कथा
and शुभा K4 कथां शुभा D2 ब्रुवत सत्कथां शुभां;
Gs 2 7 प्रवक्ष्ये निखिला कथा — ^c) K1 'काख्या च, K4
G1 7 M 'ख्या च (M1 'ख्याश्च), V1 Ds 14 Gs 2 6 'ख्यान

3 ^b) V1 D14 S प्रहरता वर — ^c) Gs 2 7 'र्थिवा-
न्सर्वान् — ^d) V1 'मर्षितस्तदा Ko 2 4 Ds 12 'नोदित'
K1 जघान मदचोदित, Ks जिगामामर्षदक्षित

4 ^a) K1 Da Ds 12 14 G1-8 7 सर्व Ks Gs 'मुत्सार्य;
B2 G2 'च्छाद्य; Ds 10 11 G4 'स्थाद्य — ^b) Ko 2 4
'णातुल', K1 G1 4 5 'णामित' — ^c) Ks 6 D1 2 6 7 T1
Gs 8 स्वमत — ^d) Ks V1 B Da Dn Dr Ds-7 9 12 18
रुधिरान्, D1-8 रुधिरान्, D14 च महा — T2 ins after 4

70* योजयानामविस्तीर्णाक्षामद्वय प्रतापवान् ।

5 ^a) T1 स तेन, G1 सर्वेषु — ^c) Ks स्वपितृस्वर्प
— ^d) Ko 'रुणैव न

6 ^a) Ks D1 Ms 4 अथर्ची Gs अयोदका, G4 5
अथ नृत्वा — ^b) K1-2 6 D (except Ds 4) रामसमुवन्,

5 (2nd ed)

[33]

Ks V1 G2 2 7 'पंभा' (for ब्राह्म) — K (except Ks)
D (D14 om lines 3-8) ins after 6^{ab}

71* राम राम महाभाग प्रीता स्म तव भार्गव ।
अनया पितृमक्या च विक्रमेण च ते विभो ।
वर हृणीष्व भद्र ते किमिच्छसि महाद्युते ।

राम उवाच ।

यदि मे पितर प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।

यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादित मया । [5]

अतश्च पापान्मुच्येहमेव मे प्रार्थितो वर ।

हृदाश्च कीर्त्यमृता मे भवेयुर्मुवि विश्रुता ।

एव भविष्यतीत्याहुः पितरो ब्राह्मणर्षभा ।

[(L 1) Da Ds 18 महाबाहो (for 'भाग) — (L 2)
K1 Dn D1 2-5 तव (for च ते) K1 2 Dn Drs D1 12 ते
प्रभो D14 subst. क्षमन्व ब्राह्मणर्षभ for the latter half
of line 2, and om. lines 3-8 — (L 3) D (except
Da) यमि (Dr 'दि) च्छसि — (L 5) Da D18 यत्र रो'
K2 Ds 4 'मितसेन — (L 6) K2 8 'न्मुच्येय Dr1
Ds-12 अतः पापाद्भिमुच्येह — (L 7) Da D18 भवतु सुवि
— (L 8) K1-2 6 D (except Da D18) 'त्यतीत्येव
K1-8 D1 2 2-12 पितरस्तमयाद्युवन्, Ks Ds 4 पितरो रामस
द्युवन्, Dr प्रोक्षुस्ते ब्राह्मणर्षभ]

— ^a) Ko 2 4 6 B1m Da1 Dr T1 निपिधु; Ks D1 2-14
G M सिपिधु (G4 corr to निपिधु, Gs जगद्), B2
पिपिधु (m सि), T2 as in Gs, Da2 (correct acc to
Arj) Dn निपिपिधु, Arjp Nilp सिपिधु (as in text)
Cd mentions as alternative readings निपिपिधु,
पिपिधु and सिपिधु — ^d) K2 च (for ह) Ds has
in text त्व क्षमस्वेति निपिधुस्तव, ins marg पितरो and
घादपि (which makes त्व क्षमस्वेति पितरो निपिधुस्त
वधादपि)

अक्षौहिण्याः प्रसंख्यानं स्थानां द्विजसत्तमाः ।
 संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ १९
 शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
 गजानां तु परीमाणमेतदेवात्र निर्दिशेत् ॥ २०
 ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव ।
 नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥ २१
 पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
 दशोत्तराणि पट् प्राहुर्यथावदिह संख्यया ॥ २२
 एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः ।
 यां वः कथितवानसि विस्तरेण द्विजोत्तमाः ॥ २३
 एतया संख्यया ह्यासन्कुरुषण्डवसेनयोः ।

अक्षौहिण्यो द्विजश्रेष्ठाः पिण्डेनाष्टादशैव ताः ॥ २४
 समेतास्तत्र वै देशे तत्रैव निधनं गताः ।
 कौरवान्कारणं कृत्वा कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ २५
 अहानि युयुधे भीष्मो दशैव परमास्त्रवित् ।
 अहानि पञ्च द्रोणस्तु ररक्ष कुरुवाहिनीम् ॥ २६
 अहनी युयुधे द्वे तु कर्णः परबलार्दनः ।
 शल्योऽर्धदिवसं त्वासीद्ददायुद्धमतः परम् ॥ २७
 तस्यैव तु दिनस्यान्ते हार्दिक्यद्रौणिगौतमाः ।
 प्रसुप्तं निशि विश्वस्तं जघ्र्योधिष्ठिरं बलम् ॥ २८
 यत्तु शौनकसत्रे ते भारताख्यानविस्तरम् ।
 आख्यासे तत्र पौलोममाख्यानं चादितः परम् ॥ २९

C 1 30
B. 1 2 8
K. 1 2 3

19 *) K₄ G₆ *हिण्या, K₆ V₁ B₁ D₁ 7-9 12 T₂ G₁ 5
 *हिण्य; M₂ हिणी- K₆ च सदयाता, V₁ B₈ समाख्याता;
 B₁ 2 4 D₆ Dr D₂-4 6-12 G₁ 7 *ख्याता; T तु सख्याता;
 M₁ परीमाणे, M₂ 6 *ख्याने, M₃ तु सख्याने

20 *) K₆ 6 V₁ B₁ D₁ T₁ G₁ 5 M (except M₁)
 चाष्टौ च; T₂ चाष्टौ हि; G₂ 2 6 7 चाप्यष्टौ — *) G₆ भूयश्च
 सहस्रं — *) G₂ 2.7 नागाना K₆ B (except B₁)
 D (except D₂ 11) T₁ च (for तु) — *) K₆ T₂ G₄-6
 तदेवात्र निदर्शयेत्, K₁ एतदेवानुनि, K₂ तदेवात्र विनि,
 K₆ D₁ 12 D₁ 8-12 एतदेव विनि, B (except B₁)
 D₆ Dr D₁₂ एतदत्र विनि, T₁ G₁ M (except M₁)
 तावदेवात्र नि; G₂ 8 तावदेवात्र वाजिना; G₇ तावदेव
 तु वाजिना -

21 *) K (except K₂ 6) B (except B₁) D₁ 5 च
 (for तु) — *) K₄ नवैव च, K₆ V₁ B D₁ 8-12 नवैव तु
 (for तथा नव) — *) K₂ 4 5 अधि; G₁ 4 5 अय (for
 अपि) — *) K (except K₆) D₂ चैव हि, V₁ D₆-12
 G₂ 8 चानघ; B₁ भागदा

22 *) Dr (except Dr₁) यथाविदितसं, D₁₂ S
 *वदमित् K (except K₁ 6) V₁ (m as in text)
 D₂ 6-12 subst 23^b for 22^d (cf v 1 23)

23 D₆-12 om 23^{ab} — *) K₁ D₁₂ एवम; K₆
 B₁ m एकम् K (except K₁ 6) V₁ B₂ D₂ 11 G₁ 5
 आहु (for प्राहुः) — For 23^b, K (except K₁ 6)
 subst 22^d (cf v 1 22) — *) K₁ 6 V₁ B D₆ Dr
 D₁ 12 T₁ G₂ 7 यावत्, D₂ 4 यथा; D₆-12 तथा (for यो
 व) D₂ एतद् कथित सर्व — *) K (except K₁ 6)
 V₁ B D (except D₂ 11) *ण तपोघना

24 *) K₆ 6 V₁ B D (except D₆-12.11) पिदिताष्टा;
 G₂ 8 तथैवाष्टा K₆ 6 V₁ B D (except D₁₂) तु (for ता).

25 *) K₆ V₁ T₂ G₁ 4 5 समेता यत्र, G₂ 8 *मत्तात्.
 — *) K₆-8 युद्धेन नि, K₆ युद्धे ते नि — *) M₁
 कौरव्यान्का

26 *) K₄ G₆ च (for तु) — *) D₂ तथैव कुर

27 *) K₆ 2 8 *नी द्वे तु युयुधे V₁ B₁ D₁₂ च (for
 तु) — *) K₂ T₁ G₁ 2 6 M₁ *स चासीत्, K₆ *सत्ता, B
 D (except D₁₂) *स चैव, T₂ *स चासिन्, G₂ *मत्ता, G₇
 *सत्तापि V₁ शल्येनार्धदिन रत्ना. — B₁ ins after 27

73* हुर्योधनस्य श्रीमस्य दिनार्धमभयत्तयो ।

28 *) G₂ 7 तथैव K₆ 6 V₁ B D (except D₂ 11)
 *व दिवसस्यात् — *) K₆ B (except B₁) D (except
 D₂ 11) द्रौणिहार्दिक्यगौ — *) D₆ सुश्रुत नि M₁ युधि
 (for निशि)

29 *) K₆ 8 तद्य, K₆ B D₆ D₁₂ यत्र, K₆ D₂ यद्य,
 G₆ तत्तु, M₂ 4 यस्तु; M₃ य तु (for यत्तु) K₂ 5 D₂ 11
 सत्रेसिन्, G₁ सत्रांते V₁ B D₆ D₁ 2 4 6-12 T₁ तु (for
 ते) — *) K (except K₂ 4) B (except B₁) D₆ D₁
 Dr D₂-12 *मुत्तम; G₁ *मद्भुत, M₂ *विस्तर D₁ महा
 भारतमुत्तम — K (except K₂) V₁ B (B₁ in reverse
 order) D (except D₁₂, D₁ 12 om line 1) T₁ (in
 reverse order) ins after 29^{ab}

74* जनमेजयस्य सत्सत्रे व्यामशिक्षेण धीमता ।

कथित विस्तरार्थं च यत्रो धीर्यं मदीक्षिताम् ।

[K₂ 5 subst for the second line and B T₁ ins
 after the first line D₁₂ ins after 29^{ab}

75* आख्यायन कथित कृष्ण महाभारतमुत्तमम् ।

अक्षौहिण्याः प्रसंख्यानां स्थानां द्विजसत्तमाः ।
 संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ १९
 शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
 गजानां तु परीमाणमेतदेवात्र निर्दिशेत् ॥ २०
 ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव ।
 नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥ २१
 पञ्चपष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
 दशोत्तराणि पट् प्राहुर्यथावदिह संख्यया ॥ २२
 एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः ।
 यां चः कथितवानस्मि विस्तरेण द्विजोत्तमाः ॥ २३
 एतया संख्यया ह्यासन्कुरुपाण्डवसेनयोः ।

अक्षौहिण्यो द्विजश्रेष्ठाः पिण्डेनाष्टादशैव ताः ॥ २४
 समेतास्तत्र वै देशे तत्रैव निधनं गताः ।
 कौरवान्कारणं कृत्वा कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ २५
 अहानि युयुधे भीष्मो दशैव परमास्त्रवित् ।
 अहानि पञ्च द्रोणस्तु ररक्ष कुरुवाहिनीम् ॥ २६
 अहनी युयुधे द्वे तु कर्णः परबलार्दनः ।
 शल्योऽर्धदिवसं त्वासीद्गदायुद्धमतः परम् ॥ २७
 तस्यैव तु दिनस्यान्ते हार्दिक्यद्रौणिगौतमाः ।
 प्रसुप्तं निशि विश्वस्तं जघ्नुर्याधिष्ठिरं बलम् ॥ २८
 यत्तु शौनकसत्रे ते भारताख्यानविस्तरम् ।
 आख्यास्ये तत्र पौलोममाख्यानं चादितः परम् ॥ २९

C 1 33
E 1 2 8
F 1 2 3

19 *) K₄ G₆ 'हिण्या, K₆ V₁ B₁ D₁ 7-9 T₂ G₂ 5
 'हिण्य; M₂ हिणी- K₆ च सख्याता, V₁ B₈ समाख्याता;
 B₁ 2 4 D₁ D₂ 4 6-12 G₁ 7 'ख्याता; T तु सख्याता;
 M₁ परीमाणे, M₂ 4 'ख्याने, M₃ तु सख्याने

20 *) K₆ V₁ B₁ D₁ T₁ G₁ 5 M (except M₁)
 चाष्टौ च; T₂ चाष्टौ हि; G₂ 2 6 7 चाप्यष्टौ — *) G₆ भूयश्च
 सहस्रं — *) G₂ 2 7 नागानां K₆ B (except B₁)
 D (except D₂ 11) T₁ च (for तु) — *) K₆ T₂ G₁ 6
 तदेवात्र निदर्शयेत्, K₁ एतदेवानुनि, K₂ तदेवात्र विनि,
 K₆ D₁ 12 D₂ 12 एतदेव विनि, B (except B₁)
 D₁ D₂ D₃ एतदत्र विनि, T₁ G₁ M (except M₁)
 तावदेवात्र नि; G₂ 2 तावदेवात्र वाजिना; G₁ तावदेव
 तु वाजिना -

21 *) K (except K₂ 5) B (except B₁) D₁ 5 च
 (for तु) — *) K₄ नवैव च, K₆ V₁ B D₁ 8-12 नवैव तु
 (for तथा नव) — *) K₂ 4 5 अधि; G₁ 4 5 अय (for
 अपि) — *) K (except K₆) D₂ चैव हि, V₁ D₆-12
 G₂ 2 चानघ; B₁ भागदा

22 *) Dr (except D₂ 1) यथाविदितसं, D₁ 8
 'वदभिर' K (except K₁ 6) V₁ (m as in text)
 D₂ 6-12 subst 23^b for 22^d (cf v 1 23)

23 D₆-12 om 23^{ab} — *) K₂ D₁ 1 एवम; K₆
 B₁ m एकम् K (except K₁ 2) V₁ B₂ D₂ 11 G₁ 5
 आहु (for प्राहु) — For 23^b, K (except K₁ 6)
 subst 22^d (cf v 1 22) — *) K₁ 5 6 V₁ B D₁ D₂
 D₃ 12 T₁ G₂ 7 यावत्, D₂ 4 यथा; D₆-12 तथा (for यां
 च) D₂ एतद् कथित सर्व — *) K (except K₁ 2)
 V₁ B D (except D₂ 11) *ण तपोधना

24 *) K₆ V₁ B D (except D₆-11 11) पिडिताष्टा;
 G₂ 2 तथैवाष्टा K₂ 5 V₁ B D (except D₁ 11) तु (for ता).

25 *) K₆ V₁ T₂ G₁ 5 समेता यत्र, G₂ 8 'मत्तात्'.
 — *) K₆-8 युद्धे नि, K₈ युद्धे ते नि — *) M₁
 कौरव्यान्का

26 *) K₄ G₆ च (for तु) — *) D₂ तथैव कुरु
 27 *) K₆ 2 8 'नी द्वे तु युयुधे V₁ B₁ D₁ 11 च (for
 तु) — *) K₂ T₁ G₁ 2 6 M₁ 'स चासीत्, K₂ 'सस्त्रा', B
 D (except D₁ 11) 'स चैव, T₂ 'स चास्मिन्, G₂ 'मक्षा', G₁
 'सस्त्राणि V₁ शल्यैनार्धदिनं त्वा'. — B₁ ins after 27

73* हुर्योधनस्य भीमस्य दिनार्धमभयत्तयो ।
 28 *) G₂ 2 7 तथैव K₆ V₁ B D (except D₂ 11)
 'व दिवसस्यते — *) K₆ B (except B₁) D (except
 D₂ 11) द्रौणिहार्दिक्यगौ — *) D₂ सुश्रुत नि M₁ युधि
 (for निशि)

29 *) K₆ 2 तद्य, K₂ B D₁ D₂ यत्र, K₆ D₂ यच्च,
 G₆ तत्तु, M₂ 4 यस्तु; M₃ यत्तु (for यत्तु) K₂ 5 D₂ 11
 सत्रेस्मिन्, G₁ सत्राते V₁ B D₁ D₂ 2 4 6-12 T₁ तु (for
 ते) — *) K (except K₂ 4) B (except B₁) D₁ D₂
 Dr D₃-12 'मुत्तम; G₁ 'मद्भुत, M₂ 'विस्तर D₁ महा
 भारतमुत्तम — K (except K₂) V₁ B (B₁ in reverse
 order) D (except D₁, D₂ 12 om line 1) T₁ (in
 reverse order) ins after 29^{ab}

74* जनमेजयस्य सत्रस्ये व्यामनिष्येण भीमता ।
 कथित विस्तरार्थं च यत्रो चीयं महोदधितान् ।
 [K₂ 2 subst for the second line and B T₁ ins
 after the first line D₁ ins after 29^{ab}

75* आख्यान कथित कृष्ण महाभारतमुत्तमम् ।

ततश्चावर्षाभिर्हरणं शिष्योर्पालवधस्ततः ।
 धृतपर्वं ततः श्रोक्तमर्धुधृतमतः परम् ॥ ४१
 तत आरण्यकं पर्वं किर्मावधं एव च ।
 ईश्वरार्जुनयोर्युद्धं पर्वं कैरातैसंज्ञितम् ॥ ४२
 इन्द्रलोकाभिगमनं पर्वं ज्ञेयमतः परम् ।
 तीर्थयात्रां ततः पर्वं कुरुराजस्य धीमतः ॥ ४३
 जटामुखवधः पर्वं यक्षैर्युद्धमतः परम् ।

तथैवाजगरं पर्वं विज्ञेयं तदनन्तरम् ॥ ४४
 मार्कण्डेयैसमस्या च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
 सर्वोदश्च ततः पर्वं द्रौपदीसत्यभामयोः ॥ ४५
 घोषयात्रां ततः पर्वं मृगस्वप्नभयं ततः ।
 व्रीहिद्रौणिकमाख्यानं ततोऽनन्तरमुच्यते ॥ ४६
 द्रौपदीहरणं पर्वं सैन्धवेन वनात्ततः ।
 कुण्डलाहरणं पर्वं ततः परमिहोच्यते ॥ ४७

C. 1 227
B. 1 257
K. 1.2 27

— °) S (except G₁ 4-6) ततो दि° — °) K₁ & Dn₈
 D₁₄ S 'सूयक'

41 °) D₁₄ G₄ s M₁ तत अर्धोभि° B₈ D₄ m D₁₈
 G₂-s. 6 M₂ 4 'व्याभि', T₁ 'घोष', T₂ 'व्योष', M₂ 'व्यादि'
 — °) G₈ 6 'वध' B₄ D₁ s T G₆ तथा — °) B₄ M₈
 ततश्चोक्त. — °) K₀ s B₈ D₂ 14 G₁ s 5 तत (for अत)

42 K₀ om 42 — °) D₂ Dr D₁₈ आरण्यक तत
 प° — °) D₈ 'वधमेव' — K₂-4 6 V₁ B D T₁ ins.
 after 42^{ab}

77* अर्जुनस्याभिगमन पर्वं ज्ञेयमतः परम् ।

[D₁₄ इन्द्रकीलाभि°]

G₈-s M₁ transp. 42^{cd} and 43^{ab} — °) K₄ 6 B D
 (except Dn D₁ s) 'सहक', V₁ 'क' तत ; G (except
 G₁ 4 s) M 'मुच्यते' (M₁ 'क' स्मृत)

43 G₈-s M₁ transp 42^{cd} and 43^{ab} — D₁₁ reads
 44^{cd} after 43^{ab} — In K₁-s V₁ B Da Dn Dr
 D₂-6 s 18 T₁, 109^{ab} 18 ins (the first time) after 43^{ab}
 (cf. v 1 44) — After the first occurrence of 109^{ab},
 K₁ 6 D₁ s ins 83*, while B₈ ins 47^{ab} together with
 83* (cf. v 1 47) — Dr s 18 om. 43^{cd} and 44^{ab}
 — °) T₂ G₂ s 1 धर्मेरा°

44 Dr s 18 om 44^{ab} (cf. v 1 43) D₁₁ reads
 44^{cd} after 43^{ab} — K₄ (marg) Dr D₁₄ ins after 44^{ab};

78* अर्जुनस्याखसप्राप्तिर्जुनागमन तत ।
 — D₈ om 44^{cd} and 45 — °) K₁ तत्र चान° M₁ 'र'
 मणन् — K₈ 6 V₁ (m as in text) B Da Dn Dr
 D₁ s 4 c-18 subst. for 44^{cd} D₂ (marg) ins after
 44^{ab} K₄ (marg), after 78*

79* निवातकयचैर्युद्धं पर्वं चाजगर तत ।
 After 44, D₁ ins (first time) 109^{ab} (cf. v 1 43)

45 D₈ om 45 (cf. v 1 41) — °) K₄ D₂ s 11
 T₂ G₂ s 'समाख्या'; B₂ (m as in text) 4 D₂ m Dn
 (except Dn₂) Dr₁ G₄ c M₈ 'समाख्या'; T₁ G₄ 'समाख्य'
 — °) K₈ 'क' परमानुस D (except D₂ 11, D₈ om)

पर्वानन्तरमुच्यते

46 °) K₁ D₂ 1 Dn₁ ns D₁ 2 'स्वमोद्भव'; K₆ m
 नृपस्वमोद्भव; V₁ 'स्वमयुत', B D₂ Dr 'स्वमोभवत्'; Dn₂
 D₂ 4. 6-8 18 'स्वमोद्भव' D₆-11 T तत प्रायोपपेदान, D₁₄
 G M पर्व (G₂ s. 1 M₁ तत) प्रायोपपेदान — Dr s 11 T₂
 G (except G₄ s) ins after 46^{ab} D₁₀, after 81*

80* मघ्नस्य निश्चय कृत्वा कार्यस्यापि विचिन्तयन् ।

[(Cf. v 1 52) D₆-11 'य' चैव मृगस्वमोद्भवस्ततः]

— After 46^{ab}, D₁₀ ins 81* — °) K₀ T₂ G₄-6
 'द्रोणकमा'; G₁-8 'द्रोणमुपा' — °) G₂ s M (except
 M₄) तदन° K₈ s V₁ B D T₁ द्रुपदुस तथैव च (D₁₄
 द्रुपदुसकमुच्यते) — D₈ 11 (om line 1) G₂ ins after
 46 D₁₀, after 46^{ab}

81* नलाख्यानमत पर्वं मृगस्वप्नमत परम् ।

ततो नहुपमाख्यान ततोऽनन्तरमुच्यते ।

47 B₈ reads 47^{ab} after the first occurrence of
 109^{ab} (cf. v 1 43) — °) K₁ D₁₈ 'ण' चैव — °) K₆
 कुरात्मना, Da घलात्तत ; D₁₈ घलाकृत , T₁ G₂ s वनांतरे
 V₁ B Dn Dr D₂-1 c-18 जयद्रथविमोक्षण — K₀ s
 D₈ 11 ins after 47^{ab}

82* रामाख्यान तत पर्वं सावित्र्याख्यानमेव च ।

— K₂ 4 (both om line 2) V₁ B Da Dn Dr D₂ 4 c-18
 G₂ 4 s (the latter three in reverse order) ins after
 47^{ab} K₁ 6 D₁ s, after the first occurrence of 109^{ab}
 (cf. v 1 43)

83* पतिप्रताया माहात्म्यं सावित्र्याध्वरमनुत्तम् ।

रामोपाख्यानमग्र्य पर्वं ज्ञेयमतः परम् ।

[(L. 1) D₂ 'रम्य' धर्माशक्तमनुत्तम् T₁ 'रम्याख्यानमेव च'
 K₂ 4 समाख्यात तत पर्वं सावित्र्याख्यानमेव च 1 or line
 1, G₁ reads 126^{ab} (cf. v 1 51) — (L. 2) T₁
 'रम्यामपि च' पर्वं D₂ 'मर्त्य' सावित्र्याख्यानमेव च 1 or
 line 2, G₁ reads 126^{cd}]

— Gr om. 47^{cd}-52^{ab} — °) K₆ तत रूपं महाद्भुत

ततश्चापामिहरेणं शिष्युर्पोलवधस्ततः ।

धृतपर्वं ततः प्रोक्तमर्जुनधृतमतः परम् ॥ ४१

तत आरण्यकं पर्वं किर्मीरवधं एव च ।

ईश्वरार्जुनयोर्युद्धं पर्वं कैरातसंज्ञितम् ॥ ४२

इन्द्रलोकाभिगमनं पर्वं ज्ञेयमतः परम् ।

तीर्थयात्रां ततः पर्वं कुरुराजस्य धीमतः ॥ ४३

जटासुरवधः पर्वं यक्षेयुद्धमतः परम् ।

तथैवाजगेरं पर्वं विज्ञेयं तदनन्तरम् ॥ ४४

मार्कण्डेयसमस्या च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।

सर्वोदश्च ततः पर्वं द्रौपदीसत्यभामयोः ॥ ४५

घोषयात्रां ततः पर्वं मृगस्वप्नभयं ततः ।

व्रीहिद्रौणिकमाख्यानं ततोऽनन्तरमुच्यते ॥ ४६

द्रौपदीहरेणं पर्वं सैन्धवेन वनात्ततः ।

कुण्डलाहरेणं पर्वं ततः परमिहोच्यते ॥ ४७

C. 1 227
B. 1 2. 37
K. 1. 2 37

— °) S (except G₁ 4-6) ततो दि° — °) K₁ 4 Dn₈
D₁₄ S 'सूयक'

41 °) D₁₄ G₁ 8 M₁ तत अर्घ्याभि° B₈ D₁₄ m D₁₄
G₁-8.6 M₁ 4 'व्याभि', T₁ 'घोष', T₂ 'घोष', M₁ 'व्यादि'
— °) G₁ 8 'वध' B₄ D₁ 2 T G₀ तथा — °) B₁ M₈
ततश्चोक्त. — °) K₀ 2 8 B₈ D₂ 14 G₁ 4 5 तत (for अत)

42 K₀ om 42 — °) D₁₄ Dr D₁₄ आरण्यक तत
प° — °) D₈ 'वधमेव' — K₂-4 6 V₁ B D T₁ ins.
after 42^{ab}

77* अर्जुनस्याभिगमन पर्वं ज्ञेयमतः परम् ।

[D₁₄ इन्द्रकीलाभि°]

G₈-2 M₁ transp. 42^{ab} and 43^{ab} — °) K₁ 8 B D
(except Dn D₁ 8) 'सङ्ग', V₁ 'क' तत ; G (except
G₁ 4 8) M 'मुच्यते' (M₁ 'क' स्मृत)

43 G₈-2 M₁ transp 42^{ab} and 43^{ab} — D₁₁ reads
44^{ab} after 43^{ab} — In K₁-8 V₁ B Da Dn Dr
D₂-6 8 T₁ 109^{ab} 18 ins (the first time) after 43^{ab}
(cf. v 1 44) — After the first occurrence of 109^{ab},
K₁-6 D₁ 2 ins 83*, while B₈ ins 47^{ab} together with
83* (cf. v 1 47) — D₁ 8 18 om. 43^{ab} and 44^{ab}
— °) T₂ G₁ 8 1 घर्मेरा°

44 D₁ 8 18 om 44^{ab} (cf. v 1 43) D₁₁ reads
44^{ab} after 43^{ab} — K₁ (marg) Dr D₁₄ ins after 44^{ab};

78* अर्जुनस्याखसप्राप्तिरर्जुनागमन तत ।
— D₈ om 44^{ab} and 45 — °) K₁ तत्र घान° M₁ 'र'
मणन् — K₈ 6 V₁ (m as in text) B Da Dn Dr
D₁ 8 4 6-18 subst. for 44^{ab} D₂ (marg) ins after
44^{ab} K₁ (marg), after 78*

79* निपातकयचैर्युद्धं पर्वं चाजगर तत ।
After 44, D₁ ins (first time) 109^{ab} (cf. v 1 43)

45 D₈ om 45 (cf. v 1 41) — °) K₁ D₂ 8 11
T₂ G₁ 1 'समाख्या'; B₂ (m as in text) 4 D₁₄ m Dn
(except Dn₂) Dr₁ G₁ 6 M₈ 'समाख्या'; T₁ G₁ 'समाख्य'
— °) K₀ 'क' परमाहुत D (except D₂ 11, D₈ om)

पर्वानन्तरमुच्यते

46 °) K₁ Da₁ Dn₁ ns D₁ 2 'स्वप्नोद्भव'; K₀ m
नृपस्वप्नोद्भव; V₁ 'स्वप्नयुत', B Da₂ Dr 'स्वप्नोभवत्'; Dn₂
D₈ 4.6-8 11 'स्वप्नोद्भव' D₀-11 T तत प्रायोपवेशन, D₁₄
G M पर्व (G₁ 8.1 M₁ तत) प्रायोपवेशन — D₁ 8 11 T₂
G (except G₁ 8) ins after 46^{ab} D₁₀, after 81*

80* मघ्नस्य निश्चय कृत्वा कार्यस्यापि विधिन्तयम् ।

[(Cf. v 1 52) D₀-11 'य' चैव मृगस्वप्नोद्भवन्त]

— After 46^{ab}, D₁₀ ins 81* — °) K₀ T₂ G₁-6
'द्रोणकमा'; G₁-8 'द्रोणमुपा' — °) G₁ 8 M (except
M₁) तदन° K₁ 8 V₁ B D T₁ घृद्रघुस्र तथैव च (D₁₄
घृद्रघुस्रकमुच्यते) — D₈ 11 (om line 1) G₁ ins after
46 D₁₀, after 46^{ab}

81* नलाख्यानमत पर्वं मृगस्वप्नमत परम् ।

ततो नहुपमाख्यान ततोऽनन्तरमुच्यते ।

47 B₈ reads 47^{ab} after the first occurrence of
109^{ab} (cf. v 1 43) — °) K₁ D₁₈ 'ण' चैव — °) K₀
हुरात्मना, Da घलात्तत ; D₁₈ घलाहृत , T₁ G₁ 8 वनांतरे
V₁ B Dn Dr D₂-1 6-18 जयद्रथविमोक्षण — K₀ 8
D₈ 11 ins after 47^{ab}

82* रामाख्यान तत पर्वं सावित्र्याख्यानमेव च ।

— K₂ 4 (both om line 2) V₁ B Da Dn Dr D₂ 4 6-18
G₁ 4 8 (the latter three in reverse order) ins after
47^{ab} K₁ 6 D₁ 2, after the first occurrence of 109^{ab}
(cf. v 1 43)

83* पतिप्रताया माहात्म्यं सावित्र्याश्चैरमस्तु तम् ।

रामोपाख्यानमग्रं पर्वं ज्ञेयमतः परम् ।

[(L. 1) D₂ 'त्य' धर्मांशकमनुत्तम T₁ 'व्याख्यानमेव च'
K₂ 4 समाख्या तत पर्वं सावित्र्याख्यानमेव च I or line
1, G₁ reads 126^{ab} (cf. v 1 51) — (L. 2) T₁
'व्याख्यानमपि च पर्वं D₂ 'मग्रं सावित्र्याख्यानमेव च' I or
line 2, G₁ reads 126^{ab}]

— G₁ om. 47^{ab}-52^{ab} — °) K₀ तत रूपं महाहृत्

पूर्वोक्तं भगवद्गीर्तं पर्वं भीष्मवधस्ततः ।
द्रोणाभिपेकं पर्वोक्तं संशर्षकवधस्ततः ॥ ५६
अभिमन्युवधः पर्वं प्रतिर्ज्ञापर्वं चोच्यते ।
जयद्रथवधः पर्वं घटोत्कर्षवधस्ततः ॥ ५७
ततो द्रोणवधः पर्वं विज्ञेयं लोमहर्षणम् ।
मोक्षो नारायणास्त्रस्य पर्वान्तरमुच्यते ॥ ५८
कर्णपर्व^{५३} ततो ज्ञेयं शल्यपर्वं ततः परम् ।
हृदप्रवेशनं पर्वं गर्दायुद्धमतः परम् ॥ ५९
सारस्वतं ततः पर्वं तीर्थवेशगुणान्वितम् ।
अत ऊर्ध्वं तु धीमत्सं पर्वं सौप्तिकमुच्यते ॥ ६०

ऐपीकं^{५४} पर्वं निर्दिष्टमत ऊर्ध्वं सुदारुणम् ।
जलप्रदानिकं पर्वं स्त्रीपर्वं^{५५} च ततः परम् ॥ ६१
श्राद्धपर्वं ततो ज्ञेयं कुरूणामाचर्चदेहिकम् ।
आभिपेचनिकं^{५६} पर्वं धर्मराजस्य धीमतः ॥ ६२
चार्वाकनिर्ग्रहः पर्वं रक्षसो ब्रह्मरूपिणः ।
प्रविभागो गृहाणां च पूर्वोक्तं तदनन्तरम् ॥ ६३
शान्तिपर्वं ततो यत्र राजर्धर्मानुकीर्तनम् ।
आपद्धर्मश्च पूर्वोक्तं मोक्षधर्मस्ततः परम् ॥ ६४
ततः पर्वं परिज्ञेयमानुशासनिकं परम् ।
स्वर्गरोहणिकं^{५७} पर्वं ततो भीष्मस्य धीमतः ॥ ६५

C. 1. 3. 3
B. 1. 2. 77
K. 1. 2. 78

the rest 'विस्तार' — After 55, D₁ G₁ 4-5 M₁ read 87* (cf. v l 54)

56 T₁ om 56 — ^a) K₂ D₂ D₁ D₂ 6 12 G₂ पूर्वोक्त — ^b) G₁ 'वध' B₁ D₂ D₂ 4 T₂ G₂ 7 M₂ तथा — D₁ om 56^{ad}, D₂ 9 12 om 56^b-57^d — ^c) K₂ 2. 8 B₁ D₂ 8 T₂ G₂ 8 'देक' ; D₂ 10 11 14 'देक' K₂ B₁-8 D₂ D₂ Dr (D₁ om.) D₁ 2-5 19 G₁ 'भिपेचन पर्व' — ^d) K₂ 2-4 6 V₁ B₂ 4 D₂ D₂ D₂ 14 D₁-6 12 14 T₂ G₂ spill the name as ससहक K₂ 'वध स्मृत' ; B₁ (before corr) D₁ 2 4 6 T₂ G₂ 2. 7 M₂ 'धस्तया, G₁ 'धस्तया; G₂ 'धस्तदा

57 K₂ om 57^b-58^a, K₂ om 57^b, D₂ 9 12 T₁ om 57 (cf. v l 56) — ^b) K₁ 4 6 V₁ B₁ D₁ G₂ 7 M₂ 4 चोत्तम — D₁ om 57^{cd}. — ^c) D₂ G₂ 'वध' — ^d) K₂ D₂ T₂ G₂ 7 M (except M₁) तथा

58 D₁ T₁ om 58, K₂ om 58^a (cf. v l 57) — ^b) V₁ B₁ सहवृद्धत, D₂ 11 T₂ G₂ 7 M₂ रोमह^{५८}, G₁ 4-6 M₁ तदनतरं

59 T₁ om 59 — ^a) K₂ तस्य प्रोक्त — V₁ B₁ transp 59^{ad} and 60^{ab}, B₂ transp 59^d and 60^b — ^d) K₁ 4 गदापर्वं ततः, B₂ 'द्व तस्य'

60 T₁ om 60 For sequence cf. v l 59 — ^a) D₁ 11 अतः (for ततः) — ^b) K₂ V₁ B₂ 4 D (except D₁) 'यद्राजुकीर्तनं; T₂ G₂ 'वासगुण' — ^c) K₁ अतः परं; G₂ तत ऊ^{५९} K₁ 6 V₁ B D (except D₂-8 10-12) M (except M₂) सु, K₂ च (for तु)

61 T₁ om 61 — ^a) K₂ पर्वं जहृष्ट; B (except B₁) D पर्वं चोहि^{६०} (D₂ 13 14 K₂, D₁ 13 पर्वमुहि^{६१}) — D₂ om 61^d-62^c — ^d) K₂ 8 T₂ तु (for च) K₂ स्त्रीपर्वं तदन्तरं; D₁ D₁ Dr D₁ 4. 6-12 स्त्रीविरापस^{६२} K₂ ततः स्त्रीपर्वं विज्ञेयं जलदानमत पर

62 T₁ om 62, D₂ om 62^{ab} (cf. v l 61) — ^a) K₂ D₂ 8 श्राद्ध G₂ 8 तच्छ्राद्धकारिकं पर्वं, G₁ श्राद्धकारिणिक प^{६३} — ^b) K₂ गुरूणाम् K₂ 2 D₁ D₂ ऊर्ध्वं^{६४}, K₂ D₂ 6-9 12 13 'देहिक' G₂ 7 तत ऊर्ध्वमिदोच्यते — B D (except D₂ 8 12 13) transp 62^{cd} and 63^{ab} — ^d) D₁ G₂ M₂ 4 कुरुराज^{६५}

63 T₁ om 63, K₁ D₂ om 63^{ab} B D (except D₂ 8 12 13) transp 62^{cd} and 63^{ab}. — ^a) K₂ 2 D₂ (except D₂) 'कस्य वध' प^{६६} G₂ 6 'हस्तत्र, G₂ 'ह पर्व' — ^b) K₂ ब्रह्मचारि^{६७}

64 T₁ om 64^{ab}. — ^a) K₂ 2-4 6 V₁ B₁ (m as in text) D₁ 2 4 T₂ G₁ 'तो ज्ञेय' — ^b) B₁ 2 D (except D₂ 11) 'नुशासन, B₂ धर्मराजानुशासन — ^c) K₂ 4 D₂ 7 12 G₂ 7 'द्वर्मांश्च, G₂ M₁ 8 'मं च V₁ तत्रोक्त — ^d) K₂ 'मोक्षत, K₂ V₁ G₂ 7 'मंमतः; D₁ 11 'मं ततः — K₂ 4 6 V₁ B D₂ 12 Dr (D₁ om line 1) D₁-1 6-11 T₁ ins after 64 D₂ 8, after 65^{ab} K₂ 8, after 71^{ab}

88* शुक्रप्रभाभिगमनं मत्तप्रभानुशासनम् ।

प्रादुर्भावश्च दुर्वासं सवादक्ष्य मायया ।

[(L 1) D₂-13 'नुगमन' — (L 2) K₂ B₁ 2 D₁ T₁ 'श्च स्वमायया Nlp आमायया (for मायया)] — For K₂ D₁ cf. v l 69

65 D₁ om 65^a-66^b, D₁ om 65^{ab}. — ^a) D₂ T₁ G₂ पर्यमनुजे^{६८}, D₂ 11 'मयिजे', G₂ परमनुजे^{६९} C₁ 2 परं, G₂ पर; G₁ ह्यनु (for परि) — ^b) K₁ D₂ 'व मत्त' — After 65^a, D₂ ins 88* (cf. v l 64) — ^c) K₂ D₁ (by corr) D₂ 6-9 10 T₁ G (except G₁-8) 'ह्यनु' V₁ B₁ D₁ 12 D₂ G₂ संय — ^d) V₁ परं भी^{७०}

पर्वोक्तं भगवद्गीता पर्व मीमंस्वधस्ततः ।
द्रोणाभिपेक्षः पर्वोक्तं संश्रमर्कवधस्ततः ॥ ५६
अभिर्मन्थुवधः पर्व प्रतिज्ञापर्व चोच्यते ।
जयद्रथवधः पर्व घटोत्कर्चवधस्ततः ॥ ५७
ततो द्रोणवधः पर्व विज्ञेयं लोमहर्षणम् ।
मोक्षो नारायणास्त्रस्य पर्वानन्तरमुच्यते ॥ ५८
कर्णपर्व^३ ततो ज्ञेयं शल्यपर्व ततः परम् ।
हृदप्रवेशनं पर्व गर्दाशुद्धमतः परम् ॥ ५९
सारस्वतं ततः पर्व तीर्थवंशगुणान्वितम् ।
अत ऊर्ध्वं तु धीमत्सं पर्व सौप्तिकमुच्यते ॥ ६०

ऐपीकं^१ पर्व निर्दिष्टमत ऊर्ध्वं सुदारुणम् ।
जलप्रदानिकं पर्व स्त्रीपर्व^२ च ततः परम् ॥ ६१
श्राद्धपर्व ततो ज्ञेयं कुरूणामार्चदेहिकम् ।
आभिपेचनिकं^३ पर्व धर्मराजस्य धीमतः ॥ ६२
चार्वाकनिर्ग्रहः पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः ।
प्रविभागो गृहाणां च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ॥ ६३
शान्तिपर्व ततो यत्र राजधर्मानुकीर्तनम् ।
आपद्धर्मश्च पर्वोक्तं मोक्षधर्मस्ततः परम् ॥ ६४
ततः पर्व परित्रेयमार्तुशासनिकं परम् ।
स्वर्गारोहणिकं^४ पर्व ततो मीमंस्य धीमतः ॥ ६५

C. 1.3.3
B 1.2.72
K. 1.2.78

the rest 'विस्तार' — After 55, D₁₁ G₁ 4-5 M₁ read 87* (cf. v 1 54)

56 T₁ om 56 — *) K₂ D₂ D₁₁ D₅ 6 12 G₂ पूर्वोक्त — ^b) G₁ 'वध' B₁ D₂ D₂ 4 T₂ G₂ 8 7 M₂ तथा — D₁₁ om 56^{ad}, D₁ 9 12 om 56^{ad}-57^{ad} — ^c) K₀ 1.8 B₁ D₀ 3 T₂ G₂ 8 'वेक'; D₂ 10 11 14 'वेक' K₀ B₁-8 D₂ D₁ Dr (D₁₁ om.) D₁ 8-9 18 G₁ 'भिपेचन पर्व' — ^d) K₀ 2-4 6 V₁ B₂ 4 D₂ D₁ D₂ 7 11 D₁-6 12.14 T₂ G₂ spell the name as ससह K₄ 'वध स्मृत'; B₁ (before corr) D₁ 2 3 6 8 T₂ G₂ 2 7 M₂ 'धस्तया, G₁ 'धस्तया; G₀ 'धस्तदा

57 K₂ om 57^b-58^a, K₂ om 57^b, D₁ 9 12 T₁ om 57 (cf. v 1 56) — ^b) K₁ 4 6 V₁ B₁ D₁₁ G₂ 8 7 M₂ 4 चोत्तम — D₁ om 57^{ad}. — ^c) D₂ G₂ 'वध' — ^d) K₀ D₂ T₂ G₂ 8 7 M (except M₁) तथा

58 D₁ T₁ om 58, K₂ om 58^a (cf. v 1 57) — ^b) V₁ B₁ सहवद्धत, D₂ 11 T₂ G₂ 8 7 M₂ रोमह*, G₁ 4-6 M₁ तदनतरं

59 T₁ om 59 — ^a) K₀ तस प्रोक्त — V₁ B₁ transp 59^{ad} and 60^{ab}, B₂ transp 59^{ad} and 60^b — ^d) K₁ 4 गदापर्व ततः, B₂ 'द्व ततः'

60 T₁ om 60 For sequence cf. v 1 59 — ^a) D₁₁ अतः (for ततः) — ^b) K₀ V₁ B₂ 4 D (except D₁₁) 'यदातनुकीर्तनं; T₂ G₂ 'वासयुण' — ^c) K₁ अत परं; G₂ तत ऊर्ध्वं K₁ 5 V₁ B D (except D₁-8 10-12) M (except M₁) सु, K₄ च (for तु)

61 T₁ om 61 — ^a) K₀ पर्व उरिष्ट; B (except B₁) D पर्व चोहि* (D₂ 13 12 K₀, D₁₁ पर्यमुहि*) — D₂ om 61^{ad}-62^c — ^d) K₀ 8 T₂ तु (for च) K₀ स्त्रीपर्व तदनतरं; D₁₁ D₁ Dr D₁ 4.6-12 स्त्रीविलापस्य K₁ तत स्त्रीपर्व विज्ञेयं ब्रह्मदानमत पर

62 T₁ om 62, D₂ om 62^{ab} (cf. v 1 61) — ^a) K₂ D₂ श्राद्ध G₂ 8 तच्छ्राद्धकारिक पर्व, G₁ श्राद्धकारिणिक प* — ^b) K₂ गुरूणाम् K₀ 3 D₁ D₂ ऊर्ध्वं, K₂ D₂ 6-9 12 14 'देहिक' G₂ 8 7 तत ऊर्ध्वं निर्दिष्टमुच्यते — B D (except D₂ D₂ 8 12 14) transp 62^{ad} and 63^{ab} — ^d) D₁₁ G₂ M₂ 4 कुरुराज

63 T₁ om 63, K₁ D₂ om 63^{ab} B D (except D₂ D₂ 8 12.14) transp 62^{ad} and 63^{ab}. — ^a) K₀ 2 D₁ (except D₂) 'कस्य वध' प* G₂ 8 'हस्तत्र, G₁ 'ह पर्व' — ^b) K₂ ब्रह्मचारि

64 T₁ om 64^{ab}. — ^a) K₀ 2-4 6 V₁ B₁ (m as in text) D₁ 2 3 T₂ G₁ 'तो ज्ञेय' — ^b) B₁ 3 D (except D₂ 14) 'नुशासन, B₂ धर्मराजानुशासन — ^c) K₀ 2 4 D₂ 1 12 G₂ 7 'द्वमांश्च, G₁ M₁ 3 'मं च V₁ तत्रोक्त — ^d) K₀ 'मांस्तत, K₀ V₁ G₂ 8 7 'मंस्ततः; D₁ 11 'मं तत — K₀ 1 4 6 V₁ B D₂ D₁ 12 Dr (D₁ om line 1) D₁-1 6-11 T₁ ins after 64 D₂, after 65^{ab} K₂ 2, after 71^{ab}

88* शुक्रप्रभाभिगमनं ब्रह्मप्रभानुशासनम् ।

प्रादुर्भावश्च दुर्वास स्यादक्षय मायया ।

[(L 1) D₀-12 'नुगमन — (L 2) K₂ B₁ 2 D₁₁ T₁ 'श्च स्यामायया Nilp भामया (for मायया)] — For K₂ D₁₁ cf. v 1 69

65 D₁ om 65^a-66^b, D₁₁ om 65^{ab}. — ^a) D₂ T₁ G₂ पर्यमनुज्ञे*, D₂ 13 'मविज्ञे', G₂ परमनुज्ञे* C₁ 3 चरं, G₀ पर; G₁ ह्यनु (for परि) — ^b) K₁ D₂ 'व मद्रत् — After 65^a, D₂ ins 88* (cf. v 1 64) — ^c) K₂ D₁ (by corr) D₂ 6-8 1- T₁ G (except G₁-8) 'हस्तत्र V₁ B₁ D₁ 12 D₂ G₂ चय — ^d) V₁ पर्व भी*

यजतः सर्पसत्रेण राज्ञः पारिक्षितस्य च ।
कथेयमभिनिर्युक्ता भारतानां महात्मनाम् ॥ ७४
विविधाः संभवा राज्ञामुक्ताः संभवपर्वणि ।
अन्येषां चैव विप्राणामृषेर्द्वैपायनस्य च ॥ ७५
अंशावतरणं चात्र देवानां परिकीर्तितम् ।
दैत्यानां दानवानां च यक्षाणां च महौजसाम् ॥ ७६
नागानामथ सर्पाणां गन्धर्वाणां पतत्रिणाम् ।
अन्येषां चैव भूतानां विविधानां समुद्भवः ॥ ७७
वसूनां पुनरुत्पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम् ।
अंतर्नोर्वेदमनि पुनस्तेषां चारोहणं दिवि ॥ ७८

तेजोशानां च संघाताद्भीष्मस्याप्यत्र संभवः ।
राज्यान्निवर्तनं चैव ब्रह्मचर्यव्रते स्थितिः ॥ ७९
प्रतिज्ञापालनं चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च ।
हृते चित्राङ्गदे चैव रक्षा भ्रातुर्यवीर्यसः ॥ ८०
विचित्रवीर्यस्य तथा राज्ये संग्रतिपादनम् ।
धर्मस्य नृपु संभूतिरणीमाण्डव्यशापजा ॥ ८१
कृष्णद्वैपायनाचैव प्रसूतिर्वरदानजा ।
धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च पाण्डवानां च संभवः ॥ ८२
वारणावतयात्रा च मन्त्रो दुर्योधनस्य च ।
विदुरस्य च वाक्येन सुरुद्धोपक्रमक्रिया ॥ ८३

C 1 978
B. 1 2 101
K 1 2 15

74 T1 om 74 (cf. v 1 73) — Ds s repeat 74^{ab},
reading first time पावकसंभव (for पारिक्षितस्य च)
— ^a) Dn1 जप, D10 11 जय, D18 जन्म (for यजत)
B s 'सत्रेषु; Dr1 'सत्रे शु — ^b) Ks Ds s हि, Ks B1 Dr
T2 G1.4-5 Ms ह (for च) Cf 1 1 8 — ^d) B
D (except Dns D1.2 s s 14) भरता — T2 Gs ins
after 74

95* श्लोकप्र च सहस्र च त्रिंशत् चोत्तर तथा ।
श्लोकाश्च चतुराशीति पर्वण्यस्मिन्स्थैव च ।
अध्यायानां तत् प्रोक्त चत्वारिंशन्महर्षिणा ।
[(L 3) T2 'क पर्वण्यस्मिन्मह']

75 T1 om. 75^{ab} (cf. v 1 73) — ^{ab}) Ds 'च
संभवो राज्ञामुक्त. — ^c) V1 B1 Ds s अपि (for चैव) B
Da Ds 18 वीरा, Dn D1.2 s 6-12 शूरा (for विप्रा)
— ^d) Ds मुनेर्द्वै G1 s 5 ह (for च)

76 ^a) B1 s Dn (except Dns) 'तारण B1 चैव
— ^b) K1 च महात्मना, V1 B1 सप्रकी — ^c) K1 देवानां
दा — ^d) K (Ks missing) यक्षाणामथ रक्षसा; Ds
दैत्यानामथ रक्षसा

77 ^c) Ds-4 Gs 'पां चापि, T G1 'पामपि M1 'व
देवानां — ^d) Da Ds s 18 Gs s 'नां च समथ — Ks s
(both om. line 1) s 6 V1 B D T1 G1 ins after 77
(D14 om line 1 and ins lines 2 and 3 after line
1 of 93*):

96* महर्षेराश्रमपदे कण्वस्य च तपस्विनः ।
शकुन्तलाया दुष्यन्ताञ्जरतश्चापि जज्ञिवान् ।
यस्य लोकेषु नाग्नेद प्रथित भारत कुलम् ।

[(L 1) B s 4 Da Ds s 18 T1 G1 च महात्मन
— (L 3) Ks s वीरस्य; D14 लोकेषु]

78 ^a) K1 'ना चैवमुत्प' — ^c) V1 B Da Dn Dr1
6 (2nd ed)

D1.2 s 18 शात — ^d) Ks Ds T Gs s 'पामारो' Gr
'रोपण सुवि

79 ^a) K1 T1 G1 ततोशानां, Ds-18 14 तैजसा Ks
सघाते, V1 B D 'पातो (D14 as in text, Dr 'घातो, Ds
'पाताद्), G1-s 'योगाद् — D10 11 om 79^{ad}-80 — ^c)
V1 Ds तत्र; B (except B1) Da Dn Dr D1-4 6-9 12 13
तस्य (for चैव) — ^d) Ko s V1 Dns Gs s 'व्रत-

80 D10 11 om 80 (cf. v 1 79) — ^b) Ks S (except
G1-s M1) वधश्चि K1 शु; Ks T1 G1 ह (for च)
— ^c) M1 चित्राङ्गदे हृते चैव — ^d) Gs यक्षात् (810) आ

81 ^a) K1 Gs s तदा — ^b) Ko s V1 B1 Ds-5 14
राज्यस, Ks B1-s Da D18 राज्ये च प्र, G2 s राज्यसपरि-
पालन — ^d) K1 Da2 Dr4 Da.6 s-11.18 14 S (except
Gs) आणि Ko 'शापत

82 Ds s 6-18 T Gs s M (except M1) चापि; Gs
वापि (for चैव) — ^b) Ds समूतिर्व T G1 s 6 7 M
'तिर्विदुरस्य च (M1 समूतिर्वरदारजा), Gs 'तिर्विमत्तस्य च

83 ^a) Dn Dr (except Dr1) D1 'यात्राया Ds द्वे
(for च) — N (except K1, Ks missing) T1 Gr ins
after 83^{ab}

97* हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमत् ।

विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं म्लेच्छमापया ।

[(L 1) Ds 'श्च तथा D14 विहितोपदेशस्तथा ध'
— (L 2) T1 G1 'रेण ततो]

— ^c) Ks शु (for च) Gs सदेशात्, G1 s वाक्याच्च
— ^d) K1 सुरुगक्रमण; B Da Dr Ds-18 T1 G1 'गाक्रमण,
G1 4-6 'गापगम'; M2 s 'गापक्रम' — Ko 1 V1 B (except
Bs) D (except D14) S (except Gs M2 s) spell the
word as सुरुग (as in text), the rest सुरग N (except
K1, Ks missing) T1 (om line 2) Gr ins after 83

यजतः सर्वसत्रेण राज्ञः पारिक्षितस्य च ।
कथेयमभिनिर्वृत्ता भारतानां महात्मनाम् ॥ ७४
विविधाः संभवा राज्ञामुक्ताः संभवपर्वणि ।
अन्येषां चैव विप्राणामृषेर्द्वैपायनस्य च ॥ ७५
अंशावतरणं चात्र देवानां परिकीर्तितम् ।
दैत्यानां दानवानां च यक्षाणां च महौजसाम् ॥ ७६
नागानामथ सर्पाणां गन्धर्वाणां पतत्रिणाम् ।
अन्येषां चैव भूतानां विविधानां समुद्भवः ॥ ७७
वस्त्रानां पुनरुत्पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम् ।
शंतनोर्वैश्वमनि पुनस्तेषां चारोहणं दिवि ॥ ७८

तेजोशानां च संघाताद्भीष्मस्याप्यत्र संभवः ।
राज्यान्निवर्तनं चैव ब्रह्मचर्यव्रते स्थितिः ॥ ७९
प्रतिज्ञापालनं चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च ।
हृते चित्राङ्गदे चैव रक्षा भ्रातुर्यवीयसः ॥ ८०
विचित्रवीर्यस्य तथा राज्ये संप्रतिपादनम् ।
धर्मस्य नृपु संभूतिरणीमाण्डव्यशापजा ॥ ८१
कृष्णद्वैपायनाचैव प्रसूतिर्वरदानजा ।
धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च पाण्डवानां च संभवः ॥ ८२
वारणावतयात्रा च मन्त्रो दुर्योधनस्य च ।
विदुरस्य च वाक्येन सुरुज्जोपक्रमक्रिया ॥ ८३

C 1 279
B. 1 2 10
K 1 2 15

74 T1 om 74 (cf. v 1 73) — Ds repeat 74^{ab},
reading first time पावकसमय (for पारिक्षितस्य च)
— ^a) Dn1 जप, D10 11 जय; D18 जन्म (for यजत)
B8 सत्रेषु; Dr1 सत्रे तु — ^b) K4 D2 ह, K6 B1 Dr
T2 G1 4-6 M8 ह (for च) Cf 1 1 8 — ^d) B
D (except Dns D1 2 s 14) भरता — T2 G8 ins
after 74

95* श्लोकाग्र च सहस्र च त्रिशत चोत्तर तथा ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्सथैव च ।
अध्यायानां ततः प्रोक्तं चत्वारिंशन्महर्षिणा ।
[(L 3) T2 'क पर्वण्यस्मिन्मह']

75 T1 om. 75^{ab} (cf. v 1 73) — ^a) D2 'ध
संभवो राजामुक्तः — ^e) V1 B4 D2 4 अपि (for चैव) B
Da D2 18 वीरा, Dn D1 8 s 6-12 शूरा (for विप्रा)
— ^d) D2 सुतेन्द्र G1 4 5 ह (for च)

76 ^a) B2 4 Dn (except Dns) तारण B4 चैव
— ^b) K1 च महात्मना, V1 B4 सप्रकी — ^e) K1 देवानां
दा — ^d) K (Ks missing) यक्षाणामथ रक्षसा; D2
दैत्यानामथ रक्षसा

77 ^e) D2-4 G2 पां चापि, T G1 पामपि M1 ध
देवानां — ^d) Da D2 4 18 G2 s नां च समय — K2 s
(both om. line 1) 4 6 V1 B D T1 G7 ins after 77
(D14 om line 1 and ins lines 2 and 3 after line
1 of 93*):

96* महर्षेराश्रमपदे कण्वस्य च तपस्विनः ।
शकुन्तलाया दुष्यन्ताम्वरतश्चापि जज्ञिवान् ।
यस्य लोकेषु नास्ते प्रथितं भारतं कुलम् ।

[(L 1) B8 4 Da Ds 18 T1 G7 च महात्मन
— (L 3) K4 6 वीरस्य; D14 लोकेषु]

78 ^a) K1 ना चैवसुत्प — ^e) V1 B Da Dn Dr1
6 (2nd ed)

D1 8 7 18 शात — ^d) K6 D2 T G2 s पामारो G7
'रोपण सुवि

79 ^a) K1 T1 G7 ततोशानां, D6-12 14 तैजसा K6
सघाते, V1 B D पातो (D14 as in text, Dr घातो, Ds
'पाताद्'), G4-6 योगाद् — D10 11 om 79^{ed}-80 — ^e)
V1 Ds तत्र; B (except B4) Da Dn Dr D1-4 6-2 12 18
तस्य (for चैव) — ^d) K6 2 V1 Dns G6 1 व्रत-

80 D10 11 om 80 (cf. v 1 79) — ^b) K6 S (except
G4-6 M1) वधश्चि K1 तु; K6 T1 G7 ह (for च)
— ^e) M1 चित्रागदे हृते चैव — ^d) G2 यक्षात् (sio) आ

81 ^a) K1 G2 8 तदा — ^b) K6 2 V1 B4 D2-5 14
राज्यस, K3 B1-2 Da D18 राज्ये च प्र, G2 8 राज्यसपरि-
पालन — ^d) K1 Da2 Dr4 Da 6 8-11. 12 14 S (except
G2) आणि Ko शापत

82 D2 4 6-12 T G2 7 M (except M1) चापि; G2
वापि (for चैव) — ^b) D2 समूतिर्व T G1 2 6 7 M
'तिर्विदुरस्य च (M1 समूतिर्वरदारजा), G2 'तिर्विमत्तस्य च

83 ^a) Dn Dr (except Dr1) D1 यात्राया Ds द्वे
(for च) — N (except K1, K6 missing) T1 G7 ins
after 83^{ab}

97* हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः ।

विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं स्लेच्छभाषया ।

[(L 1) D2 'श्च तथा D14 विहितोपदेशस्तथा ध'
— (L 2) T1 G7 रेण ततो]

— ^e) K6 तु (for च) G2 सदेक्षात्, G2 5 चाक्याद्य
— ^d) K4 सुरुगक्रमण; B Da Dr D8-12 T1 G7 गाक्रमण,
G1 4-6 गापगम; M2 8 गापक्रम — Ko 1 V1 B (except
B8) D (except D14) S (except G8 M2 8) spell the
word as सुरुग (as in text), the rest सुरग N (except
K1, K6 missing) T1 (om line 2) G7 ins after 83

नारदस्याज्ञया चैव द्रौपद्याः समयक्रिया ।
सुन्दोपसुन्दयोस्तत्र उपाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥ ९०
पार्थस्य वनवासश्च उल्लूक्या पथि संगमः ।
पुण्यतीर्थानुसंयानं वभ्रुवाहनजन्म च ॥ ९१
द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी ।
वासुदेवस्यानुमते प्राप्ता चैव किरीटिना ॥ ९२
हरणं गृह्य संग्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ।
संग्राप्तिश्चक्रधनुषोः खाण्डवस्य च दाहनम् ॥ ९३
अभिमन्योः सुभद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः ।

मयस्य मोक्षो ज्वलनाद्भुजंगस्य च मोक्षणम् ।
महर्षेर्मन्दपालस्य शाङ्ग्यो तनयसंभवः ॥ ९४
इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
अष्टादशैव चाध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा ॥ ९५
सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ॥ ९६
द्वितीयं तु सभापर्वं बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
सभाक्रिया पाण्डवानां किंकराणां च दर्शनम् ॥ ९७

C. 1 407
B. 1 2 13
K. 1 2 13

90 D14 om 90^{ab} — ^a) K₃ S 'दस्य च (G₇ तु)
चाक्येन K₆ पार्थानां नारदोक्तेन — ^b) D₂ G₂ 8 द्रौपद्यां
K₁ 8 Dr₁ D10 11 'क्रिया' — ^{cd}) K₀-2 B₁ D₂ 14
'स्वद्विपु' ; K₄ V₁ B₁-3 Da Dn Dr D₁ 8-5 18 'सहृदाख्यान,
D₆ 7 9-12 'श्वेतदाख्यान, D₈ 'श्वेत तदा' ; T₂ G₆ M 'सत्र
सुपा' (M₁ 'श्वेत उपा'), G₈ 'सत्राप्सुपा' K₄ V₁ B
(except B₂) D (except D₂ 8 14) परिकी' (for प्रकी')
— N (except K₀ D14, K₈ missing) G₇ ins after 90

107* अनन्तर च द्रौपद्या सहासीनं युधिष्ठिरम् ।
अनुप्रविश्य विप्रार्थं फाट्गुनो गृह्य चायुधम् ।
मोक्षयित्वा गृह्य गत्वा विप्रार्थं कृतनिश्चयम् ।
समयं पालयन्वीरो वनं यत्र जगाम ह ।

[(L 1) G₇ सहापश्यत्]

91 ^{ab}) K₆ D14 'स्य च वने वास उ' K₀ 'वासे चाप्यु',
K₁ 'वासे चाप्यु' ; K₂ 'वासेपि धु', K₃ D₂ 'वासेन उ' ; K₄
V₁ B Da Dn Dr D14 8-5 9 18 'वासे च उ' (B₁ 'वासे तु उ') ;
D₆-8 10-12 'वासोत्र उ' B₁ D14 8 सह ; D₂ यत्र (for पथि)
D₆-9 18 समव — G₈ om 91^a-94^b — ^c) B₁ 'तीर्थस्य
स' (as in text), K₆ D₂ 14 'नुसधान, Da D18 'नुगमन,
Dr 'धाभिगमन, G₇ 'नुयान च — ^d) K₀ 'वाहस्य ज'
— N (except K₀ 1 D14, K₈ missing) G₇ ins after 91

108* तत्रैव मोक्षयामास पञ्च सोऽप्सरसं शुभा ।

शापाद्वाहत्वमापन्ना प्राक्षणास्य तपस्विनः ।

प्रभासतीर्थे पार्थस्य कृष्णेन च समागतम् ।

[(L 2) G₇ 'स्य महारमन — (L 3) G₇ 'न सह संगम']

92 G₈ om 92 (of v 1 91) — ^a) K₃ 4 D₂ 4 6 8 14

G₇ सुभद्रा — ^b) D₂ कामयामास K₁ मानिनी, Dn₁ भामि

93 G₈ om 93 (of v 1 91), K₆ om 93^{ab} — ^a)

K₄ V₁ D गृहीत्वा हरणं प्राप्ते (D₂ दत्त्वा चाहरणं तस्मै)

— ^b) D₂ reads कृष्णो देवकिनन्दन, and cont.

109* शक्रप्रस्य महाबाहुः प्रीत्या परमया युतः ।

न्यवसत्सह पार्थेन तत्रैवोदारकर्मणा ।

K₃-4 V₁ B D (except D14) T G₆ 7 transp 93^{cd} and
94^{ab} — ^c) K₁ 'प्राप्तिं स्रज्ज', K₃ 'सि शक्र', D14 G14 6
M₁ 8 'सिश्चैव, Da D11 'सशक्र', G₂ 'सश्चैव — After 93,
K₆ ins 110* (cf. v 1 94)

94 G₈ om 94^{ab} (of v 1 91) — For sequence
cf. v 1 93 — ^b) K₁ जन्म चैव सहै — K₃-4 V₁ B
D (except D14) G₇ ins after 94^{ab} K₆ after 93^{cd}.

110* द्रौपद्यास्तनयानां च सम्भवोऽत्रैव कीर्तितः ।

विहारार्थं च गतयो कृष्णयोरेयमुनामनु ।

[(L 1) Dn D₁ 'वोनुप्रकी', Dr (except Dr₁) D₂
'वोत्र प्रकी']

— ^a) K₁ 8 4 B Da Dr (except Dr₁) D₂ T G₄ 2 7
मुजग — ^f) K₀ शांग्यस्त, K₆ शांग्यस्त

95 ^a) S (except G₂ 3 7 M₂ 4) 'लेवमादि'. — ^b)
T₂ G₄-6 भुवि (for यहु) — ^c) K₄ V₁ Dr (except
Dr₂) D14 च (for तु) — ^d) K₈ त्रिंशच्चैव तथाध्याया ;
K₄ B D (except D₂ 14) G₇ सप्त (B₂ अष्टा) विंशतिर ;
M₁ 4 अष्टादश तथा — ^f) K₁ 'नोक्ता सुवे' ; D₆-12
'नोक्ता महात्मना

96 D₂ om 96 — ^a) K₀ 2-4 V₁ B Da Dn Dr
D1-7 9-14 T G1-5 M₂ 4 अष्टै ; K₆ D₂ 18 G₆ नव, G₇ दश
(for सप्त) — ^b) K₀ Dn D14 4 6 7 9-12 अष्टौ श्लोकदा ;
K₃ V₁ नव श्लोक B Da Dr D₆ 18 T₂ G₁ 4-6 दशतान्यष्टौ
तथैव, T₁ G₂ 3 7 M₂ दशतानि नव चैव G₂ 8 M₂ 4 हि ; G₇
हु ; M₁ 8 ह (for च) — ^c) K₃ D₂ 5 'काना च' V₁ B
Da Dr Da 4 6 18 M श्लोकाश्चतुराशीतिश्च ; Cd as in text.
— ^d) K₀ बद्धो प्रथो ; V₁ M दृष्टा प्रथे (M₁ दृष्टास्तेन) ; B
Da Dn D14 18 मुनिनोक्ता

97 ^a) V₁ च (for तु) — ^b) G₂ महाहृ — ^d) G₇
कौरवाणां च

नारदस्याज्ञया चैव द्रौपद्याः समयक्रिया ।
सुन्दोपसुन्दयोस्तत्र उपाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥ ९०
पार्थस्य वनवासश्च उल्लुप्या पथि संगमः ।
पुण्यतीर्थानुसंधानं वञ्चवाहनजन्म च ॥ ९१
द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी ।
वासुदेवस्यानुमते प्राप्ता चैव किरीटिना ॥ ९२
हरणं गृह्य संप्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ।
संप्राप्तिश्चक्रधनुषोः खाण्डवस्य च दाहनम् ॥ ९३
अभिमन्योः सुभद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः ।

मयस्य मोक्षो ज्वलनाद्भुजंगस्य च मोक्षणम् ।
महर्षेर्मन्दपालस्य शाङ्ग्यो तनयसंभवः ॥ ९४
इत्येतदादिपूर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अध्यायानां श्रुते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
अष्टादशैव चाध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा ॥ ९५
सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ॥ ९६
द्वितीयं तु सभापर्वं बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
सभाक्रिया पाण्डवानां किंकराणां च दर्शनम् ॥ ९७

C. 1 207
B. 1 2 13
K. 1 2 13

90 D₁₄ om 90^{ab} — ^a) K₈ S 'दस्य च (G₇ तु)
चाक्येन K₈ पार्थानां नारदोक्तेन — ^b) D₂ G₂ 8 द्रौपद्यां
K₁ 8 Dr₁ D₁₀ 11 'क्रिया' — ^{cd}) K₀₋₂ B₁ D₂ 14
'सुद्वहुपा'; K₄ V₁ B₁₋₃ D_a D_n Dr₁ 8-5 13 'सुद्वदाख्यान,
D₈ 7 9-12 'क्षैतदाख्यान, D₂ 'क्षैव तदा'; T₂ G₈ M 'स्तत्र
हृपा' (M₁ 'क्षैव उपा'), G₈ 'स्तत्राप्युपा' K₄ V₁ B
(except B₁) D (except D₂ 8 14) परिकी' (for प्रकी')
— N (except K₀ D₁₄, K₈ missing) G₇ ins after 90

107* अनन्तर च द्रौपद्या सहासीनं युधिष्ठिरम् ।
अनुप्रविश्य विप्रार्थं फाल्गुनो गृह्य चायुधम् ।
मोक्षयित्वा गृह्य गत्वा विप्रार्थं कृतनिश्चयः ।
समयं पालयन्वीरो वनं यत्र जगाम ह ।

[(L 1) G₇ सहापश्यत्]

91 ^{ab}) K₈ D₁₄ 'स्य च वने वास उ' K₀ 'वासे चाप्यु',
K₁ 'वासे चाप्यु'; K₂ 'वासेषि धु', K₈ D₂ 'वासेन उ'; K₄
V₁ B₁ D_a D_n Dr₁ D₁ 8-5 9 13 'वासे च उ' (B₁ 'वासे तु उ');
D₈ 8 10-13 'वासोत्र उ' B₁ D₁₄ S सह; D₂ यत्र (for पथि)
D₈ 8 11 समव — G₈ om 91^a-94^a — ^c) B₁ 'तीर्थस्य
स' (mas in text), K₈ D₂ 14 'नुसंधान, D_a D₁₄ 'नुगमन,
Dr 'धांभिगमन, G₇ 'नुयान च — ^d) K₀ 'वाहस्य ज'
— N (except K₀ 1 D₁₄, K₈ missing) G₇ ins after 91

108* तत्रैव मोक्षयामास पञ्च सोऽप्सरसं शुभा ।

शापाद्वाहस्वमापन्ना द्वाक्षणस्य तपस्विनः ।

प्रभासतीर्थे पार्थस्य कृष्णेन च समागमः ।

[(L 2) G₇ 'स्य महात्मन — (L 3) G₇ 'न सह सगम']

92 G₈ om 92 (of v l 91) — ^a) K₈ 4 D₂ 4 8 3 14
G₇ सुभद्रा — ^b) D₂ कामयामास K₁ मामिनी, D_n 1 मामि

93 G₈ om 93 (of v l 91), K₈ om 93^{ab} — ^a)

K₄ V₁ D गृहीत्वा हरणं प्राप्ते (D₂ दत्त्वा चाहरणं तस्मै)

— ^b) D₂ reads कृष्णो देवकिनन्दन, and cont.

109* शक्रप्रस्य महाबाहु प्रीत्या परमया युतः ।

न्यवसरसह पार्थेन तत्रैवोदारकर्मणा ।

K₂₋₄ V₁ B D (except D₁₄) T G₈ 7 transp 93^{ad} and
94^{ab} — ^c) K₁ 'प्राप्तिं खद्ग, K₈ 'सि शक्र, D₁₄ G₁ 4 6
M₁ 8 'सिधैव, D_a D₁₁ 'सशक्र, G₂ 'सधैव — After 93,
K₈ ins 110* (cf. v l 94)

94 G₈ om 94^{ab} (of v l 91) — For sequence
of v l 93 — ^b) K₁ जन्म चैव महौ — K₂₋₄ V₁ B
D (except D₁₄) G₇ ins after 94^{ab} K₈, after 93^{ad}.

110* द्रौपद्यास्तनयानां च सभवोऽत्रैव कीर्तितः ।

विहारार्थं च गतयो कृष्णयोर्यमुनामनु ।

[(L 1) D_n D₁ 'चोनुप्रकी', Dr (except Dr₁) D₂
'बोत्र प्रकी']

— ^a) K₁ 8 4 B D_a Dr (except Dr₁) D₂ T G₁ 8 7
मुजग — ^f) K₀ शांग्यैस्त, K₈ शांग्यैस्त

95 ^a) S (except G₂ 8 7 M₂ 4) 'लेवमादि'. — ^b)
T₂ G₁ 8 मुवि (for बहु) — ^c) K₄ V₁ Dr (except
Dr₂) D₁₄ च (for तु) — ^d) K₈ त्रिंशच्चैव तथाध्याया;
K₄ B D (except D₂ 14) G₇ सप्त (B₁ अष्टा) त्रिंशत्तिर';
M₁ 4 अष्टादश तथा — ^f) K₁ 'नोक्ता सुवे'; D₈ 13
'नोक्ता महात्मना

96 D₂ om 96 — ^a) K₀ 2-4 V₁ B D_a D_n Dr
D₁ 7 9-14 T G₁ 8 M₂ 4 अष्टौ; K₈ D₂ 8 M G₈ नव, G₇ दश
(for सप्त) — ^b) K₀ D_n D₁ 8 4 8 7 9-12 अष्टौ श्लोकदा;
K₂ V₁ नव श्लोक B D_a Dr D₂ 13 T₂ G₁ 4-9 शतान्यष्टौ
तथैव, T₁ G₂ 8 7 M शतानि नव चैव G₂ 8 M₂ 4 हि; G₇
तु; M₁ 8 ह (for च) — ^c) K₄ D₂ 8 'काना च' V₁ B
D_a Dr D_a 4 8 13 M श्लोकाश्चतुरशीतिश्च; Cd as in text.
— ^d) K₈ द्यद्वो ग्रथो; V₁ M दृष्टा ग्रथे (M₁ दृष्टास्तेन); B
D_a D_n D₁ 8 13 मुनिनोक्ता

97 ^a) V₁ च (for तु) — ^b) G₂ महापुत्र — ^d) G₇
कौरवाणां च

पौरानुगमनं चैव धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ १०५
वृष्णीनामागमो यत्र पाञ्चालानां च सर्वशः ।
यत्र सौभवाख्यानं किर्मरिवध एव च ।
अस्त्रहेतोर्विवासाश्च पार्थस्यामिततेजसः ॥ १०६
महादेवेन युद्धं च किरातवपुषा सह ।
दर्शनं लोकपालानां स्वर्गारोहणमेव च ॥ १०७
दर्शनं बृहदश्वस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।

युधिष्ठिरस्य चार्तस्य व्यसने परिदेवनम् ॥ १०८
नलोपाख्यानमत्रैव धर्मिष्ठं करुणोदयम् ।
दमयन्त्याः स्थितिर्यत्र नलस्य व्यसनागमे ॥ १०९
चनवासगतानां च पाण्डवानां महात्मनाम् ।
स्वर्गे प्रवृत्तिराख्याता लोमशेनार्जुनस्य वै ॥ ११०
तीर्थयात्रा तथैवात्र पाण्डवानां महात्मनाम् ।
जटासुरस्य तत्रैव वधः समुपवर्ण्यते ॥ १११

C. 1 455
B. 1 2.180
K. 1 2.191

मैत्रेयागमन चात्र राजश्वेवानुशासनम् । [10]
शापोत्सर्गश्च तेनैव राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
किर्मरित्य वधश्चात्र भीमसेनेन सयुगे ।

B (except G₁ M₁) ins after 105 K₁ c Dn Dr
D₁ s 4 (marg) s 8-11 G₇, after line 2 of 116*

117* धौम्योपदेशात्तिग्माशुप्रसादादश्वसमय ।

B (except G₁ M₁) cont

118* मैत्रेयशापोत्सर्गश्च विदुरस्य प्रवासनम् ।

106 ^a) V₁ ना चागमश्चात्र K₁-4 B D (except
D₂ 14) 'गमश्चात्र, K₀ 'मोत्रैव — N (except K₀ 1 D₁₄,
K₅ missing) G₇ ins after 106^{ab}

119* श्रुत्वा शकुनिना धृत्वे निरुद्धा निर्जिताश्च तान् ।
क्रुद्धस्यानुप्रशमन हरेश्चैव किरीटिना ।
परिदेवन च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य सनिधौ ।
आश्वासन च कृष्णेन दुःस्वार्ताया प्रकीर्तितम् ।

T₂ G₁ ins after 106^{ab}

120* बान्धवागमन चैव द्रौपद्याक्षाश्रुमोक्षणम् ।

— ^c) K₁-4 c V₁ B D G₇ तथा (D₀-12 तत, D₁₄ as in
text) (for यत्र) G₁ s 5 'भस्य चाख्यान — ^d) K₂-4 c
V₁ B D अत्रैवोक्त महर्षिणा (Dr महात्मना) — For
106^{abed}, T₁ G₂ s. 6 M (except M₁) subst

121* तत्किर्मरिवधाख्यान वृष्णीनामागमस्तथा ।

पाञ्चालानां च सर्वेषां सौभवाख्यान तथैव च ।

N (except K₀ 1 D₁₄, K₅ missing) G₇ ins after 106^{ed}

122* सुभद्राया सपुत्राया कृष्णेन द्वारकां पुरीम् ।

नयन द्रौपदेयानां दृष्ट्युत्प्रेतं चैव हि ।

प्रवेष्टा पाण्डवेयानां रम्ये द्वैतवने तत ।

धर्मराजस्य चात्रैव सवाद कृष्ण्या सह ।

सवादश्च तथा राज्ञा भीमस्यापि प्रकीर्तित । [5]

समीप पाण्डुपुत्राणां व्यासस्यागमन तथा ।

प्रतिस्मृत्याथ विद्याया दान राज्ञो महर्षिणा ।

गमन काम्यक चापि व्यासे प्रतिगते तत ।

107 ^a) K₆ तत; D₁ तु (for च) — ^b) K₁ 'पत्तिवा
सह — ^d) K₁-4 c V₁ B D (except D₁₄) read अस्त्र

प्राप्तिस्तथैव च, and cont

123* महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थे च किरीटिनः ।

यत्र चिन्ता समुत्पन्ना धृतराष्ट्रस्य भूयसी ।

108 ^b) B₁ 'वैश्वापि धीमत — ^c) G₂ s M₁ पार्थस्य
(for चार्तस्य) — ^d) K₂ s विनेतु, Dn D₁ s. 6-18 व्यसन,
T तथा च; G₁ व्यासेन, G₇ तदा च K₀ s c D₂ G₁
'देवित K₁ व्यासेनोपनिवेदित, G₂ व्यसनस्यापनोदन

109 In K₁-4 c V₁ B Da Dn Dr D₂-c s 18 T₁,
109^{ab} is ins for the first time after 43^{ab}, in D₁,
after 44 (v 1 K₆ B₂ 'नमिति च, D₁ 'नमेव च; D₂
'नमपरं; D₅ 'नमप्येव, the rest 'नमपि च) — ^c) V₁
स्तुति; G₂ s स्तुति (for स्थिति) — ^d) K₁ s. 4 V₁ B
(except B₁) D (except D₂ 14) 'स्य चरित तथा — N
(except K₀ 1 D₁₄, K₅ missing) G₇ ins after 109

124* तथाक्षहृदयप्राप्तिस्तस्मादेव महर्षितम् ।

लोमशास्यागमश्चात्र स्वर्गात्पाण्डुसुतान्प्रति ।

[(L 1) K₀ 'प्राप्ति ऋतुपर्णान्महारमन]

110 K₁ om 110^{ed}-111^{ab} M₁ om 110^{ed}-111,
and reads 127^{ab} after 110^{ab} — ^c) K₄ B₁ Dr
D₁ s 10 G₂ s स्वर्गे — ^d) S (M₁ om) च (for द्वै)
B₁ तेनैव च किरीटिन (m as in text) — N (except
K₀ 1 D₁₄, K₅ missing) G₇ ins after 110

125* सदेशादार्जुनस्यात्र तीर्थाभिगमनक्रिया ।

तीर्थानां च फलप्राप्ति पुण्यत्वं चापि कीर्तितम् ।

गुलस्त्वतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा ।

St 111-126 of the constituted text are
based on the shorter version as preserved in K₀-2
D₂ 14 S (except G₇), for the text of the longer
(inflated) version (128*) found in the remaining
MSS, of v 1. 126

111 M₁ om 111, K₁ om 111^{ab} (of v 1 110)
G₄-c read 111^{ab} after 117^{ab}, and 127^{ab} after 111^{ab}
After 111^{ab}, K₂ D₂ ins line 2 of 128* (of v 1. 126)
G₆ moreover reads 111^{ed} after 120 G₆ M (M₁ om

पौरानुगमनं चैव धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ १०५
 वृष्णीनामागमो यत्र पाञ्चालानां च सर्वशः ।
 यत्र सौभवधाख्यानां किर्मरिवध एव च ।
 अस्त्रहेतोर्विवासश्च पार्थस्यामिततेजसः ॥ १०६
 महादेवेन युद्धं च किरातवपुषा सह ।
 दर्शनं लोकपालानां स्वर्गारोहणमेव च ॥ १०७
 दर्शनं बृहदश्वस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।

युधिष्ठिरस्य चार्तस्य व्यसने परिदेवनम् ॥ १०८
 नलोपाख्यानमत्रैव धर्मिष्ठं करुणोदयम् ।
 दमयन्त्याः स्थितिर्यत्र नलस्य व्यसनागमे ॥ १०९
 वनवासगतानां च पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 स्वर्गे प्रवृत्तिराख्याता लोमशेनार्जुनस्य वै ॥ ११०
 तीर्थयात्रा तथैवात्र पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 जटासुरस्य तत्रैव वधः समुपवर्ण्यते ॥ १११

C. 1 459
 B. 1 2. 180
 K. 1 2. 181

मैत्रेयागमनं चात्र राजश्वैवानुशासनम् । [10]
 शापोत्सर्गश्च तेनैव राज्ञो दुःखोन्धनस्य च ।
 किर्मरस्य वधश्चात्र भीमसेनेन सयुगे ।

S (except G₇ M₁) ins after 105 K₄ c Dn Dr
 D₁ s 4 (marg) s s 8-11 G₇ after line 2 of 116*

117* धौम्योपदेशातिगमाशुप्रसादादशसभवः ।

B (except G₇ M₁) cont

118* मैत्रेयशापोत्सर्गश्च विदुरस्य प्रवासनम् ।

106 ^a) V₁ ना चागमश्चात्र K₂₋₄ B D (except
 D₂ 11) *गमश्चात्र, K₀ *मोर्ध्व — N (except K₀ 1 D₁₄,
 K₅ missing) G₇ ins after 106^{ab}

119* श्रुत्वा शकुनिना धृत्वे निकृत्वा निर्जिताश्च तान् ।

ऋद्धस्यानुग्रहमन हरेश्चैव किरीटिना ।

परिदेवनं च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य सनिधौ ।

आश्वासनं च कृष्णेन दुःखार्ताया प्रकीर्तितम् ।

T₂ G₁ ins after 106^{ab}

120* बान्धवागमनं चैव द्रौपद्याश्चामोक्षणम् ।

— ^c) K₂₋₄ c V₁ B D G₇ तथा (D₈₋₁₂ तत, D₁₄ as in
 text) (for यत्र) G₁ s 5 *भस्य चाख्यान — ^d) K₂₋₄ c
 V₁ B D अत्रैवोक्तं महर्षिणा (Dr महारमना) — For
 106^{ab}, T₁ G₂ s 6 M (except M₁) subst

121* तत्किर्मरिवधाख्यानं वृष्णीनामागमस्तथा ।

पाञ्चालानां च सर्वेषां सौभाग्यदानं तथैव च ।

N (except K₀ 1 D₁₄, K₅ missing) G₇ ins after 106^{cd}

122* सुमद्राया सपुत्राया कृष्णेन द्वारकां पुरीम् ।

नयनं द्रौपदेयानां घटघृष्णेन चैव हि ।

प्रवेशं पाण्डवेयानां रम्ये द्वैतवने तत ।

धर्मराजस्य चात्रैव सवादं कृष्ण्या सह ।

सवादश्च तथा राज्ञा भीमस्यापि प्रकीर्तितः । [5]

समीपं पाण्डुपुत्राणां व्यासस्यागमनं तथा ।

प्रतिस्मृत्याय विद्याया दानं राज्ञो महर्षिणा ।

गमनं काम्यकं चापि व्यासे प्रतिगते तत ।

107 ^a) K₆ तत; D₁ तु (for च) — ^b) K₁ *पतिवा
 सह — ^d) K₂₋₄ c V₁ B D (except D₁₄) read अस्त्र

प्राप्तिस्तथैव च, and cont

123* महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थं च किरीटिनः ।

यत्र चिन्ता समुत्पन्ना घृतराष्ट्रस्य भूयसी ।

108 ^b) B₁ *पैश्वापि धीमत — ^c) G₂ s M₁ पार्थस्य
 (for चार्तस्य) — ^d) K₂ s विनेतु, Dn D₁ s. c-18 व्यसन,
 T तथा च; G₁ व्यासेन, G₇ तदा च K₀ s c D₂ G₁
 *देवित K₁ व्यासेनोपनिवेदित, G₂ व्यसनस्यापनोदन

109 In K₁₋₄ c V₁ B Dn Dr D₂-c s 18 T₁,
 109^{ab} is ins for the first time after 43^{ab}, in D₁,
 after 44 (v 1 K₆ B₂ *नमिति च, D₁ *नमेव च; D₂
 *नमपरं; D₅ *नमप्येव, the rest *नमपि च) — ^e) V₁
 *स्तुतिं; G₂ s स्मृति (for स्थिति) — ^d) K₁ s. 4 V₁ B
 (except B₁) D (except D₂ 11) *स्य चरितं तथा — N
 (except K₀ 1 D₁₄, K₅ missing) G₇ ins after 109

124* तथाश्च हृदयप्राप्तिस्तथादेव महर्षितः ।

लोमशस्यागमश्चात्र स्वर्गात्पाण्डुसुतान्प्रति ।

[(L 1) K₀ *प्राप्तिः ऋतुपर्णान्महात्मनः]

110 K₁ om 110^{cd}-111^{ab} M₁ om 110^{cd}-111,
 and reads 127^{ab} after 110^{ab} — ^c) K₄ B₂ Dr
 D₁ s 10 G₂ s स्वर्ग — ^d) S (M₁ om) च (for द्वै)
 B₁ तेनैव च किरीटिनः (m as in text) — N (except
 K₀ 1 D₁₄, K₅ missing) G₇ ins after 110

125* सदेशादर्जुनस्यात्र तीर्थोभिगमनक्रिया ।

तीर्थानां च फलप्राप्तिं पुण्यस्व चापि कीर्तितम् ।

पुलस्त्यतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा ।

St 111-126 of the constituted text are
 based on the shorter version as preserved in K₀-2
 D₂ 11 S (except G₇), for the text of the longer
 (inflated) version (128*) found in the remaining
 MSS, of v 1. 126

111 M₁ om 111, K₁ om 111^{ab} (of v 1 110)
 G₂-c read 111^{ab} after 117^{ab}, and 127^{ab} after 111^{ab}
 After 111^{ab}, K₂ D₂ ins line 2 of 128* (of v 1. 126)
 G₆ moreover reads 111^{cd} after 120 G₂ M (M₁ om

128*

- (127^{ab}) कर्णस्य परिमोपोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरदरात् ।
तथा यज्ञविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्तिता ।
- (114) भागस्यमपि चाख्यान यत्र वातापिमक्षणम् ।
लोपासुद्राभिगमनमप्यार्थमृपेरपि ।
- (116) { ऋश्यश्वस्य चरित कौमारयज्ञचारिण । [5]
{ जामदग्न्यस्य रामस्य चरित भूरितेजस ।
{ कार्तवीर्यवधो यत्र हेहयानां च वर्ण्यते ।
(117^{ab}) { प्रभासतीर्थे पाण्डूना वृष्णिभिश्च समागम ।
(117^{cd}) { सौकन्यमपि चाख्यान च्यवनो यत्र भार्गव ।
(118) { शयांतियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीथिनौ । [10]
{ ताम्या च यत्र स मुनिर्यौवन प्रतिपादित ।
मान्धातुश्चाप्युपाख्यान राज्ञोऽत्रैव प्रकीर्तितम् ।
- (119) { जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमक ।
{ पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशत च स ।
- (115) { तत इयेनकपोतीयमुपाख्यानमनन्तरम् । [15]
{ इन्द्रोऽभिर्यत्र धर्मश्च अजिज्ञासन्दिधिं नृपम् ।
- (120^{ab}) अष्टावक्रीयमत्रैव विवादो यत्र वन्दिता ।
अष्टावकस्य विप्रपेज्जनकस्याध्वरेऽभवत् ।
नैयायिकानां मुख्येन चरुणस्यात्मजेन हि ।
पराजितो यत्र यन्दी वादे तेन महात्मना । [20]
- (120^{cd}) विजित्य सागर प्राप्त पितर लब्धवानृपि ।
यवक्रीतस्य चाख्यान रैन्यस्य च महात्मन ।
गन्धमादनयात्रा च वासो नारायणाश्रमे ।
- (112^{ab}) नियुक्तो भीमसेनश्च द्वौपद्या गन्धमादने ।
म्रजन्पथि महाबाहुर्दृष्टवान्पवननात्मजम् । [25]
कदलीखण्डमध्यस्थ हनूमन्त महाबलम् ।
- (112^{cd}) यत्र मन्दारपुष्पार्थं नलिनीं ताम्रधर्पयत् ।
- (113) { यत्रास्य युद्धमभवत्सुमहद्वाक्षसै सह ।
{ यक्षैश्चैव महावीर्यैर्मणिमयमुखैस्तथा ।
- (111^{cd}) जटासुरस्य च वधो राक्षसस्य वृकोदरात् । [30]
वृषपर्वणश्च राजपेक्षतोऽभिगमन स्मृतम् ।
आर्द्धिधेणाश्रमे चैरां गमन वास एव च ।
प्रोत्साहन च पाञ्चाल्या भीमस्यात्र महात्मन ।
कैलासरोहण प्रोक्त यत्र यक्षैर्धूलोक्तै ।
युद्धमालीन्महाघोर मणिमयमुखै सह । [35]
समागमश्च पाण्डूना यत्र वैश्रवणेन च ।
- (122^{ab}) समागमश्चाजुंस्य तत्रैव आरुभि सह ।
- (121) { अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्वर्थे सन्ध्यासाचिना ।
{ निघातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभि ।
निघातकवचैर्धोरैर्दानवै सुरशत्रुभि । [40]
पौलोमे. कालकेयैश्च यत्र युद्धं किरीटिन ।
वचश्चैषां समाख्यातो राज्ञेनैव धीमता ।
अन्नसदर्शनारम्भो धर्मराजस्य सनिधौ ।

- पार्थस्य प्रतिपेक्षश्च नारदेन महर्षिणा ।
अवरोहण पुनश्चैव पाण्डूनां गन्धमादनात् । [45]
भीमस्य ग्रहण चात्र पर्वताभोगवर्ष्मणा ।
भुजगेन्द्रेण बलिना तस्मिन्सुगहने वने ।
अमोक्षयद्यत्र चैन प्रक्षानुक्त्वा युधिष्ठिर ।
काम्यकागमन चैव पुनस्तोषा महात्मनाम् ।
तत्रस्याश्च पुनर्दृष्टु पाण्डवान्पुरुषर्षमान् । [50]
वासुदेवस्यागमनमत्रैव परिकीर्तितम् ।
- (124^{cd}) मार्कण्डेयसमस्यायामुपाख्यानानि सर्वश ।
पृथोर्वैन्यस्य चाख्यान यत्रोक्त परमर्षिणा ।
सवाद्यश्च सरस्वत्यास्ताद्वर्षे सुमहात्मन ।
मत्स्योपाख्यानमत्रैव प्रोच्यते तदनन्तरम् । [55]
मार्कण्डेयसमस्या च पुराण परिकीर्त्यते ।
पेन्द्रघ्नस्यमुपाख्यान धौन्धुमारं तथैव च ।
पतिघतायाश्चाख्यान तथैवाङ्गिरस स्मृतम् ।
- (125^{ab}) द्वौपद्या, कीर्तितश्चात्र सवाद सत्यभामया ।
- (123^{ab}) पुनर्द्वैतवन चैव पाण्डवा समुपागता । [60]
- (122^{cd}) घोषयात्रा च गन्धर्वैर्यत्र बद्ध सुयोधन ।
ह्रियमाणस्तु मन्दात्मा मोक्षितोऽसौ किरीटिना ।
धर्मराजस्य चात्रैव शृगस्त्रमनिदर्शनम् ।
काम्यके काननश्रेष्ठे पुनर्गमनमुच्यते ।
वीहिद्वौणिकमाख्यानमत्रैव ब्रह्मुविस्तरम् ।
दुर्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ।
- (123^{cd}) जयद्रथेनापहरो द्वौपद्याश्चामान्तरात् ।
- (124^{ab}) यज्ञेनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे ।
चक्रे चैन पञ्चशिख यत्र भीमो महाबल ।
- (126^{cd}) रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् । [70]
यत्र रामेण विक्रम्य निहतो रावणो युधि ।
- (126^{ab}) सावित्र्याश्चाप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्यते ।

[Ks 4 V1 B D (except Dn) om line 1 — Ks reads line 2 after line 29, Gr, after line 7 Ds 3 read 15 after 4 — (L 5) Ks 6 'व्रतचारिण — (L 6) B (except B1) चाख्यान म् — Ks reads 12 after 22 — (L 15) Ks 'मत परं; B1 Dn D1 8-12 'मनुत्तम — (L 16) Ks Gr इन्द्रोऽभिर्यत्र — After 16, D10 11 Gr ins 126* (cf. v L 115) — Ks om 18 — Gr reads 38-63 after 23 — Ks om 25 — (L 27) Ks Dn Dr (except Dr1) D1.8-12 सौगधिकार्थेसौ, V1 मदार कस्यार्थे; Dn D18 मदारकार्येसौ — Ks om 30 — Gr om 30-35 — (L 30) B1 (as in text) जटासुरवधश्चात्र ततोऽनन्तरमुच्यते — Ds repeats 23 after 33 — (L 35) B1 मानस प्रमु — Gr om 37 — Ks reads 37 after 60 — Ks 4 V1 B Dn Dr D1 8-12 om. 38-39 — Gr om 40 — (L 42) Ks B1 राज्ञा ते'; B1-8 8 Gr राज्ञे ते'

128*

- (127^{ab}) कर्णस्य परिमोपोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरदरात् ।
तथा यज्ञविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्तिता ।
- (114) आगस्त्यमपि चाख्यान यत्र वातापिमक्षणम् ।
लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृपेरपि ।
- (116) { ऋश्यश्वस्य चरित कौमारयज्ञचारिण । [5]
जामदग्न्यस्य रामस्य चरित भूरितेजस ।
- (117^{ab}) { कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयानां च वर्ण्यते ।
प्रभासतीर्थे पाण्डूना वृष्णिभिश्च समागम ।
- (117^{cd}) सौकन्यमपि चाख्यान च्यवनो यत्र भार्गव ।
- (118) { शयांति यज्ञे नासत्यौ कृतवान्तोमपीथिनौ । [10]
ताभ्या च यत्र स मुनिर्यौवन प्रतिपादित ।
मान्धातुश्चाप्युपाख्यान राजोऽत्रैव प्रकीर्तितम् ।
- (119) { जन्तुपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमक ।
पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशत च स ।
- (115) { तत इयेनकपोतीयमुपाख्यानमनन्तरम् । [15]
इन्द्रोऽभिर्यत्र धर्मश्च अजिज्ञासन्निधिं नृपम् ।
- (120^{ab}) अष्टावक्रीयमत्रैव विवादो यत्र बन्दिना ।
अष्टावकस्य विप्रप्रेर्जनकस्याध्वरेऽभवत् ।
नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन हि ।
पराजितो यत्र यन्दी वादे तेन महात्मना । [20]
- (120^{cd}) विजित्य सागर प्राप्त पितर लब्धवानृपि ।
यवक्रीतस्य चाख्यान रम्यस्य च महात्मनः ।
गन्धमादनयात्रा च वासो नारायणाश्रमे ।
- (112^{ab}) निरुक्तो भीमसेनश्च द्वौपद्या गन्धमादने ।
म्रजन्पथि महाबाहुर्दृष्टवान्यवनात्मजम् । [25]
कदलीखण्डमध्यस्थ हनूमन्त महाबलम् ।
- (112^{cd}) यत्र मन्दारपुष्पाथं नलिनीं तामधर्पयत् ।
- (118) { यत्रास्य युद्धमभवत्सुमहद्वाक्षसै सह ।
यक्षैश्चैव महावीर्यैर्मणिमध्यमुखैस्तथा ।
- (111^{ab}) जटासुरस्य च वचो राक्षसस्य वृकोदरात् । [30]
वृषपर्वणश्च राजप्रेस्ततोऽभिगमन स्मृतम् ।
आदिपेणाश्रमे चैषां गमन वास एव च ।
प्रोत्साहन च पाञ्चाल्या भीमस्यात्र महात्मनः ।
कैलासरोहण प्रोक्त यत्र यक्षैर्बलोकैः ।
युद्धमासीन्महाघोर मणिमध्यमुखै सह । [35]
समागमश्च पाण्डूना यत्र वैश्रवणेन च ।
- (122^{ab}) समागमश्चावर्तुनस्य तत्रैव आवर्तुमि सह ।
- (121) { अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि सुर्वै सन्ध्याचिना ।
निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभि ।
निवातकवचैर्घोरैर्दानवै सुरशत्रुभि । [40]
पौलोमैः कालकेयैश्च यत्र युद्धं किरीटिन ।
वधश्चैषां समाख्यातो राज्ञस्तेनैव धीमता ।
अमृतदर्शनारम्भो धर्मराजस्य सनिधौ ।

- पार्थस्य प्रतिपेक्षश्च नारदेन महर्षिणा ।
अवरोहण पुनश्चैव पाण्डूनां गन्धमादनात् । [45]
भीमस्य ग्रहण चात्र पर्वताभोगवर्ष्मणा ।
भुजगेन्द्रेण बलिना तस्मिन्सुगहने वने ।
अमोक्षयद्यत्र चैन प्रभानुक्त्वा युधिष्ठिर ।
काम्यकागमन चैव पुनस्तेषा महात्मनाम् ।
तत्रस्थांश्च पुनर्दृष्टु पाण्डवान्पुरुषर्षभान् । [50]
वासुदेवस्यागमनमत्रैव परिकीर्तितम् ।
- (124^{cd}) मार्कण्डेयसमस्यायामुपाख्यानानि सर्वश ।
पृथोर्वैन्यस्य चाख्यान यत्रोक्त परमर्षिणा ।
सवादश्च सरस्वत्यास्त्राक्षर्यपे सुमहात्मनः ।
मत्स्योपाख्यानमत्रैव प्रोच्यते तदनन्तरम् । [55]
मार्कण्डेयसमस्या च पुराण परिकीर्त्यते ।
ऐन्द्रद्युम्नमुपाख्यान धौन्धुमारं तथैव च ।
पतिव्रतायाश्चाख्यान तथैवाङ्गिरस स्मृतम् ।
- (125^{ab}) द्वौपद्या, कीर्तितश्चात्र सवाद सत्यभामया ।
- (123^{ab}) पुनर्द्वैतधन चैव पाण्डवा समुपागता । [60]
- (122^{cd}) द्वौपद्यात्रा च गन्धर्वैर्यत्र बद्ध सुयोधन ।
हियमाणस्तु मन्दात्मा मोक्षितोऽसौ किरीटिना ।
धर्मराजस्य चात्रैव मृगस्वप्ननिदर्शनम् ।
काम्यके काननश्रेष्ठे पुनर्गमनमुच्यते ।
व्रीहिद्वौगणिकमाख्यानमत्रैव ब्रह्मविस्तरम् ।
दुर्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ।
- (123^{cd}) जयद्रथेनापहरो द्वौपद्याश्चाश्रमान्तरात् ।
- (124^{ab}) यद्यैनमन्वयाङ्गीमो वायुवेगसमो जवे ।
चक्रे चैन पञ्चशिक्ष यत्र भीमो महाबल ।
- (126^{cd}) रामायणमुपाख्यानमत्रैव ब्रह्मविस्तरम् । [70]
यत्र रामेण विक्रम्य निहतो रावणो युधि ।
- (126^{ab}) सावित्र्याश्चाप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्यते ।
- [Ks & V1 B D (except Dn) om line 1 — Ks reads line 2 after line 29, Gr, after line 7 Ds s read 15 after 4 — (L 5) Ks 6 'द्यतचारिण — (L 6) B (except B1) चाख्यान म्' — Ks reads 12 after 22 — (L 15) K4 'मत् परे; B1 Dn D1 8-12 'मनुत्तम — (L 16) Ks Gr हृद्रोमिर्यत्र — After 16, D10 11 Gr ins 126* (cf. v L 115) — Ks om 18 — Gr reads 38-63 after 23 — Ks om 25 — (L 27) K4 Dn Dr (except Dr1) D1 8-12 सौगधिकार्थेसौ, V1 मदार कस्यार्थे; Dn D18 मदारकार्येसौ — Ks om 30 — Gr om 30-35 — (L 30) B1 (m as in text) जटासुरवधश्चात्र ततोऽनन्तरमुच्यते — Ds repeats 23 after 33 — (L 35) B1 मानस प्रमु' — Gr om 37 — Ks reads 37 after 60 — Ks & V1 B Dn Dr D1 8-12 om. 38-39 — Gr om 40 — (L 42) Ks B1 राज्ञा ते'; B1-8 & Gr राज्ञे ते'

अत्रापि परिसंख्यातमभ्यायानां गहात्मना ॥ १३४
 गसपष्टिग्यो पूर्णा श्लोकाग्रमपि मे शृणु ।
 श्लोकानां द्वे महस्ते तु श्लोकाः पञ्चाशदेव तु ।
 पर्वण्यस्मिन्महाभ्याताः संन्यया परमर्षिणा ॥ १३५
 उद्योगपर्वं चित्तैवं पञ्चमं शृण्वतः परम् ।
 उपप्लव्ये निरिष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया ।
 दुर्योधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेवमुपस्थितौ ॥ १३६
 साहाय्यमस्मिन्महरे भवान्ना कर्तुमर्हति ।
 इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः ॥ १३७
 अयुष्यमानमात्मानं मन्त्रिणं पुरुषर्षभौ ।
 अशौहिर्णां वा सैन्यस्य कस्य वा किं ददाम्यहम् ॥ १३८
 वत्रे दुर्योधनः सैन्यं मन्दात्मा यत्र दुर्मतिः ।

अयुष्यमानं मन्त्रिणं वत्रे कृष्णं धनंजयः ॥ १३९
 संजयं प्रेषयामास ग्रामार्थं पाण्डवान्प्रति ।
 यत्र दूतं महाराजो धृतगष्टः प्रतापवान् ॥ १४०
 श्रुत्वा च पाण्डवान्यत्र वासुदेवपुत्रेणमान् ।
 प्रजागरः संप्रजते धृतगष्टस्य चिन्तया ॥ १४१
 विदुरो यत्र राक्ष्यानि मिचित्राणि हिनानि च ।
 श्रावयामास राजानं धृतगष्टं मनीषिणम् ॥ १४२
 तथा मनन्मुजानेन यत्राभ्यान्ममनुत्तमम् ।
 मनन्नापान्वितो राजा श्रमितः शोककान्तयः ॥ १४३
 प्रभाते राजगमितां संजयो यत्र चामिनोः ।
 गेहगत्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च ॥ १४४
 यत्र कृष्णो दयापन्नः संधिमिच्छन्महायज्ञाः ।

सिंह
 पृष्ठ
 पृष्ठ

135 Du om 135^a (cf v. 1 134) — *) K₁ चतु-
 पष्टि. G₁ s r 'नया पूर्णा' — *) K₁ s s V₁ B D T₁
 G₁ (except G₁, G₁ by corr) श्लोकानामपि G₁ s तम्
 (for 3e) — *) D₁ s-11 B गीणि श्लोकानामपि — *)
 K₁ s पचदशैव Ko B₁ Da D₁ तथा पचदशानि च; K₁
 V₁ m B₁ s s m D₁ s s गीणि श्लोकानामपि च; K₁ तथा
 पचान् पच च; B₁ D₁ s s-11 B पच श्लोकानामपि च; D₁ D₁
 श्लोका पचदशानि च — *) K₁ s s सप्तदशैव; D₁ 'नयापि';
 G₁ 'नयापि' V₁ B D (except D₁ 11) उपानि वेदविद्या
 पर्वण्यस्मिन्महर्षिणा (D₁ s 'महाभ्याता')

136 *) K₁ s V₁ B₁ Da Dr D₁ s s M उद्योग
 Ko s 'समय वि' T₁ G₁ s s शृणु चापरे; G₁ s शृणुचापरे
 D₁ पर्वे मुगहपर्वसं शृणु चापरे — *) K₁ s B₁ D₁ 'पर्वे';
 D₁ s s-11 B 'महाभ्याता' Ko m विदुषेण

137 *) M₁ s 'सप्त स' Ko s s 'सिद्धमंश्रामे' — *)
 Ko भगवन्; V₁ भगवात् K₁ Du G₁ s s; D₁ वे (for
 मी) G₁ s सप्तमम् Ko s s D₁ s s-11 T₁ 'महर्षि'
 — *) T₁ G₁ 'नयापि' — *) K₁ G₁ 'नयापि' D₁ T
 G₁ s महाभ्याता; B₁ G₁ s-11 M 'महा'; D₁ s महाभ्याता

138 *) Ko s s D₁ T G₁ s-11 च (for वा) G₁
 अर्जुनश्चैव — *) I s B₁ m m K₁ V₁ B₁ D₁ s s
 D₁ s s-11 B स किं वा (for किं T₁); D₁ किं प्र D₁ किं
 वापदेक दशः

139 *) Ko s सप्तै; G₁ s सप्त (for सप्तै) — *) K₁
 सप्तै; B₁ सप्तै; G₁ सप्तै; G₁ M (for T₁ M₁) सप्त (for
 सप्तै) — *) K₁ T G₁ s-11 सप्तै and दूत D₁ सप्त
 (for दूत) — K₁ s D₁ Dr D₁ s s-11 (for M₁ or 132)

135^a महाराज य राजागामागम पाण्डवाग्रनि ।
 उपहर्षिञ्जलिना यमैवेन मुगोधन ।
 यत्र म परं वते साहाय्य विपरीत सम ।
 जगन्मनै मन्त्रिभुवा गामोदिन पाण्डवान् ।
 मान्यपूर्णं साहाय्यपदेन्दुविजयं च च । 151
 पुरोहितमेव च पाण्डवे वीरपात्रप्रति ।
 वैपिपरीमेव यत्र समाराध पुरोधम ।

[(L 2) Dr D₁ s मुपन्न (for मुपे) — (L 4) D₁
 साहाय्यम यत्र मुपे — K₁ D₁ s s s-11 om line 7]
 — K₁ B (except B₁) D (except D₁) G₁ s-11

136^a तथेन्द्रविजयं चापि यत्र सैन्यं पुरोधम ।

137 *) K₁ सप्तै; K₁ s V₁ B₁ s D (except D₁ s)
 सप्तै; B₁ 'मै'; M₁ सप्तै — *) (L 5) मृत (for दूत)
 Ko s B₁ (m as in text) G₁ महाराजै; K₁ 'महा'

141 *) K₁ T₁ G₁ M₁ s s (for च) — *) T₁ च
 सप्तै; Dr सप्तै; G₁ सप्तै; G₁ s सप्तै — *) G₁ s सप्तै

142 *) G₁ s-11 विपरीत विविधादि च — *) D₁
 'महा सप्तै' (m as in text) — *) D₁ s सप्तै; D₁
 M₁ सप्तै

143 *) I s B₁ m मुपन्न; D₁ सप्तै

144 *) M (except M₁) सप्तै; D₁ s-11 सप्तै — *)
 सप्तै; K₁ सप्तै; K₁ s V₁ B₁ s D₁ s-11 सप्तै
 च (for सप्तै); K₁ s D₁ s-11 सप्तै; D₁ सप्तै; T₁ s-11
 सप्तै; T₁ G₁ s-11 सप्तै; G₁ s-11 सप्तै; G₁ s-11 सप्तै
 D₁ s-11 सप्तै; D₁ s-11 सप्तै — *) (L 6) सप्तै; G₁ सप्तै
 G₁ सप्तै

145 *) G₁ सप्तै; D₁ s-11 सप्तै — *) (L 7) सप्तै

अत्रापि परिसंख्यातमभ्यासानां महात्मना ॥ १३४
 गमपट्टिग्रहो पूर्णा श्लोकाग्रमपि मे शृणु ।
 श्लोकानां द्वे गहमे तु श्लोकाः पञ्चाशदेव तु ।
 पर्वण्यमिन्ममाग्याताः संन्यया परमर्षिणा ॥ १३५
 उद्योगपर्वं वित्तये पञ्चमं शृण्वतः परम् ।
 उपपन्न्ये निरिष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया ।
 दुर्योधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेवमुपस्थितौ ॥ १३६
 साहाय्यमस्मिन्ममरे भवान्ना कर्तुमर्हति ।
 ह्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः ॥ १३७
 अयुज्यमानमात्मानं मन्त्रिणं पुरुषपङ्क्तौ ।
 अक्षौहिणीं वा संन्यस्य कस्य वा किं ददाम्यहम् ॥ १३८
 यत्रे दुर्योधनः सैन्यं मन्दात्मा यत्र दुर्मतिः ।

अयुज्यमानं मन्त्रिणं यत्रे कृष्णं धनंजयः ॥ १३९
 संजयं प्रेषयामास ग्रामार्थं पाण्डवान्प्रति ।
 यत्र दूतं महाराजो धृतगष्टः प्रतापवान् ॥ १४०
 श्रुत्वा च पाण्डवान्यत्र वासुदेवपुत्रेणमान् ।
 प्रजागरः संप्रजते धृतगष्टस्य चिन्तया ॥ १४१
 विदुरो यत्र प्राक्यानि मिचित्राणि हिनानि च ।
 श्रावयामास राजानं धृतगष्टं मनीषिणम् ॥ १४२
 तथा मनन्मुजानेन यत्राभ्यान्ममनुत्तमम् ।
 मनस्वापान्वितो राजा श्रान्तः शोककान्तयः ॥ १४३
 प्रभाते राजगमितां संजयो यत्र चामिभोः ।
 मेकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च ॥ १४४
 यत्र कृष्णो दयापन्नः संविमिच्छन्महाययाः ।

१३५
१३६
१३७

135 Du om 135^a (cf v. 1 134) — *) K₁ क्षु-
 पट्टि. G₂ s s 'मया पूर्णा — *) K₁ s s V₁ B D T₂
 G₂ (except G₂, G₁ by corr) श्लोकानामपि G₂ s तम्
 (for मे) — *) D₂ s-11 S श्रीणि श्लोकानामपि — *)
 K₂ पचदशैव Ko B₁ Da D₁₂ तथा पचदशानि च; K₁
 V₁m B₂ s am D₁ 11 12 श्रीणि श्लोकानामपि च; K₁ तथा
 पचानां पच च; B₁ D₁ s s-11 S पच श्लोकानामपि च; D₁ D₁
 श्लोका पचदशानि च — *) Ko s s मन्त्रेयः D₁ 'मयायाः
 G₁ 'मयाया V₁ B D (except D₁ 11) उक्तानि चेद्विदुरा
 पर्वण्यमिन्महर्षिणा (D₂ s 'महात्मना)

136 ^a) K₁ s V₁ B₁ Da D₁ 11 M उद्योग
 Ko s 'ममपि वि' T₁ G₁ s s शृणु चापरं; G₁ s शृणुचापरं
 D₁ s परं मुगदत्तपर्वं शृणु चापरं — *) K₁ s B₁ D₁ 11 'पर्वे;
 D₁ s s 11 S 'प्राये Ko m विदुनेषु

137 ^a) M₁ s 'ममपि' Ko s s 'मिन्ममाग्रे — *)
 Ko ममपि; V₁ ममाग्रे K₁ D₁ G₁ s न; D₁ वि (for
 श्री) G₁ s 'ममाग्रे' Ko s s D₁ s s 11 T₁ 'महर्षि
 — *) T₁ G₁ 'ममपि' — *) K₁ G₁ ममो' D₁ T
 G₁ s महापुत्रि; B₁ G₁ s s 'ममा; D₁ 11 महर्षिणि

138 ^a) Ko s s D₁ T G₁ s च (for मा) G₁
 अर्जुनं विदुः — *) T₁ B₁m वी Ko V₁ B₁ D₁ 11
 D₁ s s-11 S किं वा (for वि) D₁ किं प्र D₁ किं
 मायेक दशः

139 ^a) Ko s ममो; G₁ s मम (for ममे) — *) K₁
 स मु; B₁ मु; G₁ मम; G₁ M (for म) M₁ मम (for
 ममा) — *) K₁ T G₁ s-11 स मे स 11 D₁ स
 (for ममा) — K₁ s D₁ D₁ s-11 (for s for 132.

135^a महाराज य राजा मायाय पाण्डवाग्रप्रति ।
 उपहर्षयेज्जायिषा यमोदेव मुनीधर ।
 परम् म परं यत्रे मातुल्य विषयं मम ।
 चापममम मन्त्रिभुज गमाभोदिन पाण्डवान् ।
 गान्धर्व्यं चाभयपदेभ्यः प्रित्तं च म । 135
 पुरोहितमेव च पाण्डवं वीरपात्रप्रति ।
 वैचित्र्यरीमरं यत्र ममाग्रे पुरोचम ।

[(1. 2) Dr D₁ s मुपपन्न (for मुयो) — (1. 4) D₁
 मापममम मम मुया — K₁ D₁ s s s-11 om loc 7]
 — K₁ B (except B₁ D (except D₁ G₁ corr)

136^a तथेव्यवित्तये चापि यान विदुः पुरोचम ।

137 ^a) K₁ ममपि; K₁ s V₁ B₁ s D (except D₁ s)
 ममाग्रे; B₁ 'मो; M₁ ममो — *) (for मम (for ममा)
 Ko s B₁ (m as in text) G₁ महापुत्रि; K₁ 'ममा

141 ^a) K₁ T₁ G₁ M₁ s मु (for मा) — *) T₁ स
 ममो; Dr ममपि; G₁ s ममपि — *) G₁ s स स स

142 ^a) G₁ s-11 विदुः विविधवि च — *) D₁
 'मम चट्टं (m as in text) — *) D₁ 11 महर्षि; D₁
 M₁ महर्षि

143 ^a) T₁ B₁ ममाग्रे; T₁ s ममाग्रे

144 ^a) M (except M₁ s ममपि) — *) T₁
 ममपि; K₁ ममपि; K₁ s B₁ s D₁ s-11
 ममपि; T₁ s D₁ s-11 स ममपि; D₁ s ममपि; T₁ s
 मुपपन्न; T₁ G₁ स मम; G₁ s M₁ s मम; G₁ s
 D₁ s मम ममपि — *) (for ममपि; G₁ ममपि;
 G₁ ममपि

145 ^a) G₁ 'ममे ददुः — *) M₁ 'ममे ददुः

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थं भीष्मपर्वं प्रचक्षते ।
जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं संजयेन ह ॥ १५४
यत्र युद्धमभूद्धोरं दशाहान्यतिदारुणम् ।
यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विपादमगमत्परम् ॥ १५५
कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः ।
मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ॥ १५६
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ।
विनिघ्नन्निशितैर्बाणै रथाद्भीष्मपातयत् ॥ १५७
पृष्ठमेतन्महापर्वं भारते परिकीर्तितम् ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तं सप्तदश तथापरे ॥ १५८

पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥ १५९
द्रोणपर्वं ततश्चित्रं बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
यत्र संशप्तकाः पार्थमपनिन्यू रणाजिरात् ॥ १६०
मगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि ।
सुप्रतीकेन नागेन सह शस्तः किरीटिना ॥ १६१
यत्राभिमन्युं बहवो जघ्नुर्लोकमहारथाः ।
जयद्रथमुखा बालं शूरमप्राप्तयौवनम् ॥ १६२
हतेऽभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे ।

C. 1 533
B. 1 2 258
K. 1 2 259

D₁ 9-11 14) विंशति (for नवति) — ^b) V₁ B (except B₄) D₂ Dr D₁₈ महर्षिणा — D₂ om 153^{ad} — ^a) D₂ D₁₈ 'स्मिन्महात्मना, G₂ 'स्मिन् भारत, M (except M₂) 'स्तपस्विना

154 ^a) V₁ B (except B₄) D (except D₂ 11) अतः परं — ^b) K₂ 'पर्वणि वक्ष्यते Dr (except Dr₁) T₁ G₇ प्रचक्ष्यते — ^c) K₂ जम्बूद्वीप — ^d) G₁ अत्रोक्त K₂ T₁ हि; K₄ V₁ च; G₂ 8 तु (for ह)

155 K₄ V₁ B (except B₄) D (except D₂ 11) transp the lines — ^a) T₂ G₇ यस्मिन्महदभूद्युद्ध — ^b) K₄ V₁ B D 'हन्ति सुदा' (D₂ as in text, D₁₄ 'हमति')

156 ^a) K₂ कश्मल — ^b) T₁ वामदेव्यो; G₇ 'मदेवो S (except G₁ 4 s M₁) महाद्युति — ^d) K₀ 2 s D_n D₂ s G₇ 'दर्शितं, K₁ 'भावुकै, K₄ 6 B₁ Dr D₁-2. 11 T₂ G₂ s M₂ 4 'दर्शकै — K₂ 4. 6 V₁ B D (except D₁₄) G₇ ins after 156

142* समीक्षयाचोक्षज क्षिप्रं युधिष्ठिरहिते रत्न ।
रथादाहृत्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधी ।
प्रतोदपाणिराधावज्जीष्म हन्तुं व्यपेतभी ।
वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डव ।
गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतां वर ।

157 ^b) D₂ 4 6-12 transp यत्र and पार्थो K₁ D₂ D₁₈ महायत्न, K₂ D₁₄ T G (except G₂ 8) 'रथ' — ^c) B₂ 'हन्तिनिशितैस्तीक्ष्णै — K₂ 4 6 V₁ B D (except D₁₄) G₇ ins after 157

143* धारतत्पगतश्चैव भीष्मो यत्र वभूव ह ।

158 ^a) D₁₄ हृदये, G₂ भीष्ममे K₁ T₂ G₁ महर्षयः, K₄ V₁ B D समाख्यात (B₄ D₂ as in text; D₁₄ महर्षयः) — ^b) K₄ V₁ B₁-2 4 m Da Dr D₂ 5-18 पर्वं विस्तरं, B₄

परिकीर्तिते, D_n D₁ 2 पर्वं विस्तर — ^c) K₀ 2 अत्राध्याय-
शत. K₁ 'त सख्या — ^d) K₀ 8 अष्टादश K₀ 1 4 V₁
B D तथा सप्तदशापरे (D₁₄ सप्तादश तथा परे), K₂ सप्तादश
तथैव च

159 ^a) Dr श्लोकानां पद सह — ^b) K₂ 4 V₁ D₁
सख्या चाष्टौ, B₂ Dr₂ 14 D₂ 7 10 12 13 सख्यायां; B₂ तथा
चां, B₂ तथैवां; T G₁ M₂ 4 सख्यायाष्ट, G₂ 8 सख्यायाष्ट
— ^c) B₂ श्लोका वै, G₄ 6 श्लोकाना B (except B₄)
चतुर V₁ G₂ 8 M श्लोकाश्चतुराशीतिश्च — ^d) K₁ 4 6 B
(except B₄) D (except D₁₄) G₄-8 अस्मिन्पर्वणि, G₁
तस्मिन्पर्वणि — ^f) K₂ D₁₄ M₂-4 सख्यात, D₂ T G
(except G₂ 8) M₁ 'ख्यया

160 ^b) T₂ G₇ M₂ 4 सम्यग् (for बहु) — K₂ 4 6
V₁ B D (except D₁₄) G₇ ins after 160^{ab}

144* सेनापत्येऽभिप्रेक्षितोऽथ यन्नाचार्यं प्रतापवान् ।

दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ।

ग्रहण धर्मराजस्य पाण्डुपुत्रस्य धीमत ।

— M om. 160^{ad} — ^d) K₄ Dr₂ 18 उपनिन्यू, D₂ G₇
अभि, G₂ 8 'नीय G₁ 4-6 अभिपेत् रणाजिरे

161 ^a) K₁ महाम्राजा, D₂ 4. 6-12 'तेजा — ^b) D₂
क्रुद्ध शक्र T G₁ शक्रोपमो Da D₁₈ मृधे, G₄ 5 रणे
(for युधि) — ^d) K₁ सह सक्त, K₂ Cd सह शांत, K₄
सह सख्यो, K₀ हत सुप्त, V₁ D_n स हि शांत, B₂ सटरोम-
(m as in text), Dr नाशित स, D₂ हत सोत्रि, D₆-9 11
स हि शस्त, G₂ सह भग्न, G₈ सहशक्तिः T युयुधे
नारकिक्षिर

162 ^b) K (K₄ as in V₁ B D below, K₂ missing)
युधि जघ्नुर्म, V₁ B D (D₂ as in K above, D₁₄ as in
text) जघ्नुरेक मं.

163 ^{ab}) G₇ अभिमन्यौ हते क्रुद्धे K₁ कर्णोथै (for

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थं भीष्मपर्वं प्रचक्षते ।
जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं संजयेन ह ॥ १५४
यत्र युद्धमभूद्धोरं दशाहान्यतिदारुणम् ।
यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विपादमगमत्परम् ॥ १५५
कश्मलं यत्र पार्थस्य बासुदेवो महामतिः ।
मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ॥ १५६
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ।
विनिघ्ननिशितैर्बाणै रथाद्भीष्मपातयत् ॥ १५७
पृष्ठमेतन्महापर्वं भारते परिकीर्तितम् ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तं सप्तदश तथापरे ॥ १५८

पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥ १५९
द्रोणपर्वं ततश्चित्रं बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
यत्र संशप्तकाः पार्थमपनिन्यू रणाजिरात् ॥ १६०
भगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि ।
सुप्रतीकेन नागेन सह शस्तः किरीटिना ॥ १६१
यत्राभिमन्युं बहवो जघ्नुर्लोकमहारथाः ।
जयद्रथमुखा चालं शूरमप्राप्तयौवनम् ॥ १६२
हतेऽभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे ।

C. 1 533
B. 1 2. 558
K. 1 2. 29

D₁ 9-11 14) विंशति (for नवति) — ^b) V₁ B (except B₄) D₂ Dr D₁₈ महर्षिणा — D₂ om 153^{ad} — ^d) D₂ D₁₈ 'स्मिन्महात्मना, G₂ 'स्मिन् भारत, M (except M₁) 'स्तपस्विना

154 ^a) V₁ B (except B₄) D (except D₂ 14) अतः परं — ^b) K₂ 'पर्वणि वक्ष्यते Dr (except Dr₁) T₁ G₇ प्रचक्ष्यते — ^c) K₂ जवृद्धीप — ^d) G₁ अत्रोक्त K₂ T₁ हि; K₄ V₁ च; G₂ 8 तु (for ह)

155 K₄ V₁ B (except B₄) D (except D₂ 14) transp the lines — ^a) T₂ G₇ यस्मिन्महदभूयुद्ध — ^b) K₄ V₁ B D 'हानि सुदा' (D₂ as in text, D₁₄ 'हमति')

156 ^a) K₂ कश्मप — ^b) T₁ वामदेव्यो; G₇ 'मदेवो S (except G₁ 4 5 M₁) महाद्युति — ^d) K₂ 2 8 D₂ D₂ 8 G₇ 'दर्शितं, K₁ 'मावुकै, K₄ 6 B₄ Dr D₁-2.11 T₂ G₂ 8 M₂ 4 'दर्शकै — K₂ 4 6 V₁ B D (except D₁₄) G₇ ins after 156

142* समीक्षाघोषज क्षिप्रं युधिष्ठिरहिते रत्न ।
रथादाहुस्त्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधी ।
प्रतोदपाणिराधावद्भीष्म हन्तुं व्यपेतभी ।
बाष्पप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डव ।
गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतां वर ।

157 ^b) D₂ 4 6-12 transp यत्र and पार्थो K₁ D₂ D₁₈ महायत्न, K₂ D₁₄ T G (except G₂ 8) 'रथ' — ^c) B₂ 'गन्विशियैस्तीक्ष्णै — K₂ 4 6 V₁ B D (except D₁₄) G₇ ins after 157

143* धारतल्पगतश्चैव भीष्मो यत्र चमूव ह ।

158 ^a) D₁₄ हृदये, G₂ भीष्ममे K₁ T₂ G₁ महत्पर्व, K₄ V₁ B D समाख्यात (B₄ D₂ as in text; D₁₄ महत्पर्व) — ^b) K₄ V₁ B₁-8 4 m D₂ Dr D₂ 5-18 पर्वं विस्तारं, B₄

परिकीर्तिते, D₂ D₁ 4 पर्वं विस्तृत — ^c) K₂ 2 अत्राध्याय-
शत. K₁ 'त सख्या — ^d) K₂ 8 अष्टादश K₂ 1 4 V₁ B D तथा सप्तदशापरे (D₁₄ सप्तादश तथा परे), K₂ सप्तादश
तथैव च

159 ^a) Dr श्लोकानां पद सह — ^b) K₂ 4 V₁ D₁ सख्या चाष्टौ, B₂ Dr₂ 4 10 12 18 सख्याया; B₂ तथा चां, B₄ तथैवां; T G₁ M₂ 4 सख्यायाष्ट, G₂ 8 सख्यायाष्ट — ^c) B₂ श्लोका वै, G₄ 6 श्लोकाना B (except B₄) चतुरं V₁ G₂ 8 M श्लोकाश्चतुराशीतिश्च — ^d) K₁ 4 6 B (except B₄) D (except D₁₄) G₄-8 अस्मिन्पर्वणि, G₁ तस्मिन्पर्वणि — ^e) K₂ D₁₄ M₂-4 सख्यात, D₂ T G (except G₂ 8) M₁ 'ख्यया

160 ^b) T₂ G₇ M₂ 4 सम्यग् (for बहु) — K₂ 4 6 V₁ B D (except D₁₄) G₇ ins after 160^{ab}

144* सैनापत्येऽभिपिक्तोऽय यत्राचार्यं प्रतापवान् ।
दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ।

अग्रहण धर्मराजस्य पाण्डुपुत्रस्य धीमत ।
— M om. 160^{ad} — ^d) K₄ Dr₂ 18 उपनिन्यू, D₂ G₇ अभि, G₂ 8 'नीय G₁ 4-6 अभिपेत् रणाजिरे

161 ^a) K₁ महाप्राजा, D₂ 4 6-12 'तेजा — ^b) D₂ क्रुद्ध शक्र T G₇ शक्रोपमो D₂ D₁₈ मृधे, G₄ 5 रणे (for युधि) — ^d) K₁ सह सक्त, K₂ Cd सह शांत, K₄ सह सख्यो, K₂ हत सुप्त, V₁ D₂ स हि शांत, B₂ सहशेभ (m as in text), Dr नाशित स, D₂ हत सोत्रि, D₂-6 11 स हि शस्त, G₂ सह भग्न, G₂ सहशक्तिः T युयुधे नारकिश्चिर

162 ^b) K (K₄ as in V₁ B D below, K₂ missing) युधि जघ्नुर्म, V₁ B D (D₂ as in K above, D₁₄ as in text) जघ्नुरेक मं.

163 ^{ab}) G₇ अभिमन्यौ हते क्रुद्धे K₁ कर्णायै (for

द्वैतये यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः ॥ १७१
अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः ।
एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि ।
चत्वार्येव सहस्राणि नव श्लोकशतानि च ॥ १७२
अतः परं विचित्रार्थं शल्यपर्वं प्रकीर्तितम् ।
हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् ॥ १७३
वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्यन्ते यत्र भागशः ।
विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्वणि कीर्त्यते ॥ १७४

शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजान्महारथात् ।
गदायुद्धं तु तुमुलमत्रैव परिकीर्तितम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्तिता ॥ १७५
नवमं पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ।
एकोनपट्टिर्ध्यायास्तत्र संख्याविशारदैः ॥ १७६
संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकाग्रं चात्र शस्यते ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ।
मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभूताम् ॥ १७७

C. 1 551
B. 1 2. 290
K. 1 2. 291

प्रतिज्ञापूर्वकं चापि वक्षो दुःशासनस्य च ।
भिरवा वृकोदरो रक्त पीतवान्यत्र सयुगे ।
[Ks subst. for lines 2-3 रुधिर पीतवान्यत्र भीमो दुःशा
सनाद्भजे — Ks Dr D4 (marg) ins after line 1 of 152*.
153* दुःशासनस्य च वधो वृषसेनस्य चोभयो ।
कर्णपुत्रश्च पार्थेन हतः कर्णस्य पश्यत ।
— Ks 4 (marg) Dr D4 (marg, om lines 3-7) ins
after line 3 of 152*
154* यथावद्वलसैन्यं च घर्णयामास वायुज ।
पूरयित्वाज्जलि पूर्णं न दक्षो हीदृशो रस ।
अन्येषां च रसानां तु प्रतिज्ञादवनिश्चय ।
वर्णार्जुनद्वैतये तु वर्तमाने भयानके ।
ज्ञापेनैव च कर्णस्य ततश्चक्र मदीगतम् ।
नागमात्रं वलीकं च कर्णोऽमुञ्चत फाल्गुने ।
वज्रयात्केशवो भूमिं प्रावेद्यत तं रथम् ।
— *) Ko 8 G8 M8 8 द्वैतये; Dr *
172 *) G1 एकादश शत मो — *) B1m पच श्लोक
सहस्राणि पच श्लोकशं, D14 पच चैवं सहस्राणि तावत्वेव शं.
— K V1 B1 2 m. 4 D (except D4 D18 14) ins after 172
155* चतु पट्टिस्तथा श्लोका पर्वतत्परिकीर्तितम् ।
[V1 श्लोका पट्टिस्तथा चात्र K4 Dn Dr D1 6-8 पर्व-
ण्यस्मिन्प्रकीर्तिता, D2 4 9-12 ण्यत्र प्रकीर्तिता, D5 ण्य
स्मिन्नुदाहृता]
173 *) G1 तत V1 G1 प्राख्य — *) D12 पर्वणि
कीर्त्यते — D14 om 173* — *) Dr D18 प्रवीर D2
वीरा सैन्यस्य, D8 हतवीरेषु सैन्येषु; G8 वीरसैन्येषु, — K6
V1 B D4 D5 13 ins after 173
156* यत्र कौमारमाख्यानमभिपेक्ष्य कर्म च ।
174 D12 14 om 174 — *) K4 यत्र (for रथ)
— *) G1 तत्र (for यत्र) D1 भारत — *) K4 कीर्तिते,
D2 G2 र्तिते, T G1 M (except M1) र्तिते
175 *) K1 2 6 G1 राज्ञो महा K4 V1 B (B4
marg) D (except D14) महात्मन — N (except Ko-3

D14, Ks missing) ins after 175* (D2 8, after 175*)
157* शकुनेश्च वधोऽत्रैव सहदेवेन सयुगे ।
सैन्ये च हतभूयिष्ठे किंचिच्छिष्टे सुयोधन ।
हृदं प्रविश्य यत्रासौ सप्तम्यापो व्यवस्थितः ।
प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य लुब्धकैः ।
क्षेपयुक्तैर्वचोभिश्च धर्मराजस्य धीमतः ।
— हृदास्समुत्थितो यत्र धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ कृतवान्सह ।
समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं स्मृतम् ।
— Ko 2-4 6 B (except B4) D (except D2 8 14)
transp 175* and 176* — *) Ks 4 6 V1 B D
(except D14) च (for तु) — *) Ko 2 8 D2 14 T2
G2 8.1 M4 कीर्त्यते — *) K6 स्वत्यादि, G2 स्तु — *)
K1 मुख्यता, G1 तीर्थता D14 तात्र प्रकी K1 कीर्त्यते,
M कीर्तन — Ks 4 6 B1-8 D (except D14) ins after
175* V1 B4, after 175*
158* दुर्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन सयुगे ।
ऊरु भ्रमौ प्रसङ्गाजौ गदया भीमवेगया ।
176 *) D1 8 10 11 14 पर्वमुद्दिष्ट — *) K1 दद्भुत
पूर्वक; B4 देवान्मुक्तं महत् (m as in text) — *) K1
अत्र, Ks तत्र (for यत्र) K4 V1 B (B4 marg) D
(except D2 14) पर्वण्यत्र (D1 पि, D8 स्मिन्) प्रकीर्तिता
177 *) K4 सख्याया — *) V1 श्लोकाना K2 चास्य,
T2 यत्र (for चात्र) D14 M2 4 कथ्यते, T2 G6 M8 दृष्ट्यते,
M1 दृश्यते K1 श्लोका चैवात्र कथ्यते, Ks श्लोका प्रथार्थ-
समता, K4 Da D2 18 श्लोकसख्याय दृष्ट्य; K6 श्रवात्र
भाषिता, B1 2 D6 श्लोकसख्याय कीर्त्य, B8 श्लोकसख्या च
कीर्त्य; B4 नां चापि दृष्ट्य (m चात्र कीर्त्य), Dr Dn
D1 2.4 7 9-12 श्लोकसख्याय कथ्य; D5 नां चात्र गीय, D8
श्लोकसख्याय गण्य; T1 इय यस्य दृष्ट्य, G1 4 8 नां चात्र
दृष्ट्य, G2 इय यत्र गण्य; G8 इया यत्र यय्य; G7 श्लोका
यत्र प्रदृष्ट्य Cd has at least श्लोकाम् — *) D10
द्विशते — *) D18 संप्रणी; Ko D14 संप्रणी — *)

द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः ॥ १७१
अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः ।
एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि ।
चत्वार्येव सहस्राणि नव श्लोकशतानि च ॥ १७२
अतः परं विचित्रार्थं शल्यपर्वं प्रकीर्तितम् ।
हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् ॥ १७३
वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्यन्ते यत्र भागशः ।
विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्वणि कीर्त्यते ॥ १७४

शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजान्महारथात् ।
गदायुद्धं तु तुमुलमत्रैव परिकीर्तितम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्तिता ॥ १७५
नवमं पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ।
एकोनपट्टिरध्यायास्तत्र संख्याविशारदैः ॥ १७६
संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकाग्रं चात्र शस्यते ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ।
मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥ १७७

C. 1 531
B. 1 2. 220
K. 1 2. 231

प्रतिज्ञापूर्वकं चापि वक्षो दुःशासनस्य च ।
मिश्रा वृकोदरो रक्त पीतवान्यत्र सयुगे ।
[Ks subst. for lines 2-3 रुधिरपीतवान्यत्र भीमो दुःशा
सनाद्वये — Ks Dr D4 (marg) ins after line 1 of 152*.
113* दुःशासनस्य च वधो वृपसेनस्य चोभयो ।
कर्णपुत्रश्च पार्थेन हतः कर्णस्य पश्यत ।
— Ks 4 (marg) Dr D4 (marg, om lines 3-7) ins
after line 3 of 152*
154* यथावद्वलसैन्यं च वर्णयामास वायुज ।
पूरयित्वाक्षलि पूर्णं न दक्षो हीदृशो रस ।
अन्येषां च रसानां तु प्रतिज्ञादनिश्चय ।
कर्णांजुनद्वैरथे तु वर्तमाने भयानके ।
शापेनैव च कर्णस्य ततश्चक्र महीगतम् ।
नागमात्रं बलीकं च कर्णोऽमुञ्चत फाल्गुने ।
तन्मयात्केशवो भूमिं प्रावेशयत तं रथम् ।
— *) Ko 8 G8 M8 8 द्वैरथे; Dr *थ
172 *) G7 एकादश शतं प्रो — *) B1m पच श्लोक
सहस्राणि पच श्लोकशः, D14 पच चैवं सहस्राणि तावत्वेव शं.
— K V1 B1 2 m. 4 D (except Da D18 14) ins after 172
155* चतु पट्टिस्तथा श्लोका पर्वतस्पर्शकीर्तितम् ।
[V1 श्लोका पट्टिस्तथा चात्र K4 Dn Dr D1 6-8 पर्व-
ण्यस्मिन्प्रकीर्तिता, D8 4 9-12 ण्यत्र प्रकीर्तिता, D5 ण्य
स्मिन्नुदाहृता]
173 *) G7 तत V1 G7 त्राख्य — *) D12 पर्वणि
कीर्त्यते — D14 om 173* — *) Dr D18 प्रवीर D2
वीरा सैन्यस्य, D8 हतवीरेषु सैन्येषु; G8 वीरसैन्येषु, — K6
V1 B Da D5 18 ins after 173
156* यत्र कौमारमाख्यानामभिप्रेक्ष्य कर्म च ।
174 D12 14 om 174 — *) K4 यत्र (for रथ)
— *) G1 तत्र (for यत्र) D1 भारत — *) K4 कीर्तिते,
D2 G2 र्तिते, T G7 M (except M1) र्तिते
175 *) K1 2 6 G1 राज्ञो महा K4 V1 B (B4
marg) D (except D14) महात्मन — N (except Ko-2

D14, K5 missing) ins after 175*^{ab} (D2 8, after 175*^{cd})
157* शकुनेश्च वधोऽत्रैव सहदेवेन सयुगे ।
सैन्ये च इतभूयिष्ठे किञ्चिच्छिष्टे सुयोधन ।
हृद प्रविश्य यत्रासौ सप्तम्यापो व्यवस्थितः ।
प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य लुब्धकैः ।
क्षेपयुक्तेर्वचोभिश्च धर्मराजस्य धीमतः ।
— हृदात्समुत्थितो यत्र धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षण ।
भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ कृतवान्सह ।
समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं स्मृतम् ।
— Ko 2-4 6 B (except B4) D (except D2 8 14)
transp 175*^{cd} and 175*^{ef} — *) Ks 4 6 V1 B D
(except D14) च (for तु) — *) Ko 2 8 D2 14 T2
G2 8.7 M4 कीर्त्यते — *) K6 स्वत्यादि, G2 स्तु — *)
K1 मुख्यता, G7 तीर्थता D14 तात्र प्रकीर्तिता K1 कीर्त्यते,
M कीर्तन — Ks 4 6 B1-3 D (except D14) ins after
175*^{cd} V1 B4, after 175*^{ef}
158* दुर्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन सयुगे ।
ऊरु भग्नौ प्रसङ्गाजौ गदया भीमवेगया ।
176 *) D7 8 10 11 14 पर्वमुद्दिष्ट — *) K1 दद्भुत
पूर्वक; B4 देवादभुत महत् (m as in text) — *) K1
अत्र, K8 त्वत्र (for तत्र) K4 V1 B (B4 marg) D
(except D2 14) पर्वण्यत्र (D1 पि, D2 स्मिन्) प्रकीर्तिता
177 *) K4 सख्याया — *) V1 श्लोकाना K2 चाख्य,
T2 यत्र (for चात्र) D14 M2 4 कथ्यते, T2 G6 M8 शब्दयते,
M1 हृदयते K1 श्लोका चैवात्र कथ्यते, K8 श्लोका प्रथार्थ-
समता, K4 Da D2 18 श्लोकसख्याय शब्दय; K6 श्रंवात्र
भाषिता, B1 2 D6 श्लोकसख्याय कीर्त्यं, B8 श्लोकमख्या च
कीर्त्यं; B4 नां चापि शब्दय (m चात्र कीर्त्यं), Dr Dn
D1 2 4 7 9-12 श्लोकसख्याय कथ्य; D5 नां चात्र गीय, D8
श्लोकसख्याय गण्य; T1 इय यस्य शब्दय, G1 4 8 नां चात्र
शब्दय, G2 इय यत्र गण्य; G8 इया यत्र गण्य; G7 श्लोका
यत्र प्रशब्दय Gd has at least श्लोकाय — *) D10
दिशते — *) D12 सुप्रणी; Ko D12 सप्रणी — *)

यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः ॥ १८६
द्रौणिद्वैपायनादीनां शापाश्चान्योन्यकारिताः ।
तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः ।
सुतस्यैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्वं सौप्तिकम् ॥ १८८
अष्टादशास्त्रिन्ध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ॥ १८९
श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता यथावदभिसंख्यया ।

सौप्तिकैपीकसंवन्धे पर्वण्यमितवृद्धिना ॥ १९०
अत ऊर्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्वं कर्णोदयम् ।
विलापो वीरपत्नीनां यत्रातिकर्णः स्मृतः ।
क्रोधवेशः प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः ॥ १९१
यत्र तान्क्षत्रियाञ्छरान्दिष्टान्ताननिवर्तिनः ।
पुत्रान्भ्रातृन्पितृन्वैव ददृशुर्निहतात्रणे ॥ १९२
यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्मभृतां वरः ।
राजां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः ॥ १९३

C. 1. 533
B. 1. 2. 320
K. 1. 2. 321

*क्षमणेन B₁ (before corr) तत्, D₁₁ च तन्, G₂ च
यत्. — *) D₂ s क्षमया; D₁₁ छादया — K₂ s V₁
B D (except D₁₁) ins. after 186

164* द्रौणेश्च द्रोहयुद्धिन् वीक्ष्य पापात्मनस्तथा ।

187 *) S (except T₂ G₂ s M₁) कृष्णद्वै. — *) K₁
D₁₁ G₂ s शापश्चान्योन्यकारिता — K₂ s c V₁ B D
(except D₁₁) ins after 187^{ad}.

165* माणे तथा समदाय द्रोणपुत्रान्नहारयात् ।

पाण्डव्या प्रदुहंष्टा द्रौपद्यै जितकारिणः ।

एतद् दशमं पर्वं सौप्तिकं समुदाहृतम् ।

— K₂ s V₁ B D (except D₂ 11) M read 187^{ad} and
188 T₁ G₁, 187^{ad} and 188^{ad} after 193 — *) G₁ s
तेषां, G₂ चित्ता (for तोय) — K₂ s c V₁ B D (except
D₂ 11) चारुषे (for सर्वेषां) — *) K₂ s सुदयदायके

188 For sequence of v 1 187 — K₁ om. 188^{ad}

— *) K₁ सुतस्य तदिह, K₂ सुतस्यैत, K₃ मया चैत; D₂
एवमेत, G₂ s सुतस्य तदिह K₃ दिति व्यक्त. — *)
K₂ s c V₁ B D (except D₂ 11) व्याप्तेन परमर्पिणा, M
क्षीपर्वैकादश पुन

189 *) T₂ सप्तविंशतिरप्या. — *) D₂ T₂ स्यसिद्ध
दाहता, D₂ स्युत्तमतेजसा — *) K₁ V₁ B D (except
D₁₁) श्लोकानां कथितान्यत्र, K₂ s यत्र कथिता, D₂ स्या
च कथिता; G₂ का समग्रं कं Cd mentions श्लोकाग्र
— *) K₁ V₁ B (except B₁) D (except D₂ 11)
प्रसंख्यया (for तथैव च) D₂ शताष्टौ प्रसिख्यया

190 *) K₂ s 2 c D₂ यथावदनु, K₁ चश्चात्र, B₁ D₁₁
वदिह V₁ B₁ s D₂ D₂ Dr D₁ s 11 मुनिना ब्रह्मवादिना
— *) K₂ B₁ s D (except Dr₁ D₁ s c s 11.11) T₂
G₁ 2.7 सवदे K₁ त्विके शोकसयदे — *) K₁ V₁ B D
(except D₂ 11) स्युत्तमतेजसा

191 *) K₂ s D₂ मिह प्रोक्त, K₂ मिति प्रोक्त, K₃
स्त्रिबोधेद. — K₂ s c V₁ B D (except D₁₁) ins

after 191^{ad}

166* पुत्रशोकाभिसंतप्तः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।

कृगोपनीतां यत्रामावायसीं प्रतिमां दृष्ट्वा ।

भीमसेनद्रोहयुद्धिर्धृतराष्ट्रो यमञ्ज ह ।

तथा शोकाग्निप्रसक्तस्य धृतराष्ट्रस्य धीमता ।

समारगमनं युद्धा हेतुमिर्मोक्षदशने ।

विदुरेण च यत्रास्य राज्ञ आश्वत्थेन कृतम् ।

धृतराष्ट्रस्य चाग्निं कौरवायोधेनं तथा ।

सान्त्वयितुं गमनं शोकात्स्य प्रकीर्तितम् ।

— *) D₂ विपयो; G₂ s वादो (for विलापो) — *)
D₁₁ 11 यत्रापि K₁ णो महान्, G₁ s ण स्मृतं, M₁ s ण
नहत् — *) D₁₁ कोपा, T₂ G (except G₂ s) क्रोधवेग
K₁ प्रमादश्च, K₂ s c m V₁ B D (except D₁₁) मोहश्च

192 *) D₁ यत्र ता, D₂ यत्र वा, G₁ s यत्र च K₂
V₁ B₁ D₂ D₂ D₂ Cd क्षत्रिया शू; D₁₁ क्षत्रिया इष्ट्वा
K₂ B₁ Dr D₂ 11 यत्र ता क्षत्रिया शू, K₁ यत्र ते
क्षत्रिया शू, D₁ यत्र ता क्षत्रियाधृता; M₁ यत्र स क्षत्रिया
शू — In G₁, folio missing after क्षत्रि — *) K₂
Cd दिष्टावदानि, K₂ निर्दिष्टा, K₃ इष्ट्वा ता, K₁ s B D
समामेप्सुनि (D₁ दिष्टावदानिदृष्टिनि; D₁ 11 समामेप्सु;
D₁₁ निष्टाता), B₁ m Arjp D₂ v दृष्टाता, T₂ G₂ नष्टान्ता;
G₁ s इष्टाता; M₁ निष्टाता, M₂ s निष्टाता; M₃ नष्टान्ता-
K₁ इष्टातादतिवर्तिता, G₂ नष्टाताननिवर्तिनी — *) D₂ s
समामे निह G₁ s transp ददृशुः and निहतान् — K₂ s c
V₁ B D (except D₁₁) ins after 192

167* पुत्रप्रात्रवधातांयास्तथात्रैव प्रकीर्तिता ।

गान्धार्याश्चापि कृष्णेन क्रोधोपशमनक्रिया ।

193 *) K₂ s V₁ शस्त्रभृतां; G₂ s c M₁ धर्मविदां
B₁ (m as in text) सर्वदास्त्रविशारद, G₁ s धर्मविशारद
— *) K₂ धर्मत — After 193, K₂ s V₁ B D
(except D₂ 11) M read 187^{ad} and 188, T₁ G₁ read
187^{ad} and 188^{ad} only

विविधानां च दानानां फलयोगाः पृथग्विधाः ॥ २०२
तथा पात्रविशेषाश्च दानानां च परो विधिः ।
आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः ॥ २०३
एतत्सुबहुवृत्तान्तमुत्तमं चानुशासनम् ।
मीम्पस्यात्रैव संग्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्तिता ॥ २०४
एतन्नयोदशं पर्वं धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायानां शतं चात्र पङ्क्तिवारिण्शदेव च ।
श्लोकानां तु सहस्राणि पट् सप्तैव शतानि च ॥ २०५
ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्वं प्रोक्तं चतुर्दशम् ।

तत्सर्वतमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् ॥ २०६
सुवर्णकोशसंग्राप्तिर्जन्म चोक्तं परिक्षितः ।
दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात्संजीवनं पुनः ॥ २०७
चर्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ।
तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः ॥ २०८
चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनंजयः ।
संग्रामे वभ्रुवाहेन संशयं चात्र दर्शितः ।
अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च ॥ २०९

C. 1 609
B 1 2 342
K. 1 2. 843

कीर्तित, D₁₁ 'यौ यौ निदशितौ, T₁ 'यौ येन द', T₂ धर्मे
चार्ये नि', G₂ s M₂ s 'यै यो नि', G₄ s 'यौ यो नि', G₆
'यौ येन द', M₁ s 'यौनां नि' — D₂-11 om 202^{ed}
— ^d) G₂ फलमेदा पुं D₂ D₂-1 6-8 12 'शा प्रकीर्तिता
G₂ फलमेद पृथग्विध

203 ^a) K₁ B₂ 'शेषश्च — ^b) K₁ च परो, K₂ च तथा;
G₂ चापरो, M₁ च पुरो M₁ च प्रकीर्तिता — ^c) D₁₁
'विनियो' K₁ s B₁ D₂ s 6 7 9-11 'योगाश्च D₂ आचारा
विधियोगाश्च — ^d) D₂ D₁₁ सत्यसत्यपरा K₁ परो विधि'
— K₂ s 6 V₁ B D (except D₂ 11) ins after 203

168* महाभाग्यं गया चैव ब्राह्मणानां तथैव च ।

रहस्य चैव धर्माणां देशकालोपसहितम् ।

[(L. 2) K₂ बहुलोपाख्यान राजेंद्र दुर्वासाख्यानमुत्तम]

204 K₂ transp the lines — ^b) K₀ 2-4 D₂ धर्म
शासन, S (except G₁-8) पुत्रं K₁ धर्मशासनमुत्तम, B₁
D₂ (D₂ 11 as in text) D₁₁ अनुशासनमुत्तम, G₂ s उक्त
चाप्यनु — ^c) K₁ 'स्य स्वर्गस', K₀ V₁ B D₂ Dr
D₂ s 18 T₂ G₀ 1 M₁ 'संवात्र स' — ^d) K₁ धर्मस्य पं

205 ^a) G₂ 'शसर्वं — ^b) K₂ 'निर्णय' T₁ G₂ 4-6
'कारण K₁ धर्मस्य परिकीर्तित — ^c) T₁ G₁ M₂ s शते
द्वेष्ट, T₂ G₁ s शते त्वष्ट, G₂ शते द्वेष्ट; G₂ शतेपेत्, G₀
शते तत्र; M₂ शते द्वेष्ट V₁ D₂ D₂ D₁ s 4 6-9 12 18 M₁
स्वष्ट; B Dr D₂ 10 11 तत्र, D₁₁ चैव (for चात्र) — ^d) K₂
'शहर्षेव च; D₂ 'शतथैव च, D₁₁ 'शदाधिक (for 'शदेव च)
D₂ Dr D₁ s 4 6-12 तु (for च) T₁ G₁-6 पदपचाशत्तथो
त्तरं, T₂ G₂ s M 'पचाशत्तथैव च (M₁ 'चावारिण्शदर्शित)
— ^e) B₂ s D₂ s T G₁-7 च (for तु) K₀-4 D₂ सप्त
श्लोकसहस्राणि — ^f) K₀ s 8 शतान्यष्टौ तथैव च, K₁
तटाचाष्टौ शतानि च, K₄ D₂ तथैवाष्टौ शतानि च, K₀ B D
(except D₁₁, for D₂ see above) प्रोक्तान्यष्टौ प्रसह्यया,

8 (2nd ed)

[57]

V₁ प्रोक्तान्यष्टौ शतानि च, T G₁-7 M₂ s द्वादशैवेति कीर्त्यते,
G₂ M₂ द्वादशैव तु की', G₂ द्वादशैवात्र की'

206 ^a) K₀ तथा', K₂ D₁₁ G₀ M₁ अथा', K₂ D₂ G₂
अतो' D₁ s transp नाम and एवं (in ^b) — ^b) K₀ s
D₂ पर्योक्त च; K₂ प्रोक्त पर्व; K₀ B₂ s D₁ 14 G₁-6 पर्व
चोक्त — ^c) K₂ सयर्तकमरु' — ^d) T₁ G₁ s अत्रा'; T₂
G₁ तत्रा' K₄ 'ख्यानफसु' K₂ यत्रा व्याख्यानमुत्तम

207 ^b) K₁ s प्रोक्त, G₂ s चैव (for चोक्त) — ^{ed})
K₂ दग्ध शस्त्रां जीवित पुन

208 K₀ om 208 — ^a) K₂ s T G₂ s चर्याया, M₁
सतान D₂ 'सुत्सृष्ट, G₂ M₂-4 'सुत्सृज्य G₂ यत्र चाश्व
समुत्सृज्य — ^d) Dr (except Dr₁) राज्ञा पुं. M₁
'त्रैमहारथै

209 ^b) K₁ s D₂ 'कायां धं', B₁ यत्रायुष्यद्ध' (m as
in text), D₁₁ S (G₁ missing) स्वपुत्रेण धं (M₁ आत्मजेन
धं) G₀ किरिटिन (for धनं) — ^d) K₀-2 B₁ D₂ 10
11 11 T₁ G₂-4 सशयश्चात्र, B₂ 'य च प्र T₂ G₁ M₁ s
'त्र जग्मिवान् — K₂ s (marg) ins after 209^{ed} Dr
D₂, after 170*

169* अनुगीता तथा प्रोक्ता सम्यग्भगवता पुन ।

कथित शाश्वतो धर्मं कृष्णेनार्जुनसनिधौ ।

तथा ब्राह्मणगीता च सवाक्षो गुरुशिष्ययोः ।

— K₀ D (except D₂ D₂ D₀ 12-14) S (except G₂, G₁
missing) ins after 209^{ed}

170* सुदर्शन तथाख्यान वैष्णव धर्ममेव च ।

[D₂ सुधादर्शनमाख्यान; S सुगदर्श तथा चैव]

After 170*, Dr D₂ ins 169* — D₂ om 209^{ed}

— ^c) D₁₁ 'मेधो महायज्ञो; M₁ 'मेधमहाख्याने — ^f) G₂
नाकुल्याख्या

विविधानां च दानानां फलयोगाः पृथग्विधाः ॥ २०२
तथा पात्रविशेषाश्च दानानां च परो विधिः ।
आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः ॥ २०३
एतत्सुबहुवृत्तान्तमुत्तमं चानुशासनम् ।
मीम्पस्यात्रैव संग्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्तिता ॥ २०४
एतत्रयोदशं पर्वं धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायानां शतं चात्र पङ्क्तिवारिण्देव च ।
श्लोकानां तु सहस्राणि पट् सप्तैव शतानि च ॥ २०५
ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्वं प्रोक्तं चतुर्दशम् ।

तत्संवर्तमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् ॥ २०६
सुवर्णकोशसंग्राप्तिर्जन्म चोक्तं परिक्षितः ।
दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात्संजीवनं पुनः ॥ २०७
चर्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ।
तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः ॥ २०८
चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनंजयः ।
संग्रामे वध्रुवाहेन संशयं चात्र दर्शितः ।
अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च ॥ २०९

C. 1 809
B. 1 2 342
K. 1 2. 843

कीर्तित, D₁₁ 'धो यो निदशितौ, T₁ 'धो येन द', T₂ धर्मे
चार्ये नि', G₂ २ M₂ ४ 'धे यो नि', G₄ १ १ 'धो यो नि', G₆
'धो येन द', M₁ २ 'योनां नि' — D₂-11 om 202^{ed}
— ^d) G₂ कल्मेदा वृ' D₂ D₂-4 6-8 12 'गा प्रकीर्तिता
G₂ कल्मेद पृथग्विध

203 ^a) K₁ B₂ 'शेषश्च — ^b) K₁ च परो, K₂ च तथा;
G₂ चापरो, M₁ च पुरो M₁ च प्रकीर्तिता — ^c) D₁₁
'विनियो' K₁ 6 B₁ D₂ ४ 6 १ 9-11 'योगाश्च D₂ आचारा
विधियोगाश्च — ^d) D₂ D₁₁ सत्यसत्यपरा K₁ परो विधि'
— K₂ ४ 6 V₁ B D (except D₂ 11) ins after 203

168* महाभाग्यं गया चैव ब्राह्मणानां तथैव च ।

रहस्य चैव धर्माणां देशकालोपसहितम् ।

[(L. 2) K₂ बहुलोपाख्यान राजेन्द्र दुर्वासाख्यानमुत्तम]

204 K₂ transp the lines — ^b) K₀ 2-4 D₂ धर्म
शासन, S (except G₁-३) पुत्र' K₁ धर्मशासनमुत्तम, B₁
D₂ (D₂ 11 m as in text) D₁₁ अनुशासनमुत्तम, G₂ २ उक्त
चाप्यनु' — ^c) K₁ 'स्य स्वर्गस', K₀ V₁ B D₂ Dr
D₂ ४ 12 T₂ G₀ १ M₁ 'स्येवात्र स'. — ^d) K₁ धर्मस्य प'

205 ^a) G₂ 'श सव' — ^b) K₂ 'निर्णय' T₁ G₂ ४-6
'कारण K₁ धर्मस्य परिकीर्तित — ^c) T₁ G₁ M₂ ४ शते
द्वेष्ट, T₂ G₁ ४ शते स्वप्न, G₂ शते द्वेष्ट, G₂ शतेपेत, G₀
शते तत्र; M₂ शते द्वेष्ट V₁ D₂ D₂ D₁ २ ४ 6-9 12 12 M₁
स्वप्न; B Dr D₂ 10 11 तत्र, D₁₁ चैव (for चात्र) — ^d) K₂
'शशैव च; D₂ 'शक्त्यैव च, D₁₁ 'शदाधिक (for 'शदेव च)
D₂ Dr D₁ ४ ४ 6-12 तु (for च) T₁ G₁-6 पट्पचाशत्तथो
त्तर, T₂ G₂ २ M 'पचाशत्तथैव च (M₁ 'चत्वारिंशदर्शित)
— ^e) B₂ ४ D₂ ४ T G₁-१ च (for तु) K₀-4 D₂ सप्त
श्लोकसहस्राणि — ^f) K₀ २ २ शतान्यष्टौ तथैव च, K₁
तटाचाष्टौ शतानि च, K₄ D₂ तथैवाष्टौ शतानि च, K₀ B D
(except D₁₁, for D₂ see above) प्रोक्तान्यष्टौ प्रसख्यया,

8 (2nd ed)

V₁ प्रोक्तान्यष्टौ शतानि च, T G₁-१ M₂ ४ द्वादशैवेति कीर्त्यते,
G₂ M₂ द्वादशैव तु की', G₂ द्वादशैवात्र की'

206 ^a) K₀ तथा', K₂ D₁₁ G₀ M₁ अथा', K₂ D₂ G₂
अतो' D₁ २ transp नाम and पर्व (in ^b) — ^b) K₀ २
D₂ पर्वोक्त च; K₂ प्रोक्त पर्व; K₀ B₂ ४ D₁ 14 G₁-6 पर्व
चोक्त. — ^c) K₂ सवर्तकमरु' — ^d) T₁ G₂ 6 अत्रा'; T₂
G₁ तथा' K₄ 'ख्यानफमु' K₂ यत्रा ख्याख्यानमुत्तम

207 ^b) K₁ ४ प्रोक्त, G₂ २ चैव (for चोक्त) — ^{ed})
K₂ दग्ध शस्त्रा' जीवित पुन

208 K₀ om 208 — ^a) K₂ ४ T G₂ 6 चर्याया, M₁
सतान D₂ 'मुत्सृष्ट, G₂ M₂-4 'मुत्सृज्य G₂ यत्र चाश्च
समुत्सृज्य — ^d) Dr (except Dr₁) राज्ञा पु'. M₁
'त्रैमहारथे

209 ^b) K₁ ४ D₂ 'कायां ध', B₁ यत्रायुष्यद' (m as
in text), D₁₁ S (G₁ missing) स्वपुत्रेण ध' (M₁ आरमजेन
ध') G₀ किरीटिन (for धन') — ^d) K₀-२ B₁ D₂ 10
11 11 T₁ G₂-4 सदायश्चात्र, B₂ 'य च प्र T₂ G₁ M₁ २
'य जनिवान् — K₂ ४ (marg) ins after 209^{ed} Dr
D₂, after 170*

169* अनुगीता तथा प्रोक्ता सम्यग्भगवता पुन ।

कथित शाश्वतो धर्मं कृष्णेनार्जुनसनिधौ ।

तथा ब्राह्मणगीता च सवादो गुरुशिष्ययो' ।

— K₀ D (except D₂ D₂ D₁ 12-14) S (except G₀, G₁
missing) ins after 209^{ed}

170* सुदर्शन तथाख्यान वैष्णव धर्ममेव च ।

[D₂ सुधादर्शनमाख्याय; S सुगदर्श तथा चैव]

After 170*, Dr D₂ ins 169* — D₂ om 209^{ed}
— ^c) D₁₁ 'मेधो महायज्ञो; M₁ 'मेधमहाख्याने — ^f) G₂
नाकुल्याख्या'

आपाने पानगलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः ।
एकरूपिभिर्विजैर्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ २२१
यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ ।
नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं समम् ॥ २२२
यत्रार्जुनो द्वाखतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम् ।
दृष्ट्वा विपादमगमत्परां चार्तिं नरर्षभः ॥ २२३
स सत्कृत्य यदुश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।
ददर्श यदुर्वीराणामापाने वैशसं महत् ॥ २२४
शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।
संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ॥ २२५

स वृद्धवालमादाय द्वाखत्यास्ततो जनम् ।
ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य परामवम् ॥ २२६
सर्वेषां चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ।
नाशं वृष्णिकलत्राणां भ्रमावानामनित्यताम् ॥ २२७
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।
धर्मराजं समासाद्य संन्यासं समरोचयेत् ॥ २२८
इत्येतन्मौसलं पर्वं षोडशं परिकीर्तितम् ।
अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् २२९
महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्ध्वं सप्तदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।

C. 1 523
B. 1 2 323
K. 1 2 323

221 G₁ om 221 (cf 1 220) — ^a) K₁ D₁ 12 आपाने; G₂ आसन्ना, G₃ आपन्ने N (except Ko-2 D₅, for D₁₁ see below) पानकलिता; M₁ 8 'कुपिता' D₁₁ अपेयपाननिरता — ^b) K₂ 4 'प्रनो', D₂ 'प्रणो' — ^c) K₂ पुरिका; D₂ 4 ऐरं, G₂ धेरं, G₃ 8 एलं D₂ 'भि शस्त्रे' — ^d) D₂ 'रेतरा, G₂ 2.6 'रेतरे

222 ^a) D₂ transp. यत्र and सर्वक्षयं M₂ 4 सर्व B₂ m 'य भूत्वा, B₁ (m as in text) G₂ 8 'य दृष्ट्वा — ^c) K₁ D₂ G₂ 8 नाभिचक्रामतु, V₁ D₂ D₂ D₂ 6. 8-12 14 G₂ 'तिचक्रा', D₂ G₂ तानि च' D₂ 'कमितु — ^d) D₁₁ प्राप्य K₂ सदा, K₀ V₁ B₁ (m as in text) 2.4 m Da Dn D₁ 8-12 महत्, B₄ शुभ, G₄-8 पर (for सम) Dr सर्वसम महत् ❧ Arj सहदित्यपपाठ' (for महत् of K₂ etc) ❧

223 ^a) G₂ 'वत्या — ^b) D₁₁ यत्र वृ'; D₁₁ एता वृ' K₁ 8 D₁₁ G₁ कृष्णनिरा; T₁ G₂ 4-6 कृष्णाद्धि; T₂ कृष्णयि; M₁ पुत्रवि — ^d) K₁ G₂ 8 शार्ति (for चार्ति)

224 ^a) K₂ 6 V₁ B Dn Dn Dr D₂-18 T₂ स संस्कृत्य (B₂ स संस्कृत्य, Dr₂ 14 स संस्कृत्य), D₁ T₁ G₂ 8 7 संस्कृत्य च, G₂ सत्यज्य च V₁ Dn Dr₂ D₂ 6 G₂ 8 'स्य नरश्रे' — ^b) K₂ शूरमा — ^c) B₂ युद्ध (for युधु) — ^d) K₁ आसन्न, K₀ आत्मनो, D₁ अपान, D₂ 8-12 आपाने, D₁₁ 'पात, G₁ अहाने (for आपाने) G₂ श्रेयस म'

225 ^a) Ko B₂ 8 (latter two marg as in text) Cd शरीरे Da (erroneously) शरीरं (as in text) ❧ Arj (acc to Da₂) शरीरे द्वितीयाद्विवचनान्तः शरीर मिति वा पाठः ❧ — ^c) K₁ D₁ सत्कार Dr₂ D₁₁ लभया

226 ^a) B₂ स वालवृद्ध, D₁ सवृद्धवल, D₁₁ स वज्रं बाल — ^b) K₂ T 'वत्यां तथा, D₂ 'कायास्ततो K₂

B₂ 8 D₂ 8-11 11 G₂ 8 M 'स्ततोर्जुन, G₁ 'स्तदार्जुन — ^d) K₂ D₁ 11 गांजीवस्य

227 ^a) D₁₁ चैव देवाना D₁₁ चैव शस्त्राणां दिव्या नामप्र K₄ B₁ Dr₂ 14 'णा च प्र', K₂ V₁ B₂ 8 Da Dr₁ 12 D₂ 18 'णां चाप्र' — ^c) D₁₁ नानावृष्णि, D₁₁ तेपा वृ' — ^d) D₁₁ प्रदत्ताना

228 ^b) Ko 2 D₂ 'प्रणोदित, K₄ 'नोदि'; G₂ 'साद'. — ^c) Ko 2 8 B₄ 'राज समागम्य, G₂ 'राजानमाश्रित्य

229 ^a) Da D₁₁ T₂ G₁ इत्येव, T₁ G₂-8 इतीद. Ko 8 V₁ B (except B₂) Da₁ Dr₂ D₂ 18 14 G₁ मौशल — ^c) B₂ अष्टाध्याया K₂ D₂ प्रसख्याता, K₄ च स' Ko 8 अष्टाध्याय समाख्याता, D₁₁ अष्टाध्यायास्तु स'; S (G₂ missing) अष्टाध्याया' प्रस' — ^d) T₁ G₂-8 M₂ 4 श्लोकप्र च — K₁ 2.4 6 Da Dn Dr D₁ 2 4 (marg) 6 8-11.18 ins after 229

171* श्लोकानां विशतिश्चैव सख्याता तत्त्वदर्शिना ।

[K₁ 8 विशतिश्च तथा श्लोका स' Da D₁₁ विशतिश्च समाख्याता मुनिना तत्त्व']

230 ^a) K₁ 8 B D₁₁ 'प्रास्था' D₂ 'निक पर्व तस्मा' स्मत् — ^c) D₂ 4 तत्र D₂ राष्ट्र (for राज्य) — ^e) Da₂ 12 द्वौपद्या D₁ सहित D₁₁ G₂ देव्या G₂ 'हिता सर्वे — ^f) G₁ om 230^f K₀ V₁ B D (except D₂ 14) महाप्रस्थानमास्थिता (B₁ 8 Da₂ D₁₁ 'धि) — K₂ 4 8 V₁ B D (except D₂ 14) ins. after 230

172* यत्र सेडभि दृढसिरे लौहित्य प्राप्य सागरम् ।

यत्राग्निना चोदितस्य पार्थससौ महात्मने ।

ददौ सपूज्य तद्विष्य गाण्डीव धनुरुत्तमम् ।

यत्र आतृन्निपतितान्द्रौपदीं च युधिष्ठिरः ।

दृष्ट्वा हित्वा जगामैव सर्वाननवलोकयन् ।

[5]

आपाने पानगलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः ।
एकरूपिभिर्विजृम्भितरितरेतरम् ॥ २२१
यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ ।
नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं समम् ॥ २२२
यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम् ।
दृष्ट्वा विपादमगमत्परां चार्तिं नरर्षभः ॥ २२३
स सत्कृत्य यदुश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।
ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत् ॥ २२४
शरीरं चासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।
संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ॥ २२५

स वृद्धवालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम् ।
ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ २२६
सर्वेषां चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ।
नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावानामनित्यताम् ॥ २२७
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।
धर्मराजं समासाद्य संन्यासं समरोचयेत् ॥ २२८
इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितम् ।
अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् २२९
महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्ध्वं सप्तदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।

C. 1 529
B. 1 7 355
K. 1 2. 359

221 G₁ om 221 (of v 1 220) — ^a) K₁ D₁ 12 आपाने; G₂ आसत्ता, G₃ आपत्ते N (except Ko-2 D₅, for D₁₁ see below) पानकलिता; M₁ 8 'कुपिता D₁₁ अपेयपाननिरता — ^b) K₂ 4 'प्रनो', D₂ 'प्रणो' — ^c) K₂ पुरिका; D₂ 4 'धेर', G₂ 'धेर', G₃ 8 'एल' D₂ 'भि शस्त्रे' — ^d) D₂ 'रितरा', G₂ 2. 8 'रितरे

222 ^a) D₂ transp. यत्र and सर्वक्षयं M₂ 4 सर्व B₂ m 'य भूत्वा, B₁ (m as in text) G₂ 8 'य दृष्ट्वा — ^c) K₁ D₂ G₂ 8 नाभिकचक्रामतु, V₁ D₂ D₂ D₂ 6 8-12 14 G₂ 'तिचक्रा', D₂ G₂ तानि च' D₂ 'कमितु — ^d) D₁₁ प्राप्य K₂ सदा, K₀ V₁ B₁ (m as in text) 2. 4 m Da Dn D₁ 8-12 महत्, B₁ शुभ, G₁-8 पर (for सम) Dr सर्वसम महत् ❧ Arj सहदित्यपपाठ (for महत् of K₂ etc) ❧

223 ^a) G₂ 'वत्या — ^b) D₁₁ यत्र वृ'; D₁₁ एता वृ' K₁ 8 D₁₁ G₁ कृष्णनिरा; T₁ G₂ 4-6 कृष्णाद्धि; T₂ कृष्णधि; M₁ पुत्रवि — ^d) K₁ G₂ 8 श्रांति (for चार्ति)

224 ^a) K₂ 6 V₁ B Dn Dn Dr D₂-18 T₂ स संस्कृत्य (B₁ स सस्मृत्य, Dr₂ 14 स सस्मृत्य), D₁ T₁ G₁ 8 1 सस्मृत्य च, G₀ सत्यज्य च V₁ Dn Dr₂ D₂ 6 G₁ 8 'स्य नरश्रे' — ^b) K₂ शूरमा — ^c) B₁ युद्ध (for यदु) — ^d) K₁ आसन्न, K₀ आत्मनो, D₁ अपान, D₂ 6-12 आपाने, D₁₁ 'पात, G₁ अहाने (for आपाने) G₂ श्रेयस म'

225 ^a) Ko B₂ 8 (latter two marg as in text) Cd शरीरे Da (erroneously) शरीरं (as in text) ❧ Arj (acc to D₂) शरीरे द्वितीयाद्विवचनान्त । शरीर मिति वा पाठ । ❧ — ^c) K₁ D₁ सत्कार Dr₄ D₁₁ लभया

226 ^a) B₁ स वालवृद्ध, D₁ सवृद्धयल, D₁₁ स चक्रं बाल — ^b) K₂ T 'वत्यां तथा, D₂ 'कायास्ततो K₂

B₂ 3 D₂ 8-11 14 G₂ 8 M 'स्ततोर्जुन, G₁ 'स्तदार्जुन — ^d) K₂ D₁ 14 गांजीवस्य

227 ^a) D₁₁ चैव देवाना D₁₁ चैव द्वास्त्राणां दिव्या नामप्र K₂ B₁ Dr₂ 14 'णा च प्र', K₀ V₁ B₂ 8 Da Dr₁ 12 D₂ 18 'णां चाप्र — ^c) D₁₁ नानावृष्णि, D₁₁ तेषा वृ' — ^d) D₁₁ प्रहृताना

228 ^b) Ko 2 D₂ 'प्रणोदित, K₂ 'नोदि'; G₂ 'साद' — ^c) Ko 2 8 B₁ 'राज समागम्य, G₂ 'राजानमाश्रित्य

229 ^a) Da D₁₁ T₂ G₁ इत्येव, T₁ G₁-8 इतीद. Ko 8 V₁ B (except B₂) Da₁ Dr₂ D₂ 18 14 G₁ मौशल — ^c) B₁ अष्टाध्याया K₂ D₂ प्रसख्याता, K₄ च स' Ko 8 अष्टाध्याय समाख्यात, D₁₁ अष्टाध्यायास्तु स'; S (G₁ missing) अष्टाध्याया प्रस' — ^d) T₁ G₁-8 M₂ 4 श्लोकाग्र च — K₁ 2. 4 6 Da Dn Dr D₁ 2 4 (marg) 6 8-11. 18 ins after 229

171* श्लोकानां विंशतिश्चैव सख्याता तत्त्वदर्शिना ।

[K₁ 8 विंशतिश्च तथा श्लोका स' Da D₁₁ विंशतिश्च समाख्याता मुनिना तत्त्व']

230 ^a) K₁ 8 B D₁₁ 'प्रास्था' D₂ 'निक पर्व तस्मा' त्यस्त — ^c) D₂ 4 तत्र D₂ राष्ट्र (for राज्य) — ^e) Da₁ 12 द्वौपद्या D₁ सहित D₁₁ G₂ देव्या G₂ 'हिता सर्वे — ^f) G₁ om 230' Ko V₁ B D (except D₂ 14) महाप्रस्थानमास्थिता (B₁ 8 Da₂ D₁₁ 'श्रि) — K₂ 4 8 V₁ B D (except D₂ 14) ins. after 230

172* यत्र सेऽग्नि ददक्षिरे लौहित्य प्राप्य सागरम् ।

यत्राग्निना चोदितस्य पार्थस्यैव महात्मने ।

ददौ सपूज्य तद्विष्य गाण्डीव धनुरुत्तमम् ।

यत्र भ्रातृन्निपतितान्द्रौपदीं च युधिष्ठिर ।

दृष्ट्वा हिंसा जगामैव सर्वाननवलोकयन् ।

[5]

एतदखिलमाख्यातं भारतं पर्वसंग्रहात् ।
अष्टादश समाजगुरुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ।
तन्महद्वारुणं युद्धमहान्यष्टादशभक्तम् ॥ २३४
यो विद्याचतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदान्द्विजः ।
न चाख्यानमिदं विद्यानैव स स्याद्विचक्षणः ॥ २३५
श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते ।

पुंसकोकिलरुतं श्रुत्वा रूक्षा ध्वाङ्गस्य चागिव ॥ २३६
इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ।
पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्तयः ॥ २३७
अस्याख्यानस्य विषये पुराणं वर्तते द्विजाः ।
अन्तरिक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधाः ॥ २३८
क्रियागुणानां सर्वेषामिदमाख्यानमाश्रयः ।

C 1 650
B 1 2.38
K. 1 2.38

नरकासुरकालीयएयप्रीय च दानपम् ।
केदि सकालियदम कालनेमिनमेव च । [15]
दोष्णा सहस्र चिच्छेद दाणस्याजुतकर्मण ।
नस्तार भार्यया सार्धं मुमोचघ्न सयुरो ।
भारतीया कया यत्र वृष्णिचक्षु कीर्त्यते ।
भविष्यद्हरिवंशस्य पिलानामिति कथ्यते ।
चाराह नारसिंह च यामन पौष्कर तथा । [20]

[(L 11) Ks चोदित सत्यभामाया — After line 12, Ks ins

179* जिवा नृपाप्रयास्यस्त्वया भीमसेन भवत्पुत्रम् ।
(L 17) Ks इमया (for भार्यया) Ks सप्राप्त दारण यत्र
भार्यया सह मोचयत् — After line 20, Ks ins a
passage of 14 lines given in App I (No 4), which
is further followed by a repetition of 233]
— Ks s V1 B D (except Dr2 Dr 11, for D2 see v 1
234) Gr ins after 233 or (when any interpolations
have been specified above or below, then) after
the specified interpolations, the following lines
(Dr 1 ins om line 1, Dr2 Gr om line 2)

180* दशश्लोकसहस्राणि विंशच्छ्लोकशतानि च ।

सिद्धेषु हरिवंशे च सख्यातानि महर्षिणा ।

[Ks s Dr D1.2.4 s 3-11 ins before line 1 (Dr2,
after line 20 of 178*)

181* अत्रापि परिमख्याता कथिता तत्त्वयुद्धिना ।

अध्यायाना सहस्र तु कीर्तितं वै द्विजोत्तमा ।

(L 1) Ds s 3-11 विंशच्छ्लोक (for दशश्लोक) Ks
Dr1.2.3.4 subst for line 1 of 180* Ks ins after
line 2 of 181* (cf v 1 234)

182* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां कीर्तितानि वै ।
Gr subst for line 1 of 180*

183* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां च शतं तथा ।
Ks Dr D1.2.3 s 3-11 ins after line 1 of 180*

184* श्लोकाश्च चतुराशीतिहरिवंशे प्रकीर्तिता ।
(L 2) Ks B3 Da Ds 18 वंशेषु; Ds वंशश्च V1 B2
नि महात्मना Ks वंशे च भविष्यश्चात्र कीर्तित]
— T1 G2 s 3 ins after 233

8 A

185* सिद्धेषु हरिवंशस्य व्याख्याता परमर्षिणा ।
यत्र दिव्या कया पुण्या कीर्तिता पापनाशना ।
देवासुरकथाश्चैव विचित्रा समुदाहता ।
भविष्यदपि चाख्यानं विचित्रं पुण्यवर्धनम् ।
यत्र कृष्णस्य कर्माणि श्रूयन्ते जन्मना सह ।

234 a) K1.2 एतद्याविल, Ks हसुखिल, K4 D2
'क्षितिल', Ks V1 B Da Dn Dr D1 s 3-18 'सर्वे समा',
Dn S 'समिल' (G1 missing, G2 s.1 'सकल') Ko
असां निखिल आख्यात — b) K1 s 'ग्रह', K4 'ग्रह' Ko
Dn Dr D2-4 भारते 'ग्रह' — After 234^a, D2 ins
line 2 of 181*, followed by 182* (of v 1 233)
— D1 om 234^{cd} — 234^{cd}=10^{cd} — c) Ko Da Dn
Ds s 3-11 तन्महादा — d) K2 T Gr 'दशैव तु',
M1 s 'दशैव तत्

235 Ds om 235 — a) Ka नो (for यो) Ko 2-4
Dr (except Dr2) D1 s 11 विद्या — b) K1 'दास्तथा',
Ks s B1 (m as in text) 2 4 D Dvpp 'दो द्विज (for
D2 see below, Ds om, Ds s 11 'दो गुरु, D1 'वानुष'),
Cd as in text D2 सागोपागान्त्वविस्तरान् — c) T1 Gr
स चा' K2-4 Dr (except Dr2) D1 s विद्या, M1 s
विद्वान् — d) K2 4 D2 transp स and स्वात् — Ks V1
B2 4 Dn D2 om ins after 235

186* अर्धशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ।

कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्याख्यानमिदं बुद्धिना ।

[(L 2) B2 4 'मिततेजसा]

236 Gr om 236-7 — b) K1 s B2 4 Da Dn1
D1.7 11 श्रव्य' Da D1 s न विद्यते — c) V1 Dn T1 'गिर'
(for 'रुत') — d) B1 'क्षा काकस्य B3 ध्वाक्षगिरो यथा
D1 s वायया, T1 वा गिरा M1 s रूक्ष ध्वाक्षस्य वाशित
— After 236, B1 ins a passage of 14 lines given
in App I (No 5)

237 Gr om 237 (of v 1 236) — a) K4 B4
'मापसात्, T 'मात्' — After 237^{ab}, B1 ins a
passage of 9 lines given in App I (No 5) — d)
D1 s 'धयो यथा

238 d) D1 s इव च तद्विजा

239 K1 om 239^b — b) Ks 'नमुत्तम D1 s G2-3

एतदखिलमाख्यातं भारतं पर्वसंग्रहात् ।
अष्टादश समाजगुरुरौहिण्यो युयुत्सया ।
तन्महदारुणं युद्धमहान्यष्टादशमवत् ॥ २३४
यो विद्याचतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदान्द्विजः ।
न चाख्यानमिदं विद्यानैव स स्याद्विचक्षणः ॥ २३५
श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते ।

पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा रूक्षा ध्वाङ्गस्य वागिव ॥ २३६
इतिहासोत्तमादसाज्जायन्ते कविचुद्धयः ।
पञ्चम्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥ २३७
अस्याख्यानस्य विषये पुराणं वर्तते द्विजाः ।
अन्तरिक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधाः ॥ २३८
क्रियागुणानां सर्वेषामिदमाख्यानमाश्रयः ।

C 1 650
B 1 2 287
K 1 2 288

नरकासुरकालीयहयग्रीव च दानवम् ।
केदिं सकालियदम कालनेमिनमेव च । [15]
दोष्णा सहस्र चिच्छेद याणस्याद्रुतकर्मण ।
नस्तार भार्यया सार्धं मुमोचयन्न सयुगे ।
भारतीया कया यत्र वृष्णिचक्षुश्च कीर्त्यते ।
भविष्यद्हरिवंशस्य गिलानामिति कथ्यते ।
वाराह नारसिंह च यामन पौष्कर तथा । [20]

[(L 11) K₃ चोदित सत्यभामाया — After line 12, K₃ ins

179* जित्वा नृपाग्रयास्त्यक्त्वा भीमसेन भवत्प्रभु ।
(L 17) K₃ डमया (for भार्यया) K₄ सप्राप्त क्षरण यत्र
भार्यया सह मोचयत् — After line 20, K₃ ins a
passage of 14 lines given in App I (No 4), which
is further followed by a repetition of 233]
— K₄ s V₁ B D (except Dr₂ Dr₁₁, for D₂ see v 1
234) G₁ ins after 233 or (when any interpolations
have been specified above or below, then) after
the specified interpolations, the following lines
(D₂ r 12 om line 1, D₁₀ G₁ om line 2)

180* दशश्लोकसहस्राणि विंशच्छ्लोकशतानि च ।

खिलेषु हरिवंशे च सख्यातानि महर्षिणा ।

[K₄ s Dr D_{1,2,4} s 3-11 ins before line 1 (Dr₂
after line 20 of 178*)

181* अग्रापि परिसख्याता कथिता तत्त्वबुद्धिना ।

अध्यायाना सहस्र तु कीर्तितं वै द्विजोत्तमा ।

(L 1) D₂ s 3-11 विंशच्छ्लोक* (for दशश्लोक*) K₄
Dr_{1,2,4} subst for line 1 of 180* K₃ ins after
line 2 of 181* (cf v 1 234)

182* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां कीर्तितानि वै ।

G₁ subst for line 1 of 180*

183* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां च शतं तथा ।

K₃ Dr D_{1,2,4} s 3-11 ins after line 1 of 180*

184* श्लोकाश्च चतुराशीतिहरिवंशे प्रकीर्तिता ।

(L 2) K₃ B₃ D₄ D₅ 11 वंशेषु; D₅ चक्षुश्च V₁ B₂
'नि महारमना K₃ वंशे च भविष्यश्चात्र कीर्तित]
— T₁ G₂ s 3 ins after 233

8 A

185* खिलेषु हरिवंशस्य व्याख्याता परमर्षिणा ।

यत्र दिव्या कया पुण्या कीर्तिता पापनाशना ।

देवासुरकथार्थं विचित्रा समुदाहता ।

भविष्यदपि चाख्यानं विचित्रं पुण्यवर्धनम् ।

यत्र कृष्णस्य कर्माणि श्रूयन्ते जन्मना सह ।

234 " K₁: एतच्छाखिल*, K₃ 'सुखिल', K₄ D₂
'क्षितिल', K₅ V₁ B D₄ D₅ Dr D₁ s 4 6-18 'स्सर्व समा',
D₁₁ S 'स्सखिल' (G₁ missing, G₂ s 7 'स्सकल') K₅
अस्मां निखिल आख्यात — " K₁ s 'ग्रह', K₄ 'ग्रह' K₅
D₄ Dr D₂: भारते 'ग्रह' — After 234^{ab}, D₂ ins
line 2 of 181*, followed by 182* (of v 1 233)
— D₁ om 234^{ade} — 234^{cd}=10^{cd} — " K₅ D₄ D₅
D₂ s 6 12, 11 तन्महादा — " K₃ T G₁ 'दशैव तु',
M₁ s 'दशैव तत्

235 D₅ om 235 — " K₃ नो (for यो) K₅ s 2-4
Dr (except Dr₂) D₁₃ 11 विद्या — " K₁ 'दास्तथा',
K₂ s B₁ (m as in text) 2 4 D Devp 'दो द्विज (for
D₂ see below, D₅ om, D₆ s 12 'दो गुरु', D₁₁ 'दान्युध'),
Cd as in text D₂ सागोपागान्सविस्तरान् — " T₁ G₁
स चा K₃-4 Dr (except Dr₂) D₁₁ विद्या, M₁ s
विद्वान् — " K₂ s D₂ transp स and स्यात् — K₅ V₁
B₂ s D₄ D₅ om ins after 235

186* अर्धशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ।

कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ।

[(L 2) B₂ s 'मिततेजसा]

236 G₁ om 236-7 — " K₁ s B₂ s D₄ D₅
D₁ r 11 श्रव्य* D₄ D₅ न विद्यते — " V₁ D₄ T₁ 'गिर
(for 'रुत) — " B₁ 'क्षा काकस्य B₃ ध्वाक्षगिरो यथा
D₁₁ वाग्यथा, T₂ चा गिरा M₁ s रूक्ष ध्वाक्षस्य वाशित
— After 236, B₁ ins a passage of 14 lines given
in App I (No 5)

237 G₁ om 237 (of v 1 236) — " K₂ B₁
'माघसात्, T 'मात्त' — After 237^{ab}, B₁ ins a
passage of 9 lines given in App I (No 5) — " D₁₁
'धयो यथा

238 " D₁₁ इव च तद्विजा

239 K₁ om 239^{ab} — " K₅ 'नमुत्तम D₁₁ G₂-3

३

सूत उवाच ।

जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घमित्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति ॥ १ ॥ तेषु तत्सत्रमुपासीनेषु तत्र श्वाभ्यागच्छत्सारमेयः । स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोह्यमाणो मातुः समीपमुपागच्छत् ॥ २ ॥ तं माता रोह्यमाणमुवाच । किं रोदिषि । केनास्यभिहत इति ॥ ३ ॥ स एवमुक्तो

मातरं प्रत्युवाच । जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽसीति ॥ ४ ॥ तं माता प्रत्युवाच । व्यक्तं त्वया तत्रापराद्वं येनास्यभिहत इति ॥ ५ ॥ स तां पुनरुवाच । नापराध्यामि किञ्चित् । नावेक्षे हवींषि नावल्लिह इति ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रशोकात्ता तत्सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते ॥ ७ ॥ स तया क्रुद्धया तत्रोक्तः । अयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति ।

G. 1 637
B. 1 3. 8
K. 1 3. 8

3

[The scope of the apparatus has been extended by the addition of the following 4 new MSS. two Nepālī Mss. N₁, N₂, one Bengālī MS B₁, and one Malabarī MS M₁. On the other hand, the 14 MSS mentioned below, misc-codices of small trustworthiness, have been discarded as being of no special value for critical purposes K₂, D₁-r₁ (=Dr), D₂-r₁ and G₂. The reader should note the changes in the values of the versional sigla K, B, D, G and M caused by the change in the apparatus mentioned above]

1 In G₁, 1-14 and the words तमुपास्पाय of 45 are lost on a missing folio (7) K₁ 8 (G₁ missing, G₂ om, T₂ G₂ with prefixed धी) सूत, K₂ 4 N₁ V₁ B (except B₁) D रीक्षित, D. रीक्षित, G₂ 1 om उप, K₂ उपालिष्ट (for उपालि) After 'सो, B₁-2 Da D₂ 5 (except M₁ 2, G₁ missing) Cd ins स, cf 7 — After तस्य, K₁ ins च; N₁ M₁ आयन् After त्रय, D₁ B. ins चमूय, D₂ 4 आयन् (see N₁ M₁ above), cf 19 T₁ G₂ 4 - द्य (for द्युत) B₁-2 transp द्रम and भीम Before हनि, K₁ T₂ G₂ M ins च

2 G₁ missing — Ko N₁ G₂ M₁ तत्र चाभ्या (Ko M₁ म्य) गच्छन्; K₁ तत्राभिग, K₂ D₂ तत्र चाभ्या (D₂ म्य) गमत्, V₁ तत्रातोभ्याग, B Da D₂ 7 अभ्याग, Dn D₂ 4 आग (for तत्र चाभ्यागच्छन्) T₁ G₂ 4 - चाभ्या (G₂ 4 'म्य) गत् After चा, T₂ G₂ M₂ 6 ins कश्चिद्

— Ko 1 N₁ V₁ B₁ Dn (except Dn) D₁ T₁ G₂ 3 M₁ 3 : om स After स, K₁ ins तत्र Kom 'स्य स भ्रातृ' T₁ G₂ 4-5 om अभि V₁ मातु मकादमग B₁ G₂ M₁ 4 अग, D₂ अगमत्, G₂ M₂ आग; G₂ अभ्याग (for उपागच्छत्)

3 G₁ missing — B₁ अयच्छत् (for उवाच) — Ko 4 किं वतेषि, K₂ B (except B₁) किं रोदि (B₁ m as in text) — G₂ om from केना up to end of 3

4 G₁ missing — For 4 and 5, G₂ subst न किमपि मया कृतमिति — K₂ om स G₂ अयोचत् (for प्रत्यु) — D₂ om from जनमे up to 'रवाच (6) T₁ om from भ्रातृ up to मित्वा (46) K₂ om अभि

5 D₂ T₁ om 5, G₂ missing For G₂, cf v 1 4 — D₂ राध कृत (for 'राद्व)

6 D₂ om up to उवाच; T₁ om 6, G₁ missing — N₁ D₂ स तां मातरं प्रत्यु — K₁ 4 N₁ 'वेक्षेह ह' K₁ T₂ 7 चावलीड इति, B₁ नावल्लिहामीति, D. न चाव, G (G₁ missing) न चावलीडेहमिति (G₁ 6 om च); M न चावलीडमिति (M₁ 2 om च)

7 T₁ om 7, G₁ missing — Before तच्छु, B₂ ins स; B₁ सा G₂ 4-5 M₁ om तच्छ्रुत्वा B₁ om तस्य D₂ M (except M₁) om तस्य माता B₂ तन्मा; G₂ सा (for तस्य माता) N (except K D₂ 2) T₂ G₂ 4-5 'त्र शुभ्यार्ता B₁ (m as in text) T₂ G₂ 5-6 अग, D₂ M₁ अगमत्, G₂ 4 आग (for उपाग) K₁ D₁ om यत्र स K₂ D₂ 6 7 T₂ G₂ M₂ om स Ko 8 असी, D₂ राजा (for स) After 'जय, B₁ ins पारिक्षित After 7, G (G₁ missing) ins स (cf 1 and v 1)

8 T₁ om 8, G₁ missing — M (except M₁),

३

सूत उवाच ।

जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति ॥ १ ॥ तेषु तत्सत्रमुपासीनेषु तत्र श्वाभ्यागच्छत्सारमेयः । स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोह्यमाणो मातुः समीपमुपागच्छत् ॥ २ ॥ तं माता रोह्यमाणमुवाच । किं नेदिपि । केनास्यभिहत इति ॥ ३ ॥ स एवमुक्तो

मातरं प्रत्युवाच । जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽसीति ॥ ४ ॥ तं माता प्रत्युवाच । व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति ॥ ५ ॥ स तां पुनरुवाच । नापराध्यामि किंचित् । नावेक्षे हवींषि नावल्लिह इति ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रशोकात्ता तत्सत्रमुपागच्छधत्त स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते ॥ ७ ॥ स तया क्रुद्धया तत्रोक्तः । अयं मे पुत्रो न किंचिदपराध्यति ।

G. 1 637
B. 1 3. 8
K. 1 3. 8

3

[The scope of the apparatus has been extended by the addition of the following 4 new MSS. two Nepālī MSs S₁, S₂, one Bīṇṇālī MS B₁, and one Malayalam MS M₂. On the other hand, the 14 MSS mentioned below, misc-codices of small trustworthiness, have been discarded as being of no special value for critical purposes. K₆, D₁₁-r₁ (= Dr), D₁₂-r₁ and G₇. The reader should note the changes in the values of the versional sigla K, B, D, G and M caused by the change in the apparatus mentioned above]

1 In G₁, 1-14 and the words तमुपास्पाय of 45 are lost on a missing folio (7). K₁ S (G₁ missing, G₂ om, T₂ G₂ with prefixed धी) सूत, K₂ S₁ V₁ B (except B₁) D सीरित, — Dns D₁ S₁ G₁ M₁ 2 पारिक्षित, D₁ परी G₂ om उप K₂ उपातिष्ठन् (for उपान्ते) After 'मे, B₁-2 Da D₂ S₂ S (except M₁ 2, G₁ missing) Cd ins स, cf 7 — After तस्य, K₁ ins च; S₁ M₁ आयन् After त्रय, D₁ B₁ ins यमुयु, D₁ 4 आयन् (see S₁ M₁ above), cf 19 T₁ G₂ 4 - द्यु (for द्युत) B₁-2 transp द्यु and भीम Before हति, K₁ T₁ G₂ M₁ ins च

2 G₁ missing — Ko S₁ G₂ M₁ तत्र चाभ्या (Ko M₁ स्य) गच्छन्; K₁ तत्राभिग, K₂ D₂ तत्र चाभ्या (D₂ या) गमत्, V₁ तत्रातोभ्याग, B Da D₁-7 अभ्याग, Dn D₁ 2 4 आग (for तत्र चाभ्यागच्छन्) T₁ G₂ 4 - चाभ्या (G₂ 4 'स्य) मात् After या, T₂ Ca M₁-6 ins कश्चिद्

— Ko 1 S₁ V₁ B₁ Dn (except Dns) D₁ T₁ G₂ 4 3 M₁ 2 4 om स After स, K₁ ins तत्र Kom 'स्य स भ्रातृ' T₁ G₂ 4-6 om अभि V₁ मातु स्फादाभग B₁ G₂ M₁-4 अग, D₂ अगमत्, G₂ M₂ आग; G₂ अभ्याग (for उपागच्छन्)

3 G₁ missing — B₁ अपृच्छत् (for उवाच) — Ko 4 किं यतोपि, K₂ B (except B₁) किं रोपि (B₁ m ns in text) — G₂ om from केना up to end of 3

4 G₁ missing — For 4 and 5, G₂ subst न किमपि मया कृतमिति — K₂ om स G₂ अवोचत् (for प्रत्यु) — D₂ om from जनमे up to 'रवाच (6) T₁ om from भ्रातृ up to मित्वा (46) K₂ om अभि

5 D₂ T₁ om 5, G₂ missing For G₂, cf v 1 4 — D₂ 'राध कृत (for 'राद्ध)

6 D₂ om up to उवाच; T₁ om 6, G₂ missing — S₁ D₂ स तां मातरं प्रत्यु — K₁ 4 S₁ 'वेक्षे ह' K₁ T₂ 7 चायलीड इति, B₁ नावल्लिहामीति, D₁ न चाय, G (G₁ missing) न चायलीडेहमिति (G₁-6 om च); M₁ न चायलीडमिति (M₁ 2 om च)

7 T₁ om 7, G₂ missing — Before तच्छु, B₂ ins स; B₁ सा G₂ 4-6 M₂ om तच्छुत्वा B₁ om तस्य D₂ M (except M₁) om तस्य माता B₂ तन्मा; G₂ सा (for तस्य माता) N (except K D₁ 2) T₂ G₂ 4-6 'य शुभ्यार्ता B₁ (m ns in text) T₂ G₂ 6 M₂-3 अग, D₂ M₁ अगमत्, G₂ 4 - आग (for उपगम) K₂ D₁ om यत्र स K₂ D₁ 6 7 T₂ G₂ M₁ om स Ko 8 क्षसी, D₂ राजा (for स) After 'जय, B₁ ins पारिक्षित After 7, G (G₁ missing) ins स (cf 1 and v 1)

8 T₁ om 8, G₂ missing — M (except M₁),

दुत्सहसे ततो नयस्वनमिति ॥ १५ ॥ तेनैवमुक्तो
जनमेजयस्तं प्रत्युवाच । भगवंस्तथा भविष्य-
तीति ॥ १६ ॥

स तं पुरोहितमुपादायोपावृत्तो भ्रातृनुवाच ।
मयायं घृत उपाध्यायः । यदयं ब्रूयात्तत्कार्यमविचा-
रयद्विरिति ॥ १७ ॥ तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा
चक्षुः । स तथा भ्रावन्संदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्र-
तस्ये । तं च देशं वशे स्थापयामास ॥ १८ ॥

एतस्मिन्नन्तरे कथिदपिधोम्पो नामायोदः । तस्य

शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति ॥ १९ ॥ स
एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास । गच्छ केदा-
रखण्डं वधानेति ॥ २० ॥ स उपाध्यायेन संदिष्ट
आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बह्वं
नागक्रोत् ॥ २१ ॥ स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायम् ।
भगवत्त्वेवं करिष्यामीति ॥ २२ ॥ स तत्र संविवेश
केदारखण्डे । शयाने तस्मिस्तदुदकं तस्थौ ॥ २३ ॥

ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धाम्यः शिष्या-
नपृच्छत् । क आरुणिः पाञ्चाल्यो गत इति ॥ २४ ॥

C. 1 681
B. 1 3 23
K. 1 3 23

D₁: T: किंचिदर्थं, B₁ G: वक्षि K₁: B₁ D₁ G -
'वाचने; K₂: B₁ G: M₁ 'वाचेत (for 'वाचेत्) N₁ B₁ -
D₁ D₁ G₁ : om स B₁ D T: G₁-e तत् (see below),
M₁: तत् (for स) G₁-e M₁ transp स (G₁-e तत्;
see above) and तस्य — Before यरोत्, D₁-1 in
मयैतदुक्त् T: G (G₁ missing) M₁ : s यरोत्तत्पहमि
(T₁ 'से) Before ततो, D₁ in यरोत्तत्पादपमि T: G₁
इतो (for ततो)

16 T₁ om 16, G₁ missing — M₁ : om तेनैवमुक्तो
(cf v l 15) D₁ : तेनेदमु — Before तथा, D₁ D₁ -1
in तत् B₁ (m as in text) : व (B च) रिप्यामीति

17 T₁ om 17, G₁ missing — After स, T₁ in
पुत्रं D₁ D₁-3 'दायोपट्, G₁ : 'दाय निपृत्; C₁ as in
text — K₁ आनीत (for वृत्) M (except M₁)
transp अय and वृत् — D₁ : om अविचारयद्भि P₁
(m as in text) : 'विचारयमिति K₁ : in अयद्भि
before, K₁ : N₁ B (L₁ marg) D₁ D₁ : s : after,
अविचारयद्भि, on the other hand after the latter,
M (except M₁) in युष्माभि

18 T₁ om 18, G₁ missing — G₁ : e M₁ in त्रय
before, and ते after, तस्य (M₁ om ते) K₂ D₁ अय
(for तस्य) — B₁ (m as in text) G₁ : om स After
तथा, G₁-e in तान् P₁ : 'ममुदित्य V₁ मप्रतम्भे; B₁
अभिप्रः; T₁ प्रतिप्र K₁ D₁-1 e : G₁-e om प्र — D₁
M₁ om च D₁ निजयने, T₁ G₁ : s M₁ : s स्वयं; G₁ M₁
स्वादे, M₁ स्वयं (for यने)

19 T₁ om 19, G₁ missing — D₁ : 1 अघ्नरे (for
अन्तरे) M₁ om कश्चिदपि K₁ : N₁ V₁ B D (except
D₁, for D₁ see below) नामायोद, T₁ G₁ : मायात्, G₁
'मायोनित्र; Nilp C₁ as in text D₁ : अयोददिति
या पाठ । अयोमया वता अयेति । D₁ नामायोदस्यापत्य
T₁ G₁ : s M (except M₁) in स before बभूवु B₁ in

च after 'मन्यु D₁ S (T₁ om, G₁ missing) 'रणि
पाचालो (M 'ह्यो) D₁ M 'ह्य; T₁ G₁-e दे, G₁ : e दैत्
(for वेद) K₁ : N₁ D₁-1 T₁ G₁-e M₁ om च, of 1

20 T₁ om 20, G₁ missing — M₁ पुत्र (for दिप्य)
B₁ in आहूय after 'व्यम् S (T₁ om, G₁ missing)
'निपाचाल (G₁ 'ह्य; M 'ह्य) — Before गच्छ, K₁ in
पत्न्य; T₁ G₁ : e भो, M भो आरुणिपाचाल्य B₁ : M₁ : s
in उप before यथा B₁ in यथतामिति

21 T₁ om 21, G₁ missing — K₁ : om upto 'मपृष्ट
D₁ D₁ M₁ om स M₁ transp स उपा' and सदि
S (T₁ om, G₁ missing) 'निपाचाल (M 'ह्य) K₁ V₁
B₁ D₁ G₁-e M₁ om तत् K₁ om यद् B₁ m : D₁ : e
T₁ G₁-e M (except M₁ : s) यद् N 'शक्त (K₁ D₁ as in
text, D₁-1 भदात्) (for नाश)

22 T₁ om 22, G₁ missing — K (except K₁)
D₁ : e : M₁ : s सक्लिश्य (for स हि) K₁ नापश्यत्तपाय
(sio), K₁ अधाचितयदुपाय पश्यत्, K₁ [s] चितयद्;
K₁ [s] चितयदुपाय तापश्यत्, T₁ G₁ : e M₁ : s गतिम-
पश्यत्; G₁ : [s] भवकिपित् (for स्पश्यदुपाय) N₁
M₁ om उपायम् — G₁ in तावत् before करि
G₁-e om इति

23 T₁ om 23, G₁ missing — K₁ transp सवि
and वेदा — After याने, N₁ B₁ : D₁-1 M₁ in च, B₁
Da तु; B₁ तथा; D₁ D₁ : e M₁ च तथा

24 T₁ om 24, G₁ missing — K₁ तत्र (for तत्)
N₁ in स before, G₁-e M₁ : s after, कदाचित् After
'ध्याय, G₁-e in तस्मिन्ननायाते K₁ आयतो, K₁ 'यादौ;
N₁ G₁ : 'यातो, N₁ V₁ B D 'पोदो, T₁ स, G₁ 'योध; G₁
'योद (for आयोदो); of v l 19 B₁ D₁ : s T₁ G₁-e
दिप्यावृत् — K₁ B (T₁ om, G₁ missing) 'निपाचालो
(K₁ M 'ह्यो)

दुत्सहसे ततो नयस्वनमिति ॥ १५ ॥ तेनैवमुक्तो
जनमेजयस्तं प्रत्युवाच । भगवंस्तथा भविष्य-
तीति ॥ १६ ॥

स तं पुरोहितमुपादायोपावृत्तो भ्रातृनुवाच ।
मयायं घृत उपाध्यायः । यदयं ब्रूयात्तत्कार्यमविचा-
रयद्विरिति ॥ १७ ॥ तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा
चक्षुः । स तथा भ्रातृसंदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्र-
तस्ये । तं च देशं वशे स्थापयामास ॥ १८ ॥

एतन्मिन्नन्तरे कथिदपिधौम्यो नामायोदः । तस्य

शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति ॥ १९ ॥ स
एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास । गच्छ केदा-
रखण्डं वधानेति ॥ २० ॥ स उपाध्यायेन संदिष्ट
आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बद्धुं
नागक्रोत् ॥ २१ ॥ स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायम् ।
भगवत्त्वेवं करिष्यामीति ॥ २२ ॥ स तत्र संविवेश
केदारखण्डे । शयाने तस्मिन्स्तदुदकं तस्थौ ॥ २३ ॥

ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्या-
नपृच्छत् । क आरुणिः पाञ्चाल्यो गत इति ॥ २४ ॥

C. 1 681
B. 1 3 25
K. 1 3 25

D₁: T₁ किंचिदर्थं, B₁ G₁ वक्षि K₁: B₁ D₁ G -
'वाचने; K₂: B₁ G₁ M₁ 'वाचेत (for 'वाचेत्) N₁ B₁ -
D₁ D₁ G₁ : om स B₁ D₁ T₁ G₁-e तत् (see below),
M₁: तत् (for स) G₁-e M₁ transp स (G₁-e तत्;
see above) and तस्य — Before यतो, D₁-1 in
मयैतदुक्त्वा T₁ G (G₁ missing) M₁ : s यतोऽप्यहमि
(T₁ 'से) Before ततो, D₁ in यतोऽप्यहमि T₁ G₁
इतो (for ततो)

16 T₁ om 16, G₁ missing — M₁ : om तेनैवमुक्तो
(cf v l 15) D₁ : तेनेदमु — Before तथा, D₁ D₁ :
ins तत् B₁ (m as in text) : व (B च) रिष्यामीति

17 T₁ om 17, G₁ missing — After स, T₁ ins
पुत्रं D₁ D₁-3 'दायोपट्, G₁ : 'दाय निष्ट; C₁ as in
text — K₁ अनीत (for वृत्) M (except M₁)
transp अय and घृत — D₁ : om अविचारयन्नि P₁
(m as in text) : 'विचारयमिति K₁ : ins अयनि
before, K₁ : N₁ B (L₁ marg) D₁ D₁ : s : after,
अविचारयन्नि, on the other hand after the latter,
21 (except M₁) ins युष्माभि

18 T₁ om 18, G₁ missing — G₁ : e M₁ ins ग्रय
before, and ते after, तस्य (M₁ om ते) K₂ D₁ अय
(for तस्य) — B₁ (m as in text) G₁ : om स After
तथा, G₁-e ins तान् P₁ : 'ममुदिश्य V₁ मप्रसम्भे; B₁
अभिप्र; T₁ प्रतिप्र K₁ D₁-1 : e T₁ G₁-e om प्र — D₁
M₁ om च D₁ निजग्ने, T₁ G₁ : s M₁ : स्वय; G₁ M₁
स्यान्, M₁ स्वय (for यतो)

19 T₁ om 19, G₁ missing — D₁ : 7 अग्ररे (for
अन्तरे) M₁ om यद्विदपि K₁ : N₁ V₁ B D (except
D₁, for D₁ see below) नामायोदः, T₁ G₁ : मायात, G₁
'मायोनिज; Nilp C₁ as in text K₁ : 7 अयोददिति
या पाठ । अयोमया दत्ता अयेति । K₁ : D₁ नामायोदस्याप्य
T₁ G₁ : M (except M₁) ins स before चक्षुः B₁ ins

च after 'गन्तु D₁ S (T₁ om, G₁ missing) 'रणि
पाचाले (M 'ह्यो) D₁ M च; T₁ G₁-e च, G₁ : चैत्
(for वेद) K₁ : N₁ D₁-1 T₁ G₁-e M₁ om च, of 1

20 T₁ om 20, G₁ missing — M₁ पुत्र (for शिष्य)
B₁ inf आहूय after 'व्यम् S (T₁ om, G₁ missing)
'निपाचाल (G₁ 'हि; M 'ह्य) — Before गच्छ, K₁ ins
पत्न्य; T₁ G₁ : s भो, M भो आरुणिपाचाल्य B₁ : M₁ : s
ins उप before यथा B₁ m यथातमिति

21 T₁ om 21, G₁ missing — K₁ : om upto 'व्यष्ट
D₁ D₁ M₁ om स M₁ transp स उपा and सदि
S (T₁ om, G₁ missing) 'निपाचाल (M 'ह्य) K₁ V₁
B₁ D₁ G₁-e M₁ om तत् K₁ om यद् B₁ m : D₁ :
T₁ G₁-e M (except M₁) यद् N 'शक्त (K₁ D₁ as in
text, D₁-1 अशक्त) (for नाश)

22 T₁ om 22, G₁ missing — K (except K₁)
D₁ : e : M₁ : s सक्लिश्य (for स क्षि) K₁ नापश्यत्तपाय
(sic), K₂ अथाचितयदुपाय पश्यत्, K₁ [s] चितयद्;
K₁ [s] चितयदुपाय नापश्यत्, T₁ G₁ : s M₁-e गतिम-
पश्यत्; G₁ : [s] भवति कचित् (for स्पश्यदुपाय) N₁
M₁ om उपायम् — G₁ ins तावत् before करि
G₁-e om इति

23 T₁ om 23, G₁ missing — K₁ transp सपि
and वेदा — After याने, N₁ B₁ : D₁-1 M₁ ins च, B₁
D₁ तु; B₁ तथा; D₁ D₁ : e M₁ च तथा

24 T₁ om 24, G₁ missing — K₁ तत्र (for तत्)
N₁ ins स before, G₁-e M₁ : s after, कदाचित् After
'ध्याय, G₁-e ins तस्मिन्नायते K₁ आयतो, K₁ 'यादौ;
N₁ G₁ : 'यातो, N₁ V₁ B D 'पोदो, T₁ स, G₁ 'योध; G₁
'योध (for आयोदो); of v l 19 B₁ D₁ : s T₁ G₁-e
निपाचाल — K₁ S (T₁ om, G₁ missing) 'निपाचालो
(K₁ M 'ह्यो)

॥ ३० ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम
॥ ३१ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्वैयायोदस्य धौम्यस्योपमन्यु-
नाम ॥ ३२ ॥ तमुपाध्यायः प्रेषयामास । वत्सोप-
मन्यो गा रक्षस्वेति ॥ ३३ ॥ स उपाध्यायवचनाद-
रक्षद्राः । स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षयेऽभ्याग-
म्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३४ ॥ तमु-
पाध्यायः पीवानमपश्यत् । उवाच चैनम् । वत्सोप-
मन्यो केन वृत्तिं कल्पयसि । पीवानसि दृढमिति ॥ ३५ ॥

स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भैक्षेण वृत्तिं कल्पयामीति
॥ ३६ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । ममानिवेद्य भैक्षं
नोपयोक्तव्यमिति ॥ ३७ ॥

स तथेत्युक्त्वा पुनररक्षद्राः । रक्षित्वा चागम्य
तथैवोपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३८ ॥
तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्टोवाच । वत्सोप-
मन्यो सर्वमशेषतस्ते भैक्षं गृह्णामि । केनेदानीं वृत्तिं
कल्पयसीति ॥ ३९ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेन
प्रत्युवाच । भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि ।

C 1 705
B 1 3. 41
K 1 2. 41

31 T₁ om. 31, G₁ missing — D₁ om स एवमुक्त
(cf v. l. 30). — N₂ B₂ D₂ D₂ om स K₂ transp
स and एवमुक्त D₂-4 स्य (for दृष्ट) G₁ & दृष्टान्देनात्
— After 31, B₁ 2. 1 ins ह, K₀ & D₁-1 एतस्यैवा परीक्षा
आहने (D₁ om आ)

32 T₁ om 32, G₁ missing — G₁-8 om त्रिप्य
after 'पर', G₁ & read it after 'योदस्य', G₂ after धौम्यस्य
N₂ D₁-1 तथा (for तस्य) K₁ 2. 1 N₁ V₁ B₁ D₁ A₁ 7 G₂
आपोद'; D₂-1 T₂ उपाध्याय' (for आपोद') D₁ D₁
आपोदर्था'; G₂ & M (except M₂) 'योदर्था' V₁ om
धौम्यस्य G₂ & om नाम

33 T₁ om 33, G₁ missing — After त, K₁ N₂ B
D (except D₁-1) ins च — N₂ V₁ B (except B₂)
D₂ D₂ & G₁ & M₁ 2. 1 रक्ष (for रक्षस्य)

34 T₁ om 34, G₁ missing — D₀ om (the first)
स — V₁ सर्वथा; B₁ M₁ मदा (for म च) N₁ B₁ D₁-4
T₂ G (G₁ missing) M₂ & 2 om गा M₁ & transp गा
and रक्षि' After 'क्षये', K₁ N₂ L D (except D₁-1)
ins. गुरुगृह N₂ B D (except D₂-1) आत'; T₂ G₂ & M
त्वाम' (for अभ्याग)

35 T₁ om 35, G₁ missing — K₂ प्रीत्या नमस्यंत
(for पीवानमपश्यत्) Before अपश्यत्, M₁ & 1 ins एव
D₂ दृष्टा; G₂ & पश्यते स, G₁ & एव दृष्टा (for अपश्यत्)
— D₂ शिष्य (for धन) G₁ & om धन — V₁ om
वत्सोप' K₁ वां तु (for केन) G₁ & transp केन वृत्ति
वत्स and पीवानसि K₀ ins परि before वत्स' T₂
G₀ om पीवानसि G₁ & om दृढमिति K₀ & D₁-1
दृढतरमि, V₁ दृढोमीति, B₁ दृढमि'

36 T₁ om 36, G₁ missing — D₂ & om म. M₁
'ध्यायवान् लुत्वा प्रत्यु' D₀ om प्रति — K₀ (hapl)
om from भैक्षेण up to 'वाच (37) Before भैक्षे',
K₁ B₁ 2. 1 in D₂ D₂ D₁ 6. 1 ins भो The MSS vary

between भैक्ष and भैक्ष्य, both here and below G₂ &
भैक्षवृत्ति D₀ om वृत्तिं 'यामि

37 T₁ om 37, G₁ missing K₀ om up to 'वाच
(cf v. l. 36) — D₂ & तमुपाध्यायोपाध्याय (for तमु-
'वाच); of v. l. 11, 45 — Before ममा', T₂ ins निवेद्य
गुरवेनुजातो भुजीयादिति धर्मं तस्मात् K₁ N₂ V₁ B D
(except D₁-1) मयि (for मम) G₂ & भिक्षित (for
भैक्ष) K₁ 2. 1 D₂-1 G₁ & 'पभोक्तव्य B (except B₁)
D₂ om वृत्ति (ins in B₂ marg) — After 37,
N (except K₀ & N₁) ins

193* स तथेत्युक्त्वा भैक्ष चरितोपाध्यायाय न्यवेदयत् ।
स तस्मादुपाध्याय सधमेव भैक्षमगृह्णात् ।

[D₀ om स तथा K₁ V₁ B₁ 2. 1 D₂ D₁ वक्त (for
वक्त्या) V₁ B (except B₁) D₂ 'व्यायस्य (for 'व्यायाय)]

38 T₁ om 38, G₁ missing — D₀ & om तथेत्यु'
K₁ V₁ कदाचित् (for तथेत्यु') K₀-2 B₁ & D₂ D₁-1
उक्त (for वक्त्या) — V₁ om from पुन' up to 'क्षित्वा च
— Before रक्षि', K₁ N₂ B (except B₁) D (except D₂-1)
ins अहनि, K₁ तत् प्रभृति स D₀ & भिक्षि' (for
रक्षि') After 'क्षित्वा', K₁ N₂ B D (except D₂-1) ins
निशामुरे गुरुकुल (N₂ D₀ & 2 D₂ 'गृह'), and om च T₂
G (G₁ missing) पुनराग' (G₂ & पुनरपा') (for चागम्य)
M₁ om रक्षित्वा चा M₁ पुनर' (for तथैव) K₁ N₂ B
D (except D₂-1) गुरो (for तथैवोपाध्यायस्य)

39 T₁ om 39, G₁ missing — G₂ & M (except
M₂) om तथापि K (except K₁) T₂ तथैव (for तथापि)
B₂ G₁ & om अपि K₁ G₀ अयोचत्; N₂ चैनमुवा'; V₁
अत्रादीत्, T₂ तथोवा' (for उवाच) — D₀ & om सर्व
V₁ एव (for अशेषतस्ते) — G₂ & om दृढात्नी — In G₂,
39-45 are ins in marg

40 T₁ om. 40, G₁ missing — After 'मुक्त, N₂
B (except B₁) D₂ D₁-1 ins त K₁ N₂ B D ध्याय

॥ ३० ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम
॥ ३१ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्वैयायोदस्य धाम्यस्योपमन्यु-
नाम ॥ ३२ ॥ तमुपाध्यायः प्रेषयामास । वत्सोप-
मन्यो गा रक्षस्वेति ॥ ३३ ॥ स उपाध्यायवचनाद-
रक्षद्वाः । स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षयेऽभ्याग-
म्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३४ ॥ तमु-
पाध्यायः पीवानमपश्यत् । उवाच चैनम् । वत्सोप-
मन्यो केन वृत्तिं कल्पयसि । पीवानसि दृढमिति ॥ ३५ ॥

31 T₁ om. 31, G₁ missing — D₁ om स एवमुक्त
(cf v. l. 30). — N₂ B₂ D₂ D₂ om स K₂ transp
स and एवमुक्त D₂-4 स्य (for इष्ट) G₂ c दृष्टान्देनात्
— After 31, B₂ L₂ ins ह, K₂ c D₂-1 एतस्यैवा परीक्षा
आहणे (D₂ om आ)

32 T₁ om 32, G₁ missing — G₁-s om तिर्य
after 'पर', G₁ s read it after 'योदस्य', G₂ after धाम्यस्य
N₂ D₂-1 तथा (for तस्य) K₂ L₂ s N₂ V₂ B D₂ D₂ G₂
आपोद'; D₂-4 T₂ उपाध्याय' (for आपोद) D₂ D₂
आपोदर्धा'; G₂ c M (except M₂) 'योदर्धा' V₂ om
धाम्यस्य G₂ s om नाम

33 T₁ om 33, G₁ missing — After त, K₁ N₂ B
D (except D₂-1) ins च — N₂ V₂ B (except B₂)
D₂ D₂ c G₂ s M₂ L₂ रक्ष (for रक्षस्य)

34 T₁ om 34, G₁ missing — D₂ om (the first)
स — V₂ सर्वदा; B₂ M₂ सदा (for स च) N₂ B₂ D₂-4
T₂ G (G₁ missing) M₂ s s om गा M₂ s transp गा
and रक्षि' After 'क्षये, K₁ N₂ L D (except D₂-1)
ins. गुरुगृह N₂ B D (except D₂-1) आतः; T₂ G₂ c M
एनाम' (for अभ्याग)

35 T₁ om 35, G₁ missing — K₂ प्रीत्या नमस्यंत
(for पीवानमपश्यत्) Before अपश्यत्, M₂ s ins एव
D₂ दृष्टा; G₂ s पश्यन्ते स, G₂ c एव दृष्टा (for अपश्यत्)
— D₂ सित्य (for चैन) G₁-s om चैन — V₂ om
परमोप' K₂ कां नु (for केन) G₂ s transp केन वृत्ति
करप and पीवानसि K₂ ins परि before कय' T₂
G₂ om पीवानसि G₂ L₂ om दृढमिति K₂ s D₂-
दृढतरमि, V₂ दृढमीति, B₂ दृढमि

36 T₁ om 36, G₁ missing — D₂ s om म. M₂
'ध्याययानं श्रुत्वा प्रत्यु' D₂ om प्रति — K₂ (hapl)
om from भिक्षेण up to 'याच (37) Before भिक्षे',
K₁ B₂ L₂ in D₂ D₂ D₂ L₂ c ins सो The MSS vary

स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भिक्षेण वृत्तिं कल्पयामीति
॥ ३६ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । ममानिवेद्य भिक्षं
नोपयोक्तव्यमिति ॥ ३७ ॥

स तथेत्युक्त्वा पुनररक्षद्वाः । रक्षित्वा चागम्य
तथैवोपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३८ ॥
तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्टोवाच । वत्सोप-
मन्यो सर्वमशेषतस्ते भिक्षं गृह्णामि । केनेदानीं वृत्तिं
कल्पयसीति ॥ ३९ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेन
प्रत्युवाच । भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि ।

G₁ 705
B₁ 1 3: 41
K₁ 1 3: 41

between भिक्ष and भिक्षय, both here and below G₂ s
भिक्षवृत्ति D₂ om वृत्ति 'यामि

37 T₁ om 37, G₁ missing K₂ om up to 'याच
(cf v. l. 36) — D₂ s तमुपाध्यायोपाध्याय (for तमु-
'याच); cf v. l. 11, 45 — Before ममा', T₂ ins निवेद्य
श्रुत्येनुगतो भुजीयादिति धर्मं तस्मात् K₁ N₂ V₂ B D
(except D₂-1) मयि (for मम) G₂ s भिक्षित (for
भिक्ष) K₁ L₂ s D₂-1 G₂ s 'पयोक्तव्य B (except B₂)
D₂ om वृत्ति (ins in B₂ marg) — After 37,
N (except K₂ s N₂) ins

193* स तथेत्युक्त्वा भिक्षं चरित्योपाध्यायाय न्यवेदयत् ।
म तस्मादुपाध्याय सयमेव भिक्षमगृह्णामि ।

[D₂ om स तथा K₁ V₂ B₂ s D₂ D₂ वक्त (for
वक्तव्य) V₂ B (except B₂) D₂ 'ध्यायस्य (for 'ध्यायाय)]

38 T₁ om 38, G₁ missing — D₂ s om तथैरु'
K₂ V₂ कदाचित् (for तथैरु') K₂ s D₂ s D₂ D₂-1
उक्त (for वक्तव्य) — V₂ om from पुन' up to 'क्षित्वा च
— Before रक्षि', K₁ N₂ B (except B₂) D (except D₂
D₂-1) ins आहनि, K₂ तत् प्रमृत्ति स D₂ s भिक्षि' (for
रक्षि') After 'क्षित्वा, K₁ N₂ B D (except D₂-1) ins
निशामुरे गुरुगृह (N₂ B₂ s s D₂ 'गृह'), and om च T₂
G (G₁ missing) पुनराग' (G₂ s पुनरपा') (for चागम्य)
M₂ om रक्षित्वा चा M₂ पुनर (for तथैव) K₁ N₂ B
D (except D₂-1) गुरो (for तथैवोपाध्यायस्य)

39 T₁ om 39, G₁ missing — G₂ c M (except
M₂) om तथापि K (except K₁) T₂ तथैव (for तथापि)
B₂ G₂ s om अपि K₁ G₂ अयोचत्; N₂ चैनमुवा'; V₂
अत्रादीत्, T₂ तथोवा' (for उवाच) — D₂ s om सर्व
V₂ एव (for अशेषतस्ते) — G₂ s om दृष्टानी — In G₂,
39-45 are ins in marg

40 T₁ om. 40, G₁ missing — After 'मुक्त, N₂
B (except B₂) D₂ D₂-1 ins त K₁ N₂ B D ध्याय

उपाध्यायं प्रत्युवाच । मोः फेनं पिबामि यमिमे
वत्सा मावृणां स्तनं पिबन्त उद्विरन्तीति ॥ ४८ ॥
तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । एते त्वदनुकम्पया गुण-
वन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्विरन्ति । तदेवमपि
वत्सानां वृक्ष्यपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । फेनमपि
भवान्न पातुमर्हतीति ॥ ४९ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय निराहारस्ता गा अरक्षत् ।
तथा प्रतिपिद्धो मैक्षं नाश्नाति न चान्यच्चरति ।

त इमे, Gs इमे (for यमिमे) M1 om वत्सा Ks-4 B4
D1.2 T2 स्तनात्, N2 V1 B1-s D (for D1.2 see above)
G1.4 'नान्, T1 G2.2.5 M 'नानि D2.4 (before corr) 7
T1 पिबति (for 'वन्त) Before उद्वि, T2 G1-3 M
(except M1) ins फेन N (except N1 B1) T1 G4-6
om इति

49 Ks (hapl) om up to 'द्विरन्ति B4 transp त
and उपा' T1 G1.4-6 M1 read वत्सा after एते,
omitting it after 'वन्तो T2 om गुण' वत्सा before
प्रभू, ins गुण' after फेन B5 D2-4 T G1.2 प्रभूत (for
प्रभू) T1 G4.5 om फेन After 'रन्ति, T1 G1.2.4.5
ins इति — N (except Ko 2-4 N1) एषां (for एव)
Before अपि, M (except M1) ins वर्तमान (see below)
Ks G1 om अपि Ks गते (for अपि) Before वत्सा',
Ko 8 ins सर्व; T2 च After 'त्साना, Ks ins अपि
Ks वृक्ष्यपरोधे (om करोष्येव), T2 G6 Ms प्रत्युप', G2 उप',
Gs 'परोधक (for वृक्ष्य) M2-4 एव (for एव) M
(except M1) om वर्त (see above) M1 ins इति
after 'मान M1 om from फेनमपि up to end of 49
— T1 G4-6 om अपि भवान् Ko 4 transp भवान् and
न T2 G2.8 M (M1 om.) transp न and पातु After
न, T1 G4-6 ins एव Ds 6 T1 G (except G2) अर्हसि
Ko 4 D (except D1) om इति

50 T1 G1.2.4.5 om स M1 पुन (for स) After
तथा, Ko 4 ins एव N2 V1 B (B4 marg) D (for D2-4
see below) 'श्रुत्वा, D2-4 M1 उत्तथा (for प्रति) B4
(orig) 'रक्ष, G1 'रक्षया (for 'रक्षा) T1 G4-6 om ता
K1 om ता गा After गा, G2.8 M2-5 ins च N
(except K N1 D2-4) M1 पुनररक्षद्वा (B4 marg, D1
cont निराहार) (for निरा—रक्षत्) — D2 om from
तथा प्रति' up to end of 51 — Ks B4 Ms om तथा
M1 om तथा प्रति' G4.5 'पेधे; M3 'क्रुद्धो (for 'पिद्धो)
Before मैक्ष, Ds 4 ins असौ — K4 T1 G4-6 transp

पयो न पिबति । फेनं नोपयुक्ते ॥ ५० ॥ स कदा-
चिदरण्ये क्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् ॥ ५१ ॥ स
तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारकटूष्णविपाकिभिश्चक्षुष्युपहतो
ऽन्योऽभवत् । सोऽन्योऽपि चङ्क्रम्यमाणः कूपेऽ
पतत् ॥ ५२ ॥

अथ तस्मिन्नागच्छत्युपाध्यायः शिष्यानवो-
चत् । मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिपिद्धः । स नियतं
कूपितः । ततो नागच्छति चिरगतश्चेति ॥ ५३ ॥

G 1 718
B 1 3.53
K. 1, 8.53

पय and न — After फेन, K1 ins च, B1 अपि G4.5
transp फेन and न K1.2.4 N2 D1.4.5.7 G2.8 नोपयुक्ते
51 Ds om 51 (of v 1 50) T1 G4-6 'रण्येषु
G4.5 'पर्णानि (for 'पत्राणि)

52 G4-6 'पयै (for 'पत्र) Ko 2.4 B5 Ds om
भक्षि' K1 क्षारतिककटूष्णरुक्षतीक्ष्णवि', N2 V1 B5 (mas
in text) 'दृम्लतीक्ष्णविपाकै (V1 with तिक्त- ins before
क्षार-), B1.2 'टूष्णविपाकै, B4 'दुतावि' (m पाकै), B5
'दृम्लविपाकैश्च, Da Dn D1.6.7 क्षारतिककटूष्णरुक्षतीक्ष्ण
विपाकै, D2-4 'दुतिकवि', Ds ins तीक्ष्ण before विपा',
T G1.5.6 M 'टुकोष्ण' (Ms 'टुकोष्णविपाकिरन्त), G2.8
'टुकोष्णवारिभि, G6 'दुतीक्ष्णोष्णविपाकाद्य Ds T1 G4.5
चक्षुपा, G2.8 'क्षुर (for 'क्षुपि) N B2.4 Da Ds G6 M2.8
'हते, D2-4.7 अप', Ds Ms अपहते; G4.5 अभ्युप', M1
अभिहते (for उपहतो) N (except K N1 D2-5) वभूव
(forऽभवत्) — Before सोऽन्यो', B5 D (except D1-5)
M4.5 ins तत V1 B (except B5) om सोऽन्योऽपि
and instead ins तत्र (B4 तत्, B4m तत्र, B5m तत
सोऽन्योपि) N2 तत्र (for स) B4 D2-5 चक्रम'
Before कूपे, B4 ins इतस्तत N (except K N1 D2-7)
पपात (B4 marg, orig as in text), G2.8 पतति स्म
(forऽपतत्)

53 B5 om अथ B4 (mas in text) तथा च (for
अथ) After 'गच्छति, K1 N2 V1 B (B4 after 'ध्याय)
D (except Ds) ins सूर्यं चास्ताचलावलधिनि (V1 B2.5
D2-4.6.7 om च); G2.8 ins स Ds T2 G6 शिष्य (for
'प्यान्) K1 अथवीत्, M1 'चोदयत् (for अवोचत्)
— Ks 8 N2 V1 Dn D2-5 ins after अवोचत् K4,
after 53

194* नायात्युपमन्यु । त ऊचु । वनगतो गा रक्षितुमिति ।
तानाह उपाध्याय ।

— K4 cont उपमन्यु प्रेषित — B4 T2 om स Ks
D2-4 T1 G4-6 om स नियत M1 नून (for निय')

उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोः फेनं पिबामि, यमिमे
वत्सा मादृणां स्तनं पिबन्त उद्गिरन्तीति ॥ ४८ ॥
तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । एते त्वदनुकम्पया गुण-
वन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति । तदेवमपि
वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । फेनमपि
भवान्न पातुमर्हतीति ॥ ४९ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय निराहारस्ता गा अरक्षत् ।
तथा प्रतिपिद्धो मैक्षं नाश्नाति न चान्यच्चरति ।

पयो न पिबति । फेनं नोपयुद्धे ॥ ५० ॥ स कदा-
चिदरण्ये क्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् ॥ ५१ ॥ स
तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारकटूष्णविपाकिभिश्चक्षुष्युपहतो
ऽन्धोऽभवत् । सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणः कूपेऽ
पतत् ॥ ५२ ॥

अथ तस्मिन्नागच्छत्युपाध्यायः शिष्यानवो-
चत् । मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिपिद्धः । स नियतं
कुपितः । ततो नागच्छति चिरगतश्चेति ॥ ५३ ॥

० 1 718
B 1 8.53
K 1 8.53

त इमे, Gs इमे (for यमिमे) M1 om वत्सा Ks-4 B4
D1.2 T2 स्तनात्, N2 V1 B1-3 D (for D1 2 see above)
G1.4 'नान्, T1 G2 2.5 M 'नानि Ds 4 (before corr) 7
T1 पिबति (for 'वन्त) Before उद्गिरं, T2 G1-3 M
(except M1) ins फेन N (except N1 B1) T1 G4-6
om इति

49 Ks (hapl) om up to 'द्गिरन्ति B4 transp त
and उपा' T1 G1.4-6 M1 read वत्सा after एते,
omitting it after 'वन्तो T2 om गुण' वत्सा before
प्रभू', ins गुण' after फेन B5 D2-4 T G1.2 प्रभूत (for
प्रभू') T1 G4 5 om फेन After 'रन्ति, T1 G1 2 4 5
ins इति — N (except Ko 2-4 N1) एषां (for एव)
Before अपि, M (except M1) ins वर्तमान (see below)
Ks G1 om अपि Ks गते (for अपि) Before वत्सा,
Ko 8 ins सर्व; T2 च After 'स्ताना, Ks ins अपि
Ks वृत्त्युपरोधे (om करोष्येव), T2 Gs Ms प्रत्युप', G2 उप',
Gs 'परोधक (for वृत्त्यु') M2-4 एव (for एव) M
(except M1) om वर्त (see above) M1 ins इति
after 'मान M1 om from फेनमपि up to end of 49
— T1 G4-6 om अपि भवान् Ko 4 transp भवान् and
न T2 G2.8 M (M1 om.) transp न and पातु After
न, T1 G4-6 ins एव Ds 6 T1 G (except G2) अर्हसि
Ko 4 D (except D1) om इति

50 T1 G1.2 4 5 om स M1 पुन (for स) After
तथा, Ko 4 ins एव N2 V1 B (B4 marg) D (for D2-4
see below) 'श्रुत्वा, D2-4 M1 उत्तथा (for प्रति) B4
(orig) 'रस्य, G1 'रस्यथा (for 'रस्ता) T1 G4-6 om ता
K1 om ता गा After गा, G2 8 M2-5 ins च N
(except K N1 D2-4) M1 पुनररक्षद्वा (B4 marg, D7
cont निराहार) (for निरा'—रक्षत्) — D2 om from
तथा प्रति' up to end of 51 — Ks B4 Ms om तथा
M1 om तथा प्रति' G4 5 'पेधे; M3 'कुद्धो (for 'पिद्धो)
Before मैक्ष, Ds 4 ins असौ — Ks T1 G4-6 transp

पय and न — After फेन, K1 ins च, B1 अपि G4 5
transp फेन and न K1.2 4 N2 D1.4 5 7 G2 8 नोपयुद्धे
51 Ds om 51 (of v 1 50) T1 G4-6 'रण्येषु
G4 5 'पर्णानि (for 'पत्राणि)

52 G4-6 'पर्णं (for 'पत्रै) Ko 2.4 B5 Ds om
भक्षि' K1 क्षारतिककटूष्णरुक्षतीक्ष्णवि', N2 V1 B5 (mas
in text) 'टुल्लतीक्ष्णविपाकै (V1 with तिक्त- ins before
क्षार-), B1.2 'टूष्णविपाकै, B4 'टुतावि' (m पाकै), B5
'टुल्लविपाकैश्च, Da Dn D1.6 7 क्षारतिककटूक्ष्णस्तीक्ष्ण
विपाकै, D2-4 'टुतिकवि', Ds ins तीक्ष्ण before विपा',
T G1 4 5 M 'टुकोष्ण' (Ms 'टुकोष्णविपाकिरन्त), Gs 8
'टुकोष्णवारिभि, G6 'टुतीक्ष्णोष्णविपाकाश्च Ds T1 G4 5
चक्षुष्या, G2 8 'क्षुर (for 'क्षुपि) N2 B4 4 Da Ds Gs Ms 8
'हते, D2-4 7 अप', Ds Ms अपहते; G4 5 अभ्युप', M1
अभिहते (for उपहतो) N (except K N1 D2-5) वभूव
(forऽभवत्) — Before सोऽन्धो', B3 D (except D1-5)
M4 5 ins तत V1 B (except B3) om सोऽन्धोऽपि
and instead ins तत्र (B4 तत्, B4m तत्र, B5m तत
सोऽधोपि) N2 तत्र (for स) B4 Ds-5 चक्रम'
Before कूपे, B4 ins इतस्तत N (except K N1 D2-7)
पपात (B4 marg, orig as in text), G2 8 पतति स्त
(forऽपतत्)

53 B5 om अथ B4 (mas in text) तथा च (for
अथ) After 'गच्छति, K1 N2 V1 B (B4 after 'ध्याय)
D (except Ds) ins सूर्ये चास्ताचलावलभिनि (V1 B2 5
D2-4 6 7 om च); G2 8 ins स Ds T2 Gs शिष्य (for
'प्यान्) K1 अथवीत्, M1 'चोदयत् (for अथोचत्)
— Ks 8 N2 V1 Dn D2-5 ins after अवोचत् Ks,
after 53

194* नायात्युपमन्यु ! त ऊचु । वनगतो गा रक्षितुमिति ।
तानाह उपाध्याय ।

— K4 cont उपमन्यु प्रेषित — B4 T2 om स Ks
D2-4 T1 G4-6 om स नियत M1 नून (for निय')

नासत्यदसौ सुनसौ वैजयन्तौ ।
शुकं वयन्तौ तरसा सुवेमा-
वभि व्ययन्तावसितं विवस्वत् ॥ ६१
ग्रस्तां सुपर्णस्य बलेन वर्तिका-
ममुञ्चतामश्विनौ सौभगाय ।
तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया

सत्तमा गा अरुणा उदावहन् ॥ ६२
पष्टिश्च गावस्त्रिशताश्च धेनव
एकं वत्सं सुवते तं दुहन्ति ।
नानागोष्ठा विहिता एकदोहना-
स्तावश्विनौ दुहतो धर्ममुक्थ्यम् ॥ ६३
एकां नाभिं सप्तशता अराः श्रिताः

C 1 720
B 1 8.01
K 1 8.01

been done for those portions for which the text of Dev is not known in its entirety]

Before 60, K1 ins ॐ अधिभ्या नम , D. G1.6 ॐ — ^a) G1 om प्र पूर्वंगौ D1 (hapl) om पूर्वंगौ G2 transp पूर्वंगौ and 'जौ After 'सौ, S1 B1 ins देयौ — ^b) K1 S1 om वा K2 D1 चा ; D1 Arjp (MSS erroneously वा) वा (for वा) D2 प्रस्ता (for प्र) K1 2.4 S1 B1 D (except D2.4) Cd तपमा ह्यनन्तौ, T1 M2 तपसाव ; Arjp तपमा ह्येता (I read ह्यता), and तपनाव (as in text) — ^c) K2 S1 S सुप(T1 सप)गां-परजौ (M1 'दा), Arjp सुवणौ परजौ, सुवणांय K1 D1 सयुजौ (for विर) K1 सहायौ (for विमानौ) — ^d) D1 M2 2.2 अधिक्षिप्यतौ (as in text), K1 2 M1 'क्षयतौ, G2 2 'होयतौ; the rest 'क्षिपतौ

61 ^a) Derp Arjp हिरण्ययौ ॥ Arj आधर्वण्या भुते हिरण्यययिषि पाठ 1 ॥ — ^b) S1 D1 G1-2 सुमनसौ; G2 2 सुनगी (for सुन) Cd Da जयतौ (Da MSS erroneously यजयतौ), Arjp विजयतौ, पंज (as in text) — ^c) S1 V1 B1 Da D1 2 2 G1 2 2 शुक्र (for 'त्र) K1 2 धयतौ, B1 उपयतौ, B1 उपतौ (for वयन्तौ) G2 2 तपमा (for त्र) D1- T G सुवेयौ (G-2 'दौ); M1 2 'यौ, M2 2 'दा, Arjp 'दौ — ^d) S (except K1 S1 V1 Da) Cd अधिप्ययन्तौ, M1 अधिध K1 Arjp अनिज; G-2 चरित (for असित) S (except K1 2-1) G1 2 विवन्त, T1 'न्वते

62 ^a) Cd प्रस्ता (= मिलितां Comm), T2 अग्रमाव (for प्रस्ता) — ^b) K1 D1 2 2 G-2 2 2 अमुचतावधि — ^c) K1 तावत्सुवृत्तावनमतमायया यासत्तमा गा, K1 तौ धम्वृत्तावनमतमायया असन तु मा गा, K2 तावत्सुवृत्तावनमतमायया सत्तमा गा, K3 तौ धम्वृत्तावनमतमायया यौ सत्तमा गा, K4 B1 तावत्सुवृत्तावनमतमायया तौ (B1 यौ) सत्तमा गा; S1 D1 तावत्सुवृत्तावनमतमाययावसत्तमा गा (D1 मा); V1 तावत्सुवृत्तावनमतमायया यावत्यमा गा; B2 2 तावत्सुवृत्तावनमत(B2 'न्त)माययासत्तमा गा, B1 2 Da तावत्सुवृत्तावनमतमाययावसत्तमा गा, D1 तावत्सुवृत्तावनमतमाययावसत्तमा गा, D2 तौ धम्वृत्तावनमतमायया

यौ सत्तमा गा, D3 तौ धम्वृत्तावनमतमाययावसत्तमा या; D1 तौ धम्वृत्तावनमतमायया वसत्तमा गा, D2 तौ वत्सुवृत्तावनमतमायया सत्तमा गा, D3 तावत्सुवृत्तावनमतमाययावदुत्तमागा, D1 तावत्सुवृत्तावनमतमाययावसत्तमागा; T1 तावत्सुवृत्तावनमतमायया सत्तमा गा, T2 तावत्सुवृत्तावनमतमायया न सत्तमा गा, G1 तावत्सुवृत्तावनमतमायया नामत्तमा गा, G2 तावत्सुवृत्तावनमतमायया ये यौ सत्तमा गाव, G3 तपन्सुवृत्तावनमतमायया यौ सत्तमा गा; G4 2 तावत्सुवृत्तावनमतमायया वसत्तमा गा; G5 तावत्सुवृत्तावनमतमायया तौ सत्तमा गा, M1 तावत्सुवृत्तावनमतमाययावसत्तमा गा; M-2 तावत्सुवृत्तावनमतमायया सत्तमा गा, M2 तावत्सुवृत्तावनमत (sup lin प्र) मायया (corr from मायया)म (sup lin स)त्तमा गा, M3 तावत्सुवृत्तावनमतमायया सत्तमा गा (for तावत्सुवृत्तावनमत मायया सत्तमा गा) K2 ध्यरुणा; D1 अरुण; T2 धरुणा; G1-2 अरुणाव (for अरुणा) K Cd उदावह (K1 तदावहन्); G2 2 उपाव Arjp तौ धम्वृत्तावनमतमायया सत्तमा गा अरुणा उदावहन्

63 ^a) T2 M1 2 द्रात च — ^b) D. समलेभे, M1 दुहते त (for सुवते त) T1 सुमते दुरामति (for सुवते त दु) — ^c) T2 G1-2 'दोहता, M1 'दोहा नाना (for 'दोहता) — ^d) M1 om तौ T1 G1 2 2 M2 2 ता (for तौ) K2 S अधिभ्या दुहते (T1 'तेर, M1 as in text) K2 धर्म; K3 धर्म, Da M2 'र्म्य (D1 MSS erroneously धर्म), G-2 धर्म, M2 'र्मे V1 उक्त्यौ, Da उक्त्य (MSS erroneously उक्त्य), M1 अर्ध, Arjp उक्त्य as in text (MSS erroneously उक्त्य)

64 ^a) D. तमेकनाभि B1 सप्तशतान्वरा T1 अथा श्रिता D1 om श्रिता K2 स्युता (for श्रि) — ^b) D2 corrupt, 9 प्रथियु (T1 पति; G2 रूणी, G3 प्रणी; M1 प्रतिष्ठा; M. as in text) D1 om अन्या B (except T1 M2) अस्यां (for अन्या) K1 S1 V1 D1 Arjp तथापरे (for प्रथिप्यन्या) After प्रथिप्यन्या, D2 2 ins तथापरे G2 2 अर्पितानि (for अर्पिता अरा) — ^c) K1 D1 2 2 Arjp पण्णेमि, S1 V1 S (except M1 2) Arjp सुनेमि V1 Da जगत्; B1 अज, G2 जना, G3 जरा (for अजर). — ^d) D2 M1 मया; T2 G1 2 2 M2 2 मायया; G3 यथा

नासत्यदसौ सुनसौ वैजयन्तौ ।
शुकं वयन्तौ तरसा सुवेमा-
वभि व्ययन्तावसितं विवस्वत् ॥ ६१
ग्रस्तां सुपर्णस्य बलेन वर्तिका-
ममुञ्चतामश्विनौ सौभगाय ।
तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया

सत्तमा गा अरुणा उदावहन् ॥ ६२
पष्टिश्च गावस्त्रिशताश्च घेनव
एकं वत्सं सुवते तं दुहन्ति ।
नानागोष्ठा विहिता एकदोहना-
स्तावश्विनौ दुहतौ घर्ममुक्थ्यम् ॥ ६३
एकां नाभिं सप्तशता अराः त्रिताः

C 1 720
B 1 8.01
K 1 8.01

been done for those portions for which the text of Dev is not known in its entirety]

Before 60, K₁ ins अश्विन्या नम , P. G₁ ७
— ^a) G₁ om प्र पूर्वगौ D₂ (hapl) om पूर्वगौ G₂
transp पूर्वगौ and 'जौ After 'गौ, S₂ B₁ ins देयौ
— ^b) K₀ S₁ S om वा K₂ D^r चा ; D₂ Arjp (MSS
erroneously चा) चा (for वा) D₂ प्रत्तमा (for चा)
K₀ २.५ B D (except D₂ ५) Cd तपमा हनती, T₁ M₂
तपसाव ; Arjp तपमा हतेती (I read हतती), and
तपनाव (as in text) — ^c) K₂ S₁ S सुप (T₁ सप) गं-
परजौ (M₁ 'दौ), Arjp सुवर्णौ परजौ, सुवर्णाय K₀
D₂ सयुजौ (for विर) K₀ मदायौ (for विमानौ)
— ^d) D₂ M₂ २.५ अधिक्षियतौ (as in text), K₀ ५ M₁
'क्षयतौ, G₂ ५ 'क्षीयतौ; the rest 'क्षियतौ

61 ^a) D₂ Arjp हिरण्ययौ Arj आधर्षण्या
भुते हिरण्ययापिति पाठ 1 ह्य — ^b) S₂ D₂ G₁ ७ सुमनसौ;
G₂ ५ सुनसौ (for सुन) Cd D₂ जयती (D₂ MSS
erroneously वजयती), Arjp विजयती, पज (as in text)
— ^c) S₁ V₁ B₁ D₂ D₂ ५ G₁ ७ शुक्र (for 'त्र)
K₀ २ धयती, B₂ उपयती, B₁ उपती (for वयन्तौ) G₂ ५
तपमा (for तर) D₂— T G सुवेयौ (G₂ २ 'दौ); M₁ ५
'दौ, M₂ २ 'दा, Arjp 'दौ — ^d) N (except K₂ S₁
V₁ D₂) Cd अधिष्यन्तौ, M₁ अधिध K₂ Arjp अनिज;
G₂ ५ चरित (for अरित) N (except K₀ ५-1) G₂ ५
प्रियन्त, T₁ 'न्वते

62 ^a) Cd प्रन्ता (= मिलितां Comm), T₂ अमन्ता
(for ग्रन्ता) — ^b) K₁ D₂ ७ G₂ ७ अमुचतावधि
— ^c) K₀ तावत्सुवृत्तावनमतमायया यासत्तमा गा, K₁
तौ वामसुवृत्तावनमतमायया असन तु मा गा, K₂ तावत्सुवृत्ता-
नमचपादौ सत्तमा मा, K₃ तौ वामसुवृत्तावनमतमायया यौ
सत्तमा गा, K₄ B₁ तावत्सुवृत्तावनमतमायया तौ (B₁ यौ)
सत्तमा गा; S₁ D₂ तावत्सुवृत्तावनमतमाययावसत्तमा गा
(D₂ ५ मा); V₁ तावत्सुवृत्तावनमतमायया यावत्यमा गा;
B₂ ५ तावत्सुवृत्तावनमत (B₂ 'न्त) माययासत्तमा गा, B₁ ५
D₂ तावत्सुवृत्तावनमतमाययावसत्तमा गा, D₁ तावत्सुवृत्ता-
वनमतमाययावसत्तमा गा, D₂ तौ वामसुवृत्तावनमतमायया

यौ सत्तमा गा, D₂ तौ वामसुवृत्तावनमतमाययावसत्तमा या;
D₁ तौ वामसुवृत्तावनमतमायया वसत्तमा गा, D₂ तौ वत्सु
वृत्तावनमतमायया सत्तमा गा, D₃ तावत्सुवृत्तावनमत
माययावदुत्तमागा, D₄ तावत्सुवृत्तावनमतमाययावसत्तमागा;
T₁ तावत्सुवृत्तावनमतमायया दे सत्तमा गा, T₂ तावत्सुवृत्ता-
वनमतमायया न सत्तमा गा, G₁ तावत्सुवृत्तावननुमत्तमायया
नामक्तौ गा, G₂ तावत्सुवृत्तावनमुत्तमा ये यौ सत्तमा गाव,
G₃ तपन्सुवृत्तावनमुत्तमाये यौ सत्तमा गा; G₄ ५ तावत्सुवृत्ता-
वामत्तमायया वयत्तमा गा; G₅ तावत्सुवृत्तावनमतमायया
तौ सत्तमा गा, M₁ तावत्सुवृत्तावनमतमाययावसत्तमा;
M₂ ५ तावत्सुवृत्तावनमतमायया सत्तमा गा, M₃ तावत्सु
वृत्तावनमत (sup lin न) मायया (corr from मायया) म
(sup lin न) सत्तमा गा, M₄ तावत्सुवृत्तावनमतमायया
अत्तमा गा (for तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया सत्तमा गा)
K₂ व्यरुणा; D₂ ५ अरुणा; T₂ वरुणा; G₁ ७ अरुणाव (for
अरुणा) K Cd उदावह (K₁ तदावहन्); G₂ ५ उपाव
Arjp तौ वामसुवृत्तावनमुत्तमायया सत्तमा गा अरुणा उदावहन्

63 ^a) T₁ M₁ ७ शत च — ^b) D₂ समलेभे, M₁
दुहते त (for सुवते त) T₁ सुमते दुरामति (for सुवते त
दु) — ^c) T₂ G₁ ७ 'दोहता, M₁ 'दोहा नाना (for
'दोहता) — ^d) M₁ om तौ T₁ G₁ ५ M₂ ७ ता
(for तौ) K₂ S अधिभ्या दुहते (T₁ 'तेर, M₂ as in
text) K₃ धर्म; K₄ धर्म, D₂ M₂ 'र्म (D₂ MSS
erroneously धर्म), G₂ ७ धर्म, M₃ 'र्द V₁ उच्यौ, D₂
उक्त्य (MSS erroneously उच्य), M₁ अर्च्य, Arjp
उच्य as in text (MSS erroneously उच्य)

64 ^a) D₂ तमेकनाभि B₁ सप्तशतान्यरा T₁ अथा
धिता D₂ om धिता K₂ मृता (for धि) — ^b) D₂
corrupt, S प्रथितु (T₁ पति; G₂ तृणी, G₃ प्रणी; M₁
प्रतिष्ठा; M₂ as in text) D₂ om अन्या S (except T₁
M₂) अस्यां (for अन्या) K₂ S₁ V₁ D₂ Arjp तथापरे
(for प्रथित्वन्या) After प्रथित्वन्या, D₂ ५ ins तथापरे
G₂ ५ अर्पितानि (for अर्पिता अरा) — ^c) K₁ D₁ ५
Arjp पण्णेमि, S₁ V₁ S (except M₁ ५) Arjp सुनेमि
V₁ D₂ जगत्; B₁ अज, G₂ जना, G₃ जरा (for अजर).
— ^d) D₂ M₁ सया; T₂ G₁ ५ M₂ ५ मायया; G₃ यथा

देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६७
युवां वर्णान्विकुरुयो विश्वरूपां-
स्तेऽधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ।
ते भानवोऽप्यनुसृताश्चरन्ति
देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६८
तौ नासत्यामधिनानामहे वां
स्रजं च यां विभृयः पुष्करस्य ।
तौ नासत्यावमृतावृतावृधा-

वृते देवास्तत्प्रपदेन स्रते ॥ ६९
मुखेन गर्भं लभतां युवानौ
गतासुरेतत्प्रपदेन स्रते ।
सद्यो जातो मातरमस्ति गर्भ-
स्तावधिनौ मुञ्चयो जीवसे गाः ॥ ७०
एवं तेनाभिष्टुतावधिनानामहे वां
प्रीतां स्वः । एष तेऽपूपः । अज्ञानमिति ॥ ७१ ॥
स एवमुक्तः प्रत्युवाच । नानृतमृचतुर्भवन्तौ । न

G. 1 734
B. 1 8 70
K. 1 3 70

चरणयोः S चरणयो (G: चरणं ये, for M: see above)
(for कृपयो) G: 1 M (except M: 1) om -प्र

68 K: D: M: Cd om 68 Ko transp 68 and 69
B: ins 68 in marg — ") G (except G: 1) वर्णान्
T: G M (M: om) विर (G: 1 "ते") धो (for विदुषो)
T: युवां वर्णौ विरपौ विश्वरूपां — ") Ko: D: D: 1
वेधिक्षियते, K: G: 1 "क्षयति, K: 1 "क्षयतो, S: 1 तेविक्षयते,
S: D: D: 1 ते (D: 1 वे) धिष्यते, V: 1 "क्षयतो; B: 1 तेधिष्यते
(sic), B: 1 D: 1 D: 1 "क्षयते, D: 1 ते विक्षयतो; D: 1
ते विषयते, T: 1 ते दीक्षयति, T: 1 "क्षयति, G: 1 ते
वीक्षते, G: 1 "क्षयति (for तेऽधिक्षियन्ति) — ") Ko: 1
"गोप्यनु", K: 1 "गोप्यनम्"; S: 1 "नुसृता"; V: 1 "गोप्यन्यम्";
B: D: 1 "गोप्यन्तम्", B: 1 "गोप्यमृता", B: 1 "गोप्यतमृता"; D: 1
"गो वेतु", M: 1 "नुसृ" (for "गोऽप्यनुसृता") — ") G: 1
अत्रिया (sic) चरति (for क्षितिमा)

69 ") Ko ततो, K: 1 सत्यौ, S: 1 B: 1 सतो, S: B: 1 m
D: 1 यतो, D: 1 अतो; S: 1 मंतौ (M: 1 मते) (for तौ) K: 1
om अधिनौ Ko: 1 S: 1 B: 1 D: 1 D: 1 D: 1 "नौ वां महे
(Ko "हे वां, S: D: 1 "हेह); S: 1 B: D: 1 "नापात्मनैपा (S: 1
"मदेपा), B: 1 m "नापापात्मना, D: 1 "नौ वां म्पामहे; S:
"नापहये वां (G: 1 S: 1 M: 1 ना, M: 1 "नापायदेतां) (for
"नावामहे वां) D: 1 अह (for वां) — ") D: 1 युवां (for
च वां) Ko T: G: 1 D: 1 D: 1, K: 1 V: 1 G: 1 वा, D: 1 वां, M: 1 वा
की (for वां) T: G: 1 M: 1 "भृत; G: 1 विरुना, Cd विभ्रय
(for विभृ) — ") K: 1 transp 69^a and 69^a K: 1 S: V: 1
B: 1 m D: 1 S (except M: 1) ततो (for तौ) K: 1 M: 1
om -वृता K: 1 "वृथा च घटे देवा, V: 1 "वृता च वृथा देवा
B: 1 m D: 1 "वमृतायघायते देवे" (D: 1 देवान्) D: 1 देवे,
T: G: 1 M: 1 देवान् (G: 1 देवी) (for देवा) G: 1 तान्
(for तत्) Ko G: 1 प्रपदेन; K: 1 पुन प्रपदे, D: 1 पदे;
G: 1 प्रतिवे (G: 1 "प) ते न प्रसू (G: 1 om प्र), M: 1 तय
प्रमदे", M: 1 तत्प्रदे (for तत्प्रपदेन) K: 1 om 69^a,

10

reading after 69^a मृत गोपयतो शिवाय । 10 ते
नामत्याह प्रणमे शिवाय ततोमृत गोपयतोशिवाय । नास
त्यामृतामृतामृता

70 M: om 70^a — ") S: V: D: 1 (except D: 1)
D: 1 e: 1 स्मेतां, D: 1 D: 1 Cd "भेयो; M: 1 "भते M: 1 युवाधिनौ
(for युवा) — ") K: 1 D: 1 गतासुरप्र, Cd गतासुरे"; S:
(M: om) गतामु (G: 1 "नु) रिता (M: 1 गत मरित) (for
गतासुरेतत्) G: 1 प्रतिपेदेन सू; M: 1 1 प्रद (M: 1 "म)
देन सू — ") K: 1 जाने; B: 1 1 D: 1 G: 1 (before corr)
जात (for जातो) B: 1 D: 1 धत्ति; D: 1 अस्ति; G: 1 मन्त्रि, G: 1
मुक्ति (for अस्ति) B: 1 D: 1 D: 1 Cd गर्भ — ") T: G: 1 S:
M: 1 1 तम्; G: 1 तय (for तौ) K: 1 D: 1 T: 1 मुचतो G: 1
विश्वमे गा; M: 1 1 जीवसेक (for जीवसे गा) T: G: 1 1
M: 1 1 गां (for गा) — After 70, K: 1 m D: 1 D: 1 m 1
S (except M: 1) ins

196^a सोतु 1 नामोमि गुणैर्भवन्तौ

चधुर्विहीन पथि सप्रमूढ ।

दुर्गेऽमग्निन्यतितोऽस्मि कृपे

युवां शरण्यौ शरण प्रपद्ये ॥

[") K: 1 D: 1 सप्रमोह]

71 Before 71, D: 1 T: 1 M: 1 1 ins सूत, G: 1 सूत ।
एष ऋग्भिश्चान्द्वरस्तुवत — N (except K: D: 1) इत्येष
(for एष) D: 1 D: 1 G: 1 1 तौ (for तेन) D: 1 M: 1 om
अधिनौ — G: 1 आगतौ चैनमृचतु (s'loka rhythm!) (for
आहतुश्चै) Before चैनम्, K: 1 ins कृपेऽधीभृतमुपमन्तु
प्रयादीकृतमयासयानमीति ऊचतु — After चैनम्, K: 1
D: 1 1 ins हे उपमन्यो, T: G: 1 आवां K: 1 G: 1 om प्रीतां स्व
— G: 1 1 om ते After "पूप, D: 1 ins दत्त — V: 1 B: 1
अक्षयम्, S (except G: 1 M: 1) खाद (for अज्ञान) T:
om पुनम् K: 1 अपूपक अक्षयस्वेति (for एष ते uto up to
end of 71) After 71, D: 1 ins पुनरनधो मविष्यसीति

72 K: 1 om स Ko: 1 1 transp स and एवम्, and

देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६७
युवां वर्णान्विकुरुयो विश्वरूपा-
स्तेऽधिधियन्ति भुवनानि विश्वा ।
ते भानवोऽप्यनुसृताश्चरन्ति
देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६८
तौ नासत्याग्रधिनावामहे वां
स्रजं च यां विभृयः पुष्करस्य ।
तौ नासत्यावमृतावृतावृधा-

धृतो देवास्तत्प्रपदेन सूते ॥ ६९
मुखेन गर्भं लभतां युवानौ
गतासुरेतत्प्रपदेन सूते ।
सद्यो जातो मातरमत्ति गर्भ-
स्तावधिनौ मुञ्चथो जीवसे गाः ॥ ७०
एवं तेनाभिष्टुतावधिनावाजग्मतुः । आहतुश्चनम् ।
प्रीता स्वः । एष तेऽपूपः । अशान्नमिति ॥ ७१ ॥
स एवमुक्तः प्रत्युवाच । नानृतमृचतुर्भवनतौ । न

Q. 1 734
B 1 8 70
K, 1 3 70

चयंदो; S चयण्यो (G: चयं ये, for M: see above)
(for कययो) G: M (except M:) om -प्र

68 Ks Di Mī Cd om 68 Ko transp 68 and 69
 Bz ins 68 in marg — ^a) G (except G1.2) वर्णां
 T1 G M (Mī om) विर(Gz : 'रो)पो (for विरुपो)
 T2 युवां वर्णां विरुपो विरुप्यो — ^b) Ko : Duz D2 :
 येपि क्षियते, K1 G1 'क्षयति, K2 'क्षिपति, S1 तेपि क्षयते,
 S2 Da D2 ते (D2 ये) पि क्षियते, V1 'क्षिपती; B1 तेपि क्षते
 (sic), B2 : Du 1.23 'क्षिपते, D- ते पि क्षिपती; D2 :
 ते प्विषते, T1 ते दी क्षियति, T2 'क्षयति, G- : ते
 वीक्षन्ते, G1- 'क्षिपति (for तेऽपि क्षियन्ति) — ^c) Ko :
 'वोष्यन्तु, K1 'वोष्यन्तु; S1 'नुसृता; V1 'वोष्यन्त्यम्;
 B1 D- : 'वोष्यन्तम्, B2 'वोष्यन्त्या, B3 'वोष्यन्तमृता; D2
 'वो येनु, M1 'नुसृ' (for 'वोष्यन्त्यन्तम्) — ^d) G2 :
 क्षयिषा (sic) चरति (for क्षितिमा)

69 *) Ko ततो, K₁ सत्यो, \tilde{N}_1 B₃ सतो, \tilde{N}_2 B₂ D₁ यतो, D₃ अतो; S मंतो (M₁ मते) (for तां) K₁ om अधिनो Ko : : \tilde{N}_2 B₁ 2.1 : D₃ D₂ D₁ 'नी वां मते (Ko 'हे वां, \tilde{N}_2 D₂ 'देह); \tilde{N}_1 B₃ D₂-4 'नापायमनेपा (\tilde{N}_1 'मदेया), B₂ om 'नावापासना, D₃ 'नी वां स्नुषामहे; S 'नापये वां (G₁-3 M₂ 3 ता, M₁ 'नापायदेतो) (for 'नावामहे वां) D₁ अह (for वां) — *) D₂-1 युयां (for च वां) Ko T₁ G₁-3 यी, K₁ V₁ G₂ या, D₂ वां, M₂ या की (for वां) T₂ G₂ M₁ 'मृत; G₂ विरुना, Cd विश्रय (for विष्टु) — **) K₂ transp 69° and 69^a K₂ \tilde{N}_1 V₁ B₂ 2.1 om D₂-4 S (except M₁) ततो (for तां) K₁ M₁ 2 om 'वृता K₂ 'वृथी च षधे देवा, V₁ 'वृता च वृद्धा देवा B₂ 2.1 om D₃ 'वसृतापधायेंते देवै (D₂ देवान्) D₂-4 देवै, T G M₂ 1 : देवान् (G₁ 1 देवौ) (for देवा) G₁ तान् (for तत) Ko G₂ प्रपेदेन; K₁ पुन प्रपदे, D₂ पदे; G₂-1 प्रतिपे(G₁ 'प)टे न प्रसू (G₂ om प्र), M₁ तप प्रमदे, M₂ 4 तपप्रददे (for तप्रपदेन) K₂ om 69^a

10

rending after 69' मृत गोपयतो शिषाय । १० ते
 नामस्याह प्रणमे शिषाय ततोमृत गोपयतोशिषाय । नास
 त्यापमृतामृतामृधो

70 M: om 70as — ^a) N V₁ Dn (except Dn₂)
D₁ e १ भेतां, D₁ D₂ Cd भेयां; M₁ भते M: युवाश्चिनी
(for युवा) — ^b) K: D: गतासुरय, Cd गतायुरे; S
(M. om) गतासु(G: ३ ३)रिफ (M₁ गत गरिफ) (for
गतासुरेतय) G: ३ प्रतिपेदेन सू; M₁ ३ ४ प्रद(M₁ भ)
देन सू — ^c) K: जाते; B₁ ३ ३ D₁ G: (before corr)
जात (for जातो) B₁ Dn धत्ति; D: अस्ति; G: ३ मन्नि, G:
मुक्ति (for अस्ति) B₁ Dn D₁ १ Cd गर्भे — ^d) T G₁-३
M₁ ३ ३ ताम्; G: तय (for तै) K₁ D₁ १ T: मुचतो G:
विश्वे गा; M₁ ३ जीजसेक (for जीजसे गा) T G₁ ३ ३
M ३ गां (for गा) — After 70, K₁m Dn₁ D₁m ३ ३
S (except M₁ ३) in

196* स्त्रोतु १ शालोमि गुणैर्मयन्तौ
चधुर्विहीन पथि सप्रमूढ ।
दुर्गंष्टमस्मिन्पतितोऽस्मि कृपे
युवां शरण्यौ शरण प्रपद्ये ॥
[^(b) K: Dn] सप्रमोहः

71 Before 71, Ds T1 Ms : s ins सूत , G1 s सूत ।
 ण्य ऋग्भिश्चाद्वरस्तुयत — N (except K D2-4) इत्येष
 (for ण्य) Da Ds 1 G- s तौ (for तेन) Da Ms om
 अभिनौ — G2 आगतौ चैनमूचतु (s'loka rhythm!) (for
 आहृत्यै*) Before चैनम्, Ks ins पूर्वसंधीभूतमुपमन्यु
 प्रमादीकृतमयाप्तयानमीति ऊचतु — After चैनम्, Ks
 D2-4 ins हे उपमन्यो, TG1 आवां K3 G2 om प्रीता स्व
 — G2 s om ते After 'पूष, D, ins दत्त — V1 B1 s
 भक्षयन्त्य, S (except G4-s M1) राद (for अश्नान) T
 om एनम् Ks अपूपक भक्षयस्वेति (for एष ते oto up to
 end of 71) After 71, Ds ins पुनरनधो भविष्यसीति

72 K₂om स K₀ 8 4 transp स and एवमु', and

प्रतिभास्यन्तीति ॥ ७७ ॥ एषा तस्यापि परीक्षोपम-
न्योः ॥ ७८ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्य वेदो
नाम ॥ ७९ ॥ तद्युपाध्यायः संदिदेश । वत्स वेद
इहास्यताम् । भवता मद्गृहे कंचित्कालं शुश्रूषमाणेन
भवितव्यम् । श्रेयस्ते भविष्यतीति ॥ ८० ॥ स तथे-
त्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत् ।
गौरिव नित्यं गुरुषु धृष्टुं नियुज्यमानः शीतोष्णक्षुत्त-

ष्णादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलः ॥ ८१ ॥ तस्य महता
कालेन गुरुः परितोषं जगाम । तत्परितोषाच्च श्रेयः
सर्वज्ञतां चावाप । एषा तस्यापि परीक्षा वेद-
स्य ॥ ८२ ॥

स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तसाद्गुरुकुलवा-
साद्गृहाश्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि स्वगृहे वसतस्त्रयः
शिष्या बभूवुः ॥ ८३ ॥ स शिष्यान् किंचिदुवाच ।
कर्म वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा वेति । दुःसाभिज्ञो

C. 1 745
H. 1 3 81
K. 1 3 81

77 Ks G1-3 M (except M1) ऊच' (for आहत्) K B1 s D (except Dn Ds) T G s M1 om the first इति (cf 30) — N1 om च K1 अपि (for च) D1 om च ते Ko D2-4 S om ते K1 transp ते and वेदा B2 (m as in text) देवा (for वेदा) B2 D2-4 om (the second) इति All MSS except Ko 2 s B1 T1 G1-3 M1 om (the second) इति, and after 77 ins सर्वान् च धर्मशास्त्राणीति (D1 ins before it चक्षुष्मांश्च भविष्ये, K2 B1 Da D1-3 T2 G2 s om च, G2 om इति, K2 B2 प्रतिभास्यति for इति), of 30

78 K2 s transp एषा and तस्य Ko s D2-4 एतस्यैषा (for एषा तस्य) K (except K1) D2-4 om अपि

79 B4 s G2 s तथा (for अथ) T G1-3 om दिव्य (see below) K1 T1 om एष G2 s om एषायोदस्य, T2 G2 corrupt K1 s N V1 B D (except D2-1) आयोद' (for आयो') T1 M2-3 आयोदधी' After 'न्यस्य, T G1 ins दिव्य (see above) D4 T2 M वे', D6 G वे' (G2 s वेत्यो) (for वेदो)

80 N V1 B1 s D (except D6 7) समादिदेश; B2 समुपादि' — D4 M (except M2) वे', T G वे' (G s वेत्य) (for वेद) B1 इहोष्य', G2 इहावस्य' (for इहास्य') After 'स्यताम्, K2 N V1 B Dn D1-3 ins तावत् — K2 N V1 B (except B1 2) Dn D1-3 om भवता Da च (for भवता) Dn D6 7 मम गृ' (for मद्गृ') M (except M1) transp भव' and मद्गृ K1 Dn D6 T1 G2 किंचि (for कचि) After 'काल', G1 ins स्थिरवा N V1 B1-3 D (except D1-4) शुश्रूषणा, B1 s G1-3 गुरुशुश्रूषया, S (for G1-3 see above) गुरुशुश्रूषा (G1 s 'पण) (M1 'म) रेण (M2 गुरुशुश्रूषणा), of 81 Before भवि', N (except K B D1-4 6 7) M1 ins च K1 om भवि' — G2 s M1 om श्रेय' — व्यति, G2 s om इति also

81 T 'गृहे (for 'कुले) G1-3 transp गुरु' and टीर्ष'

G2 s om गुरु (after 'काल') All MSS except Ko 2-4 Dn1 D2-7 T2 G1 4-6 M1 s 'शुश्रूषा' (for 'शुश्रूषण'), cf 80 K2 s B1 s D2 G M1 s भवत् (in M2 ins before भव'), T भवत् (for भवत्) — Before गौरिव, S (except G2-6) ins स After गौरिव, Ko s ins च K1 N B1 s D (except D2-4) G2 s गुरुणा (D1 परगुरुणा) धृष्टुं (D. धुरि), K2 गुर्यापु धृ', K4 'रशुश्रूषु, V1 T G1 M (except M1) 'रधुरि, B2 s 'रधृषु (for गुरुषु धृषु) After धृषु, K2 ins धृषेचन N V1 B (except B3) Dn (except Dn2) D1 6 7 G6 'वोज्य', T1 G1 युज्य' (for नियुज्य) K2 s 'तृपादु र' (K4 om र) सह, D1 'ष्णादु सह, T1 'ष्णासह (sic), G2 s 'ष्णादिदु र' G1 s सदा (for सर्वत्र) 82 K1 D6 7 om (the first) च G2 s सर्व, M1 सर्वज्ञत्व (for सर्व') K2 ins परि before आवाप G2 s प्राप्तवान् (for आवाप) — G2 s om from एषा up to end of 82 D1 S (G2 s om) वे (D4 M2 s वे) द' (for वेद')

83 G1 s M1 om स G2 s पुन (for स) After स, K2 ins कदाचित् B1 'ध्यायेनाम्यनु', B2 'ध्यायाभ्यनु' (for 'ध्यायेनानु') K (except K1) समासविद्य, D2-4 स (for समावृत्त) G1-3 गुरुकुले (G6 'ल) निवा' T गृहस्था' (for गृहा) D1 समपद्यत, D6 7 प्राप', G6 'पद्यत्, G6 प्रतिप' — After तस्यापि, K2 ins वेदस्य G1-3 om स्व K2 s D2 s स्वे गृहे T G2 s M2 s om त्रय Before शिष्या, G2 ins तत्र G1 शिष्या आसन्नय (for त्रय — 'भूतु) G2 s आययु (for ययू')

84 G1-3 om स K1 transp शिष्यान् and किंचिद् — G2 s क्रियती (for कर्म) K2 D2-3 om वा (after कर्म) G1 s om गुरु G2 s om वेति K2 G2-3 om वा (before इति) Ko 2 s D (except D1 2 6 7) T1 G1 s वेति (for वेति) — G2 s आज्ञा (for दुखा) K1 s D2-4 S (except T1 G1 M4, for T2 see below) om हि

प्रतिभास्यन्तीति ॥ ७७ ॥ एषा तस्यापि परीक्षोपम-
न्योः ॥ ७८ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धाम्यस्य वेदो
नाम ॥ ७९ ॥ तमुपाध्यायः संदिदेश । वत्स वेद
इहास्यताम् । भवता मद्गृहे कंचित्कालं शुश्रूषमाणेन
भवितव्यम् । श्रेयस्ते भविष्यतीति ॥ ८० ॥ स तथे-
त्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रूषणपरोञ्चसत् ।
गौरिव नित्यं गुरुषु धृष्टं नियुज्यमानः शीतोष्णक्षुत्त-

ष्णादुःखंसहः सर्वत्राप्रतिकूलः ॥ ८१ ॥ तस्य महता
कालेन गुरुः परितोषं जगाम । तत्परितोषाच्च श्रेयः
सर्वज्ञतां चावाप । एषा तस्यापि परीक्षा वेद-
स्य ॥ ८२ ॥

स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद्गुरुकुलवा-
साद्गृहाश्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि खगृहे वसतस्त्रयः
शिष्या बभूवुः ॥ ८३ ॥ स शिष्यान् किंचिदुवाच ।
कर्म वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा वेति । दुःखाभिज्ञो

C. 1 745
B. 1 3 81
K. 1 3 81

77 Ks G1-3 M (except M1) ऊच' (for आहत्तु)
K B1 s D (except Dn Ds) T G s M1 om the first
इति (cf 30) — N1 om च K1 अपि (for च) Ds
om च ते Ko Ds-4 S om ते K1 transp ते and
वेदा B2 (m as in text) देवा (for वेदा) B2 Ds-
om (the second) इति All MSS except Ko 2 s B1
T1 G1-2 M1 om (the second) इति, and after 77 ins
मवांणि च धर्मशास्त्राणीति (D1 ins before it चक्षुष्मांश्च
भवित्वे, Ks B1 Da D1-5 T2 G2 s om च, G2 om इति,
Ks B2 प्रतिभास्यति for इति), of 30

78 K2 s transp एषा and तस्य Ko s Ds-4 एतस्यैषा
(for एषा तस्य) K (except K1) Ds-4 om अपि

79 B4 s G2 s तथा (for अथ) T G1-3 om नित्य
(see below) K1 T1 om एव G2 s om एवायोदस्य,
T2 G2 corrupt K1 s N V1 B D (except Ds-1) आपोद'
(for आपो') T1 M2-3 आयोदधी' After 'अयस्य, T G1
ins नित्य (see above) Ds T2 M द', Ds G द' (G2 s
वेद्यो) (for वेदो)

80 N V1 B1 s D (except Ds 1) समादिदेश; B2
समुपादि' — Ds M (except Ms) वे', T G वे' (G- s
वेत्य) (for वेद) B1 s इहोप्य', G2 इहावस्य' (for इहास्य')
After 'स्यताम्, Ks N V1 B Dn Ds-1 ins तावत्
— K2 N V1 B (except B1 s) Dn Ds 1-2 om भवता
Da च (for भवता) Dn Ds 1 सम गृ' (for मद्गृ') M
(except M1) transp भव' and मद्गृ K1 Dn Ds T1
G2 किंचि (for कचि) After 'काल', G1 ins गिरवा
N V1 B1-3 D (except D1-4) शुश्रूषणा, B1 s G1-3
गुरुशुश्रूषया, S (for G1-3 see above) गुरुशुश्रूषा(G1 s
'पण)प(M1 'म)रेण (M2 गुरुशुश्रूषणा), of 81 Before
मवि', N (except K B. D1-1 s 1) M1 ins च K1 om
मवि' — G2 s M1 om श्रेय'—'प्यति, G2 s om इति also

81 T 'गृहे (for 'कुले) G1-3 transp गुरु' and टीघं

G2 s om गुरु- (after 'काल') All MSS except Ko 2-4
Dn1 Ds-1 T2 G1-3 M1 s 'शुश्रूषा' (for 'शुश्रूषण'),
cf 80 K2 s B1 s D1 G M1 s भवत् (in Ms ins
before अप'), T यभूव (for भवत्) — Before गौरिव,
S (except G2-6) ins स After गौरिव, Ko s ins च
K1 N B1 s D (except Ds-4) G2 s गुरुणा (D1 परगुरुणा)
धृष्टं (D. धुरि), Ks गुर्यपि धृ', K4 'रुश्रूषु, V1 T G1 M
(except M1) 'रुधुरि, B2 s 'रुधृष्टं (for गुरुधृष्टं) After
धृष्टं, Ks ins पुष्यन् N V1 B (except B2) Dn (except
Dn2) D1 s 1 Gs 'योज्य', T1 G1 युज्य' (for नियुज्य)
K2 s 'सृपादु र' (K4 om र) सह, D1 'ष्णादु सह, T1
'ष्णासह (sic), G2 s 'ष्णादिदु र' G1 s सदा (for सर्वत्र)

82 K1 Ds 1 om (the first) च G2 s सर्व, M1
सर्वज्ञत्व (for सर्व') Ks ins परि before आवाप G2 s
प्राप्तवान् (for आवाप) — G2 s om from एषा up to
end of 82 Ds S (G2 s om) वे(Ds M2 s वे)द'
(for वेद')

83 G1 s M1 om स G2 s पुन (for स) After
न, Ks ins कदाचित् B1 'ध्यायेनाम्यतु', B2 'ध्यायाभ्यतु'
(for 'ध्यायेनातु') K (except K1) समासविद्य, Ds-1
स (for समावृत्त) G1-3 गुरुकुले(Gs 'ल) निवा' T
गृहस्था' (for गृहा) D1 समपद्यत, Ds 1 प्राप', Gs
'पद्यत्, Gs प्रतिप' — After तस्यापि, Ks ins वेदस्य
G1-3 om स्व K2 s D2 s स्वे गृहे T G2 s M2 s om
त्रय Before शिष्या, Gs ins तत्र G1 शिष्या आसन्नय
(for त्रय—'भूतु) G2 s आययु (for यभू')

84 G1-3 om स K1 transp शिष्यान् and किंचिद्
— G2 s कियती (for कर्म) Ks Ds-3 om वा (after
कर्म) G1 s om गुरु G2 s om वेति K2 G2-3 om
वा (before इति) Ko 2 s D (except D1 s 1) T1
G1 s वेति (for वेति) — G2 s आज्ञा (for दुखा') K1 s
D2-1 S (except T1 G1 M1, for T2 see below) om हि

C 1 745
B 1 3. 81
K 1 3. 81

हि गुरुकुलवासस्य शिष्यान्परिक्रेशेन योजयितुं
नेयेप ॥ ८४ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः
पौष्पवर्ष क्षत्रियायुषेत्योपाध्यायं वरयाचक्रतुः ॥ ८५ ॥
स कदाचिद्वाज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तङ्कं नाम शिष्यं
नियोजयामास । भो उत्तङ्क यत्किञ्चिदस्मद्गृहे परि-
हीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीणं भवता क्रियमाणमि-

B₁ सत्; T₂ अह (for हि) M₁ कुलनिवास* After
शिष्यान्, B₁ s ins युनि B₁ om परि Ko D₁ ins न
before शिष्यान् (see below) K₂ B₂ T₁ G₁₋₃ M₂₋₃ s
'क्रेतो; K₃ न 'क्रेतो (for परिक्रेशेन) D₂₋₃ 'क्रेतायितु
(for क्रेतेन योज) T₁ G₁₋₃ M₂₋₃ s नियोक्तु, T₂
योक्तु (for योजयितु) Ko s D₁ om न (see above)
K₂ नच्छत्; T₁ G₁ M₂₋₃ s नोत्सहते (G₁ cont इति); T₂
नोत्सह इति, G₂ s नोत्सहे; C₁ नेयेप (as in text)

85 N₁ B₃ m D (except D₂₋₃) कस्मिश्चित्काले
(for कस्यचित्काल) D₁ s M₁₋₂₋₃ वै; T₁ मे; T₂ G₁ M₂ वै
(G₂ s वैव), M₂ वैव (for वेद) D₂₋₃ पौष्पवर्ष (for
'वर्ष) After क्षत्रियो, D₂₋₃ ins उभौ G₁ s अन्युषे
(for उपेत्य) D₂ om उपा Ko s D₂ om वरया N₁
V₁ B₂₋₃ s D (except D₂₋₃) वरयित्वा (B₃ interp तम्)
उपाध्याय च (for उपाध्याय वर) — After 85, K₂
D₂₋₃ ins याजनाय

86 D₁ om याज्य N₁ V₁ B₂₋₃ (m as in text)
यज्ञ, S राज* (for याज्य) B₂ T G₂ M₂₋₃ om अभि
After 'स्थित, K (except K₁) D₂ ins गृहे, T M हि,
G₂ s अपि N₂ V₁ B₁ D₂ D₁ s उत्त(B₁ 'त)कनामान,
B₂₋₃ उत्तकनाम, S उत्तक ना* After शिष्य, B₂ ins
मुनिर् Ko s विनियो, N₂ B (except B₂) D (except
D₂ D₁) G₂ योज (for नियोज) After भास, D₂₋₃
ins गृहे — K₁ om भो N₂ V₁ B D₂ D₁ G₂₋₂ om
उत्तङ्क(B₁ reads उत्तक) S (G₂ s om) उत्तङ्क (for उत्तङ्क)
After उत्तङ्क, K₁ ins स्थेय T₁ G₂ s मद्गृहे न किञ्चित्;
M₂₋₃ मद्गृहे यत्किञ्चित् (M₂ om यत्; M₃ om न) (for
यत्किञ्चिद्—'गृहे) K₁ T₂ G₁ s M₁ मद्गृह; K₂ N₁ D₂₋₃ मम
गृह* (for असद्गृहे) Ko s N₁ B₁ s D₂ D₁ s M₂₋₃
परिहीयते D₂₋₃ तत्तत् (for तत्) K₁ B₂ s D₁ M₂₋₃
om अह M₁ s om अपरिहीण Ko s D₁ T₁ G₁ M₂
'हीयमाण, K₁ N₂ V₁ B₁₋₃ D₂₋₃ s G₂ 'हीन; N₁
D₂ T₂ G₂₋₂ M₂ s 'हीयमाण, B₁ D₁ परिहीयमाण
(B₁ 'न); G₂ परिच्यमाण (sic), G₄ परिहीन (for अप-

ति ॥ ८६ ॥ स एव प्रतिसमादिश्योत्तङ्कं वेदः प्रवासं
जगाम ॥ ८७ ॥

अथोत्तङ्को गुरुशुश्रूषुर्गुनियोगमनुतिष्ठमानस्तत्र
गुरुकुले वसति स ॥ ८८ ॥ स वसन्तस्तत्रोपाध्यायस्त्रीभिः
सहिताभिराहूयोक्तः । उपाध्यायिनी ते ऋतुमती ।
उपाध्यायश्च प्रोषितः । अस्या यथायमृतुर्नन्द्यो न
भवति तथा क्रियताम् । एतद्विपीदतीति ॥ ८९ ॥ स

रिहीण) G₂ reads भवता after अह and om it before
क्रिय* K₁ भवति (for भवता क्रि)

87 N (except Ko s N₁ D₂₋₃) प्रतिसदि* (D₂
प्रतिदि*), T₂ समादि* (for 'समादिश्य) Here and in
the foll passages (wherever the name occurs) up to
the end of the adh., B उत्तङ्क; S उत्तङ्क (for उत्तङ्क of
the text) D₁ M₂₋₃ वै; T₁ मे; T₂ G₁ M₂ वै* (G₂ s
वैव) (for वेद) T प्रतये (for प्रवास ज*)

88 K₁ B₂ s D₂ s स शुद्ध*, K₂ 'क्षुपणे; N₁ V₁ B₂₋₃
D (for D₂ s see above) T G₁₋₂ M₁ s शुद्ध*, G₁
illegible, G₂ s स्वगुरु, M₂₋₃ स गुरु* (for गुरुशुश्रूषु)
T G₁ 'तिष्ठन् (for 'प्रमान) N (except K B₁ D₂₋₃)
T om तत्र After तत्र, G₂ s ins एव K₁ निवस,
T अवसत् (om स्म), M₁ प्रतिय (for वस)

89 Ko s G₁₋₂ M om स Before वस*, K D₂₋₃
ins एव K₁ G₁ वसतस्तत्र; N₁ स्तत्, N₂ V₁ B (except
B₁) D (except D₂₋₃) तत्र वसमान (D₂ तत्र वसन्)
(for वसन्तत्र) K₂ s ध्यायस्त्री G₁ M₁ om
सहिताभिर् — K₁ s B₂ s D₂ D₂₋₃ T G₂ 'ध्यायानी,
B₁ s ध्यायी, G₂ s 'ध्यायी या च (for ध्यायिनी)
Before ते, B₁ ins भूया After ते, K₂ s ins इय
— Ko s विप्रो; B₁ s D₂ D₂₋₃ ते प्रो (for प्रोषि)
— G₂ s अस्या, M₂ तस्या (for अस्या) Ko s transp
अस्या and यथा K₁ यथास्या B₁ D₂₋₃ G₂ om अय
K (except K₂) B₂ D₂₋₃ transp वन्द्यो and न M
अवध्यो (for वन्द्यो न) G₁ M₂ s भविष्यति (G₁ cont
इति) (for भवति) G₂ s कुमारो (G₃ 'रे) भविष्यति
(for ऋतु—भवति) After क्रियताम्, D₂₋₃ G₁ ins इति
— B₁ D₂ T G₂ s M (except M₁) om एतद्विपीदति
N₁ V₁ D₂ एव (for एतद्) After एतद्, D₂₋₃ ins
परिहीन G₁ (uncertain) एतद्वि नावसीदति (the upper
portions of the als are lost on a torn margin),
G₁₋₂ एतस्यामेतद्वि सीद* (for एतद्वि*)

90 K₁ D₂ D₁ G₂ s M₂ om स After स, N₁ V₁

C 1 745
B 1 3. 81
K 1 3. 81

हि गुरुकुलवासस्य शिष्यान्परिक्रेशेन योजयितुं
नेयेप ॥ ८४ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः
पौण्यश्च क्षत्रियायुषेत्योपाध्यायं वरयाचक्रतुः ॥ ८५ ॥
स कदाचिद्वाज्यकार्येणाभिप्रायित उक्तं नाम शिष्यं
नियोजयामास । भो उक्तं यत्किंचिदस्मद्गृहे परि-
हीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीणं भवता क्रियमाणमि-

B₁ मत्; T₃ अह (for हि) M₁ कुलनिवास After
शिष्यान्, B₁ s ins मुनि B₁ om परि Ko D₁ ins न
before शिष्यान् (see below) K₂ B₂ T₁ G₁-3 M₂ s
'क्रेते; K₃ न 'क्रेते (for परिक्रेशेन) D₂-3 'क्रेतायितु
(for क्रेतेन योज) T₁ G₁-3 M₂ s s नियोजु, T₂
योजु (for योजयितु) Ko s D₁ om न (see above)
K₂ नच्छत्; T₁ G₁ M₂ s s नोत्सहते (G₁ cont इति); T₂
नोत्सह इति, G₂ s नोत्सहे; G₃ नेयेप (as in text)

85 N₁ B₂ m D (except D₂ D₃-3) कस्मिंश्चित्काले
(for कस्यचित्काले) D₁ s M₁ 2.1 वै; T₁ वै; T₂ G₁ M₂ वै
(G₂ s वैच), M₂ वैच (for वैच) D₃-3 पौण्यकश्च (for
'प्यश्च) After क्षत्रियौ, D₂-1 ins उभौ G₁ s अम्युवे
(for उपेत्य) D₃ om उपा Ko s D₃ om वरया N₁
V₁ B₁ s s D (except D₂-3) वरयित्वा (B₁ interp तत्)
उपाध्याय च (for उपाध्याय वर) — After 85, K₂
D₂-1 ins याजनाय

86 D₁ om याज्य N₁ V₁ B₁ 1(m as in text)
यज्ञ, S राज (for याज्य) B₂ T G₂ M₂-1 om अभि
After 'स्थित', K (except K₁) D₂ 1 ins गृहे, T M हि,
G₂ 3 अपि N₁ V₁ B₁ D₂ D₃ 6 उच (B₁ 'त) कनामान,
B₂-1 उतकनाम, S उदक ना After शिष्य, B₁ ins
मुनिर् Ko 2.1 विनियौ, N₂ B (except B₂) D (except
D₂ D₁) G₂ योज (for नियोज) After आस, D₂-1
ins गृहे — K₁ om भो N₁ V₁ B₁ D₂ D₁ G₂ 2 om
उत्तङ्क (B₁ reads उत्तक) S (G₂ s om) उत्तक (for उत्तङ्क)
After उत्तङ्क, K₁ ins स्थेय T₁ G₂ s मद्गृहे न किंचित्;
M₂-3 मद्गृहे यत्किंचिच्च (M₂ om यत्; M₁ om न) (for
यत्कि — 'गृहे) K₁ T₂ G₁ 1 s M₁ मद्गृ; K₂ N₁ D₂-1 सम
गृ (for असद्गृहे) Ko 3 N₁ B₁ 2 Da D₁ 6.7 M₂ 1
परिहीयत D₂-1 तत्तत् (for तत्) K₁ B₂ s D₁ M₂ 1
om अह M₁ s om अपरिहीण Ko 1 D₂ T₁ G₁ M₂
'हीयमाण, K₁ N₂ V₁ B₁-3.5 D₂-1 s 7 G₂ 'हीन; N₁
D₂ T₂ G₂ 6 M₂ s 'हीयमान, B₁ D₁ परिहीयमाण
(B₁ 'न); G₁ परिष्यमाण (sic), G₂ परिहीन (for अप-

ति ॥ ८६ ॥ स एन प्रतिसमादिश्योत्तङ्कं वेदः प्रवासं
जगाम ॥ ८७ ॥

अथोत्तङ्को गुरुशुश्रूषुर्गुणनियोगमनुतिष्ठमानस्तत्र
गुरुकुले वसति स्म ॥ ८८ ॥ स वसंस्तत्रोपाध्यायस्त्रीभिः
सहितामिराहूयोक्तः । उपाध्यायिनी ते ऋतुमती ।
उपाध्यायश्च प्रोषितः । अस्या यथायमृतुर्नन्ध्यो न
भवति तथा क्रियताम् । एतद्विपीदतीति ॥ ८९ ॥ स

रिहीण) G₂ reads भवता after अह and om it before
क्रियं K₁ भवति (for भवता कि)

87 N (except Ko 2-3 N₁ D₂-1) प्रतिसदि' (D₂
प्रतिदि'), T₂ समादि' (for 'समादिदय) Here and in
the foll passages (wherever the name occurs) up to
the end of the adh., B उत्तक; S उत्तक- (for उत्तङ्क of
the text) D₁ M₁ 3-5 वै; T₁ वै; T₂ G₁ M₂ वै (G₂ s
वैच) (for वेद) T प्रत्ये (for प्रवास ज')

88 K₁ B₂ s D₂ 7 स शुध्, K₂ 'धूपणे; N₁ V₁ B₁ 2.1
D (for D₂ 7 see above) T G₁-3 M₂ s शुध्, G₁
illegible, G₂ s स्वगुरु, M₂-1 स गुरु (for गुरुशुश्रूषु)
T G₁ 'तिष्ठन् (for 'प्रमान) N (except K B₁ D₂-1)
T om तत्र After तत्र, G₂ 3 ins एव K₁ निवस,
T अवसत् (om स्म), M₁ प्रतिय (for वस)

89 Ko 1 G₁-3 M om स Before वस, K D₂-1
ins एव K₁ G₁ वसतस्तत्र; N₁ स्त, N₂ V₁ B (except
B₁) D (except D₂-1) तत्र वसमान (Da तत्र वसन्)
(for वसस्तत्र) K₂ 1 'प्यायस्व स्त्री G₂ M₁ om
सहितामिर — K₁ 1 B₂ 2 Da₁ D₂-1 T G₂ 'प्यायानी,
B₁ s 'प्यायी, G₂ s 'प्यायी या च (for 'प्यायिनी)
Before ते, B₁ ins भूया After ते, K₂ 3 ins ह्य
— Ko 1 विप्रो; B₁ 2.5 Da₁ D₂ 7 ते प्रो (for प्रोषि)
— G₂ 3 अस्या, M₂ तस्या (for अस्या) Ko 3 transp
अस्या and यथा K₁ यथास्यां B₁ D₂-1 G₂ om अय
K (except K₂) B₁ D₂-1 transp वन्ध्यो and न M
अवध्यो (for वन्ध्यो न) G₁ M₂ s भविष्यति (G₁ cont
इति) (for भवति) G₂ 3 कुमारो (G₃ 'रे) भविष्यति
(for ऋतु-भविष्यति) After क्रियताम्, D₂-1 G₁ ins इति
— B₁ D₂ T G₂ s M (except M₁) om एतद्विपीदति
N₁ V₁ D₂ 7 एता (for एतद्) After एतद्, D₂-1 ins
परिहीन G₂ (uncertain) एतद्दि नावसीदति (the upper
portions of the adh are lost on a torn margin),
G₁-3 एतस्यामेतद्दि सीद' (for एतद्दि')

90 K₁ D₂ 1 D₁ G₂ 6.6 M₂ s om स After स, N₁ V₁

स एवमुक्त उपाध्यायिन्या प्रातिष्ठतोच्छङ्कः । स
पथि गच्छन्नपश्यद्वपभमतिप्रमाणं तमधिरूढं च पुरु-
षमतिप्रमाणमेव ॥ १०१ ॥ स पुरुष उत्तङ्कमभ्य-
भाषत । उत्तङ्कैतत्पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्वेति
॥ १०२ ॥ स एवमुक्तो नैच्छत् ॥ १०३ ॥ तमाह
पुरुषो भूय । भक्षयस्वोच्छङ्क । मा विचारय । उपा-

ध्यायेनापि ते भक्षितं पूर्वमिति ॥ १०४ ॥ स एव-
मुक्तो वाढमित्युक्त्वा तदा तद्वपभस्य पुरीषं मूत्रं च
भक्षयित्वोच्छङ्कः प्रतस्थे यत्र स क्षत्रियः पौण्यः
॥ १०५ ॥

तमुपेत्यापश्यदुच्छङ्क आसीनम् । स तमुपेत्याशी-
र्भिरभिनन्द्योवाच । अर्थी भवन्तमुपगतोऽसीति

G 1 788
B 1 8. 103
K 1 8. 103

कुण्डले (see above) After कुण्डले, D₂₋₄ ins स्त
— All MSS except K Da₁ D₂₋₄ G₁₋₆ M₁ om ते
After आनं, K (except K₂) N₁ B₁ D₂₋₄ G₁₋₈ ins
इति — K₁ s N₁ s V₁ B D (except D₂₋₄) om इत्
K₂ पुण्यपाक; N₁ D₂ S (except G₁ M₁) 'प्यकर्म, Cd
पुण्यकं (as in text), cf v 1 160 B₁ भविष्यति, D₂
भावि (for भवि) After भविता, K₁ ins आता, G₁
मम; G₁ s M₁ मे N₁ S (except G₁-s) एतां (for
ताभ्याम्) B₁ भविष्यद्वा, D₂ पिबद्वा, T M₁ s यद्वा;
G₁-s कुदलाभ्या, G₁-s M₂ s कुदलाभ्या यद्वा (for आवद्वा)
After 'यद्वाभ्या (or its variants), N₁ s V₁ B₁ s D
(except D₂₋₄) S (except G₁ s M₁) ins शोभमाना
(T शोभय), see below Ko 2-4 द्राक्षणां, K₁ G₂ s
'नं After इच्छामि, T ins इति — N₁ s V₁ B₁ s D
(except D₂₋₄) S (except G₁ s M₁) om from
शोभं up to 'सहनि (see above) K₂ शोभमाना मा यं
G₁ s om कुण्डं B₁ om तस्मिन्नहनि Before सपादं,
K₁ ins मा, N₁ s V₁ B (B₃ om) D (except D₂₋₄) M₂
तत्; T G₂ s 2.6 तथा त्व, G₁ M₁ तथा M₂-4 om सपादं
K (except Ko) सपादयति; B₁ T 'दय; D₂₋₄ 'दयामि
(for 'दयस्व) — Before श्रेयो, N (except K N₁, B₃
om) ins एव हि (B₁ om हि; D₂ ते for हि) कुर्वत (B₂
cont ते, D₁ तव) — G₁ s om हि After हि, Ko 4
ins यथा N₁ s V₁ B (B₃ om) D (except D₂₋₄) भविता
(for हि ते स्यात्) Before क्षण, K₂ ins शापो हि ते स्यात्
G₂ s om स्यात् N₁ T M₁ मिक्षण कु, N₁ s V₁ B (B₃
om) D (except D₂₋₄) अन्यथा कुत (B₂ कुर्वत, m कुत)
श्रेय (D₂ 7 transp कुत and श्रेय), G कुदलमिक्षण
(G₂ s असद्वीक्षं) कुं, M₂-s भिक्षां कुं (for क्षण कुं)
After इति, N₁ ins अन्यथा शाप ददामीति

101 B₃ om 101 (of v 1 96) — G₂ s M₅ om स
N₁ s V₁ Dn D₁ 7 तथा; B₂ s Da 'ध्यायान्या, T गुरुपत्न्या
(for 'ध्यायिन्या) — D₂₋₄ transp पथि and गच्छन्नपश्यद्
K₁ 2.4 Dn₁ D₁-4 7 G₂ वृषभ After ऋषभम्, T ins
त T₁ om from शतिप्र up to पुरुषम् G₂ s M₁ 4 om
त K₁ D₂ G₁ 6 तद् (for तम्) K₁ आरूढ (for अधि)

D₂ M₁ s om एव V₁ इति, D₂ 4 च (for एव) After
एव, G₁ s ins च

102 B₃ om 102 (of v 1 96) — G₂ s om स
After पुरुं, Ko 4 1 ins तमुपेत्य, D₂₋₄ समुपेत्य Ko
इत्यभा, K₁ D₂ 7 1 अभा; T₁ उवाच, T₂ उवाचेद् (for
अभ्यभा) — Before उत्तङ्क, N (except K B₁ 4 D₁-s,
B₃ om) G₁ ins भो T अस्य, G₂ s 2.6 एतस्य (for एतत्)
D₂₋₄ om अस्य T एतद्, G₂ M₂-4 मे (for अस्य) Dn₁
G₁ s M₁ s om ऋषं K₁ 2.4 D₂-4 वृषं K₂ D₁ T₂
भक्षस्व After 'स्वेति, V₁ ins श्रेयस्ते भविष्यति

103 B₃ om 103 (of v 1 96) — T om स Dn
(except Dn₁) नैषत्, D₂ नैवेच्छत् (for नै) After
'च्छत्, Ko 2.4 D₂ ins भक्षयितु, D₂₋₄ अत्तु पुरीष वृषभस्य

104 B₃ om up to भक्षयस्व (of v 1 96) — Before
तमाह, K₂ ins अभक्षयत Before पुरुं, K (except K₁)
B₂ Dn (except Dn₃) D₁ s G₂ ins स, G₂ M₂ 4 5 च
M₁ om भूय — After 'यस्व, D₂₋₄ ins इति (om
उत्तङ्क), T₂ G₂-6 M₁ s हृद; M₂ 4 5 एतद् Ko 2.4
विचारयस्व, G₁ s चिराय; G₂ चिर (for विचा) T G₂ s
om ते K₁ D₂-4 S (except M₁) om पूर्वम्

105 G₁ s om इति K₂ B₁ D₂-s M₁ om तदा S
(except G₁ s, M₁ om) तत् (for तदा) M₁ om तद्
K B₁ D₂-4 G₂ तस्य, N₁ s गृहीतवान्दत्त, B₃ s G₁ s दत्त, D₂
तदीय (for तद्) G₁ s om ऋषभं K (except K₂)
N₁ V₁ D (except Da D₂ 7) T₁ G₂ s M₁ वृषं All
MSS except K G₁-s transp पुरीष and मूत्र (D₂-4
मूत्रपुरीषे, G₂ s ins च after मूत्र) D₂-4 7 T₁ M₁ om
च After 'तङ्क, Dn ins स Before प्रतं, N (except
K V₁ D₂-s) ins सभ्रात स्थित (B₁ Da सभ्रमादुत्थित)
एव (N₁ B₁ s Dn एवाप) उपस्टब्ध After यत्र, K₂ ins
आस्ते G₁ om स T G₁ om क्षत्रिय K (except K₂)
D₂-4 सा क्षत्रिया D₂ transp क्षत्रि and पौष्य K
(except K₂) D₂-4 M₂ पौष्य (for प्य)

106 Ko 2.4 तत्रासीनमपश्यदुत्तङ्कसमुपेत्य (K₂ ins
तमुपेत्य also before तत्र), K₁ s D₂-4 तत्रा (K₁ तम) पश्य-
दासीनमुत्तङ्क समुपेत्य (K₂ स तमु, D₂-4 तमु), N₁ V₁ B

स एवमुक्त उपाध्यायिन्या प्रातिष्ठतोत्तङ्कः । स
पथि गच्छन्नपश्यद्वपभमतिप्रमाणं तमधिरूढं च पुरु-
षमतिप्रमाणमेव ॥ १०१ ॥ स पुरुष उत्तङ्कमभ्य-
भापत । उत्तङ्कैतत्पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्वेति
॥ १०२ ॥ स एवमुक्तो नैच्छत् ॥ १०३ ॥ तमाह
पुरुषो भूय । भक्षयस्वोत्तङ्क । मा विचारय । उपा-

ध्यायेनापि ते भक्षितं पूर्वमिति ॥ १०४ ॥ स एव-
मुक्तो वाढमित्युक्त्वा तदा तद्वपभस्य पुरीषं मूत्रं च
भक्षयित्वोत्तङ्कः प्रतस्थे यत्र स क्षत्रियः पौष्पः
॥ १०५ ॥

तमुपेत्यापश्यदुत्तङ्क आसीनम् । स तमुपेत्याशी-
भिरभिनन्द्योवाच । अर्थी भवन्तमुपगतोऽस्मीति

G 1 765
B 1 8. 103
K 1 8. 103

कुण्डले (see above) After कुण्डले, D2-4 ins स
— All MSS except K Da1 D2-4 G4-6 M1 om ते
After आनं, K (except K2) N1 B4 D2-4 G1-8 ins
इति — K1-8 N2 V1 B D (except D2-4) om इत
K2 पुण्यपाकः; N1 D2 S (except G1 M1) ण्यकर्म, Cd
पुण्यकं (as in text), cf v 1 160 B4 भविष्यति, D2
भावि (for भवि) After भविता, K4 ins आता, G1
मम; G4-8 M1 मे N1 S (except G1-8) एता (for
ताभ्याम्) B4 भविष्यद्वा, D2 पिनद्वा, T M2-4 यद्वा;
G1-8 कुटलाभ्या, G4-6 M2-8 कुटलाभ्या यद्वा (for आवद्वा)
After 'यद्वाभ्या (or its variants), N2 V1 B1-8 D
(except D2-4) S (except G1-8 M1) ins क्षोभमाना
(T क्षोभय), see below Ko 2-4 द्राक्षणां, K1 G2-8
'नं After इच्छामि, T ins इति — N2 V1 B1-8 D
(except D2-4) S (except G1-8 M1) om from
क्षोभ up to 'ब्रह्मनि (see above) K2 क्षोभमाना मा य'
G1-4 om कुण्ड' B4 om तस्मिन्नहनि Before सपाद',
K1 ins मा, N2 V1 B (B3 om) D (except D2-4) M2
तत्; T G2-8 तथा त्व, G1 M1 तथा M2-4 om सपाद'
K (except Ko) सपादयसि; B2 T 'दय; D2-4 'दयामि
(for 'दयस्व) — Before श्रेयो, N (except K N1, B3
om) ins एव हि (B4 om हि; D2 ते for हि) कुर्वत (B2
cont ते, D1 तव) — G1-8 om हि After हि, Ko 4
ins यथा N2 V1 B (B3 om) D (except D2-4) भविता
(for हि ते स्यात्) Before क्षण, K2 ins द्रापो हि ते स्यात्
G2-8 om स्यात् N1 T M1 भिक्षण कु, N2 V1 B (B3
om) D (except D2-4) अन्यथा कुत (B2 कुर्वत, m कुत)
श्रेय (D2-7 transp कुत and श्रेय), G कुटलभिक्षण
(G2-8 असद्वीक्ष') कु, M2-8 भिक्षां कु (for क्षण कु)
After इति, N1 ins अन्यथा द्राप ददामीति

101 B3 om 101 (of v 1 96) — G2-8 M5 om स
N2 V1 Dn D1-7 तथा; B2-8 Da 'ध्यायान्या, T गुरपल्या
(for 'ध्यायिन्या) — D2-4 transp पथि and गच्छन्नपश्यद्
K1-2-4 Dn1 D1-4-7 G8 वृषभ After ऋषभम्, T ins
त T1 om from क्षतिप्र up to पुरुषम् G2-8 M1-4 om
त K1 D2 G1-6 तद् (for तम्) K1 आरूढ (for अधि)

D2 M1-8 om एव V1 इति, D2-4 च (for एव) After
एव, G4-8 ins च

102 B3 om 102 (of v 1 96) — G2-8 om स
After पुरु, Ko 8-4 ins तमुपेत्य, D2-4 समुपेत्य Ko
इत्यभा, K4 D2-7 अभा; T1 उवाच, T2 उवाचेद् (for
अभ्यभा) — Before उत्तङ्क, N (except K B1-4 D1-8,
B3 om) G1 ins भो T अस्य, G2-8 एतस्य (for एतत्)
D2-4 om अस्य T एतद्, G2 M2-4 मे (for अस्य) Dn1
G1-8 M1-8 om ऋष' K1-2-4 D2-4 वृष' K2 D1 T2
भक्षस्व After 'स्वेति, V1 ins श्रेयस्ते भविष्यति

103 B3 om 103 (of v 1 96) — T om स Dn
(except Dn1) नैषत्, D2 नैवेच्छत् (for नै) After
'च्छत्, Ko 2-4 D2 ins भक्षयितु, D2-4 अत्तु पुरीष वृषभस्य

104 B3 om up to भक्षयस्व (of v 1 96) — Before
तमाह, K2 ins अभक्षयत Before पुरु, K (except K1)
B2 Dn (except Dn2) D1-8 G2 ins स, G8 M2-8 च
M1 om भूय — After 'यस्व, D2-4 ins इति (om
उत्तङ्क), T2 G2-8 M1-8 इद्; M2-4-8 एतत् Ko 2-4
विचारयस्व, G1-8 विचारय; G2 चिर (for विचा) T G2-8
om ते K1 D2-4 S (except M1) om पूर्वम्

105 G4-8 om इति K2 B1 D2-8 M1 om तदा S
(except G4-8, M1 om) तत (for तदा) M1 om तद्
K B1 D2-4 G6 तस्य, N2 गृहीतवान्दत्त, B3-8 G4-8 दत्त, D2
तदीय (for तद्) G4-8 om ऋषम् K (except K2)
N1 V1 D (except Dn D2-7) T1 G2-8 M2 वृष' All
MSS except K G1-8 transp पुरीष and मूत्र (D2-4
मूत्रपुरीषे, G2-8 ins च after मूत्र) D2-4-7 T1 M1 om
च After 'तङ्क, Dn ins स Before प्रत, N (except
K V1 D2-8) ins सभ्रात स्थित (B1 Dn सभ्रमादुस्थित)
एव (N1 B1-8 Dn एवाप) उपसृश्य After यत्र, K2 ins
आस्ते G1 om स T G1 om क्षत्रिय K (except K2)
D2-4 सा क्षत्रिया D2 transp क्षत्रि' and पौष्य K
(except K2) D2-4 M5 पौष्य (for प्य)

106 Ko 2-4 तत्रासीनमपश्यदुत्तङ्कसमुपेत्य (K2 ins
तमुपेत्य also before तत्र), K1-2 D2-4 तत्रा (K1 तम्) पश्य-
दासीनमुत्तङ्क समुपेत्य (K2 स तम्, D2-4 तम्), N1 V1 B

पतिव्रतात्वादेया नाशुचेर्दर्शनमुपैतीति ॥ ११२ ॥
 अथैवमुक्त उक्तङ्कः स्मृत्योवाच । अस्ति खलु मयो-
 च्छिष्टेनोपस्पृष्टं शीघ्रं गच्छता चेति ॥ ११३ ॥ तं
 पौण्यः प्रत्युवाच । एतत्तदेवं हि । न गच्छतोपस्पृष्टं
 भवति न स्थितेनेति ॥ ११४ ॥ अथोक्तङ्कस्तथे-
 त्युक्त्वा प्राञ्चुर उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवद-
 नोऽशब्दामिर्हृदयंगमाभिरङ्गिरुपस्पृश्य त्रिः पीत्वा

द्विः परिमृज्य खान्यद्भिरुपस्पृश्यान्तःपुरं प्रविश्य
 तां क्षत्रियामपश्यत् ॥ ११५ ॥

सा च दृष्ट्वोक्तङ्कमभ्युत्थायामिवाद्योवाच ।
 खागतं ते भगवन् । आज्ञापय किं करवाणीति
 ॥ ११६ ॥ स तामुवाच । एते कुण्डले गुर्वर्थ मे
 मिक्षिते दातुमर्हसीति ॥ ११७ ॥ सा ग्रीता तेन
 तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणीयश्चेति मत्वा ते

O 1 774
B 1 3 111
K 1 2. 111

113 D₁ G₁ 5 तथा, G₁ 2 M (for M₁ see below)
 तेन (for अथ) After अथ, T ins तेन M₁ अथेनमुदक
 (for अथै—'तङ्क') G₁-3 M (for M₁ see above) om
 उक्तङ्क G₁ उक्तयत स्पृत्वाहोदक (for अथै—'वाच')
 G₁ तत्राहोदक (for वत्—'वाच') — Before अस्ति, K₁
 D₁-1 ins सत्य G₂ 3 किंचित् (for खलु) K₁ 4 मयो-
 च्छिष्टेनानुपविष्टेनाप स्पृष्टा, K₁ N̄ V₁ B D₁ D₁ मयो-
 स्थितेनो' (B₂ 4 'ना'), K₂ 3 G₁ मया (G₁ interp भक्षितम्)
 उच्छिष्टे (K₁ G₁ 'ष्टेन)नोपस्पृष्ट (K₂ 'स्पृष्टा), D₂-1 मयि
 उच्छिष्ट नाप', T G₁-6 M₂-5 मया तु (G₁ मयापि, M₂-5
 om तु) भक्षित नो', G₁ 3 मम नो, M₁ मया भक्षयता नो'
 (for मयोच्छिष्टेनो) G₂ om from शीघ्र up to end of
 113 All MSS except K₁ 2-4 D₂-1 om शीघ्र, but
 of v 1 114 S (except G₂, G₂ om) आगच्छता
 S (except M₂-5) om च

114 G₁-6 om त T transp त and पौण्य, and
 before पौण्य ins न (T₂ om स) एवमुक्त D₂ 3 G₁ 4
 M₁ om तत् K₁ G₁ M₁ om हि N (except K₁ 2-4,
 for D₂ see above) एव ते (B₃ om ते) द्यतिक्रम (for
 एतत्तदेव हि) — After न, G₁ M₁ ins हि K₁ खलु स्थि'
 (for न स्थि') D₂ om स्थितेन G₁ 5 M₁ om भवति
 न स्थितेनेति N (except K D₂, D₁ by corr, for B
 see below) नोप्यिते (N̄ V₁ B₂-4 D₂ D₁ 6 7 न for इति शी, B₁ D₁
 om इति शी') गच्छता चेति (B₁ उस्थितेनोपस्पृष्ट गच्छता
 चेति), T G₁-3 6 M₂-5 एव चेत् शुद्धो (G₂ 3 शुद्धेन) भूत्वा
 गतव्य (for एतत्तदे—'स्थितेन) G₁ एव चेत्तत् शुद्धो भूत्वा
 गच्छ (for भवति न स्थितेन)

115 N̄ V₁ D₂ G₁ तथा, G₁ 5 M₁ सत (for अथ)
 After 'तङ्क', N (except K₁-3 B₁ D₂-1) ins त M₁
 om प्राञ्चुर उप T G₂ 3 M (M₁ om) भूत्वा, G₁ 5
 उपस्पृश्य (for उप') D₂ 3 S (except G₁ M) om सु
 K₁ 2 स; D₁ स (for सु) D₁ दत्त (for पाद) M₁

'नयनो (for 'वदनो) N (except K D₂ 3, for D₂ see
 below) निशब्दा'; D₁ 8 शुद्धा' (for अशब्दामिद)
 After -शब्दामिद, N (except K D₂-1) ins अफेनाभि
 रनुष्णामि (D₂-1 om अनुष्णा') B₁ D₂ 5 M₂ 4 om
 हृदयगमाभि N (except K D₂ 4, B₃ D₂ 5 om) हृदता'
 (for हृदयगमा') K₂ D₂-1 G₃ M₁ om अद्भि K₁
 transp अद्भि and उप' N̄ V₁ B₂-4 D₂ D₂ 5-7 G₂
 transp उप' and त्रि B₂ 4 D₂ D₁ 5-7 om पीत्वा
 G₁ 4-6 om त्रि पी' D₁ om त्रि D₁ M आचस्य (for
 पीत्वा) B om from पीत्वा up to खान्यद्भिद् G₂
 (hapl) om from (the first) अद्भिरुप' up to खानि
 T om from त्रि पी' up to 'रुपस्पृश्य G₂ om पीत्वा द्वि
 परि' After पीत्वा, K D₂-1 ins आप (K₁ cont हिष्टा
 इत्यनुवाकेन शीर्षाभिपिच्य) D₂ 7 om from द्वि up to
 'रुपस्पृश्य K₁ om द्वि परि' D₂ 1 D₂ अद्भि (for द्वि)
 K₁ 4 उन्मृ' (for परिमृ') K₁ om खान्यद्भिरुपस्पृश्य
 G₁ मुख, G₁ 5 सुगानि (for खानि) M (except M₁)
 om अद्भि (after खानि) After (the second) 'स्पृश्य,
 K₂ ins मूर्धान च, N̄ V₁ B D (except D₂-4) G₃ 6 M₁
 च N (except K B₁ D₂-1) प्रविशेत्त तत् (for प्रवि').
 K₁ T G₁-6 M₁ om ता

116 D₂-1 त दृष्ट्वा (for दृष्ट्वैव) K₁ B₁ M₁ om एव
 K₁ M₁ उत्था'; N (except K₁ 2-4, for K₁ see above,
 D₂-1 om) प्रत्यु' (for अभ्युत्थाय) — B₃ D₂ 1 T₂ om ते
 B₃ M₁ भवन्, D₂ भवात् (for भग') — K₂ 4 D₂ 'ज्ञापयतु
 K₁ 2 4 कि ते; T M₂ 4 5 भो ते किं, G₂ 8 ते किं, M₃ भो
 किं (for किं)

117 After स, G₁ 5 ins च After तां, G₂ 3 ins
 उदक प्रति — B₁ G₁-3 M₂ 4 ते (for एते) After एते,
 T ins ते D₂ 2 D₂-1 T G₂ 3 गुर्वर्थे D₂-4 T G₂ 3 om
 मे D₂ मया, G₁ मयि (for मे) K₂ transp मे and
 मिक्षि' K₁ मिक्षवे; G₁ M 'क्षिता, G₂ 8 'क्षा, Cd
 as in text

पतिव्रतात्वादेपा नाशुचेर्दर्शनमुपैतीति ॥ ११२ ॥
 अथैवमुक्त उत्तङ्कः स्मृत्योवाच । अस्ति खलु मयो-
 च्छिष्टेनोपस्पृष्टं शीघ्रं गच्छता चेति ॥ ११३ ॥ तं
 पाण्यः प्रत्युवाच । एतत्तदेवं हि । न गच्छतोपस्पृष्टं
 भवति न स्थितेनेति ॥ ११४ ॥ अथोत्तङ्कस्तथे-
 त्युक्त्वा प्राञ्जुस उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवद-
 नोऽशब्दभिर्हृदयंगमामिरङ्गिरुपस्पृश्य त्रिः पीत्वा

द्विः परिमृज्य खान्यद्विरुपस्पृश्यान्तःपुरं प्रविश्य
 तां क्षत्रियामपश्यत् ॥ ११५ ॥

सा च दृष्ट्वोत्तङ्कमभ्युत्थायामिवाद्योवाच ।
 स्वागतं ते भगवन् । आज्ञापय किं करवाणीति
 ॥ ११६ ॥ स तामुवाच । एते कुण्डले गुर्वर्थे मे
 भिक्षिते दातुमर्हसीति ॥ ११७ ॥ सा ग्रीता तेन
 तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणीयश्चेति मत्वा ते

O 1 774
B 1 3 111
K 1 2 111

113 D₁ G₁ 5 तथा, G₁ 2 M (for M₁ see below)
 तेन (for अथ) After अथ, T₁ 108 तेन M₁ अथैनमुदक
 (for अर्थ—'तङ्क') G₁-3 M (for M₁ see above) om
 उत्तङ्क G₁ ७ उक्तयत् स्मृत्वाहोदक (for अर्थ—'वाच')
 G₀ तत्राहोदक (for वत्—'वाच') — Before अस्ति, K₁
 D₁-4 108 सत्य G₂ 3 किंचित् (for खलु) K₀ 4 मयो-
 च्छिष्टेनानुपविष्टेनाप स्पृष्टा, K₁ Ñ V₁ B D₁ D₂ D₃ मयो-
 स्थितेनो (B₂ 4 'ना'), K₂ 3 G₁ मया (G₁ interp भक्षितम्)
 उच्छिष्टे (K₃ G₁ 'ष्टेन)नोपस्पृष्ट (K₃ 'स्पृष्टा), D₂-1 मयि
 उच्छिष्ट नाप, T G₁-6 M₂-5 मया तु (G₀ मयापि, M₂-5
 om तु) भक्षित नो, G₀ 3 सम नो, M₁ मया भक्षयता नो
 (for मयोच्छिष्टेनो) G₂ om from शीघ्र up to end of
 113 All MSS except K₀ 2-4 D₂-1 om शीघ्र, but
 of v 1 114 S (except G₂, G₂ om) आगच्छता
 S (except M₂-5) om च

114 G₁-6 om त T transp त and पौण्य, and
 before पौण्य 108 न (T₂ om स) एवमुक्त D₂ 3 G₁ 4
 M₁ om तत् K₁ G₁ M₁ om हि N (except K₀ 2-4,
 for D₂ 3 see above) एव ते (B₃ om ते) द्यतिक्रम (for
 एतत्तदेव हि) — After न, G₁ M₁ 108 हि K₁ खलु स्थि
 (for न स्थि) D₂ om स्थितेन G₁ 5 M₁ om भवति
 न स्थितेनेति N (except K D₂, D₁ by corr, for B₁
 see below) नोस्थिते (Ñ₁ B₁ 4 न स्थिते)नोपस्पृष्ट भवति इति
 शीघ्र (Ñ₁ V₁ B₂-4 D₂ D₃ 7 न for इति शी, B₁ D₂
 om इति शी) गच्छता चेति (B₁ उस्थितेनोपस्पृष्ट गच्छता
 चेति), T G₁-3 6 M₂-5 एव चेत् शुद्धो (G₂ 8 शुद्धेन) भूत्वा
 गतव्य (for एतत्तदे—'स्थितेन) G₁ एव चेत्तत् शुद्धो भूत्वा
 गच्छ (for भवति न स्थितेन)

115 Ñ₁ D₂ 3 G₁ तथा, G₁ 5 M₁ सत (for अथ)
 After 'तङ्क', N (except K₁-3 B₁ D₂-1) 108 त M₁
 om प्राञ्जुस उप T G₂ 3 M (M₁ om) भूत्वा, G₁ 5
 उपस्पृश्य (for उप) D₂ 5 (except G₁ M) om सु
 K₀ 2 स; D₁ स (for सु) D₁ दत्त (for पाद) M₁

'नयनो (for 'वदनो) N (except K D₂ 3, for D₁ see
 below) निशब्दा; D₁ 8 शुद्धा (for अशब्दामिर)
 After 'शब्दामिर', N (except K D₂-1) 108 अफेनाभि
 रनुष्णामि (D₂-1 om अनुष्णा) B₁ D₂ 5 M₂ 4 om
 हृदयगमामि N (except K D₂ 4, B₁ D₂ 5 om) हृद्गता
 (for हृदयगमा) K₂ D₂-4 G₃ M₁ om अङ्गि K₁
 transp अङ्गि and उप Ñ V₁ B₂-4 D₂ D₃ 5-7 G₂
 transp उप and त्रि B₂ 4 D₂ D₃ 5-7 om पीत्वा
 G₁ 4-6 om त्रि पी D₂ om त्रि D₂ M आचम्य (for
 पीत्वा) B om from पीत्वा up to खान्यद्विर G₃
 (hapl) om from (the first) अङ्गिरुप up to खानि
 T om from त्रि पी up to 'रुपस्पृश्य G₂ om पीत्वा द्वि
 परि After पीत्वा, K D₂-1 108 आप (K₃ cont द्विष्टा
 इत्यनुवाकेन शीर्षाभिपिच्य) D₂ 7 om from द्वि up to
 'रुपस्पृश्य K₃ om द्वि परि D₂ 1 D₃ अङ्गि (for द्वि)
 K₀ 4 उन्मृ (for परिमृ) K₁ om खान्यद्विरुपस्पृश्य
 G₁ मुख, G₁ 6 मुखानि (for खानि) M (except M₁)
 om अङ्गि (after खानि) After (the second) 'स्पृश्य,
 K₂ 108 मूर्धन च, Ñ V₁ B D (except D₂-1) G₃ 6 M₁
 च N (except K B₁ D₃-1) प्रविवेश तत् (for प्रवि).
 K₃ T G₁-6 M₁ om तत्

116 D₁-4 त दृष्टा (for दृष्ट्व) K₁ B₁ M₁ om एव
 K₁ M₁ उर्या; N (except K₀ 2-4, for K₁ see above,
 D₂-1 om) प्रत्यु (for अभ्युत्थाय) — B₃ D₂ T₂ om ते
 B₃ M₆ भवन्, D₅ भवान् (for भग) — K₂ 4 D₃ 'ज्ञापयत्
 K₀ 2 4 कि ते; T M₂ 4 5 भो ते कि, G₂ 8 ते कि, M₃ भो
 कि (for कि)

117 After स, G₁ 5 108 च After तां, G₂ 3 108
 उदक प्रति — B₁ G₁-3 M₂ 4 ते (for एते) After एते,
 T 108 ते D₂ D₃-1 T G₂ 3 गुर्वर्थे D₂-1 T G₂ 3 om
 मे D₅ मया, G₁ मयि (for मे) K₂ transp मे and
 भिक्षि K₃ भिक्षवे; G₁ M 'क्षिता, G₂ 8 'क्षा, C_d
 as in text

तस्मादन्धो भविष्यसीति ॥ १२६ ॥ तं पौष्यः
प्रत्युवाच । यस्माच्चमप्यदुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादन-
पत्यो भविष्यसीति ॥ १२७ ॥ सोऽथ पौष्यस्तस्या-
शुचिभावमन्नस्यागमयामास ॥ १२८ ॥ अथ तदन्नं
मुक्तकेश्या स्त्रियोपहृतं सकेशमशुचि मत्वोत्तङ्कं
प्रसादयामास । भगवन्नज्ञानादेतदन्नं सकेशमुपहृतं
शीतं च । तत्क्षामये भवन्तम् । न भवेयमन्ध इति
॥ १२९ ॥ तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । न मृषा ब्रवीमि ।

भूत्वा त्वमन्धो नचिरादनन्धो भविष्यसीति । ममापि
शापो न भवेद्भवता दत्त इति ॥ १३० ॥ तं पौष्यः
प्रत्युवाच । नाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम् । न हि
मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति । किं चैतद्भवता न
ज्ञायते यथा ॥ १३१ ॥

नावनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य

वाचि क्षुरो निहितस्तीक्ष्णधारः ।

विपरीतमेतदुभयं क्षत्रियस्य

C 1 788
B 1 8. 123
K. 1 8. 123

(see above) B₁ G₁ ५ M अन्नमशुचि (by transp)
Before ददा', G₁ ins अपि Ko (1 hapl) om from
तस्मा' up to दूषयसि (127) T G₂ ३.६ त्वमन्धो, G₁
अन्धस्त्व (for अन्धो) — After 126, T G₂ ins पौष्यमुवाच
(see above)

127 Ko om up to दूषयसि, D₂ om 127 (of v 1
126) Before त, T₁ ins स G₂ om. त पौष्य प्र' G₂
om त G₂ उवाच (for प्रत्यु') — D₂ om यस्मात् B₂
D₂ : S (except M₁) om अपि K₁ transp अपि and
अदुष्टम् M₁ transp अदु' and अन्न After तस्मात्,
N V₁ B₂ D₂-1 ins त्वमपि, B₁ ३.६ Da Dn D₁ T₁ G₂ त्व
After 127, N (except Ko-3 N₁, D₂ om the first
sentence) ins

201* तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । न युक्तं भवतामन्नमशुचि दत्त्वा
प्रतिशाप दातुम् । तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुर ।

[After 'तन्नम्, D₂-4 ins मम K₄ परीक्षस्व, N₂
B₁ ३.६ 'कुरप्स्व (for प्रत्यक्षी')]

128 M₁ om स N (except K N₁ D₂-5) तत्
(for सोऽथ) T G₁-३ ६ om पौष्य After पौष्य, N
(except K N₁ D₂-5) ins तदन्नमशुचि दृष्ट्वा G₂ ३ पौष्यस्य
(for तस्य) N₁ V₁ S (G₁ om अन्नस्य) transp अशुचि
and अन्नस्य B₂ 'चिता (for अशुचिभावम्) N₂ B D
(except D₂ ३) G₁ om अन्नस्य K₁ शमयामास, K₂ N₁
V₁ B₁ अवगम'; N₂ B₁-३ D अपरोक्ष' (D₂ अगण'), B₂
अवेक्ष', G₂ दर्श' (for आगम')

129 K₂ Dn D₁ यत्कृत (for उपहृ') After 'हृत,
N (except K N₁ D₂-5) ins अनुष्ण D₂ १ om सकेशम्
Before अशुचि, N (except N₁ B₁ D₂-१) ins च B₁
S (except T₁ G₂ ३ M₁) om अशुचि Before मत्वा, N
(except K N₁ D₂-5) ins एतदिति (B₁ om एतद्) T₂
G₁-३ M (except M₁) आलक्ष्य, G₂ आलोक्य (for मत्वा)
Before उत्तङ्क, K₄ ins अय, N₂ त, V₁ B (except B₁)
D (except D₂-३) तमुपि — After अज्ञानात्, T₂ G₁

M (except M₁) ins एव Dn D₁ transp अज्ञानाद्
and एतद् T₂ G₁ तद् (for एतद्) Ko G₁ transp
सके' and उपहृ' Dn M₂ उपहृ' G₁ om शीत च M₁
शीतलत्व, M₂ 'तल (for शीत) D (except Da₁ D₂-३)
om च — T₂ G₂ एतत् (for तत्) K₁ B₁ Dn D₂ क्षम',
D₁ शम'; G₂ ३ क्षमाप' (for क्षाम') K₁ ३ D₂-३ G₂ ३
भगवत्, Da₁ G₁ भगवन् (for भव')

130 T₁ om 130-132 — K₂ धृया (for मृषा)
M₁ ३ प्रयवीति — D₂ T₂ M₁ om त्वम् K₁ अपि, D₂ च
(for त्वम्) G₁ om त्वमन्धो G₂ ३ इति (G₂ om इति)
अपो भूत्वा (for भूत्वा त्वमन्धो) D₂-३ G₂ M₁ अचि'
(for नचिरात्) K₁ T₂ G₂ ३ M₂ ३ om इति — G₂ ३ om.
अपि After ममापि, K₁ ३ B₂ Da D₁ ins तु, D₂-३ त्वत्
B₁ त्वया, T₂ G₂-३ M₁ ३ भवद् (for भवता) G₂ यदुक्त,
M₁ ३ उक्त (for दत्त) K₁ न दत्तो भवेच्छाप; N₂ V₁
Dn D₁ शापो भवता दत्तो न भवेत्, G₁ न शापो भवेद्भवद्
(for शापो — दत्त)

131 T₁ om 131 (of v 1 130) — After (the
first) न, N (except K N₁ D₂-5) M₁ ३ ins च G₂ ३
om अह K₂ D₂-३ प्रत्याख्यातु T₂ transp शाप and
प्रत्या' — K₂ स (for the second न), see below T₂
om हि G₂ मां (for मे) G₂ ३ अपि (for अद्यापि)
D₂-३ शम (for उप') Before गच्छ', K₂ ins न (see
above) After 'च्छति, K₂ G (except G₂ ३) ins इति
— S (except G₂ ३ M₁) om. च D₂-३ तु (for च) M₁
om भव' Before यया, K₂ ins तत् N₁ G₂ ३ M₁ om
यथा K₄ श्लोकोत्र, N₂ V₁ G₁ तथा (for य')

132 T₁ om 132 (of v 1 130) — *) K₂ (by
corr) D (except Da) S (T₁ om) नव' After नीत,
G₂ ३ ins एव G₂ transp हृद् and ब्राह्म — *) G₂
corrupt N₁ वाप्य (for 'चि) After वाचि, G₂ ins च
K N₁ V₁ B₁ ३ Dn D₁ ३ ३ G₂ निशित', T₂ विनि' (for
निहित) — *) M₁ ३ om एतद् N (except K B₁ D₂)

तस्मादन्धो भविष्यसीति ॥ १२६ ॥ तं पौण्यः
प्रत्युवाच । यस्माच्चमप्यदुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादन-
पत्यो भविष्यसीति ॥ १२७ ॥ सोऽथ पौण्यस्तस्या-
शुचिभावमन्नस्यागमयामास ॥ १२८ ॥ अथ तदन्नं
मुक्तकेश्या स्त्रियोपहृतं सकेशमशुचि मत्वोत्तङ्गं
प्रसादयामास । भगवन्नज्ञानादेतदन्नं सकेशमुपहृतं
शीतं च । तत्क्षामये भवन्तम् । न भवेयमन्ध इति
॥ १२९ ॥ तमुत्तङ्गः प्रत्युवाच । न मृषा ब्रवीमि ।

भूत्वा त्वमन्धो नचिरादनन्धो भविष्यसीति । ममापि
शापो न भवेद्भवता दत्त इति ॥ १३० ॥ तं पौण्यः
प्रत्युवाच । नाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम् । न हि
मे मन्थुरघाप्युपशमं गच्छति । किं चैतद्भवता न
ज्ञायते यथा ॥ १३१ ॥

नावनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य

वाचि क्षुरो निहितस्तीक्ष्णधारः ।

विपरीतमेतदुभयं क्षत्रियस्य

C 1 786
B 1 8. 123
K. 1 8. 123

(see above) B₁ G₁ 4. M अन्नमशुचि (by transp)
Before ददां, G₁ ins अपि Ko (1hapl) om from
तस्मा up to दूषयसि (127) T G₂ 2. 8 त्वमन्धो, G₁
अंधस्त्व (for अन्धो) — After 126, T G₂ ins पौण्यमुवाच
(see above)

127 Ko om up to दूषयसि, D₂ om 127 (of v 1
126) Before त, T₁ ins स G₂ om. त पौण्य प्रं G₂
om त G₂ उवाच (for प्रत्यु) — D₂ om यस्मात् B₂
D₂ 7 S (except M₁) om अपि K₁ transp अपि and
अदुष्टम् M₁ transp अदु and अन्न After तस्मात्,
N V₁ B₂ D₂-7 ins त्वमपि, B₁ 2. 5 Da Dn D₁ T₁ G₂ त्व
After 127, N (except Ko-3 N₁, D₂ om the first
sentence) ins

201* तमुत्तङ्गः प्रत्युवाच । न युक्तं भवतामन्नमशुचि दत्त्वा
प्रतिशापं दातुम् । तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुर ।

[After 'तामम्, D₂-4 ins मम K₄ परीक्षस्व, N₂
B₁ 2. 5 'कुरुष्व (for प्रत्यक्षी)]

128 M₁ om त N (except K N₁ D₂-5) तत्
(for सोऽथ) T G₁-3 8 om पौण्य After पौण्य, N
(except K N₁ D₂-5) ins तदन्नमशुचि दत्त्वा G₂ 8 पौण्यस्य
(for तस्य) N₁ V₁ S (G₁ om अन्नस्य) transp अशुचि
and अन्नस्य B₂ 'चिता (for अशुचिभावम्) N₂ B D
(except D₂ 5) G₁ om अन्नस्य K₁ शमयामास, K₂ N₁
V₁ B₁ अवगमः, N₂ B₁-8 D अपरोक्ष (D₂ अगण), B₂
अवेक्ष, G₂ ददां (for आगमः)

129 K₂ Dn D₁ यत्कृत (for उपहृ) After 'हृत,
N (except K N₁ D₂-5) ins अनुष्ण D₂ 7 om. सकेशम्
Before अशुचि, N (except N₁ B₁ D₂-7) ins च B₁
B (except T₁ G₂ 5 M₁) om अशुचि Before मत्वा, N
(except K N₁ D₂-5) ins एतदिति (B₁ om एतद्) T₂
G₁-3 M (except M₁) आलक्ष्य, G₂ आलोच्य (for मत्वा)
Before वत्तङ्ग, K₄ ins अय, N₂ त, V₁ B (except B₁)
D (except D₂-5) तमृषि — After अज्ञानात्, T₂ G₁

M (except M₁) ins एव Dn D₁ transp अज्ञानाद्
and एतद् T₂ G₁ तद् (for एतद्) Ko G₁ transp
सके and उपहृ Dn M₂ उपहृ G₁ om शीतं च M₁
शीतस्त्व, M₂ तल (for शीत) D (except Da₁ D₂-5)
om च — T₂ G₂ एतत् (for तत्) K₁ B₁ Dn D₂ क्षमं,
D₁ क्षमः, G₂ 8 क्षमाप (for क्षाम) K₁ 2 D₂-4 G₄ 5
भगवत, Da₁ G₁ भगवन् (for भव)

130 T₁ om 130-132 — K₂ घृया (for मृषा)
M₁ 8 प्रब्रवीमि — D₂ T₂ M₁ om त्वम् K₁ अपि, D₂ च
(for त्वम्) G₁ om त्वमन्धो G₂ 8 इति (G₂ om इति)
अथो भूत्वा (for भूत्वा त्वमन्धो) D₂-5 G₂ M₁ अवि
(for नचिरात्) K₁ T₂ G₂ 5 M₂ 5 om इति — G₂ 8 om.
अपि After ममापि, K₁ 2 B₂ Da D₁ ins तु, D₂-4 त्वत्
B₁ त्वया, T₂ G₁-6 M₁ 8 भवद् (for भवता) G₂ यदुक्त,
M₁ 8 उक्त (for दत्त) K₁ न दत्तो भवेच्छापः, N₂ V₁
Dn D₁ शापो भवता दत्तो न भवेत्, G₁ न शापो भवेद्भवद्
(for शापो — दत्त)

131 T₁ om 131 (of v 1 130) — After (the
first) न, N (except K N₁ D₂-5) M₁ 2 ins च G₂ 8
om अह K₂ D₂-4 प्रत्याख्यातु T₂ transp शाप and
प्रत्या — K₂ स (for the second न), see below T₂
om हि G₂ मां (for मे) G₂ 8 अपि (for अद्यापि)
D₂-4 क्षम (for उप) Before गच्छ, K₂ ins न (see
above) After 'च्छति, K₂ G (except G₂ 8) ins इति
— S (except G₂ 5 M₁) om. च D₂-4 तु (for च) M₁
om भव Before यथा, K₂ ins तत् N₁ G₄ 5 M₁ om
यथा K₄ श्लोकोत्र, N₂ V₁ G₁ तथा (for य)

132 T₁ om 132 (of v 1 130) — " K₂ (by
corr) D (except Da) S (T₁ om) नव After नीत,
G₂ 5 ins एव G₂ transp हृद् and ब्राह्म — " G₂
corrupt N₁ वाक्य (for 'चि) After वाचि, G₂ ins च
K N₁ V₁ B₁ 5 Dn D₁ 5 5 G₂ निहित, T₂ विनि (for
निहित) — " M₁ 8 om एतद् N (except K B₁ D₂)

विहाय तक्षकरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं
महाविलं विवेश ॥ १३७ ॥ प्रविश्य च नागलोकं
स्वमवनमगच्छत् । तमुत्तङ्कोज्ज्वाविवेश तेनैव
विलेन । प्रविश्य च नागानस्तुवदेभिः श्लोकैः
॥ १३८ ॥

य एरावतराजानः सर्पाः समितिशोभनाः ।

वर्पन्त इव जीमूताः सविद्युत्पवनेरिताः ॥ १३९

सुरूपाश्च विरूपाश्च तथा कल्माषकुण्डलाः ।

आदित्यवन्नाकपृष्ठे रेजुरैरावतोद्भवाः ॥ १४०

बहूनि नागवृत्तानि गङ्गायास्तीर उचरे ।

इच्छेत्योऽर्काशुसेनायां चतुर्भिरावतं विना ॥ १४१

शतान्यशीतिरष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः ।

G 1 800
B 1 8 137
K 1 8 137

(for वि) K₁ तक्षक (for 'करूप कृ') N₂ V₁ B₁-s D (except D₂-s) M₂ तक्षकस्वरूपं Ko om from कृत्वा up to 'लोक (138) B₁ चकार, S गृहीत्वा (for कृ') G₂ om सह' G₂ असौ (for सह') D₂ transp सह' and धर'. K₂ s T₂ G₁-s M महद्विल (M₁ विल) (for महा') B₁ s D (except D₂ s) G₁-s M₁ प्रवि', T₂ G₁ M₁-s आवि', G₂ s आविवात् (for विवे)

138 Ko om प्रविश्य च ना' (of v 1 137) D₂ s G₂ om च D₂ T G₁ s M (except M₁) 'लोके After 'लोक, B₂ ins क्षणात् G₂ s 'लोकस्य भय' K₂ s च्वसु', T₁ स्व भ' (for स्वभ') — G₁ folio 8 ends with अगच्छत्, next folio (9) is missing — After अगच्छत्, N (except K₁ N₁) T₁ G₁ s ins (D₂ T₁ G₁ s om the first sentence and K₂ the last two)

204* अयोत्तङ्गस्य क्षत्रियाया वच स्मृत्वा त तक्ष कमन्वगच्छत् । स तद्विल दण्डकाष्टेन चलात् । न चाद्राकत् । त छिद्यमानमिन्द्रोऽपश्यत् । स वज्रं प्रेषयामास । गच्छास्य ग्राहणस्य साहाय्यं कुरुष्वेति । अथ वज्रो दण्डकाष्टमनुप्रविश्य तद्विलमदारयत् ।

[Ko 2 4 V₁ B₁ 2 5 स च (for अय) — T₁ G₁ s च रान्ति नाश' (for न चाद्रा'), गच्छास्य (for गच्छास्य), and कार्य (for साहाय्य)]

— B₁ तदा, M₂ s तत् (for तम्) B₁ T₂ G₂ om अन्वावि' K₂ प्रवि', N₂ D₂ D₁ s अनुवि', B₂ विवेदा, G₂ उपाविवात् (for अन्वावि') Before तेनैव, K₁ T₂ G₂ M₁ ins ज्ञात्वा G₂ om तेनैव वि' M transp अन्वावि' and तेनैव वि' — D₂ om प्रविश्य च T₂ G₂ अन्वावि', G₂ s अनुप्र' (for प्रवि') D₁ G₁ s transp प्रवि' and च K Da D₂ D₁ s T G₂ om च — After (the second) प्रविश्य च, N (except Ko 1 N₁) T₁ G₁ s ins

205* त नागलोकमपर्यन्तमनेकविधप्रासादहर्म्यवलम्बी निर्बुधशतसकुलमुद्यावचक्रीडाश्चर्यस्थानावकीर्णमपश्यत् । स तत्र

[T₁ 'सदन', G₁ s 'वदन' (for 'हर्म्य') T₁ G₁ s om 'चलम्बी and read 'क्रीडनवास' (for 'क्रीडाश्चर्य') — K₂ om, स तत्र Ko 4 तान् (for तत्र) Omitting स तत्र,

K₂ D₂ cont तेनैव विलेन प्रविश्य, T₁ G₁ s तमुदको ज्ञात्वा- तेनैव विलेनान्वाविश्य]

— After नागान्, N (except K N₁ D₂ s-r) ins तान् K D₂ s असौपीद्, G₂ s असौद् (for अस्तुवद्)

139 Before 139, B₁ s ins उत्तक उवाच; D₂ उत्तक उ', S (except M₁ s, G₁ missing) उदक — ^a) K₁ N₁ यदेरा', V₁ येदेरा' S (G₁ missing) यावतो नागरा' (T₁ G₁ s यदेव नागा सर्पा वा) Cd as in text — ^b) M₁ सर्वा T₁ G₁ s सर्वे समतविक्रमा, T₂ सर्वा (sic) स्वमितविक्रमा, G₂ s M₂ s s सर्पाश्चासमितविक्रमा; G₂ 'स्वमितविक्रमा; M₄ 'आमितविक्रम (sic) — K₁ om 139^c-140^d — ^e) N (except K N₁ B₁ s D₂ s) क्षरत इव

140 K₁ om 140 (of v 1 139) — G₁ missing — ^a) M₁ transp सु- and वि G₂ सुस्वरूपा (for सुरू') N (except K D₂) सुरूपा बहुरूपाश्च — ^b) B₁ अप्यथ, D₂ G₂ s M₂-s अप्यथो, T₁ अय, T₂ G₂ अथो, G₁ यथा, M₁ s तस्य (for तथा) G₂ विविधोपलकुण्डला — ^c) D₁ G₂ 'वज्रागष्ट' T G₂ s आदित्या इव नागैर्द्रा — ^d) G₂ 'यता ध्रुवा, G₂ 'यतोद्भव

141 G₁ missing — ^a) D T₂ G₂ s s M₂-s नागवेदमा' (D₂ as in text, D₂ 'वृदानि), T₁ G₁ s 'सप्ता', M₂ राजवेदमा' — K₂ V₁ B₁-s s D (except D₂ s) ins after 141^{ab} B₁ after 141

200* तत्रस्थानपि सख्यौमि महत् पद्मगानहम् ।

[D₂ s 'स्थानेन स; D₂ 'स्थाननिश; D₁ 'स्थानानिशौ K₁ V₁ B₁-s सतत (for मह)]

— ^a) S (G₁ missing) इच्छतो' T₁ G₁ s 'सेवां च कर्तु'; T₂ G₂ M₂ 'सेवायै वस्तु', G₂ s सेवायां वस्तु' D₂ M₂ s s वस्तुमैरा'

142 G₁ missing — ^a) D₂ D₂ s 'ति चाष्टौ — ^b) G₁ s संति च (for विंश) — ^c) K D₂ 'ग्रह (K₂ 'ग्रहो) Ko 2 D₂ याति, Cd as in text — ^d) D₂ D₁ 'राष्ट्रे, Cd as in text N₂ V₁ B D₂ D₂ s s यमेजति; D₂ D₁ समेज'; T₁ यमिष्य'; T₂ G₂ s s जयेदि'; G₁ s

विहाय तक्षकरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विधृतं
महाविलं विवेश ॥ १३७ ॥ प्रविश्य च नागलोकं
स्वमवनमगच्छत् । तमुत्तङ्कोज्ज्वाविवेश तेनैव
विलेन । प्रविश्य च नागानस्तुवदेभिः श्लोकैः
॥ १३८ ॥

य एरावतराजानः सर्पाः समितिशोभनाः ।

वर्पन्त इव जीमूताः सविद्युत्पवनेरिताः ॥ १३९

सुरूपाश्च विरूपाश्च तथा कलमापकुण्डलाः ।

आदित्यवन्नाकपृष्ठे रेजुरैरावतोद्भवाः ॥ १४०

बहूनि नागवर्तमानि गङ्गायास्तीर उचरे ।

इच्छेत्कोऽर्काशुसेनायां चतुर्मैरावतं विना ॥ १४१

शतान्यशीतिरष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः ।

C. 1 800
B. 1 8. 137
K. 1 8. 137

(for वि) K₁ तक्षक (for 'करूप कृ') N₂ V₁ B₁-s
D (except D₂-s) M₂ तक्षकस्वरूपं Ko om from कृत्वा
up to 'लोक (138) B₁ चकार, S गृहीत्वा (for कृ')
G₂ om सह' G₂ असौ (for सह') B₃ transp सह'
and धर'. K₂ s T₂ G₁-s M महद्विल (M₁ विल) (for
महा') B₁ s D (except D₂ s) G₁-s M₁ प्रवि', T₂ G₁
M₁-s आवि', G₂ s आविदात् (for विवे')

138 Ko om प्रविश्य च ना' (of v 1 137) D₂
D₂ s G₂ om च D₂ T G₁ s M (except M₁) 'लोके
After 'लोक, B₂ ins क्षणात् G₂ s 'लोकस्य भव' K₂ s
चक्षु', T₁ स्व म' (for स्वभ') — G₁ folio 8 ends with
अगच्छत्, next folio (9) is missing — After अगच्छत्,
N (except K₁ N₁) T₁ G₁ s ins (D₂ T₁ G₁ s om the
first sentence and K₂ the last two)

204* अयोत्तङ्गस्य क्षत्रियाया वच स्मृत्वा त तक्ष
कमन्वगच्छत् । स तद्विल दण्डकाष्टेन चखान । न चाद्राकत् । त
ह्रिद्यमानमिन्द्रोऽपश्यत् । स वज्र प्रेषयामास । गच्छास्य
ग्राहणस्य साहाय्यं कुरुतेति । अथ वज्रो दण्डकाष्टमनुप्रविश्य
तद्विलमदारयत् ।

[Ko s 4 V₁ B₁ 2 s स च (for अय) — T₁ G₁ s च
रान्ति नाश' (for न चाद्रा), गच्छास्य (for गच्छास्य), and
कार्य (for साहाय्य)]

— B₁ तदा, M₂ s तत् (for तम्) B₁ T₂ G₂ om अन्यावि'
K₂ प्रवि', N₂ D₂ D₂ s अनुवि', B₂ विधेदा, G₂ उपाविदात्
(for अन्यावि') Before तेनैव, K₁ T₂ G₂ M ins ज्ञात्वा
G₂ om तेनैव वि' M transp अन्यावि' and तेनैव वि'
— D₂ om प्रविश्य च T₂ G₂ अन्यावि', G₂ s अनुप्र'
(for प्रवि') D₁ G₁ s transp प्रवि' and च K D₂ D₂
D₂ s T G₂ om च — After (the second) प्रविश्य च,
N (except Ko s 1 N₁) T₁ G₁ s ins

205* त नागलोकमपर्यन्तमनेकविधप्रासादहर्म्यवलभी
निर्युहशतसकुलमुद्यावचक्रीडाश्रयस्थानावकीर्णमपश्यत् । स तत्र

[T₁ 'सदन', G₁ s 'वदन' (for 'हर्म्य') T₁ G₁ s om
-वलभी and read 'क्रीडनवास' (for 'क्रीडाश्रय') — K₂
om. स तत्र Ko s तान् (for तत्र) Omitting स तत्र,

K₂ D₂ cont तेनैव विलेन प्रविश्य, T₁ G₁ s तमुदको ज्ञात्वा-
तेनैव विलेनान्वाविश्य]

— After नागान्, N (except K N₁ D₂ s-7) ins तान्
K D₂ s असौपीद्, G₂ s असौद् (for अस्तुवद्)

139 Before 139, B₁ s ins उत्तक उवाच; D₂ उत्तक
उ', S (except M₁ s, G₁ missing) उदक — ^a) K₁ N₁
यदैरा', V₁ येदैरा' S (G₁ missing) यावतो नागरा'
(T₁ G₁ s यद्येव नागा सर्पा वा) Cd as in text — ^b)
M₁ सर्वा T₁ G₁ s सर्वे समतविक्रमा, T₂ सर्वा (sic)
स्वमितविक्रमा, G₂ s M₂ s सर्पाश्चामितविक्रमा; G₂
'स्वमितविक्रमा; M₄ 'श्चामितविक्रम (sic) — K₁ om
139^c-140^d — ^e) N (except K N₁ B₁ s D₂ s)
क्षरत इव

140 K₁ om 140 (of v 1 139) — G₁ missing
— ^a) M₁ transp सु- and वि G₂ सुस्वरूपा (for सुरूप)
N (except K D₂) सुरूपा बहुरूपाश्च — ^b) B₁ अप्यथ,
D₂ G₂ s M₂-s अप्ययो, T₁ अय, T₂ G₂ अयो, G₂ यथा,
M₁ s तस्य (for तथा) G₂ विविधोपलकुण्डला — ^c) D₁
G₂ 'वज्रागृ' T G₂ s आदित्या इव नागैर्वा — ^d) G₂
'घता ध्रुवा, G₂ 'वतोद्भव

141 G₁ missing — ^a) D T₂ G₂ s s M₂-s नागवेश्मा'
(D₂ as in text, D₂ 'वृदानि), T₁ G₁ s 'सम्भा', M₂
राजवेश्मा' — K₂ V₁ B₁-s s D (except D₂ s) ins
after 141^{ab} B₁ after 141

206* तत्रस्थानपि सखौमि महत पन्नगानहम् ।

[D₂ s 'स्थानेन स- D₂ 'स्थाननिश; D₁ 'स्थानानिशी
K₄ V₁ B₁-s सतत (for मह')]

— ^a) S (G₁ missing) इच्छतो' T₁ G₁ s सेवां च कर्तु';
T₂ G₂ M₂ 'सेवायै वस्तु', G₂ s सेवायां वस्तु' D₂
M₂ s वस्तुमैरा'

142 G₁ missing — ^a) D₂ D₂ s 'ति चाष्टौ
— ^b) G₂ s संति च (for विंश) — ^c) K D₂ 'ग्रह (K₂
'ग्रहो) Ko s D₂ याति, Cd as in text — ^d) D₂ D₁
'राष्ट्रे, Cd as in text N₂ V₁ B D₂ D₂ s 4 c 1 यमेजति;
D₂ D₁ समेज; T₁ यमिष्य; T₂ G₂ s जयेदि; G₂ s

चापश्यदर्शनीयम् ॥ १४८ ॥ स तान्सर्वास्तुष्टाव
एभिर्मन्त्रवाद्श्लोकैः ॥ १४९ ॥

त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये
पष्टिश्च नित्यं चरति ध्रुवेऽसिन् ।

चक्रे चतुर्विंशतिपर्वयोगे

पञ्चत्कुमाराः परिवर्तयन्ति ॥ १५०

तत्रं चेदं विश्वरूपं भुवत्यौ

वयतस्तन्तून्सततं वर्तयन्त्यौ ।

कृष्णान्तिताश्चैव विवर्तयन्त्यौ

भूतान्यजस्रं भुवनानि चैव ॥ १५१

वज्रस्य भर्ता भुवनस्य गोप्ता

वृत्रस्य हन्ता नमुचेर्निहन्ता ।

कृष्णे वसानो वसने महात्मा

सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ॥ १५२

यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं

वैश्वानरं वाहनमभ्युपेतः ।

नमः सदासै जगदीश्वराय

लोकत्रयेशाय पुरंदराय ॥ १५३

ततः स एनं पुरुषः प्राह । ग्रीतोऽसि तेऽहम-
नेन स्तोत्रेण । किं ते प्रियं करवाणीति ॥ १५४ ॥

स तमुवाच । नागा मे वशमीयुरिति ॥ १५५ ॥

स एनं पुरुषः पुनरुवाच । एतमश्वमपाने धमस्वेति

॥ १५६ ॥ स तमश्वमपानेऽधमत् । अथाश्वाद्धम्य-

मानात्सर्वस्रोतोभ्यः सधूमा अर्चिषोऽग्नेर्निष्पेतुः

G-1 814
B-1 8.152
K-1 8.152

अथ च After च, B₂ ins अतिप्रमाण, B₁ चक्रममाण
G (G₁ missing) दर्शनीयान् After 'नीयम्, B₂
ins महाप्रमाण

149 T₂ om 149 (cf v 1 148) — G₁ missing
— G₂ s. s om स G₄ om स तान् D₂ र सत (for स
तान्) K₁ om सर्वान् After सर्वान्, D₂ ins च D₂ s
अमीभि, T G₂ s तदेभि; G₂ तदेव; G₂ s एतै; M₂ s
तदैभि, M₂ तदादि (for एभि) K₁ D₂ मन्त्रवादे, B₁ s
T₁ G₂ s M 'पदै, D₂ 'वदेव, D₂ पद्भि, G₂ निर्मन्त्रपदै,
G₂ 'पदै, Nilp Cd मन्त्रवाद (as in text) B₂ m
मन्त्रतुल्यै श्लो

150 Before 150, B₂ ins उत्क उवाच T₂ om up
to कुमार (cf v 1 148) — G₁ missing — ^b) B₁
G₂ s पष्टिश्च G₂ परिदृश्यते (for चरति ध्रुवे) G₂ दृश्यते
(for ध्रुवे) — ^c) M₁ चक्र K D₂ s 'पर्वयुक्ते; G₂
पचयोग, G₂ M₁ s 'पर्वयोग, M₂ सर्वयोगे — ^d) D₁
corrupt K₁ दृश्य, K₂ G₂ s M₂ s तत् पद्; N₁ V₁ D₂
D₂ s G₂ पद्दयै, D₂ पद्, D₂ पद् पद्, T₁ G₂ s त पद्

151 G₁ missing — ^a) K₁ तत्र चेति, D₁ तत्रे हेद्,
T G₂ s तत्तुश्चेद् All MSS (incl Cd, G₁ missing)
except K₁ T₁ G₂ s M 'रूपे S (except T₂ G₂, G₁
missing) वयस्यौ — ^b) K₁ वयतस्तत्, K₂ वयस्तत्तत्, K₂
T₁ G₂ s M₂ s यतस्तत्, K₂ वयतस्तत्तत्, B (except B₁)
D₂ s वपत्, D₂ वसे त, D₂ वयत (sio), T₂ वयस्यौ त;
G₂ corrupt, G₂ यतस्ततो Arjp विवर्तयस्यौ — ^c) M₁
om 151" K₂ कृष्णाशिताश्चै, D₂ 'ष्णाशिता K₁ G₂ s
निवर्त G₂ s M (M₁ om) इद् वय(G₂ 'द)स्यौ

पुनरावयस्यौ — ^a) K₁ corrupt G₂ s हुता (for भूता)
152 G₁ missing — ^a) G₂ s यज्ञस्य Ko D₂ M₁
हर्ता, G₂ च, Cd as in text — ^b) T G₂ वलस्य (for
निहन्ता) — ^c) G₂ s विविधानि

153 G₁ missing — ^a) B₂ त (for यो) G₂ वाहन
ग — ^b) K (except Ko) N₁ V₁ B₂ D₂ D₁ s 'भ्युपेत्य;
B₁ s D₂ D₂ s T₁ (by oorr) 'पैति, D₂ s 'पेत्या; D₂ s
'प्युपैति, G₂ M₂ 'पेत — ^c) N₁ B D (except D₂ s)
नमोस्तु तस्य — After 153, G (G₁ missing) M
(except M₁) ins हति

154 K₁ D₂ T₂ G (G₁ missing) om स T₁ एतद्वत्तर
(for तत स एन) D₁ s M transp स and एन V₁
एव, D₂ 'त; D₂ 'व K₂ पुनरुवाच, D₂ पुराणो, D₂ आह,
M₂ (before oorr) प्रत्युवाह — G₂ s om असि K₂ T
G₂ s M om ते — K₂ om from किं ते up to 'रुवाच
(156) — K₁ त्व (for ते) G₂ s प्रिय ते किं (by transp)

155 G₁ missing — G₂ च (for तम्) — After
उवाच, T G₂ s. s M (except M₁) ins उद्क — K₁ s
B₁ (as in text) D₂ M₁ उपेत्य; D₂ s नेयु; T G₂ s. s
M₂ s एयु M₂ वशगा भवे (for वशमीयु)

156 G₁ missing — After स, N (except Ko s-4)
ins च (K₁ D₂ s एव, B₁ एवसुत्तवा) B₂ om एन T
G₂ s M₂ s s प्रत्युवाच, G₂ प्रोवाच (for उवा) — Ko s
(before oorr) s. s B₂ D₂ s S (except T₁ G₂ M₂, G₁
missing) एन K₁ s. s आधम, T₁ G₂ M धमेति; T₂
G₂ s धम हति; G₂ धमिति, G₂ धमयेति

157 G₁ missing. — K₁ om, up to 'धमत् — K₂ s

चापश्यद्दर्शनीयम् ॥ १४८ ॥ स तान्सर्वास्तुष्टाव
एभिर्मन्त्रवादश्लोकैः ॥ १४९ ॥

त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये
पष्टिश्च नित्यं चरति ध्रुवेऽस्मिन् ।

चक्रे चतुर्विंशतिपर्वयोगे

पञ्चत्कुमाराः परिवर्तयन्ति ॥ १५० ॥

तत्र चैदं विश्वरूपं युवत्यौ

वयतस्तन्तून्सततं वर्तयन्त्यौ ।

कृष्णान्तितांश्चैव विवर्तयन्त्यौ

भूतान्यजस्रं भुवनानि चैव ॥ १५१ ॥

वज्रस्य भर्ता भुवनस्य गोप्ता

वृत्रस्य हन्ता नमुचेर्निहन्ता ।

कृष्णे वसानो वसने महात्मा

सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ॥ १५२ ॥

यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं

वैश्वानरं वाहनमभ्युपेतः ।

नमः सदासै जगदीश्वराय

लोकत्रयेशाय पुरंदराय ॥ १५३ ॥

ततः स एनं पुरुषः प्राह । प्रीतोऽस्मि तेऽहम-

नेन स्तोत्रेण । किं ते प्रियं करवाणीति ॥ १५४ ॥

स तमुवाच । नागा मे वशमीधुरिति ॥ १५५ ॥

स एनं पुरुषः पुनरुवाच । एतमश्वमपाने धमस्वेति

॥ १५६ ॥ स तमश्वमपानेऽधमत् । अथाश्वाद्धम्य-

मानात्सर्वस्रोतोभ्यः सधूमा अर्चिषोऽग्नेर्निष्पेतुः

G 1 814
B 1 8. 152
K 1 8. 152

अथ च After च, B₂ ins अतिप्रमाण, B₁ चक्रममाण
G (G₁ missing) दर्शनीयान् After 'नीयम्, B₂
ins महाप्रमाण

149 T₂ om 149 (cf v 1 148) — G₁ missing
— G₂ s. s om स G₄ om स तान् D₂ १ सत (for स
तान्) K₁ om सर्वान् After सर्वान्, D₂ ins च D₂ s
अमीभि, T G₂ s तदेभि; G₂ तदेव; G₂ s एतै; M₂ s
तदैभि, M₂ तदादि (for एभि) K₁ D₂ मन्त्रवादे, B₁ s
T₁ G₂ s M 'पदै, D₂ 'वदेव, D₂ पद्भि, G₂ निर्मन्त्रपदै,
G₂ 'पादै, Nilp Cd मन्त्रवाद (as in text) B₂ m
मन्त्रतुल्यै श्लो

150 Before 150, B₂ ins उत्तक उवाच T₂ om up
to कुमारा (cf v 1 148) — G₁ missing — ^b) B₁
G₂ s पष्टिश्च G₂ परिदृश्यते (for चरति ध्रुवे) G₂ दृश्यते
(for ध्रुवे) — ^c) M₁ चक्र K D₂ s -पर्वयुक्ते; G₂
पचयोग, G₂ M₁ s -पर्वयोग, M₂ सर्वयोगे — ^d) D₁
corrupt K₁ दृश्य, K₂ G₂ s M₂ s तत् पद; K₁ V₁ D₂
D₂ s G₂ पद्वै, D₂ 1 पद, D₂ 2 पद पद, T₁ G₂ s त पद

151 G₁ missing — ^a) K₁ तत्र चेति, D₁ तत्रे हेद,
T G₂ s तत्तुष्टेद All MSS (incl Cd, G₁ missing)
except K₁ T₁ G₂ s M 'रूपे S (except T₂ G₂, G₁
missing) वयस्यौ — ^b) K₂ वयतस्तत्, K₂ वयस्तत्तत्, K₂
T₁ G₂ s M₂ s यतस्त, K₂ वयतस्तत्तत्, B (except B₁)
D₂ 2 वपत्, D₂ वस्ते त, D₂ वयत (510), T₂ वयस्यौ त;
G₂ corrupt, G₂ यतस्ततो Arjp विवर्तयस्यौ — ^c) M₁
om 151° K₂ कृष्णाशिताश्च, D₂ 'ष्णासिता K₁ G₂ s
निधर्त G₂ s M (M₁ om) इद वय(G₂ 'द)स्यौ

पुनरावयस्यौ — ^a) K₁ corrupt G₂ s हुता (for भूता)
152 G₁ missing — ^a) G₂ s यज्ञस्य Ko D₂ M₁
हर्ता, G₂ ध, Cd as in text — ^b) T G₂ वलस्य (for
निहन्ता) — ^c) G₂ s विविधानि

153 G₁ missing — ^a) B₂ त (for यो) G₂ वाहन
ग — ^b) K (except Ko) N V₁ B₂ D₂ D₂ s 'भ्युपेत्य;
B₁ s D₂ D₂ s T₁ (by corr) 'पैति, D₂ s 'पैत्या; D₂ s
'प्युपैति, G₂ M₂ 'पैत — ^c) N₂ B D (except D₂ s)
नमोस्तु तस्यै — After 153, G (G₁ missing) M
(except M₁) ins इति

154 K₁ D₂ T₂ G (G₁ missing) om स T₁ एतदुत्तर
(for तत स एन) D₁ s M transp स and एन V₁
एव, D₂ 'त; D₂ 'व K₂ पुनरुवाच, D₂ पुराणो, D₂ आह,
M₂ (before corr) प्रत्युवाह — G₂ s om अस्मि K₂ T
G₂ s M om ते — K₂ om from किं ते up to 'रुवाच
(156) — K₁ तव (for ते) G₂ s प्रिय ते किं (by transp)

155 G₁ missing — G₂ च (for तम्) — After
उवाच, T G₂ s. s M (except M₁) ins उदक — K₂ s
B₁ (m as in text) D₂ M₁ उपेत्य; D₂ १ नेयु; T G₂ s. s
M₂ s एयु M₂ वशगा भवे (for वशमीयु)

156 G₁ missing — After स, N (except Ko s-4)
ins च (K₁ D₂ s एव, B₁ एवमुत्तवा) B₁ om एन T
G₂ s M₂ s s प्रत्युवाच, G₂ प्रोवाच (for उवा) — Ko s
(before corr) s. s B₂ D₂ १ S (except T₁ G₂ M₂, G₁
missing) एन K₂ s s आचम, T₁ G₂ s M धमेति; T₂
G₂ s धम इति; G₂ धमिति, G₂ धमयेति

157 G₁ missing. — K₁ om, up to 'धमत् — K₂ s

स्वागतं ते वत्स । मनागसि मया न शप्तः । श्रेय-
स्तवोपस्थितम् । सिद्धिमाप्नुहीति ॥ १६४ ॥

अथोत्तङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत् । तमुपाध्यायः
प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क स्वागतं ते । किं चिरं कृत-
मिति ॥ १६५ ॥ तमुत्तङ्क उपाध्यायं प्रत्युवाच ।
भोस्तक्षकेण नागराजेन विघ्नः कृतोऽस्मिन्कर्मणि ।
तेनासि नागलोकं नीतः ॥ १६६ ॥ तत्र च मया
दृष्टे स्त्रियौ तत्रेऽधिरोप्य पटं वयन्त्यौ । तस्मिंश्च

तत्रे कृष्णाः सिताश्च तन्तवः । किं तत् ॥ १६७ ॥
तत्र च मया चक्रं दृष्टं द्वादशारम् । पद्मैर्न कुमाराः
परिवर्तयन्ति । तदपि किम् ॥ १६८ ॥ पुरुषश्चापि
मया दृष्टः । स पुनः कः ॥ १६९ ॥ अश्वश्चातिप्र-
माणयुक्तः । स चापि कः ॥ १७० ॥ पथि
गच्छता मया क्रपभो दृष्टः । तं च पुरुषोऽधिरूढः ।
तेनासि सोपचारमुक्तः । उत्तङ्कास्य क्रपभस्य पुरीपं
भक्षय । उपाध्यायेनापि ते भक्षितमिति । ततस्तद्-

G. 1 827
B. 1 3 163
K. 1 3 163

Ko 2 s om प्रति — Before उत्तङ्क, Ko s Ds G (G₁ missing) M₁ 2 s ins वत्स M₁ om from देते up to 'गत B (except B₁) D (except Dn Ds-s) देशकाले (Da₁ 'ल) K₁ M (M₁ om) ins च after काले After 'गत, Ko s D₁-7 ins असि, K₂ 4 असौति — K₃ om वत्स — Ko 2 s D₂ 6 7 अनागा असि, K₁ 4 B₁ Dn₂ ns अनाग', N₁ V₁ B₁ s Dn₁ Ds 4 स्वमना', Da स्व मना', T₁ इदानीं यद्यनागतोमि, G (G₁ missing) M ना(G₂ मुहूर्तं ना)गच्छति चेत् (for मनागसि) — G₃ s मत्वा (for मया) K₁ B₁ transp मया and न Ko 3 s D₂ s कथमपि न शप्त, T₁ शप्तो भविष्यसीति, G₂-s शापायोपस्थित (G₃ s 'त), M₁ भविष्यत् (for न शप्त) G₃ मत्वा शप्त श्रेयस्ते भविष्यति, M₂-s मया शापस्त्वोपस्थित (for मया—'स्थितम्) — Before सिद्धि', G₃ ins अयोपस्थितां Ko s B₁ D₁ M सिद्धिमवामु' (M₂ 4 'मो'), T₁ G₁-s 'मवाप्स्यसीति

165 G₁ missing — T₂ om up to 'वादयत् (of v 1 163) After उत्तङ्क, Da ins तं — Ko om from तमुपा' up to 'ध्याय (166) D₂ s transp उपाध्याय' and अभ्य — B₁ s प्रोवाच (for प्रत्यु) After ते, G₂ s M (except M₁) ins अस्तु — G₂ s चिरमिति, M (except M₁) चिरकृ'

166 G₁ missing — Ko om तमुत्तङ्क उपा' (of v 1 165) — M₁ स (for तम्), om उत्तङ्क G₃ s M (except M₁) om उपा' K₁ M₁ उवाच (for प्रत्यु) — T om भोस् Ko N₁ V₁ B Da Dn D₁ ins मे after केण, B₁ m Da₄ after 'राजेन M₁ om नाग' — K₁ नागकुल, K₄ D₂ s M₅ 'लोके N₁ V₁ B (except B₁) Da Dn D₁ 2 4 6 7 T₂ G₁ 'लोक गत; T₁ G₃ s 'लोकगत

167 G₁ missing — T₁ एव, T₂ G₁-s एव च (for च) T₂ transp दृष्टे and स्त्रियौ G₃ यत्रे, M₁ तत्र T₁ G₂ s M₁ om अधिरोप्य पट G₂ s om पट B वपलौ

— D (except Da D₂ s) om (the second) तत्रे Ko 2-4 T₂ पटे (for तत्रे) D₂ 7 transp कृष्णा and सिता — D₂ 7 G₂ s om किं तत् After किं, K₄ ins तु D₂ 4 om तत् B₁ T G₁-s तत्र (for तत्) After तत्, K₃ ins स्यात्

168 G₁ missing — Before तत्र, D₂ 7 G₂ s ins किं च K₁ 4 B₁ D₂ 7 G₂ s om च B₁ D₅ T G₁-s om तत्र च M₁ om from दृष्टं up to कुमारा — After चक्र, N₁ S (G₁ missing, M₁ om) ins अपि After दृष्ट, G₂ s M (M₁ om) ins तत् — B₁ om च Ko s चेतत्; K₂ 4 V₁ चैव; N₁ B₁ s Dn (except Dn₈) D₁ 7 वेन K₂ om from किम् up to पुन (169)

169 G₁ missing K₂ om up to पुन (cf v 1 168) — Before पुर', G₂ s M (except M₁) ins तत्र K₁ T₂ G₁-s om अपि — N₁ V₁ B D (except D₂ s) अपि (B₁ पुरुष) (for पुन) T G₁-s om स and क

170 G₁ missing — M₁ om 170 and 171 up to उत्तङ्कास्य N (except K D₂ s) 'माणो (B₁ s interp मया) दृष्ट After युक्त, G₂ s ins दृष्ट

171 G₁ missing — M₁ om up to उत्तङ्कास्य (of v 1 170) T₁ G₁ s कोपि (for गच्छ) After गच्छ', N (except K₁ B₁ D₂ s) ins च (K₂ transp च and मया) D₂ om मया T₁ transp मया and क्रप'. Here and below a few MSS write वृषभ for क्रपभ-. After मया, B₁ ins अतिप्रमाण, D₂ अपि K (except K₁) D₂ s transp क्रप' and दृष्ट G₁ s om क्रप' — After च, D₂ ins अपि, D₂ अधि — After तेन, K₁ B₁ ins च G₁ s सोपकार' D₂ 7 चार उक्त — B₁ S (G₁ missing) om उत्तङ्क N₁ V₁ B₁ s Da D₂ s om क्रप' T G₁-s transp क्रप' and पुरी' Ko 'क्षस्वेति, K₂-4 D₂ 'क्षय्येति; D₂ 'क्षस्व, T G₁-s 'क्षयेति — Da G₂ s M₅ om ते — K₁ om from ततस् up to end of 171

स्वागतं ते वत्स । मनागसि मया न शप्तः । श्रेय-
स्तवोपस्थितम् । सिद्धिमाप्नुहीति ॥ १६४ ॥

अथोत्तङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत् । तमुपाध्यायः
प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क स्वागतं ते । किं चिरं कृत-
मिति ॥ १६५ ॥ तमुत्तङ्क उपाध्यायं प्रत्युवाच ।
भोस्तक्षकेण नागराजेन विघ्नः कृतोऽस्मिन्कर्मणि ।
तेनासि नागलोकं नीतः ॥ १६६ ॥ तत्र च मया
दृष्टे स्त्रियौ तत्रेऽधिरोप्य पटं वयन्त्यौ । तस्मिंश्च

तत्रे कृष्णाः सिताश्च तन्तवः । किं तत् ॥ १६७ ॥
तत्र च मया चक्रं दृष्टं द्वादशारम् । पद्मेन कुमाराः
परिवर्तयन्ति । तदपि किम् ॥ १६८ ॥ पुरुषश्चापि
मया दृष्टः । स पुनः कः ॥ १६९ ॥ अश्वश्चातिप्र-
माणयुक्तः । स चापि कः ॥ १७० ॥ पथि
गच्छता मया क्रपभो दृष्टः । तं च पुरुषोऽधिरूढः ।
तेनासि सोपचारमुक्तः । उत्तङ्कास्य क्रपमस्य पुरीषं
भक्षय । उपाध्यायेनापि ते भक्षितमिति । ततस्तद्-

G. 1 827
B. 1 3 163
K. 1 3 163

Ko 2 s om प्रति — Before उत्तङ्क, Ko 2 Ds G (G₁ missing) M₁ 2 s ins वत्स M₁ om from देशे up to 'गत' B (except B₁) D (except Dn Ds-s) देशकाले (Da₁ 'ल') K₁ M (M₁ om) ins च after काले After 'गत', Ko 2 D₁-1 ins असि, K₂ 4 असौति — K₃ om वत्स — Ko 2 s D₂ 6 7 अनागा असि, K₁ 4 B₁ Dn₂ ns अनागं, N₁ V₁ B₁ s Dn₁ Ds 4 स्वमना, Da स्व मना, T₁ इदानीं यद्यनागतोमि, G (G₁ missing) M ना(G₆ मुहूर्तं ना)गच्छसि चेत् (for मनागसि) — G₃ s मत्वा (for मया) K₁ B₁ transp मया and न Ko 2 s D₂ s कथमपि न शप्त, T₁ शप्तो भविष्यसीति, G₃-s शापावोपस्थित (G₃ s 'त'), M₁ भविष्यत् (for न शप्त) G₆ मत्वा शप्त श्रेयस्ते भविष्यति, M₂-s मया शापस्त्वोपस्थित (for मया—'स्थितम्') — Before सिद्धि, G₆ ins अयोपस्थितां Ko 2 B₁ D₂ M सिद्धिमवामु' (M₂ 4 'मो'), T₁ G₄-6 'मवाप्स्यसीति

165 G₁ missing — T₂ om up to 'वादयत्' (of v 1 163) After उत्तङ्क, Da ins तं — Ko om from तमुपा' up to 'ध्याय' (166) D₂ s transp उपाध्या' and अभ्य — B₁ 2 प्रोवाच (for प्रत्यु) After ते, G₂ s M (except M₁) ins अस्तु — G₃ s चिरमिति, M (except M₁) चिरकृ'

166 G₁ missing — Ko om तमुत्तङ्क उपा' (of v 1 165) — M₁ स (for तम्), om उत्तङ्क G₃ s M (except M₁) om उपा' K₁ M₁ उवाच (for प्रत्यु) — T om भोस् Ko N₁ V₁ B Da Dn D₁ ins मे after केण, B₁ m Da₄ after 'राजेन M₁ om नाग' — K₁ नागकुल, K₄ D₂ s M₅ 'लोके N₁ V₁ B (except B₁) Da Dn D₁ s 4 6 7 T₂ G₄ 'लोक गत; T₁ G₅ 6 'लोकगत

167 G₁ missing — T₁ एव, T₂ G₄-6 एव च (for च) T₂ transp दृष्टे and स्त्रियौ G₃ यत्रे, M₁ तत्र T₁ G₄ s M₁ om अधिरोप्य पट G₂ s om पट B वपत्यौ

— D (except Da D₂ s) om (the second) तत्रे Ko 2-4 T₂ पटे (for तत्रे) D₆ 7 transp कृष्णा and सिता — D₆ 7 G₂ s om किं तत् After किं, K₄ ins तु Da₄ om तत् B₄ T G₄-6 तत्र (for तत्) After तत्, K₃ ins स्यात्

168 G₁ missing — Before तत्र, D₆ 7 G₂ s ins किं च K₁ 4 B₁ D₆ 7 G₂ s om च B₄ D₅ T G₄-6 om तत्र च M₁ om from दृष्टं up to कुमारा — After चक्र, N₁ S (G₁ missing, M₁ om) ins अपि After दृष्ट, G₂ s M (M₁ om) ins तत् — B₅ om च Ko 3 चेतत्; K₂ 4 V₁ चैव; N₁ B₆ s Dn (except Dn₅) D₁ 7 वेन K₃ om from किम् up to पुन (169)

169 G₁ missing K₃ om up to पुन (of v 1 168) — Before पुर, G₂ s M (except M₁) ins तत्र K₁ T₂ G₄-6 om अपि — N₁ V₁ B D (except D₂ s) अपि (B₁ पुरूप) (for पुन) T G₄-6 om स and क

170 G₁ missing — M₁ om 170 and 171 up to उत्तङ्कास्य N (except K D₂ s) 'माणो (B₁ s interp मया) दृष्ट' After 'युक्त, G₂ s ins दृष्ट'

171 G₁ missing — M₁ om up to उत्तङ्कास्य (of v 1 170) T₁ G₃ s कोपि (for गच्छ) After गच्छ, N (except K₁ B₄ D₅ s) ins च (K₂ transp च and मया) D₆ om मया T₁ transp मया and क्रप'. Here and below a few MSS write कृपभ for क्रपभ. After मया, B₁ ins अतिप्रमाण, D₆ अपि K (except K₁) D₂ s transp क्रप' and दृष्ट G₃ s om क्रप' — After च, D₂ ins अपि, D₆ अधि — After तेन, K₁ B₄ ins च G₄ s सोपकार' D₆ 7 'चार उक्त — B₄ S (G₁ missing) om उत्तङ्क N₁ V₁ B₃ Da D₂ s om क्रप' T G₄-6 transp क्रप' and पुरी' Ko 'क्षस्वेति, K₂-4 D₅ 'क्षयस्वेति; D₂ 'क्षस्व, T G₄-6 'क्षयेति — Dn G₃ s M₅ om ते — K₁ om from ततस्त' up to end of 171

स हास्तिनपुरं प्राप्य नचिराद्विजसत्तमः ।
 समागच्छत राजानमुत्तङ्को जनमेजयम् ॥ १७८
 पुरा तक्षशिलातस्तं निवृत्तमपराजितम् ।
 सम्यग्विजयिणं दृष्ट्वा समन्तान्मन्त्रिभिर्द्वैतम् ॥ १७९
 तस्मै जयाशिषः पूर्वं यथान्यायं प्रयुज्य सः ।
 उवाचैनं वचः काले शब्दसंपन्नया गिरा ॥ १८०
 अन्यस्मिन्करणीये त्वं कार्ये पार्थिवसत्तम ।
 बाल्यादिबान्यदेव त्वं कुरुपे नृपसत्तम ॥ १८१
 एवमुक्तस्तु विरेण स राजा प्रत्युवाच ह ।
 जनमेजयः प्रसन्नात्मा सम्यक्संपूज्य तं मुनिम् ॥ १८२
 आसां प्रजानां परिपालनेन
 स्वं क्षत्रधर्मं परिपालयामि ।
 प्रवृद्धि वा किं कियतां द्विजेन्द्र

शुश्रूषुरस्मद्य वचस्त्वदीयम् ॥ १८३
 स एवमुक्तस्तु नृपोत्तमेन
 द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः ।
 उवाच राजानमदीनसत्त्वं
 स्वमेव कार्यं नृपतेश्च यत्तत् ॥ १८४
 तक्षकेण नरेन्द्रेन्द्र येन ते हिंसितः पिता ।
 तस्मै प्रतिकुरुष्व त्वं पन्नगाय दुरात्मने ॥ १८५
 कार्यकालं च मन्येऽहं विधिदृष्टस्य कर्मणः ।
 तद्गच्छापचितिं राजन्पितुस्तस्य महात्मनः ॥ १८६
 तेन ह्यनपराधी स दद्यो दुष्टान्तरात्मना ।
 पञ्चत्वमगमद्राजा वज्राहत इव द्रुमः ॥ १८७
 बलदर्पसमुत्तिक्तस्तक्षकः पन्नगाधमः ।
 अकार्यं कृतवान्पापो योऽदृशत्पितरं तव ॥ १८८

C 1 843
B 1 8 181

178 G₁ missing — K₂ om 178^{ab} (cf. v 1 177).
 — ^a) B₄ S (except T, G₁ missing) हस्तिन K₁
 गत्वा (for प्रा) — ^b) N₂ V₁ B D (except Da₁ D₂ s)
 विप्र (for द्विज) — ^c) B₁ 'गतोय रा'

179 G₁ missing — ^a) M₁ 'दिला (see below)
 K B₂ s Da D₂ s 'सस्य, Da B₁ sm 'तस्य, D₁ 'तस्य, D₂
 'सस्य, D₇ 'तकात्, S (G₁ missing) 'यास्तु (T₂ 'यास्त,
 M₁ गत्वा) — ^d) G₂ सर्वतो मत्रि'

180 G₁ missing — ^a) K₁ B₁ 'दिप, M₁ 'पा
 — ^b) D₁ T G₂ s 'न्याय्य D₂ प्रपद्य — ^c) K₁ s G₂ s
 तत (for वच) — ^d) N₁ सर्व, B₁ sm सम्यक्; B₁ तत
 (for शब्द)

181 Before 181, D (except Da D₂ s) ins 'उत्तक
 उवाच, S (G₁ missing) उदक — ^a) D₇ असिन्त्यकारं,
 G₂ अथास्मिन्करणीयत्वे B₁ s sm D (except D₂ s) तु
 (for त्व) — ^c) K₀ s 'त्यादेवा' — ^d) K₀ 2 s कुरपे
 किमिदं नृप, K₁ s B₁ D₂ s किमिदं (K₁ 'मेव) कुरपे नृप

182 Before 182, D (except Da D₂ s) ins
 सौत्तिरवाच, S (G₁ missing) सूत — ^b) N (except K
 B₁ D₂) 'जा जनमेजय — ^{ca}) N (except K D₂)
 subst for (D₂ ins before) 182^{ca} अर्चयित्वा यथान्यायं
 प्रत्युवाच द्विजोत्तम — G₂ s मन्त्रिभि (for सम्यक्स)
 T₁ 'पूजित

183 Before 183, all MSS except Da D₁ s G₂ M
 (G₁ missing) ins जनमेजय उवाच — ^a) S (G₁
 missing) अह (for आसा) — ^b) K₀ D₁ s G₂ स्वक्षत्र

D₂ प्रतिपाल' — ^{ca}) K₀ मा किं, K₂ मा यत्, N₁ V₁
 B₁ s D मे किं (Da मे त्व, D₂ s वाक्य), B₄ S (G₁
 missing) किं वा N (except K B₁ D₂ s) करणीयमद्य
 (N₁ B₃ 'स्ति) ये (V₁ के) नास्ति कार्येण समागतस्त्व (for
 किय' — 'दीयम्)

184 Before 184, B₃ s D (except Da D₂ s) ins
 सौत्तिरवाच, T G₁ s सूत — G₁ missing — ^b) K
 (except K₁) पुण्यकृतां, D₂ s 'वतां — ^c) B₁ sm D₂ s
 'महीन', D₂ s 'महीनकीति — ^d) K₂ N₁ V₁ B D
 (except D₂ s) 'पते कुरुष्व

185 Before 185, all MSS except G₂ (G₁ missing)
 ins उत्तक उवाच (B उत्तक उ', S उदक) — ^a) K₀ s s
 Da₁ D₂ s 'केन N₁ V₁ B₁ s Da D₂ s 'महीन्द्र,
 B₃ महेंद्र', B₅ मनुज्यै, D₂ s 'महेंद्रेण, T G₂ s s हि राजेंद्र;
 M₂ s तु राजेंद्र — ^d) G₂ s महात्मने

186 G₁ missing — K₂ om 186 — ^a) K₁
 कार्यकार्य, Da₁ G₂ कार्य का' D (except Da D₂ s) हि
 (for च) — ^b) K₀ s N₂ V₁ B₁ s Da D₂ s 'दृष्टेन कर्मणा

187 G₁ missing — ^a) D₂ त्वनपराधाच्च G₂ s
 'राधेन — ^b) B₁ s D₂ दुष्टात्मना तदा, D₂ s 'त्मना पिता
 — ^d) N₂ 'ब्राघात D₁ महाद्रुस, D₂ s ह्वाचल

188 G₁ missing — ^a) D₂ बलाद्य, D₂ विपदपे;
 Gd as in text B₁ sm 'समुन्मत्त, T₁ M₁ 'द्युक्त, T₂ G₄
 (sup lsn) 'द्विक्त, G₂ s M₂ 'द्विप्त — ^d) G₂ यदेतत्पि,
 G₂ यदेतत्पि'

स हास्तिनपुरं प्राप्य नचिराद्विजसत्तमः ।
 समागच्छत राजानमुत्तङ्को जनमेजयम् ॥ १७८
 पुरा तक्षशिलातस्तं निवृत्तमपराजितम् ।
 सम्यग्विजयिन् दृष्ट्वा समन्तान्मन्त्रिभिर्द्वैतम् ॥ १७९
 तस्मै जयाशिपः पूर्वं यथान्यायं प्रयुज्य सः ।
 उवाचैनं वचः काले शब्दसंपन्नया गिरा ॥ १८०
 अन्यस्मिन्करणीये त्वं कार्ये पार्थिवसत्तम ।
 बाल्यादिबान्यदेव त्वं कुरुपे नृपसत्तम ॥ १८१
 एवमुक्तस्तु विप्रेण स राजा प्रत्युवाच ह ।
 जनमेजयः प्रसन्नात्मा सम्यक्संपूज्य तं मुनिम् ॥ १८२
 आसां प्रजानां परिपालनेन
 स्वं क्षत्रधर्मं परिपालयामि ।
 प्रब्रूहि वा किं कियतां द्विजेन्द्र

शुश्रूषुरस्म्यद्य वचस्त्वदीयम् ॥ १८३
 स एवमुक्तस्तु नृपोत्तमेन
 द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः ।
 उवाच राजानमदीनसत्त्वं
 स्वमेव कार्यं नृपतेश्च यत्तत् ॥ १८४
 तक्षकेण नरेन्द्रेन्द्र येन ते हिंसितः पिता ।
 तस्मै प्रतिकुरुष्व त्वं पन्नगाय दुरात्मने ॥ १८५
 कार्यकालं च मन्येऽहं विधिदृष्टस्य कर्मणः ।
 तद्गच्छापचितिं राजनिपुतस्तस्य महात्मनः ॥ १८६
 तेन ह्यनपराधी स दष्टो दुष्टान्तरात्मना ।
 पञ्चत्वमगमद्राजा वज्राहत इव द्रुमः ॥ १८७
 बलदर्पसमुत्सिक्तस्तक्षकः पन्नगाधमः ।
 अकार्यं कृतवान्पापो योऽदृशत्पितरं तव ॥ १८८

C 1 843
B 1 3 181
K 1 8 181

178 G₁ missing — K₂ om 178^{ab} (cf. v 1 177).
 — ^a) B₄ S (except T, G₁ missing) हस्तिन^a K₁
 गत्वा (for प्रा^a) — ^b) N₂ V₁ B D (except Da₁ D₂ s)
 विप्रं (for द्विजं) — ^c) B₄ 'गतोय रा'
 179 G₁ missing — ^a) M₁ 'दिला (see below)
 K B₄ s Da D₂ s 'सस्य, Da B₁ sm 'तस्य, D₁ 'तस्य, D₂
 'सस्य, D₇ 'तकात्, S (G₁ missing) 'यास्तु (T₂ 'यास्त,
 M₁ गत्वा) — ^d) G₂ सर्वतो मत्रिं
 180 G₁ missing — ^a) K₁ B₄ 'दिप, M₄ 'पा
 — ^b) D₁ T G₂ s 'न्याय्य D₅ प्रपद्य — ^c) K₁ s G₂ s
 तत (for वच) — ^d) N₁ सर्वं, B₁ m सम्यक्; B₄ तत
 (for शब्द)

181 Before 181, D (except Da D₂ s) ins 'उत्तक
 उवाच, S (G₁ missing) उदक — ^a) D₇ असिन्त्यत्कारं,
 G₂ अथास्मिन्करणीयत्वे B₁ s sm D (except D₂ s) तु
 (for त्व) — ^c) Ko s 'ल्यादेवा' — ^d) Ko s कुरुपे
 किमिदं नृप, K₁ s B₄ D₂ s किमिदं (K₁ 'मेव) कुरुपे नृप
 182 Before 182, D (except Da D₂ s) ins
 सौतिरुवाच, S (G₁ missing) सूत — ^b) N (except K
 B₄ D₂) 'जा जनमेजय — ^{ca}) N (except K D₂)
 subst for (D₅ ins before) 182^{ca} अर्चयित्वा यथान्यायं
 प्रत्युवाच द्विजोत्तम — G₂ s मन्त्रिभिः (for सम्यक्स)
 T₁ 'पूजित

183 Before 183, all MSS except Da D₁ s G₂ M
 (G₁ missing) ins जनमेजय उवाच — ^a) S (G₁
 missing) अह (for आसा) — ^b) Ko D₁ s G₂ स्वक्षत्रं

D₅ प्रतिपाल^a — ^{ca}) Ko मा किं, K₂ मा यत्, N₁ V₁
 B₁ s s D मे किं (Da मे त्व, D₂ s वाक्य), B₄ S (G₁
 missing) किं वा N (except K B₄ D₂ s) करणीयमद्य
 (N₁ B₃ 'स्ति) ये (V₁ के) नासि कार्येण समागतस्त्व (for
 कियं — 'दीयम्)

184 Before 184, B₄ s D (except Da D₂ s) ins
 सौतिरुवाच, T G₄ s सूत — G₁ missing — ^b) K
 (except K₁) पुण्यभृतां, D₂ s 'वतां — ^c) B₁ m D₂ s
 'महीन', D₆ s 'महीनकीर्ति — ^d) K₂ N₁ V₁ B D
 (except D₂ s) 'पते कुरुष्व

185 Before 185, all MSS except G₂ (G₁ missing)
 ins उत्तक उवाच (B उत्तक उ', S उदक) — ^a) Ko s s
 Da₁ D₂ s 'केन N₁ V₁ B₁ s Da D₂ s s 'महीन्द्रं,
 B₃ महेंद्रं, B₅ मनुष्यं, D₆ M₆ नरेन्द्रेण, T G₂ s s हि राजेन्द्र;
 M₂ s तु राजे — ^d) G₂ s महात्मने

186 G₁ missing — K₂ om 186 — ^a) K₁
 कार्याकार्यं, Da₁ G₂ कार्यं का^a D (except Da D₂ s) हि
 (for च) — ^b) Ko s N₂ V₁ B₁ s Da D₂ s 'दृष्टेन कर्मणा
 187 G₁ missing — ^a) D₅ ह्यनपराधाच्च G₂ s
 'राधेन — ^b) B₄ s D₂ दुष्टात्मना तदा, D₅ 'त्मना पिता
 — ^d) N₂ 'ब्राघात D₁ महाद्रुम, D₂ s इवाचल

188 G₁ missing — ^a) Dn₁ बलादय, D₅ विपदपे;
 Gd as in text B₁ m 'समुन्मत्त, T₁ M₁ 'द्युक्त, T₂ G₄
 (sup in) 'द्विक्त, G₂ s M₂ 'द्विप्त — ^d) G₂ यदेतत्पि,
 G₃ यद्येतत्पि

४

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः स्रुतः पौराणिको नैमि-
पारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ऋषीन-
भ्यागतानुपतस्ये ॥ १ ॥ पौराणिकः पुराणे कृत-
श्रमः स तान्कृताञ्जलिरुवाच । किं भवन्तः श्रोतु-
मिच्छन्ति । किमहं ब्रुवाणीति ॥ २ ॥ तस्मृष्य

ऊचुः । परमं लोमहर्षणे प्रक्ष्यामस्त्वां वक्ष्यसि च
नः शुश्रूषतां कथायोगम् । तद्भगवांस्तु तावच्छौ-
नकोऽयिशरणमध्यास्ते ॥ ३ ॥
योऽसौ दिव्याः कथा वेद देवतासुरसंकथाः ।
मनुष्योरगगन्धर्वकथा वेद च सर्वशः ॥ ४

C 1 653
B 1 4 3
K 1 4 6

4

1 Cf 1 1 1 — In G₁ this adhy is lost on a
missing folio (9), of v 1 1 3 138 — Before लोमं,
K₂ N V₁ B (except B₂, B₁ in brackets) D₂ D₁ 4 6
Nilp ins सौतिरुवाच (of Nil comm), T (T₂ with
prefixed श्री) G₄-s M₂ 4 (with prefixed श्री) s सूत
S (except T₁ G₄ M₂, G₁ missing) रोमं (of v 1 1
1 1, 2 70) G₂ M₂ पुत्रस्तु K₂ om सूत Ko 2.4
(by corr) Ñ₂ B D (except D₂ s) सौति G₂ s
M (except M₁) om पौरा D₁ S (except G₄ M₂, T₂
om, G₁ missing) नैमिशा (of v 1 1 1 3, 2 71).
T₂ om कुलपतेर K₁ S (except M₂ 4, G₁ missing)
om द्वादश K₁ om सत्रे After सत्रे, G₂ s M (except
M₁) ins वर्तमाने (of v 1 1 1 1) M₂-4 transp
ऋषीन् and अभ्यागतान् M₂ सत्रे वर्तमानेभ्यागत(स्ये)पौ-
राणिकानुप्रीनुप T₂ G₂ s om अभ्यागतानु

2 G₁ missing — T₁ G₄-s M₁ om पौरा. K₁ om
from पौरा up to श्रम ; D₂ T₂ from पौरा up to रुवाच
D₂ 7 om पुराणे G₂ s पुराणज्ञ ; M (except M₁)
'णामिज्ञ (for पुराणे कृ) Ñ₂ V₁ D₁ G₂ s om स
K₂ om तान् Ñ V₁ B₁-s D₂ D₁ s 4 6 7 transp तान्
and कृताञ्जलि Da सन्कृताञ्जलिमुवाच — Before किं
भवन्तः, D₂ T G₄ s ins

213* अयोद्वयस्य चरितमशेषमुक्तम् । जनमेजयस्य सर्प
सत्रस्य निमित्तान्तरमिदमपि ।

— D₂ भवान् ; G₂ भगवत् D₂ अहंति, G₂ इच्छथ,
M₂ 4 s अहंति (for इच्छ) — Da तदह M₂ 4 s om
अह K₂ Ñ V₁ D₂ (except D₂) D₁ भवाणि, B₂
भवामि ; S (G₁ missing, M₂ with prefixed प्र) भवीमि
(for ब्रुवाणि) T₂ G₂ om इति

3 G₁ missing — K₁ B₂ s D₂ 4 om तम् — D₂
T₁ G₄-s M₁ s om परम T₂ G₂ s M₂-4 शोभनं (for

परं) B D₂ D₂ (D₂ before corr) D₂ 4 7 लौमं, T₁
G₂ रोमं, T₂ G₂ s M₂-4 सौते, G₄ s M₁ s रौमं (of v 1
1 1 5, 8, 2 70). B₂ repeats परम after हर्षणे
K₁ s B₂ D₂ D₂ s S (except M₁ s, G₁ missing)
प्रवक्ष्याम, Ñ V₁ B₁-4 D₂ D₂ D₁ s 4 6 7 वक्ष्या K₁
D₂ T G (G₁ missing) त्वं (for त्वा) Ñ₂ B₁ D न (Ñ₂
om न) प्रतिवक्ष्यसि (D₂ D₁ s as in text, D₂ प्रव)
B₁ D (except D₂ D₂ s) वच, B₂ G₂ s न, T₂ पुन, G₂
च (for च न) Ñ V₁ B D₂ योगान् T₂ om from
शुश्रू up to योगम् — After योगम्, D₂ D₁ 6 7 ins
न कथायोगे K₁ om from तद्भग up to end of 3, D₂
from तद्भग up to तावत् S (G₁ missing) om तद्,
T₂ om भगवांस्तु also B (except B₁) D (except D₂,
D₂ om) तत्र (for तद्) Ñ V₁ B₁ 4 s D₂ om भगवान्
K₂ B₂ s T₁ G₂-s M भवान् (for भगवान्) T₁ G₄-s च
(for तु) Before तु, Ñ V₁ B D (except D₂, D₂ om)
ins कुलपति D (except D₂ D₂) om तावत् After
शौनको, T₂ ins अग्निमाराधयितुम् (orig probably a
gloss) S (G₁ missing) ण एवास्ते (T₂ प्रविष्ट) (for
'णमध्यास्ते) After एवास्ते (see above), T (T₂ after
प्रविष्ट) G₄ s ins दीर्घसत्रत्वात् सर्वा (T₁ स्व) कथा श्रोतु
कालोऽस्ति, G₂ (corrupt) तत्रत्वात्सर्वान्कामान् श्रोतुकामोऽस्ति,
M₂ 4 s दीर्घसत्रत्वात्

4 G₁ missing — Ko om up to 'प्योरग ; K₁ up
to 'गन्धर्वक — " Ñ₁ दिव्य ; T₂ सर्वा — " K₂ G₂ s
वेद चासुरसं, K₄ वेद देवासुरी कं ; Ñ₂ B₁ (m as in
text) s D 'सञ्ज्ञिता (Da 'सञ्ज्ञया, D₂ s as in text), T₁
देवदानवसं, T₂ देवासुरकथास्तथा, G₄ देवदानवसञ्ज्ञिता ;
G₂ s वेद दानवसं, M वेद चासुरिका कं — " K₂ D₂
T₁ G₄-s M मनुष्यदेवगं, K₄ तथा मनुष्यगं ; T₂ G₂
मानुषीर्देवगधर्वी (G₂ 'देवगधर्वी.) कं, G₂ मानुषीर्देवगं.
D₂ 4 6 वेदेह D₁ ह (for च)

४

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः स्रुतः पौराणिको नैमि-
पारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवर्षिके सत्रे ऋषीन्-
भ्यागतानुपतस्ये ॥ १ ॥ पौराणिकः पुराणे कृत-
श्रमः स तान्कृताञ्जलिरुवाच । किं भवन्तः श्रोतु-
मिच्छन्ति । किमहं ब्रुवाणीति ॥ २ ॥ तमृषय

ऊचुः । परमं लोमहर्षणे प्रक्ष्यामस्त्वां वक्ष्यसि च
नः शुश्रूषतां कथायोगम् । तद्भगवांस्तु तावच्छौ-
नकोऽग्निशरणमध्यास्ते ॥ ३ ॥
योऽसौ दिव्याः कथा वेद देवतासुरसंकथाः ।
मनुष्योरगगन्धर्वकथा वेद च सर्वशः ॥ ४

C 1 655
B 1 4 3
K 1 4 6

4

1 Cf 1 1 1 — In G₁ this adhy is lost on a
missing folio (9), of v 1 1 3 138 — Before लोम*,
K₃ N V₁ B (except B₃, B₁ in brackets) D_{ns} D₁ 4 6
Nilp ins सौतिरुवाच (of Nil comm), T (T₂ with
prefixed श्री) G₄-s M₂ 4 (with prefixed श्री) s सूत
S (except T₁ G₄ M₅, G₁ missing) रोम* (of v 1 1
1 1, 2 70) G₂ M₅ पुत्रस्तु K₃ om सूत Ko s. 4
(by corr) Ñ₂ B D (except D₂ s) सौति G₂ s
M (except M₁) om पौरा* D₇ S (except G₄ M₅, T₂
om, G₁ missing) नैमिशा* (of v 1 1 1 3, 2 71).
T₂ om कुलपतेर् K₁ S (except M₂ 4, G₁ missing)
om द्वादश* K₁ om सत्रे After सत्रे, G₂ s M (except
M₁) ins वर्तमाने (of v 1 1 1 1) M₂-4 transp
ऋषीन् and अभ्यागतान् M₅ सत्रे वर्तमानेभ्यागत(स्ये)पौ-
राणिकानृषीनुप* T₂ G₂ s om अभ्यागतानु*

2 G₁ missing — T₁ G₄-s M₁ om पौरा*. K₁ om
from पौरा* up to *श्रम; D₂ T₂ from पौरा* up to *रुवाच
D₅ 7 om पुराणे G₂ s पुराणज्ञ; M (except M₁)
णामिज्ञ (for पुराणे कृ) Ñ₂ V₁ D₁ G₂ s om स
K₃ om तान् Ñ₂ V₁ B₁-s D_n D₁ s 4 6 7 transp तान्
and कृताञ्जलि Da सन्कृताञ्जलिस्त्वमुवाच — Before किं
भवन्तः, D₁ T G₄ s ins

213* मयोदहस्य चरितमशेषमुक्तम् । जनमेजयस्य सर्प
सत्रस्य निमित्तान्तरमिदमपि ।

— D₅ भवान्; G₅ भगवत D₅ अर्हति, G₆ हृच्छय,
M₂ 4 s अर्हति (for हृच्छ) — Da तदह M₂ 4 s om
अह K₂ Ñ₂ V₁ D_n (except D_{ns}) D₁ भ्रवाणि, B₂
भ्रवामि; S (G₁ missing, M₅ with prefixed प्र) भ्रवीमि
(for ब्रुवाणि) T₂ G₂ om हति

3 G₁ missing — K₁ B₄ s D_n 4 om तम् — D₂
T₁ G₄-s M₁ s om परम T₂ G₂ s M₂-4 शोभनं (for

पर*) B Da Dn (Dn before corr) D₃ 4 7 लौम*, T₁
G₅ रोम*, T₂ G₂ s M₂-4 सौते, G₄ s M₁ s रौम* (of v 1
1 1 5, 8, 2 70). B₅ repeats परम after -हर्षणे
K₁ s B₅ Da₁ D₂ s S (except M₁ s, G₁ missing)
प्रवक्ष्याम, Ñ₂ V₁ B₁-4 Da₂ Dn D₁ s 4 6 7 वक्ष्या* K₁
D₅ T G (G₁ missing) त्वं (for त्वा) Ñ₂ B₁ D न (Ñ₂
om न) प्रतिवक्ष्यसि (Da₂ D₁ s as in text, D₂ प्रव*)
B₁ D (except Da D₂ s) वच*, B₄ G₂ s न, T₂ पुन*, G₆
च (for च न) Ñ₂ V₁ B Da *योगान् T₂ om from
शुश्रू* up to *योगम् — After *योगम्, Dn D₁ 6 7 ins
न कथायोगे K₁ om from तद्भग* up to end of 3, D₂
from तद्भग* up to तावत् S (G₁ missing) om तद्,
T₂ om भगवांस्तु also B (except B₁) D (except D₅,
D₂ om) तत्र (for तद्) Ñ₂ V₁ B₁ 4 s Da om भगवान्
K₃ B₂ s T₁ G₄-s M भवान् (for भगवान्) T₁ G₄-s च
(for तु) Before तु, Ñ₂ V₁ B D (except D₅, D₂ om)
ins कुलपति* D (except Da D₅) om तावत् After
शौनको, T₂ ins अग्निमाराधयितुम् (orig probably a
gloss) S (G₁ missing) *ण एवास्ते (T₂ प्रविष्ट) (for
*णमध्यास्ते) After एवास्ते (see above), T (T₂ after
प्रविष्ट) G₄ s ins दीर्घसत्रत्वात् सर्वा (T₁ स्व) कथा श्रोतु
कालोस्ति, G₂ (corrupt) सत्रत्वात्सर्वान्कामान् श्रोतुकामोस्ति,
M₂ 4 s दीर्घसत्रत्वात्

4 G₁ missing — Ko om up to *प्योरग-; K₁ up
to *गन्धर्वक — ^a Ñ₂ दिव्य; T₂ सर्वा — ^b K₂ G₂ s
वेद चासुरस*, K₄ वेद देवासुरी क*; Ñ₂ B₁ (m as in
text) s D *सश्रिता (Da *सश्रया, D₂ s as in text), T₁
देवदानवस*, T₂ देवासुरकथास्तथा, G₄ देवदानवसश्रिता;
G₅ s वेद दानवस*, M वेद चासुरिका क* — ^c K₂ D₂
T₁ G₄-s M मनुष्यदेवग*, K₄ तथा मनुष्यग*; T₂ G₅
मानुषीर्देवगाधर्वी (G₅ *देवगाधर्वी.) क*, G₂ मानुषीर्देवग*.
Da. 4 6 वेदेह D₇ ह (for च)

कथ्यन्ते ताः पुरासाभिः श्रुताः पूर्वं पितुस्तव ॥ २
तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छामि भार्गवम् ।
कथयस्व कथामेतां कल्याः स श्रवणे तव ॥ ३
सूत उवाच ।

यदधीतं पुरा सम्यग्द्विजश्रेष्ठ महात्मभिः ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं पुरा ॥ ४
यदधीतं च पित्रा मे सम्यक्चैव ततो मया ।
तत्तावच्छृणु यो देवैः सेन्द्रैः साग्निरुद्रैः ।
पूजितः प्रवरो वंशो भृगूणां भृगुनन्दन ॥ ५

इमं वंशमहं ब्रह्मन्भार्गवं ते महामुने ।
निगदामि कथायुक्तं पुराणाश्रयसंयुतम् ॥ ६
भृगोः सुदयितः पुत्रश्च्यवनो नाम भार्गवः ।
च्यवनस्यापि दायादः प्रमतिर्नाम धार्मिकः ।
प्रमतेरप्यभूत्पुत्रो घृताच्यां रुरित्युत ॥ ७
रुरोरपि सुतो जज्ञे शुनको वेदपारगः ।
प्रमद्वरायां धर्मात्मा तव पूर्वपितामहात् ॥ ८
तपस्वी च यशस्वी च श्रुतवान्ब्रह्मवित्तमः ।
धर्मिष्ठः सत्यवादी च नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ९

C. 1 873
B. 1 8. 11
K. 1 8. 11

Ko 1.8 4 B1 D1-8 ० लोम* (as in text), T G2 ० रोम*,
the rest लोम* or रोम* (of. v 1 1 1 5, 8, 2 70, 4 3)

2 G1 missing — °) G2 M2 4 याश्चैव (G2 °व) (for
पुरा) K M2 च (for हि) — °) T कीर्तिता (for
धीम) — °) K2 N V1 B1.2 4.5 D3 4 ० 7 M1.8 ० तत्,
B2 Da Dn D1 ये (for ता) G2 M2 4 तस्मात्पुराण-
मस्माभि — °) K2 स्मृत्वा (m as in text), N B2
D3 4 ० 7 G2 श्रुत K1 Da Dn M2 श्रुतपूर्वा, K4 V1
B1.2 4.5 D1 ० M1-4 श्रुतपूर्वं N1 सर्वे (for पूर्वं) D2
तथा (for तव)

3 G1 missing — °) K1 दिव्या, G2 पुण्या (for
पुता) M1 ० (inf lin) कथायोग — °) K कल्या
(Ko कथा) Ko 1.8 B2 D1 M2 स, G2 तत् Ko ०
G2 न च, G2 तत (for तव) B1 विस्तरेण तपोधन
(m as in text)

4 G1 missing — Ko 2.4 B1 4 D1 2.4 सौतिर*, K1
S (G1 missing, G2 with prefixed श्री) सूत. — °) Ko
यदा; K1 त्वया, K2 4 D2 ० तदा, G (G1 missing) सदा;
M1 तथा (for पुरा) — °) K2 N V1 B1 Dn D1 ०
T G2 ० श्रेष्ठैर्म — °) Dn D1 विप्राद्यैस्व — °) T
यचापि N (except K2) यथा (for पुरा)

5 G1 missing G2 om 5^a-7^b — °) D2 हि (for
च) K D2 °त हि मे विप्रा — °) D2 श्रुतो (for ततो)
K1 यदधीतं च वै मया, M2 सम्यग्द्वैपायनाज्ञया — °) Ko
D2 G2 त (for तत्) Dn तावच्छृणुष्व (for तत्तावच्छृ*)
K1.8 D1.8 G2 4.5 शृणुयाद् — °) Ko 2 सिद्धे, G (G1
missing, G2 om) सर्वे K D2 ० T M1 सा(K1 अ)-
भिपुरोगमै; N V1 B Da Dn D1.8 4.० 7 सर्पिम*
— °) B2 परमो (for प्रव) — °) N (except Ko-2 4
D2 ०) G2 4.5 M1 भार्गवो G2 भार्गव पृथुन* K1
भृगुवशज

6 G1 missing G2 om 6 (of v 1 5) V1 reads
6 in marg — °) K2 B D (except D2 ०) M1 ०
(inf lin) पूर्वं, G4-० दिव्य (for ब्रह्मन्) — °) K4
महात्मने; D2 ० स्मन — °) B D (except D2 ०)
यथायुक्त — °) K1 °स्थित, G2 °श्रुत; G2 M1-2 °श्रित;
G2 °हित, G2 °मद्भुत, M2 °धिय, Cd as in text
— After 6, B2 ins

215* शृणुष्व्वावहितो मद्भन्पुराणे यच्छ्रुत मया ।
N (except Ko 1) ins after 6 (B2 after 215*)

216* भृगुर्महर्षिर्भगवान्ब्रह्मणा वै स्वयमुवा ।
वरुणस्य क्रतौ जात पावकादिति न श्रुतम् ।
After 216*, N2 V1 ins a passage given in App I
(No 6)

7 G1 missing G2 om 7^a (of v 1 5) — °)
D2 ० T तु, G2 ० च (for सु) — °) N V1 B (except
B2) D (except D2 ०) च (for अपि) — °) Ko D2 ०
भार्गव (for धार्मि*)

8 G1 missing — °) D2 ० 7 पूर्व (for पूर्व) K1
N2 V1 B2 Dn D2 4 (by corr.) S (except M2-०, G1
missing) मह

9 °) T1 G (except G2, G1 missing) °वान्धर्म*.
— °) K1 T1 ब्रह्मिष्ठ; N2 V1 D (except Da D2 ०)
धार्मिक — °) B2 नियतव्रत, D (except Da D2 ०)
°ताशन, Cd Nilp as in text — After 9, N V1 B
ins an additional colophon इत्यादिपर्वणि पौलोमे

10 K1 S (G1 missing) om उवाच — °) D2 ० कथ
प्राप्त (for परि) — °) B2 m तत्त्वं, D2 T G (except
G2, G1 missing) सुव्रत (for पृच्छ*)

11 G1 missing — Ko 2 4 N V1 B D (except
D2 ०) सौतिर*; K1 S (G1 missing) सूत — °) T2
G2 ० च, G2 M1.2 तु (for सु-) — °) N (except K

कथ्यन्ते ताः पुरासाभिः श्रुताः पूर्वं पितुस्तव ॥ २
तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छामि भार्गवम् ।
कथयस्व कथामेतां कल्याः स श्रवणे तव ॥ ३
सूत उवाच ।

यदधीतं पुरा सम्यग्द्विजश्रेष्ठ महात्मभिः ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं पुरा ॥ ४
यदधीतं च पित्रा मे सम्यक्चैव ततो मया ।
तत्तावच्छृणु यो देवैः सेन्द्रैः साभिमुखैः ।
पूजितः प्रवरो वंशो भृगूणां भृगुनन्दन ॥ ५

इमं वंशमहं ब्रह्मन्भार्गवं ते महासुने ।
निगदामि कथायुक्तं पुराणाश्रयसंयुतम् ॥ ६
भृगोः सुदयितः पुत्रश्च्यवनो नाम भार्गवः ।
च्यवनस्यापि दायादः प्रमतिर्नाम धार्मिकः ।
प्रमतेरप्यभूत्पुत्रो घृताच्यां रुरित्युत ॥ ७
रुरोरपि सुतो जज्ञे शुनको वेदपारगः ।
प्रमद्वरायां धर्मात्मा तव पूर्वपितामहात् ॥ ८
तपस्वी च यशस्वी च श्रुतवान्ब्रह्मवित्तमः ।
धर्मिष्ठः सत्यवादी च नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ९

C. 1 873
E. 1 8. 11
K. 1 8. 11

Ko 1.8 & B1 D1-8 ॥ लोम* (as in text), T G2 ॥ रोम*,
the rest लोम* or रौम* (of. v 1 1 1 5, 8, 2 70, 4 3)

2 G1 missing — a) G2 M2 & याश्चैव (G2 *व) (for
पुरा*) K M2 च (for हि) — b) T कीर्तिता (for
धीम*) — c) K1 N V1 B1.2 4.5 D3 4 6 7 M1.8 ॥ तत्,
B2 Da Dn D1 ये (for ता) G2 M2 & तस्मात्पुराण-
मस्माभिः — d) K2 स्मृत्वा (m as in text), N B3
D3 4 6 7 G2 श्रुत K1 Da Dn M2 श्रुतपूर्वा, K4 V1
B1.2 4.5 D1 ॥ M1-4 श्रुतपूर्वं N1 सर्वे (for पूर्व) D2
तथा (for तव)

3 G1 missing — e) K1 दिव्या, G2 पुण्या (for
पुता) M1 ॥ (inf lin) कथायोग — f) K कल्या
(Ko कथा) Ko 1.8 B2 D1 M2 स, G6 तत् Ko ३
G6 न च, G2 तत (for तव) B1 विस्मरेण तपोधन
(m as in text)

4 G1 missing — Ko 2.4 B1 & D1 2.4 सौतिरु*, K1
S (G1 missing, G2 with prefixed श्री) सूत. — a) Ko
यदा; K1 त्वया, K2 & D2 ॥ तदा, G (G1 missing) सदा;
M1 तथा (for पुरा) — b) K2 N V1 B1 Dn D1 ॥
T G2 ॥ श्रेष्ठैर्म — c) Dn D1 *विप्राश्रयैस्व — d) T
यच्चापि N (except K2) यथा (for पुरा)

5 G1 missing G2 om 5^a-7^b — a) D2 हि (for
च) K D2 *त हि मे विप्रा — b) D2 श्रुतो (for ततो)
K1 यदधीतं च ये मया, M2 सम्यग्द्विजश्रेष्ठाय नमः — c) Ko
D2 G6 त (for तत्) Dn तावच्छृणुष्व (for तत्तावच्छृ*)
K1.3 D1.3 G2 4.5 शृणुवाहे* — d) Ko 2 सिद्धे, G (G1
missing, G2 om) सर्वं K D2 ॥ T M1 सा (K1 अ-
भिपुरोगमै; N V1 B Da Dn D1.3 4 6 7 सर्पिम*
— e) B2 परमो (for प्रव*) — f) N (except Ko-2 4
D2 ॥) G2 & ५ M1 भार्गवो G6 भार्गव पृथुन* K1
भृगुवशज

6 G1 missing G2 om 6 (of v 1 5) V1 reads
6 in marg — a) K2 B D (except D2 ॥) M1 ॥
(inf lin) पूर्व, G1-६ दिव्य (for ब्रह्मन्) — b) K4
महात्मने; D2 ॥ *रुमन — c) B D (except D2 ॥)
यथायुक्त — d) K1 *संस्थित, G2 *श्रुत; G3 M1-2 *श्रितं;
G2 *हित, G6 *मद्भुत, M2 *धिय, Cd as in text
— After 6, B2 ins

215* शृणुष्वभावहितो ब्रह्मन्पुराणे यच्छ्रुत मया ।
N (except Ko 1) ins after 6 (B2 after 215*)

216* भृगुर्महर्षिर्भगवान्ब्रह्मणा वै स्वयमुवा ।
वरुणस्य कृतौ जात पावकादिति न श्रुतम् ।
After 216*, N2 V1 ins a passage given in App I
(No 6)

7 G1 missing G2 om 7^{ab} (of v 1 5) — a)
D2 ॥ T तु, G2 ॥ च (for सु) — e) N V1 B (except
B2) D (except D2 ॥) च (for अपि) — f) Ko D2 ॥
भार्गव (for धार्मि*)

8 G1 missing — a) D2 ॥ ७ पूर्व (for पूर्व) K1
N2 V1 B2 Dn D2 ॥ (by corr.) S (except M2-3, G1
missing) *मह

9 b) T1 G (except G2, G1 missing) *वान्धर्म*.
— c) K1 T1 ब्रह्मिष्ठ; N2 V1 D (except Da D2.5)
धार्मिक — d) B2 नियतव्रत, D (except Da D2 ॥)
ताशन, Cd Nilp as in text — After 9, N V1 B
ins an additional colophon इत्यादिपर्वणि पौलोमे

10 K1 S (G1 missing) om उवाच — e) D2 ॥ कथ
प्राप्त (for परि*) — f) B2m तत्त्वं, D2 T G (except
G2, G1 missing) सुव्रत (for पृच्छ*)

11 G1 missing — Ko ३ & N V1 B D (except
D2 ॥) सौतिरु*; K1 S (G1 missing) सूत — a) T2
G2 ॥ च, G6 M1.2 तु (for सु-) — e) N (except K

सेयं यदि वरारोहा भृगोर्भार्या रहोगता ।
तथा सत्यं समाख्याहि जिहीर्षाम्याश्रमादिमाम् ॥ २०
मन्युर्हि हृदयं मेऽद्य प्रदहन्निव तिष्ठति ।
मत्पूर्वभार्या यदिमां भृगुः प्राप सुमध्यमाम् ॥ २१
तद्रक्ष एवमामभ्य ज्वलितं जातवेदसम् ।
शङ्कमानो भृगोर्भार्या पुनः पुनरपृच्छत ॥ २२
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यदा ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

साक्षिवत्पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि कवे वचः ॥ २३
मत्पूर्वभार्यापहृता भृगुणानृतकारिणा ।
सेयं यदि तथा मे त्वं सत्यमाख्यातुमर्हसि ॥ २४
श्रुत्वा त्वत्तो भृगोर्भार्या हरिष्याम्यहमाश्रमात् ।
जातवेदः पश्यतस्ते वद सत्यां गिरं मम ॥ २५
तस्य तद्रचनं श्रुत्वा सप्तार्चिर्दुःखितो भृशम् ।
भीतोऽनृताच्च शापाच्च भृगोरित्यब्रवीच्छनैः ॥ २६

O 1 B92
B 1 5.30
K. 1 5.32

ॐ Nil अत एव तस्या पिता अनृतकारक । अनृतकारिणे इति
पाठे तु भृगोरिव विशेषण । ॐ Cf also 24^b

20 G₁ missing T₁ om 20^b — °) K₄ T₂ G₃—s
M समाख्या — °) G₂ 'पांदाश्र', M₂ s 'पांदाश्रमामिमा

21 G₁ missing — °) K₁ हृदये सोद्य K₂ मन्युर्मे
हृदये ह्यद्य, N V₁ B D (except D₂ s) स मन्युस्त्र (D₁
'स्य' हृदय — °) D₂ G₂ 4—s निर्देह', T₁ दहतीव च,
T₂ G₂ M दहन्निव च — °) N V₁ B D आप (D₂ as in
text, D₂ प्राप्य), T G₂ s M₂ 4 s प्राप्त — After 21,
G₂ 4 s ins

218* असमत कृत मेऽद्य हरिष्याम्याश्रमादिमाम् ।
For latter half of this line, of 20^d, 25^b and v 1

22 G₁ missing — Before 22, K₁ ins सूत ; N
V₁ m B₁ s 4 D_n D₁ s 4 6 7 सौतिर', B₂ Da सूत उ'
— °) K₂ N V₁ B D (except D₂) एव रक्षस्तमामभ्य
— °) K₂ N V₁ B D (except D₂) M₂ s 'मान

23 G₁ missing — Before 23, D₁ marg (see m)
ins रक्ष उवाच (of v 1 18) — °) K₂ सर्वभावानां
— °) S (except T, G₁ missing) अतर्वसति K D₂
नित्यश (K₂ पावक), B₂ T सर्वदा, D₂ पावक — °)
K₂ 4 कवे मम, D₂ शुचे मम, M₁ वचो मम

24 G₁ missing — °) D₂ 'यो यतता N V₁ B D_n
D₁ s 4 6 7 मत्पूर्वापहृता भार्या — °) G₁ s 'नृतचारिणा

25 G₁ missing — °) M₂ s 'माश्रयात् N (except
K D₂ s) T 'प्याम्याश्रमादिमां (T 'मात्तत'), of 20^d

26 G₁ missing — Before 26, K₁ ins सूत ; V₁
B₂ D_n s सौतिर', B₂ s Da D_n 1. n₂ D₁ s 4 6 7 सूत उ'
— °) N (except K₂—s) T₁ G₂ 4 s M₁ तस्यैत — °) K₁
N₂ V₁ B₁ D_n D₁ 'तोमवत् T₂ 'चिर्भृशदु खित
— After 26^{ab}, T₁ G₂ 4 s ins

219* सत्य वदामि यदि मे शाप स्याद्भ्रष्टचित्तमात् ।
असत्य चेदह दृष्टे पतिष्ये नरकाङ्गमात् ।

After 26, N (except K₂ s D₂, K₄ marg) T₁
G₂ 4 s ins

220*

अभिरुवाच ।

त्वया वृत्ता पुलोमेय पूर्वं दानवनन्दन ।

किं त्विय विधिना पूर्वं मन्त्रवन्न वृत्ता त्वया ।

पित्रा तु भृगवे दत्ता पुलोमेय यशस्विनी ।

वदाति न पिता तुभ्य वरलोभान्महायशा ।

अथेमां वेददष्टेन कर्मणा विधिपूर्वकम् । [5]

भार्यामृषिर्भृगु प्राप मा पुरस्कृत्य दानव ।

सेयमित्यवगच्छामि नानृत वक्तुमुत्सहे ।

नानृत हि सदा लोके पूज्यते दानवोत्तम ।

[T₁ G₂ 4 s om अभिरु' — (L 1) T₁ G₂ 4 s त्वया वृत्तेय

लोकेश B Da दानवसत्तम (B₂ m as above) — (L 4)

K₂ D₂ T₁ G₂ 4 s न तु तुभ्य प्रदत्ता वै, K₄ N B Da तुभ्यं

प्रदत्ता न तु वै ; V₁ वदाति तुभ्य न तु वै, D₂ 4 6 7 प्रदत्ता न

तु वै तुभ्य T₁ G₂ 4 s वरारोहा (for वर') — (L 5) T₁

G₂ 4 s अथेमां K₄ V₁ B₂ m धर्मेण (for कर्मणा)

— (L 6) D₂ 7 अपि (for कृपिर्) T₁ G₂ 4 s गुरु प्राप्त

T₁ G₂ 4 त (for मां) — (L 7) K₄ N₁ V₁ B₂ पृष्ट

सत्येन चैवा (K₄ द्वैत्या) ह ना' — (L 8) K₄ च सता,

B (except B₄) हि सतां, T₁ G₂ 4 s स (G₂ हि) तदा (for

हि सदा) T₁ G₂ 4 s पूज्य (G₂ 'व') दानवसत्तम]

Colophon missing in G₁, D₂ s om it — K₂ ह'

श्रीम' (K₁—s om श्री') आदि' पौलोमे (K₁ s om पौ')

अभिपृच्छा नाम (K₁ om अभि' ना' and cont ॥ ५ ॥, K₂

cont. ॥ ५ ॥, K₂ marg see m cont अध्याय ॥ ५ ॥),

N V₁ इ' श्रीम आदि' पौलोमपर्वणि पुलोमाभिरुवादे

पचमो' ॥ ५ ॥, B D_n 1 n₂ D₁ इ' महा' (B₂ 4 s D_n 1 n₂

D₁ om स') आदि' पौलोमे, Da इ' महा' आदि' पौलोमे

अभिरुवाक्य, D_n s इ' श्रीम' आदि' पचमो' ॥ ५ ॥, D₂ आदि'

अभिपृच्छा नाम ॥ ५ ॥, D₂ 4 7 इ' आदि' पौलोमे (D₂

marg see m cont. पचमो'; D₁ cont ॥ ५ ॥), T इ'

श्रीम' आदि' पौलोमे भार्गववशकथन (T₁ om -वश) नाम

पचमो' (T₂ चतुर्थो'), G₂ s इ' श्रीम' (G₂ श्रीमन्म')

पौलोमे पर्वणि पचमो' (G₂ चतुर्थो'), G₂ पौलोमे भार्गवकथन

नाम चतुर्थो', G₂ s इ' श्रीम' (G₂ om श्री') आदि'

चतुर्थो' ॥ ४ ॥; M इ' पौलोमे पचमो'

सेयं यदि वरारोहा भृगोर्भार्या र्होगता ।
तथा सत्यं समाख्याहि जिहीर्षाम्याश्रमादिमाम् ॥ २०
मन्युर्हि हृदयं मेऽद्य प्रदहन्निव तिष्ठति ।
मत्पूर्वभार्या यदिमां भृगुः प्राप सुमध्यमाम् ॥ २१
तद्रक्ष एवमामन्त्र्य ज्वलितं जातवेदसम् ।
शङ्कमानो भृगोर्भार्या पुनः पुनरपृच्छत ॥ २२
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यदा ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

साक्षिवत्पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि कवे वचः ॥ २३
मत्पूर्वभार्यापहृता भृगुणानृतकारिणा ।
सेयं यदि तथा मे त्वं सत्यमाख्यातुमर्हसि ॥ २४
श्रुत्वा त्वत्तो भृगोर्भार्या हरिष्याम्यहमाश्रमात् ।
जातवेदः पश्यतस्ते वद सत्यां गिरं मम ॥ २५
तस्य तद्रचनं श्रुत्वा सप्तार्चिर्दुःखितो भृशम् ।
भीतोऽनृताच्च शापाच्च भृगोरित्यब्रवीच्छनैः ॥ २६

O 1 692
B 1 5, 30
K. 1 5, 32

॥ Nil अत एव तस्या पिता अनृतकारक । अनृतकारिणे इति
पाठे तु भृगोरेव विशेषण । ॥ Cf also 24^b

20 G₁ missing T₁ om 20^b — °) K₄ T₂ G₂—s
M समाख्या — °) G₂ 'पांदाश्र', M₂ s 'पांदाश्रमाभिमा
21 G₁ missing — °) K₁ हृदये सोद्य K₂ मन्युर्मे
हृदये ह्यद्य, N V₁ B D (except D₂ s) स मन्युस्त्र (D₁
'स्य' हृदय — °) D₂ G₂ 4—s निर्दहं, T₁ दहतीव च,
T₂ G₂ M दहन्निव च — °) N V₁ B D आप (D₂ as in
text, D₂ प्राप्य), T G₂ s M₂ 4 s प्राप्त — After 21,
G₂ 4 s ins

218* असमत कृत मेऽद्य हरिष्याम्याश्रमादिमाम् ।
For latter half of this line, of 20^d, 25^b and v l

22 G₁ missing — Before 22, K₁ ins सूत ; N
V₁m B₁ s 4 Dn D₁ s 4 6 7 सौतिहं, B₂ Da सूत उ°
— °) K₂ N V₁ B D (except D₂) एव रक्षसमामन्त्र्य
— °) K₂ N V₁ B D (except D₂) M₂ s मान

23 G₁ missing — Before 23, D₁ marg (see m)
ins रक्ष उवाच (of v l 18) — °) K₂ सर्वभावानां
— °) S (except T, G₁ missing) अतर्वसति K D₂
नित्यश (K₂ पावक), B₂ T सर्वदा, D₂ पावक — °)
K₂ 4 कवे मम, D₂ शुचे मम, M₁ वचो मम

24 G₁ missing — °) D₂ 'मी यतता' N V₁ B Dn
D₁ s 4 6 7 मत्पूर्वापहृता भार्या — °) G₂ s नृतचारिणा

25 G₁ missing — °) M₂ s 'माश्रयात्' N (except
K D₂ s) T 'प्याम्याश्रमादिमां (T 'मात्तत्'), of 20^d

26 G₁ missing — Before 26, K₁ ins सूत ; V₁
B₂ Dn₂ सौतिहं, B₂ s Da Dn₁ n₂ D₁ s 4 6 7 सूत उ°
— °) N (except K₂—2) T₁ G₂ 4 s M₁ तस्यैत — °) K₁
N₂ V₁ B₁ Dn D₁ 'तोमवक्' T₂ 'सिर्भृशदु खित
— After 26^{ab}, T₁ G₂ 4 s ins

219* सत्य वदामि यदि मे शाप स्याद्भ्रष्टवित्तमात् ।
असत्य चेदह धूये पतिप्ये नरफाकमात् ।
After 26, N (except K₂ s D₂, K₄ marg) T₁
G₂ 4 s ins

220*

अग्निस्वाच ।

त्वया वृता पुलोमेय पूर्वं दानवनन्दन ।
किं त्वयि विधिना पूर्वं मन्त्रवन्त वृता त्वया ।
पित्रा तु भृगवे दत्ता पुलोमेय यशस्विनी ।
वदाति न पिता तुभ्य वरलोभान्महायशा ।
अथेमां वेददष्टेन कर्मणा विधिपूर्वकम् । [5]
भार्यामृपिर्भृगु प्राप मा पुरस्कृत्य दानव ।
सेयमित्यवगच्छामि नानृत वक्तुमुत्सहे ।
नानृत हि सदा लोके पूज्यते दानवोत्तम ।

[T₁ G₂ 4 s om अग्निहं — (L 1) T₁ G₂ 4 s त्वया वृतेय
लोकेश B Da दानवसत्तम (B₂ m as above) — (L 4)
K₂ D₂ T₁ G₂ 4 s न तु तुभ्य प्रदत्ता वै, K₄ N B Da तुभ्यं
प्रदत्ता न तु वै; V₁ वदाति तुभ्य न तु वै, D₂ 4 6 7 प्रदत्ता न
तु वै तुभ्य T₁ G₂ 4 s वरारोहा (for वर°) — (L 5) T₁
G₂ 4 s अथैनां K₄ V₁ B₂ m धर्मेण (for कर्मणा)
— (L 6) D₂ 7 अपि (for कृपिद्) T₁ G₂ 4 s गुरु प्राप्
T₁ G₂ 4 त (for मां) — (L 7) K₄ N₁ V₁ B₂ पृष्ट
सत्येन चैवा (K₄ वैत्या) ह नां — (L 8) K₄ च सता,
B (except B₂) हि सतां, T₁ G₂ 4 s स (G₂ हि) तदा (for
हि सदा) T₁ G₂ 4 s पूज्य (G₂ 'वै') दानवसत्तम]

Colophon missing in G₁, D₂ s om it — K ह°
श्रीमं (K₁—s om श्री°) आदि° पौलोमे (K₁ s om पौ°)
अग्निपृच्छा नाम (K₁ om अग्नि° ना° and cont ॥ ५ ॥, K₂
cont. ॥ ५ ॥, K₂ marg see m cont अध्याय ॥ ५ ॥),
N V₁ ह° श्रीम आदि° पौलोमपर्वणि पुलोमाग्निसवादे
पचमो° ॥ ५ ॥, B Dn₁ n₂ D₁ ह° महा° (B₂ 4 s Dn₁ n₂
D₁ om म°) आदि° पौलोमे, Da ह° महा° आदि° पौलोमे
अग्निवाक्य, Dn₂ ह° श्रीम आदि° पचमो° ॥ ५ ॥, D₂ आदि°
अग्निपृच्छा नाम ॥ ५ ॥, D₂ 4 7 ह° आदि पौलोमे (D₁
marg see m cont. पचमो°; D₁ cont ॥ ५ ॥), T ह°
श्रीम आदि° पौलोमे भार्गववक्कयन (T₁ om वक्कयन) नाम
पचमो° (T₂ चतुर्थो°), G₂ 8 ह° श्रीम (G₂ श्रीमन्म°)
पौलोमे पर्वणि पचमो° (G₂ चतुर्थो°), G₂ पौलोमे भार्गवकयन
नाम चतुर्थो°, G₂ 8 ह° श्रीम (G₂ om श्री°) आदि°
चतुर्थो° ॥ ५ ॥; M ह° पौलोमे पचमो°

तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शुमुभिच्छाम्यहं रुपा ।
विमेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥ १०
पुलोमोवाच ।

अग्निना भगवंतस्सै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ ११
इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सूत उवाच ।

शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मकृतवानसि सांप्रतम् ॥ १
धर्मे प्रयतमानस्य सत्यं च वदतः समम् ।

साहं तव सुतस्वास्व तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतं च तद्रक्षो मामृत्सृज्य पपात वै ॥ १२
सूत उवाच ।

इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमभिक्रुद्धः सर्वमक्षो भविष्यसि ॥ १३

9

पृष्ठो यदब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥ २
पृष्ठो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानमानोऽन्यथा वदेत् ।
स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् ॥ ३
यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानमानो न भापते ।

C. 1 914
B. 1 7 4
K. 1 7 4

Gs M2 4 5 स्वा (for स्वा) — 1) B1 (m as in text)
2 4 'सिनि

10 a) Ko त्व, D1 तत् (for त) K1 त्वद्य, Ks मद्य
— b) Ks 'च्छामि त — c) Dn1 विमेत, Dns Gs विमेद्,
T1 G1 5 प्रविमेद् — d) K1 Ds 4 G1.2.6 वाय M1
कस्य वाच्यो ह्यति

11 S om उवाच — b) K1 D1 'सेह M1 से सखि'
G2 8 M2-5 कथितेह (G2 8 'ताह, M2 तेव, M1.5 ते वि)
जिह्विपवे, of 9^a — c) K1 यथा (for ह्यच)

12 b) M1 चास्मि मो Ko 2 'मोचिता, T1 'रक्षिता
— c) B5 'कृतं Ko 4 D2 5-7 S (except G1-3 M1) तु
(for च) — d) Ks समुत्सृज्य, Gs मा मुमोच N V1 B
Da Ds ह (for वै)

13 Da.6 1 T1 M2 4 5 om. सूत उ Ko 2.4 N V1
B Da D4 सौतिह, K1 T2 G (G2 8 with prefixed
श्री) M1.8 सूत — K1 (? hapl) om 13 — a)
Da 'मा (sic) च — c) N V1 B D (except D2) M2
'मतिक्रु', M1 'मपि क्रु' — d) Ko 2 8 B5 (m as in text)
Dns D1 7 T2 भविष्यति, Gs 'वेदिति

Colophon om in K1 (of v l 1 7 1) — K (K1
om) ह' श्रीम' (Ko om महा, K2 om श्री) आदि'
पौलोमे अग्नि (K2 4 अग्ने) शापो नामाध्याय (Ks om अध्या',
K2 8 (marg) cont ॥ ६ ॥), N V1 ह' श्रीम' आदि'
पौलोमपर्वणि अग्निशापे पष्ठो ॥ ६ ॥, B1 8 ह' महा' आदि'
पौलोमे अग्निशापो नाम, B2 4 ह' आदि' अग्निशापो नामा
ध्याय ॥ ६ ॥, B5 ह' पौलोमे, Da ह' महा' आदि' अग्निशापो
नाम, Dn1.2 2 ह' आदि' पौलोमे अग्निशाप (Dn1 cont
॥ ८९८ ॥), Dns ह' महा' आदि' पष्ठो ॥ ६ ॥, D1-2.5
ह' महा' (D1 2.5 om म') आदि' पौलोमे (D1.8 cont,

अग्निशाप), D4 पौलोमे अग्निशापे (marg see m 'शापो
नाम पष्ठो'), Ds 7 ह' आदि' (Ds cont पौलोमे), T G4
ह' श्रीम' (G4 om श्री) आदि' (T1 om आ') पौलोमे
पर्वणि (T2 G4 om प') अग्निशापो नाम पष्ठो (T2 G4
पचमो'), G1 ह' आदि' पौलोमे शृगुवशाशुकीर्तनो अग्निशापो
नाम पचमो', G2 8 ह' श्रीम' (Gs श्रीमन्म) पौलोमे पर्वणि
(Gs om प') पष्ठो (G2 पचमो, Gs cont ॥ ६ ॥), G5 6
ह' श्रीम' (G5 om श्री) आदि' (Gs om आ') पचमो',
M ह' पौलोमे पष्ठो (Ms.4 cont ॥ ६ ॥)

7

1 K1 G2 8 om सूत उ (for K1 of v l 1 6 13)
Ko 2 4 N V1 B D (except D2 8) सौतिह, S (G2 8 om)
सूत — b) Ks क्रोधाद्वा V1 'द्धो भृगुमथा, D2 स
क्रुद्धो वाक्यमत्र — After 1^{ab}, B5 D4 (see m) marg
ins अग्निरुवाच — c) K4 N B D (except D2 8)
मां प्रति (for साप्र)

2 b) K1 सम (for सत्य). K1.8 N V1 D1 सम, K2 4
D6 T स्वय (for समम्) — c) K2 यद्वद्, D6 यदि वदेत्,
T1 M2-5 'ब्रव, G1 M1 [S]हमब्रु; G5 'ब्रवन्

3 a) T1 'क्षी तु साक्ष्य K D2 5 पृष्ठ साक्षी तु य
साक्ष्ये (K1 D2 क्ष्य) — b) Ko जानन्योऽन्यथा, K1
D2 5 7 जानन्नप्य; K2 4 जानतोप्य, Ks D6 जानन्योप्य,
N V1 B Da Dn D4 जानानोप्य (Dn1.2 नो ह्य), D1
जानतो ह्य, T1 G4 5 जानानश्चा (of v l 4^b) D2 जानानो
ह्यथा भवेत् — c) Ko 2 Ds-transp स and सप्त
K1 'नात्मना D6 स पूर्वमात्मनस्तत्र — d) K D2 8
कुलान् (Ks सप्त)

4 b) Ko 4 D6 7 जानतोपि; K1.8 D2 5 'नक्षपि; K2 N

तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शुमुभिच्छाम्यहं रुपा ।
विमेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥ १०
पुलोमोवाच ।

अग्निना भगवंतस्सै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ ११
इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

साहं तव सुतस्मास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतं च तद्रक्षो मामृत्सृज्य पपात वै ॥ १२
सूत उवाच ।

इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमभिक्रुद्धः सर्वमक्षो भविष्यसि ॥ १३

9

सूत उवाच ।

शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथान्वीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन्कृतवानसि सांप्रतम् ॥ १
धर्मे प्रयतमानस्य सत्यं च वदतः समम् ।

पृष्टो यदब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥ २
पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानमानोऽन्यथा वदेत् ।
स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् ॥ ३
यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानमानो न भापते ।

C. 1 914
B. 1 74
K. 1 74

G₅ M₂ 4 5 स्वा (for स्वा) — 7) B₁ (m as in text)
2 4 'सिति

10 ^a) K₀ त्व, D₁ तत् (for त) K₁ त्वद्य, K₈ सद्य
— ^b) K₈ 'च्छामि त — ^c) D_{n1} विमेत, D_{n8} G₀ विमेद,
T₁ G₄ 5 प्रथिमेत् — ^d) K₁ D₈ 4 G₁. 2. 5 वाय M₁
कस्य चायं ह्यति

11 S om उवाच — ^b) K₁ D₁ 'सेह M₁ से सखि'
G₂ 8 M₂-5 कथितेह (G₂ 8 'ताह, M₈ तेव, M₄. 5 ते वि)
जिहीर्षवे; cf 9^d — ^a) K₁ यया (for ह्य)

12 ^b) M₁ चास्मि मो' K₀ 2 'मोचिता, T₁ 'रक्षिता
— ^c) B₈ 'कृतं K₀ 4 D₂ 5-7 S (except G₁-3 M₁) तु
(for च) — ^d) K₂ समुत्सृज्य, G₈ मा मुमोच N₁ V₁ B
D₈ D₅ ह (for वै)

13 D₈. 6 7 T₁ M₂ 4 5 om. सूत उ' K₀ 2. 4 N₁ V₁
B D₈ D₄ सौत्तिह', K₁ T₂ G (G₂ 8 with prefixed
श्री) M₁. 8 सूत — K₁ (? hapl) om 13 — ^a)
D₈ 'मा (sio) च — ^c) N₁ V₁ B D (except D₂) M₈
'मतिक्रु', M₁ 'मपि क्रु' — ^d) K₀ 2 8 B₈ (m as in text)
D_{n2} D₁ 7 T₂ भविष्यति, G₀ 'वेदिति

Colophon om in K₁ (of v 1 1 7 1) — K (K₁
om) ह' श्रीम' (K₀ om महा, K₂ om श्री') आदि'
पौलोमे अग्नि (K₂ 4 अग्ने) शापो नामाध्याय (K₃ om अध्या',
K₂ 8 (marg) cont ॥ ६ ॥), N₁ V₁ ह' श्रीम' आदि'
पौलोमपर्वणि अग्निशापे पष्ठो ॥ ६ ॥, B₁ 8 ह' महा' आदि'
पौलोमे अग्निशापो नाम, B₂ 4 ह' आदि' अग्निशापो नामा
ध्याय ॥ ६ ॥, B₅ ह' पौलोमे, D₈ ह' महा' आदि' अग्निशापो
नाम, D_{n1}. n₂ ह' आदि' पौलोमे अग्निशाप (D_{n1} cont
॥ ८९८ ॥), D_{n8} ह' महा' आदि' पष्ठो ॥ ६ ॥, D₁-8. 5
ह' महा' (D₁ 8. 5 om म') आदि' पौलोमे (D₁. 8 cont,

अग्निशाप), D₄ पौलोमे अग्निशापे (marg see m 'शापो
नाम पष्ठो'), D₈ 7 ह' आदि' (D₈ cont पौलोमे), T G₄
ह' श्रीम' (G₄ om श्री') आदि' (T₁ om आ') पौलोमे
पर्वणि (T₂ G₄ om प') अग्निशापो नाम पष्ठो' (T₂ G₄
पचमो'), G₁ ह' आदि' पौलोमे भृगुवशानुकीर्तनो अग्निशापो
नाम पचमो', G₂ 8 ह' श्रीम' (G₈ श्रीमन्म) पौलोमे पर्वणि
(G₈ om प') पष्ठो' (G₂ पचमो, G₃ cont ॥ ६ ॥), G₅ 6
ह' श्रीम' (G₀ om श्री') आदि' (G₅ om आ') पचमो',
M ह' पौलोमे पष्ठो (M₈. 4 cont ॥ ६ ॥)

7

1 K₁ G₂ 8 om सूत उ' (for K₁ of v 1 1 6 13)
K₀ 2 4 N₁ V₁ B D (except D₂ 5) सौत्तिह', S (G₂ 8 om)
सूत — ^b) K₈ क्रोधाद्वा' V₁ 'द्धो भृगुमया, D₂ स
क्रुद्धो वाक्यमत्र' — After 1^{ab}, B₈ D₄ (see m) marg
ins अमित्रवाच — ^a) K₄ N₁ B D (except D₂ 5)
मां प्रति (for साम)

2 ^b) K₁ सम (for सत्य). K₁. 8 N₁ V₁ D₁ सम, K₂ 4
D₀ T स्वय (for समम्) — ^c) K₂ यद्वद, D₅ यदि वदेत्,
T₁ M₂-5 'प्रव, G₁ M₁ [S]हमह'; G₅ 'प्रवन्

3 ^a) T₁ 'क्षी तु साक्ष्य K D₂ 5 पृष्ट साक्षी तु य
साक्ष्ये (K₁ D₅ क्ष्य) — ^b) K₀ जानन्योऽस्मान्यथा, K₁
D₈. 5 7 जानन्नप्य'; K₂ 4 जानतोऽप्य', K₈ D₀ जानन्योऽप्य',
N₁ V₁ B D₈ D_n D₄ जानानोऽप्य (D_{n1}. n₂ नो ह्य), D₁
जानतो ह्य, T₁ G₄. 5 जानानश्चा' (of v 1 4^b) D₂ जानानो
ह्ययथा भवेत् — ^c) K₀ 2 D₅-transp स and सप्त
K₁ 'नात्मना D₀ स पूर्वमात्मनस्त्र — ^d) K D₂ 5
कुलान् (K₈ सप्त)

4 ^b) K₀ 4 D₀ 7 जानतोऽपि; K₁. 3 D₂ 5 'नक्षपि; K₂ N₁

कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक्तया ।
हुतभुक्तसर्वलोकेषु सर्वभक्षत्वमेप्यति ॥ १६
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय लोककृत् ।
उवाच वचनं श्रद्धया भूतभावनमव्ययम् ॥ १७
लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन्क्रियाणां च प्रवर्तकः ।
स तथा कुरु लोकेश नोच्छिद्येरन्क्रिया यथा ॥ १८
कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन्हुताशनः ।
त्वं पवित्रं यदा लोके सर्वभूतगतश्च ह ॥ १९
न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेप्यसि ।
उपादानेऽर्चिषो यास्ते सर्वं धक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ॥ २०

यथा सूर्याग्निः स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्चिर्निर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति ॥ २१
तदग्ने त्वं महत्तेजः स्वप्नभावाद्भिर्निर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो ।
देवानां चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम् ॥ २२
एवमस्त्विति तं वद्विः प्रत्युवाच पितामहम् ।
जगाम शासनं कर्तुं देवस्य परमेष्ठिनः ॥ २३
देवर्षयश्च मुदितास्ततो जग्मुर्यथागतम् ।
ऋषयश्च यथापूर्वं क्रियाः सर्वाः प्रचक्रिरे ॥ २४
दिवि देवा मुमुदिरे भूतसंघाश्च लौकिकाः ।
अग्निश्च परमां प्रीतिमवाप हतकल्मषः ॥ २५

C 1 937
B 1 7 28
K 1 7 28

*मुख — ^a) Ko 'भागान्'; M1 'भागम्' G (except G1) M1 तदा — ^e) B1 (m as in text) s 'लोकेश, B3 Da G3 'भूतेषु, D2 'लोकस्य

17 Before 17, B3 ins सौतिरवाच (of v 1 14-16), T2 G4-s सूत — ^a) Ko s B1 D1.6 7 च, Ks 4 अय (for हु) D2.5 T G1-2.5 M (except M1) सत् (G2 हु) वचन ते — ^b) D (except Da D2.5) विश्वकृत् — ^d) K1-3 D2 s T 'मव्यय'

18 Before 18, N V1 B3 ins ब्रह्मोवाच; S (except G2 s M1) ब्रह्मा — ^a) G1 'मपि, G2 s M1 'मिव T लोकानां च ऋषीणां त्व — ^b) K1 शांतिरेव, D3 चातमेव D1 T कर्ता चांतक एव च, G1 त्व कर्तांतक एव च — ^c) D3 भूतांस्त्रीन् — ^d) T2 त्रयाणां, D3 गुणानां G2 s M1 त्व (for च) — ^e) K1 G4-s M1 देवेदा, B3 (m as in text) लोकेषु Ko 2 तथा कुरुष्व लोकेषु — ^f) Ko नोच्छिद्यते, Ks 'द्येत N V1 B Da Dn D1 यथा क्रिया (by transp), D3 यथा तथा; G1 क्रियास्तथा, G4-s 'दय

19 ^a) Ko यस्मा, T G2 s M1 तस्मा G1 सन् (for त्वम्) — ^b) G6 ईशस्व हि Ks सद्, D2 s T G1-5 त्वं (for सन्) All MSS except Ko 2.4 Da1 D1 G1-3 Ms 'शन — ^c) Dn3 D2 s पवित्र N1 अयो; N2 V1 B1.2 s Dn D1.3 4.6.7 Ms सदा, B3 Da D2 s T G1-3 M2 s यथा — ^d) K1 Dn D1.3.6 T 'गतिश्च, M1 s 'हितश्च G1 'गतिस्तथा K (except K1) हि (for ह)

20 ^a) T G2.5 M (except M1) 'प्रकरणे — ^b) Ko 'भक्षो भविष्यति — ^c) N (except Ko-3 D3) आपाने (N V1 Da2 त्व)र्चि, G1.2 उपादानेर्चि, M3 'दानार्चि' — ^d) K1 N V1 B D (except D2.4) Ms भक्षयन्ति. K1-3 B1 T G3 शिक्षा. — After 20, N (except Ko-3

D2 s) ins

221* कव्यादा च तनुयां ते सा सर्वं भक्षयिष्यति ।

21 D1 om 21 — ^a) Ko 'चिभिर्देव्य; K1 corrupt, B3 'चिपा द', D2 s 'चिभि स्पृष्ट; D3 G2 M2 4 'चिनिर्द' B3 (m as in text) यदा यदर्चिर्निर्द — ^d) G2-s M1 शुद्ध वि'

22 ^a) T महाभाग, G1 M (except M1) महातेजा, G2 s महातेज Ko तदग्ने त्वमभूते, N V1 B D (except D2 s) त्वमग्ने परम तेज — ^b) D3 T G2 M1 'मत्त', G2 'मित — ^c) D2 ते शाप — ^d) G2.5 मोक्षमर्हसि सुव्रत — ^e) K (except K4) G6 चात्मना; T1 G3 आत्मनो, G4 आत्मना T3 च महाभाग — ^f) Ko D3 M2 त्वन्मुखे T2 मुखे K2 मुखे गतं

23 Before 23, Ko N V1 B D (except Da1 D2 s) ins सौतिरवाच (B3 सूत व'), S (except T2 G1-3) सूत — ^a) K1 त द्यमि — ^b) K1.4 D2 s S (except G2 Ms) प्रत्युत्तवाय (T2 'तथा च) — After 23^{ab}, B1 ins 222* (of v 1. 25)

24 ^b) N V1 B Da Da.4 6 7 T G6 प्रतिज, D3 G1-4 M2-4 तथा ज — ^d) K1 M1 सर्वे

25 ^a) D3 प्रमुदिरे — ^b) M1 देवसघा — ^c) Ko N Da 'किलियप, K1 B3 T गतक'; V1 गतकिलियप; G (except G1) M4 हतक — B3-s D1.3-5 ins after 25 B1 after 23^{ab} K4 marg, after 26^{ab} D3 after 224* (of v 1 1 8 2)

222* एव स भगवान्शाप लेभेऽग्निर्भूयुत पुरा ।

After 25, D3 ins सूत उवाच, which is followed by (the first occurrence of) 1 8 2^{ad}, then follows 224* (of v 1 1 8 2), and finally 222*.

कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक्तथा ।
हुतभुक्सर्वलोकेषु सर्वभक्षत्वमेप्स्यति ॥ १६
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय लोककृत् ।
उवाच वचनं श्रुक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥ १७
लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन्क्रियाणां च प्रवर्तकः ।
स तथा कुरु लोकेश नोच्छिद्येरन्क्रिया यथा ॥ १८
कक्षादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन्हुताशनः ।
त्वं पवित्रं यदा लोके सर्वभूतगतश्च ह ॥ १९
न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेप्स्यसि ।
उपादानेऽर्चिषो यास्ते सर्वं धक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ॥ २०

यथा सूर्याशुभिः स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्चिर्निर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति ॥ २१
तदग्रे त्वं महत्तेजः स्वप्नभावाद्विनिर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृपेर्विभो ।
देवानां चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम् ॥ २२
एवमस्त्विति तं वद्विः प्रत्युवाच पितामहम् ।
जगाम शासनं कर्तुं देवस्य परमेष्ठिनः ॥ २३
देवर्षयश्च मुदितास्ततो जग्मुर्गन्थागतम् ।
ऋषयश्च यथापूर्वं क्रियाः सर्वाः प्रचक्रिरे ॥ २४
दिवि देवा मुमुदिरे भूतसंघाश्च लौकिकाः ।
अग्निश्च परमां प्रीतिमवाप हतकल्मषः ॥ २५

C 1 937
B 1 7 28
K 1 7 28

'मुख — ^a) Ko 'भागाश'; M1 'भागम्' G (except G1) M1 तदा — ^e) B1 (m as in text) s 'लोकेश, B3 Da Gs 'भूतेषु, D2 'होक्स्व

17 Before 17, B3 ins सौतिरवाच (of v 1 14-16), T2 G4-s सूत — ^a) Ko s B1 D1.6.7 च, Ks 4 अय (for तु) D2.5 T G1-3.5 M (except M1) तद् (G2 तु) वचन ते — ^b) D (except Da D2.5) विश्वकृत् — ^d) K1-s D2.5 T 'मव्यय'

18 Before 18, N V1 B3 ins ब्रह्मोवाच; S (except G2.5 M1) ब्रह्मा — ^a) G1 'मपि, G2.5 M1 'मिव T लोकानां च ऋषीणां त्व — ^b) K1 शांतिरेव, Ds चातमेव D1 T कर्ता चांतक एव च, G1 त्व कर्तांतक एव च — ^c) Ds श्रुतांस्त्रीन् — ^d) T2 ग्रयाणां, Ds गुणानां G1.5 M1 त्व (for च) — ^e) K1 G4-s M1 देवेदा, B3 (m as in text) लोकेषु Ko 2 तथा कुरुष्व लोकेषु — ^f) Ko नोच्छिद्यते, Ks 'चेत' N V1 B Da Dn D1 यथा क्रिया (by transp), Ds यथा तथा; G1 क्रियास्तथा, G4-s 'दय

19 ^a) Ko यसां, T G2.5 M1 तसां G1 सन् (for त्वम्) — ^b) Gs ईद्रास्व हि Ks सद्, D2.5 T G1-5 त्वं (for सन्) All MSS except Ko 2.4 Da1 D1 G1-3 Ms 'दान — ^c) Dns D2.5 पवित्र N1 अयो; N2 V1 B1.2.5 Dn D1.5 4.6.7 Ms सदा, B3 Da D2.5 T G1-3 M2.4.5 यथा — ^d) K1 Dn D1.2.6 T 'गतिश्च, M1.5 'हितश्च G1 'गतिस्तथा K (except K1) हि (for ह)

20 ^a) T G2.5 M (except M1) 'प्रकारेण — ^b) Ko 'मसो भविष्यति — ^c) N (except Ko-3 Ds) अपाने ह (N V1 Da3 त्व) 'चि', G1.5 उदपानेर्चि, Ms 'दानार्चि' — ^d) K1 N V1 B D (except D2.4) Ms भक्ष्यन्ति. K1-3 B1 T Gs दित्वा. — After 20, N (except Ko-3

D2.5) ins

221* कव्यादा च तनुयां ते सा सर्वं भक्षयिष्यति ।

21 D1 om 21 — ^a) Ko 'चिर्निर्दग्ध; K1 corrupt, B3 'चिपा द', D2.5 'चिभि स्पृष्ट; Ds G2 Ms 4 'चिनिर्द' B3 (m as in text) यदा यदर्चिर्निर्द — ^d) G2-s M1 शुद्ध चि'

22 ^a) T महाभाग, G1 M (except M1) महातेजा, G2.5 महातेज Ko तदग्रे त्वमभूते, N V1 B D (except D2.5) त्वमग्रे परम तेज — ^b) Ds T G2 M1 'गंत', G2 'मित — ^c) D2 ते शाप — ^d) G2.5 मोक्षमहंसि सुव्रत — ^e) K (except K4) Gs चात्मना; T1 Gs आत्मनो, G2 आत्मना T2 च महाभाग — ^f) Ko Ds Ms त्वन्मुखे T2 मुखे Ks मुखे गतं

23 Before 23, Ko N V1 B D (except Da1 D2.5) ins सौतिरवाच (B3 सूत व'), S (except T2 G1-3) सूत — ^a) K1 त द्वाप्ति — ^b) K1.4 D2.5 S (except G2 Ms) प्रत्युक्त्वाय (T2 'त्त्वा च) — After 23^{ab}, B1 ins 222* (of v 1. 25)

24 ^b) N V1 B Da Da.4 6.7 T Gs प्रतिज', Ds G1-4 M2-4 तथा ज' — ^d) K1 M1 सर्वे

25 ^a) Ds प्रमुदिरे — ^b) M1 देवसथा — ^d) Ko N Da 'किलियप, K1 Bs T गतक'; V1 गतकिलियप; G (except G1) Ms हतक' — B2-s D1.3-s ins after 25 B1, after 23^{ab} K4 marg, after 26^{ab} Ds, after 224* (of v 1 1 8 2)

222* एव स भगवान्शाप लेनेऽग्निर्नृणुत पुरा ।

After 25, Ds ins सूत उवाच, which is followed by (the first occurrence of) 1 8 2^{cd}, then follows 224* (of v 1 1 8 2), and finally 222*.

कन्याममरगर्भाभां ज्वलन्तीमिव च श्रियां ॥ ७
तां ददर्श समुत्सृष्टां नदीतीरे महानृपिः ।
स्थूलकेशः स तेजसी विजने बन्धुवर्जिताम् ॥ ८
स तां दृष्ट्वा तदा कन्यां स्थूलकेशो द्विजोत्तमः ।
जग्राहाथ मुनिश्रेष्ठः कृपाविष्टः पुपोष च ।
ववृधे सा वरारोहा तस्याश्रमपदे शुभा ॥ ९
प्रमदाभ्यो वग सा तु सर्वरूपगुणान्विता ।
ततः प्रमद्वरेत्यस्या नाम चक्रे महानृपिः ॥ १०
तामाश्रमपदे तस्य स्फुटं प्रमद्वराम् ।
वभूव किल धर्मात्मा मदनानुगतात्मवान् ॥ ११
पितरं सखिभिः सोऽथ वाचयामास भार्गवः ।

प्रमतिश्चाभ्ययाच्छ्रुत्वा स्थूलकेशं यशस्विनम् ॥ १२
ततः प्रादात्पिता कन्यां रुवे तां प्रमद्वराम् ।
विवाहं स्थापयित्वाग्रे नक्षत्रे भगदैवते ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य विवाहे समुपस्थिते ।
सखीभिः क्रीडतीं सार्धं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ १४
नापश्यत प्रसुप्तं वै भुजगं तिर्यगायतम् ।
पदा चैनं समाकामन्मुमूर्षुः कालचोदिता ॥ १५
स तस्याः संप्रमत्तायाश्चोदितः कालधर्मणा ।
विपोपलिप्तान्दशनान्भृशमङ्गे न्यपातयत् ॥ १६
सा दृष्टा सहसा भूमौ पतिता गतचेतना ।
व्यसुरप्रेक्षणीयापि प्रेक्षणीयतमाकृतिः ॥ १७

C. 1. 8. 21
B. 1. 8. 21
K. 1. 8. 21

7^{ab} (D₁, which om 6-7^{ab}, after 5)

225* अप्वरा मेनका महामुनिदया निरपयया ।

— *) B₁ 'घर्णांभा', D₂ 'गर्भां तां' — *) K₂ हि (for च)
G₁ : विज्वलन्तीमिव धि'

8 ^a) D₂ : transp समु' and नदी' K₁ S (except
G₁-c M₁) नद्यास्तीरे G₂ : महामुनि.. — Ko (hapl)
om 8^c-9^a, T₁ (hapl) om 8^c-10^a — *) T₂ तु,
G₁ : तु. (for स) — *) G₁ : M (except M₁)
निजने G₂ जनय', G₃ दल'

9 Ko om 9^a, T₁ om 9 (cf v 1 8). — *) N V₁
B₁ : D₂ D₁ : २ २ २ महामुनि, B₁ : D₂ महानृपि..
— *) Ko N V₁ B D₂ D₁ : २ २ २ च, K₂ D₁ :
स (for अथ) N V₁ B D₂ D₁ : २ २ २ M₁ : द्विजश्रेष्ठ'
— *) K₁ ह (for च) — *) G₂ : 'धे चाप्वरा माप्वी'
M₁ : महामाया (for वरा') — *) N (except K D₁ :)
मुने — After 9, Ko : २ N V₁ (marg) B D
(except D₁ :) ins

226* जातकर्म द्रियाध्यासा विधिपूर्वं यथाक्रमम् ।

स्थूलकेशो महाभागश्चकार मुमहानृपिः ।

[(L 1) N V₁ B₁ D₂ : २ २ २ जातकाया धि' B₁ D₂
सर्पो (for चास्या) — (L 2) Ko : २ म (for सु)]

10 Ko T₁ om 10 (cf v 1 8) — *) K₂ वरारोहा
— *) B₁ D₂ D₁ : २ २ २ सत्वरूप', B रूपोदायै'; D₂
सर्वभूत', D₃ सा च रप' T₂ G₁ : २ M₁ : २ रूपदीलादि
निगुणे, G₁ : M₁ : २ सर्व(M₁ : 'त्य)रूपगुणैर्युता — *) B₁
तदा प्र', G₂ : तस्याय' D₂ 'परा तस्या

11 ^a) D₂ D₁ : मदनोपहतस्त्रदा; T मन्मथानु'

12 ^a) D₂ कृपिभिः सोय, T G₂ : M₁ : २ सोय
सखिभिः — *) N B D धावया'; V₁ वर', B याच'

N V₁ D₂ : D₁ : G₂ भार्गव; D₂ : n₂ D₁ : M₁ : २ 'व
— *) D₂ : २ प्रमति B₁ : D₂ D₁ : २ २ २ 'भ्ययाचतां; B₂
D₂ : 'भ्ययाचतु'; D₂ : 'मद्वच धु', D₂ : 'भ्ययावता; T
'भ्ययाचताम् — *) T 'केताध्रम प्रति — After 12,
B₁ (marg) D₂ : ins

227* वाचयामास तां कन्यां पुत्रार्थं वरवर्णिनीम् ।

[MSS 'वर्णिनी]

13 ^a) V₁ तस्मै प्रा', D₂ तदा प्रा'. G₁ : २ 'प्रादात्तदा
— *) T G₂ : २ M₁ : २ 'ह कल्पयामास

14 ^a) D₂ : २ S 'हस्तु — *) T G₂ : M₁ : २ क्रीडते
(T₁ M₁ : 'ती) प्रहन् G₁ : २ M₁ : २ सर्वाभि सतिमिस्त्र
(G₁ : 'स) — *) Ko : २ D₂ : २ कन्या सा (by transp),
K₁ सगी सा, G₁ : २ M₁ : २ क्रीडती

15 ^a) N 'इयसुम', V₁ B D (except D₂ :) G₂ :
M₁ : २ ना(G₂ : 'सा)पश्यसंम', T₁ G₁ : २ M₁ : २ 'इयत्त प्र'
K₂ : २ सा (for च) — *) Here and below the MSS
vary at random between भुजग and भुजग — *)
D₁ : २ चैव, T G₁ : २ २ २ M₁ : २ द्वीपे G₂ पादाकर्षणमात्रात्सा
— *) K (except K₁) D₁ : २ 'नोदिता

16 ^a) N V₁ B (except B₁) D₂ : २ २ स तु (D₂
च) तस्या प्र', T₂ G₂ : २ M (except M₁ : २) स तस्या
संप्रम(M₁ : 'वृ)त्तायां — *) K₁ D₂ : २ 'धर्मिणा, K₂ T₂
'वर्म' — *) D₂ : २ 'लिसद', T G₂ : 'लिसिर्दत्तने; G₁ : २ M
विपोष(M₁ : विपाव)लिसददृष्टाभ्यां — *) K अट्टोणे (K₂
स दृष्टाणे); D₂ तस्यांगुष्ठे, D₂ तस्याश्रान्ते, G M व्यद(G₁ :
M₁ : २ 'द)राथ T अद्वारसा पपात च

17 ^a) N (except K D₂ :) तेन सर्वेण, T G₂ : M₁ : २
पतिता भूमौ (for सहसा भू'). — *) T G₂ : M (except
M₁) सहसा; G₁ : २ पपात (for पति') N (except K

कन्याममरगर्भाभां ज्वलन्तीमिव च श्रियां ॥ ७
तां ददर्श समुत्सृष्टां नदीतीरे महानृपिः ।
स्थूलकेशः स तेजस्वी विजने बन्धुवर्जिताम् ॥ ८
स तां दृष्ट्वा तदा कन्यां स्थूलकेशो द्विजौत्तमः ।
जग्राहाथ मुनिश्रेष्ठः कृपाविष्टः पुषोप च ।
ववृधे सा वरारोहा तस्याश्रमपदे शुभा ॥ ९
प्रमदान्यो वग सा तु सर्वरूपगुणान्विता ।
ततः प्रमद्वरेत्यस्या नाम चक्रे महानृपिः ॥ १०
तामाश्रमपदे तस्य स्फूर्द्ध्वा प्रमद्वराम् ।
वभूव किल धर्मात्मा मदनानुगतात्मवान् ॥ ११
पितरं सखिभिः सोऽथ वाचयामास भार्गवः ।

प्रमतिश्चाम्ययाच्छ्रुत्वा स्थूलकेशं यशस्विनम् ॥ १२
ततः प्रादात्पिता कन्यां रुखे तां प्रमद्वराम् ।
विवाहं स्थापयित्वाग्रे नक्षत्रे भगदैवते ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य विवाहे समुपस्थिते ।
सखीभिः क्रीडतीं सार्धं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ १४
नापश्यत प्रसुप्तं वै भुजगं तिर्यगायतम् ।
पदा चैनं समाक्रामन्मुमूर्षुः कालचोदिता ॥ १५
स तस्याः संप्रमत्तायाश्चोदितः कालधर्मणा ।
विषोपलिप्तान्दशनान्भृशमङ्गे न्यपातयत् ॥ १६
सा दृष्ट्वा सहसा भूमौ पतिता गतचेतना ।
व्यसुरप्रेक्षणीयापि प्रेक्षणीयतमाकृतिः ॥ १७

G. 1. 8. 17
B. 1. 8. 21
K. 1. 8. 21

7^{ab} (D₁, which om 6-7^{ab}, after 5)

225* अप्वरा मेनका महामुनिदया निरपप्रया ।

— *) B₁ 'यर्णाभां', D₁ 'गर्भां तां' — *) K₂ हि (for च)
G₁ : विज्वलन्तीमिव श्रि'

8 *) D₁ : transp समु' and नदी' K₁ B (except
G₁-c M₁) नद्यास्तीरे G₂ : महामुनि.. — Ko (hapl)
om 8^c-9^a, T₁ (hapl) om 8^c-10^d — *) T₁ सु,
G₁ : सु. (for स) — *) G₁ : M (except M₁)
निर्जने G₂ जनय', G₃ वल'

9 Ko om 9^a, T₁ om 9 (cf v 1 8). — *) N V₁
B₁ : D₁ D₂ : २ २ २ २ महामुनि, B₁ : D₁ महानृपि..
— *) Ko N V₁ B D₁ D₂ : २ २ २ २ च, K₂ D₁ :
स (for अथ) N V₁ B D₁ D₂ : २ २ २ २ द्विजश्रेष्ठ
— *) K₁ ह (for च) — *) G₂ : 'धे चापरा मापरी'
M₁ : महामाया (for वग) — *) N (except K D₁ :)
शुभे — After 9, Ko : २ N V₁ (marg) B D
(except D₁ :) inf

226* जातकर्म द्रियाध्यासा विधिपूर्वं यथाश्रमम् ।

स्थूलकेशो महानागश्चकार मुमहानृपिः ।

[(L 1) N V₁ B₁ D₁ : २ २ २ २ जातकाया श्रि' B₁ D₁
सर्वा (for चास्या) — (L 2) Ko : २ स (for सु)]

10 Ko T₁ om 10 (cf v 1 8) — *) K₂ वरारोहा
— *) B₁ D₁ D₂ : २ २ सवरूप', B रूपोदायं; D₁
सर्वभूत', D₂ मा च रूप' T₂ G₁ : २ M₁ : २ रूपदीलादि
भिर्गुणे, G₁ : २ M₁ : २ सर्व(M₁ 'त्य)रूपगुणैर्गुता — *) B₁
तदा प्र', G₂ : तस्याथ' D₂ 'वरा तस्या

11 *) D₁ D₂ : मदनोपहतस्तदा; T मन्मथानु'

12 *) D₁ कृपिभि सोय, T G₂ : २ M₂ : २ सोय
सखिभि — *) N B D धावया'; V₁ वर', S याच'

N V₁ D₁ : D₂ : २ G₂ भार्गव; D₁ : n₂ D₁ : २ M₂ : २ 'व
— *) D₂ : २ प्रमति B₁ : D₁ D₂ : २ २ २ 'भ्ययाचतां; B₂
D₁ : 'भ्ययाच्यु'; D₂ : 'मद्वच धु', D₂ : 'भ्ययाचता; T
'भ्ययाच्यु' — *) T 'केताश्रम प्रति — After 12,
B₁ (marg) D₂ : inf

227* वाचयामास तां कन्यां पुत्रार्थे वरवर्णिनीम् ।

[MSS 'वर्णिनी]

13 *) V₁ तस्मै प्रा', D₂ तदा प्रा'. G₁ : २ 'प्रादात्तदा
— *) T G₂ : २ M₂ : २ 'ह कल्पयामास

14 *) D₂ : २ S 'हस्तु — *) T G₂ : २ M₂ : २ क्रीडते
(T₁ M₁ 'सी) प्रहस्य G₁ : २ M₁ : २ सखाभि सखिभिस्तत्र
(G₂ 'स्य) — *) Ko : २ D₂ : २ कन्या सा (by transp),
K₁ सगी सा, G₁ : २ M₁ : २ क्रीडती

15 *) N 'इयसुप्र', V₁ B D (except D₂ :) G₂ :
M₂ : २ ना(G₂ सा)पश्यसंप्र', T₁ G₁ : २ M₁ : २ 'इयत्त प्र'
K₂ : २ सा (for च) — *) Here and below the MSS
vary at random between भुजग and भुजग — *)
D₁ : २ चैव, T G₂ : २ २ २ M दीपं G₂ पादाकर्षणमात्रात्सा
— *) K (except K₁) D₁ : 'नोदिता

16 *) N V₁ B (except B₁) D₁ D₂ : २ २ स सु (D₂
च) तस्या प्र', T₂ G₂ : २ M (except M₂ : २) स तस्यां
संप्रम(M₁ : २ 'यु)त्तायां — *) K₁ D₂ G₂ : 'धर्मिणा, K₂ T₂
'धर्म' — *) D₂ : २ 'लिसद', T G₂ : 'लिसिर्दधाने; G₁ : २ M
विषोप(M₁ विषाव)लिसदप्राभ्यां — *) K अट्टोर्गे (K₁
स दृष्टागे); D₂ तस्यांगुष्ठे, D₂ तस्याश्रांगे, G M व्यद(G₁ :
M₂ : २ 'द)नाथ T अदनात्सा पपात च

17 *) N (except K D₂ :) तेन सर्वेण, T G₂ M₂ : २
पतिता भूमौ (for सहसा भू). — *) T G₂ M (except
M₁) सहसा; G₁ : २ पपात (for पति') N (except K

बान्धवानां च सर्वेषां किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३
यदि दत्तं तपस्तप्तं गुरवो वा मया यदि ।
सम्यगाराधितास्तेन संजीवतु मम प्रिया ॥ ४
यथा जन्मप्रभृति वै यतात्माहं धृतव्रतः ।
प्रमद्वरा तथायैव समुत्तिष्ठतु भामिनी ॥ ५

देवदूत उवाच ।

अभिघत्से ह यद्वाचा रुरो दुःखेन तन्मृषा ।
न तु मर्त्यस्य धर्मात्मनायुगस्ति गतायुषः ॥ ६
गतायुरेपा कृपणा गन्धर्वाप्सरसोः सुता ।
तस्माच्छोके मनस्तात मा कृथास्त्वं कथंचन ॥ ७

उपायश्चात्र विहितः पूर्वं देवैर्महात्मभिः ।
तं यदीच्छसि कर्तुं त्वं प्राप्स्यसीमां प्रमद्वराम् ॥ ८
रुरुवाच ।
क उपायः कृतो देवैर्वृद्धि तत्त्वेन खेचर ।
करिष्ये तं तथा श्रुत्वा त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ९
देवदूत उवाच ।

आयुषोऽर्धं प्रयच्छस्व कन्यायै भृगुनन्दन ।
एवमुत्थासति रुरो तव भार्या प्रमद्वरा ॥ १०
रुरुवाच ।
आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्यायै खेचरोत्तम ।

C. 1 974
B. 1 9 12
K. 1 9 12

3 ^a) K₁ D₂ G₁ L₁ M₁ ज्ञेतेमौ K₂ (m as in text) मम (for भुवि) — ^b) Ko मन-शोकः. — After 3^a, G (except G₂e) ins

231* प्राणानपहरन्तीय पूर्णचन्द्रनिमानना ।
यदि पीनायतधोणी पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
सुमूर्धुरपि मे प्राणानादायाऽनु गमिष्यति ।
विदुमान्मरुतीनां च लुप्तपिण्डस्य तस्य मे ।

— ^c) D₂ : तु (for च)

4 ^a) D₁ G₁ L₁ M₁ सा जीवतु M₁ 'तु च मे T G₁ s M₁ s समुत्तिष्ठतु मे मि' (cf 11 and 1) — After 4, G₂ ins 233* (cf 1 5).

5 G₂ om 5 — ^a) K₂ D₂ s G₁ s तथा, M₁ यदा N (except K D₂ s) G₁ s M₁ च जन्मप्रभृति — ^b) Ko जितात्मा K₂ T G₁ s यतव्रत, B₂ Da D₂ s D₁ M हट — ^c) K₁ T₂ G₂ m तथायामौ, D₂ यया, D₂ D₁ तथा ह्येपा, D₂ तथा चैव, D₂ s तदा, D₂ 'द्रैव, G₁ 'यामा, G₁ s यथायामौ — ^d) D₂ सजीवयतु N V₁ B Da D₁ भाविनी (cf 1 1 6 8), G₂ M₂ s मे प्रिया K₁ T G₁ s M₁ उत्तिष्ठतु मम प्रिया (K₁ यथाविनी) — N (except K₁) ins after 5 (D₂, after line 2 of 233* below)

232* एव हारप्यतन्मय आचार्यं दुःखितस्य च ।

देवदूतस्तदाप्येव वाक्यमाह रुरो यने ।

[Cf Devibhāgavata, 2 9 26 — Before line 1, B₂ ins संतिह — (L. 1) D₂ s 'स्तस्य ऋषिपुत्रस्य वै तदा — (L. 2) V₁ 'रुमुने]

— D₂ (om lines 3-8) G₁ s ins after 5 G₂, after 4

233* कृणो विष्णो हृषीकेशो लोकेऽसुरविद्विषि ।

यदि मे निश्चला मधिमंस जीवतु सा प्रिया ।

विलप्यमाने तु रुरो सर्वे देवा कृपान्विता ।

दूत प्रस्थापयामासु सदिश्यासु हित वच ।
स दूतस्थितोऽप्येव देवानां प्रियकृच्छुचि ।
उवाच देवयचन रुक्माभाप्य दुःखितम् ।
देवैः सर्वैरह प्रहन्नेषितोऽस्मि तयान्तिकम् ।
त्वद्वित् त्वद्वितैरक्त शृणु वाक्य द्विजोत्तम ।

T: G₂ ins after 5 G₁ s s cont after 233* above

231* प्रहपन्तमतीयाति रुरो दीनतर तदा ।

देवदूत समागम्य वचन चेदमवधीत् ।

G M₁ om देवदूत उ^a K₁ D₂ S om उवाच — D₂ ins G in marg (see m) — ^a) Ko s s D₂ s हि (for ह) G₂ भवान् (for ह यद्) T M (M₁ corrupt) अभियाचमि य^b; G₂ s 'याचे पुनवां' — ^b) D₂ D₁ T G₁ L₁ s M₁ दु रेन (as in text), the rest दु स्वात् — ^c) B₁ (m as in text) D₂ D₁ यतो (for न तु) B₂ तन्निवर्तस्य ध^d. M (except M₁) भगवन् (M₂ inf lin as in text)

7 ^a) K₁ N V₁ D₂ यतासु. — Cf Devibhāgavata, 2 9 27^{cd} (1 सुधोणी for कृपणा)

8 ^a) K₁ पूर्वैर, D₂ पूर्व — ^c) K₂ transp तं and त्व — ^d) T (T₁ corrupt) G₂ s लप्यसेमां, G₁ s M₁ s लप्य N (except K D₂ s) 'सीह प्र'.

9 K₁ S om उवाच — ^a) G₂ s कृपया च (G₂ य) कृत (G₂ 'ता' दे^b — ^c) K₂ V₁ B₂ m D (except Da) S 'त्येह (D₂ 'त्ये हि) — ^d) D₂ यत्कम Ko 2.4 Da₁ D₂ s G₂ s 'महसि K₂ चानघ, N V₁ B Da D₂ s r नो भवान्

10 K₁ S om उवाच — ^a) K₁ B₁ s D (except D₂ s) G₂ s M (except M₁) 'च्छ त्व, B₂ illegible, G₂ 'च्छत्वं — ^c) D₂ भृगो; D₂ r विमो (for रुरो)

11 K₁ S om उवाच — ^a) Cf Devibhāgavata,

बान्धवानां च सर्वेषां किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३
यदि दत्तं तपस्तप्तं गुरवो वा मया यदि ।
सम्यगाराधितास्तेन संजीवतु मम प्रिया ॥ ४
यथा जन्मप्रभृति वै यतात्माहं धृतव्रतः ।
प्रमद्वरा तथायैव समुत्तिष्ठतु भामिनी ॥ ५
देवदूत उवाच ।
अभिघत्से ह यद्वाचा रुरो दुःखेन तन्मृषा ।
न तु मर्त्यस्य धर्मात्मन्नायुगस्ति गतायुषः ॥ ६
गतायुरेवा कृपणा गन्धर्वाप्सरसोः सुता ।
तस्माच्छोके मनस्तात मा कृथास्त्वं कथंचन ॥ ७

उपायश्चात्र विहितः पूर्वं देवैर्महात्मभिः ।
तं यदीच्छसि कर्तुं त्वं प्राप्स्यसीमां प्रमद्वराम् ॥ ८
रुरुवाच ।
क उपायः कृतो देवैर्वृद्धि तत्त्वेन खेचर ।
करिष्ये तं तथा श्रुत्वा त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ९
देवदूत उवाच ।
आयुषोऽर्धं प्रयच्छस्व कन्यायै भृगुनन्दन ।
एवमुत्थास्यति रुरो तव भार्या प्रमद्वरा ॥ १०
रुरुवाच ।
आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्यायै खेचरोत्तम ।

C. 1 974
B. 1 9 12
K. 1 9 13

3 °) K1: D: G1: M1 इतेमौ K2 (m as in text) मम (for भुवि) — °) Ko मन-शोकः. — After 3°, G (except G2: e) in:

231* प्राणानपहरन्तीय पूर्णचन्द्रनिभानना ।
यदि पीनायतश्रोणी पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
सुमुखरिपि मे प्राणानादायागु गमिष्यसि ।
पितृमातृवर्तीनां च लुप्तपिण्डस्य तस्य मे ।

— °) D: r तु (for च)

4 °) D1 G1: e मा जीवतु M1 'तु च मे T G1: s M1: s समुत्तिष्ठतु मे मि' (cf 11 and r 1) — After 4, G2 in: 233* (cf r 1 5).

5 G2 om 5 — °) K1: D2: G1: e तथा, M1 यदा N (except K D2: s) G1: e M1 च जन्मप्रभृति — °) Ko जितात्मा K2 T G1: s यतव्रत, B2 Da D2: s D1 M हट° — °) K1 T2 G2: m तथायामी, D2: यथा°, Dn D1 तथा ह्येवा, D2 तथा चैव, D2: s तदा°, D: 'प्रैव, G1 'यामा, G1: s यथायामी — °) D2 सजीवयतु N V1 B Da D1 भामिनी (cf r 1 1 6 8), G2 M2: s मे प्रिया K1 T G1: e M1 उत्तिष्ठतु मम प्रिया (K1 यदाभिवनी) — N (except K1) in: after 5 (D2, after line 2 of 233* below)

232* एव हारप्यतस्तस्य भार्यायै दुःखितस्य च ।

देवदूतस्तदाभ्येव चाक्यमाह रुरो यने ।

[Cf Devibhāgavata, 2 9 26 — Before line 1, B2 in: संतिरु° — (L.1) D2: s 'स्तस्य कपियुगस्य वै तदा — (L.2) V1 'रु सुने]

— D2 (om lines 3-8) G1: s in: after 5 G2, after 4

233* कृणो विष्णो हृषीकेशो लोकेशोऽसुरधिद्विपि ।

यदि मे निश्चला मर्हिर्मम जीवतु सा प्रिया ।

विलप्यमाने तु स्त्री सर्वे देवा कृपान्विता ।

दूत प्रस्थापयामासु सदृश्यास्य हित वच ।
स दूतस्परितोऽभ्येव देवानां प्रियकृच्छुचि ।
उवाच देवयचन रुन्माभाप्य दुःखितम् ।
देवै सर्वैरहं प्रहस्यैषितोऽस्मि तवान्तिकम् ।
त्वद्वित् त्वद्वितैरुक्तं शृणु चाक्य द्विजोत्तम ।

T: G2 in: after 5 G1: s s cont after 233* above

231* प्रलपन्तमरीचार्तं रुरो दीनतर तदा ।

देवदूत समागम्य वचन चेदमवधीत ।

6 M1 om देवदूत उ° K1 D2 S om उवाच — D2 in: G in marg (see m) — °) Ko: s D2: s हि (for ह) G2 भवान् (for ह यद्) T M (M1 corrupt) अभियाचमि य°; G2: s 'याचे पुनर्वा° — °) Da D1 T G1: e M1 तु तेन (as in text), the rest तु स्वात् — °) B1 (m as in text) Da D1 यतो (for न तु) B2 सन्निवर्तस्य ध° M (except M1) भगवन् (M1 inf in: as in text)

7 °) K1 N V1 D2 गतासु°. — Cf Devibhāgavata, 2 9 27° (v 1 सुश्रोणी for कृपणा)

8 °) K1 पूर्वर्, D2 पूर्व — °) K2 transp तं and रय — °) T (T1 corrupt) G2: s लप्यसेमां, G1: e M1: s लप्य° N (except K D2: s) 'सीह प्र°.

9 K1 S om उवाच — °) G2: s कृपया च (G2 य) कृत (G2 'ता' दे° — °) K2 V1 B3m D (except Da) S 'त्येह (D2 'त्ये हि) — °) D2 यत्कम् Ko 2.4 Da1 D2: e G2: s 'महंसि K2 चानघ, N V1 B Da D2: e r नो भवान्

10 K1 S om उवाच — °) K1 B1: s D (except D2: s) G2: s M (except M1) 'च्छ त्व, B2 illegible, G2 'च्छत्वं — °) D2 भृगो; D2: r विनो (for रुरो)

11 K1 S om उवाच — °) Cf Devibhāgavata,

तत उद्यम्य दण्डं सकालदण्डोपमं तदा ।

अभ्यघ्नद्रुपितो विप्रस्तमुवाचाथ दुण्डुमः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

रुरुवाच ।

मम प्राणसमा भार्या दद्यासीद्भुजगेन ह ।

तत्र मे समयो घोर आत्मनोरग वै कृतः ॥ १

हन्त्यां सदैव भुजगं यं य पश्येयमित्युत ।

ततोऽहं त्वां जिघांसामि जीवितेन विमोक्ष्यसे ॥ २

दुण्डुम उवाच ।

नापराध्यामि ते किञ्चिदहमद्य तपोधन ।

संरम्भात्तत्किमर्थं मामभिहंसि रुपान्वितः ॥ २२

अन्ये ते भुजगा विप्र ये दशन्तीह मानवान् ।

दुण्डुमानहिगन्धेन न त्वं हिसितुमर्हसि ॥ ३

एकानर्थान्पृथगर्थानेकदुःखान्पृथक्सुखान् ।

दुण्डुमान्धर्मविद्धत्वा न त्वं हिसितुमर्हसि ॥ ४

सूत उवाच ।

इति श्रुत्वा वचस्तस्य भुजगस्य रुरुस्तदा ।

G 1 991
B 1 10 3
K 1 10 3

21 *) Dn: ततश्चोपम्य K: च; T: ये; G: स त (for स) — *) Da G: M: सदा, Dn: तथा; T: तु स. G: स सोहनद्रुभं तदा — *) Ko: अभ्यहनय; N V: B: 1 Da D: 4 जियामन्, B: Dn D: 4.1 जियाम्, T G: अहनय Ko: दुःखितो; B: 2 D (except D: 4.1) T: G: 3 M: दुषि, T: दुडुभं, G: द्विषं, G: 3 दुषिं.

22 Before 22, B: D: (sc ri) ins marg दुडुम उवाच — *) G: 3 सरम, M: सं K: तु; Dn D: 3 च, T: ये, T: G: 3 M: त्य (for सत्) T: G: 3 ये (for मां) — *) T: G: 3 मा मा (T: मि) हिंसी रुं

Colophon om in G: 3 — Ko: 3 (marg sc. m) 4 B. D: 4.1 1 1 1 श्रीमं (B D: 4.1 1 1 1 श्री) आदि पौलोमे (D: marg sc ri cont नयमो); K: 2 D: आदि पौलोमे ॥ १० ॥ (D: om the fig), N V: 1 1 1 श्रीमं आदि पौलोमेपर्वणि प्रमद्वराजीयने नयमो ॥ १० ॥, B: 4 1 1 1 महा (B: 4 om स) आदि पौलोमे (B: 4 om पो) प्रमद्वरो पाण्ड्याने (B: प्रमद्वरे पौलोमे) ॥ १० ॥ (B: 4 om the fig), Da 1 1 1 श्रीमं आदि प्रमद्वरोपाण्ड्याने; Dn 1 1 1 स (Dn: 1 om 1 1 1 स; Dn: 2 om स) आदि पौलोमे (Dn: 2 cont ॥ १० ॥, Dn: 3 cont नयमोऽध्याय ॥ १० ॥), D: 1 1 1 श्रीमं आदि पौलोमे, T G: 1 1 1 आदि पौलोमे नयमो (T: G: 1 1 1 अष्टमो); G: 3 1 1 श्रीमं (G: 3 om श्री) आदि (G: 3 om आ) पौलोमे (G: 3 interp पयंति) नयमो, M 1 1 1 पौलोमे नयमो

10

1 In B the adhy is written on a suppl folium — G: 3 om रुरुं K: 1 S om उवाच — *) G: 3 अहो संभाषित पर्व — *) N V: 1 B Da D: 4.1 1 1 दद्या तु Ko D: 2 हि; T: G: 3 ये (for ह) — *) M: ततो मे — *) S (except G: 3 M: 1) आसीदुर (T: 1 1 1 र)ग Ko नोखा T

दुडुम, G: सत्तम; G: सत्तदुषु; G: 3 वै कृति

2 *) D: 1 1 1 कणिन (for भुज) K D: 3 सदैव भुजग हन्त्यां; Da: Dn D: 1 भुजग ये सदा हन्त्यां, S भुजगमान् (T: G: 1 M: 1 म) सदा (G: 3 समा) हन्त्यां — *) G: 2 3 M (except M: 1) यान्यान् G: 3 पश्येयमि G: 1 इति मे प्रतमाहित — *) G: 3 तान् (for स्वा) N V: 1 B Da D: 3 1 1 हनिष्यामि — *) N V: 1 B Da Dn D: 4.1 1 1 अथ (for वि) D: नानृत न विमोक्षयसि

3 Ko (1 hapl) om 3 (with दुडुम उ) and 4^{ab} K: 1 D: 3 1 1 1 उवाच. — *) N: V: 1 1 1 तु (for ते) Dn D: 1 1 1 मत्तन् (for विप्र) — *) K: 1 मानुषान् — *) K: 3 न निधानेन; V: 1 नहिदहे; Da न हि हिसति; T नभिदहे, G: 1 3 M: 3 नहिदहे, Cd as in text

4 Before 4, G: 1 ins सूत (of 5) Ko om 4^{ab} (cf v 1 3). — *) D: एकसार्यान्; M: 4 एतानर्थान् K: 1 m 4 विभक्तार्यान्, D: 3 पृथग्गर्भान् (D: m धर्मद्वयान्), T (T: corrupt) G: 1 3 3 यथर्मान् K: 1 एकार्या पृथगर्थी च; D: 1 एकार्यान्पृथगर्थान्यै; G: 3 एकार्यानेकपृतनान् — *) K: 1 लोक; K: 3 Dn: 1 T G: 3 नैक K: 1 पृथक्पृथक्; D: 1 पसुग्री — *) K: 3 सर्वविद्ध; D: 1 धर्मद्व; T: 1 अभिद्वेन, T: G: 1 3 3 M (except M: 1, M: 3 orig corrupt, inf lin as in text) अहिद्वेन (of 3^a and v 1)

5 Ko: 4 N V: 1 B: 4 Dn D: 4.1 1 1 सौत्तिर; K: 1 (with prefixed श्री) S (G: 3 om) सूत — *) B: 1 transp यथ and रुरु D: यथ सत्य N V: 1 B D (except Dn D: 1 1 1) दुडुभस्य — *) K D: 2 नाहनद; B: नामवीद् N (except D: 1 1 1) T: 1 G: 2 3 M: 3 सविप्र; G: 3 ध्यानस; M: 1 मृदासविप्र — *) Ko: 1 3 m 2.4 ऋषिद् K: 2 m द्वा (for मत्वा) K (except K: 1, K: 2 m as in text) N V: 1 स, G: 3 च; M: 3 तु (for अथ)

तथावीर्यो भुजंगस्त्वं मम कोपाद्भविष्यसि ॥ ४
तस्याहं तपसो वीर्यं जानमानस्तपोधन ।
भृशमुद्विग्नहृदयस्तमवोचं वनौकसम् ॥ ५
प्रयतः संभ्रमाच्चैव प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
सखेति हसतेदं ते नमार्थं वै कृतं मया ॥ ६
क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मञ्चापोऽयं विनिवर्त्यताम् ।
सोऽथ मामव्रवीदुद्वा भृशमुद्विग्नचेतसम् ॥ ७
मुहुरुष्णं विनिःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः ।

नानृतं वै मया प्रोक्तं भवितेदं कथंचन ॥ ८
यत्तु वक्ष्यामि ते वाक्यं शृणु तन्मे धृतव्रत ।
श्रुत्वा च हृदि ते वाक्यमिदमस्तु तपोधन ॥ ९
उत्पत्स्यति रुरुर्नाम प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
तं दृष्ट्वा शापमोक्षस्ते भविता नचिरादिव ॥ १०
स त्वं रुरुरिति ख्यातः प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
स्वरूपं प्रतिलभ्याहमद्य वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ११
अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृतां स्मृतः ।

C. 1 1007
B. 1 11 12
K. 1 11 13

4 ^a) Ds दृया^a G1-3 वीर्यस्तथा K4 (m as in text) ब्रह्मन् (for सर्प) T G1-6 transp ख्या and कृत (in ^b) — ^b) Ks कृतो यस्माद्वि (स्मा corr marg from m) K1 भीषणो मयि, B Da Da.4.6 भीषण, Ds मंदबुद्धिना, D7 द्विभाषिण, G2 स अतिभीषया, M5 भीषण — ^c) Gs आत्म- (for मम) Ks N V1 B D शापाद् — 5 ^b) Ko जानानस्तपो, K1 जानानस्तपो, K2 Dn D1.4.6 जानानस्तपोधन (Dn न, D1 न), K2.4 N V1 B Da जानानस्तपोधन (Ks धन); D2 जानीमस्तपोधन, D3 जानतस्तपोधन, D5 जानन्नपि तं, G2 जायमानस्तपोधन — After 5^{ab}, G1 s ins

238* मुहुरुष्णं च निःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधन ।
T1 (hapl.) om 5^c-8^b — ^c) D2.4 मनस, G1 s मनसा (for हृदय) K1 नृशोद्विग्नमना सौम्य — ^d) Ko 4 तमुवाच K1 G तपोधन, Dn अहं तदा, T2 तपस्विन, M (except M1) द्विजोत्तम D1 तमुवोचमहस्तदा

6 T1 om 6 (of v 1 5) — ^a) N (except K Ds s) M1 प्रणत G1-6 संभ्रमादाच्च M2-5 transp संभ्रमाच्च and प्राञ्जलि (in ^b) — ^b) N (except K Ds) पुरत (D1 पर) (for प्रण) M1 transp प्राञ्जलि and प्रणत — ^c) Ko हसता चेद, Ds हसितस्तस्मात् S (except M1, T1 om) ति साहसं तात हास्यार्थं वै Ko 2 र्थं चिकृत

7 T1 om, 7 (cf. v 1 5) — ^b) D2 यदि, T2 स- (for वि-) — ^c) S (except M1, T1 om) स तु (for सोऽथ) B Da Da.4.6 वाक्य (for दृष्ट्वा) — ^d) Ds.4 भ्रमानस

8 T1 (cf. v 1 5) Gs om 8^{ab} — ^a) Ks Bs Ds M1 च (for वि) — ^b) M4 स समभ्रातं — ^c) Ds वाक् (for वै) Dn D1 पूर्व; Ds प्रोक्ता — After 8^c, G1 repeats from शापोऽयं (7^b) up to मया प्रोक्त (8^c) — ^d) Ko भवितेव; Ks सैव (m भवेचेद); Ds प्रेषितेह; Ds (before corr) भवतीद

9 ^a) Ks यद्वक्ष्यामि च, Bs यद्यवक्ष्यामि N1 वाक्य;

Bs तथ्य, S सर्व (for वाक्य) — Da (i hapl.) om 9^{bc} — ^b) Ko मे त्व, K2 मेतत् (m as in text) (for तन्मे) Ks D2.5 दृढव्रत Bs S शृणु तत्संशितव्रत (T त) — ^c) Bs Dn तत्, D2 G2 s M2-5 तु, M1 अथ (for च) D1 तद्विहिते (for च हृदि ते) Ds T1 Gs M2-5 मे, G1 मत् (for ते) — ^d) V1 इदमस्मात्, Ds एवमस्तु Dn D1 T G1 M1 सदानय, G2-5 M2-5 तवानय. — After 9, K4 ins

239* य समाभाष्य दृष्ट्वा च शापादस्माद्विमोक्षसे ।

10 ^a) B2 D2 त्स्यते, Dn2 त्स्यसि, M2 4 उपेत्यसि — ^b) = 11^b B1 शुचे, G2 शुभ — ^c) G4 5 दिह — After 10, T2 G1 ins

240* एवमुक्त्वा तेनाहसुरगत्यमवाप्तवान् ।

11 ^b) = 10^b B D (except D2.5) रात्मजोपि च (D7 वा) — After 11^{ab}, Bs ins

240a* शापमोक्षश्च भविता न चिराद्विजसत्तम ।

— ^c) Ko N1 V1 B2 s Dn D1.4.4 T M (except M5) स्वरूप, D2 सुरुप Bs परिलभ्य; B1m sm Dn D1 4.4.6 प्रतिपद्य — ^d) Ko G2 s अद्य, Ks प्रति; Da Da.4.6 इह, D2 सम्यक्; Ds सप्र; M अत्र (for अद्य) — K4 N B D (except Ds) ins after 11 V1, after 1 12 2

241* स दीण्डुर्भं परित्यज्य रूप विप्रर्षभस्तदा ।

स्वरूप भास्वर भूय प्रतिपेदे महायशः ।

इदं चोवाच वचनं रुमप्रतिमौजसम् ।

[N B1.5 Da D2 4 (marg) ins सूत उवाच before these lines]

— After 11, G1 ins

242* सूत ।

इति स्वरूप गुणाशु तर्पणं वाक्यमप्रवीत् ।

12 ^a) Da1 प्रथमो — ^b) Ko 1 N1 V1 B2.5 Dn D2.4-1 T G1.4-5 वर; K2-4 D1.8 M1.5 वर (for स्मृत) — ^c) G6 M1 हिंसेद्वा

तथावीर्यो भृङ्गस्त्वं मम कोपाद्भव्यसि ॥ ४
तस्याहं तपसो वीर्यं जानमानस्तपोधन ।
भृशमुद्विग्नहृदयस्तमवोचं वनौकसम् ॥ ५
प्रयतः संभ्रमाच्चैव प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
सखेति हसतेदं ते नमार्थं वै कृतं मया ॥ ६
क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्शापोऽयं विनिवर्त्यताम् ।
सोऽथ मामत्रवीदृष्ट्वा भृशमुद्विग्नचेतसम् ॥ ७
मुहुरुष्णं विनिःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः ।

नानृतं वै मया प्रोक्तं भवितेदं कथंचन ॥ ८
यत्तु वक्ष्यामि ते वाक्यं शृणु तन्मे धृतव्रत ।
श्रुत्वा च हृदि ते वाक्यमिदमस्तु तपोधन ॥ ९
उत्पत्स्यति रुरुर्नाम प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
तं दृष्ट्वा शापमोक्षस्ते भविता नचिरादिव ॥ १०
स त्वं रुररिति ख्यातः प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
स्वरूपं प्रतिलभ्याहमद्य वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ११
अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृतां स्मृतः ।

C 1 1007
B 1 11 12
K 1 11 13

4 ^a) Ds दृया^a G1-s 'वीर्यस्तथा Ks (m as in text) ब्रह्मन् (for सर्प) T G1-s transp स्वया and कृत (in ^b) — ^b) Ks कृतो यस्माद्भि^a (स्मा oor marg from m) K1 भीषणो मयि, B Da D2.4.5 'भीषण, Ds मंदबुद्धिना, D7 'द्विभाषिण, Gs s अतिभीषया, Ms 'भीषण — ^a) Gs आत्म- (for मम) Ks N V1 B D शापाद्भ^a
5 ^b) Ko जानानस्तपो, K1 जानन्नासं तपो, Ks Dn D1.4.6 : जानानस्त तपोधन (Dn 'न, D1 'न), Ks.4 N V1 B Da जानान- सस्तपोधन (Ks 'धन); Ds जानीम- सस्त, Ds जानतस्त तपोधन, Ds जानन्नपि त, Gs जाय मानस्तपोधन — After 5^{ab}, Gs s ins

238* मुहुरुष्णं च निःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधन ।
T1 (hapl.) om 5^a-8^b — ^a) D2.4 'मनस, Gs s 'मनसा (for 'हृदय) K1 भृशोद्विग्नमना सौम्य — ^a) Ko 4 तमुवाच K1 G तपोधन, Dn अह तदा, T3 तपस्विन, M (except M1) द्विजोत्तम D1 तमुवोचमहस्तदा

6 T1 om 6 (of v 1 5) — ^a) N (except K Ds s) M1 प्रणत G1-s सन्भ्रमादाच्च M2-s transp संभ्रमात् and प्राञ्जलि (in ^b) — ^b) N (except K D2) पुरत (D1 पर) (for प्रण) M1 transp प्राञ्जलि and प्रणत — ^a) Ko हसता चेद, Ds हसितस्तस्मात् S (except M1, T1 om) 'ति साहसं तात हास्यार्थं वै Ko 2 'र्थं विकृत

7 T1 om, 7 (of v 1 5) — ^b) D2 यदि, T3 स- (for वि-) — ^a) S (except M1, T1 om) स तु (for सोऽय) B Da D2.4.6 : वाक्य (for दृष्ट्वा) — ^a) D2.4 'भ्रमानस

8 T1 (of v 1 5) Gs om 8^{ab} — ^a) Ks Bs D2 M1 च (for वि) — ^b) Ms स समभ्रात — ^a) Ds वाक् (for वै) Dn D1 पूर्व; Ds प्रोक्ता — After 8^a, G1 repeats from शापोऽय (7^b) up to मया प्रोक्त (8^a) — ^a) Ko भवितेव; Ks 'तैव (m भवेचेद); Ds प्रेपितेह; Ds (before corr) भवतीद

9 ^a) Ks यद्वक्ष्यामि च, Bs यद्यवक्ष्यामि N1 वाक्य;

Bs तथ्य, S सर्व (for वाक्य) — Da (1 hapl) om 9^{ac} — ^b) Ko मे त्व, Ks मेतत् (m as in text) (for तन्मे) Ks D2.5 दृष्टव्रत Bs S शृणु तत्संशितव्रत(T 'त) — ^a) Bs Dn तत्, Ds G2 s M2-s तु, M1 अद्य (for च) D1 तद्विदिते (for च हृदि ते) Ds T1 Gs M2-s मे, G1 मत् (for ते) — ^a) V1 हृदमस्मात्, Ds एवमस्तु Dn D1 T G1 M1 सदानद्य, G2-s M2-s तवानद्य. — After 9, Ks ins

239* य समाभाष्य दृष्ट्वा च शापादस्माद्विमोक्षसे ।

10 ^a) B2 Ds 'स्यते, Dn2 'स्यसि, M2 4 उपेत्यसि — ^b) = 11^b B1 शुचे, Gs शुभ — ^a) Gs s 'दिह — After 10, T2 G1 ins

240* एवमुक्त्वा तेनाहसुरगत्वमवाप्तवान् ।

11 ^b) = 10^b B D (except D2.5) 'रात्मजोपि च (D7 वा) — After 11^{ab}, Bs ins

240a* शापमोक्षश्च भविता न विराद्विजसत्तम ।

— ^a) Ko N1 V1 B2 s Dn D1.2.4 T M (except Ms) स्वरूप, Ds स्वरूप Bs परिलभ्य; B1m sm Dn D1 2.4.6 : प्रतिपद्य — ^a) Ko Gs s अद्य, Ks प्रति; Da D2.4.6 : इह, Ds सम्यक्; Ds सप्र; M अत्र (for अद्य) — Ks N B D (except Ds) ins after 11 V1, after 1 12 2

241* स दीण्डुमं परित्यज्य रूप विप्रर्षभस्तदा ।

स्वरूप आस्त्र भूयः प्रतिपेदे महायशा ।

इदं चोवाच वचन रुक्मप्रतिमौजसम् ।

[N B1s Da D2 4 (marg) ins सूत उवाच before these lines]

— After 11, G1 ins

242* सूत ।

इति स्वरूप गृह्णाशु तदृषि वाक्यमग्रधीत् ।

12 ^a) Da1 प्रययो — ^b) Ko 1 N1 V1 B2.5 Dn D2.4-1 T G1.4-5 वर; K2-4 D1.8 M1.5 वर (for स्मृत) — ^a) Gs M1 हिसेद्वा

आस्तीकेन तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ २

ऋपिरुवाच ।

श्रोष्यसि त्वं रुरो सर्वमास्तीकचरितं महत् ।

ब्राह्मणानां कथयताम्

इत्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व ॥

सूत उवाच ।

रुरुश्चापि वनं सर्वं पर्यधावत्समन्ततः ।

तमृषिं द्रष्टुमन्विच्छन्संश्रान्तो न्यपतद्भुवि ॥ ४

लब्धसंज्ञो रुरुश्चायत्ताचक्ष्वौ पितुस्तदा ।

पिता चास्य तदाख्यानं पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ५

C-1 1019
B-1 12. 5
K-1 12. 5

3 K1.2 Ds om 3 (of v 1 1, 2) — B3 (mas in text) सौतिरुवाच S om उवाच — ^a) G2 4.5 श्रोष्यसे T Gs स्व यथा B3 T2 G3-6 M वरस, T1 वतु, G1 विप्र (for सर्व) — ^b) Ko T1 G1-4 आस्तीक, Da1 आस्तिक, G5 अस्तिक, G6 M अस्तीक (M1 अस्तीके) — ^c) N1 D1 स्वरावानामने ह्यह — D1.2-1 ins after 3 N1 B3 5 D4, after सौतिर D2, after सूत उ (of. 4)

244* इत्युक्त्वान्तरहिते योगात्सिद्धिपरे प्रभो ।

सन्नमाविद्धदय ऋपिर्मेने तदद्भुतम् ।

[(L 2) B3 D1.4 रुहेर्मेने Ds रुरासीत्तदाद्भुत]

4 K1.2 om. 4 (of. v 1 1) Ko D1.5 M1 om सूत उवाच K4 N1 V1 B Da Dn Ds 4.6 7 सौतिर, S (M1 om, Gs with prefixed श्री) सूत — ^a) Ko 8 रुक्ष त (Ko स्त)हन, K4 D2 S (G1 missing) रुक्षव्य वनं N1 B2.5 वन च परमा (B3 परया, B5 पुनरा)यस्त, D1 बल च परमास्थाय — ^b) T Gs परिधावत् (T 'न्' B3 'वदितस्तत D1 ययौ धावन्नितस्तत — ^c) N1 V1 B D (except D2 5) G4 5 नष्ट, T2 प्रेष्टु N3 V1 'मन्विष्य; B (except B5) Da 'न्यन्, Dn (except Dn3) 'च्छत्; Ds 'च्छ — ^d) Ko 8 B (except B2 5) Da D2 2.5 Gs M स (Ko सन्) श्रातो; D1.6 T2 G2 4 5 सन्न M5 न्यवसद्भुवि — After 4, K2.4 N1 V1 B D ins

245* स मोह परम गत्वा नष्टसज्ञ इवाभवत् ।

तदपेर्वचन तथ्य चिन्तयान पुन पुन ।

[(L 1) D1.5 समोह K4 लब्धसज्ञ — (L 2) Ks तद्वत्, K4 तस्य; B3 श्रुत्वा, D1 सत्य (for तथ्य)]

5 K1.2 om. 5 (of. v 1 1) — ^a) Ko 4 'रुक्खायात्, B3 'रु प्रायात्; D3 'रुश्चाय, D5 'रुश्चापि, Dn1 'रुश्चार्य; T G1.8 M2-5 'रुग्त्वा, G2.4 6 'रु सोय, G6 'रु सोभ — ^b) Ks तच्चाक्षौ; N1 V B Da Dn2 D7 तदाच; Dn1 तत्वाच, D2 तच्चास, D5 तथाच B3 स्वमाश्रमपद तथा — After 5^{ab}, B3 ins

246* न्यवेदयत् तत्सर्वं यथावृत्त पितुर्द्विज ।

After 5^{ab}, T2 G (except Gs) ins

247* पित्रे तु सर्वमाख्याय द्रष्टुमस्य वचोऽर्थवत् ।

अष्टच्छरितर भूय सोऽस्तिकस्य वचस्तदा ।

यत्तदाख्यानमखिल द्रष्टुमेनाथ कीर्तितम् ।

तत्कीर्त्यमान भगवन्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।

[(L 3) T2 आस्तीक (for अखिल) G1 आख्यातवान्-दाख्यान द्रष्टु]

— ^a) M1 तस्य तदा, M5 चाख्यात्तदा Ds चास्य नवाख्याने, Gs चाचक्ष्यदाख्यान — ^d) Da Gs पृष्ट

Colophon om. in K1.2 (of. v 1 1) — Ko

D2 2 5-1 ह् श्रीम आदि पौलोम समाप्त (Ds cont ॥१२॥), Ks ह् श्रीम शत स आदि पौलोमे रुरोपाख्यान । समाप्तं च पौलोम (cont sec m ॥ १० ॥), K4 ह् पौलोमे पर्वणि पौलोम समाप्त, N1 V1 ह् श्रीम आदि पौलोमपर्वणि सर्प-सन्नप्रस्तावनायां द्वादशो ॥ १२ ॥ समाप्त पौलोमपर्व, B1-4 ह् महा (B2 4 om म) आदि पौलोमे सर्पसन्नप्रस्तावो (B2 स्तावनो, B4 स्तावना) नामाध्याय (B1 cont. पौलोम समाप्त, B2 समाप्त च पौलोम; B3 ह् पौलोम; B4 समाप्तं पौलोम), B5 ह् आदि पौलोमे, Da ह् श्रीम (Da1 om श्री) आदि पौलोमे सर्पसन्नप्रस्तावनो नामाध्याय । समाप्तं च पौलोम; Dn1 ns D1 ह् आदि सर्पसन्नप्रस्तावना । पौलोम समाप्त, Dns Ds ह् महा (D4 om म) आदि (Dns cont. सर्पसन्नप्रस्तावन) पौलोम समाप्त । द्वादशो ॥ १२ ॥ (D4 marg sec m ins पौ स द्वा and om. ॥ १२ ॥); T2 ह् आदि पौलोमे एकादशो । श्रीकृष्णाय नमः । पौलोम समाप्त, T2 G4 ह् श्रीम (G4 om श्री) आदि पौलोमे रुरुप्रश्नो नाम दशमो (G4 अष्टमो) । पौलोम पर्व (G4 om प) समाप्त; G1 ह् आदि पौलोमे श्रुगवशानुकीर्तने रुरुद्वयसवादो नाम एकादशो । पौलोम समाप्त, G2 8 ह् श्रीम आदि (G2 om आ) पौलोमे पर्वणि (G2 om प) द्वादशो । पौलोमपर्व समाप्त (G2 समाप्त पौलोम), G4 8 ह् श्रीम (G4 om श्री) आदि (G4 om आ) अष्टमो । पौलोमपर्व समाप्त, M1 ह् पौलोमे द्वादशो; M2 ह् श्रीम शतसहस्रिकायां स आदि पौलोमे, M3 ह् पौलोमपर्वणि द्वादशो । पौलोमपर्व समाप्त; M4 5 ह् महा शतसहस्रिकायां स आदि (M5 om आ) पौलोमे द्वादशो (M4 cont पौलोमे समाप्त; M5 समाप्तं पौलोम) — After समाप्त, T1 G2.5 ins पौलोमे भरतश्रेष्ठ गन्धमात्यैर्द्विजान्वहन् । विधिवद्भोजयेद्भ्राजन्मधुपायससर्पिषा ॥

आस्तीकेन तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ २

ऋपिरुवाच ।

श्रोष्यसि त्वं रुरो सर्वमास्तीकचरितं महत् ।

ब्राह्मणानां कथयताम्

इत्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व ॥

सूत उवाच ।

रुरुश्चापि वनं सर्वं पर्यधावत्समन्ततः ।

तमृषिं द्रष्टुमन्विच्छन्संश्रान्तो न्यपतद्भुवि ॥ ४

लब्धसंज्ञो रुरुश्चायाचचाचख्यौ पितुस्तदा ।

पिता चास्य तदाख्यानं पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ५

C. 1 1019
B. 1 12. 5
K. 1 12. 9

3 K1.2 Ds om 3 (of v 1 1, 2) — Bs (in as in text) सौतिरुवाच S om उवाच — ^a) G2 4.5 श्रोष्यसे T Gs त्व यथा Bs T2 G2-5 M वस, T1 चतु, G1 विप्र (for सर्व) — ^b) Ko T1 G1-4 आस्तीक, Da1 आस्तिक, Gs अस्तिक, Gs M अस्तीक (M1 अस्तीके) — ^c) N D1 स्वरावानामने ह्यह — D1.5-7 ins after 3 N B2 5 D4, after सौतिर D2, after सूत उ (of. 4)

244* इत्युक्त्वान्तरहिते योगाचक्षिभृपिवरे प्रभो ।

सन्नमाविष्टद्वय ऋपिर्मेने तदद्भुतम् ।

[(L 2) B2 D1.4 रुहमेने Ds रुरासीचदाद्भुत]

4 K1 2 om. 4 (of. v 1 1) Ko D1.5 M1 om सूत उवाच K4 N V1 B Da Dn Ds 4.6 सौतिर, S (M1 om, Gs with prefixed श्री) सूत — ^a) Ko 8 रुह त (Ko स्त)हन, K4 D2 S (G1 missing) रुहस्य वनं N B2.5 वन च परमा (B2 परया, B2 पुनरा)यस्त, D1 वल च परमास्थाय — ^b) T Gs परिधावत् (T 'न्) Bs 'वदितस्तत D1 ययौ धावन्नितस्तत — ^c) N V1 B D (except D2 5) G4 5 नष्ट, T2 प्रेष्ट N2 V1 'मन्विष्य; B (except B2) Da 'त्यन्, Dn (except Dn2) 'च्छत्; Ds 'च्छ — ^d) Ko 8 B (except B2 5) Da D2 2.5 Gs M स (Ko सन्) श्रातो; D1.6 T2 G2 4 5 सन्न M2 न्यवसद्भुवि — After 4, K2.4 N V1 B D ins

245* स मोह परम गत्वा नष्टसंज्ञ इवामभवत् ।

तदपेर्वचन तथ्य चिन्तयान पुन पुन ।

[(L 1) D1.5 समोह K4 लब्धसंज्ञ — (L 2) K2

तद्भुत्, K4 तस्य; B2 श्रुत्वा, D1 सत्य (for तथ्य)]

5 K1.2 om. 5 (of. v 1 1) — ^a) Ko 4 'रुखायात्, B2 'रु प्रायात्; D2 'रुखाय, Ds 'रुखापि, Dn1 'रुखार्य; T G1.5 M2-5 'रुत्वा, G2.4 6 'रु सोय, Gs रु सोय — ^b) K2 तच्चाचक्षौ; N V B Da Dn2 D7 तदाच; Dn1 तत्वाच, D2 तच्चास, Ds तथाच Bs स्वमाश्रमपद तथा — After 5^{ab}, B2 ins

246* न्यवेदयत तत्सर्वं यथावृत्त पितुर्दिज ।

After 5^{ab}, T2 G (except Gs) ins

247* पित्रे तु सर्वमाख्याय द्रष्टुमस्य वचोऽर्थवत् ।

अष्टच्छरिपतर भूय सोऽस्तिकस्य वचस्तदा ।

यत्तदाख्यानमखिल दुःखेनाथ कीर्तितम् ।

तत्कीर्त्यमान भगवन्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।

[(L 3) T2 आस्तीक (for अखिल) G2 आख्यातवान्-दाख्यान दुःख]

— ^a) M1 तस्य तदा, M2 चाख्यातदा Ds चास्य नचाख्याने, Gs चाचख्यदाख्यान — ^d) Da Gs पृष्ट

Colophon om. in K1.2 (of. v 1 1) — Ko

D2 2 5-7 इ श्रीम आदि पौलोम समाप्त (Ds cont ॥ १२ ॥), K2 इ श्रीम शत स आदि पौलोमे रुरोपाख्यान । समाप्त च पौलोम (cont sec m ॥ १० ॥), K4 इ पौलोमे पर्वणि पौलोम समाप्त, N V1 इ श्रीम आदि पौलोमपर्वणि सर्प-सन्नप्रस्तावनायां द्वादशो ॥ १२ ॥ समाप्त पौलोमपर्व, B1-4 इ महा (B2 4 om म) आदि पौलोमे सर्पसन्नप्रस्तावो (B2 स्तावनो, B4 स्तावना) नामाध्याय (B1 cont. पौलोमे समाप्त, B2 समाप्त च पौलोम; B3 इ पौलोम; B4 समाप्त पौलोम), B5 इ आदि पौलोमे, Da इ श्रीम (Da1 om श्री) आदि पौलोमे सर्पसन्नप्रस्तावनो नामाध्याय । समाप्त च पौलोम; Dn1 ns D1 इ आदि सर्पसन्नप्रस्तावना । पौलोमे समाप्त, Dns D4 इ महा (D4 om म) आदि (Dns cont. सर्पसन्नप्रस्तावन) पौलोम समाप्त । द्वादशो ॥ १२ ॥ (D2 marg sec m ins पौ स द्वा and om. ॥ १२ ॥); T2 इ आदि पौलोमे एकादशो । श्रीकृष्णाय नमः । पौलोम समाप्त, T2 G4 इ श्रीम (G4 om श्री) आदि पौलोमे रुरुप्रज्ञो नाम दशमो (G4 अष्टमो) । पौलोम पर्व (G4 om प) समाप्त; G1 इ आदि पौलोमे ऋग्वेदानुकीर्तने रुरुदुःखसंवादो नाम एकादशो । पौलोम समाप्त, G2 8 इ श्रीम आदि (G2 om आ) पौलोमे पर्वणि (G2 om प) द्वादशो । पौलोमपर्व समाप्त (G2 समाप्त पौलोम), G2 8 इ श्रीम (G2 om श्री) आदि (G2 om आ) अष्टमो । पौलोमपर्व समाप्त, M1 इ पौलोमे द्वादशो ; M2 इ श्रीम शतसहस्रिकायां स आदि पौलोमे, M3 इ पौलोमपर्वणि द्वादशो । पौलोमपर्व समाप्त; M4 5 इ महा शतसहस्रिकायां स आदि (M5 om आ) पौलोमे द्वादशो (M4 cont पौलोमे समाप्त; M5 समाप्त पौलोम) — After समाप्त, T1 G2 5 ins पौलोमे भरतश्रेष्ठ गन्धमात्यैर्दिजान्वहून् । विधिवन्नो जयेद्वाजन्मनुपायससर्पिषा ॥

जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महानृपिः ।

यायावराणां धर्मज्ञः प्रवरः संशितव्रतः ॥ १०

अटमानः कदाचित्स खान्ददर्श पितामहान् ।

लम्बमानान्महागते पादैरुर्ध्वैरधोमुखान् ॥ ११

तानव्रीत्स दृष्ट्वैव जरत्कारुः पितामहान् ।

के भवन्तोऽवलम्बन्ते गतेऽस्मिन्वा अधोमुखाः ॥ १२

वीरणस्तम्बके लग्नाः सर्वतः परिभक्षिते ।

मूपकेन निगूढेन गतेऽस्मिन्नित्यवासिना ॥ १३

— ^b) Ko 2 (m as in text) 2.4 D2 5 'समद्युति', T Gs 6 पितामहसमो भुवि, G1 illegible, G2.4 5 पितामह-समप्रभु (G4 'म'), M2-5 'समो भुवि' — ^c) Ko 4 D2 5 जिताहार — ^d) D2 5 'स्यमिरत' Dns T2 G2 5 6 रतस्तदा, M2 यत स'

10 ^b) K महासुनि (K1 'ऋपि'), N V1 B D (except D2 5) 'तपा' — ^c) D5 om. 10th Ks ins 10th in marg *sec m* Ko धर्मज्ञः प्रभव, K1.2 'ज्ञ प्रभव', Ks प्रभवो धर्मज्ञः, N V1 B 1.2-5 Da D1.2 4 6 7 प्रवरो धर्मज्ञः (by transp), Br Da प्रवर-प्रभव, T G 'ज्ञ' सतत K (except K1) Das Dn1.2 D1.4 शसित (of 1 1 2, 53, 11 3 etc) — After 10, Ks (om. lines 1-5) N V1 B Da Dn D1-4.5 (om line 1) 6 7 ins

250* स कदाचिन्महाभागद्वयोदलसमन्वित ।
चचार पृथिवीं सर्वा यत्र सायगृहो मुनि ।
तीर्थेषु च समाङ्गावं कुर्वन्नदति सर्वश ।
चरन्दीक्षा महातेजा दुश्चरामकृतात्मनि ।
वायुभक्षो निराहार शुष्यन्ननिमिषो मुनि । [5]
इतस्तत्र परिचरन्दीक्षपावकसप्रम ।

[Cf beginning of adhy 41 — (L. 2) B Da कृत्वां (for सर्वा) B1m 2 (m as in text) यत्र तत्र स्थितो मुनि — (L. 4) N1 B (except B1) Da D1.6 'रा तपसि स्थित (Bm as in text), V1 D2 5 'रा तीव्र (V1 'र्थे) विक्रम', Da 1.6 7 'र तप आश्रि (D1.6 'स्थि) त (for 'रामकृतात्मनि)]

11 ^a) N V1 D (except Da) T2 transp स and खान् G2 च (for स) Gs 'विच दृदर्श स्वपिता' — K1 G2 (hapl) om 11^a-12^b, D2 (1 hapl.) om 11^a-12^b — ^c) N V1 B Da Dn D2 4 6 7 M (except M2 4) अवाद्युखान्; D1 पराद्यु Ks corrupt

12 K1 G4 om 12^{ab}, D5 om 12^{ab} (of v 1 11) — ^a) D2 ततोम'. Dns प्रायवीत्स च ह' — ^b) T2 Gs

पितर ऊजुः ।

यायावरा नाम वयमृपयः संशितव्रताः ।

संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्धो गच्छाम मेदिनीम् ॥ १४

अस्माकं संततिस्त्वेको जरत्कारुरिति श्रुतः ।

मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव समास्थितः ॥ १५

न स पुत्राञ्जनयितुं दारान्मूढाश्चिकीर्षति ।

तेन लम्बामहे गते संतानप्रक्षयादिह ॥ १६

अनाथास्तेन नाथेन यथा दुष्कृतिनस्तथा ।

महातपा, Gs प्रतापवान् (for पिता) Gs repeats 12^{ab} after 17^{ab} — Before 12^{cd}, B2 D4 ins जरत्कारुरुवाच, T2 G (except G2.6) जरत्कारु — ^{cd}) Ko (hapl) om 12^d-13^c K1 corrupt K4 'त्र लवते, T2 'मिल'; Gs प्रल'. Gs Ms के के (Ms वा) भवतो लवते N V1 B Da Dn D1.2 4 6 7 M1.2 4 ह्यसिन्, Ms प्य' (for ऽस्मिन्वा) K2.4 D2 T2 G2.2.6 M2 वै (for वा) T2 G2 2.6 M2 ह्यधो' D5 कस्मिन्वै मद्यधो' K2 लवमाना महागते किं भवतो अधोमुखा

13 Ko om 13^{ab} (of v 1 12), M1 om 13 — ^c) The MSS vary at random between मूपकेन and मूपि' — ^d) Gs 'स्यपातित

14 K1 S om ऊजु — ^a) Gs नाम परा — ^b) K (except K1) B1 Dn1 D1.4 (by corr) 6 7 T1 शंसित' (of v 1 1 1 2, 13 10 etc) — ^c) K D2.5 'नस्य क्षया' T G2 8 'नप्रेक्ष (G2 'प) या ध' Cf 16^d and v 1 — ^d) B1 2 4 Da गच्छेम — K4 ins after 14 D2 4.6 7, after 17^{ab}

251* येषां तु सततिर्नास्ति मर्त्यलोके सुखावहा ।

न ते लम्बन्ते वसतिं स्वर्गे पुण्यव्रता अपि ।

15 ^a) K D2 5 सततावेको, B2 D2 1 तिह्येको — ^b) Ks श्रुति, N V1 B D (except D2.5) T G1-2 स्मृत — ^c) M1.2 मदभागो — Ko om 15^a-16^c — ^d) N V1 B D (except D2) तप एक N V1 B (B4 marg) Da D2.4 Gs समा (B4 orig मया) श्रित, D1 समन्वित

16 Ko om 16^{ab} (of v 1 15) — ^a) D5 स प्रजा, D7 सखुग्रान्, Gs M2 4.5 स पुत्र — ^b) Gs दारांश्चाथ चि' — ^c) K1 ततो (for तेन) D2 5 सर्वे (for गते) — ^d) Dn D1 'नस्य क्ष' D2.5 गते सतानसक्षयात् Cf 14^d and v 1

17 ^a) Gs 'स्तेन पितर — After 17^{ab}, D2 4.6 7 ins 251* (of v 1 14) Gs repeats 12^{ab} after 17^{ab}

जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महानृपिः ।
 यायावराणां धर्मज्ञः प्रवरः संशितव्रतः ॥ १०
 अटमानः कदाचित्स स्वान्ददर्श पितामहान् ।
 लम्बमानान्महागते पादैरुर्ध्वैरधोमुखान् ॥ ११
 तानव्रवीत् दृष्ट्वैव जरत्कारुः पितामहान् ।
 के भवन्तोऽलम्बन्ते गतेऽस्मिन्वा अधोमुखाः ॥ १२
 वीरणस्तम्बके लयाः सर्वतः परिभक्षिते ।
 मूपकेन निगूढेन गतेऽस्मिन्नित्यवासिना ॥ १३

— ^b) Ko 2 (m as in text) 2.4 D2 5 'समद्युति', T G2 6 पितामहसमो भुवि, G1 illegible, G2.4 5 पितामह-समप्रभु (G1 'भ'), M2-5 'समो भुवि' — ^c) Ko 4 D2 5 जिताहार — ^d) D2 5 'स्यमिरत' Dns T2 G2 6 रतस्तदा, M2 यत स'

10 ^b) K महासुनि (K1 'ऋपि'), N V1 B D (except D2 5) 'तपा' — ^c) D5 om. 10^{ad} Ks ins 10^{ad} in marg sec m Ko धर्मज्ञ प्रभव, K1.2 'ज्ञ प्रसव', Ks प्रभवो धर्मज्ञ, N V1 B 1.2-5 Dn D1.2 4 6 7 प्रवरो धर्मज्ञ (by transp), Br Da प्रवर-प्रसव, T G 'ज्ञ सतत' K (except K1) Da2 Dn1.2 D1.4 शसित (of 1 1 2, 53, 11 3 etc) — After 10, Ks (om. lines 1-5) N V1 B Da Dn D1-4.5 (om line 1) 6 7 ins

250* स कदाचिन्महाभागस्तपोवलसमन्वित ।
 चचार पृथिवीं सर्वा यत्र सायगृहो मुनि ।
 तीर्थेषु च समाह्लावं कुर्वन्नटति सर्वश ।
 चरन्दीक्षा महातेजा दुश्चरामकृतात्मनि ।
 वायुभक्षो निराहार शुष्यन्ननिमिषो मुनि । [5]
 हतस्तव परिचरन्दीक्षपावकसमम ।

[Cf beginning of adhy 41 — (L. 2) B Da कृत्वां (for सर्वा) B1m 2 (m as in text) यत्र तत्र स्थितो मुनि — (L. 4) N1 B (except B1) Da D1.6 'रा तपसि स्थित (B1m as in text), V1 D2 5 'रा तीव्र (V1 'थै) विक्रम', Da.4.6 7 'र तप आश्रि (D1.6 'स्थि) त (for 'रामकृतात्मनि)]

11 ^{ab}) N V1 D (except Da) T2 transp स and स्वान् G2 च (for स) G2 'चिच दृदर्श स्वपिता' — K1 G2 (hapl) om 11^a-12^b, D5 (1 hapl.) om 11^a-12^b — ^c) N V1 B Da Dn D5 4 6 7 M (except M2 4) अवाद्युखान्; D1 पराद्यु Ks corrupt

12 K1 G2 om 12^{ab}, D5 om 12^{ab} (of v 1 11) — ^a) D2 ततोऽत्र. Dns प्रायवीत्स च ह' — ^b) T2 Gs

पितर ऊजुः ।

यायावरा नाम वयमृषयः संशितव्रताः ।
 संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्नधो गच्छाम मेदिनीम् ॥ १४
 अस्माकं संततिस्त्वेको जरत्कारुरिति श्रुतः ।
 मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव समास्थितः ॥ १५
 न स पुत्राञ्जनयितुं दारान्मूढाश्चिकीर्षति ।
 तेन लम्बामहे गते संतानप्रक्षयादिह ॥ १६
 अनाथास्तेन नाथेन यथा दुष्कृतिनस्तथा ।

C 1 1039
B 1 13 21
K 1 13 21

महातपा, G2 प्रतापवान् (for पिता) G5 repeats 12^{ab} after 17^{ab} — Before 12^{ad}, B2 D2 ins जरत्कारुरुवाच, T2 G (except G2.6) जरत्कारु — ^c) Ko (hapl) om 12^a-13^c K1 corrupt K4 'त्र लवते, T2 'मिल'; Gs प्रल'. G2 M2 के धै (M2 वा) भवतो लवते N V1 B Da Dn D1.2 4.6 7 M1.2 4 ह्यस्मिन्, M2 प्य' (for ऽस्मिन्वा) K2.4 D2 T2 G2.2.6 M2 धै (for वा) T2 G2 2.6 M2 ह्यधो D5 कस्मिन्वै मद्यधो K2 लवमाना महागते किं भवतो अधोमुखा

13 Ko om 13^{ab} (of v 1 12), M1 om 13 — ^c) The MSS vary at random between मूपकेन and मूपि' — ^a) G2 'स्यपात्तिता

14 K1 S om ऊजु — ^a) G2 नाम परा — ^b) K (except K1) B4 Dn1 D1.4 (by oorr) 6 7 T1 शंसित' (of v 1 1 1 2, 13 10 etc) — ^c) K D2.5 'नस्य क्षया' T G2 8 'नप्रेक्ष (G2 'प)या द्र' Cf 16^a and v 1 — ^d) B1 2 4 Da गच्छेम — K4 ins after 14 D5 4.6 7, after 17^{ab}

251* येषां तु सततिर्नास्ति मर्त्यलोके सुखावहा ।
 न ते लभन्ते वसतिं स्वर्गे पुण्यव्रता अपि ।

15 ^a) K D2 5 सततावेको, B2 Da1 'तिर्ह्येको — ^b) Ks क्षुति, N V1 B D (except D2.5) T G1-2 स्मृत — ^c) M1.2 मदभागो — Ko om 15^a-16^a — ^d) N V1 B D (except D2) तप एक N V1 B (B4 marg) Da D2.4 G2 समा (B4 orig मया) श्रित, D1 समन्वित

16 Ko om 16^{ab} (of v 1 15) — ^a) D5 स प्रजा, D7 सपुत्रान्, G5 M2 4.5 स पुत्र — ^b) G2 दारांश्चाथ चि' — ^c) K1 ततो (for तेन) D2 5 सर्वे (for गते) — ^d) Dn D1 'नस्य क्ष' D2.5 गते सतानसक्षयात् Cf 14^a and v 1

17 ^a) G2 'स्तेन पितर — After 17^{ab}, D3 4.6 7 ins 251* (of v 1 14) G5 repeats 12^{ab} after 17^{ab}

सूत उवाच ।

ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितव्रतः ।
 महीं चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥ २९
 स कदाचिद्वनं गत्वा विप्रः पितृवचः स्मरन् ।
 चुक्रोश कन्याभिक्षार्थी तिस्रो वाचः शनैरिव ॥ ३०
 तं वासुकिः प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ।
 न स तां प्रतिजग्राह न सनाम्रीति चिन्तयन् ॥ ३१
 सनाम्रीमुद्यतां भार्या गृह्णीयामिति तस्य हि ।
 मनो निविष्टमभवत्जरत्कारोर्महात्मनः ॥ ३२
 तमुवाच महाप्राज्ञो जरत्कारुर्महातपाः ।
 किंनाम्री भगिनीयं ते ब्रूहि सत्यं भुजंगम ॥ ३३
 वासुकिरुवाच ।

जरत्कारो जरत्कारुः स्वसेयमनुजा मम ।
 त्वदर्थं रक्षिता पूर्वं प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ॥ ३४
 सूत उवाच ।
 मात्रा हि भुजगाः शप्ताः पूर्वं ब्रह्मविदां वर ।
 जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ॥ ३५
 तस्य शापस्य शान्त्यर्थं प्रददौ पन्नगोत्तमः ।
 स्वसारमृपये तस्मै सुव्रताय तपस्विने ॥ ३६
 स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जज्ञे महात्मनः ॥ ३७
 तपस्वी च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः ।
 समः सर्वस्य लोकस्य पितृमातृभयापहः ॥ ३८
 अथ कालस्य महतः पाण्डवेयो नराधिपः ।

C 1 1062
B 1 15 5
K 1 15 5

29 Ko 2.4 N V1 B1.4 Dn D1.2 सौतिरु, K1 S
(Gs with prefixed श्री) सूत — After उवाच, Ks 4
D2 ins

253* इत्युक्तमात्रे वचने तथेत्युक्त्वा पितामहा ।

अन्तर्धानं गता सर्वे विस्मय स ययौ मुनि ।

— ^a) T2 विवाहाय (orig prob a gloss) N V1 B
(Bs m as in text) Da Ds 4 Nilp यति ; M1 गत (for
तदा) — ^b) K (except K1) D2 स मुनिः K (except
K1) Dn1 D1.2 4 (by corr) 1 शसितं (of v 1 1 1 2,
13 10, 14 etc), G2 सर्वतो दृष्ट — ^c) Ko 2 Bs Ds
दारार्थः ; K4 'मे — ^d) D2.6-7 G2 2.7 'रान्स विंदति (D1
Gs 1 'त), T G1.6 'रास्त्ववि' Ks स च दारान्न (corr to
'न sec m) विंद'

30 ^a) G2 'न निष्ठु — ^b) K1 द्विज (for विप्र)
Ko 2-4 D2 पिदृणां च वच (Ks D2 वचन) स्म — ^d) K1
B4 शनैरिति, Bs 'रिह, Ds 4 S (except M1) शनै' शनै

31 ^b) K1 'दुहिश्य T 'नीं तत — ^c) K1 om
31^{aa} G1 च (for स) G2 8 नवयौवनसपत्ना सनाम्री
मिति विं

32 ^a) Ks स्वनाम्री N V1 B (except Bs) D
(except Ds 5) 'श्रीं चोद्यतां, Gs 'श्रीमुत्तमां

33 Bs om 33^{aa} — ^b) K1 महत्तपा ; G4-6 'मना
— After 33^{aa}, D4 marg sec m ins जरत्कारुवाच
— ^c) Ds भगिनी चेति

34 K1 S om उवाच — After 34^{aa}, N (except
N1 B1.4 Da) ins

254* प्रतिगृह्णीष्व भार्यायै मया दत्ता सुमध्यसाम् ।

[Ds गृह्णीष्व भद्र ते भूयान्मया]

— ^{aa}) G2 8 'क्षिता चेय पत्न्यर्थे तु द्वि' — K N V1 B1
(marg) 2 5 D (except Da) G (except Gs 6) ins
after 34 Bs marg., after 36

255* एवमुक्त्वा ततः प्रादान्धार्यार्थे वरवर्णिनीम् ।

[Dns D4 ins सौतिरुवाच before 255*]

— After 255*, K4 (marg) N B1 (marg) 2 5 Dn
D (except D2 5) ins (for the first time) 37^{aa} In
Dn the first occurrence of 37^{aa} is followed by
an additional colophon

35 Ko 2.4 N V1 B1.4 Dn D1.2 4 m सौतिरु, K1
Da2 T G (G2-5 om) M सूत — ^a) N B2-4 Da च ;
B1 5 D1.2 4 6 7 तु (for हि) — ^c) K1 यज्ञे वै, Ds वै यज्ञे
— ^d) Ds प्रज्वाल्मानिल

36 ^a) G2 8 तस्य कोपस्य — ^b) Ds पन्नगेश्वर, M1 5
भुजगो — ^d) Ko 4 सुप्रीताय, G2-6 'वृत्ताय, M1 5
सप्रधार्य K1 द्विजन्मने, V1 Dn D1.8 महात्म — After
36, Bs marg ins 255* (of v 1 34)

37 ^a) Bsm तां वरयामास — ^c) Here and below
(wherever the name occurs) the majority of S
write अस्तीक M2 8 Da.4 'कनामा G2-5 तु (for च)
— ^d) K1 द्विजन्मन, K2 'तपा, Bs Dn (except Dns)
Gs 'मना

38 ^a) G4 5 यशस्वी (for महा)

39 Before 39, T2 G4 5 M1 5 ins सूत — ^a) N
V1 B D (except D2 5) अथ दीर्घस्य कालस्य — ^c) Ds 4
महासत्र, G2 'रम — ^d) Bs 'त्र महाद्युति Ds 4
T G1 8-9 शु(T2 स्मृ)त G2 यज्ञां सर्वश्रुतिस्मृति (sio)

सूत उवाच ।

ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितव्रतः ।
 महीं चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥ २९
 स कदाचिद्वनं गत्वा विप्रः पितृवचः स्मरन् ।
 चुक्रोश कन्याभिक्षार्थी तिस्रो वाचः शनैरिव ॥ ३०
 तं वासुकिः प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ।
 न स तां प्रतिजग्राह न सनाम्रीति चिन्तयन् ॥ ३१
 सनाम्रीमुद्यतां भार्या गृह्णीयामिति तस्य हि ।
 मनो निविष्टमभवज्जरत्कारोर्महात्मनः ॥ ३२
 तमुवाच महाप्राज्ञो जरत्कारुर्महातपाः ।
 किंनाम्री भगिनीयं ते ब्रूहि सत्यं भुजंगम ॥ ३३
 वासुकिरुवाच ।

जरत्कारो जरत्कारुः स्वसेयमनुजा मम ।

त्वदर्थं रक्षिता पूर्वं प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ॥ ३४
 सूत उवाच ।

मात्रा हि भुजगाः शप्ताः पूर्वं ब्रह्मविदां वर ।
 जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ॥ ३५
 तस्य शापस्य शान्त्यर्थं प्रददौ पन्नगोत्तमः ।
 स्वसारमृषये तस्मै सुव्रताय तपस्विने ॥ ३६
 स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जज्ञे महात्मनः ॥ ३७
 तपस्वी च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः ।
 समः सर्वस्य लोकस्य पितृमातृभयापहः ॥ ३८
 अथ कालस्य महतः पाण्डवेयो नराधिपः ।

C 1 1062
B 1 15 5
K 1 15 5

29 Ko 2.4 N V1 B1.4 Dn D1.2 सौतिरु, K1 S
(G3 with prefixed श्री) सूत — After उवाच, Ks 4
D2 ins

253* इत्युक्तमात्रे वचने तथेत्युक्त्वा पितामहा ।

अन्तर्धानं गता सर्वे विस्मय स ययौ मुनि ।

— a) T2 विवाहाय (orig prob a gloss) N V1 B
(B3 m as in text) D2 D3 4 Nilp यति ; M1 गत (for
तदा) — b) K (except K1) D2 स मुनिः K (except
K1) Dn1 D1.2 4 (by corr) 7 शसित* (of v 1 1 1 2,
13 10, 14 etc), G2 सर्वतो द्यत — c) Ko 2 B3 D3
दारार्थः ; K4 श्रे — d) D2.5-7 G2 2.7 रान्स विंदति (D1
G3 7 त), T G1.8 रास्तवि K3 स च दारान्न (corr to
न sec m) विंद

30 a) G2 न मिश्रु — b) K1 द्विज (for विप्र)
Ko 2-4 D2 पितृणां च वच (K3 D2 वचन) स्म — d) K1
B2 शनैरिति, B3 रिह, D3 4 S (except M1) शनै शनै

31 b) K1 दुहिश्य T नीं तत — c) K1 om
31^{ca} G1 च (for स) G2 8 नवयौवनसपन्ना सनाम्री
मिति वि

32 a) K3 स्वनाम्री N V1 B (except B3) D
(except D2 5) श्रीं चोद्यतां, G6 श्रीमुत्तमां

33 B3 om 33^{ca} — b) K1 महत्तपा ; G4-6 मना
— After 33^{ca}, D4 marg sec m ins जरत्कारुवाच
— c) D3 भगिनी चेति

34 K1 S om उवाच — After 34^{ca}, N (except
N1 B1.4 Da) ins

254* प्रतिगृह्णीष्व भार्यार्थं मया दत्ता सुमध्यसाम् ।

[D3 गृह्णीष्व भद्र ते भूयान्मया]

— c) G2 8 रक्षिता चेय पत्न्यर्थे तु द्वि — K N V1 B1
(marg) 2 5 D (except Da) G (except G3 6) ins
after 34 B3 marg., after 36

255* एवमुक्त्वा ततः प्रादाद्भार्यार्थं वरचर्णिनीम् ।

[Dns D4 ins सौतिरुवाच before 255*]

— After 255*, K4 (marg) N B1 (marg) 2 5 Dn
D (except D2 5) ins (for the first time) 37^{ca} In
Dn the first occurrence of 37^{ca} is followed by
an additional colophon

35 Ko 2.4 N V1 B1.4 Dn D1.2 4 m सौतिरु, K1
Dns T G (G2-5 om) M सूत — a) N B2-4 Da च;
B1 5 D1.8 4 6 7 तु (for हि) — c) K1 यज्ञे वै, D3 वै यज्ञे
— d) D3 प्रज्वाल्मानिल

36 a) G2 8 तस्य कोपस्य — b) D3 पन्नगेश्वर, M1 5
भुजगो — d) Ko 4 सुप्रीताय, G4-6 वृत्ताय, M1 5
सप्रचार्य K1 द्विजन्मने, V1 Dn D1S महात्म — After
36, B3 marg ins 255* (of v 1 34)

37 a) B3m तां वरयामास — c) Here and below
(wherever the name occurs) the majority of S
write अस्तीक M3 2 Da.4 कनामा G2-5 तु (for च)
— d) K1 द्विजन्मन, K2 तपा, B3 Dn (except Dns)
G6 मना

38 a) G4 5 यशस्वी (for महा)

39 Before 39, T2 G4 5 M1 5 ins सूत — a) N
V1 B D (except D2 5) अथ दीर्घस्य कालस्य — c) D2.4
महासत्र, G2 रम — d) B3 व्र महाद्युति D3 4
T G1 8-9 शु(T2 स्पृ)त G2 यज्ञा सर्वश्रुतिस्पृति (sic)

प्रीयामहे भृशं तात पितेवैदं प्रभापसे ॥ २
असच्छ्रूयणे नित्यं पिता हि निरतस्तव ।
आचष्टैद्यथाख्यानं पिता ते त्वं तथा वद ॥ ३
सूत उवाच ।

आयुष्यमिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते ।
यथा श्रुतं कथयतः सकाशाद्वै पितुर्मया ॥ ४
पुरा देवयुगे ब्रह्मन्प्रजापतिसुते शुभे ।
आस्तां भगिन्यौ रूपेण समुपेतेऽद्भुतेऽनघे ॥ ५
ते भार्ये कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता च ह ।
प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतः प्रजापतिसमः पतिः ।

कश्यपो धर्मपत्नीभ्यां मुदा परमया युतः ॥ ६
वरातिसर्गं श्रुत्वैव कश्यपादुत्तमं च ते ।
हर्षादप्रतिमां प्रीतिं प्रापतुः स वरस्त्रियौ ॥ ७
वत्रे कद्रुः सुतान्नागान्सहस्रं तुल्यतेजसः ।
द्वौ पुत्रौ विनता वत्रे कद्रूपुत्राधिकौ बले ।
ओजसा तेजसा चैव विक्रमेणाधिकौ सुतौ ॥ ८
तस्यै भर्ता वरं प्रादादध्यर्धं पुत्रमीप्सितम् ।
एवमस्त्विति तं चाह कश्यपं विनता तदा ॥ ९
कृतकृत्या तु विनता लब्ध्वा वीर्याधिकौ सुतौ ।
कद्रूश्च लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्यतेजसाम् ॥ १०

G. 1 1050
B. 1 15. 1
K. 1 16 11

2 " G₂ परम क^० Ko सम्यक्, D₂ 5 G₆ M₁ सौते,
G₁ सूत (for सौम्य) — " Ko मधुराक्षर^०; B₁ सूक्मा^०
G₂ 8 'पदान्वित — " K₄ Da₁ Dn (except Dn₂)
Da₂ 5 T G M₁ प्रिया^० (G₂ 8 प्रियमाह) M (except M₁)
वय ता^० — " S (except G₆) त्व (for इद्) N₈
प्रभापत K (except K₄) D₂ 5 पितृवत्ते प्रभापत

3 " Da₄ "गे पूर्व — " K₈m (sec m) आचक्षे;
Da₁ T₂ G₁-8 M₁ आचष्टे तद्, D₆ 7 'दैन (for 'द्वैतद्)
B₅ 'न्याय, G₂ 8 ज्ञान, M₁ 5 यदा^० (for यथा) — " T
G₂ 8 पिते (T₁ 'त्रे) N₁ तत् (for त्व)

4 Ko 2.4 N₁ 2 V₁ B₁ 4 Dn D₁ सौतिरु^०; K₁ D₈ S
सूत — " K₁ 4 N₁ B₁m. 8.4 Dn D₁-5 S आयुष्मन्.
K₄ परम्, N₈ अयम्, B₁ अहम्, T एतद् (for इदम्)
— " T₂ च; M (except M₁) मे (for द्वै) B₁ T₂ G₂ 8
M₁ मम, M₂-8 तथा (for मया)

5 " Ko 2.4 कृतयुगे G₂ 8 त्रिष, M₂ sup lin कन्ये
(for ब्रह्मन्) M₄ ins कन्ये पितामहसुते between ब्रह्मन्
and प्रजा^० (in^०) — " N₁ 2 T G₄-8 M (M₂ sup lin
as in text) पितामहसुते, G₂ 8 दक्षकन्ये भृश K₁ तदा;
D₂ G₁ M₁ उमे (for शुमे) — " K₁ तदानघे, K₈m
द्भुतेन ते, K₄ (by corr) B₁-4 Da Dn D₁ 8.4 M₁
'द्भुतेनघ, N₁ 2 उमेनघ, V₁ B₃m शुमेनघ, D₆ 7 द्भुतेन ह,
G₁ तपोधने; G₂ 8 M₂ 8.5 तपोधन (M₂ sup lin नघेद्भुते,
which M₄ ins before तपोधन), G₆ -द्भुते तदा Ko
सपत्ने चाद्भुतेन वै, T G₂ 8 मुमुदाते तदानघ (T₁ तपोधन,
T₂ तपोधने)

6 " D₅ द्वे (for ते) N₈ नार्यौ (for भार्ये) Here
and below (generally) S काश्यप — " K₂ कद्रुर्वि-
नतया सह, G₂ कद्रवद्विनता सह — " K₈ G₂ 8.6 M वरौ,
N₈ च यो D₆ प्रीत्या — " G₆ पितामहसम G₁ 'म

प्रभु — K₈ (hapl) om 6^०-7^० — " M₈ 5 'मयान्वित
Ko 1.4 D₂ 5 G₆ M₁ परया च (Ko 4 स, M₁ वै) मुदान्वितः,
K₂ N₈ परया मुदयान्वित; T G₄ 5 सम्यक्प्रीत्या समन्वित

7 " K₈ om 7^० (of v 1 6) N₁ वराभिसग, N₂
V₁ Cd भिसर्ग B₁. 8.4 Dn श्रुत्वैव; M₁ 'त — " G₂ 8
'दुत्तर B Da D₂ 4 6 तु; D₂ 5 हि (for च) K₂ हितै;
D₁ सुते (for च ते) — G₈ om 7^० — " N₂ V₁ B Da
Da₄ 6 7 'दम्य (B₈-5 'प्य) धिका, D₅ 'च प्रतिमा, M₂
'दवाप्नुया (sup lin as in text) — " B₅ D₅ ते, D₆
च (for स) D₂ वरे

8 " B D (except D₂ 5) तुल्यवर्चस — " D₅
बले, M₂ 'लौ — " K₁ Dn D₁ तेजसा वपुषा (K₁
तपसा) चैव, Nilp as in text — " N₈ 'मे चाधिकौ
K₂ वरौ (m as in text), N₁ 2 B D (except D₂ 5)
G₂ 8 M (except M₁) च तौ (for सुतौ) — After 8,
K₄ (marg) D₄ (marg sec m) ins

256* भवतो भवतो युक्तौ प्रसादात्तनयी मम ।

9 M₁ om 9^०-10^० — " K₄ N₁ 2 V₁ B Dn D₁ T₂
अत्यर्थं, Dn D₂ 4 6 अत्यत्, D₅ तदर्थं (for अच्यर्थं) N₈ T₂
ईददा (for ईप्सि^०) K₁ अवध्य सुतमी, T₁ दृष्टाते
भविष्यत, G M (M₁ om) ई (M₂ की) द्यौ तौ (G₂ 8
M₂-8 ते) भविष्यत — " K₂ N₈ B₁ 5 D₆ T₁ G₂ 8 प्राह
(for चाह) — " G₂ 8 तथा — D₅ ins after 9
Ko 2.4, after 11

257* उक्ते समाहिते गर्भावेतौ धारयतस्त्रदा ।

[Ko सुतौ, K₄ 4 शुभौ (for तदा)]
N (except N₁ 2) ins after 9 (D₆ after 257*)

258* यथावत्प्रार्थितं लब्ध्वा वरं पुष्टाभवत्तदा ।

10 M₁ om 10^० (of v 1 9) — " K₁ D₆ 7 च
(for तु) T₁ G₄ 5 M (M₁ om) सा प्रीता चाभवत्तौ तु

प्रीयामहे भृशं तात पितेवेदं प्रभापसे ॥ २
 असच्छुश्रूपणे नित्यं पिता हि निरतस्तव ।
 आचष्टैद्यथाख्यानं पिता ते त्वं तथा वद ॥ ३
 सूत उवाच ।
 आयुष्यमिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते ।
 यथा श्रुतं कथयतः सकाशाद्दे पितुर्मया ॥ ४
 पुरा देवयुगे ब्रह्मन्प्रजापतिसुते शुभे ।
 आस्तां भगिन्यौ रूपेण समुपेतेश्चुतेऽनघे ॥ ५
 ते भार्ये कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता च ह ।
 प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतः प्रजापतिसमः पतिः ।

कश्यपो धर्मपत्नीभ्यां मुदा परमया युतः ॥ ६
 वरातिसर्गं श्रुत्वैव कश्यपादुत्तमं च ते ।
 हर्षादप्रतिमां प्रीतिं प्रापतुः स वरस्त्रियौ ॥ ७
 वत्रे कद्रूः सुतान्नागान्सहस्रं तुल्यतेजसः ।
 द्वौ पुत्रौ विनता वत्रे कद्रूपुत्राधिकौ वले ।
 ओजसा तेजसा चैव विक्रमेणाधिकौ सुतौ ॥ ८
 तस्यै भर्ता वरं प्रादादध्यर्धं पुत्रमीप्सितम् ।
 एवमस्त्विति तं चाह कश्यपं विनता तदा ॥ ९
 कृतकृत्या तु विनता लब्ध्वा वीर्याधिकौ सुतौ ।
 कद्रूश्च लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्यतेजसाम् ॥ १०

C. 1 1050
B. 1 15. 12
K. 1 16 12

2 ^a) G₂ परम क^० Ko सम्पद्, D₂ 5 G₆ M₁ सौते,
 G₁ सूत (for सौम्य) — ^b) Ko मधुराक्षरं; B₄ सूत्मा^०
 G₂ 8 'पदान्वित — ^c) K₄ Da₁ Dn (except Dn₂)
 Da₂ 7 T G M₁ प्रिया^० (G₂ 8 प्रियमाह) M (except M₁)
 वय ता^० — ^d) S (except G₆) त्व (for इद) N₈
 प्रभापत K (except K₄) D₂ 5 पितृवत्ते प्रभापत

3 ^a) Da₄ 4 'गे पूर्व — ^b) K₈m (sec m) आचक्षे;
 Da₁ T₂ G₁-8 M₁ आचष्टे तद्, D₂ 7 'टैन (for 'एतद्)
 B₅ 'न्याय, G₂ 8 ज्ञान, M₁ 5 यदा^० (for यथा^०) — ^d) T
 G₂ 8 पिते (T₁ 'त्रे)व N₁ तत् (for त्व)

4 Ko 2.4 N₁ 2 V₁ B₁ 4 Dn D₁ सौतिर^०; K₁ D₂ S
 सूत — ^a) K₁ 4 N₁ B₁m. 8.4 Dn D₁-5 S आयुष्मन्.
 K₄ परम्, N₈ अयम्, B₄ अहम्, T एतद् (for इदम्)
 — ^d) T₂ च; M (except M₁) मे (for वै) B₁ T₂ G₂ 8
 M₁ मम, M₂-8 तथा (for मया)

5 ^a) Ko 2.4 कृतयुगे G₂ 8 विप्र, M₂ sup lin कन्ये
 (for ब्रह्मन्) M₄ ins कन्ये पितामहसुते between ब्रह्मन्
 and प्रजा^० (in ^b) — ^b) N₁ 8 T G₄-8 M (M₂ sup lin
 as in text) पितामहसुते, G₂ 8 वक्षकन्ये भृश K₁ तदा;
 D₂ G₁ M₁ उमे (for शुमे) — ^d) K₁ तदानघे, K₂m
 चुतेन ते, K₄ (by corr) B₁-4 Da Dn D₁ 2.4 M₁
 'चुतेनघ, N₁ 2 उमेनघ, V₁ B₃m शुमेनघ, D₂ 7 चुतेन ह,
 G₁ तपोधने; G₂ 8 M₂ 2.5 तपोधन (M₂ sup lin नघेचुते,
 which M₄ ins before तपोधन), G₆ 'चुते तदा Ko
 सपक्षे चाचुतेन वै, T G₂ 8 मुमुदाते तदानघ (T₁ तपोधन,
 T₂ तपोधने)

6 ^a) D₂ द्वे (for ते) N₈ नायौ (for भार्ये) Here
 and below (generally) S काश्यप — ^b) K₂ कद्रु-
 नतया सह, G₂ कद्रवद्विनता सह — ^c) K₈ G₂ 2.5 M वरौ,
 N₈ च यो D₂ प्रीत्या — ^d) G₆ पितामहसम G₁ 'म

प्रमु — K₈ (hapl) om 6^a-7^a — ^f) M₂ 5 'मयान्वित
 Ko 1.4 D₂ 5 G₆ M₁ परया च (Ko 4 स, M₁ वै) मुदान्वितः,
 K₂ N₈ परया मुदयान्वित; T G₄ 8 सम्यक्प्रीत्या समन्वित

7 ^a) K₈ om 7^a (of v l 6) N₁ वराभिसर्ग, N₂
 V₁ Cd भिसर्ग B₁ 2.4 Dn श्रुत्वैव; M₁ 'त — ^b) G₂ 8
 'दुत्तर B Da D₂ 4 6 तु; D₂ 5 हि (for च) K₂ हितै;
 D₁ सुते (for च ते) — G₆ om 7^{ad} — ^c) N₂ V₁ B Da
 Da₄ 6 7 'दम्य (B₂-5 'प्य)धिका, D₂ 'च प्रतिमा, M₂
 'द्वान्नुया (sup lin as in text) — ^d) B₅ D₂ ते, D₂
 च (for स) D₂ वरे

8 ^b) B D (except D₂ 5) तुल्यवर्चस — ^d) D₂
 यलै, M₂ 'लौ — ^e) K₁ Dn D₁ तेजसा वपुषा (K₁
 तपसा) चैव, Nilp as in text — ^f) N₈ 'मे चाधिकौ
 K₂ समौ (m as in text), N₁ 2 B D (except D₂ 5)
 G₂ 8 M (except M₁) च तौ (for सुतौ) — After 8,
 K₄ (marg) D₄ (marg sec m) ins

256* भवतो भवतो युक्तौ प्रसादात्तनयौ मम ।

9 M₁ om 9^a-10^b — ^b) K₄ N₁ 2 V₁ B Dn D₁ T₂
 अत्यर्थ, Da D₂ 4 6 अत्यत, D₂ तदर्थ (for अध्यर्थ) N₈ T₂
 ईदश (for ईप्सि^०) K₁ अवध्य सुतमी, T₁ दृष्टाते
 भविष्यत, G M (M₁ om) ई (M₂ की)दशौ तौ (G₄ 5
 M₂-8 ते) भविष्यत — ^c) K₂ N₈ B₄ 5 D₂ T₁ G₂ 8 प्राह
 (for चाह) — ^d) G₂ 8 तथा — D₂ ins after 9
 Ko 2.4, after 11

257* उक्ते समाहिते गर्भावेतौ धारयत्सदा ।

[Ko सुतौ, K₂ 4 युनौ (for तदा)]

N (except N₁ 2) ins after 9 (D₂ after 257*)

258* यथावत्प्रार्थित लब्ध्वा वरं तुष्टाभवत्तदा ।

10 M₁ om 10^{ab} (of v l 9) — ^a) K₁ D₂ 7 च
 (for तु) T₁ G₄ 5 M (M₁ om) सा प्रीता चाभवत्तौ तु

एवं शप्त्वा ततः पुत्रो विनतामन्तरिक्षगः ।
अरुणो दृश्यते ब्रह्मन्प्रभातसमये सदा ॥ २१
गरुडोऽपि यथाकालं जज्ञे पन्नगद्वदनः ।

स जातमात्रो विनतां परित्यज्य खमाविशत् ॥ २२
आदास्यन्नात्मनो भोज्यमन्नं विहितमस्य यत् ।
विधात्रा भृगुशार्दूल क्षुधितस्य बुभुक्षतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

सूत उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ।
अपश्यतां समायान्तमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ १
यं तं देवगणाः सर्वे हृष्टरूपा अपूजयन् ।
मध्यमानेऽमृते जातमश्वरत्नमनुत्तमम् ॥ २
महौघबलमश्वानामुत्तमं जवतां वरम् ।

श्रीमन्तमजरं दिव्यं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ ३

शौनक उवाच ।

कथं तदमृतं देवैर्मथितं क्व च शंस मे ।
यत्र जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः ॥ ४
सूत उवाच ।
ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ।

C 1 1039
B 1 17 5
K. 1 17 5

Ds 'शतोपर', K₁ 'शतीपरा', K₂ 'शतोरपि', N₁ s 'शतानि
ह K₂ s B₁ S (except G₅) परं (for पर)

21 Before 21, D₁ s ins सूत उ', G (except G₂ s) M
(except M₂) सूत — D₅ om 21^{ed} — °) G₂ s 'ते
यस्मात् — °) D₂ s प्रभाते B₂ s Dn (except Dn₂)
यदा, T₁ G M₁ s तदा — After 21, K₂ s N₁ s V₁ B D
(except D₅) ins

259* आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्य समकल्पयत् ।
G (except G₂ s) ins after 21 D₅ (om. lines 4, 5),
after 259*

260* उद्यम्य सहस्राशुर्द्वैष्टा तमरुण प्रभु ।
स्वतेजसा प्रज्वलन्तमात्मन समतेजसम् ।
सारथ्ये कल्पयामास प्रीयमाणस्तमोनुद ।
सोऽपि त रथमारुह्य भानोरमिततेजस ।
सर्वलोकप्रदीपस्य ह्यरुणोऽप्यमरोऽभवत् ।

22 °) B₂ D (except D₂ s) 'भोजन — °) K₁
खमाश्रित

23 °) K₀ अपश्यन्, K₁ अदायान् K₂ भक्ष, D₅
भोग्य — °) N₁ s G₂ s बुभुक्षित K (except K₁)
B D क्षुधित पत(K₀ s s D₂ s 'क्ष)गेश्वर, N₁ s V₁
'तश्च खगेश्वर

[E] Hereafter to the end of the Ādip., only
significant constituent elements of the colophons
will be noted]

Colophon om in K₁ — Sub-parvan all MSS
(K₁ om) आस्तीक (v 1 आस्तीक, अस्तीक), to it B₂ G₁
M₁ add सौपर्ण — Adhy name K (K₁ om) D₂ s
M₁ गरुडोत्पत्ति ; N₁ s V₁ विनताशाय, G₁ अरुणोत्पत्ति

— Adhy no (figures, words or both) K₀ T₁ 13,
K₂ B₁ Dn₂ 15, K₂ (sup in sec m) T₂ 12, B₂ Dn₂
16, D₂ m 14, G₁ s M₂ 2, G₂ s s M₁ s s 3 — S'loka
no N₁ s 18, Dn 24 Aggregate s'loka no Dn₂ 1079

15

1 G₁ s M₂ s s om सूत उ' K₀ s s B₁ (m as
in text) s सौतिर', K₁ D₅ T G₁ s s M₁ s सूत
(G₂ s with prefixed श्री) — °) K₁ s s B₂ s D₂ s s
G₂ s s M (except M₂) अपश्येता N₁ s समायाते
— °) D₂ s s 7 अतिके

2 °) V₁ G₁ s M₁ यद्गु, G₂ यत्ते, M₂ यस्तु — °)
N₁ s V₁ B₁ m D (except D₂ s) G₁ 'रूप S ह्य(G₂
प्य)पूज' — °) T 'त ह्यक्ष'

3 °) K₂ N₁ s B D T₁ अमोघबल', V₁ महाबलाना'.
— °) K₂ V₁ Dn D₁ s s s 7 जयता, N₁ s गता, G₁ 'यिना'
G₂ s जीव' (for जवता as in K₁ N₁) K₀ s s N₁ B D₂
D₂ s जवे सुत्य नभस्वता (K₀ 'न), T G₁ s M दिव्य
जवता घर — °) K (except K₁) दिव्य', N₁ s V₁ B
D₂ Dn D₁ s s s 7 'पूजित, D₂ s G₂ s 'सयुत

4 M₁ om. 4 — K₁ D₅ S om उवाच — °) K₂
तत्र (for क्व च) — After 4^{ab}, T₁ G (except G₂ s) ins

261* कारणं चायं मथने किं जातममृतात्परम् ।
— °) T G (except G₂) M₂ जातो (for जज्ञे) — °) T₁
सोर्धरा', G₁ सोधजातो

5 K₀ s s N₁ s V₁ B₁ s D₁ s 7 सौतिर', K₁ s (M₁
om, G₂ with prefixed श्री) सूत ; D₅ सौति — After
सौतिर' (see above), K₁ ins

262* पूर्वं सुरगणा सर्वे तथा दित्याश्च सर्वश ।

एवं शस्त्रा ततः पुत्रो विनतामन्तरिक्षगः ।
अरुणो दृश्यते ब्रह्मन्प्रभातसमये सदा ॥ २१
गरुडोऽपि यथाकालं जज्ञे पन्नगश्चदनः ।

स जातमात्रो विनतां परित्यज्य खमाविशत् ॥ २२
आदास्यन्नात्मनो भोज्यमन्नं विहितमस्य यत् ।
विधात्रा भृगुशार्दूल क्षुधितस्य बुभुक्षतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

सूत उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ।
अपश्यतां समायान्तमृच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ १
यं तं देवगणाः सर्वे हृष्टरूपा अपूजयन् ।
मध्यमानेऽमृते जातमश्वरत्नमनुत्तमम् ॥ २
महौघवलमश्वानामुत्तमं जवतां वरम् ।

श्रीमन्तमजरं दिव्यं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ ३

शौनक उवाच ।

कथं तदमृतं देवैर्मथितं क्व च शंस मे ।
यत्र जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः ॥ ४
सूत उवाच ।
ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ।

C 1 1098
B 1 17 5
K 1 17 5

Ds 'शतोपर', K1 'शतीपरा', K2 'शतोरपि', N1s 'शतानि
ह K2 & B1 S (except G5) परं (for पर)
21 Before 21, D1 s ins सूत उ', G (except G2 s) M
(except M2) सूत — Ds om 21^{ed} — °) G2 s 'ते
यस्मात् — °) D2.4 प्रभाते B2 & Dn (except Dn2)
यदा, T1 G M1 s तदा — After 21, K2-s N1.2 V1 B D
(except Ds) ins

259* आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्य समकल्पयत् ।
G (except G2 s) ins after 21 Ds (om. lines 4, 5),
after 259*

260* उद्यम्य सहस्राशुर्दृष्ट्वा तमरुण प्रभु ।
स्वतेजसा प्रज्वलन्तमात्मन समतेजसम् ।
सारथ्ये कल्पयामास प्रीयमाणस्तमोनुद ।
सोऽपि त रथमारुह्य भानोरमिततेजस ।
सर्वलोकप्रदीपस्य ह्यरुणोऽप्यमरोऽभवत् ।

22 °) B2 D (except D2 s) 'भोजन — °) K1
खमाश्रित

23 °) Ko अपश्यन्, K1 अदायान् K2 भक्ष, Ds
भोग्य — °) N1s G2 s बुभुक्षित K (except K1)
B D क्षुधित पत(Ko s & Dn Ds 'क्ष)गेश्वर, N1.2 V1
'तश्च खगेश्वर

[] Hereafter to the end of the Ādip., only
significant constituent elements of the colophons
will be noted]

Colophon om in K1 — Sub-parvan all MSS
(K1 om) आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक), to it B2 G1
M1 add सौपर्ण — Adhy name K (K1 om) D2.5
M1 गरुडोत्पत्ति ; N1.2 V1 विनताश्राप, G1 अरुणोत्पत्ति

— Adhy no (figures, words or both) Ko T1 13,
K2 B1 Dn2 15, K2 (sup in see m) T2 12, B2 Dn2
16, D1m 14, G1 s M2 2, G2.5 s M1.2-s 3 — S'loka
no N1s 18, Dn 24 Aggregate s'loka no Dn2 1079

15

1 G1 s M2 s & om सूत उ' Ko.2.4 B1 (m as
in text) & सौतिर', K1 Ds T G1-2.6 M1 s सूत
(G2 s with prefixed श्री) — °) K1 s & B2 s D2-4.6
G2.6 s M (except M2) अपश्येता N1.2 समायाते
— °) Ds 4.6 7 अतिके

2 °) V1 G1 s M1 यद्गु, Gs य ते, Ms यस्तु — °)
N1.2 V1 B1m D (except D2 s) G1 'रूप S ह्य(G2
ण्य)पूज' — °) T 'त ह्यश्च'

3 °) K2 N1.2 B D T1 अमोघवल', V1 महावलाना'.
— °) K2 V1 Dn D1.2 s 4.6 7 जयता, N1.2 गता, G1 'यिनाः
G2 s जीव' (for जवता as in K1 N1s) Ko 2.8 N1 B Da
D2 s जवे तुल्य नभस्तता (Ko 'न), T G4-6 M दिव्य
जवता घर — °) K (except K1) दिव्य', N1.2 V1 B
Da Dn D1.2 s 4.6 7 पूजित, D2 s G2 s 'सयुत

4 M1 om. 4 — K1 Ds S om उवाच — °) K2
तत्र (for क्व च) — After 4^{ab}, T1 G (except G2 s) ins

261* कारण चाय मयने किं जातममृतात्परम् ।

— °) T G (except G2) Ms जातो (for जज्ञे) — °) T1
सोर्वरा, G1 सोमजातो

5 Ko 2.4 N1.2 V1 B1 & D1 s 4 7 सौतिर', K1 S (M1
om, Gs with prefixed श्री) सूत ; Ds सौति — After
सौतिर' (see above), K2 ins

262* पूर्वं सुरगणा सर्वे तथा दैत्याश्च सर्वश ।

किंनरैरप्सरोभिश्च देवैरपि च सेवितम् ॥ २
एकादश सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितम् ।
अधो भूमेः सहस्रेषु तावत्स्वेव प्रतिष्ठितम् ॥ ३
तमुद्धर्तुं न शक्ता वै सर्वे देवगणास्तदा ।
विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमब्रुवन् ॥ ४
भवन्तावत्र कुरुतां बुद्धिं नैःश्रेयसीं पराम् ।
मन्दरोद्धरणे यत्नः क्रियतां च हिताय नः ॥ ५
तथेति चात्रवीद्विष्णुब्रह्मणा सह भार्गव ।
ततोऽनन्तः समुत्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः ।
नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन्कर्मणि वीर्यवान् ॥ ६
अथ पर्वतराजानं तमनन्तो महाबलः ।

उज्जहार बलाद्ब्रह्मन्सर्वनं सर्वनौकसम् ॥ ७
ततस्तेन सुराः सार्धं समुद्रमुपतस्थिरे ।
तमूचुरमृताथार्थं निर्मथिष्यामहे जलम् ॥ ८
अपांपतिरथोवाच ममाप्यंशो भवेत्ततः ।
सोढासि विपुलं मर्दं मन्दरभ्रमणादिति ॥ ९
ऊचुश्च कूर्मराजानमकूपारं सुरासुराः ।
गिरेरधिष्ठानमस्य भवान्मवितुमर्हति ॥ १०
कूर्मेण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् ।
तस्य शैलस्य चाग्रं वै यन्नेणेन्द्रोऽभ्यपीडयत् ॥ ११
मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम् ।

G. 1 1124
E. 1 18. 13
K. 1 18. 13

(of. 2^a), T1.2 (sup lin) प्रमाजालं.

2 N1 D1 (1 hapl) om 2^a. — ^a) The MSS vary at random between 'विहग' and 'विहग'. — ^b) Ds 'दति', G1 'घातु'; Gs 'व्याल' (for 'दष्टि') T नाना सिंहगणा(Ts 'गैर')युतं — ^c) Gs सु (for च) G1.6 शोभित, M1.4 s पूजि

3 ^a) N1 अतर्भूमे, Ds भूमौ चापि K V1 D1.4 (by corr) s सहस्राणि — ^d) K V1 D1 s तावत्सेव, T1 तापत्सेव

4 ^a) D (except Da D1 s) अशक्ता — ^b) K1 D1 s सर्वदेव K1 तत; B1 Gs तथा — ^c) T1 एतद्; T1 एवम् (for इदम्) G2 s विष्णुमासाय ब्रह्माणमिद वचनमब्रुवन्

5 Before 5, N1 s B1 D1 (marg) ins देवा ऊचु — ^a) K1 m भगवत्सोव (sic), Ds भगवत्तान् च V1 B (except B1) Da Dn D1.4.6 कुर्वता, D1 कुर्व — ^b) G2 वै (for नै-). Ds त्रियां, G2 पुरा, G2 परात् — ^c) Gs तु (for च).

6 Before 6, N1 s B D1.2 Dn D1.4 (marg) s ins सौतिर, V1 D1 सूत उ — ^b) N1 स भारत (for भारं) — After 6^a, N1 V1 Dn D1.2.4 (marg) S (except M1) ins

263* अचोदयदमेयात्मा फणीन्द्र पद्मलोचन ।
Before 6^a, G1 s ins सूत — ^a) K1.4 Dn D1.2 'नोदित — ^c) G2 s पर्वत समुपेयिवान्

7 ^b) D1 G1 s अनत सु(D1 s)महा — ^c) K1 T1 (before corr) महान्, Ks तदा, T1 महद् (for बलाद्) N1 तस्मिन् (for ब्रह्मन्) — After 7^c, Ks ins

264*

लीलया मधुसूदन ।

सिद्धर्षिसेवित दिव्यं

— ^a) N1 corrupt B1 पर्वत (m as in text), G1 सस्वनं (for सवन)

8 ^a) G2 s 'ले दानवै सा' — ^b) K1.4 N1.2 V1 B D M1 s अमृतस्यार्थे, N1 M1.4 'तार्थ वै (N1 ते); T G 'तार्थ वै (G1 तु) — ^c) K1.2 N1 D1 T G1.6 M1 'व्याम(K1 G1 'मि) ते (K1.2 वै)

9 ^b) K1 इति, G1 s तदा (G1 corr to 'या) (for तत) — ^c) N1.2 V1 B1 (m as in text) विपुलामर्द. — ^d) K1 B1 D1.2 'दिमि, G1.6 M 'विह G1 s मन्थान (G1 मन्दर) धारयिष्यथ

10 ^a) D1 त (for च) — ^b) B (except B1) Dn1 D1 G1.6 अकूपारे, G1 Nilp Dn1 ns (both erroneously) as in text. — ^c) K1.2.4 N1.2 V1 B D M (except M1) अधिष्ठानं गिरेर् (by transp) G1.2 गिरेरस्य ह्य(G1 'स्याप्य)धिष्ठान

11 ^a) K1 G1 s M (except M1) च (for तु) K1 D1 S (except M1) 'त्युक्ते (G1 'क्तो) — ^b) K1 N1 T1 G1.6 M1.4 समर्पित, G1 'ते, G2 'यित G1 ग्रहृष्टं समुत्थित — ^c) K1 N1 D1 T G M1.6 स शैलश्च (K1 शैल स) तस्य, K1 D1 M1 शैलस्य तस्य G2 चाग्रं (for चाग्र वै) N1.2 V1 B (B1 marg, B1 m as in text) Da Dn D1.2.4.6 त शैल तस्य पृष्ठस्य (Dn D1 'स्य) — ^d) D1.2 T G1.4.6 M1.6 वज्रेण (for यज्ञेण) N1 Dn M (except M1) न्य, B1 D1.4 G1 'प्य, G1 नि (for उभ्य) G1.2 पर्वतद्वय पीडयत्

12 ^b) N1 T G1.4.6 M1.4 तत् N1.2 V1 चक्षु (I),

किंनरैरप्सरोमिश्र देवैरपि च सेवितम् ॥ २
एकादश सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितम् ।
अधो भूमेः सहस्रेषु तावत्सेव प्रतिष्ठितम् ॥ ३
तमुद्धर्तुं न शक्ता वै सर्वे देवगणास्तदा ।
विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमब्रुवन् ॥ ४
भवन्तावत्र कुरुतां बुद्धिं नैःश्रेयसीं पराम् ।
मन्दरोद्धरणे यत्नः क्रियतां च हिताय नः ॥ ५
तथेति चान्नवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गव ।
ततोऽनन्तः समुत्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः ।
नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन्कर्मणि वीर्यवान् ॥ ६
अथ पर्वतराजानं तमनन्तो महाबलः ।

उज्जहार बलाद्ब्रह्मन्सर्वानं सवनौकसम् ॥ ७
ततस्तेन सुराः सार्धं समुद्रमुपतस्थिरे ।
तमूचुरमृतार्थाय निर्मथिष्यामहे जलम् ॥ ८
अपांपतिरथोवाच ममाप्यंशो भवेत्ततः ।
सोढासि विपुलं मर्दं मन्दरभ्रमणादिति ॥ ९
ऊचुश्च कूर्मराजानमकूपारं सुरासुराः ।
गिरैरधिष्ठानमस्य भवान्भवितुमर्हति ॥ १०
कूर्मेण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् ।
तस्य शैलस्य चाग्रं वै यन्त्रेणन्द्रोऽभ्यपीडयत् ॥ ११
मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम् ।

C. 1 1124
B. 1 18. 13
K. 1 18. 13

(of. 2^a), T1.2 (sup lin) प्रमाजाल^०.

2 N1 Dr (1hapl) om 2^{ab}. — ^a) The MSS vary at random between 'विहग' and 'विहग'. — ^b) Ds 'वृत्ति', G1 'घातु'; Gs 'व्याळ' (for 'दृष्टि') T नाना सिंहगणा(Ts 'गैर')युतं — ^c) Gs सु (for च) G1.6 शोमित, M1.4.5 पूजि^०

3 ^a) Ns अतर्भूमे, Ds भूमौ चापि K V1 D2.4 (by corr) s सहस्राणि — ^a) K V1 D2 s तावत्सेव, T1 तापत्सेव

4 ^a) D (except Da D2 s) अद्याका — ^b) K1 D2 s सर्वदेव^० K1 तत; B1 Gs तथा — ^c) T1 एतद्; T2 एवम् (for इदम्) G2 s विष्णुमासाय ब्रह्मणामिद वचनमब्रुवन्

5 Before 5, N1 s B1 D1 (marg) ins देवा ऊचु — ^a) Ks m भगवत्सोव (sic), Ds भगवत्तान् च V1 B (except B1) Da Dn Da.4.6 कुर्वता, D1 कुर्व^० — ^b) G2 द्वे (for द्वै-). Ds प्रियां, G2 पुरा, G2 पराव — ^c) Gs तु (for च).

6 Before 6, N1 s B Da2 Dn D1.4 (marg) s s ins सौतिर^०, V1 Da1 सूत उ^० — ^b) Ns भारत (for भार्ग^०) — After 6^{ab}, N1 V1 Dn D1.2.4 (marg) S (except M1) ins

263* अचोदयदमेयात्मा फणीन्द्र पद्मलोचन ।
Before 6^{cd}, G1 s ins सूत — ^a) Ko 4 Dn D1 s 'नोदित — ^f) G2 s पर्वत समुपेयिवान्

7 ^b) Da1 G1 s अनन्त सु(Da1 s)महा^० — ^c) K1 T2 (before corr) महान्, Ks तदा, T1 महद् (for बलाद्) Ns तस्मिन् (for ब्रह्मन्) — After 7^c, Ks ins

264*

लीलया मधुसूदन ।

सिद्धर्षिसेवित दिव्यं

— ^a) N1 s corrupt B1 पर्वत (m as in text), G1 सस्वनं (for सवन)

B ^a) G2 s 'स्ते दानवै सा' — ^c) K2-4 N1.2 V1 B D M1 s अमृतस्यार्थे, N1 M1-4 'तार्थं वै' (N1 ते); T G 'तार्थं वै' (G1 तु) — ^c) Ko-3 N1 D2 T G2.5 M1 s 'प्याम'(Ko G2 'मि' ते (Ko-2 वै)

9 ^b) K1 वृत्ति, G2 s तदा (G2 corr to 'या' (for तत) — ^c) N1.2 V1 B1 (m as in text) विपुलामर्द^०. — ^c) K1 B1 D2.5 'दिमि', G4-6 M 'विह' G2 s मंथान (Gs मन्दर) धारयिष्यथ

10 ^a) Ds त (for च) — ^b) B (except B1) Dn1 Ds G4-6 अकूपारे, Cd Nilp Dn2 ns (both erroneously) as in text. — ^c) Ko 2.4 N1 s V1 B D M (except M1) अधिष्ठानं गिरैर् (by transp) G1-3 गिरैरस्य द्व(G1 'स्याप्य')धिष्ठान

11 ^a) K1 G2 s M (except M1) च (for तु) K1 Ds S (except M1) 'ल्युक्ते' (G1 'क्तो) — ^b) K1 N1 T2 G4-6 M2-4 समर्पित, G1 'ते', G2 'र्धित' G2 ब्रह्मैश्वर्यं समुत्थित — ^c) K1 N1 Ds T G M1-3 स शैलम् (K1 शैल स) तस्य, Ks D2 M1 शैलस्य तस्य G2 चान्द्रग (for चाग्र वै) N1.2 V1 B (B1 marg, Bsm as in text) Da Dn D1.2.4 e 7 त शैल तस्य पृष्ठस्य (Dn D1 'स्य') — ^c) Ds e T G1.4-6 M2-5 यन्त्रेण (for यन्त्रेण) N1 Dn M (except M1) न्य^०, B1 D2.4 Gs 'प्य', G2 नि^० (for 'स्य') G2 s पर्वतैर्द्रस्य पीडयत्

12 ^b) N1 T G1.4-6 M2-4 तत N1 s V1 चक्रु (!),

विगतास्त्रि सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ २३
 तमग्निममरश्रेष्ठः प्रदहन्तं ततस्ततः ।
 वारिणा मेघजेनेन्द्रः शमयामास सर्वतः ॥ २४
 ततो नानाविधास्तत्र सुसुबुधः सागराम्भसि ।
 महाद्रुमाणां निर्यासा बह्वर्थाप्यारसाः ॥ २५
 तेषाममृतनीर्याणां रसानां पयसैव च ।
 अमरत्वं सुरा जग्मुः काञ्चनस्य च निःसृवात् ॥ २६
 अथ तस्य समुद्रस्य तज्जातमुदकं पयः ।
 रसोत्तमं विमिश्रं च ततः क्षीरादभृदृतम् ॥ २७
 ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वरदमब्रुवन् ।
 श्रान्ताः स सुभृशं ब्रह्मन्नोद्भवत्यमृतं च तत् ॥ २८

ऋते नारायणं देवं दैत्या नागोत्तमास्तथा ।
 चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मन्थनम् ॥ २९
 ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
 विधत्स्वैषां वलं विष्णो भवानत्र परायणम् ॥ ३०
 विष्णुरुवाच ।
 वलं ददामि सर्वेषां कर्मतथे समास्थिताः ।
 क्षोभ्यतां कलशः सर्वैर्मन्दरः परिवर्त्यताम् ॥ ३१
 सूत उवाच ।
 नारायणवचः श्रुत्वा बलिनस्ते महोदधेः ।
 तत्पयः सहिता भूयश्चकिरे भृशमाकुलम् ॥ ३२
 ततः शतसहस्रांशुः समान इव सागरात् ।

C. 1 1143
B. 1 18 34
K. 1 18. 48

सिद्धाश्च परितः पृथक्, G: M: सिद्धांश्चान्यान्महाराज — ^a) K: गतास्त्रि च, D: १ निर्गता T G: १ M: १ कृत्वापि (for सर्वां) G: १ विद्वतास्त्रि कृत्वा (G: १ 'तो') G: १ M: १ transp सर्वां and मया M: १ कृत्वा नि सत्त्वानि (for सर्वाणि स)

24 ^a) D: अचलश्रेष्ठ — ^b) G: प्राहरश्रेष्ठ, G: 'हरत (for प्रद') K: सुदुर्गुह; N: १ V: 1 D (except Da D: १) इतस्तत — ^c) G: मेघमयानां, G: 'सकाता D: वारिमेघ-गर्जनेन — ^d) G: १ मोक्षया K: Dn D: T G: १ M: सर्वदा..

25 ^a) K D: १ G: M: 'रसान्मय — ^b) G: यभुव — ^c) G: ततो द्रु' G: १ निर्याता

26 ^a) Bim 'कार्येण; G: १ 'कार्याणां — ^b) N: १ सर्वेषां; T रसेन N: १ T तपयैव, B: १ Da पयसोपि, G: १ आमयेन, G: १ च तर्धय, G: १ M सेर्गय D: १ हि, D: १ ह (for च) — ^c) G: १ अमृतस्य M: १ सुरा सर्वे — ^d) K: १ कांचनस्य B: १ त्रिनिश्रपात्; D: १ T G: १ विनिश्र, D: १ परिवर्त्य (for च नि')

27 ^a) N: १ V: 1 B D (except D: १) ततस्तस्य — ^b) S (except M: १) मजातम् — ^c) T G: १ विनिमिश्र, G: १ विमिश्र, M (except M: १) तैयिमिश्र G: १ रसोपमं मिश्र च — ^d) G: १ क्षीरमभू — After 27, K: १ ins a passage of 14 lines given in App I (No 10).

28 ^a) K: Bim Da D: १ यचनमभू (of 30^b) — After 28^a, N: १ B: १ D: १ (marg) ins. देया ऊनु — ^b) D: १ नोद्गतम्, G: १ M: १ न भवति (for नोद्भवति) D: १ च यत्, T G: १ M चिरात् (M: १ जलात्) M: १ sup lin असुरा यत्प्रापि

29 ^a) Dn D: १ विना; G: १ ततो (for ऋते) K: १

B: D: १ M: १ सर्वे (for देय) — ^b) K: १ 'तमा सुरा; D: १ 'तमा यथा; T G: १ 'तमस्तथा (G: १ 'दा'), M: १ 'रगास्तथा, M: १ 'तमास्तत. N: १ V: 1 B (except B: १) D: १ १ १ १ सर्वेभ्यो देयदानया — ^c) K: १ 'स्यापि मर्दन; K: १ B: १ Da T: १ M: १ 'स्याभिम'; B: १ 'स्यातिम'; G: १ 'स्य विम' — After 29, D: १ (marg) १ ins.

266* ग्लानिरसान्समाविष्टा न चाग्रामृतमुत्थितम् ।
 After 29, S (except G: १ M: १) ins

267* देवानां वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकोपितामह ।
 (cf. १. 30)

30 Before 30, N: १ B: D: १ (marg) ins सौतिरुवाच — ^a) D: १ transp देय and ब्रह्मा D: १ ब्रह्मा ततो (for देय म') G: १ M: १ यचनं (M: १ वरद, M: १ वदन) चेदम' (cf 267*) — Before 30^a, N: १ B: D: १ (marg) ins ब्रह्मोवाच (see above) — ^b) G: १ भगवन् क (G: १ क) पर पर

31 K: १ नारायण, K: १ धीविष्णु, D: १ श्रीविष्णु, T: १ G: १ श्रीभगवान्; T: १ G: १ M: १ श्रीभगवान्; G: १ M: १ १ भगवान्; M: १ विष्णु — ^a) Ko तत्तेषां (for सर्वे) — ^b) B: १ कर्मतस्तु (m as in text), D: १ 'ते ये, D: १ 'तद्दे Ko Dn: १ समाधिता; B: १ 'हिता — ^c) K: १ कलशोद्धिधे, N: १ 'दा श्रुते] — ^d) G: १ मन्दर पात्य (G: १ वाय) पर्वत

32 Ko १ B: Dn: १ D: १ १ सौतिर', K: १ S (G: १ with prefixed श्री) सूत — ^b) T G (except G: १) महोदधौ — ^c) B: १ (m as in text) १ १ D: १ तच्छत; D: १ corrupt, M: १ तद्वच K: १ सहसा भूय; B: १ (m as in text) १ पयसा मिश्र G: १ आरोप्य पर्वत तत्र — ^d) G: १ भृशमेव समा — After 32, D: १ (marg) १ S ins

268* तत्र पूर्वं विष जात तद्रूपवचनाच्छिद्य ।

विगतास्त्रि सर्वाणि सच्चानि विविधानि च ॥ २३
 तमक्षिममरश्रेष्ठः प्रदहन्तं ततस्ततः ।
 वारिणा मेघजेनेन्द्रः शमयामास सर्वतः ॥ २४
 ततो नानाविधास्तत्र सुसुबुः सागराम्भसि ।
 महाद्रुमाणां निर्यासा बहवश्चाप्यधीरसाः ॥ २५
 तेषाममृतवीर्याणां रसानां पयसैव च ।
 अमरत्वं गुरा जग्मुः काञ्चनस्य च निःसृवात् ॥ २६
 अथ तस्य समुद्रस्य तज्जातमुद्रकं पयः ।
 रसोत्तमं विमिश्रं च ततः क्षीरादभृदृतम् ॥ २७
 ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वरदमब्रुवन् ।
 भ्रान्ताः स सुभृशं ब्रह्मचोद्भवत्यमृतं च तत् ॥ २८

ऋते नारायणं देवं दैत्या नागोत्तमास्तथा ।
 चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मन्थनम् ॥ २९
 ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
 विधत्स्वैषां वलं विष्णो भवानत्र परायणम् ॥ ३०
 विष्णुरुवाच ।
 वलं ददामि सर्वेषां कर्मतथे समास्थिताः ।
 क्षोभ्यतां कलशः सर्वैर्मन्दरः परिवर्त्यताम् ॥ ३१
 सूत उवाच ।
 नारायणवचः श्रुत्वा वलिनस्ते महोदधेः ।
 तत्पयः सहिता भूयश्चकिरे भृशमाकुलम् ॥ ३२
 ततः शतसहस्रांशुः समान इव सागरात् ।

G. 1 1145
B. 1 18. 24
K. 1 18. 48

सिंहाश्च परितः पतन्ति, G: M: सिंहाश्चान्यान्महदरा — ^a) K: गतास्त्रि च, D: 1 निर्गता T G: 1 M: 1 कृत्वापि (for सर्वां) G: 1 विहृतास्त्रि कृत्वा (G: 1 'तो') सि G: 1 M: 1 transp सर्वां and मत्वा M: 1 कृत्वा नि सत्वापि (for सर्वाणि मं)

24 ^a) D: अचलश्रेष्ठ — ^b) G: प्रादुरश्रेष्ठ, G: 'दरत (for प्रद') K: सुदुर्गुह; N: 1 V: 1 D (except Da D: 1) दृष्टवत — ^c) G: मेघमयानां, G: 'सकाशा D: वारिमेघ-गर्जेणे — ^d) G: 1 मोक्षया K: Dn D: T G: 1 M: 1 सर्वदा..

25 ^a) K D: 1 G: M: 1 'रसान्मय — ^b) G: 1 यभुव — ^c) G: ततो ह्य G: 1 निर्याता

26 ^a) Bim 'कार्येण; G: 1 'कार्याणां — ^b) N: 1 सर्वेषां; T रसेन N: 1 T तपमेव, B: 1 Da पयसोपि, G: 1 आमयेन, G: 1 च तथैव, G: 1 M सेर्मेव D: 1 हि, D: 1 ह (for च) — ^c) G: 1 अमृतस्य M: 1 गुरा सर्वे — ^d) K: 1 कार्यचनस्य B: 1 विनिश्चयात्; D: 1 T G: 1 विनिश्च, D: 1 परिच' (for च नि')

27 ^a) N: 1 V: 1 B D (except D: 1) ततस्तस्य — ^b) S (except M: 1) मजातम् — ^c) T G: 1 विनिर्मिश्र, G: 1 विमिश्र, M (except M: 1) सैयमिश्र G: 1 रमोपमदं मिश्र च — ^d) G: 1 क्षीरमभू — After 27, K: 1 ins a passage of 14 lines given in App I (No 10).

28 ^a) K: Bim Da D: 1 यचनमभू (of 30^b) — After 28^a, N: 1 B: 1 D: 1 (marg) ins. देवा ऊचु — ^d) D: 1 नोद्गतम्, G: 1 M: 1 1 भयति (for नोद्भवति) D: 1 च यत्, T G: 1 1 M चिरात् (M: 1 जलात्) M: 1 sup lin असुरा यत्प्राणि

29 ^a) Dn D: 1 विना; G: 1 ततो (for ऋते) K: 1 1

B: D: 1 M: 1 सर्वे (for देव) — ^b) K: 1 'तमा गुरा; D: 1 'तमा यथा; T G: 1 'तमेस्तथा (G: 1 'दा'), M: 1 'रगान्मया, M: 1 'तमास्तत. N: 1 V: 1 B (except B: 1) D: 1 1 1 1 1 सर्वेभ्ये देवदानया — ^c) K: 1 'स्यापि सर्वेभ्यः; K: 1 B: 1 Da T: 1 M: 1 'स्याभिम'; B: 1 'स्यातिम'; G: 1 'स्य विम' — After 29, D: 1 (marg) 1 ins.

266* ग्लानिरसान्समाविष्टा न चाग्राभृतमुत्थितम् ।
 After 29, S (except G: 1 M: 1) ins

267* देयाना वचन श्रुत्वा ब्रह्मा शोकपितामह ।
 (cf. 1. 30)

30 Before 30, N: 1 B: 1 D: 1 (marg) ins सौतिरुवाच — ^a) D: 1 transp देव and ब्रह्मा D: 1 ब्रह्मा ततो (for देव मं) G: 1 M: 1 यचनं (M: 1 वरद, M: 1 वदन) चेदम' (cf 267*) — Before 30^a, N: 1 B: 1 D: 1 (marg) ins ब्रह्मोवाच (see above) — ^d) G: 1 1 भगवन् क (G: 1 क) पर पर

31 K: 1 श्रीनारायण, K: 1 श्रीविष्णु, D: 1 श्रीविष्णु, T: 1 G: 1 श्रीभगवान्; T: 1 G: 1 M: 1 श्रीभगवान्; G: 1 1 M: 1 1 1 भगवान्; M: 1 विष्णु — ^a) Ko तत्तेषां (for सर्वे) — ^b) B: 1 कर्मतस्तु (m as in text), D: 1 'ते ये, D: 1 'तद्दे Ko Dn: 1 समाधिता; B: 1 'हिता — ^c) K: 1 कलशोन्विष्य, N: 1 'दा श्रुते [] — ^d) G: 1 मन्दर पात्य (G: 1 वाय) पर्वत

32 Ko 1 B: 1 Dn: 1 D: 1 1 1 सौतिर', K: 1 S (G: 1 with prefixed श्री) सूत — ^b) T G (except G: 1) महोदधौ — ^c) B: 1 (m as in text) 1 1 D: 1 तद्वत्; D: 1 corrupt, M: 1 तद्वत् K: 1 सहसा भूय; B: 1 (m as in text) 1 पयसा मिश्र G: 1 आरोप्य पर्वत तत्र — ^d) G: 1 भृशमेव समा — After 32, D: 1 (marg) 1 S ins

268* तत्र पूर्व विष जात तद्रूपवचनाच्छिद्य ।

अमृतार्थे महात्मादो ममेदमिति जल्पताम् ॥ ३८
ततो नारायणो मायामास्थितो मोहिनीं प्रभुः ।
स्त्रीरूपमद्भुतं कृत्वा दानवानभिसंश्रितः ॥ ३९

ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते मूढचेतसः ।
स्त्रियै दानवदैतेयाः सर्वे तद्वतमानसाः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

सूत उवाच ।

अथावरणमुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।
प्रगृह्णाम्यद्रवन्देवान्सहिता दैत्यदानवाः ॥ १
ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः ॥ २
ततो देवगणाः सर्वे पपुस्तदमृतं तदा ।

विष्णोः सकाशात्संप्राप्य संभ्रमे तुमुले सति ॥ ३
ततः पिवत्सु तत्कालं देवेष्वमृतभीष्मितम् ।
राहुर्विबुधरूपेण दानवः प्रापिवत्तदा ॥ ४
तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्यामृते तदा ।
आख्यातं चन्द्रसूर्याभ्यां सुराणां हितकाम्यया ॥ ५
ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलंकृतम् ।

— (L. 3) Ko D₁ : वनूत विष्णुवर्ण, K₂ वभूत च
तथापरः; D₂ : समजायताम्. — After line 5, Dn ins

276* प्राप्नोतिस्त्वर्थं मन्त्रो यथापिष्टय ।
(cf lines 1, 2 of 268* in v. 1 72) — (L. 6) Ko D₁ :
अमृतमिहे — (L. 7) Ko 'मृत', D₁ D₂ : मृत]
— After line 7, V₁ Dn D₂ : ins

277* एतदद्भुतं दृष्ट्वा निराशा दानवा गिता ।
अमृतार्थे च लक्ष्मणं महान्तं वरमाधिता ।
After 38, D. ins. lines 1, 2 of 274* (see above)

39 D₁ om 39 (cf v. 1 38) — ^a) V₁ B₁ : 'मनो
देवो (cf 30*) — ^b) K₂ मन्त्रितो K₁ विभु (for
प्रभु) N₁ : V₁ B D₁ Dn D₂ : १ १ मोहिनीं समुपा
धित — ^c) T G₁ : १ M₁ : 'मृतमनु' — ^d) D₁ : 'मृत' ;
D₂ : 'मृत' T₁ दानवानां समाधित

40 ^a) T G₁ : मृहीनममृत — ^b) D₂ corrupt
G₁ : स्त्रियो G₂ : दाराधमागम्य — ^c) G₁ : M₁ :
'चेतस' — After 40, D₁ (marg) T G (except
G₁ :) ins

278* मा तु नारायणी माया धारयन्ती वमन्त्यमुम् ।
आम्यमानेषु दैत्येषु पद्मा च प्रति दानवै ।
देवापायपदेवी न दैत्यान् च लुप्युः ।

Colophon Sub-parvan Ko : १ N₁ : V₁ B₁ :
D₁ : T₁ G₁ : १ M₁ आसीक (v. 1 आसीक, असीक), to it
B₁ G₁ add सीपण — Adhy name Ko : १ अमृतोत्पत्ति ,
K₁ N₁ : V₁ B₁ : १ D G₁ : अमृतमयन ; N₁ समुद्रमयने
अमृतोत्पत्ति — Adhy no (figures, words or both)
K₁ B₁ D₁ n₁ 17, K₂ (sup lin sec m) D₁ 14, N₁ :
V₁ D₁ : D₁ m 18, D₁ m T₁ 16, T₁ 15, G₁ : १
M₁ 5, G₂ : M₁ : 6 — S'loka no N₁ : 41, Dn 46

— Aggregate s'loka no D₁ : 1138

17

1 Ko : १ N₁ : V₁ B₁ : Dn D₁ : सतिर*, K₁ S (G₁
M₁ om , G₂ : with prefixed श्री) सूत — Ko : १
D₂ : transp 1 and 2 — ^a) G₂ : अयाभर* — ^b) N₁ :
T₁ G₁ : १ मदाभर* — ^c) D₂ : परिगृह्णाम्यमृतं देवा — ^d)
D₁ : देवदानवा

2 Ko : १ D₂ : transp 1 and 2 — ^b) T G₂ :
M (except M₁) विष्णुस्तम — ^c) G₁ : १ M₁ जगाम
G₁ ततो जगाम दैत्येभ्यो — ^d) M₁ : सहित N₁ : B D₁
D₂ : १ विभु V₁ नारीरूपेण स प्रभु

3 ^b) Ko : १ D₂ : सुद प्राप्य परं तदा (D₂ परतप),
see below — ^d) V₁ G (except G₂) M₁ : समाने T₁
तथा (for सति) Ko : १ D₂ : पपुस्तदमृतं तदा (= ^b),
see above — D₁ (marg) T₂ G (except G₃) ins
after 3

279* पाययत्यमृतं देवान्दूरीं चाहुयहेन च ।

निरोधयति चापेन दूरीकृत्य धनुर्धरान् ।

4 D₁ (1 hapt) om 4^a-5^b — ^a) S (except M₁)
तत्काले — ^b) K₁ S (except M₁ :) तमुत्तम G (except
G₂ :) ins after 4^a D₁ marg after 279*

280* ये येऽमृतं पियन्ति स ते ते युष्यन्ति दानवै ।
after which G₁ : repeat 4^a — ^d) N₁ : 'व पीतवास्तदा
5 D₁ om 5^a (cf v. 1 4), D₁ reads it in marg
— ^a) K₁ D₂ : प्राप्त, 'स्यामृत' G₁ : M (except M₁)
सति (for तदा) — ^c) Dn₃ T G₁ M₁ : 'स्यात् (T₂
sup lin त)

G ^c) K₁ दीप्तेन, N₁ : देवेन (for चक्रे) — ^d) B₁ T₁
'तेजसा, M₁ : सुत्तम

[125]

व्यश्रूयन्त महाघोराः शब्दान्तर समन्ततः ॥ १७
 एवं सुतमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
 नरनारायणौ देवौ समाजगमतराहवम् ॥ १८
 तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ।
 चिन्तयामास वै चक्रं विष्णुर्दानपट्टनम् ॥ १९
 ततोऽम्बराचिन्तितमात्रमागतं
 महाप्रभं चक्रमभिप्रवापनम् ।
 विभापसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलं
 सुदर्शनं भीममजस्यमुत्तमम् ॥ २०
 तदागतं ज्वलितहुताशनप्रभं
 भयंकर करिरुनारुहच्युतः ।
 मुमोच वै चपलमुदप्रवेगव-
 न्महाप्रभं परनगराद्वारणम् ॥ २१

तदन्तरुज्ज्वलनसमानवर्चसं
 पुनः पुनर्न्यपतत वेगवत्तदा ।
 विदारयद्विदितनुजान्सहस्रशः
 करेरितं पुरुषवरेण संयुगे ॥ २२
 दहत्कचिज्ज्वलन इवावल्लिलिह-
 त्रसह्य तानसुरगणान्यकृन्तत ।
 प्रवेरितं वियति मुहुः क्षितौ तदा
 पर्पा रणे रुधिरमथो पिशाचपत् ॥ २३
 अथासुरा गिरिभिरदीनचेतसो
 मुहुर्मुहुः सुरगणमर्दयन्स्तदा ।
 महापला विगलितमेधवर्चसः
 सहस्रजो गगनमभिप्रपद्य ह ॥ २४
 अथाम्बराद्भयजननाः प्रपेदिरे

17 ^a) M₁ मिथि मिथि K₂ प्रपाचति, S₁ : V₁ B D (except D₂ : s) G₁ प्रपाय त्वं; G₂ 'हरता', G₂ 'हारण्य' — ^b) D₁ पातयत्य, G₂ इत चाभिः M (except M₁) पाटयामि. G₃ 'पतेति च' — ^c) S₁ : V₁ B₁ G₁ : अक्षयत — ^d) G₁ : तत्र तत्र म

18 ^a) K (except K₁) D_n D₁ 'तुमले' — ^b) K₁ महापले; S₁ V₁ B (B₁ marg) D (except D₂ : s) T महामये, G₁ अपानवे; G₂ : M (except M₁) अयकरे — ^d) D₂ : T G₁ : s M₁ (before corr) आहरे

19 ^a) K₁ दिव्य धनुन्तो दृष्ट्वा; M₁ तस्य दिव्य वपुटं — ^c) S₁ : V₁ B D (except D₂ : s) तत् (for ते) — ^d) K₁ T G₁ M (except M₂) 'युद्ध', G₂ : 'मर्दन'

20 ^a) G₂ : ततोऽवराच मद्रमा (G₂ मद्रा) चिन्तित चयमा गत (s'loka line!) — ^b) K₂ 'प्रपातन' — ^c) Ko om 20^a B₁ 'ममण, D₁ : 'वचंय; G₁ 'वैभय; G₂ अयउमदल; G₃ अमिप्रवर्तन — ^d) V₁ अगम्यम्; D₁ G₂ अयेयम्, D₂ अयद्यम्; G₃ : अमेयम् (for अजययम्) S₁ 'नययविप्रम' S₁ : B D_n D_n D₁ : s : e : 'न मयति भीमदशनं

21 ^a) T तथा (for तद्) — ^c) Ko-2 : S₁ T₁ M₁ 'वेगवान्, S₁ : V₁ B₁ : D_n D_n : प्रयल्लुदप्रवेगवा (B₁ : D₁ : 'व)न, B₁ : D₁ D₂ : यल्लुदप्रवेगवा (B₁ : D₁ : 'व)न, D₁ जल्लुदप्रवेगवान्; D₂ यल्लुदप्रवेगवान्; D₃ चयमुप्र; T₂ G (except G₂) विपुलमुदप्रवेगवा (T₂ G₂ 'व)न, M₂ : चचलमुदप्र K₂ मुमोच चन यल्लुदप्रवेगवा, M₂ 'च चैवालमुदप्र' — ^d) T₁ मन (for पर) T मर्दन (for -दारणम्)

22 ^a) S₁ G₂ : s M₁ तदतक T -ज्वलनदियाकरप्रभ, G M (except M₁) ज्वलितहुताशननिभ (cf 28^c) — ^b) K₂ D₂ चयतत्, G₂ : निपतति T तत (for तदा) — ^c) K D₂ : T₂ G₂ : s M चयदार' (K₁ विदारय, K₂ as in text) K D₂ : M₁ दितितनयान्, S₁ दितिजयवान् G₃ सहासून्

23 ^a) K₁ : B D₂ : s G₂ : s M₂ दहत् (as in text), the rest (with B₂ m) दहन् M₁ हव (for वचित्) T₁ दनुज, T₂ G₂ M₂ दहन (for ज्वलन) K₂ : s अविपा- लिहन्, K₁ S₁ T₂ G₂ : s अभिलेलिहन्, D (except D₂ : s) T₁ M₁ : s 'लेलिहन्, G₁ अचिलेलिहन्, G₁ अभिले' — ^b) K₁ D₁ : s T₁ G₁ : s 'णान्यकृन्तत; G₂ : 'णानिकृ' — ^c) T₁ G M₂ : s प्रवेपित (G₂ 'चोदित), T₂ 'वेपिता (sup in प्रचोदिता) S₁ : V₁ B D (except D₂) M₂ : s तथा — In G₂ : s, 22^d is written twice over. — ^d) K₂ अय (for अयो)

24 ^a) K₂ अयो, S₁ : V₁ B₁ D_n (except D_n : s) D₁ : s : e : G₂ M₂ : s तथा, B₂ D₁ तदा (for अय) K₁ 'सुरापपरिभिर् K S₁ D₂ : s G₂ 'मानसा, M₁ : s 'सत्त्वा (for 'चेतसो) — ^b) K₁ S₁ B D_n D_n T₂ M₂ : s 'मार्द' B₂ : s (as in text) तथा — ^c) M₁ महासुरा K (except K₁) D₂ : s 'मेघनिस्सत्ता — ^d) B₁ 'प्रतस्थिरे, T G₁ 'प्रदुद्भुत; G₂ : s M 'प्रविश्य ह (G₂ : s तु; G₂ : s ते), G₁ : s 'प्रतल ह S₁ शिरमभित प्रतन्य ह; D₂ गगननिभाभिपद्य ह

25 ^a) M₂ : s तथा G₂ : s M₂ : s 'जनका K₁ B₁ 'पेतिरे — ^b) D₂ तथाविधा (for सपा) B₂ 'घघोररूपि'

व्यश्रूयन्त महाघोराः शब्दान्तर समन्ततः ॥ १७
 एवं सुतमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
 नरनारायणौ देवौ समाजग्मतुराहवम् ॥ १८
 तत्र टिव्यं धनुर्द्वेष्टा नरस्य भगवानपि ।
 चिन्तयामास वै चक्रं विष्णुर्दानपट्टदन्म् ॥ १९
 ततोऽम्बराचिन्तितमात्रमागतं
 महाप्रभं चक्रमभिवापनम् ।
 विभाज्यस्तुल्यमकुण्ठमण्डलं
 सुदर्शनं भीममजस्यमुत्तमम् ॥ २०
 तदागतं ज्वलितहुताशनप्रभं
 भयंकर करिऋनाहुरच्युतः ।
 मुमोच वै चपलमुदग्रवेगव-
 न्महाप्रभं परनगरावदारणम् ॥ २१

तदन्तरुज्ज्वलनसमानवर्चसं
 पुनः पुनर्न्यपतत वेगवत्तदा ।
 विदारयद्विदितनुजान्सहस्रशः
 करेरितं पुरुषवरेण संयुगे ॥ २२
 दहत्कचिज्ज्वलन इवापलेलिह-
 त्रसह्य तानसुरगणान्यकृन्तत ।
 प्रवेरितं वियति मुहुः क्षितौ तदा
 पर्पा रणे रुधिरमथो पिशाचपत् ॥ २३
 अथासुरा गिरिभिरदीनचेतसो
 मुहुर्मुहुः सुरगणमर्दयंस्तदा ।
 महानला विगलितमेघवर्चसः
 सहस्रशो गगनमभिप्रपद्य ह ॥ २४
 अथाम्बराद्भयजननाः प्रपेदिरे

C 1 1183
B 1 19 26
K. 1 19 28

17 ^a) M: मित्रि मित्रि K: प्रवाचति, \tilde{N} 2 V: B D (except D: 2) G: प्रधाप्य त्वं; G: 'हरता', G: 'हारण्य' — ^b) D: पातयत्य, G: गत चाभि; M (except M: 1) पादयाभि. G: 'पतेति च' — ^c) \tilde{N} 2: V: B: G: 2 अधुपत — ^d) G: 'तत्र तत्र म' —
 18 ^a) K (except K: 1) Dn D: 'तुमले' — ^b) K: महापदे; \tilde{N} V: B (B: marg) D (except D: 2: 2) T महामये, G: अयानवे; G: 2 M (except M: 1) अयकरे — ^d) D: 2: T G: 2 M: (before corr) आहवे
 19 ^a) K: दिव्य धनुस्तो दृष्टा; M: तस्य दिव्य वपुटं — ^c) \tilde{N} 2: V: B D (except D: 2) तत् (for वै) — ^d) K: T G: M (except M: 2) 'सूदा', G: 2 'मर्दन'
 20 ^a) G: 2 ततोऽम्बराच महामा (G: महा) चिन्तित चयमा गत (s'loka line!) — ^b) K: 'प्रघातन' — ^c) Ko om 20' B: 'मम्रण, D: 1 'वर्चस; G: 'वैभय; G: अयत्तमदल; G: अमिग्रवर्दान — ^d) V: अगम्यम्; D: G: अयेयम्, D: अमह्यम्; G: 2 अमेयम् (for अजययम्) \tilde{N} 2 'नरगविग्रम' \tilde{N} 2: B Dn Dn D: 2: 2: 1 'न गयति भीमदर्शन'
 21 ^a) T तथा (for तत्) — ^c) Ko-2: \tilde{N} 2 T: M: 'वेगवान्, \tilde{N} 2: V: B: 4 Dn Dn: 1 प्रवलयदुग्रवेगवा(B: 4 D: 1 'व)न, B: 1 D: D: 2 वलयदुग्रवेगवा(B: 1 D: 2 'व)न, D: ज्वलदुग्रवेगवान्; D: यहापलमुदग्रवेगवान्; D: चयसुप्र; T: G (except G: 2) विपुलमुदग्रवेगवा(T: G: 2 'व)न, M: 2 'चचलमुदग्र' Ko मुमोच चन यलसुप्रवेगा, M: 'च चैवालमुदग्र' — ^d) T: मन (for पर) T मर्दन (for -दारणम्)

22 ^a) \tilde{N} 2 G: 2 M: तदतक T-ज्वलनदियाकरप्रभ, G M (except M: 1) ज्वलितहुताशनमनिम (of 28^e) — ^b) K: D: 2 न्यपतत्, G: 2 निपतति T तत (for तदा) — ^c) K D: 2 T: G: 2 M चयदार' (K: विदारय, K: m as in text) K D: 2 M: दितितनयान्, \tilde{N} 2 दितिजवरान् G: सदासून्

23 ^a) K: 2 B D: 2 G: 2 M: दहत् (as in text), the rest (with B: m) दहन् M: हव (for दहन्) T: 1 दनुज, T: G: 2 M: दहन् (for ज्वलन) Ko: 2: 1 अर्धिपा- लिहन्, K: \tilde{N} 2 T: G: 2 अभिलेलिहत्, D (except D: 2) T: 1 M: 2 'लेलिहत्, G: 2 अर्धिलेलिहन्, G: 2 अभिले' — ^b) K: D: 2 T: 1 G: 2 'णान्कृतत; G: 2 'णान्क' — ^c) T: 1 G: 2 M: 2 प्रवेपित (G: 'चोदित), T: 2 'पेपिता (sup lin प्रचोदिता) \tilde{N} 2 V: B D (except D: 2) M: 2 तथा — In G: 2, 22^d is written twice over. — ^d) K: अग्र (for अयो)

24 ^a) Ko अयो, \tilde{N} 2 V: B: Dn (except Dn: 2) D: 2: 2: 2 G: 2 M: 2 तथा, B: D: 2 तदा (for अय) K: 'सुराप्यरिभिर् K: \tilde{N} 2 D: 2 G: 2 'मानसा, M: 2 'सत्वा (for 'चेतमो) — ^b) K: \tilde{N} 2 B: Dn Dn T: M: 2 'मार्द' B: 2 (m as in text) तथा — ^c) M: महासुरा K (except K: 1) D: 2 'मेघनिखना — ^d) B: 'प्रतस्थिरे, T G: 1 'प्रदुद्दु; G: 2: 2 M: 'प्रविश्य ह (G: 2 तु; G: 2 ते), G: 2 'प्रतत्य ह \tilde{N} 2 गिरमभित प्रतत्य ह; D: गगननिमाभिप्रपद्य ह

25 ^a) M: 2: 2 तथा G: 2 M: 2 'जनका K: B: 1 'पेतिरे — ^b) D: तथाविधा (for सपा) B: 'धचोररूपि'

उच्चैःश्रवा नु किंवर्णो भद्रे जानीहि माचिरम् ॥ २

विनतोवाच ।

श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे ।

ब्रूहि वर्णं त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपणावहे ॥ ३

कद्रुरुवाच ।

कृष्णबालमहं मन्ये हयमेनं शुचिसिते ।

एहि सार्धं मया दीव्य दासीभावाय भामिनि ॥ ४

सूत उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा दासीभावाय वै मिथः ।

जग्मतुः स्वगृहानेव श्रो द्रक्ष्याव इति स ह ॥ ५

ततः पुत्रसहस्रं तु कद्रूर्जिह्वं चिकीर्षती ।

आज्ञापयामास तदा बाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ॥ ६

आविशध्वं हयं क्षिप्रं दासी न स्यामहं यथा ।

तेद्वाक्यं नान्वपद्यन्त ताञ्शशाप भुजंगमान् ॥ ७

सर्पसत्रे वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति ।

जनमेजयस्य राजर्षेः पाण्डवेयस्य धीमतः ॥ ८

शापमेनं तु शुश्राव स्वयमेव पितामहः ।

अतिकूरं समुदिष्टं कद्रु दैवादतीव हि ॥ ९

सार्धं देवगणैः सर्वैर्वाचं तामन्वमोदत ।

बहुत्वं प्रेक्ष्य सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया ॥ १०

तिग्मवीर्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः ।

C 1 1192
B 1 20 11
K 1 20 11

V1 B D (except Ds 6) 'ते कथित (D6 7 निहित) सर्वे
— 6) G2 3 मयित स्वमृत यथा — 6) K2 Ns B4 Ds G6
सत्र Gs तत्रायोश्च

2 6) G1.4 5 त (for य) K1-3 N1.2 V1 B D
(except Ds 4) G2.3 6 M1 निशम्य — 6) Ko 2 3 Ds
वाक्यम् (for इदम्) — After 2^{ab}, N1 2 B8 D4 (marg)
ins कद्रुरुवाच — 6) K1 N1.2 V1 B4 (m as in text)
Dn M1 हि, Ks ह; B2m Ds 6 G1-2.6 Ms-5 तु (for तु)
T G4 5 किमुच्चैः श्रवसो वर्णं ॥ Arj उच्चैः श्रवाहात्यपपाठ ।
(sio) ॥ — 6) K2m 4 N1.2 V1 B D (except Ds)
प्रब्रूहि (for जानी) T G2 4-6 जानीहि ब्रूहि माचिर, Gs
विनता इदमवधीत् (cf 2^b)

3 G2 3 om विनतो Ds 8 om उवाच — 6) K
Ds 5 'राजोलौ, G4 5 'बालोयं — 6) K1 सत्य (for वर्ण)
T2 G2.3 स्वमश्वस्य — 6) D2.4 6 7 ततस्तु, T1 तयात्र
Ds हि पणा M2 4 5 'पणामहे Ks ततो आवां पणावहे

4 K1 S om उवाच — 6) N1.2 V1 B Da D1-4 7
कृष्णवर्णम् — 6) Gs सुमध्यमे (for शुचि) — 6) T
G1-2.6 M (except M4) पश्य, G4 5 देवि — 6) Ko 2-4
B4 Da D2.5 Gs M1 दास, K1 G2 दासमावेन (of v 1 5)
B Da D7 भाविनि

5 Ko 2.4 N1.2 V1 B1.4 Dn D2 सौतिरु; K1 B (Gs
with prefixed श्री) सूत — 6) Gs तु (for ते) Ko 2-4
Ns (by corr) B1m.2.4 Da D2.5 Gs M1 दास, K1
दासमावेन (of v 1 4) — 6) Ns 'गृहाश्रैव, M (except
M1) 'गृहायैव — 6) Ks Ds द्रक्ष्याम M2 4 स ते

6 6) T 'सद्वस्त्राणि, Gs 'स तत् — 6) M2.4 5
transp कद्रु and जिह्व G1 'जिह्वचिकीर्षया B1m चिकी
र्षितु, Ds 'कीपित (sio) — 6) M1 कृष्णत्व प्रापयामास

7 6) Ds अपिदध्व, M1 प्रा, M2 अपिवध्व, M4 आविद
T2 G (except Gs) Ms-4 क्षीघ्र (for क्षिप्र) — 6) Gs
तथा — After 7^{ab}, N1 2 B3 ins सौतिरुवाच — 6) G1-3
Ms-4 ततस्ते (for तद्वा) Ko 2-4 N1 V1 B D नान्व (N1
V1 D1 नानु; B1.2 4 Dn नाव) पद्यत ये (Ds-7 ते) वाक्य
(Ds वाच), K1 ये वै वाक्य नान्वपद्यन्

8 Before 8, N1 2 B8 D4 (marg) ins कद्रुरुवाच
— 6) = 1 1 8 Ko B4 Da1 Ds जन्मे (of v 1
1 1 8, 18, 57 etc)

9 Before 9, N1.2 B8 ins सौतिरु (of v 1 7, 8)
— 6) Ko 2 M1 'मेत, Ks N1 2 B8 D2 T1 G4 5 Ms-5
'मेव T G2-6 M (except M1) स, G1 प्र (for तु)
— 6) M1 स्तयमान पि — 6) B4m अतिजिह्व, M2 4
'क्रम Ks Ds G2 3 समादिष्ट, N1 2 V1 B Da Dn
D1.2.4 6 7 समुत्सु — 6) B4m मात्रा (for कद्रु) K1
दूराद्, G2 3 द्वेपाद् M इति (for अति) Ds 7 S
(except Gs M1) ह (for हि)

10 6) Ns शाप तं चानु, Ds वाच्य तामनु, S
वचन चान्व

11 6) K1 'बला, Ks तीव्र, S उग्र (Gs वक्र, M1
as in text) Ms अपि (for हि) — D2.4 6 (for the
second time) 7 read 11^{cd} after line 9 of 285*, D4
repeats it in marg — 6) K2 'त्रिप चास्ति, B8 'विपस्व
च M (except M1) च (for हि) — 6) Ds तु (for
च) V1 Dn D1.2.6 S (except Gs M1) च (for वै)
— Ko 2 4 V1 (marg) Da1 Dn D1 (om line 7) 2 5 6
(om line 10) ins after 11^{cd} Ds (om line 10) 4.7
(om lines 1, 2, 10), after 11^{ab}

285* युक्त मात्रा कृत तेषां परपीडोपसर्पिणाम् ।

उच्चैः श्रवा नु किं वर्णो भद्रे जानीहि माचिरम् ॥ २

विनतोवाच ।

श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे ।

ब्रूहि वर्णं त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपणावहे ॥ ३

कद्रुरुवाच ।

कृष्णबालमहं मन्ये ह्यमेनं शुचिस्मिते ।

एहि सार्धं मया दीव्य दासीभावाय भामिनि ॥ ४

सूत उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा दासीभावाय वै मिथः ।

जग्मतुः स्वगृहानेव श्वो द्रक्ष्याव इति स ह ॥ ५

ततः पुत्रसहस्रं तु कद्रूर्जिह्वं चिकीर्षती ।

आज्ञापयामास तदा बाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ॥ ६

आविशध्वं हयं क्षिप्रं दासी न स्यामहं यथा ।

तद्वाक्यं नान्वपद्यन्त ताञ्शशाप भुजंगमान् ॥ ७

सर्पसत्रे वर्तमाने पावको वः प्रघक्ष्यति ।

जनमेजयस्य राजर्षेः पाण्डवेयस्य धीमतः ॥ ८

शापमेनं तु शुश्राव स्वयमेव पितामहः ।

अतिकूरं समुद्दिष्टं कद्रुा दैवादतीव हि ॥ ९

सार्धं देवगणैः सर्वैर्वाचं तामन्वमोदत ।

बहुत्वं प्रेक्ष्य सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया ॥ १०

तिग्मवीर्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः ।

C 1 1189
B 1 20 11
K 1 20 11

V1 B D (except Ds 5) 'ते कथित (Ds 7 मिहित) सर्वे — १) Gs 3 मथित त्वमृत यथा — २) Ks Ns Bs Ds Gs सत्र Gs तत्रायोश्च

2 १) G1.4 5 त (for य) K1-3 N1.2 V1 B D (except Ds 4) G2.3 5 M1 निशम्य — १) Ko 2 3 Ds वाक्यम् (for इदम्) — After 2^{ab}, N1 2 Bs D1 (marg) ins कद्रुरुवाच — २) K1 N1.2 V1 B1 (m as in text) Dn M1 हि, Ks ह; B1m D1 5 G1-2 5 Ms-5 तु (for तु) T G1 5 किमुच्चैः श्रवसो वर्णं ॥ Arj उच्चैः श्रवाहात्यपपाठ । (sio) ॥ — ३) K2m 4 N1.2 V1 B D (except Ds) प्रब्रूहि (for जानी) T G1 4-5 जानीहि ब्रूहि माचिर, Gs विनता इदमवधीत् (cf 2^b)

3 Gs 3 om विनतो Ds 8 om उवाच — १) K Ds 5 'राजोलौ, Gs 5 'बालोयं — २) K1 सत्य (for वर्ण) T2 G2.3 त्वमप्यस्य — ३) D2.4 6 7 ततस्तु, T1 तथात्र Ds हि पणा' M2 4 5 'पणामहे Ks ततो आवां पणावहे

4 K1 S om उवाच — १) N1.2 V1 B Da D1-2 7 कृष्णवर्णम् — १) Gs सुमप्यमे (for शुचि) — २) T G1-2 5 M (except M1) पद्य, Gs 5 देखि — ३) Ko 2-4 B1 Da D2.5 Gs M1 दास, K1 G2 दासभावेन (of. v 1 5) B Da D1 भामिनि

5 Ko 2.4 N1.2 V1 B1.4 Dn D2 सौतिरु; K1 B (Gs with prefixed श्री) सूत — १) Gs तु (for ते) Ko 2-4 Ns (by corr) B1m.3.4 Da D2.5 Gs M1 दास, K1 दासभावेन (of v 1 4) — २) Ns 'गृहाश्चैव, M (except M1) 'गृहायैव — ३) Ks Ds द्रक्ष्याम M2 4 स ते

6 १) T 'सहस्राणि, Gs 'स तत् — १) M2.4 5 transp कद्रु and जिह्व G1 'जिह्वचिकीर्षया B1m चिकीर्षितु, Ds 'कीपित (sio) — २) M1 कृष्णत्व प्रापयामास

7 १) Ds अपिदध्व, M1 प्रा, M2 अपिदध्व, M1 आविद' T2 G (except Gs) Ms-4 क्षीप्र (for क्षिप्र) — १) Gs तथा — After 7^{ab}, N1 2 Bs ins सौतिरुवाच — २) G1-3 Ms-4 ततस्ते (for तद्वा) Ko 2-4 N1 V1 B D नान्व(N1 V1 D1 नानु; B1.2 4 Dn नाव)पद्यत ये(Ds-7 ते) वाक्य (Ds वाच), K1 ये वै वाक्य नान्वपद्यन्

8 Before 8, N1 2 Bs D1 (marg) ins कद्रुरुवाच — १) — 1 1 8 Ko B1 Da1 Ds जन्मे (of v 1 1 1 8, 18, 57 etc)

9 Before 9, N1.2 Bs ins सौतिरु (of v 1 7, 8) — १) Ko 2 M1 'मेत, Ks N1 2 Bs Ds T1 G1 5 Ms-5 'मेव T G2-5 M (except M1) स, G1 प्र (for तु) — १) M1 सयमान पि — २) B1m अतिजिह्व, M2 4 'क्रम Ks Ds G2 3 समादिष्ट, N1 2 V1 B Da Dn D1.2.4 6 7 समुत्थ — ३) B1m मात्रा (for कद्रु) K1 दूराद्, G2 3 द्वेपाद् M इति (for अति) Ds 7 8 (except Gs M1) ह (for हि)

10 १) Ns शाप तं चानु, Ds वाच्य तामनु, S वचन चान्व

11 १) K1 'बला, Ks तीव, S उग्र (Gs वक्र, M1 as in text) Ms अपि (for हि) — Da.3 6 (for the second time) 7 read 11^{cd} after line 9 of 285*, D1 repeats it in marg — २) Ks 'विप चास्ति, Bs 'विपत्त्व च M (except M1) च (for हि) — ३) Ds तु (for च) V1 Dn D1.2.6 S (except Gs M1) च (for वै) — Ko 3 4 V1 (marg) Da1 Dn D1 (om line 7) 2 5 6 (om line 10) ins after 11^{cd} Ds (om line 10) 4.7 (om lines 1, 2, 10), after 11^{ab}

285* युक्त मात्रा कृत तेषां परपीडोपसर्पिणाम् ।

उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्मग्राहसमाकुलम् ॥ ४
 आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
 नागानामालयं रम्यमुत्तमं सरितां पतिम् ॥ ५
 पातालज्वलनावासमसुराणां च बन्धनम् ।
 भयंकरं च सत्त्वानां पयसां निधिमर्णवम् ॥ ६
 शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
 अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलमद्भुतम् ॥ ७
 घोरं जलचरावारौद्रं भैरवनिखनम् ।
 गम्भीरावर्तकलिलं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ८
 वेलादोलानिलचलं क्षोभोद्वेगसमुत्थितम् ।
 वीचीहस्तैः प्रचलितैर्नृत्यन्तमिव सर्वशः ॥ ९
 चन्द्रवृद्धिक्षयवशादुद्धृत्तोर्मिदुरासदम् ।

above. — After 4^{ab}, $\tilde{N}1.2$ V1 B D (except Ds-s r)
 T2 ins

289* भीषणैर्विकृतैरन्यैर्वोरैर्जलचरैस्तथा ।

— ^a) G2 s बहुग्राह, M1 क्षपाकुल

5 M1 om 5-7 $\tilde{N}8$ om 5^{ab} and reads 5^a-6^b
 (om. 6^{ad}), 7 and 15 after 10^{ab} — ^a) G2 s transp
 आकर and आलय (in ^b) Ks D2 भूताना; G2 s सत्त्वानां
 — ^b) G1 ह (for च) — ^c) Ds लयं दिव्य

6 M1 om 6, for sequence of $\tilde{N}8$ of v 1 5
 — ^b) Ks D2 निवेशन, B1m तयालय, Dn D1.4 Gs च
 बाधव; Ds Cd निय, T2 sup in च मदर, Nilp as in
 text — $\tilde{N}8$ Ms om 6^{ad} — ^c) B1m G2 s करणा
 — ^a) K (except K1) D2 s अभसां B1m निधिमव्यय,
 T G M2-4 निधिमद्भुत (G1 च निवधन, G2 नीतिमद्भुत)

7 M1 om 7, for sequence of $\tilde{N}8$ of v 1 5
 — ^a) T2 G1.4.5 शुभ — ^b) K4 प्रिय, $\tilde{N}1$ V1 B (except
 B4) Da Ms चर — ^c) Ds त (for च) — ^d) Ks
 $\tilde{N}1$ s D2 G2 s सुपुण्य Ks D2 महदद्भुत

8 ^a) K D2 s घोरैः; $\tilde{N}8$ रौद्र K D2 s रावैः; $\tilde{N}1$
 V1 राव; $\tilde{N}8$ धराकार, Bs G2 वास; T G1 s-s M क्षीर्ण
 — ^b) Ko 1.4 Ds T2 रौद्र — ^c) B4 (m as in text)
 S सलिल

9 ^a) K D2 s चलत्, S लोलानिलबल — ^b) Ks
 क्षोभादिव $\tilde{N}2$ V1 समन्वित, B Da Dn D1 s र समु
 च्छित Ds क्षोभोद्वेगसमुत्थित, S क्षोभवेगसमुत्थित
 — ^c) The MSS vary at random between वीची-
 and वीचि $\tilde{N}8$ G2 s M प्रसरितै — ^d) K2 $\tilde{N}8$ D
 (except Da D2 s) S (except T2) सर्वत

पाञ्चजन्यस्य जननं रत्नाकरमनुत्तमम् ॥ १०
 गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
 वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥ ११
 ब्रह्मर्षिणा च तपता वर्षाणां शतमत्रिणा ।
 अनासादितगाधं च पातालतलमव्ययम् ॥ १२
 अध्यात्मयोगनिद्रां च पद्मनाभस्य सेवतः ।
 युगादिकालशयनं विष्णोरमिततेजसः ॥ १३
 वडवामुखदीप्ताग्नेस्तोयहव्यप्रदं शुभम् ।
 अगाधपारं विस्तीर्णमप्रमेयं सरित्पतिम् ॥ १४
 महानदीभिर्वह्वीभिः स्पर्धयेव सहस्रशः ।
 अभिसार्यमाणमनिशं ददृशाते महार्णवम् ॥ १५
 गम्भीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं

C. 1 1222
 E. 1 21 11
 R. 1 21 11

10 ^b) $\tilde{N}1$ s V1 B1 Dn D1 s समकुल, B2 उद्धृतो
 मिसमाकुल; B2-s Da D2 s रड्ड (B4 s Ds ऋ; Da2 ऋ;
 Da.1 ऋ) तोर्मिसमाकुल, T1 उद्धृतोर्मिसमाकुल; T2 उद्धि
 (sup in स्थि) तोर्मि, G M1 उद्धृतोर्मि (G2 वलित सुदु,
 Gs उद्धितामिन्दु); M2-s उद्धृतोद हु — After 10^{ab},
 $\tilde{N}8$ reads 5^a-6^b, 7 and 15 — ^c) G2 s M (except
 M1) जनक — ^d) $\tilde{N}8$ रत्नागार

11 ^c) Ko s D1.2 s वाराह Ks s आत (for
 चान्तर) — ^d) K4 प्रक्षो

12 ^a) Ks Ds महर्षिणा $\tilde{N}1.2$ V1 B D (except
 D2 s) व्रतवता (for च त) — ^b) Ds m तत्रिणा, Ms
 मुत्तम — ^c) T G2 s अनासाद्यमगाध G1 दितपर्यंत

13 ^b) Ko सेवितु, V1 Ds s धीमत — ^c) Ko T2
 (sup in as in text) G1.4-s युगात, Cd as in text
 D2 s r M काले, G2 काल — After 13, N (except K1
 $\tilde{N}8$) G2 ins

290* वज्रपातनसत्रस्तमैनाकस्याभयप्रदम् ।

द्विम्याहवादितानां च असुराणां परायणम् ।

[(L 2) Ko s $\tilde{N}1$ V1 Ds s देवा ($\tilde{N}1$ तथा) हयजिताना,
 Ks द्विम्योहवर्जितानां; $\tilde{N}2$ B व (B4 वे) जितानां; D1.2 r
 Nilp तिम्याहवा]

14 ^a) K1 तोयाभि; K2 $\tilde{N}8$ Da1 दीप्ताभि — ^b) Dn
 D1 s r द शिव — ^c) Ko Gs M अगाध (Ms-s धा) पार,
 $\tilde{N}1$ D2 घपरि, T G1.4-s धतल; G2 घमपि

15 For sequence of $\tilde{N}8$ of v 1 5 — ^a) T2 G1.2
 बहुभि — ^b) $\tilde{N}8$ G2 s स्पर्धमान; G1.5 स्पर्धते य K1
 समतल (of v 1 1 17 11^a, 15^a) — ^c) B4 णसलिल
 (m as in text) — ^d) T1 om 15^a T2 M1 तत्र तत्र

उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्मग्राहसमाकुलम् ॥ ४
 आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
 नागानामालयं रम्यमुत्तमं सरितां पतिम् ॥ ५
 पातालज्वलनावासमसुराणां च बन्धनम् ।
 भयंकरं च सत्त्वानां पयसां निधिमर्णवम् ॥ ६
 शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
 अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलमद्भुतम् ॥ ७
 घोरं जलचरारावरौद्रं भैरवनिखनम् ।
 गम्भीरावर्तकलिलं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ८
 वेलादोलानिलचलं क्षोभोद्वेगसमुत्थितम् ।
 वीचीहस्तैः प्रचलितैर्वृत्त्यन्तमिव सर्वशः ॥ ९
 चन्द्रवृद्धिक्षयवशादुद्धृत्तोर्मिदुरासदम् ।

above. — After 4^{ab}, $\tilde{N}1.2$ V1 B D (except Ds-s r)
 T2 ins

289* भीषणैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा ।

— ^a) G2 s बहुग्राह, M1 क्षपाकुल

5 M1 om 5-7 $\tilde{N}8$ om 5^{ab} and reads 5^a-6^b
 (om. 6^{ad}), 7 and 15 after 10^{ab} — ^a) G2 s transp
 आकर and आलय (in ^b) Ks D2 भूताना; G2 s सत्त्वानां
 — ^b) G1 ह (for च) — ^c) Ds लयं दिव्य

6 M1 om 6, for sequence of $\tilde{N}8$ of v 1 5
 — ^b) Ks D2 निवेशन, B1m तयालय, Dn D1.4 Gs च
 बाधव; Ds Cd निय, T2 sup in च मदर, Nilp as in
 text — $\tilde{N}8$ Ms om 6^{ad} — ^c) B1m G2 s करणा
 — ^a) K (except K1) D2 s अमसां B1m निधिमव्यय,
 T G M2-4 निधिमद्भुत (G1 च निबधन, G2 नीतिमद्भुत)

7 M1 om 7, for sequence of $\tilde{N}8$ of v 1 5
 — ^a) T2 G1.4.5 शुभ्र — ^b) K4 प्रिय, $\tilde{N}1$ V1 B (except
 B4) Da Ms 4 वर — ^c) Ds त (for च) — ^a) Ks
 $\tilde{N}1$ s D2 G2 s सुपुण्य Ks D2 महद्भुत

8 ^a) K D2 s घोरैः; $\tilde{N}8$ रौद्र K D2 s रावैः; $\tilde{N}1$
 V1 राव; $\tilde{N}8$ धराकार, Bs G2 वास; T G1 s-s M कीर्ण
 — ^b) Ko 1.4 Ds T2 रौद्र — ^c) B4 (m as in text)
 S सलिल

9 ^a) K D2 s चलत्, S लोलानिलबल — ^b) Ks
 क्षोमादिव $\tilde{N}2$ V1 समन्वित, B Da Dn D1 s र समु
 च्छित Ds क्रोधोद्वेगसमुच्छित, S क्षोमवेगसमुत्थित
 — ^c) The MSS vary at random between वीची-
 and वीचि $\tilde{N}8$ G2 s M प्रसरितै — ^a) K4 $\tilde{N}8$ D
 (except Da D2 s) S (except T2) सर्वत

पाञ्चजन्यस्य जननं रत्नाकरमनुत्तमम् ॥ १०
 गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
 वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥ ११
 ब्रह्मर्षिणा च तपता वर्षाणां शतमत्रिणा ।
 अनासादितगाधं च पातालतलमव्ययम् ॥ १२
 अध्यात्मयोगनिद्रां च पद्मनाभस्य सेवतः ।
 युगादिकालशयनं विष्णोरमिततेजसः ॥ १३
 वडवाग्न्यखदीप्ताग्नेस्तोयहव्यप्रदं शुभम् ।
 अगाधपारं विस्तीर्णमप्रमेयं सरित्पतिम् ॥ १४
 महानदीभिर्वह्नीभिः स्पर्धयेव सहस्रशः ।
 अभिसार्यमाणमनिशं दृष्टशाते महार्णवम् ॥ १५
 गम्भीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं

C.1 1222
 B.1 21 18
 K.1 21 18

10 ^b) $\tilde{N}1$ s V1 B1 Dn D1 4 समाकुल, B2 उद्धृतो
 मिसमाकुल; B2-s Da D2.6 7 उद्धृ (B4 s Ds उद्धृ; Da2 उद्धृ;
 Da.1 उद्धृ) तोमिसमाकुल, T1 उद्धृतोमिसमाकुल; T2 उद्धृ
 (sup in त्य) तोमि, G M1 उद्धृतोमि (G2 उद्धृत सुद्धृ,
 Gs उद्धृतामिन्दु); M2-s उद्धृतोद हु — After 10^{ab},
 $\tilde{N}8$ reads 5^a-6^b, 7 and 15 — ^c) G2 s M (except
 M1) जनक — ^a) $\tilde{N}8$ रत्नागार

11 ^a) Ko 4 D1.2 s वाराह Ks 4 आत (for
 चान्तर) — ^a) K4 प्रक्षो

12 ^a) Ks D2 महर्षिणा $\tilde{N}1.2$ V1 B D (except
 D2 s) व्रतवता (for च त) — ^b) Ds m तद्विणा, M2
 मुत्तम — ^c) T G2 s अनासाद्यमगाध G1 दितपयैत

13 ^b) Ko सेविह, V1 Ds 4 धीमत — ^c) Ko T2
 (sup in as in text) G1.4-s युगात, Cd as in text
 D2 s 7 M काले, G2 काल — After 13, N (except K1
 $\tilde{N}8$) G2 ins

290* वज्रपातनसत्रस्मैनाकस्याभयप्रदम् ।

द्विम्याहवादिताना च असुराणां परायणम् ।

[(L. 2) Ko 2 4 $\tilde{N}1$ V1 Ds 6 देवा ($\tilde{N}2$ तथा) हवजिताना,
 Ks द्विम्योहवजिताना; $\tilde{N}2$ B व (B4 वे) जिताना; D1.2 1
 Nilp तिम्याहवा]

14 ^a) K1 तोयासि; K4 $\tilde{N}8$ Da1 दीसासि — ^b) Dn
 D1 s 7 द शिव — ^c) Ko Gs M अगाध (M2-s धा) पार,
 $\tilde{N}1$ D2 घपरि, T G1.4-s धतल; G2 धमपि

15 For sequence of $\tilde{N}8$ of v 1 5 — ^a) T2 G1.2
 बहुमि — ^b) $\tilde{N}8$ G2 s स्पर्धमान; G4.5 स्पर्धते य K1
 समतत (of v 1 1 17 11^b, 15^b) — ^c) B4 नसलिल
 (m as in text) — ^a) T1 om 15^d T2 M1 तत्र तत्र

विनतां विपणवदनां कद्रुर्दास्ये न्ययोजयत् ॥ २
 ततः सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
 अमवहुः खसंतप्ता दासीभावं समास्थिता ॥ ३
 एतस्मिन्नन्तरे चैव गरुडः काल आगते ।
 विना मात्रा महातेजा विदार्याण्डमजायत ॥ ४
 अग्निराशिरिवोद्भासन्समिद्धोऽतिभयंकरः ।
 प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नमोगतः ॥ ५
 तं दृष्ट्वा शरणं जग्मुः प्रजाः सर्वा विभावसुम् ।
 प्रणिपत्याब्रुवन्श्चैनमासीनं विश्वरूपिणम् ॥ ६

अग्रे मा त्वं प्रवर्धिष्ठाः कच्चिनो न दिधक्षसि ।
 असौ हि राशिः सुमहान्समिद्धस्तव सर्पति ॥ ७
 अग्निरुवाच ।
 नैतदेवं यथा यूयं मन्यध्वमसुरार्दनाः ।
 गरुडो बलवानेप मम तुल्यः स्वतेजसा ॥ ८
 सूत उवाच ।
 एवमुक्तास्ततो गत्वा गरुडं वाग्भिरस्तुवन् ।
 अदूरादभ्युपेत्यैनं देवाः सर्पिणाणास्तदा ॥ ९
 त्वं ऋषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतेश्वरः ।

(see below) — ^a Ds दास्ये ता वै, Gs न तां दास्ये
 Ko 2 G1 निचोजं, K1 न्यवेशयत्

3 K1 Ds M1 om 3 Cf 1 21 2 — ^b S (M1
 om) पणिते वै — ^a Ko 2 s B1 4 Da दासभावा Ks
 B1 s D1-4 समाश्रिता Ns दासभावाय मास्थिता, S (M1
 om) दासी (Gs ० 'स) भावे नि (M2-5 भावेन) योजिता

4 ^a N V1 B D (except D2 s) चापि (for चैव)
 — Ko 2 4 N V1 B D (except D2) ins after 4 G
 (except Gs s), irrelevantly, before 1 (of. v l. 1)

294* महासखबलोपेत सर्वा विद्योतयन्दिश ।

कामरूप कामगम कामवीर्यो विहगम ।

[(L 1) Ko 2 4 Dn2 महाभद्रं Gs शशिवत् द्योतं
 — (L 2) B1-3 Da कामरूपी (for 'रूप) Gs 'गम
 कामरूपो वियत्तम]

5 ^a K D2 'विबोद्भास (K1 'वसन्), Ds 'रिवाभास
 — ^b Ds स वृधे विजयकर — After 5^{ab}, Ko 2 4 N
 V1 B D (except D2 s) ins

295* विद्युद्विस्फोटपिङ्गाक्षो युगान्तामिसमप्रभ ।

[Ko विद्युद्वर्ण स्फुलिगागो, Ks 4 विद्युद्वर्णश्च पिङ्गागो
 (Ks 'गाक्षो)]

— ^a K D2 s विवृद्ध, Gs वृधे D2 s S (except
 M1) स (D2 सु) महापक्षी — After 5, N (except
 K1 Ds) ins

296* घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व ह्वापर ।

[Ds 7 घोराद्घोरं Ko 2 4 'स्वनोपेतो]

After 296*, Ns ins an additional colophon (इं
 श्रीमं आदिं सुपर्णोत्पत्ति) and सूत उवाच, Bs ins सूत
 उवाच (of. v l 7) only

6 ^b N1 2 V1 Dn G1.2 देवा सर्वे विं — ^a Ks
 G1 2 'त्याग्रवीक्षेन K1.2 Ns T एवम् (for एनम्)

7 Before 7, N1.2 Bs Ds.4 ins प्रजा ऊचु — ^a Gs
 transp अग्रे and मा त्व Ks T G2 4 s transp मा and

त्व Ds 7 प्रमर्दिष्ठा — ^b Ko 2 s D2 न (K2 न, Ks
 अपि) प्रवक्ष्यति, Ds न विधं; T1 न नधं, Gs न निधक्ष्यसि
 M1 कच्चिन्व नो दिधक्ष (ति) सि — ^a M2 4 रक्षि (for
 राशि) — After 7, B2-4 Da ins an additional
 colophon इं महां आदिं सुपर्णोत्पत्ति (Bs om सुपं;
 Bs सौपर्णे for सुपं), of v l 5

8 S om उवाच (Ms om the reference altogether)
 — ^b Ns 'मसुरोत्तमा — ^a T भगवानेप — ^a K4 N
 V1 Dn D1 T1 च, D1 स (for स्व) — K4 N V1 B Da
 Dn D1.2.4 6 7 T1 G1 2 ins after 8 D2, after line 2
 of 298* below

297* जात परमतेजस्वी विनतानन्दवर्धन ।

तेजोराशिमिम दृष्ट्वा युष्मान्मोह समाविशत् ।

[(L 2) K4 B Da D2 तु त (for इम)]

K4 Da Dn D1 s 4 6 T1 G1 2 cont Ks D2 G4.5
 ins after 8

298* नागक्षयकरश्चैव वाइयपेयो महाबल ।

देवाना च हिते युक्त्वहितो दैत्यरक्षसाम् ।

न भी कार्यो कथ चात्र पश्यध्व सहिता मम ।

[(L 2) Ks.4 D2 पश्यगान्प्रति, G4.5 यक्षरक्षसा
 — After line 2, D2 ins 297* above — (L 3) Ks.4
 D2 G1.2 4 s कथचिद्धै Ks.4 Da D2 6 G1.2 4 s मया
 (for मम)]

9 N (except N1 2 Bs s D2) T G2 4.5 Ms om सूत
 उं G1.2 (with prefixed श्री) M (Ms om) सूत
 — Da2 om 9^{ab} — ^a Dn D1 M2 तदा (for ततो)
 Gs देवा (for गत्वा) — ^a K1 त दूरां, N V1 B D
 (except D2-5) ते (Da1 सु) दूरां (Ns अदूरमभ्यु), T2
 अयरां, Gs अमरा अभ्यु — ^a Bs 4 (m as in text)
 Ds 6 T1 तथा

10 Before 10, B2 s s D (except Da Ds) ins देवा
 ऊचु, T G1.2 M1 देवा — ^b K1 वृगो, K4 N1 2 V1

विनतां विपणवदनां कद्रुर्दास्ये न्ययोजयत् ॥ २
 ततः सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
 अमवहुः खसंतप्ता दासीभावं समास्थिता ॥ ३
 एतस्मिन्नन्तरे चैव गरुडः काल आगते ।
 विना मात्रा महातेजा विदार्याण्डमजायत ॥ ४
 अग्निराशिरिवोद्भासन्तमिन्द्रोऽतिभयंकरः ।
 प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नमोगतः ॥ ५
 तं दृष्ट्वा शरणं जग्मुः प्रजाः सर्वा विभावसुम् ।
 प्रणिपत्याशुवंशैर्नमासीनं विश्वरूपिणम् ॥ ६

अग्रे मा त्वं प्रवर्धिष्ठाः कच्चिन्नो न दिधक्षसि ।
 असौ हि राशिः सुमहान्समिद्धस्तव सर्पति ॥ ७
 अग्निरुवाच ।
 नैतदेवं यथा यूयं मन्यध्वमसुरार्दनाः ।
 गरुडो बलवानेप मम तुल्यः स्वतेजसा ॥ ८
 सूत उवाच ।
 एवमुक्तास्ततो गत्वा गरुडं वाग्भिस्तुवन् ।
 अदूरादभ्युपेत्यैनं देवाः सर्पिणस्तास्तदा ॥ ९
 त्वं ऋषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः ।

C 1 1249
B 1 23 15
K 1 23 15

(see below) — ^a) D₅ दास्ये ता वै, G₈ न तां दास्ये
 Ko 2 G₁ नियोजं, K₁ न्यवेशयत्

3 K₁ D₅ M₁ om 3 Cf 1 21 2 — ^b) S (M₁
 om) पणिते वै — ^a) Ko 2 8 B₁ 4 Da दासभावा K₈
 B₁ 5 D₁ 4 समाश्रिता N₈ दासभावाय मास्थिता, S (M₁
 om) दासी (G₈ 6 'स)भावे नि (M₂ 5 भावेन)योजिता

4 ^a) N₁ V₁ B D (except D₂ 5) चापि (for चैव)
 — Ko 2 4 N₁ V₁ B D (except D₂) ins after 4 G
 (except G₈ 6), irrelevantly, before 1 (of. v 1. 1)

294* महासखवल्लोपेत सर्वा विद्योतयन्दिश ।

कामरूप कामगम कामवीर्यो विहगम ।

[(L 1) Ko 2 4 D₂ 5 महाभद्रं G₂ शशिवत् द्योतं
 — (L 2) B₁ 3 Da कामरूपी (for 'रूप) G₂ 'गम
 कामरूपो वियत्तम]

5 ^a) K D₂ 5 'रिवोद्भास (K₁ 'द्रसन्), D₅ 'रिवामास
 — ^b) D₅ स मृधे विजयकर — After 5^{ab}, Ko 2 4 N₁
 V₁ B D (except D₂ 5) ins

295* विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्तामिसमप्रभ ।

[Ko विद्युद्वर्ण स्फुलिगागो, K₂ 4 विद्युद्वर्णश्च पिङ्गागो
 (K₄ 'गाक्षो)]

— ^a) K D₂ 5 विवृद्ध, G₂ वृधे D₂ 5 S (except
 M₁) स (D₂ सु) महापक्षी — After 5, N (except
 K₁ D₅) ins

296* घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व ह्वापर ।

[D₅ 7 घोराद्धोरं Ko 2 4 'स्वनोपेतो]

After 296*, N₂ ins an additional colophon (हं
 श्रीमं आदिं सुपर्णोत्पत्ति) and सूत उवाच, B₂ ins सूत
 उवाच (of. v 1 7) only

6 ^b) N₁ 2 V₁ D₁ G₁ 2 देवा सर्वे विं — ^a) K₄
 G₁ 2 'त्याग्रवीक्षेन K₁ 2 N₈ T एवम् (for एनम्)

7 Before 7, N₁ 2 B₂ D₂ 4 ins प्रजा ऊचु — ^a) G₂
 transp अग्रे and मा ख K₂ T G₂ 4 5 transp मा and

त्व D₅ 7 प्रमर्दिष्ठा — ^b) Ko 2 8 D₂ न (K₂ न, K₈
 अपि) प्रधक्ष्यति, D₅ न विधं; T₁ न नधं, G₂ न निधक्ष्यसि
 M₁ कच्चिरव नो दिधक्ष(ति)सि — ^c) M₂ 4 रश्मि (for
 राशि) — After 7, B₂ 4 Da ins an additional
 colophon हं महां आदिं सुपर्णोत्पत्ति (B₂ om सुपं;
 B₂ सौपर्णे for सुपं), of v 1 5

8 S om उवाच (M₂ om the reference altogether)
 — ^b) N₂ 'मसुरोत्तमा — ^c) T भगवानेप — ^a) K₄ N₁
 V₁ D₁ D₁ T₁ च, D₁ स (for स्व) — K₄ N₁ V₁ B Da
 D₁ D₁ 2 4 6 7 T₁ G₁ 2 ins after 8 D₂, after line 2
 of 298* below

297* जात परमतेजस्वी विनतानन्दवर्धन ।

तेजोराशिमिम दृष्ट्वा युष्मान्मोह समाविशत् ।

[(L 2) K₄ B Da D₂ तु त (for इम)]

K₄ Da D₁ D₁ 2 4 6 T₁ G₁ 2 cont K₈ D₂ G₁ 5
 ins after 8

298* नागक्षयकरश्चैव काश्यपेयो महाबल ।

देवाना च हिते युक्तस्वहितो दैत्यरक्षसाम् ।

न भी कार्यो कथ चात्र पश्यध्व सहिता मम ।

[(L 2) K₂ 4 D₂ पञ्चगान्प्रति, G₁ 5 यक्षरक्षसा
 — After line 2, D₂ ins 297* above — (L 3) K₂ 4
 D₂ G₁ 2 4 5 कथचिद्धे K₂ 4 Da D₂ 6 G₁ 2 4 5 मया
 (for मम)]

9 N (except N₁ 2 B₂ 5 D₂) T G₂ 4 5 M₂ om सूत
 उं G₁ 6 (with prefixed क्षी) 6 M (M₂ om) सूत
 — Da₂ om 9^{ab} — ^a) Da D₁ M₂ तदा (for ततो)
 G₂ देवा (for गत्वा) — ^c) K₁ त दूरां, N₁ V₁ B D
 (except D₂ 5) ते (Da₁ सु) दूरां (N₂ अदूरमभ्यु), T₂
 अयरा, G₂ अमरा अभ्यु — ^a) B₂ 4 (m as in text)
 D₅ 6 T₁ तथा

10 Before 10, B₂ 5 5 D (except Da D₂) ins देवा
 ऊचु, T G₁ 8 M₁ देवा — ^b) K₁ पुवगे, K₄ N₁ 2 V₁

महौजसं वितिमिरमभ्रगोचरम् ।
महावलं गरुडमुपेत्य खेचरं
परावरं वरदमजय्यविक्रमम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

सूत उवाच ।

ततः कामगमः पक्षी महावीर्यो महावलः ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परं तीरं महोदधेः ॥ १
यत्र सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अतीव दुःखसंतप्ता दासीभावमुपागता ॥ २
ततः कदाचिद्विनतां प्रवर्णां पुत्रसंनिधौ ।

एवं स्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्पिर्गणैस्तदा ।
तेजसः प्रतिसंहारमात्मनः स चकार ह ॥ १५

काल आहूय वचनं कद्रुरिदमभापत ॥ ३
नागानामालयं भद्रे सुरम्यं रमणीयकम् ।
समुद्रकुक्षावेकान्ते तत्र मां विनते वह ॥ ४
ततः सुपर्णमाता तामवहत्सर्पमातरम् ।
पन्नगान्गरुडश्चापि मातुर्वचनचोदितः ॥ ५
स सूर्यस्याभितो याति वैनतेयो विहंगमः ।

C. 1 1284
B. 1 25 6
K. 1 25 6

Ds व्यवस्थिति ; Ks B1.2 s Da स्थिते]
— After the Tristubh st., N B (except B1) D2-s
S (except T1) ins सूत उवाच (resp its v 1 सौतिरु*
or सूत*)

15 ^b) B4 क्रियिगणै ; Ds सर्व* Ko Ds तथा — ^a) K
Ns D1.2 s प्र (Ks D1 प्रति), T2 Ga s M (except M1)
नु (for स) — The first two stanzas, designated
here A*, B*, of an adhy interpolated in some
N MSS after adhy 20 (see below) are ins in
G1.2.4 s at the end of the present adhy., the
sequence being as follows

G1 A*, 15, B*, colophon

G2 15, A*, B*, colophon

G3 s A*, B*, 15, colophon

Colophon Sub-parvan N1 s V1 B1.2 s D2.4 s T1
G1.2 s M आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक), to it N1.2
V1 B1.2 s add सौपर्ण K Ns D2.4 Da Dn D2 Gs
(om the sub-parvan name) mention only सौपर्ण
— Adhy name Dn1.2 स्तुति ; D1.6 T सुपर्णस्तुति,
G1 गरुडोत्पत्ति — Adhy no (figures, words or both)
Ks B2 22, Ks sup lin sec m 18, N1.2 V1 Dns 23,
D1m 21, T2 19, GM 9 (G2 s 10) — S'loka no
Ns 22, Dn 26 — Aggregate s'loka no Dns 1241

After this adhy., K4 (marg) N V1 B D (except
Ds, D2 on a suppl fol) T1 G (except Gs s) ins an
adhy given in App I (No 14) Cf Winternitz,
Ind Ant 27 128.

21

1 K1 T1 M4 om सूत उ* Ko s N1.2 V1 B1 s Dn

D1 सौतिरु*, G (except Gs s) M (M4 om) सूत
Before 1, Gs ins the first two st of an adhy
given in App I (No 14), of remarks on the last
st of the preceding adhy — ^b) Ns D2.4 s M
कामवीर्यो — After 1^a, Gs s ins line 5 of the
interpolated adhy mentioned above — ^a) Ko s s
N1.2 V1 B D T1 Ms पर पार

2 Cf 1 20 3 — ^a) S (except Gs s Ms) तत्र
(for तस्मिन्) — ^b) K1 s Ds S (except M1 s) पणिते
(K1 ता) वै — Ds om 2nd — ^c) B4 दु ख सम्राज्ञा ; Ds
सपत्न्या — ^d) K (except K4) Ns B1 s 4 Da Gs M1
दासभाव* Ds दासभावे समागता

3 ^b) N1.2 V1 B D T प्रणतां (D2 as in text, Ds
धुवाणा), Gs कृपणा (for प्रव*) — ^c) N1.2 V1 B D
(except D2 s) काले चा(B Da त्वा)हूय — ^d) Gs
कद्रुरिवद्* Ns उवाच ह (for अभा*)

4 Before 4, N1.2 B3 D4 (marg) ins कद्रुवाच
— ^b) N1.2 V1 B D (except D2 s) चारुदर्शन (for रम*)
— ^c) = 1 24 2^a M1 वेवासे — ^d) Ns Dn नय (for
वह) — After 4, V1 repeats 294* (v 1 गरुडस्य
यथाकाल जज्ञे for महासखवल्लोपेत सर्वा) — Cf Supar-
pādhyāya, 5 2 [v 1 ^aso] समुद्रे रमणीयकं द्वीप शुश्रुम
शाश्वतम् । नागानामालय पूर्व, ^a) नो (for सा)]

5 Before 5, N1 ins सूत उ*, B3 D4 (marg) सौतिरु*;
T Gs M (except M1) सूत — ^c) Ns मारुतश्चापि
— ^a) Ko 2.4 D1.2 s नोदित

6 ^a) Ko 2 s N1.2 V1 B D सूर्यमभितो, T1 Ms
र्योमिमुखो T G (except Gs) [S]गच्छत् (for याति)
— ^c) K1 Gs परीतागा, Ns V1 B Da Dn D1 s T1

महौजसं वितिमिरमभ्रगोचरम् ।
महावलं गरुडमुपेत्य खेचरं
परावरं वरदमजय्यविक्रमम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

सूत उवाच ।

ततः कामगमः पक्षी महावीर्यो महावलः ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परं तीरं महोदधेः ॥ १
यत्र सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अतीव दुःखसंतप्ता दासीभावमुपागता ॥ २
ततः कदाचिद्विनतां प्रवणां पुत्रसंनिधौ ।

एवं स्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्पिर्गणैस्तदा ।
तेजसः प्रतिसंहारमात्मनः स चकार ह ॥ १५

काल आहूय वचनं कद्रुरिदमभाषत ॥ ३
नागानामालयं भद्रे सुरम्यं रमणीयकम् ।
समुद्रकुक्षावेकान्ते तत्र मां विनते वह ॥ ४
ततः सुपर्णमाता तामवहत्सर्पमातरम् ।
पन्नगान्गरुडश्चापि मातुर्वचनचोदितः ॥ ५
स सूर्यस्याभितो याति वैनतेयो विहंगमः ।

C. 1 1284
K. 1 25 8
K. 1 25 8

Ds व्यवस्थिति ; Ks B1.2 s Da 'स्थिते]

— After the Tristubh st., N̄ B (except B4) D2-4 S (except T1) ins सूत उवाच (resp its v l सौतिरु' or सूत')

15 ^b) B4 कृपिगणैः ; Ds सर्वं Ko Ds तथा — ^a) K N̄s D1.2 s प्र (Ks D1 प्रति), T2 Ga s M (except M1) तु (for स) — The first two stanzas, designated here A*, B*, of an adhy interpolated in some N MSS after adhy 20 (see below) are ins in G1.2.4 s at the end of the present adhy., the sequence being as follows

G1 A*, 15, B*, colophon

G2 15, A*, B*, colophon

G3 s A*, B*, 15, colophon

Colophon Sub-parvan N̄1 s V1 B1.2 s D2.4 s T1 G1.2 s M आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक), to it N̄1.2 V1 B1.2.5 add सौपर्ण K N̄s D2 s Da Dn D2 Gs (om the sub-parvan name) mention only सौपर्ण — Adhy name Dn1.2 स्तुति ; D1.6 s सुपर्णस्तुति, G1 गरुडोत्पत्ति — Adhy no (figures, words or both) K2 B2 22, Ks sup lin sec m 18, N̄1.2 V1 Dns 23, D1m 21, T2 19, G M 9 (G2 s 10) — S'loka no N̄s 22, Dn 26 — Aggregate s'loka no Dns 1241

After this adhy., K4 (marg) N̄ V1 B D (except Ds, D2 on a suppl fol) T1 G (except Gs s) ins an adhy given in App I (No 14) Cf Winternitz, Ind Ant 27 128.

21

1 K1 T1 M4 om सूत उ' Ko s N̄1.2 V1 B1 s Dn

D1 सौतिरु', G (except G2.6) M (M4 om) सूत Before 1, Gs ins the first two st of an adhy given in App I (No 14), of remarks on the last st of the preceding adhy — ^b) N̄s D2.4.6 s M कामवीर्यो — After 1^a, Gs s ins line 5 of the interpolated adhy mentioned above — ^a) Ko s N̄1.2 V1 B D T1 Ms पर पार

2 Cf 1 20 3 — ^a) S (except G2.6 Ms) तत्र (for तस्मिन्) — ^b) K1 s Ds S (except M1.5) पणिते (K1 ता) वै — Ds om 2nd — ^c) B4 दुःख सम्राज्ञा ; Ds 'सपत्ना — ^d) K (except K4) N̄s B1 s s Da Gs M1 दासभाव' Ds दासभावे समागता

3 ^b) N̄1.2 V1 B D T प्रणतां (D2 as in text, Ds मुवाणा), Gs कृपणा (for प्रव') — ^c) N̄1.2 V1 B D (except D2 s) काले चा(B Da त्वा)हूय — ^d) Gs कद्रुस्त्वित्' N̄s उवाच ह (for जमा')

4 Before 4, N̄1.2 Bs D4 (marg) ins कद्रुवाच — ^b) N̄1.2 V1 B D (except D2 s) चारुदर्शन (for रम') — ^c) = 1 24 2^a M1 वेवासे — ^d) N̄s Dn नय (for वह) — After 4, V1 repeats 294* (v l गरुडस्य यथाकाल जज्ञे for महासत्त्वलोपेत सर्वो) — Cf Supar-pādhyāya, 5 2 [v l ^{ab}] समुद्रे रमणीयकं द्वीप शुश्रुम शाश्वतम् ! नागानामालय पूर्व, ^a) नो (for मा)]

5 Before 5, N̄1 ins सूत उ', Bs D4 (marg) सौतिरु' ; T Gs M (except M1) सूत — ^c) N̄s मारुतश्चापि — ^a) Ko 2.4 D1.2 s नोदित

6 ^a) Ko 2 s N̄1.2 V1 B D सूर्यमभितो, T1 Ms 'योभिमुखो T G (except Gs) [S]गच्छत् (for याति) — ^c) K1 Gs 'परीतागा, N̄s V1 B Da Dn D1 s T1

इति श्रीमद्वाभारते आदिपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

३३

सृजद्भिरतुलं तोयमजस्रं सुमहारवैः ॥ ३
संप्रनुत्तमिवाकाशं धारोमिभिरनेकशः ।
मेघस्तनितनिर्घोषमम्बर समपद्यत ॥ ४
नागानामुत्तमो हर्षस्तदा वर्पति वामवे ।
आपूर्यत मही चापि मलिलेन समन्ततः ॥ ५

इति धीमदाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

C 1 1032
B 1 25 7
K 1 45 7

3 Ds transp ? and 4 — a) Ko स्यातिक; K₂ m : Ds : Ts : Ms — छादित; S₁ : V₁ B Ds Dn Ds : : : Ts : वसित; G Ms अद्विष्य (G₁ अद्विष्य; G₂ o Ms : सच) — K₁ Ds (hapl) om 3^a-4^a — b) Da च; G₂ o M₁ : गु (for सु) — c) G₁ : : : सृत; G₂ अस्मा (for अजम्) K₂ सुमहाद्ये, G₂ हतादा

4. D: transp 3 and 4, K: D: om 4^a (cf. 1 3)
— *) Ko सुमपृत्त, \tilde{N} : D: T: G: - 'पृत्त (G: 'द्व),
V: ममापृ', B: 'पिष्ट (B: 'पृत्त्य); D: 'कृष्ट — *) D:
जातोमि' — *) Ko :-: D: मेघं मनि(K: निमि)त
निर्णयै; K: D: 'म्वनितनिर्णय (D: 'प); \tilde{N} V: B D:
Dn D: :-: T: निपायै — After 1^a, N (except K₁,
K₂ marg) T: ins

301* विष्णुस्वयनकर्मिणे ।

संगंय मत्तामार धर्मजिरनिदा तदा ।

अष्टावक्राक्षरिणम्

[(L 1) K: m पायुता तत्र कः; K: अवर समपद्यत
(-4^a) — (L 2) Ko: N: V: Dn D: T: सतता^a
Ko निर्दिष्ट]

5 ^a) D: षडुतो ह्यं — ^b) K₂: Ñ₂: V₁ Dn
D₁: : T G: o M₁ तथा, K₂: 'त (for 'दा) K₂: 'ति
माथये — ^c) L₁ B: D₁: o G: अयंत — After 5, K₂:
Ñ (Ñ₂ om line 2) V₁ B D T₁ ins

305* दग्धातममनुप्राप्त दीप्तिरपि मल जलम् ।

तन्ना भूयभयच्छन्ना जलोर्मिभिरनेयश ।

रामणीयमागच्छन्मात्रा सद शुजगमा ।

[(L 2) Bim D: ३०१ तदामवक्षमभृत्त — (L 3)
K: D: ३०१ रमणी B: यफमातिष्ठन]

Colophon om in K₁ T₁ G₁ M₁ — Sub-parvan
 N₁ : V₁ B₁ : G₂-s M₂-s आसीक (v₁ आसिक,

22

1 In + Dn Dn मीतिः, D 5 (G) 2 with prefix 1
मी) सूत — *) G: त्त (for द्वा) — *) K+m
स्त्रियावन (for द्वि) — After 1st, K+ins 303^a
— M+om 1st — *) Ds मवर्णः F: मवर्ण — *) K+
अध्यात्मोय ङि 2 V B D (except D-2) T: सर्व
मयमाकुलोय — K+ (marg) repeats after 1, Dn
Dn:(marg) eTG ins after 1 M+ins after 1st

303* मेघानाश्रापयामास वर्षंभ्यमुदकं शुभम् ।

[Dn T) અમૃત (for રુદ્રક)]

2 *) K (except K₁) D: 'दुस्यणा, D. 'दुस्य
— 's) V: अयुच; G (except G₂) अयत्त (for अयर्थ)
— D: om from अर्थ up to end of 2

त्वद्धेतोर्यजनपरायणा द्विजेन्द्रा

वेदाङ्गान्यभिगमयन्ति सर्ववेदैः ॥ १७

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

स्तुत उवाच ।

एवं स्तुतस्तदा कट्वा भगवान्हरिवाहनः ।
नीलजीमूतसंवातैर्व्यामि सर्वं समावृणोत् ॥ १
ते मेघा मुमुक्षुस्तोयं प्रभृतं विपुदुज्ज्वलाः ।
परस्परमिवात्यर्थं गर्जन्तः मतनं दिवि ॥ २
संघानिनिमिनाकाशं जलदं मुमहावृणुतः ।

सृजद्भिरतुलं तोयमजस्रं सुमहारवं ॥ ३
संप्रनृत्तमिवाकाशं धारोमिभिरनेकशः ।
मेघस्तनितनिर्घोषमम्बर समपद्यत ॥ ४
नागानामुत्तमो हर्षस्तदा वर्पति वामवे ।
आपूर्यत मही चापि सलिलेन समन्ततः ॥ ५

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

G: ६३ इहेत्यग्रे, D: इहात्यग्रे — १) D: चद्रागे; G (except G: ३) वेदागे M (except M: ३) 'वलोमि (M: 'सी)गीत्यग्रे G M: ३२ (for च) T: 'व्यमुज्ज्वलित्यग्रे मदा (च — १) N: 'मेजन्तपरा — २) N: 'वेदार्थान K (except K: ३) N: D M: ३ अस्मिन्; D: 'गमयध K F: ३ सर्वेदं (K: D: 'दे)ग; N: ३ V: B Dn Dn D: ३३३ T: 'वर्षे

Colophon om in D: ३ T G: ३३ M: ३ — Sub-parvan N V: B: ३ Dn G: ३ M: ३ आम्बिह (v l आम्बिह, अम्बिह); to it N V: B: ३ Dn G: add मौषणं K B: ३ Dn D: ३३ (om the sub-parvan name) mention only मौषणं — *Aut. var.* Ko: ३ D नवमवपन; G: इहमुनि — *Aut. no* (figures, words or both) K: sup. 11 — 19, N: ३ V: Dn 25, B: 21, Dn 23, D: 21, G: 11, G: 11 10 — *Sub. var.* N: Dn 17 — *Aut. reg. ३३३३३३* Dn 1277

22

1 Ko: ३ Dn D: मौषिह, D: 5 (G: ३ with prefix 1 श्री) मृत — २) G: ता (for 'दा) — ३) K: m इतिवाहन (for इति) — After 1st, K: ins 303rd — M: om 1st — ४) D: 'मवर्ण; F: 'मोष — ५) K: अभायुजोय N: ३ V: B D (except D: ३) T: सर्व मयमवर्णोय — K: (marg) repeats after 1, Dn D: ३ (marg) & T G: ३३ after 1 M: ins after 1st

303rd मेघानाजपयामास वर्षेष्वमुदक धुमम् ।

[Dn T: अमृत (for उदक)]

2 १) K (except K: ३) D: 'दुज्ज्वला, D: 'दुज्ज्वल — २) V: अत्युच; G (except G: ३) अत्यत (for अत्यर्थ) — D: om from 'त्यर्थ up to end of 2

18

3 D: transp 3 and 4 — २) Ko सघातिक; K: m: ३ D: T: M: ३ 'हादित; N: ३ V: B Dn D: ३३३ T: 'वर्षित; G M: ३ अद्रिमर्थ (G: 'अद्रि; G: ३ M: 'सघ) — K: D: (hapl) om 3rd 4th — ३) Dn च; G: ३ M: ३ गु (for सु) — ४) G: ३३ मृत; G: अमृत (for अमृत) K: सुमहाहये, G: 'हस्तदा

4 D: transp 3 and 4, K: D: om 4th (cf v l 3) — ५) Ko सुमवृत्त, N: ३ D: ३ T: G: ३ 'वृत्त (G: 'वृ), V: समावृ, B: 'विष्ट (B: 'वृत्त); D: 'कृष्ट — ६) D: जातोमि — ७) Ko: ३ D: मेघं मनि (K: मिमि)त निर्घोष; K: D: 'मनितनिर्घोष (D: 'घ); N: V: B Dn Dn D: ३३ T: निघोष — After 1st, N (except K: ३, K: marg) T: ins

304th

विपुस्पवनकम्पिते ।

तिमर्थं मततामार वर्षेभिरनेकश तदा ।

तद्यन्त्राकैरिणम्

[(L 1) K: m वायुता तत्र १st; K: अवर समपद्यत (= 4th) — (L 2) Ko: ३ N: ३ V: B Dn D: T: सतताrd Ko निमित्तत]

5 १) B: वहुतो हर्ष — २) Ko: ३ N: ३ V: Bn D: ३३ T G: ३ M: तथा, K: ३ 'त (for 'दा) K: 'ति माधये — ३) K: B: Dn G: अपूर्यत — After 5, K: ३ N (N: om line 2) V: B D T: ins

305th रमातन्मनुप्राप्त दीतल विमल जलम् ।

तन्म भूरभयच्छन्ना जलोमिभिरनेकश ।

रामणीयकमागच्छन्माघ्रा सह भुजगमा ।

[(L 2) B: m D: ३३३ तदाभवत्तमच्छन् — (L 3) K: D: ३३३ रमणीrd B: 'यकमातिष्ठन्]

Colophon om in K: T: G: M: — Sub-parvan N: ३ V: B: ३ G: ३ M: ३ आस्तीक (v l आस्ति, K:

[137]

तत्ते वनं समासाद्य विजटुः पन्नगा मुदा ।
अनुवंश महावीर्यं सुपर्णं पतगोत्तमम् ॥ ६
वहासानपरं द्वीपं सुरम्यं त्रिपुलोदकम् ।
त्वं हि देशान्वहृत्प्रम्यान्पतन्पश्यसि सेचर ॥ ७
त विचिन्त्याव्रवीत्पक्षी मातरं विनतां तदा ।
किं कारणं मया मातः कर्तव्यं सर्पभाषितम् ॥ ८
विनतोवाच ।
दासीभूतास्म्यनार्याया भगिन्याः पतगोत्तम ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

तत उवाच ।

इत्युक्तो गरुडः सर्वेभ्यो मातरमव्रवीत् ।

7 Before 7, \tilde{N}_1 & B_1 D_1 (marg) ins सर्वा उचुः ;
 D_1 G_1 & नागा — " D_1 ते पर (for अपर) G_1 &
'परद्वीप B_1 G_1 M_1 दिव्य (for द्वीप) — " B_1 सुपुण्य;
 M_1 सुपर्ण Ko & \tilde{N}_1 & V_1 B_1 & D_1 D_1 T G_1 &
 M_1 विनतो, D_1 वृद्धो — " G_1 त्व विद्वेजान् Ko
त्व हि स्वयन्वहृत् (for देशान्व) K_1 पतप्रम्यान् (for
पुष्टम्) I_1 V_1 अन्त्यान् (for स्वयान्) — " \tilde{N}_1 D_1 D_1
 T_1 मन्त्र, B_1 स्वयान्; G_1 वत (for पतन्)
8 Before 8¹, P ins मीतिर्; Before 8², D_1
(marg) ins गरुड उ; M (except M_1) सुपर्ण — " D_1
 D_1 & 'तापय' — After 8, B_1 ins

310* विनतो च परं सर्वान्ब्रह्मणो दुर्दण्डमातु ।
After 8, P ins

311* पतगोत्तमात् तेन विनता मातः सेचरम् ।
सुप्र सव्यगुणोदित महावीर्यं पतगोत्तमम् ।

9 K_1 & B_1 उवाच — " K_1 T_1 G_1 & 'ता वता'
 \tilde{N}_1 & B_1 D_1 (except D_1) 'तामिहा दुर्गामात्मपश्या
 D_1 वतामिहा

10 B_1 मृत उ' (as in text), D_1 मीतिर्; G_1 & c
M सूत; the rest on the reference — " D_1
च (for गु)

11 = (var) Supra 11 5 [1 1 "] विना ह्यत्र
वि वि विना विनु एता गु पौः " दास्यादि पो प्रमुच्येय;
" तदु (for मय)] Before 11, B_1 D_1 (marg) ins
गरुड उवाच, D_1 S (except T_1 G_1 M_1) गरुड — " D_1
किमानये; T_1 G_1 & c वि चाह्व्य; G_1 & चाह्वत; G_1 वि वा

पर्णं वितथमास्थाय सर्पैरुपाधिना कृतम् ॥ ९

सूत उवाच ।

तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः ।

उवाच वचनं सर्पास्तेन दुःखेन दुःखितः ॥ १०

किमाहृत्य विदित्वा वा किं वा कृत्वेह पौरुषम् ।

दास्याद्वो विप्रमुच्येयं सत्यं शंसत लेलिहाः ॥ ११

श्रुत्वा तमनुवन्तर्पा आहरामृतमोजसा ।

ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तत्र सेचर ॥ १२

गच्छाम्यमृतमाहृतं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥ १

C 1 1320
B 1 20.1
K 1 20.1

एता T_1 G_1 वितीर्य; G_1 विजित्वा D_1 G_1 M_1 च, D_1
 G_1 & M_1 & वि; T_1 G_1 ह (for वा) — " D_1 M_1 ह्य,
 T_1 G_1 & एव (for एव) T_1 वि चाहत्येव — " K_1 & B_1
 D_1 D_1 & M_1 वि; B_1 मी; K_1 G_1 वा (for वो) K_1
'त्ये व; K_1 & B_1 D_1 & 'त्येत; B_1 & D_1 'त्येय; D_1 G_1 &
'त्येद, D_1 M_1 'त्येय K_1 तदा स्वादिप्रमुच्येत (m दास्याद्वि
विप्रमुच्येय); \tilde{N}_1 दास्याद्व विनु — " N तथ्य (K_1 as
in text, K_1 m तन्ने; D_1 मया, D_1 तथा), M_1 क्षिप्र (for
मया) \tilde{N}_1 & V_1 D_1 D_1 & c पदत Ko & m रेतिहा,
 K_1 पिहमा; K_1 D_1 पतगा; \tilde{N}_1 रेतिहा, G_1 मे शुभा

12 Before 12, Ko & \tilde{N}_1 V_1 B_1 & D_1 D_1 ins
सीतिर्; K_1 D_1 सूत, K_1 B_1 & D_1 D_1 & सूत उ'
— " D_1 भुज ते पापु; T G_1 & भुजैवमपु, M_1 & c
भुजैव पापु — " T_1 G_1 & c M (except M_1) आहृत्या
मृत. — " S (except G_1 & M_1) तदा (for ततो)
— " D_1 भविता स्यारतु; M_1 नचिरादिव

Colophon om in S — Sub-parvan \tilde{N}_1 V_1 B_1 & c
 D_1 शास्त्रीय (v 1 आत्मिक, भस्तीक), to it the same
MCS except D_1 add सौपर्ण K B_1 & D_1 D_1 ns
 D_1 & c (om sub-parvan name) mention only
सौपर्ण — Adhy no (figures, words or both) K_1
sup in rec m 21, \tilde{N}_1 & V_1 D_1 27, B_1 26, B_1
 D_1 in 25, D_1 22 in words and 24 in figures
— Sloka no \tilde{N}_1 15, D_1 16 — Aggregate s'loka
no D_1 1293

तत्ते वनं समासाद्य विजहुः पन्नगा मृदा ।
अनुवंश महावीर्यं सुपर्णं पतगोत्तमम् ॥ ६
बहासानपरं द्वीपं सुरम्यं त्रिपुलोदकम् ।
त्वं हि देशान्यहूत्रम्यान्पतन्पश्यसि सेचर ॥ ७
स विचिन्त्याव्रवीत्पक्षी मातरं विनतां तदा ।
किं कारणं मया मातः कर्तव्यं सर्पभाषितम् ॥ ८
विनतोवाच ।
दासीभूतास्म्यनार्याया भगिन्याः पतगोत्तम ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

सूत उवाच ।

इत्युक्तो गरुडः सर्पेनत्वो मातरमव्रवीत् ।

7 Before 7, \tilde{N}_1 : B₁ D₁ (marg) ins सर्पो जघुः
D₁ G₁ : जागा — " D₁ ते पर (for अपर) (12
'परदीप' B₁ G₁ M₁ दिव्य (for दीप) — " B₁ सुपुण्य;
M₁ सुपर्ण Ko : : \tilde{N}_1 : V₁ B₁ D₁ D₁-4 : T G₁ :
M₁ विनतो, D₁ यजुः — " G₁ त्वं विद्वान् Ko
त्वं हि रम्यान्द्वात्र (om देशान्) K₁ पतप्रत्याम् (for
पतन्) 1 : V₁ भव्याम् (for रम्याम्) — " \tilde{N}_1 Dn D₁
T₁ मज्ज, B₁ रम्याम्; G₁ वत (for पतन्)

8 Before 8¹, P¹ ins मीतिर' Before 8², D₁
(marg) ins गरुड उ ; M₁ (except M₁ :) सुपर्ण — ")
D₁-4 : 'तापते' — After 8, \tilde{N}_1 ins

310¹ विनतो च यत् सर्वान्प्रदासो दुर्धनपमातु ।
After 8, P₁ ins

311¹ पञ्चगुणान्दा तेन विना माद शेषरम् ।

सुप्र सर्वगुणोदित महावीर्यं पतगोत्तमम् ।

9 K₁ : 8 om उवाच — " K₁ T₁ G₁ : 'ता द्या'
 \tilde{N}_1 : B₁ D₁ (except D₁ :) 'तामि दुर्धनात्पदव्या
D₁ पतगोत्तम

10 B₁ सूत उ' (as in text), D₁ m मीतिर'; G₁ : e
M₁ सूत ; the rest on the reference — " D₁
च (for गु)

11 = (var) Supain 11 5 [1 1 "] विना ह्यत्र
वि वि त्रिया विनु श्या गु र्पो' ") दार्यादि यो प्रमुच्येय;
" तदु (for मय)] Before 11, B₁ D₁ (marg) ins
गरुड उवाच, D₁ S (except T₁ G₁ M₁) गरुड — " D₁
किमानये; T₁ G₁ : 4 : वि चाह्व्य; G₁ ५ चाह्वत; G₁ वि वा

पणं वितथमास्थाय सर्परूपधिना कृतम् ॥ ९

सूत उवाच ।

तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः ।

उवाच वचनं सर्पास्तेन दुःखेन दुःखितः ॥ १०

किमाहृत्य विदित्वा वा किं वा कृत्वेह पौरुषम् ।

दास्याद्वो विप्रमुच्येयं सत्यं शंसत लेलिहाः ॥ ११

श्रुत्वा तमनुवन्सर्पा आहरामृतमोजसा ।

ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तत्र सेचर ॥ १२

गच्छाम्यमृतमाहृतं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥ १

C 1 1220
B 1 20.1
K 1 20.1

श्या T₁ G₁ वितीये; G₁ विजित्वा Dn₁ G₁ M₁ च, D₁
G₁ : M₁ : 4 : वि; T₁ G₁ : ५ (for वा) — " D₁ M₁ इव,
T₁ G₁ : ५ (for इव) T₁ वि चाहृत्य — " Ko : B
D₁ D₁-1 : M₁ वि; B₁ m मो; K₁ G₁ वा (for वो) Ko
'त्ये वि; K₁ : B₁ D₁ : 'त्येत; B₁ : 3 : D₁ 'त्येय; D₁ G₁ :
'त्येय, D₁ M₁ 'त्येय K₁ तदा स्याद्विप्रमुच्येत (m दास्याद्वि
विप्रमुच्येत); \tilde{N}_1 दास्याद्वि विमु — " N₁ तस्य (K₁ as
in text, K₁ m तन्मे; D₁ यथा, D₁ तथा), M₁ क्षिप्र (for
मय) \tilde{N}_1 : V₁ Dn D₁ : 4 : वदत Ko : m रेतिहा,
K₁ पिदाया; K₁ D₁ पतगा; \tilde{N}_1 रेतिहा, G₁ मे शुभा

12 Before 12, Ko : : \tilde{N}_1 V₁ B₁ : Dn D₁ : ins
सीतिर'; K₁ D₁ सूत, K₁ B₁ : 4 : D₁ D₁ : : सूत उ'
— " D₁ शुत ते चायु'; T G₁ : ५ भुविषमसु', M₁ : 4 :
भुविष चायु' — " T₁ G₁ : 5 M₁ (except M₁) आहृत्या
मृत'. — " S (except G₁ : M₁ : 3) तदा (for ततो)
— " D₁ भविता स्यात्तु; M₁ नचिरादिव

Colophon on 11 S — Sub-parvan \tilde{N}_1 V₁ B₁ : :
D₁ आम्निय (v 1 आम्निक, अम्नीक), to it the same
M₁ S except D₁ add सीर्षण K₁ B₁ : 4 D₁ Dn₁ as
D₁ : 4 : (on sub-parvan name) mention only
सीर्षण — Adhy no (figures, words or both) K₁
sup in rec m 21, \tilde{N}_1 : V₁ Dn₁ 27, B₁ 26, B₁
D₁ : 25, D₁ 22 in words and 24 in figures
— S loka no \tilde{N}_1 15, Dn 16 — Aggregate s'loka
no Dn₁ 1293

जानन्त्यप्यतुलं वीर्यमाशीर्वादसमन्वितम् ॥ ७
 पक्षां ते मारुतः पातु चन्द्रः पृष्ठं तु पुत्रक ।
 शिरस्तु पातु ते वसिष्ठास्फुलः सर्वमेव तु ॥ ८
 अहं च ते मदा पुत्र शान्तिस्त्वन्तिपरायणा ।
 अरिष्टं त्रज पन्थानं वत्स कार्यार्थसिद्धये ॥ ९
 ततः स मातुर्वचनं निशम्य
 वितत्य पक्षां नम उत्पपात ।
 ततो निपादान्वलरानुपागमः
 दृशुक्षितः काल इवान्तको महान् ॥ १०
 स तान्निपादानुपसंहरन्मदा

पक्ष) — $\tilde{N}_1 V_1 B D_1 D_2$ ins before 7th $\tilde{N}_1 D_1 D_2$ after (the first occurrence of) 7th

317^a जहरे म च जीर्णं जनीहि (जिज्ञोषमम् ।
 [$B_1 D_1$ जीर्णं म]

— ^a) Ko जानन्त्यप्य; K_2 जानाज्य; K_3 जानमज्य;
 1: जानन्त्यप्य; D_1 जानती ह — ^a) $\tilde{N}_1 D_1 D_2$
 'वादिपरायणा' — After 7, \tilde{N}_1 ins

318^a पुत्रदासं पुत्रार्थं विना मष्ट मदा ।
 $\tilde{N}_1 V_1 I$ (except B_1) D (except $D_1 D_2$) ins
 after 7 \tilde{N}_1 , after 318^a

319^a मीता परमदु मतां नानिषिष्टा मती ।
 [$\tilde{N}_1 D_1$: निषिष्टा]

8 Before 8, $\tilde{N}_1 D_1$ ins. निषिष्टा — ^a) K_2
 माता पौत्र — ^a) Ko : $\tilde{N}_1 D_1$ (except G_1) च
 (for तु) $\tilde{N}_1 D_1 D_2$ चदमूर्ता च पृष्टा — ^a) \tilde{N} (except
 $K_1 D_1$) च (for तु) \tilde{N} (except K_1) transp मे and
 वदि. — ^a) Ko : $\tilde{N}_1 D_1$ चद; $K_2 \tilde{N}_1$ माता. K
 D_1 : दि; $G_1 M_1$ च (for तु) $D_1 D_2 D_3$:
 यमय (D_1 भाग्यर) सर्वमस्तु — After 8, G (except
 G_1) ins

320^a विष्णु सर्वगत सर्वमस्तु नय शेष च ।
 [G_1 ह (for the final च)]

9 ^a) G_1 तु (for च) $T M_1$ मदा (for मदा) D_1
 अह मे सर्वदा पुत्र — After 9^a, $\tilde{N}_1 V_1 B D$ (except
 D_2) T_1 ins

321^a दृष्टासीना भविष्यामि स्वन्तिकरे मदा रता ।
 [$\tilde{N}_1 V_1 B D_1 D_2$ Nilp दृष्टासीना $\tilde{N}_1 V_1 D_1$
 रता मदा]

— After 9^a, G_1 : ins

322^a मतोपपायनियता भयामि सुरलोकेत ।
 भविष्यति न मन्त्रे वायव्यगमा तय ।

रजः समुद्राय नमः स्पृशं महत् ।
 समुद्रकुक्षौ च विशोपयन्पयः
 यमीपगान्भूमिधरान्विचालयन् ॥ ११
 ततः स चक्रे महदाननं तदा
 निपादमार्गं प्रतिक्रुध्य पक्षिराट् ।
 ततो निपादास्त्वरिताः प्रवव्रजु-
 र्यतो मुखं तस्य भुजंगभोजिनः ॥ १२
 तदाननं विवृतमतिप्रमाणव-
 त्प्रमथ्ययुगलनभिवादिताः रगाः ।
 सहस्रशः पवनरजोऽश्रमोहिता

— ^a) G (except G_1) M_1 : मष्ट (for मज) — ^a) \tilde{N}
 $V_1 B D$ (except D_1) पुत्र (for पय)

10 Before 10, Ko : $\tilde{N}_1 V_1 B_1 D_1 D_2$ ins
 मौनिक; $K_1 D_1 T G M_1$ मृत; $K_2 B_1$: $D_1 D_2$:
 मृत ड — ^a) Ko : विष्णु K_1 'पात ह — ^a) \tilde{N}_1 :
 $V_1 D_1 D_2$: 'वागतो — ^a) Ko : $B_1 D_1 D_2$ 'कोपर;
 $B_1 G_1 M_1$ 'कोपम

11 ^a) K_1 : मर्षा; D_1 स पै; S (except G_1) ततो
 (for स मान्) G_1 अभि (for उप) — ^a) Ko : D_1
 'मृद्वन्; \tilde{N}_1 'मृह K_2 महान्; D_1 ह्य (for महन्)
 — ^a) $B D_1 D_1$ स, G_1 हि (for च) G_1 : अय (for
 पय) M_1 'पुक्षौ परिशोपयन्पयि — ^a) Ko $\tilde{N}_1 V_1 B_1$:
 D_1 : c : यमीपगान् $\tilde{N}_1 V_1 B_1$: D_1 : भूधरजान्
 Ko : च (for वि) K_1 व्यचालयत्

12 In B_1 , 12th is partly illegible — ^a) S
 (except T_1) 'मागान् — After 12th, Ko ins

323^a तदा निपत्याननिचण्डपिक्रम

प्रमाणं पक्षां स निपादमागत ।

— In B , 12th-13th is illegible — ^a) Ko : $\tilde{N}_1 B D_1$
 $D_1 G$ (except G_1) स्वरित Ko : B_1 (m as in text)
 D_1 प्रमुद्रयु; $T G$: प्रजामु — ^a) Ko : $\tilde{N}_1 B_1 D_1$
 D_1 : M_1 : भोजित

13 In B_1 , 13th is illegible (cf v l 12) — ^a) G_1
 अभाता D_1 पिततम् Ko : D_1 अतिप्रमाण — ^a) K_1
 मनुष्यु — ^a) $K_2 \tilde{N}_1 V_1 D$ (except D_1) $T_1 G_1$
 'विमो'; \tilde{N}_1 'नुमो'; M 'भिमो (for 'भ्रमो') G_1 :
 'रयेण नोहिता — ^a) \tilde{N}_1 : $V_1 B D$ (except $D_1 D_2$) T_1
 G_1 यथानि

14 ^a) M_1 : अनिप्रमाणयत् (for अभिप्र) ; cf 13^a
 — ^a) $K_2 D_1 T_1$ हरचतिचपलो; B_1 : D_1 'हरत्य
 तिचपलो; B_1 'त्यचपलो $K D_1$: महानुति — ^a) V_1

जानन्त्यप्यतुलं वीर्यमाशीर्वादसमन्वितम् ॥ ७

पक्षां ते मारुतः पातु चन्द्रः पृष्ठं तु पुत्रक ।

गिरस्तु पातु ते वसिष्ठास्कलः सर्वमेव तु ॥ ८

अहं च ते मदा पुत्र शान्तिस्त्वन्तिपरायणा ।

अरिष्टं प्रज पन्थानं वत्स कार्यार्थसिद्धये ॥ ९

ततः स मातुर्वचनं निशम्य

वितत्य पक्षां नम उत्पपात ।

ततो निपादान्वलयानुपागम-

दृशुक्षितः काल इवान्तको महान् ॥ १०

स तान्निपादानुपसंहरन्मदा

रजः समुद्रय नभःस्पृशं महत् ।

समुद्रकुक्षौ च विशोपयन्पयः

ममीपगान्भूमिधरान्विचालयन् ॥ ११

ततः स चक्रे महदाननं तदा

निपादमार्गं प्रतिकुध्य पक्षिराट् ।

ततो निपादास्त्वरिताः प्रवव्रजु-

र्यतो मुखं तस्य भुजंगभोजिनः ॥ १२

तदाननं विवृतमतिप्रमाणव-

त्तमभ्ययुर्गगनमिवार्दिताः रगाः ।

सहस्रशः पयनरजोऽश्रमोहिता

पय) — $\tilde{N} \ V_1 \ B \ D_1 \ D_2 \ \text{ins before } 7^{th} \ \tilde{N} \ D_1 \ D_2 \ \& \ \text{after } (1^{st} \ \text{first occurrence of } 7^{th})$

317* जहरे स च लोपेद्यन् जर्मादि द्विजोष्मम् ।

[$B_1 \ D_1$ संक्षिप्तम्]

— *) K_0 जानन्त्यः; K_1 जानाम्यः; K_2 जातम्यः; L जानन्त्यः; D_1 जानति ह्य — *) $\tilde{N} \ D_1 \ D_2 \ \& \ \text{after } 7, \ \tilde{N} \ \text{ins}$

318* शुद्धादीनुपायं विना मन्द मदा ।

$\tilde{N} \ V_1 \ J \ (\text{except } B_1) \ D \ (\text{except } D_1 \ D_2) \ \text{ins after } 7, \ \tilde{N}, \ \text{after } 318^*$

319* प्रीता परमदुःखतां नमोविमृष्टा मती ।

[$\tilde{N} \ L \ D_1 \ \& \ \text{किरिटा}$]

8 Before 8, $\tilde{N} \ D_1 \ \& \ \text{ins}$ विमृष्टा — *) K_0 मारुता पौतु — *) $K_0 \ \& \ \tilde{N} \ D_1 \ \& \ (\text{except } G_1 \ \& \ \text{for } \tilde{N}) \ \tilde{N} \ D_1 \ D_2 \ \& \ \text{पूर्वा च पृष्ठा} — *) \tilde{N} \ (\text{except } K_1 \ D_1) \ \& \ (\text{for } \tilde{N}) \ \tilde{N} \ (\text{except } K_1) \ \text{transp मे and वदि} — *) $K_0 \ \& \ D_1 \ \& \ \text{पदा}; K_1 \ \tilde{N} \ \text{मारुत}; K_2 \ D_1 \ \& \ \text{दि}; G_1 \ M_1 \ \& \ (\text{for } \tilde{N}) \ D_1 \ D_2 \ D_3 \ \& \ \text{यमय } (D_1 \ \& \ \text{भान्दर}) \ \text{सर्वगमनु} — \text{After } 9, \ G \ (\text{except } G_1 \ \& \ \text{ins})$$

320* विष्णु सर्वगत सर्वमहानि गय शेष च ।

[G_1 ह (for the final च)]

9 *) G_1 तु (for च) $T \ M_1$ मदा (for मदा) D_1 अह मे सर्वदा पुत्र — After 9*, $\tilde{N} \ V_1 \ B \ D \ (\text{except } D_1 \ D_2) \ T_1 \ \text{ins}$

321* दृष्टादीना भविष्यामि स्वमिफारे मदा रता ।

[$\tilde{N} \ L \ V_1 \ B \ \& \ D_1 \ D_2 \ \text{Nilp}$ दृष्टादीना $\tilde{N} \ V_1 \ D_1$ रता मदा]

— After 9*, $G_1 \ \& \ \text{ins}$

322* मतोपपागमनियता भवामि मुरलोक्त ।

भविष्यति न मन्त्रो वायव्यगमना तय ।

— *) G_1 (except $G_1 \ \& \ M_1$ मन्द (for मज) — *) $\tilde{N} \ V_1 \ B \ D \ (\text{except } D_1) \ \text{पुत्र (for पय)}$

10 Before 10, $K_0 \ \& \ \tilde{N} \ V_1 \ B_1 \ \& \ D_1 \ D_2 \ \text{ins}$ मारुतः; $K_1 \ D_1 \ T \ G_1 \ M_1$ मदा; $K_2 \ B_1 \ \& \ D_1 \ D_2 \ \& \ \text{युज ट} — *) K_0 विष्णु K_1 पात ह — *) $\tilde{N} \ \& \ V_1 \ D_1 \ D_2 \ \& \ \text{वागतो} — *) $K_0 \ \& \ B_1 \ \& \ D_1$ कोपर; $B_1 \ G_1 \ \& \ M_1$ बोपम$$

11 *) $K_1 \ \& \ मर्वाट; D_1$ स पै; S (except $G_1 \ \& \ \text{ततो (for स तान्)}$ G_1 अति (for उप) — *) $K_0 \ \& \ D_1$ मृजान; $\tilde{N} \ \& \ मृह K_2 महान्; D_2 ह्य (for महन्) — *) $B \ D_1 \ D_2 \ \& \ G_1$ हि (for च) $G_2 \ \& \ \& \ \text{अप (for पय) } M_1$ मृष्टो परिजोपयसपि — *) $K_0 \ \tilde{N} \ V_1 \ B_1 \ \& \ D_1 \ \& \ \& \ \text{ममीपजान् } \tilde{N} \ V_1 \ B_1 \ \& \ D_1 \ \& \ \& \ \text{भूपरजान् } K_0 \ \& \ \& \ \text{(for वि) } K_1$ व्यचाहयत$

12 In B_1 , 12* is partly illegible — *) S (except T_1) मार्गान् — After 12*, $K_0 \ \text{ins}$

323* तदा निपत्याननिषण्डप्रिमम

प्रमाणं पक्षां स निपादमागत ।

— In B_1 , 12*-13* is illegible — *) $K_0 \ \& \ \tilde{N} \ B \ D_1 \ D_2 \ G \ (\text{except } G_1 \ \& \ \text{स्वरित } K_0 \ \& \ B_1 \ (\text{in as in text}) \ D_1 \ \& \ \& \ \text{प्रमृष्टु}; T \ G_1 \ \& \ \text{प्रजामु} — *) $K_0 \ \& \ \tilde{N} \ B_1 \ D_1 \ D_2 \ \& \ M_1 \ \& \ \& \ \text{भोगि}$$

13 In B_1 , 13* is illegible (of v 1 12) — *) G_0 अगात् D_1 पिततम् $K_0 \ \& \ D_1$ अतिप्रमाण — *) K_1 मनुष्यु — *) $K_2 \ \tilde{N} \ \& \ V_1 \ D \ (\text{except } D_1) \ T_1 \ G_0$ 'विमो'; $\tilde{N} \ \& \ \text{जुमो}; M_1$ 'भिमो (for 'भ्रमो') G_1 'रयेण मोहिता — *) $\tilde{N} \ \& \ V_1 \ B \ D \ (\text{except } D_1 \ D_2) \ T_1 \ G_0$ यथानिल

14 *) M_1 अतिप्रमाणयत् (for अमित्र'); cf 13* — *) $K_2 \ D_2 \ T_2$ हरत्पतिचपलो; $B_1 \ \& \ D_1$ हरत्य तिप्यलो; B_2 एपायलो $K \ D_2 \ \& \ \text{महापुति} — *) $V_1$$

C 1 1238
H 1 28 20
K 1 28 21

मात्रा चास्मि समादिष्टो निपादान्भक्षयेति वै ।
 न च मे तृप्तिरभवद्भक्षयित्वा सहस्रशः ॥ ८
 तस्माद्भोक्तव्यमपरं भगवन्प्रदिशस्व मे ।
 यद्भुक्त्वामृतमाहर्तुं समर्थः स्यामहं प्रभो ॥ ९
 कश्यप उवाच ।
 आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् ।

आता तस्यानुजश्चासीत्सुप्रतीको महातपाः ॥ १०
 स नेच्छति धनं आत्रा सहैकस्यं महामुनिः ।
 विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीकोऽथ नित्यशः ॥ ११
 अथाब्रवीच्च तं आता सुप्रतीकं विभावसुः ।
 विभागं बहवो मोहात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यदा ।
 ततो विभक्ता अन्योन्यं नाद्रियन्तेऽर्थमोहिताः ॥ १२

C. 1 135
B. 1 29
K. 1 29

B D (except Ds) T1 ins

324* यथान्यायसमेयात्मा त चोवाच महानृपि ।
 कश्चिद् कुशल नित्य भोजने बहुल सुत ।
 कश्चिच्च मानुषे लोके तवाज्ञ विधत्ते यहु ।
 [Cf Suparn. 19 2 — Before line 1, Ko 8 4 Da
 D2 ins

325* समुत्पत्याभिचिश्नान्त पितर च समेत्य स ।
 (L 1) Ko 8 4 B Da D2 om च — After line 1, Ko
 N2 Bs Dn D1.8.4 6 7 ins कश्यप उ° — (L 2) B4 (m
 as in text) Da कश्चिच्च — (L 3) Ks D2 'के त (Ksm
 कु) त्र ते विधत्ते गति]
 — After 7^{ab}, G (except Ga. 6) ins

326* ववन्दे पततां श्रेष्ठो ब्रह्म ब्रह्मविदां प्रभुम् ।
 पृष्टश्च पित्रा बलवान्वैनतेय प्रतापवान् ।
 क्व गन्तासीति वेगेन मम एवं वक्तुमर्हसि ।
 [(L 1) G4 5 पततां श्रेष्ठ त श्रेष्ठ ब्रह्म प्र° घर]
 Ko 8 4 N V1 B D (except Ds) T1 ins after 324*
 G2 4 5, after 326*

327* गरुड उवाच ।
 माता मे कुशला शश्वत्तया आता तथा दृष्टम् ।
 न हि मे कुशल तात भोजने बहुले सदा ।
 [Cf Suparn. 19 3 — Ds 6 T1 G2 4 5 om उवाच
 — (L 1) Ds. 7 G2 4 5 कुशली Ko 4 G2 4 5 तात (for
 शश्वत्) — (L 2) G2 4 5 न च Ko 8 4 Ns B Da
 D2 4 T1 बहुल]
 — Before 7^{ab}, G1 T1 ins गरुड — °) Ds Ms सर्पः;
 M1 5 सर्पः — °) Ko-3 D2 भोजसा, K4 N V1 B Da Dn
 D1.8-7 T1 Ga. 6 उत्तम (for उद्यत) — °) K1-4 Bs D2 5
 M1.8 तत् (for त)

8 °) K2 चास्मिन्, N V1 Dn D1.8 6 7 चात्र Ko 2
 समुदिष्टो — °) Ko 3 येदिति, K4 B4 T2 G4 5 M 'येति
 च, N1 2 V1 D (except Ds 5) T1 G2 'येदिह — Ds om
 8°-9^d — °) Ks हि; B6 तु (for च) N1 तुष्टिर,
 D2 श्रितिर

9 Ds om 9 (of. v 1 8) — °) Ko 2 4 'स्मात्त्व
 भक्ष्यम्, K1 Ns 'स्मादत्तव्यम्; N2 Dn D1.8.6 7 T1 M

*स्नातृक्ष्य स्वम् — °) G1.2 5 प्र(G1 स)विधत्स्व; Gs सदि°
 — °) K1 8 D2 विभो — After 9, N V1 B6 D (except
 Da Ds 5) T1 ins

328* क्षुत्पिपासाविधातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे भवान् ।
 10 Cf Suparn. 13 1f — K1 (with prefixed
 श्री) Ds T1 Ms कश्यप, Ks श्रीकश्यप उ°, Ts G M1-4
 कश्यप (of. v 1 1 26 5) — After कश्यप उ° (resp.
 its v 1), Ks. 4 (om lines 2-4) N V1 B D (except
 Ds) T1 G (except Gs 6) ins

329* इदं सरो महापुण्यं देवलोकेशि विधृतम् ।
 यत्र कूर्माग्रज हस्ती सदा कर्पलवाद्भुज ।
 तयोरजन्म तु ते कृत्स्नं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वश ।
 तन्मे तत्त्वं निबोधस्व यत्प्रमाणौ च तौ मतौ ।

[(L 1) G1.2 4 5 आसीत् (for इदं) K4 असौ देशो
 महापुण्य K4 B Da च, G1.2 4 5 अति (for अपि) Ns
 एषो सरो महानस्मिन्दिवि लोके महाबल — (L 2) Ds
 G1.2 4 5 कूर्मो गजं हत्वा G1.2 4 5 समक(G1.2 'ह')पत्
 — (L 3) N Dn D1.6 7 T1 तयोरजन्मांतरे वैर सप्रवक्ष्या
 म्यशेषत — (L 4) Ns 8 Dn D1.8.4.6 7 T1 'णौ च
 तादुसौ — After line 4, G (except Ga. 6) ins

330* शृणु त्वं वत्स भद्रं ते कथां वैराग्यवर्धिनीम् ।
 पित्रोरर्थविभागो वै समुत्पन्ना पुराण्डज ।
 — °) G1 क्रोधनो — °) Ko बाल (for आता) K D2
 G1 श्रीमान्, Ds नाम (for चासीत्) — °) K Dn8
 D2 5 महायशा

11 °) N V1 Bs Dn Ds 6-7 T1 Gs 6 Ms आता
 — K4 (hapl) om 11^b-13^a — °) Ko सहस्रयुक्त, K2
 सृष्टैकस्य B4 सहैव तु महामति (m as in text)
 — °) D2 सुप्रतीकाय Ks N2 V1 B Da Dn D1.8.4 6 7
 T1 हि, G2.4 स (for अथ) For 11^d, Ns subst 10^d

12 K4 om 12^a (of v 1 11) — °) K1 तु, B4 T2
 Gs-6 M स (for च) G1 2 धन (for च त) — °) D2
 M1 'तीको वसु — M (except M1) subst. for 12^{ad}
 Ds. 4 (marg) 1 T1 G2 5 ins after 12^{ab}

331* विभागे बहवो दोषा भविष्यन्ति महातपा ।
 Before 12^{ad}, Bs ins विभावसुरुवाच — °) T2 'यो

मात्रा चासि समादिष्टो निपादान्भक्षयेति वै ।
 न च मे तृप्तिरभवद्भक्षयित्वा सहस्रशः ॥ ८
 तस्माद्भोक्तव्यमपरं भगवन्प्रदिशस्व मे ।
 यद्भुक्त्वामृतमाहर्तुं समर्थः स्यामहं प्रभो ॥ ९
 कश्यप उवाच ।
 आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् ।

आता तस्यानुजश्चासीत्सुप्रतीको महातपाः ॥ १०
 स नेच्छति धनं आत्रा सहैकस्थं महामुनिः ।
 विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीकोऽथ नित्यशः ॥ ११
 अथाब्रवीच्च तं आता सुप्रतीकं विभावसुः ।
 विभागं बहवो मोहात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यदा ।
 ततो विभक्ता अन्योन्यं नाद्रियन्तेऽर्थमोहिताः ॥ १२

C. 1 1337
B. 1 29 18
K. 1 29 19

B D (except Ds) T1 ins

324* यथान्यायममेयात्मा त चोवाच महानृपि ।

कचिद् कुशल नित्य भोजने बहुल सुत ।

कचिच्च मानुषे लोके तवाज्ञ विद्यते बहु ।

[Cf Suparn. 19 2 — Before line 1, Ko 3 4 Da Ds ins

325* समुत्पत्त्याभिविश्रान्त पितर च समेत्य स ।

(L. 1) Ko 3 4 B Da Ds om च — After line 1, Ko
 Ns Bs Dn D1.3.4 6 7 ins कश्यप उ° — (L. 2) B4 (m
 as in text) Da कचिच्च — (L. 3) Ks D2 'के त(Ks m
 कु)त्र ते विद्यते गति]

— After 7^{ab}, G (except Ga. 6) ins

326* वन्दे पततां श्रेष्ठो ब्रह्म ब्रह्मविदां प्रभुम् ।

पृष्ठश्च पित्रा बलवान्वैनतेय प्रतापवान् ।

क गन्तासीति वेगेन मम त्वं वक्तुमर्हसि ।

[(L. 1) G4 5 पततां श्रेष्ठ त श्रेष्ठ ब्रह्म प्र° वर]

Ko 3 4 N V1 B D (except Ds) T1 ins after 324*
 G2 4 5, after 326*

327* गरुड उवाच ।

माता मे कुशला शश्वत्तया आता तथा दाहम् ।

न हि मे कुशल तात भोजने बहुले सदा ।

[Cf Suparn. 19 3 — Ds 6 T1 G2 4 5 om उवाच
 — (L. 1) Ds. 7 G2 4 5 कुशली Ko 4 G2 4 5 तात (for
 शश्वत्) — (L. 2) G2 4 5 न च Ko 3 4 Ns B Da
 Ds 4 T1 बहुल]

— Before 7^{ab}, G1 T2 ins गरुड — °) Ds Ms सर्प;
 M1 5 सर्प — °) Ko-3 Ds भोजसा, K4 N V1 B Da Dn
 D1.3-7 T1 Ga. 6 उत्तम (for उद्यत) — °) K1-4 Bs D2 5
 M1.8 तत् (for त)

8 °) Ks चास्मिन्, N V1 Dn D1.3 6 7 चात्र Ko 2
 समुदिष्टो — °) Ko 3 येदिति, K4 B4 T2 G4 5 M येति
 च, N1 2 V1 D (except Ds 5) T1 G2 येदिह — Ds om
 8°-9^d — °) Ks हि; Bs तु (for च) N1 तुष्टिर्,
 D4 शीतिर्

9 Ds om 9 (cf. v 1 8) — °) Ko 2 4 'स्मात्स्व
 भक्ष्यम्, K1 Ns 'स्मादक्षय्यम्; N2 Dn D1.3.6 7 T1 M

*स्मान्नक्षय स्वम् — °) G1.2 5 प्र(G1 स)विधत्स्व; Gs सदि°
 — °) K1 3 Ds विभो — After 9, N V1 Bs D (except
 Da Ds 5) T1 ins

328* क्षुत्पिपासाविघातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे भवान् ।

10 Cf Suparn. 13 1f — K1 (with prefixed
 क्षी) Ds T1 Ms कश्यप, Ks श्रीकश्यप उ°, T2 G M1-4
 काश्यप (of. v 1 1 26 5) — After कश्यप उ° (resp.
 its v 1), Ks. 4 (om lines 2-4) N V1 B D (except
 Ds) T1 G (except Gs 6) ins

329* इदं सरो महापुण्यं देवलोकैऽपि विधुतम् ।

यत्र कूर्माग्रज हस्ती सदा कर्पलवाक्षुख ।

तयोर्जन्म तु ते कृत्स्नं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।

तन्मे तत्त्वं निबोधस्व यत्प्रमाणौ च तौ मतौ ।

[(L. 1) G1.2 4 5 आसीत् (for इदं) K4 असी देशो
 महापुण्य K4 B Da च, G1.2 4 5 अति (for अपि) Ns
 एषो सरो महानस्मिन्दिवि लोके महाबल — (L. 2) Ds
 G1 2 4 5 कूर्मो गजं हत्वा G1.2 4 5 समक(G1 2 'ह')पत्
 — (L. 3) N Dn D1.3 7 T1 तयोर्जन्मांतरे वैर सप्रवक्ष्या
 म्यशेषत — (L. 4) Ns 3 Dn D1.3 4.6 7 T1 'णौ च
 तावुभौ — After line 4, G (except Ga. 6) ins

330* शृणु त्वं वत्स भद्रं ते कथां वैराग्यवर्धिनीम् ।

पित्रोरर्थविभागे वै समुत्पन्ना पुराण्वज ।]

— °) G1 क्रोधनो — °) Ko बाल (for आता) K Ds
 G1 श्रीमान्, Ds नाम (for चासीत्) — °) K Ds
 Ds 5 महायशा

11 °) N V1 Bs Dn Ds 5-7 T1 Gs 6 Ms आता
 — K4 (hapl) om 11^b-12^a — °) Ko सहस्रयस्त्र, Ks
 स्पृहैकस्थ B4 सहैव तु महामति (m as in text)
 — °) Ds सुप्रतीकाय Ks Ns V1 B Da Dn D1.3 4 6 7
 T1 हि, Ga. 4 स (for अथ) For 11^d, Ns subst 10^d

12 K4 om 12^a (of v 1 11) — °) K1 तु, B4 T2
 Gs-6 M स (for च) G1 2 धन (for च त) — °) Ds
 M1 'तीको वसु — M (except M1) subst. for 12^{cd}
 Ds. 4 (marg) 6 T1 G2 5 ins after 12^{ab}

331* विभागे यद्वहो दोषा भविष्यन्ति महातपा ।

Before 12^{cd}, Bs ins विभावसुस्वाच — °) T2 'वो

तं विशोभयमाणं तु सरो बहुक्षपाकुलम् ।
 कूर्मोऽप्यभ्युद्यतशिरा युद्धायाभ्येति वीर्यवान् ॥ २३
 यदुच्छ्रितो योजनानि गजस्तद्विशुणायतः ।
 कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डलः ॥ २४
 तावेतौ युद्धसंमत्तौ परस्परजयैषिणौ ।
 उपयुज्याशु कर्मेदं साधयेप्सितमात्मनः ॥ २५
 सूत उवाच ।
 स तच्छ्रुत्वा पितृर्वाक्यं भीमवेगोऽन्तरिक्षगः ।

नखेन गजमेकेन कूर्ममेकेन चाक्षिपत् ॥ २६
 समुत्पपात चाकाशं तत उच्चैर्विहंगमः ।
 सोऽलम्बतीर्थमासाद्य देववृक्षानुपागमत् ॥ २७
 ते भीताः समकम्पन्त तस्य पक्षानिलाहताः ।
 न नो भङ्ग्यादिति तदा दिव्याः कनकशाखिनः ॥ २८
 प्रचलाङ्गान्स तान्दृष्ट्वा मनोरथफलाङ्कुरान् ।
 अन्यानतुलरूपाङ्गानुपचक्राम खेचरः ॥ २९
 काञ्चनै राजतैश्चैव फलैर्वैदूर्यशाखिनः ।

C 1 380
B. 1 29 41
K. 1 29 43

24 ^b) G₂ 4 5 गजस्तु, G₃ चित्तारो (for गजस्तद्) — G₃ om 24^a-25^a, — ^c) B₂ 'मो द्वियो' — ^d) K_o : (m as in text). 4 D₃ 'नमायत'
 25 G₃ om 25 (of v 1 24) — ^a) N¹ V₁ B D (except D₂ s) T₁ तावुमौ K_o 2-4 D₂ s 'सयु (K₃ D₂ 'स) कौ; K₁ B₃ D₃ युद्ध (B₃ सख) सपत्नी, D₁ 'संप्राप्तौ' — ^b) N¹ V₁ B D (except D₂ s) T₁ 'वधैषिणौ' — ^c) K₂ 'सुज्य, D₂ सुत्वायुज्य, G₃ 'युद्ध, M₁ 'युक्त्या T₂ कर्मतत्, G₂ कर्ममौ, G₄ कर्मदं N¹ s Da₁ उपयुक्त्या स कर्मदं, G₆ 'सुक्त्या कर्मगजौ' — ^d) G₁ 2 साधय भीतिमा'; G₃ स्वादु चेप्सि' N¹ s V₁ D₃ D₁ 2. 6 'हितमा' — N¹ s D₃ 1 ns after 25 V₁, after 18^a D₂ s 7, after 18^a

334* महाभयनसंकाशं त सुत्वास्मृतमानय ।
 महागिरिसमप्रलय घोररूप च हस्तिनम् ।
 [(L 1) D₂ s 7 'दा सुत्वा स्वम्']
 After 334*, V₁ D₂ s 7 ins प्रमतिरवाच(1) — For further ins., of v 1 26

26 K_o 4 N¹ s B₁ D (except Da D₁ s) सौतिर', K₁ E (G₂ with prefixed श्री) सूत — K₂ 4 (both om lines 5-9) N¹ B Da D₃ D₁ 2. 4 T₁ G (except G₂ s) ins after सूत उ' (resp its v 1) V₁ D₂ s 7, after प्रमतिरवाच (of v 1 18, 25)

335* ह्युत्तवा गरुड सर्पि माह्वल्यमकरोत्तदा ।
 युध्यत सह देवैस्ते युद्धे भवतु मङ्गलम् ।
 पूर्णकुम्भो द्विजा गावो यथान्यार्थिकचिदुत्तमम् ।
 शुभं स्वस्त्ययन चापि भविष्यति तवाण्डज ।
 युध्यमानस्य सग्रामे देवै सार्धं महायल । [5]
 ऋचो यजूपि सामानि पवित्राणि हवीपि च ।
 रहस्यानि च सर्वाणि सर्वे वेदाश्च ते यलम् ।
 ह्युत्तो गरुडः पित्रा गतस्त हृदमन्त्रिकात् ।
 अपश्यक्षिर्मलजल नानापक्षिसमाकुलम् ।

[Cf Suparn. 19 4 — (L 1) N¹ s D₃ D₁ 2. 6 7 सोय (for सर्पि) — (L 2) K₂ 4 सदा पुष्यतु; B₁-4 सहा (B₁

'ह) युध्यत, G₁ 2 4 5 सह पुष्यतु (for युध्यत. सह) N¹ s D₃ ns D₁-4 6 7 T₁ शुभ, G₁ 2 4 5 युद्ध — (L 3) K₂ 4 B (except B₃) D₃ D₂ 4 T₁ G₁ पूर्णकुम्भा, G₂ s 'कुम्भ- G₁ 2 4 5 'न्ययुवि चोत्तम' — (L 8) V₁ D₂ 4 गत्वा त; B Da G₁ 2 4 5 त गत्वा G₁ 2 4 5 देशमति' — (L 9) G₁ 2 4 5 'मैल स्वच्छ' — V₁ (om line 2) B₂ (marg) s 4 (marg) D₂ s 7 ins after 335*

336* पृतस्मिन्नेव काले तु तावृषी वितलोलुपौ ।
 गजकच्छपतां प्राप्य युयुधाते परस्परम् ।
 [(L 2) B₂-4 'सौ युद्धासक्तौ वदधौ ह']
 — ^a) V₁ तच्छ्रुत्वापि N¹ B₁ s 2 D₃ D₁ 2. 4 G₃ स्मृत्वा — ^c) T₁ G₆ M₃ s (sup lin as in text) 4 5 करेण ग', G₃ पादेन ग'

27 ^a) K₁ वीलस्य; K₂ सालवी, N¹ V₁ B D₃ ns T₁ सोलय, D₃ G₃ सालय, D₁ सालव; D₂ 4 T₂ G₄-6 M₃ स लव, G₁ 2 M₁ 2 4 स लय K₄ जवृतीर्थ समासाद्य — ^d) M₁ s देवतीर्थ'

28 ^a) D₂ ते धृता, G₂ ते वृक्षा — ^c) K_o s N¹ s Da D₃ G₂ 4 s ततो D₃ भक्षेत्; T₂ G₂-4 6 M भक्षेत् (M₃ 17/ lin भाक्षत्) G₃ मनोहरा शुभा काक्षन् K (except K₃) काननदा', D₃ काननवासिन

29 ^a) K_o 2 प्रयत्नागा' T₂ G₆ तदाह', M ततो ह' — ^b) B₁ D₂ 4 T₂ G M मनोहर' (G₃ 'हरणपलवान्'; D₃ D₁ 7 'फलहृमान्', D₃ 6 मनोहरफलहृमान्; T₁ 'चला' कुरात् — ^d) B₁ (m as in text) D₂ G₄ 5 अपचक्राम

30 ^a) G₃ 6 M₁ transp काञ्चनै and राजतै — ^b) D₂ 4 6 'क्षालिन' — D₃ (hapl) om from ह्रुमान् up to महा (32^a) — After 30, D₃ G₁ 2 (om line 4) 4 5 ins

337* तेषा मध्ये महानासीरपादप सुमनोहर ।
 सहस्रयोजनोत्सेधो बहुशाखासमन्वित ।
 यगानामालयो दिव्यो नाक्षा रोहिणपादप ।

तं विशोभयमाणं तु सरो बहुक्षपाकुलम् ।
 कूर्मोऽप्यभ्युद्यतशिरा युद्धायाम्येति वीर्यवान् ॥ २३
 यदुच्छ्रितो योजनानि गजस्तद्विशुणायतः ।
 कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डलः ॥ २४
 तावेतौ युद्धसंसर्तौ परस्परजयैषिणौ ।
 उपयुज्याशु कर्मदं साधयेप्सितमात्मनः ॥ २५
 सूत उवाच ।
 स तच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्यं भीमवेगोऽन्तरिक्षगः ।

नखेन गजमेकेन कूर्ममेकेन चाक्षिपत् ॥ २६
 समुत्पपात चाकाशं तत उच्चैर्विहंगमः ।
 सोऽलम्बतीर्थमासाद्य देववृक्षानुपागमत् ॥ २७
 ते भीताः समकम्पन्त तस्य पक्षानिलाहताः ।
 न नो भङ्ग्यादिति तदा दिव्याः कनकशाखिनः ॥ २८
 प्रचलाङ्गान्स तान्दृष्ट्वा मनोरथफलाङ्कुरान् ।
 अन्यानतुलरूपाङ्गानुपचक्राम खेचरः ॥ २९
 काञ्चनै राजतैश्चैव फलैर्वैर्ह्यशाखिनः ।

C 1 380
B 1 29 41
K 1 29 43

24 ^b) G₂ 4 5 गजस्तु, G₃ विस्तारो (for गजस्तद्) — G₃ om 24^a-25^a, — ^c) B₃ 'मो द्वियो' — ^d) K₀ : (m as in text). ^e) D₃ 'नमायत'
 25 G₃ om 25 (of v 1 24) — ^a) N¹ V₁ B D (except D₂ 5) T₁ तावमौ K₀ 2-4 D₂ 5 'सयु' (K₃ D₂ 'स') कौ; K₁ B₃ D₃ युद्ध (B₃ सत्त्व) सपत्नी, D₁ 'संप्राप्तौ' — ^b) N¹ V₁ B D (except D₂ 5) T₁ 'वधैषिणौ' — ^c) K₃ 'मुज्य, D₂ मुत्तयायुज्य, G₃ 'युद्ध, M₁ 'युत्तया T₁ कर्मतत्त्व, G₂ कूर्ममौ, G₄ कूर्मदं N¹ D₂ उपयुत्तया स कूर्मदं, G₃ 'मुत्तया कूर्मगजौ' — ^d) G₁ 2 साधय मीतिमा'; G₃ स्वादु चेप्सि' N¹ 2 V₁ D₂ D₁ 2 5 'हितमा' — N¹ 2 D₂ ins after 25 V₁, after 18^a D₂ 6 7, after 18^a

334* महाभ्रघनसंकाशं त मुत्तयामृतमानय ।

महागिरिसमप्रणय घोररूप च हस्तिनम् ।

[(L 1) D₂ 6 7 'दा मुत्तया स्वम्']

After 334*, V₁ D₂ 6 7 ins प्रमतिरवाच(!) — For further ins., of v 1 26

26 K₀ 4 N¹ 2 B₁ D (except D₂ D₁ 5) सौतिह', K₁ E (G₃ with prefixed श्री) सूत — K₂ 4 (both om lines 5-9) N¹ B D₂ D₂ D₁ 2 4 T₁ G (except G₂ 5) ins after सूत उ' (resp its v 1) V₁ D₂ 6 7, after प्रमतिरवाच (of v 1 18, 25)

335* इत्युत्तवा गरुड सर्पि माद्वल्यमफरोत्तदा ।

युध्यत सह देवैस्ते युद्धे भयतु मङ्गलम् ।

पूर्णकुम्भो द्विजा गावो यधान्यर्कचिदुत्तमम् ।

शुभं स्वस्त्ययन चापि भविष्यति तद्याण्डज ।

युध्यमानस्य समामे देवै साधं महायल । [5]

भूचो यजूपि सामानि पवित्राणि हवींषि च ।

रहस्यानि च सर्वाणि सर्वे वेदाश्च ते थलम् ।

इत्युक्तो गरुडः पित्रा गतस्तद्ददमन्तिकान् ।

अपश्यन्निर्मलजल नानापक्षिसमाकुलम् ।

[Cf Suparn. 19 4 — (L 1) N¹ D₂ D₁ 2 5 सोय (for सर्पि) — (L 2) K₂ 4 सदा पुप्यतु; B₁-4 सहा (B₁

'ह) युध्यत, G₁ 2 4 5 सह पुप्यतु (for युध्यत. सह) N¹ D₂ 2 5 D₁-4 6 7 T₁ शुभ, G₁ 2 4 5 युद्ध — (L 3) K₂ 4 B (except B₃) D₂ D₂ 4 T₁ G₁ पूर्णकुम्भा, G₂ 5 'कुम्भ- G₁ 2 4 5 'न्ययुवि चोत्तम' — (L 8) V₁ D₂ 4 गत्वा त; B D₂ G₁ 2 4 5 त गत्वा G₁ 2 4 5 देशमति' — (L 9) G₁ 2 4 5 'मंल स्वच्छ']
 — V₁ (om line 2) B₃ (marg) 8 4 (marg) D₂ 6 7 ins after 335*

336* एतस्मिन्नेव काले तु तावृषी वित्तलोलुपौ ।

गजकच्छपतां प्राप्य युयुधाते परस्परम् ।

[(L 2) B₁-4 'सौ युद्धासक्तौ वदशो ह']

— ^a) V₁ तच्छ्रुत्वापि N¹ B₁ 2 5 D₂ D₁ 2 4 G₃ स्मृतवा
 — ^c) T₁ G₃ M₁ 2 5 (sup lin as in text) 4 5 करेण ग', G₃ पादेन ग'

27 ^a) K₁ वीलस्त्य; K₂ सालवी, N¹ V₁ B D₂ D₁ 2 5 T₁ सोलय, D₂ G₃ सालव, D₁ सालव; D₂ 4 T₁ G₄-6 M₃ स लव, G₁ 2 M₁ 2 4 स लव K₄ जवुतीर्थ समासाद्य — ^d) M₁ 2 देवतीर्थो'

28 ^a) D₂ ते धृता, G₃ ते वृक्षा — ^c) K₀ 8 N¹ D₂ D₂ G₂ 4 5 ततो D₂ भक्षेत्; T₂ G₂-4 6 M भजेत् (M₃ inf lin भाक्षत्) G₃ मनोहरा शुभा काक्षन् K (except K₃) काननशा', D₂ काननवासिन

29 ^a) K₀ 2 प्रयत्नात् T₂ G₃ तदाह', M ततो ह' — ^b) B₁ D₂ 4 T₂ G M मनोहर' (G₃ 'हरणपलवान्'); D₂ D₁ 7 'फलहृमान्, D₂ 6 मनोहरफलहृमान्; T₁ 'चला- कुरात् — ^d) B₁ (m as in text) D₂ G₂ 5 अपचक्राम

30 ^a) G₃ 6 M₁ transp काञ्चनै and राजतै — ^b) D₂ 4 5 'दालिन — D₂ (hapl) om from दुमान् up to महा (32^a) — After 30, D₂ G₁ 2 (om line 4) 4 5 ins

337* तेषा मध्ये महानासीत्पादप सुमनोहर ।

सहस्रयोजनोत्सेधो बहुशाखासमन्वित ।

उगानामालयो दिव्यो नाक्षा रोहिणपादप ।

शाखामाख्येन जग्राह तेषामेवान्ववेक्षया ।
 शनैः पर्यपतत्पक्षी पर्वतान्प्रविशातयन् ॥ ३
 एवं सोऽभ्यपतद्देशान्वहन्सगजकच्छपः ।
 दयार्थं बालखिल्यानां न च स्थानमविन्दत ॥ ४
 स गत्वा पर्वतश्रेष्ठं गन्धमादनमव्ययम् ।
 ददर्श कश्यपं तत्र पितर तपसि स्थितम् ॥ ५
 ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहंगमम् ।
 तेजोवीर्यबलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ६
 शैलशृङ्गप्रतीकाशं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।
 अचिन्त्यमनभिज्ञेयं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ७

मायावीर्यधरं साक्षादग्निमिद्विमोद्यतम् ।
 अग्रधृष्यमजेयं च देवदानवराक्षसैः ॥ ८
 भेत्तारं गिरिशृङ्गाणां नदीजलविशोपणम् ।
 लोकसंलोडनं घोरं कृतान्तसमदर्शनम् ॥ ९
 तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
 विदित्वा चाख्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
 पुत्र मा साहसं कार्पीर्मा सद्यो लप्स्यसे व्यथाम् ।
 मा त्वा दहेयुः संकुद्धा बालखिल्या मरीचिपाः ॥ ११
 प्रसादयामास स तान्कश्यपः पुत्रकारणात् ।
 बालखिल्यांस्तपःसिद्धानिदमुद्दिश्य कारणम् ॥ १२

C. 1 1899
B. 1 1900
B. 1 1901

विहितयन् — (L 2) B Da D₁ T₁ विदारयन् (for दृढ*)
 G_{1.2.4.5} शनैर्विदारयामास स Ko-2 4 D₅ र स जग्राह
 महाबल]

— After 2, T₂ G₅ ins

342* तपस्यतो भयाविष्टो धैर्यतेजो महाबल ।

3 *) G₅ सपि (for स तत्) — *) K₅ 4 N₁ 2 V₁ B
 D T₁ अभि (K₅ Da₁ D₂ *धि; K₄ *वि)पत्य (D₁ *द्य), N₅
 उपपत्य, T₂ G₅ उपपत्य (G₅ *द्य) च, G_{1.2.4} M अनुत्पत्य
 (M₅ अनपत्य), G₅ अनुत्पत्य K₁ एगेश्वर, G₅ महाबल
 — *) Ko 1 3 D₂ 5 G₅ M₁ जगृहे — *) N₅ तेषां चैवा*
 D₅ G_{1.2} *वानुकपया — After 3rd, K₅ N₁ V₁ B D
 (except D₅) T₁ G (except G₅ 5) ins

343* अतिदेव तु तत्तस्य कर्म दृष्ट्वा महर्षय ।

विस्मयोत्कम्पदया नाम चक्रुर्महाबले ।

गुरु भार समासाद्योद्गीन एष विहंगम ।

गरदस्तु रजश्रेष्ठस्वात्पन्नगभोजन ।

[(L 1) G_{1.2.4.5} transp तस्य and कर्म — (L 2)
 N₅ G_{1.2.4.5} *योक्तुल्लङ्घ B₁ गरुडमत, G_{1.2.4.5} महाभजन]
 — *) G₅ *नैरवतरत् K₁ पक्षी (for पक्षी) B Da Dn
 D_{1.2.4.5} 7 T₁ तत शनैः परि (B₂ 3 5 Da D₁ 5 7 *ये) पतत्
 — *) K₅ D₂ पर्वताग्रान्, N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.4} 6 7 T₁
 पक्षैः शैलान्, N₅ पर्वताग्र K₅ D₂ विनाशयन्; N_{1.2} V₁ B
 Da Dn D_{1.4} 6 7 T₁ प्र (B Da D₁ T₁ वि) कपयन्; N₅
 विचालयन् T₂ G M प्रवि (T₂ G₅ 5 विप्र; G₅ परि) चालयन्
 D₅ पर्वतप्रतिमा तु या — After 3, Ko-2 4 D₅ ins
 338* (of v 1 2)

4 *) T₂ G₅ 5 5 भयात्तु, G₅ भयार्ति (for दया*) —

5 *) N_{1.2} V₁ D (except D₅) T₁ *मजसा, B_{2.5}
 *भोजसा, G₅ 3 *पर्वत — *) Here and below S (generally)
 काश्यप, of v 1 1 25 10 K_{1.4} transp काश्यप and
 पितर (in d), — *) G₅ सशितव्रत; G_{1.2} समुपस्थित

7 K₁ 2 G₂ (hapl) om 7th-8th — *) N₁ V₁ B D
 (except D₂ 5) *मिष्येय — *) = 1 19 8th

8 K₁ 2 G₂ om 8th (of v 1 7) — *) N₁ 2 V₁
 Dn D_{1.2} 5 7 S (G₂ om) महावीर्य* D (except Da D₂ 5)
 T₁ रीदृ (see below) — *) B Da बहिं Dn D_{1.2} 4 5 7
 T₁ साक्षादग्निं (see above) — *) M (except M₁)
 *ममेय — *) M₅ 4 दैत्यदा*

9 *) B₁ कपन नगश्च — *) N₁ V₁ B D (except
 D₂ 5) T₁ समुद्रजलशोष (B *पि) ण — *) B Da लोकस
 मोहन, T₁ *सजनयन्, T₂ क्रोधन लोलन; G_{1.4} 5 घ्रासन
 लोलन, G₅ *सक्षोभक; G_{2.5} M *सलोलन (G₅ M₁ *क)
 — *) K₄ *विक्रम

10 Here sets in the fragm Śāradā MS
 (Ś₁), beginning कश्यप । विदित्वा चाख्य सङ्कल्पमिमं etc
 (fol 24a), the upper half of this fol. is missing

11 Before 11, Ko 2-4 N₁ V₁ B Da Dn D_{1.2} ins
 कश्यप उ*, K₁ (with prefixed श्री) D₇ कश्यप; S
 (except G₅) काश्यप. — *) S (M₁ sup lin) त्व (for
 मा) — *) Ś₁ K₁ 2 T₂ G_{1.4} M₂-5 मा त्वा (as in text),
 N₅ G_{1.2} M₁ न त्वा; the rest मा त्वा K₄ शपेयु
 — *) Ś₁ sup lin तपोचना (for मरी*)

12 Before 12, Ś₁ K₁ S ins सूत, Ko 3 4 N₁ 2 V₁
 B₁ Dn D₂ 5 6 7 सौत्तिरु*; K₂ N₅ B₂-3 Da D₄ 5 सूत उ*
 — *) Ko 2 3 D₅ तत, D₂ T₂ G_{1.4} 5 च तान्, G₂ 3 तदा
 N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.4} 6 7 T₁ तत प्रसादयामास
 — *) K₁ पुत्रकाश्यया — *) K₅ G₂ 3 तत सिद्धा*
 N₅ V₁ D (except Da D₂ 5) T₁ बालखिल्यान्महाभागान्-
 स्तपसा हतकरमपान्

13 Before 13, Ś₁ K₁ D₅ 6 T₁ ins कश्यप; Ko 2-4
 N₁ V₁ B Da Dn D_{1.2} 4 5 7 कश्यप उ*, T₂ G
 M₁ 2.5 काश्यप.

शाखामाख्येन जग्राह तेषामेवान्ववेक्षया ।
 शनैः पर्यपतत्पक्षी पर्वतान्प्रविशातयन् ॥ ३
 एवं सोऽभ्यपतद्देशान्ब्रह्मन्सगजकच्छपः ।
 दयार्थं बालखिल्यानां न च स्थानमविन्दत ॥ ४
 स गत्वा पर्वतश्रेष्ठं गन्धमादनमव्ययम् ।
 ददर्श कश्यपं तत्र पितर तपसि स्थितम् ॥ ५
 ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहंगमम् ।
 तेजोवीर्यबलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ६
 शैलशृङ्गप्रतीकाशं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।
 अचिन्त्यमनभिज्ञेयं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ७

विहितयन् — (L 2) B Da D₁ T₁ विदारयन् (for दद) G_{1.2.4.5} शनैर्विदारयामास स Ko-2 4 D₅ र स जग्राह महाबल]

— After 2, T₂ G₅ ins

342* तपस्यतो भयाविष्टो यैनतेयो महाबल ।

3 ^a) G₅ सपि (for स तत्) — ^b) K₅ 4 N₁ 2 V₁ B D T₁ अग्नि (K₅ Da₁ D₂ 'धि'; K₅ 'वि'पत्य (D₁ 'द्य'), N₅ उपपत्य, T₂ G₅ उत्पत्य (G₅ 'द्य' च, G_{1.2.4} M अनुत्पत्य (M₅ अनपत्य), G₅ अनुरज्य K₁ एतेश्वर, G₅ महाखग — ^c) Ko 1 3 D₂ 5 G₅ M₁ जगृहे — ^d) N₅ तेषां चैवा D₅ G_{1.2} 'वानुकपया — After 3^d, K₅ N₁ V₁ B D (except D₅) T₁ G (except G₅ 5) ins

343* अविदैच तु तत्तस्य कर्म दृष्ट्वा महर्षय ।

विस्मयोत्कम्पद्वया नाम चक्रुर्महाखगे ।

गुरु भार समासाद्योद्भूत एष विहगम ।

गरुडस्तु खगश्रेष्ठस्साख्यगतमोजन ।

[(L 1) G₁ 2 4 5 transp तस्य and कर्म — (L 2) N₅ G_{1.2.4.5} 'योत्कुलद्व' B₁ गरुडमत, G_{1.2.4} 5 महाभजन] — ^a) G₅ 'नैरवतरत् K₁ पक्षी (for पक्षी) B Da Dn D_{1.2.4.5} 7 T₁ तत् शनैः परि (B₂ 3 5 Dn D₁ 5 6 7 'यै') पतत् — ^b) K₅ D₂ पर्वताग्रान्, N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.4} 6 7 T₁ पक्षे शैलान्, N₅ पर्वताग्र K₅ D₂ विनाशायन्; N_{1.2} V₁ B Da Dn D₁ 4 6 7 T₁ प्र (B Da D₁ T₁ वि) कपयन्; N₅ विचालयन् T₂ G M प्रवि (T₂ G₁ 5 विप्र; G₅ परि) चालयन् D₅ पर्वतप्रतिमा तु या — After 3, Ko-2 4 D₅ ins 338* (of v 1 2)

4 ^a) T₂ G₅ 5 भयात्तु, G₁ भयार्ति (for दया) —

5 ^b) N_{1.2} V₁ D (except D₅) T₁ 'मजसा, B_{2.5} 'मोजसा, G₅ 3 'पर्वत — ^c) Here and below S (generally) काभ्यप, of v 1 1 25 10 K_{1.4} transp कभ्यप and पितर (in ^d), — ^d) G₁ सशितव्रत; G_{2.5} समुपस्थित

मायावीर्यधरं साक्षादग्निमिद्वमिवोद्यतम् ।
 अग्रधृष्यमजेयं च देवदानवराक्षसैः ॥ ८
 भेत्तारं गिरिशृङ्गाणां नदीजलविशोषणम् ।
 लोकसंलोडनं घोरं कृतान्तसमदर्शनम् ॥ ९
 तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
 विदित्वा चाख्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
 पुत्र मा साहसं कार्षीर्मा सद्यो लप्स्यसे व्यथाम् ।
 मा त्वा दहेयुः संकुद्धा बालखिल्या मरीचिपाः ॥ ११
 प्रसादयामास स तान्कश्यपः पुत्रकारणात् ।
 बालखिल्यांस्तपःसिद्धानिदमुद्दिश्य कारणम् ॥ १२

G. 1 1999
B. 1 20 16
K. 1 20. 16

7 K₁ 2 G₂ (hapl) om 7^a-8^b — ^a) N₁ V₁ B D (except D₂ 5) 'मिच्छेय — ^d) = 1 19 8^d

8 K₁ 2 G₂ om 8^{ab} (of v 1 7) — ^a) N₁ 2 V₁ Dn D_{1.2} 5 7 S (G₂ om) महावीर्य D (except Da D₂ 5) T₁ रौद्र (see below) — ^b) B Da वह्नि Dn D₁ 2 4 6 7 T₁ साक्षादग्नि (see above) — ^c) M (except M₁) 'ममेय — ^d) M₂ 4 दैत्यदा

9 ^a) B₁ कपन नगष्ट — ^b) N₁ V₁ B D (except D₂ 5) T₁ समुद्रजलशोष (B 'पि)ण — ^c) B Da लोकस मोहन, T₁ 'सजनयन्, T₂ क्रोधन लोलन; G_{1.4} 5 घ्रासन लोलन, G₂ 'सक्षोभक; G_{2.5} M 'सलोलन (G₅ M₁ 'क) — ^d) K₄ 'विक्रम

10 Hero sets in the fragm Śāradā MS (Ś₁), beginning कश्यप । विदित्वा चाख्य सकृत्पमिस eto (fol 24n), the upper half of this fol. is missing

11 Before 11, Ko 2-4 N₁ V₁ B Da Dn D₁-5 ins कश्यप उ', K₁ (with prefixed श्री) D₇ कश्यप; S (except G₂) काश्यप. — ^b) S (M₁ sup lin) ख (for मा) — ^c) Ś₁ K₁ 2 T₂ G₄-5 M₂-5 मा त्वा (as in text), N₃ G₁-5 M₁ न त्वा; the rest मा त्वा K₄ शपेयु — ^d) Ś₁ sup lin तपोधना (for मरी')

12 Before 12, Ś₁ K₁ S ins सूत, Ko 3 4 N₁ 2 V₁ B₁ Dn D₂ 5 6 7 सौत्तिह; K₂ N₅ B₂-3 Da D₁ 5 सूत उ' — ^a) Ko 2 3 D₂ तत्, D₂ T₂ G_{1.4} 5 च तात्, G₂ 3 तदा N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.2} 4 6 7 T₁ तत् प्रसादयामास — ^b) K₁ पुत्रकाय्या — ^c) K₅ G₂ 5 तत् सिद्धा N₂ V₁ D (except Da D_{2.5}) T₁ बालखिल्यान्महाभागो-स्तपसा हतकटमपान्

13 Before 13, Ś₁ K₁ D₅ 0 T₁ ins कश्यप; Ko 2-4 N₁ V₁ B Da Dn D_{1.2} 4 5 7 कश्यप उ', T₂ G M₁ 2 5 काश्यप.

शाखिनो बहवश्चापि शाख्याभिहतास्तथा ।
 काञ्चनैः कुसुमैर्मान्ति विद्युत्तन्त इवाम्बुदाः ॥ २४
 ते हेमविकचा भूयो युक्ताः पर्वतधातुभिः ।
 व्यराजन्शाखिनस्तत्र स्र्यांशुप्रतिरञ्जिताः ॥ २५
 ततस्तस्य गिरेः शृङ्गमास्थाय स खगोत्तमः ।
 भक्षयामास गरुडस्तावुभौ गजकच्छपौ ॥ २६
 ततः पर्वतकूटाग्रादुत्पपात मनोजवः ।
 प्रावर्तन्ताथ देवानामुत्पाता भयवेदिनः ॥ २७
 इन्द्रस्य वज्रं दयितं प्रजज्वाल व्यथान्वितम् ।
 सधूमा चापतत्सार्वर्दिबोल्का नमसश्च्युता ॥ २८
 तथा वसूनां रुद्राणामादित्यानां च सर्वशः ।
 साध्यानां मरुतां चैव ये चान्ये देवतागणाः ।

खं खं प्रहरणं तेषां परस्परमुपाद्रवत् ॥ २९
 अभूतपूर्वं संग्रामे तदा देवासुरेऽपि च ।
 ववर्वाताः सनिर्घाताः पेतुरुल्काः समन्ततः ॥ ३०
 निरभ्रमपि चाकाशं प्रजगर्ज महाखनम् ।
 देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षदसुक्तदा ॥ ३१
 मम्बुर्माल्यानि देवानां शेषुस्तेजांसि चैव हि ।
 उत्पातमेघा रौद्राश्च ववर्षुः शोणितं बहु ।
 रजांसि मुकुटान्येषामुत्थितानि व्यधर्षयन् ॥ ३२
 ततस्त्राससमुद्भिन्नः सह देवैः शतक्रतुः ।
 उत्पातान्दारुणान्पश्यन्नित्युवाच बृहस्पतिम् ॥ ३३
 किमर्थं भगवन्धोरा महोत्पाताः समुत्थिताः ।
 न च शत्रुं प्रपश्यामि युधि यो नः प्रधर्षयेत् ॥ ३४

G. 1 1422
B. 1 80. 89
K. 1 80. 89

- 24 Ś1 missing — *) B (except B1) G1 'या
 निहताम् Ko 2 4 B4 Da1 D3-6 G5 6 तथा; M1 तदा
 25 Ś1 missing — *) T2 G1 4 5 M 'रजसा, G2 8 6
 'सहस्रैः (for 'विकचा) K8 N V1 B D (except D5) T1
 भूमौ G2 M1 transp भूय and युक्ता (in *) B1 ते
 तथा निहता भूयो (m as in text). — *) K1 2 4 N V1
 B D T1 G1 5 युता — *) Ko विराजन्, K8 D2 8
 विरेह, G1 8 M व्यरोचन्; G2 रोचयन् — *) Ko 2 8
 D2 8 'परि', K4 'प्रवि', G1 5 'परिरक्षिता
 26 Ś1 missing — *) K8 D2 खगसत्तम; D5 G4 2
 — स खगेश्वर, G2 8 M सचरो — After 26, K3 4 N1 2 V1
 B D (except D5) T1 ins
 344* तावुभौ भक्षयित्वा तु स तार्क्ष्यं कूर्मकुञ्जरो ।
 27 Ś1 missing — *) K1 N1 2 V1 B D (except
 D2 8) G महाजव (G1 विहगम), M1 महागज — *)
 K (except K1) N1 2 V1 B D T1 भयशसिन, N8
 B3m 'दर्शिन
 28 Ś1 missing — *) K2 1 transp वज्र and
 दयित M (except M1) ज्वलित G1 6 वज्रो दयित
 — Da1 om 28°-29° — *) K3 यथानल, N1 2 V1 B
 Da2 Dn D1 2 4 6 7 T1 भयात्तत, N8 G1 M8 व्ययन्निव, T2
 भया; G2 8 महाग्निना; M2 4 व्ययद्विष G4-6 M1 जज्वाल
 व्यययन्निव; M6 प्रजज्वालान्वयन्निव — *) N1 2 V1 B
 Da1 Dn D1 8-7 T1 न्यपत; M1 चामव Ko 1 G2 M1
 चार्चि Ko 4 D2 8 महोल्का, D1 इहो; T2 G6 दीप्तो, G5
 इहो; M2-5 उल्का च G2 च नमश्च्युता, G4 M1 नमसा
 च्युता G1 सधूमा सार्चिप सोल्का न्यपतत सहस्रश

- 29 Ś1 missing Da1 om 29^{ab} (of v 1. 28)
 — *) G2 8 6 M1 तत (for तथा) — *) D5 M1 चापि
 — *) D2 6 7 स्वस्व
 30 Ś1 missing — *) G1 वचन, G2 8 सरभ (G8
 'भ) — *) K2 4 D5 आदौ, T2 G1 4-6 M तथा K2-4
 D2 हि, D5 ह (for च) Ko N8 T2 G4-6 M 'सुरेज्वपि,
 K1 'सुरैरपि G2 8 आ(G8 अ)सुरेषु (G8 'ज्व) सुरेज्वपि
 — *) N1 2 V1 B D (except D2 8) T1 G2-8 सहस्रश
 (for सस); of v 1 1 17 11, 15, 19 15 etc.
 31 Ś1 missing — *) K8 N8 इव, N1 2 V1 B D
 (except D2 8) T1 G2 8 6 M एव (for अपि) — *) T2
 G2 8 M2 4 5 प्रागर्जत, M1 8 'गर्जति — *) K8 T2 G2 8
 M सोम्य (M1 स व्य) K (except K1) N1 2 V1 B D
 'पत शोणित
 32 Ś1 missing — *) K1 N1 2 V1 D (except Da
 D2 8) T नेशुस्ते K4 N8 B Da D2 6 G6 M (except
 M8) ह (for हि) — *) G2 8 तथैव मे G1 संवाश्च; G2 8
 घोराश्च — *) K2 N1 2 V1 B Dn D1 8 6 7 T1 M ववर्षु-
 M2-8 मुहु — *) K1 मुकुटा, K8 D2 मुकुटेयु; K4 N8 G2
 मु(G2 स)कुटान्, T2 G1 8 5 M2-8 मकुटानि; G8 मुकुटा; G6
 मकुटा, M1 मकुटात् K1 तेषा, K4 N8 G2 8 6 चैषा
 — *) N8 D2 7 व्युत्थि Ko 4 8 (except T1 G6)
 प्र(Ko 4 वि-, T1 अच)धर्ष
 33 Ś1 missing — *) G1-8 तत्र (for तत) G2
 सभृशमु; G8 त्रासनमु — *) G4 5 सर्वदेवै — *) D2 8
 प्रत्युवाच; G1 उवाच च, G8 इत्युत्तवाच
 34 Ś1 missing Before 34, K2 8 N1 V1 B D

शाखिनो बहवश्चापि शाख्याभिहतास्तथा ।
काञ्चनैः कुसुमैर्मन्ति विद्युत्वन्त इवाम्बुदाः ॥ २४
ते हेमविकचा भूयो युक्ताः पर्वतधातुभिः ।
व्यराजञ्छाखिनस्तत्र स्यादशुप्रतिरञ्जिताः ॥ २५
ततस्तस्य गिरेः शङ्गमास्थाय स खगोत्तमः ।
भक्षयामास गरुडस्तावुभौ गजकच्छपौ ॥ २६
ततः पर्वतकूटाग्रादुत्पपात मनोजवः ।
प्रावर्तन्ताथ देवानामुत्पाता भयवेदिनः ॥ २७
इन्द्रस्य वज्रं दयितं प्रजज्वाल व्यथान्वितम् ।
सधूमा चापतत्सार्चिर्दिवोल्का नभसश्च्युता ॥ २८
तथा वसूनां रुद्राणामादित्यानां च सर्वशः ।
साध्यानां मरुतां चैव ये चान्ये देवतागणाः ।

खं खं प्रहरणं तेषां परस्परमुपाद्रवत् ॥ २९
अभूतपूर्वं संग्रामे तदा देवासुरेऽपि च ।
वचुर्वाताः सनिर्घाताः पेतुरुल्काः समन्ततः ॥ ३०
निरभ्रमपि चाकाशं प्रजगर्ज महाखनम् ।
देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षदस्रक्तदा ॥ ३१
मम्भुर्माल्यानि देवानां शेमुस्तेजांसि चैव हि ।
उत्पातमेघा रौद्राश्च ववर्षुः शोणितं बहु ।
रजांसि मुकुटान्येषामुत्थितानि व्यधर्षयन् ॥ ३२
ततस्त्राससमुद्भिन्नः सह देवैः शतक्रतुः ।
उत्पातान्दारुणान्पश्यन्नित्युवाच बृहस्पतिम् ॥ ३३
किमर्थं भगवन्धोरा महोत्पाताः समुत्थिताः ।
न च शत्रुं प्रपश्यामि युधि यो नः प्रधर्षयेत् ॥ ३४

G. 1 1422
B. 1 80. 89
K. 1 80. 89

24 Ś1 missing — °) B (except B1) G1 'या
निहताश्च Ko 2 4 B2 Da1 D3-6 G2 6 तथा; M1 तदा

25 Ś1 missing — °) T2 G1 4 5 M 'रजसा, G2 2 6
'सहस्रैः (for 'विकचा) K2 N V1 B D (except D5) T1
भूमौ G2 M1 transp भूय and युक्ता (in °) B1 ते
तथा निहता भूयो (m as in text). — °) K1 2 6 N V1
B D T1 G1 5 युता — °) Ko विराजन्, K2 D2 5
विरेह, G1 5 M व्यरोचन्; G2 रोचयन् — °) Ko 2 8
D2 5 'परि', K4 'प्रवि', G1 5 'परिरक्षिता

26 Ś1 missing — °) K2 D2 खगसत्तम; D2 G4 6
— स खगेश्वर, G2 8 M सचरो — After 26, K3 4 N1 2 V1
B D (except D5) T1 ins

344* तावुभौ भक्षयित्वा तु स तार्क्ष्यं कूर्मकुञ्जरौ ।

27 Ś1 missing — °) K1 N1 2 V1 B D (except
D2 5) G महाजव (G1 विहराम), M1 महागज — °)
K (except K1) N1 2 V1 B D T1 भयदासिन, N2
B3 m 'दर्शिन

28 Ś1 missing — °) K2 2 transp वज्र and
दयित M (except M1) ज्वलित G1 5 वज्रो दयित
— Da1 om 28°-29° — °) K2 ययानल, N1 2 V1 B
Da2 Dn D1 2 4 6 T1 भयात्तत, N2 G1 M2 व्ययज्जिव, T2
भया; G2 8 महामिना; M2 4 व्ययद्विष G4 6 M1 जज्वाल
व्यययज्जिव; M2 प्रजज्वालान्ययन्दिव — °) N1 2 V1 B
Da2 Dn D1 2 4 6 T1 न्यपत; M1 चामव Ko 1 G2 M1
चार्चि Ko 4 D2 8 महोल्का, D1 इहो; T2 G2 दीप्तो, G2
इहो; M2 5 उल्का च G2 च नभश्च्युता, G4 M1 नभसा
च्युता G1 सधूमा सार्चिष सोल्का न्यपतत सहस्रश

29 Ś1 missing Da1 om 29^{ab} (of v 1. 28)
— °) G2 8 6 M1 तत (for तथा) — °) D2 M1 चापि
— °) D2 6 1 स्वस्व

30 Ś1 missing — °) G1 वचन, G2 8 सरम (G2
'म) — °) K2 4 D2 आदौ, T2 G1 4 6 M तथा K2 4
D2 हि, D2 ह (for च) Ko N2 T2 G2 8 M 'सुरेज्वरि,
K1 'सुरैरपि G2 8 आ (G2 अ) सुरेयु (G2 'ज्व) सुरेज्वरि
— °) N1 2 V1 B D (except D2 5) T1 G2 8 सहस्रश
(for सम); of v 1 1 17 11, 15, 19 15 etc.

31 Ś1 missing — °) K2 N2 इव, N1 2 V1 B D
(except D2 5) T1 G2 8 6 M एव (for अपि) — °) T2
G2 8 M2 4 6 प्रागर्जत, M1 8 'गर्जति — °) K2 T2 G2 8
M सोम्य (M1 स व्य) K (except K1) N1 2 V1 B D
'पत शोणित

32 Ś1 missing — °) K1 N1 2 V1 D (except Da
D2 5) T नेशुस्ते K4 N2 B Da D2 6 G2 M (except
M2) ह (for हि) — °) G2 8 तथैव मे G1 संधाश्च; G2 8
घोराश्च — °) K2 N1 2 V1 B Dn D1 2 6 7 T1 M वचु-
M2 8 मुहु — °) K1 मुकुटा, K2 D2 मुकुटेयु; K4 N2 G2
मु (G2 स) कुटान्, T2 G2 4 6 M2 8 मुकुटानि; G2 मुकुटा; G2
मुकुटा, M1 मुकुटात् K1 तेषा, K4 N2 G2 2 6 चैषा
— °) N2 D2 7 इत्युथ Ko 4 8 (except T1 G2)
प्र (Ko 4 वि, T1 अव) धर्ष

33 Ś1 missing — °) G1 8 तत्र (for तत) G2
सम्भ्रमसु; G2 त्रासनसु — °) G4 5 सर्वदेवै — °) D2 8
प्रत्युवाच; G1 उवाच च, G2 इत्युक्त्वा च

34 Ś1 missing Before 34, K2 8 N1 V1 B D

अनुपमवलवीर्यतेजसो
धृतमनसः परिरक्षणेऽमृतस्य ।

असुरपुरविदारणाः सुरा
ज्वलनसमिद्धवपुःप्रकाशिनः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति समस्वर सुरास्थितं
परिघसहस्रशतैः समाकुलम् ।
विगलितमिव चाम्बरांतरे
तपनमरीचिविभासितं वभौ ॥ ४७

२७

शौनक उवाच ।

कोऽपराधो महेन्द्रस्य कः प्रमादश्च सूतज ।
तपसा बालखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् ॥ १
कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराट् सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
कथं च कामचारी स कामवीर्यश्च खेचरः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुराणे यदि पठ्यते ॥ ३
सूत उवाच ।
विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

मृग्य मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५
तत्रेष्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मृणयो बालखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥ ६
शक्रस्तु वीर्यसदृशमिष्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुद्यम्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥ ७
अथापश्यदपीन्स्वानुष्टोदरपर्वणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान्वहतः पथि ॥ ८

G. 1 1443
B. 1 21 8
K. 1 31 8

upper half of a fol (25a) — " Ko ins ह्य after
ज्वलन Ds ज्वलदनलवपु, Ds ज्वलदनलममि. After
'दिन, D1 2: 1 T1 10: च सर्वे, T2 Gs च

47 " T G1: 'मरुग, G1: 'मरुगे Ks: Ds: 2
सुरा स्थिता, Ks 'धित, N1: V1 Dn D1 T1 सुरा
स्थितास्ते, Ns G1 M1: समान्वि, G1: सुरे स्थिते; Gs
सुरेष्टं वव — " K1 M1 ममारुतं — " K Ds G1: 2
विलुलि; Gs विलिनि Ks G1 चायरे (G1 'र), N1: V1
Dn D1: 1 G1: 2 M1: 2 'रंतरं — " M: 1: 2 पयनम
N1: V1 Dn D1: 2 'विकानित, D1: 1 T1 'विकानि; T2
G1 M1: 2 'भिराचि; Gs 'विराचि; Gs 'विभाचि

Colophon S1 illegible — Sub-parian N V1
B1: 2 S आत्मीय; to it N V1 B1: 2 Gs: 2 add सौपर्ण and
G1 सौमहरण K B: 2 D (om the sub-parian name)
mention only सौपर्ण — Adhy name K (except K1)
Ds: 2 उपातदशन, G1: 2 देवमघाह — Adhy no
(figures, words or both) Ks sup in sec m. 24,
N1: 2 V1 Dns 30, B1 29, Ds Ds: 4 (marg sec m) s
28, T2 23, G M 13 (Gs: 2 15, Gs Ms 14) — S'toka
no Ns Dn 52

27

1 In S1, 1-13" is lost on the missing upper half

of a fol (25a) — K1 S (Gs with prefixed श्री)
शौनक; Ds सूत उ — " Ko: 2 Ds om. क K1 Ns
S (except T1) transp अपराध and प्रमाद — " Ko
2: 2 B Dn वालि (cf v 1 6, 16, 21 etc)

3 S1 missing — " Ko: 2 Ds T2 G1: 2 वा (for
च) Ns S (except T1) कामरूपी; D1 'कारी

4 S1 missing — Ko: 2 N1: 2 V1 B1 Dn Ds: 2
सौतिर; K1 S (Gs with prefixed श्री) सूत, Ds सौति
— " G1 पुराणातां यो मा Dn 'वृच्छते

5 S1 missing — " Ds 'व सुदुर्वला

6 S1 missing — " Ko 1 B1 T1 Gs हि; T2 Gs: 2
M (except M1) हु (for ह) — " Ko: 2 Ns B Dn
वालि (cf v 1 1, 16, 21 etc) K1 'त्याघा

7 S1 missing — " T2 च; G (except Gs: 2)
M (except M1) स्व (for हु) — " B Dn Ds: 2 समु
क्षिप्या — " Gs 'दिति प्रभो Gs प्रभो

8 Cf Suparp 2 3 — S1 missing — " Ds
अयो दृष्टा क Ds S (except T2 M1: 2) सर्वान् (for
हस्यान्) — " K1 N1: 2 V1 B (except B1) D (except
Ds: 2) T1 'वर्त्मण, T2 G M ह्रस्वा (T2 Ms सर्वान्, M1
दिन्या) नयुष्टमायकान् — " Ko: 2 N1: 2 V1 B2 Ds: 2
M1 'वर्तिका; Ks Ns Dn Dn Ds: 2 T Gs Ms 'वृत्तिकां,
Ds Gs: 2 'वृत्तकां — " K1 G transp सहितान् and

अनुपमवलवीर्यतेजसो
धृतमनसः परिरक्षणेऽमृतस्य ।
असुरपुरविदारणाः सुरा
ज्वलनसमिद्धवपुःप्रकाशिनः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि पङ्क्तिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

शौनक उवाच ।

कोऽपराधो महेन्द्रस्य कः प्रमादश्च सूतज ।
तपसा बालखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् ॥ १
कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराट् सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
कथं च कामचारी स कामवीर्यश्च खेचरः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुराणे यदि पठ्यते ॥ ३
सूत उवाच ।
विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

इति समरवर सुरास्थितं
परिघसहस्रशतैः समाकुलम् ।
विगलितमिव चाम्बरान्तरे
तपनमरीचिविभासितं बभौ ॥ ४७

मृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृपयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५
तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मृणयो बालखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥ ६
शक्रस्तु वीर्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुद्यम्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥ ७
अथापश्यदपीन्स्वानुष्टोदरपर्वणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान्वहतः पथि ॥ ८

G. 1 1443
B. 1 31 8
K. 1 31 8

upper half of a fol (25a) — ^a) Ko ins ह्य after ज्वलन Ds ज्वलनवपुः, Ds. 1 ज्वलनलमसि. After 'तिन, D1 2. 1 T1 10. च सर्वे, T2 Gs च

47 ^a) T G2. 1 'मरुत', G1-2 'मरुत' Ks 2 Ds 2 सुरा स्थिता, Ks 'धृत, N1. 2 V1 Dn D1 T1 सुरा स्थिता, Ns G1 M1. 2 समान्वि, Gs 2 सुरे स्थिते; Gs सुरेष्टं वत् — ^b) K1 M1 समान्वितं — ^c) K Ds G1 2 विलुलि; Gs विलिनि Ks G1 चायिरे (G1 'र'), N1. 2 V1 Dn D1 2-1 Gs 2 M1. 2 'रातरं' — ^d) M. 1 2 पयनम' N1. 2 V1 Dn D1 2 'विकानित, Ds. 1 T1 'विकानि'; T2 G1 M1 2 2 'भिराचि'; Gs 'विराचि'; Gs 'विभाचि'

Colophon S1 illegible — Sub-parian N V1 B1. 2 2 S आत्मीय; to it N V1 B1 2 2 Gs 2 add सौपण and Gs सोमहरण K B. 2 D (om the sub-parian name) mention only सौपण — Adhy name K (except K1) Ds 2 उपातदशोन, G1 2 देवमघाह — Adhy no (figures, words or both) Ks sup lin sec m. 24, N1. 2 V1 Dns 30, B1 29, B2 Ds 4 (marg sec m) 28, T2 23, G M 13 (Gs 2 15, Gs Ms 14) — S'loka no Ns Dn 52

27

1 In S1, 1-13^a is lost on the missing upper half

of a fol (25a) — K1 S (Gs with prefixed श्री) शौनक; Ds सूत उ — ^a) Ko 2 Ds om. क K1 Ns S (except T1) transp अपराध and प्रमाद — ^a) Ko 2. 2 B Dn बालि (cf v 1 6, 16, 21 etc)

3 S1 missing — ^a) Ko. 2 2 Ds T2 Gs 2 वा (for च) Ns S (except T1) कामरूपी; Ds 'कारी

4 S1 missing — Ko 2 2 N1. 2 V1 B1 Dn Ds 2 2 सौतिर; K1 S (Gs 2 with prefixed श्री) सूत, Ds सौति — ^a) Gs पुराणाणां यो मा Dn 'वृच्छये

5 S1 missing — ^a) Ds 'क्ष सुदुर्वला

6 S1 missing — ^a) Ko 1 B1 T1 Gs हि; T2 Gs 2 M (except M1) तु (for ह) — ^a) Ko 2 Ns B Dn वाचि (cf v 1 1, 16, 21 etc) K1 'व्याघ्रा

7 S1 missing — ^a) T2 च; G (except Gs 2) M (except M1) स्व (for तु) — ^a) B Dn Ds 2 समुक्षिप्या — ^a) Gs 'दिति प्रभो Gs प्रभो

8 Cf Saparp 2 3 — S1 missing — ^a) Ds अयो दृष्टा क' Ds S (except T2 M1. 2) सर्वान् (for हस्वान्) — ^b) K1 N1. 2 V1 B (except B1) D (except Ds 2 2) T1 'वर्णन, T2 G M हस्वा (T2 Ms सर्वान्, M1 दिव्या) नगुहमायकान् — ^c) Ko-3 N1. 2 V1 B2 Ds 2 2 M1 'वर्तिकां; Ks Ns Dn Dn Ds 2 2 T Gs Ms 'वृत्तिकां, Ds Gs 2 2 'वृत्तिकां — ^a) K1 G transp सहितान् and

एवमुक्ताः कश्यपेन बालखिल्यास्तपोधनाः ।
 प्रत्युचुरभिसंपूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् ॥ २१
 इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजापते ।
 अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ॥ २२
 तदिदं सफलं कर्म त्वया वै प्रतिगृह्यताम् ।
 तथा चैव विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि ॥ २३
 एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
 विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४
 तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
 उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥ २५
 आरम्भः सफलो देवि भवितायं तवेप्सितः ।
 जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥ २६
 तपसा बालखिल्यानां मम संकल्पज्ञौ तथा ।

भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ ते लोकपूजितौ ॥ २७
 उवाच चैनां भगवान्मारीचः पुनरेव ह ।
 धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ॥ २८
 एकः सर्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यति ।
 लोकसंभावितो वीरः कामवीर्यो विहंगमः ॥ २९
 शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः ।
 त्वत्सहायौ खगावेतौ भ्रातरौ ते भविष्यतः ॥ ३०
 नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरदर ।
 व्येतु ते शक्र संतापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि ॥ ३१
 न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः ।
 न चावमान्या दर्पात्ते वाग्विपा भृशकोपनाः ॥ ३२
 एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम् ।
 विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तदा ॥ ३३

C 1 1468
B. 1 81 33
K. 1 31 80

इदोपि G₁ : 'बलवीर्यं' D₂ इदोपि बहुविक्रम — ^a)
 Ṇ₁ : V₁ B D (except D₂ :) T₁ क्षयः; T₂ चास्य (for चैव)
 — ^a) Ko चायितु, K₂ : 'यितुः; D₂ 'पित

21 ^a) K (except K₂) D₂ कश्यपेनैयमुक्तामे — ^b)
 Ko : Ṇ₂ B D₂ D₂ वालि (cf v 1 1, 6, 16 etc).
 K D₂ : तपस्विन — ^c) B D₂ D₂ : G₂ : M₁ 'सप्रेक्ष्य

22 Before 22, K₁ : Ṇ₁ V₁ B D T₁ M₁ ine वाल (B
 D₂ 'लि)नित्या ऊचु (Ṇ₂ D₂ 'त्य उवाच) — For D₂
 cf v 1 17 — ^a) K₂ 'धाय, D₂ 'धैय, M₂ 'धौ य
 — ^b) D₂ कृतोन्माभि प्र', M₂ कृत सर्व प्र' — ^c) Ṇ₁ K₁
 G₁ 'धै, K₂ : D₂ 'धै

23 Cf Suparn. 1 3, 2 5, 6 — ^a) M₁ transp
 तदिदं and सफलं Ṇ₁ K₁ : सकल Ko एतत्, Ṇ₁ : V₁
 D₂ D₂ : : c : T₁ पूय; B तु; D₂ G₁ च (for चै) Ṇ₂ 'द
 सगुण कर्म सफल प्र' — ^c) Ṇ₁ V₁ B D (except D₂) T₁
 G₁ : : M₂ चैय (B₁ पूय च). — ^a) B₁ D₂ M₂ :
 'यो भविष्यति

24 Before 24, Ṇ₁ (with prefixed छी) T₂ G₂ : M
 in सूत, Ko : Ṇ₁ : V₁ B₁ D₂ D₂ : सौतिरः; K₁
 श्रीवाम, K₂ Ṇ₂ B₂ : D₂ D₂ सुन उ' — ^a) = 1 8 5^a,
 16 1^a — ^a) In Ṇ₁, the portion from यदास्मिनी up
 to रेचर (1 28 5^b) is lost on the missing upper half
 of a fol (25b)

26 Ṇ₁ missing — ^a) B₁ transp सफल and
 भविता G₁ विनतेय, G₂ विनतेय (sio) Ṇ₁ : V₁ D₂
 D₂ : : 'यस्त्वयेप्सित', D₂ 'यस्त्रये' G₂ भवितेय तवेप्सित

27 Ṇ₁ missing — ^a) Ko : : B (except B₁) D₂
 वालि (cf v 1 1, 16, 21 etc) — ^b) T₂ G₂ : M₂ : :
 'एतत् G₂ M₂ : यथा — ^c) D₂ M₂ : 'भगे; G₁ 'वाह
 — ^a) G₁ द्वौ (for ते) Ṇ₁ V₁ B₂ D₂ D₂ T₁ त्रैलोक्यपू';
 D₂ : : T₂ G₁ : M₂ : : त्रैलोक्य (D₂ ते लोक) विष्टुतौ; D₂
 लोकसुपू' (for ते लो')

28 Ṇ₁ missing — ^b) Ṇ₁ : V₁ B D (except D₂ :)
 T₁ G₁ M कश्यप (for मारीच) K (except K₁) D₂ :
 T₂ हि (for ह)

29 ^a) N (Ṇ₁ missing) G₂ M₁ पूती (D₂ 'ते), G₁
 पूय; G₂ एतत् — ^b) N (except D₂, Ṇ₁ missing) G₂ :
 M₁ 'व्यत् — D₂ om 29^a-30^a, M₁ om 29^a — ^c) N
 (except D₂, Ṇ₁ missing, D₂ om) T₁ G₂ : 'विती वीरौ
 — ^a) K Ṇ₂ B₁ : : 4 m D₂ कामवीर्यौ, Ṇ₁ : V₁ B₁ : : D₂
 D₂ D₂ : : 4 m T₁ G₂ : 'रूपौ (D₂ 'यो) N (except D₂,
 Ṇ₁ missing, D₂ om) T₁ G₂ : विहंगमौ

30 Ṇ₁ missing D₂ om 30 (of v 1 29) — ^a)
 G₂ : 'तुमुवाचाथ — Before 30^a, G₁ : M (except M₁)
 ine काश्यप — ^c) G₂ : M₂ : 'सगयायौ Ṇ₁ : V₁ B
 D (except D₂, D₂ om) T₁ 'यो महावीर्यौ (D₂ 'री)
 — ^a) B (B₁ m as in text) D₂ सौ; D₂ चै (for ते)

31 Ṇ₁ missing — ^b) G₂ : चै (for ते) — ^c) M
 द्येतु G₂ : ते द्येतु द' G₂ सत्रासात् (for सतापस्)
 — ^a) D₂ स्वसिद्धौ चै

32 Ṇ₁ missing — ^a) D₂ 'य तथा — ^c) B₁ (m
 as in text) : D₂ विप्रास्ते (B₁ m दर्पास्ते) — ^a) Ṇ₁ : V₁

एवमुक्ताः कश्यपेन बालखिल्यास्तपोधनाः ।
 प्रत्यूचुरभिसंपूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् ॥ २१
 इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजापते ।
 अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ॥ २२
 तदिदं सफलं कर्म त्वया वै प्रतिगृह्यताम् ।
 तथा चैव विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि ॥ २३
 एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
 विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४
 तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
 उपचक्राम भर्तारं तामुनाचाथ कश्यपः ॥ २५
 आरम्भः सफलो देवि भवितायं तवेप्सितः ।
 जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥ २६
 तपसा बालखिल्यानां मम संकल्पजा तथा ।

भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ ते लोकपूजितौ ॥ २७
 उवाच चैनां भगवान्मारीचः पुनरेव ह ।
 धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ॥ २८
 एकः सर्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यति ।
 लोकसंभावितो वीरः कामवीर्यो विहंगमः ॥ २९
 शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः ।
 त्वत्सहायौ खगावेतौ भ्रातरौ ते भविष्यतः ॥ ३०
 नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरंदर ।
 न्येतु ते शक्र संतापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि ॥ ३१
 न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः ।
 न चावमान्या दर्पात्ते वाग्विपा भृशकोपनाः ॥ ३२
 एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम् ।
 विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तदा ॥ ३३

C 1 145B
B 1 81 33
K. 1 31 89

इदोपि G₂ s 'बलवीर्यं' D₂ इदोपि बहुविक्रमः — ^a)
 Ṇ₁ s V₁ B D (except D₂ s) T₁ सय्य; T₂ चास्य (for चैव)
 — ^a) Ko याधियु, K₂ s 'यियु; D₂ 'चित

21 ^a) K (except K₂) D₂ कश्यपेनैवमुक्तामे — ^b)
 Ko s Ṇ₂ B Dn Dns वालि (cf v 1 1, 6, 16 etc).
 K D₂ s तपस्विन — ^c) B Da D₁ s G₂ s M₁ 'सप्रेक्ष्य

22 Before 23, K₁ s Ṇ V₁ B D T₁ M₁ ine वाल(B
 D₂ 'लि)नित्या ऊचु (Ṇ₂ D₁ 'त्य उवाच) — For D₁
 cf v 1 17 — ^a) K₂ 'धाय, Dn 'धैय, M₂ 'धौ य
 — ^b) D₂ कृतोन्माभि प्र', M₁ कृत सर्व प्र' — ^c) Ṇ₁ K₁
 G₁ 'धै, K₂ s D₂ 'धै

23 Cf Suparn. 1 3, 2 5, 6 — ^a) M₁ transp
 तदिदं and सफलं Ṇ₁ K₁ s सकल Ko एतत्, Ṇ₁ s V₁
 Dn D₁ s s T₁ एव; B तु; D₂ G₁ च (for चै) Ṇ₂ 'द
 सगुण कर्म सफल प्र' — ^c) Ṇ V₁ B D (except D₁) T₁
 G₁ s s M₂ चैव (B₁ एव च). — ^a) B₁ D₁ M₁ s
 'यो भविष्यति

24 Before 24, Ṇ₁ (with prefixed झी) T₂ G₁ s M
 in सूत, Ko s s Ṇ₁ s V₁ B₁ Dn D₁ s सौतिर'; K₁
 श्रीयम्, K₂ s B₂ s Da D सूत उ' — ^a) = 1 8 5^a,
 15 1^a — ^a) In Ṇ₁, the portion from यशस्विनी up
 to रेचर (1 28 5^b) is lost on the missing upper half
 of a fol (25b)

26 Ṇ₁ missing — ^a) B₁ transp सफल and
 भविता G₁ यितेय, G₂ यितेय (sio) Ṇ₁ s V₁ Dn
 D₁ s s 'यस्वयेप्सि', D₂ 'यस्त्रये' G₂ भवितेय तवेप्सित

27 Ṇ₁ missing — ^a) Ko s s B (except B₁) Da
 वालि (cf v 1 1, 16, 21 etc) — ^b) T₂ G₁ s M₂ s s
 'एतत् G₂ M₁ s यथा — ^c) D₂ M₁ s 'भागे; G₁ 'बाहू
 — ^a) G₁ द्वौ (for ते) Ṇ V₁ B₂ Dn D₁ T₁ त्रैलोक्यप';
 D₂ s s T₂ G₁ s M₂ s त्रैलोक्य(D₂ ते लोक)विश्रुतौ; D₂
 लोकसुर (for ते लो')

28 Ṇ₁ missing — ^b) Ṇ₁ s V₁ B D (except D₂ s)
 T₁ G₁ M कश्यप (for मारीच) K (except K₁) D₂ s
 T₂ हि (for ह)

29 ^a) N (Ṇ₁ missing) G₂ M₁ पूती (D₂ 'ते), G₁
 एव; G₂ एतत् — ^b) N (except D₂, Ṇ₁ missing) G₂ s
 M₁ 'व्यत् — D₂ om 29^a-30^a, M₁ om 29^a — ^c) N
 (except D₂, Ṇ₁ missing, D₂ om) T₁ G₂ s 'विती वीरौ
 — ^a) K Ṇ₂ B₁ s s M D₂ कामवीर्यो, Ṇ₁ s V₁ B₁ s Da
 Dn D₁ s s T₁ G₂ s 'रूपो (D₂ 'पो) N (except D₂,
 Ṇ₁ missing, D₂ om) T₁ G₂ s विहंगमौ

30 Ṇ₁ missing D₂ om 30 (of v 1 29) — ^a)
 G₂ s 'तुमुयावाय — Before 30^a, G₁ s M (except M₁)
 ine काश्यप — ^c) G₂ s M₂ s 'सग्यायौ Ṇ₁ s V₁ B
 D (except D₂, D₂ om) T₁ 'यो महावीर्यो (Dn₂ 'री)
 — ^a) B (B₁ m as in text) Dn सौ; D₂ चै (for ते)

31 Ṇ₁ missing — ^b) G₂ s चै (for ते) — ^c) M
 द्येतु G₂ s ते द्येतु च' G₂ सत्रासात् (for सतापस्)
 — ^a) D₂ स्वमिन्द्रो चै

32 Ṇ₁ missing — ^a) D₂ 'य तथा — ^c) B₁ (m
 as in text) s D₂ विप्रास्ते (B₂ m दर्पास्ते) — ^a) Ṇ₁ s V₁

पक्षतुण्डप्रहारैश्च देवान्स विदधार ह ॥ ७
 ततो देवः सहस्राक्षस्तूर्णं वायुमचोदयत् ।
 विक्षिपेमां रजोवृष्टिं तवैतत्कर्म मारुत ॥ ८
 अथ वायुरपोवाह तद्रजस्तरसा बली ।
 ततो वितिमिरे जाते देवाः शकुनिमार्दयन् ॥ ९
 ननाद चोच्चैर्बलवान्महामेघरवः खगः ।
 वध्यमानः सुराणैः सर्वभूतानि भीषयन् ।
 उत्पपात महावीर्यः पक्षिराट् परवीरहा ॥ १०
 तमुत्पत्यान्तरिक्षस्थं देवानामुपरि स्थितम् ।
 वर्मिणो विबुधाः सर्वे नानाशस्त्रैरवाकिरन् ॥ ११
 पट्टिशैः परिधैः शूलैर्गदामिश्च सवासवाः ।
 क्षुरान्तैर्ज्वलितैश्चापि चक्रैरादित्यरूपिभिः ॥ १२

नानाशस्त्रविसर्गैश्च वध्यमानः समन्ततः ।
 कुर्वन्सुतमुलं युद्धं पक्षिराण व्यकम्पत ॥ १३
 विनर्दन्निव चाकाशे वैनतेयः प्रतापवान् ।
 पक्षाभ्यामुरसा चैव समन्ताद्व्याक्षिपत्सुरान् ॥ १४
 ते विक्षिप्तास्ततो देवाः प्रजग्मुर्गुरुदार्दिताः ।
 नखतुण्डक्षताश्चैव सुसुबुः शोणितं बहु ॥ १५
 साध्याः प्रार्ची सगन्धर्वा वसवो दक्षिणां दिशम् ।
 प्रजग्मुः सहिता रुद्रैः पतगेन्द्रप्रधर्षिताः ॥ १६
 दिशं प्रतीचीमादित्या नासत्या उत्तरां दिशम् ।
 मुहुर्मुहुः प्रेक्षमाणा युध्यमाना महौजसम् ॥ १७
 अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिणा ।
 क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः ॥ १८

C 1 1488
B. 1 32. 18
K. 1 82 18

corr) 'दशालयान् — °) M 'प्रहारेण N1 s V1 B2.4
 D (except Da D2 s) T1 तु (for च) — °) T2
 G1 s transp देवान् and स G2 s.6 च (for स) S1
 'वान्विप्रद' T2 G4-s M1 विरराट्

B °) K2 s D5 'मनोदयत्, G2 s 'मथामुवन् — °)
 Ko s 4 प्रक्षिप, G2 s क्षपय S1 B Da D4 एता, K1 D5
 पुनां (for इमां) — °) N V1 B1 Dn D1 T1 M तवेद;
 Da s 7 G2 s.5 'देव, G1 'दैव

B Before 9, B5 ins सौतिह. — °) K1m शत्रुमया',
 G1 शत्रुन्यमर्द' S1 K1 N5 D2-s T G M1.2
 अर्दयन्.

10 °) K (except K1) N1.2 V1 B D T1 उच्चै स
 (for चोच्चै) — °) S1 महाघोरतर N1 s V1 B D
 (except D2 s) T1 'व ह्वायरे — K2 om 10^{ed}
 — °) B8 'युध्यमान (m as in text)

11 °) N1 s V1 D (except Da D2.5) M2 4.5 समु',
 G2-s तमुपेत्यान्त' M2 4.5 'क्ष त — °) Ko 'आ
 शस्त्रैर्नानारूपैर'

12 °) G (except Gs) M (except Ms) पट्टसै M1
 मुसलै (for परि) — °) N V1 B1 s s D (except Da
 D1.2.5) T2 G1 s s s M1 क्षुरमैर (B1m क्षुरासै); B4
 T1 G4 'रप्र, M2-s 'राप्रैर K D2 s चैव; M2-4 चापि
 — Ks (? hapl) om 12^d-15^e — °) M (except M1)
 प्रासै (for चक्रै) B2 s.5 Da D4 चक्रैश्चादि' Ko s 4
 D2 s M2 s 'त्यसनिमै

13 K2 om 13 (of v 1 12) — °) G2 s 'विमोक्षैश्च
 N1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 तै; N5 Gs M1.2.5

तु (for च) — °) K2 Da G2 स (for सु) Ko s 4
 T1 तुमल

14 Ks om 14 (of v 1 12) — °) S1 K1.2
 विनदन्; N1.2 V1 B1-2.5 m Da Dn D1-4.5 7 T G1.4 s
 M1 निर्दहन्, N5 विवर्द्धन्, B4 निरुध्यन्, B5 निरुधन् B5
 T2 G1 4 s 'काश D5 नदन्निहन्निवाकाश; G2 s विनर्द-
 यन्निवा', Gs Ms विनिर्दहन्निवा' — °) N V1 B (except
 B5) D (except D2) T2 Gs व्यक्षिपत्, T1 पक्षिराट्

15 Ks om 15^{ed} (of v 1 12) — °) T2 G2 s तेन
 क्षि' Gs 'सा सुरा सर्वे — °) N1.2 V1 B (B4 marg)
 D (except D2 s) T1 मुहुर्मुहु' — °) N5 'प्रहारैश्च, G4
 'क्षतां चैव, Gs 'हतां चापि — °) G4 s प्रसुबु B4 मुहु'
 (m बहु as in text)

16 With 16-7, of Suparn. 26 2 — °) Gs 'ध्या
 प्रतीचीं ग' T2 G2 s M2 4 s 'चीं दिश सर्वे — K4 om
 16^{ed} — °) D5 जग्मुस्ते स' N1.2 V1 Dn1 ns रुदा
 — °) M1 पतगेन

17 Of v 1 16 — °) K1 'चीं चादि' — °) S1 K
 (except K4) N5 D2 s S (except T1 G1) 'स्यौ (Gs 'स्या)
 चोत् — °) K2 4 B2 s 4 m Da D2 s 'मान K2 N1.2
 V1 B5 D (except Da D2 s) T1 जस K4 'ने महौजसे;
 N5 T2 G M 'मानम(T2 'स्त्व)नेकश

18 With 18-9, of Suparn. 23 3-5 — °) B4
 'शक्रांतेन (m as in text), Gs 'शक्रूतेन — °) N1.2 V1
 B D T G2 पक्षिराट् (D5 खेचर), of 19^b, and v 1 18^d
 S1 घसेन प्रघसेन च (of 349* below) — K (K2 marg)
 V1 D2 4 ins after 18^{ed} Da, after 18

पक्षतुण्डप्रहारैश्च देवान्स विदधार ह ॥ ७
 ततो देवः सहस्राक्षस्तूर्णं वायुमचोदयत् ।
 विक्षिपेमां रजोवृष्टिं तवैतत्कर्म मारुत ॥ ८
 अथ वायुरपोवाह तद्रजस्तरसा बली ।
 ततो वितिमिरे जाते देवाः शकुनिमार्दयन् ॥ ९
 ननाद चोच्चैर्बलवान्महामेघरवः खगः ।
 वध्यमानः सुरगणैः सर्वभूतानि भीषयन् ।
 उत्पपात महावीर्यः पक्षिराट् परवीरहा ॥ १०
 तमुत्पत्यान्तरिक्षस्यं देवानामुपरि स्थितम् ।
 बर्मिणो विबुधाः सर्वे नानाशस्त्रैरवाकिरन् ॥ ११
 पट्टिशैः परिधैः शूलैर्नादाभिश्च सवासवाः ।
 धुरान्तैर्ज्वलितैश्चापि चक्रैरादित्यरूपिभिः ॥ १२

नानाशस्त्रविसर्गैश्च वध्यमानः समन्ततः ।
 कुर्वन्सुतमुलं युद्धं पक्षिराण व्यकम्पत ॥ १३
 विनर्दन्निव चाकाशे वैनतेयः प्रतापवान् ।
 पक्षाभ्यामुत्तरसा चैव समन्ताद्व्याक्षिपत्सुरान् ॥ १४
 ते विक्षिप्तास्ततो देवाः प्रजग्मुर्गुरुडादिताः ।
 नखतुण्डक्षताश्चैव सुसुबुः शोणितं बहु ॥ १५
 साध्याः प्राचीं सगन्धर्वा वसवो दक्षिणां दिशम् ।
 प्रजग्मुः सहिता रुद्रैः पतगेन्द्रप्रधर्षिताः ॥ १६
 दिशं प्रतीचीमादित्या नासत्या उत्तरां दिशम् ।
 मुहुर्महुः प्रेक्षमाणा युध्यमाना महौजसम् ॥ १७
 अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिणा ।
 क्रयनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः ॥ १८

O 1 1488
B. 1 82. 18
K. 1 82 18

corr) 'दशालयान् — °) M 'प्रहारेण N1.2 V1 B2.4
 D (except Da D2.5) T1 तु (for च) — °) T2
 G2.5 transp देवान् and स G2.5.5 च (for स) S1
 'वान्विप्रद' T2 G2.5 M1 विरराट्

8 °) K2.4 D5 'मनोदयत्, G2.5 'मथामुवन् — °)
 Ko 2.4 प्रक्षिप, G2.5 क्षपय S1 B Da D4 पुता, K1 D5
 पुनां (for इमां) — °) N V1 B4 Dn D2 T1 M तवेद;
 Da.5.7 G2.5.5 'देव, G1 'दैव

9 Before 9, B5 ins 'सौतिह'. — °) K1m शत्रुमया',
 G1 शत्रुन्यमर्द' S1 K1 N5 D5.5 T G M1.5
 अर्दयन्.

10 °) K (except K1) N1.2 V1 B D T1 उचै स
 (for चोच्चै) — °) S1 महाघोरतर N1.2 V1 B D
 (except D2.5) T1 'घ ह्वायरे — K2 om 10^{ad}
 — °) B5 'युध्यमान (m as in text)

11 °) N1.2 V1 D (except Da D2.5) M2.4.5 ससु',
 G2.5 तमुपेत्यात' M2.4.5 'क्ष त — °) Ko 'धा
 शस्त्रैर्नानारूपैर'

12 °) G (except G5) M (except M5) पट्टसे M1
 सुसलै (for परि) — °) N V1 B1.5.5 D (except Da
 D1.2.5) T2 G1.5.5.5 M1 धुरप्रैर (B1m धुरासै); B4
 T1 G4 'रप्र, M2.5 'राप्रैर K D2.5 चैव; M2.4 चापि
 — K5 (? hapl) om 12^{ad}-15° — °) M (except M1)
 प्रासै (for चक्रै) B2.5.5 Da D4 चक्रैश्चादि' Ko 2.4
 D2.5 M2.5 'त्यसनिभै

13 K2 om 13 (of v 1 12) — °) G2.5 'विमोक्षैश्च
 N1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 तै; N5 G5 M1.5.5

तु (for च) — °) K2 D4 G2 स (for सु) Ko 2.4
 T1 तुमल

14 K2 om 14 (of v 1 12) — °) S1 K1.2
 विनर्दन्; N1.2 V1 B1.5.5m Da Dn D1.4.5 T G1.4.5
 M1 निर्दहन्, N5 विवर्द्धन्, B4 निरुध्यन्, B5 निरुधन् B5
 T2 G1.4.5 'काश D5 नदन्विहस्त्रिवाकाश; G2.5 विनर्द-
 यन्निवा', G5 M5 विनिर्दहन्निवा' — °) N V1 B (except
 B5) D (except D2.5) T2 G5 व्यक्षिपत्, T1 पक्षिराट्

15 K2 om 15^{ab} (of v 1 12) — °) T2 G4.5 तेन
 क्षि' G5 'सा सुरा सर्वे — °) N1.2 V1 B (B4 marg)
 D (except D2.5) T1 दुहुबुगं — °) N5 'प्रहारैश्च, G4
 'क्षतां चैव, G5 'हतां चापि — °) G4.5 प्रसुचु B4 सुहु
 (m बहु as in text)

16 With 16-7, of Suparp. 26 2 — °) G2.5 'ध्या
 प्रतीचीं ग' T2 G4.5 M2.4.5 'चीं दिश सर्वे — K4 om
 16^{ad} — °) D5 जग्मुस्ते स' N1.2 V1 Dn1 n5 रुद्रा
 — °) M1 पतगेन

17 Of v 1 16 — °) K1 'चीं चादि' — °) S1 K
 (except K4) N5 D2.5 S (except T1 G1) 'स्त्री (G5 'ह्या)
 चोत्त' — °) K5.4 B2.5.4m Da D2.5 'मान K2 N1.2
 V1 B5 D (except Da D2.5) T1 जस K4 'ने महौजसे;
 N5 T2 G M 'मानम(T2 'स्य)नेकश

18 With 18-9, of Suparp. 23 3-5 — °) B4
 'श्वक्रान्तेन (m as in text), G5 'श्वक्रान्तेन — °) N1.2 V1
 B D T G4 पक्षिराट् (D5 खेचर), of. 19^b, and v 1 18^d
 S1 घसेन प्रघसेन च (of 349* below) — K (K2 marg)
 V1 D2.4 ins after 18^{ab} Da, after 18

२९

सूत उवाच ।

जाम्बूनदमयो भृत्वा मरीचिविकचोज्ज्वलः ।
प्रविवेश बलात्पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ १
स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
परिश्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयसयम् ॥ २
ज्वलनार्कप्रभं घोर छेदनं सोमहारिणाम् ।
घोररूपं तदत्यर्थं यत्र देवैः सुनिर्मितम् ॥ ३
तस्यान्तरं स द्रष्टुं पर्यवर्तत खेचरः ।
अरान्तरेणाभ्यपतत्संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ ४
अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती ।

विद्युज्जिह्वौ महाघोरौ दीप्ताखौ दीप्तलोचनौ ॥ ५
चक्षुर्विषौ महावीर्यौ नित्यकुद्धौ तरस्त्रिनौ ।
रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ ६
सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिपेक्षणौ ।
तयोरेकोऽपि यं पश्येत्स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ॥ ७
तयोश्चक्षुषि रजसा सुपर्णस्तूर्णमावृणोत् ।
अदृष्टरूपस्तौ चापि सर्वतः पर्यकालयत् ॥ ८
तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरिक्षगः ।
आच्छिन्नचरसा मध्ये सोममभ्यद्रवचतः ॥ ९
समुत्पाद्यामृतं तत्तु वैनतेयस्ततो बली ।

C. 1 1504
B. 1 1510
K. 1 83. 11

29

1 K₁ T₂ G₁₋₃ M₅ om सूत उ^३ S₁ T₁ G₁₋₃ M₁₋₄
सूत, Ko 2: 4 N V₁ B₁ Dn D_{1-2.7} सौतिर^३; D₅ सौति
— ^a) S₁ K ततो जांबूनदो भृ^३ — ^b) N₁₋₂ V₁ B₁ D
(except Da D_{1.2} 5) T₁ 'निकरोज्ज्व' N₃ T₂ 'कनफोज्ज्व'
S₁ G (except G₅) 'ज्वलन्' — ^c) T₂ G₁₋₃ जवापक्षी,
M_{1.2} महाप^३, M₂ 4 महान्प^३ S₁ K D₂ 5 विवेश बला
त्पक्षी — ^d) Ko वातवेग, B₃ T G₁ M₂ 4 वायु^३

2 Of Suparn 25 3, 4 — ^a) N₃ क्षुरधा^३ Ko
T₂ G₅ 'मयोमय, Cd as in text

3 ^a) N₃ B₄ उरलितार्क^३ M₁ 8 (inf lin) 5 सोमं
(for घोर) — ^b) G₂ corrupt G_{3.5} किंकिणीजालमपृत
— ^c) K₂ D₂ T₂ तदा, T₁ 'या (for तत्) — N₃
घोररूपिणमत्यर्थ — ^d) S₁ K₁ वि^३ (for सु^३) D₅
यसादेवस्तु नि^३

4 ^a) S₁ K₁ M₁ तत्, G₁ तु (for स) — ^c) S₁ K₁
अरा अरेणा (1), N₃ Da D₅ 7 T अवा (N₃ न, T₁ 'या, T₂
'या'तरे^३, D₅ आरातरे सो; G₂ परिभ्रमस्य^३, G₃ चिरतरे^३
— ^d) G₁₋₃ M 'क्षिप्याङ्ग' K₁ G₅ च, K₄ D₁ हि (for ह)

5 K₄ reads 5^{ab} after 6^{ab} — ^a) D_{1.2} 5 7 T₁ G₂ 3
अतश्च^३ D₂ T₂ G₁₋₄ 6 चैवास्ता, D₅ चैवाय — ^b) K₃
Da₁ D₅ 7 T G₂ M₁ 3 महाद्युति — ^c) N₁ V₁ B D
(except D₂ 5) T₁ G₂ महावीर्य^३; T₂ G₁₋₄ 6 M₂₋₄ 'कायौ
— ^d) D₂ M₅ दीर्घ^३, G₂ तेजसौ^३

6 ^a) N_{1.2} V₁ B Dn D_{1.2.3.4} 7 T₁ 'घोरो, Da 'वीरो
— ^b) N_{1.2} V₁ B₂ 2.5 D (except Da D₂ 2.5) T₁ G₂ M₅
नित्य S₁ Ko 1 तप (S₁ 'म) त्विनौ — ^c) B Da अमृत

खेच रक्षार्थ — ^a) S₁ K N₃ D₂ 5 दृष्टो B₁ 5 5 Da D₄
ददर्शाथ भुजगमी

7 ^a) B₁ 5 S (except G₂ 5 M₁ 5) सरक्त^३, D₅ 7
सन्तन्त्र^३, D₅ सख्य^३ — ^d) S₁ K (except K₄) D₂ 5
मजेत् (for भवेत्) — After 7, D₃ G (except G₃ 5) ins

353* तौ दृष्ट्वा सहसा खेद जगाम विनतात्मज ।

कथमेतौ महावीर्यौ जेतव्यौ हरिमोजिनौ ।

इति सचिन्त्य गरुडस्तयोस्तूर्णं निराकर ।

8 ^a) N₁ 2 V₁ B Da Dn D₁ 2.4 5 7 T₁ 'जं सहसावृ^३;
D₂ T₂ G M 'जंस्तु समा' — ^c) Ko 2 N₃ D₅ M₁ 5 त
चैव; N₃ m B Da D₄ तत्रासौ; G₂ 3 तौ चैव S₁ K_{1.2} 4
अदृष्टरूपं (K₃ 4 'रूप' त चैव, N_{1.2} V₁ Dn D_{1.2.3} 7 T₁
ताभ्यामदृष्टरूपोसौ; D₅ 'दृष्ट्यौ तौ चैव — ^d) S₁ K पर्वत
(K₄ पतत), D₂ पक्षगौ S₁ K D₂ पर्यलोडयत्, N₁ 2.3 m
V₁ B Da Dn D_{1.2} 4 5 7 T₁ समताड^३, N₃ समलोल^३, D₅
च व्यलोड^३; G₅ परिकाल^३, M₁ 'चाल', M₅ 'पाल

9 ^a) B (except B₅) Da D₃ 5 6 रग M (except
M₃) तयोरंतरमाग (M₂ 4 'क्र'म्य — ^b) B₄ 'यो महायल,
G₁ M₂₋₄ 'यो विहगम — ^c) B_{1.2} 5 Da D₄ T M₁ 5
अच्छि^३ K₃ D₂ सहसा (for तर^३) — ^d) K₁ 'मभ्यापत^३;
B₄ 'मभ्यहर' (m as in text)

10 G₄ om 10^a-11^b — ^a) N₁ 2 V₁ B_{3.4} Dn
D₁ 3 5 7 T₁ M₃ तत्र, D₂ G₂ तत्तु, D₅ त चै, G₁ तस्मात्
— ^b) D₅ (hapl) om from ततो up to वैनतेय (12^b)
G (G₄ om) M तदा (for ततो) B₄ महाबली, T₂
प्रतापवान् — ^c) K₂ 4 G₂ घलेनैव — ^d) K₁ रत्नाद्यवी^३
11 D₅ om 11, G₄ om 11^{ab} (of. v l 10) — ^a) B

२९

सूत उवाच ।

जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिविकचोज्ज्वलः ।
 प्रविवेश बलात्पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ १
 स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
 परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयसयम् ॥ २
 ज्वलनार्कप्रभं घोर छेदनं सोमहारिणाम् ।
 घोररूपं तदत्यर्थं यच्च देवैः सुनिर्मितम् ॥ ३
 तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव पर्यवर्तत खेचरः ।
 अरान्तरेणाभ्यपतत्संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ ४
 अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती ।

विद्युज्जिह्वौ महाघोरौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ॥ ५
 चक्षुर्विषौ महावीर्यौ नित्यकुद्धौ तरस्त्रिनौ ।
 रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ ६
 सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिपेक्षणौ ।
 तयोरेकोऽपि यं पश्येत्स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ॥ ७
 तयोश्चक्षुषि रजसा सुपर्णस्तूर्णमावृणोत् ।
 अदृष्टरूपस्तौ चापि सर्वतः पर्यकालयत् ॥ ८
 तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरिक्षगः ।
 आच्छिन्नत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ ९
 समुत्पाद्यामृतं तत्तु वैनतेयस्ततो बली ।

C. 1 1504
B. 1 18 10
K. 1 83. 11

29

1 K₁ T₂ G₁₋₃ M₅ om सूत उ° S₁ T₁ G₁₋₃ M₁₋₄
 सूत, Ko 2 4 N V₁ B₁ D_n D_{1-2.7} सौतिर°; D₆ सौति
 — °) S₁ K ततो जावूनदो भू° — °) N₁ 2 V₁ B₁ D
 (except Da D_{1.2} 5) T₁ 'निकरोज्ज'; N₃ T₂ 'कनकोज्ज'
 S₁ G (except G₅) 'ज्वलन्' — °) T₂ G₁ 3 जवापक्षी,
 M_{1.2} महाप°, M₂ 4 महान्प° S₁ K D₂ 5 चिवेश यलवा
 न्पक्षी — °) Ko वातवेग, B₃ T G₁ M₂ 4 वायु°

2 Of Suparn 25 3, 4 — °) N₃ क्षुरधा° Ko
 T₂ G₂ 'मयोमय, Cd as in text

3 °) N₃ B₃ ज्वलितार्क° M₁ 3 (inf lin) 5 सोमं
 (for घोर) — °) G₂ corrupt G_{3.6} किंणिणीजालमपृत
 — °) K₂ D₂ T₂ तदा, T₃ 'या (for तत्) — N₃
 घोररूपिणमत्यर्थ — °) S₁ K₁ वि° (for सु°) D₅
 यदादेवस्तु नि°

4 °) S₁ K₁ M₁ तत्, G₁ तु (for स) — °) S₁ K₁
 अरा अरेणा (!), N₃ Da D₂ 1 T अवा(N₃ 'न, T₁ 'ग्रा, T₂
 'धा'तरे°, D₅ आरातरे सो; G₂ परिभ्रमन्तमय°, G₃ चिरतरे°
 — °) G₁₋₂ M 'क्षिप्तंग K₁ G₅ च, K₄ D₂ हि (for ह)

5 K₁ reads 5^{ab} after 6^{ab} — °) D_{1.2} 6 7 T₁ G₂ 3
 अतश्च° D₂ T₂ G₁ 4-6 चैवास्ता, D₅ चैवाथ — °) K₃
 Da₁ D₂ 6 7 T G₂ M₁ 2.3 महाद्युति — °) N V₁ B D
 (except D₂ 5) T₁ G₂ महावीर्य°; T₂ G₁ 4-6 M₂-4 'कायौ
 — °) D₂ M₅ दीर्घ°, G₂ 'तेजसी

6 °) N_{1.2} V₁ B D_n D_{1.2.3} 6 7 T₁ 'घोरी, D_n 'वीरौ
 — °) N_{1.2} V₁ B₂ 2.5 D (except Da D₂ 3.5) T₁ G₂ M₅
 नित्य S₁ Ko 2 तप(S₁ 'म'त्विनौ — °) B Da अमृत

स्यैव रक्षार्थ — °) S₁ K N₃ D₂ 5 दृष्टे B₁ 3 5 Da D₁
 ददर्शाथ भुजगमौ

7 °) B₁ 5 S (except G₂ 3 M₁ 5) सरक्त°, D₂ 7
 सन्तन्त्र°, D₅ सख्तम् — °) S₁ K (except K₄) D₂ 5
 मजेत् (for भवेत्) — After 7, D₃ G (except G₂ 6) ins

353* तौ दृष्ट्वा सहसा खेद जगाम विनतात्मज ।

कथमेतौ महावीर्यौ जेतव्यौ हरिमोजिनौ ।

इति सचिन्त्य गरुडस्तयोस्तूर्ण निराकर ।

8 °) N₁ 2 V₁ B Da D_n D₁ 2.4 6 7 T₁ 'णं सहसावृ°;
 D₂ T₂ G M 'णंस्तु समा' — °) Ko 2 N₃ D₅ M_{1.2} 5 त
 चैव; N₃ m B Da D₁ तत्रासौ; G₂ 3 तौ चैव S₁ K_{1.2} 4
 अदृष्टपूर्व (K₃ 4 'रूप) त चैव, N_{1.2} V₁ D_n D_{1.2.3} 6 7 T₁
 ताभ्यामदृष्टरूपोसौ; D₂ 'दृष्ट्वौ तौ चैव — °) S₁ K पर्वत
 (K₄ पतत), D₂ पक्षगौ S₁ K D₂ पर्यलोडयत्, N₁ 2.3 m
 V₁ B Da D_n D_{1.2} 4 6 7 T₁ समताड°, N₃ समलोड°, D₅
 च द्यलोड°; G₃ परिकाल°, M₁ 'चाल°, M₅ 'पाल

9 °) B (except B₃) Da D₃ 5 6 रग M (except
 M₂) तयोरन्तरमाग(M₂ 4 'क्र)म्य — °) B₁ 'यो महायल,
 G₁ M₂-5 'यो विहगम — °) B_{1.2} 5 Da D₄ T M₁ 5
 अच्छि° K₃ D₂ सहसा (for तर°) — °) K₁ 'मभ्यापत°;
 B₁ 'मभ्यहर° (m as in text)

10 G₁ om 10^{ab}-11^b — °) N₁ 2 V₁ B_{2.4} D_n
 D₁ 3 6 7 T₁ M₂ तत्र, D₂ G₂ तत्तु, D₅ तच्च, G₁ तस्मात्
 — °) D₅ (hapl) om from ततो up to वैनतेय (12^b)
 G (G₄ om) M तदा (for ततो) B₁ महाबली, T₂
 प्रतापवान् — °) K₂ 4 G₁ बलेनैव — °) K₁ ररपाद्यवी°

11 D₅ om 11, G₄ om 11^{ab} (of. v l 10) — °) B

न हि वज्रनिपातेन रुजा मेऽस्ति कदाचन ॥ २०
तत्र तं सर्वभूतानि विक्षितान्यबुवंस्तदा ।
सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भवत्विति ॥ २१
दृष्ट्वा तदद्भुतं चापि सहस्राक्षः पुरंदरः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि ऊनत्रिशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

गरुड उवाच ।

सख्यं मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरंदर ।
वलं तु मम जानीहि महत्त्वासहस्रमेव च ॥ १

कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तः खलसंस्तवम् ।

गुणसंकीर्तनं चापि स्वयमेव शतक्रतो ॥ २

सखेति कृत्वा तु सखे पृष्ठो वक्ष्याम्यहं त्वया ।

C 1 1523
B 1 84 8
K 1 84 4

*पद्यते — After 20^{ab}, Ko 4 ins

358* तस्याप्रत्यगदादभवन्मयूरो

मध्ये द्विवक्त्रा भुजगेन्द्रराजी ।

मूले च शत्रुर्नकुलं फणीनां

ते वै श्रय सर्वविपापहर्ता । स्मृता ॥

[^{abc}] = Suparn 28 1^{abc} — ^d) Ko तथा च ते

जाह्नवस्तु जाती]

— ^e) \tilde{N} V₁ B D (except D₂ s) T₁ च (for हि)

— ^d) D₂ व्यया (for रुजा) K₁ कथचन K₂ रजताता
मेस्ति काचन; K₃ \tilde{N} V₁ B (except B₄) Da Dn
D₁ 4 s 7 T₁ रुजा मेस्तीह (K₄ मंगेति) कां, \tilde{N} स तत्कृत्य मे
कथं, T₂ G₁-s M₂-4 वेदना मेति कां, G₁ रुजा मम कथं;
G₂ s M₁ s रुजा हि मम कां (G₂ s किं) — After 20,
Ko s 2 (all om line 2) \tilde{N} V₁ B D T₁ ins

359* एवमुक्त्वा ततः पत्रमुत्सर्ज्य स पक्षिराट् ।

तदुत्सृष्टमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ।

[Before line 1, B₃ ins संतिर*]

After 20, T₂ G M (except M₁ s) ins

360* इत्येवमुक्त्वा गरुडः पत्रं चैव व्यसर्जयत् ।

21 ^a) \tilde{N} V₁ B Da Dn D₁ 2 s 7 T₁ हृष्टानि, D₂
नतस्त; G₂ s तत्र वै, G₂ तत्रैव — ^b) \tilde{N} V₁ B D
(except D₂) T₁ नाम चतुर्गिरमत — ^c) B (except
B₁ s) Da D₂ पर्णम् (for पत्रम्) B₂ G₂ आलोक्ष्य D₂
सुपर्णं पक्षमां — ^d) D₂ G₂ s भविष्यति — After 21,
T₂ G (except G₂ s) ins

361* त्रिधा कृत्वा तदा वज्रं गतं स्थानं स्वमेव हि ।

[Cf Suparn. 28 1^a — T₂ वृथा (for त्रिधा)]

22 ^a) \tilde{N} V₁ B₁ s 5 Da₂ Dn₂ ns D₁ 6 7 तद्दृष्ट्वा,
B₂ s Da₁ Dn₁ D₁ s T₁ त दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तत्) G₂ त
(for तत्) \tilde{N} V₁ B D (except D₂ s) T₁ महत्त्वा (B₂
Da सुमहा) श्रयै (for अद्भुत चापि) — ^c) G₁ खगोत्तममिदं

23 Cf Suparn 28 2 — Before 23, K₁ \tilde{N} s D₂
ins इदं उ, \tilde{N} V₁ B Da Dn D₁ 2 s 7 शक्र उ, D₂
T₁ शक्र, T₂ G₁-s M₂ इदं — ^a) G₂ वेदि* (for विज्ञा*)
— B₂ G₂ (hapl.) om 23^{bc} — ^b) B₂ s D₂ M₂ s
परममुत्तम — ^c) K₁ Da D₂ s T₂ G₁ s 4 s M₂ चानत्य;
D₂ त्यत्

Colophon om in K₂ D₂, K₂ reads it in marg
— Sub-parvan Ko 4 \tilde{N} V₁ B₁ s 5 S (except T₂)
आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक), to it Ko 4 \tilde{N} V₁
B₁ s 5 G₂ M₂ add सौपर्ण and G₁ सोमहरण \tilde{S} K₁ s
 \tilde{N} s B₂ s Da Dn₂ D₁ s-7 (om the sub-parvan name)
mention only सौपर्ण — Adhy name G₁ इन्द्रविजय
— Adhy no (figures, words or both) Ko G₂ s 18,
 \tilde{N} V₁ Dn₂ 33, B₁ 32, B₂ D₂ (marg sec m) s
31, T₂ 26, G₂ M₂ 16 (G₂ M₂ 17) — S'loka no \tilde{N} s
24, Dn 25 — Aggregate s'loka no Dn₂ 1494

30

1 G (except G₂) ins before गरुड उ M₂-4,
before 1

362* इत्येवमुक्त्वा गरुडः प्रत्युवाच शचीपतिम् ।

[M₂-4 read सूत before 362*]

M₂-4 om गरुड उ \tilde{S} K₁ G₁ s 5 सुपर्ण, Ko s-4 \tilde{N} s
D₂ s सुपर्ण उ; D₂ T₂ s M₁ s गरुड — ^c) Ko s-4
D₂ s G₂ च (for तु) — ^d) G₂ s चानत्य (G₂ त्यमे)

2 ^a) G₂ s एव (for एतत्) — ^b) G₁-s M₁ s
स्वयुगं, B (B₂ marg) सभव \tilde{N} s सतोत्तमवल, G₂ s
तो ह्यात्मवलस्तव — After 2^{ab}, G (except G₂ s) ins

363* अनिमित्तं सुरश्रेष्ठं सद्यः प्रामोत्तिर्गर्हणाम् ।

— ^c) \tilde{S} K₁ चापि, K₄ चैव — After 2^c, G (except
G₂ s) ins

364* पृष्टेनान्येन गोपते । वक्तव्यं न तु वक्तव्यं

न हि वज्रनिपातेन रुजा मेऽस्ति कदाचन ॥ २०
तत्र तं सर्वभूतानि विस्मितान्यब्रुवंस्तदा ।
सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भवत्विति ॥ २१
दृष्ट्वा तदद्भुतं चापि सहस्राक्षः पुरंदरः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

गरुड उवाच ।
सख्यं मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरंदर ।
वलं तु मम जानीहि महचासहमेव च ॥ १

कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तः खलसंस्तवम् ।
गुणसंकीर्तनं चापि स्वयमेव शतक्रतो ॥ २
सखेति कृत्वा तु सखे पृष्ठो वक्ष्याम्यहं त्वया ।

C 1 1523
B 1 24 8
H 1 34 4

*पद्यते — After 20^{ab}, Ko 4 ins

358* तस्याग्रवण्टादभवन्मयूरो
मध्ये द्विवक्त्रा भुजगेन्द्रराजी ।

मूले च शत्रुर्गकुलं फणीनां
ते वै प्रयः सर्पविपापघ्नाः स्मृता ॥

[4^{ab}] = Suparn 28 1^{ab} — ^a) Ko तथा च ते

जाह्नकं तु जाती]

— ^c) \tilde{N} V₁ B D (except D₂ s) T₂ च (for हि)

— ^d) D₂ व्यथा (for रुजा) K₁ कथचन K₂ रज्जाता
मेस्ति काचन; K₄ \tilde{N} 2 V₁ B (except B₁) D₂ D₃
D₄ 1 4 6 7 T₁ रुजा मेस्तीह (K₄ मंगेति) का', \tilde{N} स तफुल्य मे
कथ', T₂ G₁-6 M₂-4 वेदना मेति का', G₁ रुजा मम कथ';
G₂ s M₁ s रुजा हि मम का' (G₂ s कि') — After 20,
Ko s 2 (all om line 2) \tilde{N} 2 V₁ B D T₁ ins

359* एवमुक्त्वा ततः पत्रमुत्प्लवजं स पक्षिराट् ।

तदुत्प्लवजमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ।

[Before line 1, B₃ ins संतिर']

After 20, T₂ G M (except M₂ s) ins

360* इत्येवमुक्त्वा गरुडः पत्रं चक्रे यस्यसंयत ।

21 ^a) \tilde{N} 2 V₁ B D₂ D₃ D₄ 2 1 6 7 T₁ दृष्ट्वा, D₂
ततस्त; G₂ s तत्र च, G₂ तत्रैव — ^b) \tilde{N} 2 V₁ B D
(except D₂) T₁ नाम चक्रुर्गरुमत — ^c) B (except
B₁ s) D₂ D₃ पर्णम् (for पत्रम्) B₂ G₂ आलोक्ष्य D₂
सुपर्णं पक्षमा' — ^d) D₂ G₂ s भविष्यति — After 21,
T₂ G (except G₂ s) ins

361* त्रिधा कृत्वा तदा वज्रं गतं स्थानं स्वमेव हि ।

[Cf Suparn 28 1^a — T₂ वृथा (for त्रिधा)]

22 ^a) \tilde{N} 2 V₁ B₁ 2 s D₂ D₃ ns D₄ 6 7 तदृष्ट्वा,
B₃ 4 D₂ D₃ D₄ T₁ त दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तत्) G₂ त
(for तत्) \tilde{N} 2 V₁ B D (except D₂ s) T₁ महदा (B₃
Da सुमहा)श्रयं (for अद्भुतं चापि) — ^c) G₁ खगोत्तममिदं

23 Cf Suparn 28 2 — Before 23, K₁ \tilde{N} s D₂
ins इदं उ', \tilde{N} 2 V₁ B D₂ D₃ D₄ 2 4 6 7 शक्र उ', D₂
T₁ शक्र, T₂ G₁-2 6 M इदं — ^a) G₂ वेदि' (for विज्ञा')
— B₂ G₂ (hapl.) om 23^{bc} — ^b) B₂ 4 D₂ M₂ s
परममुत्तम — ^c) K₁ D₂ D₃ 4 T₂ G₁ s 4 6 M चानत्य';
D₂ 'त्यत'

Colophon om in K₂ D₂, K₂ reads it in marg
— Sub-parvan Ko 4 \tilde{N} 2 V₁ B₁ 2 s S (except T₂)
आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक), to it Ko 4 \tilde{N} 2 V₁
B₁ 2 s G₂ M₂ add सौपर्णं and G₁ सोमहरण \tilde{S} 1 K₁ 2
 \tilde{N} s B₂ 4 D₂ D₃ D₄ 2 1 s-7 (om the sub-parvan name)
mention only सौपर्ण — Adhy name G₁ इदं विजय
— Adhy no (figures, words or both) Ko G₂ s 18,
 \tilde{N} 2 V₁ D₂ ns 33, B₁ 32, B₂ D₂ (marg sec m) s
31, T 26, G M 16 (G₂ M₂ 17) — S'loka no \tilde{N} s
24, D₂ 25 — Aggregate s'loka no D₂ 1494

30

1 G (except G₂) ins before गरुड उ' M₂-4,
before 1

362* इत्येवमुक्त्वा गरुडः प्रत्युवाच शचीपतिम् ।

[M₂-4 read सूत before 362*]

M₂-4 om गरुड उ' \tilde{S} 1 K₁ G₁ s सुपर्ण, Ko 2-4 \tilde{N} s
D₂ s सुपर्ण उ'; D₂ T G₂ s M₁ s गरुड — ^c) Ko 2-4
D₂ s G₂ च (for तु) — ^d) G₂ s द्यान्त (G₂ 'त्य)मे'

2 ^a) G₂ s एव (for एतत्) — ^b) G₁-s M₁ s
स्वगुण', B (B₂ marg) 'समच \tilde{N} s सतोत्तमचल, G₂ s
'तो ह्यारमवलस्तव — After 2^{ab}, G (except G₂ s) ins

363* अनिमित्तं सुरश्रेष्ठं सद्यः प्राप्नोति गर्हणाम् ।

— ^c) \tilde{S} 1 K₁ चापि, K₄ चैव — After 2^c, G (except
G₂ s) ins

364* पृष्टेनान्येन गोपते । वक्तव्यं न तु वक्तव्यं

ईशोऽहमपि सर्वस्य करिष्यामि तु तेऽर्थिताम् ।
भवेयुर्भुजगाः शक्र मम भक्ष्या महाबलाः ॥ १२
तथेत्युक्त्वान्वगच्छतं ततो दानवसूदनः ।
हरिष्यामि विनिक्षिप्तं सोममित्यनुभाष्य तम् ॥ १३
आजगाम ततस्तूर्णं सुपर्णो मातुरन्तिकम् ।
अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान्परमहृष्टवत् ॥ १४
इदमानीतममृतं निक्षेप्यामि कुशेषु वः ।
स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पद्मगाः ॥ १५

अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे ।
यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् ॥ १६
ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत ।
शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १७
अथागतास्तमुद्देशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा ।
स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः ॥ १८
तद्विज्ञाय हतं सर्पाः प्रतिमायाकृतं च तत् ।
सोमस्थानमिदं चेति दर्भास्ते लिलिहुस्तदा ॥ १९

G. 1 1542
B. 1 34 23
K. 1 34 27

M₁ त; T₂ G₂ स, M₂ ४ त्व (for तत्) K₁ २ एतोश्चर
11 Ś₁ K₁ S सूत, Ko २.४ N₁ २ V₁ B₁ Dn D₁-२ १
सौतिरु; D₂ सौति — °) G₂ २ M₁ २ 'त्युक्त' G₂ २ 'चंद्र
— °) K₂ (before corr) D₂ T₂ G₂ चोपोधि, G₁ २
वैतोप; G₂ चोपोधि Cd mentions उपधिकृत G₂
स्त्वोवाचोप — °) Ś₁ K₁ B₂ N₁lp दान्य; G₁ २ 'स्ये
12 Cf Suparn. 30 5 — Before 12, N₁ S (except
T₁) ins गरुड उ — °) D₂ इति तेथित; D₂ २ च
तेथित, T₂ G M₁ २ यथेत्सित, M₂-४ त्वदर्थित — °) M₂ २
वरगा श. — °) A few MSS भक्षा B Da D₂
महाविपा

13 Before 13, B₂ T G (except G₂) M₁ ins सूत
— °) Ś₁ 'नुगच्छत; K (except K₁) तु गच्छत, T₂ G₂
M₂-४ न्वगच्छत — °) D₂ तथा, G M₁ २ शक्रो (G₁
तदा) K₄ भगवान्निदोश्चर — Ś₁ Ko (om lines 1,
2). 1.२ (om line 3) २ (om lines 1, 2) N₁ V₁ D
(except Da) T₁ ins after 13^{ab} N₁, after 13

367* देवदेव महात्मानं योगिनामीश्वर हरिम् ।

स चान्वमोदत्तस्सर्वं यथोक्तं गरुदेन वै ।

इदं भूयो वच प्राह भगवांस्त्रिदोश्चर ।

[(L 2) N₁ २ V₁ Dn (except Dns) 'दत्त चार्थ
Ś₁ K₁ २ यदुक्त]

— °) K₂ 'न्वभापत; K₄ 'नुभापत, D₂ 'नुभापित; D₁
'न्वगच्छत

14 °) T₂ G (except G₂ २) 'रत्तिके — After 14^{ab},
G (except G₂ २) ins

368* दिनयावनतो भूत्वा यचन चेदमप्रवीत् ।

गरुड ।

इदमानीतममृतं देवानां भवनान्मया ।

प्रशाधि किमतो मात करिष्यामि शुभप्रते ।

विनता ।

परितुष्टाहमेतेन कर्मणा तव पुत्रक ।

अजरश्चामरश्चैव देवानां सुप्रियो भव ।

21

— After 368*, G₂ ins 371* (of v 1 18). — °) G₂-२ transp सर्पान् and सर्वान् B₁ २ (both marg as in text) sm D₁-४.१ T₁ 'एवान्; B₂ 'हर्षवान्; G₂ २ 'हर्ष', Cd 'प्रकृष्टवान्

15 With this and the foll st., of Suparn 29
1, 4 — Before 15, K₄ ins गरुड उ, B₂ सुपर्ण उ,
G₁ २ गरुड — °) B₄ D₂ T₁ निक्षिप्या, B₂ T₂ G M
'क्षिपा'; Da नि क्षिप्या K₂-४ B₄ D (except Dn) G₂
च (for व) — °) Ś₁ K₁ 'युक्ताश्च, K₄ 'सपत्ना — °)
N₂ 'त सत्तमा — After 15, N₁ २ V₁ B D (except
D₂) T₁ ins

369* भवद्भिर्दिमासीनैर्यदुक्तं तद्वचस्तदा ।

16 Cf. v 1 15 — °) M₁ २ 'व मे माता — °) M₂-४
वोस्तु M₁ २ वै (for मे) — °) T₂ 'तामग्र, G₂ २ 'ता
मात्रा — °) B₁ स्वमोघ (m as in text), T₂ G₂ २ तथा
मे, M₂ २ (m as in text) यचन (for वचो मे)

17 Before 17, M₂-४ ins सूत — °) M₂ transp
प्रत्यु and त B₁ २ 'थेति च — °) Ko २.४ D₂ G₁
M 'मादाय

18 °) M₁ २ पुन (for तदा) — °) G₂ M₁ २ हृष्टाश्च
(for प्रहृ) T कृतकौतुकमंगला — After 18, K₂ २
N₁ २ V₁ B D (except D₂) ins

370* यथैतदमृतं चापि स्थापितं कुशसखरे ।

[K₂ ४ B D₁ २ यतस्तद, Da यच्छतस्तद (sio)]

G₁ २ २ ins after 18 G₂, after 368*

371* परस्परकृतद्वेषा सोमप्राधानकर्मणि ।

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्युक्त्वा ते समाद्वचन् ।

19 °) Ś₁ K₁ T₂ G₁ 'ज्ञायाहृत Ś₁ मदा (for सर्पा)
— °) G₂ शक्रमाया B₂ 'हृत (m as in text) K₄ Da
T₁ M₁ २ २ यत्, T₂ G₂-२ त (for तत्) — °) Ś₁ sup in
रसत्य — °) D₂ सर्पा (for दर्भान्) Ś₁ K (except K₄)
N₂ D₂ G₁ तान् (for ते)

20 °) N₁ V₁ B Da Dn D₁ ४-१ द्विधा कृ Ś₁ K₁

ईशोऽहमपि सर्वस्य करिष्यामि तु तेऽर्थिताम् ।
भवेयुर्भुजगाः शक्र मम भक्ष्या महाबलाः ॥ १२
तथेत्युक्त्वान्वगच्छत् ततो दानवस्रदनः ।
हरिष्यामि विनिक्षिप्तं सोममित्यनुभाष्य तम् ॥ १३
आजगाम ततस्तूर्णं सुपर्णो मातुरन्तिकम् ।
अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान्परमहृष्टवत् ॥ १४
इदमानीतममृतं निक्षेप्यामि कुशेषु वः ।
स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पन्नगाः ॥ १५

अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे ।
यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् ॥ १६
ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत ।
शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १७
अथागतास्तमुदेशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा ।
स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः ॥ १८
तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतं च तत् ।
सोमस्थानमिदं चेति दर्भास्ते लिलिहुस्तदा ॥ १९

G. 1 1542
B. 1 34 23
K. 1 34 27

Ms त; T₂ G₂ स, M₂ ४ स्व (for तद्) K₁ २ एतेश्वर
11 Ś₁ K₁ ३ सूत, Ko २.४ Ṇ₁ २ V₁ B₁ Dn D₁-२ १
सौतिरु; D_१ सौति — °) G₂ ६ M₁ २ 'स्युक्त' G₂ ३ 'चंद्र
— °) K₂ (before corr) D_१ T₂ G_१ चंचोपाधि, G₁ ६ ६
चैतोप; G₂ चंचोपाधि Cd mentions उपधिकृत G₂
स्मृत्योवाचोप — °) Ś₁ K₁ B_१ Ntlp दान्य; G₁ २ 'स्ये
12 Cf Suparn. 30 ६ — Before 12, Ṇ₁ S (except
T₁) ins गरुड उ — °) D_१ इति तेयित; D_१ ० १ च
तेयित, T₂ G M₁ २ यथेस्ति, M₂-४ स्वदर्थित — °) M_१ ४
उरगा श. — °) A few MSS भक्षा B Da D_१
महाविपा

13 Before 13, B_१ T G (except G_१) M₁ ins सूत
— °) Ś₁ 'लुगच्छत; K (except K₁) तु गच्छत, T₂ G₁
M₂-४ न्वगच्छत — °) D_१ तथा, G M₁ २ शक्रो (G₁
तदा) K_१ भगवान्निदशेश्वर — Ś₁ Ko (om lines 1,
2). 1.२ (om line 3) २ (om lines 1, 2) Ṇ₁ V₁ D
(except Da) T₁ ins after 13^{ab} Ṇ₁, after 13

367* देवदेव महात्मानं योगिनामीश्वर हरिम् ।

स चान्वमोदत्तसर्वं यथोक्तं गरुडेन वै ।

इदं भूयो वच प्राह भगवांस्त्रिदशेश्वर ।

[(L 2) Ṇ₁ २ V₁ Dn (except Dns) 'दत्त चार्थ
Ś₁ K₁ २ यदुक्त]

— °) K_१ 'न्वभापत; K_१ 'नुभापत, D_१ 'नुभापित; D_१
'न्वगच्छत

14 °) T₂ G (except G₁ २) 'रतिके — After 14^{ab},
G (except G_१ २) ins

368* विनयावनतो भूत्वा यचन चेदममवीत् ।

गरुड ।

इदमानीतममृतं देवानां भवनान्मया ।

प्रशाधि किमतो मात करिष्यामि शुभमते ।

विनता ।

परितुष्टाहमेतेन कर्मणा तव पुत्रक ।

अजरश्चामरश्चैव देवानां सुप्रियो भव ।

21

— After 368*, G₂ ins 371* (of v 1 18). — °)
G₁-२ transp सर्पांन् and सर्वांन् B_१ २ (both marg as
in text) sm D₁-४.१ T₁ 'ष्टवान्; B_१ 'हर्षवान्; G_१ २ 'हर्ष',
Cd 'प्रकृष्टवान्

15 With this and the foll st., of Suparn 29
1, 4 — Before 15, K_१ ins गरुड उ, B_१ सुपर्ण उ,
G_१ २ गरुड — °) B_१ D_१ T₁ निक्षिप्या, B_१ T₂ G M
'क्षिपा; Da नि क्षिप्या K₂-४ B_१ D (except Dn) G_१
च (for व) — °) Ś₁ K₁ 'युक्ताश्च, K_१ 'सपत्ना — °)
Ṇ_१ 'त सत्तमा — After 15, Ṇ₁ २ V₁ B D (except
D_१) T₁ ins

369* भवद्भिरिदमासीनैर्यदुक्तं तद्वचस्तदा ।

16 Cf. v 1 15 — °) M₁ २ 'व मे माता — °) M₂-४
घोस्तु M₁ २ वै (for मे) — °) T₂ 'तामग्र, G₂ २ 'ता
मात्रा — °) B_१ स्वमोघ (m as in text), T₂ G_१ २ तथा
मे, M₂ २ (m as in text) यचन (for वचो मे)

17 Before 17, M₂-४ ins सूत — °) M_१ transp
प्रत्यु and त B_१ २ 'थेति च — °) Ko २.४ D_१ G₁
M 'मादाय

18 °) M₁ २ पुन (for तदा) — °) G_१ M₁ २ हृष्टाश्च
(for प्रहृ) T कृतकौतुकमंगला — After 18, K_१ २
Ṇ₁ २ V₁ B D (except D_१) ins

370* यथैतदमृतं चापि स्थापितं कुशसस्तरे ।

[K_१ ४ B D_१ २ यतस्तद, Da यच्छतस्तद (sio)]

G₁ २ २ ins after 18 G_१ २ after 368*

371* परस्परकृतद्वेपा सोमप्राशनकर्मणि ।

अह पूर्वमह पूर्वमित्युक्त्वा ते समाद्वचन् ।

19 °) Ś₁ K₁ T₂ G₁ 'ज्ञायाहृत Ś₁ मदा (for सर्पा)
— °) G_१ शक्रमाया B_१ 'हृत (m as in text) K_१ Da
T₁ M₁ २ २ यत्, T₂ G_१-२ त (for तत्) — °) Ś₁ sup in
रसत्य — °) D_१ सर्पा (for दर्भांन्) Ś₁ K (except K_१)
Ṇ_१ D_१ G₁ तान् (for ते)

20 °) Ṇ₁ V₁ B Da Dn D_१ ४-१ द्विधा कृ Ś₁ K₁

कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा ।
नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः ॥ ६
नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषश्वलौ तथा ।
आर्यकश्चादिकश्चैव नागश्च शलपोतकः ॥ ७
सुमनोमुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ।
आप्तः कोटनकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा ॥ ८
निष्पूनको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ।

बाह्यकर्णौ हस्तिपदस्तथा मुद्गरपिण्डकः ॥ ९
कम्बलाश्चतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा ।
वृत्तसंवर्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥ १०
नागः शङ्खनकश्चैव तथा च स्फण्डकोऽपरः ।
क्षेमकश्च महानागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥ ११
करवीरः पुष्पदंष्ट्र एलको विल्वपाण्डुकः ।
मूपकादः शङ्खशिराः पूर्णदंष्ट्रो हरिद्रकः ॥ १२

C. 1 1537
B. 1 85 12
K. 1 85 12

6 ^a) K₄ Dn D1.8 6 7 G (except G_{4.6}) काली*
— ^b) D₅ पूरणस्तु तथैव च — M₅ om 6^a — ^c) Ś1 K₁
पञ्जवक(1), Ko 2-4 G₈ M₁ पं(K₂ प्य)जं; N₅ प(पि *sup*
lin. sec m)ज्वरा, D₅ पिंरार, G₁ रिक, G₅ ररा, G₆
पचशिरा. — ^d) Ś1 K₁ देला(K₁ ल)प; B₄ (m as in
text) तुला, T₂ G_{2.8} पुत्रो

7 ^a) N₅ नीलानलौ, D₁ मीन, T₁ मिलौ — ^b) G_{4.5}
कलापि (G₅ पी), M_{1.2} (before corr) 5 शकलौ
— ^c) Ś1 K₁ आर्यकश्चैव, Ko 2 श्वातु, K₃ श्वाते, K₄
श्चैव; N₁ 2 V₁ B D T₁ श्चोत्र; N₅ श्वाद्र, M₂-4 श्वाद्र,
G₄ श्वाद्र; G₅ 6 श्वाद्र, M₁ 8 (*sup* *lin*) 5 श्वाद्रवश्चैव
T₂ G₁-3 सूर्यकक्ष(G₁ श्वाद्रक — ^d) N₁ 2 V₁ B D T₁
नाग कलशपो; G₁ M₂-4 नागौ वै शालपोतकौ; G₄-6 श्च
हलपो, M₁ 5 श्च लशपो

8 ^a) Hypermetrōi Ś1 सोममुखो, Ko 8 4 B₂ Dn
D1.2.4 6 7 T₁ सु(B₂ सु)नामु; K₁ सुसुनामु; K₂ सुतामु;
N₁ 2 V₁ सुमनाख्यो, B₂m सुरामु, B₄ खवामु, Da₁
मनोमु, G₂ सुन्नोमु, M₂ 8 (*sup* *lin* as in text) 4
सुमारो वै T₂ G₁ 4-6 सुमुखो दुसुलश्चैव (of 375*)
— ^b) Ś1 पिण्डिक, D₅ पीण्डिकौ T₂ G₄-6 विमुखोसि(T₂
चि; G₄ डि)मुखस्तथा (of 375*) — ^c) K₁ D₄ कोटरक;
N₁ 2 V₁ Dn₈ G क(G₁ का)कौट; Da₁ कैटन; Dn₁ n₄
D1.2.6 7 करोट; D₅ कोरट; T₁ कनेट, M₂ 8 (*sup* *lin* as
in text) 4 नरा N₅ आसक कोरकश्चैव, T₂ G₄-6 विमल
पिण्डक क्षुत् (T₂ क्षात; G₅ चैव), G₂ 8 आस (G₅ स्ति)
कोपरतश्चैव — ^d) N₁ 2 V₁ B Da Dn D1.8-6 T₁ वालि(B₅
न)शिख; D₇ वालिखित, T₂ वारिजित, G₄ 5 विलिखित
— G₅ repeats 8^{ad} as आसकोटरवश्चैव शखपालशिखिस्तथा

9 G₁ om 9^{ab} — ^a) Ś1 निष्पूरको, Ko व्यूर, K₁ 8 4
धूर; K₂ प्कूर, N₁ 2 V₁ Dn D1.2.4 6 7 T₁
थान; N₅ B Da₁ D₂ T₂ G₅ 6 M₁ 5 धुरि, Da₂ मिष्टरि;
D₅ प्कुरि, G₂ छाधि; G₅ प्माति, M₅ नगो K₄
हेमगुहो, Da D₅ गुहो, T₂ G₅ पोत, G₂ गुणो; M₁ 5

मल्लु — ^b) K (except K₁) नाहुप; B₂m Da लघुप
— M₁ 4 om 9^a-11^a — ^c) G₂ 8-बाहु, Ś1 Da₂
हस्तिपाद, K (except K₁) Da₁ मुख; T₂ कर्ण; G₂
पको, G₅ 6 चको — ^d) N₅ सुङ्गल, B₁ D₄ सुङ्गुर

10 M₂ 4 om 10 (of v 1.9) — ^a) K₂ कवराश्च
— ^b) Ś1 K₂ 4 Da₁ D₈ M₅ 6 कालि, D₅ यन; G₁
कालिककु, G₄ 5 कालिगक, G₅ लिकट — After 10^{ab},
D₁ reads 12 — ^c) K₂ चर्तल, G₂ 4 वृत्र (G₁ त)
सवर्तक B₂ D₁ G₂ 2.6 M₁ 8 5 सवृत्तकौ (M₅ गौ)
M₁ 5 द्वौ च (for नागौ) — ^d) Da D₂ 6 7 द्वौ पद्मा(D₅
मद्मा)विति विधुतौ

11 G₁ M₂ 4 om 11 (of v 1.9) — ^a) K₄ B₁-8
Da G (except G₅, G₁ om) शखणक; N₁ 2 V₁ Dn
D₂ 6 7 T₁ मुख, N₅ B₂ 5 M₅ नख; D₁ शिरा, D₂
गण — ^b) Ś1 च स्फण्ड, Ko N₅ च स्पड; K₁ च फड;
K₂ 8 च स्पड; K₄ N₁ 2 V₁ B D T₁ कृष्णा(or इमां)डको;
T₂ G₁ 5 चंड(T₂ द्र)प्रकोपन, G₂ 8 M₅ चाप्य(M₅
ह्य)जको वर; G₅ गधवृकोदन, M₁ 5 चाप्यजकेश्वर — ^c)
N₁ 2 V₁ B D T G₄-6 तथा(G₅ दा) नागो — ^d) Da
पिंजर; G₂ 8 पांहु; G₅ पिंडीर; M₁ 2.5 पिंहेर — After
11, Ś1 marg ins

374* विप्रस्याधज्ञया शक्रो मातु सर्पा विपद्गता ।

सुपर्णस्तुभयप्रीत्या हरेरप्युपरि स्थित ।

12 For D₁ of v 1.10 — ^a) G₁ पद्मद्व K₂ 4
Da₁ शीरपुष्पद्वौ — ^b) Ś1 K N₅ द्वै(K₂ न; K₄ श)लको
विस्व(K₂ विधि)पांहु(Ś1 मडक; N₁ वनुको विलपांहु;
N₂ V₁ B D T वि(B₂ 2.4m Da वै)व्वको विस्वपांहु(or
ड)र(D₂ वैलुको विस्वपांहु; D₅ वैलुको विलपांहु);
G₁ M₂-4 को बहुपाडर; G₂ 8 नराको वि, G₄-6 वैलुको वि;
M₁ 5 वलुको वि — ^c) MSS vary at random between
मूप and मूपि; D₅ सूयानन — ^d) Ko-2 हरिद्रक, G₂
रींहुक; M (except M₁ 5) हुम — After 12, M₂ 4
read 15^{ab}. For G₁ of v 1.15

कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा ।
 नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः ॥ ६
 नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषश्वलौ तथा ।
 आर्यकश्चादिकश्चैव नागश्च शलपोतकः ॥ ७
 सुमनोमुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ।
 आसः कोटनकश्चैव शङ्खो बालशिखस्तथा ॥ ८
 निष्पूनको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ।

वाद्यकर्णो हस्तिपदस्तथा मुद्गरपिण्डकः ॥ ९
 कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा ।
 वृत्तसंवर्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥ १०
 नागः शङ्खनकश्चैव तथा च स्फण्डकोऽपरः ।
 क्षेमकश्च महानागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥ ११
 करवीरः पुष्पदंष्ट्र एलको विल्वपाण्डुकः ।
 मृषकादः शङ्खशिराः पूर्णदंष्ट्रो हरिद्रकः ॥ १२

C. 1 1557
 B. 1 35 12
 K. 1 35 12

6 ^a) K₄ Dn D1.8.6.7 G (except G_{4.6}) काली — ^b) D₈ पूरणस्तु तथैव च — M₈ om 6^a — ^c) Ś1 K₁ पञ्चवक(1), Ko 2-4 G₈ M₁ पं(K₈ च)जं; N₈ प(पि sup l_{in}. sec m)ज्वरा, D₈ पिङ्गरं, G₁ रिक, G₅ रग, G₆ पचशिरा. — ^d) Ś1 K₁ देला(K₁ ल)पं; B₁ (m as in text) तुला, T₂ G_{2.8} पुत्रो

7 ^a) N₈ नीलानिलौ, D₂ मीनं, T₁ निलौ — ^b) G_{4.5} कलापि (G₈ पी), M_{1.2} (before corr) s शकलौ — ^c) Ś1 K₁ आर्यकश्चैव, Ko 2 श्वातु, K₈ श्वातं, K₄ श्वातं; N₁ 2 V₁ B D T₁ श्वातं; N₈ श्वातं, M₃₋₄ श्वातं, G₄ श्वातं; G₅ 6 श्वातं, M₁ 8 (m/ l_{in}) s श्वातवश्चैव T₂ G₁₋₃ सूर्यकंठ(G₁ श्वातक — ^d) N₁ 2 V₁ B D T₁ नाग कलशपो; G₁ M₃₋₄ नागौ वै शालपोतकौ; G₄₋₅ श्वा हलो, M_{1.5} श्वा लशपो

8 ^a) Hypermetrōi Ś1 सोममुखो, Ko 8 4 B₂ Dn D1.2.4.6.7 T₁ सु(B₂ सु)नामु; K₁ सुमुनामु; K₈ सुतामु; N₁ 2 V₁ सुमनाख्यो, B_{3m} सुरासु, B₄ खवासु, D₁ मनोसु, G₂ सुन्नोसु, M₂ 8 (m/ l_{in} as in text) 4 सुमारो वै T₂ G_{1.4-5} सुमुखो दुर्मुखश्चैव (of 375*) — ^b) Ś1 पिण्डिक, D₈ पीण्डिकौ T₂ G₄₋₅ विमुखोसि(T₂ वि; G₄ डि)मुखस्तथा (of 375*) — ^c) K₁ D₄ कोटरक; N₁ 2 V₁ Dn₈ G क(G₁ का)कौटं; D₁ कैटनं; Dn₁ n₄ D1.2.6.7 करोट; D₈ कोरेट; T₁ कनेट, M₂ 8 (m/ l_{in} as in text) 4 नग N₈ आसक कोरकश्चैव, T₂ G₄₋₅ विमल पिण्डक क्षुत् (T₂ क्षातं; G₅ चैव), G_{2.8} आस (G₈ स्ति) कोपरतश्चैव — ^d) N₁ 2 V₁ B D₁ Dn D1.8-6 T₁ बालि(B₈ न)शिख; D₁ बालिखित, T₂ वारिजित, G_{4.5} विलिखित — G₆ repeats 8^{ad} as आसकोटरवश्चैव शलपालशिखिस्तथा

9 G₁ om 9^{ab} — ^a) Ś1 निष्पूरको, Ko ब्यूर, K₁ 8 4 धूर; K₂ प्कूर, N₁ 2 V₁ Dn D1.2.4.6.7 T₁ धानं; N₈ B D₁ D₂ T₂ G₈ 6 M_{1.5} 8 धुरि, D₁ 2 मिधुरि; D₈ प्कुरि, G₂ धाधि; G₈ प्माति, M₈ नगो K₄ हेमगुहो, D₁ D₂ गुहो, T₂ G₅ पोत, G₂ गुणो; M₁ 8

मल्यु — ^b) K (except K₁) नाहुप; B_{3m} Da लघुप — M_{2.4} om 9^a-11^a — ^c) G₂ 8 बाहु. Ś1 Da₈ हस्तिपाद, K (except K₁) Da₁ मुख; T₂ कर्ण; G₈ पको, G₈ 6 वको — ^d) N₈ मुद्गल, B₁ D₄ मुकुर

10 M₂ 4 om. 10 (of v l 9) — ^a) K₂ कवराश्व — ^b) Ś1 K_{2.4} Da₁ D₈ M₈ 5 कालि, D₈ यन; G₁ कालिककु, G_{4.5} कालिगक, G₆ लिक्ट — After 10^{ab}, D₁ reads 12 — ^c) K₈ वर्तस, G_{1.4} वृत्त (G₁ त) सवर्तक B₂ D₁ G₂ 8.6 M_{1.8} 5 सवृत्तकौ (M₈ गौ) M₁ 5 द्वौ च (for नागौ) — ^d) Da D_{2.8} 6.7 द्वौ पद्मा(D₈ म्मा)विति विश्रुतौ

11 G₁ M₂ 4 om 11 (of v l 9) — ^a) K₄ B₁₋₈ Da G (except G₆, G₁ om) शखणक; N₁ 2 V₁ Dn D_{2.6.7} T₁ मुख, N₈ B₂ 5 M₈ नख; D₁ शिरा, D₂ गण — ^b) Ś1 च स्फाड, Ko N₈ च स्पड; K₁ च फड; K₂ 8 च स्पड; K₄ N₁ 2 V₁ B D T₁ कृष्मा(or श्मा)हको; T₂ G₄ 5 चड(T₂ द)प्रकोपन, G₂ 8 M₈ चाप्य(M₈ ध्य)जको वर; G₆ गद्यकुदोन, M_{1.5} चाप्यजकेश्वर — ^c) N₁ 2 V₁ B D T G₄₋₅ तथा(G₆ दा) नागो — ^d) Da पिङ्गरं; G₂ 8 पाङ्गरं; G₆ पिङ्गीरं; M_{1.2} 8 पिङ्गरं — After 11, Ś1 marg ins

374* विप्रस्वाधजया शक्रो मातु सर्पा विपद्गता ।

सुपर्णस्तृभयप्रीत्या हरेरप्युपरि स्थित ।

12 For D₁ of v l 10 — ^a) G₁ पद्मदंष्ट्र K₂ 4 Da₁ वीरपुष्पदंष्ट्रौ — ^b) Ś1 K N₈ शै(K₂ न; K₄ श)लको विल्व(K₈ विधि)पाण्डु(Ś1 मड)क; N₁ वनुको विलपाङ्गर; N₈ V₁ B D T वि(B₂ 8.4 m Da वै)ल्वको विल्वपाण्डु(or ड)र(D₂ वैल्लको विल्वपाङ्गर; D₈ वैल्लको विल्लपाङ्गर); G₁ M₂₋₄ को बहुपाडर; G₂ 8 नशको वि, G₄₋₅ वैल्लको वि; M_{1.5} वल्लको वि — ^c) MSS vary at random between मृष and मृषि; D₁ सूचयानन — ^d) Ko-2 हरिद्रक, G₈ रीद्रुक; M (except M_{1.5}) हुम — After 12, M₂ 4 read 15^{ab}. For G₁ of v l 15

३२

शौनक उवाच ।

जाता वै भुजगास्तात वीर्यवन्तो दुरासदाः ।
शापं तं त्वथ विज्ञाय कृतवन्तो नु किं परम् ॥ १

सूत उवाच ।

तेषां तु भगवाञ्शेषस्त्यक्त्वा कद्रुं महायशाः ।
तपो विपुलमातस्ये वायुभक्षो यतव्रतः ॥ २
गन्धमादनमासाद्य चदर्या च तपोरतः ।
गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥ ३
तेषु तेषु च पुण्येषु तीर्थेष्वप्यतनेषु च ।
एकान्तशीली नियतः सततं विजितेन्द्रियः ॥ ४
तप्यमानं तपो घोरं तं ददर्श पितामहः ।

परिशुष्कमांसत्वक्स्त्रायुं जटाचीरधरं प्रभुम् ॥ ५
तमब्रवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः ।
किमिदं कुरुषे शेष प्रजानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ६
त्वं हि तीव्रेण तपसा प्रजास्तापयसेऽनघ ।
ब्रूहि कामं च मे शेष यत्ते हृदि चिरं स्थितम् ॥ ७
शेष उवाच ।

सोदर्या मम सर्वे हि भ्रातरो मन्दचेतसः ।
सह तैर्नोत्सहे वस्तुं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ८
अभ्यस्रयन्ति सततं परस्परमभिप्रवत् ।
ततोऽहं तप आतिष्ठे नैतान्पश्येयमित्युत ॥ ९
न मर्षयन्ति सततं विनतां ससुतां च ते ।

C 1 1573
B 1 36 10
K 1 89 10

32

1 Ś1 K1 S (G2 with prefixed श्री) शौनक — ^a) Ś1 जाता वै, K1 'स्येव', N1.2 V1 B2 D (except Da D2.5) T1 आख्याता, T2 G M पृते वै D2 ते तु (for तात) — ^c) Ś1 K1 G2 5 तत्त्वनिवि, N1.2 V1 B2 Dn D1 2.4.6 1 त तेमिवि, N2 B2 5 5 Da D2 T1 त त्वमिवि, D2 त्वेत त्वमि, T2 तदमिवि G1-3.6 M2 4 श्रापतत्त्व(G2 'कं)ममि(G2.6 'वि)जाय — ^a) Ś1m परमुत्तरमनुत्तर (310). N1.2 V1 B D 'वत किमुत्तर — After 1, Ko 4 Da1 ins. a passage of three lines given in App I (No. 18)

2 Ś1 K1 S (K1 G2 with prefixed श्री) सूत, N1.2 V1 B1 Dn2 सौत्तिह — ^a) D2 शेषस्तु, M2 4.5 शेषा तु (sic). K1 बलवान् (for भग) — ^b) N1.2 V1 B D transp त्यक्त्वा and कद्रु G2 त्वेको कद्रु G1 4-6 कद्रु सुतानपि — ^c) N1 आगच्छद्, N2 G1 'स्याय; D2 'तेषे N2 V1 Dn D1.2.6 1 उग्रतप समातस्ये — ^a) G (except G4 5) M 'क्षो जितेन्द्रिय'

3 ^a) Ś1 K1 G2 आख्याय — ^b) N2 S (except T1) सतोघन — ^c) Ś1 K दशार्णे पु'

4 ^a) N2 G1 रस्ये, Da.6 1 सर्वे (for पुण्ये) — ^b) Cf 1 1 10^a — ^c) Ś1 (by corr) N1 V1 B Dn D2.5 T G M1.5 'शीलो — ^a) K2 N2 नियतेन्द्रिय — After 4, K4 ins 1 41 3^{ab} (of. 250*), while G (except G2 c) ins

377* शीतवातातपसह परित्यक्तप्रियाप्रिय ।

धर्मे मन समाधाय ज्ञाने त्रिपवणे तथा ।

5 ^b) K2 G2.6 ददर्श च; G2 दृष्टो च (for त द') — G2 om 5^c-6^b — ^c) Hypermetris! Ko 2 4 वि; K2 N1 2 V1 B D T1 स; N2 G2 प्र-, G2 त (for परि-) — ^a) Ś1 K1 T2 G1 4 5 M (except M1.5) प्रसु; N1.2 V1 B D T1 मुनि N2 जटामकुटधारिण

6 G2 om 6^{ab} (of v 1 5) — ^a) M2 4 5 'वृत्ति. — Before 6^{cd}, K4 D2 5 ins ब्रह्मोवाच, G2 2.6 M (except M2) ब्रह्मा — ^c) M1.5 'द क्रियते

7 ^a) Ś1 K1.5 4 N1 V1 B2-4 D (except D2 5) T1 यस्ते Ś1 K1 4 स्थित N1.2 V1 D T1 व्यवस्थित (D2 5 'त); B as in D2 5, T2 G M चिकीर्षि (G2 चिरास्थि; G2 corrupt)

8 K2 श्रीशेष उ' Ś1 K1 D2 S om उवाच — ^a) Ś1 K T G2 5 M2 ते; N2 M1.5 पि (for हि) — ^b) N2 प्रायशो (for आ')

9 ^a) N1 2 V1 B D (except D1) तप आ(D2 तपसा)तिष्ठ — ^a) Ś1 K1 Da1 G1.4 M (except M1 5) नैतान्

10 ^a) Ko (i hapl) om from सतत up to द्विपन्ति (11^a) N1.2 V1 Dn D1.2.4 1 T1 ससुता (for सत') — ^b) N1 2 V1 Dn D1.4 1 T1 सतत विनता, M2 सतत ससुत D2 G2 M2 transp विन' and ससु' — ^a) K2 प्रतापवान्; N1 2 V1 B D T1 अतरिक्षग (for पिता')

11 Ko om. up to द्विपन्ति (of. v 1 10) — ^a) M1

३२

शौनक उवाच ।

जाता वै भुजगास्तात वीर्यवन्तो दुरासदाः ।
शापं तं त्वथ विज्ञाय कृतवन्तो नु किं परम् ॥ १

सूत उवाच ।

तेषां तु भगवाञ्शेषस्त्यक्त्वा कद्रूं महायशाः ।
तपो विपुलमातस्ये वायुभक्षो यतव्रतः ॥ २
गन्धमादनमासाद्य वदर्या च तपोरतः ।
गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥ ३
तेषु तेषु च पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च ।
एकान्तशीली नियतः सततं विजितेन्द्रियः ॥ ४
तप्यमानं तपो घोरं तं ददर्श पितामहः ।

परिशुष्कमांसत्वक्त्वायुं जटाचीरधरं प्रभुम् ॥ ५
तमब्रवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः ।
किमिदं कुरुषे शेष प्रजानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ६
त्वं हि तीव्रेण तपसा प्रजास्तापयसेऽनघ ।
ब्रूहि कामं च मे शेष यत्ते हृदि चिरं स्थितम् ॥ ७
शेष उवाच ।

सोदर्या मम सर्वे हि आतरो मन्दचेतसः ।
सह तैर्नोत्सहे वस्तुं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ८
अभ्यस्रयन्ति सततं परस्परमभिवात् ।
ततोऽहं तप आतिष्ठे नैतान्पश्येयमित्युत ॥ ९
न मर्षयन्ति सततं विनतां ससुतां च ते ।

C 1 1878
B 1 86 10
K 1 86 10

32

1 Ś1 K1 S (G2 with prefixed श्री) शौनक — ^a)
Ś1 जाता वै, K1 'स्येव', N1.2 V1 B2 D (except Da D2.5)
T1 आख्याता, T2 G M एते वै D2 ते तु (for तात)
— ^c) Ś1 K1 G2 5 त त्वनुवि, N1.2 V1 B2 Dn D1 2.4.6 7
त तेमिवि, N2 B1 2 4 5 Da D2 T1 त त्वमिवि, D2
त्वेत त्वमि, T2 तदमिवि G1-3.6 M2 4 प्रापतत्व(G2
'क')ममि(G2.6 'वि')जाय — ^a) Ś1m परमुत्तरमनुत्तर (310).
N1.2 V1 B D 'वत किमुत्तर — After 1, Ko 4 Da1 ins.
a passage of three lines given in App I (No. 18)

2 Ś1 K1 S (K1 G2 with prefixed श्री) सूत, N1.2
V1 B1 Dn2 सौतिरु — ^a) D2 शेषस्तु, M2 4.5 शेषा तु
(sic). K1 बलवान् (for भग) — ^b) N1.2 V1 B D
transp त्यक्त्वा and कद्रू G2 त्वेको कद्रू G1 4-6 कद्रू
सुतानपि — ^c) N1 आगच्छद्, N2 G1 'स्थाय; D2 'तेषे
N2 V1 Dn D1.2.6 7 उग्रतप समातस्ये — ^a) G (except
G2 5) M 'क्षो जितेन्द्रिय'

3 ^a) Ś1 K1 G2 आस्थाय — ^b) N2 H (except T1)
सपोधन — ^c) Ś1 K दशार्णुं पु'

4 ^a) N2 G1 रस्ये, Da.6 7 सर्वे (for पुण्ये) — ^b)
Cf 1 1 10^a — ^c) Ś1 (by corr) N1 V1 B Dn D2.5 T
G M1 5 'शीलो — ^a) K2 N2 नियतेन्द्रिय — After
4, K4 ins 1 41 3^{ab} (of. 250*), while G (except
G2 6) ins

377* शीतवातातपसह परित्यक्तप्रियाप्रिय ।

धर्मे मन समाधाय ज्ञाने त्रिपवणे तथा ।

5 ^b) K2 G2.6 ददर्श च; G2 दृष्टो च (for त द*)
— G2 om 5^c-6^b — ^c) Hypermetric! Ko 2 4 वि;
K2 N1 2 V1 B D T1 स; N2 G2 प्र-, G2 त (for परि-)
— ^a) Ś1 K1 T2 G1 4 5 M (except M1.5) प्रभु; N1.2
V1 B D T1 मुनि N2 जटामकुटधारिण

6 G2 om 6^{ab} (of v 1 5) — ^a) M2 4 5 'धृति .
— Before 6^{cd}, K4 D1 5 ins प्रहोवाच, G2 2.6 M
(except M2) ब्रूया — ^c) M1.5 'द क्रियते

7 ^a) Ś1 K1.4 N1 V1 B2-4 D (except D2 5) T1
यस्ते Ś1 K1 4 स्थित N1.2 V1 D T1 व्यवस्थित (D2 5
'त); B as in D2 5, T2 G M चिकीर्षि (G2 चिरास्य;
G2 corrupt)

8 K2 श्रीशेष उ' Ś1 K1 D2 S om उवाच — ^a) Ś1
K T G1 5 M2 ते; N2 M1.6 पि (for हि) — ^b) N2
प्रायश्चो (for आ')

9 ^a) N1 2 V1 B D (except D1) तप आ(D2
तपसा)तिष्ठ — ^a) Ś1 K1 Da1 G1.6 M (except
M1 5) नैतान्

10 ^a) Ko (?hapl) om from सतत up to द्विपन्ति
(11^a) N1.2 V1 Dn D1.2.4 7 T1 ससुता (for सत*)
— ^b) N1 2 V1 Dn D1.4 7 T1 सतत विनता, M2 सतत
ससुत D2 G2 M2 transp विन' and ससु' — ^a) K2
प्रतापवान्; N1 2 V1 B D T1 अतरिक्षग (for पिता')

11 Ko om. up to द्विपन्ति (of. v 1 10) — ^a) M1

महीपतिर्भूतपतिर्जगत्पतिः ।

तथा महीं धारयितासि निश्चलां

प्रयच्छ तां मे शिरसि प्रजापते ॥ २०

ब्रह्मोवाच ।

अधो महीं गच्छ भुजंगमोत्तम

स्वयं तवैषा विवरं प्रदास्यति ।

इमां धरां धारयता त्वया हि मे

महत्प्रियं शेष कृतं भविष्यति ॥ २१

सूत उवाच ।

तथेति कृत्वा विवरं प्रविश्य स

प्रभुर्भूवो भुजगवराग्रजः स्थितः ।

विमर्ति देवीं शिरसा महीमिमां

समुद्रनेमिं परिगृह्य सर्वतः ॥ २२

ब्रह्मोवाच ।

शेषोऽसि नागोत्तम धर्मदेवो

महीमिमां धारयसे यदेकः ।

अनन्तमोगः परिगृह्य सर्वा

यथाहमेवं बलमिद्यथा वा ॥ २३

सूत उवाच ।

अधो भूमेर्वसत्येवं नागोऽनन्तः प्रतापवान् ।

धारयन्वसुधामेकः शासनाद्ब्रह्मणो विभुः ॥ २४

सुपर्णं च सखायं वै भगवानमरोत्तमः ।

प्रादादनन्ताय तदा वैनतेयं पितामहः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

T G₁₋₃ M₂₋₄ भुवनं (for सूतपतिर) — Ko om 20^{ea}
— ^a) Ś₁ K₁ L₁ s transp तां and मे B₃ विवरं (for शिरः)

21 Ś₁ (with prefixed श्री) S (G₃ M₁ s om) ब्रह्मा;
K₁ पितामह — ^a) M₁ अतो, M₃ इमां (for अधो)
Ko 2 4 गलेश्वर — ^b) T₁ (evidently with mislection
of exemplar) प्रतेसा (for तवैषा) — ^c) K₄ D₂ G₃ s
मा महीं

22 D₃ om 22 .G (except G₂ s) M (except M₁ s)
transp 22 and 23 — G₂ M om सूत उ — Ś₁ K₁ T G
(G₄ om) सूत; Ko Ṇ₁ 2 V₁ B₁ D_n D₁ 2 3 7 सौतिर.
— ^a) Ṇ₁ V₁ D_n 3 G₂ M₄ तवैव Ś₁ K Ṇ₃ D₂ G₃
om स T₂ तत् (for स) — ^b) G₂ s भुवोत्तरे (for
प्रभुर्भूवो) K वरो (K₁ तरा)ग्रज; T₂ वरोत्तम, G M₃ 4
वरो (G₂ 3 रा)प्रत Ko 2 3 सित. B₃ m प्रभुर्भुजगप्रवरा
M₁ 2 3 प्रभो भु (M₁ भुं)जगप्रवरोग्रज (M₃ त) — ^a) A
few MSS नेमी B₄ T₂ G (except G₄ s) सर्वदा

23 For G₁ 4-5 M₂ 4 of v 1. 22 — G₃ s om
ब्रह्मो Ś₁ (with prefixed श्री) K₁ T G₂ 3 M₁ 3 ब्रह्मा
— D₂ om 23. — ^a) D₃ T₂ G₂ 3 देवो — ^b) T₂ G
M धारयिता (M₁ s यता) G (except G₂ s) त्वमेक,
M₃ (by corr.) त्वदेक. — ^c) G₃ अनेकमोगान् K₂
भोगात्, Ṇ₁ 2 V₁ D_n नै; D₃ G₁ M₁ 5 ग Ś₁ K
सर्वतो, Ṇ₃ B (except B₁) D_n D_n D₁ 4 5 7 T₂ M₃ (by
corr) वै, D₃ वै; G₃ वान् — ^a) K₂ मेना; G₂ s

मेको Ś₁ K₁ बलिनि B₂ 4 च, G₄ 3 मया, M₁ 3
एव (for वा)

24 D₂ G₁ 4-5 M₁ s om सूत उ Ś₁ K₁ T G₂ 3
M₂ 4 सूत; Ko 4 Ṇ₁ 2 V₁ B₁ D_n D₁ 2 3 7 सौतिर.
— ^a) Ś₁ Ko 2 4 D₂ 3 7 T₁ अतर्भूमौ; K₃ Ṇ₁ 2 V₁
B₂ 4 D₃ अधो भूमौ Ṇ₃ D₃ G₁ 3 M एव (for एव).
— ^c) M₃ वै धरामेक — ^a) K₁ विभो; Ṇ₁ 2 V₁ D_n
D₂ 4 5 7 विदु, G₄ 3 प्रभो

25 D₃ om 25 — ^a) K₃ Ṇ₁ V₁ B D (except
D₃, D₃ om.) T G₁ 4 5 सहाय — ^b) M₁ 3 प्रदात्वमरो
— ^c) T₂ G (except G₄ s) M₁ 3 प्रादादे (M₁ 3 सादै)नम-
नताय — D₂ 4 5 S (except M₁ s) ins after 25 K₄
D₃, before st 1 of the foll adhy

381* अनन्तेऽभिप्रयाते तु वासुकि स महाबलः ।

अभ्यपिच्यत नागैस्तु दैवतैरिव वासवः ।

[(L 2) D₂ 3 T₁ G₁ दैवैरिव स (G₁ च) वा]

Colophon. Sub-parvan All MSS except K₁ 3
D_n 1 T₂ आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक) — Adhy
name Ko 2 4 अनतधरप्रदान; K₃ श्रीशेषस्य वरप्रदान;
Ṇ₁ 2 V₁ शेषवृत्तकथन, G₁ शेषभूभारनियोजन, G₃ शेषभू-
भार. — Adhy no (figures, words or both) Ś₁
43, K₃ (sup. l. m. sec m) T₂ 29, Ṇ₁ 2 V₁ B₁ D_n
36, B₂ D₁ m 34, D₃ 33, G M 19 (G₂ 3 21, G₃
M₃ 20) — S'loka no Ṇ₃ 26, D_n 24 — Aggregate
s'loka no D_n 1563.

महीपतिर्भूतपतिर्जगत्पतिः ।

तथा महीं धारयितास्मि निश्चलां

प्रयच्छ तां मे शिरसि प्रजापते ॥ २०

ब्रह्मोवाच ।

अधो महीं गच्छ भुजंगमोत्तम

स्वयं तवैषा विवरं प्रदास्यति ।

इमां धरां धारयता त्वया हि मे

महत्प्रियं शेष कृतं भविष्यति ॥ २१

सूत उवाच ।

तथेति कृत्वा विवरं प्रविश्य स

प्रभुर्भुवो भुजगवराग्रजः स्थितः ।

विमर्ति देवीं शिरसा महीमिमां

समुद्रनेमिं परिगृह्य सर्वतः ॥ २२

ब्रह्मोवाच ।

शेषोऽसि नागोत्तम धर्मदेवो

महीमिमां धारयसे यदेकः ।

अनन्तमोगः परिगृह्य सर्वा

यथाहमेवं बलमिद्यथा वा ॥ २३

सूत उवाच ।

अधो भूमेर्वसत्येवं नागोऽनन्तः प्रतापवान् ।

धारयन्वसुधामेकः शासनाद्ब्रह्मणो विभुः ॥ २४

सुपर्णं च सखायं वै भगवानमरोत्तमः ।

प्रादादनन्ताय तदा वैनतेयं पितामहः ॥ २५

G 1 1568
B 1 30.25
C 1 30.25

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

T G1-8 M1-4 भुवनं (for सूतपतिर) — Ko om 20^{ca}
— ^a) Ś1 K1.8 transp तां and मे B8 विवरं (for शिरः)

21 Ś1 (with prefixed श्री) S (G8 M1.8 om) ब्रह्मा;
K1 पितामह — ^a) M1 अतो, M8 इमां (for अधो)
Ko 2 4 गन्धेश्वर — ^b) T1 (evidently with mislection
of exemplar) प्रतेसा (for तवैषा) — ^c) K4 D2 G2.8
मा महीं

22 D8 om 22 -G (except G2 8) M (except M1.8)
transp 22 and 23 — G2 M om सूत वं Ś1 K1 T G
(G2 om) सूत; Ko Ṇ1.2 V1 B1 Dn D1.8.6 7 सौतिर.
— ^a) Ṇ V1 Dn8 G2 M8 तवैव Ś1 K Ṇ8 D2 G2
om स T2 तव (for स) — ^b) G2 8 भुवोत्तरे (for
प्रभुर्भुवो) K वरो (K1 तरा)ग्रज; T2 वरोत्तम, G M2 4
वरो (G2 8 रा)प्रत Ko 2 8 सित. B8 m प्रभुर्भुजगप्रवरा
M1.8.8 प्रभो भु (M1 भु)जगप्रवरोग्रज (M8 त) — ^a) A
few MSS नेमी B4 T3 G (except G1 8) सर्वथा

23 For G1.4-8 M1-4 of v 1. 22 — G2 8 om
ब्रह्मो Ś1 (with prefixed श्री) K1 T G2 8 M1 8 ब्रह्मा
— D2 om 23. — ^a) D2 T2 G2.8 देहो — ^b) T2 G
M धारयिता (M1.8 यता) G (except G2 8) त्वमेक.
M8 (by corr.) त्वदेक.. — ^c) G8 अनेकमोगान् K2
भोगाद्, Ṇ1 2 V1 Dn नै; D8 G1 M1.8 ग Ś1 K
सर्वतो, Ṇ8 B (except B1) Dn Dn D1.8.6 7 T2 M8 (by
corr) वै, D8 वै; G8 वान् — ^a) K8 भेना; G1 8

भेको Ś1 K1 बलिमि B2.4 च, G1 8 मया, M1.8
एव (for वा)

24 D2 G1.4-8 M1.8 om सूत वं Ś1 K1 T G2.8
M2-4 सूत; Ko 4 Ṇ1 2 V1 B1 Dn D1.8.6 7 सौतिर.
— ^a) Ś1 Ko-2 4 D2.6 7 T1 अतर्भूमौ; K8 Ṇ1.2 V1
B2 4 D8 अधो भूमौ Ṇ8 D8 G1.8 M एव (for एव).
— ^c) M8 वै धरामेक — ^d) K1 विभो; Ṇ1 2 V1 Dn8
D2-4.6 7 विदु, G1-8 प्रभो

25 D8 om 25 — ^a) K8 Ṇ V1 B D (except
D2, D8 om.) T G1.4 8 सहाय — ^b) M1.8 प्रवदावमरो
— ^c) T2 G (except G1 8) M1.8 प्रादादे (M1.8 साधै)नम-
नताय — D2.4 8 S (except M1.8) ins after 25 K4
D8, before st 1 of the foll adhy

381* अनन्तेऽभिप्रयाते तु वासुकि स महाबलः ।

अभ्यपिच्यत नागैस्तु देवैरिव वासवः ।

[(L 2) D2-8 T1 G1 देवैरिव स (G1 च) वा]

Colophon. Sub-parvan All MSS except K1.8
Dn1 T3 आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक) — Adhy
name Ko 2 4 अनन्तवरप्रदान; K8 श्रीशेषस्थ वरप्रदानं;
Ṇ1.2 V1 शेषशुक्तकथन, G1 शेषभूभारनियोजन, G8 शेषभू-
भार. — Adhy no (figures, words or both) Ś1
43, K8 (sup lin. sec m) T2 29, Ṇ1 2 V1 B1 Dn8
36, B2 D4 m 5 34, D8 33, G M 19 (G2 8 21, G8
M8 20) — S'loka no Ṇ8 26, Dn 24 — Aggregato
s'loka no Dn8 1568.

जनमेजयं तं भिक्षामो यज्ञस्ते न भवेदिति ॥ ११
अपरे त्वब्रुवन्नागास्तत्र पण्डितमानिनः ।
मन्त्रिणोऽस्य वयं सर्वे भविष्यामः सुसंमताः ॥ १२
स नः प्रक्षयति सर्वेषु कार्येष्वर्थविनिश्चयम् ।
तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामो यथा यज्ञो निवर्तते ॥ १३
स नो बहुमतात्राजा बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरः ।
यज्ञार्थं प्रक्षयति व्यक्तं नेति वक्ष्यामहे वयम् ॥ १४
दर्शयन्तो बहुन्दोषान्प्रेत्य चेह च दारुणान् ।
हेतुभिः कारणैश्चैव यथा यज्ञो भवेन्न सः ॥ १५
अथवा य उपाध्यायः क्रतौ तस्मिन्मविष्यति ।

सर्पसत्रविधानज्ञो राजकार्यहिते रतः ॥ १६
तं गत्वा दशतां कश्चिद्भुजगः स मरिष्यति ।
तस्मिन्हते यज्ञकरे क्रतुः स न भविष्यति ॥ १७
ये चान्ये सर्पसत्रज्ञा भविष्यन्त्यस्य ऋत्विजः ।
तांश्च सर्वान्दक्षिष्यामः कृतमेवं भविष्यति ॥ १८
तत्रापरेऽमन्त्रयन्त धर्मात्मानो भुजंगमाः ।
अबुद्धिरेषा युष्माकं ब्रह्महत्या न शोभना ॥ १९
सम्यक्सद्धर्ममूला हि व्यसने शान्तिरुत्तमा ।
अधर्मोत्तरता नाम कृत्स्नं व्यापादयेज्जगत् ॥ २०
अपरे त्वब्रुवन्नागाः समिद्धं जातवेदसम् ।

G. 1 1593
B. 1 37 21
K. 1 37 21

11 Before 11, G₁ 4 s 12s द्यापत्र (of. v 1 10).
— ^a) G₁ 4 s शुष्वतु नागा ह्यस्य मे — ^b) K (except
K₁, K₂ as in text) द्विजोत्तमा — ^c) K₀ Da₁ जन्मे
(of v 1 1 1 8, 18. 8 etc) Ś₁ K₁ D₂ G₂ 8 s M
(except M₄) त (as in text), the rest तु

12 ^{ab}) 12^a = 21^a N₂ s trans नागा and तत्र
— ^c) K₂ हि (for स्य) — ^d) K₂ समतत, N₁ B D₂
सुसह; T₂ सुसत्तमा; G₂ समाश्रि, G₂ 8 समाग

13 ^a) B (except T₁ M₂) पृच्छति K₂ D₁ M₂ 4
transp सर्वे and कार्येषु (in ^b) — ^b) K₀ अथ; B₄ सु-
(for अर्थ). N₂ G₂ श्रयात्; D₂ 8 श्रयान् — ^c) Ś₁ तथा
(for 'त्र) N₁ 2 V₁ B D प्रदास्यामो, T₁ G₂ प्रयो, G₂
प्रवे — ^d) D₂ 7 राज्ञो (for य) Ś₁ T₁ निवर्तते; K₁
N₁ 2 V₁ B D 'स्त्विति' (B₄ D₂ 'ते'), N₂ न वत्स्यति, T₂ G
M न व

14 ^a) N₂ B₄ 8 बहुमतो, D₂ बुद्धिमतो D₁ बुद्ध्वा (for
राजा) — ^b) N₂ B₄ G M बुद्धौ (G₂ 'द्धि, G₂ 'द्धे, M₁ 8
'द्धो); B₁-2.5 Dn D₁ 4 s T₁ 'ध्या — ^c) N₁ B D₂ 8
सत्रार्थ (B₄ D₂ 'र्थ) K₂ M₂-4 प्रक्षयते; T G₂-4 M₁ 8
पृच्छते, G₂ 8 वक्ष्यते G₂ 8 युक्त (for व्यक्त) — ^d) Ś₁
K (except K₄) वक्ष्याम त (K₀ 8 ते)

15 ^a) G₂ om 15^b excepting चेह G₁ 4 सु- (for
च) — ^c) M₁ 2.5 विविधैश्चैव, M₂ 4 श्रापि — ^d) M₁ 8
यज्ञेन चेतस

16 ^a) N₁ 2 V₁ B Dn₁ n₂ D₂ 8 अयम् (for य)
— ^b) N₁ 2 V₁ B D (except D₁ 2) T G₁ 8 क्रतो, M
(except M₁ 5) यज्ञे N₁ 2 V₁ B D T₁ G₂ 8 s M तस्य,
T₂ G₁ 8 'त्र — T₂ om 16^c-21^b

17 T₂ om 17 (of v 1 16) — ^a) K₁ transp दश
and सुज (in ^b) K₄ G₂ दश्यतां; G₂ दिश्य — ^c) N₁ 2

V₁ B D T₁ स्तुते, G₂ 8 न K₁ N₁ 2 V₁ B (except B₂)
D (except D₂ 8) T₁ G₁ 8 M₁ 8 यज्ञकरे, K₂ 'विधि
— ^a) K (except K₁) यज्ञोसौ M (except M₁ 8)
च (for स)

18 T₂ om 18 (of v 1 16), D₂ (hapl) om 18
— ^b) K₁ N₁ 2 V₁ Dn D₁ 8 7 M 'त्यस्य चर्धि', K₂ G₂ 8
'त्यस्य च द्विजा, T₁ 'ति स चर्धि', G₂ 'त्यत्र चर्धि'
— ^c) Ś₁ हनिष्याम D₂ G₂ तान्सर्वान्दक्षिष्याम — ^d)
K₂ Da₁ क्रतुर्नैव; N₂ 'मेतद्; D₂ (by corr) क्रतुरे, G₂
कृत स न, Cd कृतमेव (as in text)

19 T₂ om 19 (of v 1 16) — ^a) Ś₁ N₂ मन्त्रयतो
(Ś₁ corr to 'यतु), K₁ धर्मेरता, K₄ S (except T₂)
मन्त्रयति (G₂ 8 'ते) N₁ 2 V₁ B D अपरे त्वब्रुवन्नागा (D₂
'वन्तत्र); of 21^a, 25^a etc — ^b) K₁ मन्त्रयतो, M
(except M₁ 8) महा (for धर्मा) N₁ 2 V₁ B D
दयालव — ^c) Da₁ कुबुद्धि N₁ 2 V₁ B D भवतां
(for यु) — ^d) N₂ M₁ 8 ब्रह्मवध्या N₁ 2 V₁ B D न
शोभन (D₁ विनाशनं, D₂ as in text), N₂ भविष्यति

20 T₂ om 20 (of v 1 16) — ^a) G₁ M₂ 4 सपत्न
(for सम्यक्) G₂ 8 सपत्तिर् (for सम्यक्सद्) N₁ 2 V₁
D (except Dn D₁ 8) M₁ Nilp सध, T₁ G₁ सुध; G₂
सा ध (for सद्) N₁ 2 V₁ B₄ 4 D T₁ G₂ 8 s M₁ 8 धै
(for हि) G₂ 8 सत्यघता धर्ममूला — ^b) Ś₁ K 'रुच्यते
(K₂ 'रिप्यते) (for 'रुत्तमा) — ^c) K₂ अधर्मोय भुजगा
हि; G₁-8 M₂ 4 'भै एव चरित (G₂ M₂ 'त, M₄ 'ता)
— ^d) G₂ आपतये, G₂ आपा, G₂ m M₂ 4 व्याघातये.

21 T₂ om 21^{ab} (of v 1 16) — ^b) M₁ 8 ज्वलित
जा — ^c) T सर्वे (for वर्षैर्) Ś₁ K₁ 2 D₂ G₁ निवारयि
— ^d) M₁ 8 वर्षा भू N₂ समतत (for सवि)

22 ^a) T₂ G₂ 8 M₂ 4 'भांदात्, M₂ 'दो K₂ N₁ 2

जनमेजयं तं भिक्षामो यज्ञस्ते न भवेदिति ॥ ११
 अपरे त्वबुवन्नागास्तत्र पण्डितमानिनः ।
 मन्त्रिणोऽस्य वयं सर्वे भविष्यामः सुसंमताः ॥ १२
 स नः प्रक्षयति सर्वेषु कार्येष्वर्थविनिश्चयम् ।
 तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामो यथा यज्ञो निवर्तते ॥ १३
 स नो बहुमतान्राजा बुद्ध्या बुद्धिमतां वरः ।
 यज्ञार्थं प्रक्षयति व्यक्तं नेति वक्ष्यामहे वयम् ॥ १४
 दर्शयन्तो बहुन्दोपान्नेत्य चेह च दारुणान् ।
 हेतुभिः कारणैश्चैव यथा यज्ञो भवेन्न सः ॥ १५
 अथवा य उपाध्यायः क्रतौ तस्मिन्मविष्यति ।

सर्पसत्रविधानज्ञो राजकार्यहिते रतः ॥ १६
 तं गत्वा दशतां कश्चिद्भुजगः स मरिष्यति ।
 तस्मिन्हते यज्ञकरे क्रतुः स न भविष्यति ॥ १७
 ये चान्ये सर्पसत्रज्ञा भविष्यन्त्यस्य क्रत्विजः ।
 तांश्च सर्वान्दक्षिष्यामः क्रतमेवं भविष्यति ॥ १८
 तत्रापरेऽमन्त्रयन्त धर्मात्मानो भुजंगमाः ।
 अबुद्धिरेषा युष्माकं ब्रह्महत्या न शोभना ॥ १९
 सम्यक्सद्धर्ममूला हि व्यसने शान्तिरुत्तमा ।
 अधर्मोत्तरता नाम कृत्स्नं व्यापादयेज्जगत् ॥ २०
 अपरे त्वबुवन्नागाः समिद्धं जातवेदसम् ।

C. 1 1509
B. 1 37 21
K. 1 37 21

11 Before 11, G₁ 4 s 12s द्यापत्र (of. v 1 10).
 — ^a) G₁ 4 s शृण्वतु नागा हृत्य मे — ^b) K (except
 K₁, K₂ as in text) द्विजोत्तमा — ^c) K₀ Da₁ जन्मे
 (of v 1 1 1 8, 18. 8 etc) Ś₁ K₁ D₂ G₂ s s M
 (except M₄) त (as in text), the rest तु

12 ^{ab}) 12^a=21^a Ns transp नागा and तत्र
 — ^c) K₂ हि (for स्य) — ^d) K₂ समतत, N₁ B D₂
 सुसह; T₂ सुसत्तमा; G₂ समाधि; G₃ समाग

13 ^a) S (except T₁ M₂) पृच्छति K₂ D₁ M₂ 4
 transp सर्वे and कार्येषु (in ^b) — ^b) K₀ अथ; B₄ सु-
 (for अर्थ); Ns G₁ श्रयान्; D₂ 5 श्रयान् — ^c) Ś₁ तथा
 (for 'त्र') N₁ 2 V₁ B D प्रदास्यामो, T₁ G₂ प्रयो, G₂
 प्रवे — ^d) D₂ 7 राज्ञो (for य) Ś₁ T₁ निवर्त्यते; K₁
 N₁ 2 V₁ B D त्येति (B₄ D₂ 'ते'), Ns न वक्ष्यति, T₂ G
 M न व

14 ^a) Ns B₄ 5 बहुमतो, D₂ बुद्धिमतो D₁ बुद्धा (for
 राजा) — ^b) Ns B₄ G M बुद्धौ (G₂ 'द्धि, G₂ 'द्धे, M₁ 5
 'द्धो); B₁-2. s Dn D₁ 4 s T₁ ध्या — ^c) N₁ B D₂ 5
 सत्रार्थ (B₄ D₂ 'र्थ') K₂ M₂-4 प्रक्षयते; T G₂-4 M₁ 5
 पृच्छते, G₂ 6 वक्ष्यते G₂ 8 युक्त (for व्यक्त) — ^d) Ś₁
 K (except K₄) वक्ष्याम त (K₀ 3 ते)

15 ^b) G₂ om 15^b excepting चेह G₁ 4 सु (for
 च) — ^c) M₁ 2. s विविधैश्चैव, M₂ 4 श्रापि — ^d) M₁ 5
 यज्ञेन चेतस

16 ^a) N₁ 2 V₁ B Dn₁ n₂ D₂ 5 अयम् (for य)
 — ^b) N₁ 2 V₁ B D (except D₁ 2) T G₂ 5 क्रतो, M
 (except M₁ 5) यज्ञे N₁ 2 V₁ B D T₁ G₂ 8 s M तस्य,
 T₂ G₁ 4 s 'त्र — T₂ om 16^a-21^b

17 T₂ om 17 (of v 1 16) — ^a) K₁ transp दश
 and भुज (in ^b) K₄ G₂ दक्षयतां; G₂ दिश्य — ^c) N₁ 2

V₁ B D T₁ मृते, G₂ 5 म K₁ N₁ 2 V₁ B (except B₅)
 D (except D₂ 5) T₁ G₁ 6 M₁ 5 यज्ञकरे, K₂ 'विधि
 — ^a) K (except K₁) यज्ञोत्तौ M (except M₁ 5)
 च (for स)

18 T₂ om 18 (of v 1 16), D₂ (hapl) om 18
 — ^b) K₁ N₁ 2 V₁ Dn D₁ 8 7 M 'त्यस्य चर्चि', K₂ G₂ 5
 'त्यस्य च द्विजा, T₁ 'ति स चर्चि', G₂ 'त्यत्र चर्चि'
 — ^c) Ś₁ हनिष्याम D₂ G₂ तान्सर्वान्दशयिष्याम — ^d)
 K₂ Da₁ क्रतुर्नैव; Ns 'मेतद्; D₂ (by corr) क्रतुरे, G₂
 कृत स न, Cd कृतमेव (as in text)

19 T₂ om 19 (of v 1 16) — ^a) Ś₁ Ns मन्त्रयतो
 (Ś₁ corr to 'यतु), K₁ धर्मरता, K₄ S (except T₂)
 मन्त्रयति (G₂ 5 'ते') N₁ 2 V₁ B D अपरे त्वबुवन्नागा (D₂
 'वन्तत्र); of 21^a, 25^a etc — ^b) K₁ मन्त्रयतो, M
 (except M₁ 5) महा (for धर्मा) N₁ 2 V₁ B D
 दयालव — ^c) Da₁ कुबुद्धि N₁ 2 V₁ B D भवतां
 (for यु) — ^d) Ns M₁ 5 ब्रह्मवध्या N₁ 2 V₁ B D न
 शोभन (D₁ विनाशनं, D₂ as in text), Ns भविष्यति

20 T₂ om 20 (of v 1 16) — ^a) G₁ M₂ 4 सपत्न
 (for सम्यक्) G₂ 8 सपत्तिर् (for सम्यक्सद्) N₁ 2 V₁
 D (except Dn D₁ 5) M₁ Nilp सध, T₁ G₁ सुध; G₂
 सा ध (for सद्ध) N₁ 2 V₁ B₂ 4 D T₁ G₂ 8 s M₁ 5 धै
 (for हि) G₂ 5 सत्यव्रता धर्ममूला — ^b) Ś₁ K 'रुच्यते
 (K₂ 'रिष्यते) (for 'रुत्तमा) — ^c) K₂ अधर्मोय भुजगा
 हि; G₂-6 M₂ 4 'मै एव चरित (G₂ M₂ 'त, M₄ 'ता)
 — ^d) G₂ आपतये, G₂ आपा, G₂ m M₂ 4 व्याघातये.

21 T₂ om 21^{ab} (of v 1 16) — ^b) M₁ 5 न्वलित
 जा — ^c) T सर्वे (for वर्षैर्) Ś₁ K₁ 2 D₂ G₁ निवारयि
 — ^d) M₁ 5 वर्षा भू Ns समतत (for सवि)

22 ^a) T₂ G₂ 6 M₂ 4 'मांढान्, M₂ 'हो K₂ N₁ 2

सर्वेषामेव मे बुद्धिः पन्नगानां न रोचते ॥ ३०
किं त्वत्र संविधातव्यं भवतां यद्भवेद्वितम् ।

अनेनाहं भृशं तप्ये गुणदोषौ मदाश्रयौ ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

सूत उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं तेषां सर्वेषामिति चेति च ।
वासुकेष्व वचः श्रुत्वा एलापत्रोऽन्नवीदिदम् ॥ १
न स यज्ञो न भविता न स राजा तथाविधः ।
जनमेजयः पाण्डवेयो यतोऽस्माकं महाभयम् ॥ २
दैवेनोपहतो राजन्यो भवेदिह पूरुषः ।

स दैवमेवाश्रयते नान्यत्तत्र परायणम् ॥ ३
तदिदं दैवमस्माकं मयं पन्नगसत्तमाः ।
दैवमेवाश्रयामोऽत्र शृणुष्वं च वचो मम ॥ ४
अहं गापे समुत्सृष्टे समश्रौषं वचस्तदा ।
मातुरुत्सङ्गमारूढो भयात्पन्नगसत्तमाः ॥ ५
देवानां पन्नगश्रेष्ठास्तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति प्रभो ।

G. 1 1st 27
B. 1 33. 6
K. 1 33. 7

31 G₁ s (om lines 3, 4), after 29

385* श्रेयः प्रसादनं नन्ये कश्यपस्य महात्मन ।

ज्ञातिवर्गस्य सौहार्दादामनश्च मुजंगमा ।

न च जानाति मे बुद्धिः किञ्चिन्नु वचो हि व ।

मया हीद विधातव्यं भवता यद्वितं भवेत् ।

[(L. 2) K₁ B D₃ D₂ G₁ s 'वदास्य' — D₂ om lines 3 and 4, and repeats 30^c-31^b — (L. 4) Second half = (var) 31^b]

— N₃ reads 31st after 30^{ab} — ^c) Ko B Da D₂ s

अनेन सुनृश T₂ G₁ s M तप्ये

Colophon Sub-partan All MSS except K₁ T आस्तीक (१) आस्ति, अस्तीक) — Adhy nam^o Ko 2 4 नागमत्र, K₃ सर्पमंत्र, N₁ 2 V₁ वासुकीयदिमंत्रण, G₁ वासुकीसर्पसत्ताप — Adhy no (figures, words or both) S₁ 44, Ko 32, K₃ (marg sec m) T 30, N₁ 2 V₁ Dn 37, B₁ 36, B₂ D₂ 4m 35, D₃ 3 (sic), G M 20 (G₂ 22, G₃ M₃ 21) — S^{ola} no N₃ 33, Dn 34

34

1 Ko om. सूत उ° S₁ K₁ S (G₂ 3 with prefixed श्री) सूत, K₂ 4 N₁ 2 V₁ B₁ 4 Dn D₁ 2 c 7 मौत्तिरु° — ^a) N₁ 2 V₁ B D T₁ सर्पाणां तु (D₂ च) वच श्रुत्वा — ^b) D₂ T₂ G₁ 3 M₃ 'पानेव, G₁ 4 M₁ 2 4 5 'पामपि T₂ G M₁ 2 4 5 चैव (for चेति) D₂ T₂ G हि; M₁ 2 4 5 ह M₃ भोगिना (for चेति च) — ^c) K₂ 4 Da G₁ तु (for च) M₁ वासुके ते — After 1, G (except G₂ c) 1m

386* प्रागेव दर्शिता बुद्धिर्भयपा मुजगोत्तमा ।

हेचेति यदि वो बुद्धिन्वापि च तथा प्रभो ।

अस्तु काम ममाद्यापि बुद्धिः स्वरणमागता ।

तां शृणुष्व प्रवक्ष्यामि यथातथ्येन पन्नगा ।

2 Before 2, B₁ D₁ 1m पुलपत्र उ°, T₂ पुलपुत्र — ^b) Ko s Bs D₃ T₂ G स (T₂ G₁ न) च (for न स) Arjp (like Da) न स (as in text) — ^c) Ko Da₁ Dn₁ जन्मे° (cf १ 1 1 1 8, 18 S etc) — ^d) Ko 2 4 N₃ M₁ s 'कमनामय (K₂ 'य), B D T 'क महद्भयं G (except G₂ s) M₂ 4 'कमिदं मय N₃ (inf in sec m) भवता भयवद्वित

3 ^a) D₂ G₂ 'पहतं, T₂ 'हते, G₁ s 'हुतो M₁ s कार्ये (for राजन्) — ^b) Ko पौरुष T₂ G₂ 2 6 M₁ s न कर्तव्य च पौरुष — ^c) T₁ देवम् N₃ D₂ 2 7 G₂ M 'अयेत, T₂ 'अयीत, G₁ 'अयिता — ^d) S₁ K₁ B₃ Dn₃ D₂ नान्यसत्र, K₃ Dn₁ 2 D₁ T₁ नान्यो (K₃ 'न्य'त्यत्र; D₂ नान्य तत्र

4 ^a) N₁ V₁ Dn 'दं चैवम् G₂ पौरुष नैतदस्माकं; — ^b) M (except M₁ s) 'सत्तम G₁ 6 मयद पन्नगोत्तमा — S₁ K₁ (hapl) om 4^c-5^d — ^c) K₃ वदतो, T₂ G₂ 6 M₁ s वचनं (for च वचो)

5 S₁ K₁ om 5 (cf १ 1 4) Before 5, Ko 4 1m पुलपत्र उ°, G₂ 6 पुलपत्र — ^b) G₂ 6 समावर्ते ततस्तदा — ^d) M 'सत्तम

6 ^a) S₁ m 'गा श्रौष, T₂ G₁ 4 5 M₂ 4 'गश्रेष्ठ G₂ 8 6 M₁ s देवै (G₂ देवं) श्लोक (G₂ चोक) तदा (M₃ 'चा) श्रौष. — ^b) D₂ c T₁ तीक्ष्णास्तीक्ष्ण, D₃ G₁ 2 4 5 M₂ 4 'ह्यं तीक्ष्णं, T₂ G₂ 'ह्यतीक्ष्ण (G₂ 'ह्यं), M₁ 'ह्यं तीक्ष्णा, Cd as in text — After 6^{ab}, G (except G₂ s) 1m

387* शापदुःखाभितप्तानां पन्नगानामनामयम् ।

कृपया परयाविष्टा प्रार्ययन्तो द्विवीकम् ।

सर्वेषामेव मे बुद्धिः पन्नगानां न रोचते ॥ ३०
किं त्वत्र संविधातव्यं भवतां यद्भवेद्विदितम् ।

अनेनाहं भृशं तप्ये गुणदोषौ मदाश्रयौ ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

सूत उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं तेषां सर्वेषामिति चेति च ।
वासुके च वचः श्रुत्वा एलापत्रोऽत्रवीदिदम् ॥ १
न स यज्ञो न भविता न स राजा तथाविधः ।
जनमेजयः पाण्डवेयो यतोऽस्माकं महाभयम् ॥ २
दैवेनोपहतो राजन्यो भवेदिह पूरुषः ।

स दैवमेवाश्रयते नान्यत्तत्र परायणम् ॥ ३
तदिदं दैवमस्माकं मयं पन्नगसत्तमाः ।
दैवमेवाश्रयामोऽत्र शृणुष्वं च वचो मम ॥ ४
अहं गापे समुत्सृष्टे समश्रौषं वचस्तदा ।
मातुरुत्सङ्गमारूढो भयात्पन्नगसत्तमाः ॥ ५
देवानां पन्नगश्रेष्ठास्तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति प्रभो ।

C. 1 1²⁷
B. 1 33. 6
K. 1 33. 7

31 G₁ s (om lines 3, 4), after 29

385* श्रेयः प्रसादनं नन्ये कश्यपस्य महात्मन ।

ज्ञातिवर्गस्य सौहार्दादात्मनश्च मुजंगमा ।

न च जानाति मे बुद्धिः किञ्चित्कुर्वचो हि व ।

मया हीद विधातव्यं भवता यद्विदितं भवेत् ।

[(L. 2) K₁ B D₃ D₂ G₁ s 'वदास्य' — D₂ om lines 3 and 4, and repeats 30^c-31^b — (L. 4) Second half = (var) 31^b]

— N₃ reads 31rd after 30^{ab} — ^c) Ko B Da D₂ s

जनैः सुनृपः T₂ G₁ s M तप्ये

Colophon Sub-pattan All MSS except K₁ T आस्तीक (१) आस्ति, अस्तीक) — Adhy name Ko 2 : नागमत्र, K₂ सर्पमंत्र, N₁ : V₁ वासुकीयदिमंत्रण, G₁ वासुकीसर्पसत्ताप — Adhy no (figures, words or both) S₁ 44, Ko 32, K₃ (marg s^c m) T 30, N₁ : V₁ Dn 37, B₁ 36, B₂ D₂ s m 35, D₃ 3 (sic), G M 20 (G₂ : 22, G₃ M₃ 21) — S^{ola} no N₃ 33, Dn 34

34

1 Ko om. सूत उ' S₁ K₁ S (G₂ s with prefixed श्री) सूत, K₂ : N₁ : V₁ B₁ : Dn D₁ s : सौमित्र — ^a) N₁ : V₁ B D T₁ सर्पाणां तु (D₂ : च) वच श्रुत्वा — ^b) D₂ T₂ G₁ : M₃ 'पानेव, G₁ : M₁ : 4 : 'पामपि T₂ G M₁ : 4 : 5 चैव (for चेति) D₂ T₂ G हि; M₁ : 4 : ह M₃ भोगिना (for चेति च) — ^c) K₂ : Da G₁ तु (for च) M₁ वासुके ते — After 1, G (except G₂ o) ins

386* प्रागेव दर्शिता बुद्धिर्मयैषा मुजगोत्तमा ।

हेचेति यदि वो बुद्धिन्वापि च तथा प्रभो ।

अस्तु काम ममाद्यापि बुद्धिः स्मरणमागता ।

तां शृणुष्व प्रवक्ष्यामि यथातथ्येन पन्नगा ।

2 Before 2, B₁ D₁ ins पलापत्र उ', T₂ पलापत्र — ^b) Ko s B₃ D₃ T₂ G स (T₂ G₁ न) च (for न स) Arjp (like Da) न स (as in text) — ^c) Ko Da₂ Dn₁ जन्मे (cf v 1 1 1 8, 18 8 etc) — ^d) Ko 2 : N₃ M₁ s 'कमनामय (K₂ 'य), B D T 'क महद्भयं G (except G₂ s) M₂ : 4 'कमिद मय N₃ (inf lin s^c m) भवता भयवद्वित

3 ^a) D₂ G₂ 'पहतं, T₂ 'हते, G₂ s 'द्रुतो M₁ s कार्ये (for राजन्) — ^b) Ko पौरुष T₂ G₂ : 2 : M₁ s न कर्तव्य च पौरुषं — ^c) T₁ देवम् N₃ D₂ s : G₂ M 'धयेत, T₂ 'धयीत, G₁ 'धयिता — ^d) S₁ K₁ B₃ Dn₃ D₂ नान्यसत्र, K₂ Dn₁ : D₁ T₁ नान्यो (K₂ 'न्य'स्त्वत्र; D₂ नान्य तत्र

4 ^a) N₁ V₁ Dn 'दं चैवम् G₂ पौरुष नैतदस्माकं; — ^b) M (except M₁ s) 'सत्तम G₁ : 6 भयद पन्नगोत्तमा — S₁ K₁ (hapl) om 4^c-5^d — ^d) K₂ वदतो, T₂ G₂ : M₁ s वचनं (for च वचो)

5 S₁ K₁ om 5 (cf v 1 4) Before 5, Ko s ins पलापत्र उ', G₂ : 6 पलापत्र — ^b) G₂ : 6 समावर्ते तत्तदा — ^d) M 'सत्तम

6 ^a) S₁ m 'गा श्रीप, T₂ G₁ : 5 M₂ : 4 'गश्रेष्ठ G₂ : 6 M₁ s देवं (G₂ देवं) श्लोक (G₂ चोक्त) तदा (M₃ 'चा) श्रीप. — ^b) D₂ : T₁ तीक्ष्णास्तीक्ष्ण, D₂ G₁ : 2 : 5 M₂ : 4 'क्ष्ण तीक्ष्ण, T₂ G₂ 'क्ष्णतीक्ष्ण (G₂ 'क्ष्ण), M₁ 'क्ष्णा तीक्ष्णा, Cd as in text — After 6^{ab}, G (except G₂ s) ins

387* शापदुःखामित्तमाना पन्नगानामनामयम् ।

कृपया परयाविष्टा प्रार्यन्तो दिवौकनः ।

एलापत्र उवाच ।

एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथाब्रुवन् ।

उक्त्वा चैवं गता देवाः स च देवः पितामहः ॥ १६

सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनीं तव ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

सूत उवाच ।

एलापत्रस्य तु वचः श्रुत्वा नागा द्विजोत्तम ।

सर्वे प्रहृष्टमनसः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ १

ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ।

जरत्कारुं स्वसारं वै परं हर्षमवाप च ॥ २

ततो नातिमहान्कालः समतीत इवाभवत् ।

जरत्कारुरिति ख्यातां तां तस्मै प्रतिपादय ॥ १७

भैक्षवद्विष्माणाय नागानां भयशान्तये ।

ऋपये सुव्रताय त्वमेव मोक्षः श्रुतो मया ॥ १८

(except M1 s) नत्वा G1 M (except M1 s) चैन, Gs ६
चैव N1 उक्त्वा चैन गतो देव, N2 V1 B D T1 उक्त्वैव
(D2 'न' वचन देवान् (D2 उक्त्वा चैवागत देवा) — ^a)
N1.2 V1 B D (except D2) विरिचिद्विदिव ययौ, G1 s
देवदेव पितामह

17 ^a) S1 K D2 s 'मेतां (Ks D2 'नां) Bs तु (for
प्र) — ^b) Ko 4 B1 D2 7 G1 वासुके B1.2.4 D
(except D2.5) T भगिनी — ^c) Of 12^a N V1 B
(except Bs) D (except D2) T G1 s ६ Ms द्याता
— ^d) K2 G2.8 तामसै, Bs M (except M1 s) तस्मै तां;
D1 तस्मै त्व

18 ^a) D2 भैक्ष्य हि — ^b) S1 शाप (for अय) —
— ^c) N1.2 V1 Bs D (except Da D2 s) T1 'तायैनाम्
— ^d) G2 एव (for एव) M1.5 transp श्रुत and मया
Colophon Sub-parvan All MSS except Dn1.18
T2 आस्तीक (v l. आस्ति, अस्तीक) — Adhy name K
(except K1) N1.2 V1 एलापत्रवाक्य; G2 एलापत्रवचन
— Adhy no (figures, words or both) Ko 33, N1.2
V1 38, B1 37, B2 Ds 4 m 36, Ds 4, T. 31, G M
21 (G2 s 23, Gs Ms 22) — S'loka no Dn 19
— Aggregate s'loka no Dn 1616

35

1 S1 K1 S (Gs with prefixed श्री) सूत, Ko 2.4
N1.2 V1 B1.4 Dn D1.5 ६ 7 सौतिरु. — ^a) S1 K1
देला Ko च (for तु) G1 वचन (for तु वच) K2 N1.2

अथ देवासुराः सर्वे ममन्थुर्वर्णालयम् ॥ ३

तत्र नेत्रमभून्नागो वासुकिर्वलिनां वरः ।

समाप्यैव च तत्कर्म पितामहमुपागमन् ॥ ४

देवा वासुकिना सार्धं पितामहमथाब्रुवन् ।

मगवञ्चापिमीतोऽयं वासुकिस्तप्यते भृशम् ॥ ५

तस्येदं मानसं शल्यं समुद्धर्तुं त्वमर्हसि ।

V1 D (except Da D2 s) T1 G2 s एलापत्रवच श्रुत्वा.
— ^b) Bs श्रुत्वा ते च, D2 ते नागाश्च, G2 s ६ नागराजो
N1 s V1 Dn D1.2.६ 7 T1 ते नागा द्विजसत्तम — ^d) N1.2
V1 Dn T1 'त्यथाब्रुवन्

2 ^b) T1 G4 परिरक्षत — ^d) K1 N2 ह (for च)
3 ^a) M2 s (my lin as in text) 4 ततोत्तीव — ^b)
D2 'तीतोभवत्तदा — After 3^a, Bs ins कचिद्वैव
अध्याय ॥ सौतिरुवाच — ^c) G4-s M2 4 ततो (for अय)
K2 (first *vasarga sup lin*) 4 D2 4.६ 7 T2 G (except
G2) देवा सुरा

4 ^a) T2 G योक्रम् (Gs वे) G2 s 'महास्त्रा(Gs
'ना)गो — ^c) K4 समाप्यैव च, N2 G4 s M1.5 सस्थाप्य
चैव, G1 M2-4 ते सस्थाप्य च (G1 तु) T2 सस्थाप्य चैवं
तत्सर्व; G2.2.६ सस्थाप्य च महत्कर्म — ^d) Ko s 8 Dn1 n8
D1.2 ६ 7 T1 G2-s M1 'गमत् Bs सेंद्रा प्राजलयस्तत
(m as in text)

5 T2 (1 hapl) om 5^{ab} — ^b) Ko 2.4 ते पितामहम्
ब्रुवन्, G1 s M (except M1 s) ते च (G4 s य) ब्रह्माणमसु

6 ^a) Ko 4 N2 Gs तस्येय; K2 'स्यैम, Ks 'स्यैम, N1 2
V1 B D T1 अस्यैतन् (Da Ds तस्यैतन्, D2 अस्यैद), G2
अस्यै, M1 s तस्य तन् G1 M मनस, — ^b) S1 अय, N2
हह (for त्वम्) G1 transp ससु and त्वम् T2 त्वमुद्धर्तुं
मिहार्हसि — ^c) K1 जननी, Bs Ds 'न्या, M (except
M1 s) 'न्यां K2 4 चैव (for देव) — ^d) N1.2 V1 B Da
Dn Ds ६ 7 T1 हितमिच्छत, D1 हर्षमिच्छत, Ds M1 s
'काक्षिणा (Ds 'णां), M2 4 'कारिण

एलापत्र उवाच ।

एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथाब्रुवन् ।

उक्त्वा चैवं गता देवाः स च देवः पितामहः ॥ १६

सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनीं तव ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

सूत उवाच ।

एलापत्रस्य तु वचः श्रुत्वा नागा द्विजोत्तम ।

सर्वे प्रहृष्टमनसः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ १

ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ।

जरत्कारुं स्वसारं वै परं हर्षमवाप च ॥ २

ततो नातिमहान्कालः समतीत इवाभवत् ।

अथ देवासुराः सर्वे ममन्थुर्वरुणालयम् ॥ ३

तत्र नेत्रमभून्नागो वासुकिर्वलिनां वरः ।

समाप्यैव च तत्कर्म पितामहमुपागमन् ॥ ४

देवा वासुकिना सार्धं पितामहमथाब्रुवन् ।

मगवञ्चापसीतोऽयं वासुकिस्तप्यते भृशम् ॥ ५

तस्येदं मानसं शल्यं समुद्धर्तुं त्वमर्हसि ।

C 1 1646
B. 1 22. 6
K. 1 22. 6

(except M1 s) नत्वा G1 M (except M1 s) चैन, Gs s
चैव N1 उत्त्वा चैन गतो देव, N2 V1 B D T1 उत्त्वैव
(Ds 'न') वचन देवान् (Ds उत्त्वा चैवागत देवा) — ^a)
N1 s V1 B D (except Ds) विरिचिस्त्रिदिव ययौ, G1 s
देवदेव पितामह

17 ^a) S1 K Ds s 'मेतां (Ks Ds 'नां) Bs तु (for
प्र) — ^b) Ko s B1 Ds 7 G1 वासुके B1 s s D
(except Ds s) T भगिनी — ^c) Cf 12° N V1 B
(except Bs) D (except Ds) T G1 s s Ms ह्याता
— ^d) Ks Gs s तामसै, Bs M (except M1 s) तस्यै तां;
D1 तस्यै त्व

18 ^a) Ds सैक्य हि — ^b) S1 शाप (for अय) —
— ^c) N1 s V1 Bs D (except Da Ds s) T1 'तायैनाम्
— ^d) Gs एव (for एव) M1 s transp श्रुत and मया
Colophon Sub-parvan All MSS except Dn1 ns
T2 आस्तीक (v l. आस्ति, अस्तीक) — Adhy name K
(except K1) N1 s V1 एलापत्रवाक्य; Gs एलापत्रवचन
— Adhy no (figures, words or both) Ko 33, N1 s
V1 38, B1 37, B2 Ds sm 36, Ds 4, T. 31, G M
21 (Gs s 23, Gs Ms 22) — S'loka no Dn 19
— Aggregate s'loka no Dns 1616

35

1 S1 K1 S (Gs with prefixed श्री) सूत, Ko s s
N1 s V1 B1 s Dn D1 s s 7 सौतिरु. — ^a) S1 K1
येला Ko च (for तु) G1 वचन (for तु वच) Ks N1 s

V1 D (except Da Ds s) T1 Gs s एलापत्रवच श्रुत्वा.
— ^b) Bs श्रुत्वा ते च, Ds ते नागाश्च, Gs s s नागराजो
N1 s V1 Dn D1 s s 7 T1 ते नागा द्विजसत्तम — ^d) N1 s
V1 Dn T1 'त्यथाब्रुवन्

2 ^b) T1 Gs परिरक्षत — ^d) K1 Ns ह (for च)
3 ^a) Ms s (m/ l/n as in text) 4 ततोतीव — ^b)
Ds 'तीतोभवत्तदा — After 3^{ab}, Bs ins कचिदत्रैव
अध्याय ॥ सौतिरुवाच — ^c) G1 s Ms 4 ततो (for अथ)
Ks (first visarga sup l/n) 4 Ds s s 7 T2 G (except
Gs) देवा सुरा

4 ^a) T2 G योक्तुम् (Gs वे) Gs s 'महान्ना (Gs
'ना)गो — ^c) Ks समाप्यैव च, Ns Gs s M1 s सस्थाप्य
चैव, G1 Ms 4 ते सस्थाप्य च (G1 तु) T2 सस्थाप्य चैवं
तत्सर्व; Gs s s सस्थाप्य च महत्कर्म — ^d) Ko s s Dn1 ns
D1 s s 7 T1 Gs s M1 'गमत् Bs सेंद्रा प्राजलयस्तत
(m as in text)

5 T2 (1 hapl) om 5^{ab} — ^b) Ko s s ते पितामहम-
ब्रुवन्, Gs s M (except M1 s) ते च (Gs s य) प्रह्वणामसु

6 ^a) Ko s Ns Gs तस्येय; Ks 'स्यैय, Ks 'स्यैय, N1 s
V1 B D T1 अस्यैतन् (Da Ds तस्यैतन्, Ds अस्यैद), Gs
अस्यै, M1 s तस्य तन् G1 M मनस. — ^b) S1 अय, Ns
हह (for त्वम्) G1 transp समु and त्वम् T2 त्वमुद्धर्तु-
मिहार्हसि — ^c) K1 जननी, Bs Ds 'न्या, M (except
M1 s) 'न्यां Ks 4 चैव (for देव) — ^d) N1 s V1 B Da
Dn Ds s s 7 T1 हितमिच्छत, D1 हर्षमिच्छत, Ds M1 s
'काक्षिणा (Ds 'जां), Ms 4 'कारिण

३६

शौनक उवाच ।

जरत्कारुरिति प्रोक्तं यच्चया स्रतनन्दन ।

इच्छाम्येतदहं तस्य ऋपेः श्रोतुं महात्मनः ॥ १

किं कारणं जरत्कारोर्नामैतत्प्रथितं भुवि ।

जरत्कारुरितुक्तं त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २

सूत उवाच ।

जरेति क्षयमाहुर्वै दारुणं कारुसंज्ञितम् ।

शरीरं कारु तस्यासीत्तत्स धीमाञ्जनैः जनैः ॥ ३

क्षययामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते ।

जरत्कारुरिति ब्रह्मन्वासुकेर्मणिनी तथा ॥ ४

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा शौनकः प्राहसत्तदा ।

उग्रश्रवसमामन्त्र्य उपपन्नमिति ब्रुवन् ॥ ५

सूत उवाच ।

अथ कालस्य महतः स मुनिः संशितव्रतः ।

तपस्यभिरतो धीमान्न दारानभ्यकाङ्क्षत ॥ ६

स ऊर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः

स्वाध्यायवान्नीतभयक्लमः सन् ।

चचार सर्वा पृथिवीं महात्मा

न चापि दारान्मनसाप्यकाङ्क्षत् ॥ ७

ततोऽपरस्मिन्संप्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेव तु ।

36

1 Ś1 K1 S (T2 G2 with prefixed श्री) शौनक-
— " N1 2 V1 Dn D1 2.5 7 T1 ख्यात (of 1 13 10
etc.), D4 G1 प्रोक्त — " N1.2 V1 Dn D1 2.5 7 T1 G1
यस्त्वया, B Da D2 4 5 त्वया यत् (by transp) — " N1 2
V1 D (except Da D2 4 5) T G (except G1.5) M1 5
तद् (for एतद्) N V1 D (except Da D2 4 5) T1
transp तस्य and श्रोतु M1 5 तत्र (for तस्य) T2
ऋपेर्ज्ञातु, G2 नाम ऋपे G2 ऋपेर्नाम महामते

2 " Ś1 D1 नाम तत् — " N1 2 V1 D (except
Da D1.2 5) T1 G1.5 'निरुक्तिं त्व, T2 G2 2.5 'निमित्तं स
(T2 त्व, G2 से), M2 4 'नियुक्त त्व M1.2 5 तत् (for त्व)
— After 2, B4 D2 4 5 7 T1 ins

391* तत्तस्य वचनं श्रुत्वा प्रोवाच स महाद्युति ।

3 D2 T2 G2 om सूत उ' Ś1 K1 T1 G1 2-5 M सूत,
Ko 2 4 N1.2 V1 B1.4 Dn D1 2 7 सौतिरु' — " M
जरेति च क्षयमाहु' — " Ś1 K1 चारु (for कारु)
— " M1 2.5 तु (for स)

4 " T G1.5 'सेलेतदुच्यते — " N2 'ति प्रोक्त
(of 1^a) — " K2 transp वासु' and मणि' G2 पति,
G2.5 M पति (for तथा)

5 " N2 G2 2 प्रहसन्; T2 G1.5 प्राह त G2 तथा
K1 प्राहस शौनकस्तदा — After 5^{ab}, G2 ins 392*,
which is followed by 393* (of v 1.6) — " Ś1 K1
उग्रप्रसावमा' — K2.4 N2 2 (om line 3) V1 B D (D2
om line 3) T G1.4 5 ins after 5 G2, after 5^{ab}

392* शौनक उवाच ।

वक्तु नाम यथापूर्वं सर्वं तच्छ्रुतवानहम् ।

यथा तु जातो ह्यास्तीक एतदिच्छामि वेदितुम् ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सूत प्रोवाच शाश्वत ।

[N2 T2 G1.2.4 5 om शौनक उ' — (L. 1) K2 4 N2
B Da D2 5 T2 G1.2 4.5 यथावच्च (T2 G1 2 4 5 'तत्त्व) सर्वं
यत्श्रुतवानह — (L. 3) K2 4 B1 4 T2 G1 2.5 सौति प्रो'
T2 G2.4 5 शाश्वत, G1 शाश्वत..]

6 Ś1 K1 S (T2 G1.5 om) सूत; K2 4 N2 2 V1 Dn
D1 सौतिरु' — K4 N2 2 V1 B D T1 ins after सूत उ'
(resp its v 1) T2 G1.2 4.5, after 392* (cf. v 1 5)

393* सद्विश्य पद्मगान्सर्वान्वासुकिं सुसमाहित ।

स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृपि प्रति ।

[(L. 1) N2 B Da D2 4.5 G1.2 4 5 शापमोहित (for
सुसमा') — (L. 2) Cf 1 13 31]

— " G2 5 स ऋपि Ś1 सक्षित'; K (except K1)
B1 2 5 Da2 Dn क्षित' (Dn2 सक्षित'); of 1 1 2, 53
etc — " T2 क्षीमान् (210) — " K2.4 ब्रह्मचर्यं
व्यवस्थित, N1.2 V1 D (except Da D2 5) स दारान्नाभ्य'
(D2 'मि') G1 अभिकाक्षति

7 " Ś1 Ko 1 2 T2 G (except G1) M स ह्यर्ध्व',
K2 4 N V1 Dn D1 T1 स तूर्ध्व' G1 प्रयुक्त, G2 2 'सिद्ध'
B Da D2 5 'रेता हि महात (D2 'न्त) पस्वी — " N1.2
शीलगुणोपपन्न, N2 V1 Dn D1 2.4 6 7 T1 भय कृतात्मा,
B2 'भय कृताश्च; G2 'भय समश्च K2 B1.4 Da D2 5 G1 2
M (except M1.5) च (for सन्) — " B Da D2 4 5
'वो वसुधा Ko जितत्मा; K2 यता' — " Ko 2 (m
as in text) 2.4 T2 G2 M2 2 क्षमि, N1 2 V1 Dn2 अधि,
G2 2 हि (for जपि) Ś1 K1.2 4 Da Dn2 D1.4 अकाक्षत,
K2 'क्षता, G2 'क्षयत् — After 7, G2 5 ins, an

३६

शौनक उवाच ।

जरत्कारुरिति प्रोक्तं यच्चया सूतनन्दन ।

इच्छाम्येतदहं तस्य ऋपेः श्रोतुं महात्मनः ॥ १

किं कारणं जरत्कारोर्नमैतत्प्रथितं भुवि ।

जरत्कारुनिरुक्तं त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २

सूत उवाच ।

जरेति क्षयमाहुर्वै दारुणं कारुसंज्ञितम् ।

शरीर कारु तस्यासीत्तत्स धीमाञ्जनैः जनैः ॥ ३

क्षययामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते ।

जरत्कारुरिति ब्रह्मन्वासुकेर्मणिनी तथा ॥ ४

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा शौनकः प्राहसत्तदा ।

उग्रश्रवसमामग्न्य उपपन्नमिति ब्रुवन् ॥ ५

सूत उवाच ।

अथ कालस्य महतः स मुनिः संशितव्रतः ।

तपस्यभिरतो धीमान्न दारानभ्यकाङ्क्षत ॥ ६

स ऊर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः

स्वाध्यायवान्नीतभयक्लमः सन् ।

चचार सर्वां पृथिवीं महात्मा

न चापि दारान्मनसाप्यकाङ्क्षत् ॥ ७

ततोऽपरस्मिन्संग्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेव तु ।

G. 1 1664
B. 1 40. 10
K. 1 40. 10

36

1 Ś1 K1 S (T2 G2 with prefixed श्री) शौनक-
— ") N̄1 2 V1 Dn D1 2.6 7 T1 ख्यात् (of 1 13 10
etc), D2 G1 प्रोक्त — ") N̄1 2 V1 Dn D1 2.6 7 T1 G1

यस्त्वया, B Da D2 4 5 त्वया यत् (by transp) — ") N̄1 2
V1 D (except Da D2 4 5) T G (except G2.5) M1 5
तद् (for एतद्) N̄1 V1 D (except Da D2.4 5) T1
transp तस्य and श्रोतु M1 5 तत्र (for तस्य) T2
ऋपेर्ज्ञातु, G2 नाम ऋपे G2 ऋपेर्नाम महामते

2 ") Ś1 D1 नाम तद् — ") N̄1 2 V1 D (except
Da D1.2 5) T1 G1.5 "निरुक्तिं त्व, T2 G2 2.6 "निमित्तं स
(T2 त्व, G2 से), M2 4 "नियुक्तं त्व M1.5 5 तत् (for त्व)
— After 2, B4 D2 4 5 7 T1 ins

391* तत्तस्य वचनं श्रुत्वा प्रोवाच स महाद्युति ।

3 D2 T2 G2 om सूत उ Ś1 K1 T1 G1 2-6 M सूत,
Ko 2 4 N̄1.2 V1 B1.4 Dn D1 2 7 सौतिरु — ") M
जरेति च क्षपामाहुः — ") Ś1 K1 चारु (for का)
— ") M1 2.5 तु (for स)

4 ") T G2.5 "सेत्येतदुच्यते — ") N̄1 2 "ति प्रोक्त
(of 1^a) — ") K2 transp वासु and भसि G2 पति,
G2.5 M पति (for तथा)

5 ") N̄1 2 G2 5 प्रहसन्; T2 G1.5 प्राह त G2 तथा
K1 प्राहस शौनकस्तदा — After 5^{ab}, G2 ins 392*,
which is followed by 393* (of 7 1.6) — ") Ś1 K1
उग्रप्रसावमा — K2.4 N̄1 2 (om line 3) V1 B D (D2
om line 3) T G1.4 5 ins after 5 G2, after 5^{ab}

392* शौनक उवाच ।

उक्तं नाम यथापूर्वं सर्वं तच्छ्रुत्वानहम् ।

यथा तु जातो ह्यास्तीक एतदिच्छामि वेदितुम् ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सूत प्रोवाच शास्त्रत ।

[N̄1 2 T2 G1.2.4 5 om शौनक उ — (L. 1) K2 4 N̄1 2
B Da D2 5 T2 G1.2 4.5 यथावच्च (T2 G1 2 4 5 "तत्त्व) सर्व
यस्त्वयावानह — (L. 3) K2 4 B1 4 T2 G1 2.5 सौति प्रो
T2 G2.4 5 शास्त्रत, G1 शास्त्रत..]

6 Ś1 K1 S (T2 G2.5 om) सूत; K2 4 N̄1 2 V1 Dn
D1 सौतिरु — K2 N̄1 2 V1 B D T1 ins after सूत उ
(resp its 7 1) T2 G1.2 4.5, after 392* (cf. 7 1 5)

393* सदृश्यं पन्नगान्सर्वान्वासुकिं सुसमाहित ।

स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ।

[(L. 1) N̄1 2 B Da D2 4.5 G1.2 4 5 शापमोहित (for
सुसमा) — (L. 2) Cf 1 13 31]

— ") G2 5 स ऋपि Ś1 सञ्चित; K (except K1)
B1 2 5 Da2 Dn सञ्चित (Dn2 सञ्चित); of 1 1 2, 53
etc — ") T2 क्षीमान् (sio) — ") K2.4 ब्रह्मचर्यं
व्यवस्थित, N̄1.2 V1 D (except Da D2 5) स दारान्नाभ्य
(D2 "मि") G1 अभिकाक्षति

7 ") Ś1 Ko 1 2 T2 G (except G1) M स हृष्वं,
K2 4 N̄1 V1 Dn D1 T1 स तूर्ध्वं G1 प्रयुक्त, G2 2 "सिद्ध
B Da D2 5 रता हि महत्त (D2 "न्त) पस्वी — ") N̄1 2
शीलगुणोपपन्न, N̄1 2 V1 Dn D1 2.4 6 7 T1 भय कृतारमा,
B2 "भय कृदाश्च; G2 "भय समश्च K2 B1.4 Da D2 5 G1 3
M (except M1.5) च (for सन्) — ") B Da D2 4 5
"वी वसुधां Ko जितारमा; K2 यता — ") Ko 2 (m
as in text) 2.4 T2 G2 M2 5 अमि, N̄1 2 V1 Dn2 अधि,
G2 5 हि (for अपि) Ś1 K1.5 4 Da Dn2 D1.4 अकाक्षत,
K2 "क्षतां, G2 "क्षयत् — After 7, G2 5 ins, an

[175]

स राजा क्रोधमुत्सृज्य व्यथितस्तं तथागतम् ।
 दृष्ट्वा जगाम नगरमृषिस्त्वास्ते तथैव सः ॥ २०
 तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतोजा महातपाः ।
 शृङ्गी नाम महाक्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रतः ॥ २१
 स देवं परमीशानं सर्वभूतहिते रतम् ।
 ब्रह्माणमुपतस्थे वै काले काले सुसंयतः ।
 स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमीषिवान् ॥ २२
 सख्योक्तः क्रीडमानेन स तत्र हसता किल ।

संरंभी कोपनोऽतीव विपकल्प ऋषेः सुतः ।
 ऋषिपुत्रेण नमार्थं कृशेन द्विजसत्तम ॥ २३
 तेजस्विनस्तव पिता तथैव च तपस्विनः ।
 शवं स्कन्धेन वहति मा शृङ्गिन्गर्वितो भव ॥ २४
 व्याहरत्स्वपिपुत्रेषु मा स किञ्चिद्वचो वदीः ।
 अस्माद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्मवित्सु तपस्विषु ॥ २५
 क्व ते पुरुषमानित्वं क्व ते वाचस्तथाविधाः ।
 दर्पजाः पितरं यस्त्वं द्रष्टा शवधरं तथा ॥ २६

C 1 1955
B 1 40 31
K 1 40.8

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पदत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

D1.2.5-7 T1 G M2.4 'सृजत्'; M1.5 समुत्सृ' (of. v 1 1 37 8)

19 a) N1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 transp धनु' and सनु' B2 G2.3 समाक्षिप्य, T2 समुत्सृज्य (sio) — b) D2 G (except G2) न चैन K2 N1.2 V1 B D (except Da D2.4.5) T1 समुपैक्षत्, G1-3 M (M2.4.5) समवै' (G2 'वे') — c) N V1 B Da Dn D1 7 न स, D2 न हि; D2 नासौ, T1 स न — G2 om 19^{ad}-21^e

20 G2 om 20 (of v 1 19) — e) G4-5 नगर्हि — a) K1 कपिरास्ते, N1.2 V1 B D T1 'स्वासीत्' (D2 'रासीत्'; D2 त दृष्ट्वा ते) G4.5 तथाविध K2m D2 6 T2 G2 6 M2 च (for स) — Dn D1 (om line 1) 8 (in reverse order) 4 (om. line 1) 6 7 T1 (om line 1) ins after 20

395* न हि त राजशार्दूल क्षमाशीलो महामुनि ।

स्वधर्मनिरत भूप समाक्षिप्तोऽप्यधर्षयत् ।

[D4 न (for स्व)]

K (except K1) N1.2 V1 B Da D2 G (except G2 6) ins after 20 Dn D1.4 6 7 T1, after 395* D2, after line 1 of 395*

396* न हि त राजशार्दूलस्तथा धर्मपरायणम् ।

जानाति भरतश्रेष्ठस्त एनमधर्षयत् ।

21 G2 om 21^{ad} (of v 1 19) — a) S1 K1 4 रोपण', K2 रोपेण' (for तरु) — b) S1 K D2 गवि जातो (for तिग्म) G2 6 यथा — c) S1 G2 महाक्रुद्धो, K (except K1) 'तेजा — d) K (except K1) 'दोति कोपन; Da 'दो महातपा

22 a) Ko M1 सदैव, K2 G1 दैव, D2 G4 'देव S1 K (except K2) N2 D2 6 7 परमेशान, N2 V1 Dn D1 T1 'मासीन, G1 4 वर'; G2 पशु', G2 पति' — d) S1 यतव्रत, K1 द्विजोत्तम, D2 7 तु स' — f) S1 K1 2 द्रा(K2

23

द्र)क्षणो S1 N1.2 V1 D (except Da D2.4.5) S 'मेषिवान्, N2 'मेधिना

23 b) G (except G4 5) सहसा किल D2 सतत वसता किल (m as in text) — e) N2 V1 Dn D1 2.5-7 T2 G2 2.6 M1.2 5 सरभात्; B Da D2 G1 'रुध — d) K (except K1) N1.2 V1 D (except D2) T1 मुने M1 8 ins तु before ऋषे — After 23^{ad}, K2 4 N1.2 V1 B D (except D2) T1 G1.2 ins

397* उद्दिश्य पितरं तस्य यच्छ्रुत्वा रोपमाहरत् ।

[K2 भरतस्त्व K2 4 तत्; Dn D1 8 7 T1 य (for यत्)]

— e) K2 ऋषे, N1 सखि- (for ऋषि) S1 K1 2 B2 Da1 धर्मार्थं, N2 V1 Dn D1-3 7 धर्मार्थं; N2 धर्मात्मा, T1 कर्मा, T2 G (except G4 5) तत्त्वा — f) N2 Da D2 G2 6 6 'सत्तम

24 Before 24, S1 N2 8 V1 B2-5 D (except Da D2 6) T1 ins कृश उ' — b) K (except K1) तथा चैव Da.6.7 यशस्विन — c) S1 Ko 1 M1 8 द्राव (M2 'व' (1), K2 4 सर्व K2 transp स्कन्धे and वह' — d) T1 मादितो (for गर्वि')

25 a) K1 'पुत्रेण; K2 N2 'रुष्टपुत्रेषु (N2 'ण) — b) N2 S मा च (G2 8 न च, M1.5 as in text) B1.2-5 Da व(B2 त)दोत्तर, N1.2 V1 B2 Dn D1 2.4.6 7 T वद्, D2 G2 2.6 'वद्; D2 दीत्, M1 8 धवी; M2 धवीत् K1 मा स किञ्चिद्दि चाववी

26 b) S1 T G1 2 M क्व च M (except M1.5) वादास्तथा — ad) N2 G2 2 यत्त्वं K2 T G M1.5 5 दृष्ट्वा N1.2 V1 B D (for D2 see below) द्रष्टा (Da.6.7 दृष्ट्वा) यस्त्व (by transp) S1 K1 द्रावपर, Ko 2-4 द्राववह, M1 द्राव', M2 4 द्रावधनु, M2 द्राप' N2 G2.6 तदा D2 तत्तेजपितर यस्त्व (sio) दृष्ट्वा द्रावधरस्तथा — After 26, N2 V1 B2 D (except Da D2 5) ins

[177]

स राजा क्रोधमुत्सृज्य व्यथितस्तं तथागतम् ।
 दृष्ट्वा जगाम नगरमृषिस्त्वास्ते तथैव सः ॥ २०
 तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतोजा महातपाः ।
 शृङ्गी नाम महाक्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रतः ॥ २१
 स देवं परमीशानं सर्वभूतहिते रतम् ।
 ब्रह्माणमुपतस्थे वै काले काले सुसंयतः ।
 स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमीयिवान् ॥ २२
 सख्योक्तः क्रीडमानेन स तत्र हसता किल ।

संरंभी कोपनोऽतीव विपकल्प ऋपेः सुतः ।
 ऋषिपुत्रेण नमार्थं कृशेन द्विजसत्तम ॥ २३
 तेजस्विनस्तव पिता तथैव च तपस्विनः ।
 शवं स्कन्धेन वहति मा शृङ्गिन्गर्वितो भव ॥ २४
 व्याहरत्स्वपिपुत्रेषु मा स किञ्चिद्वचो वदीः ।
 अस्मद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्मवित्सु तपस्विषु ॥ २५
 क ते पुरुषमानित्वं क ते वाचस्तथाविधाः ।
 दर्पजाः पितरं यस्त्वं द्रष्टा शवधरं तथा ॥ २६

C 1 1955
B 1 40.31
K 1 40.31

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

D₁-a.5-7 T₁ G M₁-4 'सृजत्'; M₁.5 'समुत्सृ' (of. v 1 1 37 8)

19 °) N₁.2 V₁ D (except Da D₂ 4 s) T₁ transp धनु' and समु' B₁ G₂.3 समाक्षिप्य, T₂ समुत्सृज्य (sio) — °) D₁ G (except G₁) न चैन K₁ N₁.2 V₁ B D (except Da D₂.6) T₁ समुपैक्षत्, G₁-s M (M₁ my' in) समवै' (G₁ 'वे') — °) N₁ V₁ B Da Dn D₁ 7 न स, D₁ न हि; D₁ नासौ, T₁ स न — G₁ om 19^a-21^a

20 G₁ om 20 (of v 1 19) — °) G₁-s नगरीं — °) K₁ ऋषिरास्ते, N₁.2 V₁ B D T₁ 'स्वासीत्' (D₁ 'रासीत्'; D₁ त दृष्ट्वा ते) G₁.5 तथाविध K₁m D₁ 6 T₁ G₁ 6 M₁ च (for स) — Dn D₁ (om line 1) s (in reverse order) 4 (om. line 1) 6 7 T₁ (om line 1) ins after 20

395* न हि त राजशार्दूल क्षमाशीलो महामुनि ।
 स्वधर्मनिरत भूप समाक्षिप्तोऽप्यधर्पयत् ।
 [D₁ न (for स्व)]

K (except K₁) N₁.2 V₁ B Da D₂ G (except G₁ 6) ins after 20 Dn D₁.4 6 7 T₁, after 395* D₁, after line 1 of 395*

396* न हि त राजशार्दूलस्तथा धर्मपरायणम् ।
 जानाति भरतश्रेष्ठस्त पुनमधर्पयत् ।

21 G₁ om 21^{aaa} (of v 1 19) — °) S₁ K₁ 4 रोपण', K₁ रोपेण' (for तरु) — °) S₁ K D₁ गवि जातो (for तिग्म') G₁ 6 'यथा — °) S₁ G₁ महाकुब्जो, K (except K₁) 'तेजा — °) K (except K₁) 'दोति कोपन; Da 'दो महातपा

22 °) K₁ M₁ सदैव, K₁ G₁ दैव, D₁ G₁ 'देव S₁ K (except K₁) N₁.2 D₁ 6 7 परमेशान, N₁.2 V₁ Dn D₁ T₁ 'मासीन, G₁ 4 वर'; G₁ पशु', G₁ पति' — °) S₁ यत्तव्रत, K₁ द्विजोत्तम, D₁ 7 तु स' — °) S₁ K₁ 2 ब्रा(K₁

ब्र)क्षणा S₁ N₁.2 V₁ D (except Da D₂.4.5) S 'मेयिवान्, N₁.2 'मेयिना

23 °) G (except G₁ 5) सहसा किल D₁ सतत वसता किल (m as in text) — °) N₁.2 V₁ Dn D₁ 2.5-7 T₁ G₁ 2.5 M₁.2 s सरमात्; B Da D₁ G₁ 'रव्य — °) K (except K₁) N₁.2 V₁ D (except D₁) T₁ मुने M₁ 8 ins तु before ऋपे — After 23^{ad}, K₁ 4 N₁.2 V₁ B D (except D₁) T₁ G₁.2 ins

397* उद्दिश्य पितरं तस्य यच्छ्रुत्वा रोपमाहरत् ।

[K₁ भरतस्तस्य K₁ 4 तत्; Dn D₁ 1 T₁ य (for यत्)] — °) K₁ ऋपे, N₁ सखि- (for ऋषि) S₁ K₁ 2 B₁ Da₁ धर्मार्थं, N₁.2 V₁ Dn D₁-3 7 धर्मार्थं; N₁.2 धर्मात्मा, T₁ कर्मा, T₂ G (except G₁ 5) तत्त्वा' — °) N₁.2 Da D₁ G₁ 2 6 'सत्तम

24 Before 24, S₁ N₁.2 V₁ B₁-5 D (except Da D₁ 5) T₁ ins कृत्वा उ' — °) K (except K₁) तथा चैव Da.6.7 यदास्विन — °) S₁ K₁ 1 M₁ 8 शाव (M₁ 'प') (1), K₁ 4 सर्प K₁ transp स्कन्धे and वह' — °) T₁ मादितो (for गर्वि')

25 °) K₁ 'पुत्रेण; K₁ N₁.2 'रुपिपुत्रेषु (N₁.2 'ण) — °) N₁.2 S मा च (G₁ 2 न च, M₁.2 as in text) B₁.2-5 Da व(B₁ त)दोत्तर, N₁.2 V₁ B₁ Dn D₁ 2.4.6 7 T वद्, D₁ G₁ 2.6 'वत्; D₁ दीव, M₁ 8 धवी; M₁ 8 धवीव K₁ मा स किञ्चिद्वि चाववी

26 °) S₁ T G₁ 2 M क च M (except M₁.5) वादास्तथा' — °) N₁.2 G₁ 2 यत्त्वा K₁ T G M₁.2 6 दृष्ट्वा N₁.2 V₁ B D (for D₁ see below) दृष्टा (Da.6 7 दृष्ट्वा) यस्त्व (by transp) S₁ K₁ शावपर, K₁ 2-4 शववह, M₁ 8 शाव', M₁ 4 शावधनु, M₁ 8 शाप' N₁.2 G₁.6 तदा D₁ तत्तेजपितरं यस्त्व (sio) दृष्ट्वा शवधरस्तथा — After 26, N₁.2 V₁ B₁ D (except Da D₁ 5) ins

शङ्किंस्तव पिताद्यासौ तथैवास्ते यतव्रतः ।
सोऽपि राजा स्वनगरं प्रतिधातो गजाह्वयम् ॥ ९

सूत उवाच ।

श्रुत्वैवमृपिपुत्रस्तु दिवं स्तब्ध्वेव* विप्रितः ।
कोपसंरक्तनयनः प्रज्वलन्निव मन्थुना ॥ १०
आविष्टः स तु कोपेन शशाप नृपतिं तदा ।
वार्षुपस्पृश्य तेजस्वी क्रोधवेगवलात्कृतः ॥ ११

शृङ्गयवाच ।

योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य च ।
स्कन्धे मृतमवासाक्षीत्पन्नगं राजकिल्बिषी ॥ १२
तं पापमतिसंकुद्धस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
आशीविपस्तिग्मतेजा मद्वाक्पयबलचोदितः ॥ १३
सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ।

द्विजानामवमन्तारं कुरुणामयशस्करम् ॥ १४

सूत उवाच ।

इति शप्ता नृपं क्रुद्धः शङ्गी पितरमभ्ययात् ।
 आसीनं गोचरे तस्मिन्बहन्तं शवपन्नगम् ॥ १५
 स तमालक्ष्य पितरं शङ्गी स्कन्धगतेन वै ।
 शवेन भुजगेनासीद्भूयः क्रोधसमन्वितः ॥ १६
 दुःखाच्चाश्रुणि मुमुचे पितर चेदमब्रवीत् ।
 श्रुत्वेमां धर्षणां तात तव तेन दुरात्मना ॥ १७
 राज्ञा परिक्षिता कोपादशपं तमहं नृपम् ।
 यथार्हति स एवोग्रं शापं क्रुल्लुलाधमः ॥ १८
 सप्तमेऽहनि तं पापं तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
 वैवस्वतस्य भवनं नेता परमदारुणम् ॥ १९
 तमब्रवीत्पिता ब्रह्मंस्तथा कोपसमन्वितम् ।

C	1	1/10
B	1	41 19
K.	1	41 20

(D₂ ६ ताद्यापि), B₂ 4.5 सौ च, T₂ G₂ ३ ० ता चासौ, G₁ M ता सौम्य (M ६ तत्र), G₁ ६ थासौ — ^३) D₂ दृढव्रत — ^४) N₂ V₁ D (except D₂ ४) T₁ प्रस्थितो (D₂ प्रतीधं) गजसाह्वय

10 Ś1 K1 S (M1 som) सूत, Ko 8 4 N1.2 V1 B1
Dn D1.2 7 सौतित् — °) K (except K1) N8 D8 G4-8
M1 8 एतद्; T2 एव (for एवम्) Ś1 Ko 1 G8 M3-4 स,
N8 च, D8 T2 G2 M1 8 स्य, G1 सन् (for तु) G8 कृपित
सख्यु — °) Ś1 K1 G8-8 M स्तब्धेव Ko दिव तद्देव
धिष्ठित, K2 दिव भूदेव धिष्ठिते, K8 दिदक्षुश्चाधितस्थिवान्,
K4 दिदक्षुश्चापि धि°, N1.2 V1 Dn D1.8 7 T1 शव स्कधे
प्रतिष्ठित, N8 स दिवस्तव°; B Da D2 4 भृश स्तब्धेव
तस्थिवान्, D8 वाच तस्य च तिष्ठत°; T2 वाच तत्रैव वि°, G1
शव स्कधेवतिष्ठति, G2 वचस्तब्धेव विस्मिंत, G8 वच
स्तब्ध्वा च वि° — °) G1 M2-4 तेजसा, G2 8 वह्निना
(for मन्य°)

11 ^a) $\tilde{N}_{1,2} V_1 D$ (except $D_1 D_2 4 5$) T_1 हि (for
 तु) — ^a) $\tilde{S}_1 K$ क्रोधहै (Ko 1 'हे) व, $T_2 G_2 2.6 M_1 5$
 'समन्वित ; M_{2-4} क्रोधेन च व'

12 Ś1 K1 S om इवाच — ⁸) N̄1 2 V1 D (except Da D2 5) T1 ह (for च) — ⁹) K1 मृत स्कधे, G1 2 4 कठे मृतम् Ś1 K1 N̄1 2 V1 D (except Da D2 5) T1 समाप्ता¹, K2 G4 इवाच्चा², T2 इदं स्था³

13 ^{a)} D₅ तमेवम् K (except K₁) B₅ D₂ G₈
अभिस* — ^{b)} 19^b N₁ : V₁ B D (except D₅) T₁
पद्मगेश्वर — ^{a)} K₀ : B₃ D₅ *नोदित

14 °) Ds विप्राणाम् — After 14, Bs ins an additional colophon, while Ko 4 ins

400* नो चेत्ततस्तत्क्षकोऽपि यास्यते यममन्दिरम् ।

15 Ś1 missing Ko s 4 N1 2 V1 B1 Dn Ds 6 7
 सौत्तिरं, K1 S (Gs om) सूत — ^a) N1 2 V1 Dn
 D1 8 4 6 7 T1 तिसकुद्ध, B Da मृदा श्गी (B1 कुद्ध),
 B4m D2 नृप श्गी — ^b) B2-s Da D2 कुद्ध पि' K2-4
 N1 2 V1 B1 D (except Da D2 8 5) T G5 अन्यगात्,
 G2 8 अन्यय — ^c) N1 2 V1 B D गोवजे, T1 म्रत
 — ^d) Ś1 K1 M1.8.4 शाव', M5 शाप'

16 a) G₁ s स तमालोक्ष्य, G₈ वृद्धमालोक्ष्य; M₁ s समालक्ष्याय — D₅ (? hapl) om 16^b-17^a — *) Ś₁ K₁ & M₁ दावेन, M₅ दापे° — ^a) N₁ s भृदा (for भूय) N₅ V₁ B D (D₅ om) T₁ *समाकुल, N₈ G₂ s कोप, G₄ s *वदा गत, M₁ s (inf ltn as in text) s शोक — After 16, G₁ repeats lines 1 and 3 of 399* (cf v 1 2)

17^a) Ds om 17^a (cf v i 16) K1 s G1 s om
च — ^b) Śi K1 'र वैवम'; Ds वेद वचनम', M1 वचन
वेदम' — After 17^b, T2 G1-s M2-4 ins. श्रुती — ^c)
K1 कृतां, Gs राज्ञा (for तव)

18 ^{ab}) M1.5 *प त महाचूय G₀ कोपात्तमशर्पं तात
 राजान दुष्टचेतस — °) ḥ1 K1 यद्, G₂ 8 तथा (for यथा)
 T₁ G तथा (G₁ नृपं, G₂ सदा) चोम, M1.5 स एवोम, M₂
 सदेवो (for स ए°) — °) T₁ G₈ शस कं

19 Dr om 19^{ab} — ^b) = 13^b — After 19^{ab}, G₁
ins सुत, while M (except M₁s) repeat 13^{ca}

शङ्गिस्तव पिताद्यासौ तथैवास्ते यतव्रतः ।
सोऽपि राजा स्वनगरं प्रतियातो गजाह्वयम् ॥ ९

सूत उवाच ।

श्रुत्वैवमृषिपुत्रस्तु दिवं स्तब्ध्वेव* विप्रितः ।
कोपसंरक्तनयनः प्रज्वलन्निव मन्युना ॥ १०
आविष्टः स तु कोपेन शशाप नृपतिं तदा ।
वार्युपस्पृश्य तेजस्वी क्रोधवेगबलात्कृतः ॥ ११

शृङ्ग्युवाच ।

योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य च ।
स्कन्धे मृतमवासाक्षीत्पन्नगं राजकिल्बिषी ॥ १२
तं पापमतिसंकुद्धस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः ॥ १३
सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ।

द्विजानामवमन्तारं कुरुणामयशस्करम् ॥ १४

सूत उवाच ।

इति शप्ता नृपं क्रुद्धः शृङ्गी पितरमभ्ययात् ।
आसीनं गोचरे तस्मिन्वहन्तं शवपन्नगम् ॥ १५
स तमालक्ष्य पितरं शृङ्गी स्कन्धगतेन वै ।
शवेन भुजगेनासीद्भूयः क्रोधसमन्वितः ॥ १६
दुःखाच्चाश्रूणि मुमुचे पितरं चेदमब्रवीत् ।
श्रुत्वेमां धर्पणां तात तव तेन दुरात्मना ॥ १७
राज्ञा परिक्षिता कोपादशपं तमहं नृपम् ।
यथार्हति स एवोग्रं शापं कुरुकुलाधमः ॥ १८
सप्तमेऽहनि तं पापं तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
वैवस्वतस्य भवनं नेता परमदारुणम् ॥ १९
तमब्रवीत्पिता ब्रह्मस्तथा कोपसमन्वितम् ।

C 1 1/10
B 1 41 19
K. 1 41 20

(D₂ १ ताद्यापि), B₂ 4.१ सौ च; T₂ G₂ १ ० ता चासौ, G₁ M^{*} ता सौम्य (M₁ १ तत्र), G₄ १ यासौ — ^b) D₂ यतव्रत — ^a) N₂ V₁ D (except Da D₂ 4) T₁ प्रस्थितो (D₂ प्रतीथं) गजसाह्वय

10 S₁ K₁ S (M₁ १ om) सूत, Ko १ 4 N₁ 2 V₁ B₁ Dn D₁ 2.१ सौतिरु* — ^a) K (except K₁) N₂ D₂ G₄ १ M₁ १ एतद्; T₂ एव (for एवम्) S₁ Ko १ G₂ M₂ 4 स, N₂ च, D₂ T₂ G₂ M₁ १ स्य, G₁ सन् (for तु) G₂ ऋपित सख्यु — ^b) S₁ K₁ G₂ १ M^{*} स्तब्ध्वेव Ko दिव तस्वेव धिप्रित, K₂ दिव भूत्वेव धिप्रिते, K₂ दिदृष्टुश्चाधितस्थिवान्, K₄ दिधक्षुश्चाधि धि*, N₁ 2 V₁ Dn D₁ १ ० १ T₁ शव स्कधे प्रतिप्रित, N₂ स दिवस्त्वव*, B Da D₂ 4 मृश स्तब्ध्वेव तस्थिवान्, D₂ वाच तस्य च तिष्ठत*, T₂ वाच तत्रैव वि*, G₁ शव स्कधेवतिष्ठति, G₂ वचस्तब्ध्वैव विक्षित, G₂ वच स्तब्ध्वा च वि* — ^a) G₁ M₂ 4 तेजसा, G₂ १ वह्निना (for मन्यु*)

11 ^a) N₁ 2 V₁ D (except Da D₂ 4 १) T₁ हि (for तु) — ^a) S₁ K क्रोधाहै (Ko १ १ द्वे)ष, T₂ G₂ 2.१ M₁ १ समन्वित; M₂ 4 क्रोधेन च य*

12 S₁ K₁ S om उवाच — ^b) N₁ 2 V₁ D (except Da D₂ १ ०) T₁ ह (for च) — ^a) K₁ मृत स्कधे, G₁ १ 4 कठे मृतम् S₁ K₁ N₁ 2 V₁ D (except Da D₂ १) T₁ समासा*, K₂ G₂ ह्वासा*, T₂ हृद सा*

13 ^a) D₂ तमेवम् K (except K₁) B₂ D₂ G₂ अभिस* — ^b)=19^b N₁ 2 V₁ B D (except D₂) T₁ पन्नगेश्वर — ^a) Ko १ 4 B₂ D₂ नोदित

14 ^a) D₂ विप्राणाम* — After 14, B₂ ins an additional colophon, while Ko 4 ins

400* नो चेत्तत्तक्षकोऽपि यास्यते यममन्दिरम् ।

15 S₁ missing Ko १ 4 N₁ 2 V₁ B₁ Dn D₂ १ १ सौतिरु*, K₁ S (G₂ om) सूत — ^a) N₁ 2 V₁ Dn D₁ १ 4 ० १ T₁ तिसक्रुद्ध, B Da मृश शृगी (B₁ क्रुद्ध*), B₂ m D₂ नृप शृगी — ^b) B₂ १ Da D₂ क्रुद्ध पि* K₂ 4 N₁ 2 V₁ B₁ D (except Da D₂ १ १) T₁ G₂ अभ्यगात्, G₂ १ अभ्यय — ^a) N₁ 2 V₁ B D गोव्रजे, T₁ म्रत — ^a) S₁ K₁ M₁ 2.4 शाव*, M₂ शाप*

16 ^a) G₂ १ स तमालोक्य, G₂ वृद्धमालोक्य; M₁ १ समालक्ष्याय — D₂ (hapl) om 16^b-17^a — ^a) S₁ K₁ 4 M₁ शावेन, M₂ शापे* — ^a) N₁ १ मृश (for भूय) N₂ V₁ B D (D₂ om) T₁ समाकुल, N₂ G₂ १ कोप*, G₂ १ वशगत, M₁ १ (inf) has as in text) १ शोक* — After 16, G₁ repeats lines 1 and 3 of 399* (of v 1 2)

17 ^a) D₂ om 17^a (of v 1 16) K₁ १ G₂ १ om च — ^b) S₁ K₁ १ र वैवम*; D₂ चेद् वचनम्, M₂ वचन चेदम् — After 17^b, T₂ G₁ १ M₂ 4 ins. शृगी — ^a) K₄ कृतां, G₂ राज्ञा (for तव)

18 ^a) M₁ १ प त महानृप G₂ कोपात्तमशपं तात राजान दुष्टचेतस — ^a) S₁ K₁ यद्, G₂ १ तथा (for यया) T₂ G तथा (G₁ नृपं, G₂ सदा) चोग्र, M₁ १ स एवोग्र, M₂ सदेवो* (for स ए*) — ^a) T₂ G₂ शप्त कु*

19 D₂ om 19^{ab} — ^b)=13^b — After 19^{ab}, G₁ ins सूत, while M (except M₁ १) repeat 13^a

३८

शृङ्गयुवाच ।

यद्येतत्साहसं तात यदि वा दुष्कृतं कृतम् ।

प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न मृषा मया ॥ १

नैवान्यथेदं भविता पितरेषु ब्रवीमि ते ।

नाहं मृषा प्रब्रवीमि स्वैरेष्वपि कुतः शपन् ॥ २

शमीक उवाच ।

जानाम्युग्रप्रभावं त्वां पुत्र सत्यगिरं तथा ।

नानृतं ह्युक्तपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ ३

पित्रा पुत्रो वयःस्योऽपि सततं वाच्य एव तु ।

यथा स्याद्गुणसंयुक्तः प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ४

किं पुनर्वाल एव त्वं तपसा भावितः प्रभो ।

वर्धते च प्रभवतां क्रोपोऽतीव महात्मनाम् ॥ ५

सोऽहं पश्यामि वक्तव्यं त्वयि धर्मभृतां वर ।

पुत्रत्वं वालतां चैव तवावेक्ष्य च साहसम् ॥ ६

स त्वं शमयुतो भूत्वा वन्यमाहारमाहरन् ।

चर क्रोधमिमं त्यक्त्वा नैवं धर्मं ग्रहास्यसि ॥ ७

क्रोधो हि धर्मं हरति यतीनां दुःखसंचितम् ।

ततो धर्मविहीनानां गतिरिष्टा न विद्यते ॥ ८

C. 1 1732
B. 1 42.8
K. 1 42.8

Ñs V1 Dn D1 7 T1 G4.5 repeat 26 a further indication of the spurious character of the passage

27 °) Ks Ñs V1 B D (except Ds) T1 कस्मात् Ko 2 4 एतत् (for इत्) G2 8 द कृत — °) G1 समत्, G2 रक्षिता (for असत्) T सर्वदा — After 27, Ko 4 ins four lines given in App I (No 22)

Colophon Sub-parvan All MSS except Dns आस्तीक (v 1 आस्तीक, अस्तीक) — Adhy name Ko 2 4 ऋषिशापदान, Ñ1.2 V1 G2 8 परिक्षिच्छाप — Adhy no (figures, words or both) Ś1m 48, Ks (sup lin sec m) T 34, Ñ1.2 V1 Dns 41, D4m 39, Ds 7, G M 24 (G2.8 26, Gs Ms 25) — S'loka no Ñs Da1 Dn1.2 33, Dns 32 — Aggregate s'loka no Dns 1694

38

1 Ś1 K1 S (M4 with prefixed श्री) शृगी — °) Ś1 यद्येद (sio), Ko G2 8 यदेतत्; K1 यद्येव — °) B1 विप्रिय चा मि Ko 2 4 Ds T2 G2 8 M1.8 अपि — °) Ds G2.4 5 प्रागुक्ता (Ds 'क्त) Ñ1.2 V1 B D T1 भवेत्, G2.8 6 मम (for मया)

2 °) Ds 6 7 न चान्य, T2 G1.6 न्यथा तत्, Gs न्यथावत्, M2 4 न्यथैव G2.8 याव (Gs यत्) दुक्त तु भवता — °) Ko 2 4 B2.4 sm Ds T2 G पितरेतत् (G2 8 पुनरेव); M1.8 रेव — °) T1 न हि (for नाह) D4 'ह दृष्या Ñ1.2 V1 B D2-7 T1 ब्रवीम्येव — °) D2 सरब्धोपि; Ds स्वैर वापि Ś1 K Ds कुतोऽन्यथा

3 Ś1 Ds S om उवाच — °) G2 M2 प्रतापं M

(except Ms) त्वा — °) Ks Ñ1.2 V1 B D T1 M तात, T2 G2 8.6 तव (for पुत्र) T G2 8.6 सत्या गिर — °) Ks Ñ1.2 V1 B D च (for हि)

4 °) Ñs B1 2 4 5 Ds 4 Gs युक्तश्च, B2 Da Ds G4 युक्तस्तु (for 'सयुक्त)

5 °) G2 8 किं बाल एव त्वं वत्स — °) Ks द्योतितप्रभ; G1 भावितात्मना K2 4 Ds प्रभु; Ñ1.2 V1 B1.2m Dn D1.8 4 6 7 T1 सदा (for प्रभो) — °) B (except T1 G2 6) चेत् (for च) — °) Ś1 Ko 1.2m Ñs Ds मनीषिणा, K2-4 मनस्वि (for महा) — After 5, Ds 6 S (except T1 G2.6 M1 5) ins

403* उत्सीदेयुरिमे लोका क्षमा चास्य प्रतिक्रिया ।

6 °) Ś1 K1 पुत्रता; D2 पुत्र ते G1.4 5 बालकश्च च T2 G2 8.6 M1 5 पुत्रत्वाद्बाल (Gs 'त्य) भावाद्य — °) Ś1 K B1.8 Da D2 4 5 तथावे (Ś1 K1.8 Ds वी) क्षय Ko 2 इह (for च)

7 °) Ñ1 2 8 (sup lin sec m) V1 Dn D1 8 6 7 T शमपरो (Ñs orig corrupt), B Da D2 4 सुसयतो, G1 M4 यितो, G2 8 यिता — °) Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D2 4 5) T1 माचरन् Gs नात साहसमाचर — °) D2 5 G2 8 6 चरन् G1 कोपम् Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 हत्वा, B Da D2-3 6 7 हित्वा — °) K1 D2.4 7 G2.6 M नैव

8 °) G4 5 'मं हतीमं — °) Ko पूर्वसंचित. — °) G2 8 तपोधर्म — After 8, Ko 4 ins two lines given in App I (No 23), of v 1 11

9 °) G4 क्षमैव तु, Gs 6 क्षम एव, Cd as in text M (except M1.5) तु (for हि) — °) Ś1 सिद्धिदायक.

३८

शृङ्गयुवाच ।

यद्येतत्साहसं तात यदि वा दुष्कृतं कृतम् ।
प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न मृषा मया ॥ १
नैवान्यथेदं भविता पितरेषु ब्रवीमि ते ।
नाहं मृषा प्रब्रवीमि स्वैरेष्वपि कुतः शपन् ॥ २

शमीक उवाच ।

जानाम्युग्रप्रभावं त्वां पुत्र सत्यगिरं तथा ।
नानृतं ह्युक्तपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ ३
पित्रा पुत्रो वयःस्योऽपि सततं वाच्य एव तु ।

यथा स्याद्गुणसंयुक्तः प्रामुयाच्च महद्यशः ॥ ४
किं पुनर्बाल एव त्वं तपसा भावितः प्रभो ।
वर्धते च प्रभवतां क्रोपोऽस्तीव महात्मनाम् ॥ ५
सोऽहं पश्यामि वक्तव्यं त्वयि धर्मभृतां वर ।
पुत्रत्वं बालतां चैव तवावेक्ष्य च साहसम् ॥ ६
स त्वं शमयुतो भूत्वा वन्यमाहारमाहरन् ।
चर क्रोधमिमं त्यक्त्वा नैवं धर्मं प्रहास्यसि ॥ ७
क्रोधो हि धर्मं हरति यतीनां दुःखसंचितम् ।
ततो धर्मविहीनानां गतिरिष्टा न विद्यते ॥ ८

C 1 1722
B 1 42.8
K 1 42.8

Ñs V1 Dn D1 7 T1 G2.5 repeat 26 a further indication of the spurious character of the passage

27 a) Ks Ñs V1 B D (except Ds) T1 कस्मात् Ko 2 4 एतत् (for इद) G2 8 द कृत — d) G1 समस्त, G2 रक्षिता (for असस्त) T सर्वदा — After 27, Ko 4 ins four lines given in App I (No 22)

Colophon Sub-parvan All MSS except Dns आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक) — Adhy name Ko 2 4 ऋषिनापदान, Ñ1.2 V1 G2 8 परिक्षिच्छाप — Adhy no (figures, words or both) Ś1m 48, Ks (sup in sec m) T 34, Ñ1.2 V1 Dns 41, D1m 39, Ds 7, G M 24 (G2.8 26, Gs Ms 25) — S'loka no Ñs Da1 Dn1.2 33, Dns 32 — Aggregate s'loka no Dns 1694

38

1 Ś1 K1 S (M4 with prefixed श्री) ऋणी — a) Ś1 यद्येद (sio), Ko G2 8 यदेतत्; K1 यद्येव — e) B1 विप्रिय वा प्रि Ko 2 4 Ds T2 G2 8 M1.8 अपि — d) Ds G2.4 5 प्रागुक्ता (Ds क्त) Ñ1.2 V1 B D T1 भवेत्, G2.8 6 मम (for मया)

2 a) Ds 6 7 न चान्य, T2 G1.6 न्यथा तत्, Gs न्यथावत्, M2 4 न्यथैव G2.8 याव (Gs यत्) दुक्त तु भवता — b) Ko 2 4 B2.4 sm Ds T2 G पितरेतत् (G2 8 पुनरेव); M1.8 रेव — c) T1 न हि (for नाह) D1 ह दृष्ट्या Ñ1.2 V1 B D2-7 T1 ब्रवीम्येव — d) D2 सरस्वोपि; Ds स्वैर वापि Ś1 K Ds कुतोऽन्यथा

3 Ś1 Ds S om उवाच — a) G2 M2 प्रतापं M

(except M2) त्वा — b) Ks Ñ1.2 V1 B D T1 M तात, T2 G2 8.6 तव (for पुत्र) T G2 8.6 सत्या गिर — c) Ks Ñ1.2 V1 B D च (for हि)

4 e) Ñs B1 2 4 5 D2 4 Gs युक्तश्च, B2 Da Ds G2 युक्तस्तु (for संयुक्त)

5 a) G2 8 किं बाल एव त्वं वस्त — b) Ks द्योतितप्रभः G1 भावितात्मना K2 4 D2 प्रभु; Ñ1.2 V1 B1.2m Dn D1.8 4 6 7 T1 सदा (for प्रभो) — c) S (except T1 G2 6) चेत् (for च) — d) S1 Ko 1.2m Ñs Ds मनीषिणा, K2-4 मनस्वि (for महा) — After 5, Ds 6 S (except T1 G2.6 M1 5) ins

403* उत्सीदेयुरिमे लोका क्षमा चास्य प्रतिक्रिया ।

6 e) Ś1 K1 पुत्रता; D2 पुत्र ते G1.4 5 बालकत्वं च T2 G2 8.6 M1 5 पुत्रत्वाद्बाल (Gs ल्य) भावाच्च — d) Ś1 K B1.8 Da D2 4 5 तयावे (Ś1 K1.8 Ds वी) क्ष्य Ko 2 इह (for च)

7 a) Ñ1.2 8 (sup in sec m) V1 Dn D1 6 7 T नामपरो (Ñs orig corrupt), B Da D2 4 सुसयतो, G1 M1 यितो, G2 8 यिता — b) Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D2 4 5) T1 साचरन् Gs नात साहसमाचर — c) D2 5 G2 8 6 चरन् G1 कोपम् Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 हत्वा, B Da D2-4 6 7 हित्वा — d) K1 D2.4 7 G2.6 M नैव

8 a) G4 5 मं हतीमं — b) Ko पूर्वसचित्. — c) G2 8 तपोधर्म — After 8, Ko 4 ins two lines given in App I (No 23), of v l 11

9 a) G4 क्षमैव तु, Gs 6 क्षम एव, Cd as in text M (except M1.5) तु (for हि) — b) Ś1 सिद्धिदायक.

ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव राजन्हितार्थिना ॥ २१
इति श्रुत्वा वचो घोरं स राजा कुरुनन्दनः ।
पर्यतप्यत तत्पापं कृत्वा राजा महातपाः ॥ २२
तं च मौनव्रतधरं श्रुत्वा मुनिवरं तदा ।
भूय एवाभवद्राजा शोकसंतप्तमानसः ॥ २३
अनुक्रोशात्मतां तस्य शमीकस्यावधार्य तु ।
पर्यतप्यत भूयोऽपि कृत्वा तत्किल्बिषं मुनेः ॥ २४
न हि मृत्युं तथा राजा श्रुत्वा वै सोऽन्वतप्यत ।
अशोचदमरप्रख्यो यथा कृत्वेह कर्म तत् ॥ २५
ततस्तं प्रेषयामास राजा गौरमुखं तदा ।
भूयः प्रसादं भगवान्करोत्विति ममेति वै ॥ २६
तस्मिंश्च गतमात्रे वै राजा गौरमुखे तदा ।

मन्त्रिर्मित्रयामास सह संविद्यमानसः ॥ २७
निश्चित्य मन्त्रिभिश्चैव सहितो मन्त्रतत्त्ववित् ।
प्रासादं कारयामास एकस्तम्भं सुरक्षितम् ॥ २८
रक्षां च विदधे तत्र भिषजश्चौषधानि च ।
ब्राह्मणान्सिद्धमन्त्रांश्च सर्वतो वै न्यवेशयत् ॥ २९
राजकार्याणि तत्रस्थः सर्वान्येवाकरोच्च सः ।
मन्त्रिभिः सह धर्मज्ञः समन्तात्परिरक्षितः ॥ ३०
प्राप्ते तु दिवसे तस्मिन्सप्तमे द्विजसत्तम ।
काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ३१
श्रुतं हि तेन तदभूदद्य तं राजसत्तमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् ॥ ३२
तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपञ्चरम् ।

C 1 1759
B 1 42.85
K 1 42.35

(for च) — ^a) K₂ वाक्य (for कर्तुं)

21 ^a) Ś1 यो न, K₁ तव, D₁ न च (for न हि)
N_{1.2} V₁ D₁ D_{1.2} 7 त यतु; D₂ त शसु — ^b) B₂ क्रोधसं
— ^c) G₂ 8 इदानीं प्रे

22 Before 22, Ko 2 (marg) 4 B₂ 4 D₂ D₁ 4 ins
सौत्तिह; K₂ N₂ V₁ D_{1.2} n₂ D₂ 5 (marg) 7 सूत उ; D₂
S (except G₂) सूत — ^b) G₂ 8 कुरणा (!) वर
— ^a) Ko 4 रोपात्, K₂ शोचन, N₂ ब्रह्मन्, D₂ राजन्
Ko 2-4 N₂ महामना, D₂ 8 यथा S (except T₁)
कृत्वा प्रहन्महात्मन

23 ^a) N_{1.2} V₁ D₁ D_{1.2} 8 0 7 T₁ व्रत श्रुत्वा, D₂
व्रतचर G₂ 8 तच्च गौरमुखादोर — ^b) N_{1.2} V₁ D
(except D₂ D₂ 5) T₁ घने (for श्रुत्वा) Ś1 K₁ N₂
G_{1.4} 8 तत; Ko T₂ G₂ था (for दा) G₂ 8 श्रापस्य
विचर तदा — Ś1 K₁ D₂ (hapl) om 23^d-25^a — ^a)
Ko G₂ सताप

24 Ś1 K₁ D₂ om 24 (of v 1 23) — ^b) Ko 8 T₂
G₄-6 कस्योपधार्य तु (K₂ धारयन्) N_{1.2} V₁ B D (D₂
om) T₁ च (for तु) — ^a) M_{2.4} transp कृत्वा and तत्

25 Ś1 K₁ D₂ om 25^a (of v 1 23) K₂ मृत्यु
भयाद्राजा G (except G₂ 6) M₁ 8 तदा (for था)
M₂ 4 था श्रुत्वा — ^b) G₂ 8 दृष्ट्वा वै, M₂ 4 राजा वै K₂
पर्य; G₂ पद्यत — ^c) M₁ 8 चत्तमर

26 ^a) K₂ अद्य; N_{1.2} V₁ B (except B₂) D T₁ M₂
इह (for the first इति) S (except T₁) एष (for the
second इति) — After 26, B₂ ins an additional
colophon, while T₂ G (except G₂) ins

— 404* श्रुत्वा तु वचन राज्ञो मुनिगौरमुखस्तदा ।

तमनुज्ञाप्य वेगेन प्रजगामाश्रम गुरो ।

27 Before 27, B₂ ins सौत्तिह — ^a) S (except
T₁ G₂) तु (for च) N_{1.2} V₁ B D T₁ अय, N₂ स, T₂
G (except G₂) M₁ 8 तु (for वै) — ^b) Ś1 Ko-2 तत्,
D₂ था (for दा) — ^a) G₂ 8 सर्वे (for सह) K₂ सह
सद्यग्र, B₂ D₂ सहसोद्विग्न Cd has उद्विग्नमनस (sio)

28 ^a) N_{1.2} V₁ B D T₁ समन्त्र (for लि), and स
तथा मन्त्र M₁ 8 8 तो हितमात्मन — ^a) G₂ 8 8 चैकं
D₂ एकस्मिन्नेन र

29 ^a) K₂ मन्त्रसिद्धान्; N_{1.2} V₁ B D T₁ मन्त्र
सिद्धान्श्च — ^a) N_{1.2} V₁ B D T₁ न्ययोजयत्, M₂ 4 वेद

30 ^b) D₂ व चकार स, D₂ व करोति स — ^c)
G₂ 2 4-5 मन्त्रज्ञे, G₂ M₁ 6 मन्त्रज्ञ — After 30, K₂ 4
N₂ 8 (marg sec m) V₁ B D T₁ ins

405* न चैन कश्चिदारूढ लभते राजसत्तमम् ।

वातोऽपि निश्चरस्त्र प्रवेशे विनिवार्यते ।

[(L 1) K₂ B (except B₁) D (except D₂) T₁
Nilp दा रोद्ध K₂ B₁ 2 5 D₂ D₂ 5 द्विजसत्तम — (L 2)
D₂ विचर]

31 ^a) N_{1.2} V₁ B D T₁ च, G₂ हि (for तु) — ^b)
K₂ 4 N₁ V₁ B (except B₁) D (except D₂) T₁ सत्तम
— ^c) Ś1 K (except K₂) D₂ कश्यपो

32 G_{1.4} 8 transp 32 and 33 — ^a) G₂ कृत, G₂
ज्ञा K₂ तत्सर्व, B₂ तद्दह, D₂ तद्दत्त — ^b) Ko 8 N_{1.2}
V₁ B D T₁ G₂ यथा (for अद्य) — For 32^d, Ko 2 4 G₁
subst 36^d

ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव राजन्हितार्थिना ॥ २१
इति श्रुत्वा वचो घोरं स राजा कुरुनन्दनः ।
पर्यतप्यत तत्पापं कृत्वा राजा महातपाः ॥ २२
तं च मौनव्रतधरं श्रुत्वा मुनिवरं तदा ।
भूय एवाभवद्राजा शोकसंतप्तमानसः ॥ २३
अनुक्रोशात्मतां तस्य शमीकस्यावधार्य तु ।
पर्यतप्यत भूयोऽपि कृत्वा तत्किल्बिषं मुनेः ॥ २४
न हि मृत्युं तथा राजा श्रुत्वा वै सोऽन्वतप्यत ।
अशोचदमरप्रख्यो यथा कृत्वेह कर्म तत् ॥ २५
ततस्तं प्रेषयामास राजा गौरमुखं तदा ।
भूयः प्रसादं भगवान्करोत्विति ममेति वै ॥ २६
तस्मिंश्च गतमात्रे वै राजा गौरमुखे तदा ।

मन्त्रिभिर्मन्त्रयामास सह संविग्रमानसः ॥ २७
निश्चित्य मन्त्रिभिश्चैव सहितो मन्त्रतत्त्ववित् ।
प्रासादं कारयामास एकस्तम्भं सुरक्षितम् ॥ २८
रक्षां च विदधे तत्र भिषज्श्रौपधानि च ।
ब्राह्मणान्सिद्धमन्त्रांश्च सर्वतो वै न्यवेशयत् ॥ २९
राजकार्याणि तत्रस्थः सर्वाण्येवाकरोच सः ।
मन्त्रिभिः सह धर्मज्ञः समन्तात्परिरक्षितः ॥ ३०
प्राप्ते तु दिवसे तस्मिन्सप्तमे द्विजसत्तम ।
काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ३१
श्रुतं हि तेन तदभूदद्य तं राजसत्तमम् ।
तत्क्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् ॥ ३२
तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपञ्चरम् ।

C 1 1759
B 1 42. 35
K. 1 42. 30

(for च) — ^a) K₂ वाक्य (for कर्तु)

21 ^a) Ś1 यो न, K₁ तव, D₁ न च (for न हि)
N_{1.2} V₁ D_n D_{1.2} त यत्तु; D₂ त शसु — ^b) B₂ क्रोधसं
— ^c) G₂ ३ इदानीं प्रे

22 Before 22, Ko २ (marg) ४ B₂ ४ D_n D₁ ४ ins
सौत्तिर; K₂ N₂ V₁ D_n १ D₂ २ (marg) १ सूत उ; D₂
S (except G₂) सूत — ^b) G₂ ३ कुरणा (!) वर
— ^a) Ko ४ रोपाव, K₂ शोचन, N₂ ब्रह्मन्, D₂ राजन्
Ko २-४ N₂ महामना, D₂ ३ यथा S (except T₁)
कृत्वा ब्रह्मन्महात्मन

23 ^a) N_{1.2} V₁ D_n D₁ ३ ० १ T₁ व्रत श्रुत्वा, D_n
व्रतचर G₂ ३ तच्च गौरमुखाद्वोर — ^b) N_{1.2} V₁ D
(except D_n D₂ ३) T₁ यने (for श्रुत्वा) Ś1 K₁ N₂
G_{1.4} ३ तत; Ko T₂ G₂ था (for दा) G₂ ३ शापस्य
विवर तदा — Ś1 K₁ D₂ (hapl) om 23^d-25^a — ^a)
Ko G₂ सताप

24 Ś1 K₁ D₂ om 24 (of v 1 23) — ^b) Ko ३ T₂
G₄-० कस्योपधार्य तु (K₂ धारयन्) N_{1.2} V₁ B D (D_n
om) T₁ च (for तु) — ^a) M_{2.4} transp कृत्वा and तत्

25 Ś1 K₁ D₂ om 25^a (of v 1 23) K₂ मृत्यु
भयाद्राजा G (except G₂ ३) M₁ ३ ३ तदा (for था)
M₂ ४ था श्रुत्वा — ^b) G₂ ३ दृष्ट्वा वै, M₂ ४ राजा वै K₂
पर्य; G₂ पद्यत — ^c) M₁ ३ ३ चत्तामर

26 ^a) K₂ अद्य; N_{1.2} V₁ B (except B₂) D T₁ M₂
इह (for the first इति) S (except T₁) एष (for the
second इति) — After 26, B₂ ins an additional
colophon, while T₂ G (except G₂) ins

404* श्रुत्वा तु वचन राज्ञो मुनिगौरमुखस्तदा ।

तमनुज्ञाप्य वेगेन प्रजगामाश्रमं गुरो ।

27 Before 27, B₂ ins सौत्तिर — ^a) S (except
T₁ G₁) तु (for च) N_{1.2} V₁ B D T₁ अय, N₂ स, T₂
G (except G₂) M₁ ३ तु (for वै) — ^b) Ś1 Ko-२ तत,
D₂ था (for दा) — ^a) G₂ ३ सर्वै (for सह) K₂ सह
सच्यग्र, B₂ D₂ सहसोद्विग्र Cd has उद्विग्रमनस (810)

28 ^a) N_{1.2} V₁ B D T₁ समन्त्र (for लि), and स
तथा मन्त्र M₁ ३ ३ तो हितमात्मन — ^a) G₂ ३ ३ चैक
D₂ एकस्मिन् रं

29 ^a) K₂ मन्त्रसिद्धान्; N_{1.2} V₁ B D T₁ मन्त्र
सिद्धान् — ^a) N_{1.2} V₁ B D T₁ न्ययोजयत्, M₂ ४ वेद

30 ^b) D_n व चकार स, D₂ व करोति स — ^c)
G₁ २ ४-६ मन्त्रज्ञ, G₂ M₁ ३ मन्त्रज्ञ — After 30, K₂ ४
N₂ ३ (marg sec m) V₁ B D T₁ ins

405* न चैन कश्चिदारूढ लभते राजसत्तमम् ।

चातोऽपि निश्चरस्तत्र प्रवेशो विनिवार्यते ।

[(L 1) K₄ B (except B₁) D (except D_n) T₁
Nilp दा रोह्ण K₄ B₁ २ ३ D_n D₂ ३ द्विजसत्तम — (L 2)
D_n विचर]

31 ^a) N_{1.2} V₁ B D T₁ च, G₂ हि (for तु) — ^b)
K₂ ४ N₁ V₁ B (except B₁) D (except D₂) T₁ सत्तम
— ^c) Ś1 K (except K₂) D₂ कश्यपो

32 G_{1.4} ३ transp 32 and 33 — ^a) G₂ कृत, G₂
ज्ञा K₂ तत्सर्व, B₂ तद्दह, D₂ तद्भूत — ^b) Ko ३ N_{1.2}
V₁ B D T₁ G₂ यथा (for अद्य) — For 32^d, Ko २ ४ G₁
subst 36^d

न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ २
काश्यप उवाच ।

दश नागेन्द्र वृक्षं त्वं यमेनमभिमन्यसे ।
अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजंगम ॥ ३
सूत उवाच ।

एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।
अदशदृष्टमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४
स वृक्षस्तेन दष्टः सन्सद्य एव महाद्युते ।
आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः ॥ ५
तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् ।
कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ जीवयैनं वनस्पतिम् ॥ ६
भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।
भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
विद्यावलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्ननस्पतौ ।
अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजंगम ॥ ८
ततः स भगवान्विद्वान्काश्यपो द्विजसत्तमः ।

भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत् ॥ ९
अङ्कुरं तं स कृतवांस्ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनं च तथा विटपिनं पुनः ॥ १०
तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ।
उवाच तक्षको ब्रह्मन्नेतदत्यद्भुतं त्वयि ॥ ११
विप्रेन्द्र यद्विषं हन्या मम वा मद्विधस्य वा ।
कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन ॥ १२
यत्तेऽभिलपितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात् ।
अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् ॥ १३
विप्रशापाभिभूते च क्षीणाद्युपि नराधिपे ।
घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः संशयिता भवेत् ॥ १४
ततो यशः प्रदीप्तं ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
विरश्मिरिव घर्माश्चरन्तर्धानमिदो ब्रजेत् ॥ १५

काश्यप उवाच ।

धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे दित्स भुजंगम ।
ततोऽहं विनिवर्तिष्ये गृहायोरगसत्तम ॥ १६

C 1 1081
B. 1 43 16

3 M om काश्यप उ° S1 K1 T1 कश्यप, Ko 2 4
Da1 कश्यप उ°, Ds T2 G काश्यप — °) Ks B1-B
यद्येतमं, N1.2 V1 B1 5 D T1 यद्येतदभि° (D1 यद्येतमं);
N1 यमेवमं, G1 यद्येवमं; M1 यमेतमं — °) G1 4 5 या
दग्ध — Artér°, T2 G1 M ins

408* पश्य मन्त्रवल मेऽद्य न्यग्रोध दश पन्नग ।

4 N1.2 om सूत उ° S1 K1 S (G1 8 with prefixed
श्री) सूत, Ko 3.4 N1 V1 B1 D (except Da D2 4 5)
सौतिरु° — °) M1.5 पन्नगेश्वर

5 °) N1 2 V1 B D T1 M1 5 तु (for सन्) — °) K1
महामुने; Ks °द्युति N1.2 V1 B D T1 पन्नगेन महात्मना

6 °) S1 (sup lin as in text) त दृष्ट्वा, Gs सदृष्ट्वा,
Ms सदग्ध G1 त च दृष्ट्वा स नागेन्द्र — °) G1 8 कुरुतस्व

7 Before 7, S1 K1 S (except G1) ins सूत;
Ko 4 4 N1 2 V1 B1 Dn D1 5 7 सौतिरु°, K2 N1 B2-S Da
D2 4 5 सूत उ°, Ds सौति — Ko om 7^a-8^b — °)
G1 5 °भूते-वृक्षे M (except M1 5) तु त (for ततो)

8 Ko om 8^a (of v 1 7) — Before 8, B1 ins
काश्यप उ° — °) N1 2 V1 D (except D1 5) T1 G1 मेध
— °) Ko 3 N1 (sup lin. sec m as in text) अय;
G2 8 भसु

9 Before 9, Ds ins सूत उ°, T2 G M (except M1.5)

सूत — °) K1 4 तत सोचितयद्विद्वान्, Ds तत स नागो
भग°, G1.8 ततस्तु सहसा वि° — °) Ks मुनिस°

10 °) Ds 6 S (except T1 M1) साङ्कुर N1 2 V1
Dn D1 T1 कृतवास्तत्र; M कृतवान्पूर्व (for स कृ°)
— °) S1 K Ds 7 पुन (for तत) S1 पर्णमया°; K1
°वया°, B1 G1 4 5 पत्र°; G2 8 °फला°, M1 °दला°

11 °) S1 दृष्ट्वा तु, B1 दृष्ट्वा च, Ds स दृष्ट्वा — °) K1 8
N V1 B D T G1 6 M ब्रह्मन्नेतद्; G2 8 °सिद्धम्, Nilp as
in text Ds 7 अप्यद्भुत

12 °) N1 2 V1 B D T1 द्विजेंद्र S1 K1 सद्विप, G1
मद्वि° K1 2 हन्यात् N1 विप्रेण तद्विप हत्वा (°न्या sup
lin sec m) — °) Ko 2 4 B1 2 4 Ds 5 T1 G1 5 M किं
रु° N1 G1 °मिप्रेक्ष्य; T2 G2 8 M1 4 °मिप्रेत्य — °) K1
गच्छसे द्विजसत्तम

13 °) S1 K (Ksm as in text) N1 अभिकाक्षित;
Da.6 G (except G1.6) पितु — °) G1 तत्तेह सप्र
— °) T2 G (except G1 5) निवर्तन्व द्विजोत्तम

14 °) T2 G2 8 तु, M1 5 अपि (for च) — °) G2 8
°पि नृपोत्तमे — °) N1 G1 यतमान° M1.5 transp
विप्र and सिद्धि

15 °) Ds सुदीप्त; G2.8 प्रतिष्ठा (G1 °ष्ट) — °) Of
1 2 12^a — °) N1.2 V1 B D T1 निरञ्जु° G2 8

न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ २

काश्यप उवाच ।

दश नागेन्द्र वृक्षं त्वं यमेनमभिमन्यसे ।

अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजंगम ॥ ३

सूत उवाच ।

एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।

अदशदृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४

स वृक्षस्तेन दष्टः सन्तद्य एव महाद्युते ।

आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः ॥ ५

तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् ।

कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ जीवयैनं वनस्पतिम् ॥ ६

भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।

भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७

विद्यावलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्वनस्पतौ ।

अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजंगम ॥ ८

ततः स भगवान्निद्वान्काश्यपो द्विजसत्तमः ।

भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत् ॥ ९

अङ्कुरं तं स कृतवांस्ततः पर्णद्वयान्वितम् ।

पलाशिनं शाखिनं च तथा विटपिनं पुनः ॥ १०

तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ।

उवाच तक्षको ब्रह्मन्नेतदत्यद्भुतं त्वयि ॥ ११

विप्रेन्द्र यदिपं हन्या मम वा मद्विधस्य वा ।

कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन ॥ १२

यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात् ।

अहमेव प्रदास्यामि तच्चे यद्यपि दुर्लभम् ॥ १३

विप्रशापाभिभूते च क्षीणाद्युपि नराधिपे ।

घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः संशयिता भवेत् ॥ १४

ततो यशः प्रदीप्तं ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

विरश्मिरिव घर्मांशुरन्तर्धानमिदो ब्रजेत् ॥ १५

काश्यप उवाच ।

धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे दित्स भुजंगम ।

ततोऽहं विनिवर्तिष्ये गृहायोरगसत्तम ॥ १६

C 1 1081
B 1 43 16
K. 1 43 16

3 M om काश्यप उ° S1 K1 T1 कश्यप , Ko 2 4 Da1 कश्यप उ°, Ds T2 G काश्यप — °) Ks B1-s यद्येतम°, N1.2 V1 B1 s D T1 यद्येतदभि° (D1 यद्येनम°); N1s यमेवम°, G1 यद्येवम°, M1 यमेतम° — °) G1 s °या दग्ध '— Artér-o, T2 G1 M ins

408* पश्य मन्त्रवल मेऽद्य न्यग्रोध दश पन्नग ।

4 N1.2 om सूत उ° S1 K1 S (G1 s with prefixed श्री) सूत , Ko 2.4 N1.2 V1 B1 D (except Da D2 s s) सौतिर° — °) M1.2 पन्नगेश्वर

5 °) N1.2 V1 B D T1 M1 s तु (for सन्) — °) K2 महामुने; Ks °द्युति N1.2 V1 B D T1 पन्नगेन महात्मना

6 °) S1 (sup lin as in text) त दृष्ट्वा, Gs सदृष्ट्वा, Ms सदृश्य G1 त च दृष्ट्वा स नागेन्द्र — °) G2 s कुरुतस्व

7 Before 7, S1 K1 S (except G1) ins सूत; Ko s s N1.2 V1 B1 Dn D1 s s सौतिर°, K2 N1s B2-s Da D2 s s सूत उ°, Ds सौति — Ko om 7^a-8^b — °) G1 s °भूते-वृक्षे M (except M1 s) तु त (for ततो)

8 Ko om 8^{ab} (of v 1 7) — Before 8, B1 ins काश्यप उ° — °) N1.2 V1 D (except D1 s) T1 G1 मेघ — °) Ko s N1s (sup lin. sec m as in text) अय; G2 s भुम्

9 Before 9, Ds ins सूत उ°, T2 G M (except M1.2)

सूत — °) K3 s तत सोर्चितयद्विद्वान्, Ds तत स नागो भग°, G2.2 ततस्तु सहसा वि° — °) Ks सुनिर°

10 °) Ds s S (except T1 M1) साङ्कुर N1.2 V1 Dn D1 T1 कृतवास्त्र; M कृतवान्पूर्व (for स कृ) — °) S1 K Ds s पुन (for तत) S1 पर्णमया; K1 °वया, B1 G1 s पत्र; G2 s °फला, M1 °दला

11 °) S1 दृष्ट्वा तु, B1 दृष्ट्वा च, Ds स दृष्ट्वा — °) K1 s N1 V1 B D T G1 s M ब्रह्मन्नेतद्; G2 s °सिद्धम्, Nilp as in text Ds s 7 अप्यद्भुत

12 °) N1.2 V1 B D T1 द्विजेन्द्र S1 K1 सद्विप, Gs मद्वि° K1 s हन्यात् N1s विप्रेण तद्विप हत्वा (°न्या sup lin sec m) — °) Ko 2 4 B1 2 4 Ds s T1 G1 s M किं ख° N1s Gs °मिप्रेक्ष्य; T2 G2 s M1 s °मिप्रेक्ष्य — °) Ks गच्छसे द्विजसत्तम

13 °) S1 K (Ksm as in text) N1s अभिकाक्षित; D2.2 G (except G2.2) पितु — °) Gs तच्चेह सप्र — °) T2 G (except G1 s) निवर्तन्व द्विजोत्तम

14 °) T2 G2 s तु, M1 s अपि (for च) — °) G2 s °पि नृपोत्तमे — °) N1s G2 यतमान° M1.2 transp विप्र and सिद्धि

15 °) Ds सुदीप्त; G2.2 प्रतिष्ठा (Gs °ष्ट) — °) Of 1 2 12^a — °) N1.2 V1 B D T1 निरञ्जु° G2 s

कृत्वा च तेषां कार्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ॥ २६
 गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छब्ररूपिषु ।
 अमात्यान्नुहृद्दशैव प्रोवाच स नराधिपः ॥ २७
 भक्षयन्तु भवन्तो वै खादूनीमानि सर्वशः ।
 तापसैरुपनीतानि फलानि सहिता मया ॥ २८
 ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमैच्छत ।
 यद्गृहीतं फलं राज्ञा तत्र कृमिरभूदणुः ।
 ब्रह्मकः कृष्णनयनस्ताम्रो वर्णेन शौनक ॥ २९
 स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् ।

स्तअमभ्येति सविता विपादद्य न मे भयम् ॥ ३०
 सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिको मां दशत्वयम् ।
 तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् ॥ ३१
 ते चैनमन्ववर्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः ।
 एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह ।
 कृमिकं ग्राहसत्पूर्णं मुमुर्षुर्नष्टचेतनः ॥ ३२
 हसन्नेव च भोगेन तक्षकेणाभिवेष्टितः ।
 तस्मात्फलाद्दिनिष्क्रम्य यत्तद्राज्ञे निवेदितम् ॥ ३३

C. 1 1831
B. 1 43. 89
K. 1 43. 69

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

तेषां — ^a) K (except K₁) Ds ६.७ ह (for तान्)
 28 Before 28, B₁ ins परिक्षिप्तुं, D₁ राजोवाच
 29 Before 29, B₁ D₁ ins सौतिरुं — ^a) G₂ २.६
 अथ (for ततो) — ^b) K (except K₁) फलान्यत्तुमित्येप
 स, Ds 'न्यादाय वैच्छत' — After 29^{ab}, N₁ २ V₁ B₂ ४
 (om line 2) २ Dn D₁ ४ ins

410* विधिना सप्रयुक्तो वै कृपिवाक्येन तेन तु ।

यस्मिन्नेव फले नागस्त्वैवाभक्षयत्स्वयम् ।

— ^c) S₁ यत्तु त्रांतु, K₁ यत्तु त्रातां, N₁ यत्तत्र तु, N₂
 यत्तत्रात, V₁ यत्तदाह, B Da Da. ६.७ यत्तद्वत्, D₂ यत्तु
 दत्त, T₂ G (except G₁) M₁ २ यज (G₂ स ज) ग्राह B Da
 D₂ ४.७ राज्ञे, T₂ G (except G₁) M₁ २ राजा N₂ Dn
 D₁ T₁ ततो भक्षयन्तुस्व — ^a) N₁ २ V₁ Dn D₁ T₁
 फलात्, G₂ २ M तस्मिन् (for तत्र) Here and below
 many MSS write कृमि for कृमि, a difference
 ignored in the foll readings B Da D₂ ४ कृमिस्त्र
 भवेदणु (B₂ 'ल्प'; B₁ २ m 'य'); D₂ ७ कृमिस्त्राभवत्तु
 — ^c) S₁ तान्नयन कृष्णो व Ko २ २ N₁ २ V₁ Dn D₁
 T₁ तान्नवर्णोय, B₂ D₂ ७ M₁ तान्नव D₂ ७ सोमवत्
 (for शौ)

30 ^a) K₂ G₂ २ तत् (for त) D₂ स गृह्य त नृ,
 D₂ ७ G₁ त गृह्य नृपतिश्रे — Before 30^{ad}, B₁ ins
 परिक्षिप्तुं; D₁ राजोवाच — ^a) D₂ विपादस्मात्, T₂ 'दस्य'

31 ^b) A few MSS मा (for मा) G₂ दशेदय, G₂
 'शक्ति' S₁ K₁ कृमि कोपाद्, N₁ २ २ (sup lin sec m)
 B D (except D₂) T₁ कृमिर्मा दशतामय — ^c) G₁ २
 M₁ ४ transp भूत्वा and वै G₂ भूतो वै, M₂ वै नाग
 — ^a) B₂ Da परिकृत

32 Before 32, B₂ D₁ ins सौतिरुं (of v l 28-9)
 — ^a) K₁ त, M (except M₁ २) न (for ते) K₂ B₁ m

G₁ २ चैव, D₁ चैत S₁ अनुमन्यत, Ko B₁ Dn D₁
 T₁ 'नुवर्त', G₂ 'न्वमन्यत — ^b) Ko २ २ D₁ २ 'नोदिता',
 T₁ G₁ 'चोदित, M (except M₁ २) 'त — ^a) B₂ Da. ६.७
 सन्व (D₂ 'नि'वेशयत्, G₂ २ त नियम्य ह — ^c) G₂ २
 ग्राह त M₁ २ (inf lin as in text) २ प्रहसस्व
 — ^f) M (except M₁ २) 'तु कालचोदित

33 Ds om 33^{ab} — ^a) K₂ हसन्नैव च, N₁ २ V₁
 B₁ २ Dn D₁ २.४ प्रहसन्नैव, T₁ प्रहसन्नैव T₂ G₂ २.६
 M (except M₁ २) नागेन — ^b) S₁ K₁ 'णाभ्यवेष्टयत्, N₁
 V₁ Dn T₁ 'केण त्व(N₂ 'णान्व)वेष्टयत्, N₂ (sup lin
 sec m) 'केन स वेष्टि', B₁ २ D₂ केनान्ववेष्टय (B₁ 'ष्ट)त,
 D₁ 'केन त्ववेष्टयत्, D₂ 'णान्व', D₂ 'क्षक' समवेष्टयत्, G₂ २
 'णाम्य', M₁ २ 'णाभ्यवेष्टयत्, M₁ inf lin 'णाभ्यवेष्टयत्
 — ^c) K₂ transp फलात् and विनि — ^a) S₁ K M₁ २
 राज्ञो — After 33, K₂ २ N₂ २ V₁ B D T G (except
 G₂) ins

411* वेष्टयित्वा च भोगेन विनष्ट च महास्वनम् ।

अदशत्पृथिवीपाल तक्षक पद्मेश्वर ।

[(L 1) K₂ B D₁ ४ तु (for च) N₂ २ V₁ Dn T₁
 G₁ २ वेगेन]

Colophon. Sub-parvan. All MSS (except T₂)
 आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक) — Adhy name Ko
 २.४ M₁ २ क (M₁ २ का) श्यपनि (Ko 'श्यप परि)वर्तन, K₂
 परिक्षितस्वर्गगमन, N₁ २ V₁ तक्षकदश Adhy no
 (figures, words or both) Ko 38, K₁ 50, K₂ (sup
 lin sec m) N₂ T 36, N₁ २ V₁ Dn 43, B₁ 42, B₂
 D₁ m 41, D₂ 9, G M 26 (G₂ २ 28, G₂ M₂ 27)
 — S'loka no N₂ D₁ Dn 36 — Aggregate s'loka
 no Dn 1771

कृत्वा च तेषां कार्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ॥ २६
 गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छब्ररूपिषु ।
 अमात्यान्नुहृद्दशैव प्रोवाच स नराधिपः ॥ २७
 भक्षयन्तु भवन्तो वै स्वादूनीमानि सर्वशः ।
 तापसैरुपनीतानि फलानि सहिता मया ॥ २८
 ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमैच्छत ।
 यद्गृहीतं फलं राज्ञा तत्र कृमिरभूदणुः ।
 ह्रस्वकः कृष्णनयनस्ताम्रो वर्णेन शौनक ॥ २९
 स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् ।

स्तअमभ्येति सविता विपादय न मे भयम् ॥ ३०
 सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिको मां दशत्वयम् ।
 तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् ॥ ३१
 ते चैनमन्ववर्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः ।
 एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह ।
 कृमिकं ग्राहसत्पूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः ॥ ३२
 हसन्नेव च भोगेन तक्षकेणाभिवेष्टितः ।
 तस्मात्फलाद्दिनिष्क्रम्य यत्तद्राज्ञे निवेदितम् ॥ ३३

C. 1 1801
B. 1 43. 83
K. 1 43. 83

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

तेषां — ^a) K (except K₁) Ds ६.१ ह (for तान्)
 28 Before 28, B₁ ins परीक्षितुं, D₁ राजोवाच
 29 Before 29, B₁ D₁ ins सौतिरुं — ^a) G₂ २.६
 अथ (for ततो) — ^b) K (except K₁) फलान्यनुमिषेप
 स, D₁ न्यादाय वैच्छत — After 29^{ab}, N₁ ३ V₁ B₁ ४
 (om line 2) s Dn D₁ ४ ins

410* विधिना सप्रयुक्तो वै कृपिवाक्येन तेन तु ।

यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवामक्षयत्स्वयम् ।

— ^c) S₁ यत्तु त्रांतु, K₁ यत्तु त्रातां, N₁ यत्तत्र तु, N₁
 यत्तत्रात, V₁ यत्तदाह, B D₁ D₁ ६.१ यत्तद्वत्, D₂ यत्तु
 दत्त, T₂ G (except G₁) M₁ ३ यज्ज (G₂ स ज) ग्राह B D₁
 D₁ ६.१ राज्ञे, T₂ G (except G₁) M₁ ३ राजा N₁ Dn
 D₁ T₁ ततो भक्षयन्तुम् — ^d) N₁ २ V₁ Dn D₁ T₁
 फलात्, G₂ ३ M तस्मिन् (for तत्र) Here and below
 many MSS write कृमि for कृमि, a difference
 ignored in the foll readings B Dn D₂ ४ कृमिस्तत्र
 भवेदणु (B₁ 'ल्प'; B₁ ५ m 'थ'); D₁ ६.१ कृमिस्तत्राभवत्तु
 — ^e) S₁ ताम्रनयन कृष्णो व Ko २ ३ N₁ ३ V₁ Dn D₁
 T₁ ताम्रवर्णोय, B₁ D₂ १ M₁ ताम्रव D₁ ६.१ सोमवत्
 (for शौ)

30 ^a) K₂ G₂ ३ तत् (for त) D₁ स गृह्य त नृ*,
 D₁ १ G₁ त गृह्य नृपतिरे — Before 30^a, B₁ ins
 परीक्षितुं; D₁ राजोवाच — ^d) D₁ विपादस्मात्, T₂ दस्य

31 ^b) A few MSS मा (for मा) G₂ दशोदय, G₂
 शक्ति S₁ K₁ कृमि कोपाद्, N₁ २ ३ (sup lin sec m)
 B D (except D₁) T₁ कृमिर्मा दशतामय — ^c) G₂ ३
 M₁ ४ transp भूत्वा and वै G₂ भूतो वै, M₂ वै नाम
 — ^d) B₁ D₁ परिकृत

32 Before 32, B₁ D₁ ins सौतिरुं (of v 1. 28-9)
 — ^a) K₁ त, M (except M₁ ३) न (for ते) K₂ B₁ m

G₁ ३ चैव, D₁ चैत S₁ अनुमन्यत, Ko B₁ Dn D₁
 T₁ नुवर्ते, G₂ न्वमन्यत — ^b) Ko २ ४ D₁ ३ नोदिता,
 T₁ G₁ चोदित, M (except M₁ ३) त — ^d) B₁ D₁ ६.१
 सन्य (D₁ नि)वेशयत्, G₂ ३ त नियम्य ह — ^e) G₂ ३
 ग्राह त M₁ ३ (sup lin as in text) ३ ग्रहसत्त्वं
 — ^f) M (except M₁ ३) तु कालचोदित

33 Ds om 33^{ab} — ^a) K₂ हसन्निव च, N₁ ३ V₁
 B₁ ३ Dn D₁ २.४ ग्रहसन्नेव, T₁ ग्रहसन्निव T₂ G₂ ३.६
 M (except M₁ ३) नागेन — ^b) S₁ K₁ णाम्यवेष्टयत्, N₁
 V₁ Dn T₁ केण त्व (N₁ णान्व)वेष्टयत्, N₁ (sup lin
 sec m) केन स वेष्टि, B₁ ३ D₁ केनान्ववेष्टय (B₁ 'ष्ट)त,
 D₁ केन त्ववेष्टयत्, D₂ णान्व, D₁ क्षक समवेष्टयत्, G₂ ३
 णाम्य, M₁ ३ णाम्यवेष्टयत्, M₂ (sup lin) णाम्यवेष्टयत्
 — ^c) K₂ transp फलात् and विनि — ^d) S₁ K M₁ ३
 राज्ञो — After 33, K₂ ३ N₁ ३ V₁ B D T G (except
 G₁) ins

411* वेष्टयित्वा च भोगेन विनष्ट च महास्वनम् ।

अदशष्टुधिषीपाल तक्षक पद्मेश्वर ।

[(L 1) K₂ B D₁ ४ तु (for च) N₁ ३ V₁ Dn T₁
 G₁ ३ वेगेन]

Colophon. Sub-parvan All MSS (except T₂)
 आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक) — Adhy name Ko
 २.४ M₁ ३ क (M₁ ३ का) इयपनि (Ko इयप परि) वर्तन, K₂
 परीक्षितस्वर्गगमन, N₁ ३ V₁ तक्षकदश Adhy no
 (figures, words or both) Ko 38, K₁ 50, K₂ (sup
 lin sec m) N₁ T 36, N₁ ३ V₁ Dn 43, B₁ 42, B₂
 D₁ m 41, D₂ 9, G M 26 (G₂ ३ 28, G₂ M₂ 27)
 — S'toka no N₁ D₁ Dn 36 — Aggregate s'toka
 no Dn 1771

न चान्यनारीषु मनो दधे कचित् ॥ ९
 सरःसु फुल्लेषु वनेषु चैव ह
 प्रसन्नचेता विजहार वीर्यवान् ।
 तथा स राजन्यवरो विजहिवा-
 न्यथोर्वशीं प्राप्य पुरा पुरुरवाः ॥ १०

चपुष्टमा चापि वरं पतिं तदा
 प्रतीतरूपं समवाप्य भूमिपम् ।
 भावेन रामा रमयांभवै
 विहारकालेध्ववरोधसुन्दरी ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

सूत उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु जरत्कार्मुकहातयाः ।
 चचार पृथिवीं कृत्स्नां यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ १
 चरन्दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभिः ।
 तीर्थेष्वापुवनं कुर्वन्पुण्येषु विचचार ह ॥ २
 बायुमलो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।

स ददर्श पितृन्गते लम्बमानानधोमुखान् ॥ ३
 एकतन्त्रवशिष्टं वै वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
 तं च तन्तुं शनैरामुमाददानं विलाश्रयम् ॥ ४
 निराहारान्कृशान्दीनान्गतेऽर्तास्त्राणमिच्छतः ।
 उपसृत्य स तान्दीनान्दीनरूपोऽभ्यभाषत ॥ ५
 के भवन्तोऽलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः ।

C 1 1818
B 1 45 6
K 1 45 6

10 °) K₂m D₁ कुनेषु (for कुले) °) K₁ N₁ T G
 (except G₂ s) M₁s ननेषु (for वने) °) S₁ K₂ N₁ V₁ B₁
 Da Dn D₁ T₁ G₂s M₁s.2 om ह Ko s m s : चारसु,
 D₂ T₂ G₂s-6 चैव हि — °) G₂ सप्रिय (for वीर्यं)
 — °) T₁ G₁ s तथा B₁ अपि, D₁ च (for स) S
 राजप्रवरो (G₁ राजाप्रतिमो) G₁-2 पिजडे — °) G₁ s
 transp पुरा and पुरु°

11 °) °) मः अवाप्य, D₂ सापि, T₁ चैव, M₁ यापि T₂
 G₁ s पर, Cd as in text B₁ transp चर and पति
 N₁s V₁ Dn पतिप्रता, M (except M₁ s) °ति तथा
 — °) N₁ s V₁ B (B₁m as in text) Dn D₁ s M₂-s
 °रूपा, Da (by contamination) Arjp प्रतिस्मन्त्य, Cd as
 in text Arj in his comm explains प्रतीतस्त्व (as in
 text) G₂ प्रतीतमापन्नमवा° G₁-1-2 तमवाप्य Ko 1
 N₁s V₁ B₁ Dn D₁ s भूपति — °) S अनन्यभावा
 (G₁ s : सुनेन रामा) N₁ s V₁ B D त, S सा
 (for वै)

Colophon Sub-parian All MSS (except T₂)
 आन्दीक (v 1 आन्दीक, अन्दीक) — Adhy name K
 (except K₁) जनमेजयाभिषेक, N₁ s V₁ जनमेजयराज्या
 भिषेक — Adhy no (figure, words or both) Ko
 39, K₁ 52, K₂ (sup in sec m) T 37, N₁ s V₁
 Dn₂ 44, B₁ 43, B₂ D₂ s m 42, D₂ 10, G M 27
 (G₂ s 29, G₂ M₂ 28) — S'loka no N₁ s Da₁ Dn
 11 — Aggregate s'loka no Dn₂ 1782

41

1 With adhy 41-44 cf. adhy 13 — With
 1-3^{ab} cf 250* (v 1 1 13 10) D₁ om सूत उ° S₁
 K₁ S (T₂ with prefixed श्री) सूत, Ko s : Dn₂ सौतिर°
 — °) = 1 8 5^a, 15 1^a — °) S₁ K₁ s D₁ T₁ M
 (except M₁ s) °वीं सर्वा

2 Cf 250* (v 1 1 13 10) — °) N₁ s V₁ B D
 (except D₂ s c 1) °न कृता — °) D₁ °पु विविधेषु च
 M (except M₁ s) पुष्करेषु चचार ह

4 °) S₁ (before corr) K₁ N₁ s Da₁ D₁-s : G₂
 °पदिष्टान्, B₂ s एकनस्त्वय — °) = 22^b — M₂ s om
 4^c-5^b — °) Da तु (for च) N₁ Dn transp च and
 तन्तु B₁ transp त च and तन्तु D₁ s : s 7 ततु त
 ददर्श — °) N₁ s V₁ B Dn D₁ s G (except G₂ s)
 M₂ विलेयाय; Da °दाय

5 M₂ s om 5^{ab} (cf v 1 4) — °) T निराश्रयान्
 — °) S₁ K₁ गते तप्राण°, Ko s-4 °ते तांग्रा°, N₁ s V₁ B₂
 Dn D₂ T G₂ s-6 °ते म्यत्रा°, N₁ s B₁ s : s Da D₂ s : s
 °नपु ग्रा°, D₁ °ते म्यशरण°, D₂ आतांस्त्रा°; G₁ M (M₂ s
 om) °तंसिग्रा°; G₂ °ते सत्रा° (for गतेऽर्तास्त्राणम् = गते +
 आतांस्त्रा + ग्रा°) — °) G (except G₂ s) °स तदा दी°
 M₂ सर्वान् (for दीनान्)

6 Before 6, B₂ D₁ (marg) M₂ ins जरत्कार्मुक°
 — °) = 1 13 12° — °) S₁ K₁ °णस्त्रा° — °) N₁ s

न चान्यनारीषु मनो दधे कचित् ॥ ९
 सरःसु फुल्लेषु वनेषु चैव ह
 प्रसन्नचेता विजहार वीर्यवान् ।
 तथा स राजन्यवरो विजहिवा-
 न्यथोर्वशीं प्राप्य पुरा पुरुरवाः ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

सूत उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु जरत्कारुर्महातपाः ।
 चचार पृथिवीं कृत्स्नां यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ १
 चरन्दीक्षां महातेजा दुश्शरामकृतात्मभिः ।
 तीर्थेष्वप्युवनं कुर्वन्पुण्येषु विचचार ह ॥ २
 वायुमलो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।

वपुष्टमा चापि वरं पतिं तदा
 प्रतीतरूपं समवाप्य भूमिपम् ।
 भावेन रामा रमयां वभूव वै
 विहारकालेष्ववरोधसुन्दरी ॥ ११

स ददर्श पितृन्गते लम्बमानानधोमुखान् ॥ ३
 एकतन्त्रवशिष्टं वै वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
 तं च तन्तुं शनैरामुमाददानं विलाश्रयम् ॥ ४
 निराहारान्कृशान्दीनान्गतं तांस्त्राणमिच्छतः ।
 उपसृत्य स तान्दीनान्दीनरूपोऽभ्यभाषत ॥ ५
 के भवन्तोऽलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः ।

G 1 1818
B 1 45 6
K 1 45 6

10 °) K: m D: कुनेषु (for फुल्ले) h: K N: T G
 (except G: s) M: s ननेषु (for वने) S: K: N: V: B:
 Da Dn D: T: G: s M: s: om ह Ko: s: s: चारपु,
 D: T: G: s: चैव हि — °) G: सप्रिय (for वीर्यं)
 — °) T: G: s तथा B: अपि, D: च (for स) S
 राजप्रवरो (G: राजाप्रतिमो) G: s: विजहे — °) G: s
 transp पुरा and पुरः

11 °) M: अवाप्य, D: सापि, T: चैव, M: यापि T:
 G: s: पर, Cd as in text B: transp पर and पति
 N: s: V: Dn पतिप्रता, M (except M: s) 'ति तथा
 — °) N: s: V: B (B: m as in text) Dn D: s: M: s:
 'रूपा, Da (by contamination) Arjp प्रतिम्वर्य, Cd as
 in text Arj in his comm explains प्रतीतन्त्र्य (as in
 text) G: s: प्रतीतमापन्नमवा' G: s: 1-2 तमवाप्य Ko: s:
 N: s: V: B: Dn D: s: भूपति — °) S अनन्यभावा
 (G: s: 4: सुप्तेन रामा) N: s: V: B: D त, S सा
 (for वै)

Colophon Sub-parian All MSS (except T: s)
 आन्दीक (v 1 आन्दीक, आन्दीक) — Adhy name K
 (except K: s) जनमेजयाभिषेक, N: s: V: s जनमेजयराज्या
 निषेक — Adhy no (figure, words or both) Ko
 39, K: s 52, K: s (sup lin sec m) T 37, N: s: V: s
 Dn: s 44, B: s 43, B: s D: s 42, D: s 10, G M 27
 (G: s 29, G: s M: s 28) — S'toka no N: s Dn Dn
 11 — Aggregate s'toka no Dn: s 1782

41

1 With adhy 41-44 cf. adhy 13 — With
 1-3^{ad} of 250* (v 1 1 13 10) D: om सूत उ° S:
 K: s (T: s with prefixed श्री) सूत, Ko: s: s: Dn: s सीतिर°
 — °) = 1 8 6^a, 15 1^a — °) S: K: s: D: T: M
 (except M: s) 'वीं सर्वा

2 Cf 250* (v 1 1 13 10) — °) N: s: V: B: D
 (except D: s: c: s) 'न कृत्वा — °) D: 'पु विनिधेषु च
 M (except M: s) पुष्करेषु चचार ह

4 °) S: (before corr) K: s N: s Dn: s D: s: c: s G:
 'पतिष्ठान्, D: s: एकतन्त्रव' — °) = 22^b — M: s: om
 4^c-5^b — °) Dn: s (for च) N: s Dn: s transp च and
 तन्तु B: s transp त च and तन्तु D: s: c: s ततु त
 दशने — °) N: s: V: B: Dn: s G (except G: s: o)
 M: s विन्देशय; Dn: 'शय

5 M: s: om 5^{ab} (cf v 1 4) — °) T निराश्रयान्
 — °) S: K: s गते तप्राण, Ko: s: 4 'ते तांग्रा', N: s: V: B: s
 Dn: s: T: G: s: 4-5 'ते म्यत्रा', N: s: B: s: s: Dn: s: c: s
 'नपु ग्रा', D: s 'ते म्यत्रारण', D: s आतान्स्त्रा; G: s M: (M: s:
 om) 'तेसिन्त्रा; G: s 'ते सत्रा' (for गतेऽतान्स्त्राणम्* = गते +
 आतान् + ग्रा) — °) G (except G: s: c) 'एव तदा दी'
 M: s सर्वान् (for दीनान्)

6 Before G, B: s D: s (marg) M: s ins जरत्कारु°
 — °) = 1 13 12^c — °) S: K: s 'जस्तभ' — °) N: s

प्रनष्टं नस्तपः पुण्यं न हि नस्तन्तुरस्ति वै ।
 अस्ति त्वेकोऽयं नस्तन्तुः सोऽपि नास्ति यथा तथा १७
 मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां बन्धुः स किल नः कुले ।
 जरत्कारुरिति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ।
 नियतात्मा महात्मा च सुव्रतः सुमहातपाः ॥ १८
 तेन स तपसो लोभात्कृच्छ्रभापादिता वयम् ।
 न तस्य भार्या पुत्रो वा बान्धवो वास्ति कश्चन ॥ १९
 तस्माच्छ्रमामहे गते नष्टसंज्ञा ह्यनाथवत् ।
 स वक्तव्यस्त्वया दृष्ट्वा अस्माकं नाथवत्तया ॥ २०
 पितरस्तेऽवलम्बन्ते गते दीना अधोमुखाः ।
 साधु दारान्कुरुष्वेति प्रजायस्वेति चाभिभो ।
 कुलतन्तुर्हि नः शिष्टस्त्वमेवैकस्तपोधन ॥ २१

यत्तु पश्यसि नो ब्रह्मन्वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
 एपोऽस्माकं कुलस्तम्ब आसीत्स्वकुलवर्धनः ॥ २२
 यानि पश्यसि वै ब्रह्मन्मूलानीहास्य वीरुधः ।
 एते नस्तन्तवस्तात कालेन परिभक्षिताः ॥ २३
 यन्वेतत्पश्यसि ब्रह्मन्मूलमस्यार्धभक्षितम् ।
 तत्र लम्बामहे सर्वे सोऽप्येकस्तप आश्रितः ॥ २४
 यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन्काल एष महाबलः ।
 स तं तपोरतं मन्दं शनैः क्षपयते तुदन् ।
 जरत्कारुं तपोलुब्धं मन्दात्मानमचेतसम् ॥ २५
 न हि नस्तत्तपस्तस्य तारयिष्यति सत्तम ।
 छिन्नमूलान्परिभ्रष्टान्कालोपहतचेतसः ।
 नरकप्रतिष्ठान्पश्यासान्यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ २६

C. 1 1840
B. 1 45 28
K. 1 45 28

*दिति (M. 1. 5 'द्विज)

17 °) G. 2. 4 5 तु (for नस्) N. 1. 5 V. 1 B. D तीव्र (for पुण्य) G. 1 प्रनष्टस्तपस पुं — °) B. 3 वैको, B. 4 D. 3 ह्येको — °) M. 1. 5 स हि (for सोऽपि)

18 °) = 1. 13 15° M. 1. 5 मन्दभाग्या, M. 2-4 'भागो Ko 'पुण्यानां; M. 3-4 'भागानां — °) Ś. 1 K. 1 transp स and किल D. 5 बाधव किं D. n D. 4 5 7 तप एक समास्थि (D. 2 5 7 'श्रित, D. 1 यस्य एकांतमास्थित (of 1 13 15°) — °) = 1 13 10° — °) Ś. 1 K. 1 च, K. 4 स (for सु)

19 °) K. 2 वै, K. 3 अस्य, B. 3 M. 1. 5 स्व, D. 3 अस्यत् (for अ) - M. 1. 5 ते तस्य T. 1 'सो मोहात् — °) B. 1. 5 8 'दित्ता महत्, B. 4 D. 5 7 'त महत् G. 3 कृच्छ्ररूपादितो वय — °) B. 1 transp भार्या and पुत्रो — °) D. 3 'वो वेति, T. 1 'वा श्रपि (sio), T. 2 'वा चापि, G. 1 2 4-5 'वो चापि, G. 3 M. 1. 5 8 'वा अपि, M. 2 4 'वा चापि N. 3 S केचन (G. 1 कश्चन; G. 2 as in text)

20 °) G. 1 transp स and वक्तव्य Ś. 1 सम्यक्; N. 1 2 V. 1 B दृष्ट — °) Ś. 1 K. 1 N. 3 Da D. n 1 ns D. 1-4 5 7 T अस्माक (as in text), G. 3 M. 1 5 'चास्मा', the rest ह्यस्मा

21 °) K. 2 D. 1 T. 1 'स्त्व, D. 3 M. 1 5 'स्त्वेव — °) Ś. 1 K. 1 D. 1 T. 2 G. 3 'अधोमु' (as in text), G. 2 4 5 ह्यवाद्यु, the rest ह्यधोमु — °) K. 2 चाभिभो, N. 1 2 V. 1 B. D. 2-7 वा वि K. 4 D. n D. 1 प्रजासुत्पादयेति च Cd प्रजायस्व (as in text) — After 21°a, B. 1 ins a passage of 6 lines given in App I (No 26) — °) Da G. 1 कुले — °) D. 3 T. 2 G. 3 स एवैक (G. 3 तमेक), M. (except M. 1. 5) स चैवैक N. 3 B. 2 4 Da. 1 D. 1-3 5-7 T. 2 M. (except M. 1. 5) 'धन

22 °) Ko N. 3 B. 1 m 3 Da D. 3 G. (except G. 3) M. 1. 5 8 य तु, N. 1 2 V. 1 D. n D. 1 यस्त्व (D. n 3 य त्व), B. 4 यत् K. 3 वै; M. 1. 5 ने (for नो) — K. 3 (hapl) om 22°-23° — °) = 4° — °) Ko 4 Da D. 5 G. 2. 4. 5 एको Ś. 1 'स्तम, K. 1 'स्तस्य, Da. 1 D. 5 कुले तनु — °) N. 1 2 V. 1 D. n D. 1 आस्ते Ś. 1 Ko 1. 3 N. 3 B. (except B. 1) G. 3 स (for स्व)

23 K. 3 om 23° (of v 1 22) — °) N. 3 S चैव (G. 3 चेद) स्व (for वै ब्रह्मन्) — Ś. 1 K. 1 3 om (hapl) 23°-24° — °) K. 4 T. 2 G. 3 M. 1. 5 मूलानीमानि वी — °) K. 4 B. 3 D. n D. 1 3 5 7 T. 2 G. 3 एतेन तं, G. 3 'न कृपतस्ता

24 Ś. 1 K. 1 3 om 24° (of v 1 23) — °) Ko यत्ते तत्; K. 4 ये त्वे, B. 4 G. 1-3 M. 2-4 'स्वेक; D. 3 नन्वे, D. 5 7 यच्चै, T. यच्चै, G. 1 2 'स्वेक, G. 3 M. 1. 5 यदे — °) D. 5 7 मूलमस्या हि, G. 1. 5 'मर्धोस्य, G. 3 'मस्य न — °) K. 4 N. 2 V. 1 B. 1-3 5 D. 2 यत्, B. 1 T. 2 G. 1. 2. 3 M. 1. 5 मत्त (M. 1 5 तेन) N. 1 2 V. 1 D. n D. 1 G. 3 M. (except M. 1. 5) गते (for सर्वे) — °) Ś. 1 K. 1 M. 2 4 तपसि स्थित, Ko 2 3 D. 3 तप आश्रित; D. 3 तपसा स्थित, G. 2 5-स्त्व आश्रि (G. 3 'हि) त

25 °) K. 3 D. 3 T. 2 एव (for एव) — °) N. 1 V. 1 B. (except B. 3) Da T. 2 G. 3-5 'रति, M. 1. 5 'रति G. 3 स तनुमेक दिवसे, M. 2-4 स तनु वितुदश्चाखु — °) B. 3 T. 2 G. 3 M. 1 5 सक्षयते D. 3 द्यदन्, D. 5 रज, D. 5 रुद, G. 2 4 5 तु न, M. (except M. 1. 5) द्विज, Cd तुदन् G. 3 द्यदन् क्षयते तु — °) G. 1 2 तपोवृद्ध — °) K. 2 D. 3 महात्मा K. 1. 4 B. (except B. 4) D. (except D. n) 'चेतन (of v 1 1 1 98°)

26 °) Hypermetrical Only N. 1 3 M. 2 3 as in text K. 3 नरकस्थान्प्रपश्यासान् (Ko 'श्यामि), N. 1 2 V. 1 B. D. अध प्रतिष्ठान्; T. 2 G. 3 M. 1 5 अप्रतिष्ठान्प्रपश्या; M. 1 नरकप्रविष्टा

प्रनष्टं नस्तपः पुण्यं न हि नस्तन्तुरस्ति वै ।
 अस्ति त्वेकोऽद्य नस्तन्तुः सोऽपि नास्ति यथा तथा १७
 मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां बन्धुः स किल नः कुले ।
 जरत्कारुरिति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ।
 नियतात्मा महात्मा च सुव्रतः सुमहातपाः ॥ १८
 तेन स तपसो लोभात्कृच्छ्रमापादिता वयम् ।
 न तस्य भार्या पुत्रो वा बान्धवो वास्ति कश्चन ॥ १९
 तस्माद्ध्रुवामहे गर्ते नष्टसंज्ञा ह्यनाथवत् ।
 स वक्तव्यस्त्वया दृष्ट्वा अस्माकं नाथवत्तया ॥ २०
 पितरस्तेऽवलम्बन्ते गर्ते दीना अधोमुखः ।
 साधु दारान्कुरुष्वेति प्रजायस्वेति चाभिभो ।
 कुलतन्तुर्हि नः शिष्टस्त्वमेवैकस्तपोधन ॥ २१

यत्तु पश्यसि नो ब्रह्मन्वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
 एपोऽस्माकं कुलस्तम्ब आसीत्स्वकुलवर्धनः ॥ २२
 यानि पश्यसि वै ब्रह्मन्मूलानीहास्य वीरुधः ।
 एते नस्तन्तवस्तात कालेन परिभक्षिताः ॥ २३
 यत्चेतत्पश्यसि ब्रह्मन्मूलमस्यार्धभक्षितम् ।
 तत्र लम्बामहे सर्वे सोऽप्येकस्तप आश्रितः ॥ २४
 यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन्काल एष महाबलः ।
 स तं तपोरतं मन्दं शनैः क्षपयते तुदन् ।
 जरत्कारं तपोलुब्धं मन्दात्मानमचेतसम् ॥ २५
 न हि नस्तपस्तस्य तारयिष्यति सत्तम ।
 छिन्नमूलान्परिभ्रष्टान्कालोपहतचेतसः ।
 नरकप्रतिष्ठान्प्रश्यासान्यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ २६

G. 1 1840
B. 1 45 28
K. 1 45 28

*दिति (M.L.s *द्विज)

17 °) G. 2.4 s तु (for नत्) N̄1. s V1 B D तीव्र (for पुण्य) G1 प्रनष्टस्तपस पुं — °) B. s वैको, B. D. s ह्येको — °) M.L.s स हि (for सोऽपि)

18 °) = L. 13 15° M.L.s मदभाग, M. 2-4 *भागो Ko *पुण्यानां; M. 2-4 *भागानां — °) Ś1 K1 transp स and किल D. s वाचव किं Dn D. 4 s 7 तप एक समास्थि (D. 6 s 7 *क्षि) त, D1 यस्य एकांतमास्थित (of 1 13 15°) — °) = 1 13 10° — °) Ś1 K1 च, K. s (for सु)

19 °) K. s वै, K. s अस्य, B. s M.L.s स्व, D. s अस्त (for अ) - M. s ते तस्य T1 सो मोहात् — °) B. s s *दिता महत्, B. s D. s 7 त महत् G. s कृच्छ्ररूपादितो वय — °) B1 transp भार्या and पुत्रो — °) D. s *वो वेति, T1 *वा शपि (sio), T. s *वा चापि, G1 s 4-6 *वो वापि, G. s M.L.s s *वा अपि, M. s 4 *वा वापि N̄s S केचन (G1 कश्चन; G. s as in text)

20 °) G1 transp स and वक्तव्य Ś1 सम्यक्; N̄1 s V1 B दृष्ट — °) Ś1 K1 N̄s Da Dn1 ns D1-4 s 7 T अस्माक (as in text), G. s M. s चास्मा, the rest ह्यस्मा

21 °) K. s D1 T1 *स्त्व, D. s M. s *स्त्वेव — °) Ś1 K1 D. s T G. s अधोमु (as in text), G. s 4 s ह्यवाखु, the rest ह्यधोमु — °) K. s चाभिभो, N̄1 s V1 B Da D. 2-7 वा वि K. s Dn D1 प्रजामुत्पादयेति च Cd प्रजायस्व (as in text) — After 21°d, B. s ins a passage of 6 lines given in App I (No 26) — °) Da G1 कुले — °) D. s T. s G. s एवैक (G. s तमेकज्ञ), M (except M.L.s) स चैवैक N̄s B. s 4 Da1 D1-3 s 7 T. s M (except M. s) *धन

22 °) Ko N̄s B1 m s Da D. s G (except G. s) M.L.s s य तु, N̄1 s V1 Dn D1 यस्त्व (Dns य ह्य), B. s यत् K. s वै; M.L.s से (for नो) — K. s (hapl) om 22°-23° — °) = 4° — °) Ko s Da D. s G. s 4. s एको Ś1 *स्तम, K1 *स्तस्य, Da1 D. s कुले तत्तु — °) N̄1 s V1 Dn D1 आस्ते Ś1 Ko 1. s N̄s B (except B. s) G. s (for स्व)

23 K. s om 23° (of v 1 22) — °) N̄s S चैव (G. s चेद) स्व (for वै ब्रह्मन्) — Ś1 K1 s om (hapl) 23°-24° — °) K. s T G. s 6 M मू (G. s कु) लानीमानि वी — °) K. s B. s Dn1 D1 s 6 T G. s एतेन त, G. s न कृपतस्ता

24 Ś1 K1 s om 24° (of v 1 23) — °) Ko यत्ते तत्; K. s ये त्वे, B. s G. s 6 M. s 4 *स्वेक; D. s नन्वे, D. s 7 यच्चै, T यद्दे, G1 s *स्वेक, G. s M.L.s यदे — °) D. s 7 मूलमस्या हि, G1. s *मर्धोस्य, G. s *मस्य न — °) K. s 4 N̄s V1 B1-3 s D यत्र, B. s T G1. s 6 M मत्र (M1 s तेन) N̄1 s V1 Dn D1 G. s M (except M.L.s) गर्ते (for सर्वे) — °) Ś1 K1 M. s 4 तपसि स्थित, Ko s 8 Da तप आश्रित; D. s तपसा स्थित, G. s 6 *स्त्व आश्रि (G. s *हि) त

25 °) K. s D. s T एव (for एव) — °) N̄ V1 B (except B. s) Da T G. s 8 रति, M.L.s *रति G. s ततुमेक दिवसै, M. 2-4 स तत्तु विदुदन्नाखु — °) B. s T G. s M1 s अक्षयते D. s द्यदन्, D. s रज, D. s रुद, G. s 4 s तु न, M (except M.L.s) द्विज, Cd तुदन् G. s दशनै क्षयते तु — °) G1 s तपोवृद्ध — °) K. s D. s महात्मा K. s 4 B (except B. s) D (except Dn) *चेत्तन (of v 1 1 1 98°)

26 °) Hypermetrie! Only N̄1 s M. s as in text K नरकस्थान्प्रपश्यासान् (Ko *श्यामि), N̄1 s V1 B D अध प्रविष्टान्; T G M. s अग्रतिष्ठान्प्रपश्या; M. s नरकप्रविष्टा

जरत्कारुरुवाच ।

ममायं पितरो नित्यं हृद्यर्थः परिवर्तते ।
 ऊर्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै ॥ ४
 एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ।
 मया निवर्तिता बुद्धिर्व्रजचर्यात्पितामहाः ॥ ५
 करिष्ये वः प्रियं कामं निवेक्ष्ये नात्र संशयः ।
 सनाम्नीं यद्यहं कन्यामुपलप्से कदाचन ॥ ६
 भविष्यति च या काचिद्भैक्षवत्स्वयमुद्यता ।
 प्रतिग्रहीता तामसि न भरेयं च यामहम् ॥ ७
 एवंविधमहं कुर्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि ।
 अन्यथा न करिष्ये तु सत्यमेतत्पितामहाः ॥ ८

सूत उवाच ।

एवमुक्त्वा तु स पितृश्चचार पृथिवीं मुनिः ।
 न च स लभते भार्यां वृद्धोऽयमिति शौनक ॥ ९
 यदा निर्वेदमापन्नः पितृभिश्चोदितस्तथा ।
 तदारण्यं स गत्वोच्चैश्चक्रोश् भृशदुःखितः ॥ १०
 यानि भूतानि सन्तीह स्थावराणि चराणि च ।
 अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः ॥ ११
 उग्रे तपसि वर्तन्तं पितरश्चोदयन्ति माम् ।
 निविशस्वेति दुःखार्तास्तेषां प्रियचिकीर्षया ॥ १२
 निवेशार्थं खिलां भूमिं कन्यामैक्षं चरामि भोः ।
 दरिद्रो दुःखशीलश्च पितृभिः संनियोजितः ॥ १३

G. 1 1801
B. 1 40 10
K. 1. 40. 10

4. Ś1 K1 2 D6 S (except G5) om उवाच — ^b) G5. 6
 इति सपरि — ^a) B1 D2 5 'येहम्', Cd as in text
 B1.2 4 Da D5 T G1-5 M5 ह, D2 G6 च (for वै)
 — After 4, K4 N1.2 V1 B D ins

416* न दारान्वै करिष्येऽहमिति मे भावित मन ।
 = (var) 1 13 23^{ab}

5 ^b) M1.5 शोकार्तांनिव
 6 ^a) G (except G1 5) कार्यं (for काम) — ^b) N1.2
 V1 B D 'क्षेहमसन्नय — ^c) N1.5 सनामां

7 ^a) Ś1 K हि (for च) M (except M1.5) 'ति यदा
 का' — ^b) Here and below the majority of N MSS
 भैक्ष्य — ^c) G5 प्रतिगृह्य सनामा च — ^d) B5 reads न
 after च G6 उद्देह्य; Cd as in text K2 D2.5 S
 (except G1) तां (for या) Ś1 K1 नेतरा रोचयाम्यह

8 ^{ab}) B4 G2-4 'विधा' B5 भार्या; G2.5 कन्यां (for
 कुर्यां) M1.5 कुर्यां निवेश पितर एव सप्रा — ^c) Ś1 K
 M (except M1.5) करिष्यामि, N V1 B D 'प्येह, T2 G5
 'प्ये तत् — ^d) K1 न सदाय (for पिता) T सत्यमेव
 प्रवीमि च — After 8, K2.4 (om line 1) N1.2 V1
 B D ins

417* तत्र चोत्पस्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै ।
 शाश्वताश्चान्ययाश्चैव तिष्ठन्तु पितरो मम ।
 [= (var) 1 13 28. — (L. 2) K4 शाश्वत चान्यय चैव
 पितरो वै मत मम]

9 Ś1 K1 S (G5 om) सूत; K2.4 B1 D1 सौतिह
 — ^a) D2 समुनि, G5 पृथिवी — ^b) G5 'र स महामुनि'
 — ^c) M1.5 कार्यं (for भार्या) — ^d) D5.1 चानघ
 (for शौ)

10 Before 10, Ko (irrelevantly) ins शौनक उ.
 — ^b) D2 'मिर्देशितस्त', D5 'मिर्नोदितो यथा, T G2.5
 M1.5 'मिक्ष प्रचोदित — ^c) B4 ततो, B5 G5 तथा (for
 तदा) Ko स गत्वा वै, M1 प्रविश्योच्चै; M5 प्रपश्यो
 — After 10, N1.2 V1 B D (except Da) ins

418* स त्वरण्यगत प्राज्ञ पितृणा हितकाम्यया ।

उवाच कन्यां याचामि तिस्रो वाच शनैरिम ।

[(L 1) B D2 प्रियका — (L 2) Cf 1 13 30
 N1 V1 B1-5 4 m D2-7 मिक्षा (for कन्या)]

11 ^a) Ś1 K1.4 transp भूतानि and सन्तीह — ^b) Ko
 G1.2 4-6 जगमस्थावराणि च; K2 5 N1.5 T G2 M जगमानि
 स्थिराणि च; K4 स्थिराणि च च, D5 'णि च सर्वश
 — ^c) Ś1 Ko 1.4 D2 5 6 7 यानीह, Da1 यावति, T G1.5 6
 M1.5 चान्यानि

12 ^b) D5 'तरो नोद' B4 वै (for माम्) — ^c) Ko
 D2 5 G1 निवेशस्त्वे, B5 निविशं बोत्र, G2 4 5 निवेशये (G2
 'य)ति Cd appears to have read निवेश (cf B5
 above) — ^d) N1.5 Dn D1 सतानस्य चि

13 ^a) K4 N V1 B5 D T2 G5 M2-4 निवेशाया (D5
 'यो)लि', B5 5 निविशाम्य (B5 प्य)लि, T1 निवेशिदलि;
 G1 निवेशार्थे लि, G2 निवेशाचलि, M1 5 निवेश्यर्थो (M5
 'त्वा)लि' — ^b) D1 T G5 6 M अह (for भो) — ^d) D2
 M5 'मिक्ष नियो

14 ^a) K4 B1 (m as in text) कस्य, M1.5 तस्या
 (sio) — ^b) D5 7 T1 या (for ये) D1 मयेह परिकीर्तिता;
 S (except T1 G5 M1 5) गुणै सम्यक् प्रकीर्तिता (M2-4
 'लता) — ^c) D5 कन्या प्रयच्छतु स मे, G (except G5)
 M (except M1 5) प्रयच्छतु स मे कन्या

जरत्कारुरुवाच ।

ममायं पितरो नित्यं हृद्यर्थः परिवर्तते ।
 ऊर्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै ॥ ४
 एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ।
 मया निवर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यापितामहाः ॥ ५
 करिष्ये वः प्रियं कामं निवेक्ष्ये नात्र संशयः ।
 सनाम्नीं यद्यहं कन्यामुपलप्से कदाचन ॥ ६
 भविष्यति च या काचिद्भैक्षवत्स्वयमुद्यता ।
 प्रतिग्रहीता तामसि न भरेयं च यामहम् ॥ ७
 एवंविधमहं कुर्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि ।
 अन्यथा न करिष्ये तु सत्यमेतत्पितामहाः ॥ ८

सूत उवाच ।

एवमुक्त्वा तु स पितृश्चचार पृथिवीं मुनिः ।
 न च स लभते भार्यां वृद्धोऽयमिति शौनक ॥ ९
 यदा निर्वेदमापन्नः पितृभिश्चोदितस्तथा ।
 तदारण्यं स गत्वोच्चैश्चक्रोश भृशदुःखितः ॥ १०
 यानि भूतानि सन्तीह स्थावराणि चराणि च ।
 अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः ॥ ११
 उग्रे तपसि वर्तन्तं पितरश्चोदयन्ति माम् ।
 निविशस्वेति दुःखार्तास्तेषां प्रियचिकीर्षया ॥ १२
 निवेशार्थं खिलं भूमिं कन्याभैक्षं चरामि मोः ।
 दरिद्रो दुःखशीलश्च पितृभिः संनियोजितः ॥ १३

C. 1 1891
B. 1 40 10
K. 1. 40. 10

४ Ś1 K1 2 D5 S (except G5) om उवाच — ^b) G2.5
 हृदि सपरि — ^a) B2 D2 5 'येहम्', Cd as in text
 B1.2 4 Da D5 T G1-5 M5 ह, D2 G5 च (for वै)
 — After 4, K4 N1.2 V1 B D ins

416* न दारान्वै करिष्येऽहमिति मे भावित मन ।
 = (var) 1 13 23^{ab}

5 ^b) M1.5 शोकार्तानिव
 6 ^a) G (except G1.5) कार्यं (for काम) — ^b) N1.2
 V1 B D 'क्ष्येहमसदाय — ^c) N1.5 सनामां

7 ^a) Ś1 K हि (for च) M (except M1.5) 'ति यदा
 का' — ^b) Here and below the majority of N MSS
 भैक्ष्य — ^c) G5 प्रतिगृह्य सनामा च — ^d) B5 reads न
 after च G5 उद्गृह्य; Cd as in text K2 D2.5 S
 (except G1) तां (for या) Ś1 K1 नेतरा रोचयाम्यह

8 ^{ab}) B4 G2-4 'विधा' B4 भार्या; G2.5 कन्यां (for
 कुर्यां) M1.5 कुर्यां निवेश पितर एव सप्रा — ^c) Ś1 K
 M (except M1.5) करिष्यामि, N V1 B D 'प्येह, T2 G5
 'प्ये तत् — ^d) K1 न सदाय (for पिता) T सत्यमेव
 प्रवीमि च — After 8, K2.4 (om line 1) N1.2 V1
 B D ins

417* तत्र चोत्पस्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै ।
 शाश्वताश्चाप्ययाश्चैव तिष्ठन्तु पितरो मम ।
 [= (var) 1 13 28. — (L 2) K4 शाश्वत चान्यय चैव
 पितरो वै मत मम]

9 Ś1 K1 S (G5 om) सूत; K2.4 B1 D1 सौतिरु
 — ^a) D2 समुनि, G5 पृथिवी — ^b) G5 'र स महासुनि'
 — ^c) M1.5 कार्यं (for भार्या) — ^d) D2.1 चानघ
 (for शौ)

10 Before 10, K2 (irrelevantly) ins शौनक उ.
 — ^b) D2 'भिर्देशितस्त', D5 'भिर्नोदितो यथा, T G2.5
 M1.5 'भिक्ष प्रचोदित — ^c) B4 ततो', B5 G5 तथा' (for
 तदा) K2 स गत्वा वै, M1 प्रविश्योच्चै; M5 प्रपश्यो
 — After 10, N1.2 V1 B D (except Da) ins

418* स त्वरण्यगत प्राज्ञ पिच्छा हितकाम्यया ।
 उवाच कन्यां याचामि तिस्रो वाच शनैरिम ।

[(L 1) B D2 प्रियका — (L 2) Cf 1 13 30
 N1 V1 B1-2 4 m D2-7 भिक्षा (for कन्या)]

11 ^a) Ś1 K1.4 transp भूतानि and सन्तीह — ^b) K2
 G1.2 4-6 जगमस्थावराणि च; K2 8 N1.5 T G2 M जगमानि
 स्थिराणि च; K4 स्थिराणि च च, D5 'णि च सर्वदा
 — ^c) Ś1 K2 1.4 D2 5 6 7 यानीह, Da1 यावति, T G1.5 6
 M1.5 चान्यानि

12 ^b) D5 'तरो नोद' B4 वै (for माम्) — ^c) K2
 D2 5 G2 निवेशस्वे, B5 निविशं चोत्र, G2 4 5 निवेशये (G2
 'य'ति Cd appears to have read निवेश (of B5
 above) — ^d) N2 Dn D1 सतानस्य चि'

13 ^a) K4 N V1 B5 D T2 G5 M2-4 निवेशाया (D5
 'शौ'खि', B4 5 निविशाम्य (B5 प्य)खि', T1 निवेशिदति';
 G1 निवेशायै खि', G2 निवेशाद्यखि', M1 5 निवेशय्यो (M5
 'स्वा'खि' — ^b) D1 T G5 6 M अह (for सो) — ^c) D2
 M5 'भिक्ष नियो'

14 ^a) K4 B4 (m as in text) कस्य, M1.5 तस्या
 (sio) — ^b) D5 7 T1 या (for ये) D1 मयेह परिकीर्तित;
 S (except T1 G5 M1.5) गुणै सम्यक् प्रकीर्तिता (M2-4
 'स्यता) — ^c) D5 कन्या प्रयच्छतु स मे, G (except G5)
 M (except M1.5) प्रयच्छतु स मे कन्या

जरत्कारुस्तदा वेश्म भुजगस्य जगाम ह ॥ ३
तत्र मन्त्रविदां श्रेष्ठस्तपोवृद्धो महाव्रतः ।
जग्राह पाणिं धर्मात्मा विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ४
ततो वासगृहं शुभ्रं पद्मगेन्द्रस्य संमतम् ।
जगाम भार्यामादाय स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ५
शयनं तत्र वै कृष्टं स्पर्ध्यास्तरणसंवृतम् ।
तत्र भार्यासहायः स जरत्कारुरुवास ह ॥ ६
स तत्र समयं चक्रे भार्याया सह सत्तमः ।
विप्रियं मे न कर्तव्यं न च वाच्यं कदाचन ॥ ७
त्यजेयमप्रिये हि त्वां कृते वास च ते गृहे ।
एतद्गृहाण वचनं मया यत्समुदीरितम् ॥ ८
ततः परमसंविन्ना स्वसा नागपतेस्तु सा ।

अतिदुःखान्विता वाचं तमुवाचैवमस्त्विति ॥ ९
तथैव सा च भर्तारं दुःखशीलमुपाचरत् ।
उपायैः श्वेतकाकीयैः प्रियकामा यशस्विनी ॥ १०
ऋतुकाले ततः स्नाता कदाचिद्वासुकेः स्वसा ।
भर्तारं तं यथान्यायमुपतस्थे महाभुनिम् ॥ ११
तत्र तस्याः समभवद्गर्भो ज्वलनसंनिभः ।
अतीव तपसा युक्तो वैश्वानरसमद्युतिः ।
शुक्लपक्षे यथा सोमो व्यवर्धत तथैव सः ॥ १२
ततः कतिपयाहस्य जरत्कारुर्महातपाः ।
उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्वाप परिखिन्नवत् ॥ १३
तस्मिंश्च सुप्ते विप्रेन्द्रे सवितास्तमियाद्विरिम् ।
अहः परिक्षये ब्रह्मस्ततः साचिन्तयत्तदा ।

C 1 1884
B 1 47 16
K 1 47 16

419* त्वदर्थं रक्ष्यते चैषा मया मुनिवरोत्तम ।
करिषुवाच ।

न भरिव्येऽहमेता वै एष मे समय कृत ।
अप्रिय च न कर्तव्य कृते चैनां त्यजाम्यहम् ।

[(L 1) Ks Ns Ds Ts G (except Gs) रक्षिता Ks
Ns B Da Ds Ts G (except Gs) मुनिवर प्रभो — (L 2)
Dn वै (for मे) Ts G (except Gs) अप्रिय मा करिष्येच]

3 Before 3, Ko Ns (sup in sec m) Bs Ds ins
सूत उ', Ks Ns Ts V1 B1 Dn D1.4 सौतिरु', T G Ms
सूत (Gs सौति) — a) Bs Ds ० १ 'श्रुते च, Ds 'श्रुतेन;
M1.5 'ज्ञाते तु — ०) Ks ततो (for दा) — a) The
MSS vary at random between भुजग and भुज

4 a) Ks तत्र वेदविदा, M1 तदापि द्विविदा, Ms ततो
विद्विविदा — b) Ks तपोनिष्ठो Ds G1.2.4.5 महातपा;
Tr 'बल, Ts Gs ० M 'मति — ०) B1 कन्याया (m
धर्मात्मा as in text)

5 N1 om 5^{ab} — a) Gs 'गृहे शुभ्रे Ks शुद्ध; Ns 3
V1 B D रम्य — b) S धीमत (G1 भूभृत) (for स')
— ०) S1 K1 जग्राह भा' — a) Gs मनीषिभि

6 a) N V1 D सकृत् (Ds as in text, Ds १ कृत्
स) — b) K1 सन्यास्तरण, Ks महा', Ds स्वच्छा', Ds
स्वध्या', T1 Gs स्वाध्या', G1 सुष्टा', G2.5 स्वध्या', Cd as
in text Ds Gs ० M (except M1.5) पराध्यास्तरणाद्यु (Ds
'न्वि)त — ०) Ko T1 G1-3 सन्, Ks तु, N V1 Dn वै, B
Da D1.2.4.5 असौ (for स) Gs स तत्र भार्यामहितो

7 b) Ko 2.4 G1.2.4 M1.5 सत्तम Ds भार्यामामय्य
वै मुनि; Ds ० १ जरत्कारुस्त्रिया सह — After 7^{ab}, Ds
G (except Gs) M (except Ms) ins जरत्कारु — ०) Gs

अप्रिय — a) S1 K1 Gs कथंचन

8 a) N1.2 V1 B D विप्रिये च (for अप्रिये हि)
— b) K4 T Gs कृतवास (Ts 'स); M1.5 गृहे वा' M1.5
के (for ते)

9 Before 9, Bs Ds (marg) ins सौतिरु' — a) Ds
परमविभ्रासीत् — b) N1.2 V1 B D T1 'पतेस्तदा (D1 as
in text, Ds 'पते सुता) — ०) K4 N1.2 V1 B D G
(except Gs ०) Ms वाक्य — a) G (except Gs ०) 'वाच
मन (Gs तप) स्त्रिनी

10 b) Da दुःखशीला उपा, G1 'शीलसमन्विता — ०)
S1 श्वेतकाकीयै, Ks यश्च तानीयै, B1 सकलैस्त्र्य (m
as in text), Gs श्वेतहारीयै, M1.5 चेत', M2 चेक',
Cd as in text

11 In S1, 11^{ab} is lost on a torn portion — ०)
N1.2 V1 B D वै (D1 चैव, Ds ० १ सा), Ts G1.2.6 तु (for
त) — a) N1 मुदा (for महा)

12 a) K4 B1 M (except M1.5) तत, Ds कुक्षौ (for
तत्र) S (except G1.4.5) तस्यां — b) B1 Da2 Ds ० १
'सप्रभ, Da1 'समव — ०) Ns V1 B1 D (except Ds ०)
T1 'वतेजसा — a) Ds G4 'प्रभ. With 12^{ab} of 1 44
16^{ab} — १) Ns T Gs च (for स)

13 a) = 1 8 14^a Ds 4 S 'हस्तु — The fragm
MS B2 ends with 13^a — b) B (B2 missing) D
(except Ds ० १) 'संहायशा

14 a) Ds प्रसुप्ते, Ds M (except M1.5) तु सुप्ते, G
(except Gs ०) सुप्ते तु — b) K1 'स्तमगाद्, Da Dn
D1.2-7 T2 G M1.5 'स्तमयाद् (G1 'स्तमिताद्) — ०) Gs
'क्षयाद् M1.5 'ये तस्मिन् — ०) T1 'नी व्रक्षन् — १) G

जरत्कारुस्तदा वैश्व भुजगस्य जगाम ह ॥ ३
 तत्र मन्त्रविदां श्रेष्ठस्तपोवृद्धो महाव्रतः ।
 जग्राह पाणिं धर्मात्मा विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ४
 ततो वासगृहं शुभ्रं पद्मगेन्द्रस्य संमतम् ।
 जगाम भार्यामादाय स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ५
 शयनं तत्र वै क्लृप्तं स्पृध्यास्तरणसंवृतम् ।
 तत्र भार्यासहायः स जरत्कारुरुवास ह ॥ ६
 स तत्र समयं चक्रे भार्याया सह सत्तमः ।
 विप्रियं मे न कर्तव्यं न च वाच्यं कदाचन ॥ ७
 त्यजेयमप्रिये हि त्वां कृते वास च ते गृहे ।
 एतद्गृहाण वचनं मया यत्समुदीरितम् ॥ ८
 ततः परमसंविन्ना स्वसा नागपतेस्तु सा ।

अतिदुःखान्विता वाचं तमुवाचैवमस्त्विति ॥ ९
 तथैव सा च भर्तारं दुःखशीलमुपाचरत् ।
 उपायैः श्वेतकाकीयैः प्रियकामा यशस्विनी ॥ १०
 ऋतुकाले ततः स्नाता कदाचिद्वासुकेः स्वसा ।
 भर्तारं तं यथान्यायमुपतस्थे महामुनिम् ॥ ११
 तत्र तस्याः समभवद्भर्तो ज्वलनसंनिभः ।
 अतीव तपसा युक्तो वैश्वानरसमद्युतिः ।
 शुक्रपक्षे यथा सोमो व्यवर्धत तथैव सः ॥ १२
 ततः कतिपयाहस्य जरत्कारुर्महातपाः ।
 उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्वा सुध्वाप परिखिन्नवत् ॥ १३
 तस्मिंश्च सुप्ते विप्रेन्द्रे सवितास्तमियादिरिम् ।
 अहः परिक्षये ब्रह्मंस्ततः साचिन्त्यतत्ता ।

C 1 1884
B 1 47 16
K. 1 47 16

419* त्वदर्थं रक्ष्यते वैषा मया मुनिवरोत्तम ।
 कपिरुवाच ।

न भरित्येऽहमेता वै एष मे समय कृत ।
 अप्रिय च न कर्तव्य कृते चैनां लज्जाम्यहम् ।

[(L 1) Ks Ns Ds Ts G (except Gs) रक्षिता Ks
 Ns B Da Ds Ts G (except Gs) मुनिवर प्रभो — (L 2)
 Dn वै (for ते) Ts G (except Gs) अप्रिय सा करित्येष]

3 Before 3, Ko Ns (sup in sec m) Bs Ds in
 सूत उ', Ks Ns V1 B1 Dn D1.4 सौतिरु', T G Ms
 सूत (Gs सौति) — a) Bs Ds १ 'श्रुते च, Ds 'श्रुतेन;
 M1.5 'ज्ञाते तु — °) Ks ततो (for दा) — a) The
 MSS vary at random between भुजग and भुज

4 a) Ks तत्र वेदविदा, M1 तदापि द्विविदा, Ms ततो
 विद्विविदा — b) Ks तपोनिष्ठो Ds G1.2.4 स महातपा;
 Tr 'बल, Ts Gs १ M 'मति — °) B1 कन्याया (m
 धर्मात्मा as in text)

5 N1 om 5ab — a) Gs 'गृहे शुभ्रे Ks शुद्ध; Ns 2
 V1 B D रम्य — b) S धीमत (G1 भूभृत) (for स')
 — °) S1 K1 जग्राह भा' — a) Gs मनीषिभि

6 a) N V1 D सकृत् (Ds as in text, Ds १ कृत
 स) — b) K1 सन्यासराण, Ks महा', Ds स्वच्छा', Ds
 स्वध्या', T1 Gs स्वाध्या', G1 सुष्ठा', G2.5 स्वध्या', Cd as
 in text Ds Gs १ M (except M1.5) परार्ध्यास्तरणावृ (Ds
 'न्वि)त — °) Ko T1 G1-3 सन्, Ks तु, N V1 Dn वै, B
 Da D1.2.4 स जलौ (for स) Gs स तत्र भार्यामहितो

7 b) Ko 2.4 G1.2.4 M1.5 सत्तम Ds भार्यामामभ्य
 वै मुनि; Ds १ जरत्कारुस्त्रिया सह — After 7ab, Ds
 G (except Gs) M (except Ms) in जरत्कारु — °) Gs

अप्रिय — a) S1 K1 Gs कथंचन

8 a) N1 2 V1 B D विप्रिये च (for अप्रिये हि)
 — b) K4 T Gs कृतवास (Ts 'स); M1.5 गृहे वा' M1.5
 के (for ते)

9 Before 9, Bs Ds (marg) in सौतिरु' — a) Ds
 परमविष्मासीत् — b) N1 2 V1 B D T1 'पतेस्तदा (D1 as
 in text, Ds 'पते सुता) — °) K4 N1.2 V1 B D G
 (except Gs १) Ms वाक्य — a) G (except Gs १) 'वाच
 मन (Gs तप)स्विनी

10 b) Da दुःखशीला उपा, G1 'शीलसमन्विता — °)
 S1 श्वेतकाकीयै, Ks यश्च तानीयै, Bs सकलैस्त्रय (m
 as in text), Gs श्वेतहारीयै, M1.5 चेत', M2 चेक',
 Cd as in text

11 In S1, 11^{ab} is lost on a torn portion — °)
 N1 2 V1 B D वै (D1 चैव, Ds १ सा), Ts G1.2.4 तु (for
 त) — a) N1 मुदा (for महा)

12 a) K4 B1 M (except M1.5) तत, Ds कुक्षौ (for
 तत्र) S (except G1.4 १) तस्यां — b) B1 Da2 Ds १
 'सप्रभ, Da1 'समव — °) Ns V1 B4 D (except Ds १)
 T1 'वतेजसा — a) Ds G1 'प्रभ. With 12^{af} of 1 44
 16^{ab} — °) Ns T Gs च (for स)

13 a) = 1 8 14^a Ds 4 S 'हस्तु — The fragm
 MS B2 ends with 13^a — b) B (B2 missing) D
 (except Ds १) 'मेहायशा

14 a) Ds प्रसुप्ते, Ds M (except M1.5) तु सुप्ते, G
 (except Gs १) सुप्ते तु — b) K1 'स्तमगाद्, Da Da2
 D1.5-7 Ts G M1.5 'स्तमयाद् (G1 'स्तमिताद्) — °) Gs
 'क्षयाद् M1.5 'ये तस्मिन् — °) T1 'नी प्रसन्न — °) G

न मे वागनृतं प्राह गमिष्येऽहं भुजंगमे ।
 समयो ह्येष मे पूर्वं त्वया सह मिथः कृतः ॥ २८
 सुखमस्म्युपितो भद्रे ब्रूयास्त्वं आतरं शुभे ।
 इतो मयि गते भीरु गतः स भगवानिति ।
 त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ २९
 इत्युक्ता सानवद्याङ्गी प्रत्युवाच पतिं तदा ।
 जरत्कारं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा ॥ ३०
 चाष्पगद्गद्या वाचा मुखेन परिशुष्यता ।
 कृताञ्जलिर्वरारोहा पर्यश्रुनयना ततः ।
 धैर्यमालम्ब्य वामोरुर्हृदयेन प्रवेपता ॥ ३१
 न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तमनागसम् ।
 धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे सदा प्रियहिते रताम् ॥ ३२
 प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम ।
 तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः ॥ ३३

मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ।
 अपत्यमीप्सितं त्वत्तस्तच्च तावन्न दृश्यते ॥ ३४
 त्वत्तो ह्यपत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् ।
 संप्रयोगो भवेन्नायं मम मोघस्त्वया द्विज ॥ ३५
 ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये ।
 इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ।
 कथं त्यक्त्वा महात्मा सन्गन्तुमिच्छस्यनागसम् ॥ ३६
 एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्या वचनमब्रवीत् ।
 यद्युक्तमनुरूपं च जरत्कारस्तपोधनः ॥ ३७
 अस्त्येष गर्भः सुभगे तव वैश्वानरोपमः ।
 ऋषिः परमधर्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ३८
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा जरत्कारमहानृपिः ।
 उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चयः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

G₂ : भुजगर्मी

28 Before 28, N₃ (sup) lin) B₃ D₁ (marg) ins
 जरत्काररवाच — °) K₃ D₁ गमिष्यामि — °) S₁ G₂
 transp मे and पूर्व — °) G₁ त्वया साक

29 °) D₃ G₂ 'मप्युपितो (G₂ 'त) — °) D₄
 'ते मूहि

30 Before 30^{ab}, B₁ ins सूत उ', D₁ marg सौतिह',
 S (except G₂) सूत — °) N₁ : V₁ D_n D₁ G₂ मुनि
 तदा; B (B₂ missing) D₂ D₃ : वचस्त' — °) S₁ D₂
 T₁ transp जरत्कार and 'त्कारः; G₂ जरत्कार्यो जरत्कार
 — °) G (except G₂ e) 'समन्विता; M (except M₁ s)
 'यत्कारुता (of 1 42 1^b, 46 34^f)

31 °) K (except K₃) वाप्सतद्विधया (cf. 1 42 1^d)
 D₁ om 31^c-32^d — °) K₁ G₁ : M₂ : कृत्वाञ्जलिं (G₂
 'लि), G₂ 'जलि — °) K₂ : T G₂ : तदा — °) S₁ K₁
 धर्ममा' — °) K₂ : D_n (except D_n s) T₂ G (except
 G₂ e) प्रवेपिता, T₁ चिद्व्यता

32 Before 32, B₃ D₁ (marg) ins जरत्काररवाच
 — D₂ om. 32 (of v 1 31) — °) S₁ सा च नार्हमि ध'
 — °) D₂ : G M अनागर्सी (G₂ 'सि) — °) D₁ transp
 स्थिता and 'त N₃ धर्मस्थित[] स्थितां धर्मे

33 After 33^{ab}, T₂ G (except G₂) ins

421* अपत्यार्थं तु मे आता ज्ञातीनां हितकाम्यया ।

— K₃ (hapl) om 33^c-34^b — °) T न तदुत्थ',

— °) S₁ D₃ 4. 5 7 T M₁ s वा (for सा)

34 K₃ om 34^{ab} (of v 1 33) — °) G₁ :
 द्विजसत्तम — °) M₂ : अवश्यमी'

35 °) G (except G₂ e) च (for मे) T M₁ s (sup
 lin). : सुग, G₂ : शुभ (for शिव) — °) G₁ 'ज्ञाय
 — °) D₁ : T G₂ : M₂ : स्वयानघ; M₁ s. : तवानघ

36 D₃ reads 36^{ab} in marg — °) G₂ M₂ : 'नां
 सुखम् G₂ हितकामार्थ — °) G₂ स्वामह सप्र' — °)
 D_n D₂ T₂ G₁ : M हृदम् — °) S₁ K₁ D_n D₂ : T₁
 'मादाय — °) K₃ B₃ महात्मान; T G₂ : 'भाग — °) D₃
 G M 'गर्सी — D₃ reads from 36^f up to स (37^a)
 in marg

37 Before 37, K₂ : D₁ (marg) ins सौतिह'; K₃
 D₃ सूत उ', S सूत — For B₃ of v 1 36 — °) M₁ :
 transp तु and स — °) K₂ : T G₁ : यदुक्त'; D₁
 M₁ : तदुक्त' — °) N₁ V₁ D_n D₁ : s. : 7 G₂ जरत्कारः D₂
 T₁ जरत्कारो तपोधने; G₂ जरत्कार्यं स्वयाधुना

38 Before 38, B₃ D₁ (marg) ins जरत्काररवाच
 (of v 1 26) — D₁ om 38^a-39^b — °) N₁ : V₁ D_n
 D_n D₃ : 6 7 अय; B₃ : S (except G₂ e) एव (for एष)
 N₁ : V₁ D_n D₂ : 6 7 transp गर्भ and सु' — °) S₁
 K (except K₃) D₃ G₁ 'नरप्रस , M₁ : 'नरोत्तम — °)
 = 1 13 38^b

39 Before 39, B₃ ins सूत उ'; D₁ (marg) सौतिह'

C 1 1611
 B 1 47 43
 K 1 47 43

न मे वागनृतं प्राह गमिष्येऽहं भुजंगमे ।
 समयो ह्येष मे पूर्वं त्वया सह मिथः कृतः ॥ २८
 सुखमस्म्युपितो भद्रे ब्रूयास्त्वं आतरं शुभे ।
 इतो मयि गते भीरु गतः स भगवानिति ।
 त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ २९
 इत्युक्ता सानवद्याङ्गी प्रत्युवाच पतिं तदा ।
 जरत्कारं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा ॥ ३०
 चाष्पगद्गद्या वाचा मुखेन परिशुष्यता ।
 कृताञ्जलिर्वरारोहा पर्यश्रुनयना ततः ।
 धैर्यमालम्ब्य चाभोरुर्हृदयेन प्रवेपता ॥ ३१
 न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तमनागसम् ।
 धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे सदा प्रियहिते रताम् ॥ ३२
 प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम ।
 तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यति वायुकिः ॥ ३३

मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ।
 अपत्यमीप्सितं त्वत्तत्तच्च तावन्न दृश्यते ॥ ३४
 त्वत्तो ह्यपत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् ।
 संप्रयोगो भवेन्नायं मम मोघस्त्वया द्विज ॥ ३५
 ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये ।
 इममन्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ।
 कथं त्यक्त्वा महात्मा सन्गान्तुमिच्छस्यनागसम् ॥ ३६
 एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्या वचनमब्रवीत् ।
 यद्युक्तमनुरूपं च जरत्कारुस्तपोधनः ॥ ३७
 अस्त्येष गर्भः सुभगे तव वैश्वानरोपमः ।
 ऋषिः परमधर्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ३८
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा जरत्कारुर्महानृषिः ।
 उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चयः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

G₂ : भुजगर्मी

28 Before 28, N₃ (sup) lin) B₂ D₁ (marg) ins
 जरत्कारवाच — °) K₂ D₁ गमिष्यामि — °) S₁ G₂
 transp मे and पूर्व — °) G₁ त्वया साक

29 °) D₂ G₂ 'मप्युपितो (G₂ 'त) — °) D₂
 'ते मूहि

30 Before 30^{ab}, B₁ ins सूत उ', D₁ marg सौतिह',
 S (except G₂) सूत — °) N₁ 2 V₁ D_n D₁ G₂ मुनि
 तदा; B (B₂ missing) D₂ D₂ 4 वचस्त' — °) S₁ D₂
 T₁ transp जरत्कार and 'त्कार; G₂ जरत्कार्थी जरत्कार
 — °) G (except G₂ e) 'समन्विता; M (except M₁ e)
 'यत्कारुता (of 1 42 1^b, 46 34/)

31 °) K (except K₂) चाप्सद्विगधया (cf. 1 42 1^d)
 D₂ om 31^c-32^d — °) K₁ G₁ 2 M₂ 4 कृत्वाञ्जलि (G₂
 'लि), G₂ 'जलि — °) K₂ 4 T G₂ 2 तदा — °) S₁ K₁
 धर्ममा' — °) K₂ 4 D_n (except D_n 2) T₂ G (except
 G₂ e) प्रवेपिता, T₁ विद्वता

32 Before 32, B₂ D₁ (marg) ins जरत्कारवाच
 — D₂ om. 32 (of v 1 31) — °) S₁ मा च नार्हमि ध'
 — °) D₂ 6 G M अनागर्सी (G₂ 'सि) — °) D₁ transp
 स्थिता and 'त N₃ धर्मस्थित[] स्थितां धर्मे

33 After 33^{ab}, T₂ G (except G₂) ins

421* अपत्यार्थं तु मे आता ज्ञातीनां हितकाम्यया ।
 — K₂ (hapl) om 33^c-34^b — °) T न तदुब्ध',

— °) S₁ D₂ 4.6 1 T M₁ 5 वा (for मा)

34 K₂ om 34^{ab} (of v 1 33) — °) G₂ 2
 द्विजसत्तम — °) M₂ 4 भवइयमी'

35 °) G (except G₂ e) च (for मे) T M₁ 3 (sup)
 lin). 5 सुग, G₂ 6 शुभ (for शिव) — °) G₁ 'ज्ञाय
 — °) D₁ 2 T G₂ 6 M₂ 4 त्वयानघ; M₁ 2.5 तवानघ

36 D₂ reads 36^{ab} in marg — °) G₂ M₂ 4 'नां
 सुखम् G₂ हितकामार्थ — °) G₂ त्वामह सप्र' — °)
 D_n D₂ T₂ G₁ 2 M इदम् — °) S₁ K₁ D_n D₂ 6 T₁
 'मादाय — °) K₂ B₂ महात्मान; T G₂ 6 'भाग — °) D₂
 G M 'गर्सी — D₂ reads from 36^c up to स (37^a)
 in marg

37 Before 37, K₂ 4 D₁ (marg) ins सौतिह'; K₂
 D₂ सूत उ', S सूत — For B₂ of v 1 36 — °) M₁ 5
 transp तु and स — °) K₂ 2 4 T G₁-2 यदुक्त'; D₂
 M₁ 5 तदुक्त' — °) N₁ V₁ D_n D₁ 2.6 1 G₂ जरत्कार. D₂
 T₁ जरत्कारो तपोधने; G₂ जरत्कार्थि त्वयाधुना

38 Before 38, B₂ D₁ (marg) ins जरत्कारवाच
 (of v 1 26) — D₁ om 38^a-39^b — °) N₁ 2 V₁ D_n
 D_n D₂ 4 6 1 अय; B₂-3 S (except G₂ e) एव (for एव)
 N₁ 2 V₁ D_n D₂ 4 6 1 transp गर्भं and सु' — °) S₁
 K (except K₂) D₂ G₁ 'नरप्रभ, M₁ 5 'नरोत्तम — °)
 = 1 13 38^b

39 Before 39, B₂ ins सूत उ'; D₁ (marg) सौतिह'

आश्वासयन्ती संतप्तं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ॥ ९
 पृथो मयापत्यहेतोः स महात्मा महातपाः ।
 अस्तीत्युदरमुद्दिश्य ममेदं गतवांश्च सः ॥ १०
 खैरेष्वपि न तेनाहं सरामि वितथं क्वचित् ।
 उक्तपूर्वं कुतो राजन्सांपराये स वक्ष्यति ॥ ११
 न संतापस्त्वया कार्यः कार्यं प्रति भुजंगमे ।
 उत्पत्स्यति हि ते पुत्रो ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ १२
 इत्युक्त्वा हि स मां आतर्गतो भर्ता तपोवनम् ।
 तस्माच्चतु परं दुःखं तवेदं मनसि स्थितम् ॥ १३
 एतच्छ्रुत्वा स नागेन्द्रो वासुकिः परया मुदा ।

एवमस्त्विति तद्वाक्यं मगिन्याः प्रत्यगृह्यत ॥ १४
 सान्त्वमानार्थदानैश्च पूजया चानुरूपया ।
 सोदर्या पूजयामास स्वसार पन्नगोत्तमः ॥ १५
 ततः स वधूधे गर्भो महातेजा रविप्रभः ।
 यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ शुक्लपक्षोदितो दिवि ॥ १६
 यथाकालं तु सा ब्रह्मन्प्रजज्ञे भुजगस्वसा ।
 कुमार देवगर्भाभं पितृमातृभयापहम् ॥ १७
 वधूधे स च तत्रैव नागराजनिवेशने ।
 वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्मार्गवाच्यवनात्मजात् ॥ १८
 चरितव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ।

G. 1 1920
B. 1 48.
K. 1 48.

इति त (for इत्युक्त्वा) K (except K1) प्रत्युवाच ह
 — °) Gs सताप (for 'तस' — °) Ds G (except Gs e)
 M (except M1 s) पन्नगोत्तम

10 Before 10, Ś1 K1.2 S (except T1 G1 e) ins
 जरत्कार , Ko s.4 N̄ V1 B (B2 missing) D जरत्कारुवाच
 (Ds om उवाच) — °) B2 वराहेतो — °) Ks
 जरत्कारुर्महा°, M1.5 'व्रत (for 'तपा) — °) N̄1.2 V1 Dn
 'त्युत्तर' — °) M (except M1 s) तु (for च) G4 मुनि
 (for च स) G1.5 ममेदं कृतवान्मुनि — After 10,
 Ds ins

422* भूय एवाभवद्भाता शोकसतसमानस ।

11 °) K1 हि, G2 s स (for न) D2 M (except
 M1.5) तस्याह, G1 s ततो नाह — °) T1 G2 s corrupt
 N̄1 V1 B (B2 missing) D वच (for क्वचित्) — °) K4
 वक्तृमर्थ N̄s तथा (for कुतो) S वाक्य (for राजन्)
 — °) K4 विवक्षति

12 °) Ś1 K1 मा (for न) G1-s M2 कार्य — °) N̄s
 B (B2 missing) D (except Dn D1) मा (Ds स) मुद्दिश्य
 Gs.6 काम प्रति K1 N̄s B1.4 Ds 4.6 T1 Gs M 'गम
 — °) N̄1.2-V1 Dn च (for हि) N̄s B (B2 missing)
 Ds-4.6 T1 M1.2.5 मे (for ते) K1 पुत्रो मे, Gs मपुत्रो
 Ko om from पुत्रो up to 13° — °) N̄ V1 B (B2
 missing) D (except D2) 'प्रम

13 Ko om 13° (of v 1 12) — °) Ś1 स, K1
 आशु, Ds तु, M1 s अपि (for हि) K4 N̄1.2 V1 Dn Dn
 D1 T Gs 6 M1.4 transp हि and स Ś1 मम (for स
 मां) K2 4 Gs मे (for मां) B1 स ततो; B2 4 (m
 महिषां) s Ds 6 7 स इतो (for हि स मां) — °) N̄2.8 V1
 B (B2 missing) D T1 M1.4 स तपोवन (Ds as in text,
 Ds 'वने) Ś1 गतवान्स महातपा — °) T1 तदेदं, G1

तव यन्, Gs तदिद Ds इति सस्थित Ds 7 तदेव (D1
 'व) इति सस्थित (of v 1 8)

14 Before 14, Ś1 K1 S (except T1) ins सूत ,
 Ko s.4 N̄ V1 B (B2 missing) D सौतिरु° (N̄s Ds सूत उ°)
 — °) K2 च (m as in text), K4 B4 G1 M2 4 तु
 (for स) — °) G1 वाक्य स (for तद्वा°) — °) N̄s
 जगृहे तदा (for प्रस°)

15 °) Ks D1 transp मान and दान- B1 'मानानु°
 Gs 'वाक्यैश्च; M1.5 'मानैश्च — °) Ś1 सोदरा; K (except
 K1) सौ (Ks सौ) दर्या; Gs सोदरी — °) G1 सोदर्या; Ms
 सादर (for स्व°) S (except T Gs) पन्नगेश्वर

16 K1 om 16°-17° — °) N̄1.2 V1 B1 s.4 D
 (except D2 4 s) प्र (for स) — °) N̄1.2 V1 B (B2
 missing) D महाप्रभ (Ds as in text, D1 'प्रभु) Ks
 ज्वलनार्कसमद्युति (=12°) — With 16° of 1 43
 12° — °) D2-4 s T Gs.6 'श्रेष्ठ

17 K1 om 17° (of v 1 16) — °) N̄s Dn अथ
 काले Gs ततो, Gs तथा; M1 s च सा (for तु सा)
 — °) Ks प्रसूता, G1 सजज्ञे; Cd as text — With 17°
 of 1 13 38° — °) G2 4 s नाग°

18 °) Ko 1.4 M1.5 transp स and च N̄1.2 V1
 B1.5 s D तु (for च) — °) Ks वालो नागनि° — °) Ko 4
 G2 चाधिजगौ; Dn D1.4 चाधिगमे Ks सर्वान् — °) Ks
 निखिलान्; Ds 2.6 G1.2 4-6 Ms (inf in as in text)
 भार्गव (for भार्गवात्) N̄1.2 V1 Dn D1 च्यवनान्मुने;
 M1 s नाह्निजात् T1 Gs भार्गवच्यवनाह्निजात्

19 °) Hypermetric! K2 चरितव्रतो (sic), Ks.4 N̄
 V1 Dn D1 4 चीर्णव्रतो Ds corrupt — °) Ds सत्वबुद्धि-
 (by transp) — °) B4 यस्या° (m as in text), Ds.6 7
 G (except Gs.6) M (except M1.5) तस्या° (for चास्या°).

आश्वासयन्ती संतप्तं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ॥ ९
 पृथो मयापत्यहेतोः स महात्मा महातपाः ।
 अस्तीत्युदरमुद्दिश्य ममेदं गतवांश्च सः ॥ १०
 खैरेष्वपि न तेनाहं सरामि वितथं क्वचित् ।
 उक्तपूर्वं कुतो राजन्सांपराये स वक्ष्यति ॥ ११
 न संतापस्त्वया कार्यः कार्यं प्रति भुजंगमे ।
 उत्पत्स्यति हि ते पुत्रो ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ १२
 इत्युक्त्वा हि स मां आतर्गतो भर्ता तपोवनम् ।
 तस्माच्चतु परं दुःखं तवेदं मनसि स्थितम् ॥ १३
 एतच्छ्रुत्वा स नागेन्द्रो वासुकिः परया मुदा ।

एवमस्त्विति तद्वाक्यं मगिन्याः प्रत्यगृह्यत ॥ १४
 सान्त्वमानार्थदानैश्च पूजया चानुरुपया ।
 सोदर्या पूजयामास स्वसार पन्नगोत्तमः ॥ १५
 ततः स ववृधे गर्भो महातेजा रविप्रभः ।
 यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ शुक्लपक्षोदितो दिवि ॥ १६
 यथाकालं तु सा ब्रह्मन्प्रजज्ञे भुजगस्वसा ।
 कुमार देवगर्भाभं पितृमातृभयापहम् ॥ १७
 ववृधे स च तत्रैव नागराजनिवेशने ।
 वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्मार्गवाच्यवनात्मजात् ॥ १८
 चरितव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ।

G. 1 1929
B. 1 48. 19
K. 1 48. 19

इति त (for इत्युक्त्वा) K (except K₁) प्रत्युवाच ह
 — °) G₈ सताप (for *तप्त) — °) D₈ G (except G₈ s)
 M (except M₁ s) पन्नगोत्तम

10 Before 10, Ś₁ K_{1.2} S (except T₃ G₁ s) ins
 जरस्कार, Ko s. 4 N₁ V₁ B (B₂ missing) D जरस्कारुवाच
 (D₈ om उवाच) — °) B₈ वशहेतो — °) K₈
 जरस्कारुर्महा*, M_{1.5} *व्रत (for *तपा) — °) N_{1.2} V₁ Dn
 त्युत्तर — °) M (except M₁ s) तु (for च) G₈ मुनि
 (for च स) G_{1.5} ममेदं कृतवान्मुनि — After 10,
 D₈ ins

422* भूय एवाभवद्भावा शोकसततमानस ।

11 °) K₁ हि, G₂ s स (for न) D₂ M (except
 M_{1.5}) तस्याह, G₁ s ततो नाह — °) T₁ G₂ s corrupt
 N_{1.2} V₁ B (B₂ missing) D वच (for क्वचित्) — °) K₄
 वक्तमर्थ N_{1.2} तथा (for कुतो) S वाक्य (for राजन्)
 — °) K₄ विवक्षति

12 °) Ś₁ K₁ मा (for न) G₁₋₃ M₂ कार्य — °) N_{1.2}
 B (B₂ missing) D (except Dn D₁) मा (D₈ स) मुद्दिश्य
 G_{8.6} काम प्रति K₁ N_{1.2} B_{1.4} D_{2.4} T₁ G₈ M *गम
 — °) N_{1.2}-V₁ Dn च (for हि) N_{1.2} B (B₂ missing)
 D_{2-4.6} M_{1.2.5} मे (for ते) K₁ पुत्रो मे, G₈ मत्पुत्रो
 Ko om from पुत्रो up to 13^b — °) N₁ V₁ B (B₂
 missing) D (except D₂) *प्रम

13 Ko om 13^{ab} (of. v 1 12) — °) Ś₁ स, K₁
 आशु, D₂ तु, M₁ s अपि (for हि) K₄ N_{1.2} V₁ Dn Dn
 D₁ T G₈ s M₂₋₄ transp हि and स Ś₁ मम (for स
 मां) K₂ s G₈ मे (for मां) B₁ स ततो; B₂ s (m
 महिषां) s D₂ s स इतो (for हि स मां) — °) N_{1.2} V₁
 B (B₂ missing) D T₁ M_{1.4} स तपोवन (D₂ as in text,
 D₈ *वने) Ś₁ गतवान्स महातपा — °) T₃ तवेदं, G₁

तव यन्, G₈ तदिद D₈ इति सस्थित D₈ 7 तदेव (D₇
 *व) इति सस्थित (of v 1 8)

14 Before 14, Ś₁ K₁ S (except T₁) ins सूत,
 Ko s. 1 N₁ V₁ B (B₂ missing) D सौतिर* (N_{1.2} D₈ सूत उ*)
 — °) K₂ च (m as in text), K₄ B₄ G₁ M₂ s तु
 (for स) — °) G₁ वाक्य स (for तद्वा*) — °) N_{1.2}
 जगृहे तदा (for प्रत्य*)

15 °) K₈ D₁ transp मान and दान- B₁ *मानानु*
 G₈ *वाक्यैश्च; M_{1.5} *मानैश्च — °) Ś₁ सोदरा; K (except
 K₁) सौ (K₈ सौ) दर्या; G₈ सोदरी — °) G₁ सोदर्या; M₈
 सादर (for स्व*) S (except T G₈) पन्नगेश्वर

16 K₁ om 16^a-17^b — °) N_{1.2} V₁ B₁ s. 4 D
 (except D₂ s) प्र (for स) — °) N_{1.2} V₁ B (B₂
 missing) D महाप्रभ (D₈ as in text, D₇ *प्रभु) K₈
 ज्वलनार्कसमद्युति (= 12^d) — With 16^{cd} of 1 43
 12^{cf} — °) D₂₋₄ s T G_{8.6} *श्रेष्ठ

17 K₁ om 17^{ab} (of v 1 16) — °) N_{1.2} Dn अथ
 काले G₈ ततो, G₈ तथा; M₁ s च सा (for तु सा)
 — °) K₈ प्रसूता, G₁ सजज्ञे; Cd as text — With 17^{cd}
 of 1 13 38^d — °) G₂ s नाग*

18 °) Ko 1 s M_{1.5} transp स and च N_{1.2} V₁
 B_{1.2} s D तु (for च) — °) K₈ वालो नागनि* — °) Ko s
 G₂ चाधिजगो; Dn D_{1.4} चाधिगमे K₈ सर्वान् — °) K₈
 निखिलान्; D₂ s. 6 G_{1.2} s M₈ (inf lin as in text)
 भार्गव (for भार्गवात्) N_{1.2} V₁ Dn D₁ च्यवनान्मुने;
 M₁ s नाह्निजात् T₁ G₈ भार्गवच्यवनाह्निजात्

19 °) Hypermetriol K₂ चरितव्रतो (sio), K_{2.4} N₁
 V₁ Dn D₁ s चीर्णव्रतो D₈ corrupt — °) D₈ सत्त्वबुद्धि-
 (by transp) — °) B₄ यस्या* (m as in text), D_{2.6} s
 G (except G_{8.6}) M (except M_{1.5}) तस्या* (for चास्या*),

कल्याणं प्रतिपत्स्यामि विपरीतं न जातुचित् ॥ ४

सूत उवाच ।

मन्त्रिणोऽथाब्रुवन्वाक्यं पृष्टास्तेन महात्मना ।
सर्वधर्मविदः प्राज्ञा राजानं जनमेजयम् ॥ ५
धर्मात्मा च महात्मा च प्रजापालः पिता तव ।
आसीदिह यथावृत्तः स महात्मा शृणुष्व तत् ॥ ६
चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ७
ररक्ष पृथिवीं देवीं श्रीमानतुलविक्रमः ।
द्वेष्टारस्तस्य नैवासन्त च न द्वेष्टि कंचन ।
समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवामवत् ॥ ८
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु ।
स्थिताः सुमनसो राजस्तेन राज्ञा स्वनुष्ठिताः ॥ ९

विधवानाथकृपणान्विकलांश्च वभार सः ।
सुदर्शः सर्वभूतानामासीत्सोम इवापरः ॥ १०
तुष्टपुष्टजनः श्रीमान्सत्यवाग्दृढविक्रमः ।
धनुर्वेदे च शिष्योऽभून्नृपः शारद्वतस्य सः ॥ ११
गोविन्दस्य प्रियश्चासीत्पिता ते जनमेजय ।
लोकस्य चैव सर्वस्य प्रिय आसीन्महायशः ॥ १२
परिक्षीणेषु कुरुषु उत्तरायामजायत ।
परिक्षिदभवत्तेन सौमद्रस्यात्मजो बली ॥ १३
राजधर्मार्थकुशलो युक्तः सर्वगुणैर्नृपः ।
जितेन्द्रियश्चात्मवांश्च मेधावी बृद्धसेवितः ॥ १४
पटुर्गविन्महाबुद्धिर्नीतिधर्मविदुत्तमः ।
प्रजा इमास्तव पिता पतिं वर्षाण्यपालयत् ।
ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्पेणानतिवर्तितम्* ॥ १५

C 1 1949
B 1 49 17
K. 1 49 17

6 Before 6, Ś1 K1 Gs ins मन्त्रिण, Ko 2.4 N̄ V1 B (B2 missing) D मन्त्रिण ऊचु — After मन्त्रिण ऊचु, K4 N̄ V1 B (B2 missing) D (except Ds) ins

424* शृणु पार्थिव यद्भूये पितृस्त्व महात्मन ।

चरित पार्थिवेन्द्रस्य यथा निष्ठा गतश्च स ।

[(L. 1) K4 N̄s शृणु राजन्यथा भूये N̄s 'स्ववमशेषत]
— 6a) D2 स धर्मात्मा, Gs धर्मज्ञश्च (for धर्मात्मा च)
G1 प्रजाहेतो (for महात्मा च) G2 4-6 transp महात्मा च
and प्रजा — With 6^{cd} of 3^{ab} — 6a) G4.5 महारमन्

7 a) Ś1 (sup in as in text) च, G1 सु (for स्व)
— b) Ds.6 कृत्वा वै (for स कृ)

8 a) T G (except Gs) M1.5 अरक्षत् D1 पृथिवीं
सर्वी; G2.4.5 प्रथित पृथ्वी — b) = 1 18 1^d — c) T1
Gs M1.5 वै नासन् — d) Ś1 K1 स च नाद्वेष्ट Ko N̄ V1
Bs Da Du D1 transp न and द्वेष्टि B1 स च द्वेष्टि च,
B2m D2 न स द्वेष्टि च B4 स च द्वेष्टि न कस्यचित्

9 b) Ks स्वकर्मणि, B1 स्वकर्मभि (m as in text)
— d) Ko 2.5 N̄s V1 B (B2 missing) D स्वधिष्ठिता

10 ab) N̄1.2 V1 Dn D1.5.6.7 transp 'कृपणान् and
विकलान् Ks स पोषयन्, M1.5 वभार तान्

11 a) B1 दृष्टपुष्ट, Ds.6.7 पुष्टपुष्ट, M1.5 दृष्टपुष्ट
— b) B4 Gs सत्यवान् Ś1 K (except Ks) N̄1.2 B1.5.6
Ds दृढसगत (Ds 'ति), B1 गृहवि (m as in text), D2
'समत, Ds 'निश्चय, G1 'सकर — G2 reads 14^a-15^b
before 11^{cd}, T Gs.6 M, after 11^{cd} — c) N̄1.2 V1 Bs.5
D G2 तु (Ds.6 as in text, Ds.7 अपि), M1.5 स (for च)

T वेदे च (for शिष्योऽभून्) — a) D2 च, M1.5 तु (for
स) Ks कृपस्य [? स] महात्मन, T शिष्य शारद्वतस्य ह
12 a) Ks प्रियवाक्कु; K4 प्रियश्चासीन् Gs महातपा
13 b) Ś1 चोत्तरायां, Ks N̄1.2 V1 B (B2 missing) D
सोत्त, T ह्युत्त Ś1 K N̄ V1 Dn D1.5 M (except M1.5)
अजीजनत् — c) A few N and most S MSS. परीक्षि
(of v 1 2) Gs तस्मात् (for तेन) — d) D2 नृप
(for बली)

14 a) N̄1 Gs 2.5 M (except M1.5) राजा (for राज)
M2.4 सर्वार्थ (for धर्मार्थ) — b) N̄2 V1 Dn (except
Dn1) D1 बृत्त (for नृप) — G2 reads 14^{cd} before
11^{cd}, T Gs.6 M, after 11^{cd} — c) B2m.5 Dns चार्थ
वांश्च, Ds.6 चाप, Cd as in text — d) Ks धर्मज्ञो; Cd
मेधावी (as in text) K1 N̄1.5 T2 बृद्धसेविता, K2.5
M2-4 'सेवक; N̄2 V1 B (B2 missing) D धर्मसेविता (Bs
Ds धर्मसेवित, Ds सर्वसेवित), G1.5 'समत, G2.5
M1.5 'सेवया

15 G2 reads 15^{ab} before 11^{cd}, T Gs.6 M, after
11^{cd} — a) N̄2 V1 B1.5 D T2 G (except G2.5)
पटुर्गजिन् (Da as in text, Ds पटुर्मिजि, Ds.7 पटुर्मिजि)
G1.5 महाप्राज्ञो — b) N̄2 V1 B (B2 missing) D
नीतिशास्त्र; Gs नीतिकर्म Ko 2.4 नीतिधर्मार्थविचम;
M1.5 नीत धर्मविशारद — c) Ko 2.4 N̄ V1 B1.5 Da
Dn2 D1.5.6.7 Ms पति; T1 G2.5 पटिर् — After 15^d,
Gs ins

425* ततो गतिं समापन्न सर्वेषामनिवर्तिनीम् ।

कल्याणं प्रतिपत्स्यामि विपरीतं न जातुचित् ॥ ४

सूत उवाच ।

मन्त्रिणोऽथाब्रुवन्वाक्यं पृष्टास्तेन महात्मना ।

सर्वधर्मविदः प्राज्ञा राजानं जनमेजयम् ॥ ५

धर्मात्मा च महात्मा च प्रजापालः पिता तव ।

आसीदिह यथावृत्तः स महात्मा शृणुष्व तत् ॥ ६

चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ।

धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ७

ररक्ष पृथिवीं देवीं श्रीमानतुलविक्रमः ।

द्वेष्टारस्तस्य नैवासन्तः च न द्वेष्टि कंचन ।

समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवामवत् ॥ ८

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु ।

स्थिताः सुमनसो राजस्तेन राजा खनुष्ठिताः ॥ ९

विधवानाथकृपणान्विकलांश्च बभार सः ।

सुदर्शः सर्वभूतानामासीत्सोम इवापरः ॥ १०

तुष्टपुष्टजनः श्रीमान्सत्यवाग्दृढविक्रमः ।

धनुर्वेदे च शिष्योऽभून्नृपः शारद्वतस्य सः ॥ ११

गोविन्दस्य प्रियश्चासीत्पिता ते जनमेजय ।

लोकस्य चैव सर्वस्य प्रिय आसीन्महायशः ॥ १२

परिक्षीणेषु कुरुषु उत्तरायामजायत ।

परिक्षिदभवत्तेन सौमद्रस्यात्मजो बली ॥ १३

राजधर्मार्थकुशलो युक्तः सर्वगुणैर्नृपः ।

जितेन्द्रियश्चात्मवांश्च मेधावी बृद्धसेवितः ॥ १४

पद्मर्गविन्महाबुद्धिर्नीतिधर्मविदुत्तमः ।

प्रजा इमास्तव पिता पटिं वर्षाण्यपालयत् ।

ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्वेणानतिवर्तितम्* ॥ १५

C 1 1049
B 1 49 17
K. 1 49 17

6 Before 6, S1 K1 Gs ins मन्त्रिण, Ko 2.4 N V1 B (B2 missing) D मन्त्रिण ऊचु — After मन्त्रिण ऊचु, K4 N V1 B (B2 missing) D (except Ds) ins

424* शृणु पार्थिव यद्भूये पितृस्त्वव महात्मन ।

चरित पार्थिवेन्द्रस्य यथा निष्ठा गतश्च स ।

[(L. 1) K4 Ns शृणु राजन्यथा शृये Ns 'स्वधर्मशेषत]

— 4a) D2 स धर्मात्मा, Gs धर्मज्ञश्च (for धर्मात्मा च) G1 प्रजाहेतो (for महात्मा च) G2 4-6 transp महात्मा च and प्रजा — With 6^{cd} of 3^{ab} — 4) G4 s महारमन्

7 a) S1 (sup in as in text) च, G1 सु (for स्व) — b) Ds. 6 कृत्वा वै (for स कृ)

8 a) T G (except Gs) M1 s अरक्षत् D1 पृथिवीं सर्वी; G2.4 s प्रथित पृथ्वी — b) = 1 18 1^a — c) T1 Gs M1 s वै नासन् — d) S1 K1 स च नाद्वेष्ट Ko N V1 Bs Da Du Ds transp न and द्वेष्टि B1 स च द्वेष्टि च, B3m D2 न स द्वेष्टि च B4 स च द्वेष्टि न कस्यचित्

9 b) Ks स्वधर्मणि, B1 स्वधर्मणि (m as in text) — d) Ko 2 s Ns V1 B (B2 missing) D स्वधिष्ठिता

10 ab) N1 s V1 Dn D1 s r transp 'कृपणान् and विकलान् Ks स पोषयन्, M1 s बभार तान्

11 a) B1 दृष्टपुष्ट, Ds r पुष्टपुष्ट, M1 s दृष्टपुष्ट — b) B4 Gs सस्यवान् S1 K (except Ks) N1 s B1 s s Ds दृढसगत (Ds 'ति), B1 गूढवि (m as in text), Ds 'समत, Ds 'निश्चय, G1 'सकर — G2 reads 14^a-15^b before 11^{cd}, T Gs. 6 M, after 11^{cd} — c) Ns V1 Bs s D Gs तु (Ds s as in text, Ds r अपि), M1 s स (for च)

T वेदे च (for शिष्योऽभून्) — 4) Ds च, M1 s तु (for स) Ks कृपस्य [? स] महात्मन, T शिष्य शारद्वतस्य ह

12 a) Ks प्रियवाक्सु; K4 प्रियश्चासीन् Gs महातपा

13 b) S1 चोत्तरायं, Ks N1 s V1 B (B2 missing) D सोत्त, T ह्युत् S1 K N V1 Dn D1 s M (except M1 s) अजीजनत् — c) A few N and most S MSS. परीक्षि (of v 1 2) Gs तस्मात् (for तेन) — d) Ds नृप (for बली)

14 a) N1 Gs s. 6 M (except M1 s) राजा (for राज) M2 4 सर्वार्थ (for 'धर्मार्थ') — b) Ns V1 Dn (except Dn1) D1 वृत्त (for नृप) — G2 reads 14^a before 11^{cd}, T Gs s M, after 11^{cd} — c) B3m s Dns चार्थ वांश्च, Ds. 6 चाप, Cd as in text — d) Ks धर्मज्ञो; Cd मेधावी (as in text) K1 N1 s T2 बृद्धसेविता, K2 s M3-4 'सेवक; Ns V1 B (B2 missing) D धर्मसेविता (Bs Ds धर्मसेवित, Ds सर्वसेवित), G1 s 'समत, G2 s. 6 M1 s 'सेवया

15 G2 reads 15^{ab} before 11^{cd}, T Gs s M, after 11^{cd} — a) Ns V1 B1 s D T2 G (except G2 s) पद्मर्गजिन् (Da as in text, Ds पद्मर्गजिन्, Ds r पद्मर्गजिन्) G1 4 s महाप्राज्ञो — b) Ns V1 B (B2 missing) D नीतिशास्त्र; Gs नीतिकर्म Ko 2 s नीतिधर्मार्थवित्तम; M1 s नीत धर्मविशारद — c) Ko 2 s N V1 B1 s Da Dns D1 s s r Ms पटि; T1 G2 s पटिद् — After 15^d, Gs ins

425* ततो गति समापन्न सर्वेणानतिवर्तितम् ।

ततो राजा क्षुच्छमार्तस्तं मुनिं स्थाणुवस्थितम् ।
मौनव्रतधरं शान्तं सद्यो मन्युवशं ययौ ॥ २५
न बुबोध हि तं राजा मौनव्रतधरं मुनिम् ।
स तं मन्युसमाविष्टो धर्षयामास ते पिता ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

मन्त्रिण ऊचुः ।

ततः स राजा राजेन्द्र स्कन्धे तस्य भुजंगमम् ।
मुनेः क्षुत्क्षाम आसज्य स्वपुरं पुनराययौ ॥ १
ऋपेस्तस्य तु पुत्रोऽभूद्रवि जातो महायशः ।
रुद्धी नाम महातेजास्तिग्मवीर्योऽतिकोपनः ॥ २
ब्रह्माणं सोऽभ्युपागम्य मुनिः पूजां चकार ह ।

अनुज्ञातो गतस्तत्र रुद्धी शुश्राव तं तदा ।

सख्युः सकाशात्पितरं पित्रा ते धर्षितं तथा ॥ ३

मृतं सर्पं समासक्तं पित्रा ते जनमेजय ।

वहन्तं कुरुशार्दूल स्कन्धेनानपकारिणम् ॥ ४

तपस्विनमतीवाथ तं मुनिप्रवरं नृप ।

जितेन्द्रियं विशुद्धं च स्थितं कर्मण्यथाद्भुते ॥ ५

C 1 1939
B 1 80
K 1 50

पट्टिर्घर्षो, T₁ M₁ s 'वर्ष' — °) G₁ सु (for स) G₆
सदारण्ये — °) N₂ V₁ Dn D₁ मुनिसत्तम

24 °) S₁ 'व्रताश्रित', N₂ V₁ D (except D₂) M
(except M₁ s) 'व्रते स्थित' — °) S₁ 'वाचास्य'; N₁ s V₁
B₁ Dn D₁ 'वाचेद्' — °) K₁ मुनिं, G₁ पुन M₂ ४
पृष्ठ उत्तर S₁ K₁ द्वे (for सन्) Ko २ ४ N₁ s V₁ B
(B₂ missing) D पृष्टोपि स (D₂ च) मुनिस्तदा, M₂ राजान
पृष्ठ उत्तर (inf lin as in text, reading only ह for अवि)

25 °) T₂ G₁ s M₂ ४ इष्टा (for राजा) S₁ क्षुत्प्राप्तं;
D₁ अमार्तस्त, D₂ क्षुधार्तं सन् — °) D₁ मुनिं स्थाणुमिव
स्थित; T₁ त स्थाणुमिव च स्थि' — °) N₂ दान्त, G₆ M
भ्रात (M₂ भ्रात) — °) N₂ V₁ B₁ s ४ D (except D₂ s)
T₂ G₆ गत, B₂ गत (for ययौ)

26 °) N₂ V₁ B₁ Dn D₁ च (for हि) — °) N₂ V₁
B₁ (m as in text) D (except D₂ s) क्रोधसमा'

27 °) K₂ महीतलाद् — °) S₁ K₁ Dn₁ G₁ s ६
M₁ s २ 'सत्तम

28 °) G₆ त नोवाच स, M₁ s २ स न बोवाच — °) K
(except K₁) वचन; G₁ तमसौ, G₂ २ राजान (for तमथो)
— °) S₁ K₁ न चैव (for तथैव) K₁ G₁ न क्रु', N₂ V₁ B
(B₂ missing) D T₁ चाक्रुद्ध, G₆ M₁ s नाक्रुध्यत्

Colophon Sub-parvan All MSS (except K₂
Dn₂) आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक), to it N₂ s V₁ add
पारिक्षितीय — Adhy name K (except K₁) मन्त्रिवाक्य
— Adhy no (figures, words or both) Ko 44, K₂

(sup lin sec m) T 42, N₁ s V₁ Dn₂ 49, D₂ ४
(marg) 47, D₂ 15, G M 32 (G₂ 34, G₂ 6 M₂ 33)
— Sloka no N₂ 32, Dn₁ 33, Dn 31 — Aggre-
gate sloka no Dn₂ 1934

46

1 S₁ K₁ S मन्त्रिण, K₂ सूत उ' — °) K₂ वक्ष्यसि
चा'; M (except M₁ s) क्षुधार्तं आ' D₂ आसाद्य
— °) K₂ N₂ V₁ B (B₂ missing) D प्रययौ पुन
(for पुन)

2 °) T₂ G₆ भुवि Ko २ ४ N₂ D₁ s ६ १ महातपा
— °) D₂ ४ ६ १ दुष्प्रसादोति'; G₆ क्षिप्रविद्योति', M₁ s
तिग्मकोपोत्तिदारुण

3 °) S₁ T₂ G₁ ६ सोऽभ्युपा'; N₂ V₁ Dn D₁ s २ १
समुपा'; B (B₂ missing) Dn D₂ ४ स उपा' — °) S₁
K₁ N₁ s B (B₂ missing) Dn D₂ ६ १ स यज्ञाय (Dn
D₂ ६ १ 'या) य', N₂ V₁ Dn D₁ G₂ ४ ६ सोऽनुज्ञात
(G₂ ४ ६ 'ज्ञाय) ततस्त', D₂ ४ T G₆ M सोऽनुज्ञाय (D₂ ४
'या, T₁ M₂ ४ 'तो) गतस्तत्र (G₆ 'स्य), G₁ सोऽनुज्ञातो
मुनिस्त', G₆ नानुज्ञाय ततस्त' — °) D₂ G₁ s M₁ s २ ६ तत्
(for स) — T₁ (1 hapl) om 3^a-6^b — °) K₂ N₂ B₂
G (except G₁) M तदा; N₁ s V₁ B₁ s ४ m ६ D पुरा

4 T₁ om ४ (of v 1 3) — °) N₂ T₂ G₂ ४ ६
समायुक्त; G₂ ६ M₁ s तथास' — °) N₂ s V₁ B (B₂
missing) D स्थाणुसूतस्य तस्य तं (D₂ ह) — °) N₂ V₁
Dn M (except M₁ s) राजक्षा'

ततो राजा क्षुच्छमार्तस्तं मुनिं स्थाणुवत्स्थितम् ।
मौनव्रतधरं शान्तं सद्यो मन्युवशं ययौ ॥ २५
न बुबोध हि तं राजा मौनव्रतधरं मुनिम् ।
स तं मन्युसमाविष्टो धर्षयामास ते पिता ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

मन्त्रिण ऊचुः ।

ततः स राजा राजेन्द्र स्कन्धे तस्य भृजंगमम् ।
मुनेः क्षुत्क्षाम आसज्य स्वपुरं पुनराययौ ॥ १
ऋपेस्तस्य तु पुत्रोऽभूद्भवि जातो महायशः ।
रुद्धी नाम महातेजास्तिग्मवीर्योऽतिकोपनः ॥ २
ब्रह्माणं सोऽभ्युपागम्य मुनिः पूजां चकार ह ।

अनुज्ञातो गतस्तत्र रुद्धी शुश्राव तं तदा ।

सख्युः सकाशात्पितरं पित्रा ते धर्षितं तथा ॥ ३

मृतं सर्पं समासक्तं पित्रा ते जनमेजय ।

वहन्तं कुरुशार्दूल स्कन्धेनानपकारिणम् ॥ ४

तपस्विनमतीवाथ तं मुनिप्रवरं नृप ।

जितेन्द्रियं विशुद्धं च स्थितं कर्मण्यथाद्भुते ॥ ५

G 1 1899
B 1 50 6
K 1 50 6

पट्टिर्घो, T₁ M₁ s 'वर्ष' — °) G₁ सु (for स) G₂
सदारण्ये — °) N₂ V₁ Dn D₁ मुनिसत्तम

24 °) S₁ 'व्रताश्रित', N₂ V₁ D (except D₂) M
(except M₁ s) 'व्रते स्थित' — °) S₁ 'वाचास्य', N₁ s V₁
B₁ Dn D₁ 'वाचेद्' — °) K₁ मुनिं, G₁ पुन M₂ 4
पृष्ठ उत्तर S₁ K₁ वै (for सन्) Ko s 4 N₁ s V₁ B
(B₂ missing) D पृष्ठोपि स (D₂ च) मुनिस्तदा, M₂ राजान
पृष्ठ उत्तर (inf lin as in text, reading only ह for अपि)

25 °) T₂ G₁ s M₂ 4 दृष्ट्वा (for राजा) S₁ क्षुत्तृपार्त;
D₁ भ्रमातस्त, D₂ क्षुधार्तं सन् — °) D₁ मुनिं स्थाणुमिव
स्थित; T₁ त स्थाणुमिव च स्थि — °) N₂ दान्त, G₂ M
भ्रात (M₁ भ्रात) — °) N₂ V₁ B₁ s 4 D (except D₂ s)
T₂ G₂ गत, B₂ गत (for ययौ)

26 °) N₂ V₁ B₁ Dn D₁ च (for हि) — °) N₂ V₁
B₁ (m as in text) D (except D₂ s) क्रोधसमा

27 °) K₂ महीतलाद् — °) S₁ K₁ Da₁ G₁ s 6
M₁ s 5 'सत्तम

28 °) G₂ त नोवाच स, M₁ s 5 स न चोवाच — °) K
(except K₁) वचन; G₁ तमसौ, G₂ 6 राजान (for तमयो)
— °) S₁ K₁ न चैव (for तथैव) K₁ G₁ न क्रु, N₁ V₁ B
(B₂ missing) D T₁ चाक्रुद्, G₂ M₁ 5 नाक्रुध्यत्

Colophon Sub-parvan All MSS (except K₂
Dn₂) आस्तीक (v 1 आस्तीक, अस्तीक), to it N₁ s V₁ add
पारिक्षितीय — Adhy name K (except K₁) मन्त्रिवाक्य
— Adhy no (figures, words or both) Ko 44, K₂

(sup lin sec m) T 42, N₁ s V₁ Dn₂ 49, D₂ 4
(marg) 47, D₂ 15, G M 32 (G₂ 34, G₂ 6 M₂ 33)
— Sloka no N₂ 32, Da₁ 33, Dn 31 — Aggre-
gate s'loka no Dn₂ 1934

46

1 S₁ K₁ S मन्त्रिण, K₂ सूत उ' — °) K₂ वक्ष्यसि
चा; M (except M₁ s) क्षुधार्तं आ' D₂ आसाद्य
— °) K₂ N₂ V₁ B (B₂ missing) D प्रययौ पुन
(for पुन)

2 °) T₂ G₂ भुवि Ko s 4 N₂ D₁ s 6 7 महातपा
— °) D₂ 4 6 7 दुष्प्रसादोति; G₂ निग्धविद्योति, M₁ s
तिग्मकोपोतिदारुण

3 °) S₁ T₂ G₁ 6 सोऽप्युपा; N₂ V₁ Dn D₁ s 5-7
समुपा; B (B₂ missing) Da D₂ 4 स उपा' — °) S₁
K₁ N₁ s B (B₂ missing) Da D₂ 6 7 स यज्ञाय (Da
D₂ 6 7 'या' ग', N₂ V₁ Dn D₁ G₂ 4 5 सोऽनुज्ञातस्
(G₂ 4 5 'ज्ञाय' ततस्), D₂ 4 T G₂ M सोऽनुज्ञाय (D₂ 4
'या', T₁ M₂ 4 'तो' गतस्तत्र (G₂ 'स्व'), G₁ सोऽनुज्ञातो
मुनिस्त्, G₂ नानुज्ञाय ततस् — °) D₂ G₁ s M₁ s 5 तत्
(for त) — T₁ (1 hapl) om 3^a-6^b — °) K₂ N₂ B₂
G (except G₁) M तदा; N₁ s V₁ B₁ s 4 m 5 D पुरा

4 T₁ om 4 (of v 1 3) — °) N₁ T₂ G₂ 4 5
समायुक्त; G₂ 6 M₁ 5 तयास' — °) N₁ s V₁ B (B₂
missing) D स्थाणुभूतस्य तस्य तं (D₂ ह) — °) N₂ V₁
Dn M (except M₁ s) राजशा

गच्छाम्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्तुमपज्वरम् ।
 मयाभिपन्नं तं चापि न सर्पो धर्षयिष्यति ॥ १७
 तक्षक उवाच ।
 किमर्थं तं मया दष्टं संजीवयितुमिच्छसि ।
 ब्रूहि काममहं तेऽद्य दधि स्वं वेदम गम्यताम् ॥ १८
 मन्त्रिण ऊचुः ।
 धनलिप्सुरहं तत्र यामीत्युक्तश्च तेन सः ।
 तमुवाच महात्मानं मानयः शृङ्गया गिरा ॥ १९
 यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्वाज्ञस्ततोऽधिकम् ।
 गृहाण मत्त एव त्वं संनिवर्तस्व चानघ ॥ २०

स एवमुक्तो नागेन काश्यपो द्विपदां वरः ।
 लब्ध्वा वित्तं निवृत्ते तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ २१
 तस्मिन्प्रतिगते विग्रे छन्ननोपेत्य तक्षकः ।
 तं नृपं नृपतिश्रेष्ठ पितरं धार्मिकं तव ॥ २२
 प्रासादस्थं यत्तमपि दग्धवान्विपवहिना ।
 ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र विजयायाभिपेक्षितः ॥ २३
 एतदृष्टं श्रुतं चापि यथावन्नृपसत्तम ।
 अस्माभिर्निखिलं सर्वं कथितं ते सुदारुणम् ॥ २४
 श्रुत्वा चैतं नृपश्रेष्ठ पार्थिवस्य पराभवम् ।
 अस्य चर्पेरुत्तङ्गस्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २५

G. 1 1991
B. 1 50 31
K. 1 50 31

चिकीर्षितः; Da1 'प्येते

16 Gs om 16 (of v 1 15) Ś1 K1 2 Ds S om उवाच — *) A few N MSS and most S MSS परी (for परि); of v 1 1 1 8, 36 8 etc V1 K1 4 त; V1 B4 Da Ds 4 6 7 स (for सै) K2 Da1 Ds द्विजः; S (except Gs, Gs om) नृप D1 *क्षिदयिमन्युज — *) Ś1 Ko-3 Bs Ds Dn (except Dns) D1 5-7 Gs 4 5 *केन K4 तक्षको नाम नागेन्द्र — *) Dn D1 सोय, T2 यत्र (for तत्र)

17 Gs om 17^{ab} (of v 1 15) — 17^{ab} = (var) 1 38 37^{af} — *) M1 5 इच्छा. B1 Ds 6 7 त्वरित. — *) G (Gs om) M (except M1 5) *भिमन्त्रित (G1 M1 5 त) — *) Ks सर्पो नाभिभविष्यति

18 Ś1 K1 Ds S (T1 om the ref) om उवाच — *) G1 2 3 M1 5 त्व (for त) G1 द्विजश्रेष्ठ — K4 (om line 7) N V1 B (B2 missing) D T1 ins. after 18^{ab} G4 5 (om lines 1, 2, 7), after 18

429* अहं स तक्षको ग्रहन्पश्य मे वीर्यमद्भुतम् ।
 न शकस्व मया दष्टं तं संजीवयितुं नृपम् ।
 इत्युक्त्वा तक्षकस्तत्र सोऽदृष्टं वनस्पतिम् ।
 स दष्टमाग्रे नागेन भस्मीभूतोऽभवन्नगः ।
 काश्यपश्च ततो राजन्नजीवयत तं नगम् । [5]
 ततस्त लोभयामास कामं ब्रूहीति तक्षकः ।
 स एवमुक्तस्तत्राह काश्यपस्तक्षक पुनः ।

[(L 2) Da Ds 6.7 तु स्वयं — (L 6) For G4 5 see below — (L 7) B (B2 missing) एवमुक्तस्तु (for स एव) Ds तक्षकेनैवमुक्तस्तु प्रोवाचेद स काश्यप]
 — N2 3 V1 B (B2 missing) D T1 Ms om 18^{ad} — G4 5 repeat 18^{ad} after line 6 of 429*, an indication that the passage is interpolated in G4 5. — *) Ś1

K1 4 N1 M2 4 कं ते, Ko 2 किं ते, T2 G4 5 त ते; Gs 6 तत्ते; Gs दास्ये; M1 5 किं तु (for तेऽद्य) — *) Gs यदि (for दधि)

19 N2 V1 B (B2 missing) D Gs om मन्त्रिण ऊ* Ś1 K1 मन्त्रिण; Ko 4 N1 काश्यप व*, S (Gs om) काश्यप — *) B4 त प्राह काश्यप भूय — *) N2 V1 B (B2 missing) D तक्षक; S वारयन्

20 = (var) 1 39 17 — *) Ks अर्थ (for धन). — *) K (except Ks) N1 2 V1 B (B2 missing) D transp तस्मात् and राज्ञः — *) D1 transp मत्तः and एव M1 5 स्व (for त्व)

21 Before 21, B2 ins मन्त्रिण ऊ* — *) K (except K1) Dns एवमुक्तः स (Ks तु) — *) M (except M1 5) *पो द्विजसत्तम — 21^{ad} = (var) 1 39 19^{af}, of v 1 20 — *) D1 धन नि* Ks *त निवृत्तोय — *) G पन्नगोत्तमात् (for याव*)

22 *) Ś1 K1 Ds छन्ननाम्येत्य (Ds *ति) G1 2 तक्षक भ्रष्टानागत — *) N2 V1 B1 3 Da1 Dns D1 5 5 Gs 6 श्रेष्ठ

23 *) Ś1 अप्रसादः; K सप्रा (K1 2 *प्र)साद, T G M1 5 क्षणेनैव (for यत्त) N1 सप्रसादीय तमपि; M2 4 स प्रासादस्थित यत्त — *) Gs दृष्टवान् — *) M (except M1 5) *पश्रेष्ठ — *) D1 Gs M1 5 विपया; Gs वीर्यवानभि

24 *) T G (except G1 3) M1 5 एव. — *) Ś1 राजस*, K1 द्विजस* — *) Gs 4 5 अस्माक G4 अखिल Ds T G (except Gs) वृत्त, M (except M1 5) राजन् — *) N2 V1 B (B2 missing) D अतिदा*

25 *) K1 4 Ds चैन; Ks T G1 4-6 M1 5 चैव, Gs चापि N1 2 V1 Bs D Gs M4 नरश्रे — *) Ś1 K1 Dn1 D1 *रुतक*, Ds S *रुदक* Ds उत्तङ्गस्य मुनेक्षैव — After 25, Da ins an additional colophon. — K4 N2 B (B2

गच्छाम्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्तुमपज्वरम् ।
 मयाभिपन्नं तं चापि न सर्पो धर्षयिष्यति ॥ १७
 तक्षक उवाच ।
 किमर्थं तं मया दष्टं संजीवयितुमिच्छसि ।
 ब्रूहि काममहं तेऽद्य दद्वि स्वं वेश्म गम्यताम् ॥ १८
 मन्त्रिण ऊचुः ।
 धनलिप्सुरहं तत्र यामीत्युक्तश्च तेन सः ।
 तमुवाच महात्मानं मानयञ्छृण्वया गिरा ॥ १९
 यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्वाञ्छस्ततोऽधिकम् ।
 गृहाण मत्त एव त्वं संनिवर्तस्व चानघ ॥ २०

स एवमुक्तो नागेन काश्यपो द्विपदां वरः ।
 लब्ध्वा वित्तं निवृत्ते तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ २१
 तस्मिन्प्रतिगते विप्रे छन्नोपेत्य तक्षकः ।
 तं नृपं नृपतिश्रेष्ठ पितरं धार्मिकं तव ॥ २२
 प्रासादस्थं यत्तमपि दग्धवान्विषवह्निना ।
 ततस्त्वं पुरुषन्याघ्र विजयायाभिपेक्षितः ॥ २३
 एतदृष्टं श्रुतं चापि यथावन्नृपसत्तम ।
 अस्माभिर्निखिलं सर्वं कथितं ते सुदारुणम् ॥ २४
 श्रुत्वा चैतं नृपश्रेष्ठ पार्थिवस्य पराभवम् ।
 अस्य चर्षोरुत्तङ्गस्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २५

G. 1 1991
B. 1 50 81
K. 1 50 81

चिकीर्षितः; Da1 'त्येते

16 Gs om 16 (of v 1 15) Ś1 K1 2 Ds S om उवाच — *) A few N MSS and most S MSS परि* (for परि*); of v 1 1 1 8, 36 8 etc V1 K1 4 त्त; V1 B4 Da Ds 4 6 7 स (for वै) K2 Da1 D3 द्विज; S (except Gs, Gs om) नृप D1 'क्षिदमिमन्युज — *) Ś1 Ko-1 B1 Ds Dn (except Dn1) D1 5-7 G1 4 5 'केन K4 तक्षको नाम नागेन्द्र — *) Dn D1 सोद्य, T2 यत्र (for तत्र)

17 Gs om 17^{ab} (of v 1 15) — 17^{ab} = (var) 1 38 37^{af} — *) M1 5 इच्छा. B1 D3 6 7 त्वरित. — *) G (Gs om) M (except M1 5) 'भिमन्त्रित (G1 M1 'त) — *) K3 सर्पो नाभिभवप्यति

18 Ś1 K1 Ds S (T1 om the ref) om उवाच — *) G1 2 5 M1 5 त्व (for त) G1 द्विजश्रेष्ठ — K4 (om line 7) N1 V1 B (B2 missing) D T1 ins. after 18^{ab} G4 5 (om lines 1, 2, 7), after 18

429* अहं स तक्षको प्रक्षान्पद्य मे वीर्यमद्भुतम् ।
 न शक्तस्य मया दष्टं संजीवयितुं नृपम् ।
 इत्युक्त्वा तक्षकस्तत्र सोऽदृष्टं धनस्पतिम् ।
 स दष्टमात्रो नागेन भस्मीभूतोऽभवन्नगः ।
 काश्यपश्च ततो राजन्नजीवयत तं नगम् । [5]
 ततस्त लोभयामास कामं धूहीति तक्षकः ।
 स एवमुक्तस्त प्राह काश्यपस्तक्षक पुनः ।

[(L 2) Da Ds 6.7 'तु स्वय — (L 6) For G4 5 see below — (L 7) B (B2 missing) एवमुक्तस्तु (for स एव) Ds तक्षकैवमुक्तस्तु प्रोवाचेद स काश्यप]
 — N2 5 V1 B (B2 missing) D T1 Ms om 18^{ad} — G4 5 repeat 18^{ad} after line 6 of 429*, an indication that the passage is interpolated in G4 5. — *) Ś1

K1 4 N1 Ms 4 कं ते, Ko 3 किं ते, T2 G4 5 त ते; G2 5 तत्ते; G3 दास्ये; M1 5 किं तु (for तेऽद्य) — *) G2 यदि (for दधि)

19 N2 V1 B (B2 missing) D Gs om मन्त्रिण ऊ' Ś1 K1 मन्त्रिण; Ko 4 N1 काश्यप उ', S (Gs om) काश्यप — *) B4 त प्राह काश्यप भूय — *) N2 V1 B (B2 missing) D तक्षक; S वारयन्

20 = (var) 1 39 17 — *) K3 अर्थ (for धन). — *) K (except K3) N1 5 V1 B (B2 missing) D transp तस्मात् and राज्ञः — *) D1 transp मत्तः and एव M1 5 स्व (for स्व)

21 Before 21, B2 ins मन्त्रिण ऊ' — *) K (except K1) Ds एवमुक्तः स (K3 तु) — *) M (except M1 5) 'पो द्विजसत्तम — 21^{ad} = (var) 1 39 18^{af}, of v 1 20 — *) D1 धन नि' K3 'त निवृत्तोय — *) G पन्नगो-त्तमात् (for याव')

22 *) Ś1 K1 Ds छन्नानाम्येत्य (Ds 'ति) G1 2 तक्षक भृशनागत — *) N2 V1 B1 5 Da1 Dn1 D1 5 5 Gs 5 श्रेष्ठ

23 *) Ś1 अप्रसाद; K सप्रा (K1 2 'प्र)साद, T G M1 5 क्षणेनैव (for यत्त) N1 सप्रसादीय तमपि; M2 4 स प्रासादस्थित यत्त — *) G3 दष्टवान् — *) M (except M1 5) 'पश्रेष्ठ — *) D1 Gs M1 5 विपया; G3 वीर्यवानभि

24 *) T G (except G1 5) M1 5 एव. — *) Ś1 राजस', K1 द्विजस' — *) G2 4 5 अस्माक G4 अखिल Ds T G (except G3) वृत्त, M (except M1 5) राजन् — *) N2 V1 B (B2 missing) D अतिदा

25 *) K1 4 Ds चैन; K3 T G1 4-6 M1 5 चैव, Gs चापि N1 5 V1 B1 D Gs M1 5 नरश्रे — *) Ś1 K1 Dn1 D1 'रुतक', Ds S 'रुदक' Ds उत्तङ्गस्य मुनेष्वैव — After 25, Da ins an additional colophon. — K4 N2 B (B2

श्रुत्वा तु नृपशार्दूल प्रकुरुष्व यथेप्सितम् ॥ ३२
सूत उवाच ।

मन्त्रिणां तु वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः ।
पर्यतप्यत दुःखार्तः प्रत्यपिपत्करे करम् ॥ ३३
निःश्वासमुष्णमसकृद्दीर्घं राजीवलोचनः ।
मुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां प्रततं नृपः ।
उवाच च महीपालो दुःखशोकसमन्वितः ॥ ३४
श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं प्रति ।

निश्चितेयं मम मतिर्या वै तां मे निबोधत ॥ ३५
अनन्तरमहं मन्ये तक्षकाय दुरात्मने ।
प्रतिकर्तव्यमित्येव येन मे हिंसितः पिता ॥ ३६
ऋपेहिं शृङ्गेर्वचनं कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् ।
यदि गच्छेदसौ पापो ननु जीवेत्पिता मम ॥ ३७
परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत्स पार्थिवः ।
काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां सुनयेन च ॥ ३८
स तु वारितवान्मोहात्काश्यपं द्विजसत्तमम् ।

G. 1 2012
B. 1 50 52
K. 1 50. 52

गुरवेस्मिन् — °) K₄ B_{1.2.5} D₃ s G₁ च (for तु)
— °) M₂ पद्मगल्य द्वि°

32 Ś₁ K (except K₄) Ñ₁ s G₂ M_{1.5} om 32 (of
v l 26) — °) G₁ s s सवै (for राजन्) — °) K₄
Ñ₂ V₁ B (B₂ missing) D यथादृष्टं श्रुतं च (D₃ तु) यत्
(D₃ ० १ तत्) — °) K₄ Ñ₂ V₁ B (B₂ missing)
D (except D₃) G₂ च (for तु) G_{2.4} s नर°, G₂ कुरु°
— °) K₄ Ñ₂ V₁ B (B₂ missing) D विधत्स्व यदनतर
(D₁ यदमीप्सित), T₁ °द्व यथामति (of 25°)

33 D₃ T₁ M_{1.5} om सूत उ° Ś₁ K₁ D₃ T₂ G M₂₋₄
सूत ; Ko s. 4 Ñ_{1.2} V₁ B₁ D₃ D₁ सौतिह° — °) K₂ s
D₃ च, M_{1.5} तत् (for तु) G M₂₋₄ °जां वचन — °) Ś₁
K_{2.3} D₃ प्रत्यपीपत्, K₄ पर्यपी°, Ñ₁ B₂ G₂ पर्यपि°; Ñ₂
प्रतिपी°, B₂ प्रत्यर्पय (m as in text), D₃ °पित्य; D₃ T₁
°पीढत्, T₂ G₂ °पिक्षत्, G_{1.2} s s M₂ s पर्यपिक्षत्, M₁
°विक्षत्, M₂ °पिक्षत् Ñ_{1.2} V₁ B_{1.2} D (except D₁ s)
transp करे and कर

34 °) T G₁ s M (except M₁ s) निश्चसन्, G₄₋₆
निश्वासन् D₃ विनिश्चसन्मुष्ण स° K₂ ढत्सुज्य (for
असकृत्) — °) Ñ₁ दीस (for दीर्घ) — °) Ś₁ K₁ Ñ₂
D_{1.2} s G₂ transp अश्रूणि and च D₃ स (for च) S₁
K₁ तथा, K₂ s तत (for तदा) B₂ सहसा; G₁ M
(except M₁ s) नेत्राभ्यां (for च तदा) — °) Ñ_{1.2} D₂
नेत्रयो Ko Ñ₁ सतत, K₂ s स°; K₂ T G_{2.3} s s प्रापतत्;
Ñ₂ V₁ B (B₂ missing) Da Dn D₄ M₁ s °रुदन्; Ñ₂
प्रापत्, D₁ s ० १ G₄ प्रारुदत्, D₂ पतित, D₃ प्रीतित K₂
जल, B₁ ह्व, D₁ तदा (for नृप) G₁ M₂₋₄ प्रापतच्च
नृपस्तदा — °) G₂ जनमेजयो मही° B₁ M (except
M₁ s) स (for च) — °) (var) 1 42 1° — K₄ Ñ₂
Dn D_{1.2} s 4 ins after 34° V₁ (om line 3), after 34°

431* दुर्धर थाप्पमुत्सृज्य स्पृष्ट्वा चापो यथाविधि ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा निश्चिन्त्य मनसा नृप ।
अमर्षी मन्त्रिण सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।

[(L 1) K₄ D₃ सस्वर वाक्यम् K₄ पद्मया चापो
यथागत ॥ Nil दुर्धरमित्यादि सार्धं श्लोक क्षिप्त इति
भाति । ॥]

35 Before 35, K₄ Ñ₂ V₁ B₂ Dn D₁ s 4 ० G₂ s 1ns
जनमेजय उ° — °) Ś₁ K₁ तु, D₃ ० १ एव; D₃ एव (for
एतत्) — °) D₂ s G₁ M (except M₁ s) पितु स्वर्गगतिं
— °) T₁ G₁ s निश्चितेय (T₁ °ता च) मतिर्या वै — °) Ñ₂
V₁ B (B₂ missing) Da Dn D₁₋₄ ० १ M_{1.5} च (for वै)
B₂₋₅ Da₁ D₂ s १ एतां, D₃ M_{1.5} एता (for तां) K
(except K₁) यादृशी ता, D₃ अमात्या वै; M₂₋₄ तां मे यूय
(for या वै तां मे) T₁ G₁ s ता निबोधत सत्तमा

36 °) Ñ_{1.2} V₁ B (B₂ missing) D (except D₃)
°र च मन्येह — °) Ś₁ Ñ₂ D₃ १ महात्मने D₁ G₁
तक्षकस्य दुरात्मन — °) Ñ₂ V₁ B (B₂ missing) D
(except D₃) T₂ M₂ s एव — °) (var) 1 3 185

37 °) K₂ ऋषि श्रोस्तु वच°, Ñ₂ B (B₂ missing)
Da D₂₋₄ ० १ °हि श्रिणिणो वाक्य, Ñ₂ V₁ Dn D₁ श्रिणि
हेतुमात्र य, G₂ °हि वचन श्रो — °) T₁ श्रुत्वा; G₂ दृष्ट्वा
(for कृ°) K₂ G₂ दृष्ट्वा, T₂ G₁ s ० दृष्ट्वा, G₂ कृत्वा
M₁ s °त्वा सदृश्य पा° — Ñ₂ s V₁ B (B₂ missing) Dn
D_{1.2} s 4 ० १ ins after 37° K₄ Da D₃ after 37°

432* ह्य दुरात्मता तस्य काश्यप यो न्यवर्तयत् ।
D₃ om 37°-38° After 432*, D₃ repeats 37° with
the reading of the vulgate (see below) — °)
K₄ Da विप्र (for पाप) Ñ₂ (Ñ₂ sup l m) V₁ B (B₂
missing) Dn D₁ s (second time) s ० १ यथागच्छेत् स
वै (D₃ असौ) विप्र

38 D₃ M₂ om 38° (of v l 37) — °) M₂ s
°वेत्पिता मम — °) Ñ_{1.2} S प्र (G₂ नि)योगेण (G₂ °न)
— °) Ñ₂ V₁ B₂ s Da₂ Dn D_{2.4} ० १ दिनये°, Da₂ D₁
विजये° D_{2.1} वा (for च)

39 °) T G₂ s M₁ च (for तु) — °) K₄ मुनिस°
— °) T₂ G₂ s M_{1.5} स (M_{1.5} त) सजीवयितु B₂ m

श्रुत्वा तु नृपशार्दूल प्रकुरुष्व यथेप्सितम् ॥ ३२
सूत उवाच ।

मन्त्रिणां तु वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः ।
पर्यतप्यत दुःखार्तः प्रत्यर्पित्करे करम् ॥ ३३
निःश्वासमुष्णमसकृद्दीर्घं राजीवलोचनः ।
मुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां प्रततं नृपः ।
उवाच च महीपालो दुःखशोकसमन्वितः ॥ ३४
श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं प्रति ।

निश्चितेयं मम मतिर्या वै तां मे निबोधत ॥ ३५
अनन्तरमहं मन्ये तक्षकाय दुरात्मने ।
प्रतिकर्तव्यमित्येव येन मे हिंसितः पिता ॥ ३६
ऋपेहिं शृङ्गेर्वचनं कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् ।
यदि गच्छेदसौ पापो ननु जीवेत्पिता मम ॥ ३७
परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत्स पार्थिवः ।
काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां सुनयेन च ॥ ३८
स तु वारितवान्मोहात्काश्यपं द्विजसत्तमम् ।

C. 1 2012
B 1 50 52
K 1 50, 52

गुरवेस्मिन् — °) K₄ B_{1.2.3} D₂ : G₁ च (for तु)
— °) M₂ पञ्चगव्य द्वि°

32 Śi K (except K₄) Ñ₁ s G₈ M₁s om 32 (of
v l 26) — ^a) G₁ s s सर्वे (for राजन्) — ^b) K₄
Ñ₂ V₁ B (B₂ missing) D यथादृष्टं श्रुतं च (D₅ हु) यत्
(D₈ स तत्) — ^c) K₄ Ñ₂ V₁ B (B₂ missing)
D (except D₅) G₈ च (for हु) G_{2.4} s नरं, G₈ कुरुं
— ^d) K₄ Ñ₂ V₁ B (B₂ missing) D विधत्स्व यदनन्तरं
(D₁ यदभीप्सितं), T₁ ^eत्वं यथामति (of 25^d)

33 Ds T1 M1.s om सूत उ° Ś1 K1 Ds T2 G M2-4
 सूत; Ko ३.४ Ñ1.३ V1 B1 Dns D1 सौत्तिह° — °) Ks
 Ds च, M1.s तत् (for हु) G M2-4 °णां वचन — °) Ś1
 K2.३ Ds प्रत्यपीपत्, Ks पर्यपी°, Ñ1 Bs Gs पर्यपि°; Ñs
 प्रतिपी°, Bs प्रत्यर्पय (m as in text), Ds °पिप्य; Ds T1
 °पीडत्, T2 Gs °पिक्षत्, G1.३ : ४ M2 : ४ पर्यपिक्षत्, M1
 °विक्षत्, Ms °पिक्षत् Ñ1.२ V1 B1.s D (except D1.s)
 transp करे and कर

34^a) T G₃ : M (except M₁ s) नि शसन्, G₄-
 नि शसन् D₃ विनिशसन्नुण स^o K₈ उत्सृज्य (for
 असृजन्) — ^b) Ñ₁ दीस (for दीर्घ) — ^c) Ś₁ K₁ Ñ₃
 D₁ : s G₆ transp अधूणि and च D₆ स (for च) S₁
 K₁ तथा, K₂ ४ तत (for तदा) B₄ सहसा; G₁ M
 (except M₁ s) नेग्राम्या (for च तदा) — ^d) Ñ₃ : s D₂
 नेत्रयो Ko Ñ₁ सतत्, K₂ ४ स^o; K₈ T G₂ : s ६ प्राप्तव;
 Ñ₃ V₁ B (B₂ missing) Da Dn D₄ M₁ s रुदन्; Ñ₃
 प्राप्त, D₁ : s ६ G₄ प्रारुद्व, D₂ पतित, D₅ प्रीतित K₈
 जल, B₁ इव, D₁ तदा (for नृप) G₁ M₂-४ प्राप्तव
 नृपस्वदा — ^e) G₃ जनमेजयो मही^o B₁ M (except
 M₁ s) स (for च) — ^f) = (var) 1 42 1^b — K₄ Ñ₂
 Dn D₁ : s ins after 34^{ef} V₁ (om line 3), after 34^{ed}

431* दुर्धर थाप्पमुत्सज्य स्पृष्ट्वा चापो यथाविधि ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा निश्चिन्त्य मनसा नृप ।
अमर्षी मञ्जिण सर्वाग्निद्व घचनमग्रवीत् ।

[(L 1) K4 D2 सस्वर वाक्यसुं K4 पद्धत्या चापो
यथागतः ❧ Nil दुर्धरमित्यादि सार्धं श्लोक क्षिप्त इति
भाति। ❧]

35 Before 35, K₄ N₂ V₁ B₂ D_n D₁ 2 3 6 G₂ 3 1 n 5
जनमेजय ४* — ८) S₁ K₁ तु, D₂ ७ १ एव; D₂ एव (for
एतत्) — ९) D₂ 5 G₁ M (except M₁ 5) पितु स्वर्गगतिं
— १०) T₁ G₁ ९ निश्चितेय (T₁* ता च) सतिर्या वै — ८) N₂
V₁ B (B₂ missing) D_n D_n D₁₋₄ ७ १ M₁ 5 च (for वै)
B₂-5 D_{n1} D₂ 3 १ एतां, D₂ M₁ 5 एता (for तां) K
(except K₁) यादृती ता, D₂ अमात्या वै; M₂-4 तां मे यूय
(for या वै तां मे) T₁ G₁ ९ ता निबोधत सत्तमा

36 a) $\tilde{N}1.2 V1 B (B_2 \text{ missing}) D (\text{except } D_5)$
 र च मन्त्येह — b) $\tilde{S}1 \tilde{N}3 D_5 7 \text{ महात्मने } D_1 G_1$
 तक्षकस्य दुरात्मन — c) $\tilde{N} V1 B (B_2 \text{ missing}) D$
 (except D_5) $T_2 M_2$ 4 एव — d) = (var) 1 3 185

37^a) K₈ ऋपि श्योस्तु वचं, Ñ₁ B (B₃ missing) D_a D₂₋₄ ० १ 'हिं श्रमिणो वाक्पय, Ñ₂ V₁ D_n D₁ श्रमिण हेतुमात्र य, G₂ 'हिं वचन श्यो — ^b) T₁ भ्रुत्वा; G₂ दृष्ट्वा (for कृ°) K₂ G₅ दृष्ट्वा, T₂ G₁ 4 ० दृष्ट्वा, G₂ कृत्वा M₁ s 'त्वा सदश्य पा° — Ñ₃ s V₁ B (B₃ missing) D_n D_{1,2} 4 ० १ ins after 37^{ab} K₄ D_a D₈, after 37^{cd}

432* ह्य दुरात्मता तस्य काभ्यप यो न्यवर्तयत् ।
Ds om 37^a-38^a After 432*, Ds repeats 37^a with
the reading of the vulgate (see below) — °
K₄ D₈ विप्र (for पाप) N̄ (N̄'s sup in) V₁ B (B₂
missing) D₈ D₁ २ s (second time) ४ ० ७ यद्यागच्छेत् स
वै (D₈ असौ) विप्र

38 Ds Mz om 38^{ab} (of v l 37) — ^b) Mz 4
 *वेष्टिता मम — ^c) N̄1.8 E प्र(Gs)नियोणेण (Gs नन)
 — ^d) N̄3 V1 B1 s Da2 Dn Ds.4.6 7 विनये*, Da2 D1
 विजये* Ds.7 वा (for च)

39 ^a) T G₂ & M₁ च (for तु) — ^b) K₁ मुनिस*
— ^c) T₂ G₂ & M_{1.5} स (M_{1.5} त) सजीवयित B_{1m}

ऋत्विज ऊचुः ।

अस्ति राजन्महत्सत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् ।
सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे कथ्यते नृप ॥ ६
आहर्ता तस्य सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप ।
इति पौराणिकाः प्राहुरसाकं चास्ति स ऋतुः ॥ ७

सूत उवाच ।

एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने सर्पं हि तक्षकम् ।
हुताशनमुखं दीप्तिं प्रविष्टमिति सत्तम ॥ ८
ततोऽब्रवीन्मन्त्रविदस्तान् राजा ब्राह्मणांस्तदा ।
आहरिष्यामि तत्सत्रं संभाराः संभ्रियन्तु मे ॥ ९
ततस्ते ऋत्विजस्तस्य शास्त्रतो द्विजसत्तम ।
देशं तं मापयामासुर्यज्ञायतनकारणात् ।

यथावज्ज्ञानविदुषः सर्वे बुद्ध्या परं गताः ॥ १०
ऋद्ध्या परमया युक्तमिष्टं द्विजगणायुतम् ।
प्रभूतधनधान्यात्यमृत्विग्भिः सुनिवेशितम् ॥ ११
निर्माय चापि विधिवद्यज्ञायतनमीप्सितम् ।
राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्राप्तये तदा ॥ १२
इदं चासीत्तत्र पूर्वं सर्पसत्रे भविष्यति ।
निमित्तं महदुत्पन्नं यज्ञविघ्नकरं तदा ॥ १३
यज्ञस्यायतने तस्मिन्क्रियमाणे वचोऽब्रवीत् ।
स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः ॥ १४
इत्यब्रवीत्स्रधारः सूतः पौराणिकस्तदा ।
यस्मिन्देशे च काले च मापनेयं प्रवर्तिता ।
ब्राह्मणं कारणं कृत्वा नायं संस्थास्यते ऋतुः ॥ १५

— “) T₂ G₂-s पुराण, G₆ “णं” N₁ V₁ B D “णेपरिपश्यते
7 M₁s om 7^{ab} (cf v 1 6) — “) G₃ सर्पन्”, M
(M₁s om) तस्य यज्ञस्य — “) D₅ त्वत्तो नान्यो K N₃
G₁ M (M₁s om) जनाधि”, Da D₁e 7 “धिप — M₄
om from प्राहुर” up to end of 8

8 M₄ om 8 (cf. v 1 7) K₈ N₁ 2 Da G₂-s om
सूत उ” S₁ K₁ T G₁e M (M₄ om) सूत, Ko 4 B₁ 4
D₁ मौलिर” — “) S (except G₁, M₄ om) राजेद्र
— “) K₄ N₂ V₁ B (B₂ missing) D (except D₅) दग्ध
(for सर्प) — “) N₁ V₁ B (B₂ missing) D (except D₅)
सुवे वीक्षे — “) B₁ 3 (m as in text) 4 s D₂ 5 G₁ इव;
T G₂-s M₁ 5 द्विज- (for इति) K₂ D₂ 5 सत्तम M₂ 5
प्रविष्ट सह यष्टुमि

9 “) T₂ G₄-s ब्रह्मविद T₁ G₃ ततो ब्रह्मविद सर्वान्
(G₃ ताम्नान्), G₂ “वीन्मन्त्रविद्वान् — “) D₅ G₁e कर्मज्ञान्,
G₃ म राजा T₁ प्राह राजा महीपति — “) D₂e 7 अह
(for तत्) — “) K₂ D₂ T समारान् S₁ समवतु,
Ko 2 3 G₄ “मरंतु K₂ 3 च, G₅ व, M₁ 5 न

10 Before 10, S (except G₂ e) ins सूत — “) N₁ V₁ B₁ 3 M (except M₁ 5) सत्तम, Da ततस्तु,
T ततो हि M₁ 5 चर्चिज” — “) D₅ निर्दिष्टा, G₁e
नास्त्रेण, M (except M₁ 5) “ज्ञा K₈ N₁ Da₁ D₅ M
(except M₁ 5) “सत्तमा — “) N₁ V₁ B (B₂ missing)
D (except D₂e 7) transp देश and त K₂ कार”, D₅
याप”, G₁e प्राप”; G₂ ताप”, G₃ ज्ञाप” — “) K₈ “कारिण,
D₅ “काक्षणात् — “) Ko 3 N₁ यथा च S₁ K₁ N₃
ज्ञानविद्वान्, N₁ तज्ज्ञा विद्वान् (sic), N₂ V₁ B (B₂
missing) D वेदविद्वान्, G₁ ज्ञानविद्याश्च G₂ 4 5 यथा

यथा यज्ञविद, G₃ M₁ 5 5 यथा विज्ञान”, G₆ यथा विज्ञान-
विद्वान् — “) K₈ 4 N₂ V₁ B (B₂ missing) D (except
D₅) M (except M₁ 5) बुद्धे D₆ बुद्ध्या परतपा, T₂ G₆
“द्वि परं ग”, G₃ “द्विमतां वरा

11 “) S₁ दृष्ट्या, N₃ दृष्ट्या, G₃ वेद्या (for ऋद्ध्या)
— “) S₁ Ko 1 3 G₁ दृष्ट, K₂ इष्ट, K₄ शिष्ट Ko D₂
“गुणान्वित, K₁ N₁ 2 V₁ B₅ “गणावृ”, K₃ “गणैर्युत, K₈
“जनावृ”, N₃ G₆ M₂-4 “जनायु”, B₁ 3 D₅ T G₂ 4 5
“गणान्वि”, Da D₄ “गणैर्यु”, D₁ देवगणैर्यु” — “) N₃ D₅
“धान्य च, D₂e 7 “रत्नाढ्य — “) T₁ G₁ M₃ (inf l in as
in text) ऋत्विज” S₁ K₁ सनिवेष्टित, N₁ 2 V₁ B₅ D
(except D₂ 4 5) “वेष्टित, B₃ G₂ 4-5 “वेदि”, B₄ “वेष्टि”,
G₃ सनिवे

12 “) G₈ सर्वे (for चापि) — In S₁, the portion
from 12^b up to 1 48 3 is lost on the missing upper
half of a fol (36) — “) S (except G₁) “नमुत्तम
— “) D₅ “त्राय ये, T₂ G₂e “त्राय वै T₂ G₂ 6 M₁ 5
द्विजा (for तदा) T₁ “सत्राय चर्चिज

13 S₁ missing — “) M (except M₁ 5) om च
K₈ तदा पूर्वमिदं चासीत् — M₃ om 13^b — “) M₃
“दुल्लयण — “) T₂ महत् (for तदा)

14 S₁ missing G₃ om. 14^a-15^b — “) K₁
“स्यावसरे — “) K₁ “णेध सोत्र” — “) G₁ प्रवृत्तेर्बुद्धि”

15 S₁ missing G₃ om 15^{ab} (cf v 1 14)
— “) K₈ “वीद्वार्युक्कि — “) K₁ 2 T G₂ तया
— “) B₃ transp देशे and काले — “) G₁ 2 4 5
M₂ (inf l in as in text) 4 स्थापनेय, G₃ रूपनीय T₁
G₂e प्रकीर्ति. — “) Ko 1 N₃ S “स्याप्यते (T₁ “स्थापये,

ऋत्विज ऊचुः ।

अस्ति राजन्महत्सत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् ।
सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे कथ्यते नृप ॥ ६
आहर्ता तस्य सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप ।
इति पौराणिकाः ग्राहुरसाकं चास्ति स ऋतुः ॥ ७

सूत उवाच ।

एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने सर्पं हि तक्षकम् ।
हुताग्नमुखं दीप्तिं प्रविष्टमिति सत्तम ॥ ८
ततोऽब्रवीन्मन्त्रविदस्तान् राजा ब्राह्मणांस्तदा ।
आहरिष्यामि तत्सत्रं संभाराः संभ्रियन्तु मे ॥ ९
ततस्ते ऋत्विजस्तस्य ग्राह्यतो द्विजसत्तम ।
देशं तं मापयामासुर्यज्ञायतनकारणात् ।

यथावज्ज्ञानविदुषः सर्वे बुद्ध्या परं गताः ॥ १०

ऋद्ध्या परमया युक्तमिष्टं द्विजगणायुतम् ।
प्रभूतधनधान्यात्यमृत्विग्भिः सुनिर्वेशितम् ॥ ११
निर्माय चापि विधिवद्यज्ञायतनमीप्सितम् ।
राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्राप्तये तदा ॥ १२
इदं चासीत्तत्र पूर्वं सर्पसत्रे भविष्यति ।
निमित्तं महदुत्पन्नं यज्ञविघ्नकरं तदा ॥ १३
यज्ञस्यायतने तस्मिन्क्रियमाणे बचोऽब्रवीत् ।
स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः ॥ १४
इत्यब्रवीत्सत्रधारः क्षतः पौराणिकस्तदा ।
यस्मिन्देसे च काले च मापनेयं प्रवर्तिता ।
ब्राह्मणं कारणं कृत्वा नायं संस्थास्यते ऋतुः ॥ १५

C. 1 2030
B. 1 51 18
K. 1 51 18

— ^a) T₂ G₂-s पुराण, G₂ ० १ V₁ B D 'जेपरिपद्यते
7 M₁s om 7^{ab} (cf v 1 6) — ^a) G₂ सर्पस', M
(M₁s om) तस्य यज्ञस्य — ^b) D₂ त्वत्तो नान्यो K N₂s
G₁ M (M₁s om) जनाधि', Da D₂ १ १ 'धिप — M₁
om from ग्राहुर' up to end of 8

8 M₁s om 8 (cf. v 1 7) K₂ N₁ 2 Da G₂-s om
सूत उ' S₁ K₁ T G₁ १ M (M₁s om) सूत, Ko 4 B₁ 4
D₁ मौलिर' — ^a) S (except G₁, M₁s om) राजेन्द्र
— ^b) K₄ N₂ V₁ B (B₂ missing) D (except D₂) दग्ध
(for सर्प) — ^c) N₁ V₁ B (B₂ missing) D (except D₂)
मुचे दीप्ते — ^d) B₁s (m as in text) 4 s D₂s G₁ इव;
T G₂-s M₁s द्विज- (for इति) K₂ D₂ 3 सत्तम M₂s
प्रविष्ट सह बहुभि

9 ^a) T₂ G₄-s ब्रह्मविद T₁ G₂ ततो ब्रह्मविद सर्वाङ्
(G₂ तान्नान्), G₂ 'वीन्मन्त्रविज्ञान् — ^b) D₂ G₁ १ कर्मज्ञान,
G₂ म राजा T₁ ग्राह राजा महीपति — ^c) D₂ १ १ अह
(for तत्) — ^d) K₂ D₂ T समारान् S₁ समवतु,
Ko 2 2 G₄ 'मरंतु K₂ 2 च, G₂ व, M₁s न

10 Before 10, S (except G₂ १) ins सूत — ^a)
N₁ V₁ B₁s M (except M₁s) सत्तम, Da ततस्तु,
T ततो हि M₁s चरिज' — ^b) D₂ निर्दिष्टा, G₁ १
ब्राह्मण, M (except M₁s) 'ज्ञा K₂ N₁ Da₁ D₂ M
(except M₁s) 'सत्तमा — ^c) N₁ V₁ B (B₂ missing)
D (except D₂ १) transp देश and त K₂ कार', D₂
याप', G₁ १ प्राप'; G₂ ताप', G₂ ज्ञाप' — ^d) K₂ 'कारिण,
D₂ 'कांक्षणात् — ^e) Ko 2 N₁ यथा च S₁ K₁ N₂
ज्ञानविदाम्, N₁ तज्ज्ञा विद्वत्स (sic), N₂ V₁ B (B₂
missing) D वेदविद्वत्स, G₁ ज्ञानविद्याश्च G₂ 4 5 यथा

यथा यज्ञविद, G₂ M₁s 5 यथा विज्ञान', G₂ यथा विज्ञान-
विद्वत्स — ^f) K₂ 4 N₂ V₁ B (B₂ missing) D (except
D₂) M (except M₁s) बुद्धे D₂ बुद्ध्या परतया, T₂ G₂
'द्वि परां ग', G₂ 'द्विमतां वरा

11 ^a) S₁ दृष्ट्या, N₂s दृष्ट्या, G₂ वेद्या (for ऋद्ध्या)
— ^b) S₁ Ko 1 5 G₁ दृष्ट, K₂ इष्ट, K₄ शिष्ट Ko D₂
'गुणान्वित, K₁ N₁ 2 V₁ B₂ 'गणावृ', K₂ 'गणैर्युत, K₂
'जनावृ', N₂s G₂ M₂-4 'जनार्यु', B₁s D₂ T G₂ 4 s
'गणान्वि', Da D₄ 'गणैर्यु', D₁ देवगणैर्यु' — ^c) N₂s D₂
'धान्य च, D₂ १ १ रत्नाढ्य — ^d) T₁ G₁ M₂ (inf lin as
in text) ऋत्विज S₁ K₁ सनिवेष्टित, N₁ 2 V₁ B₂ D
(except D₂ 4 5) 'वेष्टित, B₂ G₂ 4-5 'वेदि', B₁ 'वेष्टि',
G₂ सनिवे

12 ^a) G₂ सर्व (for चापि) — In S₁, the portion
from 12^b up to 1 48 3 is lost on the missing upper
half of a fol (36) — ^b) S (except G₁) 'नमुत्तम
— ^c) D₂ 'त्राय ये, T₂ G₂ १ 'त्राय वै T₂ G₂ १ M₁s
द्विजा (for तदा) T₁ 'सत्राय चरिज

13 S₁ missing — ^a) M (except M₁s) om च
K₂ तदा पूर्वमिदं चासीत् — M₁s om 13^b — ^c) M₁s
'दुल्ययण — ^d) T₂ महत् (for तदा)

14 S₁ missing G₂ om. 14^a-15^b — ^a) K₁
'स्यावसरे — ^b) K₁ 'जेध सोत्र' — ^c) G₁ प्रवृत्तेर्बुद्धि'

15 S₁ missing G₂ om 15^{ab} (cf v 1 14)
— ^a) K₂ 'वीद्वार्युक्कि — ^b) K₁ 2 T G₂ तथा
— ^c) B₂ transp देशे and काले — ^d) G₁ 2 4 5
M₂ (inf lin as in text) 4 स्थापनेय, G₂ रूपनीय T₁
G₂ १ प्रकीर्ति'. — ^f) Ko 1 N₂s S 'स्थाप्यते (T₁ 'स्थापये,

उष्वावचाश्च बहवो नानावर्णा विपोल्वणाः ।
घोराश्च परिघप्रख्या दन्दशुका महाबलाः ।

प्रपेतुरभाबुरगा मातृवाग्दण्डपीडिताः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

शौनक उवाच ।

सर्पसत्रे तदा राज्ञः पाण्डवेयस्य धीमतः ।
जनमेजयस्य के त्वासन्नृत्विजः परमर्षयः ॥ १
के सदस्या बभूवुश्च सर्पसत्रे सुदारुणे ।
विषादजननेऽत्यर्थं पन्नगानां महामये ॥ २
सर्वं विस्तरतस्तात भवाञ्शंसितुमर्हति ।
सर्पसत्रविधानज्ञा विज्ञेयास्ते हि स्रुतज ॥ ३

सूत उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि नामानीह मनीषिणाम् ।
ये ऋत्विजः सदस्याश्च तस्यासन्नृपतेस्तदा ॥ ४
तत्र होता बभूवाथ ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः ।
च्यवनस्यान्यये जातः ख्यातो वेदविदां वरः ॥ ५
उद्गाता ब्राह्मणो वृद्धो विद्वान्कौत्सार्यजमिनिः ।
ब्रह्माभवच्छार्ङ्गैरवो अध्वर्युर्वोधपिङ्गलः ॥ ६

C. 1 2046
B. 1 53. 6
K. 1 53. 6

— १) G₁ तानारूप ऽ₁ विपोल्वता ; G₁ : M₁ 'हणा
— २) — 1 18 11^a — १) K₂ वेतुरगा तुवुरगा (sic)
— १) K₂ मातु 'शापतिपी'; K₂ 'शापाभिपी'; ऽ₁ मातृदण्ड
निपी', T₁ G₂ मय्यारदण्ड

Colophon. ऽ₁ K₁ missing — Sub-parran All
MSS (except Dn T₁, ऽ₁ K₁ missing) आस्तीक (v 1
आस्तीक, अस्तीक) — Adhy nam^a Ko : १ सर्पसत्रप्रम(K₂
om प्र)वर्तन; ऽ₁ : V₁ सर्पसत्रोपक्रम , Dn₁ n₂ D₁ सर्पसत्रं
— Adhy no (figures, words or both) Ko 47, K₂
(sup lin sec m) T 41, ऽ₁ : V₁ 52, B₁ 51, D₁ 4
(marg) 50, D₂ 17, G M 34 (G₂ 36, G₂ : M₂ 35)
— *S'lo'a no* Dn₁ Dn (reckoning from st 17, where
an additional colophon is ins, cf v 1 16 above) 10

48

1 This adhy is missing in K₁, which has a
lacuna here (cf v 1 1 47 20) In ऽ₁, st. 1-3 are
lost on the missing upper half of a fol (36), of v
1 1 47 12 K₂ श्रीशौनक उ', D₂ ऋषय उ', D₂ B
शौनक — १) K₄ G₂ १ महाराज , T महाराज , M₁ १
महायजे — १) D₁ पाण्डवस्य च धी' — १) ऽ₁ पुरुषर्षभा

2 ऽ₁ K₁ missing — १) D₂ तु (for च) — १) Ko
: १ ऽ₁ : १ सत्र सत्रे; K₂ सत्रे सत्र; G₂ तस्य स' — १) ऽ₁
D₂ : १ अयावहे, G₂ महामते

3 ऽ₁ K₁ missing. — १) ऽ₁ : V₁ B (B₂ missing)
Dn Dn D₁ १ विस्तरत , D₂ G₂ 'स्तार', G₁ 'सरित.
— १) G₁ व्याहर्तु, G₂ : १ M (except M₁ १) व्याख्यातु

(for शसि') Ko ऽ₁ D₁ १ : T₁ G₁ १ अर्हसि — १) B₁
Dn M₁ 'नज्ञ — १) K₂ ऽ₁ T G₂ १ M (except M₂)
तेपि; ऽ₁ : V₁ Dn D₁ के च; B (B₂ missing) Dn D₂ १ : १
के हि, D₂ G₁ : १ तय K₂ तयत , D₂ सत्तम

4 K₁ missing ऽ₁ resumes with मनीषिणां (in^b),
cf. v 1 1 47 12 Ko १. 4 B₁ 4 Dn D₁ सौत्तिर', S सूत
— १) K₂ अथ, T₂ G अह ऽ₁ यतंयि' — १) A few
MSS make the abhinibhita sandhi G₂ ऋत्विजश्च
मद' — १) K (K₁ missing) तत्राल'

5 K₁ missing — १) G₂ तस्यैव चान्यये जात ऽ₁
V₁ B₁ १ : D (except D₂ १ : १) G₁ transp जात and
ग्यात ऽ₁ वेदविशारद

6 K₁ missing — १) ऽ₁ ऽ₁ V₁ B₂ Dn D₁ १
G₁ १ : १ कौत्सोध; Ko : Dn₁ 'स्तेय, K₂ 'स्व स, K₄
'शत्य; ऽ₁ 'स्तेय, B₁ 'स्वश्च, T G₂ १ M कौ (G₂ कु)स्वस्त
— १) G₂ 'मय्यारगिरस ऽ₁ Ko : १ 'वो[ऽ]ध्वर्युर्वोदाधि'
(ऽ₁ 'य)पिगल , K₂ ऽ₁ V₁ M₁ १ : १ 'वो[ऽ]ध्वर्युर्वोदाधि'
(M₂ १ 'ध'), B (B₂ missing) D 'वो अ(D₂ ए)ध्वर्युश्चापि
पि' (D₂ 'वो[ऽ]ध्वर्युर्वोदाधि'), T G₂ १ M₂ 'वो ए(G₂
'धा)ध्वर्यु' — After 6, K₄ D₂ ins

435* उत्तद्धो ह्यभवत्तत्र नेता च ब्राह्मणोत्तम ।
कुण्डलद्वैपतस्तत्र सर्पान्दहति सर्वत ।

7 K₁ missing Dn₁ om 7 — १) T₁ transp पुत्र
and शिष्य M₁ १ 'शिष्य T G₂ १ : १ M₁ १ 'समन्वित ;
G₂ १ 'ममावृत्त D₂ वैशपायनमहा' — After 7^a, B₂
reads 9^a. — १) K₂ शमीकश्च, ऽ₁ : V₁ Dn (Dn₁ om)

उच्चावचाश्च बहवो नानावर्णा विपोल्यणाः ।
घोराश्च परिघप्रख्या दन्दशुका महाबलाः ।

प्रपेतुरभाधुरगा मातृवाग्दण्डपीडिताः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

शौनक उवाच ।

सर्पसत्रे तदा राज्ञः पाण्डवेयस्य धीमतः ।
जनमेजयस्य के त्वासन्नृत्विजः परमर्षयः ॥ १
के सदस्या बभूवुश्च सर्पसत्रे सुदारुणे ।
विषादजननेऽत्यर्थं पन्नगानां महामये ॥ २
सर्वं विस्तरतस्तात भवाञ्शंसितुमर्हति ।
सर्पसत्रविधानज्ञा विज्ञेयास्ते हि सूतज ॥ ३

सूत उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि नामानीह मनीषिणाम् ।
ये ऋत्विजः सदस्याश्च तस्यासन्नृपतेस्तदा ॥ ४
तत्र होता बभूवाथ ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः ।
च्यवनस्यान्वये जातः ख्यातो वेदविदां वरः ॥ ५
उद्गाता ब्राह्मणो बृद्धो विद्वान्कौत्सार्यजमिनिः ।
ब्रह्माभवच्छार्ङ्गर्षवो अध्वर्युर्वोधपिङ्गलः ॥ ६

C. 1 2046
B. 1 53. 6
K. 1 53. 6

— *) G₁ तानारूप णि विपोल्यता ; G₁ : M₁ 'हणा
— *) = 1 18 11⁴ — *) K₂ पेतुरगा सुयुक्ता (sic)
— *) K₂ मातृ-शापनिषी ; K₂ 'शापाभिषी' ; णि मातृदण्ड
निषी , T₁ G₂ मप्रवाग्दण्ड

Colophon. Śi K₁ missing — Sub-parran All
MSS (except Dn T₂, Śi K₁ missing) आस्तीक (v 1
आस्तीक, अस्तीक) — Adhy nam^o Ko : 4 सर्पसत्रप्र (K₂
om प्र)वर्तन ; णि : V₁ सर्पसत्रोपक्रम , Dn₁ n₂ D₁ सर्पसत्रं
— Adhy no (figures, words or both) Ko 47, K₂
(sup lin sec m) T 41, णि : V₁ 52, B₁ 51, D₁ 4
(marg) 50, D₂ 17, G M 34 (G₂ 36, G₂ : M₂ 35)
— Slo'a no Dn₁ Dn (reckoning from st 17, where
an additional colophon is ins , cf v 1 16 above) 10

48

1 This adhy is missing in K₁, which has a
lacuna here (of v 1 1 47 20) In Śi, st. 1-3 are
lost on the missing upper half of a fol (36), of v
1 1 47 12 K₂ श्रीशौनक उ , D₂ ऋषय ऊ , D₂ 8
शौनक — *) K₂ G₂ 6 महाराज , T महाराज , M₁ 6
महायज्ञे — *) D₁ पादप्रस च धी — *) णि पुरुषर्षभा

2 Śi K₁ missing — *) D₂ मु (for च) — *) Ko
: 4 णि : 2 सत्र सत्रे ; K₂ सत्रे सत्र ; G₂ सत्य स — *) णि
D₂ : 1 अयावहे , G₂ महामते

3 Śi K₁ missing. — *) णि : V₁ B (B₂ missing)
Dn Dn D₁ 8 विस्तरा , D₂ G₂ 'नार' , G₁ 'सरित.
— *) G₁ व्याहर्तु , G₂ : 4 : M (except M₁ 5) व्याग्यातु

(for शसि') Ko णि D₁ : 1 T₁ G₁ 2 अहंसि — *) B₁
Dn M₁ 'नञ्ज — *) K₂ णि T G₂ : 6 M (except M₂)
तेषि ; णि V₁ Dn D₁ के च ; B (B₂ missing) Dn D₂ : 4 : 1
के हि , D₂ G₁ : 2 तय K₂ तयत , D₂ सत्तम

4 K₁ missing Śi resumes with मनीषिणां (in⁴),
cf. v 1 1 47 12 Ko 3.4 B₁ 4 Dn D₁ सौतिर' , S सूत
— *) K₂ अथ , T₂ G अह णि वर्तयि — *) A few
MSS make the abhinihata sandhi G₂ ऋत्विजश्च
सद' — *) K (K₁ missing) तत्राल

5 K₁ missing — *) G₂ तस्यैव चान्वये जात णि
V₁ B₁ : 4 D (except D₂ : 3 : 1) G₁ transp जात and
ख्यात णि वेदविशारद

6 K₁ missing — *) Śi णि V₁ B₂ Dn D₁ : 7
G₁ : 4 : 5 कौत्सोप ; Ko : 2 Dn₁ 'स्तेय , K₂ 'स्व स , K₂
'शस्य ; णि 'स्तेय , B₁ 'स्वश्च , T G₂ : 6 M कौ (G₂ कु)स्वस्तु
— *) G₂ 'भवद्यागिरस Śi Ko : 4 'वो[स्]त्वर्युर्वोदाधि-
(Śi 'य)पिमल , K₂ णि V₁ M₁ : 4 : 5 'वो[स्]त्वर्युर्वोदाधि'
(M₂ 4 'य') , B (B₂ missing) D 'वो अ (D₂ ल)त्वर्युश्चापि
पि' (D₂ 'वो[स्]त्वर्युर्वोदाधि') , T G₂ : 6 M₂ 'वो ल (G₂
'आ)त्वर्यु — After 6, K₂ D₂ ins

435* उत्तद्धो ह्यभवत्तत्र नेता च ब्राह्मणोत्तम ।

कुण्डलद्वेपतस्तत्र सर्पान्दहति सर्वत ।

7 K₁ missing Dn₁ om 7 — *) T₁ transp पुत्र
and शिष्य M₁ 6 'शिष्य T G₂ : 6 M₁ 6 'समन्वित ;
G₂ 4 'समावृत D₂ वैशपायनग्रहा — After 7^{ab}, B₂
reads 9^{ab}. — *) K₂ शमीकश्च , णि V₁ Dn (Dn₁ om)

प्रसादितो मया पूर्वं तवार्थाय पितामहः ।
 तस्मात्तव भयं नास्ति व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १७
 एवमाश्वासितस्तेन ततः स भुजगोत्तमः ।
 उवास भवने तत्र शक्रस्य मुदितः सुखी ॥ १८
 अजस्रं निपतत्स्वयं नागेषु भृशदुःखितः ।
 अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ १९
 कश्मलं चाविशद्वोरं वासुकिं पद्मशेखरम् ।
 स घूर्णमानहृदयो भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ २०
 दह्यन्तेऽङ्गानि मे भद्रे दिशो न प्रतिभान्ति च ।
 सीदामीव च संमोहाद्भूर्णतीव च मे मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

दृष्टिर्भ्रमति मेऽस्तीव हृदयं दीर्यतीव च ।
 पतिष्याम्यवशोऽद्याहं तस्मिन्दीप्ते विभावसौ ॥ २२
 पारिक्षितस्य यज्ञोऽसौ वर्ततेऽस्रज्जिघांसया ।
 व्यक्तं मयापि गन्तव्यं पितुराजनिवेशनम् ॥ २३
 अयं स कालः संग्राहो यदर्थमसि मे स्वसः ।
 जरत्कारोः पुरा दत्ता सा त्राह्यसान्त्वयान्धवान् ॥ २४
 आस्तीकः किल यज्ञं तं वर्तन्तं भुजगोत्तमे ।
 प्रतिपेत्यति मां पूर्वं स्वयमाह पितामहः ॥ २५
 तद्वत्से ब्रूहि वत्सं खं कुमारं वृद्धसंमतम् ।
 ममाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं वेदवित्तमम् ॥ २६

C 1 205
B 1 53
K 1 53 2

— ^a) Da Ds 4 6 7 समीतो — ^b) M2 4 'स्तीति
 — ^d) N2 V1 B (B2 missing) D M2 कदाचन
 17 S1 K1 missing G1 om 17^{ab} (of v 1 15)
 — ^b) K2 तवार्थे स, Ds तवार्थे प्र; M2 4 तदार्थाय — ^d) M
 (except M1) व्येतु G1 8 M2 5 मनसो G1 भय
 18 S1 K1 missing Before 18, Ko 4 Bs Dn D1
 T1 ins सौतिरु*, K2 8 Bs Da Ds-7 सुत उ* — ^e) K2 4
 सुवने K (K1 missing) N2 T G2 4 5 M तस्य, N2 2 V1
 B (B2 missing) Gs तस्मिन्
 19 S1 K1 missing — ^b) G2 नागेन्द्र भृश
 20 S1 K1 missing — ^a) G6 M2 5 प्राविशत्
 — ^e) K2 8 Ds S वासुकि K2 8 N2 T G2-6 M 'शेखर,
 V1 Dn D1 8 4 6 7 G1 6 'गोत्तम (G1 6 'म) — ^e) Ko 4
 Da सधू*, T1 G2 4 5 सुधू*
 21 S1 K1 missing Before 21, K4 D4 ins वासु-
 किरु*, T2 G (except Gs) वासुकि — ^a) N1 V1 B (B2
 missing) Da Dn D2 4 T1 G4 दहति, D1 G1 दहते — ^b)
 N1 2 V1 B (B2 missing) D (except Ds) transp
 दिश and न Ds 6 7 मे, Ds वे (for च) — ^d) D2
 भ्रमतीव; T1 घूर्णमान, M1 5 दह्यतीव Ko 2 Ds च मेदिनी
 22 S1 K1 missing — ^a) N1 Bs D (except
 D2 4 5) आरम्य*, N2 भवति — ^b) Ds दीर्य M1 5 इति
 (for हव) K2 व, K4 मे (for च) — K4 om 22^{ad}
 — ^e) N2 5 'प्याम्येव सोद्याह — ^d) K2 8 N2 V1 B (B2
 missing) D (except Dn D1) हुताशने (for विभा*)
 23 S1 K1 missing — ^a) Some MSS of both
 recensions पारी* (for पारि*); of v 1 1 1 8, 47 1
 etc T1 वा (for असौ) — ^b) K4 Da D1 2 3 T2 स

(for स्रज्ज्) — ^e) G2 4 5 अवश्यमपि N2 हि (for अपि)
 — ^d) N2 V1 B (B2 missing) D प्रेतराज*; M1 5
 तत्र राज*.

24 S1 K1 missing — ^a) T1 M2 4 हि (for स)
 — ^b) T1 Gs M अपि (for असि) — ^e) Ks N1 V1 D
 (except Da D1 2) 'त्कारी Ks N2 V1 B (B2 missing)
 D G2 मया (for पुरा) — ^d) K (K1 missing) N1 2 V1
 Dn D1 (all om सा) त्रायस्त्रासान्, G1 सत्राह्यसान्,
 M1 5 सत्रादसान्

25 S1 K1 missing — ^a) Ko 2 4 transp यज्ञ
 and त M (except M1 5) 'ल वर्तत — ^b) M (except
 M1 5) यज्ञं वै (M1 त) सु* T2 G (except Gs) वर्तमान
 भुजगमे — ^e) T2 M (except M1 5) सा Ks प्राह
 (for पूर्व) N2 Gs प्रतिपेत्यतीति मे (N2 मा) पूर्व
 — ^d) Ks पूर्व, G2 एव (for आह)

26 S1 K1 missing — ^a) M1 5 अस्मात्मा, M2 4
 तद्वत्से Ko 2 4 Ds M वत्स त (M1 5 वर्तत); Ds 7 Gs
 'स्स स्व — ^d) T1 दीर्यवत्तम

Colophon S1 K1 missing — Sub-parvan Ko 2 4
 N1 V1 B (B2 missing) Da Ds 6 7 S आस्तीक (v 1
 आस्तिक, अस्तीक), to 16 N1 2 V1 add सर्पसत्रे, Ks Dn
 D1 om आस्तीक, mention only सर्पसत्रे — Adhy
 name Ko 2 4 N1 2 V1 वासुकिवाक्य — Adhy no
 (figures, words or both) Ko 48, Ks (sup lin sec
 m) T 45, N1 2 V1 B1 Dn Dns 52, D1 marg 51,
 G M 35 (G2 37, G3 55 M2 36) — S'loka no Dn
 Dn 26 — Aggregate s'loka no Dn 2041

प्रसादितो मया पूर्वं तवार्थाय पितामहः ।
 तस्मात्तव भयं नास्ति व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १७
 एवमाश्वासितस्तेन ततः स भुजगोत्तमः ।
 उवास भवने तत्र शक्रस्य मुदितः सुखी ॥ १८
 अजस्रं निपतत्स्वश्रौ नागेषु भृशदुःखितः ।
 अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ १९
 कश्मलं चाविशद्वोरं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ।
 स घूर्णमानहृदयो भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ २०
 दह्यन्तेऽङ्गानि मे भद्रे दिशो न प्रतिभान्ति च ।
 सीदामीव च संमोहाद्धूर्णतीव च मे मनः ॥ २१

दृष्टिर्भ्रमति मेऽस्तीव हृदयं दीर्यतीव च ।
 पतिष्याम्यवशोऽद्याहं तस्मिन्दीप्ते विभावसौ ॥ २२
 पारिक्षितस्य यज्ञोऽस्तौ वर्ततेऽस्रजिघांसया ।
 व्यक्तं मयापि गन्तव्यं पितुराजनिवेशनम् ॥ २३
 अयं स कालः संग्रातो यदर्थमसि मे स्वसः ।
 जरत्कारोः पुरा दत्ता सा त्राह्यस्नान्स्नान्धवान् ॥ २४
 आस्तीकः किल यज्ञं तं वर्तन्तं भुजगोत्तमे ।
 प्रतिपेत्यति मां पूर्वं स्वयमाह पितामहः ॥ २५
 तद्वत्से ब्रूहि वत्सं खं कुमारं वृद्धसंमतम् ।
 ममाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं वेदवित्तमम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

— ^a) Da Ds 4 6 7 समीतो — ^b) M2 4 'स्तीति
 — ^a) N2 V1 B (B2 missing) D M5 कदाचन
 17 S1 K1 missing G1 om 17^{ab} (of v 1 15)
 — ^b) K2 तवार्ये स, Ds तवार्ये प्र; M2 4 तदार्याय — ^a) M
 (except M1) व्येतु G1 8 M1 8 मनसो G1 भय
 18 S1 K1 missing Before 18, Ko 4 B2 Dn D1
 T1 ins सौतिरु, K2 8 B2 Da Ds-7 सुत उ — ^a) K2 4
 सुवने K (K1 missing) N2 T G2 4 8 M तस्य, N1 2 V1
 B (B2 missing) Gs तस्मिन्
 19 S1 K1 missing — ^b) G2 नागेंद्र मृश
 20 S1 K1 missing — ^a) Gs M1 8 प्राविशत्
 — ^a) K2 8 Ds S वासुकि K2 8 N2 T G2-8 M 'गेश्वर ,
 V1 Dn D1 8 4 6 7 G1 6 'गोत्तम (G1 6 'म) — ^a) Ko 4
 Da सधू; T1 G2 8 8 सुधू
 21 S1 K1 missing Before 21, K4 D4 ins वासु-
 किरु, T2 G (except Gs) वासुकि — ^a) N1 V1 B (B2
 missing) Da Dn D2 4 T1 G4 दहति, D1 G1 दहते — ^b)
 N1 2 V1 B (B2 missing) D (except Ds) transp
 दिश and न Ds 6 7 मे, Ds वे (for च) — ^a) D2
 भ्रमतीव; T1 घूर्णमान, M1 8 दहतीव Ko 2 Ds च मेदिनी
 22 S1 K1 missing — ^a) N1 B2 D (except
 D2 4 8) आर्य, N2 भवति — ^b) Ds दीर्य M1 8 इति
 (for हृव) K2 व, K4 मे (for च) — K4 om 22^{ad}
 — ^a) N2 'प्याम्येव सोद्याह — ^a) K2 8 N2 V1 B (B2
 missing) D (except Dn D1) हुताशने (for विभा)
 23 S1 K1 missing — ^a) Some MSS of both
 recensions पारी (for पारि); of v 1 1 1 8, 47 1
 6 to T1 वा (for असौ) — ^b) K4 Da D1 2 4 T1 स

(for स्रज्) — ^a) G2 8 8 अवश्यमपि N2 हि (for अपि)
 — ^a) N2 V1 B (B2 missing) D प्रेतराज; M1 8
 तत्र राज.

24 S1 K1 missing — ^a) T1 M2 4 हि (for स)
 — ^b) T1 Gs M अपि (for अस्ति) — ^a) Ks N1 V1 D
 (except Da D1 8) 'त्कारी Ks N2 V1 B (B2 missing)
 D G2 मया (for पुरा) — ^a) K (K1 missing) N1 2 V1
 Dn D1 (all om सा) त्रायस्वासान्, G1 सत्राह्यसान्,
 M1 8 सत्रादसान्

25 S1 K1 missing — ^a) Ko 2 4 transp यज्ञ
 and त M (except M1 8) 'ल वर्तते — ^b) M (except
 M1 8) यज्ञं वै (M1 8 त) सु T2 G (except Gs) वर्तमान
 भुजगमे — ^a) T2 M (except M1 8) मा Ks प्राह
 (for पूर्वं) N2 Gs प्रतिपेत्यतीति मे (N2 मा) पूर्वं
 — ^a) Ks पूर्व, G2 एव (for आह)

26 S1 K1 missing — ^a) M1 8 अस्मात्मा, M2 4
 तद्वत्से Ko 2 4 Ds M वत्स त (M1 8 वर्तत); Ds 7 Gs
 'त्स त्व — ^a) T1 दीर्यवत्तम

Colophon S1 K1 missing — Sub-parvan Ko 2 4
 N1 V1 B (B2 missing) Da Ds 8 6 7 S आस्तीक (v 1
 आस्तिक, अस्तीक), to 16 N1 2 V1 add सर्पसत्रे, Ks Dn
 D1 om आस्तीक, mention only सर्पसत्रे — Adhy
 name Ko 2 4 N1 2 V1 वासुकिवाक्य — Adhy no
 (figures, words or both) Ko 48, Ks (sup lin sec
 m) T 45, N1 2 V1 B1 Dn1 Dns 52, D1 marg 51,
 G M 35 (G2 37, G3 8 8 M3 36) — S'loka no Dn1
 Dn 26 — Aggregate s'loka no Dn2 2041

राज्ञा वासुकिना सार्धं स शापो न भवेदिति ॥ ११
वासुकिर्नागराजोऽयं दुःखितो ज्ञातिकारणात् ।
अभिशापः स मात्रास्य भगवन्न भवेदिति ॥ १२

ब्रह्मोवाच ।

जरत्कारुर्जरत्कारं यां भार्या समवाप्स्यति ।
तत्र जातो द्विजः शापाद्भुजगान्मोक्षयिष्यति ॥ १३
जरत्कारुरुवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुकिः पन्नगेश्वरः ।
प्रादान्माममरप्रख्य तव पित्रे महात्मने ।
प्रागेवानागते काले तत्र त्वं मय्यजायथाः ॥ १४
अयं स कालः संग्राहो भयान्नस्त्रातुमर्हसि ।
भ्रातरं चैव मे तस्मात्त्रातुमर्हसि पावकात् ॥ १५

अमोघं नः कृतं तत्स्याद्यदहं तव धीमते ।
पित्रे दत्ता विमोक्षार्थं कथं वा पुत्र मन्यसे ॥ १६
सूत उवाच ।

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽस्तीको मातरं तदा ।
अत्रवीदुःखसंतप्तं वासुकिं जीवयन्निव ॥ १७
अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम ।
तस्माच्छापान्महासत्त्वं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ १८
भव स्वस्थमना नाग न हि ते विद्यते भयम् ।
प्रयतिष्ये तथा सौम्य यथा श्रेयो भविष्यति ।
न मे वागनृतं ग्राहं स्वैरेष्यपि कुतोऽन्यथा ॥ १९
तं वै नृपवरं गत्वा दीक्षितं जनमेजयम् ।
वाग्भिर्मङ्गलयुक्ताभिस्तोपयिष्येऽथ मातुल ।

C 1 2037
B 1 54 21
K 1 54 21

11 K1 missing — ^a) M1.5 स (for त) — ^b) Ś1 transp देवा and सर्वे Dn (except Dns) D1.8.6 7 सुरा (for देवा) B (B2 missing) D सर्वेजसमव (D2 'व' स्वयमुव) — Before 11^{ad}, Ko 4 T1 G1.8.6 1ns देवा ऊचु — ^c) D2 'ना पूर्व' — ^d) N2 V1 B (B2 missing) D शापोस्तौ (D2 'य' न

12 K1 missing Before 12, N2 V1 B (B2 missing) D T1 M (except M1.5) 1ns देवा ऊचु — ^a) G2 4 5 'राजोपि — ^c) K2 8 अवि शा' Ko 2 4 स मातुश्च; K3 समग्रोऽयं, N2 V1 B (B2 missing) D स मातुस्तु (D2 'वै'), T2 G2 स्वमात्रा' M1.5 5 अभिशापश्च मातु स — ^d) Ś1 D2 G2 यथा, N2 T2 G2 5 M तथा (M2 'त'), N2 3 V1 B (B2 missing) Da Dn D1-4 6 7 कथ; T1 G1.2 6 तदा (for इति) — After 12, K4 1ns

437* तथा विधीयतामेतद्देवदेव जगत्पते ।

13 K1 missing D7 om ब्रह्मो' Ś1 (with pre fixed श्री) T2 G2-4 पितामह; Ko 2m 4 N2.8 D2 पितामह उ', K3 श्रीब्रह्मा उ'; D1.6 T1 G2 6 6 M ब्रह्मा — ^b) Ś1 K2 T G M1.5 यो (G1 अय) भा', M2 भार्याया (sup 1m as in text), M3 भार्या ता — ^c) Ś1 तस्मात्, Ko 2 4 ततो, K3 तस्या G2 M2 शापो (for जातो) — ^d) A few MSS भुजगा' Ko 4 मोच' N2 V1 B (B2 missing) D मोक्षयिष्यति पन्नगान्

14 K1 missing In Ś1, the portion from 14^a-28^b is lost on the missing upper half of a fol (37) N2 V1 B (B2 missing) D (except D2 4 5) G1-8 om जरत्कारु' — ^b) N2 V1 B (B2 missing) D M1.5 पन्नगोत्तम — ^c) G2 यज्ञे (for काले) — ^d) K2 Dn D1

M2.4 तस्मात्; K3 तत्सत्त्वं, D2 6 7 तत्सत्त्वं, M1.2 5 पुत्र त्व
15 Ś1 K1 missing (of v 1 14) — ^b) S (except T1 M1.5) भवाच्च' D2 S (except M1) अर्हति — ^c) Da Dn D1 6 7 चापि (for चैव) — ^d) D1 G (except G2.6) M1.2 5 अर्हति

16 Ś1 K1 missing — ^a) N2 V1 B (B2 missing) D T1 M2 4 न (T1 अ)मोघ (T1 'घ', M2 4 'वे') N2 V1 B (B2 missing) D तु, G2 तत् (for न) K3 न मोघ तत्कृत न स्यात् — ^b) Da 6 7 यदय धीमते तव — ^c) M2 दत्तास्मि मो'

17 Ś1 K1 missing Ko 4 B1.4 Dn D1 सौत्तिर', S सूत' — ^b) N2 V1 Dn (except Dns) सास्तीको, D2 2.7 आस्ती' ॐ Nil सोस्तीक [text] इत्यपपाठ । ॐ D2.1 सुदा, G2 तथा — ^d) G2 वचन (for वासुकिं)

18 Ś1 K1 missing — Before 18, B2 1ns आस्तीक उ' — ^a) G2 अत, G3 अत्र (for अह) — ^b) N2 3 T2 पन्नगेश्वर — ^c) K3 महाभाग, V1 B1 (m as in text) विरमये; G2 'सग्रे, M1.5 'तव

19 Ś1 K1 missing — ^a) G1 तात (for नाग) K2 D2 भव स्वस्थो महाना (D2 'सा)ग, S (except G2) स्वस्थो भव महामा (G2.5 M2-4 'ना)ग — D1 om 19^c-20^b — ^c) D2 'तिव्याम्यहं' N2 V1 B (B2 missing) D (except D2 5, D1 om) राजन् (for सौम्य). — ^d) D2 4 6 7 भवेदिति — ^e) Cf 1 38 2, 43 28

20 Ś1 K1 missing D1 om 20^{ab} (of v 1 19) — ^a) Ko 2.4 D2 5 'यिष्यामि मा', K2 N2.8 V1 B1 (m as in text) 2-5 ज्ञा (N2 ज्ञा, B2 गा)पयिष्येय (K2 'य) — ^c) M1.5 न (for स) D2.5 G1 यज्ञ Da D2 5 G1

राज्ञा वासुकिना सार्धं स शापो न भवेदिति ॥ ११
वासुकिर्नागराजोऽयं दुःखितो ज्ञातिकारणात् ।
अभिशापः स मात्रास्य भगवन्न भवेदिति ॥ १२

ब्रह्मोवाच ।

जरत्कारुर्जरत्कारं यां भार्या समवाप्स्यति ।
तत्र जातो द्विजः शापाद्भुजगान्मोक्षयिष्यति ॥ १३
जरत्कारुरुवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुकिः पन्नगेश्वरः ।
प्रादान्माममरप्रख्य तव पित्रे महात्मने ।
प्रागेवानागते काले तत्र त्वं मय्यजायथाः ॥ १४
अयं स कालः संग्रासो भयान्नस्त्रातुमर्हसि ।
भ्रातरं चैव मे तस्मात्त्रातुमर्हसि पावकात् ॥ १५

11 K1 missing — ^a) M1.5 स (for त) — ^b) Ś1 transp देवा and सर्वे Dn (except Dns) D1.5.6 7 सुरा (for देवा) B (B2 missing) D सर्वेजसभव (D2 'र्वे स्वयसुव) — Before 11^{6a}, Ko 4 T1 G1.5 6 ins देवा ऊचु — ^c) Ds 'ना पूर्व — ^d) N2 V1 B (B2 missing) D शापोस्तौ (D0 'य) न

12 K1 missing Before 12, N2 V1 B (B2 missing) D T1 M (except M1.5) ins देवा ऊचु — ^a) G2 4 5 'राजोपि — ^b) K2 8 अवि शा' Ko 2 4 स मातुश्च; K2 समग्रोस्य, N2 V1 B (B2 missing) D स मातुस्तु (Ds 'र्वे), T2 G2 स्वमात्रा' M1.5 5 अभिशापश्च मातु स — ^c) Ś1 Ds G2 यथा, N2 T2 G1 5 M तथा (M2 'त), N2 3 V1 B (B2 missing) Da Dn D1-4 6 7 कथ; T1 G1.2 6 तदा (for हति) — After 12, K4 ins

437* तथा विधीयतामेतद्देवदेव जगत्पते ।

13 K1 missing D1 om ब्रह्मो' Ś1 (with pre fixed श्री) T2 G2-4 पितामह; Ko 2m 4 N2.5 Ds पितामह उ', K2 श्रीब्रह्मा उ'; D1.6 T1 G1 5 6 M ब्रह्मा — ^b) Ś1 K2 T G M1.5 यो (G1 अद्य) मा', M2 भार्याया (sup in as in text), M2 भार्या ता — ^c) Ś1 तस्मात्, Ko 2 4 ततो, K2 तस्या G2 M2 शापो (for जातो) — ^d) A few MSS भुजगा' Ko 4 मोच' N2 V1 B (B2 missing) D मोक्षयिष्यति पन्नगान्

14 K1 missing In Ś1, the portion from 14^a-28^b is lost on the missing upper half of a fol (37) N2 V1 B (B2 missing) D (except D2 4 5) G1-3 om जरत्कारु' — ^b) N2 V1 B (B2 missing) D M1.5 पन्नगोत्तम — ^c) G2 यज्ञे (for काले) — ^d) K2 Dn D1

अमोघं नः कृतं तत्स्याद्यदहं तव धीमते ।
पित्रे दत्ता विमोक्षार्थं कथं वा पुत्र मन्यसे ॥ १६
सूत उवाच ।

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽस्तीको मातरं तदा ।
अत्रवीहुः ससंतप्तं वासुकिं जीवयन्निव ॥ १७
अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम ।
तस्माच्छापान्महासत्त्वं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ १८
भव स्वस्थमना नाग न हि ते विद्यते भयम् ।
प्रयतिष्ये तथा सौम्य यथा श्रेयो भविष्यति ।
न मे वागनृतं ग्राह स्वैरेष्यपि कुतोऽन्यथा ॥ १९
तं वै नृपवरं गत्वा दीक्षितं जनमेजयम् ।
वाग्भिर्मङ्गलयुक्ताभिस्तोपयिष्येऽथ मातुल ।

C 1 2037
B 1 54 21
K 1 54 21

M2.4 तस्मात्त्व; K2 तत्सत्त्व, D2 6 7 ततस्त्व, M1.2 5 पुत्र त्व
15 Ś1 K1 missing (of v 1 14) — ^b) B (except T1 M1.5) भवान्न' D2 S (except M1) अर्हति — ^c) Da Dn D1 5 6 7 चापि (for चैव) — ^d) D1 G (except G2.6) M1.2 5 अर्हति

16 Ś1 K1 missing — ^a) N2 V1 B (B2 missing) D T1 M2 4 न (T1 अ)मोघ (T1 'घ, M2 4 'धे) N2 V1 B (B2 missing) D तु, G2 तत् (for न) K2 न मोघ तत्कृत न स्यात् — ^b) D2 6 7 यद्य धीमते तव — ^c) M2 दत्तास्मि मो'

17 Ś1 K1 missing Ko 4 B1 4 Dn D1 सौत्तिर', S सूत' — ^b) N2 V1 Dn (except Dns) सास्तीको, D2 6 7 आस्ती' ❧ Nil सोस्तीक [text] इत्यपपाठ । ❧ D2 1 सुदा, G2 तथा — ^c) G2 वचन (for वासुकिं)

18 Ś1 K1 missing — Before 18, B2 ins आस्तीक उ' — ^a) G2 अत, G2 अत्र (for अह) — ^b) N2 3 T2 पन्नगेश्वर — ^c) K2 महाभाग, V1 B1 (m as in text) विरमये; G2 'सत्रे, M1.5 'तत्त्व

19 Ś1 K1 missing — ^a) G1 तात (for नाग) K2 D2 भव स्वस्थो महाना (D2 'भा)ग, S (except G1) स्वस्थो भव महाभा (G2.5 M2-4 'ना)ग — D1 om 19^a-20^b — ^c) D2 'तिप्याम्यहं N2 V1 B (B2 missing) D (except D2 5, D1 om) राजन् (for सौम्य). — ^d) D2 4 6 7 भवेदिति — ^e) Cf 1 38 2, 43 28

20 Ś1 K1 missing D1 om 20^a (of v 1 10) — ^a) Ko 2.4 D2 5 'विप्यामि मा', K2 N2.5 V1 B1 (m as in text) 2-5 ज्ञा (N2 जा, B2 गा)पयिष्येद्य (K2 'य) — ^b) M1.5 न (for स) D2.5 G1 यज्ञ Da D2 5 G1

५०

आस्तीक उवाच ।

सोमस्य यज्ञो वरुणस्य यज्ञः

प्रजापतेर्यज्ञ आसीत्प्रयागे ।

तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य

पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ १

शक्रस्य यज्ञः शतसंख्य उक्त-

स्तथापरस्तुल्यसंख्यः शतं वै ।

तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य

पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ २

यमस्य यज्ञो हरिमेधस्य

यथा यज्ञो रन्तिदेवस्य राज्ञः ।

तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य

पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ३

गयस्य यज्ञः शशविन्दोश्च राज्ञो

यज्ञस्तथा वैश्रवणस्य राज्ञः ।

तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य

पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ४

नृगस्य यज्ञस्त्वजमीढस्य चासी-

द्यथा यज्ञो दाशरथेश्व राज्ञः ।

तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य

पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ५

यज्ञः श्रुतो नो दिवि देवसूनो-

र्युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।

तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य

पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ६

कृष्णस्य यज्ञः सत्यवत्याः सुतस्य

स्वयं च कर्म प्रचकार यत्र ।

तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य

G. 1 2103
B. 1 55. 7
K. 1 55. 7

— ^a) Ds G₁ 2 युक्त, G₂ मुक्त (for उक्त) T₁ दक्षि
विंदोश्च यज्ञ (for शत उक्त) — ^b) Ś₁ N̄ V₁ B₁ 3 4 Da
Da D₂ 1.7 तथापर, D₂ T G₂ M₂ त(T₂ य)या पूरो; G₂
यथास्तु पूरो; G₂ यथास्तु N̄ V₁ B₁ 2.4 Da Dn D₂ T G₂
M₂ 4 तुल्यसंख्य, D₂ 1 शतसंख्य Ko 2 3 ततो वै, K₄ B₂
तथैव, D₂ श्रुत वै, D₂ 1 च सत्र G₂ तथास्तमिति विद्यते हि ।
न्दादशत व (sio)

3 K₁ missing Da₁ D₂ G₁ M₁ 2 om 3 T reads
3 after 6 D₂ 2.7 (om 4^a) G₁ 3 M₂ transp 3 and
4 — ^a) G₂ धर्मस्य (for यम) K₂ marg sec m
'मेधयज्ञ, K₂ हरिश्चद्रस्य यज्ञ; M₂ 'मेधस्य यज्ञ — ^b)
B₁ 3 4 D₂ G (G₁ om) तथा (for यथा) T M₂ transp
यथा and यज्ञो N̄ B₁ 3 transp यज्ञ and राज्ञ N̄ 3
यज्ञ (for रा) K₂ यज्ञस्तथा दाशरथेश्वस्य

4 K₁ missing D₂ T₁ om 4 D₂ 2.7 (om 4^a)
G₁ 3 M₂ transp 3 and 4, Ko M₁ 3 transp 4 and 5
K₂ reads 7 before 4 — ^a) G₁ नलस्य (for गय) Ś₁
G₂ 4 दक्षि, K₂ निशुचिदुश्च; G₂ शत (of v 1 1 1 168)
K₂ 3 T₂ G₂ 4 5 M₁ 3 यज्ञो (for रा) — ^b) Ko 3 4 T₂ यज्ञो
यथा, M तथा (M₁ 3 यथा) यज्ञो D₂ वरुणस्य (for वैश्व)

5 K₁ missing D₂ 3 om. 5 D₂ reads 5 after 7

Ko M₁ 3 transp 4 and 5, K₂ transp 5 and 6 — ^a)
T G₂ नहुपस्य, G₂ तु नलस्य T G₁ 3 4 5 M₁ 3 5 यज्ञ,
G₂ M₂ 4 राज्ञ (for चासीत्) — ^b) Ś₁ N̄ 1.3 V₁ B₂ 3
Da D₂ 3 7 G₂ 6 M तथा, G₁ 2 भवस्य (for यथा) K₂
transp यथा and यज्ञो K₂ रन्तिदेवस्य (for दाश) G
(except G₂ 6) यज्ञ (for रा) Δ at given in App I
(No 29) is ins in D₂ T₂ G₂ after 5, and in D₂
marg sec m after 1

6 K₁ missing Ś₁ D₁ G₁ om 6 K₂ transp 5 and
6 — ^a) G₂ यज्ञस्तुतो B₂ Da D₂ 4 5 7 मे, D₂ T G₂
यो; M [S]य (for नो) B₁ m 3 5 Da D₂ 4 5 7 भुवि (for
दि) K₂ देवयाने, N̄ 3 T₂ 'यानो, D₂ 'योनेर; T₁ 'योनौ,
G (except G₂, G₁ om) M देवेयु राज्ञो (G₂ चैव, M₁ 3
राज्ञा, M₂ राजन्) N̄ 1.2 V₁ Dn दिवि देवस्य सूनो (for
नो दिवि देवसूनो) Ko 2.4 यज्ञो यथा शतनोर्देवयानो (K₄
'नो पार्थिवस्य) — ^b) G₂ 4 5 यु(G₂ यौ)धिष्ठिरो हरिश्चद्रस्य
यज्ञ — ^c) G₁ 3 नलस्य यज्ञस्तव भां — After 6, T
reads 3, while D₂ ins a st given in App I (No 30)

7 K₁ missing D₁ om 7 — ^b) B₁ स्, B₂ 5 G₂
स्व (for च) G₁ यज्ञ स्वस्व प्रकर्म (for स्वस्व च कर्म प्र)
G₂ 3 M₁ 3 यथा यज्ञो (M₁ 3 यज्ञोय) भारतस्य ययाते,

५०

आस्तीक उवाच ।
 सोमस्य यज्ञो वरुणस्य यज्ञः
 प्रजापतेर्यज्ञ आसीत्प्रयागे ।
 तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
 पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ १
 शक्रस्य यज्ञः शतसंख्य उक्त-
 स्तथापरस्तुल्यसंख्यः शतं वै ।
 तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
 पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ २
 यमस्य यज्ञो हरिमेधसश्च
 यथा यज्ञो रन्तिदेवस्य राज्ञः ।
 तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
 पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ३
 गयस्य यज्ञः शशविन्दोश्च गज्ञो

यज्ञस्तथा वैश्रवणस्य राज्ञः ।
 तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
 पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ४
 नृगस्य यज्ञस्त्वजमीढस्य चासी-
 द्यथा यज्ञो दाशरथेय्य राज्ञः ।
 तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
 पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ५
 यज्ञः श्रुतो नो दिवि देवसूनो-
 र्युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
 तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
 पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ६
 कृष्णस्य यज्ञः सत्यवत्याः सुतस्य
 स्वयं च कर्म प्रचकार यत्र ।
 तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य

G. 1 2103
B. 1 53. 7
K. 1 53. 7

— ^a) Ds G₁ 2-युक्त, G₂ युक्त (for उक्त) T₁ दाक्षि
 विंदोश्च यज्ञ (for शत उक्त) — ^b) Ś₁ N̄ V₁ B₁ 3 4 Da
 D₂ 2-1.7 तथापर, D₂ T G₂ M₂ त(T₂ य)या पूरो; G₂
 यथास्तु पूरो; G₂ यथातय N̄ V₁ B₁ 2.4 Da D₂ T G₂
 M₂ 4 तुल्यसदय, D₂ 7 शतसंख्य Ko 2 8 ततो वै, K₂ B₂
 तथैव, D₂ श्रुत वै, D₂ 7 च सत्र G₁ तथास्तमिति विद्यते हि ।
 न्दादशत व (sio)

3 K₁ missing Da₁ D₂ G₁ M₁ 5 om 3 T reads
 3 after 6 Da. 2.7 (om 4^a) G₁ 5 M₂ transp 3 and
 4 — ^a) G₂ धर्मस्य (for यम) K₂ marg sec m
 'मेधयज्ञ, K₂ हरिश्चद्रश्च यज्ञ; M₂ 'मेधस्य यज्ञ — ^b)
 B₁ 3 4 Da G (G₁ om) तथा (for यथा) T M₂ transp
 यथा and यज्ञो N̄ V₁ B₁ 3 transp यज्ञ and राज्ञ N̄ s
 यज्ञ (for रा) K₂ यज्ञस्तथा दाशरथेर्नृपस्य

4 K₁ missing D₂ T₁ om 4 Da. 2.7 (om 4^a)
 G₁ 5 M₂ transp 3 and 4, Ko M₁ 5 transp 4 and 5
 K₂ reads 7 before 4 — ^a) G₁ नलस्य (for राय) Ś₁
 G₂ 4 दाक्षि, K₂ दाक्षिचिदुश्च; G₂ शत (of v 1 1 1 168)
 K₂ 3 T₂ G₂ 4 5 M₁ 5 यज्ञो (for रा) — ^b) Ko 3 4 T₂ यज्ञो
 यथा, M तथा (M₁ 5 यथा) यज्ञो D₂ वरुणस्य (for वैश्व)
 5 K₁ missing D₂ 5 om. 5 D₂ reads 5 after 7

Ko M₁ 5 transp 4 and 5, K₂ transp 5 and 6 — ^a)
 T G₂ नहुपस्य, G₂ तु नलस्य T G₁ 4 5 M₁ 5 यज्ञ,
 G₂ M₂ 4 राज्ञ (for चासीद्) — ^b) Ś₁ N̄ V₁ B₁ 3 5
 Da D₂ 3 7 G₂ 6 M तथा, G₁ 2 भवस्य (for यथा) K₂
 transp यथा and यज्ञो K₂ रतिदेवस्य (for दाश) G
 (except G₂ 6) यज्ञ (for रा) A st given in App I
 (No 29) is ins in D₂ T₂ G₂ after 5, and in D₂
 marg sec m after 1

6 K₁ missing Ś₁ D₁ G₁ om 6 K₂ transp 5 and
 6 — ^a) G₂ यज्ञस्तुतो B₂ Da D₂ 6 7 मे, D₂ T G₂
 यो; M [S]य (for नो) B₁ m 3 5 Da D₂ 6 7 सुवि (for
 दि) K₂ देवयाने, N̄ s T₂ 'यानो, D₂ 'योनेर; T₁ 'योनौ,
 G (except G₂, G₁ om) M देवेयु राज्ञो (G₂ चैव, M₁ 5
 राज्ञा, M₂ राजन्) N̄ V₁ D₂ दिवि देवस्य सूनो (for
 नो दिवि देवसूनो) Ko 2.4 यज्ञो यथा शतनोर्देवयानो (K₂
 'नो पार्थिवस्य) — ^b) G₂ 4 5 यु(G₂ यौ)धिष्ठिरो हरिश्चद्रस्य
 यज्ञ — ^c) G₁ 5 नलस्य यज्ञस्त्व भा — After 6, T
 reads 3, while D₂ ins a st given in App I (No 30)

7 K₁ missing D₁ om 7 — ^b) B₁ स, B₂ 5 G₂
 स्व (for च) G₁ यज्ञ स्वय स्व प्रकर्म (for स्वय च कर्म प्र)
 G₂ 5 M₁ 5 यथा यज्ञो (M₁ 5 यज्ञोय) भारतस्य ययाते,

ययातिमान्धातुसमप्रभावः ।
 आदित्यतेजःप्रतिमानतेजा
 भीष्मो यथा आजसि सुव्रतस्त्वम् ॥ १३
 वाल्मीकिवत्ते निभृतं सुधैर्यं
 वसिष्ठवत्ते नियतश्च कोपः ।
 प्रभुत्वमिन्द्रेण समं मतं मे
 द्युतिश्च नारायणवद्विभाति ॥ १४
 यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञः
 कृष्णो यथा सर्वगुणोपपन्नः ।
 श्रियां निवासोऽसि यथा वसूनां

निधानभूतोऽसि तथा क्रतूनाम् ॥ १५
 दम्भोद्भवेनासि समो बलेन
 रामो यथा शस्त्रविदस्त्रविच ।
 और्वत्रिताभ्यामसि तुल्यतेजा
 दुष्प्रेक्षणीयोऽसि भगीरथो वा ॥ १६
 सूत उवाच ।
 एवं स्तुताः सर्व एव प्रसन्ना
 राजा सदस्या ऋत्विजो हव्यवाहः ।
 तेषां दृष्ट्वा भावितानीङ्गितानि
 प्रोवाच राजा जनमेजयोऽथ ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

C 1 213
B 1 55 17
K. 1 55 17

is a Nilp

13 Ś1 K1 missing — ^a) K2 & B2 खट्वा, B1m कट्वांग; B2 & कट्वा K1 & N̄ V1 B (B2 missing) D T G M1 & कल्प (D2 तुल्यो, Ds as in text), K2 राम — ^b) N̄ V1 B1 & D (except D2 D2 & s) T Gs & M1 & प्रभाव, Cd as in text — Ds om 13^a-14^b — ^c) B2 T Gs M1 & मानतेजो — ^d) K2 & M2-1 आजसे, K2 ते, N̄ V1 B (B2 missing) D राजसि (D1 राजसु; Ds om), Gs M1 & ति K2 सुव्रतस्त्व, S सुव्रतत्वे

14 Ś1 K1 missing Ds om 14^{ab} (of v l 13) — ^a) K2 वाल्मीकिवत्ते, M1 & कि M2 क वत्त्व T1 Gs सुभृत, Gs सुभृश, M1 सुभृतौ, M2 सुभृता Ko 2 Gs & च, K2 & N̄s T2 G1 & स्व, V1 तु, Gs स (for सु) N̄1 & B (B2 missing) D (Ds om) T1 स्व (B1 Dn8 T1 सु)वीर्य, M1 & सुधैर्य — ^b) D2 & T Gs निभृतश्च को, G1 & निभृतस्वकोप (G1 प); Cd as in text M1 & वसिष्ठ वदुद्रवत्ते हि कोप — ^c) Dn D1 & इन्द्रत्वसम D2 मत ते, Ds सम ते, T1 महाद्युते

15 Ś1 K1 missing — ^a) M1 & om 15^a T G1 धर्मो (for यमो) — ^c) K2 G (except G2 & s) M श्रियो (M2 श्रेयो) K2 निवासो हि, G1 & निकेतोसि, G2 सोपि Dn8 T Gs & M तथा, Gs घन (for यथा) — ^d) K2 निवासभूमिर्हि K4 Ds & T1 G1 & यथा N̄s M4 व्रताना, Gs व्रती, M1 & (inf lin) & s प्रजा

16 Ś1 K1 missing — ^a) S (except T1) ह (G1 हि, Gs स)भोद्भवेन K2 T2 G (except G1) अपि (for असि) — ^b) K2 वेदविद; K2 & N̄ V1 B1 & s Da Dn D1 & M2 & शास्त्रविद Ds शास्त्रवलेन तुल्य — ^c) K2 अग्नि

अभ्याम्, Ds Gs & और्वत्रिताभ्याम्, T Gs M रुक्मि(T2 Gs रुक्म, M1 & s सि)दुमाभ्याम्, G1 रुक्मिद्रिसाभ्याम्, Gs रुक्मिदुमाभ्याम्, Cd और्वत्रेता (probably a corruption of text reading) — ^a) N̄1 & V1 B (B2 missing) D भगीरथेन, S भगीरथो यथा (T2 यथा भगीरथ) K2 क्षणीयो भगीरथो यथा — After 16, N̄s ins

439* तुल्योऽसि तेनैव महात्मना वा

गङ्गा देवी मानयामास यो वै ।

Bs ins after 16 गङ्गा दिवश्चानयमोस यो वै (s10), of 439*

17 Ś1 K1 missing K2 & N̄ V1 B1 D2 & Gs om सूत उ Ko B1 Dn D1 सौतिर, S (Gs om) सूत — ^b) K (K1 missing) N̄1 D2 G1 & M2 सत्त्वितो B2 & Da Ds Gs & वाहा — ^c) Ko नैपा, K2 ए N̄2 V1 B (B1 in marg, B2 missing) D (except Dn) Nilp भार (B1 व)तस्त्वि; Arjp as in B1 — ^d) Ko & असौ, N̄1 G1 & M1 & s यथा (for अथ)

Colophon om in Da Ś1 K1 missing — Sub-parvan Ko & N̄ V1 B (B2 missing) D (Da om) S आस्तीक (v l आस्तिक, अस्तीक), to it N̄ V1 add संप्रसन्ने — Adhy name Ko & Gs M1 & यज्ञस्तुति, K2 आस्तीकवाक्य, N̄1 & V1 आस्तीककृतराजस्त्व, G2 आस्तीकस्तुति — Adhy no (figures, words or both) K2 (sup lin sec m) T 47, N̄1 & V1 55, B1 Dn8 54, Ds & (marg) 53, Ds 20, G M 37 (Gs 39, Gs & M2 38) — S'loka no D2 16, Dn 17 — Aggregate s'loka no Dn8 2088

ययातिमान्धातुसमप्रभावः ।
 आदित्यतेजःप्रतिमानतेजा
 भीष्मो यथा आजसि सुव्रतस्त्वम् ॥ १३
 वाल्मीकिवत्ते निभृतं सुधैर्यं
 वसिष्ठवत्ते नियतश्च कोपः ।
 प्रभुत्वमिन्द्रेण समं मतं मे
 द्युतिश्च नारायणवद्विभाति ॥ १४
 यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञः
 कृष्णो यथा सर्वगुणोपपन्नः ।
 श्रियां निवासोऽसि यथा वसूनां

निधानभूतोऽसि तथा क्रतूनाम् ॥ १५
 दम्भोद्भवेनासि समो बलेन
 रामो यथा शस्त्रविदस्त्रविच ।
 और्वत्रिताभ्यामसि तुल्यतेजा
 दुष्प्रेक्षणीयोऽसि भगीरथो वा ॥ १६
 सूत उवाच ।
 एवं स्तुताः सर्व एव प्रसन्ना
 राजा सदस्या ऋत्विजो हन्यवाहः ।
 तेषां दृष्ट्वा भावितानीङ्गितानि
 प्रोवाच राजा जनमेजयोऽथ ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

C 1 2113
B 1 55 17
K. 1 55 17

as a Nilp

13 Ś1 K1 missing — ^a) K2 & B2 स्वधृग, B1m कङ्गाङ्ग, B4 & कङ्गा K1 & Ñ V1 B (B2 missing) D T G M1 & कल्प (D2 तुल्यो, Ds as in text), K2 राम — ^b) Ñ V1 B1 & D (except D2 D2 & s) T G2 & M1 & प्रभाव, Cd as in text — Ds om 13^a-14^b — ^c) B2 T G2 M1 & मानतेजो — ^d) K2 & M2 & आजसे, K2 ते, Ñ V1 B (B2 missing) D राजसि (D1 राजसु; Ds om), G2 M1 & ति K2 सुव्रतस्व, S सुव्रतस्व

14 Ś1 K1 missing Ds om 14^a (of v 1 13) — ^a) K2 वाल्मीकिवत्ते, M1 & कि (M2 क)वत्त्व T1 G2 सुभृत, G2 सुभृश, M1 सुभृतौ, M2 सुभृता K2 & G2 & च, K2 & Ñ2 T2 G1 & स्व, V1 तु, G2 स्व (for सु) Ñ1 & B (B2 missing) D (Ds om) T1 स्व (B1 D2 T1 सु)वीर्यं, M1 & सुधैर्यं — ^b) D2 & T G2 निभृतश्च को, G1 & निभृतस्वकोप (G1 प); Cd as in text M1 & वसिष्ठ वदुद्रवत्ते हि कोप — ^c) Dn D1 & इद्रत्वसम D2 मत ते, Ds सम ते, T1 महाद्युते

15 Ś1 K1 missing — ^a) M1 & om 15^a T G1 धर्मो (for यमो) — ^b) K2 G (except G2 & s) M श्रियो (M2 श्रेयो) K2 निवासो हि, G1 & निकेतोसि, G2 सोपि D2 T G2 & M तथा, G2 धन (for यथा) — ^c) K2 निवासभूमिर्हि K2 D2 & T1 G1 & यथा Ñ2 M2 व्रताना, G2 व्रती, M1 & (mf lin) & s प्रजा

16 Ś1 K1 missing — ^a) S (except T1) ह (G1 हि, G2 स)भोद्भवेन K2 T2 G (except G1) अपि (for असि) — ^b) K2 वेदविद; K2 & Ñ V1 B1 & s Da Dn D1 & M2 & शास्त्रविद Ds शास्त्रवलेन तुल्य — ^c) K2 अग्नि

अग्नीभ्याम्, Ds G2 & s और्वत्रिताभ्याम्, T G2 M रुक्मि (T2 G2 क्म, M1 & s ऋ)दुमाभ्याम्, G1 रक्षिद्रिमाभ्याम्, G2 रुक्मिदुमाभ्याम्, Cd और्वत्रेता (probably a corruption of text reading) — ^a) Ñ1 & V1 B (B2 missing) D भगीरथेन, S भगीरथो यथा (T1 यथा भगीरथ) K2 क्षणीयो भगीरथो यथा — After 16, Ñ2 ins

439* तुल्योऽसि तेनैव महात्मना वा

गङ्गा देवी मानयामास यो वै ।

Bs ins after 16 गङ्गा दिवन्धानयमोस यो वै (s10), of 439*

17 Ś1 K1 missing K2 & Ñ V1 B1 D2 & G2 om सूत उ K2 B1 Dn D1 सौतिर, S (G2 om) सूत — ^b) K (K1 missing) Ñ1 D2 G2 & M2 सत्त्वितो B2 & Da D2 G2 & वाहा — ^c) K2 नैपा, K2 ए Ñ2 V1 B (B1 in marg, B2 missing) D (except Dn) Nilp भार (B1 व)तस्त्विति; Arjp as in B1 — ^d) K2 & असौ, Ñ1 G1 & M1 & s यथा (for अथ)

Oolophon om in Da Ś1 K1 missing — Sub-parvan K2 & Ñ V1 B (B2 missing) D (Da om) S आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक), to it Ñ V1 add सर्पसत्रे — Adhy name K2 & G2 M1 & यज्ञस्तुति, K2 आस्तीकवाक्य, Ñ1 & V1 आस्तीककृतराजस्तव, G2 आस्तीकस्तुति — Adhy no (figures, words or both) K2 (sup lin sec m) T 47, Ñ1 & V1 55, B1 D2 54, D2 & (marg) 53, Ds 20, G M 37 (G2 39, G2 & M2 38) — S'loka no D2 16, Dn 17 — Aggregate s'loka no D2 2088

स राजानं ग्राहं पृष्टस्तदानीं
यथाहुर्विप्रास्तद्वदेतन्मदेव ॥ ६
पुराणमागम्य ततो ब्रवीम्यहं
दत्तं तस्मै वरमिन्द्रेण राजन् ।
वसेह त्वं मत्सकाशे सुगुप्ते
न पावकस्त्वां प्रदहिष्यतीति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा दीक्षितस्तप्यमान
आस्ते होतारं चोदयन्कर्मकाले ।
होता च यत्तः स जुहाव मन्त्रै-
रथो* इन्द्रः स्वयमेवाजगाम ॥ ८

विमानमारुह्य महानुभावः
सर्वैर्देवैः परिसंस्तूयमानः ।
बलाहकैश्चाप्यनुगम्यमानो
विद्याधरैरप्सरसां गणैश्च ॥ ९
तस्योत्तरीये निहितः स नागो
भयोद्विग्नः शर्म नैवाभ्यगच्छत् ।
ततो राजा मन्त्रविदोऽब्रवीत्पुनः
क्रुद्धो वाक्यं तक्षकस्यान्तमिच्छन् ॥ १०
इन्द्रस्य भवने विप्रा यदि नागः स तक्षकः ।
तमिन्द्रेणैव सहितं पातयध्वं विभावसौ ॥ ११

C 1 2125
B 1 55 11
K 1 55 12

सुत्रधारो (for लोहि*) — ^b) Da Ds. 4 0 7 G1.8 चोदित*
(for वेदित*) — Before 6^{cd}, Ko Ds (marg) ins
लोहिताक्ष उवाच, M2 4 सूत — ^c) Ko 2 4 B1.5 G1 4-6
M1 5 हृष्ट, T2 वि; G2 इ* (for पृष्ट) K2 तथा वै (for
तदानीं) — ^d) Ś1 देवा (for विप्रा) Ś1 K2 4 D2 M
(except M1.5) तद्देव, Ko Ds तत्तदेव, K2 तत्त(m
द्व)वेत्तत् D1 नृपेन्द्र; T G2 8 M2-4 नरेन्द्र; G1 6 नरेन्द्र;
M1.5 नरेन्द्र

7 K1 missing K2 om 7^a and 7^d Before 7^a,
G1-2.6 M1.5 ins सूत (of v 1 6, 8) — ^a) G2
corrupt M2 4 ततोहसुक्कवान् — ^c) M1.5 सखे ह (for
वसेह) Ds *शे ह गुप्तो; G1 *शेतियु* — ^d) Ś1 Ko 2.4
D2 प्रतिध्वयतीति

8 K1 missing Before 8, K4 ins सौतिर*, D2 5
सूत उ; S (except T2 M1.5) सूत (of v 1 6, 7)
— ^b) K2 आसीद्, G2 त (for आस्ते) K (K1 missing)
Ds नोद* — After 8^{ab}, D1 (marg) G (except
G2 6) ins

442* इन्द्रेण सार्धं तक्षक पातयध्व

विभावसोर्न तु मुच्येत नाग ।

— ^c) Ko यत्र म, K2 यत्नास्तु, K4 यत्त म, N1 2 V1
यत्तोस्या; B (B2 missing) D य(B4 म)त्तोस्य (Ds सेंद्र
सु), G2 यत्तस्य; G4.5 यत्त सु After जुहाव, Da Ds
ins अथ Ś1 होता च मन्त्रैराजुहाव यत्तो; N2 होता प्रमत्त
प्रजुहाव मन्त्रै — ^d) Ś1 अथ पृथा(sup lin दा)कु (slo),
Ko G2 M1.2.5 अथात्रेन्द्र; K2 अथ चेंद्र, K2 तत्तस्त्विन्द्र;
K4 B (B2 missing) Da Dn1.2 D2-4.6 7 T2 G1-6
अथा(B2.4 T2 यथा; Dn2 अथो)मरेन्द्र, N1.2 V1 Dn2 D1 5
G2 अथो (G2 यथा) मरेन्द्र, N2 G1 यथा त्विन्द्र, T1 यथा
चेंद्र; M2 4 अथ त्विन्द्र. N1 2 V1 B (B2 missing) D om

एव — After 8, Ds 4 (marg) T G ins

443* आयातु चेन्द्रोऽपि सतक्षक पते-
द्विभावसौ नागराजेन तूर्णम् ।
जम्भस्य हन्तेति जुहाव होता
तदाजगामाहिदत्ताभय प्रभु ॥

9 K1 missing — ^a) Ś1 यथानुभाव, D2 तदैव देव;
M1 5 महाप्र* G2 गधवैसिद्धाप्सरसां गणैश्च (cf ^d).
— ^b) Ko 2 4 संपरित्तू*, K2 N2 G1 M (except M1.5)
परित स्तू*, T स्तूयमान समताद् — ^c) N1 5 *आप्युपगीय*;
T1 *आनुविगम्य* — In Ś1 the portion from प्यनुग up
to व in l 53 27^a is lost on the missing upper half
of a fol (39) — ^d) B1 ins च after *धरै* — After
9, G2 4 5 ins

444* नागस्य नाशो मम चैव नाशो

भविष्यतीत्येव विचिन्त्यमान ।

10 Ś1 K1 missing — ^a) T2 ततोत्तरीये G2 5
निहित — ^b) T2 शनैश्चैवा*; G2 शनैश्चैवा* — G1 om
10^{cd} — ^c) G2 मन्त्रविदस्त्वित्पुन — ^d) S (G1 om)
तदा (for वाक्य)

11 Ś1 K1 missing Before 11, N V1 B (B2
missing) Da Dn D1.2 4.5 7 ins जनमेजय उ*, D2.6 T1
G2 6 M (except M1.5) जनमेजय — ^{ab}) T2 G2 4-6
transp विप्रा and नाग G2 पन्नग स तु तक्षक
— ^c) G2 स तु तेनैव सहित — After 11, D2.4 (marg) 6
T G (except G2) ins.

445* न त्यजेद्यदि त चेन्द्र स नाग तक्षक तथा ।
K4 Da Dn D1.2 5 M (except M1.5) ins after 11
Ds 4 (in text) 6 T G (except G2), after 445*

446* सूत उवाच ।

जनमेजयेन राज्ञा तु चोदितस्तक्षकं प्रति ।

स राजानं ग्राह पृष्टस्तदानीं
यथाहुर्विप्रास्तद्वदेतब्रुदेव ॥ ६
पुराणमागम्य ततो ब्रवीम्यहं
दत्तं तस्मै वरमिन्द्रेण राजन् ।
वसेह त्वं मत्सकाशे सुगुप्ते
न पावकस्त्वां प्रदहिष्यतीति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा दीक्षितस्तप्यमान
आस्ते होतारं चोदयन्कर्मकाले ।
होता च यत्तः स जुहाव मन्त्रै-
रथो* इन्द्रः स्वयमेवाजगाम ॥ ८

विमानमारुह्य महानुभावः
सर्वैर्देवैः परिसंस्तूयमानः ।
बलाहकैश्चाप्यनुगम्यमानो
विद्याधरैरप्सरसां गणैश्च ॥ ९
तस्योत्तरीये निहितः स नागो
मयोद्विग्नः शर्म नैवाभ्यगच्छत् ।
ततो राजा मन्त्रविदोऽब्रवीत्पुनः
कुद्धो वाक्यं तक्षकस्यान्तमिच्छन् ॥ १०
इन्द्रस्य भवने विप्रा यदि नागः स तक्षकः ।
तमिन्द्रेणैव सहितं पातयध्वं विभावसौ ॥ ११

C 1 2125
B 1 50 11
K 1 50. 12

सुत्रधारो (for लोहि*) — ^b Da Ds. 4 6 7 G1.8 चोदित*
(for वेदित*) — Before 6^{ad}, Ko Ds (marg) ins
लोहिताक्ष उवाच, M2 4 सूत — ^c Ko 8 4 B1.5 G1 4-6
M1 हृष्ट, T2 ति; G2 ह* (for पृष्ट) K2 तथा चै (for
तदानीं) — ^d Ś1 देवा (for विप्रा) Ś1 K2 4 D2 M
(except M1.5) तद्देव, Ko Ds तत्तदेव, K2 तत्त(m
द्व)देतत् D1 नृपेन्द्र; T G2 8 M2-4 नरेन्द्र; G2 6 नरेन्द्र;
M1.5 नरेन्द्र

7 K1 missing K2 om 7^a and 7^d Before 7^a,
G1-2.6 M1.5 ins सूत (of v 1 6, 8) — ^e G2
corrupt M2 4 ततोहयुक्वान् — ^f M1.5 सखे ह (for
वसेह) Ds शे ह गुप्तो; G1 शेतिगु* — ^d Ś1 Ko 2.4
D2 प्रतिषध्यतीति

8 K1 missing Before 8, K4 ins सौतिह*, D2 8
सूत उ; S (except T2 M1.5) सूत (of v 1 6, 7)
— ^b K2 आसीद्, G2 त (for आस्ते) K (K1 missing)
Ds नोद्* — After 8^{ab}, D4 (marg) G (except
G2 6) ins

442* इन्द्रेण सार्धं तक्षक पातयध्व

विभावसोर्न तु मुच्येत नाग ।

— ^c Ko यत्र प्र, K2 यत्नास्तु, K4 यत्त प्र, N1 2 V1
यत्तोस्या; B (B2 missing) D य(B4 म)त्तोस्य (Ds सेंद्र
सु), G2 यत्तस्त; G4.5 यत्त सु After जुहाव, Da2 Ds
ins अय Ś1 होता च मन्त्रैराजुहाव यन्नतो; N2 होता प्रमत्त
प्रजुहाव मन्त्रै — ^d Ś1 अय पृथा(sup lin दा)कु (slo),
Ko G2 M1.2.5 अथात्रेन्द्र; K2 अय चेंद्र, K2 ततस्तिवद्र;
K4 B (B2 missing) Da Dn1.2 D2-4.6 7 T2 G4-6
अथा(B2.4 T2 यथा; Dn2 अयो)मरेन्द्र, N1.2 V1 Dn2 D1 5
G2 अयो (G2 यथा) महेन्द्र, N2 G1 यथा त्विन्द्र, T1 यथा
चेंद्र; M2 4 अय त्विन्द्र. N1 2 V1 B (B2 missing) D om

पृथ — After 8, Ds 4 (marg) T G ins

443* आयातु चेन्द्रोऽपि सतक्षक पते-
द्विभावसौ नागराजेन वर्णम् ।
जन्मस्य हन्तेति जुहाव होता
तदाजगामाहिदत्ताभय प्रभु ॥

9 K1 missing — ^a Ś1 ययानुभाव, D4 तदैव देव;
M1 5 महाप्र G2 गधर्वसिद्धाप्सरसां गणैश्च (cf ^d).
— ^b Ko 2 4 संपरिस्तु*, K2 N2 G1 M (except M1.5)
परित स्तु*, T स्तूयमान समताव — ^c N1 8 'आप्युपगीय';
T1 'आनुविगम्य' — In Ś1 the portion from प्यनुग up
to व in 1 53 27^a is lost on the missing upper half
of a fol (39) — ^d B1 ins च after 'धरै' — After
9, G2 4 5 ins

444* नागस्य नाशो मम चैव नाशो
भविष्यतीत्येव विचिन्त्यमान ।

10 Ś1 K1 missing — ^a T2 ततोत्तरीये G2 8
पिहित — ^b T2 शनैश्चैवा; G4 शनकैश्चैवा — G1 om
10^{cd} — ^c G2 मन्त्रविदस्त्वित्पुन — ^d S (G1 om)
तदा (for वाक्य)

11 Ś1 K1 missing Before 11, N1 V1 B (B2
missing) Da Dn D1.2 4.5 7 ins जनमेजय उ, D2.6 T1
G2 6 M (except M1 5) जनमेजय — ^{ab} T2 G2 4-6
transp विप्रा and नाग G2 पन्नग स तु तक्षक
— ^c G2 त तु तेनैव सहित — After 11, D2.4 (marg) 6
T G (except G2) ins.

445* न त्यजेद्यदि त चेन्द्र स नाग तक्षक तथा ।
K4 Da Dn D1.2 5 M (except M1 5) ins after 11
Ds 4 (in text) 6 T G (except G2), after 445*

446* सूत उवाच ।

जनमेजयेन राज्ञा तु चोदितस्तक्षकं प्रति ।

सत्रं ते विरमत्वेतन्न पतेयुरिहोर्गाः ॥ १७
 एवमुक्तस्ततो राजा ब्रह्मन्यारिक्षितस्तदा ।
 नातिहृष्टमना वाक्यमास्तीकमिदमब्रवीत् ॥ १८
 सुवर्णं रजतं गाश्च यच्चान्यन्मन्यसे विप्रो ।
 तच्चे दद्यां वर विप्र न निवर्तेत्क्रतुर्मम ॥ १९
 आस्तीक उवाच ।
 सुवर्णं रजतं गाश्च न त्वां राजन्वृणोम्यहम् ।
 सत्रं ते विरमत्वेतत्स्वस्ति मातृकुलस्य नः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

शौनक उवाच ।

ये सर्पाः सर्पसत्रेऽसिन्पतिता हव्यवाहने ।
 तेषां नामानि सर्वेषां श्रोतुमिच्छामि स्रतज ॥ १

— ^a) V₁ B_{1,5} D (except D_{2,4}) T G M_{1,5} तदा (for ततो) V₁ D_n D₁ तेन (for राजा) M (except M_{1,5}) transp राजा and ब्रह्मन् (in ^b) K₈ स राजेन्द्रो (for ततो रा) — ^b) D_n D₁ तु स (for तदा) — ^c) Ko 2 4 विप्रम्, N₂ V₁ B D चेदम् (for वाक्यम्) — ^d) Ko 2 4 N₂ V₁ B D M_{1,5} वाक्यम्; K₈ पुनर्; N_{1,5} विप्रम् (for हृदम्)

19 Ś₁ K₁ missing Before 19, B₈ ins राजोवाच, T₂ M (except M_{1,5}) राजा — ^a) = 20^a — ^b) D₂ घन यन् S (except G₂) 'से द्विज — ^c) G₁ विप्रवर्य (for वर वि) G₈ ब्रह्मन्, M (except M_{1,5}) विद्वन् (for विप्र) — ^d) D₈ G_{1,5} न निवर्ते D₂ T₂ G₈ क्रतु

20 Ś₁ K₁ missing — S अस्तीक — ^a) = 19^a — ^b) S (mostly) त्वा — ^c) N₂ V₁ D₈ S (except M₂₋₄) मातृ कुं N₈ स्वस्ति नोस्तु कुलस्य च

21 Ś₁ K₁ missing Ko 2 4 N_{1,5} V₁ B₁ D_n D₁ सौतिर्; S (T₁ om) सूत — ^b) A few MSS पारीक्षि* (of v 1 1 1 8, 36 8 etc) — ^d) The MSS vary at random between वर and वर; K as in text

22 Ś₁ K₁ missing Before 22, B₈ ins राजोवाच; T₂ G_{2,5} राजा — ^a) N₁ G₁ 2 अन्यद् — Before 22^{ad}, B₈ ins सौतिर् — ^c) D₂ T₂ G₈₋₉ 'प्यन्यत् T₁ G₁ 2 6 M (except M_{1,5}) नायाचदयमप्यन्यं (G₁ 2 'न्यद्)

23 Ś₁ K₁ missing — ^a) N_{1,5} V₁ B_{1,4} 5 D तात (D_n D₈ as in text, D₂ तावत्), B₁ m 8 ते च, T G

सूत उवाच ।

आस्तीकेनैवमुक्तस्तु राजा पारिक्षितस्तदा ।
 पुनः पुनरुवाचेदमास्तीकं वदतां वरम् ॥ २१
 अन्यं वरय भद्रं ते वर द्विजवरोत्तम ।
 अयाचत न चाप्यन्यं वर स भृगुनन्दन ॥ २२
 ततो वेदविदस्तत्र सदस्याः सर्व एव तम् ।
 राजानमूचुः सहिता लभतां ब्राह्मणो वरम् ॥ २३

सूत उवाच ।

सहस्राणि बहून्यसिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 न शक्यं परिसंख्यातुं बहुत्वाद्वेदवित्तम् ॥ २

C 1 2143
B 1 57 2
K 1 57 2

(except G₁) तस्य (for तत्र) — ^b) G₈ corrupt D₈ T G_{2,4-6} M_{1,5} ते; G₁ च (for तम्) — ^c) G₁ 2 सचिवा (for सहि) — ^d) Ko 2 4 transp लभ' and ब्राह्म' — After 23, D₄ marg sec m ins

448* श्रुत्वा तन्नृपतिर्वाक्यं ददौ तस्यै वरं तदा ।

सर्वेषां पश्यता तत्र पूर्णकामो द्विजोऽभवत् ।

Colophon K₁ missing — Sub-parvan Ko 2 4 N₁ V₁ B₁ 5 D (except D_n) S (except T₂) आस्तीक (v 1 आस्तिक्, अस्तीक) — Adhy name Ko 2 वरप्रार्थनं; K_{2,4} B_{2,4} D_{2,4} D_{2,4} वरप्रदान; N₁ 2 V₁ D_n 1 n₂ D₁ आस्तीकवरप्रदान — Adhy no (figures, words or both) K₈ (sup in sec m) T 48, N_{1,2} V₁ 56, B₁ 55, D_n 43, D_n 55, D_{2,4} (marg) 54, D₂ 21, G M 38 (G₂ 40, G₈ 5 M₈ 39) — S'loka no. D_n 42, D_n 27

52

1 b₁ K₁ missing (of v 1 1 50 1, 51 9) S (G₈ with prefixed श्री) शौनक — ^a) G₈ सर्पा के सर्प — ^d) K (K₁ missing) तस्यत (for सूत)

2 Ś₁ K₁ missing Ko 2 4 N₁ 2 V₁ B₁ D_n D_{1,8} 6 7 सौतिर्, S (G₈ with prefixed श्री) सूत — ^a) Ko 2 4 अर्बुदानि; K₈ D₈ हुतानि, G₈ अर्बुदानि (for बहूनि) — ^b) = 1 47 23^b M_{2,5} पतितान्य — ^c) Ko 2 4 शक्या M₈ transp परि and स- — ^d) N₂ V₁ B (B₂

सत्रं ते विरमत्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः ॥ १७
 एवमुक्तस्ततो राजा ब्रह्मन्यारिक्षितस्तदा ।
 नातिहृष्टमना वाक्यमास्तीकमिदमब्रवीत् ॥ १८
 सुवर्णं रजतं गाश्च यच्चान्यन्मन्यसे विप्रो ।
 तच्चे दद्यां वर विप्र न निर्वर्तेत्क्रतुर्मम ॥ १९
 आस्तीक उवाच ।
 सुवर्णं रजतं गाश्च न त्वां राजन्वृणोम्यहम् ।
 सत्रं ते विरमत्वेतत्स्वस्ति मातृकुलस्य नः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

शौनक उवाच ।

ये सर्पाः सर्पसत्रेऽस्मिन्पतिता हव्यवाहने ।
 तेषां नामानि सर्वेषां श्रोतुमिच्छामि स्रुतज ॥ १

— ^a) V₁ B₁ s D (except D₂ 4) T G M₁ s तदा (for ततो) V₁ D_n D₁ तेन (for राजा) M (except M₁ s) transp राजा and ब्रह्मन् (in ^b) K₂ स राजैव्रो (for ततो रा^c) — ^b) D_n D₁ तु स (for तदा) — ^c) K_o 2 4 विप्रम्, N₂ V₁ B D चेदम् (for वाक्यम्) — ^d) K_o 2 4 N₂ V₁ B D M₁ s वाक्यम्; K₂ पुनर्; N₁ s विप्रम् (for हृदम्)

19 Ś₁ K₁ missing Before 19, B₂ ins राजोवाच, T₂ M (except M₁ s) राजा — ^a) = 20^a — ^b) D₂ घन यन् S (except G₂) 'से द्विज — ^c) G₁ विप्रवर्य (for वर वि^c) G₂ ब्रह्मन्, M (except M₁ s) विद्वन् (for विप्र) — ^d) D₂ G₁ s न निर्वर्ते D₂ T₂ G₂ क्रतु

20 Ś₁ K₁ missing — S अस्तीक — ^a) = 19^a — ^b) S (mostly) त्वा — ^c) N₂ V₁ D₂ S (except M₂-2) मातृ कु^c N₂ स्वस्ति नोस्तु कुलस्य च

21 Ś₁ K₁ missing K_o 2 4 N₁ s V₁ B₁ D_n D₁ सौतिर^c; S (T₁ om) सूत — ^b) A few MSS पारीक्षि^c (of v 1 1 1 8, 36 8 etc) — ^d) The MSS vary at random between वर and वर; K as in text

22 Ś₁ K₁ missing Before 22, B₂ ins राजोवाच; T₂ G₁ s राजा — ^a) N₁ G₁ s अन्यद् — Before 22^{ad}, B₂ ins सौतिर^c — ^c) D₂ T₂ G₂ s 'प्यन्यद् T₁ G₁ s M (except M₁ s) नायाचदयमप्यन्यं (G₁ s 'न्यद्)

23 Ś₁ K₁ missing — ^a) N₁ s V₁ B₁ s D तात (D_n D₂ as in text, D₂ तावत्), B₁ m s ते च, T G

सूत उवाच ।

आस्तीकेनैवमुक्तस्तु राजा पारिक्षितस्तदा ।
 पुनः पुनरुवाचेदमास्तीकं वदतां वरम् ॥ २१
 अन्यं वरय भद्रं ते वर द्विजवरोत्तम ।
 अयाचत न चाप्यन्यं वर स भृगुनन्दन ॥ २२
 ततो वेदविदस्तत्र सदस्याः सर्व एव तम् ।
 राजानमूचुः सहिता लभतां ब्राह्मणो वरम् ॥ २३

सूत उवाच ।

सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 न शक्यं परिसंख्यातुं बहुत्वाद्वेदवित्तम् ॥ २

C 1 2143
B 1 57 2
K 1 57 2

(except G₁) तस्य (for तत्र) — ^b) G₂ corrupt D₂ T G₂ 4-s M₁ s ते; G₁ च (for तम्) — ^c) G₁ s सचिवा (for सहि^c) — ^d) K_o 2 4 transp लभ^c and ब्राह्म^c — After 23, D₂ marg sec m ins

448* श्रुत्वा तन्नृपतिर्वाक्य ददौ तस्मै वर तदा ।

सर्वेषां पश्यता तत्र पूर्णकामो द्विजोऽभवत् ।

Colophon K₁ missing — Sub-parvan K_o 2 4 N₁ V₁ B₁ s D (except D_n s) S (except T₂) आस्तीक (v 1 आस्तिक, अस्तीक) — Adhy name K_o 2 वरप्रार्थनं; K₂ 4 B₂ 4 D₂ 4 वरप्रदान; N₁ 2 V₁ D_n 1 n₂ D₁ आस्तीकवरप्रदान — Adhy no (figures, words or both) K₂ (sup in sec m) T 48, N₁ 2 V₁ 56, B₁ 55, D_n 43, D_n 55, D₂ 4 (marg) 54, D₂ 21, G M 38 (G₂ 40, G₂ 6 M₂ 39) — S'loka no. D_n 42, D_n 27

52

1 Ś₁ K₁ missing (of v 1 1 50 1, 51 9) S (G₂ with prefixed श्री) शौनक — ^a) G₂ सर्पा के सर्वे^c — ^d) K (K₁ missing) तस्यत (for सूत^c)

2 Ś₁ K₁ missing K_o 2 4 N₁ 2 V₁ B₁ D_n D₁ s 7 सौतिर^c, S (G₂ with prefixed श्री) सूत — ^a) K_o 2 4 अयुतानि; K₂ D₂ हुतानि, G₂ अर्बुदानि (for बहूनि) — ^b) = 1 47 23^b M₂ s पतितान्य^c — ^c) K_o 2 4 शक्या M₂ transp परि and स- — ^d) N₁ 2 V₁ B (B₂

मुद्गरः शशरोमा च सुमना वेगवाहनः ।
एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ९
पारावतः पारियात्रः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहंगः शरभो मोदः प्रमोदः संहताङ्गदः ॥ १०
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।
कौरव्यकुलजान्नागाञ्शृणु मे द्विजसत्तम ॥ ११

ऐण्डिलः कुण्डलो मुण्डो वेणिस्कन्धः कुमारकः ।
वाहुकः शृङ्गवेगश्च धूर्तकः पातपातरौ ॥ १२
धृतराष्ट्रकुले जाताञ्शृणु नागान्यथातथम् ।
कीर्त्यमानान्मया ब्रह्मन्वातवेगान्विपोल्वणान् ॥ १३
शङ्कुकर्णः पिङ्गलकः कुठारमुखमेचकौ ।
पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहसः शकुनिर्हरिः ॥ १४

C. 1 2157
B. 1 57 10
K. 1 57 10

फेनपोढाधिरौ, T₂ G₄₋₆ वल्लभोय (T₂ G₆ 'था' विरा', G₂ वल्लभोय विरा', M (M₁ s om) वल्लभो रवि' — °) Ko s s
शा (K₂ शि)लीस (K₂ 'स' कनको, K₄ सलीसनकको, N₂
सिलीसलकणो, V₁ शिलीपानकरो, B₁ s D₂ s शालि (D₂
शाली)शा'; D₂ 7 श्रुली'; B₃ m शीलशालकरो, D₂ 'करौ,
T₁ सल्लसल्लगणो, T₂ G₄ s स (G₄ ह)ल सल्लगणो; G₁ s M
(M₁ s om) सिल (G₁ सल; G₂ s सिल) सि (G₂ स्थि,
G₂ स्थ)लगा (G₁ s 'क)णो N₂ यूक, D₂ B₃ m शूक, D₂
गूढ — °) K₂ s कुमारश्च प्र'

9 S₁ K₁ missing G₂ M₁ s om 9 (of. v l 7)
— °) B₁ D₂ मुकुर, D₂ मगु', D₂ मुक', G₁ ड'; G₂ s
सुरग N₂ s V₁ D_n D₁ शिशुरोमा, D₂ 'लोमा, T₁
शरभो'; T₂ शर' — °) T₂ G₁ s s सुमहा (G₁ 'हान्)
N₂ B (B₂ missing) D (except D₂) सुरोमा च महाहनु,
G₂ समरो वेगवान्हर — °) T₁ तक्षकदायादा — °) = 6^d
and 11^b — After 9, D₂ reads 11^{ad}

10 S₁ K₁ missing D₁ s (hapl) om 10^a-11^b
D₂ reads 10 after 12 — °) Ko D₂ ऐरा'; B₂ (m as
in text) पारिभार; D₂ पाराप'; M₂ बारा' Ko पारया',
N₂ s D_n 'यात; V₁ B (B₂ missing) D₂ D₂ 7 पा (D₂
प)रिपा' — °) Ko s s Da D₂ s पाण्डुरो, B₂ G₂ s 'वो
K₂ रोहिण — After 10^{ab}, K (K₁ missing) D₂ ins

451* सुभोजन पराशश्च वीर्यवानेकसाहस ।

[K₂ परासुशु, K₄ 'शुभ्र; D₂ 'सुश्र K₂ s पाय (K₂
'प)याते (K₂ 'ने) प (K₂ पु)रो हित]
— °) The MSS vary at random between विह' and
विह' T₂ विवाह'; G₁ विमच; M₂ पिशाग K₂ s शोद,
N₂ s V₁ B₁ s s m D_n D₂ s s 7 T₁ मेद; N₂ वेद; B₁ s
मेघ — °) K₄ प्रमाद; N₂ 'मार्ह; N₂ ह N₂ s T₁ G₁
सह (G₁ 'हि)तागक, N₂ B₁ s D_n D₂ 'तापन, V₁ B₂ s
D₂ D₂ s सहतापन, D₂ सहयोग'; T₂ सहतागत, G₂ s
स (G₂ सि)हताशन, M₁ s सह'

11 S₁ K₁ missing D₁ s om 11^{ab} (of v l 10)
— °) N₂ B₁ m G₁ 'कुला एते — °) = 9^d N₂ s G₁ s

M पतिता (for प्रविष्टा) M₁ s 'वाहने After 11^{ab}, D₂
reads 13^{ab} — D₂ s om 11^a-12^d — D₂ reads 11^{ad}
after 9 — °) K₂ 'जाताना — °) N₂ V₁ B₁ s s D₂ 1
D_n D₁ s s 7 M₂ शृणु मे त्व (D₂ 7 त्व मे) द्विजोत्तम,
D₂ s शृणु नामान्यथातथं (of 13^b) — After 11, Ko D₂ 1
read (for the first time) 13^{ad}

12 S₁ K₁ missing D₂ s om 12 (of v l 11)
D₂ reads 12 before 10 — °) K₂ एदिर, N₂ s एमिल,
N₂ एरह, V₁ B (B₂ missing) D (D₂ s om) एरक, S
जटिल N₂ तुच्छो, V₁ D (D₂ s om) वेणी (D₂ मढो),
S (except G₁ s) कुढो — °) N₂ V₁ B (B₂ missing) D
(D₂ s om) T₁ वेणी (N₂ 'ण)स्कध (N₂ 'कक), T₂ G₂ s
'प्रध, G₂ वेणीगृध', G₂ वेणीगध — °) Ko s चक्रक,
K₂ वक्त्र', K₄ चद्र', G₁ s चाहु' N₂ V₁ B₁ s s D_n
D₁ s 7 शृगवेर, D₂ सग', T₂ G₂ s s M₁ s 'वेष्ट, G₁ 'वेप,
G₂ 'वेष्ट, G₂ 'यष्टि N₂ s शृगलकश्चैव — °) Ko 'पात
पाधरौ, N₂ s V₁ 'याजकौ, B₁ s D₂ या (D₂ घा)तयातनौ
(B₂ 'कौ), B₂ घातघातनौ, B₂ प्रात', D₂ D_n D₁ s s 7
या (D₂ s प्रा', D₂ हा)तरा (D₂ D_n 'रा)तकौ, S जो (T₂
M₁ s पा)तपोत (M₂ s 'त्र)कौ — After 12, K (K₁
missing) N₂ s V₁ B (B₂ missing) D (except D₂ s) ins

452* कौरव्यकुलजास्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।

[K (K₁ missing) एते कौरव्यजा नागा (Ko om
नागा), B (B₂ missing) D₂ D₂ 'व्यस्य कुलादेते Ko
om the latter half]

— After 12, M ins

453* एते कौरव्यजा नागा विभावसुमुख गता ।

13 S₁ K₁ missing D₂ reads 13^{ab} after 11^{ab}
Ko om up to शृणु (in ^b) — °) V₁ D₂ G₁ राजन् (for
नागान्) M₂ s om ययातथ D₁ ययातया, D₂ 'गत; G₁
'क्रम — °) K₂ उच्यमा' T₂ G₂ s यथा, G₂ अयो (for
सया) G₁ s s दद (G₂ 'त)शूकान्महाकायान् — °) K₂
M₁ s s 'वेगविपो', G₁ s s M₂ s 'न्विपोद', G₂ 'वेगविपोद'

14 S₁ K₁ missing — °) N₂ V₁ B (B₂ missing)

मुद्गरः शशरोमा च सुमना वेगवाहनः ।
एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ९
पारावतः पारियात्रः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहंगः शरभो मोदः प्रमोदः संहताङ्गदः ॥ १०
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।
कौरव्यकुलजान्नागाञ्छु मे द्विजसत्तम ॥ ११

ऐण्डिलः कुण्डलो मुण्डो वेणिस्कन्धः कुमारकः ।
वाहुकः शृङ्गवेगश्च धूर्तकः पातपातरौ ॥ १२
धृतराष्ट्रकुले जाताञ्छु नागान्यथातथम् ।
कीर्त्यमानान्मया ब्रह्मन्वातवेगान्विपोल्वणान् ॥ १३
शङ्कुकर्णः पिङ्गलकः कुठारमुखमेचकौ ।
पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहसः शकुनिर्हरिः ॥ १४

G. 1 2157
B. 1 57 10
K. 1 57 10

फेनपोढाधरो, T₂ G₄ ६ वल्लभोय (T₂ G₆ 'या) विरा, G₂ वल्लभोय विरा, M (M₁ ३ om) वल्लभो रवि — °) Ko ३ ३ हा (K₂ सि)लीस (K₃ 'स) कनको, K₄ सलीसनको, N₃ सिलीसलकणो, V₁ शिलीपानकरो, B₁ ३ D₂ ३ शालि (D₃ शली)वा, D₃ १ शीली; B₂ m शीलशालकौ, D₂ 'करो, T₁ सल्लसल्लगणो, T₂ G₄ ३ स (G₆ ह) ल सल्लगणो; G₁ ३ ३ M (M₁ ३ om) सिल (G₁ सल; G₂ ३ सिल) सि (G₂ -स्थि, G₃ -स्थ)लग (G₁ ३ 'क)णो N₃ यूक, D₂ B₂ m शूक, D₃ गूढ — °) K₂ ३ कुमारश्च प्र

9 S₁ K₁ missing G₂ M₁ ३ om 9 (of. v 1 7) — °) B₁ D₄ मुकुर, D₃ मगु, D₁ मुक, G₁ उ; G₂ ३ सुरा N₃ ३ V₁ D₂ D₁ शिशुरोमा, D₂ 'लोमा, T₁ शरभो; T₂ शर — °) T₂ G₁ ३ ३ ३ सुमहा (G₁ 'हान्) N₃ B (B₂ missing) D (except D₃) सुरोमा च महाहनु, G₃ समरो वेगवान्हर — °) T₁ तक्षकदायादा — °) = 6^d and 11^b — After 9, D₄ reads 11^{ed}

10 S₁ K₁ missing D₁ ३ (hapl) om 10^a-11^b D₄ reads 10 after 12 — °) Ko Da₁ ऐरा; B₄ (m as in text) पारिभार; Da₂ पाराप; M₃ चारा Ko पारया, N₃ D₂ 'यात; V₁ B (B₂ missing) Da₂ D₃ १ पा (Da₂ प)रिपा — °) Ko ३ ३ Da D₃ ३ पाण्डुरो, B₃ G₂ ३ ३ 'वो K₃ रोहिण — After 10^{ab}, K (K₁ missing) D₃ ins

451* सुभोजन पराशश्च वीर्यवानेकसाहस ।

[K₂ परासुभु, K₄ 'शुभ्र; D₃ 'सुभ्र K₂ ३ पाय (K₄ 'प)याते (K₄ 'ने) प (K₄ पु)रो हित]

— °) The MSS vary at random between विह° and विह° T₂ विवाह; G₁ विमव; M₃ पिशग K₂ ३ मोद, N₁ ३ V₁ B₁ ३ ३ ३ ३ D₂ ३ ३ ३ ३ T₁ मेद; N₂ वेद; B₁ ३ मेघ — °) K₄ प्रमाद; N₁ 'मार्ह; N₃ ह N₁ ३ T₁ G₁ सह (G₁ 'हि)तागक, N₂ B₁ ३ D₂ D₁ 'तापन, V₁ B₃ ३ Da₁ D₃ ३ ३ सहतापन, D₃ सहयोग; T₂ सहतागत, G₂ ३ स (G₂ सि)हताशन, M₁ ३ सह

11 S₁ K₁ missing D₁ ३ om 11^{ab} (of v 1 10) — °) N₃ B₁ m G₁ 'कुला एते — °) = 9^d N₁ ३ G₁ ३

M पतिता (for प्रविष्टा) M₁ ३ 'वाहने After 11^{ab}, D₄ reads 13^{ab} — D₄ ३ om 11^c-12^d — D₄ reads 11^{ed} after 9 — °) K₃ 'जाताना — °) N₃ V₁ B₁ ३ ३ ३ Da₁ D₂ D₁ ३ ३ ३ M₂ शृणु मे त्व (D₃ १ त्व मे) द्विजोत्तम, Da₂ शृणु नामान्यथातथ (of 13^b) — After 11, Ko Da₁ read (for the first time) 13^{ed}

12 S₁ K₁ missing D₃ ३ om 12 (of v 1 11) D₄ reads 12 before 10 — °) K₃ पृष्टिर, N₁ ३ एमिल, N₃ एरह, V₁ B (B₂ missing) D (D₃ ३ om) एरक, S जटिल N₃ तुच्छो, V₁ D (D₄ ३ om) वेणी (D₂ मढो), S (except G₁ ३) कुढो — °) N₁ V₁ B (B₂ missing) D (D₃ ३ om) T₁ वेणी (N₃ 'ण)स्कध (N₁ 'कक), T₂ G₄ ३ 'प्रध, G₃ वेणीगृध, G₃ वेणीगध — °) Ko ३ चक्रक, K₂ चक्त्र, K₄ चद्र, G₁ ३ चाहुं N₃ V₁ B₁ ३ ३ ३ D₂ D₁ ३ ३ ३ शृगधेर, Da सग, T G₂ ३ ३ ३ M₁ ३ 'वेष्ट, G₁ 'वेप, G₂ 'वेष्ट, G₃ 'यष्टि N₃ शृगलकश्चैव — °) Ko 'पात पाधरौ, N₁ ३ V₁ 'याजकौ, B₁ ३ D₂ या (D₂ वा)तयातनौ (B₃ 'कौ), B₂ घातघातनौ, B₃ प्रात, Da D₂ D₁ ३ ३ ३ ३ प्रा (D₃ ३ प्रा, D₁ हा)तरा (Da₂ D₂ 'रा)तकौ, S पो (T₂ M₁ ३ पा)तपोत (M₂ ३ 'त्र)कौ — After 12, K (K₁ missing) N₂ ३ V₁ B (B₂ missing) D (except D₃ ३) ins

452* कौरव्यकुलजास्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।

[K (K₁ missing) एते कौरव्यजा नागा (Ko om नागा), B (B₂ missing) Da D₂ 'व्यस्य कुलादेते Ko om the latter half]

— After 12, M ins

453* एते कौरव्यजा नागा विभावसुमुख गता ।

13 S₁ K₁ missing D₄ reads 13^{ab} after 11^{ab} Ko om up to शृणु (in °) — °) V₁ D₃ G₁ राजन् (for नागान्) M₂ ३ om यथातथ D₁ यथातथा, D₄ 'गत; G₁ 'क्रम — °) K₃ उच्यमा T₂ G₄ ३ यथा, G₃ अयो (for मया) G₁ ३ ३ दद (G₃ 'त)शृकान्महाकायान् — °) K₃ M₁ ३ ३ 'वेगविपो, G₁ ३ ३ M₂ 'न्विपोद, G₃ 'वेगविपोद

14 S₁ K₁ missing — °) N₂ V₁ B (B₂ missing)

महाकाया महावीर्याः शैलशृङ्गसमुच्छ्रयाः ।
योजनायामविस्तारा द्वियोजनसमायताः ॥ २१

कामरूपाः कामगमा दीप्तानलविपोल्वणाः ।
दग्धास्तत्र महासत्रे ब्रह्मदण्डनिपीडिताः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

सूत उवाच ।

इदमत्यद्भुतं चान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुमः ।
तथा वरैश्छन्दमाने राज्ञा पारिक्षितेन ह ॥ १
इन्द्रहस्ताच्युतो नागः ख एव यदतिष्ठत ।
ततश्चिन्तापरो राजा बभूव जनमेजयः ॥ २
हूयमाने भृशं दीप्ते विधिवत्पावके तदा ।

न ख स प्रापतद्रहौ तक्षको भयपीडितः ॥ ३

शौनक उवाच ।

किं स्रत तेषां विप्राणां मन्त्रग्रामो मनीषिणाम् ।
न प्रत्यभात्तदाम्नौ यन्न पपात स तक्षकः ॥ ४

सूत उवाच ।

तमिन्द्रहस्ताद्विस्रस्तं विसंज्ञं पन्नगोत्तमम् ।

C 1 2170
B 1 58.5
K 1 58.5

— °) T₂ G₂₋₅ 'नलसमा' K₈ आशीविपायुता घोरा
(marg sec m महा for युता) — °) D₅ T₁ M
(except M₅ 4) हुताशनसमप्रभा, T₂ G (except G₁)
हुताशनसमार्चिप

21 Ś₁ K₁ missing — °) B₅ 'काला, Da 'वेगा (for
'काया) N₂ V₁ B (B₂ missing) D 'वेगा (Da 'काया)
(for वीर्या) T M (except M₅ 4) transp 'काया and
'वीर्या — °) M₁ 5 'च्छिता — °) N₁ 8 'नायतवि'
— °) G₈₋₅ ते द्वियोजनमा — After 21, D₁ in°

457* पञ्चयोजनविस्तारा दशद्वादशमव्यया ।

22 Ś₁ K₁ missing — °) N₁ V₁ B (B₂ missing)
D (except D₅) T G (except G₁ 2) 'बला (B₄ m 'चरा)
(for 'गमा) — °) G (except G₄) M₂ 'विपोद्वणा
— °) D₅ ° 'निपातिता ; G (except G₁) 'द्वेन पी'

Colophon Ś₁ K₁ missing Sub-parvan All
MSS (except Dns T₂, Ś₁ K₁ B₂ missing) आस्तीक
(V 1 आस्तीक, अस्तीक) — Adhy name K₂ 4 दग्ध (K₄
interp सर्पाणा) नामानुकीर्तन, N₁ 2 V₁ सपनामकथन
— Adhy no (figures, words or both) Ko 52, K₈
(sup lin sec m) T 49, N₁ 2 V₁ 57, B₁ Dns 56,
D₂ (marg) 55, D₅ 22, G M 39 (G₂ 41, G₈ 5
M₅ 40) — S'loka no N₈ Dns 23, Dn₁ n₂ 24
Aggregate s'loka no Dns 2139

53

1 This adhy is missing in K₁, which has a

lacuna here (of v 1 1 47 20) Ś₁ missing (of v 1
1 51 9) Ko 54 N₁ 2 V₁ B₁ Dn D₁ सौतिर°, S सूत
— °) D₃ m चासी° — °) B₄ m Da₁ स्यान्न, T₁ 'स्यापि,
G₁ ° 'स्य च N₁ 2 V₁ B (B₂ missing) Dn D₂₋₄ M₅
'शुश्रुम — °) B₅ M₁ 8 यथा, M₅ एव K (K₁
missing) N₈ D₅ 7 T M (except M₅) 'द्यमान (K₈ न°),
D₅ G₈₋₅ 'श्छिद्यमान (G₈ 'ने), G₁ 'श्चोद्यमान, G₂
'श्छाद्यमानै — °) G₂ 4 5 तथा (for राज्ञा) Here and
below, the MSS vary at random between पारि°, पारी°
and परि° K₂ 4 N₁ 2 V₁ B₁ 4 Da Dn D₁ 2 4 5 T₂ हि,
B₅ D₅ 7 M (except M₁ 5) वै, D₅ तु, G (except
G₁ 4) च

2 Ś₁ K₁ missing — °) N₁ D₁ T₁ यदि तिष्ठति
D₅ खमेवमधितिष्ठति, T₂ G स ख (G₂ सच) एव व्यवस्थित

3 Ś₁ K₁ missing — °) N₁ B₁ 8 D (except D₂ 5)
वसुरेतसि, V₁ जातवेदमि (for पावके तदा) — °) K₃ तु,
K₄ स, D₂ च (for ख) K₄ N₈ D₂ T₁ G₁ 4 5 M° 8
सप्रा° T₂ G₈ ° नष्टमज्ञोभवन्नगा

4 Ś₁ K₁ missing S (G₈ with prefixed श्री)
शौनक — °) K₈ N₁ 8 S महात्मना (for मनी°)
— °) T₁ प्रत्यगात् K₈ तत्, V₁ तथा, B₁ Da तत्, T₂
G₄ 5 यत् (for तदा) T₁ M हुतेभौ यत्, G₂ हुतो वह्ना
N₁ 8 निवेश (N₈ न वै स) प्रतिभाति स; G₁ ° न प्रत्ययुज्य-
(G₆ 'पद्य) तासौ यत्, G₈ न प्रत्यभागायतोभौ (sic)
— °) N₁ 2 V₁ B₅ 5 Da Dn D₁ 2 5 transp न and स
N₁ 8 येनाभौ न पपात स, B₁ पपात न च त

[227]

महाकाया महावीर्याः शैलशृङ्गसमुच्छ्रयाः ।
योजनायामविस्तारा द्वियोजनसमायताः ॥ २१

कामरूपाः कामगमा दीक्षानलविपोल्वणाः ।
दग्धास्तत्र महासत्रे ब्रह्मदण्डनिपीडिताः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

सूत उवाच ।

इदमत्यद्भुतं चान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुमः ।
तथा वरैश्छन्द्यमाने राज्ञा पारिक्षितेन ह ॥ १
इन्द्रहस्ताच्युतो नागः ख एव यदतिष्ठत ।
ततश्चिन्तापरो राजा बभूव जनमेजयः ॥ २
हूयमाने भृशं दीप्ते विधिवत्पावके तदा ।

न स स प्रापतद्वह्नौ तक्षको भयपीडितः ॥ ३

शौनक उवाच ।

किं स्रुत तेषां विप्राणां मन्त्रग्रामो मनीषिणाम् ।
न प्रत्यभात्तदाग्नौ यन्न पपात स तक्षकः ॥ ४

सूत उवाच ।

तमिन्द्रहस्तादिस्रुतं विसंज्ञं पन्नगोत्तमम् ।

C 1 2170
B 1 58.5
K. 1 58.5

— °) T₂ G₂₋₅ 'नलसमा' K₃ आशीविपायुता घोरा
(marg sec m महा for युता) — °) D₅ T₁ M
(except M₃ 4) हुताशनसमप्रभा, T₃ G (except G₁)
हुताशनसमार्चिष

21 Ś₁ K₁ missing — °) B₃ 'काला, Da 'वेगा (for
'काया) N₂ V₁ B (B₂ missing) D 'वेगा (Da 'काया)
(for वीर्या) T M (except M₃ 4) transp 'काया and
'वीर्या — °) M₁ 5 'च्छिता — °) N₁ 3 'नायतवि'
— °) G₈₋₅ ते द्वियोजनमा — After 21, D₁ in

457* पञ्चयोजनविस्तारा दशद्वादशमध्यया ।

22 Ś₁ K₁ missing — °) N₁ V₁ B (B₂ missing)
D (except D₅) T G (except G₁ 2) 'बला (B₄ m 'वरा)
(for 'गमा) — °) G (except G₁) M₂ 'विपोद्वणा
— °) D₅ ° 'निपातिता ; G (except G₁) 'वदेन पी'

Colophon Ś₁ K₁ missing Sub-parvan All
MSS (except D₈ T₂, Ś₁ K₁ B₂ missing) आस्तीक
(v 1 आस्तीक, अस्तीक) — Adhy name K₂ 4 दग्ध (K₄
interp सर्पाणा) नामानुकीर्तन, N₁ 2 V₁ सर्पनामकथन
— Adhy no (figures, words or both) Ko 52, K₈
(sup lin sec m) T 49, N₁ 2 V₁ 57, B₁ D₈ 56,
D₂ (marg) 55, D₅ 22, G M 39 (G₂ 41, G₈ 5
M₃ 40) — S'loka no N₂ D₈ 23, D₁ n₂ 24
Aggregate s'loka no D₈ 2139

53

1 This adhy is missing in K₁, which has a

lacuna here (of v 1 1 47 20) Ś₁ missing (of v 1
1 51 9) K₀ 5 4 N₂ 2 V₁ B₁ D₁ D₂ सौतिरु, S सूत
— °) D₃ m चासी — °) B₄ m Da₁ स्वात्र, T₁ 'स्यापि,
G₁ ° 'स्य च N₁ 2 V₁ B (B₂ missing) D₁ D₂ 4 M₃
'शुश्रुम — °) B₃ M₁ 5 यथा, M₅ एव K (K₁
missing) N₂ D₅ 7 T M (except M₃) 'द्यमान (K₈ ने),
D₈ G₈ ° 'श्चिद्यमान (G₃ 'ने), G₁ 'श्रोद्यमान, G₂
'श्चाद्यमानै — °) G₂ 4 5 तथा (for राज्ञा) Here and
below, the MSS vary at random between पारि, पारी
and परि K₂ 4 N₁ 2 V₁ B₁ 4 Da D₁ D₂ 4 5 T₂ हि,
B₃ D₅ 7 M (except M₁ 5) वै, D₅ तु, G (except
G₁ 4) च

2 Ś₁ K₁ missing — °) N₁ D₁ T₁ यदि तिष्ठति
D₅ खमेवमधितिष्ठति, T₂ G स ख (G₂ सख) एव व्यवस्थित

3 Ś₁ K₁ missing — °) N₂ B₁ 5 D (except D₂ 5)
वसुरेतसि, V₁ जातवेदनि (for पावके तदा) — °) K₃ तु,
K₄ स, D₂ च (for स) K₄ N₂ D₂ T₁ G₁ 4 5 M₁ 3
सप्रा T₂ G₈ ° नष्टमज्ञोभवन्नाग

4 Ś₁ K₁ missing S (G₈ with prefixed श्री)
शौनक — °) K₃ N₁ 3 S महात्मना (for मनी)
— °) T₁ प्रत्यगात् K₈ तत्, V₁ तथा, B₁ D₁ तत्, T₂
G₄ 5 यत् (for तदा) T₁ M हुतेभ्यौ यत्, G₂ हुतो वह्ना
N₁ 3 निवेश (N₂ न वै स) प्रतिभाति स; G₁ ° न प्रत्ययुज्य-
(G₈ 'पथ) ताग्नौ यत्, G₈ न प्रत्यभात्तायतोभ्यौ (sic)
— °) N₂ V₁ B₃ 5 Da D₁ D₂ 2 5 transp न and स
N₁ 3 येनाग्नौ न पपात स, B₁ पपात न च त

भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५
तथेत्युक्त्वा प्रदुद्राव स चास्तीको मुदा युतः ।
कृत्वा स्वकार्यमतुलं तोषयित्वा च पार्थिवम् ॥ १६
स गत्वा परमप्रीतो मातरं मातुलं च तम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ १७

एतच्छ्रुत्वा प्रीयमाणाः समेता

ये तत्रासन्पन्नगा वीतमोहाः ।

तेऽस्तीके वै प्रीतिमन्तो बभूवुः-

रुचुश्चैनं वरमिष्टं वृणीष्व ॥ १८

भूयो भूयः सर्वशस्तेऽनुवंतं

किं ते प्रियं करवामोऽद्य विद्वन् ।

प्रीता वयं मोक्षिताश्चैव सर्वे

कामं किं ते करवामोऽद्य वत्स ॥ १९

आस्तीक उवाच ।

सायं प्रातः सुप्रसन्नात्मरूपा

लोके विप्रा मानवाश्चेतरेऽपि ।

धर्माख्यानं ये वदेयुर्ममदं

तेषां युष्मज्ज्ञो नैव किञ्चिद्भयं स्यात् ॥ २०

सूत उवाच ।

तैश्चाप्युक्तो भागिनेयः प्रसन्नै-

रेतत्सत्यं काममेवं चरन्तः ।

प्रीत्या युक्ता ईप्सितं सर्वशस्ते

कर्तारः स्य प्रवणा भागिनेय ॥ २१

✽

✽

जरत्कारोर्जरत्कार्वां समुत्पन्नो महायशः ।

G. 1 2189
B. 1 58.24
K. 1 58.24

वसु सः; G₂ s s विधाय वसुसः, G₃ वसुवर्षसुः, M₁ s
गृहाय वसुसः

15 Ś1 K₁ missing — °) K₂ वै (for मे) — °)
G₂ s s अश्वमेधे

16 Ś1 K₁ missing Before 16, B₂ ins सौतिरु°
— °) N₁ s V₁ B (B₂ missing) D तदास्ती°, T₁ तथास्ती°
K₂ मुदान्वित — °) G₂ गत (for कृत्वा) K₂-4 V₁
B₂-4 D₂ s स, G₂ च (for स्व) D₂ मिति त, G₂ मलिल
— °) T₁ तोषयामास पा° M₁ s तु (for च)

17 Ś1 K₁ missing — °) N₁ s V₁ B (B₂ missing)
D transp मात° and मातु° K (K₁ missing) N₂ s
च तत्, N₁ s V₁ B (B₂ missing) D च तं; M₁ s तथा
— °) G₂ अभिनद्योप°

18 Ś1 K₁ missing Before 18, K₂ s Dn (except
Dn₂) D₁ s ins सौतिरु°, K₂ D₂ सूत उ°, T G₁ s M₂ सूत
— °) G₁ सर्वे द्वास° K (K₁ missing) G₂ वीतशोका
— °) K₂ D₂ ते आस्तीके, N₁ s V₁ Dn D₁ आस्तीके वै; N₂ s
T₁ G₂ s M तेस्तीके च; B₂ s ते आस्तीके वै; D₂ s-1 ते
चास्तीके; G₁ आस्तीके ते, G₂ अस्तीक ते T₂ om वै
— °) G₂ आहु (for ऊचु°) T₁ वृणु स्व

19 Ś1 K₁ missing — °) N₁ G₂ सर्वतस्ते K₂ सर्व
इत्यहु°, B (B₂ missing) शस्ववसुवस्ते, D₂ शस्व स्तुवस्ते,
G₁ सखधैरहु°. T₁ M (except M₂) ते वृवाणा, G₂ ते
वृवत — °) B₂ वय; G₂ काम (for प्रिय) K₂ N₁ s V₁
B₂ Dn D₁-4. s 7 T G (except G₂) माद्य (of. °) D₂

°मो यद्य भणन् — °) T₂ G (except G₂ s) प्रीताश्चैव
— °) K₂ s s B₂ D₂ T₁ G₂ M₂ s क N₁ s V₁ B₂ s D
(except D₂ D₂) T G (except G₁ s) M₂ माद्य (of °)
G₁ s विद्वन् — After 19, K₂ marg ins an additional
colophon इत्यादिपर्वणि आस्तीके

20 Ś1 K₁ missing D₂ s om उवाच — °) N₁ s
V₁ B (B₂ missing) D M₂ वै (D₂ मे) (for सु) K₂
°ज्ञा सुरुपा; K₂ वासुके सुप्रसन्ना, B₂ °ज्ञानुरु°, G₁ M₂
पन्नगेंद्रा नरेंद्रा, G₂ °ज्ञा कुरुद्रा, G₂ °ज्ञा हि लोके, G₂
°ज्ञा कुरु°, G₂ °ज्ञा नरेंद्रा — K₂ transp 20° and 20°,
— °) N₁ T₂ G₁ s s M लोके विप्रेंद्रा मा°, G₂ विप्रा
वद्या मा° G₁ s क्षत्रिया (for मानवा) K₂ N₁ वेतरे°,
N₂ V₁ B (B₂ missing) D ये परे° T₁ ह; T₂ G₁ s s M
वा, G₂ s s च (for ऽपि) — °) Dn पठेयुर् G₂ ये
मदीय वदंत — °) K₂ B₂ युष्मज्ज्ञो; N₂ B₁ s s D
G₂ युष्मत्

21 Ś1 K₁ missing Before 21, B₂ Dn₂ ins.
सौतिरु°; M₂ सूत — °) T G M₂ वचन ते (for काम°)
K₂ B₂ D₂ s s. 7 M₂ s चरंतु; K₂ T₂ G M₂ राम, K₂ D₂
वर न, N₂ B₁ s Da वर हु; B₂ वृवत, Dn D₁ वर ते, D₂
वचस्ते — °) N₂ V₁ B (B₂ missing) D (except D₂-1)
कामित; M₁ s चेप्सित — °) B₂ s स, G₂ त्वत् (for स्व)
B₂ प्रणयात् (m as in text)

22 The serpent spells (in 22 and 23) form a
somewhat irrelevant interruption in the narrative

भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५
तथेत्युक्त्वा प्रदुद्राव स चास्तीको मुदा युतः ।
कृत्वा स्वकार्यमतुलं तोषयित्वा च पार्थिवम् ॥ १६
स गत्वा परमप्रीतो मातरं मातुलं च तम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ १७

एतच्छ्रुत्वा प्रीयमानाः समेता

ये तत्रासन्पन्नगा वीतमोहाः ।

तेऽस्तीके वै प्रीतिमन्तो बभूवुः

रुचुश्चैनं वरमिष्टं वृणीष्व ॥ १८

भूयो भूयः सर्वशस्तेऽनुवंतं

किं ते प्रियं करवामोऽय विद्वन् ।

प्रीता वयं मोक्षिताश्चैव सर्वे

कामं किं ते करवामोऽय वत्स ॥ १९

आस्तीक उवाच ।

सायं प्रातः सुप्रसन्नात्मरूपा

लोके विप्रा मानवाश्चेतरेऽपि ।

धर्माख्यानं ये वदेयुर्ममेदं

तेषां युष्मच्चो नैव किञ्चिद्भयं स्यात् ॥ २०

सूत उवाच ।

तैश्चाप्युक्तो भागिनेयः प्रसन्नै-

रेतत्सत्यं काममेवं चरन्तः ।

प्रीत्या युक्ता ईप्सितं सर्वशस्ते

कर्तारः स प्रवणा भागिनेय ॥ २१

✽

✽

जरत्कारोर्जरत्कार्यां समुत्पन्नो महायशः ।

G. 1 2189
B. 1 58, 24
K. 1 58, 24

वसु सः; G₂ ४ ६ विधाय वसुसः, G₃ वसुवर्षसु, M₁ ६
गृहाय वसुसः

15 Ś₁ K₁ missing — °) K₂ वै (for मे) — °)
G₂ ४ ६ लभ्यमेधे

16 Ś₁ K₁ missing Before 16, B₂ ins सौतिरु
— °) N₁ २ V₁ B (B₂ missing) D तदास्ती, T₁ तयास्ती
K₃ मुदान्वित — °) G₃ गत (for कृत्वा) K₂ 4 V₁
B₂ 4 D₂ ४ स, G₃ च (for स्व) D₂ 'मिति त, G₃ 'मखिल
— °) T₁ तोषयामास पा M₁ ६ तु (for च)

17 Ś₁ K₁ missing — °) N₁ २ V₁ B (B₂ missing)
D transp मात' and मातु' K (K₁ missing) N₃
च तत्, N₁ २ V₁ B (B₂ missing) D च तां; M₁ ६ तथा
— °) G₃ अभिनद्योप

18 Ś₁ K₁ missing Before 18, K₀ 4 Dn (except
Dn₃) D₁ 4 ins सौतिरु, K₂ D₂ सूत उ, T G₁ 2 M₃ सूत
— °) G₁ सर्वे श्वास K (K₁ missing) G₃ वीतशोका
— °) K₂ D₂ ते आस्तीके, N₁ २ V₁ Dn D₁ आस्तीके वै; N₃
T₁ G₂ ६ M तेस्तीके च; B₂ ६ ते आस्तीके वै; D₂ ६-१ ते
चास्तीके; G₁ आस्तीके ते, G₀ अस्तीक ते T₂ om वै
— °) G₀ आहु (for ऊहु) T₁ वृणु स्व

19 Ś₁ K₁ missing — °) N₁ G₀ सर्वतस्ते K₃ सर्व
इत्यहु, B (B₂ missing) 'शस्त्वयुवस्ते, D₂ 'शस्त्वयुवस्ते,
G₁ सस्त्वयुवस्ते. T₁ M (except M₃) ते वृषाणा, G₃ ते
वृषत — °) B₂ वय; G₃ काम (for प्रिय) K₀ N₁ २ V₁
B₂ Dn D₁ 4 ७ १ T G (except G₃) 'माद्य (of, °) D₂

'सो यच्च ग्रहन् — °) T₂ G (except G₄ ७) प्रीताश्चैव
— °) K₀ ४ B₂ D₂ T₁ G₃ M₂ ४ क N₁ २ V₁ B₂ ६ D
(except D₄ D₂) T G (except G₁ ३) M₃ 'माद्य (of °)
G₁ ३ विद्वन् — After 19, K₄ marg ins an additional
colophon इत्यादिपर्वणि आस्तीके

20 Ś₁ K₁ missing D₂ 8 om उवाच — °) N₁ २
V₁ B (B₂ missing) D M₄ ये (D₂ मे) (for सु) K₀
'ज्ञा सुरूपा; K₃ वासुके सुप्रसन्ना, B₂ 'ज्ञानुरु, G₁ M₃
पन्नोद्गा नरेन्द्रा, G₂ 'ज्ञा कुरुद्वा, G₃ 'ज्ञा हि लोके, G₂
'ज्ञा कुरु, G₃ 'ज्ञा नरेन्द्रा — K₃ transp 20⁶ and 20⁷.
— °) N₁ T₂ G₁ २ ४ ६ M लोके विप्रेन्द्रा मां, G₃ विप्रा
वद्या मां G₁ ३ क्षत्रिया (for मानवा) K₄ N₁ वेतरे,
N₂ V₁ B (B₂ missing) D ये परे T₁ ह; T₂ G₁ ३ ६ M
वा, G₂ ४ ६ च (for ऽपि) — °) Dn पठेयुर् G₃ ये
मदीय वदंत — °) K₂ B₂ युष्मत्तो; N₃ B₁ ३ ६ D
G₃ युष्मत्

21 Ś₁ K₁ missing Before 21, B₂ Dn₃ ins.
सौतिरु; M₃ सूत — °) T G M₃ वचन ते (for काम)
K₂ B₂ D₂ ४ ७ १ M₂ ४ चरंतु; K₃ T₂ G M₃ 'राम, K₄ D₂
वर न, N₃ B₂ ४ Da वर तु; B₂ वृषत, Dn D₁ वर ते, D₂
वचस्ते — °) N₂ V₁ B (B₂ missing) D (except D₃ १)
कामित; M₁ ६ चेप्सित — °) B₂ ६ स, G₃ सवत् (for स)
B₂ प्रणयात् (m as in text)

22 The serpent spells (in 22 and 23) form a
somewhat irrelevant interruption in the narrative

यत्कीर्तयित्वा सर्पेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५

श्रुत्वा धर्मिष्ठमाख्यानमास्तीकं पुण्यवर्धनम् ।

आस्तीकस्य कवेर्विश्रमचरितमादितः ॥ २६

शौनक उवाच ।

भृगुवंशात्प्रभृत्येव त्वया मे कथितं महत् ।

आख्यानमखिलं तात सौते ग्रीतोऽसि तेन ते ॥ २७

प्रक्ष्यामि चैव भूयस्त्वां यथावत्त्वतनन्दन ।

यां कथां व्याससंपन्नां तां च भूयः प्रचक्ष्व मे ॥ २८

तस्मिन्परमदुष्प्रापे सर्पसत्रे महात्मनाम् ।

कर्मान्तरेषु विधिवत्सदस्यानां महाकवे ॥ २९

या वभूवुः कथाश्चित्रा येष्वर्थेषु यथातथम् ।

त्वच इच्छामहे श्रोतुं सौते त्वं वै विचक्षणः ॥ ३०

Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da ins after 26^{ab} Dn
D1 4.5 (marg), after 25 Ñs D2 3.7, after 26 K4,
after 465*

467* यथा कथितवान्प्रह्लादप्रमति पूर्वजस्तव ।

पुत्राय हरवे प्रीतं पृच्छते भार्गवोत्तम ।

यद्वाक्यं श्रुतवांश्चाह तया च कथितं मया ।

[Before line 1, Dn1 ins D2 ins सूत उ, Ñs सौतेर*
— (L. 1) Ñ1 Da2 D2 3.7 यथावत्कथितं प्र* Ñs B1 5
D2 4.5 तदा (for तव)]

— After 467*, Ñs D2 3.7 repeats 26^{cd} (indicating
interpolation) — *) T1 G1 2 Ms (inf l in corr to)
तस्य (for विप्र) — After 26, K2 ins

468* श्रुत्वास्तीकश्च चरितं य स्मरेन्नक्तिरपर ।

पुत्रपौत्रधनायुश्च कुलसतति चाक्षया ।

महापुण्यं यदाश्चैव लभते नात्र सशय ।

After 26, T2 G (except G2 6) ins

469* सर्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।

गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रयायात्पुत्रपौत्रवान् ।

After 26, Ko 4 Da1 Dn D1.4 5 ins an additional
colophon ending the Āstika-parvan, its details are
as follows Adhy name Ko सर्पसत्रमित्यास्तीक, K4
Dn2 सर्पसत्रम्, Da1 आस्तीकवरप्रदानम् — Adhy no
Ko 53, Da1 55, Dn2 57, D1 56 — Sloka no Dn
32 — Aggregate s'loka no Dn2 2171

27 K1 missing K2 (1 hapl) om 27-31 S1
resumes from the last letter (च) in 27^a — S (T2
G2.5 with prefixed श्री) शौनक — *) G1 वंशप्रभृत्येव
T2 G2-6 Ms स्वेतव — *) D2 6.7 तथा (for त्वया)
Ñs 2 V1 B (B2 missing) D (except D2) कीर्तितं म*
— *) D2 सौते (for तात) — *) D2 वत्स, T G
(except G1) M1 2 4 भृश, M2 प्रिय (for सौते) M2 4
विप्र (for प्रीत) K2 S (except G1 6 Ms) तेनच; B2
तेन वै, D2 ते तथा

28 K1 missing K2 om 28 (of v 1 27)

— *) Ś1 Ñ1 2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1 2.4 6.7
वक्ष्यामि, Ko प्रक्ष्या*, D2 M1 5 पृच्छा* Ñs T G1 2 4-6
प्रवक्ष्यामि च भू*; D2 वक्ष्यामि भूयस्त्वां चैव, G2 प्रयच्छामि
चचो भूय, M2 4 पूर्वा प्र(M2 च)क्ष्यामि भू* — *) G2 8
M1 5 *संप्रोक्ता Ñ V1 B (B2 missing) D (except D2)
T1 G1 6 Ms या कथा व्याससंपन्ना (T1 G1 6 *संप्रोक्ता)
— *) K4 त्वेतां, Ñ V1 B (B2 missing) D (except D2)
T1 G1 6 Ms ताश्च K4 Ñs 2 Dn2 D2 Cd भूयो विचक्ष्व,
Ñ1 *यो विधत्स्व; G2 *योनुचक्ष्व, M2 4 *योभिधत्स्व D2 7
प्रचक्ष्व(D1 *क्ष)ते; M1 5 प्रचक्रमे, M2 विवक्षमहे

29 K1 missing K2 om 29 (of v 1 27).

— *) Ñ1.2 V1 B1 2 4 m 5 D (except D2) *दुष्पारे (D2
*र) — *) Ś1 Ko 2.4 B2 T1 G1 2 Ms महारामन, D2
*त्मना — *) Cf 1 1 58° Dn2 कर्मारभेषु, D2 6.7
*रे तु Ñs V1 B (B2 missing) D (except D2) यत्तस्य
(for विधि*) — *) Ś1 महार्णवे, Ñ1 2 V1 Da2 D2 4 6.7
T1 G1 तथा कवे, Ñs Dn D1 तथाचरे, B1 तथा करे; B2
missing, B3 तथातरे, B4 यथा करे, B5 तथापरे, G2 तथा
तव M2 4 *स्थानतरा कवे

30 K1 missing K2 om 30 (of v 1 27)

— *) D2 येषु येषु Ś1 Ko D2 यथा तथा; K2 *क्रम, G2
*गत — *) K2 B2 D1 M2 4 तत; D2 तत्र; D2 7 तत्तत्;
G2 तत्त्व (for त्वत्) Ko 4 D2 T G1-2 M1 5 इच्छामि ता
(G2 2 तां), K2 Ñs G2-6 *च्छाम ता (G2 2 ता); D2
*च्छाम्यह Ś1 इच्छाम त्वत्तसां श्रोतु — *) G2 4-6 सूत;
G2 काले Ś1 त्वेय; K2 त्वत्त; Ñs तत्त्व; V1 D2 G1 M त्व
हि, D2 तास्त्व (for त्व वै) B2 विप्रचक्ष्व न (for वै वि*)
Ś1 K2 Ñ V1 B1 2 3.5 D (except D2) प्र(Ś1 K2 Ñs
Dn वि)चक्ष्व न

31 K1 missing K2 om 31 (of v 1 27) D2 6.7

om सूत उ* — Ś1 S सूत; Ko 4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1
सौतेर* — *) M भगवान् (for भकययन्) Ñ1.2 V1 B

यत्कीर्तयित्वा सर्पेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५

श्रुत्वा धर्मिष्ठमाख्यानमास्तीकं पुण्यवर्धनम् ।

आस्तीकस्य कवेर्विप्र श्रीमच्चरितमादितः ॥ २६

शौनक उवाच ।

भृगुवंशात्प्रभृत्येव त्वया मे कथितं महत् ।

आख्यानमखिलं तात सौते प्रीतोऽसि तेन ते ॥ २७

प्रक्ष्यामि चैव भूयस्त्वां यथावत्सूतनन्दन ।

यां कथां व्याससंपन्नां तां च भूयः प्रचक्ष्व मे ॥ २८

तस्मिन्परमदुष्प्रापे सर्पसत्रे महात्मनाम् ।

कर्मान्तरेषु विधिवत्सदस्यानां महाकवे ॥ २९

या बभूवुः कथाश्चित्रा येष्वर्थेषु यथातथम् ।

त्वच इच्छामहे श्रोतुं सौते त्वं वै विचक्षणः ॥ ३०

C 1 2201
B 1 59 4
K 1 59 4

Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da ins after 26^{ab} Dn
D1 4.5 (marg), after 25 Ñs D2 3.7, after 26 K4,
after 465*

467* यथा कथितवान्प्रहसन्प्रमति पूर्वजस्तव ।

पुत्राय हरवे प्रीतं पृच्छते भार्गवोत्तम ।

यद्वाक्यं श्रुतवांश्चाह तया च कथितं मया ।

[Before line 1, Dn1 us D2 108 सूत उ', Ñs सौतेर'
— (L. 1) Ñ1 Da2 D2 3.7 यथावत्कथितं प्र' Ñs B1 5
D2 4.5 तदा (for तव)]

— After 467*, Ñs D2 3.7 repeats 26^{cd} (indicating
interpolation) — *) T1 G1 3 Ms (inf l in corr to)
तस्य (for विप्र) — After 26, Ks ins

468* श्रुत्वास्तीकश्च चरितं य स्मरेद्भक्तितत्पर ।

पुत्रपौत्रधनायुश्च कुलसतति चाक्षया ।

महापुण्यं यदाश्चैव लभते नात्र सशय ।

After 26, T2 G (except G2 6) ins

469* सर्वपापविलिप्तं कौ दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।

गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रयायास्तुत्रपौत्रवान् ।

After 26, Ko 4 Da1 Dn D1.5 ins an additional
colophon ending the Āstika-parvan, its details are
as follows Adhy name Ko सर्पसत्रमित्यास्तीक, K4
Dn2 सर्पसत्रम्, Da1 आस्तीकवरप्रदानम् — Adhy no
Ko 53, Da1 55, Dn2 57, D1 56 — Sloka no Dn
32 — Aggregate s'loka no Dn2 2171

27 K1 missing K2 (1 hapl) om 27-31 S1
resumes from the last letter (व) in 27^a — S (T2
G2.5 with prefixed श्री) शौनक — *) G1 यदाप्रभृत्यैव
T2 G2-6 Ms स्वेतव् — *) D2 6.7 तथा (for त्वया)
Ñ1 3 V1 B (B2 missing) D (except D2) कीर्तितं म'
— *) D2 सौते (for तात) — *) D2 वत्स, T G
(except G1) M1 3.4 भृगु, M2 प्रिय (for सौते) M2 4
विप्र (for प्रीत) K2 S (except G2 6 Ms) तेनच; B2
तेन वै, D2 ते तथा

28 K1 missing K2 om 28 (of v 1 27)

— *) S1 Ñ1 2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1 2.4 6.7

वक्ष्यामि, Ko प्रक्ष्या', D2 M1 5 पृच्छा' Ñs T G1 3.4-6

प्रवक्ष्यामि च भू'; D2 वक्ष्यामि भूयस्त्वां चैव, G2 प्रयच्छामि

यचो भूय, M2 4 पूर्वा प्र(M2 व)क्ष्यामि भू' — *) G2 3

M1 5 'संप्रोक्ता' Ñ V1 B (B2 missing) D (except D2)

T1 G1 6 Ms या कथा व्याससपन्ना (T1 G1 6 'संप्रोक्ता')

— *) K4 त्वेतां, Ñ V1 B (B2 missing) D (except D2)

T1 G1 6 Ms ताश्च K4 Ñ2 3 Dn2 D2 Cd भूयो विचक्ष्व,

Ñ1 'यो विधत्स्व; G2 'योनुचक्ष्व, M2 4 'योभिधत्स्व D2.7

प्रचक्ष्व(D2 'क्ष)ते; M1.5 प्रचक्रमे, M2 विवक्ष्महे

29 K1 missing K2 om 29 (of v 1 27).

— *) Ñ1.2 V1 B1 3.4 m 5 D (except D2) 'दुष्पारे (D2

'र) — *) S1 Ko 2.4 B2 T1 G1 3 Ms महात्मन, D2

'त्मना — *) Cf 1 1 58° Dn2 कर्मारभेषु, D2 6.7

'रे तु Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2) यज्ञस्य

(for विधि') — *) S1 महार्णवे, Ñ1 3 V1 Dn2 D2 4.6.7

T1 G1 तथा कवे, Ñ2 Dn D1 तथाध्वरे, B1 तथा करे; B2

missing, B3 तथातरे, B4 यथा करे, B5 तथापरे, G2 तथा

तव M2 4 'स्यानतरा कवे

30 K1 missing K2 om 30 (of v 1 27)

— *) D2 येषु येषु S1 Ko D2 यथा तथा; K2 'क्रम, G2

'गत — *) K2 B2 D1 M2 4 तत; D2 तत्र; D2 7 तत्तत्;

G2 तत्त्वं (for त्वत्त) Ko 4 D2 T G1-3 M1 5 इच्छामि ता

(G2 3 तां), K2 Ñs G4-6 'च्छाम ता (G4 3 ता); D2

'च्छाम्यह S1 इच्छाम त्वत्तस्मां श्रोतु — *) G2 4-6 सूत;

G2 काले S1 त्वेव; K4 त्वत्त; Ñs तत्त्व; V1 D2 G1 M त्व

हि, D2 तास्व (for त्व वै) B1 विप्रचक्ष्व न (for वै वि')

S1 K2 Ñ V1 B1 3.5 D (except D2) प्र(S1 K2 Ñs

Dn वि)चक्ष्व न

31 K1 missing K2 om 31 (of v 1 27) D2 6.7

om सूत उ' — S1 S सूत; Ko 4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1

सौतेर' — *) M भगवान् (for भक्षयन्) Ñ1.2 V1 B

५४

सूत उवाच ।

श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम् ।

अभ्यागच्छदपिर्विद्वान्कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १

जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात् ।

कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् ॥ २

जातमात्रश्च यः सद्य इष्ट्या देहमवीबुधत् ।

वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्सेतिहासान्महायशाः ॥ ३

यं नाति तपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च ।

न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना ॥ ४

विन्यासैकं चतुर्धा यो वेदं वेदविदां वरः ।

C 1 2212
B 1 60.5
K. 1 60.5

The critical apparatus has now been modified as follows. The fragm MS B₂ has been replaced by B₃, the three incomplete MSS M_{1,2,3} (which end with adhy 53) have been replaced by three new MSS M_{4,5,6}, furthermore the two mixed codices D_{1,2} have been discontinued, as being of no special value for critical purposes. The MSS which have ended or have been discarded will be wholly ignored in the sequel. Accordingly, B shall hereafter denote only the five Bangālī MSS B_{1,2,3,4,5}, D only the Devanāgarī MSS D_{1,2,3,4,5} and M only the five Malayālam MSS M_{1,2,3,4,5} — Over 2200 stanzas of the vulgate text having been now fully and minutely dealt with in the critical notes, it is deemed permissible, and (to a certain extent) even desirable, to curtail the notes in some measure. The notes will, accordingly, now include only variations which appear to be actually or potentially important. Curtailment will be effected in the following manner (1) simple clerical blunders will be totally ignored or silently corrected, (2) unimportant variations (for instance like those of the common particles, adverbs or conjunctions च-चै-तु-हि, चैव-चापि, तत-तथा-तदा) occurring in a single MS will, as a rule, be ignored, when all other MSS are unanimously against it, (3) detailed enumeration of MSS will be commonly replaced by general remarks like "some MSS", "a few MSS." (cf. v 1 1 56 15, 29, 59 11), when it may be considered unimportant to know exactly how the respective variants are distributed among the different MSS, (4) unessential differences in the spellings of common words will be, as a rule, ignored, oft-

repeated variations in the spellings of proper names (like दु-पंत-दु-पक्त-दु-पमत-दु-प्यत, or शंतनु-शांतनु) will be registered fully once or twice and ignored thereafter. On the other hand, even small errors or coincidences which may be deemed important in text criticism as helping to determine the inter relationship of MSS, as well as all real variants (as distinguished from clerical mistakes) of important MSS like Ś₁, K₁ will be registered with scrupulous care as hitherto.

54

1 Stanzas 1-4 (with सूत उ^०) are missing in K₁ (cf. v. 1. 1 47 20) — Before सूत उ^० (or its v 1), G₁ms हरि. ॐ, M₅स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः । अविन्नमस्तु, M₆-s हरि श्रीगणपतये नमः । अविन्नमस्तु (M₅ cont. श्रीगुरुभ्यो नमः) — N₅ T₁ om सूत उ^० Ś₁ D₂ T₂ G M₆ s सूत, K₀ s. 4 N_{1,2} V₁ B₁ D₁ D₁ सौत्तिर^० — In Ś₁, 1-17 are lost on the missing upper half of a fol (39) — ^a) K₂-4 च (for तु) — ^b) K (K₁ missing) B₅ D₁ D₂ D₃ s T G (except G_{2,4}) अस्या^० (as in text), the rest अन्य^० — ^c) K₂ यनो द्विज
2 Ś₁ K₁ missing — ^b) K₂ ऋते पुत्रा^० — ^c) G₂ यमुनातीरे — ^c) B₁ भरताना (m as in text) (for पाण्ड^०)

3 Ś₁ K₁ missing. — ^a) V₁ य सत्याम्; D₂ सद्य स (for य सद्य) — ^b) D_{2,5} इष्ट; D₃ विष्टया, Cd इष्टया (as in text) B₁ (m as in text) s Nilp देवीम् (for देहम्) D₁ (erroneously) देहम्, which is Arjp, the true Arj reading being देवीम् S वृषे वेदवित्तमः (G₁-s बालसूर्यवत्) — ^c) = 1. 44. 18^०. K₂ धिगमस्; K₄ G₂ धिजगी. — ^c) S इतिहासांश्च सर्वश^०

4 Ś₁ K₁ missing. — ^a) K₂ N₅ V₁ B_{1,2,3} D₁

५४

सूत उवाच ।

श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम् ।

अभ्यागच्छदपिर्विद्वान्कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १

जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात् ।

कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् ॥ २

जातमात्रश्च यः सद्य इष्ट्या देहमवीवृधत् ।

वेदांश्चाभिजगे साङ्गान्सेतिहासान्महायशाः ॥ ३

यं नाति तपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च ।

न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना ॥ ४

विन्यासैकं चतुर्धा यो वेदं वेदविदां वरः ।

C 1 2212
B 1 60.5
K 1 60.5

The critical apparatus has now been modified as follows. The fragm MS B₂ has been replaced by B₃, the three incomplete MSS M₁:s (which end with adhy 53) have been replaced by three new MSS M₂:s, furthermore the two mixed codices D₂:s have been discontinued, as being of no special value for critical purposes. The MSS which have ended or have been discarded will be wholly ignored in the sequel. Accordingly, B shall hereafter denote only the five Bangālī MSS B₁:s, D only the Devanāgarī MSS D₁ D₂ D₃:s and M only the five Malayālam MSS M₂:s — Over 2200 stanzas of the vulgate text having been now fully and minutely dealt with in the critical notes, it is deemed permissible, and (to a certain extent) even desirable, to curtail the notes in some measure. The notes will, accordingly, now include only variations which appear to be actually or potentially important. Curtailment will be effected in the following manner: (1) simple clerical blunders will be totally ignored or silently corrected, (2) unimportant variations (for instance like those of the common particles, adverbs or conjunctions च-चै-तु-हि, चैव-चापि, तत-तथा-तदा) occurring in a single MS will, as a rule, be ignored, when all other MSS are unanimously against it, (3) detailed enumeration of MSS will be commonly replaced by general remarks like "some MSS", "a few MSS." (cf. v 1 1 56 15, 29, 59 11), when it may be considered unimportant to know exactly how the respective variants are distributed among the different MSS, (4) unessential differences in the spellings of common words will be, as a rule, ignored, oft-

repeated variations in the spellings of proper names (like दु-पत-दुष्कत-दुष्मत-दुष्यत, or शंतनु-शांतनु) will be registered fully once or twice and ignored thereafter. On the other hand, even small errors or coincidences which may be deemed important in text criticism as helping to determine the inter relationship of MSS, as well as all real variants (as distinguished from clerical mistakes) of important MSS like Ś₁, K₁ will be registered with scrupulous care as hitherto

54

1 Stanzas 1-4 (with सूत उ^०) are missing in K₁ (cf. v. 1 1 47 20) — Before सूत उ^० (or its v 1), G₂ ins हरि. ॐ, M₂ सस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः । अविघ्नमस्तु, M₂:s हरि श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु (M₂ cont. श्रीगुरुभ्यो नमः) — N₂ T₁ om सूत उ^० Ś₁ D₂ T₂ G M₂:s सूत, Ko a. 1 N₂:s V₁ B₁ D₁ D₂ सौतिर^० — In Ś₁, 1-17 are lost on the missing upper half of a fol (39) — ^a) K₂:s च (for तु) — ^o) K (K₁ missing) B₂ D₂ D₃ s T G (except G₂:s) अस्या^० (as in text), the rest अस्य^० — ^a) K₂ यनो द्विज

2 Ś₁ K₁ missing — ^b) K₂ ऋते पुत्रा^० — ^o) G₂ यमुनातीरे — ^a) B₁ भरताना (m as in text) (for पाण्ड^०)

3 Ś₁ K₁ missing. — ^a) V₁ य सत्याम्; D₂ सद्य स (for य सद्य) — ^b) D₂:s इष्ट; D₂ दिष्ट्या, Cd इष्ट्या (as in text) B₁ (m as in text) s Nilp देवीम् (for देहम्) D₂ (erroneously) देहम्, which is Arj, the true Arj reading being देवीम् S षट्पदे वेदवित्तमः (G₁:s बालसूर्यवत्) — ^o) = 1. 44. 18^०. K₂ धिगमश्च; K₂ G₂ धिजगी. — ^a) S इतिहासांश्च सर्वेश^०

4 Ś₁ K₁ missing. — ^a) K₂ N₂ V₁ B₁:s D₂

न त्वया द्विज ॥ १८
 एकर्मणाम् ।
 तान्तकरणं महत् ॥ १९
 सूत देवेनाविष्टचेतसाम् ।
 श्रुत्वा तु सर्पसत्रं चक्षुः भगवन्कुशलो ह्यसि ॥ २०
 अम्यागच्छद्वा श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
 जनयामास ज्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ २१
 कन्यैव ॥

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

वैशंपायन उवाच ।
 गुरवे प्राङ्मस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।

संपूज्य च द्विजान्सर्वास्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥ १
 महर्षेः सर्वलोकेषु विश्रुतस्यास्य धीमतः ।

G. 1 2232
B. 1 61 2
K. 1 61 8

18 B₁ om 18^{ab} S₁ resumes with 18^{ca} — Before 18, N (except K₁, S₁ missing) ins जनमे (Ko जन्मे) जय उ° (Da. 4 om उ°) — °) = 22^a Of 1 1 11^a D_{avp} प्रत्यक्षदर्शन — °) S त्वयानघ (G₁ इद त्वया, G₂ ६ इह त्वया)

19 ^{ab}) S कथं च भगवन्भेदस्तेपामासीन्महात्मनां — °) = 1. 55 43^b.

20 °) Ko N V₁ B D G_{1,2} समाचक्ष्व (Da₁ as in text, D₂ द्विजश्रेष्ठ) T G_{1,2} 4-s M इच्छामि तत्त्वत ओतु — °) N V₁ B D G_{1,2} यथावृत्त द्विजोत्तम (D₂ समाचक्ष्व यथाविधि)

21 Before 21, Ko 2 4 N₁ Da₂ Dn D₁ 4 ins सौतिरु°; K₂ B_{2,6} D₂ सूत उ°; T G सूत — After 21^{ab}, Ko 2.4 ins

470^a ब्राह्मणानां पुरस्तात् नृपेणैव प्रणोदित ।
 — °) = 1 1 57^{ca} — °) S (except G₁ 2.6) उवाच वरद° (M₂ °द) शिष्यं — °) G₂ 4 s M₂ (inf lin as in text) °मतिक्रान्.

22 Before 22, N V₁ B₁ D (except D_{1,2} 5) ins व्यास उ° — °) = 18^a Of 1 1 11^a S₁ K M₂ transp कुरु° and पाण्ड° — °) G_{1,2} 5 M यद्वृत्त तत्र तत्त्वत

23 Before 23, N₂ Dn₂ ins सौतिरु°, B₂ D₂ सूत उ° — °) K₂ 4 °मादाय — °) B₁ 6 °क्षे तदा; G₁ 2 4 °क्षे [S]य (G₄ च) तद — °) M₂ °हासमि तदा

24 °) N V₁ B D G_{1,2} 6 transp तस्यै and राज्ञे T G_{1,2} 4 s M उवाच राज्ञे तस्यै स (T₁ तत्सर्व) — °) N₂ V₁ B D पार्थिवेभ्यः; T G_{1,2} 4 s M सदस्ये — °) Of 1

55 43^a K₂ राष्ट्र; N₂ V₁ B D सर्व; G₁ 2 राज्ञां (for राज्य)

Colophon Major parvan D₂ T₂ G₁₋₂ M समव° (for आदि°) — Sub-parvan Ko 2 4 अशावतरण (Ko °तार) — Adhy name Ko 2 4 G_{1,2} 5 M (except M₂) व्यासात्मनः; N_{1,2} V₁ B Da D₂ 4 वैशंपायनानुशासन, Dn कथानुबंध — Adhy no (figures, words or both) S₁ K₁ 67, K₂ (sup lin. sec m) T₁ 51, N_{1,2} V₁ D₂ 57, Da₁ 56, Da₂ 60, Dn₂ 53, D₂ 58, D₂ T₂ G M 1 (of the समवपर्व) — S'loka no Da₁ Dn₁ n₂ 23. — Aggregate s'loka no Dn₂ 2204

55

1 S₁ om वैश° उ° D₂ S (except M₂ 5) om उ° — After उ°, K₁ ins

471* पातु य कविमातङ्गो व्यास. सत्यवतीसुत ।

यस्य चागमदगन्धेन धासित भुवनप्रयम् ।
 while Da. 6 S (M₂ 5 om line 21) ins

472* शृणु राजन्यथा धीरा आतर पञ्च पाण्डवा ।

विरोधमन्वगच्छन्त धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभि ।

[(L 2) G₂ M₂ 3 महात्मभि]

— °) S °स्कृत्वा — °) B₁ 5 समाहित (both m as in text)

2 ^{ab}) = (var) 1 1 23^{ab}, 56 12^{ab} N₁ 2 V₁ B D T₂ G_{1,2} 5 विश्रुतस्यैह सर्वलोकेषु (Dn₂ T₂ G_{1,2} 5 °कस्य) धी°; T₁ °पु पूजितस्य महात्मन — °) = 1 1 23^{ca}, 56 12^{ca}. S₁ K₁ पुण्य (for कृत्स्न) N_{1,2} V₁ B D °स्यास्य महात्मन

नि त्वया द्विज ॥ १८
 एकर्मणाम् ।
 तान्तकरणं महत् ॥ १९
 सूत देवनाविष्टचेतसाम् ।
 श्रुत्वा तु सर्पसर्व चक्ष्व भगवन्कुशलो ह्यसि ॥ २०
 अभ्यागच्छद्भिः श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
 जनयामास ज्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ २१
 कन्यैव ॥

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

वैशंपायन उवाच ।
 गुरवे प्राङ्मस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।

संपूज्य च द्विजान्सर्वास्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥ १
 महर्षेः सर्वलोकेषु विश्रुतस्यास्य धीमतः ।

G. 1 2232
B. 1 61 2
K. 1 61 3

18 B₁ om 18^{ab} Śi resumes with 18^{ac} — Before 18, N (except K₁, Śi missing) ins जनने (Ko जन्मे) जय उ° (Da₁ om उ°) — °) = 22^a Of 1 1 11° D_{orp} प्रत्यक्षदर्शन — °) S त्वयानघ (G₁ इद त्वया, G₂ इह त्वया)

19 ^{ab}) S कथ च भगवन्भेदस्तेषामासीन्महात्मनां — °) = 1. 55 43^b.

20 °) Ko N̄ V₁ B D G₁ समाचक्ष्व (Da₁ as in text, D₂ द्विजश्रेष्ठ) T G₁ 4-5 M इच्छामि तत्त्वत श्रोतु — °) N̄ V₁ B D G₁ यथावृत्त द्विजोत्तम (D₂ समाचक्ष्व यथाविधि)

21 Before 21, Ko : 4 N̄₁ Da₂ Dn D₁ 4 ins सौतिर°; K₂ B₂ 6 D₂ सूत उ°; T G सूत — After 21^{ab}, Ko 2.4 ins

470^a ब्राह्मणानां पुरस्तात् नृपेणैव प्रणोदित ।
 — °) = 1 1 57^{ac} — °) S (except G₁ 2.6) उवाच वरद° (M₂ °द) शिष्यं — °) G₂ 4 s M₂ (inf lin as in text) °मतिक्रान्.

22 Before 22, N̄ V₁ B₁ D (except D₁ 2 s) ins व्यास उ° — °) = 18° Of 1 1 11° Śi K M₂ transp कुरु° and पाण्ड° — °) G₁ 5 M यद्वत् तत्र तत्त्वत

23 Before 23, N̄ D₂ ins सौतिर°, B₂ D₂ सूत उ° — °) K₂ 4 °मादाय — °) B₂ 6 °क्षे तदा; G₁ 2 4 °क्षे [S]य (G₄ च) तद् — °) M₂ °हासमि तदा

24 °) N̄ V₁ B D G₁ 2.6 transp तस्यै and राज्ञे T G₂ 4 s M उवाच राज्ञे तस्यै स (T₁ तत्सर्व) — °) N̄₂ V₁ B D पार्थिवेभ्यः ; T G₂ 4 s M सदस्ये — °) Of 1

55 43° K₂ राष्ट्र; N̄₂ V₁ B D सर्व; G₁ 8 राज्ञं (for राज्य)

Colophon Major parvan D₂ T₂ G₁-3 M समव° (for आदि°) — Sub-parvan Ko : 4 अश्वावतरण (Ko °तार) — Adhy name Ko : 4 G₁ 8 M (except M₂) व्यासागमन; N̄₁ 2 V₁ B Da D₂ 4 वैशंपायनानुशासन, Dn कथानुर्वच — Adhy no (figures, words or both) Śi K₁ 67, K₂ (sup lin. see m) T₁ 51, N̄₂ 2 V₁ D₂ 57, Da₁ 56, Da₂ 60, Dn₂ 53, D₄ 58, D₅ T₂ G M 1 (of the समवपर्व) — S'loka no Da₁ Dn₁ n₂ 23. — Aggregate s'loka no Dn₂ 2204

55

1 Śi om वैश° उ° D₂ S (except M₂ s) om उ° — After उ°, K₂ ins

471* पातु व कविमातङ्गो व्यास. सत्यवतीसुत ।
 यस्य वाग्मदगन्धेन घासित भुवनत्रयम् ।
 while Da₂ 6 S (M₂ s om line 21) ins

472* शृणु राजन्यथा धीरा आतर पञ्च पाण्डवा ।
 विरोधमन्वगच्छन्त धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभि ।
 [(L 2) G₂ M₂-3 महात्मभि]

— °) S °स्कृत्वा — °) B₂ 5 समाहित (both m as in text).

2 ^{ab}) = (var) 1 1 23^{ab}, 56 12^{ab} N̄₁ 2 V₁ B D T₂ G₁ 5 विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु (Dn₂ T₂ G₄ 5 °कस्य) धी°; T₁ °पु पूजितस्य महात्मन — °) = 1 1 23^{ac}, 56 12^{ac}. Śi K₁ पुण्य (for कृत्स्न) N̄₂ V₁ B D °स्यास्य महात्मन

तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं पि सुखावहः ॥ १४
 कथं समभवद्भेदस्तेषामस्मिन् विवृतैरपि ।
 तच्च युद्धं कथं घृत्तं भूमाव्यर्थरक्षितान् ॥ १५
 पितामहानां सर्वेषां दुःशासनानादिभिः ।
 कात्स्न्येनैतत्समाजातुपं गृहमादिशत् ॥ १६
 तस्य तद्वचनं मास पाण्डवानमितौजसः ।
 शशास शिष्यसन्धान्पावकेन पुनस्तदा ॥ १७

विदुरस्यैव वचनात्खनित्री विहिता ततः ।
 भोक्षयामास योगेन ते मुक्ताः प्राद्रवन्भयात् ॥ १८
 ततो महावने घोरे हिडिम्बं नाम राक्षसम् ।
 भीमसेनोऽजघातुद्भो भुवि भीमपराक्रमः ॥ १९
 अथ संघाय ते वीरा एकचक्रां व्रजंस्तदा ।
 ब्रह्मरूपधरा भूत्वा मात्रा सह परंतपाः ॥ २०
 तत्र ते ब्राह्मणार्थाय वकं हत्वा महाबलम् ।

C 1 2258
B 1 01 2
B 1 01 2

वि' — १) K₂ s N₂ T₁ G₂ M महाकवि. — १) N₂
 V₁ B D प्रतिकारे

14 S₁ missing. K (except K₂) T₂ om 14 M
 (for M₂ of v 1 13) transp 14 and 15 — १) T₁
 G₁ s मार्गस्थो; M मार्गतो — G₂ om 14^{ad} and 15
 — १) T₁ G₁ s वै; G₂ s [S] भूत् (for उपि) —

15 S₁ missing For G₂ and M of v 1 13-14.
 Cf also 474* — १) N₁ विविधैरपि — १) N₂ s V₁ B
 (except B₂) D₂ D₃ D₄ s नाशकद्, D₂ s G₂ M₂-s न
 (M₂-s ना-) शक्तो K₁ N₁ s T₂ G₂ 'नियतु, G₂ 'नियोक्तु.
 — १) K₂ दैवभावाच्च, B₂ भावान्नु (m 'भावार्थ'), B₂
 'भावानु; D₂ T₂ G (G₂ om) M₂ s-3 द्वे (G₂-4 द्वे) वेनाल्यत-
 (D₂ 'ल्यर्थ'); T₁ 'तैरभि; M₂ देवताल्यर्थ- — After 15, T₂
 G₁ s 4 ins lines 1-4, 6 and 7 of 476* (of v 1 21)
 In T₂ there follow line 11 of 476* and a repetition
 of st 14 (with v 1), in G₂, line 11 of 476*, a
 repetition of line 2 of 474* (of v 1 12) and of st
 14 (with v 1), and finally, in G₄, line 2 of 474*, a
 repetition of st 14 (with v 1) and line 11 of 476*

16 S₁ missing D₂ T₂ G₂ om 16 — १) K₂
 तत स सचिवै सर्वै K₂ D₂ s 4 s कर्णदुष्टा S (T₂ G₂
 om) ततो दुर्योधन क्षुद्र कर्णश्च सहसौवल् = (var) 8^{ad}.
 — १) K₂ s 'माविशत् S (T₂ G₂ om) 'पं चक्रालयं

Stanzas 17-21 of the text are based on the
 shorter version as preserved in S, for the text of
 the longer version (476*) found in N (which
 contains some repetition and shows other signs of
 inflation and recasting), of v 1 21

17 Cf v 1. 21 — १) T₂ पुन सदा; G₂ s पुरस्तदा
 18 Cf v 1. 21 — १) G₂ खनिको T₁ प्रहृत, T₂
 G₁-s प्रहित; G₂ s 'त, M₂ s 'सात् G (except G₂ s)
 तदा — १) G₂ वनं (for अयात्) — After 18, G₁ ins
 line 11 of 476*. S (except G₁) ins. after 19' D₂
 D₂ s, after line 15 of 476*

475* प्राप्ता हिडिम्बी भीमेन यत्र जातो घटोत्कच ।

[D₂1 हिडिबी, D₂2 हिडिवा]

20 Cf v 1 21 — १) M (except M₂) गतास्तदा

21 १) G₂ तदा, M₂ प्रति (for तत)

For 17-21 (both incl) N (S₁ missing),
 which contains the longer version, subst.

476*

— सुतप्रियैषी ताम्राजा पाण्डवानस्त्रिकासुत ।

(17^{ad}) ततो विवासयामास राज्यभोगक्षुभुक्षया ।

से प्रातिष्ठन्त सहिता नगराग्रागताह्वयात् ।

प्रस्थाने चामवन्मम्री क्षत्ता तेषां महात्मनाम् ।

येन मुक्ता जतुगृहाक्षिणीये प्राद्रवन्वचनम् । [5]

तत संप्राप्य कौन्तेया नगर वारणावतम् ।

न्यवसन्त महात्मानो मात्रा सह परतपा ।

धृतराष्ट्रेण चाज्ञसा उपिता जातुपे गृहे ।

पुरोचनाद्रक्षमाणा सवत्सरमतन्दिता ।

(18^{ad}) सुरूक्षां कारयित्वा ते विदुरेण प्रचोदिता । [10]

आदीप्य जातुप वेदम दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।

(18^{ad}) प्राद्रवन्भयसविन्ना मात्रा सह परतपा ।

(19^{ad}) दहशुर्दारुण रक्षो हिडिम्ब वननिर्झरे ।

हत्वा च त राक्षसेन्द्र भीता समनुयोधनात् ।

निशि सप्राद्रवन्पार्था धार्तराष्ट्रभयादिता । [15]

(20^{ad}) एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डवा सशितमता ।

(20^{ad}) वेदाध्ययनसपत्तास्तेऽभवन्वक्ष्यचारिण ।

ते तत्र प्रयता काल कचिदुत्पुनरर्पमा ।

मात्रा सहैकचक्रार्था ब्राह्मणस्य निवेशने ।

तत्राससाद क्षुधित पुरुपाद वृकोदर । [20]

(21^{ad}) भीमसेनो महाबाहुर्वै नाम महाबलम् ।

तं चापि पुरुषग्याग्रो बाहुवीर्येण पाण्डव ।

निहत्य तरसा धीरो नागरान्पर्यसान्वयत् ।

ततस्ते शुश्रुव कृष्णां पञ्चालेषु स्वयवराम् ।

श्रुत्वा चैवाम्यगच्छन्त गत्वा चैवालमन्त ताम् । [25]

[Lines 1-4, 6, 7 and 11 have been interpolated
 at different places in T₂ G₁ s 4, their variants are

तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं पि सुखावहः ॥ १४
 कथं समभवद्भेदस्तेषामस्मिन् विवृतेरपि ।
 तच्च युद्धं कथं वृत्तं भूमाव्यर्थरक्षितान् ॥ १५
 पितामहानां सर्वेषां उपदुःशासनादिभिः ।
 कात्स्न्येनैतत्समाजातुपं गृहमादिशत् ॥ १६
 तस्य तद्वचनं मास पाण्डवानमितौजसः ।
 शशास शिः सन्धान्पावकेन पुनस्तदा ॥ १७

विदुरस्यैव वचनात्खनित्री विहिता ततः ।
 मोक्षयामास योगेन ते मुक्ताः प्राद्रवन्भयात् ॥ १८
 ततो महावने घोरे हिडिम्बं नाम राक्षसम् ।
 भीमसेनोऽवधीत्कुद्धो भुवि भीमपराक्रमः ॥ १९
 अथ संघाय ते वीरा एकचक्रां व्रजस्तदा ।
 ब्रह्मरूपधरा भूत्वा मात्रा सह परंतपाः ॥ २०
 तत्र ते ब्राह्मणार्थाय वक्रं हत्वा महाबलम् ।

C 1 2258
B 1 01 29
K 1 01 29

वि' — १) K₂ s N₂ T₁ G₂ M महाकवि. — १) N₂
 V₁ B D प्रतिकारे

14 S₁ missing. K (except K₄) T₂ om 14 M
 (for M₂ of v 1 13) transp 14 and 15 — १) T₁
 G₁ s मार्गस्थो; M मार्गतो — G₂ om 14^{ad} and 15
 — १) T₁ G₁ s वै; G₂ s [S]भूत् (for उपि) — — —

15 S₁ missing For G₂ and M of v 1 13-14.
 Cf also 474* — १) N₁ विविधैरपि — १) N₂ s V₁ B
 (except B₂) Da Dn D₁ s १ नाशकद्, D₂ s G₂ M₂-s न
 (M₂-s ना) शक्तो K₁ N₁ s T₂ G₂ 'नियतु, G₂ 'नियोकु.
 — १) K₂ सैवभावाच्च, B₂ 'भावान्नु (m 'भावार्थ), B₂
 'भावानु; D₂ T₂ G (G₂ om) M₂ s-s वै (G₂-१ दे)वेनाल्लत-
 (D₂ 'त्यर्थ); T₁ 'तैरभि; M₂ देवतात्यर्थ- After 15, T₂
 G₁ s १ ins lines 1-4, 6 and 7 of 476* (of v 1 21)
 In T₂ there follow line 11 of 476* and a repetition
 of st 14 (with v 1), in G₂, line 11 of 476*, a
 repetition of line 2 of 474* (of v 1 12) and of st
 14 (with v 1), and finally, in G₂, line 2 of 474*, a
 repetition of st 14 (with v 1) and line 11 of 476*

16 S₁ missing D₂ T₂ G₂ om 16 — १) K₂
 तत स सचिवै सर्वै K₂ D₁ s १ कर्णदुष्टा S (T₂ G₂
 om) ततो दुर्योधन क्षुद्र कर्णश्च सहसौवल् = (var) 8^{ab}.
 — १) K₂ s 'माविशत् S (T₂ G₂ om) 'पं चक्रालयं

Stanzas 17-21 of the text are based on the
 shorter version as preserved in S, for the text of
 the longer version (476*) found in N (which
 contains some repetition and shows other signs of
 inflation and recasting), of v 1 21

17 Cf v 1. 21 — १) T₂ पुन सदा; G₂ s पुरस्तदा

18 Cf v 1. 21 — १) G₂ खनिको T₁ प्रहत, T₂
 G₁-s प्रहित; G₂ s 'त, M₂ s 'सात् G (except G₂ s)
 तदा — १) G₂ वनं (for भयात्) — After 18, G₁ ins
 line 11 of 476*. S (except G₁) ins. after 19 Dn
 D₂ s, after line 15 of 476*

475* प्राप्ता हिडिम्बी भीमेन यत्र जातो घटोत्कच ।

[Dn₁ हिडिबी, Dn₂ हिडिवा]

20 Cf v 1 21 — १) M (except M₂) गतास्तदा

21 १) G₂ तदा, M₂ प्रति (for तत)

For 17-21 (both incl) N (S₁ missing),
 which contains the longer version, subst. — — —

476*

— सुतप्रियैषी ताम्राजा पाण्डवानम्यिकासुत ।

(17^{ab}) ततो विवासयामास राज्यभोगाद्भुक्षया ।

ते प्रातिष्ठन्त सहिता नगरास्त्रागसाह्वयाद् ।

प्रस्थाने चाभवन्मद्री क्षता तेषां महात्मनाम् ।

येन मुक्ता जतुगृहाङ्गिणीये प्राद्रवन्वनम् । [5]

तत संप्राप्य कौन्तेया नगर वारणावतम् ।

न्यवसन्त महात्मानो मात्रा सह परंतपा ।

धृतराष्ट्रेण चाज्ञप्ता उपिता जातुपे गृहे ।

पुरोचनाद्रक्षमाणा सबत्सरमतन्द्रिता ।

(18^{ab}) सुरूक्षां कारयित्वा ते विदुरेण प्रचोदिता । [10]

आदीप्य जातुप वेदम् दाध्वा चैव पुरोचनम् ।

(18^{cd}) प्राद्रवन्मयसविज्ञा मात्रा सह परंतपा ।

(19^{ab}) दृढशुर्दारुण रक्षो हिडिम्ब वननिक्षिरे ।

हत्वा च त राक्षसेन्द्र भीता समनुबोधनाद् ।

निदिश सम्राद्रवन्पार्था धार्तराष्ट्रभयादिता । [15]

(20^{ab}) एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डवा सशितग्रता ।

(20^{cd}) वेदाध्ययनसपत्तास्तेऽभवन्ब्रह्मचारिण ।

ते तत्र प्रयता काल कचिदुर्नरर्पमा ।

मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।

तत्राससाद् क्षुधित पुरुपाद् वृकोदर । [20]

(21^{ab}) भीमसेनो महाबाहुर्वक्रं नाम महाबलम् ।

तं चापि पुरुषण्याघ्रो बाहुवीर्येण पाण्डव ।

निहत्य तरसा धीरो नागरान्पर्यसान्वयत् ।

ततस्ते शुश्रुव कृष्णां पद्मालेपु स्वयवराम् ।

श्रुत्वा चैवाम्यगच्छन्त गत्वा चैवालमन्त ताम् । [25]

[Lines 1-4, 6, 7 and 11 have been interpolated
 at different places in T₂ G₁ s १, their variants are

स वै संवत्सरं पूर्णं मासं चैकं वनेऽवसत् ।
 ततोऽगच्छद्दृषीकेशं द्वास्वर्षा कदाचन ॥ ३२
 लब्धवांस्तत्र वीमत्सुर्मायां राजीवलोचनाम् ।
 अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ३३
 सा शचीव महेन्द्रेण श्रीः कृष्णेनेव संगता ।
 सुभद्रा युयुजे प्रीता पाण्डवेनार्जुनेन ह ॥ ३४
 अर्तर्पयच्च कौन्तेयः खाण्डवे हव्यवाहनम् ।
 वीमत्सुर्वासुदेवेन सहितो नृपसत्तम ॥ ३५
 नातिभारो हि पार्थस्य केशवेनाभवत्सह ।
 व्यवसायसहायस्य विष्णोः शत्रुवधेऽपि ॥ ३६
 पार्थायाभिर्देदौ चापि गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।

इषुधी चाक्षयैर्वाणै रथं च कपिलक्षणम् ॥ ३७
 मोक्षयामास वीमत्सुर्मयं तत्र महासुरम् ।
 स चकार समां दिव्यां सर्वरत्नसमाचिताम् ॥ ३८
 तस्यां दुर्योधनो मन्दो लोभं चक्रे सुदुर्मतिः ।
 ततोऽक्षैर्वश्रयित्वा च सौवलेन युधिष्ठिरम् ॥ ३९
 वनं प्रस्थापयामास सप्त वर्षाणि पञ्च च ।
 अज्ञातमेकं राष्ट्रे च तथा वर्षं त्रयोदशम् ॥ ४०
 ततश्चतुर्दशे वर्षे याचमानाः स्वकं वसु ।
 नालभन्त महाराज ततो युद्धमवर्तत ॥ ४१
 ततस्ते सर्वमुत्साद्य हत्वा दुर्योधनं नृपम् ।
 राज्यं विद्वत्भूयिष्ठं प्रत्यपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ४२

G. 1 2282
K. 1. 51 53

(cf 32^{ab}) — °) Ds वीरं (for वन). — After 31^c,
N ins

478* तेजस्वी सत्यविक्रम ।

प्राणेभ्योऽपि प्रियतर,
reads सत्यसाधिन for धनजयम्, and after 31 ins

479* अर्जुनं पुरोपग्याद्य म्भिरात्मानं गुणैर्युतम् ।

S ins after 31 Ds, after 479*:

480* धैर्याद्भार्षा सत्याद्य धिजयाद्याधिकं प्रियम् ।

अर्जुनो भ्रातरं ज्येष्ठं नात्यवर्तत जातुचित् ।

32 S₁ missing — °) K₁ एव सव. — °) T G₂ s
M सैव Ko 2.4 N V₁ B₁ Dn₂ D₁ s T G (except G₁)
वसन् — After 32^{ab}, D₂-s S ins

481* तीर्थयात्रां च कृतवाक्तागकन्यामवाप्य च ।

अथ पाण्डवस्य तनयां लब्ध्वा ताम्प्रा सहोपित ।

[(L 2) Ds लब्ध्वात्म्यप्रसादित, Ms अवाप्य च धनजय .
G₂ s Ms om अथ, and ins तत्र after लब्ध्वा]

— °) Ds द्वारकायां

33 S₁ missing — °) S तत्र लेभे च वी. — °) G₁ s
भगिनीं (for अनु)

34 S₁ missing — °) V₁ Ds कृष्णेन च सग (Ds
'यु'ता — °) K (except K₁) 'ना मुमुदे N₂ s V₁ B
D (except Dn) प्रीत्या — °) K₄ T G (except G₁ s)
Ms च (for ह) N₂ 'वेन यदास्त्रिनी

35 S₁ missing — °) K जातवेदस (for हव्य)
S तत्र (T₁ G₁-s Ms s तत) सतर्पयामास कैतियो ह.
— °) N₂ भूपसत्तम, S रत्न (Ms पा) ढवे वने

36 S₁ missing M om 36^{ab} — °) N₂ 'रोहि;
V₁ 'रोस्य, T G₁ s 'रोय — °) N V₁ B D 'वेन

सहाभवत् — °) T₁ G₂-s 'सायं द्वितीयस्य, T₂ 'सायो द्वि',
G₁ s M 'सायद्वि'; G₂ 'सायाद्वि'

37 S₁ missing — °) S तत्र (for चापि) — °) Dn₁
Ms s चाक्षयी

38 S₁ missing — °) S (except G₂) मोचया
— °) N₂ Dn D₁ s यत्र — °) Dn₁ Dn₂ D₁ s
'समन्विता'; S 'विभूयि'.

39 S₁ missing — °) K₂ राजा, D₁ लोभ, S क्षुद्रो
(for मन्दो) — °) D₁ चक्रे दृष्ट सु. — °) K₂ S
(except G₁ s) वचयामास K₂ त, N₂ स, B (except
B₁) Dn D₂ G₁ s s तु (for च) — Ms (hapl.) om
39^a-40^a

40 S₁ missing — °) T अज्ञातवास T₁ G₁-s
राष्ट्रेषु, T₂ G₂ s राष्ट्रास्तु; G₂ M राष्ट्रे तु — °) N₂ V₁ B D
ततो, Ms सदा

41 S₁ missing. — °) S गते त्रयोदशे K₂ प्राप्ते
(for वर्षे)

42 S₁ missing — °) B₁ s D (except Dn D₂ s)
क्षत्रम् Ms 'स्ते सहिता सर्वे — °) S 'न रणे — °) N₂
B₁ (m as in text) s s Dn Dn D₁ s विहत'; N₂ 'पर्येत';
B₁ m D₁ विहित', D₂ निहत'; T विक्रम'; G₂ विदूय'; Cd
as in text — After 42, D₂-s S (except Ms s) ins

482* इष्ट्वा क्रतुश्च विविधानश्चमेधादिकान्यहन् ।

धृतराष्ट्रे गते स्वर्गं विदुरे पञ्चतां गते ।

गमयित्वा क्षिप्रं स्वर्गं राज्ञामभिततेजसात् ।

चारुण्ये निलयं प्राप्ते कृष्णदारान्प्ररक्ष्य च ।

महाप्रस्थानिकं कृत्वा गता स्वर्गमनुत्तमम् ।

[(L 3) G₂ s 'त्वा क्रियां स्वर्ग्यो — (L 4) G₂ s

स वै संवत्सरं पूर्णं मासं चैकं वनेऽवसत् ।
 ततोऽगच्छद्दृषीकेशं द्वास्वर्षा कदाचन ॥ ३२
 लब्धवांस्तत्र वीभत्सुर्भार्या राजीवलोचनाम् ।
 अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ३३
 सा शचीव महेन्द्रेण श्रीः कृष्णेनेव संगता ।
 सुभद्रा युयुजे प्रीता पाण्डवेनार्जुनेन ह ॥ ३४
 अर्तर्पयच्च कौन्तेयः खाण्डवे हव्यवाहनम् ।
 वीभत्सुर्वासुदेवेन सहितो नृपसत्तम ॥ ३५
 नातिभारो हि पार्थस्य केशवेनाभवत्सह ।
 व्यवसायसहायस्य विष्णोः शशुवधेऽपि च ॥ ३६
 पार्थायामिर्देदौ चापि गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।

इषुधी चाक्षयैर्वाणै रथं च कपिलक्षणम् ॥ ३७
 मोक्षयामास वीभत्सुर्मयं तत्र महासुरम् ।
 स चकार समां दिव्यां सर्वरत्नसमाचिताम् ॥ ३८
 तस्यां दुर्योधनो मन्दो लोभं चक्रे सुदुर्मतिः ।
 ततोऽक्षैर्वश्रयित्वा च सौवलेन युधिष्ठिरम् ॥ ३९
 वनं प्रस्थापयामास सप्त वर्षाणि पञ्च च ।
 अज्ञातमेकं राष्ट्रे च तथा वर्षं त्रयोदशम् ॥ ४०
 ततश्चतुर्दशे वर्षे याचमानाः स्वकं वसु ।
 नालभन्त महाराज ततो युद्धमवर्तत ॥ ४१
 ततस्ते सर्वमुत्साद्य हत्वा दुर्योधनं नृपम् ।
 राज्यं विद्वत्भूयिष्ठं प्रत्यपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ४२

G. 1 2282
B. 1. 61 53
K. 1. 61 55

(cf 32^{ab}) — °) Ds वीरं (for वन). — After 31^a,
N ins

478* तेजस्वी सत्यविक्रम ।

प्राणेभ्योऽपि म्रियतर,
reads सत्यसचिन for धनजयम्, and after 31 ins

479* अर्जुनं पुरूपम्याघ म्भिरात्मानं गुणैर्बुधम् ।

S ins after 31 Ds, after 479*:

480* धैर्याद्भार्षा सत्याद्य विजयाद्याधिक म्रियम् ।

अर्जुनो भ्रातर ज्येष्ठ नात्यवर्तत जातुचित् ।

32 S₁ missing — °) K₁ एव सव. — °) T G₂ s
M सैव Ko s, N V₁ B₁ D₁ s D₁ s T G (except G₁)
वसन् — After 32^{ab}, Ds-s S ins

481* तीर्थयात्रां च कृतवाक्तागकन्यामवाप्य च ।

अयं पाण्डवस्य तनयां हृष्याताम्या सहोपित ।

[(L 2) Ds लब्धामल्पप्रमादित, Ms अवाप्य च धनजय .
G₂ s-s Ms om अय, and ins तत्र after हृष्याता]

— °) Ds द्वारकायां

33 S₁ missing — °) S तत्र लेभे च वी. — °) G₁ s
भगिनी (for अनु)

34 S₁ missing — °) V₁ Ds कृष्णेन च सग(Ds
‘यु’ता — °) K (except K₁) ‘त्रा सुयुदे N₁ s V₁ B
D (except D₁) प्रीत्या — °) K₁ T G (except G₁ s)
Ms च (for ह) N₁ ‘वेन यदास्त्रिनी

35 S₁ missing — °) K जातवेदस (for हव्य)
S तत्र (T₁ G₁ s Ms s तत) सतर्पयामास कौन्तेयो ह.
— °) N₁ भूपसत्तम, S तां(Ms पा)दवे वने

36 S₁ missing M om 36^{ab} — °) N₁ ‘रोहिः;
V₁ ‘रोह्य, T G₁ s ‘रोय — °) N V₁ B D ‘वेन

सहाभवत् — °) T₁ G₂ s ‘सायं द्वितीयस्य, T₂ ‘सायो द्वि’,
G₁ s M ‘सायद्वि’; G₂ ‘सायाद्वि’

37 S₁ missing — °) S तत्र (for चापि) — °) D₁ s
Ms s चाक्षयी

38 S₁ missing — °) S (except G₂) मोक्षया
— °) N₁ D₁ D₁ s यत्र — °) D₁ D₂ D₁ s
‘समन्विता’; S ‘विभूषि’.

39 S₁ missing — °) K₂ राजा, D₁ लोभ, S क्षुद्रो
(for मन्दो) — °) D₁ चक्रे हृष्ट सु. — °) K₂ S
(except G₁ s) वचयामास K₂ त, N₁ स, B (except
B₁) D₁ D₂ G₁ s s तु (for च) — Ms (hapl.) om
39^a-40^a

40 S₁ missing — °) T अज्ञातवास T₁ G₂ s
राष्ट्रेषु, T₂ G₂ s राष्ट्रासु; G₂ M राष्ट्रे तु — °) N₁ V₁ B D
ततो, Ms तदा

41 S₁ missing. — °) S गते त्रयोदशे K₂ प्राप्ते
(for वर्षे)

42 S₁ missing — °) B₁ s D (except D₁ D₂ s)
क्षत्रमु Ms ‘सो सहिता सर्वे — °) S ‘न रणे — °) N₁
B₁ (m as in text) s s D₁ D₂ s विद्वत्; N₁ ‘पर्येत;
B₁ m D₁ विहित’, D₂ निहत; T विक्रम; G₂ विदूय; Cd
as in text — After 42, Ds-s S (except Ms s) ins

482* इष्ट्वा कृष्य विविधानमधेधादिकान्महून् ।

धृतराष्ट्रे गते स्वर्गे विदुरे पञ्चतां गते ।

गमयित्वा स्त्रिय स्वर्गं राज्ञाममिततेजसाम् ।

चार्ष्णेये निलयं प्राप्ते कृष्णदारान्प्ररक्ष्य च ।

महाप्रस्थानिकं कृत्वा गता स्वर्गमनुत्तमम् ।

[(L 3) G₂ s ‘त्वा क्रियां स्वर्ग्या — (L 4) G₂ s

अनुवज्रस्त्रव्याघ्रं वञ्च्यमानं दुरात्मभिः ॥ ८
 कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
 अनर्हः परमं केशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
 कथं च बहुलाः सेनाः पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
 अस्त्रजेकोऽन्यत्सर्वाः पितृलोकं धनंजयः ॥ १०
 एतदाचक्ष्व रे, सर्वे यथावृत्तं तपोधन ।
 यद्यञ्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
 प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यामस्यामिततेजसः ॥ १२
 इदं शतमहसं हि श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।

सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातममितौजसा ॥ १३
 य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
 ते ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयुर्देवतुल्यताम् ॥ १४
 इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
 श्राव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १५
 अस्मिन्नर्थश्च धर्मश्च निखिलेनोपदिश्यते ।
 इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्टिकी ॥ १६
 अक्षुद्रान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
 कार्ण्यं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वा र्थमश्रुते ॥ १७
 भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जयादसंशयम् ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ॥ १८

G. 1 230/1
B. 1 62/1
K. 1 62/2

Ko 1: Ds अनुवजे(Ds 'ते')वा रातान, B1: D2: s
 अन्वज्रास्त्रव्याघ्रा, Dn Ds अन्वयुजे तस्त्रव्याघ्रा — 4) Ks
 corrupt, S1: V1 B1: Dn वाञ्च्यमाना, B1: c Dn Ds: s
 वा(Ds: s)ज'; Ds वाच्यमाणा, Ds T Gs वच'; M
 वच्यमाना (Ms वाच्यमाणा)

9 4) Ks: s धर्मभृता; Ms मध्र — 4) Gs तु; Ms: s
 वै (for म)

10 4) S बहुला (Gs वल्लान्) सेना — 4) Gs तप्यन्ते
 Ds S सपान् (Gs: s) सेना

11 4) Ss 'इय तप्येन Ds Gs transp मे and मय
 — 4) Gs: s 'त द्विजोत्तम — After 11, K1 in the
 figure 62 (1 misplaced adhy. no)

12 = (var) 1 1 23, 55 2 — K1 Dn: Ds S om
 उवाच — After वेत्त' उ', S in

455* क्षणं मुग्धमहाराजं विष्णुलोऽपमनुग्रहम् ।

पुण्यागमनस्य घत्तस्य कृष्णरैपायनेरित ।

— S1 om 12, Ds om 12^{ab}. — 4) Ss Gs 'लोचस्य;
 Ds 'लोचानां

13 4) = (var) line 1 of 27* Cf 156* — 4)
 Gs: s 'वाणा; Gs: s 'वाणि Ms अनुविदितसाहय — 4) K
 Dn: s 'कर्मणा — S subd for 13^{cd} Ds: s ins.
 after 13

456* उपागम्यार्जुनं सद्य ज्ञेयं धाम्न्य भारतमुत्तमम् ।

सक्षेपेण तु वक्ष्यामि सर्वमेतन्नराधिप ।

अध्यायानां सद्यरे द्वे पर्यणां दातमेव च ।

श्लोकानां तु सद्यराणि नवतिश्च द्वादश च ।

सतोऽष्टादशभिः पर्वैः सगृहीतं सद्यर्पिणम् ।

[(L. 1) = Line 2 of 27* (cf. v. 1 1 60) — (L. 3)

Ms: s सद्यश्च — (L. 4) T Gs: s Ms: s नवतिर्दश पृ(Ts

ध)र च — (L. 5) T मनीषिणा, Gs: s महारमना]

— 4) K1 'वत्या सुतेने'

14 4) K 'द कीर्तये' — 4) Ks य इदं, T1 यश्चेत्त
 K1 S V1 B D (except Ds: s) वे चेद (K1 'य')
 शृणुयुर्न(K1 'यस'रा; Ms नित्य श्रद्धासमन्वित — 4) Ds
 T Gs: s Ms स (for ते) K (except K1) ब्रह्मण
 स्थानमस्येत्य; Ds ते प्राप्तस्थानमासाद्य, G1: s M (except
 Ms) म (Gs: s Ms: s स) प्राप्य ब्रह्मण स्थान — 4) K Ds: s
 T Gs: s Ms प्राप्नुयादेव (K1 'यत्येव'), G1: s देवैरौच्छ(G1
 'च्छ)ति; Gs देवैर्योति च, Ms: s देवैर्मजति

15 4) T1 G1: s 'दे सहित — 4) T G1: s M 'मं
 चोत्तम मत (Gs: s महत्); Gs 'म चोत्तमोत्तम, Gs
 भारतस्यप्यानमादित — K1 reads 25-26 after 15^{ab}, and
 15^{cd} after 21 — 4) A few MSS श्रव्याणां G1: s
 धाम्न्य (for चेद) Gs सद्यस्तमुत्तम धाम्न्य — 4) S1 G1: s
 'नमत; T1 'सकृ'; Gs: s Ms: s 'सकृ'

16 4) Ko: s Ss 'स्मिन्मयश्च, Ks 'स्मिन्मयश्च Ko: s
 V1 B1 D (except Ds: s) Gs कामश्च — 4) K1 S V1 B
 Ds Dn Ds: s 'देक्ष्यते; Ks 'लक्ष्य'; Ds 'लिप्य'; Ds 'पच'
 Ks धर्मोपि निगिरि स्थित — 4) Ks B1 Cd पर'; S1
 'निगिरि; S परमार्पिता V1 बुद्धि परमने'

17 4) Gs धर्म (for दान) Gs गुरतिप्यादिशी
 — 4) S (except T1 G1: s) सत्यवादिन — 4) S1
 काल्येन (hypomotriol), Ds T2 Gs: s काल्ये G1
 वेदविदे, Gs 'विद — 4) Ko: s 'श्रावयस्यर्थ', G (except
 G1: s) ज्ञापयि — 17^{cd}-18^{ab} = (var) 1 1 205

18 4) = (var) 1 1 205^{cd} Ss 'हत्यान्वित Ko
 Ds पाप (for चापि) Ko अपि; B1 ज्ञाप (for पाप) S1
 B1 दक्षाद् T Gs: s Ms: s 'क्षान्न सदाय Ds जज्ञाद्यन न

अनुवज्ररव्याघ्रं वञ्चयमानं दुरात्मभिः ॥ ८
 कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
 अनर्हः परमं केशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
 कथं च बहुलाः सेनाः पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
 असन्नेकोऽन्यत्सर्वाः पितृलोकं धनंजयः ॥ १०
 एतदाचक्ष्व रे सर्वे यथावृत्तं तपोधन ।
 यद्यञ्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।

महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
 प्रचक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यामस्यामिततेजसः ॥ १२
 इदं शतमहर्षं हि श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।

सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातममितौजसा ॥ १३
 य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
 ते ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयुर्देवतुल्यताम् ॥ १४
 इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
 श्राव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १५
 अस्मिन्नर्थश्च धर्मश्च निखिलेनोपदिश्यते ।
 इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्टिकी ॥ १६
 अक्षुद्रान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
 कार्पण्यं वेदमिमं विद्वद्वाश्रावयित्वा र्थमश्नुते ॥ १७
 भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जलादसंशयम् ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ॥ १८

G. 1 230 f
 B. 1 62. 19
 K. 1 62. 21

Ko 1. Ds अनुवजे (Ds 'ते') या रातान, Bz : Ds :
 अन्वज्रातरव्याघ्र, Dn Ds अन्वयुमे तरव्याघ्रा — ^a) Ks
 corrupt, Ns Vs Bz : Dn वाच्यमाना, Bz : c Dn Ds :
 का (Ds : व) ज्ञः; Ds वाच्यमाना, Ds T Gs वचः; M
 वच्यमाना (Ms वाच्यमानान्)

D ^a) Ks : धर्मभृता; Ms मन्त्र — ^a) Gs नु; Ms :
 वै (for म)

10 ^a) S बहुला (Gs वल्ल्यान्) सेना — ^a) Gs तप्यध्रे
 Ds S सत्पान् (Gs : सेना)

11 ^a) Ns 'इय तत्वेन Ds Gs transp मे and मयं
 — ^a) Gs : 'स द्विजोत्तम — After 11, Ks ins the
 figure 62 (1 misplaced adhy. no)

12 = (var) 1 1 23, 55 2 — Ks Dn : Ds S om
 उवाच — After तेन 'उ', N ins

485^a) क्षणं कुम्भं महाराजं विपुलैऽप्यनुग्रहम् ।

पुण्यागमनस्य वक्तव्यं कृष्णतैपायनेरितम् ।

— Ns om 12, Ds om 12^{ab}. — ^a) Ns Gs 'लोचस्य;
 Ds 'लोचानां

13 ^a) = (var) line 1 of 27^a. Cf 156^a — ^a)
 Gs : 'ग्याणां; Gs : 'ग्याणि Ms चतुर्विंशतिनाह्वय — ^a) K
 Dn : ns 'कर्मणा — S subd for 13^{cd} Ds : ins.
 after 13

486^a) उपाख्यानं सद्य ज्ञेयं धाम्न्य भारतमुत्तमम् ।

सक्षेपेण तु वक्ष्यामि सर्वमेतत्पराधिप ।

अध्यायानां सहस्रे द्वे पर्यणां तत्तमेव च ।

श्लोकानां तु सदृशानि नयनिश्च द्वावैव च ।

सतोऽष्टादशभिः पर्यं सगृहीतं महर्षिणा ।

[(L. 1) = Line 2 of 27^a (cf. v. 1 1 60) — (L. 3)

Ms : सद्यश्च — (L. 4) T Gs : Ms : नयतिर्दश पृ. (Tz

क्ष) य च — (L. 5) T मनीषिणा, Gs महारमना]

— ^a) Ks 'यत्ता सुतेने'

14 ^a) K 'य कीर्तये' — ^a) Ks य इदं, Tz यक्षित्व
 Ks Ns Vs B D (except Ds : s) ये चेद् (Ks 'य)
 शृणुयुर् (Ks 'यत्त) रा; Ms नित्यं श्रद्धासमन्वित — ^a) Ds
 T Gs : Ms स (for ते) K (except Ks) ब्रह्मण
 स्थानमभ्येत्य; Ds ते ब्रह्मस्थानमासाद्य, Gs : s M (except
 Ms) म (Gs Ms : स) प्राप्य ब्रह्मण स्थान — ^a) K Ds :
 T Gs : Ms प्राप्नुयादेव (Ks 'यत्तेव), Gs : s देवैरंष्ट्र (Gs
 'रष्ट्र) ति; Gs देवैर्योति च, Ms : s देवैर्मजति

15 ^a) Tz Gs : s 'दै सहित — ^a) T Gs : M 'भ्रं
 चोत्तम मत (Gs : महत्); Gs 'भ्र चोत्तमोत्तम, Gs
 भारताख्यानमादित — Ks reads 25-26 after 15^{ab}, and
 15^{cd} after 21 — ^a) A few MSS श्रव्याणां Gs :
 धाप्य (for चेद्) Gs सपृष्ठमुत्तम धाप्य — ^a) Ns Gs :
 'ममत; Tz 'सकृ'; Gs : s Ms 'सकृ'

16 ^a) Ko : s Ns 'स्मिन्नर्थश्च, Ks 'स्मिन्नर्थश्च Ko :
 Vs Bz D (except Ds : s) Gs कामश्च — ^a) Ks Ns Vs B
 Ds Dn Ds : 'देहपते; Ks 'लक्ष्य'; Ds 'लिप्य'; Ds 'पद्य'
 Ks धर्मोपि निमित्त स्थित — ^a) Ks Bz Cd पर'; Ns
 'निष्ठिता; S परमार्थिता Vs बुद्धि परमर्त'

17 ^a) Gs धर्म (for दान) Gs गुरुराख्यादिदी
 — ^a) S (except Tz Gs : s) सत्यवादिन — ^a) Ns
 कात्कर्षेण (hypometrie), Ds Tz Gs : s कात्कर्षे Gs
 वेदविदे, Gs 'विद् — ^a) Ko : s श्रावयन्नर्थ, G (except
 Gs : s) ज्ञापयि — 17^{cd}-18^{ab} = (var) 1 1 205

18 ^a) = (var) 1 1 205^{cd} Ns 'हत्यान्वित Ko
 Ds पाप (for चापि) Ko अपि; Bz दाप (for पाप) Ns
 Bz दक्षाय T Gs : Ms : 'ह्यान्न सदाय Ds जलादय न

यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्निरिः ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथ भारतमुच्यते ॥ २७
य इदं श्रावयेद्ब्राह्मन्ब्राह्मणानिह पर्वसु ।
धृतपाप्मा जितखर्गो ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ २८
यथेदं श्रावयेच्छास्त्रे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षयं तस्य तच्छास्त्रमुपतिष्ठेत्पितृवृत्तपि ॥ २९

अह्ना यदेनश्चाज्ञानात्प्रकरोति नरश्चरन् ।
तन्महाभारताख्यानं श्रुत्वैव प्रविलीयते ॥ ३०
भारतानां महजन्म महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३१
त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमुत्तमम् ॥ ३२

C. 1 2333
B. 1 62.52
K. 1 62.55

493*) T₃ G₃ 4-6, after 26

493* योऽप्यीते भारत पुण्यं ब्राह्मणो नियतमत ।
चतुरो वार्षिकान्नामान्मर्वपापै प्रमुच्यते ।
विजय स च वेदानां पारगो भारत पठन् ।
देवा ब्रह्मर्षयो यत्र पुण्या राजर्षयस्तथा ।
कीर्यन्ते धृतपाप्मान् कीर्यन्ते केतवन्मया ।

With lines 4-5 of 1 1 192 — N cont

495* भगवांश्चापि देवेनो यत्र देवी च कीर्यते ।
अनेकजननो यत्र कर्त्तिकेयस्य सभय ।
ब्राह्मणानां गवां धैय माहात्म्यं यत्र कीर्यते ।
सर्वमुक्तिममूहोऽयं श्रोतव्यो धर्ममुद्दिभि ।

After the above, K₃ reads 31

The rest of this adhy., as preserved in the different versions, is in a chaotic condition, containing much repetition and showing obvious signs of interpolation and recasting. The constituted text is frankly eclectic, representing as it does the irreducible minimum, comprising only stanzas authenticated by both recensions and following in general the sequence of K. The divergent (and evidently amplified) version of D₂ S has been relegated to App I (No 32), where also its points of contact with N are shown.

27 Occurs in N V₁ B D in the course of a passage ins after 31 (App I, No 33), and in S, that of a passage subst for 29-33 (ibid., No 32) — *) K (except K₁) सुमहान्; G [S]तिमहान्; M₃ हि महान् — *) K₁ न (for च) B D (except D₂ 4 s) यथा मेरुर्महा — *) N V₁ B D (D₂ om) transp ख्याती and उभौ K₁ ख्याती रत्नावरायती, S ख्याती (T₃ G₁ 'तो) रत्नावरी (T₃ G₁ 'करम्) तद्वत् — *) S महाभा K₂ sup lin 'सुसम — K repeats after 27 (K₂, after 494*) 25^{ad} (v 1 'द नियत मखयादिना), and 26^{ad} (v 1 'ति वितरता); then follows 491* (in K₃ it is a

repetition, cf v 1 26)

28 *) D₂ transp य and इदं S यथेदं पठते वि' — *) K₁ S सदा पर्वसु (K₁ 'णि) पर्वसु (K₁ 'णि) — *) K₁ गत, G₂-s पूत B₂ जित सुद्धो (sic) — *) K₂ 4 भूयाय गच्छति; N₁ 2 V₁ B₁ D₁ D₂ गच्छति शाश्वत; N₂ B₂ 2 s Da गच्छेत् (N₂ 'द) शाश्वत; D₁ corrupt, D₂ गच्छेत्तनास्तन

For 29-32, D₂ S subst a lengthy passage of about 40 lines, given in App I (No 32), which includes, in slightly altered form but in the same relative sequence, all the remaining lines of the text. D₂ includes some stray stanzas of the Southern passage, inserted at various points of its own text.

29 (var) 1 1 203 — M₃ om 29 — *) S (M₃ om) विन्ने (for छादे) N V₁ B D श्रावयेद्ब्राह्मणान्छादे — *) N V₁ D₂ s D₂ 4 यथेम; B₂ 6 यश्चात; B₁ m Da D₁ m₂ यथेद, B₂ यश्चात; D₂ यश्चेत्तत्, D₂ यत्पिद, D₂ यश्चात (for ब्राह्मणान्) B₁ यश्च भद्रासमन्यित — *) Some MSS अस्य T G M₃ असपान च, M₂-s मर्गमागीय — *) K₂ इह (for अपि) N V₁ B D उपायतेत्पितृभिः (D₂ पितृभ्योपतिष्ठते), S (M₃ om) पितृभ्योपतिष्ठति

30 S expands 30 into two stanzas, which are included in a long passage given in App I (No 32), while B₁ D (except D₂) expand 30^{ad} into the following two lines

496* अह्ना यदेन प्रियते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।

ज्ञानादज्ञानतो वापि प्रकरोति नरश्च यत् ।

[D₂ om line 1, B₁ Da om line 2 D₂ repeats line 1, reading रात्र्या for अह्ना]

— *) K₂ प्रतिमुच्यते

31 K₁ reads 31 after 495*. — *) K (except K₂) इत्युत (for उच्यते) — After 31, N ins a passage of about 20 lines given in App I (No 33)

यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्निरिः ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथ भारतमुच्यते ॥ २७
य इदं श्रावयेद्ब्रह्मान्नाक्षानिह पर्वसु ।
धृतपाप्मा जितखर्गो ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ २८
यश्चेदं श्रावयेच्छास्त्रे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षयं तस्य तच्छास्त्रमुपतिष्ठेत्पितृनपि ॥ २९

अह्ना यदेनश्चाज्ञानात्प्रकरोति नरश्चरन् ।
तन्महाभारताख्यानं श्रुत्वैव प्रविलीयते ॥ ३०
भारतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३१
त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमुत्तमम् ॥ ३२

C. 1 2333
B. 1 62.62
K. 1 62.55

493*) T: G: 4-6, after 26

493* योऽप्येति भारत पुण्यं ब्राह्मणो नियतमत ।
अगुरो वार्षिकान्नामान्मन्त्रं पापैः प्रमुच्यते ।
विजये स च वेदानां पारगो भारत पठन् ।
देवा ब्रह्मर्षयो यत्र पुण्या राजपुत्रस्य ।
कीर्त्यन्ते धृतपाप्मानः कीर्त्यन्ते केशवस्य ।

With lines 4-5 of 1 1 192 — N cont

495* भगवांश्चापि देवेतो यत्र देवी च कीर्त्यते ।
अनेकजननो यत्र कार्तिकेयस्य सभय ।
ब्राह्मणानां गवां धैय माहात्म्यं यत्र कीर्त्यते ।
सर्वसुखितिसमूहोऽयं श्रोतव्यो धर्ममुद्धिभि ।

After the above, K: reads 31

The rest of this adhy., as preserved in the different versions, is in a chaotic condition, containing much repetition and showing obvious signs of interpolation and recasting. The constituted text is frankly eclectic, representing as it does the irreducible minimum, comprising only stanzas authenticated by both recensions and following in general the sequence of K. The divergent (and evidently amplified) version of D: S has been relegated to App I (No 32), where also its points of contact with N are shown.

27 Occurs in N V: B D in the course of a passage ins after 31 (App I, No 33), and in S, that of a passage subst for 29-33 (ibid., No 32) — *) K (except K:) सुमहान्; G [S] तिमहान्; M: हि महान् — *) K: म (for च) B D (except D: 4 s) यथा मेरुमहा — *) N V: B D (D: om) transp ख्याती and उर्मा K: ख्याती रसावरायेती, S ख्याती (T: G: 1 तो) रसावरी (T: G: 1 करम्) तद्वत् — *) S महाभा K: sup lin 'सुत्तम् — K repeats after 27 (K: after 494*) 25^{ad} (v 1 'द नियत मखयादिना), and 26^{ad} (v. 1 'ति वितरता); then follows 491* (in K: it is a

repetition, cf v 1 26)

28 *) D: transp य and इदं S यश्चेद पठते वि — *) K: S सदा पर्वसु (K: 1 नि) पर्वसु (K: 1 नि) — *) K: गत, G: 4 पूत B: जित सुद्धो (sic) — *) K: 4 मूयाम गच्छति; N: 2 V: B: D: D: गच्छति शाश्वत; N: B: 4 4 D: गच्छेत्त्य (N: 'द) शाश्वत; D: corrupt, D: गच्छेत्त्यनात्तन

For 29-32, D: S subst a lengthy passage of about 40 lines, given in App I (No 32), which includes, in slightly altered form but in the same relative sequence, all the remaining lines of the text. D: includes some stray stanzas of the Southern passage, inserted at various points of its own text.

29 — (var) 1 1 203 — M: om 29 — *) S (M: om) विन्ने (for धादे) N V: B D धावयेद्ब्राह्मणं ध्यादे — *) N V: D: D: 4 यश्चेम; B: 4 यश्चात; B: m Da D: 1 n: 3 यश्चेद, B: यश्चात्र; D: यश्चेत्त, D: यस्त्विद, D: यश्चात (for ब्राह्मणान्) B: यश्च भद्रासमन्वित — *) Some MSS अक्षय T G M: अपपान च, M: 4 स्वर्गगामीय — *) K: इह (for अपि) N V: B D उपापतंस्त्रिपुण्ड्र (D: पितृसाम्योपतिष्ठते), S (M: om) विष्णुसोपतिष्ठति

30 S expands 30 into two stanzas, which are included in a long passage given in App I (No 32), while B: D (except D:) expand 30^{ad} into the following two lines

496* अह्ना यदेन नियते हन्त्रियैर्मनसापि वा ।

ज्ञानादज्ञानतो यापि प्रकरोति नरश्च यत् ।

[D: om line 1, B: Da om line 2 D: repeats line 1, reading राश्या for अह्ना]

— *) K: प्रतिमुच्यते

31 K: reads 31 after 495*. — *) K (except K:) इत्युत (for उच्यते) — After 31, N ins a passage of about 20 lines given in App I (No 33)

यथा समुद्रो भगवान्यथा च युक्तः समाहितः ।
 ख्याताबुधौ रत्ननिधी तथामप्यसि शाश्वतान् ॥ ६
 य इदं श्रावयेद्विद्वान्नाह्ना भूत्वा मम प्रियः ।
 धृतपाप्मा जितस्वर्गो स्तमावस नराधिप ॥ ७
 यश्चेदं श्रावयेच्छास्त्रे स्थैरो धनधान्यवान् ।
 अक्षयं तस्य भोग्यैर्भूमिगुणैर्युतः ॥ ८
 — धानप देशो हि धनरत्नादिभिर्युतः ।
 वसुपूर्णा च वसुधा वस चेदिषु चेदिष ॥ ९
 धर्मशीला जनपदाः सुसंतोषाश्च साधवः ।
 न च मिथ्याप्रलापोऽत्र स्वरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १०
 न च पित्रा विभज्यन्ते नरा गुरुहिते रताः ।

युञ्जते धुरि नो गात्र कृशाः संयुज्यन्ति च ॥ ११
 सर्वे वर्णाः स्वधर्मस्थाः सदा चेदिषु मानद ।
 न तेऽस्त्यविदितं किंचिन्निषु लोकेषु यद्भवेत् ॥ १२
 देवोपभोग्यं दिव्यं च आकाशे स्फाटिकं महत् ।
 आकाशगं त्वां महत्तं विमानमुपपत्स्यते ॥ १३
 त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः ।
 चरिष्यस्युपरिस्थो वै देवो विग्रहमानिव ॥ १४
 ददामि ते वज्रयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम् ।
 धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रविक्षतम् ॥ १५
 लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप ।
 इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् ॥ १६

६ १ २३१०
१ १ २३१०

text B₁ धर्मान्; D₂ धर्मांत K₂ पालयस्य (m as in text), G₂ 'विरावा D₂ लोकान्धर्मेण रक्षित्वा — ^b) K₂ मन्त्रियुक्त, T G₂ : नित्य युक्त (G₂ 'क्ति) — ^d) K₁ प्रामोपि, N₁ : V₁ Dn पदय, B₂ : D₂ T G₁ : M₂ : s प्राप्स्य, G₂ : s M₂ लप्स्य M₂ क्षोभनान्

7 ^a) K (except K₁) N₂ D₂ G₂ M द्विवि(N₂ 'व)स्यस्य K (except K₁) N₂ B₁ : D₂ G₁ : M सुविस्थ — ^b) N₁ : V₁ D (except D₂) सत्या भूतो — ^c) K₂ : s क्रद्धः; K₁ रूप, N₁ V₁ ऊर्ध्व; B₁ : s वच (Bim as in Da Dn etc), B₁ : ऊर्ध्व; Da Dn D₁ : रस्य, D₂ : श्रेष्ठ; D₁ वचै, T₁ G₂ ऊढ; G₁ ऊचु; G₂ गृह K₂ T₂ G₁ : M as in text K₂ B₁ G₁ : s M₂ : s वृधित्या (as in text), the rest 'त्वां — ^d) D₂ : नरेश्वर

8 ^a) B₁ प्रदास्यश्चय (m as in text) K₁ D₂ 'व्यक्ष सु; D₂ 'व्य च सु K D₂ रस्यश्च — T₁ om. 8^b — ^b) K (except K₁) M₂ सुस्वितो; N₂ V₁ B D (except D₂) T₂ प्रभूत — ^c) K₂ : T₂ G₂ : s सुरक्ष, N₂ D₂ G₁ : M सुरक्ष्य N₂ S (T₁ om) धन्य (N₂ sup lin पुण्य; M₂ धर्म्य) (for सौम्य) K₂ m शुद्धो मेऽपक्ष रस्यश्च — ^d) N₂ T₁ G₁ : s भोगैर; T₂ G₂ : s भोगैर T₂ G₂ : s भूमिगुणैर

9 ^a) K₁ अग्रयान्; N₁ : s Bim Dn D₁ : s अर्धयान्; B₂ : s Da D₁ अग्रयान्; D₂ अग्रयान्; T₂ G₂ अनन्य; G₁ धनयान् Da₁ D₂ पृत; Da₂ ह्य K₁ यं देतो, B₂ : s D₂ देतोय; Da 'क्षोति; G₁ 'क्षोति K₂ N₂ V₁ B₁ : s अनन्यापेदा(N₂ V₁ 'न्यपेप, B₁ 'न्यापेदा)देतोय (K₁ B₂ 'क्षो हि) Da 'रत्नदिभिर्; G₂ : 'धान्यादिभिर् K₂ 'दिसयुत D₂ m अतिप्रम्यापरादेतान्धनरत्नादिभिर्युतान् — ^c) T₂ G (except G₁ : s) यतो रक्षस्य वसुधां — ^d) B₁ transp चेदिषु and 'प K (except K₁) T₂ भूमिप; N₂

चेदिह (m भूमिप) (for चेदिप)

10 ^a) G₂ : s जनाशाय — ^b) K (except K₁) सुसनुष्टाश्च N₂ मानया

11 ^b) Dn D₁ : s युजा (for त्रा) N₂ : V₁ B D₂ : n गुरोरहि — With 11^a of 1 58 19^a — ^c) T G M₂ युजति; M₂ : s युज्यति K न गामयुजन्त धुरि (K₂ न गां प्रयुजन्ति धुर) — ^d) K₂ : s कृता; K₂ : s कृता, N₂ V₁ B D T G₂ M कृतान् B₂ सरक्ष; D₂ सवर्ध, G₂ विबुधस्येवि(!) ॥ Arj धुरि नो गात्र । हृत्तकटादीं स्त्रीगधीं युजने नापि कृतान्पानपि । कृता इति पाठे स्त्रीगधीं । ॥

12 ^a) K₂ B₁ T₂ G (except G₂) M₂ : s सर्वं N₂ : T₁ M स्वकर्मे, D₂ च कर्म — ^b) Dn₁ ns मानय, Dn₂ G M 'पा, T मानुषा — ^c) B₂ G₂ M₂ : s तेप्यवि; T₂ तेप्यवि

13 ^a) A few MSS द्वैवो D (except B₁) D (except D₂ : s) त्वां (for च) — M₂ : om 13^b — ^b) N₂ आकाश, T₂ छापाशो; G₂ विमान — ^c) D₂ G₂ : s त्व; T G₁ : s M₂ च, M₂ त B₁ : s Da G₂ मया (G₂ त्विद्) दत्ता T M₂ : s दिव्य च (for महत्ता) — ^d) D₂ 'पग्यसे; S 'लप्स्यमि (G₂ : s : s 'ने)

14 ^a) N₂ 'पर्णेषु (sup lin as in text) — ^c) B₁ : s Da D₂ M₂ उपरिष्ठो N₂ : s V₁ B D (except D₂) द्वि (for द्वे)

15 ^a) B D₂ : s M₂ ददामि — ^c) S 'व्यमि — ^d) S यां S त्व (G₂ : s च) (for त्वां) K₂ : s M₂ अत्र क्षता(K₂ M₂ 'क्ष), K₂ अत्र क्षित; D₂ T₂ G₂ : s M₂ : s 'क्षत; T₁ G₁ अर्धक्षित

16 ^a) N₂ क्षोभानां; G₂ क्षोभन; C₁ हृत्तक (as in text) — ^c) T G विख्यातां; M 'गा — ^d) V₁ गुर

यथा समुद्रो भगवान्यथा चयुक्तः समाहितः ।
 ख्यातायुभौ रत्ननिधी तथगाप्स्यसि शाश्वतान् ॥ ६
 य इदं श्रावयेद्विद्वान्त्राह्मण भूत्वा मम प्रियः ।
 धृतपाप्मा जितस्वर्गोऽस्मावस नराधिप ॥ ७
 यश्चेदं श्रावयेच्छास्त्रेऽथैरो धनधान्यवान् ।
 अक्षय्यं तस्य भोग्यैर्भूमिगुणैर्युतः ॥ ८
 — यानप देशो हि धनरत्नादिभिर्युतः ।
 वसुपूर्णा च वसुधा वस चेदिषु चेदिप ॥ ९
 धर्मशीला जनपदाः सुसंतोषाश्च साधवः ।
 न च मिथ्याप्रलापोऽत्र स्वैरेवपि कुतोऽन्यथा ॥ १०
 न च पित्रा विभज्यन्ते नरा गुरुहिते रताः ।

युज्यते धुरि नो गात्र कृशाः संयुज्यन्ति च ॥ ११
 सर्वे वर्णाः स्वधर्मस्थाः सदा चेदिषु मानद ।
 न तेऽस्त्यविदितं किंचिन्निषु लोकेषु यद्भवेत् ॥ १२
 देवोपभोग्यं दिव्यं च आकाशे स्फाटिकं महत् ।
 आकाशगं त्वां महत्तं विमानमुपपत्स्यते ॥ १३
 त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः ।
 चरिष्यस्युपरिस्थो वै देवो विग्रहानिव ॥ १४
 ददामि ते वज्रयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम् ।
 धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रगविक्षतम् ॥ १५
 लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप ।
 इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् ॥ १६

६ ॥ १६ ॥

text B: धर्मान्; D: धर्मांत K: पालयन्त्य (m as in text), G: 'विरावा D: लोकान्धर्मेण रक्षित्वा — ^b) K: मक्षियुक्त, T G: नित्य युक्त (G: 'क्ति) — ^d) K: प्राप्तोपि, N: V: Dn पदय, B: D: T G: M: ६-६ प्राप्त्य, G: ६-६ M: लप्स्य M: शोभनान्

7 ^a) K (except K₁) N: D: G: M दिवि(N: 'व)स्यस्य K (except K₁) N: B: D: G: M भुविस्थ — ^b) N: V: D (except D₂) सत्या भूतो — ^c) K: २: ६ कन्द; K₁ रूप, N: V: उच्यते; B: २: ६ उच्य (Bim as in Da Dn etc), B: २: ६ ऊच्य; Da Dn D: २ रस्य, D: २: ६ श्रेष्ठ; D: उच्य, T: G: ऊढ; G: ऊचु; G: गृह K: T: G: ६-६ M as in text K: B: G: ६-६ M: ६-६ पृथिव्या (as in text), the rest 'द्या — ^d) D: २: नरेक्षर

8 ^a) B: प्रदास्यश्चय (m as in text) K: D: 'व्यश्च सु; D: 'व्य च सु K: D: रस्यश्च — T: om. 8^b — ^b) K (except K₁) M: सुस्वितो; N: V: B D (except D₂) T: प्रभूत — ^c) K: T: G: ६-६ सुरक्ष, N: D: G: ६-६ M सुरक्ष N: S (T: om) धन्य (N: sup lin पुण्य; M: धर्म्य) (for सौम्य) K: m शुद्धो मेऽपक्षरस्यश्च — ^d) N: T: G: ६-६ भोग्यैर; T: G: ६-६ भाग्यैर; T: G: ६-६ भूमिगुणैर

9 ^a) K: अग्रयान्; N: Bim Dn D: २ अर्धयान्; B: ६ Da D: अग्रयान्; D: अग्रयान्; T: G: अनन्य; G: धनयान् Da: D: एत; Da: २ एत K: २ देशो, B: ६ D: देशोय; Da: 'तोति; G: 'तोपि K: N: V: B: ६-६ अनन्यापेदा(N: V: 'न्यपेप, B: 'न्यापेदा)देशोय (K: B: 'तो हि) Da: 'रत्नदिभिर्; G: २ 'धान्यादिभिर् K: 'दिसयुत D: m अतिप्रम्यापराधेदान्धनरत्नादिभिर्युतान् — ^c) T: G (except G: २) पयो रक्षस्य वसुधा — ^d) B: transp चेदिषु and 'प K (except K₁) T: भूमिप; N:

चेदिह (m भूमिप) (for चेदिप)

10 ^a) G: २ जनाश्चात्र — ^b) K (except K₁) सुसनुषाश्च N: मानवा

11 ^a) Dn D: २ पुत्रा (for तरा) N: V: B Da: न गुरोरहि — With 11^a of 1 58 19^a — ^c) T G M: युजति; M: २ युज्यति K: न गामयुजन्त धुरि (K: न गां प्रयुजन्ति धुरि) — ^d) K: २ कृता; K: २ कृता, N: V: B D T G: M कृतान् B: सरक्ष; D: सवर्ध; G: विमुक्षयेवि(?) Ar: धुरि नो गात्र । हृदाषटादीं स्त्रीगधीं युजते नापि कृतान्पुत्रानपि । कृता इति पाठे स्त्रीगधींच ।

12 ^a) K: B: T: G (except G₂) M: २ सर्व N: T: M न्यकर्म; D: च कर्म — ^b) Dn: ns मानय, Dn: G M 'या, T मानुषा — ^c) B: G: M: २ तेन्यवि; T: तेन्यवि

13 ^a) A few MSS देवो B (except D₂) D (except D₂-s) स्वां (for च) — M: om 13^a — ^b) N: आकाश, T: आकाशे; G: विमान — ^c) D: G: २ स्व; T G: २ M: च, M: त B: २ Da G: मया (G: त्विद) दत्त T M: २ दिव्य च (for महत्त) — ^d) D: 'वग्यसे; S: 'लप्स्यमि (G: २ ६-६ 'ने)

14 ^a) N: 'वर्णेषु (sup lin as in text) — ^c) B: २ Da D: M: उपरिष्ठो N: २ V: B D (except D₂) हि (for वै)

15 ^a) B D: २ M: ददानि — ^c) S: 'व्यमि — ^d) S: यां S: स्व (G: ६-६ च) (for रत्ना) K: २ M: अवि क्षत(Ko M: 'त), १: २ अवि क्षित; D: T: G: २-२ M: २-२ 'क्षत; T: G: अविक्षित

16 ^a) N: लोमानां; G: लोचन; C: १ लक्ष्य (as in text) — ^c) T G विख्याता; M: 'ता — ^d) V: गुर

यथा समुद्रो भगवान्यथा च कृतां शुभाम् ।
 ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथानववीर्यिभ्यः ॥ २२
 य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणानश्च महं मम ।
 धृतपाप्मा जितस्वर्गो यथा चेदिपतिर्नृपः ॥ २३
 यथेदं श्रावयेच्छास्त्रे प्राप्राणां भविष्यति ।
 अक्षयं तस्य वैश्वो मुदितश्च भविष्यति ॥ २४
 — धानेप देशेन महेन्द्रेण नराधिप ।
 वसुपूर्णा च व्यधवता महाराजोऽभिसत्कृतः ॥ २५
 धर्मशीला जयेष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः ।
 द्वाभिमदानीदिभिर्दानैर्यथा पूता भवन्ति च ।

वरदानमहायज्ञस्तथा शक्रोत्सवेन ते ॥ २६
 संपूजितो मधवता वसुधेदिपतिस्तदा ।
 पालयामास धर्मेण चेदिन्यः पृथिवीमिमाम् ।
 इन्द्रप्रीत्या भूमिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः ॥ २७
 पुत्राश्चास्य महावीर्याः पञ्चासन्नमिताजसः ।
 नानाराज्येषु च सुतान्स सम्राडभ्यपेचयत् ॥ २८
 महारथो मगधरादिश्रुतो यो बृहद्रथः ।
 प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम् ।
 मच्छिद्यश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः ॥ २९
 एते तस्य सुता राजराजर्षेर्भूरितेजसः ।

८१ ३१४
 ८१ ३१४
 ८१ ३१४

एव जानपदा सर्वे चक्रुरिन्द्रमह तदा ।

यथा चेदिपति प्रीतश्चकारेन्द्रमस्य वसु ।

[After line 1, Ds repeats the last half line of 504*, 20/ and 21^{ab} — After line 10, Ds Gs ins

508* रेजे चेदिपतिस्त्रय दिवि देवपतिर्यथा ।]

— Ds T G om 21^{ca}

22 ^a) Dn Ds : स तां (for एतां) Ko पूजामेव
 [म]हेंद्र — ^b) Read देवकृता? B₁ (m as in text)
 Dn देव ; Ds T G वसु ; M (except Ms) तेन Dev
 appears to have construed देवकृता as a compound
 G₁ तदा (for शुभाम्) & Nil देव कृतामिति पाठः ।
 विसर्गाभावे हु देवेति जनमेजयस्योधनम् । & — After
 22^{ab}, Ds : T G ins

509* हरिभिर्याजिर्भिर्युक्तमन्तरिक्षगत रयम् ।

आख्याय सह शक्या च वृत्तो ह्यप्तरसां गणै ।

23 ^a) Ds पूजयिष्यन्ति च न — ^b) Ds G (except
 Gs) मल्ल; Cd as in text B₁ : यष्टिमेतां शुभा मम
 — ^c) Ms-3 च तथा — ^d) T₂ G₁-6 नृप

24 ^a) T G श्रीर्धिभव — ^b) G₁ : नरेन्द्राणा
 — ^c) & Ds T G₂ : तस्य (& sup lin तत) स्फीतो,
 G₁-6 तस्येप्सितो; Ms c-3 तेषां स्फी (Ms प्री)तो — After
 24, Ds : (marg) T G ins

510* निरीतिकानि सस्यानि भवन्ति यदुधा नृप ।

राक्षसाश्च विदापाश्च न लुप्यन्ते पथघन ।

[(L 1) G₁ : निरातकानि G₂ भयिष्यन्त्यमुदानि च]

25 Before 25, & Ds : (marg) ins घंतापायन उ,
 T G घंता — ^a) M (except Ms) एवमुक्तो महाप्राय
 सुर्देव — ^c) & B₁ m c घंता K₁-4 भगवता (cf v 1
 27^a) — ^d) K Ds : Ms 'राज्ये B₁ : T G 'राजैति स'
 G₁-4 Ms : 'वेपित Ms- : महद्रेणाभिषेचित — After

25, Ds (marg) T G (except Gs) ins

511* एव कृत्वा महेन्द्रस्य जगाम स नियेजानम् ।

26 ^a) Ms-3 तदा T दत्ताय K (except K₁) &
 (sup lin) Ds Gs M जना — ^c) & V₁ D (except
 Ds) भूमिरसा — ^d) T₂ G₁ : यथाभूता B G₂ : ते
 (for च) Ks & V₁ B D (except Ds) तथा पूज्या (B
 पूता as in text) भवति ते — ^e) & B₁ m नरा दा^a; B₁
 नानादा^a, Ds (m as in text) नवा दा^a; Cd as in text
 — ^f) N (except K₁ & Ds) च (for ते) — T G₁-3
 read 27^a after 26, T repeats it after 27^{ca}

27 ^a) K₁ : B₁ : m c Ds भगवता (cf v 1 25^a)
 — ^b) B Dn Dn D₁-4 चेदीश्वरो नृप K₁ : & Ds G₁ :
 Ms : तथा — ^d) Ds द्विविष्य (m as in text) — For
 T G₁-3 cf v 1 26 — ^e) B D (except Ds) G₂ : M
 (except Ms) चेदिपति — ^f) Ds G₁ : : 'मम T
 (first time) G₁ : तदा; cf v 1 26

28 ^a) K₁ m G₁ : & Ms 'राष्ट्रेषु D तान्पुत्रान्, Gs
 च स्फीतान्, M (except Ms) अपि च तान् — ^d) Gs
 समृद्धोभ्य

29 ^a) T G₁ : महाराजो & D (except D : :)
 मागधानां — ^b) K₁ योपराजित — K₂ reads 29^{ca}
 in marg (see m) — ^c) S प्रत्यग्रह — ^d) Ko Ds
 मणिपूरकम् — ^e) Ko & V₁ B₁ : Dn D₁-4 मावेष्ट
 (B₁ m चे^a); K₁ ससेलु; K₂ : B₁ : Ds मावेष्ट (B₁ m
 'वे); K₁ Ds मावेष्ट; B₁ मावेष्ट, Ds मावेष्ट, T₁ 'सति ;
 T₂ Gs 'धि'; G₂ Ms 'जिह'; G₃ यज्जल, G₄ चे^a, G₅ जि ;
 Ms-3 'वे' Ko : Ds हस्त्रियश्च, K₁ हस्त्रियश्च; K₂
 तल्लिच्छश्च; B₁ m यम (for यदु) For the K reading
 cf Pargiter, Ancient Ind Hist Vol I p 11^c — ^f)
 B₁ c राजा यथा; Ds G (except G₂) राजन्याधा

यथा समुद्रो भगवान्यथा च कृतां शुभाम् ।
 ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथानववीद्विभुः ॥ २२
 य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणानश्च महं मम ।
 धूतपाप्मा जितस्वर्गो यथा चेदिपतिर्नृपः ॥ २३
 यश्चेदं श्रावयेच्छास्त्रेऽप्राप्यां भविष्यति ।
 अक्षयं तस्य वैश्वो मुदितश्च भविष्यति ॥ २४
 — धानप देशेन महेन्द्रेण नराधिप ।
 वसुपूर्णा च व्यधवता महाराजोऽभिसत्कृतः ॥ २५
 धर्मशीला जयेष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः ।
 नृभिर्दानादिभिर्दानैर्यथा पूता भवन्ति च ।

वरदानमहायज्ञस्तथा शक्रोत्सवेन ते ॥ २६
 संपूजितो मधवता वसुधेदिपतिस्तदा ।
 पालयामास धर्मेण चेदित्यः पृथिवीमिमाम् ।
 इन्द्रप्रीत्या भूमिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः ॥ २७
 पुत्राश्चास्य महावीर्याः पञ्चासन्नमितांजसः ।
 नानाराज्येषु च सुतान्स सप्तादभ्यपेचयत् ॥ २८
 महारथो मगधरादिश्रुतो यो बृहद्रथः ।
 प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम् ।
 मच्छिच्छश्च यदुधैव राजन्यश्चापराजितः ॥ २९
 एते तस्य सुता राजराजपेभूरितेजसः ।

६१ २३४
 ६१ २३४

एव जानपदा सर्वे चक्रुरिन्द्रमह तदा ।

यथा चेदिपति प्रीतश्चक्रोरिन्द्रमह वसु ।

[After line 1, Ds repeats the last half line of 504*, 20/ and 21* — After line 10, Ds Gs ins

508* रेजे चेदिपतिस्त्र दिवि देवपतिर्यथा ।]

— Ds T G om 21*

22 * Dn Ds : स तां (for एतां) Ko पूजामेव
 [महिन्द्र — *) Read देवकृता? Ds (m as in text)
 Dn देव ; Ds T G वसु ; M (except Ms) तेन Ds
 appears to have construed देवकृता as a compound
 Gs तदा (for शुभाम्) Nil देव कृतामिति पाठः ।
 विसर्गाभावे तु देवेति जनमेजयस्योधनम् । — After
 22*, Ds : T G ins

509* हरिभिर्याजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगत रथम् ।

आस्थाय सह शक्या च वृत्तो ध्वजतरसां गणे ।

23 * Ds पूजयिष्यन्ति च न — *) Ds G (except
 Gs) मल्ल ; Cd as in text Bs : यष्टिमेतां शुभा मम
 — *) Ms-3 च तथा — *) Ts Gs-3 नृप

24 * T G श्रीर्षिभव — *) Gs : नरेन्द्राणा
 — *) Ns : Ds T Gs : तस्य (Ns sup lin तत) स्फीतो,
 Gs-3 तस्येप्सितो ; Ms-3-3 तेषां स्फी (Ms प्री) तो — After
 24, Ds : (marg) T G ins

510* निरीतिकानि सन्धानि भवन्ति बहुधा नृप ।

राक्षसाश्च पिशाचाश्च न लुप्यन्ते पथचन ।

[(L 1) Gs : निरातकानि Gs भयिष्यन्त्यमुदानि च]

25 Before 25, Ns Ds : (marg) ins धंशपायन उ*,
 T G धंश — *) M (except Ms) एवमुक्तो महात्माय
 सुर्वे. — *) Ns : Bsm c धरे Ks-1 भगवता (cf v 1
 27*) — *) K Ds : Ms 'राजे' Bs : T Gs 'राजेति स'
 Gs-1 Ms : 'वेचित Ms- : महद्रेणानिषेचित — After

25, Ds (marg) T G (except Gs) ins

511* एव कृत्वा महेन्द्रसु जगाम स्व नियेदानम् ।

26 *) Ms-3 तदा T दक्षाय K (except Ks) Ns :
 (sup lin) Ds Gs M जना — *) Ns : V1 D (except
 Ds) भूमिरसा — *) Ts Gs : यथाभूता B Gs : ते
 (for च) Ks Ns : V1 B D (except Ds) तथा पूजा (B
 पूता as in text) भवति ते — *) Ns : Bsm नरा दा ; Bs
 नानादा ; Ds (m as in text) नवा दा ; Cd as in text
 — *) N (except Ks Ns Ds) च (for ते) — T Gs-3 :
 read 27* after 26, T repeats it after 27*

27 *) Ks : Bs : sm c Ds भगवता (cf v 1 25*)
 — *) B Dn Dn Ds-4 चेद्रीश्वरो नृप Ks : Ds Gs :
 Ms : तथा — *) Ds द्विष्य (m as in text) — For
 T Gs-3 c cf v 1 26 — *) B D (except Ds) Gs : M
 (except Ms) चेदिपति — *) Ds Gs-3 : 'मम T
 (first time) Gs : तदा ; cf v 1 26

28 *) Ksm Gs : Ms 'राष्ट्रेषु D तान्पुत्रान्, Gs
 च स्फीतान् ; M (except Ms) अपि च तान् — *) Gs
 समुद्रोम्य

29 *) T Gs : महाराजो Ns D (except Ds :)
 मागधानां — *) Ks योपराजित — Ks reads 29*
 in marg (see m) — *) S प्रत्यग्रह — *) Ko Ds
 मणिपूरकम् — *) Ko Ns V1 Bs : Dn Ds-4 मापेह
 (Bsm चे) ; Ks सचेतु ; Ks : Bs : Ds मापे (Bsm c m
 'चे) ; Ks Ds मापेह ; Bs मापेद, Ds मापेद, Ts 'चति ;
 Ts Gs 'चि' ; Gs Ms 'जि' ; Gs यज्जल, Gs चं, Gs जि ;
 Ms-3 'चे' Ko : Ds हस्त्रियध, Ks हस्त्रियध ; Ks
 तल्लिच्छश्च ; Bsm यम (for यदु) For the K reading
 cf Pargiter, Ancient In It Hist Tral p 11* — *)
 Bs : राजा यथा ; Ds G (except Gs) राजन्याश्च

यथा समुद्रो भगवान्यथा चर्धमिवापराम् ॥ ३८
 ख्यातापुमौ रत्ननिधी तथा रुचिरे वने ।
 य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणपत्रेण भूमिपः ॥ ३९
 धूतपाप्मा जितस्वर्गो न स्कन्देद्रेत इत्युत ।
 यश्चेदं श्रावयेच्छास्त्रे न मोघः स्यादिति प्रभुः ॥ ४०
 अक्षयं तस्य ^{वे}जा विचार्य च पुनः पुनः ।
 — धानप देशज्ञाय रेतसो राजसत्तमः ॥ ४१
 वसुपूर्णा च कालं महिष्याः प्रसमीक्ष्य सः ।
 धर्मशीला ^{श्च} तच्छुक्रमारात्तिष्ठन्तमाशुगम् ।
 मूर्ध्निदिनार्थतत्त्वज्ञो ज्ञात्वा श्येनं ततोऽब्रवीत् ॥ ४२
 मत्प्रियार्थमिदं सौम्य शुक्रं मम गृहं नय ।
 गिरिकायाः प्रयच्छाशु तस्या ह्यार्तवमद्य वै ॥ ४३
 गृहीत्वा तत्तदा श्येनस्तूर्णमुत्पत्य वेगवान् ।

जवं परममाय्याय प्रदुद्रान विहंगमः ॥ ४४
 तमपश्यदथायान्तं श्येनं श्येनस्तथापरः ।
 अम्यद्रवच तं सद्यो दृष्ट्वामिपशङ्कया ॥ ४५
 तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुर्भौ संग्रचक्रतुः ।
 युध्यतोरपतद्रेतस्तथापि यमुनाम्भसि ॥ ४६
 तत्राद्रिकेति मिरुयाता ब्रह्मशापाद्वराम्पराः ।
 मीनमावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी ॥ ४७
 श्येनपादपरिश्रष्टं तद्वीर्यमथ वामवम् ।
 जग्राह तरसोपेत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी ॥ ४८
 कदाचिदथ मत्सीं तां वन्यधुर्मत्स्यजीविनः ।
 मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतमत्तम ।
 उज्जहुरुदरात्तस्याः स्त्रीपुमांसं च मानुषम् ॥ ४९
 आश्चर्यभूतं मत्वा तद्राजस्ते प्रत्यवेदयन् ।

G. 1 2151
R. 1 62 63

— D₁ T G₂ s 4 ins after 38^v G₁ after the repetition of 38^v

514* भार्या चिन्तयमानस्य मन्मथाग्निरवर्धत ।

39 ^b) \tilde{N} s V₁ B D (except D₂) 'तो गहने K₂ परतो न भवेदिति; T₁ द्विविधा चैव शोभित — After 39^{ab}, T₁ ins

515* तद्वैतश्चापि तत्रैव प्रतिजग्राह भूमिप ।

— K₂ om. 39^c-40^b — ^c) G (except G₁ s) 'मात्रेण (om च) K (K₂ om) D₁ M₂ तु (for च) — ^d) G (except G₁ s) 'पर्णेन, M₂ वटप'; M₂-s 'एकप'

40 K₂ om 40^{ab} (cf v 1 39) — ^b) D_n D₂ पतेद् (for स्वदेद्) After 40^{ab}, K (except K₂) D_n D₁ ins.

516* इदं वृथा परिस्वप्न रेतो वै न भवेदिति ।

[D_n D₁ मिथ्या (for वृथा) and मे (for वै)]

After 40^{ab}, T G₁ ins

517* अश्रुतीयेन क्षुद्रस्य रक्षां प्रविद्धे रूप ।

अतोक्ष्मयक्षैस्त्राग्ने पलयेथाप्ययन्वयम् ।

इदं वृथैव स्फुट मे रेत स मुमहान्वय ।

With the last line of 516* — ^c) K (except K₁) T G₁ s transp तस्या and परया

41 ^a) K₂ D₁ G (except G₂) M₂ पृथ (for एष) K₁ M₂-s ततो (for 'दा) — ^d) \tilde{N} s S तेजसो रा

42 ^a) Here and in the foll st. S (mostly) शुभ- for सुभ- — ^b) \tilde{N} s V₁ D (except D₂) वै; \tilde{N} s S च (G₂ तु) (for स) — ^c) D₁ s S (except G₁-s) आशु; D₁ s D₁ स (for अथ) — ^d) \tilde{N} s D₁-c D (except

D₂ s s) गत्वा (for ज्ञा) K D₂ अथ (for तत्)

43 Before 43, B₂ D₁ (marg) ins यमुन्याच — ^b) K D₂ गृहान् T₁ मच्छुग मद्गद नय — ^c) K \tilde{N} s D₂ G₁ s गिरिकायै

44 Before 44, B₂ D₁ (marg) ins पैदापायन उ' (cf v 1 43) — ^a) D₁ B₂ s तु (for तत्) K₂ D₂ G₂ s तथा (for 'दा) T ह्यातस्तस्युत गृह्य — ^b) G₁ s द्युत्य — ^c) G₁-s M (except M₂) वेन K (except K₁) पर जय समा

45 ^a) \tilde{N} s T G₂ तदा; G₁ s s-c M तथा (for अथ) — G₂ om 45^c-47^b — ^c) D 'च मद्रष्टो — ^d) \tilde{N} s 'पर्वाक्षया

46 G₂ om 46 (cf v 1 45) — ^a) G₂ s यमुन्याच — ^c) M₂-s 'तो दपतद् — ^d) T₁ 'नाजते

47 G₂ om 47^{ab} (cf v 1 45) — ^a) G₂ M₂ तदा (for तत्) T 'केत्वभि' C₁ तदाद्रिवेयनिमता; G₂ s अद्रिवेयभि; G₂ M₂-s तदाद्रि M₂ 'द्रि)वेयभिण्या (G₂ 'श्री)ता — ^b) K₂ s D₂ G₁ s M₂-s 'मरा — ^c) T₁ मत्स्यभाव

48 ^a) M₂ s s 'ग्राम D₂ D₂ T₂ (ins in) C 'मोत्यन्य — ^d) K₁ अभिवा; M₂-s मारिवा (ca-), cf v 1 47

49 ^a) \tilde{N} s V₁ D (except D₂ s) 'शिरि; \tilde{N} s 'विराय K₁ D₁ T₁ G (except C₂) जगत् — ^b) s 'जाति — ^c) K \tilde{N} s D [S]य; G₂ दा (for च) — ^d) D₂ s G (except G₂) जगत् — ^e) K₁ F

यथा समुद्रो भगवान्यथा च धमिवापराम् ॥ ३८
 ख्यातापुमौ रत्ननिधी तथा रुचिरे वने ।
 य इदं श्रावयेद्विद्वान्नाह्नापत्रेण भूमिपः ॥ ३९
 धृतपाप्मा जितस्वर्गो न स्कन्देद्रेत इत्युत ।
 यश्चेदं श्रावयेच्छास्त्रे न मोघः स्यादिति प्रभुः ॥ ४०
 अक्षयं तस्य ^{वै}जा विचार्य च पुनः पुनः ।
 — धानप देशज्ञाय रेतसो राजसत्तमः ॥ ४१
 वसुपूर्णा च कालं महिष्याः प्रसमीक्ष्य सः ।
 धर्मशीला इव तच्छुक्रमारात्तिष्ठन्तमाशुगम् ।
 मूर्ध्निदिनार्थतत्त्वज्ञो ज्ञात्वा श्येनं ततोऽब्रवीत् ॥ ४२
 मात्प्रयार्थमिदं सौम्य शुक्रं मम गृहं नय ।
 गिरिकायाः प्रयच्छाशु तस्या ह्यार्तवमद्य वै ॥ ४३
 गृहीत्वा तत्तदा श्येनस्तूर्णमुत्पत्य वेगवान् ।

जवं परममाग्याय प्रदुद्राय विहंगमः ॥ ४४
 तमपश्यदथायान्तं श्येनं श्येनन्तथापरः ।
 अम्बद्रवच तं सद्यो दृष्ट्वामिपगङ्गाया ॥ ४५
 तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुर्मा संप्रचक्रतुः ।
 युध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापि यमुनाम्भसि ॥ ४६
 तत्राद्रिकेति मिरुता ब्रह्मगापादराप्मराः ।
 मीनमावमनुग्राप्ता बभूव यमुनाचरी ॥ ४७
 श्येनपादपरिश्रष्टं तद्वीर्यमथ वामवम् ।
 जग्राह तरसोपेत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी ॥ ४८
 कदाचिदथ मत्सीं तां वनधुर्मत्स्यजीविनः ।
 मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतयत्तम ।
 उज्जहुरुदरात्तस्याः स्त्रीपुमांसं च मानुषम् ॥ ४९
 आश्चर्यभूतं मत्वा तद्राजस्ते प्रत्यवेदयन् ।

G. 1 21
K. 1 22

— D₁ T G₂ s s ins after 38^v G₁, after the repetition of 38^v

514* आर्या चिन्तयमानस्य सन्मथाभिरवर्धत ।

39 ^b \tilde{N} s V₁ B D (except D₂) 'तो गदने K_s परतो न भवेदिति; T₁ द्विविधा चैव शोभित — After 39^{ab}, T₁ ins

515* तद्रेतश्चापि तत्रैव प्रतिजग्राह भूमिप ।

— K_s om. 39^a-40^b — ^a G (except G₁ s) 'मात्रेण (om च) K (K_s om) D₁ M_s तु (for च) — ^a G (except G₁ s) 'पर्णेन, M_s वटप'; M₆-s ह्यक्षप'

40 K_s om 40^{ab} (cf v 1 3^a) — ^b D_n D₂ पतेद् (for स्वदेद्) After 40^{ab}, K (except K_s) D_n D₁ ins .

516* इदं वृथा परिस्वप्त रेतो वै न भवेदिति ।

[D_n D₁ मिष्या (for वृथा) and मे (for वै)]

After 40^{ab}, T G₁ ins

517* शत्रुत्पीयेन दुरास्य रक्षां प्रविद्धे रूप ।

अनोकमपक्षेस्ताम्रे पल्लवश्चाप्यन्यवपत् ।

इदं वृथैव स्फुट मे रेत म सुमहान्वध ।

With the last line of 516* — ^a K (except K₁) T G₁ s transp तस्या and पल्लवा

41 ^a K₁ D₁ G (except G₂) M_s एष (for एष) K₁ M₆-s ततो (for 'दा) — ^a \tilde{N} s S तेजसो रा'

42 ^a Here and in the foll st. S (mostly) दुरा- for दुरा — ^b \tilde{N} s V₁ D (except D₂) वै; \tilde{N} s S च (G₁ तु) (for स) — ^c D₁ s S (except G₁-s) आशु; D₁ s D₁ स (for अथ) — ^d \tilde{N} s D₁-c D (except

D₂ s s) मत्वा (for जा') K D₂ अथ (for तत')

43 Before 43, B₁ D₁ (marg) ins यमुनयाच — ^a K D₂ गृहान् T₁ मत्स्युष मद्गद नय — ^a K \tilde{N} s D₂ G₁ s गिरिकायै

44 Before 44, B₁ D₁ (marg) ins पैतापायन उ' (cf v 1 43) — ^a D₁ B₂ s तु (for तत्) K_s D₂ G₂ s तथा (for 'दा) T इत्याजस्तस्यु त गृध्र — ^a G₁ s इत्युत्स्य — ^a G₁-c M (except M₂) वेतं K (except K₁) पर जय समा'

45 ^a \tilde{N} s T G₂ तदा; G₁ s s-c M तथा (for अथ) — G₂ om 45^a-47^b — ^a D 'च माहरो — ^a \tilde{N} s 'पक्षाक्षया

46 G₂ om 46 (cf v 1 45) — ^a G₂ s वानुयुज — ^a M₆-s 'तो ह्यपतद् — ^a T₁ 'नाजते

47 G₂ om 47^{ab} (cf v 1 45) — ^a G₁ M₂ तदा (for तत्र) T 'केत्यभि' C₁ तदादिबेत्तनिमता; G₂ s अभिवेत्तयभि; G₂ M₂-s तदादि M₂ 'दि'वेत्तयिभ्या (G₂ 'श्री'ता — ^a K₁ s D₂ G₁ s M₆-s 'स्मरा — ^a T₁ मत्स्यभाव'

48 ^a M₂ s s 'जगाम D_n D₂ T₂ (ins in) C 'मोषस्य — ^a K₁ अभिरता; M₆-s मारिता (म₁), cf v 1 47

49 ^a \tilde{N} s V₁ D (except D₂ s) 'गिरि; \tilde{N} s 'जिजय K₁ B₁ T₁ G (except C₁) जम्प — ^a s 'चातिता — ^a K \tilde{N} s D [5^a; G₂ दा (for च) — ^a D₁ s G (except G₂) जगता — ^a K₁ F

आवयोर्दृश्यतोरेभिः कथं नु स्यात्समागमः ॥ ५८
 एवं तयोक्तो भगवान्नीहारमसृजत्प्रभुः ।
 येन देशः स सर्वस्तु तमोभूत इवाभवत् ॥ ५९
 दृष्ट्वा सृष्टं तु नीहारं ततस्तं परमर्षिणा ।
 विस्मिता चात्रवीत्कन्या व्रीडिता च मनस्विनी ॥ ६०
 विद्धि मां भगवन्कन्यां सदा पितृवशानुगाम् ।
 त्वत्संयोगाच्च दुष्येत कन्याभावो ममानघ ॥ ६१
 कन्यात्वे दूषिते चापि कथं शक्ये द्विजोत्तम ।
 गन्तुं गृहं गृहे चाहं धीमन्न स्यादमुत्सहे ।
 एतत्संचिन्त्य भगवन्विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ६२
 एवमुक्तवतीं तां तु प्रीतिमानृषिसत्तमः ।
 उवाच मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ ६३

वृणीष्वि च वरं भीरु यं त्वमिच्छसि भामिनि ।
 वृथा हि न प्रसादो मे भूतपूर्वः शुचिस्मिते ॥ ६४
 एवमुक्ता वरं वत्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ।
 स चास्यै भगवान्प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः ॥ ६५
 ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ।
 जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्मणा ॥ ६६
 तेन गन्धवतीत्येव नामास्याः प्रथितं भुवि ।
 तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ॥ ६७
 ततो योजनगन्धेति तस्या नाम परिश्रुतम् ।
 पराशरोऽपि भगवाञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ६८
 इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
 पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुपाव सा ।

G. 1 2417
 B. 1 63 84
 K. 1. 64 128

पारे पारे Ko 'वार ऋ' (sic), K1 'वरम्', K2 परावरम्',
 Ks Ns B D1.2.5 'वारम्'; K4 'वारान्' N1.2 V1 Da
 Dn Ds 4 T Ms-s transp ऋपीन् and स्थितान् Ms
 ऋपीतिमान् Gs द्वारस्थान्परमेष्ठिन — ^a) N1 V1 B D
 (except Ds) दृष्टयोर्; Gs दृष्टयोर् Bs Ds 8 तु (for नु)
 G1.2 4-5 आवयोश्च कथं दृष्टान्मविष्यति स'

59 Before 59, N1.2 Bs ins वैशपायन उ' — ^a) Ns
 'व तदा स — ^b) K Ds तत (Ks 'दा'); Ds मुनि, Gs 8
 विमु (for प्रभु) — ^c) M तेन (for ये) T2 Gs 8
 येनैव देश' स' — ^d) N2 B4.5 S (except T Gs) तमोभूत

60 ^b) Ds Gs 8 सद्यस्त' — ^c) Ko T सा; G1 4.5 M
 अथ (for च) K1 N1.2 V1 B D (Ds corrupt) सा
 (K1 चा)भवत्, Gs 8 8 [S]भूतदा (Gs 'त' — ^d) K4
 N1.2 V1 B D Ms तप' (Ds 8 as in text, Ds यदा') (for
 मन') Gs 'ता ईपदयवीव', Gs 'ता ऋपिमयवीव', Gs 'ता
 त्विदमयवीव'

61 Before 61, N1.2 B (Bs marg) D (except Ds 8)
 ins सत्यवत्युवाच — ^b) T1 न्यायात्; G1 मुग्धां (for सदा)

62 ^a) Ko-2 Da1.2.5 चापि, G (except Gs) चाह
 — ^b) K1 B1 (m as in text) 8 D1 शक्ये; K2 4 स्यां वै;
 N2 B4.5 'कय; Ns 'क्या; V1 'क्यो — ^c) N1 V1 B1 Dn
 D1 4 transp गन्तु and गृह Ko गतु स्वा स्वे, Bs-8
 गृहानान्तं; Da1 G2 गन्तु गृहे, Da2 गृहाना तु, Ds गृहे
 गन्तु; Ds गन्तु पितृ; Gs गन्तु न स्व- K2-4 गन्तु वा
 स्वगृहे (K2 'ह') Ns सदा; V1 Dn D1 ऋपे (for गृहे)
 B1 वाह, Ds 8 चापि (T2 G1.2 4.5 चापि) (for चाह)
 — ^d) D1 G2 धीमाना, T2 अह न, Gs अनर्हा; G4 धीमन्ना;
 Gs अह ना; Ms-8 भीता न — ^e) K (except K1) Ns

एव स' — K1 (hapl) om from 62/up to व (in 64^a)
 63 K1 om 63 (of v 1 62) — ^a) G (except
 Gs 8) पुन कन्या न'

64 K1 om up to व (of v 1 62) — ^a) G
 (except Gs 8) भद्रे (for भीरु) — ^b) Gs Ms ईप्ससि
 B Da2 Dn भामिनि — After 64, Gs repeats lines
 40-44 of passage No 35 given in App I.

65 Before 65, Bs ins वैशपायन उ', Gs वैशं
 — ^b) Gs 'सौभाग्यम् — ^c) G1 2 4-5 वरद (for भग').
 D4 Ms मनसा; G1 2 4-5 भगवान्; Ms वर वै Da2 Dn
 मुनि, T2 inf in वर (for प्र') Gs अददात्त वर चास्यै
 यथावत्पुण्यकर्मकृत्

66 After 66^a, G (except Gs 8) ins

519* लज्जानवमुखी भूत्वा मुनेरभ्याशमागता ।

— ^c) Gs सहसा सम्यक्

67 ^a) N1.2 V1 Bs D (except Ds 8.5) एव (for 'व')
 — Da om 67^a — ^d) K2 4 N1.2 V1 B D (except
 Ds 8, Da om) आजिघ्रत K (except K1) नरा यत्

68 ^a) K Ns Ds अतो, B1.2.5 8 Da Dn D1-8 तस्या ;
 B4 D4 तस्मात् — ^b) K D4.5 transp तस्या and नाम
 Ns प्रतिस्थित; D4 परं स्पृष्ट, G1 पि न श्रुत Ns V1 B Da
 Dn D1-8 ततो नामापर स्पृष्ट, Gs 8 द्वितीय नाम ते (Gs
 वि) श्रुत — After 68^a, Ds T2 G (except Gs) ins a
 passage of 97 lines given in App I (No 36) — T2
 G om. 68^a (of App I, No 38, 39, lines 2 and 1
 respectively) — ^c) N1 'पि धर्मात्मा — ^d) T1 'म
 द्रष्टाणोन्तिकं

69 Before 69, Gs ins वैश — ^a) T1 मया, T2 G

आवयोर्दृश्यतोरेभिः कथं नु स्यात्समागमः ॥ ५८
 एवं तयोक्तो भगवान्नीहारमसृजत्प्रभुः ।
 येन देशः स सर्वस्तु तमोभूत इवाभवत् ॥ ५९
 दृष्ट्वा सृष्टं तु नीहारं ततस्तं परमर्षिणा ।
 विस्मिता चात्रवीत्कन्या व्रीडिता च मनस्विनी ॥ ६०
 विद्धि मां भगवन्कन्यां सदा पितृवशानुगाम् ।
 त्वत्संयोगाच्च दुष्येत कन्याभावो ममानघ ॥ ६१
 कन्यात्वे दूषिते चापि कथं शक्ये द्विजोत्तम ।
 गन्तुं गृहं गृहे चाहं धीमन्न स्यादुमुत्सहे ।
 एतत्संचिन्त्य भगवन्विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ६२
 एवमुक्तवतीं तां तु प्रीतिमानृषिसत्तमः ।
 उवाच मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ ६३

वृणीष्व च वरं भीरु यं त्वमिच्छसि भामिनि ।
 वृथा हि न प्रसादो मे भूतपूर्वः शुचिसिते ॥ ६४
 एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ।
 स चासौ भगवान्प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः ॥ ६५
 ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ।
 जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्मणा ॥ ६६
 तेन गन्धवतीत्येव नामास्याः प्रथितं भुवि ।
 तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ॥ ६७
 ततो योजनगन्धेति तस्या नाम परिश्रुतम् ।
 पराशरोऽपि भगवाञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ६८
 इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
 पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुपाव सा ।

G. 1 2418
B. 1 63 84
K. 1. 64 128

पारे पारे Ko 'वार ऋ' (sio), K1 'वरम्', K2 परावरम्',
 K8 N8 B D1.2.5 'वारम्'; K4 'वारान्' N1.2 V1 Da
 Dn D2.4 T Me-s transp ऋपीन् and स्थितान् Ms
 ऋपीतिमान् Gs द्वारस्यान्परमेष्ठिन — ^a) N V1 B D
 (except Ds) दृष्टयोर्; Gs दृष्टयोर् Bs D2.8 तु (for नु)
 G1.2 4-5 आवयोश्च कथं ब्रह्मन्मविष्यति स'

59 Before 59, N1.2 Bs ins वैशपायन उ' — ^a) N8
 'व तदा स — ^b) K Ds तत (K8 'दा'); D2 मुनि', Gs
 विमु (for प्रमु) — ^c) M तेन (for ये) T2 Gs
 येनैव देश' स' — ^d) N2 Bs S (except T Gs) तमोभूत

60 ^b) Ds Gs सत्यम्. — ^c) Ko T सा; G1 4.5 M
 अथ (for च) K1 N1.2 V1 B D (Ds corrupt) सा
 (K1 चा)भवत्, G2 8 [S]भूतदा (Gs 'त' — ^d) K4
 N1.2 V1 B D Ms तप' (Ds s as in text, D1 यश') (for
 मन') G2 'ता ईषदग्रवीत्, Gs 'ता ऋषिमग्रवीत्, Gs 'ता
 त्विदमग्रवीत्

61 Before 61, N1.2 B (Bs marg) D (except D2.8)
 ins सत्यवत्युवाच — ^b) T1 न्यायात्; G1 मुग्धां (for सदा)

62 ^a) Ko-2 Da1.2.5 चापि, G (except Gs) चाह
 — ^b) K1 B1 (m as in text) s D1 शक्ये; K2 4 स्थां वै;
 N2 B1.5 'कय; N8 'क्या; V1 'क्यो — ^c) N V1 B1 Dn
 D1.4 transp गन्तु and गृह Ko गतु स्वा स्वे, Bs-8
 गृहानान्तं; Da1 G2 गन्तु गृहे, Da2 गृहाना तु, Ds गृहे
 गन्तु; Ds गन्तु पितु; Gs गन्तु न स्व- K2-4 गन्तु वा
 स्वगृहे (K2 'ह') N8 सदा; V1 Dn D1 ऋपे (for गृहे)
 B1 वाह, Ds S चापि (T2 G1.2 4.5 चापि) (for चाह)
 — ^d) D1 G2 धीमाना, T2 अह न, Gs अनर्हा; G4 धीमन्ना;
 Gs अह ना; Ms-8 भीता न — ^e) K (except K1) N8

एव स' — K1 (hapl) om from 62 up to व (in 64^a)
 63 K1 om 63 (of v 1 62) — ^a) G (except
 G2 s) पुन कन्या भ'

64 K1 om up to व (of v 1 62) — ^a) G
 (except G2 s) भद्रे (for भीरु) — ^b) Gs Ms ईप्ससि
 B Da2 Dn भामिनि — After 64, Gs repeats lines
 40-44 of passage No 35 given in App I.

65 Before 65, Bs ins वैशपायन उ', Gs वैशं
 — ^b) Gs 'सौभाग्यम् — ^c) G1 s 4-5 वरव' (for भग').
 D4 Ms मनसा; G1 s 4-5 भगवान्; Ms वर वै Da2 Dn
 मुनि, T2 inf in वर (for प्र') Gs अददात्त वर चासौ
 यथावत्पुण्यकर्मकृत्

66 After 66^a, G (except Gs s) ins

519* लज्जानसमुखी भूत्वा मुनेरभ्याशमागता ।

— ^c) G2 सहसा सम्यक्

67 ^a) N1.2 V1 Bs D (except D2 s. s) एव (for 'व')
 — Da om 67^{ed} — ^d) K2 4 N1 s V1 B D (except
 D2 s, Da om) आजिघ्रत K (except K1) नरा यत

68 ^a) K N8 Ds अतो, B1.2.5 s Da Dn D1-8 तस्या ;
 B4 D4 तस्मात् — ^b) K Da.5 transp तस्या and नाम
 N8 प्रतिस्थित; D4 परं स्मृत, G1 पि न श्रुत N8 V1 B Da
 Dn D1-8 सतो नामापर स्मृत, G2 s द्वितीय नाम ते (Gs
 वि) श्रुत — After 68^{ab}, Ds T2 G (except Gs) ins a
 passage of 97 lines given in App I (No 36) — T2
 G om. 68^{ed} (of App I, No 38, 39, lines 2 and 1
 respectively) — ^c) N1 'पि धर्मात्मा — ^d) T1 'म
 ब्रह्मणोन्तिकं

69 Before 69, Gs ins वैश — ^a) T1 मया, T2 G

विद्वान्विदुररूपेण धार्मी तनुरकिल्विपी ॥ ८१
 संजयो मुनिकल्पस्तु जज्ञे स्रतो गवल्गणात् ।
 सूर्याच्च कुन्तिकन्यायां जज्ञे कर्णो महारथः ।
 सहजं कवचं विभ्रत्कुण्डलोद्धोतिताननः ॥ ८२
 अनुग्रहार्थं लोकानां विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
 वसुदेवात्तु देवक्यां प्रादुर्भूतो महायशः ॥ ८३
 अनादिनिधनो देवः स कर्ता जगतः प्रभुः ।
 अव्यक्तमक्षरं ब्रह्म प्रधानं निर्गुणात्मकम् ॥ ८४
 आत्मानमव्ययं चैव प्रकृतिं प्रमवं परम् ।
 पुरुषं विश्वकर्माणं सत्त्वयोगं ध्रुवाक्षरम् ॥ ८५
 अनन्तमचलं देवं हंसं नारायणं प्रभुम् ।
 धातारमजरं नित्यं तमाहुः परमव्ययम् ॥ ८६

पुरुषः स विश्वः कर्ता सर्वभूतपितामहः ।
 धर्मसंवर्धनार्थाय प्रजज्ञेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ८७
 अस्त्रज्ञो तु महावीर्यो सर्वशस्त्रविशारदौ ।
 सात्यकिः कृतवर्मा च नारायणमनुव्रतौ ।
 सत्यकाद्भुदिकाचैव जज्ञातेऽस्त्रविशारदौ ॥ ८८
 भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्धत ।
 महर्षेरुग्रतपसस्तस्माद्द्रोणो व्यजायत ॥ ८९
 गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बान्छरद्वतः ।
 अश्वत्थाम्नश्च जननीं कृपश्चैव महाबलः ।
 अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादस्त्रभृतां वरः ॥ ९०
 तथैव धृष्टद्युम्नोऽपि साक्षादग्निसमद्युतिः ।
 वैताने कर्मणि ततो पावकात्समजायत ।

जं up to 'योनौ' (81^b) Ko s D₂ s गमिं, T₃ G₆ सविं -
 81 T₁ om. up to 'योनौ' (of v 1 80) — Before
 81, N₁ s B₁ ins वैशपायन उ — ^a) T₂ G (except G₁ s)
 पापेन (for शा) — ^d) B₁ धर्मसुनुर T G धार्मिक.
 किल्विपात्त ; M (except M₅) घर्मो विग्रहवानिव.

82 ^b) G₁-s जज्ञे गावद्गणात्त — ^c) G₁ s 'योक्तृत्वा'
 च (G₈ हि) T G₂ 4-s कृत्वा (for कुन्ति) Cd (corrupt)
 probably as in text. — ^d) D (except D₂ 4, s)
 महाबल. — ^f) D₈ G (except G₁ s) 'लघो'

83 ^c) S स (G₁-s च) (for तु)

84 ^a) M (except M₅) 'न देव — ^b) K₂ D₅ M₅
 न कृत (for ज); of 522* below Ko s 4 सर्वकृत् (K₈
 'ज्ञ') सर्वद प्र; K₂m सहर्ता परमप्र; N₈ कर्ता हर्ता जगत्प्र;
 T G₁-s साक्षाल्लोकेश्वर प्र, G₁ s सर्वकर्ता जगत्प्र, M₅
 कर्तारमकृत प्रभु, M₆-s सहर्तारमृषिं प्रभु — T G₂ 4-s ins.
 after 84^{ab} G₁, after 84

522* आदेरादि समस्तानां स कर्ता न कृत प्रभु ।

[T₂ स कृत, G₂ न कृति, G₃ न कृत (for न कृत)
 T₁ सत्कर्ता सत्कृति सदा, G₁ साक्षाल्लोकेश्वर प्रभु]
 — ^d) N₁ s V₁ B D (except D₅) 'न त्रिगु'

85 ^b) K₂-4 D₂ D₃ प्रकृति; T G प्रकृते B₁ s D
 (except D₂ s) प्रभु (for परम्) — ^c) M₆-s 'कर्तार'
 — ^d) K₁ N₁ B₁ s D₂ D₃ Cd सत्त्व (N₁ 'वं' योग; S
 (except G₈ M₅) सत्य Ko s 4 विश्वरूप क्ष (K₀ प) राक्षर;
 N₂ V₁ B₁ s D₃ 'योगयलाक्षय

86 ^a) K₁ 'तमव्यय, G₁ s 'तत्त्व स S (except
 G₁) मेरु (for देव). — ^b) K₀ s हरि; Cd हस (as in

text) — ^c) N₁ अजित; T₁ अचल; G₈ अचर K B₂
 अजस (B₄m अवह) ध्यक्ष, N₂ V₁ B₁ D₂ D₃-s अजमव्यक्त
 N₁ s B₁ 2-s D₂ दिव्य; D₂ व्यक्त (for नित्य) — ^d) N₂
 V₁ B D (except D₅) G₁ s च (for तं) K (except K₁)
 परम पद G₁ आहु परममव्यय — After 86, Ko s 4 N₁
 V₁ B D (except D₅) ins

523* कैवल्य निर्गुण विश्वमनादिमजमव्ययम् ।

87 ^b) N₈ G₁ s 'र्वलोक' — After 87^{ab}, K (except
 K₂) D₂ repeat 1. 1 196^{ad} (v 1 भगवान्हरि for परि)
 — ^c) N₁ s S 'सस्याप' (=Gītā, 4 8^c) — ^d) G₁ s जज्ञे
 स (for प्रजज्ञे)

88 ^a) K (except K₁) च (for तु) — ^b) N
 (except K₀) G₂ M₅ 7 सर्वशास्त्र; G₁ s धर्मशास्त्र.
 — After 88^{ab}, D₅ ins (the foll derivation of
 आत्मन्, excerpted, with v 1, from Devabodha's
 comm ad 85)

524* यदाप्नोति यदादत्ते यथाति विपयाणि च ।

यथास्य सततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ।
 — T₁ om 88^{ade} — ^f) N₁ s S (T₁ om.) 'तेर्थ- K
 N₁ s D₅ 'विदावुमौ' (K₂ sup ins as in text), N₂ V₁ B
 D₂ 'विदां वरौ — After 88, K₂ marg ins.

525* हृदिक कृतवर्मा च युयुधानस्तु सात्यकि ।

89 ^{ab}) K₁ D₂ s G₂ 4 सार. N₈ transp स्कन्न and
 द्रोण्या — ^d) K₈ N₂ V₁ B (except B₁) तस्मिन् (for
 'सात्) K₁ s 4 'णो[S]म्य'

90 D₁ (hapl) om 90^{ad} — ^c) K₂ G₁ 2 M₆-s तु
 (for च) — ^d) G₄-s महारथ — ^f) K₁ शस्त्रभृता, N₁

विद्वान्विदुररूपेण धार्मी तनुरकिल्बिपी ॥ ८१
 संजयो मुनिकल्पस्तु जज्ञे स्रतो गवल्गणात् ।
 सूर्याच्च कुन्तिकन्यायां जज्ञे कर्णो महारथः ।
 सहजं कवचं विभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ॥ ८२
 अनुग्रहार्थं लोकानां विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
 वसुदेवात्तु देवक्यां प्रादुर्भूतो महायशः ॥ ८३
 अनादिनिधनो देवः स कर्ता जगतः प्रभुः ।
 अव्यक्तमक्षरं ब्रह्म प्रधानं निर्गुणात्मकम् ॥ ८४
 आत्मानमव्ययं चैव प्रकृतिं प्रमवं परम् ।
 पुरुषं विश्वकर्माणं सत्त्वयोगं ध्रुवाक्षरम् ॥ ८५
 अनन्तमचलं देवं हंसं नारायणं प्रभुम् ।
 धातारमजरं नित्यं तमाहुः परमव्ययम् ॥ ८६

पुरुषः स विश्वः कर्ता सर्वभूतपितामहः ।
 धर्मसंवर्धनार्थाय प्रजज्ञेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ८७
 अस्त्रज्ञो तु महावीर्यो सर्वशस्त्रविशारदौ ।
 सात्यकिः कृतवर्मा च नारायणमनुव्रतौ ।
 सत्यकान्दुदिकाचैव जज्ञातेऽस्त्रविशारदौ ॥ ८८
 भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्धत ।
 महर्षेरुग्रतपसस्तस्माद्द्रोणो व्यजायत ॥ ८९
 गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ।
 अश्वत्थाम्नश्च जननीं कृपश्चैव महाबलः ।
 अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादस्त्रभृतां वरः ॥ ९०
 तथैव धृष्टद्युम्नोऽपि साक्षादग्निमद्युतिः ।
 वैताने कर्मणि ततो पावकात्समजायत ।

C 1 2497
B. 1 63. 109
K. 1 64 151

जं up to 'योनौ (81^b) Ko s D₂s गमि', T₁ G₆ सवि' —
 81 T₁ om. up to 'योनौ (cf v 1 80) — Before
 81, N₁s B₆ ins वैशपायन उ' — ^a) T₂ G (except G₁ s)
 पापेन (for शा) — ^a) B₁ धर्मसूनुः T G धार्मिक.
 किल्बिषात्तत् ; M (except M₅) घनो विग्रहवानिव.

82 ^b) G₁-s जज्ञे गावद्गणात्तत् — ^c) G₁ s 'योक्तुं' —
 च (G₆ हि) T G₂ s कुत्सा (for कुन्ति) Cd (corrupt)
 probably as in text. — ^a) D (except D₂ s) s)
 महाबल. — ^r) D₈ G (except G₁ s) 'लघो'

83 ^c) S स (G₁-s च) (for तु)

84 ^a) M (except M₅) 'न देव — ^b) K₂ D₈ M₅
 न कृत (for ज); of 522* below Ko s s सर्वकृत् (K₈
 'ज्ञ') सवेद प्र; K₂m सहर्ता परमप्र; N₈ कर्ता हर्ता जगत्प्र;
 T G₄-s साक्षाल्लोकेश्वर प्र, G₁ s सर्वकर्ता जगत्प्र, M₅
 कर्तारमकृत प्रभु, M₆-s सहर्तारमृषि प्रभु — T G₂ s ins.
 after 84^{ab} G₁ after 84

522* आदेरादि समस्मानां स कर्ता न कृत प्रभु ।

[T₁ स कृत, G₂ न कृति, G₃ न कृत (for न कृत)
 T₁ सत्कर्ता सत्कृति सदा, G₁ साक्षाल्लोकेश्वर प्रभु]
 — ^a) N₁ s V₁ B D (except D₅) 'न त्रिगु'

85 ^b) K₂-4 D₈ D₃ प्रकृति; T G प्रकृते B₁ s D
 (except D₂ s) प्रभु (for परम्) — ^c) M₅-s 'कर्तार
 — ^a) K₁ N₁ B₁ s D₈ D₅ Cd सत्त्व (N₁ 'व') योग; S
 (except G₅ M₅) सत्य Ko s-4 विश्वरूप क्ष (K₀ प) राक्षर;
 N₂ V₁ B₁ s D₃ 'योगबलाक्षय

86 ^a) K₁ 'तमव्यय, G₁ s 'तत्त्व स S (except
 G₁) मेरु (for देव). — ^b) K₀ s हरि; Cd हस (as in

text) — ^c) N₁ अजित; T₁ अचल; G₆ अचर K B₁
 अजम (B₁m अवह) व्यक्ष, N₁ s V₁ B₁ D₈ D₁ s-^s अजमव्यक्त
 N₁ s B₁ s D₂ दिव्य; D₈ व्यक्त (for नित्य) — ^a) N₁
 V₁ B D (except D₅) G₁ s य (for तं) K (except K₁)
 परम पद G₁ आहु परममव्यय — After 86, Ko s, s N₁
 V₁ B D (except D₅) ins

523* कैवल्य निर्गुण विश्वमनादिमजमव्ययम् ।

87 ^b) N₈ G₁ s 'वल्लोक' — After 87^{ab}, K (except
 K₈) D₂ repeat 1. 1 196^{ad} (v 1 भगवान्हरि for परि)
 — ^c) N₁ s S 'सत्स्थाप' (=G₁Ita, 4 8^c) — ^a) G₁ s जज्ञे
 स (for प्रजज्ञे)

88 ^a) K (except K₁) च (for तु) — ^b) N
 (except Ko) G₂ M₅ 7 सर्वशास्त्र; G₁ s धर्मशास्त्र.
 — After 88^{ab}, D₈ ins (the foll derivation of
 आरमन्, excerpted, with v 1, from Devabodha's
 comm ad 85)

524* यदाप्नोति यदादत्ते यथाति विपयाणि च ।

यथास्य सततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ।

— T₁ om 88^{adef} — ^r) N₁ s S (T₁ om.) 'तेर्थ' K
 N₁ s D₈ 'विदायुमौ (K₂ sup ins as in text), N₂ V₁ B
 D₂ 'विदां वरौ — After 88, K₂ marg ins.

525* हृदिक कृतवर्मा च युयुधानस्तु सात्यकि ।

89 ^{ab}) K₁ D₂ s G₂ s मार. N₈ transp स्कन्ध and
 द्रोण्या — ^a) K₈ N₂ V₁ B (except B₁) तसिन् (for
 'स्मात्' K₁ s, s 'णो[ऽ]भ्य'

90 D₁ (hapl) om 90^{ad} — ^c) K₂ G₁ s M₆-s तु
 (for च) — ^a) G₄-s महारथ — ^r) K₁ शस्त्रभृता, N₁

हिडिम्बायां च भीमेन वने जज्ञे षटोत्कचः ॥१०३
 शिखण्डी द्रुपदाजज्ञे कन्या पुत्रत्वमागता ।
 यां यक्षः पुरुषं चक्रे स्थूणः प्रियचिकीर्षया ॥१०४
 कुरूणां विग्रहे तस्मिन्समागच्छन्वहून्यथ ।

राज्ञां शतसहस्राणि योत्समानानि संयुगे ॥ १०५
 तेषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः ।
 न शक्यं परिसंख्यातुं वर्षाणामयुतैरपि ।
 एते तु कीर्तिता मुख्या यैराख्यानमिदं ततम् ॥१०६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

जनमेजय उवाच ।

य एते कीर्तिता ब्रह्मन्ये चान्ये नानुकीर्तिताः ।
 सम्यक्ताञ्छ्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान्नुवर्चसः ॥ १
 यदर्थमिह संभूता देवकल्पा महारथाः ।
 श्रुति तन्मे महाभाग सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 रहस्यं खल्विदं राजन्देवानामिति नः श्रुतम् ।

ततु ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ॥ ३
 त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
 जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
 तदा निःक्षत्रिये लोके भार्गवेण कृते सति ।
 ब्राह्मणान्क्षत्रिया राजन्मार्थिन्योऽभिचक्रमुः ॥ ५
 तामिः सह समापेतुर्ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
 क्रतावृतौ नरन्याग्र न कामाच्चानृतौ तथा ॥ ६

C. 1 2461
B 1 64 6
K 1 66 6

Ds श्रुत° — °) T Gs s Ms s श्रुतकर्मा (of. v 1 103)
 Da Dn च (for तु)

103 Ks om 103 (of v 1 100) — °) Gs श्रुतवर्मा,
 Ms-s श्रुतकर्मा (of. v 1 102). — °) Ko s s Da1 Ds
 द्विडवायां G (except G1.s) तु (for च) S भीमस्य

104 Ks om 104 (of v 1 100) — °) Ds T1 G1
 स्थाणुः, Ds Gs s-s स्थाणु

105 Ks om 105 (of v 1 100) — °) G (except
 G1.s) समाजग्मु

106 Ks om 106 (of v 1 100) — °) B1 s s
 Ds s येषां D (except Da Ds) 'मेयानां — After
 106^{ab}, D1 reads (for the first time) 1 58 2^{ab}
 — °) N1.s V1 B D (except Ds) न शक्यानि समाख्यातु
 — °) Ds ते; Gs s तु (for तु) — °) Ns G1 s 'द कृत

Colophon S1 missing, Ks om (of. v 1. 100)
 — Major parvan T2 G M समव° (for आदि°)
 — Sub-parvan Ko s s N1 s V1 B1.s अशावतरण, B1 s
 Da Ds s Cd समव — Adhy name Ko s s कृष्ण
 द्वैपायनाद्युत्पत्ति, N1 s V1 व्यासाद्युत्पत्ति; T Gs M व्यासो
 उत्पत्ति — Adhy no (figures, words or both) Ko
 58, K1 [7] 2, N1 s V1 63, Da1 60, Dns 62, Ds 64,
 Ds 61, T1 55, T2 Gs s M 5, G1-s 7, Gs 6 — S'loka
 no Da1 121, Dn 123 — Aggregate s'loka no
 Dns 2430

58

~~58~~ This adhy is missing in S1 (of v 1. 1 55 3)
 and om in Ks (of v 1 1 57 100), these MSS are
 ignored here

1 Ds om जन° उ°, K1 S om उ° — °) N1 V1 यत्र
 ते (N1s तत्) की°; T1 ये चान्ये की° — °) Ko s s N1 s T
 G (except Gs) ज्ञातुमि° — °) N1s स सर्वश; D (except
 Ds s) सहस्रश

2 °) N1s 'ल्पा महौजस' — °) K4 B4 Ds T2 G
 (except G1.s) तान्मे — °) G1.s सत्यमाख्या°

3 K1 Dn1.n2 Ds S om उवाच — °) Ms-s रहस्यां
 T2 G (except G1.s) यदिद — °) T1 G4 s इति वि; T2
 G1-s.s कृपित (for इति न) — 3^{ed} = (var) 1 59 9^{ab}
 — °) N1.s V1 B Ds हन्त ते, Ms सत्तेह K Ds कीर्तयि°.
 — °) K Ds s s नमस्कृत्य Gs पिनाकिन

5 °) Ko transp ब्राह्म° and क्षत्रि° — °) N1s Da1
 Dn D1 सुवार्थि°; B4 पुत्रार्थि° (m as in text) Arjp
 अभिचक्रुः

6 °) Ms-s समाजग्मु; Cd as in text — °) A few
 MSS शसित° and शशित°; of v 1. 1 1 2, 53, 13 10,
 14, 29 etc

7 °) D (except Ds s.s) च (for तु) Dn D1.s
 गर्भे; G1-s पुत्रान् — °) Gs क्षत्रियास्तान्समुच्छितान्

हिडिम्बायां च भीमेन वने जज्ञे घटोत्कचः ॥१०३
 शिखण्डी द्रुपदाजज्ञे कन्या पुत्रत्वमागता ।
 यां यक्षः पुरुषं चक्रे स्थूणः त्रियचिकीर्षया ॥१०४
 कुरूणां विग्रहे तस्मिन्समागच्छन्वहून्यथ ।

राज्ञां शतसहस्राणि योत्स्यमानानि संयुगे ॥ १०५
 तेषामपरिमेषानि नामधेयानि सर्वशः ।
 न शक्यं परिसंख्यातुं वर्षाणामयुतैरपि ।
 एते तु कीर्तिता मुख्या यैराख्यानमिदं ततम् ॥१०६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

जनमेजय उवाच ।

य एते कीर्तिता ब्रह्मन्ये चान्ये नानुकीर्तिताः ।
 सम्यक्ताञ्छ्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान्सुवर्चसः ॥ १
 यदर्थमिह संभूता देवकल्या महारथाः ।
 भुवि तन्मे महाभाग सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 रहस्यं खल्विदं राजन्देवानामिति नः श्रुतम् ।

ततु ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ॥ ३
 त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
 जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
 तदा निःक्षत्रिये लोके भार्गवेण कृते सति ।
 ब्राह्मणान्क्षत्रिया राजन्गर्भार्थिन्योऽभिचक्रमुः ॥ ५
 ताभिः सह समापेतुर्ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
 क्रतावृतौ नरन्याग्र न कामाक्षानृतौ तथा ॥ ६

C. 1 2461
B 1 64 6
H 1 65 6

Ds श्रुत° — °) T Gs Ms. s श्रुतकर्मा (of. v 1 103)
 Da Dn च (for तु)

103 Ks om 103 (of v 1 100) — °) Gs श्रुतकर्मा,
 Ms-s श्रुतकर्मा (of. v 1 102). — °) Ko 2 4 Da1 Ds
 द्विडवायां G (except G1.s) तु (for च) S भीमस्य

104 Ks om 104 (of v 1 100) — °) Ds T1 G1
 स्थाणुः, Ds Gs 4-s स्थाणु

105 Ks om 105 (of v 1 100) — °) G (except
 G1.s) समाजग्मुः

106 Ks om 106 (of v 1 100) — °) B1 s.s
 Ds 4 येषां D (except Da Ds) °मेयानां — After
 106^{ab}, D1 reads (for the first time) 1 58 2^{ab}
 — °) N1.s V1 B D (except Ds) न शक्यानि समाख्यातु
 — °) Ds ते; Gs s तु (for तु) — °) Ns G1 s °द कृत

Colophon S1 missing, Ks om (of. v 1. 100)
 — Major parvan Ts G M समव° (for आदि°)
 — Sub-parvan Ko 2 4 N1 2 V1 B1.s अश्वतरण, B1 s
 Da Ds 4 Cd समव — Adhy name Ko 2 4 कृष्ण
 द्वैपायनाद्युत्पत्ति, N1 2 V1 व्यासाद्युत्पत्ति; T Gs M व्यासो
 उत्पत्ति — Adhy no (figures, words or both) Ko
 58, K1 [7] 2, N1 2 V1 63, Da1 60, Dns 62, Ds 64,
 Ds 61, T1 55, T2 Gs s M 5, G1-s 7, Gs 6 — S'loka
 no Da1 121, Dn 123 — Aggregate s'loka no
 Dns 2430

58

✍ This adhy is missing in S1 (of v 1. 1 55 3)
 and om in Ks (of v 1 1 57 100), these MSS are
 ignored here

1 Ds om जन° उ°, K1 S om उ° — °) N1 V1 यत्र
 ते (N1s तत्) की°; T1 ये चान्ये की° — °) Ko 2 4 N1 s T
 G (except Gs) ज्ञातुमि° — °) N1s स सर्वश; D (except
 Ds s) सहस्रश

2 °) N1s °ल्पा महौजसः — °) Ks B1 Ds T2 G
 (except G1.s) तान्मे — °) G1.s सत्यमाख्या°

3 K1 Dn1.n2 Ds S om उवाच — °) Ms-s रहस्यां
 Ts G (except G1.s) यदिद — °) T1 Gs s इति वि°; Ts
 G1-s.s ऋषित (for इति न) — 3^{ea}=(var) 1 59 9^{ab}
 — °) N1.s V1 B Ds हन्त ते, Ms सत्सेह K Ds कीर्तयि°.
 — °) K Ds s s नमस्कृत्य Gs पिनाकिन

5 °) Ko transp द्राक्ष° and क्षत्रि° — °) N1s Da1
 Dn D1 सुतार्थि°; B1 पुत्रार्थि° (m as in text) Arjp
 अभिजुक्रुशु

6 °) Ms-s समाजग्मुः; Cd as in text — °) A few
 MSS शसित- and शशित°; of v 1. 1 1 2, 53, 13 10,
 14, 29 etc

7 °) D (except Ds 4.s) च (for तु) Dn D1.s
 गर्भ°; G1-s पुत्रान् — °) Gs क्षत्रियास्त्रासमुच्छ्रितान्

ईजिरे च महायज्ञैः क्षत्रिया बहुदक्षिणैः ।
 साङ्गोपनिषदान्वेदान्विप्राश्चाधीयते तदा ॥ १७
 न च विक्रीणते ब्रह्म ब्राह्मणाः स तदा नृप ।
 न च श्रद्धसमाभ्याशे वेदानुच्चारयन्त्युत ॥ १८
 कारयन्तः कृपि गोभिस्तथा वैश्याः क्षिताविह ।
 न गामयुञ्जन्त धुरि कृशाङ्गाश्चाप्यजीवयन् ॥ १९
 फेनपांश्च तथा वत्सान् दुहन्ति स मानवाः ।
 न कूटमानैर्वणिजः पण्यं विक्रीणते तदा ॥ २०
 कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
 धर्ममेवानुपश्यन्त्यकुर्धर्मपरायणाः ॥ २१
 स्वकर्मनिरताश्चासन्त्वे वर्णा नराधिप ।
 एवं तदा नरव्याघ्र धर्मो न हसते क्वचित् ॥ २२
 काले गावः प्रसूयन्ते नार्यश्च भरतर्षभ ।
 फलन्त्यृतुषु वृक्षाश्च पुष्पाणि च फलानि च ॥ २३
 एव कृतयुगे सम्पुनर्वर्तमाने तदा नृप ।

आपूर्यत मही कृत्वा प्राणिभिर्वहुभिर्भृगम् ॥ २४
 ततः समुदिते लोके मानुषे भरतर्षभ ।
 असुरा जजिरे क्षेत्रे राज्ञां मनुजपुंगव ॥ २५
 आदित्यैर्हि तदा दैत्या बहुशो निर्जिता युधि ।
 ऐश्वर्याद्द्विशिताश्चापि संवभूतुः क्षिताविह ॥ २६
 इह देवत्वमिच्छन्तो मानुषेषु मनस्विनः ।
 जजिरे भुवि भूतेषु तेषु तेष्वसुरा विभो ॥ २७
 गोप्यश्वेषु च राजेन्द्र खरोष्ट्रमहिषेषु च ।
 क्रव्यादेषु च भूतेषु गजेषु च मृगेषु च ॥ २८
 जातैरिह महीपाल जायमानैश्च तैर्मही ।
 न शशाकात्मनात्मानमियं धारयितुं धरा ॥ २९
 अथ जाता महीपालाः केचिद्भलसमन्विताः ।
 दितेः पुत्रा दनोश्चैव तस्माद्धोकादिह च्युताः ॥ ३०
 वीर्यवन्तोऽवल्लिप्तास्ते नानारूपधरा महीम् ।
 इमां सागरपर्यन्तां परीयुररिमर्दनाः ॥ ३१

C. 1 2487
B. 1 64 23
K. 1 65. 23

निपद्यो वे — ^a) Ds S (except T1) चाधीयिरे (cf v 1 1 1 50)

18 ^a) G2.4 नैव वि° Ns : विक्रीयते Ds वेद, cf. Dev प्रह वेद । — ^b) Dn : Ds T2 G2 4-8 च, Gs तु (for स) — ^c) Ko. 2.4 N V1 B Da Dn : D1.2 : T1 'भ्यामे' — ^d) B 'यत्पि, Ds : 2 'यनुन

19 ^a) B1 2.6 Ds कारयति — ^b) K (Ks om) B3 Ds T1 G1 तदा (for 'था) Dn ते वेद्याश्च G1 : कृता (Gs ते) भुवि — With 19^{ed} cf 1 57 11^{ed} — ^c) K1.2 'मयुजत, B Ds G2 'मयुजत, Ms : 'मयुज्यत N1 : V1 Dn D1 2.4 युजते धुरि नो गाश्च, Ns न गा मयुजत धुरि, Da1 corrupt, Da2 न गा वै युजते धुरि (sic) — ^d) Ko : 4 B1.6 Gs कृशागा चा, K1 N V1 Bs Dn Ds : Ms 'गाश्चाप्य', B1 कृशागा चाप्य, T2 Gs : 4 कृशाश्चाप्यनु, G1.3 कृशाश्च हि जी, Ms-8 'गाश्चाप्यवाहयन्

20 ^a) K (Ks om) Ds G (except Gs) Ms.8 तदा (for 'था) — ^b) Ms : दुहन्ति, Cd as in text — Ns reads 22^b for 20^b — Ko om 20^c-21^b

22 ^a) Ko B1 : T1 G1.2 स्वधर्म — ^b) S सर्व — After 22^{ab}, G (except Gs) ins

530^a धर्ममेवानुवर्तन्ते न पश्यन्ति स किलिपम् ।

यभूतु कर्मसु स्वेषु सम्यक्सर्वा प्रजा क्षिता ।

— ^d) Ko : 4 Ds हसति (Ks sup lin विहते), Gs अदयते

23 ^a) G1.2 कालेनैव — ^b) Da T2 पुरपर्यम — ^c)

Ks sup lin कालश्च, B (Bsm as in text) Dn D1 : 4 स भवति (for फलन्ति) Ns V1 B (Bim as in text) D1 : 4 वृक्षाणा

24 ^b) N1 G1 : 'माने नराधिप

25 ^a) N1 V1 B1.6m D (except Da D. 5) एवं (for तत) Ks Ns T Gs : Ms.3 प्रसु, B (except B1, Bsm as in text) Da ते सु, Ds तु सु (for समु) Ns V1 Da Ds काले — ^d) Ns V1 B D (except Ds) राजा तु मनुजेश्वर

26 ^b) G यहवो नि — ^c) Ko : 4 Ds T2 Gs चैव, N1 Dn D1 : 4 स्वर्गात्, G1-8 ते वै (for चापि)

27 ^a) Ko : 4 'त्वमीप्सतो (Ks 'ते) — ^b) Ns पुन पुन, G (except Gs) तपस्विन

28 ^b) Gs खरोष्ट्रे मानुषे — ^c) K1 N V1 B D (except Ds) T1 G1 : Ms.5 क्रव्यादु चैव शू — ^d) Ns नागे, Ns चाजे; B1 खरो (m as in text) (for गजे)

29 ^a) Ds जातैश्चैव — ^b) Ms तैर्विभो — ^c) Ns Ds Gs 'द्राक तदारमान — ^d) Ks तदा, Ds लभि (for ह्य) Ko : N1.3 Ds T2 G1-6 M तदा, K1 नृप, T1 तथा (for धरा)

30 ^b) N1 मदयलाध्रयात्, Ns B (Bsm marg) D बहु Ns B1 Da 'ल'मदा (D2 वित्तसम, Ds दर्पयम), S (except G1-8) मदयला — ^d) Ns T G देव; Ds तदा, Ms-3 ततो (for तस्माद्) K1 N1.2 V1 B Da Dn D1 : तदा लोक

ईजिरे च महायज्ञैः क्षत्रिया बहुदक्षिणैः ।
 साङ्गोपनिषदान्वेदान्विप्राश्चाधीयते तदा ॥ १७
 न च विक्रीणते ब्रह्म ब्राह्मणाः स तदा नृप ।
 न च शूद्रसमाभ्यां वेदानुच्चारयन्त्युत ॥ १८
 कारयन्तः कृपि गोभिस्तथा वैश्याः क्षिताविह ।
 न गामयुञ्जन्त धुरि कृशाङ्गाश्चाप्यजीवयन् ॥ १९
 फेनपांश्च तथा वत्सान् दुहन्ति स मानवाः ।
 न कूटमानैर्वणिजः पण्यं विक्रीणते तदा ॥ २०
 कर्माणि च न रव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
 धर्ममेवानुपश्यन्तश्च कुर्वन्मपरायणाः ॥ २१
 स्वकर्मनिरताश्चासन् सर्वे वर्णा नराधिप ।
 एवं तदा न रव्याघ्र धर्मो न हसते क्वचित् ॥ २२
 काले गावः प्रसूयन्ते नार्यश्च भरतर्षभ ।
 फलन्त्यृतुषु वृक्षाश्च पुष्पाणि च फलानि च ॥ २३
 एव कृतयुगे सम्यग्वर्तमाने तदा नृप ।

आपूर्यत मही कृत्स्ना प्राणिभिर्वहुभिर्भृगम् ॥ २४
 ततः समुदिते लोके मानुषे भरतर्षभ ।
 असुरा जजिरे क्षेत्रे राज्ञां मनुजपुंगव ॥ २५
 आदित्यैर्हि तदा दैत्या बहुशो निर्जिता युधि ।
 ऐश्वर्याद्वंशिताश्चापि संवभृतुः क्षिताविह ॥ २६
 इह देवत्वमिच्छन्तो मानुषेषु मनस्विनः ।
 जजिरे भुवि भूतेषु तेषु तेष्वासुरा विभो ॥ २७
 गोप्यश्वेषु च राजेन्द्र खरोष्ट्रमहिषेषु च ।
 क्रव्यादेषु च भूतेषु गजेषु च मृगेषु च ॥ २८
 जातैरिह महीपाल जायमानैश्च तैर्मही ।
 न शशाकात्मनात्मानमियं धारयितुं धरा ॥ २९
 अथ जाता महीपालाः केचिद्भलसमन्विताः ।
 दितेः पुत्रा दनोश्चैव तस्माद्धोकादिह च्युताः ॥ ३०
 वीर्यवन्तोऽवल्लिप्तास्ते नानारूपधरा महीम् ।
 इमां सागरपर्यन्तां परीयुररिमर्दनाः ॥ ३१

C. 1 2487
B. 1 64 83
K. 1 65. 83

निषदो वे — ^a) Ds S (except T1) चाधीयते (cf v 1 1 1 50)

18 ^a) G2.4 नैव वि° Ns : विक्रीयते Ds वेद, cf. Dev ब्रह्म वेद । — ^b) Dns Ds T2 G2 4-8 च, Gs तु (for स) — ^c) Ko. 2.4 N V1 B Da Dns D1.2 : T1 'व्यामे' — ^d) B 'वत्सपि, Ds : 4 'यन्तुन

19 ^a) B1 8.6 Ds कारयति — ^b) K (Ks om) Bs Ds T1 G1 तदा (for 'या') Dns ते वेद्याश्च G1 : कृता (Gs ते) भुवि — With 19^{ad} cf 1 57 11^{ad} — ^c) K1.2 'मयुजत, B Ds G2 'मयुजत, Ms : 'मयुज्यत Ns : V1 Dn D1 2.4 युजते धुरि नो गाश्च, Ns न गा मयुजत धुरि, Ds1 corrupt, Ds2 न गा च युजते धुरि (sic) — ^d) Ko : 4 B1.6 Gs कृशागा चा, K1 N V1 Bs Dn Ds : Ms 'गाश्चाप्य', B4 कृशागा चाप्य, T2 Gs : 4 कृशाश्चाप्यनु, G1.3 कृशाश्च हि जी, Ms : 'गाश्चाप्यवाहयन्

20 ^a) K (Ks om) Ds G (except Gs) Ms : तदा (for 'या') — ^b) Ms : दुहति, Cd as in text — Ns reads 20^b for 20^a — Ko om 20^a-21^b

22 ^a) Ko B1 : T1 G1.2 स्वधर्म — ^b) S सर्व — After 22^{ab}, G (except Gs) ins

530* धर्ममेवानुवर्तन्ते न पश्यन्ति स किलियपम् ।

यभृतु कर्मसु स्वेषु सम्यक्सर्वा प्रजा स्थिता ।

— ^a) Ko : 4 Ds हसति (Ks sup lin विहते), Gs अदयते

23 ^a) G1-3 कालेनैव — ^b) Da T2 पुरपर्यम — ^c)

Ks sup lin कालश्च, B (Bs as in text) Dn D1 : 4 s भवति (for फलन्ति) Ns V1 B (B1m as in text) D1 : 4 वृक्षाणा

24 ^b) N1 G1 : 'माने नराधिप

25 ^a) N1 V1 B1.6m D (except Da D. 5) एवं (for तत) Ks Ns T G1 : Ms : प्रभु, B (except B1, Bs as in text) Da ते भु, Ds तु भु (for मभु) Ns V1 Da Ds काले — ^d) Ns V1 B D (except Ds) राजा नु मनुजेधर

26 ^b) G यहवो नि — ^c) Ko : 4 Ds T2 Gs चैव, N1 Dn D1 : 4 स्वर्गात्, G1-3 ते वै (for चापि)

27 ^a) Ko : 4 'त्वमीप्सतो (Ks 'ते) — ^b) Ns पुन पुन, G (except G1 : 5) तपस्विन

28 ^b) G1 : खरोष्ट्रे मानुषे — ^c) K1 N V1 B D (except Ds) T1 G1 : Ms : क्रव्यादु चैव मृ — ^d) Ns नागे, Ns चाजे; B1 खगे (m as in text) (for राजे)

29 ^a) Ds जातैश्चैव — ^b) Ms तैर्विभो — ^c) Ns Ds Gs 'ज्ञाक तदारमान — ^d) Ks तदा, Ds अभि (for ह्य) Ko : N1 : Ds T2 G1-3 M तदा, K1 नृप, T1 तथा (for धरा)

30 ^b) N1 मदयलाध्रयात्, Ns B (Bs marg) D बहु, Ns Bs Da 'ल'मदा (D2 वित्सम, Ds दर्पसम), S (except G1-3) मदयला — ^d) Ns T G देव; Ds तदा, Ms : ततो (for तस्माद्) K1 N1 : V1 B Da Dn D1 : तदा लोक

अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक्पृथक् ।
 अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चात्रवीत् ॥ ४६
 तथैव च समानीय गन्धर्वाप्सरसां गणान् ।
 उवाच भगवान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ।
 स्वैरंशैः संप्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेष्वाति ॥ ४७
 अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
 तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८

अथ ते सर्वशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः ।
 नारायणमभिन्नं वैकुण्ठमुपचक्रुः ॥ ४९
 यः स चक्रगदापाणिः पीतवासासितप्रभः ।
 पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ५०
 तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् ।
 अंशेनावतरस्वेति तथेत्याह च तं हरिः ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।

अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम् ।
 अवतर्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः ॥ १

आदिभ्य च स्वयं शक्रः सर्वानेव दिवौकसः ।
 निर्जगाम पुनस्तस्मात्क्षयान्नारायणस्य ह ॥ २
 तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकहिताय च ।

Da Da 4 T G Cd ति (Da1 G1 नि)रोधा*, Arjp as in text
 (1 "apapūtha") N1 येदमत्र, Ns येति सर्वेश
 47 Ds om 47^{abed} — a) T2 तदैव, G1 8 तथेति
 — b) Ms-s 'प्सरसो (for 'प्सरसां), and देवान् (for
 सर्वान्) — d) K1 Dns D1 अत्रवीत्, Dn1 n2 Ds 4
 अर्थवत्, Gs उत्तर (for वचनम्) — Before 47^e, K4
 Ns 2 V1 B (Bs marg) Da2 D1 2 4 ins प्रहोवाच
 — e) Ko 4 N V1 B D सै स्वैरंशे प्र — f) V1
 यथावन्मा* N1 2 V1 B D (except Ds) च (for इति)
 48 Before 48, Bs D4 (both marg) ins वैशं उ*
 — Ko om from जगृहु* up to 'गेन्तु (49^b)
 49 For Ko of. v 1 48 Gs om 49 — a) K2 4
 ब्रह्मणा सार्धं, S (Gs om) सर्वशो (G2 4 5 'तो)प्यशै (for
 सर्वशोऽशै) स्वैर् — b) Ko 2 4 सर्वे देवगणा प्रभु (Ko
 om सर्वे)
 50 a) G4 शक्रचक्र — b) Ns 'वासामित', B
 (except Bs) Dn Ds 'वासा निति' — d) Da1 ns Nilp
 पृथुवक्षाचि* — After 50, N (except Ns B4 Ds, S1
 missing, Ks om, V1 om line 1) ins

532* प्रजापतिपतिदेव सुरनाथो महाबल ।

श्रीवत्साङ्को हृषीकेश सर्वदेवतपूजित ।

[(L 1) K (Ks om) N1 2 B1 5 Ds पद्मनाभो महा

— (L 2) K1 B1 दैवतयुधप]

— After 50, Gs ins 533* (of v 1 51)

51 Gs om 51 — a) Ns V1 B1 m s s s Ds साधना,

D1 दोषहीनाय, Cd as in text. (दोषहानये is Dev's
 explanation of शोधनाय) — Ds (hapl) om from 51^b
 up to 1 59 1^a — b) K (Ks om) Ds उवाच मधुसूदन
 — c) Ko 2 भूमो ह्यव* N1 2 B D (except Ds, Ds
 om) T2 'तरेत्येव — Gs (om 51) ins after 50 Gs,
 after 51

533* सोऽपि जन्म मनुष्येषु लेभे सुरवरो हरि ।

Colophon S1 missing, Ks Ds om — Major
 parvan T2 G M समव* (for आदि*) — Sub-parvan
 Ko 2 4 N V1 B Da Dn D1 4 5 Cd अशावत (Cd 'ता)रण,
 T1 समव, Ms-s अशावतार — Adhy name Ko 2 4
 ब्रह्मणो वाक्य, Ms अशावतारारभ, Ms-s ब्रह्मावसुधरा
 समागम — Adhy no (figures, words or both) K1
 73, N1.2 V1 64, Da1 61, Dns 63, Ds 65, D4 62,
 T1 56, T2 Gs 5 M 6, G1-s 8, Gs 7 — S'loha
 no Da1 Dn 54

59

☞ This adhy is missing in S1 (of. v 1 1 55
 3), the MS is wholly ignored here

1 Ks om 1 Ds om वैशं उ* and 1^{ab} K1 Ds S
 om उवाच — d) K1 अशरा, N1 V1 'शाशै, Da1 'शेन,
 Ds 'शांश, T1 G1 s s सागत; T2 G2 4 6 M भागदा

2 Gs om 2^{ab} — After 2^{ab}, T2 reads (for the

अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक्पृथक् ।
 अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चात्रवीत् ॥ ४६
 तथैव च समानीय गन्धर्वाप्सरसां गणान् ।
 उवाच भगवान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ।
 स्वैरंशैः संप्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेष्वाति ॥ ४७
 अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
 तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८

अथ ते सर्वशैः स्वैरन्तुं भूमिं कृतक्षणाः ।
 नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः ॥ ४९
 यः स चक्रगदापाणिः पीतवासासितप्रभः ।
 पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ५०
 तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् ।
 अंशेनावतरस्वेति तथेत्याह च तं हरिः ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।

अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम् ।
 अवतर्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः ॥ १

आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्वानेव दिवौकसः ।
 निर्जगाम पुनस्तस्मात्क्षयान्नारायणस्य ह ॥ २
 तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकहिताय च ।

C 1 2511
B 1 65 3
K 1 65 3

Da Da 4 T G Cd ति(Da1 G1 नि)रोधा*, Arjp as in text
 (1 "apapātha") N1 येदमघ्न, Ns "येति सर्वेश
 47 Ds om 47^{ab} — a) T2 तदैव, G1 3 तथेति
 — b) Ms-s "प्सरसो (for "प्सरसां), and देवान् (for
 सर्वान्) — d) K1 Dns D1 अत्रवीत्, Dn1 n2 Ds 4
 अर्थवत्, Gs उत्तर (for वत्तमम्) — Before 47^e, K4
 N1 3 V1 B (Bs marg) Da2 D1 2 4 ins प्रहोवाच
 — e) Ko 4 N V1 B D स्वै स्वैरंशै प्र — f) V1
 यथावन्मा* N1 2 V1 B D (except Ds) च (for इति)
 48 Before 48, Bs D4 (both marg) ins वैशं उ*
 — Ko om from जगृहु* up to "गन्तु (49^b)
 49 For Ko of. v 1 48 Gs om 49 — a) K2 4
 द्रष्टव्यं सार्धं, S (Gs om) सर्वशो(Gs 4 5 "तो)प्यशै (for
 सर्वशोऽशै स्वैर) — b) Ko 2 4 सर्वे देवगणा प्रभु (Ko
 om सर्वे)
 50 a) G4 शक्रचक्र — b) Ns "वासामित", B
 (except Bs) Dn Ds "वासा शिति" — d) Da1 ns Nilp
 पृथुवक्षाचि* — After 50, N (except Ns B4 Ds, S1
 missing, Ks om, V1 om line 1) ins

532* प्रजापतिपतिदेव सुरनाथो महाबल ।

श्रीवत्साङ्को हृषीकेश सर्वदेवतपूजित ।

[(L 1) K (Ks om) N1 2 B1 5 Ds पद्मनाभो महा*

— (L 2) K1 B1 दैवतयूथप]

— After 50, Gs ins 533* (of v 1 51)

51 Gs om 51 — a) Ns V1 B1 m s s 6 Ds साधना,

D1 दोषहीनाय, Cd as in text. (दोषहानये is Dev's
 explanation of शोधनाय) — D2 (hapl) om from 51^b
 up to 1 59 1^a — b) K (Ks om) Ds उवाच मधुसूदन
 — c) Ko 2 भूमो ह्यव* N1 3 B D (except Ds, D2
 om) T2 "तरेत्येव — Gs (om 51) ins after 50 Gs,
 after 51

533* सोऽपि जन्म मनुष्येषु लेभे सुरवरो हरि ।

Colophon S1 missing, Ks Ds om — Major
 parvan T2 G M सभवं (for आदि*) — Sub-parvan
 Ko 2 4 N V1 B Da Dn D1 4 5 Cd अशावत (Cd "ता)रण,
 T1 सभवं, Ms-s अशावतारम् — Adhy name Ko 2 4
 द्रष्टव्यो वाक्य, Ms अशावतारम्, Ms-s द्रष्टव्यसुधरा
 समागम — Adhy no (figures, words or both) K1
 73, N1 2 V1 64, Da1 61, Dns 63, Ds 65, D4 62,
 T1 56, T2 Gs 5 M 6, G1-s 8, Gs 7 — S'loha
 no Da1 Dn 54

59

This adhy is missing in S1 (of. v 1 1 55
 3), the MS is wholly ignored here

1 Ks om 1 Ds om वैशं उ* and 1^{ab} K1 Ds S
 om उवाच — d) K1 अशाश, N1 V1 "शाशै, Da1 "शेन,
 Ds "शाश, T1 G1 5 5 भागत ; T2 G2 4 6 M भागश

2 Gs om 2^{ab} — After 2^{ab}, T2 reads (for the

ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि भारत ॥ १४
 धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणश्चांश एव च ।
 भगो विवस्वान्पूषा च सविता दशमस्तथा ॥ १५
 एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ।
 जघन्यजः स सर्वेपामादित्यानां गुणाधिकः ॥ १६
 एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
 नाम्ना ख्यातास्तु तस्येमे पुत्राः पञ्च महात्मनः ॥ १७
 प्रहादः पूर्वजस्तेषां संह्रदस्तदनन्तरम् ।
 अनुहादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिविवाण्कलौ ॥ १८
 प्रहादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
 विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति विश्रुताः ॥ १९
 विरोचनस्य पुत्रोऽभूद्भल्लिरिकः प्रतापवान् ।
 बलेश्च प्रथितः पुत्रो वाणो नाम महासुरः ॥ २०

चत्वारिंशद्वनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
 तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशः ॥ २१
 शम्बरः नम्रचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः ।
 असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥ २२
 अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
 तथा गगनमूर्धा च वेगवान्केतुमांश्च यः ॥ २३
 स्वर्मानुरथोऽश्वपतिर्वृषपर्वाजकस्तथा ।
 अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महासुरः ॥ २४
 हृत्पुषा एकचक्रश्च विरूपाक्षो हराहरौ ।
 निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपथः कापथस्तथा ॥ २५
 शरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
 इति ख्याता दनोर्वशे दानवाः परिकीर्तिताः ।
 अन्यौ तु खलु देवानां सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ ॥ २६

G. 1 2525
B. 1 65. 27
R. 1 65. 27

corrupt M-8 नाममिस्तास्तु

15 " V1 स्वष्टा (of v 1 16), B1 s (m as in text) दियो, G2 शर्वो (for शक्रो) D2 मित्रोऽर्यमा च शक्रोय G transp मित्रो and शक्रो — " K1 s 4 N2 वरुणश्चाशुर, B2 शक्रो वरुण N1.2 V1 D (except D2 s) तु (for the first च)

16 " V1 शक्रो (for स्वष्टा), of v 1 15 — " N1 2 V1 B D (except D2) transp विष्णुर् and द्वादश — " K1 च, N1 V1 B Da Dn D1.4 तु (for स) D2 जघन्यो यस्तु स, D2 "जस्तस्तप्तेपा

17 " Da पचेमे, D2 G (except G2) M2 तस्येते — " N1 2 V1 B D transp पुत्रा and पञ्च D2 महाबला

18 Here and in the foll st S (mostly) प्रहाद, सहाद and अनुहाद- (with ल for र)

19 " K D2 "नश्च जमश्च कुजमश्चेति वि" N1 B D भारत (D2 नामत, D2 विश्रु" as in text)

20 " Da transp प्रथि" and पुत्र — After 20, Ko 2.4 N1 2 V1 B D ins

536* रुद्रस्यानुचर श्रीमान्महाकालेति य विदु ।

21 " M2 चतुस्त्रिंश — " D2 दत्ता, G1 5 द्वौ च (for ख्याता) — " K (except K2) D2 प्रथमतो, V1 च बलवान् Ko 2.4 m D2 G (except G4.5) M2-s राजन् — " N1 महासुर

22 " G1 5 चैव (for चेति) K1 B4-5 Da D2 5 G2 M2 5 विश्रुता — " D1 नामत, G2 विश्रुत (for दा)

23 " G2 अश्वधरो — " K2 शकुर्णश्च, Dn1 नः अश्व — " B2 transp वेग" and केतु" Ko-2 N1 2 V1

Dn D2 4 च स ; D2 M2-s तथा

24 G2 om 24-50 — " N1 D2 "वर्जगस्तथा, V1 D2 "वर्जकस्तथा, S (G2 om) "वर् (G2 "वर्) गजस्तथा — " Ko 2.4 तुहुण्डश्च, K2 तुहु", D2 भुसु", G1 2 तुहुड", G2 राहुदडो B2 Dn महाबल

25 G2 om 25 — " Of 1 61 21^a and v 1 Ko हृत्पुषादेकचक्रश्च, K1 हृत्पुषा चैकन्यचक्रश्च; K2 B2 Da हृपु (K2 "हृत्पुषादेक", K2 हृत्पुषानक"; K2 Dn D1 2 4 एकपादेक"; N1 हृत्पुषाचैव वज्रश्च, N2 B1 5 हृत्पुषाचैक (B2 "व)च", N2 V1 B1 हृत्पुषाचैक (V1 "व)च", B2 4 m हृत्पुषाचैक, D2 हृत्पुषाचैक", D2 अस्त्रपादेक, T1 G1 स्वस्पा (T1 "प)श्चैव चित्तिश्च, T2 G2 4 6 स्वस्पाचैक (T2 "व)चित्तिश्च; G2 व्य (m/ l m घ)स्वस्पाचैव चित्तिश्च; M स्वस्पाचैक (M2 अस्त्रपादेक चित्तिश्च) — " B2 4 विरूपाक्ष D2 हलाहली, G1 2 गारागरी, G2 महासुर N1 विरूपाक्षहरावुभौ; Dn D1 2 4 "पाक्षमहोदरौ, T1 "पाक्षा हवी हणि (sio), T2 G4 M2 पाक्ष (M2 "क्षो)महाहरौ, G2 पाक्षहरि हरि — " K2 4 B2 6 Da T निश्चद्र"; M2 5 सुचद्र — " N1 कुपट पटकस्तथा, N1 कपटा कपदा", S (G2 om) कुपथ का (G2 कौ)पथ (G2 कुपथ कोपद")

26 G2 om 26 — " N1 G1 4 M शरद्, T G2 2 6 शरद् N1 T G (G2 om) M2 5 शरभ — " K2 "सौ स्मृतौ K1 2 D2 om 26^{ade} — " D (except D2 s) एते ख्या", T1 G2 4 6 M हत्याख्या — M2 5 om 26^{af} — " Da S (G2 M2 5 om) "सौ तथा — After 26, Ko 2.4 N1 B Da Dn2 ns D2-s M2 5 ins

537* अन्यौ दानवमुत्थाना सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।

ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि भारत ॥ १४
 धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणश्चांश एव च ।
 भगो विवस्वान्पूषा च सविता दशमस्तथा ॥ १५
 एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ।
 जघन्यजः स सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥ १६
 एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
 नाम्ना ख्यातास्तु तस्येमे पुत्राः पञ्च महात्मनः ॥ १७
 प्रह्लादः पूर्वजस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम् ।
 अनुह्लादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिविवाष्कलौ ॥ १८
 प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
 विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति विश्रुताः ॥ १९
 विरोचनस्य पुत्रोऽभूद्भल्लिरिकः प्रतापवान् ।
 बलेश्च प्रथितः पुत्रो वाणो नाम महासुरः ॥ २०

चत्वारिंशद्दणोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
 तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशः ॥ २१
 शम्भरो नम्रुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः ।
 असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥ २२
 अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
 तथा गगनमूर्धा च वेगवान्केतुमांश्च यः ॥ २३
 स्वर्मानुरश्चोऽश्वपतिर्दृपपर्वाजकस्तथा ।
 अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महासुरः ॥ २४
 इसुपा एकचक्रश्च विरूपाक्षो हराहरौ ।
 निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपथः कापथस्तथा ॥ २५
 शरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
 इति ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्तिताः ।
 अन्यौ तु खलु देवानां सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ ॥ २६

C. 1 2535
B. 1 65, 27
K. 1 60, 27

corrupt Ms-s नाममिस्वास्तु

15 " V1 स्वष्टा (of v 1 16), B1 s (m as in text) दित्यो, Gs शर्वो (for शक्रो) Ds मित्रोऽर्यमा च शक्रोय G transp मित्रो and शक्रो — " K1 s 4 Ns वरुणश्चाशुर, B4 शक्रो वरुण N1 s V1 D (except Ds s) तु (for the first च)

16 " V1 शक्रो (for स्वष्टा), of v 1 15 — " N1 s V1 B D (except Ds) transp विष्णुर् and द्वादश — " K1 च, N V1 B Da Dn D1 s तु (for स) Ds जघन्यो यस्तु स, Ds जस्ततस्तेषा

17 " Da पचेमे, Ds G (except Gs) Ms तस्यैते — " N1 s V1 B D transp पुत्रा and पञ्च Ds महाबला

18 Here and in the foll st S (mostly) प्रह्लाद, संह्लाद and अनुह्लाद- (with ल for र)

19 " K Ds नश्च जभश्च कुजभश्चेति वि Ns B D भारत (Ds नामत, Ds विश्रु as in text)

20 " Da transp प्रथि and पुत्र — After 20, Ko s 4 Ns s V1 B D ins

536* रत्नसानुचर श्रीमान्महाकालेति य विदुः ।

21 " Ms चतुर्दश — " Ds दया, Gs 5 द्वौ च (for ख्याता) — " K (except Ks) Ds प्रथमतो, V1 च बलवान् Ko s 4 m Ds G (except Gs s) Ms-s राजन् — " Ns महासुर

22 " Gs 5 चैव (for चेति) K1 B4-s Da Ds s Gs Ms s विश्रुता — " D1 नामत, Gs विश्रुत (for दा)

23 " Gs अश्वधरो — " Ks शक्रुर्णश्च, Dn1 ns अश्व — " Bs transp वेग and केतु Ko-s N1 s V1

Dn Ds 4 च स ; Ds Ms-s तथा

24 Gs om 24-50 — " Ns Ds वीजगस्तथा, V1 Ds वीर्यकस्तथा, S (Gs om) वी (Gs वी) राजस्तथा — " Ko s 4 तुहुण्डश्च, Ks तुहु, Ds भुसु, Gs 2 तुहुड; Gs राहुदडो Bs Dn महाबल

25 Gs om 25 — " Of 1 61 21^a and v 1 Ko इसुपादेकचक्रश्च, K1 इसुपा चैकन्यक्रश्च; Ks Bs Da इपु (Ks 'सु)पादेक, Ks इष्टपानक; Ks Dn D1 s 4 एकपादेक; N1 इपुपाचैव वज्रश्च, Ns B1 s इपुपाचैक (Bs 'व)च, Ns V1 B1 इपुपाचैक (V1 'व)च, Bs 4 m इपुपाचैक, Ds इपुवर्धिक, Ds अस्वपादेक, T1 G1 स्वस्पा (T1 'प)श्चैव चित्तिश्च, Ts Gs 4 6 स्वस्वपक्षैक (Ts 'व)चित्तिश्च; Gs व्य (m/ l m घ)स्ववश्चैव चित्तिश्च; M स्वस्वपक्षैक (Ms अस्वपक्षैक चित्तिश्च) — " Bs 4 विरूपाक्ष Ds हलाहलौ, Gs 2 गारागौ, Gs महासुर Ns विरूपाक्षहरावुभौ; Dn D1 s 4 पाक्षमहोदरौ, T1 पाक्षा हवी हणि (sio), Ts Gs Ms पाक्ष (Ms क्षो)महाहरौ, Gs पाक्षहरि हरि — " Ks 4 Bs 6 Da T निश्चद्र; Ms s सुचद्र — " Ns कुपट पटकस्तथा, Ns कपटा कपदा, S (Gs om) कुपय का (Gs कौ)पथ (Gs कुपय कोपद)

26 Gs om 26 — " N1 G1 4 M शरद, T Gs 2 8 शरद N1 T G (Gs om) Ms s शरभ — " Ks सौ स्मृतौ K1 s Ds om 26^{cd} — " D (except Ds s) एते ख्या, T1 Gs 4 6 म इत्याख्या — Ms s om 26^d — " Da S (Gs Ms s om) सौ तथा — After 26, Ko s 4 Ns B Da Dn1 ns Ds-s Ms s ins

537* अन्यौ दानवमुस्थाना सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।

इत्येष वंशप्रभवः कथितन्ते तरस्विनाम् ।
 असुराणां सुराणां च पुराणे संश्रुतो मया ॥ ३७
 एतेषां यदपत्यं तु न शर्म्यं तदशेषतः ।
 प्रसंख्यातुं महीपाल गुणभूतमनन्तकम् ॥ ३८
 तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारूपा ।
 आरुणिर्वारुणिश्चैव वनतेया इति स्मृताः ॥ ३९
 शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजंगमः ।
 कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेया महाबलाः ॥ ४०
 भीमसेनोऽश्वमेधो च सुपर्णो वरुणस्तथा ।
 गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४१

पञ्चानर्कपर्णश्च प्रयुतश्चैव विश्रुतः ।
 भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वद्भी ॥ ४२
 तथा शालिशिरा राजन्प्रद्युम्नश्च चतुर्दशः ।
 कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ।
 इत्येते देवगन्धर्वा मानेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४३
 अतस्तु भूतान्यन्यानि कीर्तयिष्यामि भारत ।
 अनवधामनुवशामनूनामरूपां प्रियाम् ।
 अनुपां सुभगां भासीमिति प्राचा व्यजायत ॥ ४४
 सिद्धः पूर्णश्च नर्ही च पूर्णाश्च महायशाः ।
 ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सप्तमः ॥ ४५

C 1 253
E 1 254
K 1 254

रेणुरक्ष्यं तावुर्भा पाठ १४३ — °) B₁ s G₂ 'काशी', T₁
 'काश' — °) V₁ प्रलकरपौ प्रभावन, B₁ (m as in
 text) s 'परायणा', D (except D₂) 'परायणा'; Cd
 as in text

37 G₁ om 37, K₁ om 37^a (of v 1 35) — °) G₂ M₂ वदा कथित — °) K₁ s D₂ कीर्तितस्ते; G₂ M₂
 प्रभवस्ते N₂ कृत्पितस्ते तपस्विने — °) K N₂ s D₂ G₂
 transp असु' and सुरा' G₂ च राजेन्द्र (for सुराणां च)
 — °) B₁ (m as in text) 'नेपु शु'

38 G₁ om 38 — °) V₁ तेषा च (for एते) K
 D₂ च (for तु) — °) N₂ s V₁ B (except B₁) D₂ G₁
 तद्विशेष — °) G₁-s प्रवक्तु तन् (G₂ ते) — °) N₂
 गुणानुत्तम, D₂ T G (G₂ om) गणभू' D₂ अनुत्तम

39 G₁ om 39 — °) D₂ T G₁-s अरं — K₁
 (hapl) om 39^a-40^a — °) K₁ तेय इति श्रुत, N₂ s
 V₁ B D (except D₂) 'तेया प्रकीर्तिता

40 K₁ om 40^{ab} (of v 1 39), D₂ (hapl) G₂
 om 40, D₁ om 40^a-41^b — °) T G₁-s अनतो
 वासुकिश्चैव — °) Some MSS 'गमा' — °) T G₂ s
 M₂ कुल'; G₁ s कुल', M₂ कुल', M₂-s कुल'
 — °) N₂ s B D (except D₂, D₂ D₁ om) 'या
 प्रकीर्तिता; G₁ s 'या इति स्मृता

41 D₁ om 41^{ab} (of v 1 40), G₂ om 41 — °)
 D₂ T₁ G₂ s M₂ 'सेनश्च — °) M₂ s सुपर्णा N₂
 गरुडस्तथा — After 41, K₁ N₂ V₁ ins

४३६ अनेग्रो वरुणेश्वर तथा वारुणपतिश्च स ।

[K₁ सुपर्णा वरुणेश्वर (for first half), and व (for स)]

42 G₁ om 42 — °) N₂ G₂ M₂ s पुत्र', N₂ सप्त',
 D₂ D₁ s सप्तवार; T₂ G₂ s पक्ष' (for पञ्चानु) K
 (except K₁) N₂ s B सप्तपञ्च (N₂ प्रा)श्च, G₂ s M

अर्कच' Da D₂ सुनेग्रो एर्क, G₁ s अपासान (G₂ 'मा
 अ)कंपुत्रश्च — °) N₂ प्रद्युम्नश्चेति, B₁ प्रद्युम्न (m प्रघात)श्चेति;
 B₁ प्रद्युम्न (m पटित)श्चेति, T G₁-s M₂ s-3 प्रद्युम्न (G₂ 'फ'
 श्वैव, G₂ प्रद्युम्नश्चैव; M₂ प्रद्युम्नश्चैव N₂ V₁ D₂ D₁ s चापि,
 B₁ s s Da D₂ s चेति (for चैव) — °) G₂ चित्रवर चैव,
 M₂-s 'तरश्चैव — °) M₂ सर्वधर्मयित

43 G₁ om 43 — °) T G₁ s गाधिशिरा; G₂ गोध
 — °) N₂ s V₁ B D पञ्चन्य (D₂ प्रधान)श्च, T G (G₂ om)
 M₂-s पृष्टपुत्र, M₂ s पृष्टश्चैव Some MSS 'दंश — °)
 G₂ शत पच' N₂ V₁ B D (except D₂) G₂ M₂-s तेषा
 (for चैव) — °) M₂-s किन्तुनारश्च पो' Some M₂-s
 षोडश

44 G₁ om 44 — °) N₂ s V₁ B₁ m D₁ D₂
 D₁ s s अय प्रभू', N₂ s B D₂ अत प्रभू' (N₂ B₁ प्रभू')
 — °) K₁ s G₁ अनु' N₂ V₁ D₂ M₂ s 'मा मनु यनां,
 B (except B₂) D₂ s D₁ s s 'सामनुवशा, D₂ मनुविदा,
 T₁ 'ममदिता; T₂ 'मनपगा; G₂ 'मनपदा, G₁ मनुपगा,
 G₂ 'नुपगमा, M₂ 'मनुर्वदा — °) K₁ अनूनां वरणा मि,
 N₂ V₁ B₁ s s D (except D₁ s) T G₁ M असुरा (M₂
 अनुना) मार्गण (B₁ Da 'णां)मि', B₁ 'मरणमि, B
 अनुनामारणमि, G₁-s s M₂ (inf lin) मदि (G₂ 'न्दि'रा
 मार्गणमि — °) N₂ V₁ D₂ D₁ s नरूपां, N₂ सुर', T
 G₂ s s 'नरुपा; G₁ 'नीला', G₂ 'निला', M₂ s अन', M₂ रया,
 M₂ 'नया D₂ तस्या; T₂ G₂ s s M भासां N₂ अतया
 सुभगा चापां (!) — °) G₂ पुत्रि (for इति) K₁ D
 प्राच्या, K₁ प्राज्या, N₂ V₁ B D₁ D₂ D₁ s प्राधा (N₂ D₂
 'ची'); G₁-s नाग्री, G₂ प्रोधा, M₂-s प्राधा K₁ इति
 वाच्यजायत (sic), T₂ ति प्राचाप्य भारत

45 G₁ om 45 — °) K₁ s T G₁ s s M₂ निदि-
 G₁ पुणिश्च, M₂ वृणो'; M₂ वृणां च K₁ वही च, N₂ s s

इत्येष वंशप्रभवः कथितस्ते तरस्त्रिनाम् ।
 असुराणां सुराणां च पुराणे संश्रुतो मया ॥ ३७
 एतेषां यदपत्यं तु न शक्यं तदशेषतः ।
 प्रसंख्यातुं महीपाल गुणभूतमनन्तकम् ॥ ३८
 तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ ।
 आरुणिर्वारुणिश्चैव वनतेया इति स्मृताः ॥ ३९
 शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजंगमः ।
 कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेया महाबलाः ॥ ४०
 भीमसेनोऽश्वमेधो च सुपर्णो वरुणस्तथा ।
 गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४१

पञ्चानर्कपर्णश्च प्रयुतश्चैव विश्रुतः ।
 भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वद्भी ॥ ४२
 तथा शालिशिरा राजन्प्रद्युम्नश्च चतुर्दशः ।
 कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ।
 इत्येते देवगन्धर्वा मानेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४३
 अतस्तु भूतान्यन्यानि कीर्तयिष्यामि भारत ।
 अनवद्यामनुवशामनूनामरुणां प्रियाम् ।
 अनूपां सुभगां मासीमिति प्रावा व्यजायत ॥ ४४
 सिद्धः पूर्णश्च उर्ही च पूर्णाश्च महायशाः ।
 ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सप्तमः ॥ ४५

C 1 753
B. 1 254
K. 1 254

रेणुरर्कश्च तावुर्भा पाठ ॥ ३७ — °) B₁ s G₂ 'काशौ', T₁ 'काश' — °) V₁ प्रसंख्यातौ प्रभावन, B₁ (m as in text) : 'परायणा', D (except D₂) 'परायणा'; Cd as in text

37 G₂ om 37, K₁ om 37^a (of v 1 35) — °) G₂ M₂ वंश कथित — °) K₁ s D₂ कीर्तितस्ते; G₂ M₂ प्रभवस्ते Ñ₂ कृत्पितस्ते तपस्विने — °) K Ñ₂ D₂ G₂ transp असु' and सुरा' G₂ च राजेन्द्र (for सुराणां च) — °) B₁ (m as in text) 'जेपु शु'

38 G₂ om 38 — °) V₁ तेषां च (for एते) K D₂ च (for तु) — °) Ñ₁ s V₁ B (except B₁) D₂ G₁ तद्विशेष' — °) G₁-s प्रवक्तु तन् (G₂ ते) — °) Ñ₂ गुणाश्रुतम्, D₂ T G (G₂ om) गणभू' D₂ अनुत्तम

39 G₂ om 39 — °) D₂ T G₁-s अर' — K₁ (hapl) om 39^a-40^a — °) K₁ तेय इति श्रुत, Ñ₁ s V₁ B D (except D₂) 'तेया प्रकीर्तिता

40 K₁ om 40^a (cf v 1 39), D₂ (hapl) G₂ om 40, D₁ om 40^a-41^b — °) T G₁-s अनतो वासुकिश्च — °) Somo MSS 'गमा' — °) T G₂ s G M₂ वृहत्'; G₁ s वृहत्', M₂ वृहत्', M₂-s वृहत्' — °) Ñ₁ s B D (except D₂, D₂ D₁ om) 'या प्रकीर्तिता; G₁ s 'या इति स्मृता

41 D₁ om 41^a (cf v 1 40), G₂ om 41 — °) D₂ T₁ G₂ s M₁ 'सेनश्च — °) M₂ s सुपर्णा Ñ₂ गरुडस्तथा — After 41, K₁ Ñ₂ V₁ ins

635^a अनेयो वरुणश्च तथा वारुणपतिश्च ।

[K₁ सुपर्णा वरुणश्च (for first half), and व (for स)]

42 G₂ om 42 — °) Ñ₁ G₂ M₂ s पुत्र', Ñ₁ यत्र', D₂ D₁ s सत्यवान्; T₂ G₂ s पक्ष' (for पत्रवान्) K (except K₁) Ñ₂ B सप्तमः (Ñ₂ प्रा)श्च, G₂ s M

अर्कश्च' D₂ D₂ सुनेयो एर्क', G₁ s अपामान (G₂ 'मा अ)कंपुत्रश्च — °) Ñ₁ प्रयुतश्चेति, B₁ प्रयुत (m प्रघात)श्चेति; B₁ प्रयुत (m पटित)श्चेति, T G₁-s M₂ s-3 प्रयुग (G₂ 'क' श्वैव, G₂ पृथुगर्थ'; M₂ प्रयत्तश्च' Ñ₂ V₁ D₂ D₁ s चापि, B₁ s G₂ D₂ s चेति (for चैव) — °) G₂ चित्रवर चैव, M₂-s 'तरश्चैव — °) M₂ सर्वधर्मचित

43 G₂ om 43 — °) T G₁ s माधिशिरा; G₂ मोध — °) Ñ₂ V₁ B D पर्जन्य (D₂ प्रघात)श्च, T G₂ (G₂ om) M₂-s वृष्टिपुत्र, M₂ s वृष्टिश्च Somo MSS 'इन्द्र — °) G₂ क्षत पच' Ñ₂ V₁ B D (except D₂) G₂ M₂-s तेषां (for चैव) — °) M₂ s किन्नुनारश्च पो' Somo MSS पोष्टश्च

44 G₂ om 44 — °) Ñ₁ s V₁ B₁ m D₁ D₂ D₁ s s अय प्रभू', Ñ₂ s B D₂ अत प्रभू' (Ñ₂ B₁ प्रभू') — °) K₂ s G₁ अनु' Ñ₂ V₁ D₂ M₂ s 'शा मनु यगां, B (except B₂) D₂ s D₂ s s 'सामनुवशां, D₂ मनुविशा, T₁ 'ममदिता; T₂ 'मनपगा; G₂ 'मनपदा, G₂ मनुप्रागा, G₂ 'नुपगमा, M₂ 'मनुर्पशां — °) K₁ अनूनां वरगा मि, Ñ₂ V₁ B₁ s G₂ D (except D₁ s) T G₂ M असुरा (M₂ अनुना) मार्गण (B₁ D₂ 'गां)मि', B₁ 'मरणमि, B अनुनामारणमि, G₁ s G₂ M₂ (m/ in) मदिर (G₂ 'मिद्रा मार्गणमि' — °) Ñ₂ V₁ D₂ D₂ अरुणां, Ñ₂ सुर', T G₂ s s 'नला; G₁ 'नीलां, G₂ 'नीलां, M₂ s 'अन', M₂ रया, M₂ 'नवा D₂ तस्या; T₂ G₂ s s M भासां Ñ₂ अतया सुभगा चार्पा (!) — °) G₂ पुत्री (for इति) K₁ D प्राच्या, K₂ प्राज्या, Ñ₂ V₁ B D₁ D₂ D₁ s प्राध (Ñ₂ D₁ 'धी); G₁-s नारी, G₂ प्रोधा, M₂-s प्राया K₁ इति वाप्यजायत (sic), T₂ ति प्रावाप्य भारत

45 G₂ om 45 — °) K₁ s T G₁ s s M₂ मिद्रि G₁ पुनिश्च, M₂ वृणो'; M₂ पूर्णां च K₂ वृत्ति च, Ñ₁ s V₁

इति धीमहाभारते आदिपर्यणि एकोनषष्टिनमोऽध्याय ॥ ५९ ॥

३०

वैशंपायन उवाच ।

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः पञ्चमहर्षयः ।
 एकादश स्मृताः न्यायोः न्यायाः परममानसाः ॥ १ ॥
 मृगन्यायश्च श्वरश्च निम्नतिथ महायथाः ।
 अजैरादहिर्गुपः पिताफी च परंतपः ॥ २ ॥
 दहनोऽथैश्वर्यश्च कपाली च महायुतिः ।
 न्यायुभयश्च भगवान्बुद्धा एकादश स्मृताः ॥ ३ ॥
 मरीचिरक्षिग अत्रिः पुलस्त्यः पुलहाः क्रतुः ।

पडेते ब्रह्मणः पुत्रा वीर्यवन्तो महर्षयः ॥ ४
प्रयस्त्वङ्गिरमः पुत्रा लोके सर्वत्र विश्रुताः ।
घृहस्पतिरुतव्यथ मंपर्यथ धृनव्रताः ॥ ५
अत्रेस्तु उदयः पुत्राः श्रूयन्ते मनुजाधिप ।
मर्वं वेदविदः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्षयः ॥ ६
राधगाम्स्तु पुलस्त्यस्य जानराः किनरान्तथा ।
पुलहस्य मृगाः मिहा व्याघ्राः किपुरुषास्तथा ॥ ७
क्रनोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगमह्नारिणः ।

C. 1 2573
H. 1 07 9
K. 1 07 9

G: 'वरुण' : M: १ दिवसमनुष्यमसि - १) Ko-1
 Na Di 'अ म लमेव' : २) गु; Pa: G: १ न (१-२)
 Di: ३ G: १ न - १) G: १ दिव K Na: ३ मसि,
 G: १ न (१-२) G: १ न पुनः १) न'.

Calculation Missing in S₁ — 22, 7; from T.
G₁ समय (for सति) — S₁ 8, 9, 10, K₁ 1, S₂
V₁ B D₁ D₂ D₃ D₄ T₁ G₁ M₁-C₁ अनागत,
S₁ संभाव्यतः, S₁ D₁ T₁ समय — 20, 2; name K₁
वृत्तद्विषययोपनि ; S₁ V₁ वादिवादिप्रत्ययः, T₁ G₁
सुरसंभव, G₁ द्वादित्तयः ; N₁ समुद्रमय — 20, 1
no (figure), words or l-ly) K₁ C₁, K₁ 74, K₁
sup h₁ = 54, S₁ V₁ C₁, D₁ C₂, D₁ C₄, D₁
C₆, D₁ C₈, T₁ 57, T₁ G₁ 117, G₁ 9, G₁ 8
— Sticks no S₁ C₁, D₁ D₁ C₁ — Aggregate
all in no D₁ 2350

It (in as in text) = D: 'n(B: + D: 'm)h; M
(except M-) 'gñi — 4) G: = ५ महापशु।

3. K: मद्यतोये; N: मद्यतो पुत्रप्राप्तये; D: मद्यतोये; T: G: M: भवतोये (T: 'भि'); G: s: गज(ग: भय)ताये; G: भयताये, M: ह्यतोये — 4) M: महायना — 5) N: s: V: D: (m as in text) : s: e: D (except D: D:); T: G: 'भंगम — 6) G: s: M: स्तूपार वेला'

१. K₁ (Thap) om 4-^{na} — १) Ko : १ D G : ०
'समाधि'; K : 'स एधि', N : M 'सायाधि'; G : 'स धात्री

5. ४१) Krom ५th (cf. v. 1. 1) Nā G: तत्र गुप्ता;
G: गुप्तामत्र (for- गुप्ता सोवे) K (Kā om) त्याता (for
सोवे) Ko १४ 'प्र पूतिता — ka reads ५th in marg
— १) D: ५ वषाधय (M: ५ वषाधय; cf. in विषयध)
— २) Ko पूतिधय; K: corrupt, Kām: T: पृष्ट(Kā
'त्यु)धेति; K: पृष्टधय; N: गुह्यधय; N: Gā-५ वषय(N:
'त्यु)धेति (for सयधय) Ko D-१ एतमत; K: यत; T
Gā-२ M: महातापा; Gā-३ द्यमता (G: 'त)

G *) D: G: २ च (for गु) K N: D: अग्रे (D: जानि) गुग्रागु यदय — *) G : २ द गुग्रा

7^a) Ko : 4 \bar{N}_1 : B₁-e D (except D₁) च (for तु).
D^a गुणव्याप्त — After 7^a, \bar{N} V₁ B D in

७११* यक्षाध मनुजप्याध पुत्रान्मस्य च धीमतः ।

[V₁ B 'व्याघ्रास्य (V₁ B₁ : 'स्यात्) तस्य]

— 7th) T₂ G₁-6 यक्षा महाभृगा (for विपुल्याम्नाया) T₁
पुण्ड्रस्य भृगुस्याष्टा यक्षा इन्द्राभृगा कृत्वा — For 7th, N

60

In Śa. 1: 1-51^a are missing (cf. v. 1.1.55.3)
 1 K: D: 5 om. ट्वाच — ^a) — 1 59 10^a
 — ^a) Da वृत्ता (for वृत्ता) Ko: Śa V: B D
 परमोत्तम 5 वृत्तादय तथा वृत्ता वृत्ताभिप्रेति (Ga: 5
 ध्वं वृत्ता) वृत्तामा.

2 *) K₁ : B D M₁ गं(1₁ 'गं)M₁; M₂ : गंय
 — '*) K₁ निट्ति, K₂ निट्'; T₁ निट्', G₁ निट्ति';
 G₂ : निट्'; G₃ निट्ति' — '*) K₀ : B D M₁ 'गं',

रतायाश्चाप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्च हुताशनः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च प्रभातायाः सुतो स्मृतौ ॥ १९
 धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहन्ववहस्तथा ।
 ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ २०
 सोमस्य तु सुतो वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।
 मनोहगयाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ २१
 अह्नः सुतः स्मृतो ज्योतिः श्रमः शान्तस्तथा मुनिः ।
 अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमाञ्शरवणालयः ॥ २२
 तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेशश्च पृष्ठजः ।

कृत्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ २३
 अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रः पुरोजवः ।
 अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ २४
 प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्नाथ देवलम् ।
 द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ २५
 बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।
 योगसिद्धा जगत्सर्वमसक्तं विचरत्सुत ।
 प्रभासस्य तु भार्या सा वसुनामष्टमस्य ह ॥ २६
 विश्वकर्मा महाभागो जने शिल्पप्रजापतिः ।

— ^a) \tilde{N}_1 : V_1 B D तु (for च) — ^b) M प्रहर्षयो T G (G_2 : om) 'विद्यामुतो ध्रुव' — ^c) T G (G_2 : om.) च (for तु) — ^d) K_0 : B_1 : D_1 : D_2 आस्ताया, \tilde{N}_1 : D_1 : स्व, T_1 आस्तायां Mc-^s सुत (for तथा)

19 K_2 om 19^{ab}, D_2 G_2 : om 19 (cf v l 18) — ^a) K_0 : D_2 तारायाश्च; \tilde{N}_1 रताया च धर पु; \tilde{N}_1 रत्यायाश्च हर पु, D_2 प्लायाश्च, T G (G_2 : om) Mc-^s रतायाश्च रस पु, M_2 : आपो रताया पुत्रश्च — ^b) T G_2 : M_2 : दाडिल्याया, Mc-^s ल्याया — ^c) K_0 : D_2 : G_2 : Mc-^s प्रभायाश्च, K_1 G_1 : वाया; K_2 M_2 : वास्तु, \tilde{N}_1 : T G_2 : साया K मता, G_1 : डमी (for स्मृतौ) M_2 : प्रभापायास्तुतौ स्मृ (sic)

20 D_2 om 20^{ab}, G_2 om 20 (cf v l 18) — After 20^{ab}, S (except G_2) ins

543* आपस्य पुत्रो वैतण्ड्य धमध्रान्तो मुनिस्त्रया ।

[Cf 22^{ab} — G_2 : चातन्व्य, G_2 : चातन्व्य, Mc-^s वैतन्व्य G_1 : शम शान्तो; G_2 : यमशान्तो, G_2 : श्रुत शान्तो Mc-^s श्रुतिस्त्रया]

— ^a) G_2 : D_2 : लोकालोक D_2 : प्रतापन; G_1 : प्रकाश T लोकालोकप्रकाशन

21 ^a) D_2 : D_2 : D_2 : Mc-^s च (for तु) \tilde{N}_1 : भगवान् (sup lin etc m तु सुतो as in text) — ^b) V_1 मनोरमाया — ^c) K_2 : T_1 : G_2 : (sup lin as in text) M_2 : मरणमथा

22 ^a) T_2 (inf lin as in text) G (except G_2) अग्ने, M वद्रे (for अह्न) K_1 G_2 transp सुत and स्मृत B D (except D_2) सुतस्तथा; T G_2 सुतस्ततो — ^b) K_0 G (except G_2) श्रुत, \tilde{N}_1 V_1 B D T शम (D_1 सम, D_2 as in text) (for श्रम) K_0 G (except G_1 :) Mc-^s श्रातो B_1 : तमो, T_2 तदा (for तथा) Mc-^s transp तथा and मुनि — ^c) K_0 : D_2 : अग्निपुत्र K_0 : D_2 : G_1 : च (for तु) — ^d) \tilde{N}_1 धीमाश्वशरवणालय; D_2 :

शरवणादजायत

23 ^a) G_2 : तस्य राजा विशालश्च — ^b) \tilde{N}_1 : V_1 B D T_2 नैगमेयश्च; \tilde{N}_1 : T_1 G M नैग(G_2 : 'ज')मेप(G_2 : 'पि')श्च K_0 : D_2 : D_2 : पृष्ठजा; K_1 : पूर्व; B_2 : D_2 : T_1 : G_2 : पृष्ठत; T_2 : G_1 : (inf lin as in text) वृष्णि, G_2 : वृष्टि — ^c) D_2 : 'काम्योभयसेन; T corrupt, G_1 : 'कास्तनपाक्षिव, G_2 : 'कात(G_2 : 'स्त')नयक्षिव, G_1 : 'काम्यवपत्तेश्च; G_2 : 'कास्तन्य-पार्तेश्च

24 ^b) K_0 : \tilde{N}_1 : V_1 B_1 : D_2 : D (except D_2) मनोजय, \tilde{N}_1 : T_1 : परो जव, T_2 : G_1 : 'वह, G_2 : 'जक, G_2 : 'वय; M_2 : 'शाह B_1 : यसूनामष्टमस्य ह — After 24^{ab}, B_1 ins

544* विश्वकर्मा महाभागो तस्य पुत्रो मनोजय ।

(cf 27^{ab}) — ^a) K_1 : 'गतिश्चेति — ^b) K (except K_1) B_1 G (except G_2 :) च (for तु)

25 ^a) T G (except G_2) M_2 : प्रत्यूषसो K (except K_2) D_2 : दिव (for विदु) K (except K_2) G (except G_1) पुत्र — ^b) K_0 : D_2 : G_2 : ऋषि T_1 : नारद (for नाम्नाथ) \tilde{N}_1 : अपि; D_2 : G_2 : Mc-^s तु, G_1 : च (for अथ) K (except K_2) G देवल — ^c) B (except B_1) D_2 : D_2 : transp द्वौ and पुत्रो G_2 : अथ (for अपि) — ^d) K D_2 : M_2 : मन(K_2 : तप)स्विनौ (for मनी) — After 25, M. ins

545* दानुश्च लिखितश्चैव सर्वशास्त्रविशारदौ ।

26 ^a) \tilde{N}_1 : V_1 B D प्रह्लादादिनी (B_1 : म वरवर्णिनी), G_2 : योगचा — ^b) K_2 : योगयुक्ता; D_2 : D_2 : D_2 : 'सक्ता \tilde{N}_1 : V_1 B D कृत्स्नम् (for सर्वम्) — ^c) \tilde{N}_1 : V_1 B D_2 : D_2 : T_1 : G_2 : M_2 : असक्ता, \tilde{N}_1 : अदाक्त, D_2 : M_1 : अदाक्ता, G_1 : दक्तापि \tilde{N}_1 : V_1 B D (except D_2) विचचार ह, G_1 : 'चरस्यु' — ^d) K_0 : \tilde{N}_1 : D_2 : भार्या या, K_2 : T_1 : G_2 : M_2 : भार्याया, B_1 : या भार्या — ^e) D_2 : G_2 : च, T G_1 : M तु (for ह) — After 26, T G (except

रतायाश्चाप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्च हुताशनः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च प्रभातायाः सुतौ स्मृतौ ॥ १९
 धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यचहस्तथा ।
 ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ २०
 सोमस्य तु सुतो वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।
 मनोहगयाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ २१
 अहः सुतः स्मृतो ज्योतिः श्रमः शान्तस्तथा मुनिः ।
 अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमाञ्शरवणालयः ॥ २२
 तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेशश्च पृष्ठजः ।

कृत्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ २३
 अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रः पुरोजवः ।
 अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ २४
 प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्नाथ देवलम् ।
 द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ २५
 बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।
 योगसिद्धा जगत्सर्वमसक्तं विचरत्युत ।
 प्रभासस्य तु भार्या सा वसूनामष्टमस्य ह ॥ २६
 विश्वकर्मा महाभागो जने शिल्पप्रजापतिः ।

C 1 2502
B 1 60. 28
K 1 67. 28

— ^a) $\tilde{N}1$: $V1$ B D तु (for च) — ^b) M प्रहर्षयो T G ($G2$: om.) 'विद्यामुतो ध्रुव' — ^c) T G ($G2$: om.) च (for तु) — ^d) Ko : $B1$: $Dn1$ Dn Ds आसाया, $\tilde{N}1$ D1 : स्व, T1 आसाया Me-s सुत (for तथा)

19 $K2$ om 19^{ab}, Ds $G2$: om 19 (cf v l 18) — ^a) Ko : $G2$ तारायाश्च; $\tilde{N}1$ रताया पै धर पु; $\tilde{N}1$ रत्यायाध हर पु, Ds पृत्त्याया, T G ($G2$: om.) Me-s रतायाध रस पु, Me-s आपो रताया पुत्रश्च — ^b) T $G2$: $M2$ दाडिल्याया, Me-s 'त्याया — ^c) Ko : $D2$ $G1$: Me-s प्रभायाश्च, $K1$ $G1$ 'याया; $K2$ $M2$ 'यास्तु, $\tilde{N}1$ T $G2$ 'साया K मता, $G1$: डमी (for स्मृतौ) Ms प्रभायायास्तुतौ स्मृ (sic)

20 Ds om 20^{ab}, $G2$ om 20 (cf v l 18) — After 20^{ab}, S (except $G2$) ins

543* आपस्य पुत्रो वैतण्टय धमध्रान्तो मुनिस्तथा ।

[Cf 22^{ab} — $G2$: वातन्प्य, $G2$: वातस्य, Me-s वैतण्य $G1$: दाम शान्तो; $G1$ ममशान्तो, $G2$ श्रुत शान्तो Me-s पुतिस्तथा]

— ^a) $G1$: $G2$ लोकालोक Ds 'प्रतापन'; $G1$: 'प्रकाश' T लोकालोकप्रकाशन

21 ^a) $Ds1$ Dn Ds Me-s च (for तु) $\tilde{N}1$ भगवान् (sup lin sec m तु सुतो as in text) — ^b) $V1$ मनोरमाया — ^c) $K2$ T1 $G2$: (sup lin as in text) Ms मरणमथा

22 ^a) T1 (inf lin as in text) G (except $G2$) अग्ने, M वद्रे (for अह) $K1$ $G2$ transp सुत and स्मृत B D (except Ds) सुतस्तथा; T $G2$ सुतस्ततो — ^b) Ko G (except $G2$) श्रुत, $\tilde{N}1$ $V1$ B D T दाम (D1 सम, Ds as in text) (for श्रम) Ko G (except $G1$ s) Me-s श्रातो B1 तमो, T1 तदा (for तथा) Me-s transp तथा and मुनि — ^c) Ko : $G2$ अग्निपुत्र Ko Ds $G1$: च (for तु) — ^d) $\tilde{N}1$ धीमाशशरवणालय; Ds

शरवणादजायत

23 ^a) $G2$ तस्य राजा विशालश्च — ^b) $\tilde{N}1$: $V1$ B D T1 नैगमेयश्च; $\tilde{N}1$ T1 G M नैग($G2$ 'ज')मेप($G1$ 'पि')श्च Ko : $D2$: $D2$: पृष्ठजा; $K1$ पूर्व; Bs Ds T1 $G2$ पृष्ठत; T1 $G1$: (inf lin as in text) वृत्ति, $G2$ वृष्टि — ^c) Ds 'काम्योभवयेन; T corrupt, $G1$ 'कास्तनपाश्च, $G2$: 'कात($G2$ 'स्त')नयश्च, $G1$ 'काम्यवपत्तेश्च; $G2$: 'कास्तन्य-पान्श्च

24 ^b) Ko : $\tilde{N}1$: $V1$ B1 : $G2$: D (except Ds) मनोजय, $\tilde{N}1$ T1 परो जय, T1 $G1$: 'वह, $G2$ 'जक, $G2$ 'वय; Ms 'शह B1 वसूनामष्टमस्य ह — After 24^{ab}, B1 ins

544* विश्वकर्मा महाभागो तस्य पुत्रो मनोजय ।

(of 27^{ab}) — ^a) $K1$ 'गतिश्चेति — ^b) K (except $K1$) B1 G (except $G2$:) च (for तु)

25 ^a) T G (except $G2$) Ms : प्रत्यूषसो K (except $K2$) Ds दिव (for विदु) K (except $K2$) G (except $G1$) पुत्र — ^b) Ko : $G2$: $G2$: कृषि T1 नारद (for नाम्नाथ) $\tilde{N}1$ अपि; Ds $G2$ Me-s तु, $G1$: च (for अथ) K (except $K2$) G देवल — ^c) B (except B1) Dn Ds transp द्वौ and पुत्रो $G2$ अथ (for अपि) — ^d) K Ds Ms मन($K2$: तप)स्विनी (for मनी) — After 25, M. ins

545* शङ्खश्च लिङ्गितश्चैव सर्वदाश्वविशारदौ ।

26 ^b) $\tilde{N}1$: $V1$ B D प्रह्लादिनी (B1m घरवाणिनी), $G2$ योगचा — ^c) $K2$ योगयुक्ता; Dn1 Dn Ds 'सक्ता $\tilde{N}1$ $V1$ B D कृत्स्नम् (for सर्वम्) — ^d) $\tilde{N}1$: $V1$ B Dn D1 : $T1$ $G2$ Me-s असक्ता, $\tilde{N}1$ अशक्ता, Ds : $M1$ अशक्ता, $G1$ शक्तापि $\tilde{N}1$: $V1$ B D (except Ds) विचचार ह, $G1$: 'चरत्यु' — ^e) Ko : $\tilde{N}1$ Ds भार्या या, $K2$: $T1$ $G2$: $M2$ भार्याया, B1 : या भार्या — ^f) Ds $G2$ च, T $G1$: M तु (for ह) — After 26, T G (except

योगाचार्यो महाबुद्धिदैत्यानामभवद्गुरुः ।
 सुराणां चापि मेधावी ब्रह्मचारी यतव्रतः ॥ ४२
 तस्मिन्नियुक्ते विभुना योगक्षेमाय भार्गवे ।
 अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥ ४३
 च्यवनं दीप्ततपसं धर्मात्मानं मनीषिणम् ।
 यः स रोषाच्युतो गर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत ॥ ४४
 आरूपी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः ।
 और्वस्तस्यां समभवद्गुरुं भित्त्वा महायशः ।
 महातपा महातेजा बाल एव गुणयुतः ॥ ४५
 ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् ।

जमदग्नेस्तु चत्वार आसन्पुत्रा महात्मनः ॥ ४६
 रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः ।
 सर्वशस्त्रास्त्रकुशलः क्षत्रियान्तकरो वशी ॥ ४७
 और्वस्यासीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमम् ।
 तेषां पुत्रसहस्राणि बभूवुर्भृगुविस्तरः ॥ ४८
 द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
 लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह ॥ ४९
 तयोरेव खसा देवी लक्ष्मीः पद्मगृहा शुभा ।
 तस्यास्तु मानसाः पुत्रास्तुरगा व्योमचारिणः ॥ ५०
 वरुणस्य भार्या ज्येष्ठा तु शुक्रादेवी व्यजायत ।

C. 1 2616
B. 1 60 52
K. 1 07 52

41 °) K₁ लोकस्य प्रा° N° V₁ B₁ s-s Dn D₁ s :
 T G₁ s M° 'यात्रार्थः; B₁m sm.e Cd° 'यात्रार्थः; B₁m Da
 G₁ 'रक्षार्थः, G₁ s प्रणयार्थं च, G₁ s 'यात्रा च — °) S
 नयानये (T G₁ s 'यौ, M₁ s 'ते); Cd as in text — °) K
 D₁ s तु, N₁ s स (for सन्)

42 °) G महाविद्यो (G₁ s 'वीर्यं) — °) N₁ s चैव, B
 (except B₁) D₁ s अपि, M एव (for चापि) D₁ s T G
 'नाम' D₁ s 'णा चा' हिते युक्ते — After 42, B₁ s (marg)
 repeats 1 59 35^{ab}, which is followed by

547* पद्मामाकां प्रथमतः प्रथिताबुधतेजसौ ।
 then follows a repetition of 1 59 36^{ab} (° 1 तथा
 दित्यौ), and 36^{ab} (° 1 'सकामौ', 'भावनी')

43 °) N₁ s V₁ D (except Da D₁) G₁ M₁ s r
 विधिना, T₁ गुरणा — °) N₁ s T₁ G₁ M₁ s 'निन्दित

44 °) K₁ दीप्ततेजस्य, B₁ G₁ s दीर्घतः, G₁ s धर्मतः
 — °) N₁ s V₁ B D (except D₁ s) 'न यदन्विन, S° न
 यत (T हृद) यत (M₁ s inf lin अतीन्द्रिय) — °) B₁m s
 T G गर्भो — °) G₁ s मातु क्षेमाय T₁ s 'य भार्गव
 — After 44, Ko s ins

548* आसीत्तस्य सुकन्या च भार्या चापि महारमन ।

45 D₁ s om 45^{ab} — °) Ko अरपी; K₁ अरसीत्,
 T₁ मारिया; T₁ आयु (sup lin 'सु) पी, G₁ मारीपि, G₁ s
 मारि; G₁ मारीपा, G₁ मानिपा, M₁ स्यातीति, M₁ आरूपि,
 Me-s दाययाती K₁ पुरुषस्य स° D₁ s Me-s मुने G₁
 मानुषी तु पुरा यासीत् — °) D₁ s महात्मन; G₁ s मनस्विन
 (for मनी) — °) Ko s B D₁ s तस्या, D₁ s तस्यात् S
 'वंस्तस्या (G₁ s 'स्य) ऋषि (Me-s मुनि) पुत्र — °) B₁m
 न्यय (for ऊरु) Da महातपा; D₁ s विनिर्गत (T G₁
 M₁ s 'नि स्तुत) — °) S (except Me-s) 'घले (for
 'तपा) N₁ s V₁ D (except D₁) महातेजा (Da° यज्ञा)

महावीर्यो — °) G (except G₁ s) बालभावगुणं

46 °) N₁ s G (except G₁ s) 'कस्य तु Ko s : तनयो
 (for पुत्र) — °) G₁ s निरयोम — °) B₁ s D₁ s च
 (for तु) — °) G M₁ s पुत्राश्चासन् (for आसन्पुत्रा)
 N₁ s महायशः

47 Ko (1 hapl) om from जघन्यो up to तेषां in
 48° — °) Da D₁ G₁ s जघन्यः स्यात् — °) B₁ Da D₁
 T G 'घन्यगुणै' — °) K₁ s T₁ G (except G₁) M
 (except M₁ s) 'शास्त्रार्थः, K₁ s 'शास्त्रास्त्र', N₁ V₁ B D
 (except D₁) 'श (B₁ s D₁ 'शा) स्त्रेण — °) K₁ D₁
 वली, T₁ भवत् (for वशी) — After 47, D₁ reads,
 irrelevantly, 15½ stanzas from a subsequent adhy

48 Ko om. up to तेषां (in °), of ° 1 47 — °)
 Ko s : भृगुनन्दना (K₁ 'न), N₁ s V₁ Da Dn D₁ s G₁
 मुनि विस्तर (G₁ s 'रा), B₁ D₁ s G₁ s M₁ s 'विस्तरा; G₁ s
 वरुचिस्तारा, Me-s 'विस्तृते

49 °) T G (except G₁) तु भृगो, Cd ब्रह्मण (as
 in text) — °) T G M₁ s चै जगत्, Cd लक्षण (as in
 text) — °) T₁ चरतौ, T₁ G₁ s M (M₁ s inf lin)
 चरतो (M₁ s orig चरतौ), G₁ चरते (for यौ स्थितौ) M₁
 मानुषादिह (for मनुना सह) G₁ s : मनुना सह भूपते
 50 °) Ko तयोरेषा Da T 'सा ज्येष्ठा G M₁
 तयोस्तु भगिनी ज्येष्ठा (G₁ s ज्येष्ठा, M₁ s लक्ष्मी) — °) D₁
 चतुर; T G ये चान्ये (G₁ s वचसा), M ये चाश्वा (for तुरगा)
 M (except M₁) दिविचा°

51 °) N₁ s V₁ Dn या ज्येष्ठा, B₁ s ज्येष्ठा या; S
 ज्येष्ठाभूत् — °) K (except K₁) B₁ Da D₁ s शुक्रा
 (Da₁ 'क्र), T चक्र, G दक्ष (G₁ s चक्री), M (except M₁)
 दक्ष (for शुक्राद्) K₁ देव, T₁ देव्या — °) S पुत्रशतं
 विद्धि — °) N₁ s सुता च Da चासुर T₁ corrupt

योगाचार्यो महाबुद्धिदैत्यानामभवद्गुरुः ।
 सुराणां चापि मेधावी ब्रह्मचारी यतव्रतः ॥ ४२
 तस्मिन्निद्युक्ते विभुना योगक्षेमाय भार्गवे ।
 अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥ ४३
 च्यवनं दीप्ततपसं धर्मात्मानं मनीषिणम् ।
 यः स रोषाच्युतो गर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत ॥ ४४
 आरूपी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः ।
 और्वस्तस्यां समभवद्गुरुं भित्त्वा महायशः ।
 महातपा महातेजा बाल एव गुणयुतः ॥ ४५
 ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् ।

जमदग्नेस्तु चत्वार आसन्पुत्रा महात्मनः ॥ ४६
 रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः ।
 सर्वशस्त्रास्त्रकुशलः क्षत्रियान्तकरो वशी ॥ ४७
 और्वस्थासीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमम् ।
 तेषां पुत्रसहस्राणि बभूवुर्भृगुविस्तरः ॥ ४८
 द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
 लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह ॥ ४९
 तयोरेव स्वसा देवी लक्ष्मीः पद्मगृहा शुभा ।
 तस्मास्तु मानसाः पुत्रास्तुरगा व्योमचारिणः ॥ ५०
 वरुणस्य भार्या ज्येष्ठा तु शुक्रादेवी व्यजायत ।

C. 1 2818
B. 1 60 52
K. 1 67 52

41 °) K₁ लोकस्य प्रा° N° V₁ B₁ s-s D₁ D₁ s ;
 T G₁ s M° 'यात्रार्थः; B₁ s m. s Cd° 'यात्रार्थः; B₁ s m Da
 G₁ 'रक्षार्थः, G₁ s प्रणयार्थः च, G₁ s 'यात्रा च — °) S
 नयानये (T G₁ s 'यौ, M₁ s 'ते); Cd as in text — °) K
 D₁ s तु, N₁ s स (for सन्)

42 °) G महाविद्यो (G₁ s 'वीर्यो) — °) N₁ s चैव, B
 (except B₁) D₁ s अपि, M एव (for चापि) D₁ T G
 'नाम (D₁ s 'णा चा) हिते युक्ते — After 42, B₁ s (marg)
 repeats 1 59 35^{ab}, which is followed by

547* पण्डामार्का प्रथमतः प्रथितानुप्रतेजसौ ।
 then follows a repetition of 1 59 36^{ab} (v 1 तथा
 द्वित्यो), and 36^{ab} (v 1 'सकामां, 'मावर्तौ)

43 °) N₁ s V₁ D (except D₁ s) G₁ s M₁ s ;
 विधिना, T₁ गुरणा — °) N₁ s T₁ s G₁ s M₁ s 'निन्दित

44 °) K₁ दीप्ततेजस्य, B₁ G₁ s दीर्घत, G₁ s धर्मत
 — °) N₁ s V₁ B D (except D₁ s) 'न यदस्मिन्, S° न
 यत (T हृद) यत (M₁ s inf lin अतीन्द्रिय) — °) B₁ s m
 T G गर्भो — °) G₁ s मातु क्षेमाय T₁ 'य भार्गव
 — After 44, K₁ s ins

548* आसीत्तस्य सुकन्या चै भार्या चापि महारमन ।

45 D₁ s om 45^{ab} — °) K₁ अरपी; K₁ अरपीसीत्,
 T₁ सारिपा; T₁ आयु (sup lin 'मु) पी, G₁ सारीपि, G₁ s
 सारि; G₁ सारीपा, G₁ सानिपा, M₁ सार्याती, M₁ सार्यापि,
 M₁ s प्रायाती K₁ पुरुषस्य स° D₁ s M₁ s मुने G₁
 मानुषी तु पुरा यासीत् — °) D₁ s महारमन; G₁ s मनस्विन
 (for मनी) — °) K₁ s B D₁ s तस्या, D₁ s तस्यात् S
 'वत्सल्या (G₁ s 'स्य) ऋषि (M₁ s मुनि) पुत्र — °) B₁ s m
 न्यय (for ऊरु) D₁ s महातपा; D₁ s विनिर्गत (T G₁
 M₁ s 'नि स्त) — °) S (except M₁ s) 'घले (for
 'तपा) N₁ s V₁ D (except D₁ s) महातेजा (D₁ s 'यशा)

महावीर्यो — °) G (except G₁ s) बालभावगुणं

46 °) N₁ s G (except G₁ s) 'कस्य तु K₁ s तनयो
 (for पुत्र) — °) G₁ s निरयोम — °) B₁ s s D₁ s च
 (for तु) — °) G M₁ s पुत्राश्चासन् (for आसन्पुत्रा)
 N₁ s महायशः

47 K₁ (1 hapl) om from जघन्यो up to तेषां in
 48° — °) D₁ s G₁ s जघन्यः स्याद् — °) B₁ s D₁ s
 T G 'घन्यगुणै — °) K₁ s T₁ s G (except G₁ s) M
 (except M₁ s) 'शास्त्रार्थः, K₁ s 'शास्त्रास्त्र', N₁ s V₁ B D
 (except D₁ s) 'शा (B₁ s D₁ s 'शा) स्त्रेषु — °) K₁ s D₁
 वली, T₁ सघत् (for वशी) — After 47, D₁ reads,
 irrelevantly, 15½ stanzas from a subsequent adhy

48 K₁ s om. up to तेषां (in °), of v 1 47 — °)
 K₁ s s नृगुणंदना (K₁ s 'न), N₁ s V₁ D₁ s D₁ s G₁
 मुनि विस्तर (G₁ s 'रा), B₁ s D₁ s G₁ s M₁ s 'विस्तरा; G₁ s
 वदुविस्तरा, M₁ s 'विस्तृते

49 °) T G (except G₁ s) तु नृगो, Cd ब्रह्मण (as
 in text) — °) T G M₁ s वै जगत्, Cd लक्षण (as in
 text) — °) T₁ चरतां, T₁ s G₁ s M (M₁ s inf lin)
 चरतो (M₁ s orig चरतौ), G₁ s चरते (for यौ स्थितौ) M₁
 मानुषादिह (for मनुना सह) G₁ s s मनुना सह रूपते
 50 °) K₁ s तयोरेपा D₁ s T 'सा ज्येष्ठा G M₁
 तयोस्तु भगिनी ज्येष्ठा (G₁ s श्रेष्ठा, M₁ s लक्ष्मी) — °) D₁
 चतुर; T G ये चान्ये (G₁ s घचसा), M ये चाश्वा (for तुरगा)
 M (except M₁ s) दिविचा°

51 °) N₁ s V₁ D₁ s या ज्येष्ठा, B₁ s ज्येष्ठा या; S
 ज्येष्ठाभूत् — °) K (except K₁) B₁ s D₁ s s शुक्रा
 (D₁ s 'क्र), T चक्र, G शक्र (G₁ s चक्री), M (except M₁)
 शक्र (for शुक्राद्) K₁ s देव, T₁ s देव्या — °) S पुत्रशतं
 विद्धि — °) N₁ s सुता च D₁ s चासुरं T₁ corrupt

ततस्त्वैरावतं नागं जज्ञे भद्रमना सुतम् ।
 ऐरावतः सुतस्तस्या देवनागो महागजः ॥ ६१
 हर्याश्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तरस्त्रिनः ।
 गोलाङ्गलाश्च भद्रं ते हर्याः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ ६२
 प्रजज्ञे त्वथ शार्दूली सिंहांन्याघ्रांश्च भारत ।
 द्वीपिनश्च महाभाग सर्वानेव न संशयः ॥ ६३
 मातङ्ग्यास्त्वथ मातङ्गा अपत्यानि नराधिप ।
 दिशागजं तु श्वेताख्यं श्वेताजनयदाशुगम् ॥ ६४

तथा दुहितरौ राजन्सुरभिर्वै व्यजायत ।
 रोहिणीं चैव भद्रं ते गन्धर्वी च यशस्विनीम् ।
 रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्या वाजिनः सुताः ॥ ६५
 सुरसाजनयन्नागात्राजन्कद्रश्च पन्नगान् ।
 सप्त पिण्डफलान्वृक्षाननलापि व्यजायत ।
 अनलायाः शुकी पुत्री कद्रास्तु सुरसा सुता ॥ ६६
 अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
 संपातिं जनयामास तथैव च जटायुपम् ।

C. 1 2834
B. 1 69. 77
K. 1 67 77

61 ^a) K (except Ks) Gs ६ नाम (for नाग) T₁ ततस्त्वैरावताकल्प नाग — ^b) Ko २ N̄ V₁ B D (except Da₂ D_{1.8}) M (except Ms) भद्र (V₁ B₁ तत्र) मना, T G द्रा (Gs ३ ता) — S₁ resumes from 61^a — ^c) S₁ K₁ N̄s (inf in sec m as in text) ऐरावण S₁ K₁ T₁ ततस् (for सुतस्) Ko २ ४ तु तस्यासीद् (for सुतस्तस्या) — ^d) Ko २ ४ देवराजो, B₁ ४ m ६ D₂ ६ शक्रवाह्यो, Ms नागराजो S₁ K₁ ३ D₂ महाबल

62 In S₁ a portion of 62^{abc} is missing — ^a) S (except T₂ Gs Ms) तु (for च) K₄ D_{1.4} तपस्त्रिन, S मन (Ms inf in as in text) — D₂ om 62^{cd}-63 — ^c) MSS indiscriminately गूलाश्च and गूलाश्च — ^d) S विज्ञातव्या हरी (G₁-३ हरे, Gs हनी, Gs sup in हरी) सुता

63 D₂ om 63 (of v 1 62) — ^a) T G₁ ३ M (except Ms) च (for तु) — ^b) N̄s V₁ B Da सहस्रशः Dn D_{1.4} अनेकशः (for च भा) — ^c) N̄s द्वीपंश्चैव, Ms तद्वीपिन (for द्वीपि) T Gs-६ Ms-७ तु (for च) K₂ ४ Da महाभागा, N̄s ३ V₁ B भागान्, Dn D_{1.8.4} सत्वान्, S सुतास्तस्या — ^d) Ko २ ३ तरस्त्रिन, K₄ D₂ वनौकस (for न स) S सर्वे चैव महाबला

64 ^a) G₁ ३ मातगास्त्वथ S₁ K₁ N̄s D₂ अपि (for अथ) T G_{1.4}-६ Ms मातग्या (Gs ग्या), G₂ सतान (for मातङ्गा) — ^b) D₂ अपत्य च, G₁ ३ त्वप — ^c) S₁ K₁ N̄s V₁ Dn दिशां गज तु, Ko २-४ आशागज तु (K₈ जास्तु), N̄s B_{1.6} दिशागजास्तु (B₁ श्व), B₂ ४ D₁-३.६ दिशा गर्जास्तु (D₁ जा तु, D₂ जाश्च), B₂ Da दिशो गजास्तु For दिशागज Of Jacobi, Das Rāmāyaṇa, p 6 f. Gs त (for तु) S₁ श्वेताग, K₈ तामान्, N̄s ता च, B₁ Da तास्यान्, B₂ ताश्च, B₄-६ ताश्च, D₂ तागा, D₂ S ताक्ष, D₂ तास्य — ^d) N̄s श्वेतान्, Ms श्वेत K₈ B Da D₂ आशुगान् G₁-३ श्वेता न्यजनयस्तु

65 ^a) A few MSS दुहितरौ — ^b) N̄s ३ V₁ B Da₂

D₂ सुरसा वै — ^c) N̄ V₁ Da₁ Dn D_{1.4} G₁ ३ Ms ३ रोहिणी Dn₁ ns D_{1.4} भद्रा तु (of v 1 56) — ^d) N̄ V₁ K₁ ३ D (except D₂ ३) गधर्वी N̄ V₁ Dn D₁ ३ ४ तु (for च) N̄ V₁ Dn D_{1.4} स्विनी — After 65^d, N̄s V₁ Dn D_{1.4} ins

551* विमलामपि भद्रं ते अमलामपि भारत ।
 — ^a) MSS indiscriminately रोहिण्या and र्ण्या, गंधर्व्या and र्ण्या

66 S₁ K₁ ३ N̄ V₁ B D (except D₂ ३) G_{1.2} read 66^{ab} after 67^{cd} T₁, which om. 66^a, reads 66^b after 67^a — ^a) D₂ G (except G₁ ३) यत्सर्पान् — ^b) T₂ G₁ ३ M transp राजन् and कद्र N̄s ३ V₁ B Da Dn D_{1.4} कद्र पुत्रास्तु (B₂ sm त्राश्च) प; N̄s कद्रा पक्षगासत्तमान्, D₂ T₁ G₂ शत (T₁ र) मेकशिरोधरान् — After 66^{ab}, D₂ T G ins

552* हराया कन्यका जातास्तिस्र कमललोचना ।
 वनस्पतीना वृक्षाणा वीरुषां चैव मातर ।
 लतारुहे च द्वे प्रोक्ते वीरुधा एव ता स्मृता ।
 गृह्णन्ति येऽपि ता पुष्प फलानि तरसा दृश्यत् ।
 ततो सुतास्ते विज्ञेयास्तानेवाहुर्वनस्पतीन् ।
 पुष्पै फलग्रहान्वृक्षान्द्रहाया प्रसव विदु ।
 लतागुल्मानि घृष्यश्च त्वक्सारवृणजातय ।
 वीरुधो या प्रजास्तस्यास्तत्र चरा समाप्यते ।

— T₁ G₁ ३ om 66^{cd}, D₂ G₂ ३ om 66^a-67^f — ^c) T₂ Ms सर्वां (for सप्त) K₄ पर्णफलान्, Cd as in text. Ko ३ सदा पुष्पफलान्वृ; G₁ ३ सर्वे पुष्पफलान्वृ, Ms ३-३ सर्वेगुल्मलतावृक्षान् — ^d) S₁ K₁ T₂ G₁ ३ अनला तु; Ms ३ लापि — ^e) S₁ कन्यास्तु, K₁ कन्याश्च, N̄s Dn D_{1.4} ककस्तु, D₂ कक्यास्तु, D₂ वहांस्तु, T₂ G₁ ३ कद्रुवा (!); Ms (inf in) कद्रुस्तु Ko २-४ च (for तु) K₈ सुता, N̄s Dn D_{1.4} सुत, N̄s V₁ Da तथा, B₂ स्मृता, T₂ मता

67 D₂ G₂ ३ om 67 (of v 1 66) — ^a) Hyper metrical Ko २ ३ transp अरुणस्य and भार्या K₂ ४ B₂

ततस्त्वैरावतं नागं जज्ञे भद्रमना सुतम् ।
ऐरावतः सुतस्तस्या देवनागो महागजः ॥ ६१
हर्याश्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तरस्त्रिनः ।
गोलाङ्गुलांश्च भद्रं ते हर्याः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ ६२
प्रजज्ञे त्वथ शार्दूली सिंहाङ्ग्याघ्रांश्च भारत ।
द्वीपिनश्च महाभाग सर्वानेव न संशयः ॥ ६३
मातङ्ग्यास्त्वथ मातङ्गा अपत्यानि नराधिप ।
दिशागजं तु श्वेताख्यं श्वेताजनयदाशुगम् ॥ ६४

तथा दुहितरौ राजन्सुरभिर्वै व्यजायत ।
रोहिणीं चैव भद्रं ते गन्धर्वी च यशस्विनीम् ।
रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्यां वाजिनः सुताः ॥ ६५
सुरसाजनयन्नागात्राजन्कद्रश्च पन्नगान् ।
सप्त पिण्डफलान्वृक्षाननलापि व्यजायत ।
अनलायाः शुकी पुत्री कद्रास्तु सुरसा सुता ॥ ६६
अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
संपातिं जनयामास तथैव च जटायुपम् ।

C. 1 2034
B. 1 60. 70
K. 1 67 70

61 " K (except Ks) Gs s नाम (for नाग) T1
ततस्त्वैरावताकल्प नाग — " Ko s N V1 B D (except
Da s D1 s) M (except Ms) भद्र (V1 B s तत्र) मना, T G
-दा (Gs s ता) — S1 resumes from 61^a — " S1 K1
N1 s (inf lin sec m as in text) ऐरावत S1 K1 T1
ततस् (for सुतस्) Ko s s तु तस्यासीद् (for सुतस्तस्या)
— " Ko s s देवराजो, B1 s m s Ds s शक्रवाह्यो, Ms
नागराजो S1 K1 s Ds महाबल

62 In S1 a portion of 62^{ab} is missing — " S
(except T1 Gs Ms) तु (for च) K4 D1 s तपस्त्रिनः, S
मन (Ms inf lin as in text) — Ds om 62^{ad}-63
— " MSS indiscriminately गूलाश्च and गूलाश्च
— " S विशातव्या हरी (G1-s हरे, Gs हनी, Gs sup
lin हरी) सुता

63 Ds om 63 (of v l 62) — " T G1 s M
(except Ms) च (for तु) — " N1 s V1 B Da सहस्रशः
Dn D1 s अनेकशः (for च भा) — " N1 s द्वीपिंश्चैव, Ms
तद्वीपिनः (for द्वीपि) T Gs s Ms-7 तु (for च) Ks s
Da महाभागा, N1 s V1 B भागान्, Dn D1 s s सत्वान्,
S सुतास्तस्या — " Ko s s तरस्त्रिनः, Ks Ds वनौकस
(for न स) S सर्वे चैव महानला

64 " Gs s मातगास्त्वथ S1 K1 N1 s Ds अपि (for
अथ) T G1 s s Ms मातग्या (Gs स्य), Gs सतान (for
मातङ्गा) — " Ds अपत्य च, Gs सत्व — " S1 K1
N1 s V1 Dn दिशां गज तु, Ko s s आशागज तु (Ks
जास्तु), N1 s B1 s दिशागजास्तु (B1 श्व), Bs s D1 s s
दिशा गजास्तु (D1 जा तु, Ds जाश्च), Bs Da दिशो
गजास्तु For दिशागज Of Jacobi, Das Rāmāyaṇa,
p 51 Gs त (for तु) S1 श्वेताग, Ks तामान्, N1 s ता च,
B1 Da तास्यान्, Bs ताश्च, B1 s ताश्च, Ds तागा, Ds
S ताक्ष, Ds तास्य — " N1 s श्वेतान्, Ms श्वेत Ks B
Da Ds आशुगान् G1-s श्वेता न्यजनयसुत

65 " A few MSS दुहितरौ — " N1 s V1 B Da s

Ds सुरसा चै — " N1 V1 Da1 Dn D1 s Gs s Ms s
रोहिणी Dn1 ns D1 s भद्रा तु (of v l 56) — " N1
V1 K1 s D (except Ds s) गन्धर्वी N1 V1 Dn D1 s s तु
(for च) N1 V1 Dn D1 s स्विनी — After 65^d, N1 s
V1 Dn D1 s ins

551* विमलामपि भद्र ते अमलामपि भारत ।

— " MSS. indiscriminately रोहिण्या and ण्यां,
गन्धर्व्यां and न्य्यां

66 S1 K1 s N1 V1 B D (except Ds s) G1 s read
66^{ab} after 67^{ad} T1, which om. 66^a, reads 66^b after
67^a — " Ds G (except Gs s) यत्सर्पान् — " T2
G1 s M transp राजन् and कद्र N1 s V1 B Da
Dn D1 s कद्र पुत्रास्तु (Bs s m त्राश्च) प; N1 s कद्रा
पक्षगसत्तमान्, Ds T1 Gs शत (T1 र) मेकशिरोधरान्
— After 66^{ab}, Ds T G ins

552* ह्राया कन्यका जातास्तस्मिन् कमललोचना ।

वनस्पतीना वृक्षाणा वीरुषां चैव मातर ।

लतारुहे च द्वे प्रोक्ते वीरुषा एव ता स्मृता ।

गृह्णन्ति येऽपि ता पुष्प फलानि तरसा वृक्ष ।

ततो सुतास्ते विज्ञेयास्तानेवाहुर्वनस्पतीन् ।

पुष्पै फलग्रहान्वृक्षान्द्राया प्रसव विदु ।

लतागुल्मानि वलयश्च स्ववसारुणजातय ।

वीरुषो या प्रजास्तस्यास्त्र चक्ष समाप्यते ।

— T1 G1 s om 66^{ade}, Ds Gs s om 66^e-67^f — " T2
Ms सर्वांश्च (for सप्त) Ks पर्णफलान्, Cd as in text
Ko s सदा पुष्पफलान्वृ; Gs s सर्वे पुष्पफलान्वृ, Ms s-3
सर्वगुल्मलतावृक्षान् — " S1 K1 T2 Gs s अनला तु; Ms s
लापि — " S1 कद्रास्तु, K1 कद्र्याश्च, N1 Dn D1 s
कद्रस्तु, Ds कद्र्यास्तु, Ds वहास्तु, T2 Gs s कद्रुवा (!); Ms
(inf lin) s कद्रुस्तु Ko s s च (for तु) Ks सुता,
N1 Dn D1 s सुत, N1 s V1 Da तथा, Bs स्मृता, T2 मता

67 Ds Gs s om 67 (of v l 66) — " Hyper
metrio! Ko s s transp अरुणस्य and भार्या Ks s Bs

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षमः ।
 जरासंध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षमः ॥ ४
 दितेः पुत्रस्तु यो राजन्दिहण्यकशिपुः स्मृतः ।
 स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षमः ॥ ५
 संह्राद इति विख्यातः प्रह्लादस्यानुजस्तु यः ।
 स शल्य इति विख्यातो जज्ञे बाह्लीकपुङ्गवः ॥ ६
 अनुह्लादस्तु तेजस्वी योऽभूत्ख्यातो जघन्यजः ।
 धृष्टकेतुरिति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ७
 यस्तु राजञ्जिनिर्नाम दैतेयः परिकीर्तितः ।
 द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥ ८
 बाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः ।
 भगदत्त इति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ९

अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्खश्च वीर्यवान् ।
 तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः ॥ १०
 पञ्चैते जज्ञिरे राजन्वीर्यवन्तो महासुराः ।
 कैकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षमसत्तमाः ॥ ११
 केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् ।
 अमितौजा इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ १२
 स्वर्मानुरिति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
 उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्मा नराधिपः ॥ १३
 यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः ।
 अशोको नाम राजासीन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १४
 तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः ।
 दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षमः ॥ १५

C 1 2051
B 1 67 15
K 1 68 15

critical notes, therefore, present only a selection of such variations as are found in an entire recension or version or at least a well-defined group of the MSS collated. The sporadic variations of single MSS have been almost wholly ignored, except of course for proper names, whose variations have been fully recorded. The continuous recurrence of the tags mentioned above has led inevitably to numerous hapl. omissions in the MSS. The readings for the names of the Asuras given in this adhy. should be compared with those given in adhy. 59-60, with which this adhy. is intimately associated.

4 Ś1 missing T1 G8 (hapl.) om 4^{ad} D1 (hapl.) om 4^{ad}-6^{ad} — ^a) K सोमवन्म

5 Ś1 missing D1 om 5 (of v 1 4) — ^b) G1 s 6 Ms 'पु पुरा — ^{ca}) A few MSS सजज्ञे, and नरर्षम

6 Ś1 missing D1 om 6^a (of v 1 4) G2 om 6-7 — ^a) B स (Ms-s स) ह्लाद इति वि* (G4-s स ह्लादस्तु महावीर्य) — ^b) K1 G1 M प्रह्लाद* — ^a) B (except B4) D (except D2 s) बाह्लीक*; T *सत्तम Ms-s जज्ञे मन्त्रेश्वरो बली

7 Ś1 missing G2 om 7 (of v. 1 6) — ^a) S अनुह्लाद* — Ks (hapl.) om 7^{ad}-8 — ^a) N V1 B D (except Ds) G1 & 6 स बभूव नरे (B4-s D2 G8 जने) श्वर; T2 G4 s M (except Ms) स जज्ञे मनुजर्षम

8 Ś1 missing Ks om 8 (of v 1 7) — ^a) Ms-s जिनिर्नाम — ^a) T2 G2 s 4 जज्ञे वीर स पा*

9 Ś1 missing — ^b) Ko 4 G4-s 'सुरपुगव — ^a) G2 स जज्ञे Ns 'जेन्दिह N1 2 V1 B D (except Ds) G1 s स जज्ञे पुरुष (Ns G1 s भरत) पंम; Ms-s श्रीमान्यस्तु महासुर

10 Ś1 missing — ^{ca}) G2 अधशिरा, अधशङ्कु* — ^a) S 'वाश्वैव

11 Ś1 missing — ^a) Ns Ds T कैकयेषु; Dn D1-s G M कैकये* (as in text), the rest कैकये* — ^a) K2 s 'वा पार्थिवोत्तम, Ds 'वा नृपस'; G1 s 'वा पच कैकया, G8 पच पार्थिवस'; Ms-s 'वा पृथिवीपते

12 Ś1 resumes with निति वि* — ^a) T 'मालीति — Bs reads 12^a-13^a in marg — ^a) Gs प्रथितौज इ* — Ks (hapl.) om 12^a-18^a — ^a) N1 s Ds S स (T Gs स) जज्ञे पुरुष (Ds G1 s भरत; G4-s मनुज) पंम (Ms सर्वशस्त्रमृता वर); N2 V1 B Da Dn D1 4 सोमकर्मा नराधिप, D2 श्रीमानासीन्महासुर

13 Ko (hapl.) om 13^a-14^a Ks om 13 (of v 1 12) D2 om 13-14^{ab} — ^b) Ns जघन्यस्तु N2 महारथ G1-s श्रीमानसुरसत्तम — Mr (hapl.) om 13^a-14^a — ^a) K1 Ns Ds S (Mr om) सोम* G1-s महारथ

14 Ko Mr om 14^a, Ks om 14, D2 om 14^{ab} (of v 1 12, 13) — ^b) T2 G4-s स च (T2 सर्व) बाष्कलमृतं वर — After 14^{ab}, M (except Ms) reads (for the first time) 16^{ca} — ^a) N2 Bs Dn राजाभूत् — ^a) Dn D1 4 'वीर्योपराजित

15 Ks om 15 (of v 1 12) — ^a) G1-s भरतर्षम

विप्रचिचिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षमः ।
 जरासंध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षमः ॥ ४
 दितेः पुत्रस्तु यो राजन्हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
 स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षमः ॥ ५
 संह्राद इति विख्यातः प्रह्लादस्यानुजस्तु यः ।
 स शल्य इति विख्यातो जज्ञे बाह्लीकपुङ्गवः ॥ ६
 अनुह्रादस्तु तेजस्वी योऽभूत्ख्यातो जघन्यजः ।
 धृष्टकेतुरिति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ७
 यस्तु राजञ्जिघर्षिर्नाम दैतेयः परिकीर्तितः ।
 द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥ ८
 बाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः ।
 भगदत्त इति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ९

अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्खश्च वीर्यवान् ।
 तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः ॥ १०
 पञ्चैते जज्ञिरे राजन्वीर्यवन्तो महासुराः ।
 कैकेयेषु महात्मानः पार्थिवर्षमसत्तमाः ॥ ११
 केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् ।
 अमितौजा इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवच्छुपः ॥ १२
 स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
 उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्मा नराधिपः ॥ १३
 यस्त्वश्च इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः ।
 अशोको नाम राजासीन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १४
 तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्चपतिः स्मृतः ।
 दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षमः ॥ १५

C 1 2051
B 1 67 15
K 1 68 15

critical notes, therefore, present only a selection of such variations as are found in an entire recension or version or at least a well-defined group of the MSS collated. The sporadic variations of single MSS have been almost wholly ignored, except of course for proper names, whose variations have been fully recorded. The continuous recurrence of the tags mentioned above has led inevitably to numerous hapl omissions in the MSS. The readings for the names of the Asuras given in this adhy should be compared with those given in adhy 59-60, with which this adhy is intimately associated.

4 Ś1 missing T1 Gs (hapl) om 4^{ad} D1 (hapl) om 4^{ad}-6^{ad} — ^a) K सोमवन्म

5 Ś1 missing D1 om 5 (of v l 4) — ^b) G1 s s Ms 'पु पुरा — ^{ad}) A few MSS सजज्ञे, and नरर्षम

6 Ś1 missing D1 om 6^{ad} (of v l 4) G2 om 6-7 — ^a) S स (Ms-s स) ह्राद इति वि' (G2-s स ह्रादस्तु महावीर्य) — ^b) K1 G1 M प्रह्लाद' — ^c) B (except B1) D (except D2 s) बाह्लीक'; T 'सत्तम Ms-s जज्ञे मद्रेश्वरो बली

7 Ś1 missing G2 om 7 (of v. l 6) — ^a) S अनुह्राद' — Ks (hapl) om 7^{ad}-8 — ^d) N V1 B D (except Ds) G1 s s स बभूव नरे (B1-s D2 Gs जने) श्वर; T2 G4 s M (except Ms) स जज्ञे मनुजर्षम

8 Ś1 missing Ks om 8 (of v l 7) — ^a) Ms-s जिविर्नाम — ^d) T2 G4 s s जज्ञे धीर स पा'

9 Ś1 missing — ^b) Ko 4 G4-s 'सुरपुगव — ^a) G2 स जज्ञे Ns 'जैविह N1 s V1 B D (except Ds) G1 s स जज्ञे पुरुष (N1 s G1 s भरत) र्षम; Ms-s श्रीमान्यस्तु महासुर

10 Ś1 missing — ^{ad}) G2 अधशिरा, अधशङ्ख' — ^a) S 'वाश्चैव

11 Ś1 missing — ^e) Ns Ds T कैकेयेषु; Dn D1-s G M कैकेये' (as in text), the rest कैकेये' — ^d) K2 s 'वा पार्थिवोत्तम, Ds 'वा नृपस'; G1 s 'वा पच कैकया, Gs पच पार्थिवस'; Ms-s 'वा पृथिवीपते

12 Ś1 resumes with निति वि' — ^a) T 'मालीति — Bs reads 12°-13° in marg — ^e) Gs प्रथितौज इ' — Ks (hapl) om 12°-18° — ^d) N1 s Ds S स (T Gs स) जज्ञे पुरुष (Ds G1 s भरत; G4-s मनुज) र्षम (Ms सर्वशस्त्रमृता वर); N2 V1 B Da Dn D1 s सोमकर्मा नराधिप, D2 श्रीमानासीन्महासुर

13 Ko (hapl) om 13°-14° Ks om 13 (of v l 12) Ds om 13-14^{ad} — ^b) Ns जघन्यस्तु N1 महारथ G1-s श्रीमानसुरसत्तम — Mr (hapl) om 13°-14° — ^d) K1 Ns Ds S (Mr om) सोम' G1-s महारथ

14 Ko Mr om 14°, Ks om 14, D2 om 14^{ad} (of v l 12, 13) — ^b) T2 G4-s स च (T2 सर्व) शस्त्रमृतां वर — After 14^{ad}, M (except Ms) reads (for the first time) 16° — ^e) Ns Bs Dn राजाभूत् — ^d) Dn D1 s 'वीर्योपराजित

15 Ks om 15 (of v l 12) — ^d) G1-s भरतर्षम

शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः ।
 पौरवो नाम राजर्षिः स बभूव नरेष्विह ॥ २८
 द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव यः ।
 प्रह्लादो नाम बाह्लीकः स बभूव नराधिपः ॥ २९
 चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके ताराधिपोषमः ।
 ऋषिको नाम राजर्षिर्विभूव नृपसत्तमः ॥ ३०
 मृतपा इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः ।
 पथिमानूपकं विद्धि तं नृपं नृपसत्तम ॥ ३१
 गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
 द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ३२
 मयूर इति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।

स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥ ३३
 सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु यः ।
 कालकीर्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ३४
 चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्तितः प्रवरोऽसुरः ।
 शुनको नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ३५
 विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुरः ।
 जानकिर्नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ३६
 दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षभः ।
 काशिराज इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥ ३७
 ग्रहं तु सुपुंवे यं तं सिंही चन्द्रार्कमर्दनम् ।
 काथ इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः ॥ ३८

1 2870
K 1 67 40
63. 40

28 ^a) N₁ स च भूपो न° N₂ V₁ B₁ s 4 6 D
 नरोत्तम . Ko s 4 B₁ यभूव नृपसत्तम , G₁ s यभूव
 भुवनेश्वर — After 28, Dn S (G₂ om line 2) ins

555* कापयस्तु महावीर्यं श्रीमान्नाजन्महासुर ।
 सुपार्श्व इति विख्यात क्षितौ जज्ञे महीपति ।
 क्रयस्तु राजप्राजर्षिं क्षितौ जज्ञे महासुर ।
 पार्श्वेय इति ख्यात काञ्चनाचलसनिभ ।
 [Cf 558* — (L 1) Dn₁ n₂ कुपय°, Dn₂ कुपट°
 — (L 3) T₁ G₁ s क्रोधस्तु; T₂ G₁ s क्रुदस्तु]

29 D₂ reads 29-30^{ab} after 556* — ^a) Ko s 4
 N₁ s V₁ B₂ s Da D₂ s s S (except G₂ s) शरभ°
 — ^b) N₁ स , N₂ V₁ B (except B₁) D T₁ ह (for य)
 — ^c) K₁ Dn D₂ s 4 प्रह्लादो G₁ s बालायां — ^d) G₁ s
 जज्ञे भूप परतप

30 D₂ om 30^a-30^b For D₂ of v 1 29 — ^a)
 Ko s पुकाक्षो (for चन्द्र°) — T G (except G₁ s) ins
 after 30^{ab} Da after 28

556* चन्द्रवर्मेति विख्यात काम्योजानां नराधिप ।
 भर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुगव ।
 — ^a) K₂ s G₂ s ऋ(K₂ रि)पीको; T₁ इपिका; T₂ रिचि°;
 M इपी° — ^d) G₁ s ऋषि; M₂ s भुवि (for नृप)
 G₁ s स(G₁ स)यभूव तु (G₂ स) समत — After 30, D₂
 reads 34.

31 Ko D₂ om 31 (of v 1 30) — ^a) K₁ B om
 सुतपा, T₂ G₁ s 4 प्र°, G₂ भूपाल

32 D₂ om 32 (of v 1 30) — ^a) N₁ गरिष्ठ°
 — ^b) M₂ s य ख्यातो वै — ^c) T M₁ द्रुमसेन, G₁ s 4 s
 ध्रुमस्ते°; G₂ भ्रमसिद्ध (sio)

33 D₂ om 33 (of v 1 30) K₂ om 33-34°
 — After 33, S reads 37-38 D₂ repeats (with v 1)
 33^{ca} after 35^{ab}

34 K₂ D₂ om 34 (of v 1 30, 33) D₂ reads 34
 after 30 M₁ om 34-35 — ^a) T₁ M₂ (inf lin) s
 सुचद्र इति — ^c) B₁ D₁ s लोककीर्ति°, S (M₁ om)
 क्रोधकीर्ति° — ^d) G (except G₂) प्रथितो नृप

35 D₂ M₁ om 35 (of v 1 30, 34) — ^a) K₁
 G₂ s 'हर्तेति' — After 35^{ab}, D₂ repeats 33^{ca} (v 1
 विल्व for विश्व) and 35^{ab} (v 1 'हस्तेति') — T₂ om
 35°-39° — ^{cd}) G₂ (sup lin) s 4-8° पि पृथिव्या सोमवन्नृप
 G₁ s (orig) वसुदान इति ख्यात पृथिव्यामभवन्नृप

36 N₁ s V₁ D₂ s T₂ om 36 (of v 1 30, 35)
 — ^a) Ko s तयापरस्तु, G₁ s विशासनस्तु — ^b) Ko s
 आख्यातो यो Ko 1 s [5]सुरो मया — ^c) K₁ B Da
 Dn D₁ s M (except M₂) विख्यात (for राज°) — ^d) G
 'व महीपति K₁ B Da Dn D₁ s M₂ s सोमवन्नृप ,
 M₂ s राजासीद्राजसत्तम

37 S reads 37-38 after 33 D₂ T₂ om 37 (of v
 1 30, 35) — ^a) M₂ s दीर्घयाहु° — G₂ om 37°-38°
 — ^c) K (except Ko) N₁ V₁ B D (except Da, D₂
 om) 'ज स विख्यात (N₁ s D₂ 'ज्ञेय) — ^d) K₂ s N₂
 B (except B₂) Dn D₁ s 4 'पते Da 'व्यां सोमवन्नृप ,
 T₁ G₁ s 6 M₂ s 'व्या प्रथितो नृप

38 For S of v 1 37 D₂ T₂ om 38 (of v 1 30,
 35) — ^a) S (T₂ G₂ om) सिद्धिका (for ग्रह तु) N₁ s
 V₁ B D (except D₂, D₂ om) M₂ s य तु — ^b) B D
 (except D₂, D₂ om) सिद्धिकार्कन्दुम°, S (T₂ G₂ om)

शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः ।
 पौरवो नाम राजर्षिः स बभूव नरेष्विह ॥ २८
 द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव यः ।
 प्रह्लादो नाम बाह्लीकः स बभूव नराधिपः ॥ २९
 चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके ताराधिपोषमः ।
 ऋषिको नाम राजर्षिर्वभूव नृपसत्तमः ॥ ३०
 मृतपा इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः ।
 पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं नृपसत्तम ॥ ३१
 गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
 द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ३२
 मयूर इति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।

स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥ ३३
 सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु यः ।
 कालकीर्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ३४
 चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्तितः प्रवरोऽसुरः ।
 शुनको नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ३५
 विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुरः ।
 जानकिर्नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ३६
 दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षमः ।
 काशिराज इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥ ३७
 ग्रहं तु सुपुत्रं यं तं सिंही चन्द्रार्कमर्दनम् ।
 काथ इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः ॥ ३८

O 1 2676
S 1 67 40
K 1 63 40

28 ^a) \tilde{N}_1 स च भूपो न^a \tilde{N}_2 V1 B1.3.4.6 D
नरोत्तम. Ko 3.4 B^a यभूव नृपसत्तम, G1.3 यभूव
भुवनेश्वर — After 28, Dn S (G₂ om line 2) ins

555* कापयस्तु महावीर्यं श्रीमान्नाजन्महासुर ।
 सुपार्श्व इति विख्यात क्षितौ जज्ञे महीपति ।
 क्रयस्तु राजभ्राजर्षि क्षितौ जज्ञे महासुर ।
 पार्श्वेतेय इति ख्यात काञ्चनाचलसनिभ ।

[Cf 558* — (L 1) Dn1 n2 कुपय^a, Dn3 कुपट^a
 — (L 3) T1 G1.3 क्रोधस्तु; T2 G4-6 क्रुदस्तु]

29 D₂ reads 29-30^{ab} after 556* — ^a) Ko 3.4
 \tilde{N}_1 2 V1 B_{2.6} Da D₂ 2.5 S (except G₂ 5) शरभ^a
 — ^b) \tilde{N}_1 स, \tilde{N}_2 V1 B (except B₂) D T1 ह (for य)
 — ^c) K1 Da D₂ 4 S प्रह्लादो G_{1.3} बालायां — ^d) G_{1.3}
 जज्ञे भूप परतप

30 D₂ om 30^a-39^b For D₂ of v 1 29 — ^a)
 Ko 3 एकाक्षो (for चन्द्र*) — T G (except G₂ 5) ins
 after 30^{ab} D₂ after 28

556* चन्द्रवर्मेति विख्यात काम्योजानां नराधिप ।

अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुत्राव ।

— ^a) K₂ 4 G_{2.3} ऋ(K₂ रि)पीको; T1 इषिका; T₂ रिचि^a;
 M इपी^a — ^d) G_{1.3} ऋषि; M₂ 5 भुवि (for नृप)
 G_{1.3} स(G₁ स)यभूव तु (G₂ स) समत — After 30, D₂
 reads 34.

31 Ko D₂ om 31 (of v 1 30) — ^a) K1 B₂ om
 सुतपा, T₂ G_{1.4} 5 प्र^a, G₂ भूपाल

32 D₂ om 32 (of v 1 30) — ^a) \tilde{N} गरिष्ठ^a
 — ^b) M₂-8 य ख्यातो वै — ^c) T M₁ द्रुमसेन, G_{1.2} 4 5
 द्रुमत्से^a; G₂ अमत्सि (sio)

33 D₂ om 33 (of v 1 30) K₂ om 33-34.
 — After 33, S reads 37-38 D₂ repeats (with v 1)
 33^{cd} after 35^{ab}

34 K₂ D₂ om 34 (of v 1 30, 33) D₂ reads 34
 after 30 M₁ om 34-35 — ^a) T1 M₂ (inf lin) 6 s
 सुचद्र इति — ^c) B₄ D₁ 4 लोककीर्ति^a, S (M₁ om)
 क्रोधकीर्ति^a — ^d) G (except G₂) प्रथितो नृप

35 D₂ M₁ om 35 (of v 1 30, 34) — ^a) K1
 G₂ 5 हर्तेति — After 35^{ab}, D₂ repeats 33^{cd} (v 1
 विश्व for विश्व) and 35^{ab} (v 1 हस्तेति) — T₂ om
 35^a-39^b — ^{cd}) G₂ (sup lin) 4-5 पि पृथिव्या सोभवन्नृप
 G_{1.2} (orig) वसुदान इति ख्यात पृथिव्यामभवन्नृप

36 \tilde{N}_1 2 V1 D₂ 2 T₂ om 36 (of v 1 30, 35)
 — ^a) Ko 3 तथापरस्तु, G₁ 5 विशासनस्तु — ^b) Ko 3
 आख्यातो यो Ko 1.3 [S]सुरो मया — ^c) K₂ B Da
 Dn D₁ 4 M (except M₂) विख्यात (for राज*) — ^d) G
 व महीपति K₄ B Da Dn D₁ 4 M₂ 5 सोभवन्मनुजाधिप,
 M₂-8 राजासीद्राजसत्तम

37 S reads 37-38 after 33 D₂ T₂ om 37 (of v
 1 30, 35) — ^a) M₂-8 दीर्घबाहु^a — G₂ om 37^a-38^b
 — ^c) K (except Ko) \tilde{N} V1 B D (except Da, D₂
 om) ज स विख्यात (\tilde{N}_1 3 D₂ ज्ञेय) — ^d) K₂ 8 \tilde{N}_2
 B (except B₂) Dn D₁ 2.4 पते Da व्या सोभवन्नृप,
 T1 G_{1.2.3} M₂ 5 व्या प्रथितो नृप

38 For S of v 1 37 D₂ T₂ om 38 (of v 1 30,
 35) — ^a) S (T₂ G₂ om) सिंहिका (for ग्रह तु) \tilde{N}_1 2
 V1 B D (except D₂, D₂ om) M₂-8 य तु — ^b) B D
 (except D₂, D₂ om) सिंहिकार्केन्दुम^a, S (T₂ G₂ om)

समुद्रसेनश्च नृपस्तेषामेवामवद्वणात् ।
 विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ५२
 बृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां परंतपः ।
 वभूव राजन्धर्मात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥ ५३
 गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्प्रकीर्तितः ।
 ततः संजज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः ॥ ५४
 नन्दिकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
 सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ बाह्लिकः ॥ ५५
 धो विचित्र्यः सुरसः श्रीमान्नीलश्च भूमिपः ।
 वीरधामा च कौरव्य भूमिपालश्च नामतः ॥ ५६

दन्तवक्रश्च नामासीदुर्जयश्चैव नामतः ।
 रुक्मी च नृपशार्दूलो राजा च जनमेजयः ॥ ५७
 आपाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च ।
 एकलव्यः सुमित्रश्च वाटधानोऽथ गोमुखः ॥ ५८
 कारुपकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिस्तथैव च ।
 शुतायुरुद्धवश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च ॥ ५९
 क्षेमोग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः ।
 मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः ॥ ६०
 गणात्क्रोधवशादेवं राजपूगोऽभवत्क्षितौ ।
 जातः पुरा महाराज महाकीर्तिर्महाबलः ॥ ६१

C 1 2702
B 1 57 08
K 1 08 06

(Ms जानकिनाम चि) — After 51, Ko S ins *

557* सप्तमस्तु वभूवैषा प्रवरो यो महासुर ।

52 °) Gs स उग्रसेन° Ko ३.५ N̄ V1 B5 Da Dn D1.५.५ तु (for च) Ds सप्तमं श्रुतसेनश्च — °) G (except G4.५) ख्यातो नाम्ना महायल

53 °) K4 B1.५ (both m as in text) D2 चा(Bs राः D2 व)हो नामा° — °) N̄ V1 B D नराधिप (a few MSS °), S महासुर (for पर) — °) N̄ 2 V1 B D (except Ds) G (except Gs) राजा ध° — After 53, Ko ३ (om lines 3-4) ५ N̄ 2 V1 B D (except Ds) ins

558* कुपयस्त्वथ विख्यातो दानवानां महायल ।
 पार्वतीय इति ख्यातः काञ्चनाचलसनिभ ।
 क्रथनस्तु महावीर्यं श्रीमान् राजन्महासुर ।
 सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपति ।
 असुराणां तु यः सूर्यः श्रीमान् राजन्महासुर ।
 दरदो नाम बाह्लीको वरः सर्वमहीक्षिताम् ।

[Cf 555* — (L 1) Ko ३ V1 क्रयप(Ks V1 °यस्त्व°; N̄ 2 कुपयो यस्तु, B1.५ m कुपट°, B1 ३ क्रथन°, Da Ds क्रथनो यस्तु, Dn D1 ५ कुक्षिस्तु राजन् — (L 3) Ko क्रथस्तु सुमहा°; K4 कुपटस्तु, N̄ ३ B1 (m as in text) कुपयस्तु, Bs क्रययस्तु, Da Ds कुपनश्च — (L 4) Ko सूर्यार्थ, N̄ ३ Da Dn Ds.५ सूर्याक्ष, D1 सूर्याख्य]

54 Gs om 54^a-55^b — °) Ms-३ पूर्व (for राजन्)

55 Gs om 55^a (of v 1 54) — °) N̄ 2 V1 B D (except Ds) मद्रक; G4-६ नदी°, M नद° — °) S1 केटमस; K1 कीटमस, N̄ ३ कीच°, Bs सक(m कीक)ट°; Da किरज°; S (except Gs, Gs om) कीड° — °) Ko २.६ (sup in as in text) Dn1 G1-३ सुरवीर सुबा°

56 °) Ks N̄ 1 ३ Bs ५ Ms कायो, B1 ५ ६ D1 ३ ५ क्रयो, Da1 कायो Bs D (except Da D2) विचित्र Ks B1.५.५ D (except Ds) Ms-३ सुरय, N̄ 1.५ V1 B1 m ६ सुरस; Ms त्वपर — °) N̄ 1 २ वीरश्च — °) Ko धीरघा°; K1 वीरो ना°; K2 नामा; K4 वामा; B (except Bs) Da Dn D1 ३ ५ ची(Bs ५ वी)रवासा (B1 m °धामा); Ds °धर्मा; G1 चीर°

57 °) S1 K1 Dn D1 ३ दानव°, Ko ३ B1 (m as in text) ६ D2 नाम य°, T G1-३ भूमिप° (for दुर्जय°) — °) S नरशा°

58 Ks om 58^a-59^b — °) N̄ ३ वायुवेशश्च — °) S1 K1 हरितेजा°, G1 ३ भूरिचेता° — After 58^a, K1 reads 59^a — °) Ko कुमित्र°; Da च मित्र° — °) S1 K1 चटघा(S1 °दा)नो, K2 वारि°, K4 वाटसेनो, T1 वाटीदानो Gs चापदानोधरो मुख.

59 Ks om 59^a (of v 1 58) — °) S का(Ts Gs ६ क)रुशका — °) Ko B1 (m as in text) D1 °मूर्ति°, D2 °वृक्षि° G1-३ °तिश्च वीर्यवान् — K1 reads 59^a after 58^a Ds om 59^a — °) K4 N̄ V1 B D (except Ds) T2 Gs उद्धहश्चैव, T1 Gs ६ धर्मपक्षे°, G1 धर्मपालश्च — °) K N̄ 2 Ds °नश्च पार्थिव

60 °) K Ds °अधूर्त (K1 ति°); N̄ ३ °अभाव; D2 °अवीर्य Bs कुरव, T1 G4-६ M कुहक° G1 २ °अधीर्महा-धर्म, Gs क्षेमाग्रभिन्महाराज — °) Bs Da काहिणे°. — °) S °श्च मनुष्याणामीश्वरश्चातिविक्रम

61 °) Da गण क्रो° K1 N̄ ३ V1 B1 Da Dn D1.३.५ Ms ६-३ एव, N̄ 1.५ Bs-६ D2 T G Ms एव — °) S °पूरा क्षिताविह — °) K4 V1 B Da Ds महाराजो; Dn D1.३.५ °भागो — Dn Ds ५ (marg) T G Ms ins after

समुद्रसेनश्च नृपस्तेषामेवामवद्वणात् ।
 विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ५२
 बृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां परंतपः ।
 बभूव राजन्धर्मात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥ ५३
 गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्प्रकीर्तितः ।
 ततः संजज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः ॥ ५४
 नन्दिकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
 सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ बाह्लिकः ॥ ५५
 धो विचित्र्यः सुरसः श्रीमान्नीलश्च भूमिपः ।
 वीरधामा च कौरव्य भूमिपालश्च नामतः ॥ ५६

दन्तवक्रश्च नामासीदुर्जयश्चैव नामतः ।
 रुक्मी च नृपशार्दूलो राजा च जनमेजयः ॥ ५७
 आपाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च ।
 एकलव्यः सुमित्रश्च वाटधानोऽथ गोमुखः ॥ ५८
 कारूपकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिस्तथैव च ।
 शुतायुरुद्धवश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च ॥ ५९
 क्षेमोग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः ।
 मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः ॥ ६०
 गणात्क्रोधवशादेवं राजपूगोऽभवत्क्षितौ ।
 जातः पुरा महाराज महाकीर्तिर्महाबलः ॥ ६१

C 1 2702
B 1 67 66
K 1 68 66

(Ms जानकिनामं वि) — After 51, Ko S ins *

557* सप्तमस्तु बभूवैषा प्रवरो यो महासुर ।

52 °) Gs स उग्रसेन Ko ३.४ N̄ V1 B5 Da Dn D1.३.४ तु (for च) Ds सप्तमं श्रुतसेनश्च — °) G (except G4.३) ख्यातो नाम्ना महाबल

53 °) K4 B1.३ (both m as in text) D2 वा (B5 रा; D2 व) हो नामा — °) N̄ V1 B D नराधिप (a few MSS °), S महासुर (for पर) — °) N̄ 2 V1 B D (except D5) G (except G4) राजा ध — After 53, Ko ३ (om lines 3-4) 4 N̄ 2 V1 B D (except D5) ins

558* कुपयस्वध विख्यातो दानवानां महाबल ।

पार्वतीय इति ख्यात काञ्चनाचलसनिभ ।

क्रथनस्तु महावीर्यं श्रीमान् राजन्महासुर ।

सुपार्श्व इति विख्यात क्षितौ जज्ञे महीपति ।

असुराणां तु यः सूर्यं श्रीमान् राजन्महासुर ।

दरदो नाम बाह्लिको वर सर्वमहीक्षिताम् ।

[Cf 555* — (L 1) Ko ३ V1 क्रयप (Ks V1 °यस्व); N̄ 2 कुपयो यस्तु, B1.३.४ m कुपट, B2 ३ क्रथन, Da Ds क्रथनो यस्तु, Dn D1 4 कुक्षिस्तु राजन् — (L 3) Ko क्रयस्तु सुमहा; K4 कुपटस्तु, N̄s B1 (m as in text) कुपयस्तु, B5 क्रययस्तु, Da Ds कुपनश्च — (L 4) Ko सूर्यार्थ, N̄s Da Dn Ds.४ सूर्याक्ष, D1 सूर्याख्य]

54 Gs om 54^a-55^b — °) Ms-३ पूर्व (for राजन्)

55 Gs om 55^{ab} (of v 1 54) — °) N̄ 2 V1 B D (except Ds) मद्रक; G4-३ नदी, M नद — °) S1 केटभस; K1 कीटभस, N̄s कीच, B5 सक (m कीक)ट; Da किरज; S (except Gs, Gs om) कीह — °) Ko ३.३ (sup in as in text) Dn1 G1-३ सुरवीर सुबा

56 °) Ks N̄ 2 B5 4 Ms कायो, B1 ३ ३ D1 ३ 4 क्रयो, Da1 कायो B5 D (except Da D2) विचित्र K2 B1.३.३ D (except Ds) Ms-३ सुरय, N̄ 1.२ V1 B4 m ३ सुरस; Ms त्वपर — °) N̄ 1 2 वीरश्च — °) Ko धीरवा; K1 वीरो ना; K2 नामा; K4 वामा; B (except B5) Da Dn D1 ३ 4 ची (Ba.३ वी) रवासा (B4 m धामा); Ds धर्मा; G4 चीर

57 °) S1 K1 Dn D1 ३ दानव, Ko ३ B4 (m as in text) ३ D2 नाम य, T G1-३ भूमिप (for दुर्जय) — °) S नरशा

58 Ks om 58^a-59^b — °) N̄s वायुवेगश्च — °) S1 K1 हरितेजा, G4 ३ भूरिचेता — After 58^{ab}, K1 reads 59^{cd} — °) Ko कुमित्र; Dn च मित्र — °) S1 K1 वटधा (S1 दा)नो, K2 वारि, K4 वाटसेनो, T1 वाटीदानो Gs चापदानोधरो मुख.

59 Ks om 59^{ab} (of v 1 58) — °) S का (T2 Gs ३ क) रुद्रका — °) Ko B4 (m as in text) D1 मूर्ति, D2 वृक्षि G1-३ तिंश्च वीर्यवान् — K1 reads 59^{cd} after 58^{ab} D2 om 59^{cd} — °) K4 N̄ V1 B D (except Ds) T2 Gs उद्धवश्चैव, T1 G2 ३ धर्मपञ्च, G1 धर्मपालश्च — °) K N̄ 2 Ds नक्ष पार्थिव

60 °) K Ds अर्धूल (K1 ति); N̄ 2 अभाव; D2 अवीर्य B5 कुरव, T1 G4-३ M कुहक G1 2 अवीर्महा-धर्म, Gs क्षेमाप्रभिन्महाराज — °) B5 Da कालिगे. — °) S श्व मनुष्याणामीश्वरश्चातिविक्रम

61 °) Da गण क्रो K1 N̄s V1 B1 Da Dn D1.३.४ Ms ३-३ एष, N̄ 1.२ B5-३ D2 T G Ms एष — °) S पूरा क्षिताविह — °) K4 V1 B Da D2 महाराजो; Dn D1.३.४ भागो — Dn Ds 4 (marg) T G Ms ins after

मरुतां तु गणाद्विद्वि संजातमरिमर्दनम् ।
 विराटं नाम राजर्षिं परराष्ट्रप्रतापनम् ॥ ७६
 अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
 स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविचर्धनः ॥ ७७
 धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनादपि ।
 दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
 मातुर्दोषादप्येः कोपादन्ध एव व्यजायत ॥ ७८
 अत्रेस्तु सुमहाभागं पुत्रं पुत्रवतां वरम् ।
 विदुरं विद्वि लोकेऽसिञ्जातं बुद्धिमतां वरम् ॥ ७९
 कलेशात्तु संजज्ञे भुवि दुर्योधनो नृपः ।
 दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरुणामयशस्करः ॥ ८०
 जगतो यः स सर्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ।

यः सर्वा घातयामास पृथिवीं पुरुषाधमः ।
 येन वैरं समुदीप्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ ८१
 पौलस्त्या आतरः सर्वे जज्ञिरे मनुजेष्विह ।
 शतं दुःशासनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् ॥ ८२
 दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुशब्दिताः ।
 दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ ॥ ८३
 धर्मस्यांशं तु राजानं विद्वि राजन्युधिष्ठिरम् ।
 भीमसेनं तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् ॥ ८४
 अश्विनोस्तु तथैवाशौ रूपेणाप्रतिभौ भुवि ।
 नकुलः सहदेवश्च सर्वलोकमनोहरौ ॥ ८५
 यः सुवर्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् ।
 अभिमन्युर्वृहत्कीर्तिरर्जुनस्य सुतोऽभवत् ॥ ८६

G. 1 2748
B 1 67 118
K 1. 68 118

Ks s *यप्रवर नृप (Ks *प), Da *सूदन, Ds क्षत्रिय च वर नृप
 76 G1 om 76^{ab} (cf v 1 74) — °) Ds गधर्वाणा
 गणा — °) S (G1 om) स (T1 Gs s Ms स-) जज्ञे
 रिपुमर्दन — Gs om 76^{cd} — °) S (Gs om) विराटो
 ना° पि° — °) Ko 2. s *प्रतापिन, S (Gs om) *विमर्दन
 78 °) Dn D1. s s Ms-s *यनात्मज — °) B Da D2
 *नरेश्वर — °) Ns *दोषेण वै को°; S *दोषेण विप्रपे (T
 G1-s च क्रपे; Ms-s प्रहर्षे) — After 78, Ks (marg) s
 N V1 B D ins

560* तस्यैवावरजो आता महासत्त्वो महायल ।
 स पाण्डुरिति विख्यात सत्यधर्मरत भुवि ।
 T G1. s s ins after 78 Gs s Ms, after 79

561* मरुता तु गणाद्वीर सर्वशस्त्रभृता वर ।
 -- पाण्डुर्जज्ञे महाभाग तव पूर्वपितामह ।
 79 Ks om 79 S1 K1 read 79 after 83, Ks T2
 (marg) G1 s M, after 81 — °) Ko s Ds s अत्रेर्षां
 (Ks *शान् महा°, B1. s Da आत्रेय सुमहा°, S धर्मात्तु (G1
 *सु) — °) N1. s पुत्रभृतां Ds विद्वि तं पौरवर्षभ
 — Ds om 79^{cd} — °) N1. s D (except D2, Ds om)
 विद्वि त लोके — °) Da D1 धर्म, Gs राजन् (for जात)
 G धर्मभृतां वर Ko s धर्मस्यांशं नराधिप, K4 N2 V1 B
 D2 धर्म धर्मभृता वरं

80 °) K (except K1) N1. s V1 B D (except Ds)
 Ms *रक्षास्तु Ns कलेशात्तु सयुक्ते — °) S1 K1 राजा, Ns
 स वै (for भुवि) S1 V1 K1. s D2 नृप. — °) S1
 दुर्बुद्धिर्दुर्धरश्चैव; Ks *दुर्जयं, Ks *दुःसह, D2 दुर्योधो
 दुर्दमं, T2 G1. s अशुद्धिरमति°; Ms *दुर्दमं.

81 S1 om 81^{ab} — °) N1 s V1 B D (except Ds)
 यस्तु, T2 G1-s यश्च — °) Ks Ms-s विद्वेष्टा, G1-s s
 Ms s *द्वेष्टी T G1 s विद्वेष्टकर्म — °) K4 Bsm Da T1
 G1 s Ms-s सर्वांन् — °) K4 पार्थिवान्; Da T G (except
 Gs) पृथिव्यां B D (except Ds) पृथिवीपति (Dn D1-s
 *ते); Gs पुरुषान्सदा — °) T2 द्यूत, G1-s युद्ध (for वैर)
 Ns महद्भिष्ट; S (except Gs) समुद्भिष्ट (Ms-s *सृष्ट) Dn
 D1 s उद्दीपित येन वैर — After 81, Ks T2 (marg)
 Gs s M read 79

82 °) B1 G1-s पौलस्त्य° N1 *रस्त्य, B1 (m as in
 text) Dn D1. s *रक्षास्य — °) Ds T1 G1. s मातुपेविह
 — °) M (except Ms) दुर्योधना°

83 °) S1 न तु; Bs Ds नाम्न (for नानु) V1 D
 (except Ds s) S *कीर्तिता.. — After 83, S1 K1 read
 79, while Ks s N2. s V1 B D (except Ds) ins a
 passage of 37 lines given in App I (No 41)

84 °) T2 Gs M *स्याशात्तु — In S1 the portion
 of text from 1 61 84^b to 1 68 19 is lost on the
 missing fol 49-52 — °) K4 Ds S (except Gs) च
 (for तु) T1 वायोश्च, Gs *योस्तु

85 S1 missing — °) Ns B Da Ds s रूपद्रविण-
 समतौ — °) G (except G1. s) *ल सहदेव च — °) N1 s
 B Da Ds s *भूतहिते रतौ, Ns V1 Dn D1 s G1 s s
 Ms सर्वभूत°

86 S1 missing — °) Ks. s N V1 B D यस्तु वर्चा
 — °) N1. s B Da Dn D1-s सो[S]मिम°. Ks Ns V1 Ds
 स सजज्ञे (for बृह°) — °) G1-s M (except Ms)

मरुतां तु गणाद्विद्धि संजातमरिमर्दनम् ।
 विराटं नाम राजर्षिं परराष्ट्रप्रतापनम् ॥ ७६
 अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
 स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ७७
 धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनादपि ।
 दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
 मातुर्दोषादप्येः कोपादन्ध एव व्यजायत ॥ ७८
 अत्रेस्तु सुमहाभागं पुत्रं पुत्रवतां वरम् ।
 विदुरं विद्धि लोकेऽसिञ्जातं बुद्धिमतां वरम् ॥ ७९
 कलेरंशात्तु संजज्ञे भुवि दुर्योधनो नृपः ।
 दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरुणामयशस्करः ॥ ८०
 जगतो यः स सर्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ।

यः सर्वा घातयामास पृथिवीं पुरुषाधमः ।
 येन वैरं समुदीप्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ ८१
 पौलस्त्या आतरः सर्वे जज्ञिरे मनुजेष्विह ।
 शतं दुःशासनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् ॥ ८२
 दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुशब्दिताः ।
 दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ ॥ ८३
 धर्मस्यांशं तु राजानं विद्धि राजन्युधिष्ठिरम् ।
 भीमसेनं तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् ॥ ८४
 अश्विनोस्तु तथैवाशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
 नकुलः सहदेवश्च सर्वलोकमनोहरौ ॥ ८५
 यः सुवर्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् ।
 अभिमन्युर्वृहत्कीर्तिर्जुनस्य सुतोऽभवत् ॥ ८६

G. 1 2748
B 1 67 118
K 1. 68 118

Ks s *यप्रवर नृप (Ks *प), Da *सूदन, Ds क्षत्रिय च वर नृप
 76 G1 om 76^{ab} (cf v 1 74) — ^a) Ds गधर्वाणा
 गणा — ^b) S (G1 om) स (T1 Gs s Ms स-) जज्ञे
 रिपुमर्दन — Gs om 76^{cd} — ^c) S (Gs om) विराटो
 नां *र्षि — ^d) Ko 2. s *प्रतापिन, S (Gs om) *विमर्दन
 78 ^b) Dn D1. s s Ms-s *यनात्मज — ^d) B Da Ds
 *नरेश्वर — ^e) Ns *दोषेण वै को; S *दोषेण विप्रपे (T
 G1-s च क्रपे; Ms-s ब्रह्मपे) — After 78, Ks (marg) s
 N V1 B D ins

560* तस्यैवावरजो आता महासखो महायल ।

स पाण्डुरिति विख्यात सत्यधर्मतर भुवि ।

T G1. s s ins after 78 Gs s Ms, after 79

561* मरुता तु गणाद्वीर सर्वशस्त्रमृता वर ।

-- पाण्डुर्जज्ञे महाभाग तव पूर्वपितामह ।

79 Ks om 79 S1 K1 read 79 after 83, Ks T2
 (marg) G1 s M, after 81 — ^a) Ko s Ds s अत्रेरंशं
 (Ks *शान् महा, B1. s Da आत्रेय सुमहा, S धर्मात्तु (G1
 *च) सु — ^b) N1. s पुत्रमृता Ds विद्धि तं पौरवर्षभ
 — Ds om 79^{cd} — ^c) N1. s D (except D2, Ds om)
 विद्धि त लोके — ^d) Da D1 धर्म, Gs राजन् (for जात)
 G धर्ममृता वर Ko s धर्मस्यांश नराधिप, K4 N3 V1 B
 Ds धर्म धर्ममृता वर

80 ^a) K (except K1) N1. s V1 B D (except Ds)
 Ms *रशस्तु Ns कलेरश तु सयुक्ते — ^b) S1 K1 राजा, Ns
 स वै (for भुवि) S1 Y1 K1. s Ds नृप. — ^c) S1
 दुर्बुद्धिर्दुर्धर्षश्चैव; Ks *दुर्जय, Ks *दुःसह, Ds दुर्वोद्यो
 दुर्दम, T2 G1. s अशुद्धिरमति; Ms *दुर्दम.

81 S1 om 81^{ab} — ^a) N1 s V1 B D (except Ds)
 यस्तु, T2 G1-s यश्च — ^b) K2 Ms-s विद्वेष्टा, G1-s s
 Ms s *द्वेपी T G1 s विद्वेष्टकरूप — ^c) K4 Bsm Da T1
 G1 s Ms-s सर्वान् — ^d) K4 पार्थिवान्; Da T G (except
 Gs) पृथिव्यां B D (except Ds) पृथिवीपति (Dn D1-s
 *ते); Gs पुरुषान्सदा — ^e) T2 द्यूत, G1-s युद्ध (for वैर)
 Ns महद्भिष्ट; S (except Gs) समुद्भिष्ट (Ms-s *स्तुष्ट) Dn
 D1 s उद्दीपित येन वैर — After 81, Ks T2 (marg)
 Gs s M read 79

82 ^a) B1 G1-s पौलस्त्य N1 *रस्तस्य, B1 (m as in
 text) Dn D1. s *रश्वास्य — ^b) Ds T1 G1. s मातुपेत्विह
 — ^c) M (except Ms) दुर्योधना

83 ^b) S1 न तु; Bs Ds नात्र (for नानु) V1 D
 (except Ds s) S *कीर्तिता. — After 83, S1 K1 read
 79, while Ks s N2. s V1 B D (except Ds) ins a
 passage of 37 lines given in App I (No 41)

84 ^a) T2 Gs M *स्याशात्तु — In S1 the portion
 of text from 1 61 84^b to 1 68 19 is lost on the
 missing fol 49-52 — ^c) K4 Ds S (except Gs) च
 (for तु) T1 वायोश्च, Gs *योस्तु

85 S1 missing — ^b) Ns B Da Ds s रूपद्रविण-
 समतौ — ^c) G (except G1. s) *ल सहदेव च — ^d) N1 s
 B Da Ds s *भूतहिते रतौ, Ns V1 Dn D1 s G1 s s
 Ms सर्वभूत

86 S1 missing — ^a) Ks. s N V1 B D यस्तु वर्चा
 — ^c) N1. s B Da Dn D1-s सोऽभिमत. Ks Ns V1 Ds
 स सजज्ञे (for सह) — ^d) G1-s M (except Ms)

नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी ।
 पद्मायताक्षी सुश्रोणी असितायतमूर्धजा ॥ ९६
 सर्वलक्षणसंपन्ना वैदूर्यमणिसंनिभा ।
 पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथिनी रहः ॥ ९७
 सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पञ्चानां मातरौ तु ते ।
 कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुवलात्मजा ॥ ९८
 इति देवासुराणां ते गन्धर्वाप्सरसां तथा ।

अंशावतरणं राजत्राक्षसानां च कीर्तितम् ॥ ९९
 ये पृथिव्यां समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः ।
 महात्मानो यदूनां च ये जाता विपुले कुले ॥ १००
 धन्यं यशस्यं पुत्रीयमायुष्यं विजयावहम् ।
 इदमंशावतरणं श्रोतव्यमनक्षयता ॥ १०१
 अंशावतरणं श्रुत्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
 प्रमवाप्ययवित्प्राज्ञो न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १०२

C 1 2798
B 1 67 104
K 1 68, 165

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपटितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ समाप्तमादिवंशावतरणपर्व ॥

द्रौपदी त्वय सज्जे शचीभागादनिन्दिता ।

Ñs Bs Ds read line 2 of 566* after 95^{ad} Ds om 95^{ad} — °) K1-8 Ds s जाता (for कन्या) — °) MSS indiscriminately वेदी* and वेदि* Bs सुमध्यमा, T1 अजायत; T2 Gs s Ms s समुत्थिता (for अनि*)

96 Ś1 missing — °) K4 T2 Gs नातिदीर्घा, G1 s 4-s ना(G2 अ)तिमहती Ñs नातिदीर्घा न ह्रस्वा च, M (except Ms) न ह्रस्वा नातिमहती — °) Ko s त्वसिता*, K1 सुसिता*, K2 4 Ñs (inf lin sec m) T1 Ds स्वसिता*, Ñs B1 Dn D1.2.4 स्वसिताचित*, B3-s Ds असिताचित*; T2 G M स्वसिता*

97 Ś1 missing Ks om 97-98 — °) Ks D (except Ds s) *सपूर्ण — °) Ñ V1 B D Gs-s वैदूर्य* (B1 क्षिप्रवैदूर्यस*) — °) Ko s 4 *सयमी(Ks *म)नी, Ñ V1 B1.2 s D *सयनी Ko s 4 वरा, Ñs वधु

98 Ś1 missing Ks om 98 (of v 1 97) — °) Ñs s V1 T Gs वृद्धिश्च, Bs कीर्तिश्च, Gs s प्रीतिश्च — °) T Gs s माद्री तु, G1-s सुमति, Gs मुनिस्तु C1 mentions सुयला* M माद्री मद्रपते सुता

99 Ś1 missing — °) T1 G1-s असुराणां सुरा* — K1 (hapl) om 99°-101^d — °) T पुण्य (for राजन्) — °) Ko s 4 *नां प्रकी*

100 Ś1 missing K1 om 100 (of v 1 99) — °) B1 s transp ये and पृ* Da च समृता, T G1 s Ms-s समुत्पन्ना — °) T2 Gs महात्मना — After 100, Ñs s V1 B1.5 ins

567* ये च यस्मिन्कुले जाता राजानो मूरितेजस ।
 Ñs s V1 B1 s cont Dn D1 s ins after 100

568* ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या मया ते परिकीर्तिता ।
 Ds T G ins after 100

569* एते तु मुख्या कथिता मया ते राजसत्तम ।
 101 Ś1 missing K1 om 101 (of v 1 99) — °) B1 s Ds s transp पुत्री* and आयु* — °) Cf 1 59 53^d B3 *स्युना, T G *स्यया

Colophon Ś1 missing — Major parvan Ds T2 G M सप्तम* (for आदि*) — Sub-parvan K Ñ V1 B Da Dn1 ns D1 s 4 s Ms Cd अंशावतरण, to which Ko 1.4 Ñ V1 B1.6 Dn1.2 D1 s 4.5 Cd add समाप्त, Ks सपूर्ण — Adhy name G1 s देवाद्यंशावतरण, Ms अंशावतरण — Adhy no (figures, words or both) K1 76, Ñ1.2 V1 67, Ds 68, D1 marg 65, T1 59, T2 G1 s M 9, G1-s 11, Gs 10 — S'loka no Ks Da1 161, Ñs 164, Dn1 165 — Aggregate s'loka no Dn2 2776

The name आदिवंशावतरण (or *तारण) does not occur in the colophons of any of the MSS hitherto collated, it likewise finds no mention in the summary of the Ādiparvan given in the Parva samgraha (1 2 72-94), but of 1 2 34 In the MSS which do mention the name of the Sub-parvan in their colophons, this section is generally called अंशावतरणपर्व, which practice the printed editions follow, but these editions place the end of the अंशावतरणपर्व at the end of the adhy corresponding to our adhy 58 for which, however, there appears to be no MS authority

नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी ।
 पद्मायताक्षी सुश्रोणी असितायतमूर्धजा ॥ ९६
 सर्वलक्षणसंपन्ना वैद्व्यमणिसंनिभा ।
 पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथिनी रहः ॥ ९७
 सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पञ्चानां मातरौ तु ते ।
 कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुवलात्मजा ॥ ९८
 इति देवासुराणां ते गन्धर्वाप्सरसां तथा ।

अंशावतरणं राजत्राक्षसानां च कीर्तितम् ॥ ९९
 ये पृथिव्यां समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः ।
 महात्मानो यदूनां च ये जाता विपुले कुले ॥ १००
 धन्यं यशस्यं पुत्रीयमायुष्यं विजयावहम् ।
 इदमंशावतरणं श्रोतव्यमनस्यता ॥ १०१
 अंशावतरणं श्रुत्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
 प्रमथाप्यवित्प्राज्ञो न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १०२

C 1 2798
B 1 67 104
K. 1 68, 105

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ समाप्तमादिवंशावतरणपर्व ॥

द्रौपदी त्वय सज्जे शचीभागादनिन्दिता ।

Ñs Bs Ds read line 2 of 566* after 95^{ad} Ds om 95^{ad} — °) K1-s Ds s जाता (for कन्या) — °) MSS indiscriminately वेदी* and वेदि* Bs सुमध्यमा, T1 अजायत; T2 Gs s Ms s समुत्थिता (for अनि*)

96 Ś1 missing — °) K4 T2 Gs नातिदीर्घा, G1 s 4-s ना(G2 अ)तिमहती Ñs नातिदीर्घा न ह्रस्वा च, M(except Ms) न ह्रस्वा नातिमहती — °) Ko s स्वसिता*, K1 सुसिता*, K2 4 Ñs (inf lin sec m) T1 Ds स्वसिता*, Ñs B1 Dn D1.2.4 स्वसिताचित*, B3-s Ds असिताचित*; T2 G M स्वचिता*

97 Ś1 missing Ks om 97-98 — °) Ks D (except Ds s) *सपूर्ण — °) Ñ V1 B D Gs-s वैद्व्य* (B1 ज्ञिग्वैद्व्यल*) — °) Ko s 4 *सयमी(Ks *म)नी, Ñ V1 B1 s 0 D *मयनी Ko s 4 वरा, Ñs वधु

98 Ś1 missing Ks om 98 (of v 1 97) — °) Ñs s V1 T Gs वृद्धिश्च, Bs कीर्तिश्च, Gs s प्रीतिश्च — °) T Gs s माद्री तु, G1-s सुमति, Gs सुनिस्तु C1 mentions सुवला* M माद्री मद्रपते सुता

99 Ś1 missing — °) T1 G1-s असुराणां सुरा* — K1 (hapl) om 99^c-101^d — °) T पुण्य (for राजन्) — °) Ko s 4 *नां प्रकी*

100 Ś1 missing K1 om 100 (of v 1 99) — °) B1 s transp ये and वृ* Dn च समूता, T G1 s Ms-s समुत्पन्ना — °) T2 Gs महात्मना — After 100, Ñs s V1 B1 s ins

567* ये च यस्मिन्कुले जाता राजानो भूरितेजस ।
 Ñs s V1 B1 s cont Dn D1 s ins after 100

568* द्राक्षणा क्षत्रिया वैश्या मया ते परिकीर्तिता ।
 Ds T G ins after 100

569* एते तु मुख्या कथिता मया ते राजसत्तम ।
 101 Ś1 missing K1 om 101 (cf v 1 99) — °) B1 s Ds s transp पुत्री* and आयु* — °) Cf 1 59 53^d Bs *सूयुता, T G *सूयया

Colophon Ś1 missing — Major parvan Ds T2 G M सप्तम* (for आदि*) — Sub-parvan K Ñ V1 B Da Dn1 n2 D1 s 4 s Ms Cd अंशावतरण, to which Ko 2.4 Ñ V1 B1 s Dn1 n2 D1 s 4 s Cd add समाप्त, Ks सपूर्ण — Adhy name G1 s देवाद्यंशावतरण, Ms अंशावतरण — Adhy no (figures, words or both) K1 76, Ñ1.2 V1 67, Ds 68, D1 marg 65, T1 59, T2 G1 s M 9, G1-s 11, Gs 10 — S'loka no Ks Da1 161, Ñs 164, Dn1 165 — Aggregate s'loka no Dn2 2776

The name आदिवंशावतरण (or *तारण) does not occur in the colophons of any of the MSS hitherto collated, it likewise finds no mention in the summary of the Ādiparvan given in the Parva samgraha (1 2 72-94), but of 1 2 34 In the MSS which do mention the name of the Sub-parvan in their colophons, this section is generally called अंशावतरणपर्व, which practice the printed editions follow, but these editions place the end of the अंशावतरणपर्व at the end of the adhy corresponding to our adhy 58 for which, however, there appears to be no MS authority

धर्म्या रतिं सेवमाना धर्मार्थावभिपेदिरे ।

तदा नरा नरव्याघ्र तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ७

नासीचोरभयं तात न क्षुधाभयमण्वपि ।

नासीद्व्याधिभयं चापि तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ८

स्वैर्धर्मे रमिरे वर्णा दैवे कर्मणि निःस्पृहाः ।

तमाश्रित्य महीपालमासंश्रैवाकुतोभयाः ॥ ९

कालवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि फलवन्ति च ।

सर्वरत्नसमृद्धा च मही वसुमती तदा ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपटितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

स चाद्भुतमहावीर्यो वज्रसंहननो युवा ।

उद्यम्य मन्दरं दोर्म्या हरेत्सवनकाननम् ॥ ११

धनुष्यथ गदायुद्धे त्सरुप्रहरणेषु च ।

नागपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च वभूव परिनिष्ठितः ॥ १२

बले विष्णुसमश्वासीत्तेजसा भास्करोपमः ।

अशुब्धत्वेऽर्णवसमः सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ १३

संततः स महीपालः प्रसन्नपुरराष्ट्रवान् ।

भूयो धर्मपरैर्भावैर्विदितं जनमावसत् ॥ १४

C 1 2819
B 1 68.15
K 1 89 14

'ना'टव्यजा(Gs 'का)न् Ks Gs चैव, T G1.2 4-8 M चापि (for सर्वान्) — ^b) N1.2 S यो (for स) Ko 4 संभोक्ता, K1 B1 6 असुक्त, Ks स भोक्ता, B1 5 (by transp) मुक्ते स (of v l 4) K1 मनुजेश्वर, B4 विश्वमर्दन Ks दशान्मुक्तेरिमर्दन — ^c) Ko 2-4 'समुद्राते; K1 Da 'द्रांता, Ns 'द्रव्य, S 'करान्समुद्राश्च — ^d) K (except K1) Ds 'जनावृते, V1 'समाश्रितान्; B4 6 'समाष्ट'

6 Ds om 6^{ad} — ^a) T2 G2 4-8 Ms 8 न वर्णसकरो राजन् — ^b) K4 नाकृप्या, N V1 B D (Ds om) न कृप्या, S ना(T1 G1 न, Gs 5 आ)कृष्ट — Gs om 6^{ad} — ^d) K Ds 'प्राज्य प्रशासति

7 ^a) N V1 Dn D1 5 धर्मे, T1 G1-3 Ms 6 'सं T1 G1.2 Ms एक, T2 G2 4-8 Ms 3 वृत्ति (for रति) T1 शासमान Ms धर्ममेक त्वभिरता — ^b) S कामार्थो च (Gs 'यश्च) प्रपे (T1 कार्यो न प्रतिपे) । नरा नरवरव्याघ्र

8 ^a) N (except D1 4) चौर Ks तन्न; Bs राजन् (for तात) Gs असचारा न सन्नासन् (sio) — ^b) K (except K1) न च क्षुब्धयम् K1 Gs एव, B4 (m as in text) इति (for अणु) K1 च, Gs हि (for अपि)

9 ^a) N V1 Dn D1 2 Ms 5 स्वधर्मे, Ds G1 स्वधर्मे — ^b) K1 दैव; N2 V1 B1 4 (both m as in text) 5 Ds वेद; Da1m Gs देव; T1 नान्य; T2 अजे, G1 ह्यन्य, Gs 6 अन्य V1 निश्चिता, B1 (m as in text) 2 5 6 Da1m Ds Gs M निष्ठिता Cd (citing the entire pāda) exactly as in text! — ^d) Ms 5 मानवाश्चाकु'

10 ^a) T1 Gs काले T1 वर्पति पं — ^b) Ks 2 स्वादुवति, N V1 B D (Da erroneously) Arjp रस', Cd सद्वति (sio) The MSS being corrupt, the (true) reading of Arj cannot be made out — ^c) B4m रूमि (for मही) Ks B1 (m as in text) 2m 4 (m as in text) 5 Dn1 n2 Ds 5 S पशुम(Ms 'प)ती;

Devp रसवती, Cd Nilp as in text N1.2 V1 B D (except Ds) T1 Gs 2 Ms 5 तथा — After 10, Ks N2 V1 B D (except Ds) ins

572* स्वकर्मनिरता विप्रा नानृत तेषु विद्यते ।

11 ^a) Ds महाकायो महा — ^b) K4 सिंहसह, Cd as in text — ^c) B4 अस्पाद्य मद — ^d) Of 1 58 11^d N2 V1 B D (except Ds) बहेत्, T1 भवेत्, T2 Gs भरेत् Ko 8 4 'कदर

12 ^a) Dn D1 5 चतुष्पथ; S धनुष्यस्त्रे — ^b) K1 रसह, Ks शत्रु, K4 खङ्ग, N1 2 V1 Dn D1 4 T G1 2 4 6 सर्व, Ns रसप्रक; Bs रसक; Bs रसव, Ds शर; Ds स तु प्र, Gs असि — ^c) T2 G नागस्कधे

13 ^a) B4 रणे, Cd बले (as in text) — ^c) Ks अक्षयत्वे, N V1 Dn Ds 8 अक्षोभ्यत्वे, Dn अक्षोभ्यस्त्व; Ds क्षुब्धत्वे च; Cd as in text

14 ^a) T1 G Ms सर्वत Ns स महावीर्य — ^c) B4 (m as in text) द्वयो धं — ^d) K1 दुहित, Ks विद; N1 V1 B4 5 Dn D1 4 Gs मुदि, N2 Mr विजि, T2 G1 विशिष्ट Bs 6 Dn Ds 'मादिशत्, D1 Ms (inf lin) 'माविशत् Ns विदितो जनमेजय — Cd (citing the entire line 14^{ad}) exactly as in text!

Colophon Major parvan T2 G M समव (for आदि) — Sub-parvan N1 2 V1 T1 समव, to 16 N1 2 V1 add शकुन्तलोपाख्यान Ko 2-4 Ns B Da Dn Ds 4 5 T2 G1.4 M (om the sub-parvan name) mention only शकुन्तल (Ks 4 शकुन्तलोपाख्यान) — Adhy name Ks T2 G1.4 दुष्यतसाम्राज्य(Ks राज्य)वर्णन — Adhy no (figures, words or both) Ko 63, Bs 61, Da1 Ds 66, Dns 67, T1 80, T2 Gs 30, G1-8 5 6 M 31 — S'loka no Ns 14, Da1 Dn1 n2 15 — Aggregate s'loka no Dns 2791

धर्म्या रतिं सेवमाना धर्मार्थावभिपेदिरे ।
 तदा नरा नरव्याघ्र तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ७
 नासीचोरभयं तात न क्षुधाभयमण्वपि ।
 नासीद्व्याधिभयं चापि तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ८
 स्वैर्धर्मे रेभिरे वर्णा दैवे कर्मणि निःस्पृहाः ।
 तमाश्रित्य महीपालमासंश्रैवाकुतोभयाः ॥ ९
 कालवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि फलवन्ति च ।
 सर्वरत्नसमृद्धा च मही वसुमती तदा ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

स चाद्भुतमहावीर्यो वज्रसंहननो युवा ।
 उद्यम्य मन्दरं दोर्म्या हरेत्सवनकाननम् ॥ ११
 धनुष्यथ गदायुद्धे त्सरुप्रहरणेषु च ।
 नागपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च बभूव परिनिष्ठितः ॥ १२
 बले विष्णुसमश्वासीत्तेजसा भास्करोपमः ।
 अशुब्धत्वेऽर्णवसमः सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ १३
 संमतः स महीपालः प्रसन्नपुराष्ट्रवान् ।
 भूयो धर्मपरैर्भावैर्विदितं जनमावसत् ॥ १४

C 1 2618
B 1 08.15
K 1 89.14

'ना'टव्यजा(Gs 'का)न् Ks Gs चैव, T G1.2 4-8 M चापि
 (for सर्वान्) — ^b) N1.2 S यो (for स) Ko 4
 संभोक्ता, K1 B1 8 अमुक्त, K2 स भोक्ता, B1 8 (by
 transp) मुक्ते स (of v 1 4) K1 मनुजेश्वर, B4
 विश्वमर्दन Ks दशानमुक्तेरिमर्दन — ^c) Ko 2-4 'समुद्राते;
 K1 Da 'द्राता, N1 'द्रस्य, S 'करान्समुद्राश्च — ^d) K
 (except K1) D2 'जनावृते, V1 'समाश्रितान्; B4 'समाष्ट'
 6 Ds om 6^{ab} — ^a) T2 G2 4-8 Ms-8 न वर्णसकरो
 राजन् — ^b) K4 नाकृप्या, N V1 B D (Ds om) न
 कृप्या, S ना(T1 G1 न, G4 8 आ)कृष्ट — Gs om 6^{ad}
 — ^d) K Ds 'आज्य प्रशासति

7 ^a) N V1 Dn D1 8 धर्मे, T1 G1-8 Ms 8 'सं T1
 G1.8 Ms एक, T2 G2 4-8 Ms-8 वृत्ति (for रति) T1
 शासमान Ms धर्ममेक त्वभिरता — ^b) S कामायौ च
 (Gs 'याश्च) प्रपे (T1 कायौ न प्रतिपे) । नरा नरवरव्याघ्र

8 ^a) N (except D1 4) चौर Ks सत्र; Bs राजन्
 (for तात) Gs असचारा न सत्रासन् (sio) — ^b) K
 (except K1) न च क्षुब्धयम् K1 Gs एव, B4 (m as in
 text) इति (for अणु) K1 च, Gs हि (for अपि)

9 ^a) N V1 Dn D1 8 Ms 8 स्वधर्मे, D4 G1 स्वधर्मे
 — ^b) K1 दैव; N2 V1 B1 8 (both m as in text) 8 Ds
 वेद; Da1m Gs देव; T1 नान्य; T2 अन्ये, G1 ह्यन्य, G4 8
 अन्य V1 निश्चिता, B1 (m as in text) 8.5 8 Da1m
 D2 Gs M निष्ठिता Cd (outing the entire pāda)
 exactly as in text! — ^d) Ms 8 मानवाश्चाकु

10 ^a) T1 Gs काले T1 वर्पति पं — ^b) K2 8
 स्वादुवति, N V1 B D (Da erroneously) Arjp रस',
 Cd सद्वति (sio) The MSS being corrupt, the
 (true) reading of Arj cannot be made out — ^d)
 B4m भूमि (for मही) K2 B1 (m as in text) 8m 8
 (m as in text) 8 Dn1 n2 D4 8 S पशुम(Ms 'प)ती;

Devp रसवती, Cd Nilp as in text N1.2 V1 B D
 (except Ds) T1 Gs 8 Ms 8 तथा — After 10, K4 N2
 V1 B D (except Ds) ins

572* स्वकर्मनिरता विप्रा नानृत तेषु विद्यते ।

11 ^a) Ds महाकायो महा — ^b) K4 सिंहसह, Cd
 as in text — ^c) B4 उत्पात्य मद — ^d) Of 1 58
 11^d N2 V1 B D (except Ds) वहेत्, T1 भवेत्, T2 G4
 भरेत् Ko 8 4 'कदर

12 ^a) Dn D1 8 चतुष्यथ; S धनुष्यथे — ^b) K1
 रसह, K2 शत्रु, K4 खन्न, N1 2 V1 Dn D1 4 T G1 2 4 8
 सर्व, N2 स्वरूपक; Bs रसक; Bs रसव, D2 शर; Ds स तु
 प्र, Gs असि — ^c) T2 G नागस्कथे

13 ^a) B4 रणे, Cd बले (as in text) — ^c) K2
 अक्षयत्वे, N V1 Dn D4 S अक्षोभ्यत्वे, Dn अक्षोभ्यस्त्व; Ds
 क्षुब्धत्वे च; Cd as in text

14 ^a) T1 G Ms सर्वत N2 स महावीर्य — ^c) B4
 (m as in text) द्वयो धं — ^d) K1 दुहित, Ks विट;
 N1 V1 B4 8 Dn D1 4 G4 मुदि, N2 M7 विजि, T2 G1
 विशिष्ट Bs 8 Dn Ds 'मादिशत्, D1 Ms (inf lin)
 'माविशत् N2 विदितो जनमेजय — Cd (outing the
 entire line 14^{ad}) exactly as in text!

Colophon Major parvan T2 G M सभव (for
 आदि) — Sub-parvan N1 2 V1 T1 सभव, to it N1 2
 V1 add शकुन्तलोपाख्यान Ko 2-4 N2 B Dn Dn D2 4 8
 T2 G1.4 M (om the sub-parvan name) mention
 only शकुन्तल (Ks 4 शकुन्तलोपाख्यान) — Adhy name
 K2 T2 G1.4 दुष्यतसाध्राज्य(K4 राज्य)वर्णन — Adhy
 no (figures, words or both) Ko 63, Bs 61, Da1
 D4 66, Dns 67, T1 80, T2 G4 30, G1-8 8 M 31
 — S'loka no N2 14, Da1 Dn1 n2 15 — Aggregate
 s'loka no Dn2 2791

महीमापूरयामास घोषेण त्रिदिवं तथा ॥ ११
 स गच्छन्ददृशे धीमानन्दनप्रतिमं वनम् ।
 बिल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसंकुलम् ॥ १२
 विपमं पर्वतप्रत्यैरश्मभिश्च समावृतम् ।
 निर्जलं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम् ।
 मृगसंघैर्वृतं घोरैरन्यैश्चापि वनेचरैः ॥ १३
 तद्वनं मनुजव्याघ्रः सभृत्यबलवाहनः ।
 लोडयामास दुःपन्तः हृदयन्विविधान्मृगान् ॥ १४
 घाणगोचरसंप्राप्तांस्तत्र व्याघ्रगणान्वहून् ।
 पातयामास दुःपन्तो निर्विभेद च सायकैः ॥ १५
 दूरस्थान्सायकैः कांश्चिदभिनत्स नरर्षभः ।
 अभ्याशमागतांश्चान्यान्त्वङ्गेन निरकुन्तत ॥ १६
 कांश्चिदेणान्स निर्जघ्ने शक्त्या शक्तिमतां वरः ।

गदामण्डलतत्त्वज्ञश्चारामितविक्रमः ॥ १७
 तोमरैरसिभिश्चापि गदामुसलकर्षणैः ।
 चचार स विनिघ्नन्वै वन्यांस्तत्र मृगद्विजान् ॥ १८
 राज्ञा चाद्भुतवीर्येण योधैश्च समरप्रियैः ।
 लोड्यमानं महारण्यं तत्यजुश्च महामृगाः ॥ १९
 तत्र विद्रुतसंधानि हतयूथपतीनि च ।
 मृगयूथान्यथौत्सुक्याच्छब्दं चकुस्ततस्ततः ॥ २०
 शुष्कां चापि नदीं गत्वा जलनैराश्यकश्चिताः ।
 व्यायामक्कान्तहृदयाः पतन्ति स विचेतसः ॥ २१
 क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च पतिता शुवि ।
 केचित्तत्र नरव्याघ्रैरभक्ष्यन्त बुभुक्षितैः ॥ २२
 केचिदग्निमथोत्पाद्य समिध्य च वनेचराः ।
 भक्षयन्ति स मांसानि प्रकुट्य विधिवत्तदा ॥ २३

C. 1 2842
B. 1 69. 29
K. 1 60 29

12 ^a) G (except Gs) स तच्च द् — ^d) K₂ B₄ (m as in text) T₁ G₁ s 'वन', K₄ 'सयुत'; D₁ 'ध्वज', T₂ G₂ 4-s M 'वट' (M₅ sup *lin* as in text)

13 ^a) K D₅ T₂ विपमै; G₅ शोषित N₁ s B (except B₄) D₂ D_n D₁ 4 s पर्वतस्त्रसैर् (B₃ m 'प्रासैर्'), D₂ 1 'प्रह्वैर्', D₃ श्रेष्ठैर् — ^b) K₂-1 N₁ s B₁ s 4 T₂ G (except G₅) रश्मिं, V₁ नदी, T₁ अग्निं K (except K₀) N₁ s T₂ G (except G₁) समाचित, N₁ V₁ कुल, D₅ समन्वित — ^c) D₂ 1 विपम, D₂ निर्जित (for निर्ज) — ^e) K₁ 'सगैर्', N₁ s V₁ B D 'सिंहैर्' T₁ G₁ मृगैश्च सवृत

14 ^a) A few MSS 'व्याघ्र' — ^c) K₀ 2 s Da D₁ दुष्कृत, K₁ B₁ 'पव', K₄ N₁ V₁ B₃-6 D_n D₁ s T₂ G₄-6 M₅ s 'प्य' (of v 1 1 62 3) — K₀ (hapl) om 14^d-15^e

15 K₀ om 15^{ab} (of v 1 14) — ^b) K₁ 4 ग्रस्तान्, K₂ s स वै, D₅ त्वसौ (for तत्र) K (except K₀) D₅ मृगगणान्, D₂ 'गजान्', M₆-8 श्यालमृगान् — ^c) K₂ त्रासं; N₂ Da घातं K₁ B₁ दुष्कृतो; K₂ s Da D₁ 'ष्क', N₁ V₁ B₃-6 D_n D₂ 4 T₂ G₄-6 M₅ s 'प्य', D₅ दु खार्तो (of v 1 14)

16 ^a) K D₅ 'कैश्चान्यान्' M₅ सायकै कांश्चिदभिनत् (read भिनत्) — ^b) M₅ दूरस्थान्स T₁ तान् (for स) K₁ N₁ s V₁ B D (except D₅) नराधिप (for नर) — ^c) N (mostly) अभ्यास K (K₂ marg) D₅ कांश्चित्; N₁ s अन्यान् (all om च)

17 ^a) K₁ एव, B₄ गणान्, B₄ m M₅ देशान्, D₅ मृगान्, T₁ G M₆-8 एतान् (G₅ तत्र) (for घृणान्) K₁ च (for स) N₁ s V₁ B D (except D₅) G₅ समाजघ्ने, N₁ s T₁ विनिर्जघ्ने T₂ स काश्चिदेताज्जि — ^b) N₁ 1 मतिमता, B₄ शार्ङ्गं

18 ^b) K (mostly) मुद्गल, B 'मुपल' N 'कपनै; T₁ 'कर्मणै, G₂ 'पट्टसै; G₅ 'कक्कणै, M₅ तथा सु — ^c) K₂ 3 (except G₅ M₅ s) चचार निघ्नन्वै वन्यान् — ^d) K₂ तत्र (for वन्यान्) S स्त्रैरचारान्वनद्विषान्

19 ^a) K D₅ 'द्रुतवेगेन, G₅ s 'घट्टेन — ^d) T₂ G (except G₁ s) वाध्यमान म N₁ V₁ B D (except D₅ s) स (N₁ s B₄ स) (for च) N₁ s V₁ B D (except D₅) मृगाधिपा

20 ^a) B₄ 4 हत (for तत्र) N₁ s V₁ B D (except D₅) M₅ (sup *lin*) विद्रुतयूथानि — ^c) T₂ G (except G₁ s) 'न्यथो भीत्या — ^d) N₁ s समतत; S अनेकश

21 ^a) K₂ s N₁ V₁ B D_n D₁ 4 T₁ M₅ शुष्काश्चापि नदी B₄ कृत्वा, G₅ त्यक्त्वा — ^b) K 'दु खिता, T₁ श्रमं; M₅ राजा नै B₄ (m as in text) 'क्रात', D₅ आयासक्रात

22 ^b) T₂ भ्राताश्च — ^c) G₄-6 कैश्चित्

23 ^a) D₅ कवि, G₅ कैश्चि — ^b) K₁ सम्यघ्, K₂ ससेष्य, N₁ s समेत, N₁ s V₁ B D (except D₅) ससाद्य, M₅ sup *lin* सदद्य N₁ वनगोचरा, N₁ s सुवने, B₄ च वनेचरान्; G (except G₁) M₆-8 च वने नरा — ^c) D_n च (for स) D₅ क्षुधाविष्टा (for स मा) — ^d) K₁

महीमापूरयामास घोषेण त्रिदिवं तथा ॥ ११
 स गच्छन्ददृशे धीमानन्दनप्रतिमं वनम् ।
 बिल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसंकुलम् ॥ १२
 विपमं पर्वतप्रत्यैरश्मभिश्च समावृतम् ।
 निर्जलं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम् ।
 मृगसंघैर्वृतं घोरैरन्यैश्चापि वनेचरैः ॥ १३
 तद्वनं मनुजव्याघ्रः सभृत्यबलवाहनः ।
 लोडयामास दुःपन्तः हृदयन्विविधान्मृगान् ॥ १४
 घाणगोचरसंप्राप्तांस्तत्र व्याघ्रगणान्वहून् ।
 पातयामास दुःपन्तो निर्विभेद च सायकैः ॥ १५
 दूरस्थान्सायकैः कांश्चिदभिनत्स नरर्षभः ।
 अभ्याशमागतांश्चान्यान्खड्गेन निरकृन्तत ॥ १६
 कांश्चिदेणान्स निर्जघ्ने शक्त्या शक्तिमतां वरः ।

गदामण्डलतत्त्वज्ञश्चारामितविक्रमः ॥ १७
 तोमरैरसिभिश्चापि गदामुसलकर्षणैः ।
 चचार स विनिघ्नन्वै वन्यांस्तत्र मृगद्विजान् ॥ १८
 राज्ञा चाद्भुतवीर्येण योधैश्च समरप्रियैः ।
 लोड्यमानं महारण्यं तत्यजुश्च महामृगाः ॥ १९
 तत्र विद्रुतसंघानि हतयूथपतीनि च ।
 मृगयूथान्यथौत्सुक्याच्छब्दं चक्रुस्ततस्ततः ॥ २०
 शुष्कां चापि नदीं गत्वा जलनैराश्यकांशिताः ।
 व्यायामक्लान्तहृदयाः पतन्ति स विचेतसः ॥ २१
 क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च पतिता भुवि ।
 केचित्तत्र नरव्याघ्रैरभक्ष्यन्त बुभुक्षितैः ॥ २२
 केचिदग्निमथोत्पाद्य समिध्य च वनेचराः ।
 भक्षयन्ति स मांसानि प्रकुट्य विधिवत्तदा ॥ २३

C. 1 2842
B. 1 68. 29
K. 1 90 29

12 ^a) G (except Gs) स तच्च दं — ^a) K₂ B₄ (m as in text) T₁ G₁ s 'वन', K₄ 'सयुत'; D₁ 'वज्र', T₂ G₂ 4-6 M 'वट' (Ms sup in as in text)

13 ^a) K Ds T₂ विपमैः; Gs शोषित ¹ N₁ s B (except B₁) Da₂ Dn D₁ 4 s पर्वतस्त्रसैर् (B₃m 'प्रासैर्'), Da₁ 'प्रत्यैर्', D₂ श्रेष्ठैर् — ^b) K₂-3 ¹ N₁ s B₁ s 4 T₂ G (except Gs) रश्मि', V₁ नदी', T₁ अग्नि' K (except Ko) ¹ N₁ s T₂ G (except G₁) समाचित, ¹ N₁ V₁ कुल, Ds समन्वित — ^c) Da₁ विपम, Da₂ निर्जित (for निर्ज) — ^e) K₁ 'सगैर्', ¹ N₁ s V₁ B D 'सिंहैर्' T₁ G₁ मृगैश्च सवृत

14 ^a) A few MSS 'व्याघ्र' — ^e) Ko 2 s Da D₁ दुष्कृत, K₁ B₁ 'व', K₄ ¹ N₁ V₁ B₂-6 Dn D₁ s T₂ G₁-6 Ms s 'व्य' (of v 1 1 62 3) — Ko (hapl) om 14^d-15^e

15 Ko om 15^{ab} (of v 1 14) — ^b) K₁ 4 प्रस्तान्, K₂ s स वै, Ds त्वसौ (for तत्र) K (except Ko) Ds मृगगणान्, D₂ 'गजान्', Me-s ग्यालमृगान् — ^c) K₂ 'त्रास'; ¹ N₂ Da घात' K₁ B₁ दुष्कृतो; K₂ s Da D₁ 'ज्', ¹ N₁ V₁ B₂-6 Dn D₂ s T₂ G₁-6 Ms s 'व्य', Ds दु खार्तो (of v 1 14)

16 ^a) K Ds 'कैश्चान्यान् Ms सायकै कांश्चिदभिघ्न (read भिनत्) — ^b) Ms दूरस्थान्स T₁ तान् (for स) K₁ ¹ N₁ s V₁ B D (except Ds) नराधिप (for नर) — ^c) N (mostly) अभ्यास' K (K₂ marg) Ds कांश्चित्; ¹ N₁ अन्यान् (all om च)

17 ^a) K₁ एव, B₁ गणान्, B₄m Ms देशान्, Ds मृगान्, T₁ G Me-s एतान् (Gs तत्र) (for एणान्) K₁ च (for स) ¹ N₁ s V₁ B D (except Ds) Gs समाजघ्ने, ¹ N₁ s T₁ विनिर्जघ्ने T₂ स काश्चिदेताभि' — ^b) ¹ N₁ मतिमता, B₁ शार्ङ्ग'

18 ^b) K (mostly) मुशल, B 'मुपल N 'कपनैः; T₁ 'कर्मणैः, G₂ 'पट्टसैः; Gs 'कच्छणैः, Ms तथा मु' — ^c) K₂ S (except Gs Ms.s) चचार निघ्नन्वै वन्यान् — ^d) K₂ तत्र (for वन्यान्) S स्वैरचारान्वनद्विपान्

19 ^a) K Ds 'द्रुतवेगेन, Gs 'घशेन — ^d) T₂ G (except G₁ s) वाच्यमान म' ¹ N₁ V₁ B D (except Ds s) स (¹ N₁ s B₁ स) (for च) ¹ N₁ s V₁ B D (except Ds) मृगाधिपा

20 ^a) B₁ 4 हत (for तत्र) ¹ N₁ s V₁ B D (except Ds) Ms (sup in) विद्रुतयूथानि — ^c) T₂ G (except G₁ s) 'न्यथो भीत्या — ^d) ¹ N₁ s समतत; S अनेकश

21 ^a) K₂ s ¹ N₁ V₁ B Dn D₁ 4 T₁ Ms शुष्काश्चापि नदी B₁ कृत्वा, Gs त्यक्त्वा — ^b) K 'दु खिता, T₁ श्रम'; Ms राजा नै B₄ (m as in text) 'क्रात', Ds आयासक्रात

22 ^b) T₂ भ्राताश्च — ^c) G₁-6 कैश्चित्

23 ^a) Ds कचि', Gs कैश्चि' — ^b) K₁ सम्यध्य, K₂ ससेध्य, ¹ N₁ s समेत्थ, ¹ N₂ V₁ B D (except Ds) ससाध्य, Ms sup in सदृश ¹ N₁ वनगोचरा, ¹ N₂ सुवने', B₁ च वनेचरान्; G (except G₁) Me-s च वने नरा — ^c) Da च (for स) Ds क्षुचाविष्टा (for स मा') — ^d) K₁

नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी ।
 पट्पदैर्वाप्यनाकीर्णस्तस्मिन्वै काननेऽभवत् ॥ ६
 विहगैर्नादितं पुष्पैरलंकृतमतीव च ।
 सर्वतुङ्गसुमैर्वृक्षैरतीव सुखशाद्वलम् ।
 मनोरमं महेष्वासो विवेश वनमुत्तमम् ॥ ७
 मारुतागलितास्तत्र दुःखाः कुसुमशालिनः ।
 पुष्पवृष्टिं विचित्रां स्म व्यसृजन्ते पुनः पुनः ॥ ८
 दिवस्पृशोऽथ संचुष्टाः पक्षिभिर्मधुरस्वरैः ।
 विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमाभ्रराः ॥ ९
 तेषां तत्र प्रवालेषु पुष्पभारावनामिषु ।
 रुन्ति रावं विहगाः पट्टदैः सहिता मृदु ॥ १०
 तत्र प्रदेशांश्च बहून्कुसुमोत्करमण्डितान् ।

लतागृहपरिक्षिप्तान्मनसः प्रीतिवर्धनान् ।
 संपश्यन्स महातेजा बभूव मुदितस्तदा ॥ ११
 परस्पराश्लिष्टशालैः पादपैः कुसुमाचितैः ।
 अशोभत वनं तच्चैर्महेन्द्रध्वजसंनिभैः ॥ १२
 सुखशीतः सुगन्धी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ।
 परिक्रामन्वने वृक्षानुपैतीव रिरसया ॥ १३
 एवंगुणसमायुक्तं ददर्श स वनं नृपः ।
 नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसंनिभम् ॥ १४
 प्रेक्षमाणो वनं तत्तु सुग्रहद्विहंगमम् ।
 आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम् ॥ १५
 नानावृक्षसमाकीर्णं संप्रज्वलितपाचकम् ।
 यतिभिर्वालखिल्यैश्च वृतं मुनिगणान्वितम् ॥ १६

C. 1 2832
B. 1 70 80
K. 1 91 82

- ^a) K₁ T₁ G₁ 'या वृत्त', N₁ S₁ D₁ 'यान्वित'
 6 D₁ om 6 (cf. v 1 5) — K₄ om 6^{cd} — ^e) K₀
 N₁ S₁ V₁ B₁ D₁ D₁ T₁ 'नाप्यपा (K₀ D₁ T₁ 'ना) कीर्ण'; N₁
 B₁ (m as in text) S₁ 'विहगै कीर्ण', D₁ 'वाप्यसकीर्ण'; M₁
 'श्वाप्यना' — ^d) S (except G₁) न कश्चित्' G₁
 M 'ने तर'
 7 D₁ om 7^{abed} (cf v 1 5) — ^a) Some MSS
 विहगै K N₁ S₁ D₁ हृष्टै, N₁ श्रेष्टै (for सुष्टै)
 — ^c) = 4^b K₁ D₁ S 'शाद्वल' K₁ (catalectic) च
 मृदुशा', D₁ D₁ सुखच्छायै समावृत
 8 ^a) K₁ धूर्णितास्तत्र, K₁ N₁ S₁ V₁ B₁ S₁ D (except
 D₁) कलि'; N₁ S₁ घटि', B₁ कपि'; T₁ रोपि', G (except
 G₁ S) दोलि' — K₁ (hapl) om 8^a-9^a — ^b) N₁ V₁
 D₁ D₁ S 'शाखिन, S 'शोभिता — ^c) B (except B₁)
 D₁ वृष्टीर्विचित्रा N₁ V₁ B₁ D₁ D₁ तु, D₁ S S (G₁
 corrupt) च (for स्म) — ^d) K₀ S विस्, K₁ व्यसृजत;
 N₁ ससृजु', G₁ S ससृ
 9 K₁ om 9^{abc} (of v 1 8) — ^a) K₀ S 'स्पृशश्च;
 K₁ S देशे देशेय, T G M₁ दिविस्पृष्ट — ^b) K₁ N₁ V₁ B
 D (except D₁) T₁ G (except G₁ S) स्वनै — ^c) N₁
 'कुसुमोद्भवा, B₁ S 'मोत्करा, G₁ 'माकरा
 10 ^a) S (except T₁ G₁) पत्रम् — ^{cd}) K राचै
 (K₁ S वाच) N₁ V₁ B D (except D₁) रुवति
 राषान्मधुरा (D₁ मधुराराया) न्पदपदा मधुलिप्सव
 11 ^a) K₀ S सु (for च) N₁ B₁ तत्र देशांश्च
 सुव'; T₁ G₁ S तत्र (T₁ ततस्) तत्र प्रदेशांश्च — ^c) M₁-S

- लताजाल' — ^a) K₁ शतश प्री' — ^c) K₁ तत्, B₁ S
 तान्; G₁ S स (for स) N₁ S V₁ B (except B₁) D₁
 D₁ D₁ S T₁ G₁ S सु (for स) D₁ स च पश्यन्महा'
 12 ^a) K₀ G₁ 'श्लिष्टसुलै, K₁ (by corr) 'सुलै; K₁
 B D₁ D₁ S T₁ G₁ S S M₁ 'शिलै; N₁ 'श्लिष्टशिलै', N₁
 'श्लिष्टशिलै' — ^b) T G₁ S M₁-S अद्रिपै, G₁ अद्रिभि,
 G₁ अपुपै B₁ D₁ D₁ M₁-S कुत्सुमान्वितै — ^c) N₁
 V₁ D₁ D₁ S S तत्तु; B₁ G₁ तद्, D₁ D₁ तत्र, T₁ G₁ S S
 तैस्ते, G₁ मत्तै — ^d) G₁ महेंद्रस्येव नदन — After 12,
 K₁ D₁ D₁ (marg) S ins

579* सिद्धचारणस्यैश्च गन्धर्वाप्सरसा गणै ।

सेवित वनमत्यर्थं मत्तवारणकिनरै ।

[(L 2) D₁ D₁ G₁ M₁ S मत्तवानर'; G₁ मत्तकिनरवानरै]

13 ^a) K₁ N₁ V₁ B₁ S S D₁ D₁ S सुख शीत Da
 T₁ G M₁ S S S सुगन्धश्च B₁ D₁ T₁ M₁ सुखशीतसुगन्धी
 (T₁ 'घ) च — ^c) T₁ G₁ M (except M₁) पर्यक्रामन् (T₁
 M₁ द्) — ^d) S (except G₁ M₁) च (for ह्व)

14 ^a) B₁ S D₁ 'गुणै — ^c) M₁ 'ध रम्य — ^d)
 K₁ T₁ M₁ S S उच्छ्रित

15 ^a) N₁ तत्र, G₁ S तात (for तत्तु) — ^b) T₁ G₁
 M₁ S सप्र'; G₁ M₁ S सुप्रविष्ट'; M₁ सप्रद्वष्टतनूद्दह — K₁
 (hapl) om 15^{cd} — ^d) K₀ S S अथ, B₁ S स, D₁ D₁
 सु (for च) K₁ B₁ S G₁ S मनोहर

16 ^a) S नानासृग (G₁ 'वृक्ष) गणा (T₁ G₁ S 'समा) की'
 — ^b) G₁ S 'पादप — After 16^{ab}, K₁ B D (except
 D₁) ins

नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी ।
 पट्टपदैर्वाप्यनाकीर्णस्तस्मिन्वै काननेऽभवत् ॥ ६
 विहगैर्नादितं पुष्पैरलंकृतमतीव च ।
 सर्वतुङ्कुसुमैर्वृक्षैरतीव सुखशादलम् ।
 मनोरमं महेष्वासो विवेश वनमुत्तमम् ॥ ७
 मारुतागलितास्तत्र द्रुमाः कुसुमशालिनः ।
 पुष्पवृष्टिं विचित्रां स व्यसृजंस्ते पुनः पुनः ॥ ८
 दिवस्पृशोऽथ संचुष्टाः पक्षिभिर्मधुरस्वरैः ।
 विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमाम्बराः ॥ ९
 तेषां तत्र प्रवालेषु पुष्पभारावनामिषु ।
 रुन्ति रावं विहगाः पट्टदैः सहिता मृदु ॥ १०
 तत्र प्रदेशांश्च बहून्कुसुमोत्करमण्डितान् ।

लतागृहपरिक्षिप्तान्मनसः प्रीतिवर्धनान् ।
 संपश्यन्स महातेजा बभूव मुदितस्तदा ॥ ११
 परस्पराश्लिष्टशालैः पादपैः कुसुमाचितैः ।
 अशोभत वनं तत्तैर्महेन्द्रध्वजसंनिभैः ॥ १२
 सुखशीतः सुगन्धी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ।
 परिक्रामन्वने वृक्षानुपैतीव रिरसया ॥ १३
 एवंगुणसमायुक्तं ददर्श स वनं नृपः ।
 नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसंनिभम् ॥ १४
 प्रेक्षमाणो वनं तत्तु सुप्रहृष्टविहंगमम् ।
 आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम् ॥ १५
 नानावृक्षसमाकीर्णं संप्रज्वलितपावकम् ।
 यतिभिर्वालखिल्यैश्च वृतं मुनिगणान्वितम् ॥ १६

G. 1 2853
B. 1 70 20
K. 1 91 22

— ^a) K₁ T₁ G₁ 'या वृत्त', N₁ S D₁ 'यान्वित'
 6 D₁ om 6 (cf. v 1 5) — K₄ om 6^{cd} — ^e) K₀
 N₁ S V₁ B₁ D₁ D₁ T₁ 'नाप्यप्य(K₀ D₁ T₁ 'ना) कीर्ण', N₁
 B₁ (m as in text) S 'विहगै कीर्ण', D₁ 'वाप्यसकीर्ण', M₁
 'श्वाप्यना' — ^d) S (except G₁) न कश्चिन्ना' G₁
 M 'ने तर'

7 D₁ om 7^{abcd} (cf v 1 5) — ^a) Some MSS
 विहगै K N₁ S D₁ हृष्टै, N₁ श्रेष्टै (for पुष्टै)
 — ^c) = 4^b K₁ D₁ S 'शादल' K₁ (ontalectio) च
 मृदुशा', D₁ D₁ सुखच्छाद्यै समावृत

8 ^a) K₁ धूर्णितास्तत्र, K₁ N₁ S V₁ B₁ 4. S D (except
 D₁) कलि'; N₁ S वृष्टि', B₁ कपि'; T₁ रोवि', G (except
 G₁ e) दोलि' — K₁ (hapl) om 8^c-9^c — ^b) N₁ V₁
 D₁ D₁ 4 'शाखिन', S 'शोभिता' — ^c) B (except B₁)
 D₁ वृष्टीर्विचित्रा N₁ V₁ B D₁ D₁ तु, D₁ 4 S (G₁
 corrupt) च (for स) — ^d) K₀ 2 विसृ, K₁ व्यसृजत;
 N₁ ससृजु', G₁ e ससृ

9 K₁ om 9^{abc} (cf v 1 8) — ^a) K₀ 8 'स्पृशश्च;
 K₁ 4 देशे देशेय, T G M₁ दिविस्पृ — ^b) K₁ N₁ V₁ B
 D (except D₁) T₁ G (except G₁ e) खनै — ^c) N₁
 'कुसुमोद्भवा', B₁ 5 e 'मोत्करा', G₀ 'माकरा'

10 ^a) S (except T₁ G₁) पत्रम् — ^c) K राचै
 (K₁ 8 वाच) N₁ V₁ B D (except D₁) रुवति
 रावान्मधुरा (D₁ मधुरारावा) न्पदपदा मधुलिप्सव

11 ^a) K₀ 4 D₁ सु (for च) N₁ B₁ सत्र देशांश्च
 सुव'; T₁ G₁ 5 तत्र (T₁ ततस्) तत्र प्रदेशांश्च — ^c) M₁ 5

लताजाल' — ^a) K₁ शतश प्री' — ^c) K₁ तत्, B₁ 5
 तान्; G₁ 5 स (for स) N₁ 5 V₁ B (except B₁) Da
 D₁ D₁ 4 S T₁ G₁ 5 सु (for स) D₁ स च पश्यन्महा'

12 ^a) K₀ G₁ 'श्लिष्टमुलै', K₁ (by corr) 'सुलै'; K₁
 B Da D₁ 4 T₁ G₁ 5 S M₁ 'शलै'; N₁ 'श्लिष्टशलै', N₁
 'श्लिष्टशलै' — ^b) T G₁ 5 M₁ 5 अग्रिपै, G₁ अग्रिमि,
 G₁ अपुप्यै B₁ D₁ D₁ M₁ 5 कुसुमान्वितै — ^c) N₁
 V₁ D₁ D₁ 4 S तत्तु; B₁ G₁ 5 तद्गै, Da D₁ 5 तत्र, T₁ G₁ 5 S
 तैलै, G₁ मत्तै — ^d) G₁ महेंद्रस्वेव नदन — After 12,
 K₁ D₁ D₁ (marg) S ins

579* सिद्धचारणसधैश्च गन्धर्वाप्सरसा गणै ।

सेवित वनमत्यर्थं मत्तवारणकिन्नरै ।

[(L 2) D₁ D₁ G₁ M₁ 5 मत्तवानर'; G₁ मत्तकिन्नरवानरै]

13 ^a) K₁ N₁ V₁ B₁ 5 e D₁ D₁ 4 सुख शीत Da
 T₁ G M₁ 5 S सुगधश्च B₁ D₁ T₁ M₁ सुखशीतसुगधी
 (T₁ 'घ) च — ^c) T₁ G₁ M (except M₁) पर्यक्रामन् (T₁
 M₁ द्) — ^d) S (except G₁ M₁) च (for ह्च)

14 ^a) B₁ 4 S D₁ 'गुणै' — ^c) M₁ 'च रम्य' — ^d)
 K₁ T₁ M₁ 5 e उच्छ्रित

15 ^a) N₁ तत्र, G₁ 5 तात (for तत्तु) — ^b) T₁ G₁
 M₁ 5 सप्र'; G₁ M₁ 5 सुप्रविष्ट'; M₁ सप्रहृष्टतनूरुह — K₁
 (hapl) om 15^{cd} — ^c) K₀ 8 अथ, B₁ 8 स, Da D₁
 सु (for च) K₁ B₁ 5 G₁ मनोहर

16 ^a) S नानामृग (G₁ 'वृक्ष) गणा (T₁ G₁ 5 'समा) की'
 — ^b) G₁ 5 'पादप' — After 16^{ab}, K₁ B D (except
 D₁) ins

क्रमेण ते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मनिश्चये ॥ १३
निर्जने च वने यस्माच्छकुन्तैः परिरक्षिता ।
शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया ॥ १४
एवं दुहितरं विद्धि मम सौम्य शकुन्तलाम् ।
शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता ॥ १५

एतदाचष्ट पृष्टः सन्मम जन्म महर्षये ।
सुतां कण्वस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ १६
कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानती ।
इति ते कथितं राजन्यथावृत्तं श्रुतं मया ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

दुःपन्त उवाच ।

सुव्यक्त रात्रपुत्री त्वं यथा कल्याणि भापसे ।
भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १
सुवर्णमाला वासांसि कुण्डले परिहारके ।
नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्ने च शोभने ॥ २
आहरामि तवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि च ।

सर्वं राज्यं तवाद्यास्तु भार्या मे भव शोभने ॥ ३
गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।
विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४
शकुन्तलोवाच ।
फलाहारो गतो राजन्पिता मे इत आश्रमात् ।
तं मुहूर्तं प्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति ॥ ५

C 1 2059
B 1 73 5
K 1 64 0

V1 B D धर्मशासने (B₂ s 'शासनात्, D₅ 'निश्चयात्),
Ñs S 'साधने (G₂ s 'दर्शने)

14 ^a) K₁ निजनेसौ; K₂ ह्य तस्मिन्, D₅ विजने या
K₂ च, Ñ V1 B D (except D₅) हु (for च) — ^b) K₄
Da1 शकुनै Ñ₁ s V1 B D (except D₅) परिवारिता,
of 12^{ad}

15 ^a) K₄ एतां, M₇ कृता (for एव) — ^b) Ñ₂ B D
(except D₅) विप्र, G₂ तात (for सौम्य) — ^c) K
(except K₁) B₁ G₂ अपि (for च) — ^d) D₅ मा
हानिदिता

16 Before 16, K (except K₂) B (except B₁) Dn
D₁ 4 ins शकु' उ', D₅ G₂-s M शकु' — ^a) S 'चष्ट
भगवान् — ^b) K₂ न्म महामते — ^c) Ñ₂ मनुजेश्वर

17 K₂ om 17 — ^b) K₀ नान्य कस्माद्विजानती
— ^c) K₁ 'यित विप्र यथा राज (sic) श्रु' D₅ यथाश्रुत;
M₂ s मया श्रुत (by transp)

Colophon Major parvan T₂ G M सभवं (for
आदि) — Sub-parvan Ñ₁ s V₁ T₁ सभवं, to it Ñ₁ s
V₁ add शकुन्तलोपाख्यान K Ñ₂ s B D T₂ G₂ 4 M₂ s
(om the sub-parvan name) mention only शकुन्तल
— Adhy name T₂ G₂ शकुन्तलाजन्मकथन — Adhy
no (figures, words or both) K₀ 63, Da1 D₄ 70,
Dn₂ 71, T₁ 84, T₂ 34, G M 35 — S'loka no Ñ₂ s

Da1 19, Dn₁ n₂ 18, M₂ 29 — Aggregate s'loka
no Dn₂ 2932

67

~~67~~ This adhy is missing in S₁ and D₅ (of 1 61
84, 62 2), these MISS are wholly ignored here.

1 K₀ om दु पन्त उ', S om उ' K₁ राजा, K₂-4
Ñ₂ D₅ राजोवाच — ^c) T₁ कल्याणि

2 ^a) Ñ V₁ B D (except D₅) T G₂ M 'माला
— ^b) K (except K₁) Da1 Cd (marg sec m)
परिहारके, D₅ 'हारके; S 'पादुके — ^c) Ñ₁ जनपदे शुभ्रे,
S 'पत्त(M₂-s हृ)नजै शुभ्रे — ^d) S 'रत्नैश्च T₁ G₁
शोभिते, G₂ शोभितै, G₄-s 'नै, M₂-s शोभितान्

3 G₂ om 3-5 — ^b) B₂ m D₄ S (G₂ om)
निष्कादीन्यमि(B₂ m 'यु)तानि च (T₁ G₁ निष्काणामयुत
तथा) — ^c) D₄ तवैवास्तु; S (G₂ om) तथाच त्व
— ^d) T₁ G₁ भार्या भव सुशोभने

4 G₂ om 4 (of v 1 3) — ^a) Ñ₂ मे, a few S
MSS मा (for मां) K₁ s Ñ₂ Dn₂ T₁ G₁ विवाहेनैव,
G₂ 4 s 'हेनेह K₁ शो(read शो)भने (for सुन्दरि) K₂
गाधर्वेण विवाहेन भीरु मामेहि सुदरि — ^c) K₁ Ñ₂ M च,
Dn₂ तु (for हि) M (except M₂) सर्वेया (for रम्भो)

5 G₂ om, 5 (of v 1 3) K₁ s S om उवाच

क्रमेण ते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मनिश्चये ॥ १३
 निर्जने च वने यस्माच्छकुन्तैः परिरक्षिता ।
 शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया ॥ १४
 एवं दुहितरं विद्धि मम सौम्य शकुन्तलाम् ।
 शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

दुःपन्त उवाच ।

सुन्यक्त रात्रपुत्री त्वं यथा कल्याणि भापसे ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १
 सुवर्णमाला वासांसि कुण्डले परिहाटके ।
 नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्ने च शोभने ॥ २
 आहरामि तवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि च ।

एतदाचष्ट पृष्टः सन्मम जन्म महर्षये ।
 सुतां कण्वस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ १६
 कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानती ।
 इति ते कथितं राजन्यथावृत्तं श्रुतं मया ॥ १७

सर्वं राज्यं तवाद्यास्तु भार्या मे भव शोभने ॥ ३
 गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।
 विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४
 शकुन्तलोवाच ।
 फलाहारो गतो राजन्पिता मे इत् आश्रमात् ।
 तं गृह्णतु प्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति ॥ ५

C 1 2959
B 1 73 5
K 1 67 5

V₁ B D धर्मशास्त्रे (B₂ ६ 'शासनात्, D₆ 'निश्चयात्),
 N₁ S 'साधने (G₂ ४ ६ दर्शने)

14 ^a) K₁ निजनेलौ; K₂ ह्य तस्मिन्, D₆ विजने या
 K₂ य, N₁ V₁ B D (except D₆) तु (for च) — ^b) K₂
 Da₁ शकुनै N₁ २ V₁ B D (except D₆) परिवारिता,
 of 12^{ad}

15 ^a) K₂ पुतां, M₇ कृता (for एव) — ^b) N₂ B D
 (except D₆) विप्र, G₂ तात (for सौम्य) — ^c) K
 (except K₁) B₁ G₂ अपि (for च) — ^d) D₆ मा
 अनिन्दिता

16 Before 16, K (except K₂) B (except B₁) Dn
 D₁ 4 ins शकुं उ, D₆ G₂-s M शकुं — ^a) S 'चष्ट
 भगवान् — ^b) K₂ न्म महामते — ^c) N₁ मनुजेश्वर

17 K₂ om 17 — ^b) K₂ नान्य कस्माद्विजानती
 — ^c) K₁ 'यित विप्र यथा राज (sic) श्रुं D₆ यथाश्रुत;
 M₈ ६ मया श्रुत (by transp)

Colophon Major parvan T₂ G M सभष (for
 आदि) — Sub-parvan N₁ २ V₁ T₁ सभष, to it N₁ २
 V₁ add शकुन्तलोपाख्यान K N₁ B D T₂ G₂ ४ M₈ ६
 (om the sub-parvan name) mention only शकुन्तल
 — Adhy name T₂ G₂ शकुन्तलाजन्मकथन — Adhy
 no (figures, words or both) K₂ 63, Da₁ D₁ 70,
 Dn₈ 71, T₁ 84, T₂ 34, G M 35 — S'loka no N₁ २

Da₁ 19, Dn₁ 18, M₈ 29 — Aggregate s'loka
 no Dn₈ 2932

67

~~67~~ This adhy is missing in S₁ and D₆ (of 1 61
 84, 62 2), these MSS are wholly ignored here.

1 Ko om दु पन्त उ, S om उ K₁ राजा, K₂-
 N₁ D₆ राजोवाच — ^c) T₁ कल्याणि

2 ^a) N₁ V₁ B D (except D₆) T G₂ M 'माला
 — ^b) K (except K₁) Da₁ Cd (marg sec m)
 परिहारके, D₆ 'हाटके; S 'पादुके — ^c) N₁ जनपदे शुभ्रे,
 S 'पत्त (M₈-s दृ) नजै शुभ्रे — ^d) S 'रत्नैश्च T₁ G₁
 शोभिते, G₂ शोभितै, G₄-s 'नै, M₈-s शोभितान्

3 G₂ om 3-5 — ^b) B₂ m D₄ S (G₂ om)
 निष्कादीन्यमि (B₂ m 'यु) तानि च (T₁ G₁ निष्काणामयुत
 तथा) — ^c) D₄ तवैवास्तु; S (G₂ om) तवाद्य त्व
 — ^d) T₁ G₁ भार्या भव सुशोभने

4 G₂ om 4 (of v 1 3) — ^a) N₁ मे, a few S
 MSS मा (for मां) K₁ २ N₁ Dn₈ T₁ G₁ विवाहेनैव,
 G₂ ४ ६ 'हेनेह K₁ शे (read शो) मने (for सुन्दरि) K₂
 गाधर्वेण विवाहेन भीरु मामेहि सुदरि — ^c) K₁ N₁ M च,
 Dn₈ तु (for हि) M (except M₈) सर्वेपा (for रम्भो)

5 G₂ om, 5 (of v 1 3) K₁ २ S om उवाच

गान्धर्वेण विवाहेन भार्या भवितुमर्हसि ॥ १४

शकुन्तलोवाच ।

यदि धर्मपथस्त्वेव यदि चात्मा प्रधर्मम् ।

प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥ १५

सत्यं मे प्रतिजानीहि यत्त्वां वक्ष्याम्यहं रहः ।

मम जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरम् ॥ १६

युवराजो महाराज सत्यमेतद्व्रीहि मे ।

यद्येतदेवं दुःपन्त अस्तु मे संगमस्त्वया ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन् ।

अपि च त्वां नयिष्यामि नगरं स्वं शुचिसिते ।

यथा त्वमर्हा सुश्रोणि सत्यमेतद्व्रीहि मे ॥ १८

एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम् ।

जग्राह विधिवत्पाणापुवास च तथा सह ॥ १९

विश्वास्य चैनां स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः ।

प्रेपयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ।

C 1 2073
E 1 73. 21
K. 1 04 85

line 3 of 609* — °) Ks Dn1 Gs वात्मा — °) T1
पुत्रपश्रेष्ठ — °) Ns 'य नृप

16 °) Some MSS त्वा (for त्वां) B D (except
Ds) यथा व° Ns T1 G1s s M याचाम्यहं N1 'ह वच
Ns (inf lin sec m) यस्त्वा वक्ष्याम्यहं वच, Gs s स्वया
रस्याम्यहं रह — After 16^{ab}, S ins

608* ब्राह्मीं मे प्रतिजानीहि प्रतिज्ञा राजसत्तम ।
— °) Ks Dn D1 s s Ms s मयि जा° — °) S स राजा
N V1 B (except B4) Dn1 ns D1 s T1 G1 Ms 'नतर
17 °) S 'राजश्च कर्तव्य — °) G1 s एव (for एतद्)
N (except Ko s Ds) Ms ब्रवीमि ते (of. 18/) — °) K1
यद्येवमेतद्, T G (except Gs) Ms 'तदेव — °) K1 द्यस्तु
मे, B1 s तदा मे T1 Gs s संगतं स्वया (T1 sup lin तव)
T1 G1 M स्वयास्तु मम संगम — After 17, D1 (marg
sec m) S ins

609* वैशंपायन ।

तस्यास्तु सर्वं सधृत्य यथोक्तं स विशा पति ।

दुःपन्त पुनरेवाह यद्यदिच्छसि तद्वद ।

शकुन्तला ।

स्यातो लोकप्रवादोऽयं विवाह इति शास्त्रतः ।

वैवाहिकीं क्रिया सन्त प्रशसन्ति प्रजाहिताम् ।

लोकप्रवादशान्त्यर्थं विवाह विधिना कुरु । [5]

सन्त्यत्र यज्ञपात्राणि उर्मा सुमनसोऽक्षता ।

यथा युक्तो विवाह स्यात्तथा युक्ता प्रजा भवेत् ।

तस्मादाज्य हविलीजा सिकता ब्राह्मणास्तव ।

वैवाहिकानि चान्यानि समस्तानीह पार्थिव ।

दुरुक्तमपि राजेन्द्र क्षन्तव्यं धर्मकारणात् । [10]

[D1 adds उवाच after वैश° and शकु° — (L 5)
Some MSS लोकाप्रवाद°]

18 T1 Gs s om वैश° उ°, T1 G1-4 M om उ°

— °) Ks s Da1 D1 T1 Gs 'वाच वि° — After 18^{ab},

D1 marg (irrelevantly) ins 612* S subst for

18^{ab} D1 ins after 19^{ab}

610* पुरोहित समाहूय वचनं चेदमब्रवीत् ।

राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुं सुसहे ।

क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युति ।

तथा कुरुष्व शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु ।

एवमुक्तो नृपतिना द्विज परमयज्ञित । [5]

शोभन राजराजेति विधिना कृतवान्द्विज ।

शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गल ।

— °) A few MSS त्वा (for त्वां) Ks नयिष्येह, N1 s

V1 B D (except Ds) हि नेप्या°, Ns विनेप्या° — °)

= (var) 20° Ko स्व निवेश, K1 स्व निवास, B1 नगर त्वां

— °) K1 यदि त्व° Ks यथाथ मद्य, D1 यथा त्वमाह

— °) Cf 17°

19 S (om it here) reads 19^{ab} as line 3 of 612*
(of. v l. 20) — °) Da transp एवमुक्त्वा and स

— °) N1 'भाषिणीं, G1 'भाषिनीं — After 19^{ab}, D1

ins 610* — °) M जग्राह पाणिना S (except G1 s)

पाणिं — °) S (except T1 G1-s) स (for च)

20 °) S चैनां प्रातिपत् — Before 20^{ab}, S (except

T1 Ms s) ins दुःपन्त — After 20^{ab}, D1 S ins

611* त्रैविद्यपृथ्वा सहिता नानाराजजनै सह ।

शिविकासहस्रै सहिता वनमायान्ति बान्धवा ।

मूकाश्चैव किराताश्च कुञ्जा वामनकै सह ।

सहिता कञ्चुकिवरैर्वाहिनी सूतमागधै ।

शङ्खदुन्दुभिनिर्घातैर्वनं च समुपैष्यति ।

— °) Ko S तथा (for तथा) K1 corrupt N V1 B D

(except Dns Ds) त्वा नाययि°, T1 Gs-s त्वामाययि°

— °) = (var) 18° K Ns Ds स्व निवास, S नगर स्व

(T1 inf lin त्वां) — S ins after 20 D1 marg

(irrelevantly), after 18^{ab}

612* अन्यथा त्वा न नेप्यामि स्वनिवेशमसकृताम् ।

गान्धर्वेण विवाहेन भार्या भवितुमर्हसि ॥ १४

शकुन्तलोवाच ।

यदि धर्मपथस्त्वेप यदि चात्मा प्रशुर्मम ।

प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥ १५

सत्यं मे प्रतिजानीहि यत्त्वां वक्ष्याम्यहं रहः ।

मम जायेत यः पुत्रः स भवेच्चदनन्तरम् ॥ १६

युवराजो महाराज सत्यमेतद्वचीहि मे ।

यद्येतदेवं दुःपन्त अस्तु मे संगमस्त्वया ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन् ।

अपि च त्वां नयिष्यामि नगरं खं शुचिसिते ।

यथा त्वमर्हा सुश्रोणि सत्यमेतद्वचीमि ते ॥ १८

एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम् ।

जग्राह विधिवत्पाण्डुवास च तथा सह ॥ १९

विश्वास्य चैनां स प्रायादन्नवीच पुनः पुनः ।

प्रेपयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ।

C 1 2073
B 1 73. 21
K. 1 94 25

line 3 of 609* — °) Ks Dn1 G4 वात्मा — °) T1
पुत्रपश्रेष्ठ — °) Ns 'य नृप

16 °) Some MSS त्वा (for त्वा) B D (except
Ds) यथा व° Ns T1 G1s s M याचाम्यहं N1 'ह वच
Ns (inf lin sec m) यस्त्वा वक्ष्याम्यहं वच, Gs s स्वया
रस्याम्यहं रह — After 16^{ab}, S ins

608* ब्राह्मीं मे प्रतिजानीहि प्रतिज्ञा राजसत्तम ।
— °) Ks Dn D1 s s M s सयि जा° — °) S स राजा
N V1 B (except B4) Dn1 ns D1 s T1 G2 Ms 'नतर

17 °) S 'राजश्च कर्तव्य — °) G1 s एव (for एतद्)
N (except Ko s Ds) Ms प्रवीमि ते (of. 18') — °) K1
यद्येवमेतद्, T G (except Gs) Ms 'तदेव — °) K1 द्यस्तु
मे, B s तदा मे T2 G s संगतं स्वया (T1 sup lin तव)
T1 G1 M स्वयास्तु मम संगम — After 17, D4 (marg
sec m) S ins

609* वैशंपायन ।

तस्यास्तु सर्वं सश्रुत्य यथोक्तं स विशा पति ।

दुःपन्त पुनरेवाह यद्यदिच्छसि तद्गद ।

शकुन्तला ।

ख्यातो लोकप्रवादोऽयं विवाह इति शास्त्रतः ।

वैवाहिकीं क्रियां सन्त प्रशसन्ति प्रजाहिताम् ।

लोकप्रवादशान्तर्यं विवाह विधिना कुरु । [5]

सन्त्यत्र यज्ञपात्राणि वर्मा सुमनसोऽक्षता ।

यथा युक्तो विवाहः स्थाप्यया युक्ता प्रजा भवेत् ।

तस्मादाज्यं हविर्लाजा सिकता द्राक्षणास्तव ।

वैवाहिकानि चान्यानि समस्नानीह पार्थिव ।

दुरुक्तमपि राजेन्द्र क्षन्तव्यं धर्मकारणम् । [10]

[D4 adds उवाच after वैश° and शकु° — (L 5)
Some MSS लोकापवाद°]

18 T2 Gs s om वैश° उ°, T1 G1-4 M om उ°
— °) K2 s Dn1 D1 T2 Gs 'वाच वि° — After 18^{ab},
D4 marg (irrelevantly) ins 612* S subst for

18^{ab} D4 ins after 19^{ab}

610* पुरोहितं समाहूय वचनं चेदमब्रवीत् ।

राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे ।

क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युति ।

तथा कुरुष्व शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु ।

एवमुक्तो नृपतिना द्विज परमयज्ञित । [5]

शोभन राजराजति विधिना कृतवान्द्विज ।

शासनादिप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गल ।

— °) A few MSS त्वा (for त्वा) Ks नयिष्येह, N1 s
V1 B D (except Ds) हि नेप्या°, Ns विनेप्या° — °)
=(var) 20r Ko स्व निवेश, K4 स्व निवास, B s नगर त्वां
— °) K1 यदि त्व° Ks यथायथं मद्य, D4 यथा त्वमाह
— °) Cf 17^b

19 S (om it here) reads 19^{ab} as line 3 of 612*
(of. v l. 20) — °) D4 transp एवमुक्त्वा and स
— °) N1 'मापिणी, G2 'मापिनी — After 19^{ab}, D4
ins 610* — °) M जग्राह पाणिना S (except G1 s)
पाणि — °) S (except T2 G1-s) स (for च)

20 °) S चैनां प्रातिष्ठत् — Before 20^{ad}, S (except
T1 Ms s) ins दुःपन्त — After 20^{ad}, D4 S ins

611* त्रैविद्यपृष्टे सहिता नानाराजजनै सह ।

शिविकासहस्रै सहिता वनमायान्ति बान्धवा ।

सूकाश्चैव किराताश्च कुब्जा वामनकै सह ।

सहिता कञ्चुकिर्वैर्वाहिनी धृतमागधै ।

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्वनं च समुपैष्यति ।

— °) Ko S तथा (for तथा) K1 corrupt N V1 B D
(except Dns Ds) त्वा नाययि°, T2 Gs-s त्वामाययि°
— °)=(var) 18^d K Ns Ds स्व निवास, S नगर स्व
(T2 inf lin त्वां) — S ins after 20 D4 marg
(irrelevantly), after 18^{ab}

612* अन्यथा त्वा न नेप्यामि स्वनिवेशमसकृताम् ।

विनिधाय ततो भारं संनिधाय फलानि च ॥ ३०
मया पतिर्वृतो योऽसौ दुःपन्तः पुरुषोत्तमः ।
तस्मै ससचिवाय त्वं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३१
कण्व उवाच ।
प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच ।
प्रतिज्ञाय तु दुःपन्ते प्रतियाते शकुन्तला ।

गर्भं सुपाव वामोरुः कुमारममितौजसम् ॥ १
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् ।

C. 1 2989
B. 1 74 2
K. 1 95 10

Gs ११ विक्रातस्य; Gs M दुःपतस्य — *) Ko अमिष्य
— ५) Gs M स्व(Ms स)चक्र चक्र

30 S (om it here) reads 30 in the course of passage No 45 given in App I (of v 1 23)
— ५) B₁ ६ स्वद्य चाद्र; B₁ ६ अय चाद्र, S पुनरद्र
— ७) K Ds निधाय काय(Ds 'यि)क तच्च (K₁ विधाय कालिक ताश्च), S निधाय काम तस्यर्पे Cd mentions कायक — ५) S कदानि च फला

31 S transp 31 and 32 (om. कण्व उ) In S, moreover, 31 recurs (in a slightly altered form) in the course of passage No 45 given in App I (of v 1 23) Before 31, Ko २-५ N V₁ B D ins शकुन्तलो वाच, K₁ S शकुन्तला — ५) Dn D₁ ५ वृत्तो राजा — ५) = 27^b S (first time) दैवयोगादिहागत — After (the repetition of) 31^{ab}, S ins

618* मम चैव पतिर्दृष्टो देवताना समक्षत ।
— ५) S (first time) तस्य तात प्रसीद त्व भर्ता मे सुमहायशा

32 For S of v 1 31 S om कण्व उ, K₁ om उ
— ५) B₁ ६ स्वद्ये — After 32^{ab}, S ins

619* ऋतवो बहवस्ते वै गता व्यर्था शुचिस्मिते ।
सारथक साम्रत ह्येतन्न च पापोऽस्ति तेऽनघे ।
— ७) G₁ स्व गृहाण वर — ५) K₁ D₁ S (except G₁) स्वत्कृते (K₁ 'ले); N V₁ B Da Dn D₁ ६ स्व शुभे (B₁ स्व च ते)

33 K₁ S om उ — After वैशं, S ins
620* ह्येवमुत्तवा सहसा प्रणिधाय मनस्विनी ।
With 33^{ab}, of 614* — ५) M तस्य धर्मि — ५) S (except T₁) राज्ये चास्वलन (Gs Ms 'लित) — ७) Gs

M (except Ms) पौरवस्य — ५) Ns 'प्रिय' (for 'हित')
Gs M दुःपतस्य हितैपिणी — After 33, D₁ (marg sec m) S ins

621* एवमस्त्विति ता प्राह कण्वो धर्मभृता वर ।
पस्पशं चापि पाणिभ्यां सुता श्रीमिव रूपिणीम् ।
कण्व ।
अथ प्रभृति देवि त्वं दुःपन्तस्य महात्मन ।
पतिव्रताना यद्वृत्तिर्वा वृत्तिमनुपालय ।
वैशंपायन ।
ह्येवमुत्तवा धर्मात्मा ता विशुद्ध्यर्थमस्पृशत् ।
स्पृष्टमात्रे शरीरे तु पर हर्षमवाप सा ।

Colophon Major parvan T₁ G M समव* (for आदि) — Sub-parvan T₁ समव K N V₁ B Da Dn₁ ns D₁ २ ५ ६ T₂ G₁ ६-६ M (om the sub-parvan name) mention only शकुन्तल (N₁ २ V₁ B₁ शकुन्तलो पाख्यान) — Adhy name K₁ T₂ G₁ ५ शकुन्तलाविवाह — Adhy no (figures, words or both) Ko 68, K₁ ६9, B₁ 66, Da₁ D₁ (marg sec. m) 71, Dns 72, T₁ 85, T₂ 35, G M 36 — S'loka no Ns Da₁ 34, Dn₁ ns 33, Dn₂ 32 — Aggregate s'loka no Dn₂ 2965

68

☞ This adhy is missing in Ds, the MS is wholly ignored here

1 In Ś₁, 1-19 are missing (of v 1 1 61 84)
K₁ Ds S om उवाच — ५) Ko ३ च (for तु) — ५) N V₁ Da₁ Dn T G शकुन्तला, D₁ (by oorr) Ms-३ दिने दिने — After 1^{ab}, Ms. s ins

विनिधाय ततो भारं संनिधाय फलानि च ॥ ३०
मया पतिर्वृतो योऽसौ दुःपन्तः पुरुषोत्तमः ।
तस्मै ससचिवाय त्वं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३१
कण्व उवाच ।
प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच ।
प्रतिज्ञाय तु दुःपन्ते प्रतियाते शकुन्तला ।

गर्भं सुपाव वामोरुः कुमारममिताजसम् ॥ १
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् ।

Q. 1 2989
B. 1 74 2
K. 1 65 10

Gs s विक्रातस्य; Gs M दुःपतस्य — °) Ko अमिष्य
— °) Gs M स्त्र(Ms स)चक्र चक्र

30 S (om it here) reads 30 in the course of passage No 45 given in App I (of v 1 23)
— °) B1 s स्वयं चाद्रं; B1 s अयं चाद्रं, S पुनरद्रं
— °) K Ds निधाय काय(Ds 'यि)क तच्च (K1 विधाय कालिक ताक्ष), S निधाय काम तस्यर्पे Cd mentions कायक — °) S कदानि च फलां

31 S transp 31 and 32 (om. कण्व उ°) In S, moreover, 31 recurs (in a slightly altered form) in the course of passage No 45 given in App I (of v 1 23) Before 31, Ko 2-4 N V1 B D ins शकुन्तलो वाच, K1 S शकुन्तला — °) Dn D1 s वृतो राजा — °) = 27° S (first time) दैवयोगादिहागत — After (the repetition of) 31^{ab}, S ins

618* मम चैव पतिर्देष्टो देवताना समक्षत ।
— °) S (first time) तस्य तात प्रसीद स्व मर्ता मे सुमहायशा

32 For S of v 1 31 S om कण्व उ°, K1 om उ°
— °) B1 s त्वदर्थे — After 32^{ab}, S ins

619* ऋतयो बहवस्ते वै गता व्यर्था शुचिस्मिते ।
सारथ्यं साप्रत ह्येतन्न च पापोऽस्ति तेऽनघे ।
— °) G1 स्व गृहाण वर — °) K1 D1 S (except G1) स्वत्कृते (K1 'ले); N V1 B Da Dn D1 s स्व शुभे (B1 स्व च ते)

33 K1 S om उ° — After वैशं, S ins
620* ह्येवमुक्त्वा सहसा प्रणिधाय मनस्विनी ।
With 33^{ab}, cf 614* — °) M तस्य धर्मि — °) S (except T2) राज्ये चास्पलन (Gs Ms 'लित) — °) Gs

M (except Ms) पौरवस्य — °) Ns 'प्रिय' (for 'हित')
Gs M दुःपतस्य हितैषिणी — After 33, D1 (marg sec m) S ins

621* एवमस्त्विति ता ग्राह कण्वो धर्मनृता वर ।
पश्यशं चापि पाणिभ्यां सुता श्रीमिव रूपिणीम् ।
कण्व ।

अथ प्रभृति देवि स्व दुःपन्तस्य महात्मन ।
पतिप्रताना यद्वृत्तिर्वा वृत्तिमनुपालय ।
वैशंपायन ।

ह्येवमुक्त्वा धर्मात्मा ता विशुष्यर्थमस्पृशत् ।
स्पृष्टमात्रे शरीरे तु पर हर्ममवाप सा ।

Colophon Major parvan T2 G M समव° (for आदि°) — Sub-parvan T1 समव K N V1 B Da Dn1 ns D1 s 4. s T2 G1 s-s M (om the sub-parvan name) mention only शकुन्तल (N1 s V1 B s शकुन्तलो पास्यान) — Adhy name K4 T2 G1 s शकुन्तलाविवाह — Adhy no (figures, words or both) Ko 68, K1 89, B1 66, D1 D1 (marg sec. m) 71, Dns 72, T1 85, T2 85, G M 36 — S'loka no Ns D1 34, Dn1 ns 33, Dn2 82 — Aggregate s'loka no Dn2 2965

68

Ths adhy is missing in Ds, the MS is wholly ignored here

I In S1, 1-19 are missing (of v 1 1 61 84)
K1 Ds S om उवाच — °) Ko स च (for तु) — °) N V1 D1 Dn T G शकुन्तला, D1 (by corr) Ms-s दिने दिने — After 1^{ab}, Ms s ins

ततोऽस्य नाम चकुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ।
 अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्ययम् ॥ ७
 स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ।
 विक्रमेणौजसा चैव बलेन च समन्वितः ॥ ८
 तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्म चास्थातिमानुषम् ।
 समयो यौवराज्यायेत्यब्रवीच्च शकुन्तलाम् ॥ ९
 तस्य तद्वलमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह ।

शकुन्तलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितोऽश्रमात् ।
 मर्त्रे प्रापयताद्येन सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १०
 नारीणां चिरवासो हि ब्रान्धवेपु न रोचते ।
 कीर्तिचारित्रधर्मवस्तुस्नानयत माचिरम् ॥ ११
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्तामिर्ताजसः ।
 शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाहच्यम् ॥ १२
 गृहीत्वामरगर्भाभं पुत्रं कमललोचनम् ।

C. 1 2001
B. 1 74. 34
K. 1 92. 50

बध्वा च वृक्षे S दी पति (for बल) — ^b) N (except K₁, S₁ missing, D₁ om) M₁ s समीपत. — ^c) Ko s T₁ आरोहद्; B₁ s s Da D₁ M आरोह (M₁ s 'रुष') T₂ G (except G₁) आरोह हुमांश्चैव — ^d) Ko s s T₂ G s स, K₁ N₁ स, D₂ तु (for च) — After 6, D₁ (suppl fol sec m) S ins

629* वन च लोडयामास सिंहन्याघ्रगणवृत्तम् ।
 ततश्च राक्षसान्सर्वांनिद्राचाक्ष रिपुघ्ने ।
 मुष्टियुद्धेन तान्द्रत्वा ऋषीनाराधयत्तदा ।
 कश्चिद्वितिसुतस्तु ह हन्तुकामो महाबल ।
 घञ्चमानास्तु दैतेयानमर्षी त समन्वयात् । [5]
 तमागत प्रहस्यैव बाहुभ्या परिगृह्य च ।
 हृद चाघञ्च बाहुभ्या पीडयामास त तदा ।
 मर्दितो न दादाकास्मान्मोचितु बलवत्तया ।
 प्राक्रोशन्नैरव तत्र द्वारेभ्यो नि सृत स्वसृक् ।
 तेन शब्देन विग्रस्ता मृगा सिंहादयो गणा । [10]
 सुसुषुषुश्च शकुन्मूत्रमाश्रमस्थाश्च सुसुषु ।
 निरसु जानुभि कृत्वा विसमर्जं च सोऽपतत् ।
 तद्दृष्ट्वा विस्मय जग्मु कुमारस्य विचेष्टितम् ।
 नित्यकाल वष्यमाना दैतेया राक्षसै सह ।
 कुमारस्य भयादेव नैव जग्मुस्तदाश्रमम् । [15]

[In D₁ certain additional stanzas (encrpted from S) have been written out on four suppl. fol, sec m., on a different kind of paper, the suppl sheets being ins., in the MS, after 19^{ab} — (L. 12) D₁ परामुर्दुजो मूर्मो पपात परिपीडित]

7 S₁ missing D₁ om 7^{ab} (cf v. L. 6) — S ins after 7^{ab} D₁ (marg sec m), after 5

630* कण्वेन सहिता दृष्ट्वा कर्म सर्वेऽतिमानुषम् ।
 — ^c) N₁ s B₁ सस्व — ^d) Ko सर्वाश्च, K₁ सर्वांश्च N₁ s V₁ D₁ D₂ S 'स्वर्षा'

8 S₁ missing — ^b) M₁ समवर्धत — ^c) T₁ जयेन — After 8, D₁ (suppl fol. sec m) S ins

631* अप्रेषयति दुपन्ते महिषास्त्रनयस्य च ।
 पाण्डुभावपरीताङ्गीं चिन्तया समभिनुताम् ।
 लम्बालका कृशा दीना तया मलिनवाससम् ।
 शकुन्तला च सप्रेक्ष्य प्रदध्यौ स मुनिस्तदा ।
 शास्त्राणि सर्ववेदाश्च द्वादशाब्दस्य चाभवत् ।

[Before line 1, D₁ T₂ G₂ s M₁ ins 'वेदा']

9 S₁ missing — ^b) K₂ चाप्यति, K₃ चाप्यत्यमा — ^c) B₁ (m as in text) s समयो M 'राज्यस्य — ^d) S इत्यनुष्याय स द्विज — After 9, D₁ (suppl fol sec m) S (G₂ om from line 32 onward) ins a passage of 61 lines given in App I (No 46)

10 S₁ missing G₂ om 10-13 — ^a) N₁ s V₁ B₁ मतम् (for बलम्) S (G₂ om) इत्युक्त्वा सर्वदमन कण्व शिष्यान्वाग्रवीत् — ^c) N₁ s V₁ B Da D₁ आनु (for शीघ्र) — ^d) K₁ T₁ G₁ 'सिंहाश्र'. N₂ V₁ B Da D₁ D₂ 'तो गृहात्, D₃ 'तो वनात् T G₂ s M सपुत्रामाश्रमादित — ^c) N₁ s D₁ S (G₂ om) मर्तु प्रा(M₁ s प्र)पयतागार (T₂ G₁ s s 'म्यादा) — ^c) Cf 1 15 3^d and v. 1 K नास्या वामोश्रमे क्षम (K₁ मा स वास इह क्षमा), N₁ s D₂ 'सयुता; D₁ M (except M₁) 'पूजित

11 S₁ missing G₂ om. 11 (cf v. 1 10) — ^a) Ko s s मे, M₁ s च (for हि) — ^b) K₁ शोनते, K₂ युज्य, D₁ दास्य — ^c) B₁ G₁ चारित्र्य, M 'धर्म' — ^d) N₁ s तस्मादृच्छत — After 11, D₁ (suppl fol sec m) S (except G₂) ins a passage of 23 lines given in App I (No 47).

12 S₁ missing G₂ om. 12 (cf v. L. 10) — ^a) K₁ D₁ T₂ G₂ s च ते, D₂ तत, T₁ G₁ M शिष्या (for सर्वे) — ^b) K₁ N₁ D₁ D₂ s T₂ G₂ s 'एत मर्ताजम, B₁ D₂ T₁ G₁ M 'एतमि' — ^c) N₁ s सहपुत्रा गतादय, S (G₂ om) दुपतस्य पुरं प्रति

13 S₁ missing G₂ om 13 (cf v. 1 10) — ^a) N₁ s

ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ।
 अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्ययम् ॥ ७
 स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ।
 विक्रमेणौजसा चैव बलेन च समन्वितः ॥ ८
 तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्म चास्यातिमानुषम् ।
 समयो यौवराज्यायेत्यब्रवीच्च शकुन्तलाम् ॥ ९
 तस्य तद्वलमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह ।

शकुन्तलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितोऽश्रमान् ।
 मर्त्रे प्रापयताद्यैर सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १०
 नारीणां चिरवासो हि बान्धवेषु न रोचते ।
 कीर्तिचारित्रधर्मघनस्नानयत माचिरम् ॥ ११
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्तामिर्ताजसः ।
 शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाहयम् ॥ १२
 गृहीत्वामरगर्भामं पुत्रं कमललोचनम् ।

G. 1 2001
 B. 1 74. 14
 K. 1 95. 50

अप्या च वृक्षे S दी पति (for बल) — ⁵) N (except K₁, S₁ missing, D₁ om) M₁ s समीपत. — ⁶) Ko s T₁ आरोहद्; B₁ s Da D₁ M आरोह (M₁ 'रुध') T₂ G (except G₁) आरोहद् दुर्माक्षैव — ⁷) Ko s T₂ G₁ s, K₁ N₁ s, D₂ तु (for च) — After 6, D₁ (suppl fol *sec m*) S ins

629* वन च लोढयामास सिंहव्याघ्रगणैर्वृतम् ।
 ततश्च राक्षसान्सर्वान्पिशाचाश्च रिपून्मणे ।
 मुष्टियुद्धेन तान्दत्त्वा कपीनाराधयत्तदा ।
 कश्चिद्वितिसुतस्तु हन्तुकामो महाबल ।
 वध्यमानास्तु दैतेयानमर्षी त समभ्ययात् । [5]
 तमागत प्रहस्यैव बाहुभ्या परिगृह्य च ।
 हव चाप्यय बाहुभ्या पीडयामास त तदा ।
 मर्दितो न दादाकासान्मोचितु यलवत्तया ।
 प्राक्रोशन्नैरव तत्र द्वारेभ्यो नि सृत स्वयम् ।
 तेन शब्देन विरस्ता मृगा सिंहादयो गणा । [10]
 सुसुषुषुश्च शकुन्मूत्रमाश्रमस्थाश्च सुसुषु ।
 निरसु जानुभि कृत्वा विसमर्जं च सोऽपतत् ।
 तद्दृष्ट्वा विस्मय जग्मु कुमारस्य विचेष्टितम् ।
 नित्यकाल वध्यमाना दैतेया राक्षसै सह ।
 कुमारस्य भयादेव नैव जग्मुस्तदाश्रमम् । [15]

[In D₁ certain additional stanzas (encrpted from S) have been written out on four suppl. fol, *sec m*, on a different kind of paper, the suppl sheets being ins., in the MS, after 19^{ab} — (L. 12) D₁ परामुर्दुजो भूमौ पपात परिपीडित]

7 S₁ missing D₁ om 7^{ab} (cf v. l. 6) — S ins after 7^{ab} D₁ (marg *sec m*), after 5

630* कण्वेन सहिता दृष्ट्वा कर्म सर्वेऽतिमानुषम् ।
 — ¹) N₁ s B₁ सस्व — ²) Ko सर्वाध, K₁ सर्वान्धि N₁ s V₁ D₁ D₂ S 'स्वर्ग'

8 S₁ missing — ³) M₁ समवर्धत — ⁴) T₁ जयेन — After 8, D₁ (suppl fol *sec m*) S ins

631* अग्रेपयति दुःपन्ते महिष्यास्तनयस्य च ।
 पाण्डुभावपरीताङ्गीं चिन्तया समभिमुताम् ।
 लम्बालका कृता दीना तथा महिनवासमम् ।
 शकुन्तला च सप्रेक्ष्य प्रदध्यौ स मुनिस्तदा ।
 शास्त्राणि सर्ववेदाश्च द्वादशाद्वयं चाभवत् ।

[Before line 1, D₁ T₂ G₂ s M₁ ins 'यदा']

9 S₁ missing — ⁵) K₂ चाप्यति, K₁ चाप्यत्यमा — ⁶) B₁ (as in text) s समयो M 'राज्यस्य — ⁷) S ह्यनुप्याय स द्विज — After 9, D₁ (suppl fol *sec m*) S (G₂ om from line 32 onward) ins a passage of 61 lines given in App I (No 46)

10 S₁ missing G₂ om 10-13 — ⁸) N₁ s V₁ B₁ मतम् (for बलम्) S (G₂ om) ह्यनुत्तया सर्वदमन कण्व शिष्यानुवाच — ⁹) N₁ s V₁ B Da D₂ आशु (for शीघ्र) — ¹⁰) K₁ T₁ G₁ 'मिहाश्र'. N₂ V₁ B Da D₁ 'तो गृहात्, D₂ 'तो वनात् T G₂ s M सपुत्रामाश्रमादित — ¹¹) N₁ s D₁ S (G₂ om) मर्तु प्रा(M₁ s प्र)पयतागार (T₂ G₁ s s 'भ्यादा) — ¹²) Cf 1 15 3^d and v. l. K नासा वायोश्रमे क्षम (K₁ मा स वास हह क्षमा), N₁ s D₂ 'स्युता; D₁ M (except M₁) 'पूजित

11 S₁ missing G₂ om. 11 (cf v. l. 10) — ¹³) Ko s s मे, M₁ s च (for हि) — ¹⁴) K₁ शोभते, K₂ युज्य, D₂ दास्य — ¹⁵) B₁ G₁ चारिष्य, M 'धर्मम् — ¹⁶) N₁ s तस्माद्वच्छत — After 11, D₁ (suppl fol *sec m*) S (except G₂) ins a passage of 28 lines given in App I (No 47).

12 S₁ missing G₂ om. 12 (cf v. l. 10) — ¹⁷) K₁ D₁ T₂ G₂ s च ते, D₂ तत, T₁ G₁ M शिष्या (for सर्वे) — ¹⁸) K₁ N₁ D₁ D₂ s T₂ G₂ s 'एत मर्ताजम, B₁ D₂ T₁ G₁ M 'एगमि' — ¹⁹) N₁ s सहपुत्रा गताह्वय, S (G₂ om) दुःपतस्य पुरं प्रति

13 S₁ missing G₂ om 13 (cf. v. l. 10) — ²⁰) N₁ s

कटाक्षैर्निर्दहन्तीव तिर्यग्ग्राजानमैक्षत ॥ २१
 आकारं गूहमाना च मन्युनाभिसमीरिता ।
 तपसा संभृतं तेजो धारयामास वै तदा ॥ २२
 सा मुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ।
 भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य कुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ २३
 जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभापसे ।
 न जानामीति निःसङ्गं यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ २४
 अत्र ते हृदयं वेद सत्यसैवानृतस्य च ।
 कल्याण* बत साक्षी त्वं मात्मानमवमन्यथाः ॥ २५
 योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
 किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ २६
 एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं

न हृच्छयं वेत्ति मुनिं पुराणम् ।
 यो वेदिता कर्मणः पापकस्य
 यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोपि ॥ २७
 मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
 विदन्ति चैनं देवाश्च स्वधैवान्तरपूरुषः ॥ २८
 आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
 द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
 अहश्च रात्रिश्च उमे च संध्ये
 धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ २९
 यमो वैवस्वतस्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् ।
 हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति ॥ ३०
 न तु तुष्यति यस्यैष पुरुषस्य दुरात्मनः ।

O 1 3019
B 1 74 32
K 1 99 11

21 °) N̄ V1 B D 'माणौष्ठ' — °) S निर्दहन्ती (G₂ s
 'हृष्टि'व नेत्राभ्यां
 22 °) K1 स्त (for च) G₂ आकारेण समा — °) S1 K1 अवि, N̄ V1 B D T₂ G₂ s च (D₂ अति) (for
 अभि) B (except B1) D₂ T₂ G₂ s समीरित
 23 °) S1 K1 s D₂ 'र समभिप्रेक्ष्य — °) K₂ s N̄ V1
 B₂ s D₂ राजानम' S यथान्याय वचोत्र
 24 Before 24, D₄ (marg) G₁ M ins शकुं
 — °) N̄ s जानन्नम — °) N̄ s किं नु देव — °) K1 s N̄
 V1 B1 m s D (except D₂ D₅) M₂-s नि शक (M₂-s
 'शक'), K₂ T₂ G न (K₂ नौ) सग — °) G₂ यथा त्व
 N̄1 s V1 B D (except D₂) 'कृतो जन
 25 °) S यस्य ते — °) N̄1 s V1 B वा, Cd च (as
 in text) — °) S1 K D1 'ण भव (K₂ s-1 तव, D1
 वद) साक्षी त्व (K₂ s-1 साक्षीद) मात्मान माव', N̄ V1 B
 D₂ D₂ s 'ण वद साक्षिणमात्मान माव'; T G 'ण यत
 साक्षिणा (T₁ 'त) मात्मानमवमन्यसे, M 'ण साक्षिण चैव
 मा (M₂ s कस्माद्) मात्मानमवमन्यसे S₂ Dev सत्यस्य चानृ
 तस्य च मध्ये यत् कल्याण सत्तु स्वमेव वेद [1] यत
 विस्मये । साक्षी पक्षपाती [1] वेतन (! read आत्मान)
 मावमन्यथा [1] S — Cf Manu 8 84
 26 T₂ om 26-27 — °) M₂-s अन्यथा — °) =
 32° T₁ 'था सत्तु सापते — °) D₂ किं त्वया — °) N̄
 (except D₂) चोरेण N̄ s आत्मापघातिन, D₂ 'त्माग्रह'
 — Cf Manu 4 255

27 T₂ om 27 (of v 1 26) — °) S1 कवि (for
 मुनि) — °) G₂ 'ता कारण K₂ s पातकस्य — °) K₂ s
 N̄ V1 D (except D₂) S (T₂ om) तस्यातिके (G₂ 'तरे)
 — S ins after 27 (T₂, which om 26-27, ins
 after 25)

638* धर्म एव हि साधूना सर्वेषा हितकारणम् ।

नित्यं मिथ्याविहीनानां न च दुःखाद्यहो भवेत् ।

With 27 of Manu 8 91

28 °) K (except K1) पातक — °) K₂ B₂ s s D₂
 G₂ s M transp न and कश्चिद्वेत्ति — °) S1 देवाश्चैव च,
 K₁ चैव त देवा S देवाश्चैव विदत्येव (T₁ G₁ प्रपद्यति,
 M₂-s विदत्यन्ते) — °) K₂ s तथैवा, K₂ स चैवा, N̄
 V1 D (except D₂) T₁ G₁ यश्चैवा T₂ G₂-s M भूतानि
 च (T₂ 'तांश्चैव, G₂ M₂-s 'ताश्चापि, M₂ s 'यासोपि)
 तथापरे — Cf Manu 8 85

29 °) K₂ 1 M₂ 'वनलानिलौ च; K₂ s B₂ D₂ T₂ G
 'वनिलोनलश्च — °) D₂ मनश्च; G₂ दिशश्च — °) K₂ s
 B₂ s धर्मो हि B₂ marg दृष्टि — Cf Manu 8 86

30 °) G₂ 'स्वतो राजा — °) = 31° S1 K D₂
 (! Cd) न (K₂ पि) यात; N̄1 निर्घात S₂ Dev न
 यावयति (sio) । न फलवत्करोति । S — G₂ (hapl) om
 30°-31° — Cf Manu 8 92^{ab}

31 G₂ om 31 (of v 1 30) — °) K₂ s M₂-s
 न च तु; T G₁-3.6 M₂ s न तुष्यति च S1 K₂ B₂ D₂ s G₂
 यस्यैव — °) M₂ दुष्कृतस्य दुः — °) G₂ 'पक नून
 — °) = 30° S1 K₂ 1 N̄ s B₁ m s वियात; K₂ धिया न;

कटाक्षैर्निर्दहन्तीव तिर्यग्राजानमैक्षत ॥ २१
 आकारं गृहमाना च मन्युनाभिसमीरिता ।
 तपसा संभृतं तेजो धारयामास वै तदा ॥ २२
 सा मुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ।
 भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ २३
 जानन्नपि महाराज कसादेवं प्रभापसे ।
 न जानामीति निःसङ्गं यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ २४
 अत्र ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ।
 कल्याण* वत साक्षी त्वं मात्मानमवमन्यथाः ॥ २५
 योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
 किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ २६
 एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं

न हृच्छयं वेत्ति मुनिं पुराणम् ।
 यो वेदिता कर्मणः पापकस्य
 यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥ २७
 मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
 विदन्ति चैनं देवाश्च स्वधैवान्तरपूरुषः ॥ २८
 आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
 द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
 अहश्च रात्रिश्च उमे च संध्ये
 धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ २९
 यमो वैवस्वतस्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् ।
 हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति ॥ ३०
 न तु तुष्यति यस्यैष पुरुषस्य दुरात्मनः ।

O 1 3019
B 1 74 32
K 1 69 18

21 °) N̄ V1 B D 'माणौष्ठ' — °) S निर्दहन्ती (G: s 'हस्ति) व नेत्राभ्यां
 22 °) K1 सा (for च) Gs आकारेण समा — °) S1 K1 अपि, N̄ V1 B D T2 G: s च (D: s अति) (for अभि) B (except B1) D2 T2 G: s समीरित
 23 °) S1 K1 s D: s 'र समभिप्रेक्ष्य — °) Ks. 4 N̄ V1 B: s 4 Da D2 राजानम' B यथान्याय वचोत्र
 24 Before 24, D4 (marg) G1 M ins शकुं — °) N̄s जानन्नाम — °) N̄s किं नु देव — °) K1. 4 N̄ V1 Bim s D (except Da: s D: s) M: s नि शक (M: s 'शक), Ks T2 G न (Ks नौ) सग — °) Gs यथा त्व N1 s V1 B D (except D: s) 'कृतो जन
 25 °) S यस्य ते — °) N1. 2 V1 B वा, Cd च (as in text) — °) S1 K D1 'ण भव (Ko 2-4 तव, D1 वद) साक्षी त्व (Ko 2-4 साक्षीद) मात्मान माव', N̄ V1 B Da D2 s 'ण वद साक्ष्येण सा', Bsm Da 'ण यत साक्षी चेन्मा'; D: s 'ण वद साक्षित्वमात्मान माव'; T G 'ण यत साक्षीणा (T1 'त) मात्मानमवमन्यसे, M 'ण साक्षिण चैव मा (M: s कसादा) मानमवमन्यसे S Dev सत्यस्य चानृतस्य च मध्ये यत् कल्याण सत्तु स्वमेव वेद [1] यत विस्मये । साक्षी पक्षपाती [1] वेतन (I read आत्मान) मावमन्यथा [1] S — Cf Manu 8 84
 26 T2 om 26-27 — °) M: s अन्यथा — °) = 32° T1 'या सत्तु मापते — °) D: s किं त्वया — °) N (except D1) चोरेण N̄s आत्मापघातिन, D: s 'त्माग्रहा' — Cf Manu 4 255

27 T2 om 27 (of v 1 26) — °) S1 कवि (for मुनि) — °) Gs 'ता कारण Ko 2 पातकस्य — °) K2. 4 N̄ V1 D (except D2) S (T2 om) तस्यातिके (Gs 'तरे) — S ins after 27 (T2, which om 26-27, ins after 25)

638* धर्म एव हि साधूना सर्वेषा हितकारणम् ।

नित्य मिथ्याविहीनाना न च दुःखावहो भवेत् ।

With 27 of Manu 8 91

28 °) K (except K1) पातक — °) Ks B: s 4 D2 Gs 4 M transp न and कश्चिद्वेत्ति — °) S1 देवाश्चैव च, K1 चैव त देवा B देवाश्चैव विदलेव (T1 G1 प्रपद्यति, M: s विदत्यन्ते) — °) Ko 4 तथैवा, Ks स चैवा, N̄ V1 D (except Da) T1 G1 यश्चैवा T2 G2-4 M भूतानि च (T2 'तांश्चैव, Gs M: s 'ताश्चापि, M: s 'यास्तोपि) तथापरे — Cf Manu 8 85

29 °) Ko 1 M: s 'वनलानिलौ च; K2 s B: s D: s T2 G 'वनिलोनलश्च — °) D2 मनश्च; Gs दिशश्च — °) Ko 2 s B: s धर्मो हि Bsm marg वृत्ति — Cf Manu 8 86

30 °) Gs 'स्वतो राजा — °) = 31° S1 K D: s (1 Cd) न (Ko पि) यात; N1 निर्घात S Dev न यावयति (Sio) न फलवत्करोति S — Gs (hapl) om 30°-31° — Cf Manu 8 92^{ab}

31 Gs om 31 (of v 1 30) — °) Ko 2 M: s न च तु; T G1-3. 6 M: s न तुष्यति च S1 K2 B1 D2 s Gs यस्यैव — °) M: s दुष्कृतस्य दुः — °) Gs 'पक नून — °) = 30° S1 Ko 1 N̄s Bim s विघात; K2 घियान;

यः सदारः स विश्वास्तस्माद्वाराः परा गतिः ॥ ४३
 संसरन्तमपि प्रेतं विषमेष्वेकपातिनम् ।
 भार्यैचान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥ ४४
 प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते ।
 पूर्वं मृतं च भर्तारं पश्चात्साध्यनुगच्छति ॥ ४५
 एतस्मात्कारणाद्राजन्पाणिग्रहणमिष्यते ।
 यदामोति पतिर्भार्यामिह लोके परत्र च ॥ ४६
 आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।

तस्माद्भार्या नरः पश्येन्मातृवन्पुत्रमातरम् ॥ ४७
 भार्यायां जनितं पुत्रमादौ नृममिवाननम् ।
 ह्लादते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्तेव पुण्यकृत् ॥ ४८
 दयमाना मनोदुःखैर्व्याधिभिश्चातुरा नराः ।
 ह्लादन्ते स्वपुं दारेषु धर्मात्ताः सलिलेष्विव ॥ ४९
 सुसंरब्धोऽपि रामाणां न ब्रूयादप्रियं बुधैः ।
 रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्त्रायत्तमवेक्ष्य च ॥ ५०
 आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् ।

C 1 307
P 1 24 2

Me-8 सहाया, N1 'हाय'; T1 G1 Me-8 'भार्या', Me-8 साहाय्या
 43 S1 missing (cf v 1 35) — a) K1 G1 Me-8
 'पुत्र' Ko 4 विश्वासो — b) N1 V1 B D T1 G1 Me-8
 'जनस्या' — c) G1 यस्य दाराः; Me-8 यः सभार्यः. K1 D1
 यस्माद्वारेषु विश्वास्त — d) G1 सदा गति

44 S1 missing (cf v 1 35) — a) B1 'सस्मर';
 D1 ससेव' K1 L1 D1 T1 G1 Me-8 'भिप्रेत' — b)
 Ko 3 'प्रेकपातितः; D1 G1 'प्रेव पातिनः; G1 'प्रेव
 पातित' — c) K1 G1 भार्या चान्वेति; D1 'चान्वेति. — K1
 (hapl) om 44^a-45^a — d) G1 'ये (for या)

45 S1 missing (cf v 1 35) K1 om 45^a (cf
 v 1 44) — N1 V1 (hapl) om 45^b-46^a — c) S
 पूर्वमेत ह — d) T1 साम्यनु'; T1 G1 Me-8 सा शत्रु'
 G1 Me-8 साम्यनु'; G1 सा शत्रु'

46 S1 missing (cf v 1 35) N1 V1 om 46^a
 (cf v 1 45) — d) S अस्मिन् (for हृ) — After
 46, S ins

641* पोषणार्थं शरीरस्य पोषेय स्वर्गतस्य वै ।

47 S1 resumes — a) D1 आत्मनात्मैव, T1 G1 Me-8
 Me-8 आत्मनात्मना च; G1 Me-8 आत्मनात्मना च, G1 आत्मना
 चामा — b) B1 'सुत ह' K1 इत्यभिधीयते — Me-8
 om 47^a — c) T1 G1 Me-8 'यां पति' — S ins after
 47 (Me-8, after 47^a)

642* अन्तरात्मैव सर्वस्य पुत्रो नामोच्यते सदा ।

गती रूपं च चेष्टा च आवर्ता लक्षणाणि च ।

विपूर्णां यानि दृश्यन्ते पुत्राणां सन्ति तानि च ।

तेषां त्रीण्युपाचाराः सपर्यायं शुभाशुभात् ।

(of 669*).

48 a) G1 भार्यानुनीत या पुत्र — b) N1 V1 B D
 (except D1) 'द्वैष्विव चान' — c) T1 G1 Me-8 transp
 ह्लाद' and जनि' D1 मनुज (for जनि') N1 जायते
 जनित प्रे'; T1 G1-8 जनिता मोदते प्र' — After 48, S

(G1 om lines 6-7) ins

643* पतिव्रतारूपधरा परधीजस्य सप्रहात् ।

इह विनाश्य भर्तृणां नरय यान्ति दारणम् ।

परेण जनिता पुत्रा नृममिवार्याया यदेष्टा ।

मम पुत्रा इति मतालो पुत्रा अपि शत्रवः ।

द्विपन्ति प्रतिरुपन्ति न ते वचनशरणि । [5]

हेष्टि तान् विता चापि स्वधीजे न तया नृप ।

न हेष्टि पितरं पुत्रो जतिवारमभाति या ।

न हेष्टि जनिता पुत्र तस्मादात्मा मुक्तो भवेत् ।

49 a) G1 'माना जना — b) S 'भिन्युमुने'
 N1 D1 6 जना (T1 G1 'जा', Me-8 अपि) — c) N1 T1
 मोदते T1 G1 Me-8 M से क्(G1 सेच)दारेषु पुण्यनि
 — d) For Me-8 see below — After 49, S ins

644* विप्रवासकृता धीमा नरा मन्त्रिणामम ।

तेऽपि स्वदारास्तुयन्ति दुरिष्टा धनतमवत् ।

[Me-8 (hapl) om 49^a as also line 1 and the
 first half of line 2 of 644* — (L. 2) For first half
 of v 1 49*]

50 a) Ko 4 पुमान्पुत्रोऽपि, T1 G1 Me-8 अपिपुत्रोऽपि
 (Me-8 हि); T1 G1 Me-8 'मुमपुत्रो' K1 T1 G1 Me-8
 दाराणां, N1 स्वा रामा, T1 G1 Me-8 'नारी' — b) N1 V1
 B D न पुत्रां K1 T1 G1 Me-8 'म वत्र'; N1 V1 B D
 (except D1) नर (for पुत्र) — c) G1 Me-8 'रति
 प्रीतिश्च (Me-8 'ति स्त्र') धर्मं (Me-8 'मां')ध Me-8 धर्माश्च,
 Me-8 धर्माश्च — d) T1 (1 3 4 5) तदायचत्; Me-8
 ताम्वायत्तान K1 3 4 D1 ह; N1 V1 B (except D1) D1
 Dn D1 3 4 हि; Me-8 ह (for च) — After 50, S ins

645* आत्मनोऽप्यमिति धीमता रक्षति या प्रजा ।

शरीरं लोषपात्रां धर्मं स्वर्गमुपागच्छति ।

51 a) T1 G1 Me-8 'पुत्रा T1 दारा, G1 लोषा (for
 रामा) G1 पुत्रदारा S (except T1) 'नरा — b)
 S1 K1 रामा कृते; D1 'ह'; G1 रामास्ते Me-8

यः सदारः स विश्वास्तस्मादाराः परा गतिः ॥ ४३
 संसरन्तमपि प्रेतं विपमेध्वेकपातिनम् ।
 भार्यैचान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥ ४४
 प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते ।
 पूर्वं मृतं च भर्तारं पश्चात्साध्यनुगच्छति ॥ ४५
 एतस्मात्कारणाद्राजन्पाणिग्रहणमिष्यते ।
 यदामोति पतिर्भार्यामिह लोके परत्र च ॥ ४६
 आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।

तस्माद्भार्या नरः पश्येन्मातृवन्पुत्रमातरम् ॥ ४७
 भार्यायां जनितं पुत्रमादृशं स्वमिवाननम् ।
 ह्लादते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ४८
 दयमाना मनोदुःखैर्व्याधिभिश्चातुरा नराः ।
 ह्लादन्ते स्वेषु दारेषु धर्माताः सलिलेष्विव ॥ ४९
 सुसंरब्धोऽपि रामाणां न ब्रूयादप्रियं बुधः ।
 रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्माद्यत्तमवेक्ष्य च ॥ ५०
 आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् ।

C 1 301
P 1 24 22
L 6 22

Me-s सहाया, Ns 'हाय'; T₁ G₁ M₁ 'भार्या', Me साहाय्या
 43 S₁ missing (cf v 1 35) — a) K₁ G₁ e Me-s
 'त्वय Ko 4 विश्वासो — b) N₁ V₁ B D T₁ G₁ s o M
 जनस्ता — c) G₁ यस्य दारा; M₁ यः समर्थ. K₁ D₁
 यस्मादारेषु विश्वास — d) G₁ सदा गति

44 S₁ missing (cf v 1 35) — a) B₁ s संसर';
 D₁ ससेव' K₁ L₁ D₁ T₁ G₁ s Me-s 'भिप्रेत — b)
 Ko s 4 'वेकपातित; D₁ G₁ 'वेव पातिन; G₁ s 'वेव
 पातित — c) K₁ G₁ भार्या चान्वेति; D₁ 'चाभ्येति. — K₁
 (hapl) om 44^a-45^a — d) G₁ o धै (for या)

45 S₁ missing (cf v 1 35) K₁ om 45^a (cf
 v 1 44) — N₁ s V₁ (hapl) om 45^b-46^a — c) S
 पूर्वमेत ह — d) T₁ साभ्यनु'; T₁ G₁ s Me-s सा ह्यनु'
 G₁ s Me-s साभ्यनु'; G₁ सा ह्यनु'

46 S₁ missing (cf v 1 35) N₁ s V₁ om 46^a
 (cf v 1 45) — d) S अस्मिन् (for ह्य) — After
 46, S ins

641* पोषणार्थं दारीरस्य पाथेय स्वर्गतस्य वै ।

47 S₁ resumes — a) D₁ आत्मनात्मैव, T₁ G₁ s-o
 Me 7 आत्मात्मना च; G₁ M₁ s आत्मनात्मा च, G₁ आत्मना
 चारमा — b) B₁ s मुत ह' K₁ इत्यभिधीयते — Me-s
 om 47^a — c) T₁ G₁ M₁ s 'र्या पति — S ins after
 47 (Me-s, after 47^a)

642* सन्तरात्मैव सपत्न्य पुत्रो नामोपपद्ये सदा ।
 गती रूपं च चेष्टा च भावतां लक्षणानि च ।
 विपुणां यानि दृश्यन्ते पुत्राणां सन्ति तानि च ।
 तेषां दीर्घगुणाचारा सपत्न्याश्च शुभाशुभान् ।

(of 669*).

48 a) G₁ भार्यानुनीत या पुत्र — b) N₁ V₁ B D
 (except D₁) 'सैत्विच चाम' — c) T₁ G₁ M₁ transp
 ह्लाद' and जनि' D₁ मनुव (for जनि') N₁ जायते
 जनिता मे'; T₁ G₁ s जनिता मोदते मे' — After 48, S

(G₁ om lines 6-7) ins

643* पतिव्रतारूपधरा परवीजस्य तमहात् ।

कुलं विनाश्य भर्तृणा नरकं यान्ति दारकणम् ।

परेण जनिता पुत्रा स्वभार्याया यवेष्टा ।

मम पुत्रा इति मतास्ते पुत्रा अपि नात्रय ।

द्विपन्ति प्रतिरुपेन्ति न ते वचनहारिण । [5]

हेष्टि त्रांश्च पिता चापि स्ववीजे न तया नृप ।

न हेष्टि पितरं पुत्रो जनितात्मभारि या ।

न हेष्टि जनिता पुत्रं तस्मादायमा सुतो भवेत् ।

49 a) G₁ s 'माना जना — b) S 'भिन्नुमुने'
 N₁ D₁ s जना (T₁ G₁ जौ, Me-s अपि) — c) N₁ T₁
 मोदते T₁ G₁ s o M से क् (G₁ से च) दारेषु गुण्यति
 — d) For Me-s see below — After 49, S ins

644* विप्रवासकृता धीना नरा मन्त्रिषावयम ।

तेऽपि स्वदारास्तुष्यन्ति दुरिष्टा धनलाभवन् ।

[Me-s (hapl) om 49^a as also line 1 and the
 first half of line 2 of 644* — (L. 2) For first half
 of v 1 49*]

50 a) Ko 4 पुमान्पुत्रोऽपि, T₁ G₁ s M अभियोक्तोऽपि
 (Me-s हि); T₁ G₁ s 4 4 मुसमुदो' K₁ T₁ G₁ s
 दाराणां, N₁ स्वा रामा, T₁ G₁ s o M नारी — b) N₁ V₁
 B D न पुत्रां K₁ T₁ G₁ s o M वत्र; N₁ V₁ B D
 (except D₁) नर (for पुत्र) — c) G₁ s 'मि s रति
 प्रीतिश्च (Mi s 'ति म्) धर्म (Mi s 'मां) ध Me धर्माश्च,
 Me धर्माश्च — d) T₁ (1 3 4 4 सदायचर; 1/2 s
 ताम्वायसात्र K₁ s 4 D₁ ह; N₁ V₁ B (except D₁) D₁
 Dn D₁ s 4 हि; Me-s तु (for च) — After 50, S ins

645* आत्मनोऽप्यमिति धैर्यं या रक्षति परा व्रता ।

दारीरं लोषयात्री धै धर्मं स्वर्गोत्प्राप्तिवन् ।

51 a) T₁ G₁ s o M पुत्रा T₁ दारा, G₁ लोषा (for
 रामा) G₁ s पुण्यदारा S (except T₁) 'नरा — b)
 S₁ K₁ रामा कृते; D₁ 'र्या; G₁ यस्मादने Me-s

जातकर्मणि पुत्राणां तथापि विदितं तथा ॥ ६१
 अद्वाद्वात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।
 आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ ६२
 पोपो हि त्वदधीनो मे संतानमपि चाक्षयम् ।
 तस्माच्च जीव मे वत्स सुमुखी शरदां शतम् ॥ ६३
 त्वदङ्गैर्म्यः प्रवृत्तोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
 सरसीवामलेऽऽत्मानं द्वितीयं पश्य मे सुतम् ॥ ६४
 यथा द्वाहवनीयोऽग्निगार्हपत्यात्प्रणीयते ।
 तथा त्वत्तः प्रवृत्तोऽयं त्वमेकः सन्निधा कृतः ॥ ६५

मृगापकृष्टेन हि ते मृगायां परिधावता ।
 अहमामादिता राजन्कुमारी पितृगश्रमे ॥ ६६
 उर्वङ्गी पूर्वचित्तिश्च महजन्या च मेनका ।
 विश्वाची च घृताची च पटेराप्स्यग्मां वराः ॥ ६७
 तामां मां मेनका नाम व्रतयोनिर्गन्धराः ।
 दिवः संप्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ॥ ६८
 मा मां हिमवतः पृष्ठे सुपुत्रे मेनकाप्यगाः ।
 अवकीर्य च मां याता परात्मजमिषामती ॥ ६९
 किं नु कर्माशुभं पूर्वं कृतवत्यग्नि जन्मनि ।

Ms. सप्रवादे, Śs V1 B1 s Da Dn D1 s 'ग्राम, B1 s s
 (m as in text) D1 'जात — ') Ś1 K Śs D1 'कर्मसु
 — ') Ś1 K1 B1-s यथा; D2 तय; S ध्रुव

62 ') Ko Ś V1 B1 D (except D1 s) S 'वादधिजा'
 — ') Ś1 K1 ह्य जीव, Ś1,2 V1 B D1-s D. 'मजी' Ś1
 K1 s B1 D1 D1-s शरदां — After 62, S ins

651* उपजिग्रन्ति पितरो मग्नेणानेन सूर्यनि ।

63 Ś1 K1 D1 (hapl) om. 63 — ') Ko लोको
 हि; K1 s B1 s पोप्यो हि; Ś1 s V1 योदी हि; Śs पौत्रादि,
 Dn D1 s जीवित; D1 जीवो हि, D1 योमो हि; T1 प्यो हि;
 G1 s M पोपण, G1 s पोपित B D1-s D1 T1 'धीनोय; Dn
 D1 s G1 s s M 'धीन मे, T1 G1 'धीनोमी — ') Ś1 s
 V1 B D1-s D1 सतानोपि (Ś1 s V1 हि) तपाक्षय — ')
 Ko s s B1 s D1 जीवसे Ko Ś1,2 V1 B D1-s Dn D1 s s
 T1 पुत्र (for वत्स) — ') K1 s D1 T1 G1 s s M1 स
 सुखी, T1 स जीव; G1 सुवेश, G1 सुगीय Ko s s T1
 G1 शरद — After 63, S ins

652* एको भूया द्विधा भूत इति पादः प्रदश्यते ।

[T1 Ms. s s प्रदश्यते; Ms 'वर्तते]

64 In Ś1, the portion from प्रवृत्तोऽयं up to
 तयोपरस्य (in 75) is lost on the missing upper half of
 a fol (53) — ') G1 s प्रवृत्तो — ') K1 पुरय-
 पुरुषापर; D1 Ms ह्यमेव सन्निधा कृत (= 64^d) — D1
 reads 64^d after 63 G1 om 64^d — ') G1 सन्निधे
 चाम B1 'ह पद्य — ') Ś V1 B1 c Dn D1 s s ये;
 S (G1 om) ते (for मे) — T G1-s Ms s ins after
 64 G1 after 64^d

653* सखीयामग्ने सोम प्रेषामाग्न्यमाननि ।

65 Ś1 missing (cf v 1 64). — ') S (except T1
 G1) च (for हि) — Ms om 65^d — ') S ('Ms om)

पुत्र (for तथा) — ') T1 G1 s 'स्वमेवानि हि' Ko s
 'धा न्यत — After 65, D1 reads 64^d

66 Ś1 missing (cf v 1 64) — ') Ś V1 B D
 (except D1 s) मृगापकृष्ट Dn D1 s Ms पुरा; T G Ms s
 हि (G1 च) ये — ') G1 कौमारे

67 Ś1 missing (cf v 1 64) — ') K1 s Ś1 s B1
 D1 विप्रधि — ') Ś1 सजयन्त्या; G1 s s प्रजयन्त्या K
 अय (for च) — ') Ś1 विश्वाची च वरया च — ') Ko s
 Dn G1 पटेरा, K1 s Ms s 'देने, V1 सजगं (1) K
 (except K1) 'प्यरमो

68 Ś1 missing (cf v 1 64) K1 D1 (hapl) om
 68^a-69^b — ') Śs जगामां मे Ko s D1-s या, K1 D1
 मे; K1 सु, Ś1 s V1 Dn D1 Ms-t या; T1 च, T1 G Ms s
 ये (for मां) K1 D1 'का माता — ') G1 'पंशदि
 A few MSS 'प्यरा — ') G1 संप्राप्य जगती मे मा
 — After 68, S ins

654* धीमानृषिर्धर्मपरो विश्वानर इषापर ।

प्रहयोनि मुनी नाम विश्वामित्रादितामा ।

मुनस्य पुत्रो यत्पान्त्वातामहा धार्मिन् ।

माधिनस्य मुनो राजा विश्वामित्रानु गावित ।

प्यविध विना राजमाता मे मेरास्यरा ।

69 Ś1 missing (cf v 1 64) K1 D1 om 69^a
 (cf v 1 64) — ') Ś1 s V1 B (P1 ms) D1 Dn
 D1 s प्रये — ') Ms s 'का मुभा A few MSS 'प्यरा
 — ') S (except G1) पौत्राय, C1 अय 'नीदे (as in
 text) K D1 प्यरा (Ko s D1 प्यरा) (for माता)
 — ') G1 s s जगती यावय प्रधि — After 69 s
 (T1 G1-s Ms s om line 6) ins a passage of 21
 lines given in App I (No 31)

70 Ś1 missing (cf v 1 64) — ') B (except

जातकर्मणि पुत्राणां तत्रापि विदितं तथा ॥ ६१
 अद्वाद्वात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।
 आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ ६२
 पोषो हि त्वदधीनो मे संतानमपि चाक्षयम् ।
 तस्माच्च जीव मे वत्स सुसुरी शरदां शतम् ॥ ६३
 त्वदङ्गेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
 सरसीवामलेऽऽत्मानं द्वितीयं पश्य मे सुतम् ॥ ६४
 यथा द्वाहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ।
 तथा त्वत्तः प्रसूतोऽयं त्वमेकः सन्निधा कृतः ॥ ६५

मृगापकृष्टेन हि ते मृगां परिधायता ।
 अहमामादिता गजन्तुमारी पितृगत्रमे ॥ ६६
 उर्वशी पूर्वचित्तिश्च महजन्या च मेनका ।
 विश्वाची च घृताची च पटेनाप्सग्मां वराः ॥ ६७
 तामां मां मेनका नाम ब्रह्मयोनिर्गम्यराः ।
 दिवः संग्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ॥ ६८
 मा मां हिमवतः पृष्ठे गुणुवे मेनकाप्यगः ।
 अवकीर्य च मां याता परात्मजमिनामती ॥ ६९
 किं नु कर्माशुभं पूर्वं कृतवत्यग्निं जन्मनि ।

६१ २००
 ६१ २००
 ६१ २००

M: सत्रपादे, N: V: B: D: Dn D: १ 'ग्राम, B: १ १
 (m as in text) D: 'जात — १) S: K: N: D: 'कर्मसु
 — १) S: K: B: १ यथा; D: तप; S: ध्रुव

62 १) Ko N: V: B: D (except D: १) S 'यादधिजा'
 — १) S: K: १ त्व जीव, N: १ V: B: D: १ 'सजी' S:
 K: १ B: D: १ शरदां — After 62, S: 105

651* उपजिघ्रन्ति पितरो मग्नेणानेन मूर्धनि ।

63 S: K: D: १ (hap) om. 63 — १) Ko लोको
 हि; K: १ B: १ पोषो हि; N: १ V: १ चोदी हि; N: १ पान्नादि,
 Dn D: १ जीवित; D: जीवो हि; D: योगो हि; T: १ पोषो हि;
 G: १ M: १ पोषण, G: १ पोषित B: D: १ D: T: १ 'धीनोय; Dn
 D: १ G: १ १ M: १ 'धीन मे, T: १ G: १ 'धीनोमी — १) N: १
 V: B: D: १ सतानोपि (N: १ V: १ हि) तत्राक्षय — १)
 Ko १ B: १ D: १ जीवसे Ko N: १ V: B: D: १ Dn D: १ १
 T: १ पुत्र (for वत्स) — १) K: १ D: १ T: १ G: १ १ M: १ स
 सुयी, T: १ स जीव; G: १ सुवेश, G: १ सुगीय Ko १ T: १
 G: १ शरद — After 63, S: 105

652* एको भूया द्विधा भूत इति याद प्रददयते ।

[T: १ M: १ १ प्रदत्तते; M: १ 'वर्तते]

64 In S: 1, the portion from प्रसूतोऽयं up to
 तपोरपत्य (in 75) is lost on the missing upper half of
 a fol (53) — १) G: १ १ प्रसूतो — १) K: १ पुत्र-
 पुत्रापर; D: M: १ तमेव सन्निधा कृत (= 64*) — D:
 reads 64* after 63 G: १ om 64* — १) G: १ सन्नि-
 धाम B: १ 'ए पद्य — १) N: १ V: B: १ Dn D: १ १ वै;
 S (G: १ om) ते (for मे) — T: १ G: १ M: १ 105 after
 64 G: १ after 64*

653* सखीयामग्ने सोम प्रेषामाग्न्यमाननि ।

65 S: 1 missing (cf v 1 64). — १) S (except T:
 G: १) च (for हि) — M: १ om 65* — १) S ('Is om)

पुत्र (for तथा) — १) T: १ G: १ १ 'त्वमेवाग्निं हि' Ko १
 'धा मित्यत — After 65, D: reads 64*

66 S: 1 missing (cf v 1 64) — १) N: V: B: D
 (except D: १) मृगापकृष्ट Dn D: १ M: १ पुरा; T: G: M: १
 हि (G: १) च — १) G: १ कौमारे

67 S: 1 missing (cf v 1 64) — १) K: १ N: १ B:
 D: १ विप्रसि — १) N: १ सतपन्या; G: १ १ प्रतपन्या K
 अथ (for च) — १) N: १ विश्वाची चैत्रस्या च — १) Ko १
 Dn G: १ पटेता, K: १ M: १ 'हेने, V: १ गजंग(१) K
 (except K: १) 'पारमो

68 S: 1 missing (cf v 1 64) K: १ D: (hap) om
 68*-69* — १) N: १ तामां मे Ko १ D: १ या, K: १ D:
 मे; K: १ तु, N: १ V: B: D: १ M: १ १ मा; T: १ च, T: १ G: M: १
 वै (for मां) K: १ D: १ 'का माता — १) G: १ 'परादि
 A few MSS 'परा — १) G: १ सग्राप्य जगती मे मा
 — After 68, S: 105

654* धीमानुपिधर्मपरो वैश्वानर इवापर ।

प्रहयोनि पुनो नाम विश्वामित्रजितामा ।

पुनश्च पुनो यन्पान्तापानासधार्मिक ।

माधिन्यस्य पुनो राजा विश्वामित्रस्यु माधिन ।

पुनश्च विना राजन्माता मे मेरातापरा ।

69 S: 1 missing (cf v 1 64) K: १ D: om (cf
 (cf v 1 64) — १) N: १ V: B: (P: marg) Dn Dn
 D: १ प्रत्ये — १) M: १ 'का पुनः A few MSS 'परा
 — १) S (except G: १) पतिपत्य, G: १ 'पतिपति (as in
 text) K: १ D: १ तामा (Ko १ D: १ तस्या) (for माता)
 — १) G: १ १ १ जगती मातय प्रति — After 69, S:
 (T: १ G: १ M: १ १ om line १) 105 १ passage of 21
 lines given in App I (No 1)

70 S: 1 missing (cf v 1 64) — १) B (except

६९

शकुन्तलोवाच ।

राजन्सर्पपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।

आत्मनो विल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसि ॥ १

मेनका त्रिदशेष्वेव त्रिदशाश्चानु मेनकाम् ।

मर्मयोद्विच्यते जन्म दुःपन्त तव जन्मतः ॥ २

क्षितावटसि राजंस्त्वमन्तरिक्षे चराम्यहम् ।

आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्पपयोरिव ॥ ३

महेन्द्रस्य कुपेगस्य यमस्य वरुणस्य च ।

भयनान्यनुसंगामि प्रभावं पश्य मे नृप ॥ ४

मत्स्यश्चापि प्रवादोऽयं वं प्रवक्ष्यामि तेऽनय ।

निदर्शनार्थं न द्वेषानच्छृण्वता धन्तुमर्हसि ॥ ५

विस्पो यावदादर्शं नात्मनः पश्यते मुग्धम् ।

मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपचरम् ॥ ६

यदा तु मुखमादर्शं त्रिकृतं नोऽभिरीक्षते ।

६९७४

स चैवायम् — *) S हाप्परा सा च (T: G: ३ चैव)
Some MSS 'प्परा78 D: om 78 (cf v 1 76) For S of v 1 72
— *) N: ३ B Da Dn D: ३ transp पुत्र and ते — *)
N B (except B:) Da Dn D: ३ चालोति — *) K: S
साह*, N B Da Dn D: ३ 'सम79 D: om 79^{ab} (cf v 1 76) For S of v 1 72
— *) N: ३ B Da Dn D: ३ transp योनि and ते
— *) Cf 75 and v 1 S: K: ३ D: 'लीय विधात्रि;
N: ३ B Da Dn D: ३ G: 'लीय प्रभाषये80 For S of v 1 72 — *) S प्य (for एतत्)
— After 80^{ab}, S ins658* सर्वां धामा गियो लोके सर्वां कामपरायणा ।
सर्वां स्त्रिय परवन्ता सर्वां क्रोधममाहुः ।
असत्योक्ता गिय सर्वां न वष्य वणुमर्हसि ।
— *) S सर्वां द्रष्टुमिच्छामि (T: 'स्त्रेय) — *) S इति
(Me: ३ इत) (for त्वया)Colophon om in B D (but found in Cd, as also
in Arj's comm, though Da erroneously omits it).
V: 1 missing — Major parran T: G M समय* (for
आदि*) — Sub-parran T: समय S: K N T:
G: ३ Me: ३ v Cd Arj (comm) (om sub-parran
name) mention only दायुत — Adhy no (figures,
words or both) Ko 70, T: 87, T: 37, G M 38
— S: 1 no N: Dn 81, Da: 91

69

This adhy is missing in V: 1 D: (cf v 1 1
62 2, 68 74), the MSS are wholly ignored here

1 S: K: S om उवाच — *) S: परमाणि G:

मन्यमानि न प* — G: 1 on 1st — *) S (G: 1 on)
हनि(T: G: मेर)मा*2 *) N: प्रिन्नाशापि — *) N: दाधति — *) S:
K: 1 समेय दय; Ko: 1 Bim 'योदृष्टय; K: 'योदृष्टय, Da
corrupt, T: 'य द्रिष्य; G: 'यो द्रिष्य; G: 'त मुष्य;
Me: ३ 'योरीष्य Cd mentions तयुष्टयमे (I read
उरुष्टयते) — *) Ko तातु १; K: N B: Dn D: ३
Me: ३ जन्मा3 *) S क्षिर्ता चरति N: ३ B D (except D:) राजेद्
4 *) Ko: भुज्जाति K (except K:) 'सत्तामि
— *) Bim शृणु (for पश्य) — After 4, S ins659* पुरा तस्मै पुत्र उद्देश्यो जनिताम्ना ।
आयुर्गम मारानां तव पूर्विकांमह ।
महर्षयश्च बहव क्षयिताश्च परतप ।
अप्सरस्तु शृणीतां च मातृदोषो न विप्रो ।[(L: 1) M 'पर कयात — (L: 3) T G: 'तया
— (L: 4) G: ३ Me: ३ सत्यसातु Me: ३ शृणीष्येव]5 S reads 5 after 8 (G: 1 om 5^{ab} and S, reads 5^{ab}
after 7) — K: G: 1 om 5^{ab} — *) S: ३ सत्य चरि प्र;
T G (G: 1 om) सत्य च (T: सत्यच, T: सत्यच) विप्र*
— *) T G (G: 1 om) सप्र: M तय (for स प्र) N:
(om य) प्रपक्ष्यामि च Ko: T: G: ३ मे मृ: M पाप
— *) G: तवे: Me: नो वेपाय: Me: ३ लोके: — *) N:
B: ३ ३ Dn भुजा मे, P: Dn भुजा तव; B: Dn ३ भुजा
तव (by transp) — After 5, S ins660* वामुदायेन तस्मै च तव मद्रतामि ।
which is followed by (the first or second of) 11st,
then follow 15-16, G: 1, however, reads 11st only
here, om 15-16 altogetherG: 1) T: G: ३ ३ M वीक्ष: Me: 'दय) (for पश्य)
T: G: ३ वीक्षे तस्मै मु — *) G: सत्य (for
मार) — *) N: 1 L: D सत्य P: 'मु)पाप

[311]

६९

शकुन्तलोवाच ।

राजन्सर्पपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।
 आत्मनो त्रित्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसि ॥ १
 मेनका त्रिदशेष्वेव त्रिदशाश्वानु मेनकाम् ।
 ममैवोद्विज्यते जन्म दुःपन्त तव जन्मतः ॥ २
 क्षितावटसि राजंस्त्वमन्तरिक्षे चराम्यहम् ।
 आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्पयोरिव ॥ ३

महेन्द्रस्य कुजेरस्य यमस्य वल्गस्य च ।
 भयनान्यनुसंयामि प्रभायं पश्य मे नृप ॥ ४
 मत्पुत्राणि प्रमादोऽयं यं प्रपद्यामि तेऽन्व ।
 निदर्शनार्थं न द्वेषानच्छ्रुत्या धन्तुमर्हमि ॥ ५
 विस्पो यावदादर्शे नात्मनः पश्यते मुग्धम् ।
 मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपचरम् ॥ ६
 यदा तु मुखमादर्शे निरुक्तं गोऽभिधीयते ।

C. 1. 5. 7
L. 74. 7
R. 6. 7. 7

स चैवाद्य — *) S ताप्परा मा च (T: G: s चैव)
 Some MSS 'प्परा

78 D: om 78 (cf v 1 76) For S of v 1 72
 — *) N: s B Da Dn D: s transp पुत्र and ते — *)
 N B (except B: s) Da Dn D: s चालोति — *) K: S
 साह*, N B Da Dn D: s 'सम

79 D: om 79^{ab} (cf v 1 76) For S of v 1 72
 — *) N: s B Da Dn D: s transp योनि and ते
 — *) Cf 75 and v 1 S: K: s D: s 'लीय विधात्रमि;
 N: s B Da Dn D: s G: s 'लीय प्रभापये

80 For S of v 1 72 — *) S ण्य (for एतत्)
 — After 80^{ab}, S ins

658* सर्वां धामा नियो लोके सर्वां कामपरायणा ।

सर्वां स्त्रिय परधना सर्वां क्रोधमगाहुता ।

असत्योक्ता न्रिय सर्वां न वष्य वषुमर्हसि ।

— *) S र्वां वृष्टमिच्छामि (T: 'स्तेष्व) — *) S इति
 (Me-s इति) (for त्वया)

Colophon om in B D (but found in Cd, as also
 in Arj's comm, though Da erroneously omits it).
 V: missing — Major parran T: G M ममय* (for
 आदि*) — Sub-parran T: सभय S: K N T:
 G: s Me: s v Cd Arj (comm) (om sub-parran
 name) mention only दायुनर — Adhy no (figures,
 words or both) Ko 70, T: 87, T: 37, G M 38
 — S: l: no N: s Dn 81, Da: 91

69

This adhy is missing in V: D: (cf v 1 1
 62 2, 68 74), the MSS are wholly ignored here

1 S: K: S om उवाच — *) S: परमाणि G:

मन्यमानि न प* — G: on 1st — *) S (G: om)
 इति (T: G: मेर) मा*

2 *) N: त्रिनाश्याणि — *) N: नाश्याणि — *) S:
 K: सस्येय दय; Ko: s Bim 'योऽष्टय'; K: 'योऽष्टय', Da
 corrupt, T: 'य दिय'; G: 'यो दिय'; G: 'त मुष्य';
 Me-s 'योऽष्टय' Cd mentions तमुष्यते (i read
 उत्पद्यते) — *) Ko जातु न; K: N B: Dn D: s
 Me-s जन्म

3 *) S क्षिती चरमि N: s B D (except B: s) राजेद्र

4 *) Ko: भुजानाणि K (except K: s) 'मत्पुत्राणि
 — *) Bim शृणु (for पश्य) — After 4, S ins

659* पुरा तस्मिन् पुत्र उवाच यो जनितामहा ।

आयुतोम मातराज नय पूर्णविक्रमहा ।

महर्षयश्च यद्व क्षणित्वाप्र परतप ।

अपसरस्तु गृणीयां च मातृद्वयो न निषेधे ।

[(J: 1) M 'पर कयात् — (J: 3) T G: 'तया
 — (L: 4) G: s Me: s क्षणित्वायु Me-s गृणीयेव]

5 S reads 5 after 8 (G: om 5^{ab} and S, reads 5^{ab}
 after 7) — K: G: om 5^{ab} — *) S: मय चरि प्र;
 T G (G: om) मय च (T: मयरा, T: मयरा) दिप्र
 — *) T G (G: om) सप्र M तय (for य प्र) N:
 (om य) प्रपद्यामि च Ko: T: G: s मे मुर; M चाप
 — *) G: तवेय; Me: मो वेयाय; Me-s लोकेय — *) N:
 B: s Dn भुजा मे, P: Dn भुजा य; B: D: s भुजा
 तय (by transp) — After 5, S ins

660* पंथुसायेन मयरा च सा मदस्तामि ।
 which is followed by (the first or second) 11st,
 then follow 15-16, G: however, reads 11st only
 here, om 15-16 altogether

6 *) T: G: s M 'वीर्य Me: 'दय' (for दय)
 T: G: s 'वीर्ये तामरो मु — *) G: मय (for
 मय) — *) N: L: P 'मय' P: 'मु' मय

यत्र दुर्जन इत्याह दुर्जनः सज्जनं स्वयम् ॥ १४
सत्यधर्मच्युतात्पुंगुः कुद्धादाशीपिपादिव ।
अनामिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः ॥ १५
स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सद्यं योज्यमन्यते ।
तस्य देवाः श्रियं नन्ति न च लोकाधुपाश्रुते ॥ १६
कुलंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमबुधम् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥ १७
स्वपत्नीप्रभयान्पञ्च लब्धान्क्रीतान्विवर्धितान् ।
कृतानन्यासु चोत्पन्नान्पुत्रान्च मनुरब्रवीत् ॥ १८
धर्मकीर्त्यावहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।

त्रायन्ते नरकाजानाः पुत्रा धर्मपुत्राः पितृन् ॥ १९
म त्वं नृपतिशार्दूल न पुत्रं त्यक्तुमर्हसि ।
आत्मानं मत्यधर्मां च पालयानो मदीयने ।
नरेन्द्रमिह कपटं न चोटुं त्वमिदार्हसि ॥ २०
वरं कृपशनाद्वार्षी वरं वापीशनात्क्रतुः ।
वरं क्रतुशनात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ २१
अश्वमेधमहर्षं च सत्यं च तुलया श्रुतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्वि सत्यमेव निशित्वेन ॥ २२
सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थार्थगाहनम् ।
सत्यं च चढतो राजन्समं वा स्यान्न वा समम् ॥ २३

'रुपायन्' Ms हेतान्; Me-s हुयान् Tz Gs-s Ms अमदाय.]

15 Śi missing (cf v 1 13) — Gs om 15-16 — I or sequence of S cf v 1 5 — *) Gs 'मुनादिव'; Cd as in text Ds T Gs e M नात्रिकोऽप्युद्विजत्येव (Ds 'जेदे', Ms 'जेदेव')

16 Śi missing, Gs om 16 (cf v 1 13, 15) — For sequence of S cf v 1 5 — *) Gs s transp से and पुत्र — *) Ks Ś Bz D (except Da Ds) ७ (for ड्य) — *) Tz Gs s s इति — *) S (Gs om) तत्रै(M 'धे)न कलितारिषोत् — After 16, S (except Gs) ins

664* अभव्येऽप्युद्विजते नान्तिके पापवर्गेणि ।

दुराचारि कलिभूयान् कलिधर्मपातियु ।

[(L 2) Tz Gs लाद्यु; Ms तिष्टेत् (for भूयात्)]

17 Śi missing (cf v 1 13) — *) Gs 'प्रतिष्ठाभि रितय' Das (I hap) om 17-18 Ś Bz repeat 17-18 after 19 — *) M transp तस्मात् and पुत्र Tz Gs-s न पु त्वं; Tz तु न त्वं Gs माम प्रीतिवर्धना (cf 19*)

18 Contrast Manu 9 158 ff Śi missing (cf v 1 13) Das om 18 (cf v 1 17), Ms-s om 18-19 — *) Ko 'समपात्र' Ds सम्य; T Gs-s Ms 'रुपायन्'; Gs s c रुपाया (for पत्र) — *) Ms रुपायन्धमांन् (for रुपायन्धीताम्) Tz Gs s Ms प्रीतान्मयं (Gs सुतान्दर्प) विव रिताम्; Gs s s प्रीतान्मयवर्धि (Gs 'त्रि)मान् — *) Ś क्षत्रान्; Ds दूतान्; Gs प्रीतान् Ds वयामु चो; T Gs s e Ms 'अन्वर्धो; Gs भवि तपो' — After 18, S (except Me s) ins

665* तत्र पश्यन्पुत्रायादा पश्यन्पुत्रायादा ।

[(var) Manu 9 158-159 — Gs 25 s भद्र; Manu तेषां]

19 Śi missing, Me-s om 19 (cf v 1 13, 18) — *) K (except Ks) Das धर्मकीर्त्यावहा (Ks 'दाय्); Bz S (Me-s om) धर्मकृत् (Ps 'ला; Gs धमादृति) वहा (Gs 'वहान्; Gs 'प्रदा) — *) For 19*, Gs sul s 17-18 (v 1 तु for त) Bz s Ds मा न Bz Ds 'पश्यन्' Ks Das मन प्रीतिवर्धनाम् (Das 'पिया); Bz मा सप्रीतिवर्धनाम् — *) Tz G (except Gs) प्रापयि — *) Bz e Gs धर्मपरा — After 19, Śs Bz repeat 17-18

20 Śi missing (cf v 1 13) — *) D सत्य; M तस्मात् — *) K (except Ks) Śs s Bz D (except Da Ds) transp ७ and पुत्र — After 20*, S ins

666* तस्मात्पुत्रं च सत्यं च पालयन् मदीयने ।

उभय पालयन्ते राजातृणं यनुमर्हसि ।

[(L 1) Ms s तत्, Me-s धर्म (for तस्मात्) Gs धर्म (for सत्य) Me-s पालयन्त्येवामागृहि — (L 2) M (except Ms) रोदमी (for उभय) Gs रोम; M विन् (for सेतम्)]

— Ks om 20-21 — *) Ds क्षात्रान् Ks T G (except G s) 'धर्म' (Tz 'मं न) — *) Śs Ds वयम्; S 'देया' Śs Bz Da Da Ds s पालयन्ति विवर्धते — *) G (except Gs s) M मेहं यमु (G कण्ठ) यनुमर्हसि

21 Śi missing (cf v 1 13) — *) Ks सर (f - यत्) — After 21*, Ks ins

667* परं सरतापादय परं पश्यन्पुत्रम् ।

22 Śi resumes with पुत्राय (22*) — *) Gs 'पश्य च (for हि) — *) Śs 'मेधाविहिष्यते

यत्र दुर्जन इत्याह दुर्जनः सज्जनं स्वयम् ॥ १४
 सत्यधर्मच्युतात्पुंगुः कुद्धादाशीविपाटिव ।
 अनामिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः ॥ १५
 स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सद्यं योज्यमन्यते ।
 तस्य देवाः श्रियं व्रन्ति न च लोकानुपाश्रुते ॥ १६
 कुलंगप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन् ।
 उत्तमं सर्वधर्माणां तस्यात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥ १७
 स्वपत्नीप्रभयान्पञ्च लब्धान्क्रीतान्विप्रधितान् ।
 कृतानन्यासु चोत्पन्नान्पुत्रान्वै मनुरब्रवीत् ॥ १८
 धर्मकीर्त्यावहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।

त्रायन्ते नरकाजानाः पुत्रा धर्मदयाः सिद्ध ॥ १९
 यत्वं नृपतिशार्दूल न पुत्रं त्यक्तुमर्हसि ।
 आत्मानं सत्यधर्मो च पालयानो मदीयने ।
 नरेन्द्रमिह कपटं न वोढुं त्रमिदार्हसि ॥ २०
 वरं कृपयताद्वीपी वरं वापीयतान्कृतुः ।
 वरं क्रतुयनात्पुत्रः सत्यं पुत्रयताद्वरम् ॥ २१
 अश्वमेधमद्वयं च सत्यं च तुलया द्रवम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्वि सत्यमेव निशिष्यते ॥ २२
 सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थयागाहनम् ।
 सत्यं च वदतो राजन्समं वा स्यान्न वा समम् ॥ २३

'स्यात्पुत्र' Ms हेतान्; Me-s दुःखान् Tz Gs-s
 Ms अमदाय.]

15 Śi missing (cf v 1 13) — Gs om 15-16
 — I or sequence of S cf v 1 5 — *) Gs सुनास्ति ;
 Cd as in text Ds T Gs e M नास्ति कोप्युद्विजत्येव (Ds
 'जेदे', Ms s जेदेव)

16 Śi missing, Gs om 16 (cf v 1 13, 15)
 — For sequence of S cf v 1 5 — *) Gs s transp
 ये and पुत्र — *) Ks Ś Bz D (except Da Ds) ॥ (for
 ५५) — *) Tz Gs s s इति — *) S (Gs om)
 तत्र (M 'धे') न कलितविज्ञेत् — After 16, S (except
 Gs) ins

664* अभव्येऽप्युद्विजते नान्तिके पापवर्मेणि ।

दुराचारि कलिभूयान् कलिधर्मचारिण ।

[(L 2) Tz Gs स्यात्; Ms तिष्ठेत् (for भूयात्)]

17 Śi missing (cf v 1 13) — *) Gs 'प्रतिष्ठाभि
 रित्य Da (1 hap) om 17-18 Ś Bz repeat
 17-18 after 19 — *) M transp तस्यात् and पुत्र
 Tz Gs-s न तु त्वं; Tz तु न त्वं Gs नाम प्रीतिवर्धना
 (cf 19*)

18 Contrast Manu 9 158 ff Śi missing (cf v
 1 13) Ds om 18 (cf v 1 17), Me-s om 18-19
 — *) Ks 'समपात्र Ds सय्य; T Gs-s Ms सत्पात्र;
 Gs s छत्पा (for सत्) — *) Ms दृष्टान्धमान् (for
 सत्पात्रातितात्) Tz Gs e Ms प्रीतान्धमान् (Gs सुतान्धमान्) विप्र
 जितात्; Gs s s प्रीतान्धमान्धमान् (Gs 'त्रि')मान् — *) Ś
 क्षत्रान्; Ds दृष्टान्; Gs प्रीतान् Ds वयामु चो; T Gs e
 Ms s अन्धधो; Gs शवि तपो — After 18, S (except
 Me s) ins

665* तत्र पश्यन्पुत्रायादा पश्यन्पुत्रायादा ।

[(v 1) Manu 9 158-159 — Gs 21s s अत्र;
 Manu तेषां]

19 Śi missing, Me-s om 19 (cf v 1 13, 18)
 — *) K (except Ks) Da भवतीतिवत् (Ks 'दा');
 Bs S (Me-s om) धर्मद्वय (Ps 'दा'; Gs धर्माद्वय) यदा
 (Gs 'यदा'; Gs 'प्रदा' — *) For 19*, Gs rule 17-18
 (v 1 तु for स) Bs s Ds न त्वं Bs Ds 'तन्मात्र
 Ks Da मन प्रीतिवर्धनात् (Da 'प्रिया'); Bs स
 सप्रीतिवर्धनात् — *) Tz G (except Gs) प्रायसि — *)
 Bs e Gs धर्मवरा — After 19, Śs Bs repeat 17-18

20 Śi missing (cf v 1 13) — *) D सत्य; M
 तस्यात् — *) K (except Ks) Śs s Bz D (except Da
 Ds) transp ॥ and पुत्र — After 20*, S ins

666* तस्यापुत्रं च सत्यं च पालयन् मदीयने ।

उभय पालयन्नेतदात्तं यत्नमर्हसि ।

[(L 1) Ms s सत्, Me-s धर्म (for तस्यात्) Gs धर्म
 (for सत्य) Me-s पालयन्नेतदामुहि — (L 2) M
 (except Ms) रोदमी (for उभय) Gs रोद; M विप्र
 (for सेतत्)]

— Ks om 20-21 — *) Ds आमान Ks T G
 (except G e) 'धर्म' (Tz 'मं' च) — *) Śs Ds सत्;
 S 'सेता' Śs Bz Ds Ds s पालयन्नेतदीयने — *) G
 (except Gs) M मेह यत्न (G सत्) सत्यमर्हसि

21 Śi missing (cf v 1 13) — *) Ks सत् (f
 यत्) — After 21*, Ks ins

667* परं सरनाजानं परं पश्यन्पुत्रायादा ।

22 Śi resumes v 1 13 सुत्पा (22*) — *) Gs 'न-
 च (for हि) — *) Śs 'मेवातिरिच्यते

अथान्तरिक्षे दुःपन्तं वागुनाचाशरीरिणी ।
 ऋत्विग्भृगेहिताचार्यैर्मन्त्रिमिश्रावृतं तदा ॥ २८
 भव्या माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
 भरस्व पुत्रं दुःपन्तं मायमस्याः शकुन्तलाम् ॥ २९
 रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
 त्वं चास्य धाता गर्भस्य मृत्यमाह शकुन्तला ॥ ३०
 जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।

तस्माद्भरस्व दुःपन्तं पुत्रं शकुन्तल नृप ॥ ३१
 अभृतिरेषा कस्त्यज्याजीवर्द्धयन्तमान्मजम् ।
 शकुन्तलं महान्मानं दौःपन्ति भर पौरव ॥ ३२
 भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादग्माकं वचनादपि ।
 तस्माद्भवत्ययं नाम्ना भरतो नाम ते गुनः ॥ ३३
 तच्छृत्वा पौरवो राजा व्याहृतं वै दिवाकयाम् ।
 पुगेहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽञ्जरीदिदम् ॥ ३४

28 ५: K1 Ds om इवाच, S om 'यदा' उ' — ५) ५s
 एवमुक्त्वा तु Ks ५ ५s B D (except Ds) T1 राजान
 — ५) Me-s या प्रातिष्ठत् — After 28^a, Ds 8 ins

671^a तस्या क्रोधममुल्लोऽसि सभूयो मूह्येद्वयत् ।
 मणियस्यात्मनोऽङ्ग्रेषु तत् प्रोधातिमान्मजम् ।
 प्रमिर्तयानवद्यादी मष्ट पुत्रेण यं घनम् ।

After the above, S reads an additional colophon
 (Adhy no T1 88, T2 38, G M 39) — Before 28^a,
 S ins 'यदा' (beginning a new adhy) — ५) ५s B
 Da Dn Ds अधातरिक्षात् Ds राजान — ५) Bim
 'तामाले' — ५) Ks ५s B D om (the prefix) आ
 S 'क्षामि (G1 M1 'पि) मयूत

29 Before 29, Ds ins वागुनाच — ५) Ks B1 D1
 T G1 s-s Me-s s-s माता भव्या (br transp), Gs M1
 माता भव्या ५s पिता — ५) S यमाम्; Cd येन (as
 in text) — ५) T1 G1 s Me-s दौ पति, T2 G2-s Me-s
 दौर्पन्ति (G2 s Me 'त) — After 29^a, S ins

672^a सत्यमाह शकुन्तला ।

सर्वेभ्यो ह्यहमङ्ग्रेभ्य साक्षादुपपत्ते सुत ।
 आत्मा यैव सुतो ताम सेनैर तप पौरव ।
 आदित ह्यमनामान परिरक्ष इम सुतम् ।

अनन्या एव प्रतीक्षस्य

[(L 1) — 30^a. — (L 3) Gs Me-s तथैव (for ते)]
 — (L 4) Gs परीक्षय Me-s यमामज]
 — After 29, S (Gs om lines 2-3) ins

673^a त्रिय पविप्रमत्तुमेतदु पन्त धर्मेत ।
 नामि नामि रजो ह्यामां दुस्तिताम्यपत्तं नि ।
 तत् सर्वानि भूतानि स्वाजदुस्त्त यमन्तत ।
 आदितारणोरिय.

[(L 2) Me-s दुष्टमाणि — (L 4) T1 आदितार
 ततो रजो Gs यतोरिय]

— After 673^a, S repeats 29^a

30 ५: K1 (hapl) om 30 — ५) Hypermetric

Ko पुत्रमुप', Ds S पुत्र न' Cd उत्तर उन्नयति
 — ५) S (except Me) 'क्षय Cd as in text — Ks
 om 30^a — ५) ५s आदितो यवया गर्भं मायमया
 वागुनाच (cf last line of 671^a) — After 30, S ins.

674^a पतिर्जायां प्रविशति स तस्यां जायते पुन ।

अन्योन्यप्रवृत्तिर्भवा

[(L 2) Gs Me-s अन्योन्यप्रवृत्तेषा (G' 'भैव)]

After 674^a, S repeats 29^a

31 ५) T1 अते; T2 G Me-s अमाय — ५) M दौ पं
 (Me-s 'द्य)ति — ५) Gs मय (for पुत्र) A few
 MSs नृप

32 ५) Ds अभूमिद; T2 G2 s आदित्, G1 s s मु';
 Me आ'; Cd as in text S1 Ks मय्यज्यात् (as in
 text), Ko s Gs मयाज्या; K' मयाज्या; Ks T1 M यत्ता
 (Me-s 'स)ज्या; ५s B D यत् (Bim s य) स्वयत्ता (Ds
 यमयात्), T2 G2 s s न त्याज्या, Gs मयाज्य — ५) ५s B
 D जीवेत (Ds as in text, Ds नायत्), T1 जीत; Me-s
 जीयत् (for जीवत्) T2 G (except Gs e) Me जीवत्
 जीयत् (Me 'मा)मज — ५) Ko दौर्पन्त, D Da Ds
 दौर्पन्ति, T1 Me-s दु पत्त S1 Ks नज Ks s
 पाथिव, S व

33 ५) M इह (for अदि) — ५) T1 Gs सैव (f रने)
 — After 33, S reads 49 (49^a being repeated in its
 proper place) then ins

675^a वेगनासत ।

एवमुक्त्वा ततो वेगं त्यज्य मयोरजा ।

पतिपतेति महता पुष्टवृष्टि पतिरि ।

[G Me-s 'यत']

34 ५) P Ds D राजा न पारय — ५) Ks D
 (ex 1: Ds D) विरिर् — After 34^a, S ins

676^a विदितमाम्यमुपपन्नं यमय यं निर्धारय ।

[Me-s निर्धारय]

35 ५) ५s T1 Gs s अदि (f - यत्त) — ५' -

अथान्तरिक्षे दुःपन्तं वासुनाचाश्वीरिणी ।
 ऋत्विग्पुगेहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चावृतं तदा ॥ २८
 भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
 भरस्व पुत्रं दुःपन्तं मायमस्याः शकुन्तलाम् ॥ २९
 रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
 त्वं चास्य धाता गर्भस्य मत्स्यमाह शकुन्तला ॥ ३०
 जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।

तस्माद्भरस्व दुःपन्तं पुत्रं शकुन्तल नृप ॥ ३१
 अभृतिरेषा कस्त्यज्याजीवजीवन्तमान्मजम् ।
 शकुन्तलं महान्मानं दौःपन्ति भर पौरव ॥ ३२
 भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादग्माकं वचनादपि ।
 तस्माद्भवत्ययं नाम्ना भरतो नाम ते मुनः ॥ ३३
 तच्छृन्वा पौरवो राजा व्याहृतं वै दिवाकमाम् ।
 पुगेहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽव्रीडितम् ॥ ३४

३१ ३२ ३३ ३४

28 ५ K1 Ds om वचाच, S om 'वच' ड' — ५) ५s
 पयमुक्त्वा तु K2 ५ ५s B D (except Ds) T1 राजान
 — ५) Me-s सा प्रातिष्ठत् — After 28^a, Ds 8 ins

671^a तस्या क्रोधममुष्योऽस्मि सभूमे मूर्ख्येदक्षय ।
 सनियस्यात्मनोऽन्नेषु उत क्रीयासिमायमजम् ।
 प्रणिपतयानवद्याप्ती मह पुत्रेण यं धनम् ।

After the above, S reads an additional colophon
 (Adhy no T1 88, T2 38, G M 39) — Before 28^a,
 S ins 'वच' (beginning a new adhy) — ५) ५s B
 Da Dn Ds ५ अधातरिक्षाय Ds राजान — ५) Bim
 'तामाह' — ५) Ks ५ B D om (the prefix) आ
 S 'आभि (G1 M1 'पि) सवृत्

29 Before 29, Ds ins वायुयाच — ५) Ks B1 D1
 T G1 s-s Me-s ५ माता भस्त्रा (by transp.), Gs M1
 माता भस्त्रा ५ पिता — ५) S यमाह; Cl येन (as
 in text) — ५) T1 G1 s Me-s दौ पति, T2 Gs-s Me-s
 दौर्पन्ति (Gs ५ Me 'त) — After 29^a, S ins

672^a सत्यमाह शकुन्तला ।

सर्वेभ्यो ह्यहमङ्गेभ्य साक्षादुत्पद्यते पुन ।
 आत्मा यैव मुनो ताम तेनैव तय पौरव ।
 आहित ह्यामनामान परिरक्ष इमं सुतम् ।
 अनन्या एव प्रतीक्षस्य

[(L 1) = 30^a. — (L 3) Gs Me-s तथैव (for तेनै)
 — (L 4) Gs परीक्ष्य Me-s यमायमज]
 — After 29, S (Gs om lines 2-3) ins

673^a त्रिय पयिप्रगुणानेवदुपन्त धर्मेत ।
 नामि मावि रजो ह्यावा दुस्तिग्वपपरेति ।
 तत सर्वानि भूतानि स्याज्जुष्टममन्त्रा ।
 आहितान्पणोरिव.

[(L 2) Me-s दुष्टानि — (L 4) T1 आहिता एव
 ततो रजो Gs सतपेति]
 — After 673^a, S repeats 29^a

30 ५ K1 (hapl.) om 30 — ५) Hypermetric

Ks पुत्रमुप, Ds ५ पुत्र न Cl estis उन्नयति
 — ५) S (except Me) 'क्षय Cl as in text — Ks
 om 30^a — ५) ५s आहितो यवया गर्भ मायमस्या
 वायुतला (cf last line of 671^a) — After 30, S ins

674^a पतिर्जायां प्रविशति स तस्यां जायते पुन ।

अन्योन्यप्रवृत्तिर्गवा

[(L 2) Gs Me-s अन्योन्यप्रवृत्तेषा (G 'वैष)]

After 674^a, S repeats 29^a

31 ५) T1 अने; T2 G Me-s अमाय — ५) ५s दौ पं
 (Me-s 'दप)ति — ५) Gs मय (for पुत्र) A few
 MES नृप

32 ५) Ds अभूमिह; T2 Gs ५ प्राहृतिह, Gs ५ ५ मु;
 Ms आ; Cl as in text ५s Ks यम्ययवा (as in
 text), Ks ५ स्याज्या; Ks यमाय; Ks T1 M यवा
 (Me-s 'स्य)या; ५ B D यत् (Bim ५ य) स्यावा (Ds
 यज्यावा), T2 Gs ५ स न स्याज्या, Gs यमाय — ५) ५s B
 D जीवेत (D1 as in text, Ds तावत्), T1 जीत; Me-s
 जीवत् (for जीवत्) T2 G (except Gs ५) Ms जीवत
 जीवत् (Me 'मा)मज — ५) Ks दौर्पन्त, B Da Ds ५
 दौर्पन्ति, T1 Me-s दुपत ५s Ks जज Ks ५
 पाथिव, S व

33 ५) M हृत् (for अवि) — ५) T1 Gs ५ वै (for ने)
 — After 33, S reads 40^a (40^a being repeated in its
 proper place) then ins

675^a यैवायव ।

पयजुस्स ततो देवा यमयध यतोऽया ।

पतिपति महता पुत्रवृद्धि पतिरि ।

[G Me-s 'वैत']

34 ५) P Ds P राजा ५ पारव — ५) Ks B
 (ex 1st Ds B) त्रिभिर् — After 34^a, S ins

676^a विदामात्पुण्यं यमयध यमिर्दिव ।

['Me-s विदामा']

35 ५) ५s T1 Gs ५ त्रि (L - अमा) — ५) -

वासोभिरन्नपानैश्च पूजयामास भारत ॥ ४३
 दुःपन्तश्च ततो राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा ।
 भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यपेक्षयत् ॥ ४४
 तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
 भास्वरं दिव्यमजितं लोकसंनानं महत् ॥ ४५
 स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्तिनः ।
 चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः ॥ ४६

स राजा चक्रवर्त्यासीत्सार्वभौमः प्रतापवान् ।
 ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्यथा शक्रो भरुपतिः ॥ ४७
 याजयामास तं कण्वो दक्षवद्भिरिदक्षिणम् ।
 श्रीमान्गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः ।
 यस्मिन्सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४८
 भरताद्भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम् ।
 अपरे ये च पूर्वे च भारता इति विश्रुताः ॥ ४९

C 1 3122
B 1 74 131
K. 1 100 12

682* अनृत वाप्यनिष्ट वा दुरक वापि दुष्कृतम् ।

स्वयाप्येव विशालाक्षि क्षन्तप्य मम दुर्वच ।

क्षम्या पतिकृतं नार्यं पातिन्नत्य ब्रजन्ति या ।

[(L 1) G₁ 2 M अरिष्ट — (L 3) T₂ G₂-s

क्षमा पतिकृते]

43 Ś₁ K₈ missing (of v 1 37, 41) — ^a) T

G₂ 4 s एवमुक्त्वा तु, G₈ तथैव — After 43^a, S ins

683* तामनिन्दितगामिनीम् ।

अन्त पुरं प्रवेदयैव

[(L 1) M₆-s तथा (for ताम्)]

— ^a) S पूजयित्वा तु (M₆-s च) — After 43, D₁ ins
 the latter half of 683* and repeating thereafter
 43^b, completes the line, which introduces 684*,
 while, S ins

684* स मातरमुपस्थाप्य रथन्तर्यामभापत ।

मम पुत्रो बने जातस्त्वव शोकप्रणाशन ।

ऋणादथ विमुक्तोऽहं तव पौत्रेण दोभने ।

विश्वामित्रमुता चैव कण्वेन च विवर्धिता ।

क्षुपा तव महाभागे प्रसीदस्व शकुन्तलाम् । [5]

पुत्रस्य वचन श्रुत्वा पौत्र सा परिपस्वजे ।

पादयोः पतितां तत्र रथन्तर्यां शकुन्तलाम् ।

परिप्वज्य च याहुम्या हर्षादधूण्यवर्तयत् ।

उवाच वचन सत्य लक्षये लक्षणानि च ।

तव पुत्रो विशालाक्षि चक्रवर्ती भविष्यति । [10]

तव भर्ता विशालाक्षि त्रैलोक्यविजयी भवेत् ।

दिव्यान्भोगाननुप्राप्ता भव त्व वरवर्णिनि ।

एवमुक्ता रथन्तर्यां पर हर्षमवाप सा ।

शकुन्तलां ततो राजा शास्त्रोक्तैर्नैव कर्मणा ।

ततोऽग्रमहिर्षी कृत्वा सर्वभरणभूषिताम् । [15]

ब्राह्मणेभ्यो धन दत्त्वा सैनिकानां च भूपति ।

[(L 3) D₁ G₈ M₆-s अस्मि (D₁ 'सिन्' पौत्रेण ते शुभे

— (L 11) G₈ M₆-s transp तव and भर्ता — (L 16)

D₁ M₆-s भूमिप (D₁ 'य')]

44 Ś₁ K₈ missing (of v 1 37, 41) — ^a) D₈ स
 तथैव, S दीप्य(T₁ G₂ M₆ 7 'प')ति च K (K₈ missing)
 N₈ स, N₁ 2 B D₈ D_n D₁ 2 4 M₆-s तु (for च) N₁ 2
 D_n D₁ 4 M₆-s तदा — After 44, K₁ ins

685* ततश्चिराय राज्यं तत्कृत्वा राजन्युपेयुषि ।

कालधर्मं स भरतस्त्वतो राज्यमवाप्तवान् ।

while S ins

686* भरते भारमावेदय कृतकृत्योऽभवन्नृप ।

ततो वर्षशत पूर्णं राज्यं कृत्वा स्वसौ नृप ।

कृत्वा दानानि दुःपन्त स्वर्गलोकमुपेयिवान् ।

दौ पन्तिभरतो राज्यं यथान्यायमवाप स ।

[(L 2) M 'त्वा नराधिप — (L 3) M दत्त्वा G गत्वा
 वना' — (L 4) G₈-s दुःपताद्भरतो, M₆-s दुःपतोपरमे]

45 Ś₁ K₈ missing (of v 1 37, 41) — ^a) N₈
 भासुर and अजर — ^a) D₈ 'सवादन

46 Ś₁ K₈ missing (of v 1 37, 41) — ^a) G₈
 भरतो (for च सतां) — ^a) K₈ 2 4 N₈ T G (except
 G₈ 6) M₆ 8 8 प्राप्य

47 Ś₁ K₈ missing (of v 1 37, 41) — ^a) T₁
 G₈ 6 M 'वर्ती तु — Ś₁ resumes with 47^a — ^a) K
 (K₈ missing) N₈ D₈ विविधै — ^a) M (except M₆)
 देवो (for शक्रो)

48 In Ś₁, 48^a is broken off — K₈ missing
 (of v 1 41) — ^b) N₁ 2 B₈ 4 D (except D₈ D₂) M
 (except M₆) विविधद् — ^a) Ś₁ K₁ T G₁ 6 M श्रीमद्-
 G₂ 4 8 श्रीमद्भित्तत Ś₁ B₁ 6 D₈ D₁ 4 गोविन्द, K₈ 2
 D₈ 1 मत, K₁ 'रत, K₈ गोविमत; D₂ योपि च त, T₂
 'कृति; G₈ 'दित

After 48, S ins the latter part of the
 (genealogical) adhy 89 (metrical), dealing with
 Bharata and his descendants, the collations of the
 Southern MSS are given in the notes to adhy
 89 (q v).

वासोभिरन्नपानैश्च पूजयामास भारत ॥ ४३
 दुःपन्तश्च ततो राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा ।
 भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यपेक्षयत् ॥ ४४
 तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
 भास्वरं दिव्यमजितं लोकसंनादनं महत् ॥ ४५
 स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्तिनः ।
 चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः ॥ ४६

स राजा चक्रवर्त्यासीत्सार्वभौमः प्रतापवान् ।
 ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ ४७
 याजयामास तं कण्वो दक्षवद्भिरिदक्षिणम् ।
 श्रीमान्गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः ।
 यस्मिन्सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४८
 भरताद्भारती कीर्तियेनेदं भारतं कुलम् ।
 अपरे ये च पूर्वे च भारता इति विश्रुताः ॥ ४९

C 1 3122
B 1 74 131
K. 1 100 12

682* अनृत वाप्यनिष्ट वा दुरक चापि दुष्कृतम् ।
 त्वयाप्येव विशालाक्षि क्षन्तव्य मम दुर्वच ।
 क्षम्या पतिकृतं नार्यं पातिघ्न्य व्रजन्ति या ।
 [(L 1) G₁ 2 M अरिष्ट — (L 3) T₂ G₂-s
 क्षमा पतिकृते]

43 Ś₁ K_s missing (of v 1 37, 41) — ^a) T
 G₂ 2 s एवमुक्त्वा तु, G_s तथैव — After 43^a, S ins

683* तामनिन्दितगामिनीम् ।

अन्त पुरं प्रवेक्ष्यैव

[(L 1) M_s-s तथा (for ताम्)]

— ^a) S पूजयित्वा तु (M_s-s च) — After 43, D_s ins
 the latter half of 683* and repeating thereafter
 43^b, completes the line, which introduces 684*,
 while, S ins

684* स मातरमुपस्थाय रथन्तर्यामभापत ।
 मम पुत्रो वने जातस्त्वव शोकप्रणाशन ।
 ऋणादथ विमुक्तोऽहं तव पौत्रेण शोभने ।
 विश्वामित्रमुता चेय कण्वेन च विवर्षिता ।
 क्षुपा तव महाभागे प्रसीदस्व शकुन्तलाम् । [5]
 पुत्रस्य वचन श्रुत्वा पौत्र सा परिपस्वजे ।
 पादयोः पतितां तत्र रथन्तर्यां शकुन्तलाम् ।
 परिप्वज्य च याहुम्या हृषादधूण्यवर्तयत् ।
 उवाच वचन सत्य लक्षये लक्षणानि च ।
 तव पुत्रो विशालाक्षि चक्रवर्ती भविष्यति । [10]
 तव भर्ता विशालाक्षि त्रैलोक्यविजयी भवेत् ।
 दिव्यान्भोगाननुप्राप्ता भव त्व वरवर्णिनि ।
 एवमुक्ता रथन्तर्यां पर हर्षमवाप सा ।
 शकुन्तलां ततो राजा शास्त्रोक्तैर्नैव कर्मणा ।
 ततोऽग्रमहिर्षी कृत्वा सर्वभरणभूषिताम् । [15]
 ब्राह्मणेभ्यो धन दत्त्वा सैनिकानां च भूपति ।
 [(L 3) D₁ G_s M_s-s अस्मि (D₁ 'स्मिन्) पौत्रेण ते शुभे
 — (L 11) G_s M_s-s transp तव and भर्ता — (L 16)
 D₁ M_s-s भूमिप (D₁ 'प)]

44 Ś₁ K_s missing (of v 1 37, 41) — ^a) D_s स
 तथैव, S दौप्य (T₁ G₂ M_s 1 'प) ति च K (K_s missing)
 N_s स, N₁ 2 B Da Dn D₁ 2 4 M_s-s तु (for च) N₁ 2
 Dn D₁ 4 M_s 3 तदा — After 44, K₁ ins

685* तत्क्षिराय राज्यं तत्कृत्वा राजन्युपेयुषि ।
 कालधर्मं स भरतस्ततो राज्यमवाप्तवान् ।
 while S ins

686* भरते भारमावेक्ष्य कृतकृत्योऽभवन्नप ।

ततो वर्षशत पूर्णं राज्यं कृत्वा त्वत्सो नृप ।

कृत्वा दानानि दुःपन्त स्वर्गलोकमुपेयिवान् ।

दौ पन्तिभरतो राज्यं यथान्यायमवाप स ।

[(L 2) M 'त्वा नराधिप — (L 3) M दत्त्वा G गत्वा
 वना — (L 4) G_s-s दुःपताद्भरतो, M_s-s दुःपतोपरमे]

45 Ś₁ K_s missing (of v 1 37, 41) — ^a) N_s
 भासुर and अजर — ^a) Da 'सवादन

46 Ś₁ K_s missing (of v 1 37, 41) — ^a) G_s
 भरतो (for च सतां) — ^a) Ko 2 4 N_s T G (except
 G_s e) M_s 2 3 प्राप्य

47 Ś₁ K_s missing (of v 1 37, 41) — ^a) T₁
 G_s e M 'वर्ती तु — Ś₁ resumes with 47^a — ^a) K
 (K_s missing) N_s D_s विविधै — ^a) M (except M_s)
 देवो (for शक्रो)

48 In Ś₁, 48^a is broken off — K_s missing
 (of v 1 41) — ^b) N₁ 2 B_s 4 D (except Da D₂) M
 (except M_s) विविधद् — ^a) Ś₁ K₁ T G₁ e M श्रीमद्-
 G₂ 2 4 श्रीमद्भिर्वितत Ś₁ B₁ e Da₂ D₁ 4 गोविन्द, Ko 2
 Da₁ 'मत, K₁ 'रत्त, K_s गोभिमत; D₂ योपि च त, T₂
 'कृति; G_s 'दित

After 48, S ins the latter part of the
 (genealogical) adhy 89 (metrical), dealing with
 Bharata and his descendants, the collations of the
 Southern MSS are given in the notes to adhy
 89 (q v).

मेघजेनाग्निना ये ते पूर्व दग्धा महौजसः ॥ ३
 तेभ्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिमाः प्रजाः ।
 संभूताः पुरुषन्याग्र स हि लोकपितामहः ॥ ४
 वीरिण्या सह संगम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः ।
 आत्मतुल्यानजनयत्सहस्रं संशितव्रतान् ॥ ५
 सहस्रसंख्यान्समितान्सुतान्दक्षस्य नारदः ।
 मोक्षमध्यापयामास सांख्यज्ञानमनुत्तमम् ॥ ६
 ततः पञ्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे ।
 प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिद्धवर्जुनमेजय ॥ ७
 ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
 कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ८
 त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
 मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान्समजीजनत् ।

इन्द्रादीन्वीर्यसंपन्नान्विवस्वन्तमथापि च ॥ ९
 विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः प्रभुः ।
 मार्तण्डश्च यमस्यापि पुत्रो राजन्नजायत ॥ १०
 मार्तण्डस्य मनुर्धोमानजायत सुतः प्रभुः ।
 मनोर्वंशो मानवानां ततोऽप्य प्रथितोऽभवत् ।
 ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥ ११
 तत्राभवत्तदा राजन्ब्रह्म क्षेत्रेण संगतम् ।
 ब्राह्मणा मानवास्तेषां साङ्गं वेदमदीधरन् ॥ १२
 वेनं धृष्णुं नरिण्यन्तं नाभागैश्चाकुमेव च ।
 करूपमथ शर्यातिं तथैवात्राष्टमीमिलाम् ॥ १३
 पृषध्नवमानाहुः क्षत्रधर्मपरायणान् ।
 नाभगारिष्टदशमान्मनोः पुत्रान्महाबलान् ॥ १४
 पञ्चाशतं मनोः पुत्रास्तथैवान्येऽभवन्क्षितौ ।

C. 1 3142
B. 1 75. 17
K. 1 69. 20

4^{ab}) G₁ 2 Ms s transp जज्ञे and दक्षो B_s
 यस्यादिमा — ^a) D_s सर्वभूतपिता^a

5^a) Ś₁ K वीरण्या, B₁ sm s (m as in text) T₁
 वैरं, B₂ वैरिं; Da₁ वीरेणा, D_s T₂ G Ms-s वैरिं, D_s
 वाक्षिण्या — ^a) K_o 4 शसितं

6^a) Ś₁ नमितान्; K₁ नपि तान्; N₁ 2 B D (except
 D_s) न्समूतान्; N_s T₁ G_s M न्स तु तान्, T₂ G₁ 4-s
 न्सहितान्; G₂ न्सततान् — ^b) N₁ 2 B D (except D_s)
 दक्षपुत्राश्च ना — ^a) K₁ B₁ s s Da_s T₂ Cd सांख्य Da₁
 ससाख्य ज्ञानमुत्तमः; G_s येन स्युरजरामरा — After 6,
 D_s T₁ G₁-s ins

688* नाशार्थं योजयामास दिगन्तज्ञानकर्मसु ।

7^b) Ś₁ K_o 1 कावेभिः; K₂ कान्वेति, K₃ कार्येभिः;
 T₁ M कात्मनि T₂ G समजीजनत् (for अभिं)

8^{ab}) = Manu 9 129^{ab} — ^a) = 1 60 12^a N₁
 Dn M transp स and दश — ^b) = 1 60 12^a T₂ G
 Ms s 8 काश्य — ^a) = 1 60 15^a K_o 2 4 B_s स्यान्नयने,
 G_s स्य दर्शने — ^a) = 1 60 12^b K (except K₁) B₁
 Da Da₁ ns D₁ ससा^a

9^b) G (except G₁ s) शुभा, Ms s s परा; Cd वरा
 (as in text) — ^a) S (except Ms) काश्य Dn
 स्वस्याम् — ^a) N₂ S (except T₁ G₁ s Ms) अ(T₂
 आ)दित्या — ^a) Ś₁ मवाप च

10 In S₁, the portion of the text from 10^b-20^a
 is lost on the missing upper half of a fol (55)

— ^a) N₂ B D (except D_s s.s) om 10^{ad} D_s S
 मार्ताण्डस्य यमी चापि सुता राजन् K₄ D_s s G_s 6 च्यजायत.

11 After 11^{ab}, D (except Da D_s) ins

689* यमश्चापि सुतो जज्ञे ययातस्तस्यानुज प्रभु ।

धर्मात्मा स मनुर्धोमान्यत्र वश प्रतिष्ठित ।

— ^a) N_s यतोय G₁ 2 तो भुवि — ^a) K₁ ततो जा^a
 K₁ 2 स, K₄ स, M च (for तु)

12^a) N₁ 2 Dn D₁ 4 G_s M (except Ms) तत (for
 तत्र) K_o 1 N₁ 2 B D महाराज — ^b) K_o 2 N_s D_s
 G_s 6 M सहित; D_s मिं, T G₁ s स्थिं, G₁ 2 वृं.
 — ^a) K_o उदीरयन्, N₁ B₁ (m as in text) sm s s Dn
 D₁-s S आधारयन्; D₁ अधीयिन्, Cd as in text

13^a) B₁ s D₁ 2 वेण; Dn वेणु; D_s प्ल K₁ विष्णु,
 K₁ N₁ 2 B₁ m s-s Da वृष्ट; D_s वृष्टु, D_s वसु, S वसु G_s
 महाभाग (for नरिं) — ^a) K₄ N₁ 2 B D (except
 Da D_s) कारूपं (D_s कारूप्यं), G (except G_s) M करुदा^a
 G_s 4 s Ms s शय्याति, Ms-s शयां — ^a) N₁ 2 Dn D₁
 G₁ तथा चेवाष्ट K₁ तथैवाचाष्टमीदिता (sup lin मिता);
 N_s व्राष्टमे विलि^a

14^a) K_o पृषध्वं, K₁ वृषध्वं, T₁ वृषध्वं, G₁ वृषध्वं,
 G_s वृषध्वं; G_s वृषध्वं, Ms-s वृषध्वं B D₁-s प्राहु N₁
 Da Dn D₁ T₂ G₁-s वृ(Da₁ G₁ वृ)पध (G_s वृषध्वं नवमं
 प्रा(T₂ G₁-s चा)हु — ^b) N₁ D (except D_s s s) यण
 — ^a) K₂ नादिष्टं, D_s T G तथैवादिष्टं; M तथैव दिष्टं,
 Cd as in text, — ^a) N₁ 2 B D (except D_s) प्रचक्षते

मेघजेनाग्निना ये ते पूर्वं दग्धा महौजसः ॥ ३
 तेभ्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिमाः प्रजाः ।
 संभूताः पुरुषव्याघ्र स हि लोकपितामहः ॥ ४
 वीरिण्या सह संगम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः ।
 आत्मतुल्यानजनयत्सहस्रं संशितव्रतान् ॥ ५
 सहस्रसंख्यान्समितान्सुतान्दक्षस्य नारदः ।
 मोक्षमध्यापयामास सांख्यज्ञानमनुत्तमम् ॥ ६
 ततः पञ्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे ।
 प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिष्टधुर्जनमेजय ॥ ७
 ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
 कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ८
 त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
 मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान्समजीजनत् ।

इन्द्रादीन्वीर्यसंपन्नान्विवस्वन्तमथापि च ॥ ९
 विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः प्रभुः ।
 मार्तण्डश्च यमस्यापि पुत्रो राजन्नायत ॥ १०
 मार्तण्डस्य मनुर्धोमानजायत सुतः प्रभुः ।
 मनोर्वशो मानवानां ततोऽय प्रथितोऽभवत् ।
 ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥ ११
 तत्राभवत्तदा राजन्ब्रह्म क्षत्रेण संगतम् ।
 ब्राह्मणा मानवास्तेषां साङ्गं वेदमदीधरन् ॥ १२
 वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं नाभागेक्ष्वाकुमेव च ।
 करूपमथ शर्यातिं तथैवात्राष्टमीमिलाम् ॥ १३
 पृषध्नवमानाहुः क्षत्रधर्मपरायणान् ।
 नाभागारिष्टदशमान्मनोः पुत्रान्महाबलान् ॥ १४
 पञ्चाशतं मनोः पुत्रास्तथैवान्येऽभवन्क्षितौ ।

G. 1 3142
B. 1 75.17
K. 1 69.20

५^{ab}) G₁ s Ms s transp जज्ञे and दक्षो B_s
 यस्यादिमा — ^a) D_s सर्वभूतपिता^a

5^a) Ś₁ K वीरण्या, B₁ sm s (m as in text) T₁
 वैरं, B₁ वैरिं; Da₁ वीरेणा, D_s T₁ G Ms-s वैरिं, D_s
 वार्क्षिन्या — ^a) K_o s शसितं

6^a) Ś₁ नमितान्; K₁ नपि तान्; N₁ s B D (except
 D_s) न्समूतान्; N₁ T₁ G_s M न्स तु तान्, T₁ G₁ 4-s
 न्सहितान्; G₁ न्सततान् — ^b) N₁ s B D (except D_s)
 दक्षपुत्राश्च ना — ^a) K₁ B₁ s s Da_s T₁ Cd सांख्य Da₁
 ससांख्य ज्ञानमुत्तम; G_s येन स्युरजरामरा — After 6,
 D_s T₁ G₁-s ins

688* नाशार्थं योजयामास दिगन्तज्ञानकर्मसु ।

7^b) Ś₁ K_o 1 काश्चेभिः; K₁ कान्वेति, K₁ कार्येभिः;
 T₁ M कात्मनि T₁ G समजीजनत् (for अभिं)

8^{ab}) =Manu 9 129^{ab} — ^a) =1 60 12^a N₁
 Dn M transp स and दश — ^b) =1 60 12^a T₁ G
 Ms s s काश्य — ^a) =1 60 15^a K_o s s B_s स्यानयने,
 G_s स्य दर्शने — ^a) =1 60 12^b K (except K₁) B₁
 Da Dn₁ ns D₁ सप्ता

9^b) G (except G₁ s) शुभा, Ms s s परा; Cd वरा
 (as in text) — ^a) S (except Ms) काश्य Dn
 स्वस्याम् — ^a) N₁ S (except T₁ G₁ s Ms) अ(T₁
 आ)दित्या — ^a) Ś₁ मवाप च

10 In S₁, the portion of the text from 10^b-20^a
 is lost on the missing upper half of a fol (55)

— ^a) N₁ B D (except D_s s s) om 10^{cd} D_s S
 मार्तीदस्य यमी चापि सुता राजन् K₁ D_s s G_s s व्यजायत.

11 After 11^{ab}, D (except Da D_s) ins

689* यमश्चापि सुतो जज्ञे ख्यातस्तस्यानुज प्रभु ।

धर्मात्मा स मनुर्धोमान्यत्र वश प्रतिष्ठित ।

— ^a) N₁ यतोय G₁ s तो सुवि — ^a) K₁ ततो जा^a
 K₁ s स, K₁ स, M च (for तु)

12^a) N₁ s Dn D₁ s G_s M (except Ms) तत (for
 तत्र) K_o 1 N₁ s B D महाराज — ^b) K_o s N₁ s D_s
 G_s s M सहित; D_s मि, T G₁ s स्थि, G₁ s वृ,
 — ^a) K_o उदीरयन्, N₁ B₁ (m as in text) sm s s Dn
 D₁-s S आधारयन्; D₁ अधीयिन्, Cd as in text

13^a) B₁ s D₁ s वेण; Da वेणु; D_s एल K₁ विष्णु,
 K₁ N₁ s B₁ m s-s Da वृष्ट; D_s धुधु, D_s वसु, S त्रसु G_s
 महाभाग (for नरिं) — ^a) K₁ N₁ s B D (except
 Da D_s) कारूप (D_s कारूप्य), G (except G_s) M करुदा^a
 G_s s Ms s शय्याति, Ms-s शया — ^a) N₁ s Dn D₁
 G₁ तथा चैवाष्ट K₁ तथैवाचाष्टमीदिता (sup lin मिडा);
 N₁ s त्राष्टमे विलि

14^a) K_o वृषध्व, K₁ वृषप्र, T₁ वृषद, G₁ वृषद,
 G_s वृषद, G_s वृषस, Ms-s वृषत्र B D₁-1 प्राहु N₁
 Da Dn D₁ T₁ G₁-s वृ (Da₁ G₁ वृ) पद्म (G_s वृषेद्र) नवमं
 प्रा(T₁ G₁-s चा)हु — ^b) N₁ D (except D_s s s) यण
 — ^a) K₁ गादिष्ट, D_s T G तथैवादिष्ट; M तथैव दिष्ट,
 Cd as in text, — ^a) N₁ s B D (except D_s) प्रचक्षते

तेजसा तपसा चैव विक्रमेणौजसा तथा ॥ २७
 यतिं ययातिं संयातिमायातिं पाञ्चमुद्वमम् ।
 नहुपो जनयामास पट् पुत्रान्प्रियवाससि ॥ २८
 ययातिर्नाहुपः सम्राडासीत्सत्यपराक्रमः ।
 स पालयामास महीमीजे च विविधैः सवैः ॥ २९
 अतिशक्त्या पितृनर्चन्देवांश्च प्रयतः सदा ।
 अन्वगृह्णात्प्रजाः सर्वा ययातिरपराजितः ॥ ३०
 तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
 देवयान्यां महाराज शर्मिष्ठायां च जज्ञिरे ॥ ३१
 देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च ।
 द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे ॥ ३२
 स शाश्वतीः समा राजन्प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 जरामर्छन्महाधोरां नाहुपो रूपनाशिनीम् ॥ ३३
 जराभिभूतः पुत्रान्स राजा वचनमब्रवीत् ।

यदुं पूरुं तुर्वसुं च द्रुह्युं चानुं च भारत ॥ ३४
 यौवनेन चरन्कामान्युवा युवतिभिः सह ।
 विहर्तुमहमिच्छामि साह्यं कुरुत पुत्रकाः ॥ ३५
 तं पुत्रो देवयानेयः पूर्वजो यदुरब्रवीत् ।
 किं कार्यं भवतः कार्यमस्माभिर्यौवनेन च ॥ ३६
 ययातिरब्रवीत्तं वै जरा मे प्रतिगृह्यताम् ।
 यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३७
 यजतो दीर्घसत्रैर्मे शापाच्चोशनसो मुनेः ।
 कामार्थः परिहीणो मे तप्येऽहं तेन पुत्रकाः ॥ ३८
 मामकेन शरीरेण राज्यमेकः प्रशास्तु वः ।
 अहं तन्वाभिनवया युवा कामानवाप्नुयाम् ॥ ३९
 न ते तस्य प्रत्यगृह्ण्यदुप्रभृतयो जराम् ।
 तमब्रवीत्ततः पूरुः कनीयान्सत्यविक्रमः ॥ ४०
 राजंश्चराभिनवया तन्वा यौवनगोचरः ।

C 1 3168
B 1 75 44
K 1 69 47

यायाति, K३ अया*, N१ २ B Da D३ ३ प्रया*, D३ अय*,
 G३ ३ अया* Ko N B पाचिम्; K३ ४ D३ ३ ३ T G M३
 यातिम्, M३ वाजिम्, M३-३ यदतिम् (s10) Ko यातिनाहुप,
 Dn D३ अयातिं ध्रुव (for पाञ्चमु) — ४) D (except
 D३ ३ ३) सुतान् Dn D1.४ प्रियवादिन, D३ T1 प्रियया
 सह, T३ G३ ४ ३ वामव, G३ M३ वासस, G३ वानपि, G३
 वासवि, Cd as in text — After 28, K३ N B D ins

692* यतिस्तु योगमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनि ।

29 ४) Ko D३ तेषा सत्य — ५) T1 G1 ३ M३
 transp स and पाल* (T1 M३ further read च for स)
 N१ ३ तदा (for महीम्) — ४) B D (except D३) द्रुह्युमि
 (for विवि*) K३ ४ N१ ३ B३ m ३ D (except D३ ३)
 T1 G1-३ सखे

30 ५) K३ N१.३ B D (except D३) T अतिभक्त्या
 S१ K D३ T३ वृत्तचर्यन्, T३ G३ ३ वृत्तैव — ४) T३ G३ ३
 तत, G३ ३ तदा (for सदा) — ४) = 44^b

31 ४) S१ K३ B३ Dn३ D३ सर्वे Cf v 1 1 1
 85, 175 etc

32 S१ K३ (hapl) om 32 — ५) G३ न्या व्यजा*
 — ४) G३ M (except M३) तुर्वसु — ५) Ko ३ ४ D३ ३
 G३ M३ द्रुह्य — ४) K३ तु, N Dn G1-३ च (for प्र)

33 ५) S१ K३ जरामर्छन्, T G M३ रां गच्छन्, M३ ३-३
 रामगान्; Cd as in text — ५) Ko B३ ३ Da T३
 M३ नाशनी

34 ५) Ko ३ transp पुत्रान् and राजा D३ सन्,
 D३ तान् (for स) G३ मिदूषित पुत्रान् (om स)
 — ५) Cf v 1 32^b G1-३ M तुर्वसु — ५) Cf v 1
 32^b S१ K Da D३ ३ T1 G1.३ द्रुह्य D३ तु च पचम

35 ५) N३ न चरेत्, Da T३ G३ नाचरन् — ५) B
 (except B३ ३) Da३ (before corr) सह, Cd as in text

36 Before 36, N१ ३ ins वैश च — ५) N B
 (except B३) D (except Da D३ ३) G (except G३)
 दैवया — ४) N१ ३ B D (except D३) G३ वाक्य, T३
 पितु (for यदु) — ५) D३ M३ यत् (for किं) S१ K N३
 D३ साह्य, T३ G (except G३ ३) अत्र (for कार्यं) D३ G३
 भवता — ५) N B D (except D३) M (except M३)
 अस्माक K३ ३ वने नृप, D३ वने गते Ko ३ वै, B D३ ३
 ह; Da तु; Dn D३ ४ ते (for च)

37 ५) B३-३ Da D३ रत्यब्रवीत् (om वै) B३ त तु,
 S त च (G1-३ तस्य) (for त वै) — ५) G३ चरामि

38 ५) B३ च (for मे) — ५) Ko Dn३ G३ ३ कामार्थ,
 K३ थौ; T कामत, G३ M३ त, M३-३ द्वि Ko ४
 हीनोद्य; K३ D३ जी मे, N३ S नो वै, Dn जोय
 — ५) K३ N१.३ D (except D३ ३ ३) T M३ ३ तप्येय

39 ४) T३ G1.३ प्रशास्तु च, T३ G३ ३ स्ति य — ५) G३
 अह त्वभिनवययो — ५) T३ G1-३ ३ युक्त का N१ ३ B
 D (except D३ ३) G३ ३ M३ कामम्

40 ५) N१.३ Dn ते न (by transp) N३ ते तस्य न;

तेजसा तपसा चैव विक्रमेणौजसा तथा ॥ २७
 यतिं ययातिं संयातिमायातिं पाञ्चमुद्रवम् ।
 नहुपो जनयामास पट् पुत्रान्प्रियवाससि ॥ २८
 ययातिर्नाहुपः सम्राडासीत्सत्यपराक्रमः ।
 स पालयामास महीमीजे च विविधैः सवैः ॥ २९
 अतिशक्त्या पिबन्चन्देवांश्च प्रयतः सदा ।
 अन्वगृह्णात्प्रजाः सर्वा ययातिरपराजितः ॥ ३०
 तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
 देवयान्यां महाराज शर्मिष्ठायां च जज्ञिरे ॥ ३१
 देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च ।
 द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे ॥ ३२
 स शाश्वतीः समा राजन्प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 जरामर्छन्महाधोरां नाहुपो रूपनाशिनीम् ॥ ३३
 जराभिभूतः पुत्रान्स राजा वचनमब्रवीत् ।

यदुं पूरुं तुर्वसुं च द्रुह्युं चानुं च भारत ॥ ३४
 यौवनेन चरन्कामान्युवा युवतिभिः सह ।
 विहर्तुमहमिच्छामि साह्यं कुरुत पुत्रकाः ॥ ३५
 तं पुत्रो देवयानेयः पूर्वजो यदुरब्रवीत् ।
 किं कार्यं भवतः कार्यमस्माभिर्यौवनेन च ॥ ३६
 ययातिरब्रवीत्तं वै जरा मे प्रतिशृङ्खताम् ।
 यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३७
 यजतो दीर्घसत्रैर्मे शापाचोशनसो मुनेः ।
 कामार्थः परिहीणो मे तप्येऽहं तेन पुत्रकाः ॥ ३८
 मामकेन शरीरेण राज्यमेकः प्रशास्तु वः ।
 अहं तन्वाभिनवया युवा कामानवामुयाम् ॥ ३९
 न ते तस्य प्रत्यगृह्ण्यदुग्रभृतयो जराम् ।
 तमब्रवीत्ततः पूरुः कनीयान्सत्यविक्रमः ॥ ४०
 राजंश्चगभिनवया तन्वा यौवनगोचरः ।

C 1 3188
B 1 75 44
K 1 69 47

यायाति, K३ अथा, N१ ३ B Da D३ ३ प्रया, D३ अय, G३ ३ अया Ko N B पाचिम्; K३ ३ D३ ३ ३ T G M३ यातिम्, M३ वाजिम्, M३-३ यदतिम् (३१०) Ko यातिनाहुप, Dn D३ अयातिं ध्रुव (for पाञ्चमु) — ३) D (except D३ ३ ३) सुतान् Dn D३ ३ प्रियवादिन, D३ T३ प्रियया सह, T३ G३ ३ ३ वामव, G३ M३ वासस, G३ वानपि, G३ वासवि, Cd as in text — After 28, K३ N B D ins

692* यतिस्तु योगमास्थाय द्रव्यभूतोऽभवन्मुनि ।

29 ३) Ko D३ तेषा सत्य — ३) T३ G३ ३ M३ transp स and पाल (T३ M३ further read च for स) N१ ३ तदा (for महीम्) — ३) B D (except D३) यहुमि (for विवि) K३ ३ N१ ३ B३ m ३ D (except D३ ३) T३ G३-३ मयै

30 ३) K३ N१ ३ B D (except D३) T अतिभक्त्या S३ K D३ T३ वृन्चयन्, T३ G३ ३ वृश्चैव — ३) T३ G३ ३ तत, G३ ३ तदा (for सदा) — ३) = 44^b

31 ३) S३ K३ B३ Dn D३ सर्वे Cf v 1 1 1 85, 175 etc

32 S३ K३ (hapl) om 32 — ३) G३ न्या ह्यजा — ३) G३ M (except M३) तुर्वसु — ३) K३ ३ ३ D३ ३ G३ M३ द्रुह्य — ३) K३ तु, N Dn G३-३ च (for प्र)

33 ३) S३ K३ जरामर्छन्, T G M३ रां गच्छन्, M३-३-३ रामगान्; Cd as in text — ३) Ko B३ ३ Da T३ M३ नाशनी

34 ३) Ko ३ transp पुत्रान् and राजा D३ सन्, D३ तान् (for स) G३ सिद्धिपित पुत्रान् (om स) — ३) Cf v 1 32^b G३-३ M तुर्वसु — ३) Cf v 1 32^b S३ K Da D३ ३ T३ G३ ३ द्रुह्य D३ तु च पचम

35 ३) N३ न चरेत्, Da T३ G३ नाचरन् — ३) B (except B३ ३) Da३ (before corr) सह्य, Cd as in text

36 Before 36, N१ ३ ins वैश ड — ३) N B (except B३) D (except Da D३ ३) G (except G३) देवया — ३) N१ ३ B D (except D३) G३ वाक्य, T३ पितु (for यदु) — ३) D३ M३ यत् (for किं) S३ K N३ D३ साह्य, T३ G (except G३ ३) अत्र (for कार्य) D३ G३ भवता — ३) N B D (except D३) M (except M३) अस्माक K३ ३ वने नृप, D३ वने गते Ko ३ वै, B D३ ३ ह; Da तु; Dn D३ ३ ते (for च)

37 ३) B३-३ Da D३ दृष्यब्रवीत् (om वै) B३ त तु, S त च (G३-३ ताश्च) (for त वै) — ३) G३ ३ चरामि

38 ३) B३ च (for मे) — ३) Ko Dn D३ ३ कामार्थ, K३ यौ; T कामत, G३ M३ तै, M३-३ द्वि Ko ३ हीणोद्य; K३ D३ गौ मे, N३ S नो वै, Dn गोय — ३) K३ N१ ३ D (except D३ ३ ३) T M३ ३ तप्येय

39 ३) T३ G३ ३ प्रशास्तु च, T३ G३ ३ स्ति य — ३) G३ अह त्वभिनववयो — ३) T३ G३-३ युक्त का N१ ३ B D (except D३ ३) G३ ३ M३ कामम्

40 ३) N१ ३ Dn ते न (by transp) N३ ते तस्य न;

७१

जनमेजय उवाच ।

ययातिः पूर्वकोऽस्माकं दशमो यः प्रजापतेः ।

कथं स शुक्रतनयां लेभे परमदुर्लभाम् ॥ १

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण द्विजोत्तम ।

आनुपूर्व्या च मे शंसं पुरोर्विशकरान्यृथक् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

ययातिरासीद्राजपिर्देवराजसमद्युतिः ।

तं शुक्रवृषपर्वाणौ वव्राते वै यथा पुरा ॥ ३

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छतो जनमेजय ।

देवयान्याश्च संयोगं ययातेर्नाहुपस्य च ॥ ४

सुराणामसुराणां च समजायत वै मिथः ।

ऐश्वर्यं प्रति संघर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ५

जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽऽङ्घ्रिरसं मुनिम् ।

पौरोहित्येन याज्यार्थं काव्यं तूशनसं परे ।

ब्राह्मणौ तावुमौ नित्यमन्योन्यस्पर्धिनौ भृशम् ॥ ६

तत्र देवा निजघ्नुर्यान्दानवान्युधि संगतान् ।

तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्यावलाश्रयात् ।

ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७

असुरास्तु निजघ्नुर्यान्सुरान्समरमूर्धनि ।

न तान्संजीवयामास बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ८

न हि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेद वीर्यवान् ।

संजीवनीं ततो देवा विपादमगमनपरम् ॥ ९

ते तु देवा भयोद्विग्नाः काव्यादुशनसस्तदा ।

ऊचुः कचमुपागम्य ज्येष्ठं पुत्रं बृहस्पतेः ॥ १०

C 1 8103
B 1 76 11
K 1 70 11

71

 This adhy is missing in V₁ (cf v 1 1 68 74), the MS is wholly ignored here — The Yayāti episode recurs almost verbatim in the Matsyap (adhy 25-42) The Purāṇa text, it may be noted, agrees most closely with the K version, in point of both extent and readings

1 K₂ missing up to 17^d (of v 1 1 69 41) K₁ Dn₁ D₂ S om उवाच — “) Ko 2 (sup l₁n) 4 N B (except B₂) D G₂-s पूर्वजो — “) T₂ स कथ (by transp)

2 K₂ missing (of v 1 1) — “) Ś₁ Dn₁ द्विजोत्तम, Ko 1 Dn D₁ 2 4 5 तपोवन; N₂ त्वया द्विज S व्यासतो द्विजसत्तम — After 2^{ab}, Ko 4 ins

696* वर्णसकरजो धर्मं कथं तं नास्पृशत्तदा ।

जरासचरण चापि अन्यदेहेषु न श्रुतम् ।

— “) K₄ D₂ 4 “पूर्व्याच, D₂ “पूर्वेण A few MBS पुरोर् N B D (except D₂) राज्ञो वश” S “पूर्व्ये(T₂ G₁ 2 5 “र्वे)ण ये चान्ये राजानो वशचारिण

3 K₂ missing (cf. v 1 1) Ś₁ K₁ D₂ 4 S om उवाच — “) N₂ B D (except D₂) “तिरासीद्वपतिर, S “तिर्नाहुयो राजा — “) S “सम क्षितौ — “) K₂ तौ (for वै) S वरमुत्तमं

4 K₂ missing (cf. v 1 1) — “) D₂ तवाह सप्र; G₂ तत्तस्तेह प्र — “) Ś₁ K₁ N B D (except D₂) पृच्छते D₂ राजसत्तम S पृच्छतस्तु महीपते — “) G₂ 5 सवाद्

5 K₂ missing (cf. v 1 1) — “) D₂ S भेदो वै समजायत — “) Ko 2 B सहर्ष, D₂ “घर्षे, T₁ “घर्षे, T₂ G (except G₂) M “घर्षात् — “) S त्रैलोक्यस्य च कारणात्

6 K₂ missing (cf. v 1 1) — “) S देवा दैत्यैर् (T₁ G₂ 3 “त्यान्) योत्स्यमाना — “) K₄ वयुर Cd explains आङ्घ्रिरस Ko 4 T₁ G₂ 3 अङ्घ्रिरस सुत — “) Ś₁ K (K₂ missing) N₂ D₂ “हित्याय Ś₁ Ko 1 D₂ T G राज्याये (T₂ G₂-s “ये), K₂ M याज्यार्थे, B₂ यस्याये, B₂ याज्यत्वे — “) Ko चोशनस, G₂-s औश — “) D₂ तावुमौ ब्राह्मणौ (by transp) — “) M₂-s स्पृशत(1)

7 K₂ missing (of v 1 1) G₂ († hapl) om 7^a-8^a

8 K₂ missing, G₂ om 8^{ab} (of v 1 1, 7) K₁ om 8^a-9^b — “) Ś₁ Ko 2 4 T₂ M₂-s ताव स, G₂ तान्पुनर्, G₂ तान्वैव

9 K₂ missing, K₁ om 9^{ab} (of v 1 1, 8) — “) Dn D₁ 4 वेत्ति वीर्यं — “) K₄ Da Dn G₂ M₂ 5 संजीवनीं

10 K₂ missing (of v 1 1) — “) K₂ D₂ तत्र, N₂ T₁ G₁-s M (except M₂) तेय, D₁ ततो (for ते तु) G₂-s transp तु and देवा Ś₁ ततोद्विग्ना — “) D₂

७१

जनमेजय उवाच ।

ययातिः पूर्वकोऽस्माकं दशमो यः प्रजापतेः ।
 कथं स शुक्रतनयां लेभे परमदुर्लभाम् ॥ १
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
 आनुपूर्व्या च मे शंस पूर्वोर्वशकरान्पृथक् ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।

ययातिरासीद्राजर्षिर्देवराजसमद्युतिः ।
 तं शुक्रवृषपर्वाणौ वव्राते वै यथा पुरा ॥ ३
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छतो जनमेजय ।
 देवयान्याश्च संयोगं ययातेर्नाहुपस्य च ॥ ४
 सुराणामसुराणां च समजायत वै मिथः ।
 ऐश्वर्यं प्रति संघर्षत्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ५

जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽऽङ्घ्रिरसं मुनिम् ।
 पौरोहित्येन याज्यार्थं काव्यं तूशनसं परे ।
 ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्धिनौ भृशम् ॥ ६
 तत्र देवा निजघ्नुर्यान्दानवान्युधि संगतान् ।
 तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्यावलाश्रयात् ।
 ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७
 असुरास्तु निजघ्नुर्यान्सुरान्समरमूर्धनि ।
 न तान्संजीवयामास बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ८
 न हि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेद वीर्यवान् ।
 संजीवनीं ततो देवा विपादमगमनपरम् ॥ ९
 ते तु देवा भयोद्विग्नाः काव्यादुशनसस्तदा ।
 ऊचुः कचमुपागम्य ज्येष्ठं पुत्रं बृहस्पतेः ॥ १०

© 1 8193
B 1 76 11
K 1 70 11

71

✎ This adhy is missing in V₁ (cf v l 1 68 74), the MS is *wholly* ignored here — The Yayāti episode recurs *almost verbatim* in the Matsyap (adhy 25-42) The Purāṇa text, it may be noted, agrees most closely with the K version, in point of both extent and readings

1 Ks missing up to 17^d (of v l 1 69 41) K₁ Dn₁ Ds S om उवाच — “) Ko s (sup ln) 4 N̄ B (except B_s) D Gs-s पूर्वजो — “) T₂ स कथ (by transp)

2 Ks missing (of v l 1) — “) Ś₁ Dn₁ द्विजोत्तम, Ko 1 Dn D₁ s s तपोवन; N̄s त्वया द्विज S व्यासतो द्विजसत्तम — After 2^{ab}, Ko 4 ins

696* वर्णसकरजो धर्मं कथं तं नास्पृशत्तदा ।

जरासचारण चापि अन्यदेहेषु न श्रुतम् ।

— “) K₄ D₄ 4 “पूर्वांच, D₄ “पूर्वेण A few MSS पुनरे N̄ B D (except D_s) राज्ञो वश” S “पूर्वे(T₂ G₁ s “र्वे)ण ये चान्ये राजानो वशाचारिण

3 Ks missing (cf. v l 1) Ś₁ K₁ D_s 4 S om उवाच — “) N̄s B D (except D_s) “तिरासीवृषतिर, S “तिर्नाहुपो राजा — “) S “सम क्षितौ — “) K_s तौ (for वै) S वरमुत्तमं

4 Ks missing (cf. v l 1) — “) D_s तवाह सप्रं; G₂ सतस्तेह प्र — “) Ś₁ K₁ N̄ B D (except D₄) पृच्छते D_s राजसत्तम S पृच्छतस्तु महीपते — “) G₄ s सवादं

5 Ks missing (cf. v l 1) — “) D_s S भेदो वै समजायत — “) Ko s B सहर्ष, D_s “वर्षे, T₁ “वर्षे, T₂ G (except G_s) M “वर्षात् — “) S त्रैलोक्यस्य च कारणात्

6 Ks missing (cf. v l 1) — “) S देवा दैत्यैः (T₁ G₂ s “त्यान्) योत्स्यमाना — “) K₄ वयुर Cd explains आङ्घ्रिरस Ko 4 T₁ G₂ s अङ्घ्रिरस सुत — “) Ś₁ K (K_s missing) N̄s D_s “हित्याय Ś₁ Ko 1 D_s T G राज्यार्थे (T₂ G₄-s “र्थ), K_s M याज्यार्थे, B_s यत्त्यार्थे, B_s याज्यत्वे — “) Ko चोदानस, G₄-s औश — “) D_s तावुभौ ब्राह्मणौ (by transp) — “) M_s-s स्पृश(1)

7 Ks missing (of v l 1) G₄ (f hapl) om 7^a-8^b

8 Ks missing, G_s om 8^{ab} (of v l 1, 7) K₁ om 8^a-9^b — “) Ś₁ Ko s 4 T₂ M_s-s ताव स, G_s तान्पुनर्, G_s तान्वैव

9 Ks missing, K₁ om 9^{ab} (of v l 1, 8) — “) Dn D₁ 4 वेत्ति वीर्यं — “) K₄ D_s Dn G_s M_s s संजीविनीं

10 Ks missing (of v l 1) — “) K_s D_s तत्र, N̄s T₁ G₁-s M (except M_s) तेय, D₁ ततो (for ते तु) G₄-s transp तु and देवा Ś₁ ततोद्विग्ना — “) D_s

व्रतस्य व्रतकालं स यथोक्तं प्रत्यगुद्धृत ।
 आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीं च भारत ॥ २१
 नित्यमारुधियिष्यंस्तं युवा यौवनगोऽऽमुखे ।
 गायन्त्युत्पन्नादयंश्च देवयानीमतोपयत् ॥ २२
 संशीलयन्देवयानीं कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
 पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोपयामास भारत ॥ २३
 देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतचारिणम् ।
 अनुगायमाना ललना रहः पर्यचरत्तदा ॥ २४
 पञ्च वर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् ।
 तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम् ॥ २५

गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः ।
 जम्बुर्बृहस्पतेर्देवपाद्विचारक्षार्थमेव च ।
 हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छंस्तिलशः कृतम् ॥ २६
 ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः खं निवेशनम् ।
 ता दृष्ट्वा रहिता गास्तु कचेनाभ्यागता वनात् ।
 उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत ॥ २७
 अहुतं चाग्निहोत्रं ते सूर्यश्चास्तं गतः प्रभो ।
 अगोपाश्चागता गावः कचस्तात न दृश्यते ॥ २८
 व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति ।
 तं विना न च जीवेयं कचं सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २९

Q. 1 3214
B 1 78 33
K 1 70 33

— ^a) Ñs काव्येनोशं

21 Ś1 missing (of v 1 16) — ^a) T Gs-s Ms-s
व्रत तु (T1 Gs स, T2 त; Ms-s च), Ms व्रतस्तु Ñs B
Dn D1- प्रासकाल (Bs प्रीत काल), Gs-s Ms 'काले T1
Gs तु, T2 च (for स) Ds व्रत व्रतस्य काल च; G1 s
व्रतसद्युतकाले तु — ^b) Ñ1 s S स(Ñ1 s वै)गृहीतवान्
— ^c) Ds 'धयदुपा', Gs 'धयन्गुरु चैव

22 Ś1 missing (of v 1 16) — ^a) Ñ Dn
'यिष्यन्ती — ^b) Ñ1 s B D (except Ds) 'गोचरे (Bs
'र, Ds 'रै), T Gs-s Ms 'गां मुखे; G1 s 'गान्मुने; Ms-s
'ने मुखे — Ds repeats (with v 1) 22^{cd}, S reads
22^{cd} after 697* (of v 1 23). — ^c) Ds (second
time) S 'ज्ञस्यश्च बहुशो

23 Ś1 missing (of v 1 16) Ds om 23 — ^a) Ñ
Bs D (except Da, Ds om) T1 Gs स शील', Gs सप्रीण',
Cd as in text Gs सुशीलां देवयानी तु — ^c) Ks
प्रेक्षणीये, Bs प्रेरणैश्च, T2 प्रेक्षकै', Gs प्रेषकै'; Cd as in
text — ^d) S 'मास भार्गवी' — After 23, S ins

697* तत सहस्रं गुरुणा सरक्षन्वन्यमाहरत् ।

[T2 G4-s तसहस्रं गुरुणा रक्षित्वा (T2 रक्षन्वै) वन्यं]
and thereafter reads 22^{cd}

24 Ś1 missing (of v 1 16) — ^b) Ko 'धारिणी,
K1 s Bs D (except Ds s) 'धारिण Ñ नियत(Ñs
'त)व्रतधारिण, T G4 नियत(T1 'त)व्रत, Ms-s नियतव्रत
धारिण — ^c) Hypermetrio! Ñ1 अनुज्ञास, Ds G4 s
अनुगीय', Cd as in text Bs गायती; Gs s ललित
Bs m s Dn D1 s गायती च र(Bs च)लती च — ^d) Bs
Dn Ds तथा (for तदा) — After 24, K4 Ds S ins

698* गायन्त चैव शुक्ल च दातार प्रियवादिनम् ।

नार्यो नर कामयन्ते रूपिण सग्विणं तथा ।

[(L 1) T2 शुद्ध, Gs शक्त (for शुक्ल)]

25 Ś1 missing up to बुद्ध्वा दा- (of v 1 16)
— ^a) Ko अनीयु, Ks अन्वी Ds T1 G (except Gs c)
अतो (for अथो) — ^b) K1 s D1 s ते, Ds T1 G1 s तु
(for त) Gs 'स्त कच तदा

26 Ś1 K1 om 26^{abcd} Gs transp 26^{ab} and 26^{cd}
— ^a) Ds s मुनेर; Ds ततो (for वने) S ततस्ते गास्तु
रक्षत दानवा सशितव्रत — S (except Gs) transp 26^{cd}
and 26^{ef} — ^c) Ñs B1 s T1 G1-s M 'स्पतिद्वेपाद्
— ^d) A few S MSS 'सालावृके' K1 ते, S (except
Ms) त (for च) — ^e) Ś1 K1 वीरश, Ñs शकली, B Dn
Ds s लवश, Ds खदश

27 ^b) Ś1 Ms स्व; Ñs च; T2 Gs स (for स्व) T1
अगोपाला वनाद्दृष्ट्वा — ^c) K2 Ds s G2 तां, Ñ Dn D1 s
सा (for ता) T2 G4-s M transp ता and दृष्ट्वा but
for ता, T2 Gs read वि, G4 पि; Gs सा, Ms s स, Ms
तु; Ms सु Ñ D (except Ds s s) T1 G1 s गाश्च, Gs
गाव' — ^d) Ñs Gs Ms 'गतो, Gs गते

28 Before 28, Ko s Ñ B D (except Ds) ins
देवयान्युवाच, S (except Gs) देव — ^a) Ś1 K1 सुहुत,
K2 Ñ B Da Dn2 D1 s G2 s आहु' (Da2 आहु)
— ^c) Ks तु, B1 s D2 हि (for च) — ^d) = 34^d Ś1
K1 तत्र, Ñs चैव (for तात) Da T1 न विष्टते

29 ^a) Bs चापि मृत (by transp) Ds transp
हतो and मृतो — ^b) Bs न दृश्यते (for भवि'), of 28^d
— ^c) Ko s न हि, K2 s B4 s Ds Ms s च न (by
transp) Ks जीवेह, Ds 'वामि — ^d) Ko s Ñ1 s B D
हृति (for कच) T2 वदामि ते

व्रतस्य व्रतकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्यत ।
 आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीं च भारत ॥ २१
 नित्यमाराधयिष्यंस्तं युवा यौवनगोऽऽमुखे ।
 गायन्त्युपाध्यायं देवयानीमतोपयत् ॥ २२
 संशीलयन्देवयानीं कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
 पुष्पैः फलैः श्रेणैश्च तोपयामास भारत ॥ २३
 देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतचारिणम् ।
 अनुगायमाना ललना रहः पर्यचरत्तदा ॥ २४
 पञ्च वर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् ।
 तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम् ॥ २५

गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः ।
 जम्बुद्वीपेऽस्तेऽर्षेपाद्विद्यारक्षार्थमेव च ।
 हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छंस्तिलशः कृतम् ॥ २६
 ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः खं निवेशनम् ।
 ता दृष्ट्वा रहिता गास्तु कचेनाभ्यागता वनात् ।
 उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत ॥ २७
 अहुतं चायिहोत्रं ते सूर्यश्चास्तं गतः प्रभो ।
 अगोपाश्चागता गावः कचस्तात न दृश्यते ॥ २८
 व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति ।
 तं विना न च जीवेयं कचं सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २९

Q. 1 3214
B 1 78 32
K 1 70 33

— ^a) \tilde{N} s काव्येनोऽ

21 \tilde{S} 1 missing (of v 1 16) — ^a) T Gs-s Ms-s व्रत तु (T1 Gs स, T2 त; Ms-s च), Ms व्रतस्तु \tilde{N} s B Dn D1-4 प्राप्तकाल (Bs प्रीत काल), Gs-s Ms 'काले' T1 Gs तु, T2 च (for स) Ds व्रत व्रतस्य काल च; G1 s व्रतस्यव्रतकाले तु — ^b) \tilde{N} 1 s S स(\tilde{N} 1 s वै)गृहीतवान् — ^c) Ds 'धयदुपा', Gs 'धयन्गुरु' चैव

22 \tilde{S} 1 missing (of v 1 16) — ^a) \tilde{N} Dn 'यिष्यन्ती' — ^b) \tilde{N} 1 s B D (except Ds) 'गोचरे (Bs 'र, Ds 'रै'), T Gs-s Ms 'गां मुखे; G1 s 'गान्मुने; Ms-s 'गे मुखे — Ds repeats (with v 1) 22^{cd}, S reads 22^{cd} after 697* (of v 1 23). — ^c) Ds (second time) S 'नृत्यश्च बहुशो

23 \tilde{S} 1 missing (of v 1 16) Ds om 23 — ^a) \tilde{N} Bs D (except Dn, Ds om) T1 Gs स शील', Gs समीण', Cd as in text Gs सुशीलां देवयानीं तु — ^c) Ks प्रेक्षणीयं, Bs प्रेरणैश्च, T2 प्रेक्षकै', Gs श्रेणैकै'; Cd as in text — ^d) S 'मास भार्गवी' — After 23, S ins

697* तत सहस्र गुरुणा सरक्षन्त्यन्यमाहरत् ।

[T2 Gs-s तत्सहस्र गुरुणा रक्षित्वा (T2 रक्षन्तै) वन्यं] and thereafter reads 22^{cd}

24 \tilde{S} 1 missing (of v 1 16) — ^b) Ko 'धारिणी, K1 & Bs D (except Ds s) 'धारिण \tilde{N} नियत(\tilde{N} s 'त)प्रक्षारिण, T Gs नियत(T1 'त)व्रत, Ms-s नियतव्रत धारिण — ^c) Hypermetrisol \tilde{N} 1 अनुदास, Ds Gs s अनुगीय', Cd as in text Bs गायती; Gs s ललित Bs m s Dn D1 & गायती च ल(Bs च)लती च — ^d) Bs Dn Ds तथा (for तदा) — After 24, K4 Ds S ins

698* गायन्त चैव शुक्ल च दातार प्रियवादिनम् ।

नार्यो नर कामयन्ते रूपिण स्त्रिवर्णं तथा ।

[(L 1) T2 शुद्ध, Gs शक्त (for शुक्ल)]

25 \tilde{S} 1 missing up to बुद्ध्वा दा- (of v 1 16) — ^a) Ko अनीयु, Ks अन्वी' Ds T1 G (except Gs c) अतो (for अयो) — ^b) K1 & D1 s ते, Ds T1 G1 s तु (for त) Gs 'स्त कच तदा

26 \tilde{S} 1 K1 om 26^{abcd} Gs transp 26^{ab} and 26^{cd} — ^{ab}) Ds s सुनेर; Ds ततो (for वने) S ततस्ते गास्तु रक्षत दानवा सशितव्रत — S (except Gs) transp 26^{cd} and 26^{ef} — ^c) \tilde{N} s B1 s T1 G1-s M 'स्पतिद्वेपाद् — ^d) A few S MSS 'शालावृके' K1 ते, S (except Ms) त (for च) — ^e) \tilde{S} 1 K1 वीरश, \tilde{N} s शकली, B Dn Ds s लचश, Ds खदश

27 ^b) \tilde{S} 1 Ms स्व; \tilde{N} s च; T2 Gs स (for स्व) T1 अगोपाला वनाद्दह — ^c) K2 Ds s G2 तां, \tilde{N} Dn D1 & सा (for ता) T2 Gs-s M transp ता and दृष्ट्वा but for ता, T2 Gs read वि, Gs पि; Gs सा, Ms r s स्, Ms तु; Ms सु \tilde{N} D (except Ds s s) T1 G1 s गाश्च, Gs गाव — ^d) \tilde{N} s Gs Ms 'गतो, Gs गते

28 Before 28, Ko & \tilde{N} B D (except Ds) ins देवयान्युवाच, S (except Gs) देव — ^a) \tilde{S} 1 K1 सुहुत, K2 \tilde{N} B Da Dn D1 s G2 & s आहु' (Da2 आहु) — ^c) Ks तु, B1 & Ds हि (for च) — ^d) = 34^d \tilde{S} 1 K1 तत्र, \tilde{N} s चैव (for तात) Da T1 न विप्रते

29 ^a) Bs चापि मृत (by transp) Ds transp हतो and मृतो — ^b) Bs न दृश्यते (for भवि'), of 28^d — ^c) Ko & न हि, K2 s B4 s Ds Ms s च न (by transp) Ks जीवेह, Ds 'वामि — ^d) Ko & \tilde{N} 1 s B D हति (for कच) T2 वदामि ते

देवयान्यथ भूयोऽपि वाक्यं पितरमब्रवीत् ।
 पुष्पाहारः प्रेषणकृत्कचस्तात न दृश्यते ॥ ३४
 शुक्र उवाच ।
 बृहस्पतेः सुतः पुत्रि कचः प्रेतगतिं गतः ।
 विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम् ॥ ३५
 मैवं शुचो मा रुद देवयानि
 न त्वाद्दशी मर्त्यमनुप्रशोचेत् ।
 सुराश्च विश्वे च जगच्च सर्व-
 उपस्थिता वैकृतिमानमन्ति* ॥ ३६
 देवयान्युवाच ।
 यस्याङ्गिरा बृद्धतमः पितामहो

बृहस्पतिश्चापि पिता तपोधनः ।
 ऋषेः पुत्रं तमथो वापि पौत्रं
 कथं न शोचैयमहं न रुदाम् ॥ ३७
 स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च
 सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः ।
 कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये
 प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ॥ ३८
 शुक्र उवाच ।
 असंशयं मामसुरा द्विपन्ति
 ये मे शिष्यं नागसं हृदयन्ति ।
 अत्राक्षणं कर्तुमिच्छन्ति रौद्रा-

O 1. 8234.
B 1. 72. 5.
K. 1. 70. 54.

705* अपिबत्सुरया सार्धं कचमस्य भृगूद्बृह ।
 सा सायतनवेलायामगोपा गा समागता ।
 34 ^{ab}) Ś1 K Dn D1 4 s transp वाक्य and पितर
 B4 6 D2 s काव्य पि* S देवयानी शकमाना दृष्टा (T1 G2
 भूय*) पि* — *) Ś1 K1 s Da1 Dn1 T1 Ms पुष्पाहार ,
 G1 s वन्याहार Ds प्रेषणे च, Ms प्रेषितो मे — ^a) = 28^d
 T1 न विद्यते — After 34, Dn Ds repeat 29, while
 Ds S repeat 29^{ab} only [v l Gs Ms-s transp हृतो
 and मृतो Ds T1 Gs 6 M तात महातपा For the
 latter half, T2 Gs read भक्षितो वापि दानवै*, G1 s
 दानवैर्भक्षितोपि वा, G4 नाभ्येति करवाणि किं] — After
 the repetition of 29^{ab}, Ds G1 s s ins

706* वैशपायन ।
 श्रुत्वा पुत्रीवच काव्यो मन्त्रेणाहूतवान्कचम् ।
 ज्ञात्वा बहिष्ठमज्ञात्वा स्वकुक्षिस्थ कचं नृप ।
 35 Ś1 K1 S om उवाच (G1 s 4 om the ref)
 — After शुक्र, S (except T2 G4) ins

707* विद्ययोत्थाप्यमानोऽपि नाभ्येति करवाणि किम् ।
 (of 35^{ad}) — T2 transp 35^{ab} and 35^{ad} — *) S
 'स्पतिसुत Ds 'स्पते' कच पुत्र — *) Ds पुत्रि (for
 कच) Ms प्रेतवशं — *) S (except T2 Gs) 'तो ह्ये
 (Gs -प्ये)प — ^a) Ds नागत, T2 Gs नाभ्येति; Gs वध्यते
 B5 6 Dn D1 s (m as in text) करवाम

36 ^a) Ś1 K मैघ रोदीर (Ś1 रुदो, K1 रुदो); Ds मैत्र
 शुचो; S तन्मा (T1 G1 s 2 Ms स मा; T2 Gs 4 एव मा)
 शुचो (Ms-s रुदो) Ś1 K मा शुचो, B1 6 Da2 Ds 2 T1
 Gs मा रुदो, Da1 G1 मा रुत, Ms-s मा शुच — ^b) B5
 Dn 'शोचते — After 36^{ab}, N ins

708* यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च
 सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च ।
 — *) N सुरद्विपक्षेव (for सुराश्च विश्वे च) T1 G1 s Ms
 सर्वे (for विश्वे) — ^a) Gs as in text, only with
 आमनन्ति for आनमन्ति N उपस्थाने सनमति प्रभावात्,
 T Gs M उपस्थिता वै (Ms s-s 'तास्ते) पितुरानम(Ts
 'रामन)ति, G1 s 4 s उपस्थिता वै विपद् व्रजति — After
 36, N ins

709* अशक्नोऽसौ जीवयितुं द्विजाति
 सजीवितो बध्यते चैव भूय ।
 37 Ś1 K1 S om उवाच — *) Ms-s 'तम पुरोहितो
 — *) Ns B Ds s 'क्षैव Ns तपोनिधि पिता (for पिता
 तपो*) Ko Ns 1 s B D तपोनिधि, S महर्षि (T2 महा
 ऋषि, Ms महर्षिभि) — ^a) B (except B5) Ds s
 ऋषेश्च पौ(Bs पु)त्र K1 तमथ वापि, B1 4 6 Ds तमथापि,
 Ds corrupt B1 4 6 Ds पुत्र (for पौत्र) S ऋषे (T1
 महर्षि) पुत्र तव शिष्य कथं नु पितरं (Gs किं त न) शोचामि
 कथं न रुदाम् (T1 G1-s कच विपक्ष)

38 ^{ab}) G4 स ब्रह्मवादी K2 s सदोत्थितश्च तपोधन
 (by transp) S नित्योत्थित — ^a) Ś1 कचोन्नरूप
 39 N transp 39 and 40, transforming the latter
 sb into a Tristubh verse. N (except Ks Ns 1 om Ds)
 om शुक्र उ*, S om उवाच — ^a) Ks 4 प्रद्विपत्ति,
 M (except Ms) विद्धि* — *) Ds T G transp मे and
 शिष्य — In Ś1, the portion of the text from शिष्य
 up to the end of 45 is lost on the missing upper
 half of a fol (56) K (except Ks) Ns B Da Dn
 D1 s 4 s शिष्यानागताम् (for शिष्य ना*) Ds S अनागत

देवयान्यथ भूयोऽपि वाक्यं पितरमब्रवीत् ।
 पुष्पाहारः प्रेषणकृत्कचस्तात न दृश्यते ॥ ३४
 शुक्र उवाच ।
 बृहस्पतेः सुतः पुत्रि कचः प्रेतगतिं गतः ।
 विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम् ॥ ३५
 भैवं शुचो मा रुद देवयानि
 न त्वाद्दशी मर्त्यमनुप्रशोचेत् ।
 सुराश्च विश्वे च जगच्च सर्व-
 मुपस्थितां वैकृतिमानमन्ति* ॥ ३६
 देवयान्युवाच ।
 यस्याङ्गिरा बृद्धतमः पितामहो

बृहस्पतिश्चापि पिता तपोधनः ।
 ऋषेः पुत्रं तमथो वापि पौत्रं
 कथं न शोचैयमहं न रुदाम् ॥ ३७
 स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च
 सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः ।
 कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये
 प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ॥ ३८
 शुक्र उवाच ।
 असंशयं मामसुरा द्विपन्ति
 ये मे शिष्यं नागसं स्रदयन्ति ।
 अत्राद्वाणं कर्तुमिच्छन्ति रौद्रा-

O 1 8234
B 1 76, 52
K. 1, 70, 54

705* अपिबत्सुरया सार्धं कचमस्य भृगूद्बृह ।
 सा सायतनवेलायामगोपा गा समागता ।
 34 ^{ab}) Ś1 K Dn Ds 4 s transp वाक्य and पितर
 B4 6 Ds 3 काव्य पि* S देवयानी शकमाना दृष्ट्वा (T1 Gs
 भूय*) पि* — °) Ś1 K1 s Da1 Dn1 T1 Ms पुष्पाहार ,
 G1 s वन्याहार Ds प्रेषणे च, Ms प्रेषितो मे — °) = 28^d
 T1 न विद्यते — After 34, Dn Ds repeat 29, while
 Ds S repeat 29^{ab} only [v 1 Gs Ms-s transp हतो
 and मृतो Ds T1 Gs 6 M तात महातपा For the
 latter half, T2 Gs read भक्षितो वापि दानवैः, G1 s
 दानवैर्भक्षितोपि वा, G4 नाभ्येति करवाणि किं] — After
 the repetition of 29^{ab}, Ds G1 s s ins

706* वैशपायन ।
 श्रुत्वा पुत्रीवच काव्यो मन्त्रेणाहूतवान्कचम् ।
 ज्ञात्वा बहिष्ठमज्ञात्वा स्वकुक्षिस्य कच नृप ।
 35 Ś1 K1 S om उवाच (G1 s 4 om the ref)
 — After शुक्र, S (except T2 G4) ins
 707* विद्ययोऽप्याप्यमानोऽपि नाभ्येति करवाणि किम् ।
 (of 35^{ad}) — T2 transp 35^{ab} and 35^{ad} — °) S
 'स्पतिसुत Ds 'स्पते' कच पुत्र — °) Ds पुत्रि (for
 कच) Ms प्रेतवशं — °) S (except T2 Gs) 'तो ह्ये
 (Gs-प्ये)प — °) Ds नागत, T2 Gs नाभ्येति; G4 वध्यते
 B4 6 Dn D1 s (m as in text) करवाम

36 °) Ś1 K भैव रोदीर (Ś1 रुदो, K1 ददो); Ds भैन
 शुचो; S तन्मा (T1 G1 s 5 Ms त मा; T2 Gs 4 एव मा)
 शुचो (Ms-s रुदो) Ś1 K मा शुचो, B1 6 Da2 Ds 3 T1
 Gs मा रुदो, Da1 G1 मा रुत, Ms-s मा शुच — °) B4
 Dn 'शोचते — After 36^{ab}, N ins

708* यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च
 सेन्द्रा देवा वसवोऽयाधिनौ च ।
 — °) N सुरद्विपक्षैव (for सुराश्च विश्वे च) T1 G1 s Ms
 सर्वे (for विश्वे) — °) Gs as in text, only with
 आमनति for आनमन्ति N उपस्थाने सनमति प्रभावात्,
 T Gs M उपस्थिता वै (Ms 6-s 'तास्ते) पितुरानम(Ts
 'रामन)ति, G1 s 4 s उपस्थिता वै विपद् व्रजति — After
 36, N ins

709* अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजानि
 सजीवितो वध्यते चैव भूय ।
 37 Ś1 K1 S om उवाच — °) Ms-s 'तम पुरोहितो
 — °) Ns B Ds 3 'श्वेव Ns तपोनिधि पिता (for पिता
 तपो*) Ko Ns 1 s B D तपोनिधि, S महर्षि (T2 महा
 ऋषि, Ms महर्षिभि) — °) B (except B4) Ds 3
 ऋषेश्च पौ(Bs पु)त्र K1 तमथ वापि, B1 4 6 Ds तमथापि,
 Ds corrupt B1 4 6 Ds पुत्र (for पौत्र) S ऋषे (T1
 महर्षि) पुत्र तव शिष्य कथं नु पितरं (Gs किं त न) शोचामि
 कथं न रुदाम् (T1 G1-s कच विपक्ष)

38 ^{ab}) Gs स ब्रह्मवादी Ks 3 सदोत्थितश्च तपोधन
 (by transp) S नित्योत्थित — °) Ś1 कचोनुरूप

39 N transp 39 and 40, transforming the latter
 st into a Tristubh verse. N (except Ks N1 sm D4)
 om शुक्र उ, S om उवाच — °) Ks 4 प्रद्विपति,
 M (except Ms) विद्धि* — °) Ds T G transp मे and
 शिष्य — In Ś1, the portion of the text from शिष्य
 up to the end of 45 is lost on the missing upper
 half of a fol (56) K (except Ks) N B Da Dn
 D1 s 4 s शिष्यानागताम् (for शिष्य ना*) Ds S अनागत

देवयान्युवाच ।

द्वौ मां शोकावग्निकल्पौ दहेतां
कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः ।

कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म
तवोपघाते जीवितुं नास्ति शक्ता ॥ ४५

शुक्र उवाच ।

संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत
यत्त्वां भक्तं भजते देवयानी ।
विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं
न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य ॥ ४६

न निवर्तेत्पुनर्जीवन्कश्चिदन्यो ममोदरात् ।
ब्राह्मणं वर्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि ॥ ४७
पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मा-
मसादेहादुपनिष्क्रम्य तात ।

समीक्षेथा धर्मवतीमवेक्षां

गुरोः सकाशात्प्राप्य विद्यां सविद्यः ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

गुरोः सकाशात्समवाप्य विद्यां
मित्रा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः ।
कचोऽभिरूपो दक्षिणं ब्राह्मणस्य
शुक्लात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः ॥ ४९

दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशि-
मृत्पापयामास मृतं कचोऽपि ।
विद्यां सिद्धां तामवाप्याभिवाद्य
ततः कचस्तं गुरुमित्युवाच ॥ ५०

ऋतस्य दातारमनुचमस्य
निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम् ।
ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं
पापाँहोकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठान् ॥ ५१

Dn D1 'रिं) Ns Ds S त्वद्य; B2.4 Da Dn D1 & विप्र
(for चैव) K Bs 6 Dn Ds Gs माया — 4) K Bs
Ds 5 'ति(K1 Ds 'मि)वर्ते, T1 'निवृत्ते, G4 'नुवर्ते,
Gs 'निवर्ते

44 S1 missing (of v 1 39) K1 S om उवाच
— 1) K2 इति (for अद्य) — 2) T1 G1-3 भेटनाच्च, T2
G4-5 Ms 'नादि, Ms-8 'नस्य — 4) G4-6 पश्ये(G4
दृश्ये)कन्ये (for दृश्येत्)

45 S1 missing (of v 1 39) D1 om देवयान्यु
K1.3 S om उवाच — 1) S द्वौ मे (G2 मां द्वौ; Ms द्वौ
मा) K2 असिकर्त्ता; T1 अति, T2 G2-3 M चक्षि
— 2) Bs T2 चोपघात, G2 चव घात — 3) N1.2 B2 D
(except D2.2.5) G2 transp नास्ति and शर्म — 4) Bs
'घातात् Da नास्ति शक्ति

46 K1 S om उवाच S1 resumes from देवयानी
(of v 1. 39) — 1) A few MSS सुत and स्वा
— 2) Gs Ms 1 'मिमामाप्नुहि

47 1) Ms-8 न निवृत्त्येत्तपुन'(!) — 2) G1.2 Ms
तु, G4-6 एव (for एक)

48 1) K2 8 N B2.6 Dn D1.5 असादेहा, S असा(T
Gs Ms 6-8 'स)च्छरीरा' (Gs corrupt) — 2) S1 K1
Gs 4 Ms Cd अपेक्षां

49 S1 K1 D2 S om उवाच — 1) S पार्श्व (for
कुक्षि) — 2) N B1 Da Dn D1 2 & तत्क्षणात्, B2-3 Ds
तत्क्षण — 3) K2 शुक्लायात; K3 4 N1 5 D4 शुक्लात्यये,
Ds शुक्लस्याते, Cd as in text K2 पूर्णिमायाम्, K3 Ns
पूर्णमास्याम्; Cd as in text Gs यथेदु

50 1) S दृष्ट्वा शयान ब्राह्मण ब्रह्म — 2) G1-3
कचश्च Ko 2 & 'मास कचोपि विद्यया — 3) Ns Da
विद्यासिद्धि — 4) B (except Bs) Ds transp तत and
कच — After 50, Dn Ds 4 S ins

715* य श्रोत्रयोरमृत सनिपिञ्चे-

द्विधामविद्यस्य यथा समायम् ।

त मन्येऽह पितरं मातर च

तस्मै न दुष्टेकृतमस्य जानन् ॥

[Before it, T G2.4 5 Ms 6-8 ins कच — 2) Dn
यो मे नविद्यस्य — 3) Ms 8 मन्येत, Ms-8 मन्यते
— 4) T1 G1.2 & दुष्टे कृत]

51 1) S1 Ko G2 घातारम्, K1 धारस्यम् (s10)
— 2) Ko Ds 'ना च घर वराणा, Dn D1 4 'नामपि
लब्धविद्या, Nilp as in text Cd (corrupt) चतुरा
जुयाना — 3) Ko 2.4 G1.2 ये नार्चयते गुरुमप्रमेय
— 4) K1 N BD (except Ds) G2 8 'प्रतिष्ठा — After
51, Ds ins (an additional) colophon (adhy no 77).

देवयान्युवाच ।

द्वौ मां शोकावग्निकल्पौ दहेतां

कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः ।

कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म

तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता ॥ ४५

शुक्र उवाच ।

संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत

यत्त्वां भक्तं भजते देवयानी ।

विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं

न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य ॥ ४६

न निर्वर्तेत्पुनर्जीवन्कश्चिदन्यो ममोदरात् ।

ब्राह्मणं वर्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि ॥ ४७

पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मा-

मसाद्देहादुपनिष्क्रम्य तात ।

समीक्षेया धर्मवतीमवेक्षां

गुरोः सकाशात्प्राप्य विद्यां सविद्यः ॥ ४८

चैशंपायन उवाच ।

गुरोः सकाशात्समवाप्य विद्यां

मित्रा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः ।

कचोऽभिरूपो दक्षिणं ब्राह्मणस्य

शुक्लात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः ॥ ४९

दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशि-

मुत्थापयामास मृतं कचोऽपि ।

विद्यां सिद्धां तामवाप्याभिवाद्य

ततः कचस्तं गुरुमित्युवाच ॥ ५०

ऋतस्य दातारमनुत्तमस्य

निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम् ।

ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं

पापाँहोकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठान् ॥ ५१

C 1 8247
B 1 76. 64
K. 1 70 69

Dn D1 'ई' Ns Ds S स्वयं; B2.4 Da Dn D1 4 विप्र (for चैव) K Bs 6 Dn Ds Gs माया — 4) K Bs Da.5 'ति(K1 Ds 'मि)वर्ते, T1 'निवृत्ते, G4 'नुवर्ते, G5 'निवर्ते

44 S1 missing (of v 1 39) K1 S om उवाच — 4) K2 इति (for अद्य) — 4) T1 G1-8 भेदनाच्च, T2 G4-8 Ms 'नादि, Ms-8 'नस्य — 4) G4-8 पश्ये(G4 दृश्ये)त्कन्ये (for दृश्येत्)

45 S1 missing (cf. v 1 39) D1 om देवयान्यु K1.8 S om उवाच — 4) S द्वौ मे (G2 मां द्वौ; Ms द्वौ मा) K2 असिकर्त्ता; T1 अति, T2 Gs-8 M वद्वि — 4) Bs T2 चोपघात, Gs चैव घात — 4) N1.2 Bs D (except D2.2.5) Gs transp नास्ति and शर्म — 4) Bs 'घातात् Da नास्ति शक्ति

46 K1 S om उवाच S1 resumes from देवयानी (of v 1. 39) — 4) A few MSS सुत and त्वा — 4) Gs Ms 1 'मिमामाप्नुहि

47 4) Ms-8 न निवृत्तयेत्तरपुन'(1) — 4) G1.2 Ms तु, G4-8 एव (for एक)

48 4) Ks 8 N B2.6 Dn D1.5 असाद्देहा, S असा(T Gs Ms 6-8 'स)च्छरीरा (Gs corrupt) — 4) S1 K1 Gs 4 Ms Cd अपेक्षां

49 S1 K1 Ds S om उवाच — 4) S पार्श्व (for कुक्षि) — 4) N B1 Da Dn D1 2 4 तरक्षणात्, Bs-8 Ds तरक्षण — 4) K2 शुक्लायात; Ks 4 N1 8 D1 शुक्लात्यये, Ds शुक्लायाते, Cd as in text K2 पूर्णिमास्याम्, Ks Ns पूर्णमास्याम्; Cd as in text Gs यथेदु

50 4) S दृष्ट्वा शयान ब्राह्मण ब्रह्म — 4) G1-8 कचश्च Ko 2 4 'मास कचोपि विद्यया — 4) Ns Da विद्यासिद्धि — 4) B (except Bs) Ds transp तत and कच — After 50, Dn Ds 4 S ins

715* य श्रोत्रयोरमृत सनिपिबे-

द्विद्यामविद्यस्य यथा ममायम् ।

त मन्येऽहं पितरं मातरं च

तस्मै न दुष्टोत्कृतमस्य जानन् ॥

[Before it, T Gs.4 8 Ms 6-8 ins कच — 4) Dn यो मे नविद्यस्य — 4) Ms 8 मन्येत, Ms-8 मन्यते — 4) T1 G1.2 4 दुष्टे कृत]

51 4) S1 Ko Gs घातारम्, K1 धारस्वम् (s10) — 4) Ko Ds 'ना च वर वराणां, Dn D1 4 'नामपि लब्धविद्या, Nilp as in text Cd (corrupt) चतुरा युयाना — 4) Ko 2.4 G1.2 ये नार्चयते गुरुमप्रमेय — 4) K1 N B D (except Ds) Gs 8 'प्रतिष्ठा — After 51, Ds ins (an additional) colophon (adhy no 77).

गुरोरुष्य सकाशे तु दश वर्षशतानि सः ।

अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

वैशंपायन उवाच ।

समावृत्तव्रतं तं तु विसृष्टं गुरुणा तदा ।

प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यव्रवीदिदम् ॥ १

ऋषेरङ्गिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च ।

आजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च ॥ २

ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्मम महायशाः ।

तथा मान्यश्च पूज्यश्च भूयो मम बृहस्पतिः ॥ ३

एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्व्रवीमि तपोधन ।

व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्ताम्यहं त्वयि ॥ ४

स समावृत्तविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि ।

गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ५

कच उवाच ।

पूज्यो मान्यश्च भगवान्यथा तव पिता मम ।

तथा त्वमनवद्याङ्गि पूजनीयतरा मम ॥ ६

आत्मप्राणैः प्रियतमा भार्गवस्य महात्मनः ।

त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम ॥ ७

C.1 8202
B.1 777
K.1 717

Bs Ds S (except Gs Ms-1) ins वैशंपायन (Ko s Bs add उवाच) — ^a) Gs 4. s 'त्य तु सकाशे — ^b) Ks T1 Gs-6 M च (for स) — ^a) In Ks, 58^d is ins in marg (see m) Ks Ns त्रिदशालय

Colophon om in Ds S1 missing Ks ins it in marg (see m) — Major parvan T2 G M समव* (for आदि*) — Sub-parvan N1.2 T1 समव, to it N1.2 add ययात्युपाख्यान, while Ko 1 (marg) 2.4 Ns B1.2.5 D (Ds om) (all om sub-parvan name) mention only यायात् — Adhy name Ko s 4 T2 Gs कचविद्याप्राप्ति, G1.2 कचचरित — Adhy no (figures, words or both) Ko 73, Bs 70, Da1 Ds 74, Dns 75, Ds 69, T1 61, T2 11, G1-8 13, G4-6 M 12 — S'loka no Ns 62, Da 70, Dn 72, Ms 76 — Aggregate s'loka no Dns 3227

72

This adhy is missing in V1 (of v 1. 1. 68 74), the MS is wholly ignored here

1 S1 missing from 1 up to भार्ग (in 7^b) (of v 1 1 71 57) K1 Ds S om उवाच — ^a) Ks m 'वृत्त घृत, N1.2 Bs Ds Gs.5 'वृत्तघृत Ko s 4 त समासघृत दृष्ट्वा, K1 समावृत्ते घृते त तु — ^b) Ns तथा, T2 Gs कच (for तदा) — ^a) S देवयानीद् (Gs 'नी त) मद्यवीत्

2 S1 missing (of v 1 1) Before 2, K1 N1.2 Ds.4 T1 G1.2 Ms ins देवयानी (N1.2 Ds.4 add उवाच) — ^a) Ms-8 पौत्र — ^b) K1 वृत्तेन विभवेन च — ^c)

Ms 'या हि त्व — ^a) T G1 s 6 च श्रुतेन च

3 S1 missing (of. v 1 1) — ^b) D1 S (except Ms 1) महातपा — ^a) K Dn D1.4 s T2 Gs मम भूयो (by transp), T1 मम भूयाद्, Gs तव भूयो

4 S1 missing (of v 1 1) — ^a) Ko 4 एतज्ज्ञात्वा; Ks एवं कृते — ^b) Gs प्रसिद्धे नियं Ds तपसोपेत — ^a) Ks वर्तिताह यथा स्वयि; Ds यथाह वर्तिता स्वयि

5 S1 missing (of v 1 1) — ^a) M (except Ms) त्व (for स) Ns Bs Dns D1.4 s M1 'वृत्त — ^b) K (except K4) Ds त्व भर्तुम्, N1 त्व भक्तुम्, Ns त्व ज्ञातुम्; T1 जीवतुम् — ^c) B Ds विधिवत्पाणि (by transp)

6 S1 missing (of. v 1 1) K1 S om उवाच (Ms om the ref.) — ^a) Ks T1 Gs s 6 'वद्यागी — ^a) Ds.5 S 'नीयतमा

7 S1 missing up to भार्ग (in ^b) — ^a) Ks G4.5 प्रियतरा N1.2 B D प्राणस्योपि प्रियतरा (Ds s 'तमा) — Ms om 7^a-9^d — ^b) S1 resumes from वस्य (of. v 1 1 71 57) T G (except G4.5) 'वस्य शुचिस्मिते — ^c) G4.5 सर्वत पूज्या — ^a) T G (except G4.5) भता मम — Ds T G (except G4.5) Ms ins after 7 Ms-s, after 7^{ab}

720* गुरोर्गरीयसी वृष्या तस्याद्गुरुतरा मम ।

न मामर्हसि कस्याणि वक्तुमेव शुचिस्मिते ।

[(L 1) Ds T1 Gs M1 विद्या (for वृष्या)]

Thereafter G1.2 repeat 7^{ad} (the usual indication of interpolation)

गुरोरुष्य सकाशे तु दश वर्षशतानि सः ।

अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

वैशंपायन उवाच ।

समावृत्तव्रतं तं तु विसृष्टं गुरुणा तदा ।

प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यब्रवीदिदम् ॥ १

ऋपेरङ्गिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च ।

आजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च ॥ २

ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्मम महायशाः ।

तथा मान्यश्च पूज्यश्च भूयो मम बृहस्पतिः ॥ ३

एवं ज्ञात्वा विजानीहि यदब्रवीमि तपोधन ।

व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्ताम्यहं त्वयि ॥ ४

स समावृत्तविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि ।

गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ५

कच उवाच ।

पूज्यो मान्यश्च भगवान्यथा तव पिता मम ।

तथा त्वमनवधाङ्गि पूजनीयतरा मम ॥ ६

आत्मप्राणैः प्रियतमा मार्गवस्य महात्मनः ।

त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम ॥ ७

G. 1 8202
B. 1 77 7
K. 1 71 7

Bs Ds S (except Gs Ms-1) ins वैशंपायन (Ko s Bs add उवाच) — ^a) Gs 4. s 'त्य तु सकाशे — ^b) Ks T1 G1-s M च (for स) — ^c) In Ks, 68^d is ins in marg (see m) Ks Ns त्रिदशालय

Colophon om in Ds S1 missing Ks ins it in marg (see m) — Major parvan T2 G M समव* (for आदि*) — Sub-parvan N1.2 T1 समव, to it N1.2 add ययात्युपाख्यान, while Ko 1 (marg) 2 & Ns B1.2. s s D (Ds om) (all om sub-parvan name) mention only यायात् — Adhy name Ko s 4 T2 Gs कचविद्याप्राप्ति, G1.2 कचचरित — Adhy no (figuros, words or both) Ko 73, Bs 70, Da1 Ds 74, Dns 75, Ds 69, T1 61, T2 11, G1-s 13, G4-s M 12 — S'loka no Ns 62, Da 70, Dn 72, Ms 76 — Aggregate s'loka no Dns 3227

72

This adhy is missing in V1 (of v 1. 1. 68 74), the MS is wholly ignored here

1 S1 missing from 1 up to मार्ग (in 7^a) (of v 1 1 71 57) K1 Ds S om उवाच — ^a) Ks m 'वृत्त घट, N1.2 Bs Ds Gs 5 'वृत्तघट Ko s 4 त समासघट दृष्ट्वा, K1 समावृत्ते घटे त तु — ^b) Ns तथा, T2 Gs कच (for तदा) — ^c) S देवयानीद् (Gs 'नी त) मन्त्रवीत्

2 S1 missing (of v 1 1) Before 2, K1 N1.2 Ds 4 T1 G1.2 Ms ins देवयानी (N1.2 Ds 4 add उवाच) — ^a) Ms-s पौत्र — ^b) K1 वृत्तेन विभवेन च — ^c)

Ms 'या हि त्व — ^a) T G1 s s च श्रुतेन च

3 S1 missing (of v 1 1) — ^b) D1 S (except Ms 1) महातपा — ^c) K Dn D1.4 s T2 Gs मम भूयो (by transp), T1 मम भूयाद्, Gs तव भूयो

4 S1 missing (of v 1 1) — ^a) Ko 4 एतज्ज्ञात्वा; Ks एवं कृते — ^b) Gs प्रसिद्धे निय* Ds तपसोपेते — ^c) Ks वर्तिताह यथा स्वयि; Ds यथाह वर्तिता स्वयि

5 S1 missing (of v 1 1) — ^a) M (except Ms) त्व (for स) N Bs Dns D1.4 s Mr 'वृत्त — ^b) K (except K4) Ds त्व भर्तुम्, N1 त्व भर्तुम्, Ns त्व ज्ञातुम्; T1 जीवतुम् — ^c) B Ds विधिवत्पाणि (by transp)

6 S1 missing (of v 1 1) K1 S om उवाच (Ms om the ref.) — ^a) Ks T1 Gs s 'वद्यामी — ^b) Ds s S 'नीयतमा

7 S1 missing up to मार्ग (in ^a) — ^a) Ks G4. s प्रियतरा N1.2 B D प्राणेश्योपि प्रियतरा (Ds s 'तमा) — Ms om 7^a-9^a — ^b) S1 resumes from वस्य (of v 1 1 71 57) T G (except G4 s) 'वस्य शुचिसिते — ^c) G4 s सर्वत पूज्या — ^d) T G (except G4. s) मता मम — Ds T G (except G4 s) Ms ins after 7 Ms-s, after 7^{ab}

720* गुरोर्गरीयसी वृत्त्या तस्माद्गुस्तरा मम ।

न मामर्हसि कल्याणि वक्तुमेव शुचिसिते ।

[(L 1) Ds T1 Gs Mr विद्या (for वृत्त्या)]

Thereafter G1.2 repeat 7^{ad} (the usual indication of interpolation)

कच उवाच ।

गुरुपुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः ।
गुण्या चाभ्यनुज्ञातः काममेवं शपस्व माम् ॥ १७
आर्षं धर्मं वृषाणोऽहं देवयानि यथा त्वया ।
शप्तो नाहोऽसि शपस्व कामतोऽद्य न धर्मतः ॥ १८
तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति ।
ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणि ग्रहीष्यति ॥ १९
फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं मामात्थ तत्तथा ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।

कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।

अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा ।
त्रिदशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः ॥ २१
तमागतमभिप्रेक्ष्य देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
वृहस्पतिं सभाज्येदं कचमाहुर्मुदान्विताः ॥ २२
यत्त्वमस्माद्वितं कर्म चकर्थ परमाद्भुतम् ।
न ते यशः प्रणशिता भागभाद् नो भविष्यसि ॥ २३

कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्थो भरतर्षभ ॥ १

सर्व एव समागम्य शतक्रतुमथाब्रुवन् ।

C. 1 8280
B. 1 78 2
K. 1 72. 2

17 Ks missing (of v 1 8). Ś1 K1 S om उवाच
— °) Ko. 4 Ms. 5 मत्वा त्वा (Ms. 5 'ह) — °) T1 G1 5
M प्रत्याख्यास्ये; G6 'य्ये च G3 'चख्यावदो' — °) Ś1
T1 G1 3 'चाप्यनु', K1 2 N1 2 B1 m 6 D (except Ds 9)
T2 G1 6 M 'चाननु', N3 'चाननुज्ञात', B1 'नन्वनु' — °) S
धर्मत प्रप्रवीन्यह

18 Ks missing (of v 1 8) — °) Ś1 K1 आर्षं
— °) T G (except G1 3) यतस्त्वया, Ms-8 तथा स्वया
— °) Ś1 K1 2 N3 नाहोऽसि; T G6 [S]स्यनर्ह; G1-3
[S]प्यनर्ह, Ms-8 ह्यनर्ह Ms शप्तोऽस्यनपराधी सन्
— °) T2 G6 कामतोऽसि

19 Ks missing (cf v 1 8) Gs om 19^{ab}
— °) Ś1 G1 4-6 M1 समवि'. T2 G1 transp न and स
— °) K2 transp कश्चित् and जातु, Ds transp जातु
and पाणि S द्विज पा'

20 Ks missing (of v 1 8) — °) D1 फलिष्यते
Ś1- K1 यत्त्वमात्थ न तत्तथा, Ko 4 यन्मामुक्तवती ह्यसि
S फलि(G3 3 भवि)ष्यति च विद्येय (T2 G6 य विद्या, Gs या
विद्या) नेति यथाय मा तथा (T2 G6 हृष्ट, G1 3 तदा, G4
स्विह, Gs स्विति) — °) Ds तस्याप्येषा Dn1 T1 Gs
भविष्यति

21 Ks missing (cf v 1 8) Ś1 K1 Ds S om
उवाच — °) Ś1 K1 2 4 Bs नरश्रेष्ठ, Ko Ds नृपश्रेष्ठ
— °) Dn2 D1 4 T2 G1 4 तथा — °) Ś1 K1 श्रीमान्,
N3 क्षिप्र (for क्षीप्र) — °) Ś1 K (Ks missing)
N3 8 द्विजपुत्र

22 Ks missing (of v 1 8) — °) T1 अभिज्ञाय,
T2 G6 'प्रेत्य — °) S देवाध्वं — °) T2 G6 बार्हस्पत्य
N1 समागम्य Cd outes सभाज्य T1 G1-3 वृहस्पतिसुत
ज्येष्ठ — °) N1 2 B D (except Ds) कच वचनमब्रुवन्

23 Ks missing (cf. v 1 8) Before 23, Ś1 K1
T1 G1 4 M (except Ms) ins देवा; Ko N1 B D (except
Ds) देवा ऊचु — °) Ś1 K1 स, G1 2 य (for यत्) N
B D स्वया (for स्वम्) — In Ś1, the portion of the
text from कर्म (23^a) up to 1 78 20^{ab} is lost on the
missing fol 58-60 — °) N1 B D (except Ds) कृत वै;
S कृतवान् — °) Ds प्रणश्येत, S जरा गता — °) = 1
71 11' N1 Ba. 4 Dn D1 2 4 M भागभाक्च, Bs T2 G1-6
'भाक्च; Ds 'भोक्ता; G1 भागादो नो

Colophon Ś1 Ks missing (cf v 1 8, 23)
— Major parvan T2 G1-3 6 M समव' (for आदि')
— Sub-parvan N1 2 T1 समव, to it T1 adds यायात,
while K (Ks missing) B D Gs Ms (om sub-parvan
name) mention only यायात — Adhy name Ko 4
कचप्रत्यागमन, N3 कचयान, T2 G1 Ms कचदेवयानीसवाद
— Adhy no (figures, words or both) Ko 74, Bs
Ds 71, Dn1 D1 75, Dns 76, T2 12, G1-3 14, G1-6
M 13 — S'loka no N3 Dn1 Ms 24, Dn 23
— Aggregate s'loka no Dn2 3249

73

This adhy is missing in Ś1 Ks V1 (cf. v
1 1 68 74, 72 8, 23), the MSS are wholly

कच उवाच ।

गुरुपुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः ।
 गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः काममेवं शपस्व माम् ॥ १७
 आर्यं धर्मं ब्रुवाणोऽहं देवयानि यथा त्वया ।
 शप्तो नाहोऽसि शपस्व कामतोऽद्य न धर्मतः ॥ १८
 तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति ।
 ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणि ग्रहीष्यति ॥ १९
 फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं मामात्थ तत्तथा ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।

कृतविद्ये कचे प्राप्ते ह्यरूपा दिवौकसः ।

अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा ।
 त्रिदशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः ॥ २१
 तमागतमभिप्रेक्ष्य देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
 बृहस्पतिं सभाज्येदं कचमाहुर्मुदान्विताः ॥ २२
 यत्त्वमस्माद्वितं कर्म चकर्थ परमाद्भुतम् ।
 न ते यशः प्रणशिता भागभाद् नो भविष्यसि ॥ २३

C. 1 8280
B. 1 78 2
K. 1 72. 2

कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥ १

सर्व एव समागम्य शतक्रतुमथाब्रुवन् ।

17 Ks missing (of v 1 8). Ś1 K1 S om उवाच
 — a) Ko. 4 Ms. s मत्वा त्वा (Ms. s 'ह) — b) T1 G1 s
 M प्रत्याकृष्यते; Gs 'कचे च Gs 'चक्यावदो' — c) Ś1
 T1 G1 s चाप्यनु', K1 s Ś1 s B1 m s D (except Ds s)
 T2 G1 s M चाननु', N1 s चाननुज्ञात, B1 नन्यनु' — d) S
 धर्मतः प्रवर्णीयह

18 Ks missing (of v 1 8) — a) Ś1 K1 आये
 — b) T G (except Gs s) यतस्त्वया, Ms-s तथा स्वया
 — c) Ś1 K1 s N1 s नाहोऽसि; T Gs [S]स्म्यनर्ह; G1-s
 [S]प्यनर्ह, Ms-s ह्यनर्ह Ms शप्तोरूप्यनपराधी सन्
 — d) T2 Gs कामतोऽसि

19 Ks missing (cf v 1 8) Gs om 19^{ab}
 — a) Ś1 G1 s-4 Ms समयि'. T2 G1 transp न and स
 — b) K2 transp कश्चित् and जातु, Ds transp जातु
 and पाणि S द्विज पा'

20 Ks missing (of v 1 8) — a) D1 फलिष्यते
 Ś1 K1 यत्त्वमात्थ न तत्तथा, Ko 4 यन्मायुकचती ह्यसि
 S फलि (Gs s भविष्यति च विद्येय (T2 Gs व विद्या, Gs या
 विद्या) नेति यद्याथ मा तथा (T2 Gs ह, G1 s तदा, Gs
 त्विह, Gs त्विति) — d) Ds तस्याप्येषा Da1 T1 Gs
 भविष्यति

21 Ks missing (cf v 1 8) Ś1 K1 Ds S om
 उवाच — a) Ś1 K1 s 4 Bs नरश्रेष्ठ, Ko Ds नृपश्रेष्ठ
 — b) Da2 D1 4 T2 G1 4 तथा — c) Ś1 K1 श्रीमान्,
 N1 s क्षिप्र (for क्षीघ्र) — d) Ś1 K (Ks missing)
 N1 s द्विजपुगव

22 Ks missing (of v 1 8) — a) T1 अभिज्ञाय,
 T2 Gs 'प्रेत्य — b) S देवाधेन्द्र — c) T2 Gs चार्हस्पत्य
 N1 समागम्य Cd oites सभाज्य T1 G1-s बृहस्पतिसुत
 ज्येष्ठ — d) N1 s B D (except Ds) कच वचनमब्रुवन्

23 Ks missing (cf. v 1 8) Before 23, Ś1 K1
 T1 G1 4 M (except Ms) ins देवा; Ko N1 B D (except
 Ds) देवा ऊचु — a) Ś1 K1 स, G1 s य (for यत्) N1
 B D त्वया (for त्वम्) — In S1, the portion of the
 text from कर्म (23^a) up to 1 78 20^{ab} is lost on the
 missing fol 58-60 — b) N1 B D (except Ds) कृत वै;
 S कृतवान् — c) Ds प्रणश्येत, S जरा गता — d) = 1
 71 11/ N1 Ba. 4 Dn D1 s 4 M भागभाक्च, Bs T2 G1-s
 'भाक्च; Ds 'भोक्ता; G1 भागादो नो

Colophon Ś1 Ks missing (cf v 1 8, 23)
 — Major parvan T2 G1-s s 6 M समय' (for आदि')
 — Sub-parvan N1 s T1 समय, to it T1 adds यायात्,
 while K (Ks missing) B D G1 Ms (om sub-parvan
 name) mention only यायात् — Adhy name Ko 4
 कचप्रत्यागमन, N1s कचयान, T2 G1 Ms कचदेवयानीसवाद
 — Adhy no (figures, words or both) Ko 74, Bs
 Da 71, Da1 D1 75, Dns 76, T2 12, G1-s 14, G1-s
 M 13 — S'loka no N1s Da1 Ms 24, Dn 23
 — Aggregate s'loka no Dn2 3249

73

This adhy is missing in Ś1 Ks V1 (cf. v
 1 1 68 74, 72 8, 23), the MSS are wholly

अथ तं देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुपात्मजः ।
 श्रान्तयुग्यः श्रान्तहयो मृगलिप्सुः पिपासितः ॥१४
 स नाहुपः प्रेक्षमाण उदपानं गतोदकम् ।
 ददर्श कन्यां तां तत्र दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १५
 तामपृच्छत्स दृष्ट्वै कन्याममरवर्णिनीम् ।
 सान्त्वयित्वा नृपश्रेष्ठः साम्ना परमवल्गुना ॥ १६
 का त्वं ताम्ननसी श्यामा सुमृष्टमणिकुण्डला ।
 दीर्घं ध्यायसि चात्यर्थं कस्माच्छसिपि चातुरा ॥१७
 कथं च पतितास्यसिन्कूपे वीरुचृणावृते ।
 दुहिता चैव कस्य त्वं वद सर्वं सुमध्यमे ॥ १८

(except Ds Ds) आगमत्, T Gs आविशात् G₁ आकृत्य
 प्रसभ राजन्कूपे प्रक्षिप्य निर्जले — After 12, G₁ ins
 726* तृणवीर्यममाच्छन्ने स्वपुर प्रययी तदा ।
 13 *) G₁ : सृतेय* — *) K₁ B₁ m : s क्रोधावेग*,
 B₁ : D₁ : क्रोधावेग* — After 13, D₁ S ins
 727* प्रविश्य स्वगृहं स्वस्या धर्ममासुरमास्थिता ।
 [Me-s *मास्थिता]
 14 *) N₁ D₁ : अन्यायात्; S आगच्छत् — *) D₁ :
 S युग्यहय धीमान्
 15 *) N₁ : B D T₁ G₁ : M₁ : राजा (for कन्या)
 D₁ : ता कूपे, T₁ G (except G₁ : s) Me-s रूपेण — *) N₁ :
 B D (except D₁) G₁ : M₁ : कन्याम् T₁ कन्यामग्नि
 शिखीपमा — T G (except G₁ : s) ins after 15
 D₁ after 16

728* तां दृष्ट्वा रूपमपन्ना सर्वाभरणभूषिताम् ।

सर्वलक्षणमपन्नामपृच्छत्स नराधिप ।

[After line 2, T₁ repeats line 1]

16 *) D₁ : तत्रैव — *) K₁ कन्या च वरय*; K₂ :
 G₁ : ममररूपिणी — *) B₁ D₁ : द्रातयित्वा Ko स
 तत्रैव; N₁ D₁ S (except Me-s) नरश्रेष्ठ — *) G₁ :
 वाचा- (for साम्ना) G₁ उवाच परवल्गुना — After 16,
 D₁ ins 728* (cf v 1 15)

17 Before 17, K₁ D₁ : T₁ G (except G₁) ins
 ययाति (K₁ D₁ add उवाच) — *) T₁ G₁ : नया
 — *) K₁ B₁ G₁ : s : चक्षुमसि, N₁ : B₁ : s D₁ : D₁
 D₁ : s : चक्षोचयि, D₁ : त्वमसि, G₁ : चक्षेपेति, Me-s
 चक्षुसिहि N₁ : शोभने

18 *) K₁ D₁ T G₁ : s : s Me-s : हि; K₁ च (for
 अनि) Ko 'तामस्मिन् — *) Ko D₁ : s T₁ G₁ : s
 भीरु तृणा — *) T₁ G₁ : शुभे सुता वै कस्य स्व — *) Ko

देवयान्युवाच ।

योऽसौ देवैर्हतान्दैत्यानुत्थापयति विद्यया ।

तस्य शुक्रस्य कन्याहं स मां नूनं न बुध्यते ॥ १९

एष मे दक्षिणो राजन्याणिस्ताम्रनखाङ्गुलिः ।

समुद्धर गृहीत्वा मां कुलीनस्त्वं हि मे मतः ॥ २०

जानामि हि त्वां संशान्तं वीर्यवन्तं यशस्विनम् ।

तस्मान्मां पतितामस्मात्कृपादुद्धर्तुमर्हसि ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

तामथ ब्राह्मणीं स्त्रीं च विज्ञाय नहुपात्मजः ।

गृहीत्वा दक्षिणे पाणावुजहार ततोऽवटात् ॥ २२

G₁ : 3300
B₁ : 78.23
K₁ : 72.23

N B D M₁ : s सत्य (D₁ चेद) (for सर्व) Ko शुभानने,
 Me-s शुचिसिते

19 K₁ D₁ S om उवाच — *) T₁ G₁ : s : यो
 देवैर्निहता*; G₁ यो वै देवहता* — *) B₁ : सजीययति
 — *) G₁ : कस्य तनया — *) N₁ : transp. स and न
 D₁ भयान् (for स मा) B₁ स मा वै न हि बु*, D₁ S
 ह (G₁ स्त्रि) दमासादित मया — After 19, D₁ : s ins,

729* पृच्छते मां कस्यमसि रूपवीर्ययलान्वित ।

मृषाग्रागमन किं वा श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।

ययाति ।

ययातिर्नहुपोऽहं तु श्रान्तोऽयं मृगकाङ्क्षया ।

कचिदग्रागतो भद्रे दृष्टवानसि त्वामिह ।

देवयानी ।

[(L 1) G₁ : पृच्छामि त्वा कस्यमसि and *वीर्य
 समन्वित — D₁ : ययातिरुवाच — (L 3) D₁ T G M₁
 अहं (G₁ अय) ययातिर्न (G₁ : नो) हुप T₁ G₁ : s : M₁
 मृगलिप्सया; G₁ : तृणया — (L 4) D₁ M₁ अत्र चा (M₁
 श्रेया) भ्यागतो; T₁ G₁ : s : कूपे तृणावृते, G₁ M₁ अहमग्रा-
 गतो — D₁ : देवयान्युवाच]

20 G₁ om 20-21 — *) M₁ : दक्षिण पाणि नृप
 ताम्र* — *) T₁ G₁ : एन; T₁ G₁ : s : त, G₁ : M तु (for
 मां) D₁ : समुद्धरस्व मां कृपात्

21 *) G₁ om 21 (of v 1 20) K₁ B D₁ : s
 जानामि त्वामह (K₁ त्वां शुभ; D₁ त्वां सम) शान्त, S (G₁
 om) भूयोपि त्वामुप (T₁ G₁ : पा) गमे — *) Ko N₁ : T₁
 G₁ : s : मनस्विन — *) K₁ : transp. अस्मात् and
 कृपात् S (G₁ om) अस्मान्मा सदाया (G₁ शस य) द्वाज
 न्नोक्षयाशु विनापते

22 K₁ D₁ : s om उवाच (G₁ om the ref.)
 — *) B D (except D₁) तामथो ब्राह्मणीं राजा S स्त्री

अथ तं देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुपात्मजः ।
 श्रान्तयुग्मः श्रान्तहयो मृगलिप्सुः पिपासितः ॥१४
 स नाहुपः प्रेक्षमाण उदपानं गतोदकम् ।
 ददर्श कन्यां तां तत्र दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १५
 तामपृच्छत्स दृष्ट्व कन्याममरवर्णिनीम् ।
 सान्त्वयित्वा नृपश्रेष्ठः साम्ना परमवल्गुना ॥ १६
 का त्वं ताम्रनखी श्यामा सुमृष्टमणिकुण्डला ।
 दीर्घं ध्यायसि चात्यर्थं कस्माच्छसिपि चातुरा ॥१७
 कथं च पतितास्यसिन्कूपे वीरुचृणावृते ।
 दुहिता चैव कस्य त्वं वद सर्वं सुमध्यमे ॥ १८

देवयान्युवाच ।

योऽसौ देवैर्हतान्दैत्यानुत्थापयति विद्यया ।
 तस्य शुक्रस्य कन्याहं स मां नूनं न बुध्यते ॥ १९
 एष मे दक्षिणो राजन्याणिस्ताम्रनखाङ्गुलिः ।
 समुद्धर गृहीत्वा मां कुलीनस्त्वं हि मे मतः ॥ २०
 जानामि हि त्वां संशान्तं वीर्यवन्तं यशस्विनम् ।
 तस्मान्मां पतितामस्मात्कृपादुद्धर्तुमर्हसि ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।

तामथ ब्राह्मणीं स्त्रीं च विज्ञाय नहुपात्मजः ।
 गृहीत्वा दक्षिणे पाणावुज्जहार ततोऽवटात् ॥ २२

C. 1 3300
B. 1 78. 23
K. 1 72. 23

(except Ds Ds) आगमत्, T Gs आविशात् G₁ १ आकृत्य
 प्रसभ राजन्कूपे प्रक्षिप्य निर्जले — After 12, G₁ १ ins
 726* तृणवीर्यममाच्छन्ने स्वपुर प्रययी तदा ।

13 *) G₁ १ मृतेय* — *) K₁ B₁ m १ १ क्रोधापेश*,
 B₁ १ D₁ १ क्रोधावेग* — After 13, D₁ १ S ins

727* प्रविश्य स्वगृहं स्वस्या धर्ममासुरमास्थिता ।

[Me-१ 'माधिता]

14 *) N₁ १ D₁ १ अभ्यायात्; S आगच्छत् — *) D₁ १
 S युग्यहय धीमान्

15 *) N₁ १ १ B D T₁ G₁ १ M₁ १ राजा (for कन्या)
 D₁ १ ता कूपे, T₁ G (except G₁ १) Me-१ रूपेण — *) N₁ १
 B D (except D₁ १) G₁ १ M₁ १ कन्याम् T₁ कन्यामग्नि
 शिखोपमा — T G (except G₁ १) ins after 15
 D₁ १ after 16

728* तां दृष्ट्वा रूपमपञ्चा सर्वामरणभूषिताम् ।

सर्वलक्षणमपञ्चामपृच्छत्स नराधिप ।

[After line 2, T₁ repeats line 1]

16 *) D₁ १ तत्रैव — *) K₁ १ कन्या च वरय*; K₁ १
 G₁ १ 'ममरूपिणी' — *) B₁ १ D₁ १ क्षातयित्वा Ko स
 तत्रैव; N₁ १ D₁ १ S (except Me-१) नरश्रेष्ठ — *) G₁ १
 वाचा- (for साम्ना) G₁ १ उवाच परवल्गुना — After 16,
 D₁ १ ins 728* (cf v 1 15)

17 Before 17, K₁ १ D₁ १ T₁ G (except G₁ १) ins
 ययाति (K₁ १ D₁ १ add उवाच) — *) T₁ १ G₁ १ 'नखा
 — *) K₁ १ B₁ १ G₁ १ १ 'चक्षुमसि, N₁ १ १ B₁ १ १ D₁ १ १
 D₁ १ १ १ 'च्छोचमि, D₁ १ 'त्वमसि, G₁ १ 'च्छेपेति, Me-१
 'चक्षुसिहि N₁ १ शोभने

18 *) K₁ १ D₁ १ T₁ G₁ १ १ १ Me-१ हि; K₁ १ च (for
 अनि) Ko 'ताम्रस्मिन् — *) Ko D₁ १ १ T₁ G₁ १ १ M₁
 भीरु तृणा — *) T₁ १ G₁ १ शुभे सुता वै कस्य स्व — *) Ko

N B D M₁ १ सत्य (D₁ १ चेद) (for सर्व) Ko शुभानने,
 Me-१ शुचिस्मिते

19 K₁ १ D₁ १ S om उवाच — *) T₁ १ G₁ १ १ यो
 देवैर्निहता*; G₁ १ यो वै देवहता* — *) B₁ १ सजीययति
 — *) G₁ १ 'कस्य तनया — *) N₁ १ transp. स and न
 D₁ १ भवान् (for स मा) B₁ १ स मा वै न हि यु*, D₁ १ S
 इ (G₁ १ त्रि) दमासादित मया — After 19, D₁ १ S ins,

729* पृच्छसे मां कस्त्वमसि रूपवीर्यबलान्वित ।

मूलाग्रागमन किं वा श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।

ययाति ।

ययातिर्नाहुपोऽहं तु श्रान्तोऽथ मृगकाङ्क्षया ।

कचिदग्रागतो भद्रे दृष्टवानस्मि त्वामिह ।

देवयानी ।

[(L 1) G₁ १ पृच्छामि त्वा कस्त्वमिति and 'वीर्य
 समन्वित — D₁ १ ययातिरुवाच — (L 3) D₁ १ T G M₁
 अहं (G₁ १ अय) ययातिर्न (G₁ १ 'ना') हुप T₁ १ G₁ १ १ M₁
 मृगलिप्सया; G₁ १ 'तृणया — (L 4) D₁ १ M₁ १ अत्र चा (M₁
 'श्रेया'भ्यागतो; T₁ १ G₁ १ १ कूपे तृणावृते, G₁ १ M₁ १ अहमग्रा-
 गतो — D₁ १ देवयान्युवाच]

20 G₁ १ om 20-21 — *) M₁ १ दक्षिण पाणि नृप
 ताम्र* — *) T₁ १ G₁ १ पुन; T₁ १ G₁ १ १ त, G₁ १ M₁ १ तु (for
 मां) D₁ १ समुद्धरस्व मां कृपात्

21 *) G₁ १ om 21 (of v 1 20) K₁ १ B D₁ १
 जानामि त्वामह (K₁ १ त्वां शुभ; D₁ १ त्वां सम) क्षात, S (G₁
 om) शूयोपि त्वामुप (T₁ १ G₁ १ 'पा') गमे — *) Ko N₁ १ १ T₁
 G₁ १ १ M₁ १ मनस्विन — *) K₁ १ transp. अस्मात् and
 कृपात् S (G₁ १ om) अस्मान्मा सशया (G₁ १ शस य) द्राज
 न्मोक्षयाशु विशापते

22 K₁ १ D₁ १ S om उवाच (G₁ १ om the ref.)
 — *) B D (except D₁ १) तामथो ब्राह्मणीं राजा S स्त्री

आत्मदोषैर्नियच्छन्ति सर्वे दुःखसुखे जनाः ।
मन्ये दुश्चरितं तेऽस्ति यस्येयं निष्कृतिः कृता ॥ २९
देवयान्युवाच ।

निष्कृतिर्मेऽस्तु वा मास्तु शृणुष्यावहितो मम ।
शर्मिष्ठा यदुक्तासि दुहित्रा वृषपर्वणः ।
सत्यं किलैतत्सा ग्राह दैत्यानामसि गायनः ॥ ३०
एवं हि मे कथयति शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
वचनं तीक्ष्णपरुषं क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ॥ ३१
स्तुवतो दुहिता हि त्वं याचतः प्रतिगृह्यतः ।
सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्यतः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

इति मामाह शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
क्रोधसंरक्तनयना दर्पपूर्णा पुनः पुनः ॥ ३३
यद्यहं स्तुवतस्तात दुहिता प्रतिगृह्यतः ।
प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठामित्युक्ता हि सखी मया ॥ ३४
शुक्र उवाच ।
स्तुवतो दुहिता न त्वं भद्रे न प्रतिगृह्यतः ।
अस्तोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यसि ॥ ३५
वृषपर्वेण तद्वेद शक्रो राजा च नाहुपः ।
अचिन्त्यं ब्रह्म निर्द्वन्द्वमैश्वरं हि बलं मम ॥ ३६

C 1 3315
B 1 72.33
K 1 72.41

27 ^a) Ko 4 तथा, Ds तत, T G (except Gs s) हता
(for तत्र) T1 G1 2 वने, T2 Gs तत, Gs मुने (for हताम्)
— After 27^{ab}, T G (except Gs s) ins

737* त्वरमाणोऽनुमार्गं स निश्चक्राम पुरोत्तमात् ।

[T1 'माणेन मनसा, Gs 'माणोऽनुमार्गं सन्]

Before 27^{ab}, Bs ins वैशं ड — ^a) Ms 'यामियौ
Gs 2 दुर्गात् T G (except Gs s) सोऽनु (T1 'य) गत्वा घन
(T2 Gs पद) दुःख (T2 Gs दु खान्, Gs दुर्गे)

29 Before 29, Ds ins शुक्र ड — ^a) S 'दोषैर्न (T2
Gs 'हिं) न — ^b) Gs 2 सर्वं Gs 4 दु ख सुख Ms 2
सर्वं दु खानि जतव — ^c) S पुरा दुश्चरितं मन्ये — ^d) T1
Gs 2 M तस्य ते, T2 Gs तस्मात्ते, Gs तस्य नो; Gs 2 तव तन्
B (except Bs) न्यवृत्ति, Bim Cd as in text Gs 2
निष्कृतिं गता

30 K1 S om उवाच — ^a) N1 B (Bs marg) Ds
न्यवृत्तिर् (Bim s as in text), T2 G1 2 दुष्कृतिर् S वा
(for मे) N1s T G मा वास्तु (by transp), B (except
Bs) Ms 2 वा मा वा — ^b) T G (except Gs s) मुने
(for मम) — ^c) T2 Gs 2 यदुक्त (for यदु) — After
30^d, T1 G1 repeat 27^{ab} — ^d) T1 स्यां प्राह, T2 Gs
स्रोता ख, G1-2 सा स्वाह — ^e) K2 (sup lin.) S
(except G1 2) गायक

31 ^{ab}) S (except Gs s) subst for 31^{ab} (T1 Gs
ins before 31^{ab})

738* पूय मामाह शर्मिष्ठा शिष्या तव महामुने ।
— ^a) K2 रुक्मपरुष — ^b) T2 G 'रक्तेक्षणा

32 ^a) = (var) 35^a N1 2 B1 Ds Dn D1 2 4
नित्य; Ds T2 Gs 2 Ms 2 [S] वि त्व; G1-2 Ms त्व पे (for

हि त्व) — K2 (hapl) om 32^a-34^a — ^a) N1 2 B
(except Bs) D (except Ds) अह तु स्तू

33 K2 om 33^{ad} (of v 1 32), reading 33^{ab} in
marg, D1 om 33-34^{ab} — ^a) Dn Ds 4 Ms 2 दृढ (for
इति) — ^b) M घृष्टो वार्षपर्वणी — ^c) N1s दर्पपूर्णानना
घच, S 'पूर्णा (T1 मदघूर्णा, Gs घाष्पपूर्णा) नना तत
— After 33, Ds ins 739*

34 K2 Ds T1 om 34^{ab} (of v 1 32, 33)
— ^a) T2 Gs प्रहाद Ms 2 शर्मिष्ठे — ^b) N1 2 Dn
D1 2 4 तु; Ms 2 सा (for हि) G1 2 दासीवन्नित्यसेवया
— K4 Ds S ins after 34 Ds, after 33

739* वक्ताप्येष भृशं क्रुद्धा मा गृह्य विजने वने ।

कूपे प्रक्षेपयामास प्रक्षिप्यैव गृह्य यया ।

[(L 2) K4 Ds प्राक्षिप्य गृहमागता (Ds 'गमत्)]
G1 cont

740* अमृता मा मृतां मत्वा कूपेऽतीव निरुद्धके ।

अनाट्टता निरीक्ष्यैव दृष्टा न्यभवन यया ।

35 D1 om 35-36^{ab} K1 Ds S om उवाच
— ^a) = (var) 32^a K N1s Ds दुहिता स्तुवतो (by
transp) B1 G1 हि त्व, Gs त्व हि T2 G1-2 स्तुवतस्य
न दुहिता (by transp) — ^b) B3m भद्रे वा, Dn Ds 2
याचत (of 32^a)

36 D1 om 36^{ab} (cf v 1 35) — ^a) S 'पर्मा च
— ^b) K1 राजाय — ^c) Ds T1 Gs Ms ब्रह्म कल्याणि
— After 36^a, G (except Gs s) ins

741* अह वेदि न चापरे ।

गायत्राह तदेवेह

[(L 2) G1 2 'तह Gs तदा वेद]

आत्मदोषैर्नियच्छन्ति सर्वे दुःखसुखे जनाः ।
मन्ये दुश्चरितं तेऽस्ति यस्येयं निष्कृतिः कृता ॥ २९
देवयान्युवाच ।

निष्कृतिर्मेऽस्तु वा मास्तु शृणुष्यावहितो मम ।
शर्मिष्ठा यदुक्तासि दुहित्रा वृषपर्वणः ।
सत्यं किलैतत्सा ग्राह दैत्यानामसि गायनः ॥ ३०
एवं हि मे कथयति शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
वचनं तीक्ष्णपरुषं क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ॥ ३१
स्तुवतो दुहिता हि त्वं याचतः प्रतिगृह्यतः ।
सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्यतः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

इति मामाह शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
क्रोधसंरक्तनयना दर्पपूर्णा पुनः पुनः ॥ ३३
यद्यहं स्तुवतस्ताव दुहिता प्रतिगृह्यतः ।
प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठामित्युक्ता हि सखी मया ॥ ३४
शुक्र उवाच ।

स्तुवतो दुहिता न त्वं भद्रे न प्रतिगृह्यतः ।
अस्तोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यसि ॥ ३५
वृषपर्वणं तद्वेद शक्रो राजा च नाहुषः ।
अचिन्त्यं ब्रह्म निर्द्वन्द्वमेश्वरं हि बलं मम ॥ ३६

C 1 3315
B 1 78.33
K 1 72.40

27 ^b) Ko 4 तथा, Ds तत, T G (except Gs s) हता
(for तत्र) T1 G1 2 वने; T2 Gs तत, Gs मुने (for हताम्)
— After 27^{ab}, T G (except Gs s) ins

737* त्वरमाणोऽनुमार्गं स निश्चक्राम पुरोत्तमात् ।

[T1 'माणेन मनसा, Gs 'माणोऽनुमार्गं सन्]

Before 27^{ad}, Bs ins वैश' ड' — *) Ms 'यामिययौ
Gs s दुर्गात् T G (except Gs s) सोनु(T1 'थ)गरवा घन
(T2 Gs पद) दुःख (T2 Gs दु खान्, Gs दुर्ग)

29 Before 29, Ds ins शुक्र ड' — *) S 'दोषैर्न (T2
Gs 'हिं) न' — *) Gs s सर्वं Gs s दु ख सुख Ms s
सर्वं दु खानि जतव — *) S पुरा दुश्चरितं मन्ये — *) T1
Gs s M तस्य ते, T2 Gs तस्मात्ते, Gs तस्य नो; Gs s तव तन्
B (except Bs) न्यवृत्ति, Bim Cd as in text Gs s
निष्कृतिं गता

30 K1 S om उवाच — *) N1 B (Bs marg) Ds
न्यवृत्तिर् (Bim s as in text), T2 G1 s दुष्कृतिर् S वा
(for मे) N1s T G मा वास्तु (by transp), B (except
Bs) Ms s वा मा वा — *) T G (except Gs s) मुने
(for मम) — *) T2 Gs s यदुक्त (for यदु) — After
30^d, T1 G1 repeat 27^{ab} — *) T1 त्वां ग्राह, T2 Gs
स्रोता त्व, G1-s सा स्वाह — *) K2 (sup lxx) S
(except G1 s) गायक

31 ^{ab}) S (except Gs s) subst for 31^{ab} (T1 Gs
ins before 31^{ab})

738* पय मामाह शर्मिष्ठा शिष्या तव महामुने ।
— *) K2 रक्षपरुष — *) T2 G 'रक्तेक्षणा

32 *)=(var) 35^a N1 s B1 Ds Dn D1 s 4
नित्य; Ds T2 Gs s Ms s [S]मि त्व; G1-s Ms त्व मे (for

हि त्व) — K2 (hapl) om 32^a-34^b — *) N1 s B
(except Bs) D (except Ds) अह तु स्त्वं

33 K2 om 33^{ad} (of v 1 32), reading 33^{ab} in
marg, D1 om 33-34^{ab} — *) Dn Ds s Ms s दृढ (for
इति) — *) M घटुशो वार्षपर्वणी — *) N1s दर्पपूर्णानना
वच, S 'पूर्णा(T1 मदपूर्णं, Gs वाष्पपूर्णं)नना तत
— After 33, D1 ins 739*

34 K2 Ds T1 om 34^{ab} (of v 1 32, 33)
— *) T2 Gs प्रहाद' Mc-s शर्मिष्ठे — *) N1 s Dn
D1 s 4 तु; Ms-s सा (for हि) G1 s दासीचित्रित्यसेवया
— K4 Ds S ins after 34 Ds, after 33

730* उक्ताप्येष भृश क्रुद्धा मा गृह्य विजने वने ।

कूपे प्रक्षेपयामास प्रक्षिप्यैव गृह्य यया ।

[(L 2) K4 Ds प्राक्षिप्य गृहमागता (Ds 'गमत्)]
G1 cont

740* अमृता मा मृतो मत्वा कूपेऽतीत्य निरुद्धके ।

अनामृता निरीक्ष्यैव दृष्टा न्यभवन यया ।

35 D1 om 35-36^{ab} K1 Ds S om उवाच
— *)=(var) 32^a K N1s Ds दुहिता स्तुवतो (by
transp) B1 Gs हि त्व, Gs त्व हि T2 G1-s स्तुवतस्य
न दुहिता (by transp) — *) B3m भद्रे वा, Dn Ds s
याचत (of 32^a)

36 D1 om 36^{ab} (cf v 1 35) — *) S 'पर्या च
— *) K1 राजाय — *) Ds T2 Gs Ms प्रह्य कल्याणि
— After 36^a, G (except Gs s) ins

741* अह वेद्मि न चापरे ।

गायत्राह तदेवेह

[(L 2) G1 s 'गह Gs तदा वेद]

न कुध्येद्यथ सर्वस्य तयोरक्रोधनोऽधिकः ॥ ६
 यत्कुमारा कुमार्यश्च वैरं कुर्युरचेतसः ।
 न तत्प्राज्ञोऽनुकुर्वीत विदुस्ते न बलावलम् ॥ ७
 देवग्रान्युवाच ।
 वेदाहं तात बालापि धर्माणां यदिहान्तरम् ।
 अक्रोधे चातिवादे च वेद चापि बलावलम् ॥ ८
 शिष्यस्याशिष्यवृत्तेर्हि न क्षन्तव्यं बुभूषता ।
 तस्मात्संकीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पुमांसो ये हि निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
 न तेषु निवसेत्प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापबुद्धिषु ॥ १०
 ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
 तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ११
 बाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृषपर्वणः ।
 न ह्यतो दुष्करतरं मन्ये लोकेऽपि त्रिषु ।
 यः सपत्नश्रियं दीप्तां हीनश्रीः पर्युपासते ॥ १२

G. 1 231
B 1 79 12
K. 1 75 22

तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

7 ^a) K₁ या, K₂ G₂ य; T G₁ s-s M (except M₂)
 यं (for यत्) K transp कुमारा and कुमार्य — ^b) D₂
 S वैर कुर्युं स्त्रियोपि वा (D₂ कुर्यात्स्त्रियोपि च, G₂ कुर्याद-
 कारणात्) — ^c) D₂ T₁ G₂ M न तेन (D₂ तेषु) वैर, T₂
 G₂ 4-s स तैर्न वैर, G₂ वैर ताभ्यां न — ^d) N₁ s B₂ Dn
 D₁ s 4 न विदुस्ते (by transp), D₂ S विद्वांसस्य (G₂
 तयोर्विद्वान्; G₂ विद्यात्तस्य) T₂ G (except G₂ s)
 तदा बल

B K₁ D₂ S om उवाच — ^b) D₂ T₂ G यद्यनतर, T₁
 तदनतर — ^c) D₂ G₂ अक्रोधे; T₂ आक्रोधे, G₂ ० आक्रोधे
 K₂ G₁ याति, B₂ चापि, B₂ [S]पि च D₂ 'वादेपि
 — ^d) K₁ वेदाह च बला; D₂ T G बुध्येह (G₂ 2 'य; G₂
 इत्येव) गुरलाघव — After 8, D₂ S ins

746* स्ववृत्तिमननुष्ठाय धर्ममुत्सृज्य तत्त्वत ।

[D₂ T₂ G₂ अतिप्रवृत्तरोपस्य, M₂-s स्वधर्ममन]

9 ^a) N₁ s B Dn Dn D₁ s 4 G₂ 'वृत्तेस्तु, D₂ G₂ 4
 'वृत्तिर्हि — ^b) D₂ T₁ G₁ s 4 M₂-s क्षतव्या — After
 9^{ab}, D₂ S ins

747* शिष्ये चाचार्यवृत्तिं हि विस्ृज्य विषय गते ।

[D₂ G₂ s M₂-s श्रेयशिष्यार्थ]

— ^c) D₂ T G₁-s तस्मिन् K₂ B₂ 'वृत्तेस्तु; D₂ T G₁-s
 'वृत्ते तु — After 9, D₂ S ins

748* दशमानास्तु तीव्रेण नीचा परयशोऽग्निना ।

अशक्तास्ता गतिं गन्तु ततो निन्दां प्रकुर्वते ।

10 ^a) K₁ D₂ s S (except G₂) पुमांस (for पुमांस,
 noo plu) K₁ ये च; K₂ ये ह, N₁ S येभि (G₂ as in
 text, M₂ ये न); B₂ येपि — ^b) = 11^b N B D (except
 Dn D₂) T₂ G₂-s M₂-s या (for च) — ^c) K₂ s
 एतेषु न यत्ने

11 ^a) B₂ त्वेनम्, B₂ Dn त्वे(B₂ त्वे)यम्; M₂ न त्वम्

K₂ अभिनिन्दति, N₂ D₂ S 'नदति — ^a) = 10^b N₁ s B
 (except B₄) D (except D₂ s) वा (for च) — After
 11, D₂ S ins

749* सुयद्विता नरा नित्य विहीना वा धनैर्नरा ।

दुर्वृत्ता पापकर्माणश्चण्डाला धनिनोऽपि वा ।

न हि जात्या च चण्डाला स्वकर्मविहितैर्विना ।

धनाभिजनविधासु सक्ताश्चण्डालधर्मिण ।

अकारणाद्विद्विषन्ति परिवादं घदन्ति च । [5]

न तत्रास्य निवासोऽस्ति पापिभि पापता मजेत् ।

सुक्रते दुष्कृते चापि यत्र सज्जति यो नर ।

ध्रुव रतिर्भवेत्तत्र तस्मात्तेषां न रोचये ।

[(L 3) T₁ M₂ 7 स्वधर्म — (L 6) T₁ G₁-s
 पाप्मनि — (L 8) D₂ G₂-s तस्माद्दोष D₂ T₂
 G₁-s रोचयेत्]

— After 11, K ins 750*

12 ^a) Cd citos बाग्दुरुक्त D₂ S वाचा दुरुक्त (T₂
 यदुक्त) तातेह दुहिता वृष — K ins after 11 N B D
 (except D₂ s), after 12^{ab}

750* मम मशति हृदयमग्निकाम इवारणिम् ।

[K अग्निकामोरणिमिव मशति हृदय मम]

— ^c) K₁ तद्वतो दुष्कर K₂ B Dn transp अपि and
 त्रिषु D₂ S नातो दुष्करतर मन्ये त्रिषु लोकेऽपि ध्रुव
 — After 12^{cd}, D₂ S ins

751* नि सशयो विदोषेण पुरुष मर्ममृन्तनम् ।

सुहृन्मित्रजनास्तेषु सौहृदं न च क्षयते ।

— G₂ om 12^c — ^c) N₂ सपत्नश्रिय; D₂ S (G₂
 om) सपते श्रि

[After 12, the Calc. (editio princeps), Bomb.,
 Kumbh., Grantha, P C Roy's ed., all ins,

752* मरण शोभन तस्य इति विद्वज्जना विदु ।

न क्रुध्येद्यथ सर्वस्य तथोरक्रोधनोऽधिकः ॥ ६
 यत्कुमारा कुमार्यश्च वैरं कुर्युरचेतसः ।
 न तत्प्राज्ञोऽनुकुर्वीत विदुस्ते न बलावलम् ॥ ७
 देवग्रान्युवाच ।
 वेदाहं तात बालापि धर्माणां यदिहान्तरम् ।
 अक्रोधे चातिवादे च वेद चापि बलावलम् ॥ ८
 शिष्यस्याशिष्यवृत्तेर्हि न क्षन्तव्यं बुभूषता ।
 तस्मात्संकीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पुमांसो ये हि निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
 न तेषु निवसेत्प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापबुद्धिषु ॥ १०
 ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
 तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ११
 बाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृत्तपर्वणः ।
 न ह्यतो दुष्करतरं मन्ये लोकेऽपि त्रिषु ।
 यः सपत्नश्रियं दीप्तां हीनश्रीः पर्युपासते ॥ १२

G. 1 2331
B. 1 79 13
K. 1 73 22

तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

7 ^a) K₁ या, K₂ G₂ य; T G₁-s M (except M₂)
 यं (for यत्) K transp कुमारा and कुमार्य — ^b) D₂
 S वैरं कुर्युं स्त्रियोपि वा (D₂ कुर्यात्स्त्रियोपि च, G₂ कुर्याद-
 कारणात्) — ^c) D₂ T₁ G₂ M न तेन (D₂ तेषु) वैरं, T₂
 G₂ 4-s स तैर्न वैरं, G₂ वैरं ताभ्यां न — ^d) N₁ 2 B₂ D₂
 D₁ 2 4 न विदुस्ते (by transp), D₂ S विद्वत्स्य (G₂
 तयोर्विद्वान्; G₂ विद्यात्स्य) T₂ G (except G₂ 2)
 तदा बल

8 K₁ D₂ S om उवाच — ^b) D₂ T₂ G यद्यनतरं, T₁
 तदनतर — ^c) D₂ G₂ अक्रोधे; T₂ आक्रोधे, G₂ 2 आक्रोधे
 K₁ G₂ चाति, B₂ चापि, B₂ [S]पि च D₂ 'वादेपि
 — ^d) K₁ वेदाहं च बलां; D₂ T G बुध्येह (G₁ 2 'य; G₂
 इत्येव) गुरलाघव — After 8, D₂ S ins

746* स्ववृत्तिमननुष्ठाय धर्ममुत्सृज्य तत्पत ।

[D₂ T₂ G₂ अतिप्रवृत्तरोपस्य, M₂-s स्वधर्ममन]

9 ^a) N₁ 2 B D₂ D₂ D₁ 2 4 G₂ 'वृत्तेस्तु, D₂ G₂ 4
 'वृत्तिर्हि — ^b) D₂ T₁ G₁ 2 4 M₂-s क्षतव्या — After
 9^{ab}, D₂ S ins

747* शिष्ये चाचार्यवृत्तिं हि विस्मज्य विषय गते ।

[D₂ G₂ 2 M₂-s श्रेयशिष्यार्थ]

— ^c) D₂ T G₁-s तस्मिन् K₂ B₂ 'वृत्तेस्तु; D₂ T G₁-s
 'वृत्तेषु — After 9, D₂ S ins

748* दशमानास्तु तीव्रेण नीचा परयतोऽग्निना ।

अशक्तास्ता गतिं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ।

10 ^a) K₁ D₂ 2 S (except G₂) पुमांस (for पुमान् ,
 nos plu) K₁ ये च; K₂ ये ह, N₁ S येभि (G₂ as in
 text, M₂ येन); B₂ येपि — ^b) = 11^b N B D (except
 D₂ D₂) T₂ G₂-s M₂-s या (for च) — ^c) K₂ 2
 एतेषु न यते

11 ^a) B₂ त्वेनम्, B₂ D₂ त्वे(B₂ त्वै)यम्; M₂ न त्वम्

K₂ अभिनिन्दति, N₂ D₂ S 'नदति — ^b) = 10^b N₁ 2 B
 (except B₁) D (except D₂ 2) वा (for च) — After
 11, D₂ S ins

749* सुयद्विता नरा नित्य विहीना वा धनैर्नरा ।

दुर्वृत्ता पापकर्माणश्चण्डाला धनिनोऽपि वा ।

न हि जाला च चण्डाला स्वकर्मविहितैर्विना ।

धनाभिजनविद्यासु सक्ताश्चण्डालधर्मेण ।

अकारणाद्विद्विषन्ति परिवादं यदन्ति च । [5]

न तत्रास्य निवासोऽस्ति पापिभि पापता मजेत् ।

सुकृते दुष्कृते चापि यत्र सज्जति यो नर ।

ध्रुव रतिर्भवेत्तत्र तस्मात्तेषां न रोचये ।

[(L 3) T₁ M₂ 7 स्वधर्मं — (L 6) T₁ G₁-s

पाप्मनि — (L 8) D₂ G₂-s तस्मादोप D₂ T₂
 G₁-s रोचयेत्]

— After 11, K ins 750*

12 ^{ab}) Cd citos बाग्दुरुक्त D₂ S वाचा दुरुक्त (T₂

यदुक्त) तातेह दुहित्वा वृष — K ins after 11 N B D
 (except D₂ 2), after 12^{ab}

750* मम महाति हृदयमग्निकाम इवारणिम् ।

[K अग्निकामोरणिमिव महाति हृदय मम]

— ^{cd}) K₁ तद्वतो दुष्कर Ko B D₂ transp अपि and
 त्रिषु D₂ S नातो दुष्कर मन्ये त्रिषु लोकेऽपि ध्रुव

— After 12^{cd}, D₂ S ins

751* नि सदायो विदोषेण पुरुष मर्मवृन्तनम् ।

सुहृन्मित्रजनास्तेषु सीहृद न च वृणते ।

— G₂ om 12^{cd} — ^c) N₂ सपत्नश्रियः D₂ S (G₂
 om) सपत्ने श्रि

[After 12, the Calc. (editio princeps), Bomb.,
 Kumbh., Grantha, P C Roy's ed., all ins,

752* मरण क्षोभन तस्य इति विद्वज्जना विदु ।

स्यातुं त्वद्विषये राजन्न शक्यामि त्वया सह ॥ ४
अहो मामभिजानासि दैत्य मिथ्याप्रलापिनम् ।
यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे ॥ ५

वृषपर्वोवाच ।

नाधर्मं न मृषावाद् त्वयि जानामि भार्गव ।
त्वयि धर्मश्च सत्यं च तत्प्रसीदतु नो भवान् ॥ ६
यद्यस्मान्पहाय त्वमितो गच्छसि भार्गव ।
समुद्रं संप्रवेक्ष्यामो नान्यदस्ति परायणम् ॥ ७

शुक्र उवाच ।

समुद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा द्रवतासुराः ।
दुहितुर्नाप्रियं सोढुं शक्नोऽहं दयिता हि मे ॥ ८

प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं ह्यत्र मे स्थितम् ।

योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रस्वेव बृहस्पतिः ॥ ९

वृषपर्वोवाच ।

यत्किंचिदसुरेन्द्राणां विद्यते वसु भार्गव ।

शुवि हस्तिगवाश्वं वा तस्य त्वं मम चेश्वरः ॥ १०

शुक्र उवाच ।

यत्किंचिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर ।

तस्येश्वरोऽस्मि यदि ते देवयानी प्रसाद्यताम् ॥ ११

देवयान्युवाच ।

यदि त्वमीश्वरस्तात राज्ञो वित्तस्य भार्गव ।

नाभिजानामि तत्तेऽहं राजा तु वदतु स्वयम् ॥ १२

सह्यांधव — Ds S ins after 4th Ds, after 4th

759* मा शोचीवृषपर्वस्य मा कुप्यस्व विशा पते ।

[T₁ शुच, T₂ शोचे T₃ G₁ रघस्य, M₂ कुप्यस्व]

— °) S ते (for त्वद्) — °) K₁ B (except B₂)
शक्यामि (B₁ as in text) Ds T₂ G₁-s M₂-s तया
विना, T₁ G₁-s M₂-s विना तया — Ds S ins after 4
Ds, after 759* above

760* अस्या गतिर्गतिर्मदा प्रियमस्या प्रिय मम ।

वृषपर्व ।

यदि ब्रह्मन्धातयामि यदि चोपदिशाम्यहम् ।

शर्मिण्या देवयानीं तेन गच्छाम्यसद्वृत्तिम् ।

[D₁ वृषपर्वोवाच — (L 2) G₁-s M₂-s चाक्रोशया*;
G₁-s वोपदिशा*]

5 Before 5, D₁ ins शुक्र उ*, S शुक्र — °) M₂ s
प्रवादिन — °) K₂ सस्य तमात्मनो, N₁ स यथेष्टमा*, Ds
यथेतदा*, T₁ G₁-s तथैव चा* (T₁ मा*), T₂ G₁ तथेममा*;
G₁ स तदेवमा*, M तथेष्टमा* — °) S मयि कर्तुं चिकीर्षति

6 K₁ S om उवाच — °) S मृषोक वा — °) Ds s
त्वयि धर्मं च N₁ B₂ S त्वयि सत्यं च धर्मं च (N₁ B₂ G₁
भेश्वर) — °) K₂ मे (for नो) S विजानामि प्रसीद मे

7 °) Ds सपद्यस्यान्विहाय स्वम् — °) T G M₂
संप्रवेक्ष्यामि — After 7*, T G (except G₂ s) ins

761* पूर्वं महान्धवै सह ।

पातालमथ वा चार्ति

— °) K Ds नान्यन्नोस्ति — After 7, Ds s S ins

762* यथेव देवान्नाच्छेत्स्व मा च त्यक्त्वा गृहाधिप ।

सर्वत्याग तत हृत्वा प्रविशामि हुताशनम् ।

8 K₁ S om उवाच B₂ om शुक्र उ* — °) K₂ Ds
S प्रविश त्व — °) K₁ s s Ds व्रजता*, K₂ Ds गच्छता*.
Ko दिशो व्रजत वा*; Ds S अ(Ds T₁ ह्य)सि प्रज्वलित तथा
(M₂ s ज्वलित वा हुताशन)

9 °) Ko s B₂ D T₂ G₁ M₂ s यत्र; N₁ s तत्र
— After 9th, Ds s S ins

763* प्रसन्ना देवयानी चेत्प्रिय नान्यतर मम ।

— °) K वृहत्तेहम्, G₁ कर मे स्वाद्

10 K₁ S om उवाच K₂ (hapl) om 10 — °) N₁ s
S वसु विद्यति (G₁ s M₂-s विद्येत) भार्गव — °) K₁ s B₂
Da Ds भूमिहस्ति*, S मम हस्ति* K₁ हि, K₂ s Da Ds च
(for वा) — °) G₂ त्वमसुरेश्वर

11 K₁ S om उवाच K₂ om शुक्र उ* — °) Da
Ds द्रविण ह्यत्र, T₂ अस्ति ग्रहण, G₁ अस्ति ध्रुवण N₁ s यदस्ति
किंचिद्रविण (by transp) — °) T G₁ s बृहासुर — B₂
repeats 11th (with v 1) — °) B₂ तवेष्ट*, S श्वरोह
N₁ s S यदि चेत्, B₁ s (second time) s यदि वै, B₂ s
(first time) D (except Ds s) यथेष्टा — Ko s Da₁
ins after 11 Ds after 766*

764* वैशपायन उवाच ।

ततस्तु त्वरित शुक्रत्वेन राज्ञा सम ययौ ।

उवाच चैनां सुभगे प्रतिपन्न वचस्तव ।

[(L 1) Ds तच्छ्रुत्वा त्वरि*]

After 11, Da D₁ s ins

765* वैशपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तथेत्याह वृषपर्वो महाकवि ।

देवयान्यन्तिक गत्वा तमर्थं प्राह भार्गव ।

स्यातुं त्वद्विषये राजन्न शक्यामि त्वया सह ॥ ४
अहो मामभिजानासि दैत्य मिथ्याप्रलापिनम् ।
यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे ॥ ५

वृषपर्वोवाच ।

नाधर्मं न मृषावादां त्वयि जानामि भार्गव ।
त्वयि धर्मश्च सत्यं च तत्प्रसीदतु नो भवान् ॥ ६
यद्यस्मान्पहाय त्वमितो गच्छसि भार्गव ।
समुद्रं संप्रवेक्ष्यामो नान्यदस्ति परायणम् ॥ ७

शुक्र उवाच ।

समुद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा द्रवतासुराः ।
दुहितुर्नाप्रियं सोढुं शक्नोऽहं दयिता हि मे ॥ ८

प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं ह्यत्र मे स्थितम् ।

योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ९

वृषपर्वोवाच ।

यत्किंचिदसुरेन्द्राणां विद्यते वसु भार्गव ।

शुवि हस्तिगवाश्वं वा तस्य त्वं मम चेश्वरः ॥ १०

शुक्र उवाच ।

यत्किंचिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर ।

तस्येश्वरोऽस्मि यदि ते देवयानी प्रसाद्यताम् ॥ ११

देवयान्युवाच ।

यदि त्वमीश्वरस्तात राज्ञो वित्तस्य भार्गव ।

नाभिजानामि तत्तेऽहं राजा तु वदतु स्वयम् ॥ १२

C. 1 3345
B. 1 80. 14
K. 1 74 19

सहयाधव — Ds S ins after 4th Ds, after 4th

759* मा शोचीहृषपर्वस्य मा कुप्यस्व विद्या पते ।

[T₁ शुच, T₂ शोचे T₃ G₆ रघस्य, M₂ कुप्यस्व]

— °) S ते (for त्वद्) — °) K₁ B (except B₈)
शक्यामि (B₁ m as in text) Ds T₂ G₁-s M₂-s तया
विना, T₁ G₁-s M₆-s विना तया — Ds S ins after 4
Ds, after 759* above

760* अस्या गतिर्गतिर्मया प्रियमस्या प्रियमम ।

वृषपर्व ।

यदि मरुन्धातयामि यदि चोपदिशाम्यहम् ।

शर्मिण्या देवयानीं तेन गच्छाम्यसङ्गतिम् ।

[D₁ वृषपर्वोवाच — (L. 2) G₁-s M₂-s चाक्रोशया°;
G₁-s चोपदिशा°]

5 Before 5, D₁ ins शुक्र उ°, S शुक्र — °) M₂-s
प्रवादिन — °) K₃ यस्तु तमात्मनो, N₁-s यथेष्टमा°, Ds
यथैतदा°, T₁ G₁-s तथैव चा° (T₁ मा°), T₂ G₆ तथेममा°;
G₁-s तदेवमा°, M₁ तथेदमा° — °) S मयि कर्तुं चिकीर्षति

6 K₁ S om उवाच — °) S मृषोक्त वा — °) Ds s
त्वयि धर्मं च N₁-s B₈ S त्वयि सत्यं च धर्मं च (N₁-s B₈ G₁
मैश्वर) — °) K₃ मे (for नो) S विजानामि प्रसीद मे

7 °) Ds सपद्यस्मान्विहाय स्वम् — °) T G M₂
सप्रवेक्ष्यामि — After 7°, T G (except G₂ s) ins

761* पूर्वमक्षान्धवै सह ।

पातालमय वा चार्मि

— °) K Ds नान्यन्नोस्ति — After 7, Ds s S ins

762* यद्येव देवान्नाच्छेत्स्व मा च स्वत्त्वा गृहाधिप ।

सर्वत्याग तत कृत्वा प्रविशामि हुताशनम् ।

8 K₁ S om उवाच B₈ om शुक्र उ° — °) K₃ Ds
S प्रविश स्व — °) K₁ s s Ds व्रजता°, K₂ Ds गच्छता°.
Ko दिशो व्रजत वा°; Ds S अ(Ds T₁ ह्य)मि प्रज्वलित तथा
(M₂ s ज्वलित वा हुताशन)

9 °) K₆ s B₈ D T₂ G₆ M₆ s यत्र; N₁ s तत्र
— After 9th, Ds s S ins

763* प्रसन्ना देवयानी चेत्प्रिय नान्यतर मम ।

— °) K °वहस्तेहम्, G₆ कर मे स्याद्

10 K₁ S om उवाच K₂ (hapl) om 10 — °) N₁-s
S वसु विद्यति (G₁ s M₆-s विद्येत) भार्गव — °) K₁ s B₈
Da Ds भूमिहस्ति°, S मम हस्ति° K₁ हि, K₂ s Da Ds च
(for वा) — °) G₂ स्वममरेश्वर

11 K₁ S om उवाच K₂ om शुक्र उ° — °) Da
Ds द्रविण ह्यत्र, T₂ अस्ति ग्रहण, G₁ अस्ति श्रवण N₁-s यदस्ति
किंचिद्रविण (by transp) — °) T G₁ s इहासुर — B₈
repeats 11th (with v 1) — °) B₈ तवेष्ट°, S °श्वरोह
N₁ s S यदि चेत्, B₁ s s (second time) s यदि वै, B₈ s
(first time) D (except Ds s) यद्येवा — Ko s Da₁
ins after 11 Ds after 766*

764* वैशपायन उवाच ।

ततस्तु त्वरित शुक्रस्तेन राज्ञा सम ययौ ।

उवाच चैनां सुभगे प्रतिपन्न वचस्तव ।

[(L. 1) Ds तत्पुरुषा त्वरि°]

After 11, Da D₁ s ins

765* वैशपायन उवाच ।

एवमुक्तस्येत्याह वृषपर्वो महाकवि ।

देवयान्यन्तिक गत्वा तमर्थं प्राह भार्गव ।

शर्मिष्ठोवाच ।

येन केनचिदार्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत् ।

अतस्त्वामनुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

प्रतिश्रुते दासभावे दुहित्रा वृषपर्वणः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

देवयानी नृपश्रेष्ठं पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३

प्रविशामि पुरं तात तुष्टास्मि द्विजसत्तम ।

अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्यावलं च ते ॥ २४

एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायशः ।

प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः ॥ २५

७६

वैशंपायन उवाच ।

अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम ।

वनं तदेव निर्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी ॥ १

तेन दासीसहस्रेण सार्धं शर्मिष्ठया तदा ।

तमेव देशं संप्राप्ता यथाकामं चचार सा ।

तामिः सखीभिः सहिता सर्वाभिर्मुदिता भृशम् ॥२

क्रीडन्त्योऽभिरताः सर्वाः पितृन्त्यो मधुमाधवीम् ।

खादन्त्यो विविधान्भक्ष्यान्विदशन्त्यः फलानि च ॥३

पुनश्च नाहुपो राजा मृगलिप्सुर्यदृच्छया ।

तमेव देशं संप्राप्तो जलार्थी श्रमकशितः ॥ ४

C 1 33*
K. 1 81
75.

— °) G₁ M₆-s अनुत्त्वा. Some S MSS ह्वा (for ह्वां)
N₁s झु (for तत्र)

21 K₁ D₈ S om उवाच B₈ om देवयान्यु° — °)

N₁ s B D (except D₈) [S]ह ते (by transp), S चाह

— °) K₂ N₁ B D (except D₈) याचत प्रति° (of 1 73

10, 32) — °) N₁s D₁ G₁ (before corr) s भविष्यति

22 K₁ S om उवाच — °) G₁ s यो (G₁ ये) तु

कश्चि(G₁ केचि)दिहार्तानां — °) K₁ B₈ D₈ D₁ ns D₈

T₁ सुखमावहे; T₂ G₁ यस्सुखावहे, G₁ स्वयमावहेत्, M₆

मावहेत् — After 22^{ab}, D₈ s (om. line 1) S ins

771* सर्वमाहृत्य कर्तव्यमेव धर्मं सनातन ।

एव कृत्वा करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि शोभने ।

[(L 1) G₁ s M₆ सर्वमाहृत्य]

— °) K₁ om 22^a-23^a

23 K₁ om वैशं उ° and 23^a (of v 1. 22) K₁ D₈

S om उवाच — °) G (except G₁) दास्यभावे — °) T

G₁ पितर तमपादं, G₁ s द्विजश्रेष्ठमथा(G₁ ष्ट यदा)प्रवीत्

24 Before 24, D₁ D₁ s ins देवयान्युवाच, M₆ s

देवयानी — °) N₁s T₂ G₁ s प्रविशाम, T₁ म — °)

B₁ ज्ञानयल

25 Before 25, D₁ D₁ s ins वैशं उ° — °) K₁

B₈ transp दुहित्रा स and द्विजं T G₁-s M₆ s s

भृगुश्रेष्ठो, G₁ गुरुं S महात्मा

Colophon. — Major parvan T₂ G M समप° (for

आदि°) — Sub-parvan N₁ s T₁ समप; to it N₁ s

add ययात्युपाख्यान, while K B D M (om sub-parvan

name) mention only यायात — Adhy name K₁ s s

देवयानीप्रसाद, T₂ G₁ s M₆ s शर्मिष्ठादास्य(T₂ स्त्री, M₆ s

स)भाव — Adhy no (figures, words or both) K₁

77, B₈ D₈ 74, D₁ D₁ 78, D₈ 79, T₁ 65, T₂ 15,

G M 16 — S'loka no N₁ s 26, D₁ D₁ 27, M₆

34 — Aggregate s'loka no D₁ s 3329

76

— This adhy is missing in S₁ V₁ (of v 1 1

68 71, 72 23), the MSS are wholly ignored here

1 K₁ s D₈ S om उवाच — °) T G (except G₁ s)

दीर्घेण कालेन

2 °) K₁ तथा (for सार्धं) K₁ s D₈ T M₆-s तथा;

K₁ s G₁ s सह, N₁ s G₁ (by corr) s तथा — K₁ (hapl)

om. 2^a-4^a — °) K (K₁ om) D₈ ह (for सा)

3 K₁ om 3 (of v 1 2) — °) S (except M₆ s)

श्रीदिव्योपरता — °) T G₁ सार्धक, G₁-s M₆ s सार्धक;

M₆-s मासय — °) A few MSS भक्षान् — °) B₈

D₁ G₁ s s विदशत्य

4 K₁ om 4^a (of v 1 2) — °) T₂ G (except

G₁ s) पिपासया (for यत्) — °) K₁ N₁ D₁ s s D₁

ns D₁ s कर्षित, B₈ D₁ समर्षित, D₈ परितपि

शर्मिष्ठोवाच ।

येन केनचिदार्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत् ।

अतस्त्वामनुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

प्रतिश्रुते दासभावे दुहित्रा वृषपर्वणः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३

प्रविशामि पुरं तात तुष्टासि द्विजसत्तम ।

अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्यावलं च ते ॥ २४

एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायशः ।

प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः ॥ २५

७६

वैशंपायन उवाच ।

अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम ।

वनं तदेव निर्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी ॥ १

तेन दासीसहस्रेण सार्धं शर्मिष्ठया तदा ।

तमेव देशं संप्राप्ता यथाकामं चचार सा ।

ताभिः सखीभिः सहिता सर्वाभिर्मुदिता भृशम् ॥ २

क्रीडन्त्योऽभिरताः सर्वाः पिवन्त्यो मधुमाधवीम् ।

खादन्त्यो विविधान्मक्ष्यान्विदशन्त्यः फलानि च ॥ ३

पुनश्च नाहुपो राजा मृगलिप्सुर्यदृच्छया ।

तमेव देशं संप्राप्तो जलार्थी श्रमकशितः ॥ ४

C 1 237
B 1 815
K 1 725— ^a) G₁ M₈-s अनुक्त्वा. Some S MSS ह्या (for ह्यां) N₈ भु (for तत्र)21 K₁ D₈ S om उवाच B₈ om देवयान्यु — ^a)N₁ : B D (except D₈) [S] ह ते (by transp), S चाह— ^b) K₂ N₁ B D (except D₈) याचत प्रति* (of 1 7310, 32) — ^d) N₈ D₁ G₁ (before corr) : s भविष्यति22 K₁ S om उवाच — ^a) G₁ : यो (G₁ ये) तुकश्चि(G₁ केचि)दिहार्तानां — ^b) K₁ B₈ D₁ D₁ ns D₈T₁ सुखावहे; T₂ G₁ यस्तुखावह, G₁ स्वयमावहेत्, M₈सावहेत् — After 22^{ab}, D₈ : (om. line 1) S ins

771* सर्वमाहृत्य कर्तव्यमेव धर्मं सनातन ।

एव कृत्वा करिष्यामि यन्मां वक्षसि शोभने ।

[(L 1) G₁ : M₈ सर्वमाहृत्य]— ^a) K₁ om 22^a-23^a23 K₁ om वैशं उ* and 23^a (of v 1. 22) K₁ D₈S om उवाच — ^a) G (except G₁) दास्यभावे — ^d) TG₁ पितर तमपाद*, G₁ : द्विजश्रेष्ठमया(G₁ "प यदा)मवीत्24 Before 24, D₁ D₁ : s ins देवयान्युवाच, M₈ :देवयानी — ^a) N₈ T₂ G₁ : प्रविशाम, T₁ "म — ^d)B₁ ज्ञानयल25 Before 25, D₁ D₁ : s ins वैशं उ* — ^{ab}) K₁B₁ transp दुहित्रा स and द्विज* T G₁ : M₈ : sमृगश्रेष्ठो, G₁ गुरु* S महातपाColophon. — Major parvan T₂ G M सप्तप* (forआदि*) — Sub-parvan N₁ : T₁ सप्तप; to it N₁ :

add ययात्युपाख्यान, while K B D M (om sub-parvan

name) mention only ययात् — Adhy name K₁ : sदेवयानीप्रसाद, T₂ G₁ : M₈ : शर्मिष्ठादास्य(T₁ "ती, M₈ :"स)साव — Adhy no (figures, words or both) K₁77, B₈ D₈ 74, D₁ D₁ 78, D₁ 79, T₁ 65, T₂ 15,G M 16 — S'loka no N₈ 26, D₁ D₁ 27, M₈34 — Aggregate s'loka no D₁ 3329

76

This adhy is missing in S₁ V₁ (of v 1 1

68 71, 72 23), the MSS are wholly ignored here

1 K₁ : D₈ S om उवाच — ^a) T G (except G₁ : s)

दीर्घेण कालेन

2 ^b) K₁ तया (for सार्धं) K₁ : D₈ T M₈-s तया;K₁ : G₁ : सह, N₈ G₁ (by corr) : तथा — K₁ (hapl)om. 2^a-4^a — ^d) K (K₁ om) D₈ ह (for मा)3 K₁ om 3 (of v 1 2) — ^a) S (except M₈ : s)श्रीदिव्योपरता — ^b) T G₁ : मासिक, G₁ : M₈ : मासय;M₈-s मासय — ^c) A few MSS भक्षान् — ^d) B₈D₁ G₁ : s : विद्वत्स्य4 K₁ om 4^{ab} (of v 1 2) — ^b) T₂ G (exceptG₁ : s) पिपामया (for यट*) — ^c) K₁ N₈ B₁ : s : D₁ns D₁ : कर्षित, B₈ D₁ : समकर्षित, D₈ परितपि*

जिघृक्षुर्वारिजं किंचिदधवा मृगलिप्सया ॥ १४

ययातिरुवाच ।

मृगलिप्सुहं भद्रे पानीचार्यमुपागतः ।

बहु चाप्यनुयुक्तोऽस्मि तन्मानुजानुमहसि ॥ १५

देवयान्युवाच ।

द्राक्ष्यां कन्यासहस्राभ्या दास्या शर्मिष्ठा सह ।

त्वदर्धानासि भद्रं ते सखा भर्ता च मे भर ॥ १६

ययातिरुवाच ।

विश्याशनसि भद्रं ते न त्वामर्होऽस्मि भामिनि ।

अविश्या हि राजानो देवयानि पितुस्तव ॥ १७

देवयान्युवाच ।

संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रं च ब्रह्मसंहितम् ।

ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च नाहुपाद्न वहस्य माम् ॥ १८

ययातिरुवाच ।

एकदेहोद्भवा वर्णाश्वत्तारोऽपि वराङ्गने ।

पृथग्धर्माः पृथक्शौचास्तेषां तु ब्राह्मणो वरः ॥ १९

देवयान्युवाच ।

पाणिधर्मो नाहुपायं न पुंभिः सेवितः पुरा ।

त मे त्वमग्रहीस्ये घृणोमि त्वामहं ततः ॥ २०

कथं नु मे मनश्चिन्त्याः पाणिमन्यः पुमान्सृष्टेत् ।

G. 1 200
B. 1 21 22
K. 1 75 30

'ताः G: 'जा' K: D: अवि (for एव) K: एव (for अवि) — *) K: युष्म प्रगत मे

13 K: S om उवाच D: om 13 (cf v 1 11) — *) N: s B D (for D: see below) transp कृष्ण and वेद N: D: मे वेद कृष्ण (for transp) S कृष्ण (T G: 2.6 सर्वा) S: मांमाच्येनविभक्त्ये (G: 2.4-6 'न्यदास्यह; T: 'अ वेदपद')

14 G: om 14-1' K: S om उवाच. — *) B: D: केन चार्येन; T: G: 2 केनाधेतावि — *) K: D: ह यान् — *) D: S (G: om) या रिपु कथिन् (G: 2 'विधि'; G: कथि')

15 G: om 15 (cf v 1 14) K: D: S om उवाच — *) K: T G: 2 s M: s 'मिहामाग — *) K: s s N P D (except D: s) T: G: सखा — *) K (except K: s) N: s B D सख्यु', N: मानु

16 K: D: S om उवाच — *) D: s भाद्र शर्मा (D: कन्या) महस्येन (G: 'मानि) — *) S मातु (for सखा) D: s G: सख्येय च; M: सख्येय मे (for च मे सख्ये) — After 16, D: s (marg) S ins

778* ययातिरुवाच ।

अमुनेन्द्रमुगामीदध तस्यो ममेव धेताम् ।

शर्मिष्ठा महिषी मयमिति मया वयोऽस्यधीर् ।

[(L 2) G: s शर्मिष्ठा D: T: G: s मयान्शर्मिष्ठा]

17 K: D: S om उवाच — *) S सख्यमहंनि N: B Dn D: s s भाविनि — *) G: M अर्थयाता — *) M: s विमुक्त्य वयाश्चिनि — Ko: s D: ins after 17 D: s, after 780*

779* चतुर्णामपि वर्णानां शिवाद् ब्राह्मणोऽहंति ।

क्षत्रियाणां प्रमाथस्याश्वेत्तरोत्तरवारिण ।

शामाज्योपादयो लोभाकारिपितृमने पर ।

देवयानि शिवातीति न गच्छेत्तरोत्तरं धुयम् ।

After 17, D: s (marg) S ins

780* परमायां मया उवाच ममोया पतिता मुपा ।

अपरा जिघृक्षाम्यन्या भगव्या नीतिना युषे ।

[(L 1) D: M: s धेता — (L 2) D: s T: G: s अपरा T: विमुक्त्याम्यन्या; G: s 'मिहामा']

— After 780*, D: ins 779*

18 K: D: S om उवाच — *) K: हि, G: हि (for च) N: s B D (for D: see below) T: G: M: s क्षत्रेण K: सजितं, D: सजित; T: G (except G: s) M: s सयुतं D: क्षत्रे प्रता ममाहित, T: क्षत्र प्रता च सयुत, M: s प्रता क्षत्रेण सयुत — After 18*, D: s (marg) S ins

781* तयोरेव्ययता तानि एकान्तरतर्मा हि तौ ।

[D: 'रम्यन्तर; T: 'रम्ययता; T: 'रम्यायता; G: 'रम्यतरो; G: s 'रम्यतता, M: 'रम्ययता D: G: s 'तर्मा निर्मा; M: 'समाश्रितौ]

— *) Ko: s N B (except B: s) D (except D: s) G: s M: 'शान्युपि', K: T: 'शान्युपि', K: 'शान्युपि', T: G: s 'म्यमुपि' — *) Ko नाहुपाय, B: 'प ह्य

19 K: D: S om उवाच — *) Ko नागागोक्षया, N: s 'कमापो'; T: G 'कमप्रयो' (G: s 'को देवो'); M: 'कतश्रो' — *) T: G: s हि (for अवि) K: B: D: चरागने — *) K: G: s transp धर्मा and शौचा K: s वर्णा (for धर्मा) — *) K: हि, K: T: G: s च (for तु) Ko: s 'जो यु' T: G (except G: s) माप्राजा वरा

20 K: D: S om उवाच — *) Ko पाणिप्राहो, Cd as in text D: 'पाय S पाणिमं नाहुपाय च (M: s 'पायाय) — *) K: य (for त) G: s 'मि सगत

दृष्ट्व चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः ।
यचन्द्रे ब्राह्मणं काव्यं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ २८
देवयान्युवाच ।

राजायं नाहुपस्तात् दुर्गे मे पाणिमग्रहीत् ।
नमस्ते देहि मामस्यै नान्यं लोके पतिं वृणे ॥ २९
शुक्र उवाच ।

वृत्तोऽनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया ।
गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुपात्मज ॥ ३०
ययातिस्त्वाच ।

अधर्मां न स्पृशेदेवं महान्मामिह भार्गव ।
वर्णसंकरजो ब्रह्मन्निति त्वां प्रवृणोम्यहम् ॥ ३१

एति श्रीमद्भागवते आदिपर्वणि पद्मसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

शुक्र उवाच ।

अधर्मात्त्वां विमृशामि वरयस्व यथेप्सितम् ।
अग्निन्निवाहे मा ग्लासीरहं पापं नुदामि ते ॥ ३२
वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।
अनया सह संग्रीतिमतुलां समवाप्स्यसि ॥ ३३
इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
संपूज्या सततं राजन्मा चैनां शयने हव्यैः ॥ ३४
चैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
जगाम सपुरं हृष्टो अनुजातो महात्मना ॥ ३५

28 *) Ko ३४ आगतं (for चागत) K1 काव्य; S
चित्र (for शुक्र) — *) K1 यचन्द्रे ब्राह्मणं शुक्र ब्राह्मणं
29 K1 Ds S om उवाच — *) N B s D (except
Da Ds) T G दुर्गे S (except Ms.) 'मस्पृष्टात्
— After 29^{ab}, Ds ३ (marg) S ins

786* तान्यपूर्वगृहीत मे तेनाहमभया कृता ।
— *) B s मामस्य — *) N B D transp तान्य and लोके
30 K1 Ds S om उवाच — After शुक्र, Ds S (T
Gr e Ms s om line 2) ins

787* अन्यो धर्मं प्रियम्यन्वो वृत्तस्ये नाहुप पति ।
कषदापावयया पूर्व नान्यन्नपितुमर्हति ।
— *) Ds S वृत्तो राजन्वृणीष्येमां (G1 'व्यां') महिषी
नाहुपास्तु ते (Ds Ts G1-a.s 'वीं नहुपात्मज) — After
30^{ab}, Ds S ins

788* स्वयमहे महान्द्रोयो ब्राह्मण्यां वर्णमवरात् ।
31 K1 Ds S om उवाच — *) B s मा (for त)
K1 s N Dn Ds 'द्व' — Ks om from आगत up to पर
(32^a) — *) N s भागानमिह Da Ds transp महान्
and मां — *) Ts Gs 'कृतो' — *) K1 इह (for इति)
S भवार्हेण (Gs 'Me-s इति नया') प्रसीप्यह

32 Ks om 32^{ab} (of १ 1 31). K1 Ds S om
उवाच — *) Ms s विमोहयामि — *) S (except
Ms s) 'व त्व Ks यमीष्यिण Ko वरय स्वमभीष्यिण;
K1 N s B D (except Ds) वृत्तु त्व (K1 यद) परमीष्यिण;
N s पर य परमीष्यिण — *) N B s Dn Ds मया
अ (Ts G1-a Ms s त) म्नाह्मिष्याह (Ts Gs s 'ह्रि पावो' मा

अपी — *) Ms युजामि ते Ms अह पाप ददामि ते
Cd as in text

33 *) T1 देवम्य K Ds मुनिमिता — *) Ts G
(except G1 s) त्वम् (for मम्) Ks s N B D 'वामुदि

34 For 31, S subst

789* इयं कुमारी शर्मिष्ठा वृषपर्वणी ।
तां पूजयेथा मा चैनां शयने धं समाह्वय ।
रहमेनां समाह्वय न वदेनं च स्पृशे ।
यहन्व भार्या अह ते यथाकाममवाप्स्यसि ।

35 Ks Ds s om उवाच — After चैनां, Ks ins.

790* गान्धर्वेण विवाहेन देवयानी कृता तदा ।

— *) Ks एवं कृता; S तथेयुक्ता — *) Ks कृता
काव्य प्र, Ds S तथेयमपरोक्षम् — After 30^{ab}, Ks s
Dn Ds s (both latter marg) ins

791* नाम्नोऽपि विविता रात्रिन्विवाहमारोप्युभम् ।
सपूज्या शुमान्नहृदि देवयानीं तथेयताम् ।
द्विमहर्गेण मन्थानां तथा शर्मिष्ठया सह ।
स्वस्तिष्व मुनेषु रक्ष्य प्र वृषपत्नम् ।

while, S ins

792* विषाह विधियकृत्वा मरुतिममारोप्युभम् ।

With the previous 791 c^d 791 — *) Ds (1-1))
om from हृष्टो (in c^d) up to मयुः (1 77 1^a) S
ययाति (Gs-s मयी च) (for ययाति) Ks s मयुः Ts
Gs-s Ms s ययाति; Ts G1-a Ms s 'मे-s ययाति' (for
हृष्ट) — *) N s T G1-a Ms s मयुः (for मयुः) S
D - मयुः; N s P s Ds [2] मयुः, Ds Ds P s

दृष्ट्व चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः ।
यवन्दे ब्राह्मणं काव्यं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ २८
देवयान्युवाच ।

राजायं नाहुपस्तात दुर्गे मे पाणिमगृहीत् ।
नमस्ते देहि मामस्मै नान्यं लोके पतिं वृणे ॥ २९
शुक्र उवाच ।

वृत्तोऽनया पतिर्निर सुतया त्वं ममेष्टया ।
गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुपात्मज ॥ ३०
ययातिस्त्वाच ।

अधर्मो न स्पृशेदेवं महान्मामिह भार्गव ।
वर्णसंकरजो ब्रह्मन्निति त्वां प्रवृणोम्यहम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पद्मस्तुतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

शुक्र उवाच ।

अधर्मात्त्वां विमृशामि वरयस्व यथेप्सितम् ।
अग्निन्निवाहे मा ग्लासीरहं पापं नुदामि ते ॥ ३२
बहस्व भार्या धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।
अनया सह संप्रीतिमतुलां नमवाप्स्यसि ॥ ३३
इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
संपूज्या सततं राजन्मा चैनां शयने हयैः ॥ ३४
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
जगाम स्वपुरं हृष्टो अनुजातो महात्मना ॥ ३५

G 1 76 35
H 1 76 35
P 1 76 35

28 *) Ko 24 आगतं (for चागत) K1 काव्य; S
चित्र (for शुक्र) — *) K1 यवन्दे प्राञ्जलि शुक्र ब्राह्मण प्र
29 K1 D2 S om उवाच — *) N B2 D (except
Da Di) T G दुर्गे मे S (except Ma 2) 'मस्पृष्टात्
— After 29^a, D2 4 (marg) S ins

786* तान्यपूर्वगृहीत मे तेनाहमभया कृता ।
— *) B2 मामस्व — *) N BD transp तान्य and लोके
30 K1 D2 S om उवाच — After शुक्र, D2 S (T
Ge e Ma s om line 2) ins

787* अन्यो धर्मं मियम्यन्वो वृत्तस्ते नाहुप पति ।
कषदापापपया पूर्व नान्यद्विभुमर्हति ।
— *) D2 S वृत्तो राजन्वृणीष्येमां (G1 'वृत्तां' महिषी
नाहुपास्तु ते (D2 T2 G1-2 3 'वीं नहुपात्मज) — After
30^a, D2 S ins

788* स्वयमग्रे महान्दोषो ब्राह्मणार्णो वर्णमवरात् ।
31 K1 D2 S om उवाच — *) B2 मा (for न)
K1 3 N Dn Di 'द्वय — K2 om from आगत up to पर
(32^a) — *) N2 आगतमिह Da D2 transp महान्
anil मां — *) T2 Ge 'कृतो — *) K1 इह (for इति)
S भवार्थेन (G1 3 'मे-3 इति नया) मयीम्वद

32 K2 om 32^a (of v 1 31). K1 D2 S om
उवाच — *) M2 विमोदयामि — *) S (except
M2 1) 'व त्व K2 मयीम्विष्य K2 वरय स्वयमोधिष्य;
K1 N2 3 BD (except D2) वृत्तु रय (K1 वद) परमीम्विष्य;
N2 पर य परमीम्विष्य — *) N B2 Dn Di मयी S
अ(T2 G1-2 M2 3 त) म्मादिवाहा(T2 G1 3 3 'रि वावा' म्मा

धेयी — *) M2 पुतामि ते M2 अह पाप ददामि ते
Cd as in text

33 *) T2 देवम्य K D2 शुनिमिता — *) T2 G
(except G1 2) त्वम् (for मम्) K2 4 N B D 'वामुदि

34 For 31, S subst

789* इयं कुमारी नर्मिष्ठा हृदिता वृषपर्वण ।
तां पूजयेथा मा चैनां शयने धं समाह्वय ।
रहस्येनां समाह्वय न वदेनं च मस्पृते ।
यहस्य भार्या भद्र ते यथाकाममवाप्स्यसि ।

35 K2 D2 S om उवाच — After चैनां, K2 ins.

790* तान्यपूर्वगं विवाहेन देवयानीं कृता तदा ।

— *) K2 पूर्वं कृता; S तथेयुषया — *) K2 कृता
काव्य प्र, D2 S तथेयुषयरोधु — After 30^a, K2 4
Dn Di 3 (both latter marg) ins

791* नाग्लोणविधिना सान्ध्यावाहमारोप्युभम् ।
स्वप्या शुभान्मदक्षिण देवयानीं तथोपायाम् ।
द्विमहरेण मन्थानां तथा शर्मिष्ठया सह ।
स्वप्याम्य शुभेन 'ह्येयं वृषपर्वण ।

while, S ins

792* विषाह विधियुक्तं प्रस्त्रिणमपारोप्युभम् ।

With the posterior pda e' 72 — *) D2 (1-1) S
om from हृष्टो (in 72) up to स्वपुरं (1 77 1^a) S
ययाति (G1-2 ययी व) ('व त्वमाह) K2 4 स्व पुरं T2
G1-2 M2 3 सादाय; T2 G1-2 सान्ध्या 'मे-3 सादाय 'for
हृष्ट) — *) N2 T G1-2 M2 श्रुतातो (K1 3 3 'व
D2 - मोनु; N2 3 P 2 3 D2 [उपुतातोय, L2 D2 M2 3

यथा तया वृतो भर्ता तथैवाहं वृणोमि तम् ॥ ८
 राजा पुत्रफलं देयमिति मे निश्चिता मतिः ।
 अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनं रहः ॥ ९
 अथ निष्क्रम्य राजासौ तस्मिन्काले यदृच्छया ।
 अशोकवनिकाभ्यां शर्मिष्ठां प्राप्य विष्टितः ॥ १०
 तमेकं रहिते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
 प्रत्युद्गम्याञ्जलिं कृत्वा राजानं वाक्यमब्रवीत् ॥ ११
 सोमस्येन्द्रस्य विष्णोर्वा यमस्य वरुणस्य वा ।
 तव वा नाहुप कुले कः क्षियं स्पष्टमर्हति ॥ १२
 रूपाभिजनशीलं हि त्वं राजन्वेत्थ मां सदा ।
 सा त्वां याचे प्रसाद्याहमृतं देहि नराधिप ॥ १३

ययातिस्त्वाच ।

वेद्मि त्वां शीलसंपन्नां दैत्यकन्यामनिन्दिताम् ।
 रूपे च ते न पश्यामि सूच्यग्रमपि निन्दितम् ॥ १४
 अत्रवीदुशना काव्यो देवयानीं यदाग्रहम् ।
 नैयमाह्वयितव्या ते शयने वार्षपर्वणी ॥ १५
 शर्मिष्ठोवाच ।
 न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
 न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
 प्राणात्यये सर्वधनापहारे
 पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ १६
 शृष्टं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा

8 ^a) Ko 2 : 3 प्रसूता Ko 2 : 4 वै; K2 हि, S (except Mr) सा (for सौ) — ^b) T G4-c यया सप्राप्त — After 8^{ab}, S ins

795* देवयानी पुण्यकृता तस्या भर्ता हि नाहुप ।

[G1-3 पुण्यतमा, M कृतपुण्या]

— ^a) S यया तस्या भवद्भर्ता (G1 : transp तस्या and भर्ता) ममाप्येव तथा भवेत्

9 ^a) M (except Mr) निश्चिता मन — ^a) S ययान्मे T G पुन (G2 पुर), M नृप (for रह) — After 9, K4 (om lines 2-3) D1 (marg) S ins

796* येषो यद्वा तु राजान याचेऽहं सदा पतिम् ।

यैदापयन ।

गृहे मुदा देवयानीपुत्रमीक्ष्य पुन पुन ।

प्रीदन्तं पुरे तस्या प्रविशणमवाप न ।

[(L 1) K4 कैशैर् and याचेय — M om यैदा

— (L 2) M गृहे मुदा देवयान्या — (L 3) T2 G1 : 6 प्रीदत्यन्त, and सा G2 प्रीदत्या पुनरेतस्या Ms reads line 3 after 10^{ab}]

10 Before 10, K N B (except B2) D (except Dn) ins यैदा उ, M यैदा — ^a) T2 G2 राजापि G1 : 3 : M स; G2 तु (for सौ) — ^a) Some MSS. वाभ्यासे; G1-3 वाभ्यासे — ^a) Dn T2 G2 प्रेक्ष्य; G1 : प्राप; Ms सीक्ष्य K (except K2) B2 Dn D1 : 3 शिष्टित, T2 Ge तिष्ठति, G1 : तिष्ठति D1 : शर्मिष्ठा प्राप्तयौषता (D1 om प्राप्तयान शुभा); T2 G1-3 एव यत्र तिष्ठति

11 ^a) Ko 1 : 1 : D1 D1 (sup in) रहति N2 रहति प्रेक्ष्य S दृष्ट्वा तमेकं रहति — ^b) ~26^a Dn वार्षपर्वणी (for चारु); cf. 6^a — ^c) K1 : दद्या

(for कृत्वा)

12 Before 12, Ko 4 Dn D1 : ins शर्मिष्ठोवाच, S (except G2) ins शर्मिष्ठा — ^a) K D2 G2 च (for वा) — ^b) S (except T1) धनद्वय वा Ko 2 : 4 N1 : Dn D1 : 3 G2 : 6 च (for वा) — ^c) N2 R D (except D2) गृहे — ^a) N1 प्रष्टुम्, N2 B D (except D2) दृष्टुम्

13 ^a) K1 च (for हि) — ^a) T2 G (except G1 : 3) त्वा याचे सप्रवापाह — ^a) G1 : 3 : 3 सुत देहि T2 G2 त तु मे दातुमर्हमि

14 K1 S om उवाच, K2 om 14-15 — ^a) Ko 2 : 4 N2 (sup in as in text) वेद; K1 चीद (310) D2 दयिता (for वेद्मि त्वा) G2 रूपम् — ^a) N2 (sup in as in text) वेद; M वेद्मि (for दैत्य) — K1 (hapl) om 14^{ad} — ^a) N Dn D1 रूप K2 S रूपेण ते (T1 G1 रूपेणैव, G2 रूपेण च) — ^a) N2 M मृच्यमेणापि नि, G2 : प्रेणाप्यनि — After 14, D1 (marg) S ins

797* तदा प्रभृति रवा दृष्ट्वा स्मराम्यनिराशमुचमे ।

15 K2 om 15 (cf v l 14) — ^a) After अत्रयीत्, B1 : ins तु K1 : 2 (sup in) B1 D2 : T1 G2 M2 गन्ता — ^b) G1 यान्या, G2 यावे D2 यदोदह; T1 यया वेद, T2 G2 सदा यद (G2 रे), G1 यदुदहे; G2 : M यद — ^c) T2 G2 आह्वयणीया, G1 भाषाविनय्या — ^a) च (T1 ना, G2 चा) न्यथापि वा — After 15, D1 (marg) S ins

798* देवयान्या त्रिय दृष्ट्वा शर्मिष्ठामपि प्रोपय ।

16 K2 om शर्मिष्ठो K1 : 3 om उवाच — ^a) N2 D1 om S अतः (for यत्न) K1 निदति — ^a) 2^a यनातिपाते

यथा तया वृत्तो भर्ता तथैवाहं वृणोमि तम् ॥ ८
 राजा पुत्रफलं देयमिति मे निश्चिता मतिः ।
 अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनं रहः ॥ ९
 अथ निष्क्रम्य राजासां तस्मिन्काले यदृच्छया ।
 अशोकवनिकाभ्यामे शर्मिष्ठां प्राप्य विष्टितः ॥ १०
 तमेकं रहिते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
 प्रत्युद्गम्याञ्जलिं कृत्वा राजानं वाक्यमब्रवीत् ॥ ११
 सोमसेन्द्रस्य विष्णोर्वा यमस्य वरुणस्य वा ।
 तव वा नाहुप कुले कः क्षियं स्पृष्टुमर्हति ॥ १२
 रूपाभिजनशीलं हि त्वं राजन्वेत्थ मां सदा ।
 सा त्वां याचे प्रसाद्याहमृतं देहि नराधिप ॥ १३

ययातिरुवाच ।

वेत्ति त्वां गीलसंपन्नां दैत्यकन्यामनिन्दिताम् ।
 रूपे च ते न पश्यामि सूच्यग्रमपि निन्दितम् ॥ १४
 अत्रवीदुशना काव्यो देवयानीं यदाग्रहम् ।
 नेयमाह्वयितव्या ते शयने वार्षपर्वणी ॥ १५
 शर्मिष्ठोवाच ।
 न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
 न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
 प्राणात्यये सर्वधनापहारे
 पश्चान्नृतान्याहुरपातकानि ॥ १६
 पृष्टं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा

8 ^a) Ko 2 : 3 प्रसूता Ko 2 : 4 वै; K 2 हि, S (except Mr) सा (for सौ) — ^b) T G 4-6 यया सप्राप्त — After 5^{ab}, S ins

795* देवयानी पुण्यकृता तस्या भर्ता हि नाहुप ।

[G 1-3 पुण्यतमा, M कृतपुण्या]

— ^a) S यया तस्या भवज्ज्ञतां (G 1 : 3 transp तस्या and भर्ता) समाप्येय तथा भवेत्

9 ^b) M (except Mr) निश्चित मन — ^a) S ययान्मे T G पुन (G 2 पुर), M नृप (for रह) — After 9, K 4 (om lines 2-3) D 1 (marg) S ins

796* येषो यद्धा तु राजान याचेऽहं सदा पतिम् ।

यैदापायन ।

गृहे मुदा देवयानीपुत्रमीक्ष्य पुन पुन ।

प्रीदन्तं पुरे तस्या प्रचिक्षणमवाप न ।

[(L 1) K 4 कैशैर् and याचेय — M om यैदा*]

— (L 2) M गृहे मुदा देवयान्या — (L 3) T 2 G 1 : 6 प्रीदन्तं*, and सा G 2 प्रीदत्या पुनरेतस्या Ms reads line 3 after 10^{ab}]

10 Before 10, K 2 B (except B 2) D (except Dn) ins यैदा* उ*, M यैदा* — ^a) T 2 G 2 राजपि G 2 : 3 M स; G 2 तु (for सौ) — ^b) Some MSS. वाभ्यासे; G 1-3 वामप्ये — ^c) Dn T 2 G 2 वेदय; G 1 : 3 प्राप; Ms सीदय K (except K 2) B 2 Dn D 2 : 3 विष्टित, T 2 G 2 तिष्ठति, G 1 : 3 तिष्ठति D 1 : 3 शर्मिष्ठा प्राप्तयौघता (D 1 om प्राप्तयानं शुभां); T 2 G 1-3 एा यत्र तिष्ठति

11 ^a) Ko 2 1 : 4 D 1 D 1 (sup in) रहति 2^a रहति प्रेक्ष्य S दृष्ट्वा तमेकं रहति — ^b) ~25^b Da वार्षपर्वणी (for चारु*); cf. 6^a — ^c) K 1 : 3 यया

(for कृत्वा)

12 Before 12, Ko 4 Dn D 1 : 4 ins शर्मिष्ठोवाच, S (except G 2) ins शर्मिष्ठा — ^a) K D 2 G 2 च (for वा) — ^b) S (except T 1) धनदस्य वा Ko 2 4 2^a Dn D 1 : 4 G 2 : 6 च (for वा) — ^c) 2^a R D (except D 2) गृहे — ^d) 2^a प्रष्टुम्, 2^a B D (except D 2) द्रष्टुम्

13 ^a) K 1 च (for हि) — ^b) T 2 G (except G 1 : 3) त्या याचे सप्रयासाह — ^c) G 1 : 4 सुत देहि T 2 G 2 त तु मे दातुमर्हति

14 K 1 Som उवाच, K 2 om 14-15 — ^a) Ko 2 : 2 2^a (sup in as in text) वेद; K 1 सीद (310) D 2 दयिता (for वेत्ति त्या) G 2 रूपम् — ^b) 2^a (sup in as in text) वेद; M वेत्ति (for दैत्य) — K 1 (hapl) om 14^{ad} — ^c) 2^a Dn D 1 रूप K 2 S रूपेण ते (T 1 G 1 रूपेणय, G 2 रूपेण च) — ^d) 2^a M सूच्यग्रेणापि नि, G 1 : 3 'प्रेणाप्यनि' — After 14, D 1 (marg) S ins

797* तदा प्रवृत्ति त्या दृष्ट्वा स्मराम्यनिशामुत्तमे ।

15 K 2 om 15 (cf v l 14) — ^a) After अत्रवीत्, B 1 : 4 ins तु K 1 : 2 (sup in) B 1 D 1 : 3 T 2 G 2 Ms 'तना.. — ^b) G 1 'यान्या, G 2 'याने D 2 यदोदह; T 1 यया गदे, T 2 G 2 यदा यद (G 2 १), G 1 यदुदहे; G 1-3 M 'यहे — ^c) T 2 G 2 आह्वयिताया, G 1 आह्वयितव्या — ^d) ~ वा (T 1 ना, G 2 चा) न्यभाषि वा — After 15, D 1 (marg) S ins

798* देवयान्या प्रिय दृष्ट्वा शर्मिष्ठामपि प्रोषय ।

16 K 2 om शर्मिष्ठो K 1 : 3 om त्याय — ^a) 2^a D 1 om S अतुत (for ययन) K 1 निदति — ^b) 2^a 'यनापिपाने

समागम्य च शर्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च ।
 अन्योन्यमभिसंपूज्य जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ २५
 तस्मिन्समागमे सुभ्रूः शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।

लेभे गर्भं प्रथमतस्तस्माच्चपतिसत्तमात् ॥ २६
 प्रजन्ने च ततः काले राजन्ताजीवलोचना ।
 कुमार देवगर्भाभं राजीवनिभलोचनम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा कुमारं जातं तु देवयानी शुचिसिता ।

चिन्तयामास दुःस्वार्ता शर्मिष्ठां प्रति भारत ॥ १
 अभिगम्य च शर्मिष्ठां देवयान्यव्रवीद्विदम् ।

C. 1. 24. 2
K. 1. 77

23 ^a) \tilde{N}_1 : B D सजनीये (D: सजनीयेद्) K: Me-8 भरस्य

24 K: Som उवाच — ^a) G: s 'मुके स T: G: s तु (for स) — ^b) T: G (except G: s) सत्य (for तद्य) \tilde{N}_1 : B D (except D: s) इत्यभि- After 24^a, D: (marg) S ins

806* काव्यस्य देवयान्याश्च भीतो धर्ममयादपि ।
 — ^a) B: m Me-8 शर्मिष्ठां — K: (hapl) om, 24^a-26^a — ^a) Cf 21^a S धर्मे T: G (except G: s) M: प्रतिपादयन् For 24^a, \tilde{N}_2 subst 25^a. — After 24, S (M om line 3) ins

807* ऋषिपुत्रो हिताचार्यमभिनिश्चय ससूत ।
 कृत्वा विवाहं विधिपूर्वकं प्राक्पण्डितक्षिणाम् ।
 पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहूर्ते द्विजपूजिते ।

25 K: om, 25 (cf v. 1 24) — ^a) D: D: G: s M तु (for च) \tilde{N}_1 B Dn D: s स (D: तः) समागम्य दां — ^b) T: G: s यथाकालम् — ^c) \tilde{N}_1 B D 'न्य चाभि'; S 'न्य पूजयित्वा तु.

26 ^a) K: om 26^a (cf v. 1 24) — ^b) = 11^a D: पार्षपपंजी (for चारु) — ^c) = 5^a. — ^d) D: तु नृप; S राजपि (for तृपति)

27 ^a) S विद्यां (T: G: M: या) कृत्वा विधोषत — ^a) K: देवरूपाभ — ^a) G: s 'सम' (for 'रिम')

Colophon. — Major parvan T: G M सम्य (for आदि). — Sub-parvan \tilde{N}_1 : T: सम्य; to it \tilde{N}_1 : add यथावुपाख्यान K: s : \tilde{N}_2 B Dn Dn: s D: s : T: G: s Me-8 (om sub-parvan name) mention only पायात — Adhy name Ko शर्मिष्ठासप्रयोग; K: s यथातिशर्मिष्ठासप्रयोग (K: सगम); T: G: s शर्मिष्ठासप्रयोग

(T: 'गयन) — Adhy no (figures, words or both) Ko 79, B: 76, Dn: Dm 80, Dn: 81, T: 67, T: 17, G M 18 — S'loka no \tilde{N}_2 Dn: Dn 27, M: 48 — Aggregate s'loka no Dn: 3395

78

☞ This adhy is missing in V: (cf v. 1 1. 68 74), the MS is wholly ignored here

1 In \tilde{N}_1 , 1-20^a are missing (cf. v. 1 1 72, 23) K: s D: s S om उवाच — After वैशं (resp its v. 1), K: D: S ins

808* तस्मिन्नक्षत्रसंयोगे मुहूर्ते पुण्यक्षणेन्दुना ।
 स राजा मुमुक्षुः सम्राट् तया शर्मिष्ठया सह ।
 ययाति ।

प्रजानां धीरिवाद्या मे शर्मिष्ठा क्षमयद्रथ ।
 पन्नगीयोमरूपा ये देवयानी ममाप्यभूत् ।
 पर्जन्य इव सस्यानां देवानाममृतं यथा । [5]
 तद्वन्ममापि समूता शर्मिष्ठा पार्षपपंजी ।
 यैनापायन ।

इत्येव मनसा ध्यात्वा देवयानीमपजयत् ।

[(L 1) M पन्मिन् K: D: तस्मिन् पुन्ये संजाते T: शुद्धे; M: s शुद्धे T: G: s चन्द्रसु पादना (for पुण्य) — (L 2) M 'दे तस्या T: G: s तादृशो पादुपो राजा त'. M त्रिय (M: s प्रीत) दां. T: G: s 'दृषामवर् — (L 3) K: 'पादामा; G: s 'पादामा, M: s 'पादामा — (L 7) G: s M: s अवपयत्]

— ^a) D: s 'र संजात \tilde{N}_1 तं, \tilde{N}_2 सा; M: s ये (for तु) — ^a) S चिता यदुपिवा चक्रे.

2 \tilde{N}_1 missing — ^a) S (except G: s) तु (for च) — ^a) S 'यानी तदा (T: M: s 'तीदम, G: 'ती. यतो)

समागम्य च शर्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च ।
 अन्योन्यमभिसंपूज्य जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ २५
 तस्मिन्समागमे सुभ्रूः शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।

लेभे गर्भं प्रथमतस्तस्मान्नृपतिसत्तमात् ॥ २६
 प्रजन्ने च ततः काले राजन्राजीवलोचना ।
 कुमारं देवगर्भाभं राजीवनिभलोचनाम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा कुमारं जातं तु देवयानीं शुचिसिता ।

चिन्तयामास दुःखार्ता शर्मिष्ठां प्रति भारत ॥ १
 अभिगम्य च शर्मिष्ठां देवयान्यब्रवीदिदम् ।

C 1. 342
B 1. 35. 2
K. 1. 77. 8

23 १) \tilde{N}_1 : B D सजनीये (D: सजनीयैः) K: Me-8 भरस्य

24 K: Som उवाच — १) G: १ मुके स T: G: १ तु (for स) — १) T: G (except G: १) सत्य (for तस्य) \tilde{N}_1 : B D (except D: १) ह्यभि- After 24^{ab}, D: (marg) S ins

806* काव्यस्य देवयान्याश्च भीतो धर्ममयादिव ।
 — १) B: om Me-8 शर्मिष्ठां — K: (hapl) om. 24^a-26^a — १) Cf 21^b S धर्मे T: G (except G: १) M: प्रतिपादयन् For 24^a, \tilde{N}_1 subst 25^b. — After 24, S (M om line 3) ins

807* ऋषिपुत्रोद्दिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चैव सयुत ।
 कृत्वा विषादं विधिवद्वा प्राणदक्षिणाम् ।
 पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहूर्ते द्विजपूजिते ।

25 K: om. 25 (cf v. 1 24) — १) D: D: G: १ M तु (for च) \tilde{N}_1 B D: D: १ : स (D: तां) समागम्य तां — १) T: G: १ यथाकालम् — १) \tilde{N}_1 B D 'न्य चाभिः'; S 'न्य पूजयित्वा तु.

26 १) K: om 26^a (cf v. 1 24) — १) = 11^b D: पार्षपपंजी (for चारुः) — १) = 5^a. — १) D: तु नृपः; S राजपि (for 'पूषति')

27 १) S विद्यां (T: G: M: १ या) कृत्वा विरोधतः — १) K: देवरूपाभ — १) G: १ 'सम' (for 'विम')

Colophon. — Major parvan T: G M सम्य (for आदि). — Sub-parvan \tilde{N}_1 : T: सम्य; to it \tilde{N}_1 : add यथात्युपाख्यात K: १ : \tilde{N}_1 B D: D: १ : D: १ : T: G: १ Me-8 (om sub-parvan name) mention only यायात — Adhy name Ko शर्मिष्ठासंयोग; K: १ ययातिशर्मिष्ठासंयोग (K: 'समय'); T: G: १ शर्मिष्ठासंयोग

(T: 'जयन) — Adhy no (figures, words or both) Ko 79, B: 76, D: 1 D: 1 om 80, D: 81, T: 67, T: 17, G M 18 — S'loka no \tilde{N}_1 D: 1 D: 27, M: 48 — Aggregate s'loka no D: 3395

78

This adhy is missing in V: (cf v. 1 1. 68 74), the MS is wholly ignored here

1 In S: 1-20^{ab} are missing (cf. v. 1 1 72. 23) K: १ D: १ S om उवाच — After पैत (resp its v. 1), K: D: S ins

808* तस्मिन्नक्षत्रसंयोगे शुभे पुण्यक्षणेन्दुना ।
 स राजा मुमुक्षे संप्राद तया शर्मिष्ठया सह ।
 ययाति ।

प्रजानां श्रीरियाया मे शर्मिष्ठा दम्भयद्भू ।
 पद्मगीयोगरूपा मे देवयानी ममाप्यभू ।
 पर्जन्य इव सखानां देवानामसृज यथा । [८]
 तद्वन्ममापि सभूता शर्मिष्ठा पार्षपपंजी ।
 ययापायन ।

इत्येव मनसा ध्यात्वा देवयानीमयज्ञं यत् ।

[(L. 1) M यस्मिन् K: D: तस्मिन् पुने संजाते T: शुभे; M: १ शुभे T: G: १ चन्द्रस्तु यायात (for पुण्य) — (L. 2) M 'दे तस्या T: G: १ ताततो तादृपो रागा त'. M म्रिय (M: १ म्रित) ता. T: G: १ 'हयामयत् — (L. 3) K: 'यायाती; G: १ 'यायातो, M: १ 'यान्या मे — (L. 7) G: १ M: १ भयपयत्]

— १) D: १ 'र संजात \tilde{N}_1 तां, \tilde{N}_1 मा; M: १ ये (for तु) — १) S चिता यदुविधा चक्रे.

2 S: missing — १) S (except G: १) तु (for च) — १) S 'यानी तदा (T: M: १ 'नीदम, G: 'नी. यतो)

ततः काले तु कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिसिता ।
 ययातिसहिता राजन्निर्जगाम महावनम् ॥ ११
 ददर्श च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः ।
 क्रीडमानान्सुविश्रान्धान्विसिता चेदमब्रवीत् ॥ १२
 कस्यैते दारका राजन्देवपुत्रोपमाः शुभाः ।
 वर्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव ॥ १३
 एवं पृष्ट्वा तु राजानं कुमारान्पर्यपृच्छत ।

किं नाम धेयगोत्रो वः पुत्रका ब्राह्मणः पिता ।
 विवृत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥ १४
 तेऽदर्शयन्प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
 शर्मिष्ठां मातरं चैव तस्याचख्युश्च दारकाः ॥ १५
 इत्युक्त्वा सहितास्ते तु राजानमुपचक्रुः ।
 नाभ्यनन्दत तान्राजा देवयान्यास्तदान्तिके ।
 रुदन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुर्वीलजास्ततः ॥ १६

C. 1 8440
B. 1 83 17
K. 1 77 22

(except Gs) हर्षं (for पापं) — (L 13) D₁ सपयुक्तान्,
 T₂ Gs सर्पिडं; G₄ स च पडं — (L 15) T₂ G₄ स
 ता (for तु)]

10 Ś₁ missing M om 10^{ab} T₁ transp 10^{ab}
 and 10^{cd} — °) K₁ ब्रुह, K₂—4 Da₁ Da₁ n₂ D₁ G₁ २
 ब्रुह (cf v 1 1 70 32, 34) Ko व्रीन् (for the last
 च) Ko D₁ om 10^d—12^a — After 10, T₂ G₂ 4—6
 (T₂ Gs om line 2) ins.

811* शर्मिष्ठाकामुको राजा यदासीत्तद्वताकुल ।

मदिराविबद्धा कृत्वा रेमे शर्मिष्ठयान्वहम् ।

[After line 1, Gs repeats 10^{ab}]

11 Ś₁ missing Ko D₁ om 11 (cf v 1 10)
 — °) = 1^a S 'नी वरागता — °) S 'ता देवी — °) N
 B Da Dn D₂ ४ जगाम रहित (B₂ s om D₂ गहन) वन,
 D₅ 'म हि तद्वन, S जगाम प्रमदावन

12 Ś₁ missing Ko D₁ om 12^a (cf. v 1 10)
 — °) S सा ददर्श वने तत्र — °) G₁—३ देववर्चस
 — °) K₄ D₁ तु (for तु) D₁ T₁ M विसृज्यान्

13 Ś₁ missing Before 13, Dn D₁ ४ ins देव-
 यान्यु, G₁ ३ Ms ३ देवयानी — °) K N₁ ३ Ds कस्येमे
 N₁ Da 'का देव — °) D₂ 'सा धर्मतश्च, T₂ G₄—6 'सा
 तेजसा — °) N₁ 'शास्त्रे मता मम, D₁ 'शास्त्रमे मता

14 Ś₁ missing Before 14, Dn D₁ ४ ins वैश' व',
 Ds वैश' — °) Ko ३ ४ उक्त्वा (for पृष्ट्वा) — After
 14^a, G₁ ३ ins

812* पश्यन्तमघनीतलम् ।

शाखा तु तच्छत शाप

— °) T₂ G₄—6 'रान्प्राप्य पृच्छति — S ins after 14^{ab}
 D₂, after 14

813* तस्मिन्काले तु तच्छ्रुत्वा धात्री तेषा वचोऽब्रवीत् ।

किं न मृत कुमारो व पितर वै द्विजर्षभम् ।

[(L 1) T₁ G₁—३ 'ले तत (Gs तु त) श्रु']

Before 14^{cd}, Dn ins देवयान्यु, S (except Gs Ms)

देवयानी — °) Ko १ ३ ४ D₂ 'धेय गोत्र; B₂ D₅ G₂ ३ ४
 'धेय (B. G₂ 'या) गो', Dn D₁ ४ 'धेय (D₁ ४ 'यो) वशो;
 T₁ 'गोत्र, G₁ 'नामगोत्र स च K₁ ३ वा; K₄ च, Da य,
 T₁ वै (for व) — °) K₂ transp तु' and ब्रा'
 Ko २ ३ ४ D (except Da, Ds marg) कश्च व (for व्र')
 — After 14^{cd}, T G ins

814* प्रवृत्त तत्पथ क्षिप्र कश्चासौ क्व च वर्तते ।

[T₂ G₁ २ प्रवृत्त त तु न, Gs प्रभूततन्मन]

— °) Ns B (except B₁) D (except Da) T₁ G
 (except Gs) प्रवृत्त T₂ G (except G₁ ३) 'तत्त्व — °)
 B₂ जातुं Ko ३ ४ 'मि तत्त्वत, D₁ ३ 'मि तर्ह्यह, Ms—
 'स्पह हि त (by transp) — S ins after 14 D₂,
 after 813*

815* एवमुक्ता कुमारस्ते देवयान्या सुमध्यया ।

After 14, D₁ ins 813*

15 Ś₁ missing — °) Ms—३ स्पदर्शयन् — °) S 'व
 पितर (G₂ 'वापतित) नृप — °) K₁ T₂ G₂—३ तदाच', K₂
 तस्यश्चेष्टु (sic), K₃ तस्याचक्षुश्च, K₄ तस्या सख्याश्च, N B
 Da₂ Dn D₂ ४ T₁ तथाच', Da₁ तथाचक्षुश्च, D₁ तथैवाचक्षु,
 Ds corrupt, Gs तस्या आचक्षु, M तस्या ऊचक्षु G₁
 भारत (sup lin as in text), Gs पुत्रका — After 15,
 S (Gs M om line 3) ins

816* ऋषिश्च ब्राह्मणश्चैव द्विजातिश्चैव न पिता ।

शर्मिष्ठा नानृत मृयाद्देवयानि क्षमस्व वै ।

तया रह पृच्छयमानास्तथ्यमुच्य दारका ।

[(L 2) T₂ G₂—6 देवयानी G₁ ३ Ms—३ न (for वै)]

16 Ś₁ missing Before 16, Ko २ ४ N B D (except
 D₂) ins वैश' उ', K₁ ३ T G वैश' — °) G₂ ३ ४ इत्युक्ता
 स B₂ 'ता ह्येते, T G (except G₁ ३) 'ता देव्या, M 'ता
 देवी — °) K₁ ततोतिके, K₂ Dn G₁—३ तद', T₁ G₄ ३
 तथा — T₁ om 16^{cd} — °) Da G₁ च, T₂ G₂ ४—५ तु
 (for स्य) — °) Da अन्वयु K D₂ ३ G₂ ३ दारकास्
 K₄ D₅ T₂ G (except G₃) तदा (Gs 'या) — After 16,

ततः काले तु कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिसिता ।
 ययातिसहिता राजन्निर्जगाम महावनम् ॥ ११
 ददर्श च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः ।
 क्रीडमानान्पुविश्रन्धान्विसिता चेदमब्रवीत् ॥ १२
 कस्यैते दारका राजन्देवपुत्रोपमाः शुभाः ।
 वर्चसा रूपतथैव सदृशा मे मत्तास्तव ॥ १३
 एवं पृष्ट्वा तु राजानं कुमारान्पर्यपृच्छत ।

किं नाम धेयगोत्रो वः पुत्रका ब्राह्मणः पिता ।
 विवृत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥ १४
 तेऽदर्शयन्प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
 शर्मिष्ठां मातरं चैव तस्याचख्युश्च दारकाः ॥ १५
 इत्युक्त्वा सहितास्ते तु राजानमुपचक्रमुः ।
 नाभ्यनन्दत तान्राजा देवयान्यास्तदान्तिके ।
 रुदन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुर्वालकास्ततः ॥ १६

C. 1 2440
B. 1 83 17
K. 1 77 82

(except Gs) हृपं (for पापं) — (L 13) D₁ सपयुकात्,
 T₂ G₂ सपिडं; G₄ स च पडं — (L 15) T₂ G₁-
 ता (for तु)]

10 Ś₁ missing M om 10^{ab} T₁ transp 10^{ab}
 and 10^{cd} — °) K₁ बुह, K₂-4 Da₁ Dn₁ n₂ D₁ G₁ २
 बुह्य (cf v 1 1 70 32, 34) Ko त्रीन् (for the last
 च) Ko D₁ om 10^d-12^a — After 10, T₂ G₂ 4-
 (T₂ G₂ om line 2) ins.

811* शर्मिष्ठाकामुको राजा यदासीत्तद्रताकुलं ।
 मन्त्रिणाविवशा कृत्वा रेमे शर्मिष्ठयान्वहम् ।
 [After line 1, G₂ repeats 10^{ab}]

11 Ś₁ missing Ko D₁ om 11 (cf v 1 10)
 — °) = 1° S 'नी वरागना — °) S 'ता देवी — °) N
 B Da Dn D₂ ४ जगाम रहित (B₂ s om D₂ गहन) वन,
 D₂ 'म हि तद्वन, S जगाम प्रमदावन

12 Ś₁ missing Ko D₁ om 12^a (cf. v 1 10)
 — °) S सा ददर्श घने तत्र — °) G₁-३ देववर्चस
 — °) K₄ D₁ तु (for तु) D₁ T₁ M विव्रन्धान्

13 Ś₁ missing Before 13, Dn D₁ ४ ins देव-
 यान्यु, G₁ ३ Ms ३ देवयानी — °) K N₁ ३ D₂ कस्येमे
 N₁ Da 'का देव — °) D₂ 'सा धर्मतश्च, T₂ G₂-६ 'सा
 तेजसा — °) N₁ 'शास्त्रे मता मम, D₁ 'शास्त्रमे मता

14 Ś₁ missing Before 14, Dn D₁ ४ ins वैशं उ,
 D₂ वैशं — °) Ko ३ ४ उक्त्वा (for पृष्ट्वा) — After
 14^a, G₁ ३ ins

812* पश्यन्तमघनीतरम् ।

ज्ञात्वा तु तच्छतं शाप
 — °) T₂ G₁-६ 'रान्प्राप्य पृच्छति — S ins after 14^{ab}
 D₁, after 14

813* तस्मिन्काले तु तच्छ्रुत्वा धात्री तेपा वचोऽब्रवीत् ।

किं न भूत कुमारो व पितर वै द्विजर्षभम् ।

[(L 1) T₁ G₁-३ 'ले तत (G₂ तु त) शु]

Before 14^{cd}, Dn ins देवयान्यु, S (except G₂ Ms)

देवयानी — °) Ko १ ३ ४ D₂ 'धेय गोत्र; B₂ D₂ G₂ ३ ३
 'धेय (B₂ G₂ 'या गो', Dn D₁ ४ 'धेय (D₁ ४ 'यो) वतो;
 T₁ 'गोत्र, G₁ 'नामगोत्र स च K₁ ३ वा; K₄ च, Da य,
 T₁ वै (for व) — °) K₂ transp पु and प्रा
 Ko १ ३ ४ D (except Da, D₂ marg) कश्च व (for प्रा)
 — After 14^{cd}, T G ins

814* प्रवृत तत्त्वत क्षिप्र कश्चासौ क च वर्तते ।

[T₁ G₁ ३ प्रवृत त तु न, G₂ प्रभृततन्मन]

— °) N₁ B (except B₁) D (except Da) T₁ G
 (except G₂) प्रवृत T₂ G (except G₁ ३) 'तत्त्व — °)
 B₂ ज्ञातुं Ko ३ ४ 'मि तत्त्वत, D₁ ३ 'मि तर्ह्यह, M₂-३
 'म्यह हि त (by transp) — S ins after 14 D₁,
 after 813*

815* एवमुक्ता कुमाराले देवयान्या सुमध्या ।

After 14, D₁ ins 813*

15 Ś₁ missing — °) M₂-३ व्यदर्शयन् — °) S 'व
 पितर (G₂ 'वापतित) नृप — °) K₁ T₂ G₂-६ तदाच, K₂
 तस्यश्चेष्टु (sic), K₃ तस्याचक्षुश्च, K₄ तस्या सख्याश्च, N₁ B
 Da₂ Dn D₂ ४ T₁ तयाच, Da₁ तयाचक्षुश्च, D₁ तयैवाचक्षु,
 D₂ corrupt, G₂ तस्या आचक्षु, M तस्या ऊचुश्च G₁
 भारत (sup lin as in text), G₂ पुत्रका — After 15,
 S (G₂ M om line 3) ins

816* ऋषिश्च ब्राह्मणश्चैव द्विजातिश्चैव न पिता ।

शर्मिष्ठा नानृत मयादेवयानि क्षमस्व वै ।

तया रह पृच्छयमानास्तथ्यमृचुश्च दारका ।

[(L 2) T₂ G₂-६ देवयानी G₁ ३ Ms-३ न (for वै)]

16 Ś₁ missing Before 16, Ko ३ ४ N₁ B D (except
 D₂) ins वैशं उ, K₁ ३ T G वैशं — °) G₂ ३ ३ इत्युक्ता
 स B₂ 'ता ह्येते, T G (except G₁ ३) 'ता देव्या, M 'ता
 देवी — °) K₁ तत्तौतिके, K₂ Dn G₁-३ तदं, T₁ G₁ ३
 तथा — T₁ om 16^{ef} — °) Da G₁ च, T₂ G₂ ४-६ तु
 (for स्य) — °) Da अन्वयु K D₂ ३ G₂ ३ दारकास्
 K₄ D₂ T₂ G (except G₂) तदा (G₂ 'या) — After 16,

अनुवत्राज संभ्रान्तः पृष्ठतः सान्त्वयन्नृपः ।
 न्यवर्तत न चैव स क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २४
 अविश्रुवन्ती किञ्चित्तु राजानं चारुलोचना ।
 अचिरादिव संप्राप्ता काच्यस्योशनसोऽन्तिकम् ॥ २५
 सा तु दृष्ट्वैव पितरमभिवाद्याग्रतः स्थिता ।
 अनन्तरं ययातिस्तु पूजयामास भार्गवम् ॥ २६
 देवयान्युवाच ।
 अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
 शर्मिष्ठयातिवृत्तासि दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ २७
 त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञानेन ययातिना ।
 दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ब्रवीमि ते ॥ २८
 धर्मज्ञ इति विख्यात एष राजा भृगूद्वह ।

अतिक्रान्तश्च मर्यादां काच्यैतत्कथयामि ते ॥ २९
 शुक्र उवाच ।
 धर्मज्ञः सन्महाराज योऽधर्ममकृथाः प्रियम् ।
 तस्माज्जरा त्वामचिराद्वर्षयिष्यति दुर्जया ॥ ३०
 ययातिरुवाच ।
 क्रतुं वै याचमानाया भगवन्नान्यचेतसा ।
 दुहितुर्दानवेन्द्रस्य धर्म्यमेतत्कृतं मया ॥ ३१
 क्रतुं वै याचमानाया न ददाति पुमान्वृतः ।
 भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन्स इह ब्रह्मवादिभिः ॥ ३२
 अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ।
 नोपैति स च धर्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः ॥ ३३
 इत्येतानि समीक्ष्याहं कारणानि भृगूद्वह ।

C 1 8458
B 1 83. 33
K 1 77 57

23 Ms-s om 23^{ab} Ś1 partly damaged, — ^a) T G (except G1 s) 'ता राजा, Ms 'त नाग, Ms 'त सर्व — ^b) B1 s Ds ताम्रलो T G (except G1 s) Ms s दृष्ट्वैव सहस्रोस्थित — ^c) Hypermetric! Ko 1 शीघ्र, Ks. 4 Ns Bs-s Ds त्वरिता, Ns द्रुत, Da1 M त्वरिता, T2 G4-s त्वरया K2 पितु सकाश त्वरित, G2 त्वरया काच्य सकाश — ^d) G1 सदृशा (for व्यधितस्) Dns T1 Gs 'यिता तदा (Gs 'या), T2 Gs 4-s 'यितानना M प्रस्थिता कमलेक्षणा (Ms.s 'लानना)

24 Ś1 partly damaged — ^a) T1 G1 s न ह्या (Gs प्रा)वर्तत, T2 G2-s M न न्यवर्तत (by transp) T1 G2 s M वै तस्मात् (Ms inf in कोपात्); T2 Gs चैव सा, G1 s चैवास्मिन् (Gs 'य)

25 Ds S road 25^{ab} after 16 (T2 G repeat 25^{ab} here, of v 1 16) Bs Da2 (hapl) om 25^{ab} — ^a) T1 तमवृ, Ms-s अपि ह्य Ns 2 Da1 Dn सा, Ns S च (for तु) — ^b) Ko s 4 D1 'हासिनी, Ns B1 s 4 D2 'वामलो, Da1 Dn Ds साधुलो; T2 G (except G1) 'दर्शना — ^c) Ko s 4 Ns Bs s D (except Ds) 'रादेव, Bs 'रेणव

26 ^b) S (except T1 G1 s) अभिवाचेदमप्रवीत् — ^c) Ns B1-s Da D2 T G च (for तु)

27 Ś1 K1 Ds S om उवाच — ^a) Ns1 Ds s 'या निवृत्ता, Gs 'या यदुक्ता

28 ^b) Ks G (except G1 s) 'ज्ञा तेन — ^c) Ś1 K Ns Ds 'गाया (Ks Ns 'या) सयि — ^d) Ms s

जनिता पुत्रकौ नृपात्, Ms-s पुत्रावजनयन्नृप

29 ^a) T2 G (except G1 s) धर्मिष्ठ इ, Ms सधर्म इ — ^b) K2 कुलो; Ds Gs कुरुद्वह

30 S om उवाच; K1 Gs om शुक्र उ — ^a) T1 G (except Gs) धार्मिक Ś1 Ms च, G1 त्व (for सन्) — ^b) S यो धर्म ना (G1 चा, G2 s न) कृथा Ko s 4 Ns B1 s Da1 D2 S स्वय — ^c) K2 Ns T G (except G4) Ms नचिराद्

31 Ś1 K1 S om उवाच (Gs om the ref) Ś1 K1 (hapl) om 31 — ^a) Some MSS धर्मम्

32 ^a) Ko s Ns Ds यो (for वै) — ^b) K2 Ns B D (except Ds) क्रतु (for वृत) — ^c) S सदा (T1 G1 s तथा) वै (for स इह)

33 ^a) Bs Ds अतिकामा; T1 अभिगम्या Ko s 4 B D (except D2 s) 'य यक्ष, S 'य चैव (T1 यो वै) — ^c) S उपैति य स्व (T1 G1 2 च स, Gs-s Ms.s य स) Ko s 4 B D2 s M (except Ms) धर्मेण — ^d) S क्लिबिपी न च स (T1 G1.2 य, M7 सत्) पुमान् — After 33, Ds (om line 3) S (except T2) ins

822* यद्यद्याचति मा कश्चित्तद्देयमिति प्रतम् ।

स्वयापि सा च दत्ता मे नान्य नायमिहेच्छति ।

मत्वेतन्मम धर्मं तु कृतं ब्रह्मक्षमस्व माम् ।

[(L 1) Ds वृणोति (for याचति) G2 s m 'ति काम च T1 G1 s Ms-s तद्दामीति मे व्र — (L 3) Ms s-8 'तद्दिह T1 G1-3 s Ms धमेति]

34 ^a) Ś1 Da Ds एममि

अनुवत्राज संभ्रान्तः पृष्ठतः सान्त्वयन्नुपः ।
 न्यवर्तत न चैव स क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २४
 अत्रिभुवन्ती किञ्चित्तु राजानं चारुलोचना ।
 अचिरादिव संप्राप्ता काच्यस्योशनसोऽन्तिकम् ॥ २५
 सा तु दृष्ट्वैव पितरमभिवाद्याग्रतः स्थिता ।
 अनन्तरं ययातिस्तु पूजयामास भार्गवम् ॥ २६
 देवयान्युवाच ।
 अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
 शर्मिष्ठयातिवृत्तासि दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ २७
 त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञानेन ययातिना ।
 दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ब्रवीमि ते ॥ २८
 धर्मज्ञ इति विख्यात एष राजा भृगूद्वह ।

अतिक्रान्तश्च मर्यादां काव्यैतत्कथयामि ते ॥ २९
 शुक्र उवाच ।
 धर्मज्ञः सन्महाराज योऽधर्ममकृथाः प्रियम् ।
 तस्माज्जरा त्वामचिराद्वर्षयिष्यति दुर्जया ॥ ३०
 ययातिरुवाच ।
 क्रतुं वै याचमानाया भगवन्नान्यचेतसा ।
 दुहितुर्दानवेन्द्रस्य धर्म्यमेतत्कृतं मया ॥ ३१
 क्रतुं वै याचमानाया न ददाति पुमान्वृतः ।
 भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन्स इह ब्रह्मवादिभिः ॥ ३२
 अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ।
 नोपैति स च धर्मेण भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः ॥ ३३
 इत्येतानि समीक्ष्याहं कारणानि भृगूद्वह ।

G 1 8458
B 1 83 35
K 1 77 37

23 Ms-s om 23^{ab} S₁ partly damaged, — ^a) T G (except G₁ s) 'ता राजा, Ms 'त नाम, Ms 'त सर्व — ^b) B₁ s D₂ ताम्रलो T G (except G₁ s) M₃ s दृष्ट्वैव सहस्रोस्थित — ^c) Hypermetrie! Ko 1 शीघ्र, K₂ s N₃ B₂-s D₂ s त्वरिता, N₃ s द्रुत, D₂ M त्वरिता, T₂ G₄-s त्वरया K₂ पितु सकाश त्वरित, G₂ त्वरया काच्य सकाश — ^d) G₁ सदृशा (for व्यथितस्) D₂ s T₁ G₂ 'थिता तदा (G₂ 'या), T₂ G₂ 4-s 'थितानना M प्रस्थिता कमलेक्षणा (Ms. s 'लानना)

24 S₁ partly damaged — ^a) T₁ G₁ s न ह्या (G₂ प्रा)वर्तत, T₂ G₂-s M न न्यवर्तत (by transp) T₁ G₂ 4 s M वै तस्मात् (Ms inf lin कोयात्); T₂ G₂ चैव सा, G₁ s चैवासिन् (G₂ 'थ)

25 D₂ S read 25^{ab} after 16 (T₂ G repeat 25^{ab} here, of v 1 16) B₂ D₂ (hapl) om 25^{ab} — ^a) T₁ तमवृ, Ms-s अपि ह्य N₃ 2 D₂ D₂ सा, N₃ s च (for तु) — ^b) Ko s 4 D₁ 'हासिनी, N₃ B₁ s 4 D₂ चामलो, D₂ D₂ D₂ साधुलो; T₂ G (except G₁) 'दर्शना — ^c) Ko s 4 N₃ B₂ s D (except D₂) 'रादेव, B₂ 'रेणेव

26 ^b) S (except T₁ G₁ s) अभिवाद्येदमवधीत् — ^c) N₃ B₁-s D₂ D₂ T G च (for तु)

27 S₁ K₁ D₂ S om उवाच — ^a) N₃ D₂ s 'या निवृत्ता, G₂ 'या यदुक्ता

28 ^b) K₂ G (except G₁ s) 'ज्ञा तेन — ^c) S₁ K N₃ D₂ 'गाया (K₂ N₃ 'या) मयि — ^d) Ms s

जनितां पुत्रकौ नृपात्, Ms-s पुत्रावजननयूप

29 ^a) T₂ G (except G₁ s) धर्मिष्ठ इ, Ms सधर्म इ — ^b) K₂ कुलो; D₂ G₂ कुरुद्वह

30 S om उवाच; K₁ G₂ om शुक्र उ — ^a) T₁ G (except G₂) धार्मिक S₁ Ms च, G₁ त्व (for सन्) — ^b) S यो धर्म ना (G₁ चा, G₂ s न) कृथा Ko s 4 N₃ B₁ s D₂ D₂ S स्वय — ^c) K₂ N₃ T G (except G₂) Ms नचिराद्

31 S₁ K₁ S om उवाच (G₂ om the ref) S₁ K₁ (hapl) om 31 — ^a) Some MSS धर्मम्

32 ^a) Ko s N₃ D₂ यो (for वै) — ^b) K₂ N₃ B D (except D₂) क्रतु (for वृत) — ^c) S सदा (T₁ G₂ s तथा) वै (for स इह)

33 ^a) B₂ D₂ अतिकामा; T₁ अभिगम्या Ko s 4 B D (except D₂ s) 'य यश्च, S 'य चैव (T₁ यो वै) — ^c) S उपैति य स्व (T₁ G₁ 2 च स, G₂-s Ms. s य स) Ko s 4 B D₂ s M (except Ms) धर्मेण — ^d) S किल्बिषी न च स (T₁ G₁ 2 य, M₂ सत्) पुमान् — After 33, D₂ (om line 3) S (except T₂) ins

822* यद्यद्याचित मा कश्चित्तत्तद्देयमिति व्रतम् ।

त्वयापि सा च दत्ता मे नान्य नायमिहेच्छति ।

मत्त्वैतन्मम धर्मं तु कृत ब्रह्मन्क्षमस्व माम् ।

[(L 1) D₂ वृणोति (for याचति) G₂ 4 s m 'ति काम च T₁ G₁ s Ms-s तद्दत्तामीति मे व्र — (L 3) Ms s-s 'तदिह T₁ G₁-s s s Ms धमेति]

34 ^a) S₁ D₂ D₂ ग्रामभि

७९

वैशंपायन उवाच ।

जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुर प्राप्य चैव ह ।
 पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥ १
 जरा वली च मां तात पलितानि च पर्यगुः ।
 काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २
 त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
 यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
 दत्त्वा स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ४

यदुरुवाच ।

सितश्मश्रुशिरा दीनो जरया शिथिलीकृतः ।
 वलीसंततगात्रश्च दुर्दर्शो दुर्बलः कुशः ॥ ५
 अशक्तः कार्यकरणे परिभूतः स यौवनैः ।
 सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ॥ ६
 ययातिरुवाच ।
 यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
 तस्मादराज्यभाक्तात प्रजा ते वै भविष्यति ॥ ७
 तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

C. 1 3475
B. 1 84, 10
K. 1 78, 10

2 Ś1 missing (of v 1 1). Before 2, Ks B1 D (except Ds s) ins. ययातिरु, Gs ययाति — 2^{ab} = (var) 24^{cd} — °) Ks Ds s S मे (Gs मा, Gs ते) (for मा) — °) Da नैव हृ.

3-4 Ś1 missing (of v 1 1). Ks Gs om 3^a-4^a D1 transp 3^a and 4^a. Cf 8-9, 16, 20 and 26. — 4^a) Ns पूर्णे सहस्रे वर्षाणा — °) Ks Ns Ds पुनर्दास्यामि यौवन — °) Ko s Bs s Da1 Dn1 Ds T1 सं (for स्व) M पत्स्येह

5 Ś1 missing (of v 1 1) K1 S om उवाच — After यदुरु, Ks (om. line 2) s N B D ins (Ds repeats, cf v 1 1 78 40)

824* जराया बहवो दोषा पानभोजनकारिता ।

तस्मान्न ग्रहीष्ये राजन्निति मे रोचते मन ।

[(L 1) Ks 'वर्जना, Ks Ns 'वर्जिता, Ds 'वर्धना — (L 2) Ns B1 Dn Ds s तस्माज्जरा न ते (Ds नाद्य) राजन् (B1 Ds 'रा न ग्रहीष्ये); Ns ता न ग्रहीष्ये राजेद्र; Bs तस्माद्ग्रहीष्ये न जरा (m as in B1 Ds), D1 तस्मान्न च रोचते राजन्; Ds ततो न गृह्णामि वै राजन् Ks जरा (for राजन्) Dn Ds s ग्रहीष्य इति मे मति (D1 s 'न) Ks निश्चिता मति (for रोचते मन)]

— °) Ko s 'शु नि (K1 सि)रा हीनो, Ks s Ds 'शिरा हीनो, Ks T1 G1 s 'शुजरादी (Ks 'ही)नो, Ns s B1 s-s 'शुधरो (Bs m 'शिरा as in text) दीनो, Dn D1 s 'शुनिरानदो — °) T1 Gs शिथिलीकृति — °) K (except

Ko) Ds G1 s 'सन्त', Ns 'सपन्न', Ns Da Dn D1 s 'सगत', T1 'सतान', Gs Ms पलितत' Ns Bs D (except Ds) तु (for च) — °) Da1 D1 Gs s Ms s दुर्दर्शो Ko Dns T1 G (except Gs) कृत

6 Ś1 missing (of v 1 1) — °) Ns कामकरणे — °) Ds S च (Ds Gs स्व; G1 सु; Ms inf lin स as in text) Ks Ds यौवने, Ns Bs Dns Ds 'ते — °) Ns तात (for चैव) — After 6^a, G1 s ins

825*

भार्यापुत्रसुहृजने ।

सुरूपनाशिनी घोरा

— °) K तजरा S नैव का' Ns तजराह न का'.

— After 6, Ks. 4 D ins

826* सन्ति ते बहव पुत्रा मत्त प्रियतरा नृप ।

जरा ग्रहीतु धर्मज्ञ तस्मादन्य वृणीष्व वै ।

7 Ś1 missing (of v 1 1) K1 s S om. उवाच Da lacuna for the ref Cf. 11, 18 and 22 — °) Ko s यस्त्व मे; K1 यन्मे त्व, S यो मे त्व S1 resumes with 7^b (of v 1 1 78 38) — °) T1 G1 s यौवन (for वय स्व) — °) B Ds 'स्मात्त रा' T1 'भुक् (for 'भाक्) — °) Ś1 missing Ks Ns s Ds S वे ते (by transp), Ns Da Dn D1 s त्व, Bs चैव — After 7, Ds S ins (with चैव' prefixed in Gs Ms s)

827* प्रत्याख्यातस्तु राजा स तुर्वशु प्रत्यभापत ।

[Ds T1 G1 s Ms s 'शु प्रत्युवाच ह]

8 Before 8, B1. 6 Ds ins. ययातिरु, Gs ययाति

७९

वैशंपायन उवाच ।

जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुर प्राप्य चैव ह ।
 पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥ १
 जरा बली च मां तात पलितानि च पर्यगुः ।
 काव्यस्योशनसः शापाच्च च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २
 त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
 यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
 दत्त्वा स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ४

यदुरुवाच ।

सितश्मश्रुशिरा दीनो जरया शिथिलीकृतः ।
 बलीसंततगात्रश्च दुर्दर्शो दुर्बलः कुशः ॥ ५
 अशक्तः कार्यकरणे परिभूतः स यौवनैः ।
 सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ॥ ६

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
 तस्मादराज्यभाक्तात प्रजा ते वै भविष्यति ॥ ७
 तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

C. 1 2475
B. 1 84, 10
K. 1 78, 10

2 Ś1 missing (of v 1 1). Before 2, Ks B1 D (except Ds s) ins. ययातिरु, Gs ययाति — 2^{ab} = (var) 24^{cd} — a) Ks D1 s S मे (Gs मा, Gs ते) (for मा) — a) Ds नैव तु.

3-4 Ś1 missing (of v 1 1). K1 G2 om 3^e-4^e D1 transp 3rd and 4th. Cf 8-9, 16, 20 and 26. — 4^a) Ns पूर्णे सहस्रे वर्षाणा — b) Ks N1, 2 Ds पुनर्दास्यामि यौवन — c) Ko s Bs s Da1 Dn1 Ds T1 सं (for स्व) M पत्स्येह

5 Ś1 missing (of v 1 1) K1 S om उवाच — After यदुरु, Ks (om. line 2) a N B D ins (Ds repeats, of v 1 1 78 40)

824* जराया बहवो दोषा पानभोजनकारिता ।

तस्मान्न ग्रहीष्ये राज्ञिति मे रोचते मन ।

[(L 1) Ks 'वर्जना, Ks N1 'वर्जिता, Ds 'वर्धना — (L 2) N1 B1 Dn Ds s तस्माज्जरा न ते (D1 नाच) राजन् (B1 Ds 'रा न ग्रहीष्ये); Ns ता न ग्रहीष्ये राजेंद्र; Bs तस्माद्ग्रहीष्ये न जरा (m as in B1 Ds), D1 तस्मान्न च रोचते राजन्; Ds ततो न गृह्णामि वै राजन् Ks जरा (for राजन्) Dn D1 s ग्रहीष्य इति मे मति (D1 s 'न) Ks निश्चिता मति (for रोचते मन)]

— a) Ko 1 'शु नि (K1 सि)रा हीनो, Ks s Ds 'शिरा हीनो, Ks T1 G1 s 'शुजरादी (Ks 'ली)नो, N1 s B1 s s 'शुधरो (Bs m 'शिरा as in text) दीनो, Dn D1 s 'शुर्निरानदो — b) T1 Gs शिथिलीकृति — c) K (except

Ko) Ds G1 s 'सन्त', N1 'सपन्न', Ns Da Dn D1 s 'सगत', T1 'सतान', Gs Ms पलिततत' N1 s Bs D (except Ds) तु (for च) — d) Da1 D1 G1 s Ms s दुर्दर्शो Ko Dns T1 G (except Gs) कृत

6 Ś1 missing (of v 1 1) — a) Ns कामकरणे — b) Ds S च (Ds Gs स्व; G1 सु; Ms m/ in स as in text) Ks Ds यौवने, Ns Bs Dns Ds 'ते — c) Ns तात (for चैव) — After 6^e, G1 s ins

825* भार्यापुत्रसुहृजनैः ।

सुरूपनाशिनीं घोरा

— d) K तज्जरा S नैव का' Ns तज्जराह न का' — After 6, Ks s D ins

826* सन्ति ते बहव पुत्रा मच्च प्रियतरा नृप ।

जरा ग्रहीतु धर्मज्ञ तस्मादन्य वृणीष्व वै ।

7 Ś1 missing (of v 1 1) K1 s S om. उवाच Da lacuna for the ref Of 11, 18 and 22 — a) Ko s यस्व मे; K1 यन्मे त्व, S यो मे त्व S1 resumes with 7^b (of v 1 1 78 38) — b) T1 G1 s यौवन (for वय स्व) — c) B Ds 'स्माज्जरा' T1 'मुक् (for 'भाक्) — d) Ś1 missing Ks N1 s Ds S वै ते (by transp), Ns Dn Dn D1 s त्व, Bs चैव — After 7, Ds S ins (with वैद' prefixed in Gs Ms s)

827* प्रत्याख्यातस्तु राजा स तुर्वशु प्रत्यभापत ।

[Ds T1 G1 s Ms s 'शु प्रत्युवाच ह]

8 Before 8, B1 s Ds ins. ययातिरु, Gs ययाति

दुह्युखाच ।

न गजं १ रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् ।
वाग्मङ्गश्चास्य भवति तज्जरां नाभिकामये ॥ १७

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्माद्दुह्यो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते क्वचित् ॥ १८
उडुपप्लवसंतारो यत्र नित्यं भविष्यति ।
अराजा भोजशब्दं त्वं तत्रावाप्स्यसि सान्वयः ॥ १९
अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

एकं वर्षसहस्रं तु चरेयं यौवनेन ते ।

अनुरुवाच ।

जीर्णः शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा .
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नाभिकामये ॥ २१

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादोपस्त्वयोक्तोऽयं तस्मात्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ २२
प्रजाश्च यौवनप्राप्ता विनशिष्यन्त्यनो तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ॥ २३

C 1 8491
B 1 84. 20
K. 1 78. 23

in some S MSS to some other part of the dialogue, of. v 1 19) and interchanges the rôles of Druhyu and Anu, assigning the words of Druhyu to Anu and *vice versa*. The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v 1 23 (g v) D₂ includes some stray stanzas of the Southern passage inserted at various points of its own text, they have been ignored here

17 Śi K₁ दुह्यु, Ko 2-4 दुह्यु उ — °) K (except K₂) transp गज and रथ — °) Śi N₁ B₁ D₁ D (except D₂) वाक्सग (D₂ वाग्मङ्ग)श्चास्य (B₁ m 'पि'), K₂ वाक्सादश्चा; B₂ वाक्सकुठास्य; B₃ वाक्सयमश्च — °) N₁ : D तां जरां N₂ तज्जराया न कामये

18 For S of v 1 23 Śi K₁ om उवाच With 18 of 7, 11 and 22 — °) Ko 4 यस्त्व मे, K₁ यमेह (sic), B₂ यस्य मद् — After 18, B (except B₄) D (except D₂ s) ins

829* यत्राश्वरथमुस्यानामश्चाना स्याद्वत न च ।

हस्तिना पीठकाना च गर्दभाना तथैव च ।

बस्तानां च गवा चैव शिविकायास्तथैव च ।

19 T₁ G₁ 2, 4 s Ms 6-8 read 19, T₂ G₂ 19^{ad} (only), after 828*, G₂ om it, and Ms reads it after 13 — °) Śi Ko 1 नोदुप, K₂ & B₂ D₂ सचारो, N₂ औदुप; B₂ सभारो K₂ D₂ नोदुपप्लवसचारो, S यत्रोदुपप्लवसतार ॥ Dev उडुप कृष्णकाद्यादिघटित । सन्तरणसाधन [1] तेन भुवो गमन न सतार पारप्राप्तिर्यत्र न तत्र (1) भविष्यसीत्यन्वय [1] ॥ — °) S तत्र (for यत्र) — °) M न (for अ-) D₂ अराजभाज D₂ भोगहीनस् (for भोज) K₂ & N₁ : B₂ शब्दत्व Śi Ko D₂ त, S तु (for त्व) — °) K₂ & N₂ D₂ तत्र प्राप्स्य, D₂ : तत्र वत्स्य

20 For S of v 1 23 With 20 of 3 and 8 Before 20, Ko : N₂ B (except B₄) D (except D₂) ins ययातिरु — °) Śi K₁ N₁ : एव (for एक)

21 For S of v 1 23 Śi K₁ om उवाच — °) K (except K₂) तज्जरा

22 For S of v 1 23 With 22 of 7, 11 and 18 Śi K₁ om उवाच — °) Śi यदि मे, K₁ यन्मे त्व — °) K₂ & D₂ दोपास् K₁ त्वयोक्ते य; K₂ B₂ योक्ता ये, K₄ योक्तोह, D₂ D₂ त्वया प्रोक्त — °) N₂ B₂ D₂ त्वा, B₁ D₂ ता, D₂ तान् (for त्व) Ko 4 N₂ D₂ B₂ : पत्स्यते, K₂ पत्स्ये; B₁ पत्स्यसि

23 In Śi the portion of the text from 23 up to 1 80 2 is lost on the missing upper half of a fol. — °) Ko N₂ B D₂ प्रजा च; K₂ प्रजा स, K₄ राजा च K₂ & D₂ यौवन D₂ प्राप्य — °) Ko : B D₂ विनशिष्य (B₄ विनश्यति श्वनो)

For 17-23, S subst.

830*

दुह्यु ।

(of. 21^{ab}) जीर्णं शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।

(21^a) न जुहोति च कालेऽग्निं न धुष्यति च कालत ।

(21^d) न च कृत्य करोत्येव तां जरां नाभिकामये ।

ययाति ।

(22^{ab}) यो मे त्व हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।

(22^{cd}) जरादोपस्त्वयोक्तोऽयं तस्मात्त्वं नाभिपद्यसे । [5]

(23^{ab}) प्रजाश्च यौवन प्राप्ता विनशिष्यन्त्यतस्तव ।

(23^{cd}) अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येव भविष्यसि ।

(20^{ab}) अनो त्व प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

(20^{cd}) एकं वर्षसहस्रं वै चरेयं तव रूपघट् ।

पूर्णं वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।

[10]

दत्त्वा च प्रतिपद्ये वै पाप्मानं जरया सह ।

दुह्युखाच ।

न गजं १ रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् ।
वाग्मद्भवास्व भवति तज्जरां नाभिकामये ॥ १७

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्माद्बुधो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते क्वचित् ॥ १८
उडुपप्लवसंतारो यत्र नित्यं भविष्यति ।
अराजा भोजशब्दं त्वं तत्रावाप्स्यसि सान्वयः ॥ १९
अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

एकं वर्षसहस्रं तु चरेयं यौवनेन ते ।

अनुरुवाच ।

जीर्णः शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नाभिकामये ॥ २१

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्त्वयोक्तोऽयं तस्मात्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ २२
प्रजाश्च यौवनप्राप्ता विनशिष्यन्त्यनो तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ॥ २३

C 1 8491
B 1 84, 20
K. 1 78, 20

in some S MSS to some other part of the dialogue, of. v 1 19) and interchanges the rôles of Druhyu and Anu, assigning the words of Druhyu to Anu and vice versa. The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v 1 23 (q v). D₂ includes some stray stanzas of the Southern passage inserted at various points of its own text, they have been ignored here

17 Ś1 K₁ दुह्यु, Ko 2-4 दुह्य उ — °) K (except K₂) transp गजं and रथं — °) Ś1 N₁ s B₁ 4. s D (except D₂) वाक्सग(D₂ वागवध)श्वास्व (B₁m 'पि'), K₂ वाक्सदाश्वा; B₂ वाक्सकुडास्व; B₃ वाक्सयमश्व — °) N₁ s D तां जरां N₂ तज्जराया न कामये

18 For S of v 1 23 Ś1 K₁ om उवाच With 18 of 7, 11 and 22 — °) Ko 4 यस्त्व मे, K₁ यमेह (sic), B₂ यस्व मद् — After 18, B (except B₂) D (except D₂ s) ins

829* यत्राश्वरथमुत्थानासश्चाना स्यादृत न च ।

हस्तिना पीठकाना च गर्दभाना तथैव च ।

बस्तानां च गवा चैव शिविकायास्तथैव च ।

19 T₁ G₁ 2. 4 s M₂ 6-8 read 19, T₂ G₂ 19^{cd} (only), after 828*, G₂ om it, and M₂ reads it after 13 — °) Ś1 Ko 1 नोद्वप, K₂ 4 B₂ D₂ सचरो, N₂ औद्वप; B₂ सभारो K₂ D₂ नोद्वपप्लवसचरो, S यत्रोद्वप्लवसतार ॥ Dev उडुप लुणकाष्टादिघटित । सन्तरणसाधन [1] तेन पुत्रो गमन न सतार पारप्राप्तिर्यत्र न तत्र (1) भविष्यसीत्यन्वय [1] ॥ — °) S तत्र (for यत्र) — °) M न (for अ-) D₂ अराजमाज D₂ भोगदीनस् (for भोज) K₂ 4 N₁ s B₂ शब्दत्व Ś1 Ko D₂ त, S तु (for त्व) — °) K₂ 4 N₂ s D₂ तत्र प्राप्स्य, D₂ s तत्र वत्स

20 For S of v 1 23 With 20 of 3 and 8 Before 20, Ko s N₁ B (except B₄) D (except D₂) ins ययातिरु — °) Ś1 K₁ N₁ s एव (for एक)

21 For S of v 1 23 Ś1 K₁ om उवाच — °) K (except K₂) तज्जरा

22 For S of v 1 23 With 22 of 7, 11 and 18 Ś1 K₁ om उवाच — °) Ś1 यदि मे, K₁ यन्मे त्व — °) K₂ 4 D₂ दोपास्व K₁ त्वयोक्ते य; K₂ B₂ योक्ता ये, K₂ योक्तोह, D₂ D₂ 4 त्वया प्रोक्त — °) N₂ B₂ D₂ 1 त्वा, B₁ 6 D₂ 3 ता, D₂ तान् (for त्व) Ko 4 N₂ D₂ 3 B₂ s पत्स्यते, K₂ पत्स्यसे; B₁ पत्स्यसि

23 In Ś1 the portion of the text from 23 up to 1 80 2 is lost on the missing upper half of a fol. — °) Ko N₂ s B D₂ प्रजा च; K₂ प्रजा स, K₄ राजा च K₂ 4 D₂ यौवन D₂ प्राप्य — °) Ko 4 B D₂ विनशिष्य (B₄ विनश्यति शनो)

For 17-23, S subst.

830*

दुह्यु ।

(of. 21^{ab}) जीर्णः शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।

(21^c) न जुहोति च कालेऽग्निं न जुष्यति च कालत ।

(21^d) न च कृत्य करोत्येव तां जरां नाभिकामये ।

ययाति ।

(22^{ab}) यो मे त्व हृदयाज्जातो वयः स्व न प्रयच्छसि ।

(22^{cd}) जरादोषस्त्वयोक्तोऽयं तस्मात्त्वं नाभिपद्यसे । [5]

(23^{ab}) प्रजाश्च यौवन प्राप्ता विनशिष्यन्त्यतस्तव ।

(23^{cd}) अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ।

(20^{ab}) अनो त्व प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

(20^{cd}) एक वर्षसहस्रं वै चरेयं तव रूपष्टक् ।

पूर्णं वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।

दत्त्वा च प्रतिपत्स्ये वै पाप्मानं जरया सह ।

[10]

